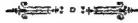

श्रीहरिः

मारुतशक्तिः

श्रीमन्मधुराघीश्वरचरणाब्जचञ्चरीकगोस्वामिवर्यश्रीमद्विद्वत्-
नाथमहाशयविरचितस्य प्राभञ्जनस्य शुद्धद्वैत-
सिद्धान्तमण्डनग्रन्थस्य

पूर्वभागेण सहिता

तट्टीका

ऽश्नद्युपादेन विद्वद्भक्त श्रीघनश्यामभट्टस्यात्मजेन शिष्येण च
गङ्गालेखपरनामकेन भारतमार्तण्ड-
श्रीगोवर्धनशर्मणा प्रणीता

स्वसंप्रदायायानवरतं प्रयतमानैस्तैः स्वयमेव स्वसुख्येन मुद्रयित्वा
प्रथमं संस्करणं प्रकाशितम् । अस्य द्वितीयं संस्करणं श्रीजगद्गुरु-
बल्लभाचार्यवंशान्वयत्रिभुतपदाः पटहपरिपूरितदिगंतर-
श्रीमद्रोकुलनायाचार्यस्यात्मजेन गोस्वामिदीक्षितेन
निर्णयसागराख्यमुद्रणाख्ये संमुद्र
प्रकाशितम् ।

शके १८८७

श्री. श्रेष्ठ सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास

” रामनाथ बन्सीलाल अबीरचंद

” रूपसी माधवजी एतेषां ट्रस्टव्यवस्थापकैः

श्रेष्ठ मन्मोहार्ड डुंगरसी जोशी इत्येतैः

” श्रेष्ठ बालामाह गिरधरलाल

” श्रेष्ठ रामणिकलाल माधवाणी

” श्रेष्ठ गोवर्धनदास जेठामाह

श्री. श्रेष्ठ नारायणदास जेठानंद आसनमल इत्येतेषां ट्रस्ट द्वारा एतत्

ट्रस्टव्यवस्थापकैः श्री० श्रेष्ठ गोवर्धनदास तुलसीदासादिभिः श्री० श्रेष्ठ
शिवप्रकाशजी तथा श्री० श्रेष्ठ रामप्रकाशजी मुंदडा इत्येताभ्यां श्री० श्रेष्ठ
उद्धवदास मुंदडा इत्येतैः

एतद्व्यप्रकाशने साहाय्य कृतमिति तेषु सर्वेष्वपि साक्षीवाद कृतज्ञतां
प्रकाशयामः—

गोस्वामि दीक्षितः

—मुद्रकः—

लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी,
निर्णयसागर प्रेस,
डॉ. एम्. पी. केम्बर स्ट्रीट, मुंबई २

—प्रकाशकः—

गोस्वामि दीक्षितजी महाराज
बडा मंदिर ३ भोईवाडा
शुद्धेश्वर मुंबई नं. २

प्रस्तावना

श्रीकृष्णचरणपरिचरणप्रवणान्तःकरणा विजयन्ते केचन सज्जनाः सज्जनानांशास्त्र-
योधाः ।

अथेदं नाविदितं विदुषां वो यत्स्ववर्मसंरक्षणं प्रेयस्करमिति । तदनुसन्धानैर्विविधान-
व्यवधानविधानैः श्रुतिस्मृतिसमुचितसदाचारदत्तविधानैः स्वयमपि ग्रन्थनिर्माणनिपुणान्देवी-
दत्तादिविद्वद्भिरान्तानुक्रम्य साश्रयदानमनुगृह्यद्विरधिवसद्भिः सद्भिः परिष्कृतं विविधवनो-
पवनराजिविराजितपरिसरामिरामं कोटापरापर्यं नन्दप्रामं श्रीमधुराघीश्वरचरणमलयमल-
सेसेवनसाधितसकलपुरुषार्थसाधैर्वैष्णवविबुधगोपीनायशास्त्रितोप्यवाप्तबहुग्रन्थार्थै रदिमन-
वार्थोपमूल्यनेकप्रौढतरग्रन्थप्रधनकेलिकेभ्यो गोखामिवंशबौक्तिकेभ्यः श्रीमद्रोपीश्वराख्य-
महाराजमहापण्डितेभ्योधिगतकतिपयस्वमार्गीयग्रन्थैर्गोखामिवर्षश्रीवल्लभात्मजैः श्रीविठ्ठलनाथ
(कन्हय्यालाल) महाराजमहाशयैर्देशिकमण्डलाण्डल-मायावादमहान्धकारसंहृतिसमु-
त्सारण-भक्तिमार्गपुण्डरीकमण्डन-मार्तण्डध्रीवल्लभाचार्यचरणाना मनोजवसैः* श्रीमद्विठ्ठ-
लनाथप्रभुचरणैर्विरचितस्य चिद्वन्मण्डनस्य खण्डनाभासं वाराणसीवासिगोखामिवर्षश्रीगिरि-
धराख्यमहाराजविरचितस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्डस्य खण्डनाभासं च सहस्राभनामानं ग्रन्थं
तत्प्रसिद्धिं कुर्वाणेन भट्टिवंशजेन मधुरादासवर्मणा चिरण्डयिपया प्रेषितं समासाद्य सहस्राके-
क्षाक्षेपभजनप्राभजननामाग्रन्थो ग्रन्थयावके । समदिहसि† च ऐस्सुख्य मुद्रितो मोहमग्न्याम् ।
प्राहामि च तदर्थं समर्थाद्‡ पण्डितचक्रचक्रवर्तिनां द्वादशदर्शनीदारदुपारदर्शनां श्रीमद्वाल-
मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दमिन्दुसंदोहमिलिन्दापनावमानसानां विगमगमपयःपयोविमयन-
मन्दरायमाणगीर्वाणवाणीविलासानां प्रकृतिजन्यसौजन्यादुप्यवैदुष्यस्यैतच्चरचचनस्वातन्त्र्या-
द्यनेकानवद्यद्वयप्रगुणगुणगणार्गवाभिभूतयशः सोमसोमसमुदयविकासितस्तिबुद्धदयद्वयदुख-
लयबलयानां पञ्चनयुवनामकानां श्रीधनस्यासमष्टानाम् । तैस्तु मनोजवाय अर्चभवदवधलवाय
वैतण्डिकवैतण्डमण्डलगण्डकण्डितराण्डनागुणोत्कण्ठकण्ठीरवाय स्तनिदेशयशंवदाय वदावदाय
च सनासु भासुरासु भाजनैरतुकम्पायाः थीहरे-समाजनेः प्रेमप्राप्राणां छायाणां गोवर्धने-
नान्वर्णितनामधेयाय सततबुजुषे समार्पि स ग्रन्थः । आदेशि च यदस्य ग्रन्थस्य बहु-
शोधने विधाय बहुशो धनव्ययेनापि मुद्रयैर्न वसन्चिद्वागस्य च खलुतया टीकया तिलकि-
तमिति । परमपूज्यपितृपादासां मालतीमालामिव शिरसि निधाय प्रारम्भितमाम् ।

अथ प्रथमतस्तु तेन प्रस्तुतमासीद्यत्तण्डनं तदपि नातिस्वल्पीयसानेहसानल्पकार्यं
समाप्तकल्पमभूदभूत्पूर्वम् । तदेव ग्रामजनस्यास्य टीकारूपतया पर्ययाभि । अवशिष्टा विशिष्टा
मुक्तिमुक्तावली तत्र समग्रा हि समग्राहि 'अयमर्थः', 'अत्रायं भावः', 'इदमत्र ज्ञेयम्', 'इदं
त्वधिकमनुसंधेयम्', 'अत्रायं संदर्भायः', 'अत्रायं सारोऽगन्तव्यः', 'अत्रायं निष्कर्षः' इत्यादि

* पितृसन्निभैः । † संदर्भादृषेः सज्जन्ताविष् । ‡ समीपम् । § समुद्रः ।

संदर्भैः “भेषासि बहु विघ्नानि” इति अभियुक्तोक्तिर्न मृषोयेति अर्थशून्येन पैशुन्येनान्तरा-
 यितः कंचिदवसरं ग्रन्थग्रन्थवसायः । यतः सलेकस्मिन्नपि बाधके साधकसहस्रस्याप्यङ्कि-
 चित्करत्वात्कार्यमानं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वम् । ततो नीहारतुषारशीकरासार-
 वार्षिणी वेला मास्करकरनिकरेणैव क्षिप्रं प्रत्यक्षेपि । प्रत्यक्षेपि साधीयस्यै सा धीयते
 पुरोभागिना युक्तिदुरुक्तिः । अथ वाऽलमतिप्रसङ्गेन । यत्तु केचन व्यतिविद्वते यथा मुद्रयित्वा
 प्रसिद्धिं प्रापिते सहस्राक्षग्रन्थे जीवति च ग्रन्थकारे न केनचित्तोयमलण्डि । अपि तु
 शुद्धाद्वैतसिद्धान्तपारिपन्थिनि परलोकरूपान्ये च ग्रन्थकर्तव्यस्थानं द्यमाविष्कृत्यते राण्डनाहो-
 पुरुषिकेति । तैरपि सूक्ष्ममीक्षणीयं विद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रमृतिग्रन्थकारसंनिध्यं क सह-
 स्वाक्षग्रन्थकारस्यासीदिति समानयोगक्षेममपर्यनुयोज्यम् । किं च यद्वन्धमुद्रणात्प्राप्तसमस्थित्
 ग्रन्थकार इति समभिव्यज्यते भावप्रधाने तत्प्रस्तावनान्तिमे पथे “यशोदेहेनास्मिन्
 जगति सततं द्रुस्थितिजुषः” इत्युक्त्या । प्राप्तत्वप्रकर्षो यदुपशः प्रस्तावनाप्रणेतुरिति नान्यथा
 संभावना संख्यावता समाजं समाजिगमिपति । अन्यच्च सोयं सहस्राक्षस्तेन ग्रन्थ-
 कारेण द्वाविंशत्युत्तरैकोनशतमिति विक्रमसंवत्सरे समपारीति प्रतीयते सहस्राक्षग्रन्थेन
 पथेन । तथा हि—“सहस्राधाभिधो ग्रन्थः संपूर्णः कार्तिकेऽभवत् । वर्षे नेत्राक्षिनेन्देन्दौ
 विक्रमस्य महौजसः” ॥ किं च सोयं यस्याः स्मरणस्तम्भत्वेन संभावितः सापि दीर्घनिद्रा-
 मशायिष्ठ पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशतशतमिति विक्रमादित्यवत्सरे तत्स्फुटं प्रस्तावनायाम्—
 “शैरनयैर्नन्देनिशार्कप्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतोर्जमासवलक्षपक्षचतुर्दशीसमासादितनिलिप-
 निलयवासायाः कोपि स्मरणस्तम्भ इवायम्” इत्याद्युक्त्या । किं चायं ग्रन्थकारोपि
 तस्मिन्नेव वत्सरे वैशाखे मासि यदि स्मरतिथौ शिवपदं प्रापत् । ग्रन्थमुद्रणसमयस्तु
 मुखपृष्ठलिखितः शकाब्द १७९२ मितोऽस्ति । अथेत आपामरं युज्यतेवगन्तुं यद्वन्धमद्वयित्वा
 ग्रन्थकारेण न प्रेषितोस्ति चिरण्डयिषया । अपि तु मुद्रितोपि ग्रन्थस्तत्प्रसिद्धिकर्त्रा वर्ष
 यावत् प्रतः । भूयो भूयोन्युक्त्याभाषीत्यापि प्रस्तावना मुद्रितेति तद्युक्तः प्रसिद्धिं
 प्राप्स्यति तदुत्तरं समापतिष्यति भवदन्तिकमिति । अथैवं वत्सरान्ते प्राप्ते सहस्राक्षग्रन्थ-
 कारस्य प्रयाणं पारलौकिकमाकर्ष्य मन्थरोत्साहेन मन्दं मन्दं व्यरचि । प्रारम्भजनस्तु
 वसुगगननागेन्दु १८०८ मिते शालिवाहनशक एव मुद्रितः प्रसिद्धिं च प्रापितः । अतस्ते
 वत्सराः सहस्रदया दयामवाशया । उपेक्षामहे च तानस्यापिशाचिकावेशविषवाजिन्दालु-
 न्दिलान्मुखरान्खलान् । अथेयं शङ्का समुदेति—युतो न मारुतशक्तिः प्रारम्भजनस्योत्तरभागे
 प्रणीता ? तदुत्तरं तु तेनैव ग्रन्थकारेण दत्तं भूतानुवादेनोच्यते । उत्तरार्धं किमिति न कृतमिति
 सुहृदुहुरनुयुक्तोपि स्वहृदयगुहावरुद्धं खेदं बहिरप्रकटयन्सातिनिर्बन्धं तदन्तेवासिभिरस्माभिः
 स्वहृदयप्रकाशनायोक्तस्तर्हि शृणुत किंचिदेव सविस्तरमिदं मम खेदोद्गारात्पनमिति सनिःश्वा-
 समुक्त्वेमान् पञ्चविंशतं श्लोकान् हेलया तदैवावासीत् । त इमे श्लोका अक्षरशोऽनूयन्तेः—

कालं विशालमपि शक्त्यधिकं स्वचित्तं
 चित्तं शरैरिव परैर्वचनैश्च विद्धम् ।

देहधर्मं च परमं परियोज्य यावत्
 किञ्चिद्यथामति कैथार्थमथान्वधाने ॥ १ ॥
 लोकेत तावदपि भावविबोधपूर्व-
 मप्येकवारमखिलं खलु यः प्रहृष्यन् ।
 को निश्चितो निजजनस्वमताभिमन्ता
 संतापहृद्दत्त संप्रति सोऽस्मीत्यैः ॥ २ ॥
 विद्या वरेषु कलिना कलिना चिलीना
 हीमादरेषु हरिभक्तिविधौ नवीना ।
 प्रायेण पद्धतिरुदेति मुदेऽतिगानां
 लेखास्ततो गतजनेषु वनेषु खेदात् ॥ ३ ॥
 ये वा मतान्तरनितान्तरता मतान्त-
 विद्यावदासवपुषो विद्युधा विमिश्राः ।
 स्वैः स्वैः प्रसिद्धपुरुषैर्विहितान्विहाय
 द्रक्ष्यन्ति हन्त किमु तत्त्वधिषे^१ परोक्तिम् ॥ ४ ॥
 उच्छूनमत्सरनमत्सरसाधधाना
 नानागमा अपि धृतात्ममताभिमानाः ।
 विद्वेपरोपकलुषेण विलोचनेन
 द्रक्ष्यन्ति केचन चित्तखण्डिपया परेषु ॥ ५ ॥
 प्रायः परेष्वपि कलेन कलेः समल्पाः^२
 कल्पा जनेन सधनेन धनाशनाद्यैः ।
 न प्रेरिता निरुपधिस्वमताभिमानात्
 कालेन ये कुशलशालिन आलिखेयुः ॥ ६ ॥
 यत्साध्यसाध्यपि विसाध्यसमात्मबुद्ध्या
 प्रोक्तं मया रसमयात्समयात्समग्रम् ।
 बुद्ध्या युधा इह लिखन्तु सुखं तु दोषान्
 वादोपि मार्मिकनुधैः सह पुण्यलभ्यः ॥ ७ ॥

१ कीटिकनाम । २ असात्सर्पप्रहायवर्ता । ३ इदं पद्धतिनिर्देशणम् ।
 ४ अतिकामताम् । ५ निर्जनेषु । ६ अरण्यकदितप्रायाः । ७ तरवशानाम् ।
 ८ अभिरुद्धमत्सरेण नगद्विभीषतं सरसवस्तुन्यवधानं येषां ते । ९ अनेकशालाः ।
 १० अल्पाः । ११ रसमयाचारं संनिदं चावलम्ब्य ।

अग्रे न शक्त इति वक्ति विरक्तिवाचं
 पण्याङ्गना भवितुमिच्छति भूरिपुण्या ।
 वृद्धेति वद्धकुटिलध्रुं बलदृगास्य-
 मुल्लास्यहास्यरुदपास्यति मां जनोन्यः ॥ ८ ॥
 आस्तामियं परकथा न तथा व्यथायै
 तोदः परान्मनसि मोदमहोदयार्थः ।
 अङ्गप्रभङ्ग इह संगररङ्गभूमौ
 भूमानमानयति मानभृतो बलानाम् ॥ ९ ॥
 या स्वैरवैरपरमैरैशमैरवज्ञा
 स्वैरेव दैववशतो निशितोक्तिरैकैः ।
 सा हन्ति हन्त तु निरन्तरमन्तरं तत्
 प्रोत्साहमत्युपरमं परमं तनोति ॥ १० ॥
 वर्यं स्वकार्यमिह किं किमकार्यमार्यैः
 सत्कार्यधुर्यपदगा अविचार्य चैवम् ।
 मात्सर्यमेकमुपधार्य निवार्य धैर्य-
 गाभीर्यवृत्तिमपकुर्वन् आत्मपक्षम् ॥ ११ ॥
 शक्त्याखिलागमगतिः खलु पण्डितः^१ स्यात्
 साभ्यासमेकमपि शास्त्रमवाप्य शास्त्री ।
 श्लोकार्थमात्रमतिरेव न वैदुषी स्यात्
 प्रायोऽद्य नैव सुलभा किल भाति सापि^२ ॥ १२ ॥
 शास्त्रधर्मं परिविधाय निधाय चित्तं
 स्वाचार्यवर्यचरणेष्ववधाय कृत्ये ।
 संधाय सत्पतिरतिं स्वयमेव सेतु-
 बन्धाय साधु सकलैर्यतनीयमेव ॥ १३ ॥
 शक्येत न स्वयमिदं यदि शुद्धचित्तं
 वित्तं प्रयुज्य च परैरपि कारणीयम् ।
 चेदुस्त्यजोऽर्थ इह साधुगिरोपकार्यः
 सोत्तेजनं निजजनः स्वयमेव कुर्वन् ॥ १४ ॥

१ 'ब्रह्मा वेद्या तपस्विनी'ति न्यायेन । २ बलदृह आस्यमिति भिन्नं पदम् ।
 ३ प्रत्युत बलबहुल्यं मानभृत इति द्वितीयान्तमानयतिक्रियायाः कर्म । ४ प्रसा-
 यमानैरप्यप्रसन्नैः । ५ लेखप्रोत्साहवृद्धेर्विरामम् । ६ मध्यमणिन्यायेनोभयन् संबन्धः ।
 ७ श्लोकलापनशक्तिरपि । ८ भगवान् ।

वाचो व्ययेपि यदि भूरिपरिस्थितः स्या-
 द्दीक्ष्य स्वतः स्वजनमुखतमार्थकार्यं ।
 औदास्यमात्रमवलम्ब्य सदास्यमुद्रां
 कार्या दया परतयात्र परापकारे ॥ १५ ॥
 कुर्वन्ति न स्वयममी कतिचित्कृतेष्वर्था
 नान्यैः सहन्त इह हन्त विधीयमानम् ।
 निन्दन्ति सत्सरणिमत्सरिणः परार्था-
 नुन्मूलयन्ति वचसा बहुमान्यवाचैः ॥ १६ ॥
 लब्ध्वा न शास्त्रमधियन्ति धियं विशालां
 तां योजयन्ति कुपथेषु नृताः कुम्भकैः ।
 केचित्कथंचिदपि शास्त्रलयानवाप्य
 स्वाचार्यवाचमतिमुख्यं परं चरन्ति ॥ १७ ॥
 आचार्यवर्यविभुपादगिरः समग्रा
 दंष्ट्रणशोधनकृते किल वर्णशोपि ।
 पीताः सहजानुपि यैरधुना सुधन्याः
 स्युर्यैषणवेषु कति तान्दिशतामिधातः ॥ १८ ॥
 अन्यस्तनोति न वयं निजकर्म कुर्म
 एतन्नु नोचितमतो न परः करोतु ।
 एवं प्रपञ्चपदसंचयमञ्जयन्तः
 साधून्मृदून्तधमयन्ति जनेषु वाग्भिः ॥ १९ ॥
 दोषैकसेचनविवेचनदक्षवाचो
 ग्रामेऽत्र केचन सदैव मदीयनिन्दाम् ।
 प्रत्यालयं प्रतिजनं कृतिविघ्ननिघ्ना
 आवर्तयन्त्यविदिताः किमु वैष्णवाऽप्याः ॥ २० ॥
 यैर्भ्रांसितः स कितवामितवान्प्रपञ्चैः
 पूर्वाटवीष्वनुदकासु तपत्तुपूर्त्ता ।
 कूर्करैर्धमन्सममदंस्वजनैर्विमुक्त-
 स्त्रातोऽसि दासकरुणेन गदाधरेण ॥ २१ ॥
 श्रान्तं यथामतिबलं समधीत्य मार्गे
 तत्पारितोषिकमिदं विन्दं मयातम् ।

१ सदा मुखमुद्रणं तूर्णमात्र इति यावत् । २ बहुभिर्विधैर्न्याया वाक्
 येषाम् । ३ उल्लेख्य । ४ दृशोः करणयोश्च शुभ्यै । ५ प्रत्यनिर्माणविघ्नत्वरः ।
 ६ स्वजनासनिधानादगत्या कूरैः तमं प्रमत् । ७ जन्म । ८ यच्छ्रान्तं तस्य प्रमत् ।

अत्रत्यभावकचये धृतराष्ट्रशब्दः
 किं वंर्णितैरुपैकृतैरितरैः कृतैस्तैः ॥ २२ ॥
 आजीवनानि च धनानि जनानुरागा-
 रंसौख्यानि कीर्तिमपि हन्त हर्षैर्हन्तः ।
 जीवन्तु संततमनन्तपदैकभक्ते-
 र्हेतुं विरागमिह मन्मनसेर्षयन्तः ॥ २३ ॥
 आचार्यवाच्यपि न चेद्यतते कथा का
 श्रीपूरुषोत्तममुखोक्तिसुधावधाने ।
 भट्टस्य मे तु रणितं भशकोपमस्य
 दूरं क्षिपेच्छ्रवणतो नहि घैष्णवः कः ॥ २४ ॥
 लेखे स्वतन्त्र इह मेऽस्ति समाप्तकल्पो
 भागः परोऽप्युहतो बहतो विरागम् ।
 प्रायोवकाशवसुचित्तविकाशहैन्या-
 द्दयाख्यात्मना परिणतिं न गतस्ततः किम् ॥ २५ ॥
 श्रीवल्लभप्रभुपदाब्जरतिमुकुन्द-
 सेवाकृतिः श्रुतिमतिर्हरिवक्त्रवाचांम् ।
 अर्याद्वतिर्हृदि धृतिः प्रतिजग्म मे स्थात्
 चित्रैश्चिरादिह भवे भ्रमतः स्वकृत्यैः ॥ २६ ॥
 अष्टाक्षरस्मरणमेव गुरोः प्रसादा-
 द्भित्ते चिरं शरणभारपुरःसरं चेत् ।
 भव्याय किं न भविता भुवि तावदेव
 सास्यमत्सरकरैरपरैः श्रमैः किम् ॥ २७ ॥
 ये नाम केचिदिति यो भवभूतिनोक्तो
 न्यायेन तेन लिखितं व्यसनेन किञ्चित् ।
 कर्तास्म्यहो उपरतः पुरतः स्वभाव-
 कृत्यं प्रसह्य हृदि मां प्रकृतिर्नियुक्ते ॥ २८ ॥

१ उपकारैः । २ एतन्नामा नानाग्रन्थकारस्तदासीनाम् । ३ गीतादीनां
 सुबोधिण्यां चार्थेष्व्वादरः । ४ वैदिकज्ञानम् । ५ तासामेव हृदये धारणम् ।
 ६ असूयावता मत्सरोत्पादकैः । ७ ग्रन्थनिर्माणादिरूपैः ।

८ ये नाम केचिदिह न- प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्त्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा काले ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

९ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीति भगवद्वाक्यात् ।

प्रस्तावना

चेन्मण्डनेऽपि विदुषां च सुवर्णसूत्रे
 व्याख्या मनोमिलपिता रूपया हरेः स्यात् ।
 वक्ष्ये मया यदिह वाच्यतयोक्तमग्रे
 प्राग्जनोपकरणं च समासतोऽस्याम् ॥ २९ ॥
 दूरं निजोरुगुलाद्विरचय्य वासो
 दृश्येत नग्न इह दूरयितेति जाने ।
 निर्गच्छेदच्छसुहां पुरतः प्रतप्ता-
 चित्ताद्वहिः प्रलपितं क्षणविश्रमाय ॥ ३० ॥
 याच्चादितेन कुटिलैः परिभाव्य मूर्त-
 दुर्देयवद्धि बहुधैव समर्दयद्भिः ।
 अस्मन्मतानुगतलोकविशेषवार्ता
 स्वल्पा मयाकथि नमः शिरसा महद्भयः ॥ ३१ ॥
 गोस्यासिधंशतिलकः किल कश्मलाना-
 द्दुर्तोद्यतो निजमतोदयतोपहेतोः ।
 गोवर्धनोस्ति गिरिभृत्पदपङ्कजालि-
 विद्याविलास्यथ विभुः सदयो मयि स्वे ॥ ३२ ॥
 श्रीदीक्षितान्वयविभूषणमार्यकार्यं
 कुचेत्स्वयं प्रमदितैश्च विधापयन्त्स्वैः ।
 सेवास्वधर्मेऽनुचिशास्त्रनिधिः स्वमार्गो-
 द्धर्ता विभाति विभुविह्वलनाथनामा ॥ ३३ ॥
 मादृग्जनेपि सदयाभ्युदयाः स्वधर्म-
 शर्मस्पृहाः श्रमवहा हि महानुभावाः ।
 अन्येऽपि सन्ति विलसन्तु पथोपकारी
 श्रीदेवकीसुतसुहृद्वृत्तिधर्मधुर्यः ॥ ३४ ॥
 पुनरमृतधनैर्यद्वर्धमाशुप्ररोहे-
 दद्यविघटनवज्रा दासवर्गं दयाद्राः ।
 ददतु सुभगसिद्धीरत्र चामुत्र सर्वाः
 सततमय कटाक्षाः श्रीमुकुन्दस्य ते मे ॥ ३५ ॥

१ विद्वन्मण्डनं श्रीविह्वलनाथपमुकृतो चादग्रन्थः सुवर्णसूत्रं च तस्यैव टीका
 श्रीपुष्पोत्तममहाशयैः कृता । २ मातृशक्त्यादिदमये वक्ष्यामि इदमुत्तरार्धे वक्ष्यत
 इत्यादिकथनेन मया यदग्रे वाच्यतया प्रतिज्ञातं तत्तस्या टीकायां वक्ष्ये प्राग्जनोपयुक्तमपि
 तत्रैव प्रसङ्गातिरिचिद्वक्ष्ये । ३ विमलाश्रयानां पुरः प्रतप्ताचित्ताद्वहिर्निर्गच्छत्प्रतापः क्षणं
 विश्रामयति भवति । ४ मूर्तदुर्देवनैकाग्र्यन्तं पीडयद्भिर्जाच्यतेन मया लोकविशेषाणां
 वार्ता-लोका न ह्य सर्वस्तादृश इति विशेषणं तदेवाभिप्रेत्याह-नम इति । ५ देवकी-
 नन्दनाख्यः सुहृत् ।

मुद्रालयमनुप्याणां विशेषतः प्रमादात्परिशोधेऽस्माभिर्नियुक्तानामपि दृष्टिप्रमादाच्च अत्र
ग्रन्थे बहून्ग्रन्थानि सन्त्यापतितानि यानि प्रेक्षकैर्ग्रन्थकारप्रमादतयैव संभाव्येरस्तादृशानि
यथा पृ० १६ पं० २४ “व्ययस्थातो नाना” इति कणादसूत्रानुवादे “व्याख्यातो
नाना” इत्यापतितं तानि गुणैकप्रादिभिर्बुधैः परितोष्यानुप्राह्योऽयं ग्रन्थ एतदर्थमेव ग्रन्थान्ते
ग्रन्थकृता तेनामुना श्लोकद्वयेनाभ्यर्थ्यन्ते भवादृशा अज्ञानानुभावा विबुधाः ॥

वेदानुयायिविदुषः परभक्तिनिष्ठा-

न्विज्ञापयामि चरणौ परिगृह्य नम्रः ।

उद्यद्दयागुणदशन्यपरिधमज्ञा

अस्मिन्प्रमादशतकानि मम क्षमध्वम् ॥ १ ॥

अन्धोऽस्म्यहं निजकरेण न लेखशक्त-

स्तलेखितं निखिलमेव करैः परेषाम् ।

भ्रान्त्यादयो जगति मानुषबुद्धिधर्माः

सर्वांशतो न परिहर्तुमिमे च शक्याः ॥ २ ॥

अयं भारतशक्तिग्रन्थनिर्माता गङ्गालेखि नात्मा प्रसिद्धस्तैलव्रवेल्हनादीज्ञातीयः पञ्चन-
चुपाहो गोवर्धनशर्मा विजयार्केशकस्य विंशशतकस्य प्रथमवर्षे लब्धजन्मा सौराष्ट्रदेशे
गिरिनार इति प्रसिद्धस्य रैवतकर्णवतस्पोष्यसर्वर्तिनि (जूनागढ) जीर्णदुर्गपुरे श्रीमद्वाल्मी-
कीयवंश्यगोखामिश्रीप्रजवल्गभमहाराजस्य स्वमातामहस्य गृहे वृद्धिं गतो गर्माष्टमे वर्षे वैशा-
खवलक्षपक्षे पित्रोपनीयोपदिष्टसामित्रीक स्वमातामहादेवाप्तसंप्रदायदीक्षः स्वजन्मतो
नवमे (१९०९) वर्षे शीतलाव्यरोगेण हतनयनद्वयः स्वपितुः परिभ्रमादेवाधीतवेदत-
द्वहपददशनादिकी दशमे (१९१०) मुम्बापुरे निवासमिच्छता स्वतातेन सहागत्येह पुरे
कृतसम्प्राप्तप्रापतिदासो निजसदने स्वमुष्येन स्थापितवियालक्ष्मीपाठशालो बहून्ते-
वासिनोऽभ्यापितवान्प्रन्याश्च निर्मितवान् । अद्यापि स्वयं स्थापिताया वियालक्ष्मीपाठशा-
लाया स्वतः परतश्च छात्रान्प्राणि विद्यादानस्याभ्यापयमानः स्वमातामहदत्तं श्रीप्रभुरणा-
त्मजश्रीगिरिधरसेवितं श्रीबालमुकुन्दाख्यं भगवत्स्वरूपं तदिच्छोपलब्धैरुपचारैः सेवमानोत्स-
वविभवोपि यथोपपत्तिप्रायसंप्रदाय आवश्यकग्रन्थाजिर्ममाणो देवोपसदितमन्त्रं देवपितृ-
तिथ्यादिभ्यो यथासंभवं विमज्ज्य शेषमुपभुञ्जानः “संतुष्टो यदि वर्तते ब्राह्मणो येन
केनचित्” इत्यादिशास्त्रमनुसृत्य आस्ते । अद्यापि तत्सदनं ग्रहणधारणपट्टभिर्वदुभिः प्रौढैश्च
साहित्यव्याकरणन्यायवेदान्तादिशास्त्रार्थमोनादृष्टेन मुखरीक्रियते । अथ भारतशक्तिग्रन्थ-
कारस्य प्रस्तावनाप्रणयनेऽनवकाशातदनुज्ञावशादेता प्रस्तावना भावेनायमचीकृत्स्नः ।

विनिवेदयति च चराचरोद्वेगनोपचयापचयचातुरीचणस्य सकलविद्यास्थानसंपदुप-
भूमिनो जगदीश्वरस्य सच्चिदानन्दस्य श्रीहरेश्वरगारविन्दयोः प्रणतिततिपुरःसरं प्रस्तावना-
पुष्पाञ्जलिमिमं

जामनगरनिवासी गिरिनारायणज्ञातीयभट्टावटङ्क-

बालजीतनुजबुः श्रीग्रन्थकः शास्त्री,

दयामशर्मा.

॥ श्रीः ॥

अथ मारुतशक्तिसहितः प्रामञ्जनः

सहस्राक्षखण्डनम्

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनगुह्याय नमः ॥ श्रीमन्मथुरेशो जयति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

धुन्दारण्यनिकुञ्जमञ्जुभवने देदीप्यमानं सदा

भक्त्याद्याद्यलसद्रसैकसदनं सेव्यं सदा सज्जनैः ॥

वेदान्तैकचिन्तारवेद्यममलं गोपीजनानन्दरुद्

भक्तानां भयभञ्जनं भयहरं भव्यं महो भावये ॥ १ ॥

मारुतशक्तिव्याख्या

श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ॥

वन्दे श्रीसुखदृढये धृत्वतुं स्वैकाग्रितानामनुं

मीमांसारण्यनोद्यमोद्धतसहस्राक्षस्य भिन्दन् मदम् ॥

दासं स्वं कृपया करेण भृदुना गोवर्द्धनं प्रोदस्व

हृत्प्राप्तिं स निजधनं सुखनिधिं यो लीलयैव व्यवधात् ॥ १ ॥

अयोन्मत्तसङ्ग्रामध्रुवमधुरलीलावलिपर-

षरानन्दाकारो भुवि करुणयाऽऽविष्कृततनुः ॥

रादां विघ्नान् भेत्तुं तिमिरमपहन्तुं जनहृदां

वधच्छक्रं सोऽस्मानवतु मधुराऽपीश्वरहरिः ॥ २ ॥

क्षुभा विद्यासंपन्नजपसुतभक्तिः परपदं

स्वतः संसिद्धेयश्चस्वस्वशक्तिरव्यासवपुषाम् ॥

तदास्मिन् मस्ते मे सकलकलुषोन्मेतिथि रचिं

चिरं स्वाचार्याणां चरणमरुणं भूरिकरुणम् ॥ ३ ॥

सदालिसेयितौ वन्दे पराऽऽगमहितौ शृङ्ख ॥

भरविन्दरुक्तां चोरो चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्बालमुकुन्दसुन्दरवपुःस्पर्शनं सानन्दतां

नीनो नित्यमर्हं महं च महतामर्हं जडोऽप्यापितः ॥

यैर्मन्त्रानुपदिश्य तान्हरिस्तेर्दाने स्वतन्त्रान्त्वदा

गोस्वामिजनवत्तुमाभिषयुस्व मातामहान्स्वान् मजे ॥ ५ ॥

श्रीमन्नकपराऽऽस्यचन्द्रिरुषां चन्द्रयमोराधिरा-
 हुर्वांशोऽक्षतगर्वपर्वतपवित्रायप्रचण्डोत्तयः ॥
 श्रीमद्विह्वलनायनामधिमयो गोस्वामिवर्याः मदा
 जीयासुः कुविदां विदारणकृते प्रामञ्जने येः कृतः ॥ ६ ॥
 मृगां ये व्यामोहं मयिनमतयो हन्त यतयो
 यहन्ते यागजालैर्जगति कलिकालधितयैः ॥
 समस्ताः प्रोदस्तास्त इह सह्या तैर्विभुवरै-
 र्येवं कुर्मन्नेपां यक्षसि पुनराहोपुरपिकाम् ॥ ७ ॥
 सत्यक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥
 गुणं गृहीत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ ८ ॥
 मार्सण्डेक्षणसंकटां धनघटां क्षोदैः शिपन्ती क्षणा-
 क्षिप्रानाप्यक्षानि सहस्रनपनं निर्गमयन्ती स्वतः ॥
 पुष्पन्ती हरिभावमात्मजमसायुष्मसायन्ती जना-
 लीयान्मास्तशक्तिराशुगतिदा संजीवयन्ती जगत् ॥ ९ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमवदनरूपध्रीमदाचार्यप्रकटिते वेदगीतासूत्रश्रीभागवतादिसिद्धे
 ब्रह्मवादसिद्धान्ते दोषोद्भावाभिलाषिणा केनचिद्वैपविशेषकपायकलुपमतिना येषमाग्र-
 यतिनाऽधुना निबद्धं सहस्राक्षनामकं ग्रन्थं चित्रण्डयिपरो गोस्वामिश्रीविह्वलनाय-
 चरणाः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निष्पत्यहृषिपूर्तिप्रचारादिफलकं शिक्षाचारानुमितश्रुतिबोधित-
 कर्तव्यताकं श्रीपुरुषोत्तमप्यानलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—वृन्दारण्येत्यादिना ॥
 महस्तेजः पुरुषोत्तमरूपं भावये ध्यायामीति संबन्धः ॥ “अथ यदतः परो दिशो ज्यो-
 तिर्दीप्यते ॥ भारूपः सत्यसंकल्पः ॥ परं ज्योतिरुपसंपद्य येन स्वरोचिषा त्रिधं रोचितं
 रोचयाम्यहम् ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानाद्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्य महो-
 रूपत्वं स्पष्टम् ॥ एतेन “प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्” इत्यधिकरणसिद्धस्वधर्मा-
 नेदोऽपि दर्शितो ज्ञेयः ॥ महात् इति महः ॥ ‘मह पूजामां’ अमुन्, तेन
 सर्वोत्तमत्वं बोधितम् ॥ “पुरपात्र परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” इति कडधुतेः ॥
 “अक्षरात्परतः परः” इति मुण्डकश्रुतेः ॥ ‘मत्तः परतरं नान्यदि’त्यादिस्मृतिभ्यः ॥
 “परमतः” इति न्यायाच्च ॥ भावना ध्यानम् ॥ ‘नचामावयतः दान्तिरशान्तस्य
 कुतः सुख’मिति परमानन्दस्वरूपस्य स्वस्वऽऽव्यवस्थित्यर्थः ॥ परमानन्दप्राप्तिरूपफलस्य
 कर्तृगामित्वविवक्षणादात्मनेपदम् ॥ कीदृशं मह इत्याकाङ्क्षायां लौकिकतेजस्तो व्यव-
 च्छेत्तुमाहुः—वृन्देत्यादि ॥ यत्र वृन्दावनं नामवनं कामदुर्घर्षैः ॥ मनोरमनिकुञ्जाद्यं
 सर्वर्तुसुखसंयुतम् इति वक्ष्यमाणवृद्धद्वामनादिवाक्येभ्यो वृन्दावनसंबन्धिनो ये निकु-
 ञ्जालैः मञ्जुनि मनोरमे भवने स्वधामनि तद्वेषे वा मञ्जुमवने सदा देदीप्यमानं
 अतिशयेन प्रकाशमानम् ॥ दीप्यतेर्यङि द्वित्वे हलादिशेषे पूर्वखण्डगुणे च शानच् ॥
 “न यत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति मुण्डकश्रुतेः ॥ कटवल्लीषु तु ‘न तत्र’ इति पाठः ॥ स्वधामनि स्थितिस्तु “यत्रैतत्पदमवभाति सूरिः” ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः’ ‘सोऽध्यनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ आविरसंनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं” इत्यादिवृच-
तैत्तिरीयकठमुण्डकादिश्रुतिभिः ॥ ‘यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ न तद्भासयते सूर्य’ इत्यादिस्मृतिभिः ॥ ‘विष्णोर्द्धमि परं साक्षात् ॥ स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते मन’ इत्यादि-
पुराणवचनैश्च निर्विचिकिरसैव ॥ सदेति कालपरिच्छेदराहित्यम् ॥ द्वादशास्कन्धचतु-
र्थाध्याये ‘न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणा’ इत्युपक्रम्य ‘तन्मूलभूतं पदमामनन्ती’ ति
स्मरणात्, कालस्यापि तत् पुनस्तत्तेश्च ॥ इदं यथा तथा सहस्राक्षनृतीयश्लोकखण्डने
प्रपञ्चयिष्यामः ॥ ‘योगास्त्रयो यथा प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्वया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च
नोपायोऽन्योऽस्ति फर्हिचित्’ इत्येकदशे भगवद्वाक्यान्मार्गप्रत्यक्ष साधनतः फलतश्चोप-
योगं दर्शयिष्यन्तः प्रथमं भक्तिमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—भक्त्येति ॥ भक्त्यैव आत्माद-
यितुं शक्यो लसन् शोभमानो यो रसः “रसो वै सः” ‘भानन्दं ब्रह्मण” इत्यादिषु आधितो
तिरवध्यानन्दलस्यैकं अद्वितीयं सदनं स्थानम् ॥ भक्त्यैकास्मात्स्वन्तु छान्दोग्यकैवल्य-
दिषु “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” ‘अद्वाभक्तिभ्यानयोगाद्देहि” इत्यादिध्वनात् ‘पुरतः स
परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया” ‘नाहं वेदै’ रित्युपक्रम्य ‘भक्त्या स्वनन्यया शक्य’ इति
स्मरणात् ‘भक्त्याहमेकया प्राह्यः’, ‘भक्त्यैव तुष्टिमन्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्’, ‘प्रीयते-
ऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विदम्बन’मित्यादिपुराणाश्च ॥ भानन्दसैकसदनत्वं तु तद्भानन्दांशत
एवान्येषामानन्दवत्तायाः ‘तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभुपजीवन्ति एष ह्येवान-
न्दयति” इत्यादावात्रानात् ॥ स्पष्टं चेदं चतुर्लक्षण्यां ‘तदेतन्मपदेशाच्चै’त्यादौ ॥ कर्ममार्ग-
निष्कर्षमाहुः—सेव्यं सदा सज्जनैरिति ॥ ‘सद्भावे साधुभावे च’त्याद्युक्तजनैर्देवसर्गो-
त्पन्नैरिति यावत् ॥ निरन्तरं सेवितुं योग्यं शक्यं च ॥ ‘मामप्राप्यैव कौन्तेये’त्यासुराणा-
मनधिकारस्मरणात् ॥ एतेन “अतो ब्रुव भामजेत भक्त्येकदेशं गुरुदेवतात्मा”, ‘गुरुशुश्रूषणं
मह्यं दास्यन्नदमायया । सर्वलामोपहरणं” इत्यादिकादशवाक्यसिद्धा तनुजवित्तप्रसेवा-
वश्यकर्तव्यत्वेन दर्शिता ॥ औतस्मात्कर्माण्यपि तत्तद्रूपस्य भगवत एव सेवेयमिति पुत्र्या-
वश्यकर्तव्यमानीति बोधितम् ॥ तेन कर्ममार्गनिष्कर्षो व्याख्यातः ॥ ‘कर्माण्येकं तस्य देवस्य
सेवे’त्युक्तेः ॥ ज्ञानमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—चेदान्तेति ॥ विद्यते ज्ञायते तत्त्वमेभिरिति
वेदाः धर्ममहाप्रतिपादकापौरुषेयव्याख्यानि ॥ ‘हलत्रे’ति घञ् ॥ तेषामन्तो निश्चयोऽनेति
वेदान्ताः ॥ ‘वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था’ इति वेदार्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुत्व-
व्यपणात् ॥ यद्वा वेदस्यान्ताः दिशोमागाः ॥ “नृचो मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साक्षां शिरोऽ-
थवेणां मुण्डमुण्डम्” इति कौपीतच्छ्रुतेः ॥ उपनिषद इत्यर्थः ॥ तेषां एकैकं केवलेन ॥
‘एके मुख्यान्यकेवला’ इत्यमरः ॥ विचारेण युक्तिभिः परिचिन्तनरूपमननेनैव वेदितुं
शक्यम् ॥ शाकल्यब्राह्मणे “बगुह्यो नहि गृह्यते” इत्यादिना प्रमाणान्तरप्रवृत्तिं प्रति-
विज्ञा “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्युपनिषन्मात्रप्रवृत्तेः प्रतिप्रसवात् ॥ मननस्याय-

इयत्वं तु “तत्त्वेव भयं विदुषो भवति” इत्यानन्दवल्लीश्रुतेः ॥ अमलं निर्दोषं प्राकृतधर्मानाश्रयमिति यावत् ॥ स्पष्टमिदं तृतीयस्थ द्वितीयचरणे “प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिपेधति ततो प्रवीति च भूयः” इत्यत्र ॥ भक्तप्रत्ययत्वमाहुः—गोपीजनानन्दकृ-
दिति ॥ गोपालतापनीरासुदेवाद्युपनिषत्सिद्धा, गोपनोपयोग्याधिदैविकशक्तयो गोपीजनः ॥ एतच्च पञ्चरात्रेऽपि प्रपञ्चितम् ॥ तेषां परमभक्तत्वादानन्दकृत् ॥ नवम-
स्कन्धे ‘अहं भक्तपराधीन’ इत्यादिसंदर्भात् ॥ तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं विदोषण-
द्वयेनाहुः—भक्तानामित्यादि ॥ भक्तानां ‘भज इत्येव च धातुः सेवायां परिकीर्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी’ति गारुडवाक्यात् सेवाकर्तृणां भवं संसारं मनक्तीति भवमञ्जनस्तम् ॥ भञ्जो भामर्दने ॥ पवनस्यन्दनादिशब्दवद् ‘महुलमन्यग्रापि’
(पा० २ सू. १८) इत्यौणादिकसूत्रेण युच् ॥ ‘यत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्यन्ति शोषस-
पदं भवाग्नि’मित्याद्युक्तेर्युक्तमेतत् ॥ तथा भक्तानामात्मनि प्रपञ्चे चाद्वैतप्रज्ञास्फोरणेन भयहरम् ॥ तथा च पुरुषविद्यारात्रेण “सोऽविमेतत्सादेकाकी विमेति सहाऽयमीक्षाश्रये चन्मदन्यन्नास्ति कस्माद्यु विमेमीति तत् एवाऽस्य भयं योयाय कस्माद्व्यमेप्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति ॥ एकादशस्कन्धेऽपि ‘भयं द्वितीयाभिनियेशतः स्यादीशादपेतत्वं विपर्य-
योऽस्त्विति ॥ तन्माययातो बुध आभजेत भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतारमे’त्याद्यनुसन्धेयम् ॥ एतेन ‘ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिमहायोधन’मिति श्रीमदाचार्योक्तं तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ अत्र विदोषस्तु मदीये वेदान्तचिन्तामणौ पञ्चदश-
प्रकरणे द्रष्टव्यः ॥ तथा भूयं कल्याणगुणपूर्णम्, अप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति यावत् ॥ “आह च तन्मात्रं” इति ब्रह्मसूत्रात् ॥ अत्र विस्तरस्तृतीयस्थ द्वितीये पादे भाष्ये प्रकाशे चावधेयः ॥ किंच तत्तद्वैरूपेण तत्तत्फलरूपेण च भवतीति भव्यम् ॥ ‘अभ्यगोय—’ इत्यादिना साधुः ॥ ‘भक्तानां भयमञ्जन’मित्यादिविशेषणत्रयेण भक्तिज्ञानकर्ममार्गाणां फलान्यपि द्योतितानि ॥ अत्र वेदान्तरूपं प्रमाणं तत्त्वमेव ब्रह्मस्वरूपं भक्त्यादिरूपं साधनं निर-
वध्यानन्दास्वादलक्षणं फलं च संक्षेपेण दर्शितमिति व्यासदर्शनानुरोधी सर्वोऽपि शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ तेनैव मङ्गलस्य वस्तुनिर्देशात्मकत्वमपि फलितम् ॥ ‘आशीर्नम-
स्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख’मिति मङ्गलस्य त्रैविध्याङ्गीकारात् स्वस्य भक्तत्वात्
‘भक्त्यास्वाद्ये’त्यादिना प्रत्यगाशीरपि ध्यातिता ॥ नमस्त्रियारूपं स्वप्तिमश्लोके सेत्स्यति ॥
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ‘सूर्याश्वैर्मसज्जास्तवः सगुरवः शार्दूलविक्रीडित’मिति वृत्त-
रत्नाकरे तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

नमामि मथुराधिपं सकलवल्लवीवल्लभं

विचित्रवनमालया लसितपीतपद्मस्वरम् ॥

किरीटमणिमेखलाकटककुण्डलैर्मण्डितं

समुल्लसितराघया नवनिकुञ्जतले स्थितम् ॥ २ ॥

एवं वेदादिप्रमितं पुरुषोत्तमस्वरूपं स्मृत्वा विस्पष्टस्वेष्टदेवतानमनलक्षणं मङ्गल-
माचरन्ति—नमामि मथुराधिपमिति ॥ भगवति जीवैर्नमनस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्

‘नमामी’त्यारम्भ एवोक्तम् ॥ “नमस्कृत्य हि घसीयाँ समुपचरन्ति” इति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥
 ‘किमासनं ते शरदासनाये’त्यादौ परितोषणक्षमस्य साधनान्तरस्याशयत्वस्मरणाच्च ॥
 अत एव श्रीमदाचार्याः सर्वत्र नमनवाचकं पदमादावेव प्रयुज्जते ॥ नमनं च प्रदीभावः,
 तत एव मत्तस्त्वमुत्कृष्टस्वतोऽहमपकृष्ट इत्यनुसंधानपूर्वकः कायादिव्यापारः ॥ विस्तारस्तु
 ‘नमो भगवते तस्मा’ इत्यत्रावरणभङ्गादाववधेयः ॥ मथुराधिपं श्रीमथुरेशाख्यं श्रीम-
 दाचार्यसेव्यं श्यामचतुर्भुजाकृति स्वयमभिव्यक्तं भगवत्स्वरूपम् ॥ कीदृशं तम् ? ॥
 सकलवह्नीवीचलभ्रं सकलाः सर्वाः कलाभिश्चातुर्यैः सहिता वा या बहुव्यो गोप्याः ॥
 ‘गोपगोपालगोसंख्यगोधुगामीरवह्नीवाः’ इत्यमरः ॥ पुंयोगलक्षणो ह्येष ॥ ता बहुभा-
 यस्त तम् ॥ ‘तायं धियोऽहं जनेतान्तरतेः प्रसाद’ इत्यादिवाक्येभ्यः ॥ तासां वा
 बह्वभम् ॥ इदं च गोपालविषयायां तद्विवरणरूपपञ्चरात्रमागादिवु च प्रसिद्धम् ॥ अथवा
 सकलैत्यत्र कलया भगवद्रूपवा लक्ष्म्या सहिताः सकलाः, रमादेशयुक्ता इति यावत्;
 अन्यथा भगवत्संभवापोगात् ॥ इदं च ‘रमे रमेशो व्रजसुन्दरीभि’रित्यत्र सुबोधिन्यां
 स्पष्टम् ॥ लक्ष्म्याः कलात्वं तु कूर्मपुराणे प्रथमाध्याये इन्द्रपुष्टेतिहासे ‘तस्यैव यत्मानस्य
 कदाचित्परमा कला ॥ स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥ इष्ट्वा प्रणम्य शिरसा
 विष्णोर्भगवतः प्रणाम’ इत्यादिना ‘एवमुक्ताय विप्रेण देवी कमलवासिनी’ इत्यन्तेन
 दर्शितम् ॥ मध्ये ‘न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः ॥ तन्मयाहं परं ब्रह्म स विष्णुः
 परमेश्वर’ इति तस्मा भगवद्भेदोऽप्युक्तः ॥ अतो बृहद्भामनपुराणादौ प्रसिद्धं वरदानं
 सार्थकयितुं स्वाभिन्नपरमलक्ष्म्यावेशाद्ब्रह्मविष्टराख्यायेन स्वात्मकत्वं तासां संपाद्य
 ताभिः समं रमणं तद्ब्रह्मत्वं च युक्तमेव ॥ विचित्रेति ॥ विशेषेण चित्रा, ‘स्वमायां
 वनमालाज्यां नागागुणमयी दध’दिति द्वादशस्कन्धवाक्याद्वदुक्ता त्रिविधवर्णयुक्ता वा ॥
 ‘चित्रास्तुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकान्तु च ॥ मायायां सर्पनक्षत्रे नदीमेदेषु च चित्राम् ॥
 तिलकालेष्टयोः क्लीबं कर्तुराद्भुतयोरपि ॥ तल्लुक्तयोस्त्वम्भर्लिङ्ग’मिति मेदिनी ॥ यद्वा
 चितं बुद्धिं प्रायत इति चित्रा ॥ ‘प्रेक्षोपलब्धिश्रित्संविदि’त्यमरः ॥ विशेषेण चित्रा
 बुद्धियाग्री ॥ श्रीसुबोधिन्यां ‘बर्हापीड’मित्यादिश्लोकविवरणे वनमालायाः कीर्तिमयत्व-
 निरूपणात् ॥ अथवा विभिः पक्षिभिर्भ्रमरैश्चित्रा ‘मधुव्रतव्रातविष्णुपथा स्वया विराजितः
 धीवनमालया हरि’रित्यादिवर्णनात् ॥ चाटव्री या वनमाला तया लसितं पीतपट्टरूपं भ्रमरं
 यस्य तम् ॥ किरीटेत्यादि ॥ इदं कौतुमादेरुपलक्षणम् ॥ एतेन ‘तमद्भुतं बालकमगु-
 जेक्षण’मित्यादिश्लोकद्वयेन निरूपितं स्वरूपमत्रापि प्रदर्शितम् ॥ मथुराधिपेति नास्तेव
 चतुर्भुजत्वसायुधत्वादेर्भावात् ॥ सान्द्रपयोदसौभगत्वं ध्वनयन्ति—समुल्लसितेति ॥
 सम्यगुलसिता ॥ यद्वा सुदा सहिता समुद्र, सा चासौ लसिता शोभिता चेति ॥
 शीतोष्णं क्षिप्रोष्णमित्यादिवदुत्तरपदार्थेन विशेष्यत्वविवक्षया समासः ॥ सा चासौ राधा
 चेति यया ॥ सदायैकपदयोगाभावेऽपि ‘वृद्धो यूता’ इति ज्ञापकात् सहार्थविवक्षया
 तृतीया ॥ नन्यास्तु ‘सहयुके प्रधान’ इत्यत्र युक्तपददेवायमर्थो लभ्यत इत्याहुः ॥ एदयन्ते
 चैवंविधा भोजराजादीनां प्रयोगाः—‘रामे विदेहमुतया तस्मूलसंज्ञमृतःपुरं विपति

लक्ष्मणसौमिदह'मित्यादयः ॥ तेनाप्रयुक्तस्वशङ्काप्यपास्ता ॥ अथ च राधा विद्युत् ॥
 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुश्रान्तामलम्बोश्च गोपीवेधविशेषयो'रिति हैमः ॥ श्लेष-
 महिम्ना समुलसितविद्युत्साहित्यबोधनेन सम्पदमेघलक्ष्मीर्ध्वनिता भवति ॥ नवेति ॥
 नरं तारकालकल्पितत्वादम्भान् निकुञ्जसंघन्धि अर्थात् पुष्पादिमयं यत् तल्पं शयनीयं
 तत्र स्थितम् ॥ यद्वा नयनं स्तनम् ॥ ७ स्तुतौ, नमस्यास्तीति नयनी, पक्ष्यादि-
 कर्तृकभगवत्स्तुतिविशिष्टः कुक्षः ॥ 'शृण्वन्ति मीलितदन्तो शिगताऽन्यथाच' इत्यग्रान्य-
 पदेन भगवदुपयोगिवागत्यागबोधनात् ॥ अथवा नयनी स्वयं स्तुतिविषयः कुक्षः,
 तलवकारप्राङ्गणे—“तद् तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितम्” इति भगवत् एव लीलावन-
 स्त्वेनोपासनाश्रवणात् ॥ यद्वा मयनि स्तुतिविषयः यत्कुञ्जतल्पं तत्र ॥ भगवत्पर्यङ्कस्य
 कौपीतकिप्राङ्गणे अमितौजस्त्याग्नानात् ॥ तथा हि—तत्र चित्रगाङ्ग्यापन्युपाख्याने
 (अ० १ खण्ड ३) “अपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपी विभुप्रमितं विचक्षणा-
 ऽऽसन् ह्यऽमितौजाः पर्यङ्कः” इति ॥ तथा (अ० १ खण्ड ५) “स आगच्छत्यमितौ-
 जसं पर्यङ्कं च प्राणस्तस्य भूतं च भविष्यत् पूर्वं पादौ श्रीश्वरा चापतौ” इत्यादि श्रूयते ॥ अत्र
 नमनोक्त्या प्राधान्येन कायिकः प्रह्वीभावः ॥ पूर्वश्लोके भावनोक्त्या मानसः सः ॥ वाचि-
 कस्तु श्लोकद्वयपठनादेव सिद्धः ॥ तेन 'मनः स्मरेतामुपतेर्गुणानां गृणीत वाक्कर्म करोतु
 काय' इत्यादिपष्ठस्कन्धादिवाक्यसंमतः कायादित्रयस्य भगवदुपयोगोऽत्र दर्शितः ॥
 पृथ्वी वृत्तम् ॥ 'जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु'रिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

नत्या श्रीवल्लभाधीशान् प्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान् ॥

तद्वचःखण्डनाभासं खण्डयामि यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

एवं भगवन्तं नत्वा “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता
 ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥ “आचार्यवान्पुरुषो वेद” इत्यादिश्रेताश्वतरच्छान्दोग्यादि-
 श्रुतिभिराचार्यभक्तेरावश्यकत्वाच्छ्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलाचार्यनमनलक्षणं महगलमाचरन्तः
 स्वचिकीर्षितं प्रतिजानन्ते-नत्वेति ॥ नमनार्थकपदस्यारम्भ एव प्रयोगोऽभिसंधिस्तुक्त
 एव ॥ श्रीवल्लभाधीशाद्यत्वा तथा प्रभून् सर्वविधफलदाने प्रभवतः ॥ विदा ज्ञानेन ठान्
 शून्यान् लान्त्यनुगृह्णन्तीति विठ्ठलाः, ते च ते ईश्वराः सर्वसमर्थाश्च तादृश्या ॥ तद्वच
 इति ॥ तेषां निर्दिष्टपूर्वाणां श्रीमदाचार्याणां श्रीविठ्ठलेश्वराणां च वचसां खण्डनस्य
 आभासम् ॥ ईश्वरवाचां वास्तविकखण्डनस्यासंभवादाभासपदम् ॥ यथाक्रमम् क्रमम-
 नतिक्रम्य खण्डयामि ॥ पूर्वं श्रीमदाचार्यवचसां खण्डनमनन्तरं श्रीविठ्ठलाचार्यवचसां
 तस्य तदिति क्रमः ॥ यद्यपि प्रथमभागे समर्थमानः शुद्धाद्वैतमार्तण्डो न श्रीमदाचार्य-
 कृतस्तथापि तत्प्रतिपाद्यः शुद्धाद्वैतपदार्थः श्रीमदाचार्योक्त एव समर्थ्यते ॥ तत्र तत्र दूषिता
 मणुभाष्यभागा अपि समर्थ्यन्ते एवेति श्रीमदाचार्यवचसां मण्डनमविवादम् ॥ द्वितीयभागे
 तु स्पष्टमेव श्रीविठ्ठलेश्वरचरणविरचितं विद्वन्मण्डनं मण्डयते ॥ यद्वा यथाक्रमम् येन
 क्रमेण खण्डनाभासः प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण खण्डयामि ॥ एतेन साकल्येन चिखण्डयिषा
 बोध्यते ॥ श्रीमदाचार्यादिवचस्स निर्दूषणतायाः स्वयं सम्यग्ज्ञातत्वेऽपि परेषां तत्र

व्यामोहवारणार्थं ग्रन्थारम्भ इति क्रियाफलस्य परगमित्वात्परसौपदम् ॥ एतेन
प्रयोजनमदर्शितं ॥ तद्वचस्समर्थेनरूपो विषयोऽप्यवागोधि ॥ तेनैव तन्निज्ञासुरधिकारी
श्रुतिपाद्यप्रतिपादकभावस्तत्तन्व्यासस्फोरीत्यनुयन्वचतुष्टय स्पष्टम् ॥ ३ ॥

शुद्धाद्वैतविभाकरस्य किरणैः प्रोद्बोधितान्सज्जनान्
विद्वन्मण्डनमण्डितान्बुधवरानालोक्य कोऽप्यासुरः ॥
व्यातेनेऽभ्रतम.पर्वि च युगपत्स्रष्टु सहस्रोक्षण
शक्तस्तद्वितयस्य नाशनविधौ प्राभञ्जनस्तन्यते ॥ ४ ॥

उत्तरार्द्धोक्तार्थं स्वयं स्पष्टयन्ति-शुद्धाद्वैतेति ॥ शुद्धाद्वैतमेव विभाकरः
सूर्य ॥ मयूरव्यसकादिस्वात्मसास ॥ अथवा शुद्धाद्वैतस्य विभाकर इव विभाकरस्तत्प्रका-
शक शुद्धाद्वैतमार्तण्डावयो ग्रन्थस्तस्य किरणे. तत्तादात्म्यापक्षैरपदेसौ प्रोद्बोधितान्
सर्वाशतो निरस्तमोहनिद्राकान् सज्जनान् साधुभावप्रशस्तकर्मयज्ञतपोदानस्थित्या-
दिसपन्नान् प्रह्लासितवज्जानादास्तिकान् ॥ 'सन्नाथे साधुभावे चे'त्यादिगीतोक्त्या "अस्ति
प्रक्षेपि चेद्रेद् सत्तमेन ततो विदु"रिति इति प्रह्लादपुत्रीश्रुत्या चेद् लभ्यते ॥ तथा ॥
विद्वदिति ॥ विदुषामुचितेन मण्डनेन वस्त्राभरणादिना अथ च विद्वन्मण्डनाप्येन
ग्रन्थविशेषेण मण्डितान् ॥ अनुव्यो ॥ प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्येष्व्याह्निकं तत आभर-
णादिना मण्डनं च करोतीति प्रसिद्धम् ॥ दशमस्कन्धोक्तभगवदाक्षिकेऽप्येष क्रमो
दृश्यते ॥ तथात्रापि प्रथमं मार्तण्डाम्यासेऽज्ञाननिद्राया भगवत्सेवादौ प्रवृत्तिं, ततो
बुद्धिवाक्यं विद्वन्मण्डनप्यासग इति क्रमिकाण्येव विशेषणानि ॥ बुधवरान् पण्डित
श्रेष्ठान् देवसर्गोत्पन्नान् ॥ 'बुधो बृहौ पण्डितेऽपी'त्यमरः ॥ अथ च देववरान् 'शातृ-
चाग्निद्विसुरा ब्रुवा'इति क्षीरस्वामी ॥ प्रयुजते चैतन्मुखयार्थं श्रीहर्षादयः -'तथाद्वियन्ते
न बुधा बुधामपी'ति ॥ एतेन बहुषु कोशेषु व्युत्पत्तिसंग्रहितबुधशब्दस्य देवपर्याय-
स्यानुपलम्भेऽप्यदोषः ॥ आलोक्य द्वा कोऽपि अनिर्दिष्टनामकः ॥ भगवदवतार-
महानुभावनिन्दकत्वात्तस्य साक्षात्प्राप्तो न निर्देशः ॥ यद्वा कोपीति दीर्घान्तच्छेदः ॥
पूर्वोक्तान्द्रुवा कोपी रोधवान् आसुरः तत्सर्गोत्पन्नः अथ च दैत्य अभ्रतम.
मार्तण्डस्याच्छादनार्थं मेघान्धकारविस्तारं विद्वन्मण्डनापकरार्थं पर्वि वज्रं च
युगपत् एककालान्तच्छेदेन स्रष्टु सहस्रोक्षण एतन्नामकं ग्रन्थं, अथ च इन्द्र व्या-
तेने ॥ स्वार्थं तस्य तथाकरणमिति बोधनार्थमात्मनेपदम् ॥ असुरा हि देवाभ्यु-
दयात्सहिष्णुतया युद्धादौ मायया मेघविस्तारादिकं प्रदर्शयन्तीति पुराणेष्वपानिषिहि-
तम् ॥ व्यातेन इत्युक्त्या तत्कल्पितो मायिकोऽसौ सहस्राक्षः ॥ वास्तवे देवेन्द्रे
मार्तण्डादिविरोधबुधविरोधभगवद्विरोधानामनुपपत्तेः ॥ अतस्तत्तन्मण्डनमुचितमेवेति
ज्ञाप्यते ॥ एतदेव प्रतिज्ञानन्ति-शक्तः इत्यादिना ॥ तन्नित्यस्य सद्वत्ताक्षभाग-
द्वयस्य अथ च वास्तवाभ्रान्धकारवज्रयोर्द्वयस्य नाशनविधौ ॥ 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मि-

त्यादिवसित्यसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ युगपदित्यग्राप्यनुवर्तते ॥ एकहेलया
 नाशनविधाने प्रामञ्जनः प्रबलपवनः ॥ यस्तुतस्वेतन्नामको ग्रन्थस्तन्यते ॥ प्रकर्षेण
 भनकीति प्रभञ्जनो वायुः ॥ 'बहुलमन्यग्रापी'ति युच् ॥ 'नमस्त्वद्वातपवनपयमान-
 प्रभञ्जना'इत्यमरः ॥ प्रकर्षतो भञ्जकत्वात्प्रबलत्वमयसिद्धम् ॥ प्रभञ्जन एव प्रामञ्जनः ॥
 प्रज्ञादेराकृतिरागत्या'स्वार्थिकोऽण् ॥ ग्रन्थपक्षे प्रकर्षेण भञ्जनं खण्डनं तत्संबन्ध्यं
 प्रामञ्जनः ॥ 'तस्येद'मित्यण् ॥ यद्वा प्रकर्षेणासमन्तात् भनक्ति खण्डयतीति तथा ॥
 पूर्वोक्तो युच् ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् वा ॥ अथवा प्रामज्यते वादिपक्षोऽनेनेति
 तथा ॥ 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् ॥ खण्डने प्रमाणयुक्तिपुरस्सरत्वं प्रशङ्कार्थः ॥
 परोक्तदूषणानयशेष आहत्यः ॥ किंचैवमितिहासिरूपा यदन्ति-भगवत्कार्यसाधकं
 संसारसमानापासपारावारवृत्तवप्रभुं मूर्धमिव भगवद्वायं हनूमन्तं मार्त्तण्डद्वेष्ट्यसुरस्य
 वचनासहस्राक्षो वज्रेण हनुदेशे ताडयामास ॥ ततो मूर्च्छितं पतन्तं तं यद्वहमानः
 पवमानः पुरन्दरमानमङ्गाय गिरिवर्यस्य गुहां न्यविशत ॥ ततो निरुच्छ्वासं विश्रमनु-
 ग्राहको वेदगर्भः स्ववाचा सहस्राक्षस्य दोषं प्रकाश्य जगत्प्राणं च प्रणुत्य प्रभञ्जनप्रचा-
 रार्थं स्वयं भगवद्भक्ताऽपराधिने घृत्रहणं मार्त्तण्डप्रभृतिदैववर्गं चादाय तामेव क्षमाधर-
 गुहां प्रविश्य समीरणं प्रसादयंस्तदुपसंगसंगतं सर्वासुरगर्वापदं भगवद्भक्तिमयमूर्तिं
 हनूमन्तं पुनरुदजीजिवत् ॥ अथ वेदगर्भप्रसादिमप्रभञ्जनप्रचारात् सर्वेषां सुखं सहस्रा-
 क्षस्य भवभङ्गश्चाभूदिति ॥ तदेतत्प्रायेण सर्वमेवाग्राऽपि संगच्छत इति युक्ततमं 'प्रामञ्जन'
 इत्यभिधानम् ॥ एतद्वाल्मीकीयराമായणस्योत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशद्विंशसर्गयोः किष्कि-
 न्धाकाण्डे पट्टपष्ठितमसर्गे च प्रसिद्धम् ॥ तत्र हि किष्किन्धाकाण्डे (सर्गो ६६
 श्लो २५-२६) हनूमन्तं प्रति जाम्बवान्- 'ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥
 त्रैलोक्यं भृशसंकुद्धो भववौ वै प्रभञ्जनः ॥ संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥
 प्रसादमन्ति संकुद्धं मारुतं भुवनेश्वरा' इति प्रभञ्जनशब्दोक्तिपूर्वकमाह उत्तरकाण्डे च (सर्ग
 ६५ श्लो ५९-६० ६१) 'पुत्रन्वस्यामरेदोष इन्द्रेणाद्यनिपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः
 स कुपितोऽनिलः ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति
 दारुभिः ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ वायुना वा संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते
 जगत् ॥ अथैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अथैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः
 स्थिता' इति प्रजापतिना वायुस्तुतिर्दाशिता ॥ तैत्तिरीयोपनिषच्छान्तिपाठादिषु श्रुतिभागे-
 प्यपि "नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म चदि-
 प्यामि" इत्यादिरूपा तस्तुतिर्दिश्यत एव ॥ ग्रन्थेऽपि तादृशोत्कर्षबोधनाय तथा नामधेयम् ॥
 विस्तारार्थकतनोतिना स्वोत्प्रेक्षितं किमपि नोच्यते, किन्तु प्राक्तनोक्तमेव विशदीक्रियत
 इति प्रत्याप्यते ॥ वायुरपि प्रसरन्नेव मेघाद्यपहारे प्रभवति ॥ एतावता पूर्वश्लोको-
 त्तरार्द्धादितं विशदितम् ॥ ननु सहस्राक्षकर्तुरासुरत्वं कथमुच्यत इति चेत् जगतोऽसत्य-
 त्वादिकथनेन महानुभावोऽत्यन्तनिन्दाद्युपक्रमारम्भेण दम्भमानमदान्वितत्वेन संन्या-
 सित्येऽपि बहुराजानुसरणानुमीयमानबद्धाशापाशबन्धेन स्वाश्रमविरुद्धच्छत्रचामरसुवर्णा-

द्यर्थसङ्घयोपार्जनेन बह्विधैकवर्षादिवशात्तुलसीकाष्ठमालाद्योटनादौ प्रद्वेषेऽभ्यसूयने प्रवृत्त्या च तद्विध्वयादिति जानीहि ॥ एतेषां घर्माणामामुरलक्षणत्वन्तु गीतापोढशऽ-
भ्याये-“भासुरं पार्थ मे शृणु” इत्युपक्रम्य “प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका” इत्यन्तं भगवतैव प्रदर्शितमित्यलं पलुधितेन ॥ उत्तरलक्षणकं शार्दूलविश्रोदितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीचल्लभकुलोत्पन्नानामुदयं हृष्टेर्ष्यया प्रतप्यमानेन केनचिद्वर्ति-
मन्येन कृतस्य शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डविद्वन्मण्डनयोः खण्डनाभासस्यादौ
तदनुयायिना केनचित् कृतायां प्रस्तावनायामासीत्कश्चिदित्यारभ्य
प्रार्थये परमात्मानमित्यन्तेन तदुत्पत्तिस्तस्य संन्यासाद्यमपरि-
ग्रहप्रकारो ग्रन्थकरणे हेतुस्तत्प्रशंसा च प्रतिपादिताः ॥

अथ सहस्राक्षं खण्डयिष्यन्तो मुद्रितवस्तुस्ते ततः पूर्वनिषेधां सहस्राक्षरूपक्ष-
रक्षणप्रचणेन केनचिद्वर्तिनां प्रस्तावनां चाप्यसामान्यचिन्तया प्रथमस्य स्वाने मानानायाद्
प्रथमं दूषयितुं तदभिप्राये तावदुपक्षिपन्ति-श्रीचल्लभकुलेत्यादिना प्रतिपादिता
इत्यन्तेन ॥ इदं चक्षमा ॥ ‘भक्षान्तिरीष्ये’त्यमरः ॥ हेतुत्वं तृतीयार्थः ॥ केनचिदिति
नाशः स्वयमनिर्देशस्तत्ताप उक्तः ॥ यतिमन्येन आत्मानं यतिं मन्यत इति तथा ॥
‘आत्ममाने खल्वेति खल्व् ॥ शिवेन सार्पधातुकत्वाद् इयम् ॥ ‘अरुर्द्विपद्वज्रन्तसे’ति
मुम् ॥ नतु वस्तुतः परिवात्रको वक्ष्यमाणरीत्या तदभिविरहाद् ॥ ‘वैष्णुभिर्न भवेद्यति’रिति
स्मरणाद् ॥ तदनुयायिनेति ॥ द्वारकां निरुपा विपयविशेषमिवासिना केनचि-
द्विजन्मना क्षत्रियमपुराणस्य नात्मा प्रस्तावना निरमायीति किंवदन्त्यामगम्यते ॥
स्वस्तिद्वान्ते शिवद्वेषाभावादादित एव स्फुटयितुं श्रीमदुमारमणेत्याद्यं विद्वाव दूष्य-
भागमेव गृह्णन्ति-आसीदित्यादि* ॥ अत्र प्रेक्षाकृतमनायासेनोभयग्रन्थयोस्ता-
रतम्यावगमाय परप्रस्तावना स स सहस्राक्षभागश्चाक्षरतो मया दूष्येवानुयते ॥ तदु-
त्पत्तिरित्यादितच्छब्दचतुष्टयेनोक्तश्रो यतिमन्यः पराभूयते ॥ उपरपादपक्षत्वात्
प्रस्तावनाया मुरयतिष्यः ॥ ग्रन्थकरणे हेतोस्तुरीयविषयत्वेऽपि तस्येति पदत्वोभयग्रन्थ-
पार्थ मध्ये निर्देशः ॥ अन्तेऽपि प्रशंसायाः समाद्य ॥

तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्वयार्थान्तरप्रतिपादका-
नीव लक्ष्यन्ते ॥ तथा हि-कात्यायनीकान्तकृपापारयेऽनपत्यताप्रतप्त-

सहस्राक्ष

* श्रीमदुमारमणचरणकोकन्देषु विलसन्तु सर्वदा चेतश्चरारीकास्तत्तज्जनानामनवरता-
नन्द भरपूर्णाः ॥ आसीत्कश्चिदौत्तराहोऽनेकनयनगरामरमणीयस्य निरुपमकमलकुलपुङ्गव-
सरस्तदृष्टस्य कथिविद्वन्मरुत्तरिणकमनीयस्य कन्दौरमण्डलस्य निकटनिवासी कालायनीकान्त
कृपाधामं सारस्वतो विप्रः ॥ तेन चानपत्यताप्रतप्तचेतसा कस्याचित्कर्मिन्दिनोतुप्रहेण चिरा-
दुष्टाः पुनमुत्तुपशब्दः ॥ तन्मप्यात्प्रायमिक्तवृज्जन्मा स्वप्रतिष्ठापालनपरेण कुक्षेनारण्य
पुण्यावनिनिवासशालिने तस्मात्पुन यतिवर्ग्य समर्पितः ॥

चेतस्त्वं विरुद्धम् ॥ हेतुं विनैव परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा ॥ सा
चेतसमर्थस्येश्वरस्य यद्विपयिका जाता तत्र दुःखं सर्वथैव न
संभवति ॥ अथ प्रारब्धकर्मणो ज्ञानेनाप्यविनाश्यत्वेन प्रवल्-
त्वात्तज्जन्यदुःखवारणे कात्यायनीकान्तम्याप्यसामर्थ्यम् दयालोर-
समर्थस्य दुःखायैव दयालुतेत्युच्यते चेदीदृशं दुःखं कर्मन्दिना
निवारितमित्यपि विरुद्धम् ॥ यद्यप्यपूर्वं कस्मिंश्चिद्विद्विषौ तादृशसा-
मर्थ्यं संभावितं तथापि कुरुक्षेत्रनिवासिनि शिष्याभिलापिणि स्वरू-
पानन्दाभिधे लोकैर्दृष्टगुणेऽसंभावितमेव ॥

दूषयन्ति-तत्र चेत्यादिना ॥ सहस्राक्षप्रहाराणापामासीदित्यादिना सुधां-
शाय इत्यन्तेनोक्तं शिवकृपापात्रपुत्रस्वयत्वनुग्रहजन्यत्वलक्षणमुत्पत्तावुत्कर्षं परिहरन्ति-
कात्यायनीत्यारभ्य असंभावितमेवेत्यन्तम् ॥ हेतुमित्यादि हेतुः फलं
कारणं च ॥ लक्षणहेतुः क्रियाया इत्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥ निरुपाधिपरदुः-
खप्रहाणेच्छात्वं कृपात्वम् ॥ निरुपाधित्वं च हेतुवधिकरणवृत्तित्वम् ॥ तदेतद्बुद्धिकृत्योक्तं-
हेतुं विनैवेति ॥ स्वेष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तीच्छायाः प्राणिमात्रे सत्प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणाय
परपदम् ॥ प्रहाणस्य चेष्टात्वात् दयया दुःखं हापयतीत्यादिप्रयोगाच्च तत्रातिव्याप्तिवार-
णायेच्छापदम् ॥ समर्थस्येश्वरस्येति ॥ सिद्धान्ते शिवस्येश्वरकोटायेव नियेशाद्वादि-
दोषवत्तत्र जीवत्वस्यानङ्गीकारादीश्वरपदम् ॥ एतच्च प्रहस्तवादादिषु प्रपञ्चितम् ॥ तथा च
यद्यसौ शिवकृपापात्रं स्याद्वनपत्यत्र दुःखेन न प्रवृत्तेत्यनुवृत्तकर्मण कस्मिंश्चिद्विषयविरहो
निश्चीयते ॥ ईश्वरस्य तद्दुःखप्रहाणेच्छासत्त्वेऽपि तद्विनिवृत्तावनीश्वररागपक्षेः सत्य-
संकल्पादिश्रुतिबाधापक्षश्च ॥ मतान्तरेण समाधिं गृह्णन्ति-अथेति ॥ अथशब्दः
प्रभार्यः ॥ 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रभक्त्यात्मन्येवमथो जये'त्यमरोक्तेः ॥ ज्ञानेनापीति ॥
'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्यादिकटादिश्रुतिषु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसाकुलते तथे'त्यादिस्मृतिषु च सर्वकर्मानाशकतया प्रसिद्धेनापि ॥ अविनाश्यत्वे-
नेति ॥ शारीरकभाष्ये चतुर्थस्य प्रथमपादे "अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधे" इत्यधि-
करणे प्रारब्धतया परिणतपापपुण्ययोजनविनाशिन्याया, "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा
संपद्यते" इत्यधिकरणे तयोर्भोगैकनाशयतायाश्चाङ्गीकारात्तथेत्यर्थः ॥ अतो युक्तं प्रवल्-
त्वम् ॥ तज्जन्येत्यादि ॥ तस्य प्रारब्धजन्यमनपलतादुःखमीश्वरेणापि कृपामत्वेऽपि
नोच्छेत्तुं शक्यमिति निगद्यते ॥ दयालोरिति ॥ अयं भाष्यवभट्टोक्तेरनुवादः ॥ एतेन
यदि स्यादीश्वरः कश्चित्फलरूपन्यकर्मणाम् ॥ कर्तारं भवते सोऽपि नष्टकर्तुः प्रभुर्हि स-
इत्यादौ दर्शितोऽनीश्वरवाद ईश्वरस्यानत्यन्तप्रयोजनकत्वं वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षिणः
स्वपादे कुठारः ॥ परिहरन्ति-ईदृशमित्यादि ॥ ईदृशं प्रारब्धजन्यम् ॥ कर्म-
न्दिना सन्यासिना ॥ विरुद्धं उपन्यस्तचराधिकरणादिविरुद्धम् ॥ ईश्वरेणापि तदपरो-
क्षज्ञानेनाप्यविनाश्ये आधुनिकसंन्यासिविशेषनाशयताया अज्ञान्यवचनत्वात्प्रारब्धे मनुष्ये

विशेषनाश्यत्वयोधकमानानुपलम्भाच्चेति भावः ॥ किंचैव कल्पयताऽऽधुनिकपुरपविशे-
पादपि शिवस्यापकर्षो धर्गितो भवतीति तस्यैव शिवद्वेषिताऽऽपद्यते ॥ न च दिव एष
मस्करिणा दापितवानिति वाच्यम् ॥ स्वयमदाने चिसुपेक्षणे च हेत्वभावात् ॥ न च
दुष्टप्रारब्धस्य भोगेन क्षयपर्यन्तमुपेक्ष्य शुभप्रारब्धोदये दक्षवानिति वाच्यम् ॥ तथा-
सति प्रारब्धेनैव तत्सिद्धौ लाघवेन शिष्टकर्मन्दिनोरुमयोरप्यप्रयोजकत्वापातात् ॥ कृपा-
मन्तरापि तद्वाभसम्भवाच्च ॥ एव तत्कल्पनायास्तन्मतविरुद्धस्य दर्शयित्वा भक्तविशेषाण-
प्रारब्धानधीनत्वमते कथञ्चित्समाधिमाशङ्क्य पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इत्याशा
येनाहु-यद्यपीति ॥ तेनैतद्वृत्तं कपोलकल्पितमेवेति द्योतितम् ॥

किंचाय संन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारोऽपि वर्णाश्रमधर्मप्रणेतृभि-
र्मनुयाहवल्क्यादिभिरदर्शितोऽपूर्वं एव तत्प्रदर्शितप्रकारविरुद्धश्च ॥
तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन 'यनाहुहाद्वा कृत्वोष्टिं सार्ववेदसदक्षि-
णाम् ॥ प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥१॥ अधीतवेदो
जपकृत्पुनवानघदोऽग्निमात्र् ॥ शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु
नान्यथा ॥२॥ मिताक्षरायां च तदव्याख्याने "यावत्ता कालेन तीव्र-
तपःशोपितवपुषो विषयकपायपरिपाको भवति, पुनश्च मदोद्धवा-
शङ्का नोद्भाष्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः
कुर्यात् ॥ घनगृहशब्दाभ्यां तत्संयन्ध्याश्रमौ लक्ष्येते, मोक्षशब्देन च
मोक्षेकफलकश्चतुर्थाश्रमः" इत्युक्तम् ॥

अथ प्रस्तावनाया तन्मध्यादित्यारभ्य समर्पित इत्यन्तेन दर्शित संन्यासाश्रमपरिग्रह-
प्रकारमशास्त्रीयलोद्गादनेन वृण्वन्ति-किंचायमित्यादि अवाचित एव योध
इत्यन्तम् ॥ मनुयाहवल्क्यादिभिरिति ॥ (अ० १ श्लो० ४) 'मन्वत्रि-
विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽनोद्गिरा' इति याज्ञवल्क्याद्युक्तकमानुरोधात् (सहिता काण्ड
२ प्र० २ अनु० १०) "यद्वै किंच मनुरवदत्तज्ञेयज" इति तैत्तिरीयश्रुतिप्रशंसितत्वाच्च
मनो प्रथमनिर्देशः ॥ तद्वचनानि तु पष्ठाऽध्याये वानप्रस्थधर्मनिरूपणोत्तरं (श्लो०
३३) 'वनेषु च विद्वद्यैव तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सगान्
परिव्रजेत् ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ॥ शिक्षावलिपरिभ्रान्त
प्रयजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्ष
तु सेरमानो व्रजत्यथ ॥ अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः ॥ इष्टा च
शक्तिलो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा मुतान् ॥
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यथ' इति ॥ अत्रोऽपि (श्लो० ८७-८८)
'व्रक्षचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्रया ॥ एते गृहस्थप्रमवाश्रत्यारं पृथगाश्रमाः ॥
सर्वेऽपि क्रमशस्ते ते यथाशास्त्रं निषेविताः ॥ यथोक्तकारिण विप्रं नयन्ति परमा
गति' इति ॥ तथा (श्लो०-९४) 'दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्तमाहितः ॥

चेदन्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज' इति ॥ एतदेव याज्ञवल्क्येन तृतीयाध्या-
येऽध्यात्मप्रकरणे संगृह्योक्तम् ॥ (श्लो० १-२) 'यनाद्ब्रह्माद्वा कृत्वेष्टि'मिति ॥ याज्ञ-
वल्क्यादिभिरित्यादिशब्दो ऋष्यन्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच आचारमाधवापरार्कमदनपारि-
जातादिषु स्मृत्यन्तरम् 'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वाय
वैश्यो वा प्रव्रजेद्ब्रह्म'दिति ॥ कर्मपुराणेऽपि 'अग्निनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो
भवेत् ॥ योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण' इति ॥ तथा तत्रैव 'प्राजापत्यां
निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ॥ अन्तःपक्कपायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रये'दिति ॥ एकाद-
शास्कन्धे च भगवान् (अ० १८ श्लो० १२-१३) 'यदा कर्मविपाकेषु लोनेषु
निरयारमसु ॥ विरागो जायते सम्यङ्मन्यस्तामिः प्रव्रजेत्ततः ॥ इष्ट्वा ययोपदेशं मां दत्त्वा
सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राण आयेद्य निरपेक्षः परिप्रजेत् ॥' अत्र मन्यादिवचनेषु
'ऋणानि श्रीण्यपाकृत्ये'त्यादिना ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव संन्यासेऽधिकारस्तदनपाकृतव-
त्तत्प्रतिषेधो दुष्फलं च स्पष्टमायुष्टम् ॥ ऋणत्रयं च तैत्तिरीया आमनन्ति (संहिता-
काण्ड ६ प्र० ३ अ० १०) —'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभ्रंजवा जायते ब्रह्मचर्येण
ऋविभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष धानृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी"
इति ॥ मन्त्रयणोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणतृतीयकाण्डसप्तमाध्याये (अनुवाक ९) "अनृणा
अस्मिन्ननृणाः परस्मिँस्त्तृतीये लोके अनृणास्स्याम ॥ ये देवयाना उत पितृयाणाः
सर्वान्पयो अनृणा आक्षीयेम" इति ॥ अन्यदपि ब्राह्मणम् ॥ तैत्तिरीयारण्यकद्वितीया-
ध्याये (खण्ड १५) "सर्वान् लोकाननृणोऽनुसंहरति" इति ॥ उक्तवचनेषु' त्यक्त्वा
संगानि'त्यादिना इदतरवैराग्यसंपन्नस्यैव तत्राधिकारो बोध्यते ॥ वाजसनेयिब्राह्मणेऽध्या-
भ्यायते—'एवं चैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च विसैपणायाश्च लोकैपणा-
याश्च व्युत्थायाथ भिक्षां चरन्ति" इति ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि 'वेदान्तवि-
ज्ञानस्तुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः " इति ॥ येदन्तविज्ञानादर्थस्य
स्तुतिश्चयोत्तरं संन्यासः श्रूयते ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विज्ञानेश्वरो विषयकपायपरिपाकात्
पुनर्मदोन्नवा भावनिश्चये प्रवाजाधिकारं व्याचष्टे ॥ मूले 'यावता कालेने-
त्यादिश्रुतार्थाश्रम' इत्यन्तो मिताक्षराग्रन्योऽनूयते ॥ आश्रमसमुच्चयपक्षे
जावालश्रुतौ च श्रूयते —'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्'इति ॥

श्रुतिं प्रमाणयन्ति-जावालश्रुतौ चेति ॥ ननु नेदमैकान्तिकम् —"यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जावालश्रुत्या कालविलम्बनिषेधात् ॥ नचेयं श्रुतिः'तृतीयं
भागमायुष'इत्यादेरनैकान्तिकत्वबोधिका वनस्थपरत्वेन संकोच्य ॥ अत एव सप्तमस्कन्ध-
द्वादशाध्याये (श्लो० २२) 'चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ॥ द्वावेकं वा
यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रत' इति पक्षान्तराणि स्मरन्त इति वाच्यम्; संकोचे
मानाभावात् ॥ अत एव जावाला ब्रह्मचर्यं परिसमाप्येत्यादिना समुच्चयमाश्रयानुपदं

विकल्पमप्यामनन्ति—“यदिवेतरथा ग्रहचयदिव प्रवजेद्गुहाद्वा वनाद्वा” इति ॥
 एतदेवाश्रित्य याज्ञवल्क्योऽपि ‘वनाद्गुहाद्वा’ इति व्यचीकृतपद्धतिं चेदत्र भूमः विकल्प-
 क्षादस्तु कथंचिद्व्याख्यादपि प्रवाजः परं येदान्तश्रवणमननादिना द्रष्टिष्टवैराग्यसंपन्न-
 स्माधीतसाक्षवेदस्यैव वर्णिनस्तत्राधिकारो नत्वतिबाल्यारसंसारस्वरूपमविजानतोऽनधिग-
 तवैराग्यगन्धस्यानपीताश्रयस्य ॥ एतदेव दर्शयितुं विकल्पश्रुत्यर्थं स्मरति माधवीयेऽङ्गिराः—
 ‘संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥ प्रवजत्प्रकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाधितः’ इति ॥
 तत्रैव नारदोऽपि—‘प्रथमादाश्रमाद्वापि विरक्तो भवसागरात् ॥ ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छं-
 स्त्यस्या संगान् परिव्रजेत्’ इति ॥ उक्तश्रुतावपि—“यदहरेव विरजेत्” इति वैराग्य-
 स्यात्वावश्यकत्वनुन्यत एव ॥ विकल्पश्रुतावपि ‘इतरथापदस्यार्थं वेदवेदान्तभ्रमणादिना
 दृढतरवैराग्ये सतीति त्वदीया व्याचक्षते, नाप्यविरक्ताधिकारप्रापकं किमपि प्रमाणमुपल-
 भामहे ॥ अनुपनीतस्यानधिकारं तु विकल्पश्रुतिरेव ग्रहचर्यात्प्रभृति तदधिकारकथन-
 मुखेन बोधयति ॥ अन्यथा सावित्रीप्रवेशप्रेषोद्यारादिलक्षणवैदिकतदितिकर्तव्यतायाः
 ‘सरो मां गोपाय येन देवाः पवित्रेण’ इत्यादिदृष्टपवित्रादिग्रहणमन्त्राणां चाप्राप्त्या
 संन्यास एव नोत्पद्येतेति निर्विवादेऽस्मिन्विषये किं बहुना ॥ परं तु बहुषु श्रुतिप्युगा-
 पाकरणस्यायस्यकत्वबोधनात् भन्वादिभिस्तथैव स्मरणाच्च विकल्पश्रुतौ ‘ग्रहचर्यं’ शब्दो
 वैधुर्यपरः ॥ ‘ग्रहचर्यमहिंसा च, स्तनं ग्रहाचारिभिः’ इत्यादौ स्त्रीसंगराहित्ये तस्य
 कृतिदर्शनात् ॥ एतदेवामिप्रेत्य स्मरति माधवीये यमः—‘गुनर्वारक्रियाभावे मृतभार्यः
 परिभजेत् ॥ यनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्’ इति ॥ अङ्गिरोवचनमप्येतेनैव
 समानार्थकम् ॥ नारदवचनेऽपि प्रथमादाश्रमात्’ इति वैधुर्यलक्षकम् ॥ अथवा बहुश्रुति-
 स्मृतिषु संन्यासाधिकाप्रापकतया वनाश्रमस्यैवोक्तत्वेऽपि दृढवैराग्योत्पत्तौ ततः प्रथमा-
 दाश्रमाद्गार्हस्थ्यादपि परिव्रजेदिति तदर्थः ॥ अत एव याज्ञवल्क्यो ‘वनाद्गुहाद्वा’ इति
 पक्षद्वयमेवाह, नतु ग्रहचर्यादपीति ॥ मनुरपि (अ० १ श्लो० ३३) ‘वनेषु च विहृत्येवम्’
 इति (श्लो० १८) ‘ब्राह्मणः प्रवजेद्गुहात्’ इति च पक्षद्वयमेव दर्शयति ॥ अतो ‘ग्रहचर्यं’-
 शब्दो न साक्षाद्गर्णित्वपरः ॥ यद्वानामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् यदि श्रुत्यर्थस्तथाऽभिव्यक्तं कथं
 तर्हि “यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ॥ सर्वोऽपि वेदोक्तः सर्वज्ञानमयो
 हि सः” इत्यादिवास्तवस्य विषयस्य नाऽवश्यत् ॥ कथं वा प्रत्युतात्थन्तं व्यगास्यत् ? ॥
 तस्मादाश्रमचतुष्टयसमुच्चयस्तत्रयसमुच्चयः “पैकाश्रम्यं त्वाचार्या” इति गौतमोक्तो गार्ह-
 स्थ्येतराश्रमबाधो येति त्रय एव पक्षाः प्रामाणिककत्वाद्गौतम्यवद्विच्छया विकल्पन्त इति
 इति मन्यन्ते ॥ अथ ग्रहचर्यात्प्रज्योतिषकारेऽपि श्रुतौ ‘यदि वा’ इत्यस्य नारदवचने
 ‘वापी’ त्यस्य चानादुरार्थत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्यातिगौणत्वं वर्णयन्ति ॥ अत एव एका-
 दशस्कन्धे भगवता “आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत्” इति स्वपरायणस्यासौ
 पक्षः प्रत्यपेधि ॥ सर्वमतेषु उपनयनाद्याह् तु कामचारकामयादत्वादिकमेव प्रायो
 विधीयते, नतु प्रवाजो नाप्युपनीतस्याप्यनपीतवित्तस्याऽधीतवित्तस्याप्यनत्यन्तविरक्तस्य
 सः ॥ नापि स्वप्रतिज्ञापालनार्थमेव जनकेन बालोऽप्यनुपनीतोऽप्यविरक्तोऽपि स्वेच्छया

प्रवाजनीय इति विधिः काप्युपलभ्यते ॥ तस्माच्छास्त्रविरुद्धः संन्यासामास एवायम् ॥ तदेतत्सर्वं हृदिकृत्वाहु - श्रुतिस्मृतिष्वित्यादि ॥

श्रुतिस्मृतिष्वेवं कुत्रापि न प्रतिपादितं पिता वालं पुत्रमनुपनीतं परित्राजयेदिति ॥ किंच तत्पित्रापि कनिष्ठपुत्रसद्भावे ज्येष्ठं ददतानुचितमाचरितम् ॥ ज्येष्ठपुत्रस्य सर्वथैवादातव्यत्वात् ॥ तथा च मिताक्षरायां “अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् इति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणे भामत्यां “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते” इति गृह्यस्यः सपद्यमान इति व्याख्येयम् ॥ अन्यथा “यदि येतरथाग्रहचर्चादेव” इति श्रुतिर्विरुद्धेत” इत्यभाणि, - तद्विचारषाह ॥ तथा सति गार्हस्थ्योत्तरमार्पणपाकरणाय ब्रह्मचर्यस्य गुरुकुलवासस्य चानुष्ठेयतापत्तेः ॥ “ब्रह्मचर्येण भ्रष्टिभ्यः ॥ ब्रह्मचारिवासी” इत्यनुपदं श्रावणात् ॥ न चेष्टापत्तिः, आरूढपातित्यप्रसङ्गात् ॥ यथाह दक्ष - “प्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ यो गृह्णाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ॥ नयतिनं वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जितः” इति ॥ एतदेवाश्रित्य पराशरस्याख्याने माधवः - “यदि गृही कथंचिप्यस्यवरह्य ब्रह्मचारी भवेत्तदासौ सर्वाश्रमवहिष्कृतः ॥ आरूढपतितत्वात् ॥ अतो न वनस्यादिभिराश्रमराचिभिः शब्दैरभिलष्यो भवति” इत्याह ॥ अयं प्रत्युरोहामावक्ष्य शङ्कराचार्यस्तृतीयस्य चतुर्थे पादे (सूत्र ४०) “तद्भ्यस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमाऽतद्रूपाभावेन्यः” इत्यधिकरणे विचारितः ॥ तत्र हि तद्भावे - “तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽऽसादयकिति अर्ण्यमियादिति पदं ततो ॥ पुनरेयादित्युपनिषद्” इत्याह पुनम् ॥ न च ब्रह्मचर्यादेवेत्यस्मानुरोधादिदमन्यथा नेतव्यम् ॥ एतदनुरोधेन तस्यैव धैर्यपरतया परान्यथा नयनात् ॥ न च विनिगमनाविरहादनिर्णयः शङ्क्यः ॥ समानबलेनैकेन बहूनां बाधाऽयोगात् ॥ ऋणापाकरणावश्यकतायाबहुव्याप्तानात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्रयाजकप्राप्यदेवयानपयानामप्यनुगम्यताज्ञानाच्च ॥ अथ यैर्ब्रह्मचर्याप्रमात्र उच्यते तैरपि वेदान्ताध्ययनादिनात्यन्तविरक्तं कंचित्सुरपथैरियमेवापि कृत्योपपत्त इत्यग्रे स्पुटियति ॥ न तु प्रकृते तथा सम्भवति ॥ सकलाप्ययनस्योत्तरकालिक तायाः प्रस्तावनात् नैव बह्यभागवाच्छत्रचामरोरीकारादिना पैराग्यामावनिश्चयाच्च ॥ अनुपनीतस्य स्वत्यन्ताप्राप्तमेवैतदिति प्रागेवापोचाम ॥ तत्पितृकृतृकृतप्रवात्रने दूषणान्तरमाहुः - किंच तत्पित्रेत्यादिमुख्यत्वादितीत्यन्तम् ॥ मिताक्षरायामिति ॥ प्यवहाराप्याये दापयिभागप्रकरणे (श्लो० १०) दद्यान्माता पिता पायम्” इत्यस्य मिश्रण इति भावः ॥ “अनेकपुत्रसद्भाव” इत्यादिमुख्यत्वादित्यन्तो मिताक्षराग्रन्य एव ॥ मुख्यत्वादिति ॥ “कामजानितरान्विदुः” इति स्मृत्याऽधरजानाममुख्यत्वयोधनाग्येष्टैव तपाप्यमिति भावः ॥ न्येष्टेन जातमात्रेणेति तु नवमाध्याये (श्लो० १०६)

मनुवचनं तत्र हि 'ज्येष्ठेन जातमग्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्मृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजातितरान्निदुः ॥ मितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृव्यवीयसः ॥ पुत्रवशापि वर्तेतर्न् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः' इति स्मर्यते ॥ तथा ॥ पित्रा धर्मजस्य ज्येष्ठस्य समर्पणे तस्यानृणीभावाऽऽनन्त्याशनकुलप्रतिष्ठादेरभावात्तद्वर्णमप्यत्यन्तानुचितमेव ॥ अत एव बहुचमाह्वयेऽपि ससम्पत्तिदायां हरिश्चन्द्रोपाख्याने ॥ (सं० १५) "सह ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति नो पृथेममिति" इत्यादि श्रूयते ॥ अर्थस्तु बाल्यपुरुषपथर्थमजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रिपु पुत्रेष्वन्यतमं शतेन विक्रीपन् हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितस्तेषु ज्येष्ठं निगृह्णानस्तदुवाच ॥ नन्विमं पुत्रमाददीयेति ॥ तं क्रेप्यमाणस्य पिता प्रत्युवाच नो पृथेमं दास्यामि ज्येष्ठस्यादेयत्वादिति ॥ एवकारः सर्वपैवादेयत्वबोधनायैः ॥ एतदेव लिङ्गमाभित्य धीरमित्रोदयादिषु दानकथादिकं ज्येष्ठस्य प्रतिपिदम् ॥ किंच कनिष्ठस्याप्यापद्येव दानम् (अध्याय ९ श्लोक २६८) 'माता पिता वा दद्यादां यमग्निः पुत्रमापदीति' मन्त्रैः ॥ एतदेवाभित्य पूर्वोक्तस्थले विज्ञानेश्वरोऽपि "आप-
द्ग्रहणादनापदि न देयः दातुरयं प्रतिषेधः" इत्याह ॥ धीरमित्रोदयकारोऽपि "आपदी-
त्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः" इत्याचष्टे ॥ अपि च केनचिदीयमानः पुत्रादिरपि यतिना प्रतिग्राह्य इति विधायकं वाक्यमन्वेष्टव्यम् ॥ तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिषु तस्य वैणवदण्डकन्या-
विस्वाश्रमलिङ्गातिरिक्तवस्तुपरिग्रहनिषेधात् ॥ तथा पुत्रदानप्रतिज्ञापनमपि यतिवर्यस्योचितं नयेति चिन्त्यस् प्रत्याज्ञायत्तापत्तेः ॥ 'एक एव चरेन्निष्ठु' रित्यादिबाधप्रसक्तेश्च ॥

किंच "परीक्ष्य लोकान् कर्मचिदान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इत्या-
दिना "शान्तो दान्त उपरतस्तितिष्ठुः समाहितः शृष्टः श्रद्धाचिच्चो
भूःआत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या च निस्थानित्यवस्तुवि-
वेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिपङ्कतंस्सुमुमुक्षुत्वरूपसाधन-
चतुष्टयसंपन्नस्यैव "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" इत्याद्युक्तीत्या गुरुसमीपे गमनाधिकारो भव-
न्मते ॥ नत्वनुपनीतस्य साधनचतुष्टयासंपन्नस्य ऋणत्रयाविनिर्मु-
क्तस्य बालस्येति परस्परविरुद्धमेवैतत्सर्वमतोऽर्थान्तरमनुमापयति ॥
तदुच्यते-दुर्मिक्षत्याजितदेशेन बुभुक्षितेन वदुपुत्रेण देशादेशान्तरं
भ्रममाणेन कुरुक्षेत्रमागतेन केनचिद्ब्राह्मणमुवेणोल्लुहितशस्त्रमर्यादेन
ज्येष्ठस्तनूजन्मा विक्रीतः केनचित्कर्मन्दिना वणिग्वृत्त्युपजीविना
क्रीत इत्यविरुद्धम् ॥

अपि च त्वन्मन्त्रीत्या तु सादृशस्य बालस्य गुरुपसत्तिरेवासंभाविता कुतस्तारां संन्यास
इत्यादयेनाहुः ॥ किंच परीक्ष्य लोकानित्यादिना ऋणत्रयाऽविनिर्मुक्तस्य बालस्ये-

त्यन्तेन ॥ अयमर्थः “वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितायाः संन्यामयोपाधत्तयः शुद्धमर्याः”
 इत्यत्र “समिधो यजति तनूनपातं यजति इदो यजति बर्हिषं यजति स्वाहाकारं यजति”
 इत्यादिवत् पाठः क्रमनियामकतयावगम्यते ॥ तथा च वेदान्तविज्ञानोत्तरमेव संन्यामः ॥
 “शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः” इति मुण्डकादिश्रुतिष्वपि तथैव निश्चीयते ॥
 मचाग्निहोत्रययागूपाधन्यायेन पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्यमाश्रित्य विपर्ययोत्र
 शङ्क्यः ॥ वाजसनेयिभिः “पूतमात्मानं विदित्वा” इति क्वाथुन्या स्पष्टमेवागमवेदनस्य
 मिश्रचर्यापूर्णकालिकत्वबोधनान् ॥ अतो ‘दशपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत’ इत्यादि-
 वरुणं एव क्रमाः ॥ युक्तं चैतत् ‘अन्यथा इतरवैराग्यानुदयान्’ इति विरक्तस्यैव
 संन्यासेऽधिकारात्तद्विहितसंन्यासिनोऽत्यन्तगिगानाथ ॥ वेदान्तविज्ञानं च गुरुपसत्येक-
 साध्यम् ॥ सामानां श्वेतकेतुविद्यायां गन्धाराऽऽनीताभिनदाश्रपुरपट्टान्तमुपन्यस्य
 “एवमेवेहाचार्यवान् पुरयो वेद” इति धावणात् ॥ उपसत्तिश्च विप्रिपादिजन्या ‘तद्वि-
 ज्ञानार्थमिति श्रुतेः ॥ विविदिपा च वेदानुबचनयज्ञदानतपःप्रभृतिजन्या “तमेतं वेदानु-
 बचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्वकेन” इति तेषां तस्मात्तत्त्वा-
 न्नात् ॥ अतः पूर्वमेव वेदानुबचनयज्ञाद्यपेक्षते ॥ अथ जन्मान्तरीयइतरयज्ञाद्यपू-
 र्वसत्येऽपि वेदानुबचनं वेदान्तप्यासद्वैतजन्मीय एवापेक्षितः ॥ अत एव जिज्ञासा-
 सूत्रभाष्ये शङ्कराचार्याः “धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः”
 इत्याहुः ॥ अध्ययनादेव हि विविदिपानियतपूर्ववृत्तीनि नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनि संप-
 द्यन्ते ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रस्य अथ शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमाश्रित्य तद्वधित्वेन तदादि-
 चतुष्टयं निरूपितं शङ्कराचार्यैः ॥ तथा हि तद्वान्ये-“अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यत”
 इत्यादिना ॥ प्राचीनाभिमतमधिकारार्थत्वं प्रतिपिप्य महलस्याऽऽर्थिकत्वमर्थान्तरासंभवं च
 प्रदर्श्य कैश्चिदभिप्रेतं स्वाध्यायानन्तर्यं कर्मानबोधानन्तर्यं च निराकृत्योच्यते-“तस्मात्कि-
 मपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते” इति ॥ उच्यते; नित्यानित्यवस्तुविवेकः
 इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत् मुमुक्षुर्यं च तेषु हि सप्तु प्रागपि
 धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च ॥ न विपर्यये ॥ तस्माद-
 थशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्प्राप्त्यनन्तर्यमुपदिश्यते” इति ॥ अत्र भागवतो “तस्मात्किमपि
 वक्तव्यमिति ॥ यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, सति ह्यु भवन्तीभवत्येवेत्यर्थः”
 इत्यादिना “नित्यानित्यवस्तुविवेकइत्यादि नित्यानित्ययोर्वैसृतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वर्गः
 नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्वर्माणं च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थ भोगविरागः
 अर्प्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः फलमितियावत् ॥ तस्मिन्विरागोऽनाऽऽमोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः ।
 ततः शमदमादिसाधनसंपत् वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति
 चारत्यायते ॥ विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता
 दमः । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वब्रह्मः सप्रहन्ते ॥ ततोऽस्य संसारव-
 न्धनान्मुमुक्षाभवतीत्याह (मुमुक्षुत्वं च) तस्य च नित्यशुद्धसुकृत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं
 मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तजिज्ञासा भवति तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं” इति व्याख्यायि ॥

अत्र मूलभूताभ्यास्तु यथा—“तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादिषु स्वर्गादिसु-
खस्यानित्यत्वमाश्रयते ॥ मुण्डकेष्वपि प्रथममुण्डकद्वितीयखण्डे अक् ७ “गृवा ह्येते
अरदा यज्ञरूपाः” इत्यादिना (अक् १०) “नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूयेमं लोकं
हीनतरं चाविशन्ति” इत्यन्तेन स्वर्गादिसुखस्य क्षयितामाश्रय ‘तपःश्रद्धे ये ह्युपवस-
न्त्यरप्य इस्पृचा निवृत्तिनिष्ठस्य परमपुरुषार्थसिद्धिमुख्योच्यते “परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-
तान् ब्राह्मणो निवेदमायाज्ञास्यकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समिपानिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै ह विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोयाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इति अत्र स
इत्यनेन कर्मचितलोकपरीक्षया निर्विण्णो ब्राह्मणः परावृश्यते ॥ प्रोयाचेति लकारभ्यत्ययो
‘व्यत्ययोयदुलम्’ इत्यनुशासनात् ॥ प्रजूयादित्यर्थः ॥ स्पष्टं चेदं शाङ्करोपनिज्ञाव्येऽपि
अत्रापि श्रद्धापूर्वकोपसत्तिप्रशान्तचित्तत्वादिगुणविशिष्टं प्रत्येवोपदेश आचार्येण कर्तव्य
इति निर्णीयते ननु तद्वहितं प्रति ॥ अत एव शमदमादिसंपन्नस्यैवात्मदर्शनविधिं काष्ठा
दर्शयन्ति ॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुस्समाहितः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवा-
त्मानं पश्यति” इति ॥ इह तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिमहाद्विधित्वं स्वीकृतम् ॥
तैत्तिरीयसंहिता (काण्ड २ प्र० ६ अनु० ८) “तस्मात्प्राप्रपिष्टभागोऽदन्तको हि”
इत्यादिवदपूर्वत्वाच्च ॥ माध्यन्दिनास्तु “तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धाचित्तो
भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति” इति पठन्ति ॥ शमादिसत्त्वरूपं तु रत्न-
प्रभायां दर्शितम् ॥ “लौकिकव्यापारात्मनस उपरमः क्षमः ॥ बाह्यकरणानामुपरमो
दमः ॥ ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उपरतिः ॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वसहर्नं तितिक्षा ॥
निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् ॥ सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा ॥ एतत् पट्टक-
मासिः शमादिसंपत्” इति दिक् ॥ अत्रोपरतिसत्त्वरूपं चिन्त्वमित्यन्यत्र विलारः ॥ अतो
नित्यानित्यवस्तुष्वेकादिषुत्पत्तिसंपन्नैव ब्रह्मविविदिषा कर्तव्येति प्रथमसूत्रस्यार्थं
वर्णयन्ति शाङ्कराचार्याः—“तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥
ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं” इत्यादि ॥ उपसत्तिश्च
विविदिषया ॥ तस्यैव चोपदेशार्हत्वम्—“नद्याशुश्रूषवे वाच्यम्” इत्यजिज्ञासमानायो-
पदेशस्य प्रतिपेधान् ॥ तथा च प्रकृते यथोक्तविवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टयाभावा-
जिज्ञासानुदयाच्च तादृशबालस्य गुरुरूपसत्तिरेव भवन्मत्तरीत्याऽत्यन्तापिच्छा ॥ वस्तुतस्तु
‘अथ’ शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वेऽधिकाकाङ्क्षाभ्याहारादिदोषान् विवेकादीनामानन्तर्या-
वधित्वेन परिग्रहे चक्रापत्तिगर्भान्योन्याश्रयादिदोषांश्च प्रदर्श्य तस्याधिकारार्थत्वमेव
समर्थितमाकरे प्रकाशे च ॥ तदेतदभिप्रेत्य मूले भवन्मत्त इत्यवादि ॥ सर्वमतेषु स्वयम-
विरक्तस्याविविदोरनुपनीतत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकधर्मशास्त्रिनो बालस्य परेच्छया प्रमा-
जार्थमुपसत्तिस्तु सर्वथा शास्त्रविच्छेदेति दिक् ॥ एदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तं किं च परीक्ष्ये-
त्यादिबालस्येत्यन्तम् ॥ अत्र इत्यादिनेति ॥ “तद्विज्ञानार्थम्” इत्यस्यादि भागेने-
त्यर्थः ॥ तृतीयान्तद्वयं प्रकृतश्रुत्युक्तेरपसच्चै साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवाधिकारे हेतुबोधकम् ॥

अथ “तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि यावयान्ययान्तरप्रतिपादकानि” इति प्रतिज्ञावाक्यानुरोधात्परस्परविरुद्धत्वमुपपाद्य चाल्लगार्थभिन्नार्थप्रतिपादकत्वं स्पष्टयन्ति- अतोर्थान्तरमित्यादिना अविरुद्धमित्यन्तेन ॥ तदुच्यत इति ॥ तत् अर्थान्तरम् ॥ तदुक्तार्थातिरिक्तो यास्तमो भूतार्थे इति यावत् ॥ भ्रममाणेनेति भ्रमणशीलेन ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिरिति चानय ॥ आत्मानं मण्डयमान इत्यादिवत् ॥ ब्राह्मण- नृवेणेति ब्राह्मण इत्युच्यतेऽसौ ब्राह्मणमुवः ननु वस्तुतस्तत्तुल्यश्रुणाक्रान्तः ॥ बाहुल- कात्कर्मणि पचायप् ॥ धरूपेत्यादिना निपातनाद्द्वयदेशगुणयोरभावः ॥ तत्तुल्यं तु दानघन्टिकादिषु व्यासः ‘गर्भाधानादिभिर्भुक्तस्तपोपनयनेन च ॥ न फर्मसिद्धि चाधीनः स भवेद्ब्राह्मणमुव’ इति ॥ उत्सृष्टतशास्त्रमर्यादेनेति ॥ पुत्रकर्मज्येष्ठकपादिप्रतिषेधो- छद्धानात्तेति भावः ॥ प्रकृतानुमितिसाधकं विश्वजनीनमितिष्टतमाहुः ॥ कादमीरे

कादमीरेदेशे प्रचलदुर्भिक्षमभूत् सन्ति च कुरुक्षेत्रे व्यवहार- कर्त्तारो धनिकाः कर्मन्दिन इत्यवाधित एव बोधः ॥

इत्यादिना बोधइत्यन्तेन ॥ तथा च क्षिप्रं किञ्चिदस्या निर्विचिकित्सप्रतिपन्नोऽयमर्थोऽनु- मितिसंप्रतिपत्त्या सार्वजनिकनिश्चयगोचरो भविष्यतीति किं बहुना ॥ व्यवहारकर्त्तार इति ॥ ‘घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह’ इतिवच्छेषपण्या समासः ॥ तेन ‘तृजकाम्यां कर्त्तरी’त्यस्यापिपयः ॥ किञ्च चतुर्विधेषु भिक्षुषु कतमोऽयं भिक्षुः ॥ तेषां चातुर्विध्यं तु माधवीये हारीतः - चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥ तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥ कुटीचरो बहूदक्ष हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तम इति ॥ पितामहोऽपि ॥ चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ॥ कुटीचरो बहूदक्षो हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परहंसश्च संज्ञा- भेदैः प्रकीर्तिता’ इति ॥ एवं बृहत्पराशरादिस्मृतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ तत्र न तावदाद्यः ॥ प्रजापतिना “कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्त्तमान आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोपगतकामक्री- धलोभमोहोर्हकारवर्जितो य आत्मानुग्रहं कुरते” इति ॥ बृहत्पराशरेण च “कुटीचरा- नामपुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यभयादीन्हित्वा विधि- वत्संन्यासं कृत्वा” इत्यादिना दर्शितलक्षणस्याऽप्रवेशात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ ‘स्कन्देन बहूदक्षश्च संन्यस्य बंधुपुत्रादिर्वर्जितः ॥ सप्तागारं चरेद्भैक्षमेकाग्रं च परित्यजेत् ॥ गोवाल रज्जुसबद्धत्रिदण्डं शिष्यमुद्धतम् ॥ जलपात्रं पवित्रं च खलेर्षीं चकृमाणाकामम् ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनंचरेत्’ इति ॥ बृहत्पराशरेणापि “तत्र बहूदकानामग्निदण्ड- कमण्डलुपद्मपवित्रकाषायवस्त्रधारिणः” इत्यादिना प्रोक्तदसाधारणधर्माणामभावात् ॥ माधवादिभिः कुटीचरबहूदकयोर्नियतधर्मेत्वेन व्यवस्थापितत्रिदण्डशिखासूत्राद्यभावाच्च ॥ वस्तुतस्तु त्रिदण्डधारणमेव मुख्यम्; मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरेकदण्डस्यानुक्तत्वात् तथा च मनुः - (अध्या. १२ श्लोक १०) ‘यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यत’ इत्यान्तरनियमवत् एव वास्तवसंन्यासित्वं वदन्संन्यासस्य त्रिदण्डत्वं बोधयति ॥ याज्ञव-

ल्योऽपि (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहितं ज्ञान्तिस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥
 एकारामं परिग्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥' मिताक्षरादिषु स्मृत्यन्तरम्—“श्रीवै-
 णानन्दपण्डान्मूर्द्धप्रमाणान् दक्षिणेन पाणिना धारयेत् सव्येन सोदकं कमण्डलु” इति ॥
 देवलोऽपि—“कापायी त्रिदण्डी सकमण्डलुपविशपादुकासनकन्यामात्र” इति ॥
 माधवीये हारीतदत्तात्रेयपितामहा कुटीचरादीश्रुतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विद-
 धते—‘वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजा ॥ लिङ्ग ॥ वैणव तेषां त्रिदण्डं
 सपवित्रक’ मिति ॥ दक्षोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां प्रमालक्षणमभिदधान—“त्रिदण्डो
 त्रयतिश्चैव” इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषेधति—‘यस्यैतल्ल-
 क्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी’ति ॥ यत्तु इच्छिदेकदण्डवचनं तत्त्वऽपहातादिना त्रिदण्ड-
 नादौ तद्व्यलम्बनपर्यन्तमेकेन निर्वाहाभिप्रायम् ॥ यथाह अतिसि—‘यावत् स्युःस्यो
 दण्डास्तावदेकेन पर्यटे’ इति ॥ हारीतोऽपि—‘नष्टे जलपत्रिणे वा त्रिदण्डं वा प्रमादत ॥
 एकं तु वैणव दण्डं पालाशं चैवमेव वा ॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यानल्लभेत्त्रिदण्डक’ मिति ॥
 यत्तु ‘एकदण्डी वेति बौधायनतत्सरणं यच्च ‘चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायण ॥
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसगविवर्जित’ इति चतुर्विंशतिमते विकल्पाभिधानं तदप्येते-
 नैव व्याख्यातम् ॥ यत्तु वेचित्—‘वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डं कायदण्डस्तथैव च ॥ तस्यैते
 नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥ त्रिदण्डमेतद्विशिष्य सर्वभूतेषु मानव । काममोक्षौ
 तु सयम्य ततः सिद्धिं निगच्छती”ति ब्राह्मणध्याये (श्लो० १०-११) मनुवचनात् ॥
 ‘वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डं कर्मदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स
 उच्यते’ इति दक्षवचनाच्च सर्वेषां त्रिदण्डवचनानि वाग्दण्डादिविषयाणीति वदन्ति,—
 तत्र, तथा सति कुटीचरबहुदकयोरप्येकदण्डप्रसंगात्तयोस्त्रिदण्डावश्यकतायां स्वयमद-
 गीकारात् ॥ अथ शास्त्रप्रलापयोग्येण त्रयधारणमप्यावश्यकमिति चेत्तर्हि सर्वेषां तथास्तु,
 पूर्वोक्तशास्त्रप्रलात् ॥ परं परमहसस्तु तुर्यारयधृतिरवधीत् ॥ यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी
 त्रिदण्डभृदिति ॥ पितामहेन परमहसस्यापि त्रिदण्डधारणं विधानाच्च ॥ तथा च वाग्दण्डादि-
 रहितस्य केवलब्राह्मणत्रिदण्डधारणाच्च त्रिदण्डिन्यपदेशार्हत्वाभित्येषमनुदक्षयचसोराशय ॥
 मनुना ‘न लिङ्गं धर्मकारण’मिति केवललिङ्गस्य नेष्टव्यकथनात् । याज्ञवल्क्येनापि
 (अ० ३ आध्यात्मिकप्रकरणे श्लो० ७) ‘कर्तव्याशयमुद्विस्तु भिक्षुकेण विदोषत ॥
 ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय चेति’ तथा (श्लो० ७) ‘नाश्रमं कारणं धर्मं
 क्रियमाणो भवेद्दि स’ इति च स्मरणात् ॥ श्रीभागवतेऽपि एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये
 (श्लो० १७) ‘मौनाऽनीहाऽमिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ॥ नष्टेते यस्य सन्त्य-
 ज्ञेषुभिर्न भवेयति’रिति कथनाच्च ॥ ‘ननु लिङ्गं तु वैणव’ ‘तेषां त्रिदण्डं सपवित्रक’ मिति
 स्पष्टम् । वैणवदण्डत्रयस्य चतुर्णां लिङ्गताधानं वाग्दण्डादिविरतया नेष्टुं शक्यम् ॥
 पराशरमाधवीये कालिकापुराणे—‘वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रयोधका ॥ लिङ्ग-
 व्यस्त्यै हि धार्यास्तं न पुनर्धर्महेतव ॥ कायिका ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ॥
 नितेन्द्रियैर्जिनश्रोत्रैर्धार्वा वै तत्त्वदर्शिभि’रिति बाह्याम्यन्तराणां भवेया धारणाविधानाच्च ॥

अथवाऽस्तु हंसपरमहंसयोः कथंचिद्विदण्डेन सहैकदण्डस्य विकल्पः ॥ विष्णुग्रीधाय-
यान्याम्—‘एकदण्डी भवेद्वापि त्रिदण्डी वा मुनिर्मयेदिति’ ॥ व्यासेनापि—‘त्रिदण्डमेक-
दण्डं वा प्रतमास्थाय तत्प्रवित् ॥ पर्यटेल्लयित्रीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवे’दिति स्मरणात् ॥
नतु हंसादेस्त्रिदण्डधारणं प्रतिवेदुं शक्यमित्यन्यदेतत् ॥ अथ परिदोषाख्यया हंसः परम-
हंसो वा स यत्कथ्यः ॥ तत्रापि नाद्यः, कुटीचराद्यवस्थोत्तरं तीव्रतरवैराग्ये सत्येव
तत्राधिकारात् ॥ तथा च माधवीये—‘तत्राधिकारिविशेषः पुराणे दर्शितः ॥ ‘विरक्ति-
द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ॥ सत्यामेव ॥ तीव्रायां न्यसीद्योगी कुटीचरः ॥ शक्तो
बह्वदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ॥ मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विद्वानसाधनः’ इति ॥
प्रकृते तु परेण स्थेच्छया प्रव्राजितस्य न विरक्तैर्गन्धोऽपि कुतस्तरां तीव्रा सा कुतश्चमां च
तीव्रतरेति दूरापास्त एव हंसत्वाद्यधिकाः ॥ अपि च मदनपारिजाते ब्रह्मवैयर्थे ‘वैराग्यो-
त्पत्तिमाने च संन्यासे परियुज्यते ॥ ‘रागावाप्तं तु विप्रोऽपि वेदयेद्ब्रह्मचित्तम्’ इति विदु-
पोऽप्यविरक्तस्य तत्रानधिकारः, विमुक्ताविदुषो बालस्य ॥ किंच हंसवृत्तिर्माधवीये
स्कन्दपुराणे—‘हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ कन्यां कौपीनमाच्छाद्यरक्षयं
बहिःपटं’मित्यादिना तदितरापरिग्रहदेवताध्यानार्चनादिरूपा दर्शिता ॥ विष्णुरपि ‘यज्ञोप-
धीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ तावान्परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रह’ इति ॥
पितामहोऽपि—‘हंसस्तीक्ष्णो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ॥ नित्यं त्रिपवणञ्चायीत्यार्द्रवासा-
भवेत्सदा ॥ चान्द्रायणेन घटैत यतिघमांनुशासनात् ॥ वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा
सरित्तट’ इति ॥ बौधायनोऽपि हंसाः कमण्डलुं शिष्यं दण्डं पात्राणि विधत्तः ॥ प्रामतीर्थ-
कराश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥ त्रिपद्मत्रोपवासाश्च पक्षमासोपवासिनः ॥ कृच्छ्र-
सान्तपनाद्यैश्च मन्त्रैः कृशवपुर्धरा’ इति प्रकृतपुरुषे तु तद्विरूद्धा छत्रचामरादिपरिग्रहाराज-
सेवानगरनिवासादिरूपा वृत्तिः प्रस्तावनाकृतैव वक्ष्यत इति न तत्र तत्त्वसंभावना;
नाप्ययं परमहंसः, तद्वत्तेरभावात् ॥ सापि स्कन्दपुराणे प्रतिपादिता—‘कौपीनाच्छादनं
वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिणीम् ॥ अक्षमालां च गृहीयाद्वैणवं दण्डमवणम् ॥ ‘माधु-
करमैकाग्रं परहंसः समाचरे’दिति ॥ ‘दण्ड’मित्येकवचने जात्यभिप्रायाद्विकल्पाभिप्रा-
याद्वा ॥ एवमादिप्रतिपादितहंसधर्माऽभावाच्च स तथा ॥ अधिकं स्वप्ने वक्ष्यते ॥
तस्मादाश्रमपरिग्रह एवायमिति निगर्वः ॥

स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुखो विधिं विनैव संन्यासाश्रमपरिग्रहादप्रा-
प्ततत्फलश्चोभयभ्रष्ट एवातो युक्तमेवैतादृशस्य महतां निन्दनमेतादृ-
शाचरणं च ॥ परं त्वेतादृशस्य विद्यालाभ इत्याश्चर्यम् ॥ प्रारब्धक-
र्मणो यलीयस्त्वादेव तल्लभः ॥ अत एव तेनोक्तं—स च प्राक्तनसंस्का-
रवशादिति ॥ तत्र व्याससूत्रशारीरकाद्य-यनस्य ब्रह्मविचाररूप-
त्वादुपयोगित्वेऽपि व्याकरणन्यायवैशेषिकमीमांसाध्ययनं संन्यासा-
श्रमस्थानां विक्षेपकारित्वादनुचितमेव ॥ उक्तं च तन्मतानुसारिभिः—

“रूपिषाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ॥ चिक्षिप्यते प्रवृत्ता
धीस्तेस्तत्त्वस्मृत्यसंभवात्” इति ॥

अथ प्रस्तावनाया स च प्राक्तनेत्यादिना संवभूवुरित्यन्तेन दर्शितायां तत्प्रशंसायां
कल्पितत्वमाश्रमविरद्धत्वं चोदाट्यन्ति । स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादिना अग्रे
चक्ष्यन्त इत्यन्तेन ॥ अप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादि ॥ यष्टस्कन्धे दक्षयज्ञेषु 'नानु-
भूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम्' इत्यादिकथनाद्धर्मतो गार्हस्थ्यानुभवमन्तराऽऽह-
त्यमन्यसने कथचित्कर्मेन्द्रियसयमनेऽपि श्रवणदर्शनादिजन्यविषयस्कारविशिष्टमनसा
स्मरणावश्यभावान्मिथ्याचारत्वमेवापघते ॥ 'कर्मेन्द्रियाणि सयम्ये'ति भगवद्वाक्यात् ॥
यस्तु तस्त्वयैव प्रवृत्ताश्रयणात्सदाश्रयणोत्तरमपि तदर्थानाचरणात्तद्विरुद्धधर्माचरणाच्च
पातित्यप्रसक्त्या शास्त्रोक्तं सन्वासफलमलभमानो गार्हस्थ्यभैक्षरोमथाश्रमता उभयलोक-
तश्च परिभ्रष्ट एव ॥ यथाह एकादशस्कन्धे (भ० १८ श्लोक ४०।४१) भगवान्
'यस्त्वसयतपङ्गुर्न प्रचण्डेन्द्रियसारथि ॥ ज्ञानपैरात्परहितचिद्वदण्डमुपजीवति ॥ सुरा-
नात्मानमाश्रय्य निष्ठुते मा च धर्महा ॥ नविष्यस्पायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते'
इति ॥ माधवीये च ज्ञानादिरहितप्रयाजस्य फलमाप्नुयते—'काष्ठदण्डो धृतो येन
सर्वाङ्गी ज्ञानवर्जित ॥ स याति नरकान्धोरान् महारौरवसज्जितान्' इति ॥ तत्रैव

१ स च प्राक्तनसंस्कारबलादल्पेनैव कालेनाधिगतपाणिनीयगोनर्हीयशास्त्रसर्वस्वोनवद्वीप-
गमनेन संपादितकथमभूत् चरणाक्षसिद्धान्तसम्पन्न आष्टभाषाक्रमतपारावारवारद्वधा ग्याससूत्र-
शारीरकादिनिखिलनिगमान्तपय पञ्चोधिपारीण काश्यादिपत्तनेषु स्वदिग्विजय नाटयन्दिगज
इव देशिकमण्डलाखण्डलश्रीशङ्करार्यसिद्धान्तमन्मार्गाऽवरोधिनो यादेविटपानानूल समुत्पाट-
यस्तत्तद्देशकमापालूजितपादपद्माऽनेकभूजानिलब्धच्छत्रचामरायखिलराजबिहउत्तरदिक्स्थ-
शङ्कराचार्याभिमानितामुद्वहन्सकलमङ्गुररत्नरोहणगिरिस्सदानन्दगिरिरिखभिः यामन्हुर्वजि-
खिलदेशावलोकनकौतुकी हरिचक्रवक्त्रमणक्रमेण समाससाद मेदपाटविषयराजधानीम् ॥ अथ
तासत्कीर्तिश्रवणसमुत्पन्नदर्शनाभिलाषेण योजनपरिमितभूभाग सन्मुखसमागतेन श्रीमच्चन्द्रचू-
डचरणदत्तावधानेन सङ्गुणसंपाजिधानेन सरूपसिंहाभिधानेनोदयपुटमेदनाधिपतिना समानीय
निउनगरं स्वगुरुवर्यतया स्थापित ॥ तदनन्तरं प्रतिदिनवर्द्धमानप्रतापैर्निजविद्याविभववशीकृ-
तानेन विद्वद्भिरस्त्रसिद्धान्तप्रतिपादनपुरस्कारपरमतोपाटनप्रबलयुक्तिकप्रचुरप्रपन्नवृद्धिर्वागी-
श्वरीविहारभूसृष्टिस्तथा चरित यथाऽऽरूपमयाहादिताखिलविद्वद्भिरविद्वद्भिरनिस्तापनिर्मलीकृ-
तसमस्वमनुजमानसमूसयस्सत्कीर्तिकूलव्यानिर्विरामा भवितार ॥ येषां सद्ब्रह्मावैदरथ्यवा-
क्पाटवप्राटप्रतापाक्षिखिलावनिमण्डलमण्डनानि विद्वन्मण्डलानि न प्रेम्णाद्यापि विसरन्ति ॥
कदाचित्तीर्थयात्राप्रसंगवशादुदयपुरप्राप्ता विद्वांसो गोस्वामिनः श्रीजीवनजिच्छर्माण समर्थया-
मासुरात्परचित्ता बालकृष्णचपूमुदयपुरभूजानिसरूपसिंहाय तां खिलेक्य सोपि स्वामिनो
सङ्गासो प्रेपयामास तद्विलोकनसमुत्पन्नतत्समागमगान्गिलापैश्चै स्मागमयामनिता अपि ते
गोस्वामिनः कस्माच्च कार्यवशात् प्रयाणप्रणयिनः सबभूवुः ॥

स्मृतावपि—‘एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति यद्वो मराः ॥ नरके रौरवे घोरे कर्म-
त्यागास्पतन्ति ते’ इति ॥ निर्णयसिन्धवावपीदमुदाहारि—‘काष्ठदण्डो धृतो येन’ इति
तु यमवचनत्वेन समग्राहि ॥ महतां निन्दनमिति ॥ इदं सहस्राक्षे “शतः पुरा
ग्राहणैः बालभिक्षुते विमण्डनं” इत्यादावतिस्फुटी भविष्यति ॥ एतादृशाचरण-
मिति ॥ विद्योपजीवनराजसेवादितिपिद्वाचरणम् ॥ स्वस्य तत्सदृशदुराग्रहलेनास्याप्य-
भावात्तस्य लेखानुमित वैदुष्यं साश्रयं स्वीकुर्वन्ति—परं त्वित्यादिना ॥ तेनेति ॥
प्रस्तावना कृता ॥ प्रस्तावनायां स च प्राक्तने पारीणइत्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति तत्र
व्यासेत्यादिना स्मृत्यसंभवादितीत्यन्तेन ॥ अयमग्राहयः—यतेर्व्याकरणादियहुग्रन्था-
भ्यासोन्यायाद्यसच्छास्त्रभ्यासश्च नैव युक्तः ॥ “नाभ्यसेद्बहुं च्छब्दाभ्यासो विग्लापनं
हि तत्” इति प्रतिषेधात् ॥ श्रीभागवते च सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाध्याये (श्लोक ०
७-८) यतिधर्मानुपक्रम्य नारदः ‘नासच्छास्त्रेषु सजेत नोपजीवेत जीविकाम् ॥ धाद-
वादास्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंचन संश्रयेत् ॥ न शिष्यानुगृहीत ग्रन्थास्त्रैवाभ्यसेद्बहुम् ॥ न
न्याय्यामुपयुज्जीत नारंभानारमेत् कश्चित्’ इति ॥ किंच यतेरभ्ययनमेव प्रतिषिध्यते ॥
यथाह पराशरमाधवीये दक्षः—‘नाभ्येत्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥ एतैः
सर्वैः मुनिष्णातो यतिर्भवति नेतर’ इति ॥ बहुचक्षास्त्रायामपि तृतीयारण्यके द्वादश-
खण्डे “एतद् स वै तद्विद्वांस आहुर्नृपयः कावपेयाः किमयां वयमभ्येय्यामहे किमयां
वयं यक्ष्यामहे” इति ॥ न्यायादीनाममच्छास्त्रं तु चतुर्लक्षण्यामविरोधस्य द्वितीयपादे
तर्काऽप्रतिष्ठानसूत्रे शिष्टापरिग्रहसूत्रे च स्पष्टमेव ॥ ननु विविदिपुत्राश्रयणास्त्राभ्यनं
विद्वद् ॥ अस्ति संन्यासिनां विद्वद्विविदिपुत्रेदाद्वैविध्यमिति चेत्—सत्यम्; अस्ति
द्वैविध्यं, तथापि कुटीचरबहूदकयोरेव पाक्षिकं विविदिपुत्रं न तु हंसपरमहंसयोः साक्षा-
द्विद्वानसाधनं’ इत्यादिविरोधात् ॥ अयं तु शिखासूत्रयागात्परमहंसतया भावकैरभि-
प्रेयत इति न तस्य तयात्वम् ॥ यनु कैश्चित् परमहंसस्यापि विद्वद्विविदिपुत्रेदेन
द्वैविध्यमुक्तं तत्र मूलं चिन्त्यम् ॥ तैर्दर्शितस्य “एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येवमेव प्रव्रा-
जिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति बाणसनेयिब्राह्मणस्य कुटीचरादिपरतयोपपत्तेः
पारमहंस्यद्वैविध्ये स्पष्टमानानुपलम्भाच्च ॥ किंच यैस्तद्वैविध्यमस्त्रीक्रियते तैरपि विविदिपो-
रेकदण्डादिधारणमावश्यकमभ्युपगम्यते ॥ सर्वथा विद्वद्दशायामेव तदनावश्यकत्वं
चोच्यते ॥ प्रकृतपुरुषस्तु मूलत एव दण्डादिरहित इति नासौ विविदिपुत्र्यपदेशाहः ॥
विद्वद्विपयकतया कमलाकरभट्टेनोदाहृतायां “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरतिपरम-
हंसः” इति महोपनिषदि ज्ञानमेवास्य दण्ड इति वाक्यशेषात् ज्ञानरहितः पिपटिपुस्ता-
च्छादनोयं न विद्वत्पदाभिरूप्यः ॥ अपि च विविदिपुत्रस्यासेऽपि “एतत्सर्वं भू-
स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्” इति माधवोदाहृतजाबालश्रुतौ श्रुतचरस्य
वेदान्तस्यैव दार्ढ्याय पुनः परित्यज्यात्मानमन्वेष्ट्यापरपर्यायमभ्ययनं विधीयते
“आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इत्यधिकरणे श्रीछवघातादिवच्छ्रवणादीनामाफलोदयमा-
वर्तमानस्य भीमांसितत्वात् ॥ “ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्रिसध्यादौ ज्ञानमाचरेत्तान्ध्रं

समाधावाःमन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तयेदुपनिषदाभावश्चेत्” इति माधवोपन्य-
स्तारणीकृतेः ॥ तत्रैव पूर्वं “दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विस्मृजेच्छेषं
विस्मृजेत्” इति धावणाच्च ॥ न तु तस्यापूर्वमेवाध्ययनं नापि न्यासादीनां विक्षेपहेतुनाम-
ध्ययनं विविदिषुसंन्यासे क्वापि विधीयते ॥ प्रत्युत प्रतिषिद्धं तद्वृहस्पतिना—‘न
तीर्थवासी नित्यं स्नात्रोपवातपरो यतिः ॥ न चाध्ययनशीलः स्नात्र न्यास्यानपरो भवेत्’
इति ॥ ‘इदं वेदान्तप्रहमीमांसातिरिक्तविषयम्’ इति माधवादयः ॥ किंच संन्यासोत्तरं
दादृग्यं संन्यासगुरोरेव समीपे वेदान्तपरिशीलनमपि संवत्सरमात्रमेवोच्यते, न तु
वादिविजिगीषया बहुधा बहुश्लाघ्याभ्यासः ॥ ययोक्तं लिङ्गपुराणे—‘आश्रमप्रयमुत्सृज्य
प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ॥ यतिः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ अनुज्ञाप्य गुरुं
चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ॥ त्यक्तसंगो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥ विधाय
बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्’ इति ॥ भास्वपुराणेऽपि—‘गुरोराविहिते युक्तः
न तु मंत्रास्तरं वसेत् ॥ निषमेष्वप्रमत्तस्तु धर्मेषु च सदा भवत् ॥ प्राप्य चाप्ते ततश्चैव
ज्ञानयोगमनुत्तमम् ॥ अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीमिमाम्’ इति ॥ ‘आश्रमप्रय-
मुत्सृज्य’ इत्युक्त्या अध्ययनस्य पुनः परिशीलनरूपत्वमेवार्थात्फलति ॥ श्रीभागवतेऽप्ये-
कादशस्याष्टादशाध्याये (श्लो० ३८।३९) ‘दुःखोदकेषु क्रमेण जातनिर्व्वेद आत्मवान् ।
मजिज्ञासितमर्द्धमो गुरुं मुनिमुपाग्रेज ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धायाननस्यकः ॥
पायद् प्रह्व विजानीयाम्भासेव गुरुमाद्यत’ इति । सर्वकामनिर्व्विण्णस्यात्मवत् एव संन्यासेपि
पुनर्ग्रहधर्मेपिचारद्वारा प्रज्ञानुभवायमेवाभ्यासो विधीयते ॥ यत्तु आत्मज्ञाने शमे च
स्याद्देवाभ्यासे च यत्नवान्’ इति, तत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यास इति मिताक्षरामदन्-
पारिजातादयः ॥ एवं च नवद्वीपगमनादिप्रयासपुरस्सरस्तर्काद्यभ्याससहस्र विक्षेपद्वारा
पातित्यहेतुरेव ॥

दिग्विजयादिनाटनमपि धनाद्यर्जनार्थं नटवदेव ॥ किंच दिग्वि-
जयस्य काङ्क्षादिपक्षनेषु केनाभ्यासेनानुच्यमानत्वेन सद्भावि-
शास्त्रिणां च प्रतिदिनं वर्द्धमानत्वेन जयपुरबुन्द्रीकोडाद्युत्तम-
भूपतिभ्यः स्वप्नेऽप्यलब्धच्छत्रचामरत्वेन वाधितार्थमेतद्वाक्य-
जालम् ॥ यदि त्वेतत्सर्वं तन्मुखादयगत्य वर्णितं भवेन्न तु स्वयं
स्तुत्यर्थं कल्पितं तदा त्विदं तस्मिन्नृतवादित्वे सत्युत्तरदिकस्थ-
शङ्कराचार्यसंयन्धिस्यद्वावित्वं द्योतयदतिपातकित्वमपि संपाद-
यति ॥ तथा चोक्तम्—निषिद्धभक्षणं जैह्वमुत्कर्षं च चचोऽनृतम् ॥
रजस्वलामुखासादः सुरापानसमानि तु ॥’ इति महापातकतुल्येद्-
त्कर्षार्थानृतवचनस्य मिताक्षराकारेण गणितत्वात् ॥

अथ प्रज्ञावनत्यां काङ्क्षादिपक्षनेष्वित्यादिं राजधानीमित्यन्वं भागं दूययन्ति—
दिग्विजयादिनाटनमित्यादिना गणितत्वादित्यन्तेन ॥ अग्रेदमाकूतम्—प्रज्ञावनता-

कृतैव दिग्विजयं नाटयसिद्धिं कथनाद्यद्वयघाटामेव सिद्ध्यति, न तु धाम्नायो विजय ॥
तस्य धनाधर्जनार्थं तु राजचिह्नादिप्राप्तिं वर्णयता तेनैव स्पष्टीकृतम् ॥ यस्तु तस्तु यतेन
वादिविजयोऽपि योग्य ॥ 'वादवादास्त्यजेत्तर्कान्' इति दर्शितपूर्वप्रतिषेधात् ॥ मनुरपि
(अध्याय ६ श्लोक ४०।४८।४९) 'अतिवादान्तिक्षेपे नान्यमन्येत कचन ॥ नचेम
देहमाश्रित्य धैरं कुर्वीत केनचित् ॥ क्रुष्यन्त न प्रतिमुख्येदाकृष्ट कुशलं यदेत् ॥ सप्त-
द्वारायस्त्रीणां च न याचमनुता यदेत् ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिष ॥ आ-
नैव सहायेन सुपार्थो विचरेदिह ॥ वृहस्पतिरपि—'यस्मिन्वाच प्रतिष्ठा स्य कृपे पान्ना
शिला इव ॥ न यस्मात् पुनर्याति ॥ कैः न्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्कामा प्रविशन्ति
विषयेभ्योपसहता ॥ विषयाश्च पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्प्रोथ शम
यानि विफलं सम्यगुरिधत् ॥ आशोऽसिर्वयाश्रित' सकैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मि
न्क्षान्ति शम शौच सत्य सतोष आर्जयम् ॥ आकिचन्यमदमश्च स कै० ॥ वृषालापि च
यो न स्यान्न लोकाराधने रत ॥ नान्यविद्याभियुक्तश्च स कै० ॥ अतीताश्च स्मरेन्नोगान्त-
धैयानागतानपि ॥ प्राप्ताश्च नाभिनन्देत् स कै० ॥ अन्धयन्मूकवत्पुण्यधिरह्नीयय च ॥
आक्षेपं प्रजति यो नित्य स कैवल्याश्रमे वसेदिति ॥ एकादशस्कन्धे च (अ० १८ श्लो०
३०।३१) 'येद्वादरतो न स्यान्न पापण्डी न हेतुक ॥ शुष्कवादविद्यादे न कचित्पक्ष
समाश्रयेत् ॥ नोद्विजेत् जनादीरो जन चोद्वेजयेत् तु ॥ अतिवादास्तितिक्षेत् नाधमन्येत
कचन ॥' वादिनानुपाटनमपि स्वाश्रमविरुद्धम् ॥ तस्याऽभयदानादेव सन्याससिद्धे
परपदलाभोक्तेश्च ॥ यथाह मनु (अ० ६ श्लो० ३९।४०) 'यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्य
प्रमज्ज्यभयं गृहात् ॥ तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिन ॥ यस्मादण्वपि भूताना
द्विजासोपचरते भयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ याश्चैव लोकोऽपि
(अ० ३ यतिधर्म प्र० श्लो० ६) 'सन्निरुद्धेन्द्रियग्राम रागद्वेषौ प्रहाय च ॥ भय
हत्वा च भूतानाममृती भवति द्विज' इति ॥ किंचाभयदानमन्तरा सन्यास एव न
सिद्ध्यति, तदिति कर्तव्यताया तद्विधानात् ॥ तदाह पराशरमाधरनिर्णयसिन्ध्वादिपु
कपिल विधियत्रेपमुच्चार्य त्रिरपाशु त्रिरचकै ॥ अमय सर्वभूतेभ्यो मत्त स्वाहेत्यथो
भुवि ॥ निनीय दण्डशिव्यादि गृहीत्वाऽथ यद्भिर्मेजेत्' इति ॥ अत एव सर्वभूताऽ
पीडनपुरस्सर विहरणं मनुनोच्यते (अ० ६ श्लो० ५२) 'कुसुकेक्षानिजश्मश्रु पात्री
दण्डी कुसुमवान् ॥ विचरेन्नियतो नित्य सर्वभूता यपीडयन् इति ॥ कुसुम्भ कमण्डलु ॥
यच्च तत्तद्दशश्मपाशपूजितपादत्वं तेभ्यश्छत्रचामराचलिलराजचिह्नोपाजैर्न च वर्णित
तदपि सन्यासोऽज्वालकमेव ॥ राजसत्कारादिप्रतिषेधं तु दर्शयति मनु (अ० ६ श्लो०
५८) 'अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेतैव सर्वं ॥ अभिपूजितलामैश्च यतिर्मुक्तोऽपि
वध्यते' इति ॥ तथा (श्लो० ४१) 'आगारादभिनिष्कान्तं पवित्रोपचितो मुनि ॥
समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षं परिव्रजेत्' इति ॥ किंच (श्लो० ५३।५४) 'अतैजसानि
पात्राणि तस्य स्युर्निर्गजानि च ॥ तेषामग्निं स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ अलाबु
दारपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मुनिः स्वायम्भुवोऽज्जवीत्' इति ॥

पात्राण्यल्पमौल्यलभ्यानि प्रतिपाद्य (श्लो० ५५) 'एककालं चरेद्भक्षं न प्ररजेत
 विसरे ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वपि सन्नत इति । भिक्षाया अपि विस्तारं प्रतिपिष्य
 (श्लो० ५७) प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासंगादिनिर्गत इतीतरवैभवस्याभावमेव बोध-
 यति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि उक्तस्थले (श्लो० ४१५) 'अप्रमत्तश्चरेद्भक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः ॥
 रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ यतिपात्राणि गृहेणुदार्पणानुमयानि च ॥
 सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणमिति ॥ तदेवाह बौधायनोऽपि ॥ दारवं वैणवं
 वापि मादं घातुमयं तथा ॥ यात्रं शिलामयं तान्नपर्णादिमयमेव वा ॥ चतुरस्रं वर्तुलं
 वाप्यासनं दारवं शुभम् ॥ कौपीनाच्छादनं वास्तः कन्यां शीतलिवारिणीमित्यादि ॥
 यमोऽपि 'हिरण्यमयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ॥ यतीनां तान्दपात्राणि धर्जये-
 त्तानि भिक्षुकः' ॥ पुनर्बौधायनः—'स्वयमाहुतपर्णेणु स्वयं शीर्णेणु वा पुनः ॥ भुञ्जीत न
 यदाश्वत्थकराणाम् ॥ पर्णके ॥ कुम्भतिन्दुकयोर्वापि कोचिदाराकंयोस्तथा ॥ आपद्यपि
 न कांसे तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥ सौवर्णे राजते ताग्रमये वा त्र्युत्तीसयो'रिति
 पर्णपुटादौ भोजने विदधाति कांस्यादिपात्राणि च निषेधति क पुनः राजचिह्नस्यावसरः ॥
 वैभवाभावादेव भिक्षापात्रेणापि भोजनं विदधाति मदनपारिजातादिषु देवलः—'तद्भक्षे
 गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणाप्येन वा तूष्णीं भुञ्जीत' इति ॥ तथा देशविशेषस्याचार्याभि-
 माननिष्ठिलदेशावलोकनकौतुके अपि प्रजास्य विभूषणे—'ज्ञानामृतेन वृक्षस्य कृतकृत्यस्य
 योगिनः ॥ नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविदि'ति माधवाणुदाहृतस्मृत्यादिषु
 कर्तव्यस्य प्रतिषेधात्तादृशस्यैव दण्डशिक्षादित्यागयोग्यताभिधानाच्च ॥ एतत्सर्वं तदुक्त-
 मभ्युपेत्य वदामः ॥ यास्तवं भूतार्थमाहुः—किञ्च काश्यादीत्यादिना जालमित्यन्तेन ॥
 अनुच्यमानत्वेनेति ॥ तत्तत्मानकालिका अपि काशीस्थाः सर्वे विद्वांसोऽन्ये घास्ताः
 केऽपि वाराणस्यां तदागमनमपि न विदन्ति, बहुवक्तव्यामापि न जानते, क तर्हि
 स्वमोऽपि दिग्विजयस्येति भावः ॥ सद्वादिशास्त्रिनामिति ॥ प्रस्तावनाकारो विद्वान्
 पान्तीति दुष्टार्थान्तरमभिप्रेत्य विटपशब्दं प्रायुक्त ॥ इह तु तद्विरसितं श्लेषेण वेद-
 शास्त्रासंयन्धं वेदमार्गवर्तिनां तापहरणच्छायाऽऽधरणफलवितरणभ्रमभ्रमसमुद्भूतप्रभृति-
 विविधोपकरणचण्वां शरणप्राप्तद्विजादिभरणमादं च ध्वनयितुं शास्त्रिपदमुपात्तम् ॥
 स्पष्टमन्यत् ॥ तथा चोक्तमिति ॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिराजनप्र-
 करणे (श्लो० २३) याज्ञवल्क्येनोक्तमित्यर्थः ॥ अत्र उत्कर्ष इति ससम्या निमित्तार्थत्वे
 रिज्ञानेश्वरसंमतिं बोधयितुमाहुः—महापातकैत्यादि ॥ गणितरथादिति ॥ इदं
 संपादयतीति पूर्वत्र हेतुतयान्वेति ॥ महापातकसमानामतिपातकत्वं तूपपातकमिताक्ष-
 रायां 'महापापं चातिपापम्'इति स्मृतेः ॥ अथ प्रस्तावनायां तत्सत्कीर्तीत्यादिना संय-
 भूयुरित्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति—उदयपत्तनाधिपस्येत्यादिना वचनादित्यन्तेन ॥

उदयपत्तनाधिपस्य नगरे स्थितिरुत्कर्षहेतुत्वेन प्रतिपादितापि
 यस्तुतोऽपकर्षहेतुरेव ॥ तुर्याश्रमिणां तस्या अविहितत्वात् प्रत्युत

निषिद्धत्वाच्च ॥ उक्तं च-सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकम-
ण्डलुः ॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ मिताक्ष-
रायां च-“भिक्षाप्रयोजनात् ग्राममाश्रयेत्प्रविशेन्न पुनः । सुस-
निवासार्थम्” ॥ ऊर्ध्वं चार्पिकाभ्यां मासाभ्यां नैवस्थानवासीति
शङ्खस्मृतिरपि-‘एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रक’मिति कण्वे-
नाप्युक्तम् ॥ किञ्च नृपाध्रमक्षणविद्योपजीवित्वराजाश्रितत्वादिकमाह
स्वधर्महानिकरमेव ॥ तथा चोक्तं मनुना-‘न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न
नक्षत्राहविद्यया ॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥
संवत्सरे अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ॥ अङ्गिः प्रक्ष-
त्य ताः सर्वास्ततोऽश्वीयाच्च धारयतः ॥ तथा च सर्वार्थमोत्तम चतु-
र्थमाश्रममारुढे विद्योपजीवित्वनृपाश्रितत्वविवादकर्तृत्वादींस्तुरीया
श्रमिणा पतितत्वसंपादकोस्तस्मिन् दर्शयता एकारामत्वादींश्चादर्शय
ता तस्मिन्नारुढपतितत्वं सम्यक्तया संपाद्यते-‘विहितस्थाननुष्ठाना
निषिद्धस्य च सेवनात् ॥ ‘अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति
इति’ वचनात् ॥ यथा पितृपीतिमदूषितचक्षुषा शङ्ख पीतमिव
पश्यता धवलोऽपि शङ्ख पीत इत्युच्यते एवमनेनापि स्थनिष्ठारुढ-
पतितत्वदूषितद्वदा सज्जनानारुढपतितानिव जानता सत्कर्मनिष्ठा
अप्यारुढपतिता इत्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

अथ भाव-राज्ञः सम्मुखगमनादिकं तु पूर्वव्यवशसार्थं मनोराज्यविजृम्भितमेव ॥
सात्कालिकतरत्यराजकीयजनतानुभवानोचरत्वात् ॥ ताव तु राज्ञा आजीविकां दत्त्वा
स्वाश्रितविद्वत्त्वेन स्थापित इत्येव ॥ या च राजगुरुतया स्थितिरूपोपाकल्पि सा तदा-
श्रमविरोधात्प्रत्युतापकर्पमेवापादयति उक्तं चेति- (यनिधर्मप्रकरणे अ० ३ श्लो०
३) याज्ञवल्क्येनेति शेषः ॥ सुखमिवासायमित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थः ॥ मूलोक्तं कण्व
वचनादिकं तु मिताक्षरामाश्रयीयमदनपारिजातादिपूदाहृतमेवेति नामूलत्वशङ्कावकाशः ॥
समुद्रपि यते सर्वदैकाकित्याऽनिकेतनत्वादिकमन्वार्थमेव ग्रामप्रवेशः च वदति- (अ० ६
श्लो० ४२-४३) ‘एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य सपश्यक्ष
जहाति न हीयते ॥ अनशिरनिकेतं स्याद्ग्राममन्वार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशङ्कुमुको
मुनिर्भावसमन्वितः’ ‘अशङ्कुसुप्तं स्थिरमति’ इति कुल्लूकभट्टः ॥ ‘असचापक’ इत्यन्ये ॥
पुनः स एव (श्लो० ५९-६०) ‘अल्पाद्याम्यवहारेण रह स्थानासनेन च ॥ द्विपमाणा
ति विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ इन्द्रियाणाञ्जिरोधेन रागद्वेषक्षयेन च ॥ अहिंसया
च भूतानाममृतत्वाय कल्पते’ इति ॥ एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लो० २०-२१)
‘एकश्चरेन्महीमेता निस्समः सयतेन्द्रियः ॥ आत्मकीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥
विविक्तक्षेमशरणो मज्जावविमलाशयः’ इति ॥ तथा (श्लो० २४-२५) ‘पुरमात्रमजान

सायान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिष्टैलवनाश्रयधर्ता महीम् ॥ वानप्रस्था-
श्रमपदेव्यभीक्षणं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ससिद्धत्वात्सम्मोहः शुद्धसत्त्वशिलान्धता ॥ सप्त-
मस्कन्धे (अ० १३ श्लो० ९) 'कल्पस्त्वेवं परिग्रज्य देहयात्रावरोपितः ॥ ग्रामैकरात्र-
विधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम्' (श्लो० ३) 'एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥
सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण' इति ॥ मदनपारिजाते पराशरविवरणे च मत्स्य-
पुराणे—'अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयत्तात्मनाम् ॥ एकत्र चतुरो मासान्वार्दि-
काग्निवसेत्पुनः' इति ॥ माधवीयमितासरादिषु दक्षः—'एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव
मिधुनं स्मृतम् ॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं नहि कतेत्यं
ग्रामोऽपि मिधुनं तथा ॥ द्वादश्वं च दुर्याणः स्वधर्मास्थयते यतिः ॥ राजवार्ता हि तेषां
च भिक्षावार्तापरस्परम् ॥ स्नेहपैशुन्यमासस्यै सलिकर्पाज्ज संशय' इति राजवातदिः
जेहादेश्व संभवात् परिवाजकान्तरस्यापि संगं प्रतिपेधति ॥ पुनर्नगरनिवासपूर्वकराजा-
दिसंगत्यावमरः ॥ माधवीये श्रुतिः—'वर्षासु भुवशीलोऽष्टौ मास एकासी चरेत्'
इति ॥ बौधायनः—'विभूमे सप्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ कालेऽपराह्णभूयिष्ठे
निष्ठाटनमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्वं ज्ञान्योरधो नामेः परिधायैकमम्बरम् ॥ द्वितीयमन्तरं यासः
पात्री दण्डी च वाग्यत' इत्युपक्रम्य सूर्योपस्थानं जपं चोक्त्वा, 'भिक्षापात्रादिशुद्धार्थ-
मुपमुच्याप्युपातद्वा ॥ ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥ ध्यायन् हरिं च तश्चित
हृदं च समुदीरेत्' इति भिक्षार्थमेव ग्रामप्रवेशं तत्राप्यटनभिक्षाग्रहणयोः प्रकारं च
विस्तरेण दर्शयित्वा, 'प्राणयात्रिकमद्यं तु मिश्रेत विगतस्पृह' इति तदतिरिक्तापरिग्रहं
बोधयति ॥ किंच नृपादेरेकस्यैवाश्रयेण भिक्षासंपादनं निन्दति स एव—'एकत्र
होभाद्वा भिक्षुः परिपूरणमिच्छति ॥ दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किदिपयम्'
इति ॥ यमोऽपि—'अत्रावा शुचिः' १ शुची देशे कृतजप्यः समाहितः ॥ भिक्षार्थं प्रविशेहानं
रागद्वेषविवर्जितम् ॥ चरेन्माशुकरं भैक्षं यतिस्तेच्छकुलादपि ॥ एकाक्षं न च भुञ्जीत
बृहस्पतिसमो यदि ॥ मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ॥ एकवासा विभु-
द्वात्मा मन्दगामी युगान्तरकः ॥ यथाहर्धं तदश्रीयात्प्राज्यसंस्कारवर्जितम् ॥ भैक्षं
नाशुकराहम सर्वपावकनाशनम्' इति ॥ अत्र एकाक्षमक्षणीतिपेधे तात्पर्यं, नतु स्तेच्छ-
कुलादक्षग्रहणे ॥ अत एव बौधायनः—'प्राह्णक्षत्रियविशो मेध्यानामन्नमाहरेत् ॥
असंभवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥ सर्वेषामप्यमावे तु भक्तद्वयमनश्नता ॥ भैक्षं
शुद्धादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणाविजानता' इति ॥ अत्र साधारणक्षत्रियादन्नग्रहण-
मपि प्राह्णालाभ एवोच्यते ॥ अपि च माधवीये जाबालश्रुतौ सर्ववस्तुत्यागमुक्ता
"यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्तो सम्यक्त्वसंपन्नः शुद्धमानसः
प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्कृपाश्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा
शून्यागारदेवगृहलूणकृतवल्मीकबुध्मूलकुलालशालाशिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोट-
रनिर्जरस्थंशिलेज्जनिकेतवात्यप्रयतो निर्ममः शुक्लपानपरायणोऽप्यात्मनिष्ठो शुभ-
कर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेनदेहत्यागं करोति स परहंसो नाम" इत्याच्छादनादि

परिमहप्रामस्थित्यादिकं परमहंसस्य प्रतिपिप्यते ॥ अभिपूजितलाभादिनिषेधाश्च
 प्रायेव दर्शिताः ॥ अतो राजाश्रयादौ दुःखमाश्रित्य नगरे चिरं स्थितिः सर्वदा
 तदन्नाशनं तदा तत्रस्यैरनुभूतं वैष्णवानां तुलसीकाष्ठमालोर्ध्वपुण्ड्रादेर्यलादपलोपनं च
 तस्य पातित्यसंपादकमेव ॥ विहिताननुष्ठानप्रतिपिदाचरणादौ पातित्यस्मरणात् ॥
 किंच नृपाच्चेत्यादि ॥ राजाद्यादिप्रतिषेधस्तु यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये (श्लो० ५९)
 'राज्ञां प्रतिग्रहस्त्याज्यो लोकत्रयजिगीषुभिः ॥ राज्ञः प्रतिग्रहाच्चैव ग्राह्यं हि विलुप्यते'
 इति ॥ अत्रिस्मृतौ—अधीत्य चतुरो धेद्वान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नरेन्द्र भवने भुक्त्वा
 विद्यायां जायते कृमिः' इति ॥ नचोत्पातनिमित्ताभ्यामिति ॥ इदं पष्ठाध्याये
 (श्लो० ५०) अस्ति ॥ तथा 'च विद्ययोपजीवनं त्वदुत्तरीत्या गुरायेनानुशासनं
 धादकरणं च प्रतिपिदाचरणरूपमेवेति सिद्धम् ॥ प्रतिषेधशाहुल्यं तु प्रागेव प्रापञ्चि ।
 नचोत्पातेत्यस्याविद्योपजीवनादिप्रतिषेधपरत्वं तु माधवविज्ञानेश्वरमेधातिथिप्रभृतयो
 व्याचक्षत एव ॥ भिक्षालब्धाद्यमात्रस्याशनेतस्याधिकारं योधयितुं संवर्तवचनमाहुः—
 अष्टौभिक्षा इति ॥ इदमपि मिताक्षरामाधवीयमदनपरिजातादिषु स्फुटं संगृहीतम् ॥
 भिक्षाप्यसंकल्पितसप्तागारेभ्य एव संपाधा, ननु नित्यं राजगृहात् ॥ यथाहमिताक्षरायां
 वसिष्ठः—'सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्' इति ॥ एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये
 च भगवान् (श्लो० १८) 'भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु रिगर्हान्यर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारान-
 संकृतास्तुप्येष्टेन तावता' इति ॥ भिक्षाविषयेऽपि विशेषस्तु प्रागेवादर्शितः ॥ यत्तु
 प्रस्तावनायां तदनन्तरमित्यादिना विस्मरन्तीत्यन्तेन विनादकर्तृत्वादिकमुक्तं,—सदप्ये-
 तेनैवापास्तम् ॥ प्रचुरप्रयन्धकर्तृत्वंतुभिष्यैव भाति; शैवसुधाकरातिरिक्ततत्प्रयन्वानुप-
 लब्धत्वात् ॥ सुधाकरे च प्रयत्नयुक्तित्वाभावात् ॥ प्रायेण तत्त्वण्डनं ॥ मत्कृते
 सखिद्वान्तमार्तण्डे द्रष्टव्यम् ॥ नापि निखिलावनीमण्डलस्थपण्डितमण्डलीनिःशेषा
 तदभिधानमपि श्रवणातिथीकृतवती क पुनः सर्वदा स्मरणसंभावना ॥ यच्च कदाचिदि-
 त्यादिना गोस्वामिश्रीजीवनजीमहाराजानां घृष्टं वर्णितं, तदप्यन्यथाकारमेव ॥ तथा
 हि—श्रीमद्वल्लभाचार्यवंशमुक्तामणयः पण्डितवेत्तण्डमण्डलमूर्द्धमण्डनकराः श्रीजीवनजी-
 महाराजाः पुरुषोत्तमपुरपर्यन्तप्राच्यतीर्थसाथंयात्रापवित्रगात्रास्तत्फलतया श्रीमद्भोवर्ध-
 नोद्धरणचरणपरिचरणमभिलपन्तः श्रीनाथद्वारमागच्छन् ॥ ततश्चिरादाकर्णितभृशविशद-
 यशस्कानाचार्यास्तान् भक्त्या दिदृक्षमाणो भूपभूपः स्वरूपसिंहाभिधो विविधोचिताचार-
 सत्कारप्रकारप्रणयी सादरं समाहूतः ॥ तदा तदाऽऽकारणं सद्धर्मशर्मकारणं सफलयितुं
 सद्यमुदयपत्तनमलंकुर्वाणाम्ने स्वसंदर्शनविदितामन्दानन्दायानन्ताकान्तवृन्दारकवृन्दपुर-
 न्दराय तस्मै मूर्तामिवाशिषं स्वप्रणीतां श्रीबालकृष्णचंपूपस्पृशन् ॥ ततः समहीक्षितस्तत्कृत्य
 चञ्चु सत्कृत्य तान्याथाहं विसृज्य तत्त्वत्प्रबन्धप्रमेयं जिज्ञासमानः स्वाश्रितसदानन्दगिरेः
 करे तत्पुस्तकमदात् ॥ सोऽपि मदादिवर्जितस्य तस्य सागरांबराकान्तस्य तेषु तादृशं
 भृशं स्वविधित्सतविषयावरोधिर्न विनयप्रणयप्रकर्षं प्रेक्ष्य श्रीमत्सरं स्वहृदयाकल्पी-
 कुर्वन्नुर्वीजानेस्तेष्वरुचिमुत्पिपादयिष्यन्निःशेषं पृथ निबन्धो धनेश्वरानन्दमन्दया निन्दया

पूर्णं इति तूर्णमचकथत् ॥ अथ श्रीगोवर्द्धनधरमेकलिङ्गेश्वरचपरंपरया भजतोहरिहरा-
ऽभेदविदोभमहस्ते हिमरश्मिमस्तकनिन्दाग्रन्थपुस्तकं यद्विध्राणितं तत्तैरनुचितमनुष्ठितमिति
दूयमानमानसः पुनस्ताच्च समाचीकृतत् ॥ ततोयतिर्नैर्महाराजैस्सममहं वादरणे
नवाऽऽदरणवानस्मि यदि ते भूयोऽप्येप्यन्तीति कश्चन मानवानमानवानवादीत् ॥ इदं
कर्णाकर्णिकयाऽऽकर्ण्य ते महाराजा नास्मिन्नन्ये लवस्वापि सम्भवोभयनिन्दायाः
यदिचावनीयस्तु पुनराह्वयेर्चाहिं तदेतदुपपादयितुं सिद्धोहमिति व्याहारुः ॥ तदेतदव-
गातवतापि क्षितिभृता स्वसम्मतयोः शैववैष्णवमतयोर्चादोत्पादनमरोचयता भूयस्ते न
समाकारिपत इति तात्कालिकतयास्यवदनादवगम्यते ॥ सा चम्पूश्च मुद्रितेदानी-
मुपलभ्यतपुषेति तत्र शिवनिन्दायाजभावस्तु स्वयमेव चिद्भिरपगम्यते ॥ प्रस्तावनायां
“कस्माच्चिकार्यवशात्” इत्यत्र तु कस्यचिकार्यस्यवशादिति रम्यम् ॥ समासादेकार्थी-
भाषापक्षे कार्यं कस्माच्चिदित्यस्य विशेषणतयान्वये सामर्थ्याभावात् ॥ अन्यथा चक्र-
वर्तिनोराजपुरुषइत्यपि शक्येत प्रयोजुम् ॥ कस्माच्चिदित्यपरिज्ञानं तु कार्यस्यैवाऽप-
गम्यते ॥ अथ मूले एवावता सिद्धमर्थमाहुः ॥ तथाच सर्वेत्यादिना चक्ष्यन्त
इत्यन्तेन ॥ एकारामत्यादीनिति ॥ एकारामः परिव्रज्येत्यादौ याज्ञवल्क्यादि-
भिर्दर्शितान् ॥ आरुढपतितत्त्वमिति ॥ अत्र माधवीये मेधातिथिः ॥ श्रद्धयापर-
योपेतः परमात्मपरायणः ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामुच्यतेदक्षपद्मवित् ॥ त्रिदण्डकुण्ड-
कांकन्यामिक्षमाजनमासनम् ॥ कौपीनान्छादनंवाता पडेतानिपरिग्रहेत् ॥ स्वावरं
जह्मं श्रीजैतैजसंविपमायुषम् ॥ पडेतानिनगृह्णीयाद्यतिर्मूर्खपुरीषवत् ॥ रसायनक्रिया-
चादज्योतिर्पञ्चविक्रयम् ॥ विविधानिचक्षिपानिषर्जयेत्परदारवत् ॥ भिक्षाटनंजपः
ज्ञानंध्यानशौचंसुरार्चनम् ॥ कर्तव्यानिपडेतास्ति सर्वान्पुण्यदण्डवत् ॥ नापदिभिक्षणंनुष्टं
प्रमदांसुहृदांतथा ॥ भक्ष्यंभोज्यमुदकयांचपणपश्येत्कदाचन ॥ स्फंधावारेखलेसार्यं
पुरेप्रानेचसहृदे ॥ नषसेतयतिःपद्मसुस्थानेज्येतेपुर्कहिंचित् ॥ रागद्वेषंनदंमाघादग्भ-
मोहंपरात्मसु ॥ पडेतानियतिर्नित्यंमनसापिनचिन्तयेत् ॥ मश्नर्केशुःकेशचक्षीकथा-
लीत्यमेवच ॥ दिवास्वापश्चयानंचयतीनांपतनानिपट् ॥ संयोगंधवियोगंधविभोगस्यच
साधनम् ॥ जीवेश्वरप्रधानानांस्वरूपाणिविचिन्तयेत् ॥ आसनंपाशलोपश्चसंचयःशिव्य-
संग्रहः ॥ दिवास्वापोयुष्माज्जलोयतेवंचक्राणिपट् ॥ एकाहःपरतोग्रामेपञ्चाहापरतःपुरे ॥
थर्पाभ्योन्यत्रयस्थानमासनंतदुद्वाहृतम् ॥ उक्तानांयतिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः ॥
भिक्षोर्भक्षमुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते ॥ अजिह्वःपण्डकःपङ्कुरन्धोचधिरण्य च ॥
सुगंधश्चमुच्यतेभिक्षुःपङ्क्तिरैतैर्नसंशयः इदममिष्टमिदंनैतियोभक्षपिनसज्जति ॥ हितंस्व-
मितंवचितमजिह्वप्रचक्षते ॥ सद्योजातांयथानारीं तथापोदशवार्षिकीम् ॥ शतवर्षांच-
योदघ्नानिर्विकारःसपण्डकः ॥ भिक्षार्थमटनंयस्यविष्मूत्रकरणावच ॥ योजनाज्ञपरंयाति-
सर्वथापहुरेवसः ॥ तिष्ठतोवजतोयातियस्यचक्षुर्नदूरतः ॥ चतुर्धुगाह्यंत्यक्त्यापरिघाद-
सोन्धउच्यते ॥ हिताहितंमनोरामंवचः शोकावहं तु यत् ॥ धृत्वा धो न शृणोतीव
चधिरः स प्रकीर्तितः ॥ सातिध्ये विपराणां यः समर्थो विकटेन्द्रियः ॥ सुप्तच-

द्वर्तते नित्यं स भिक्षुमुग्ध उच्यत इति ॥ तथा च पटतिरिक्तानां राजचिह्नानां परिगृहात् वादादिप्रतिपिदाचरणात् मिश्राटनादिविहिताकरणात् प्रतिपिद्वनिवासात् परेषु रागद्वेषादिविधानात् सर्वदागमनार्थं यानस्यैव नियेज्यात् आसनादिप्रणयनात् प्रकृतग्रन्थे शैवमुधाकरे वादेषु चाहितामत्यामितभाषणात् वादार्थमटनात् मुग्धत्वाभावाच्च तस्मिन्नाख्यपतितत्वमसंदिग्धमेव ॥ स च द्वारकाप्रान्तप्रवेशोत्तरं राजधानीषु प्रायः शिविकायामेव स्थितिमभिनिविशानस्तस्यान्ते जामनगराभिर्गमनावसरे बहुवमुन्यपतोऽपि शिविकावाहकपुर्याऽलाभाद्वाटकलच्छानदुच्छट्टोपरि स्वशिविकां बद्ध्वा तामधिष्ठाय सत्तो निरगादित्येवंविधा यानाम्यासप्रभृतयः पतनहेतवस्तस्मिन्बहुमिरेवसन्त्यनुभूता इति किंत्कथनेन ॥ अत एवोक्तं—सम्यक्तयेति ॥ पातित्ये मानान्तरमाहुः—विहितस्येति ॥ घचनादिति ॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० १३) याज्ञवल्क्यघचनादित्यर्थः ॥ मनुरपि (अ० ११ श्लो० ४४) अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ अत्र इति ॥ द्वितीयभागे प्रथमखण्डखण्डनादिस्थले ॥

एवं च भावनगराधिपमान्यनागरनगरनिवासं खण्डनमण्डनौदीश्च संसारकूपपतनहेतून्निःसरणप्रतिबन्धकौश्च कुर्वाणेन स्वनिःसरणस्यापि दुर्विभाव्यत्वात् प्रज्ञाविरहिणां संसारकूपान्निःसारणं दूरापास्तम् ॥ 'स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्' इति न्यायात् ॥ किंच श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनाय संतोपरामनामकस्य प्रार्थनमुपशमशीलानां प्रवृत्तिश्चेति द्वयमपि स्वरूपहानिकरम् ॥ श्रीवल्लभसिद्धान्तस्य वज्रदटत्वाच्च ॥

एवं वृथाप्रशंसां दूषयित्वा प्रस्तावनायां ऐवमनेकेत्यादिना रचयामासुरित्यन्तेन दर्शितं ग्रन्थकरणे हेतुं सप्रशंसं दूषयन्ति—एवंचभावनगरेत्यादिना दटत्वाच्चेत्यन्तेन ॥ अत्र प्रस्तावनायां 'अनेकप्रतिद्वन्द्वी'त्यादिप्रथमविशेषणेन निर्वैरत्वाभयदानोपशमशीलत्वादित्यर्थः सम्यक्तिलाज्जलिरदायि ॥ सौराष्ट्रदेशे नगरविशेषे तीर्थत्वानास्पदे भावनगरे धनिकाश्रयफलकनिवासस्य वर्णनेन वारुणीतीर्थयात्रायां साध्वी समर्थिता भूले ॥ नागरनगरेति ॥ नागरसंबन्धितदधिष्ठितं यज्ञगरमित्यर्थः ॥ पतनेत्यादि ॥

१ एवमनेकप्रतिद्विचिदनुभूतप्रौढप्रतापाः प्रत्यङ्कुप्स्यतीर्थयात्राप्रसङ्गेन सौराष्ट्रभूभागे भूपयन्तोभावनगरादिति जानिमान्येन वेदशिखरनिहितनिष्ठेन चमत्कारनगरनिवासिनागरगृहस्थविप्रेण सन्तोपरामनामकेन श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनपूर्वकाद्वैतसिद्धान्तमण्डनाय प्रार्थितास्तन्तः स्वयमुपशमशीला अपि प्रज्ञाविरहिणां संसारकूपाद्विनिःसारणं स्वधर्मं जानन्तस्समबलवय तदीयाणुभाष्यविद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डादीन् ग्रन्थान् परार्थमेव धृतशरीरास्ते श्रुतिरमृत्यविरुद्धानेकप्रीत्योक्तिभिः प्रथमतः शुद्धाद्वैतमार्तण्डमनन्तरस्त्विद्वन्मण्डनं सटीकं खण्डयन्तःसहस्राक्षनामक्रमपूर्वनिबन्धसिर्गमरचयामासुः ॥

नगरनिवासखण्डनमण्डनादीना पतनेतुत्वं निस्सरणप्रतिघन्धकत्व चोपन्यस्तचराघनेक-
प्रमाणसिद्धमेव ॥ कुर्याणेनेति ॥ अथ निस्सरणमित्यभिप्रे कर्तृतयान्वय उभयप्राप्तौ
कर्मेणोत्पत्तेन विरहिणामिति कर्मेणि पृथीसत्वात् कर्तरे तृतीया ॥ गवां दोहो गोपेनेत्या-
दिवत् ॥ स्वरूपहानिकरमिति ॥ राजाधिकारे नियुक्तानां कस्मिंश्चिदपि धर्मे
द्वेषस्यायोग्यत्वादुपनिषद्दिष्टस्य च सर्वथा तदसम्भवाद्ययमस्य स्वरूपहानि ॥ 'लोभ
प्रवृत्तिरारभ' इति स्मृत्या प्रवृत्तेरज कार्यत्वाद्गजसा सत्त्वोपमर्दनश्चयेनोपशमभङ्गापत्ते-
र्द्वितीयस्य सा ॥ नच परोपकाराय खण्डनाचारमो नानुचित इति वाच्यम् ॥ माधवेन
"हिताचरण नाम हिंसाननुष्ठानमात्र न पुनरपकारेण प्रवृत्ति, 'हिंसानुग्रहयोरनारभ
इति गौतमस्मरणात्" इत्युक्ते ॥ (अ० ३ पतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहिता-
दान्त' इत्यत्र विज्ञानेश्वरेणापि सयैव विवरणाच्च ॥ नारभानारमेव षचिद्' इत्यादि-
प्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ अपि च (अ० ६ श्लो० ४४) 'कपाल' वृक्षमूलानि कुचेलम-
सहायता ॥ यमता चैव सर्वसिद्धेस्तन्मुत्पत्त्यलक्षणम्' इति मन्वाद्युत्तलक्षणाभारादुप-
शमशीलत्वादिकथनमुपचारमूलकमेव ॥ (अ० ६ श्लो० ६६) 'न लिङ्गं धर्मकारणम्'
इति मनुना फेवलपेक्षस्यासाधकत्वस्मरणाप्रकृतपुरुषे दृढवादिवेहाविशिष्टत्वादियर्म-
दर्शनेन मनुवक्षादिस्मृत्यवगदण्डाधान्तरधर्माभात्रनिश्चयाच्च ॥ वाग्दण्डादिस्वरूपं तु
दक्षेणोक्तम्—'वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डेत्वऽनीहताम् ॥ मानसस्य तु दण्डस्य
प्राणायामो विधीयते' इति ॥ धज्जददत्त्यादिति ॥ बज्र इव ददवत्तात् ॥ 'उपमा-
नानिसामान्यवचनै'रिति समाप्त तथा चाश्वयार्थप्रार्थना । तत्र प्रवृत्तिश्चायोग्ययेति
भाव ॥ ग्रन्थस्य खण्डनाभासरूपत्वं तु प्रागुक्तम् ॥ दर्शयिष्यते च तथा—

श्रीवल्लभमतानुयायिनो मथुरादासवर्मण एतादृशग्रन्थप्रसिद्धि-
कर्तृत्वमपि तन्मताननुयायित्वमेव व्यनक्ति ॥ प्रचुरकालातिक्रमणे
नाप्यनुमूलनीयमूलत्वं प्रचण्डवातातपेरप्यलोपनीयलावण्यत्वं
सकललोकलोचनानन्दजनकत्वमित्यादिभिरारोप्यमाणगुणैः परेस्तो-
प्रप्यमानोऽपि स्मरणस्तम्भत्वेनाभिमतोऽप्येवेनैव श्रीवल्लभवन्द्येन
परोक्षणार्थं हसता मन्द स्पृष्ट एव कीटाकीर्णविशीर्णजीर्णतरस्थूणेव
स्वरूपकालेनाप्यनुमूलनीयमूलत्वं फूत्कारेणाप्यलोपनीयलावण्यत्व-
मारोपयितृणामपि पश्चात्तापाद्यनेकदु खोत्पादकत्वं सर्वजनोपेक्ष-
णीयत्वमित्यादीन्साहजिकान्गुणान्प्रदर्शयन् स्तोतृश्च द्वेषयञ्छतधा
मिद्यमानो निपपातेति ॥ तच्च श्रुतिस्मृत्युक्तसंन्यासाधमधर्मप्रति-
पालनरहितस्य तन्निषिद्धाचरणशीलस्य केवलं शिखासूत्रवर्जनका-
पायवस्त्रपरिधानाभ्यामेव मस्करित्वेन प्रतीयमानस्य न लज्जाकर-
मस्ति ॥ प्रत्युत आपातालतलप्ररुढमूलसकललोकव्याप्तप्रकाण्ड-
श्रीवल्लभसिद्धान्तशाखिप्रचलप्रभञ्जनादृतः शङ्करसिद्धान्तानभिहो
गजम्मन्यो मशक कान्दिशीक स सहस्राक्षसहितः कचिल्लीनोवा
गतोवा प्रमीतो वेति तस्य घृत्तं नोपलभामहे ॥

एवं प्रस्तावनायां मुप्यांश्चतुरोऽपि त्रिपयाक्षिराकृत्य तत्र सच श्रीवल्लभार्थेत्यादिना परमात्मानमित्यन्तेन वर्णितं मुद्रणकारणादिकं परिहरन्ति-श्रीवल्लभमते-स्यादिना नोपलभामह इत्यन्तेन । तोष्यमान इति ॥ अतिशयेन पौनःपुन्येन वा स्तूयमानः ॥ श्रौतेर्यदन्तात्प्रमणि लट्ः शानचि क्षिप्येन मार्यचातुक्त्वाद्यकिं भानेमुगिति मुगागमे च सिद्धम् ॥ श्रीवल्लभवंश्येनेति ॥ श्रीवल्लभस्य वंशमयेन ॥ दिगादि-त्वाद्यत् यस्तु 'श्रीवल्लभवंशीया' इति प्रस्तावनायां प्रयोगः ॥ चिन्त्यः ॥ भट्टदत्तेन 'वृद्धाच्छ' इत्यस्य प्राप्तेः ॥ दिगादिषु वंशशब्दपाठं निश्चितमप्यनादृत्य बलाद्ब्रह्मादिषु तत्पाठरूपनस्यागतिरुक्तित्वात् ; 'संप्रसार्यंश्येने'त्यादिविरुद्धनिर्देशोपलम्भात्, 'देव-दत्तादिववंशान्दस्य नामपेयत्वाभावाच्च ॥ परीक्षणार्थमिति ॥ वर्ण्यमानगुणक्रेड्य-मस्ति न वेति परीक्षणार्थम् ॥ 'मन्द'मिति स्पर्शक्रियाविशेषणम् ॥ इष्टूणा नमः ॥ स्तोत्रम् ॥ प्रस्तावनाकारादीन् लज्जयन् ॥ निपपातेति ॥ ग्रन्थस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विष्ट-निपतनक्रियायाभनायासजन्यत्वादननुसन्धानेन पारोक्ष्याह्निद् ॥ अत एव भाष्ये "कस्मिन् पुनः परोक्षे लिङ्भवति" इत्यादिना परोक्षप्रकारे "परोक्षे घातौ परोक्षे धात्वर्थ इति कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया क्रियायां परोक्षायामिति" व्याख्याय क्रियापारोक्ष्ये मतान्तराण्युक्त्वा तेषूत्तमपुरुषासिद्धिं स्वमते सुसादिभ्यापारे तत्सिद्धिं च दर्शयित्वोच्यते "अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते ॥ तद्यथा-वैषाखरर्णानां शाकटायनो राजमार्गे आसीनः शाकटसार्थं यान्तं नोपलेभे । किं पुनः कारणम् ? कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते ॥ मनसा प्रयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि

१ सचश्रीवल्लभार्थमतानुयायिना सर्वश्रेयोभिलाषिणा भट्टिवंशजेन लब्धजित्पूज्यजन्मना मधुरादासवर्मणाक्षरनयननन्दनिशार्तरप्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतोर्जमासवलक्षुपक्षचतुर्दशीसमासा-दितनिलिपनिलयवासायालाङ्कवाइसमाख्यायानिजाङ्गजायाः प्रचुरकालातिक्रमणेनाप्यनुन्म-लनीयमूलः प्रचण्डवातवर्षातपैरप्यलोपनीयलावण्यस्तकल्लोक्त्रलोचनानन्दजनकः कोपि स्मर-णस्तम्भइवायमनेकद्वैतमतान्धकारसंप्रान्तहम्भोजनेभ्यः सन्मार्गावबोधप्रदानप्रवीणो मयाङ्क-यित्वा प्रसिद्धिं नीतः ॥ विलोक्येष्टं निबन्धं सभूय सर्वेपि श्रीवल्लभवंशीयास्वकीयसिद्धान्ता-नुसारेण तन्प्रण्डनाय बद्धपरिकराभिवितारइति महतीमाशां मन्यमानसि स्थापयामि ॥ हन्ताय-मसन्तोपोयत् केपि ते वीणावेणुसृदद्वाद्यनेकवाद्यवादननिष्ठचित्तास्संश्रितमेव ससारसारं मन्यमानाः प्रबलेन शङ्करसिद्धान्तिसिन्धुरेणामूलतउन्मूलितं स्वसिद्धान्तसाखिनं दृष्ट्वापि न पश्यन्तीति ॥ हा हतं निगमागमोक्तस्वधर्मपालनप्रीतेस्वकीयसिद्धान्तदृढीकरणबद्धपरिकरता-व्याससूत्रभाष्यकरणशक्तिमाशमदमतिविशेषोपरतिप्रधान्यताप्रधानिष्ठतायखिलाचार्यचिह्नविर-हिणां केवलमाचार्यकुलउत्पत्तितत्त्वाचार्यपदाभिमानमुद्धृत्वा तेषां नैतत्किंचिदपि त्रपाकरम-स्ति ॥ तद्व्यामयात्माऽनवरतनिखिलजगज्जनहितपरायणस्सर्वशक्तिमानीधरस्तेभ्यस्सन्मार्ग-दर्शिनीं दृशं प्रयच्छतादिति प्रार्थये परमात्मानम्- 'जयत्वद्वैतार्थास्सकलवमुधाख्यातयशसः श्रिताद्वैताभासाऽपरमतमश्चण्डकिरणाः ॥ यशोदेहेनास्मिन् जगति सततं सुस्थितिजुषो विपश्चिद्व्याप्ते यतिवरसदानन्दगिरयः' ॥

भयन्ति मनसोऽसानिध्यात्” इति ॥ अत्र कैटयट — “वेचिविति मतभेददर्शनाया-
नेकदर्शनोपन्यास ॥ इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनश्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्-
प्रत्यय ” इत्याद्युक्त्या “नसानिध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्देति
भाव ” इति व्याचष्टे ॥ भाष्ये वर्तमानकालमिति वर्तमानकाल वस्तिरिति विवरणकार ॥
तथा चार्ज स्तम्भे परैरारोपितेषु गुणेषु तत्परीक्षणे च चित्तस्याभिविवेकादयत्नरिद्ध-
सत्पतन वर्तमानकालमपि नानुसहितमिति भाव ॥ नचैव मत्ततापत्ति शय्या,
शाकटायनादियत्तद्भावोपपत्ते ॥ अत एव विवरणे “वैयाकरणानां शाकटायन इत्यनेन
तस्यामत्ततोक्ताऽन्यचित्ता च भाष्य” इत्युक्तम् ॥ इति दिष्ट ॥ निषपातेति निशब्देन
पुनरारोपणस्याशक्यत्वं बोध्यते ॥ शिखासूत्रेत्यादि ॥ तथा च पराशरमाधवीये
पद्मपुराणे ॥ ‘शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विज’ इति ॥ तत्रैवात्रि — ‘यज्ञोपवीत
सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ॥ परित्यजन्ति ये मोहाजरा निरयगामिन’ इति ॥ हारीत
चत्वारोऽप्याधमा हेतौ सम्भवावन्दनवर्जिता ॥ ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यदप्युपगतं बुधै’
रिति ॥ यच्छास्त्रविद्विरुपगतं तेनापि वर्जिता हीयन्ते एवेति तद्व्याख्यातार ॥ अथ
सन्नि शब्दोक्तधर्मांनुष्ठायिनां विदुषां परमहंसानामेव पाक्षिकतरयागवचनान्यपि, परन्तु
ब्रह्मिहानुष्ठायिन इति सिद्धसेविनो यपमात्रेण तु नकार्येतिद्विरिति सर्वसम्मतम् ॥
दण्डाभावान्मस्करिखमप्यौषधारिकमेव ॥ कान्दिशीक. भयापलायित, ‘कान्दिशी-
को भयद्रुत’ इत्यमर ॥ स सदानन्दगिरि ॥ शिष्ट सर्वमतितोहितार्थम् ॥ यत्तु
प्रस्तावनाया ‘वीणायेणुमृदङ्गे’त्यादिना वीणावादनादेरनौचित्यं बोधित, तद्वत्तत्,—
भगवद्गुणविशिष्टसंगीते भगवत्प्रीत्यर्थं तदग्रे भक्त्या वीणावादाने च दोषाभावात् ॥
प्रत्युत तस्य भगवत्प्रीतिसपादकत्वात् ॥ अतएव पाद्ये कार्तिकमाहात्म्यपद्यमाध्याये पृथु
प्रति नारद — ‘तालवेणुमृदङ्गादिष्वनियुक्तान् सभक्तकान् ॥ पुर्वैर्गन्धैः सताम्बुहैर्गाय-
कानपि चार्चयेत् ॥ १९ ॥ देवान्ये गीतपरा यतस्ते विष्णुमूर्त्य ॥ तपासि यज्ञदानानि
कृतादिषु जगद्गुरो ॥ २० ॥ तुष्टिदानि कलौ यस्माद्भक्त्या गानं प्रशस्यते ॥ तत्त्वं यस्यसि
देवेश भवा पृष्टस्तु पार्थिव ॥ २१ ॥ विष्णुरेव तदा प्राह भद्रक्तिपरितोषित ॥ नाहं
वसामिरेकृष्टे योगिना इदमे रवी ॥ २२ ॥ भद्रक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद’
तथा ‘मथुराणकथां श्रुत्वा भद्रक्तानां च गायनम् ॥ २३ ॥ निन्दति ये नरा मूढास्ते
मद्वेष्मा भयन्ति हि’ ॥ नचास्य श्रद्धमात्रपरत्वं शक्यम् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्ड-
नवमप्रपाठके (अनु० १२) “ब्राह्मणो वीणागायिनो गायत श्रिया वा एतद्रूपं यद्वी-
णा श्रियमेवास्मिन्तद्भक्त ” इत्यादिना “दिवा ब्राह्मणो गायेन् नक्तन्नाजन्त्य ” इति
ब्रह्मक्षत्रयोरपि गानविधानम् ॥ यावदनुचारसमाहितत्वात्तद्व्याच ॥ याज्ञवल्क्योऽपि
तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ६०) ‘वीणावादनतरवज्रं श्रुतिजातिविशारद ॥
तालशश्चाप्रपासेन मोक्षमार्गं निगच्छती’ ति मोक्षसाधनत्वं तस्याह ॥ अष्टमस्वन्धादा-
यपि ‘अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमद्गलं गायन्त आनन्दं समुद्रमग्रा’ इत्यादिना भगवत्सम्बधि-
तदनेकत्र प्रशस्यते ॥ न च ‘गायन्त’ इत्यस्य कथयन्त इत्यर्थं कल्प्य ॥ ‘नामान्य-

नन्तस्य यशोक्रितानि यच्चृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव' इत्यादिषु रूपे मेदेन निर्देशात् ॥ कूर्मपुराणेऽपि सप्तचत्वारिंशाध्याये हरिवर्णने 'गायन्ति चैव नृत्यन्ती' स्यादिना विष्णोर्गानप्रियात् दर्शितम् ॥ विष्णुरसवन्त्यत्र द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रस्तावनाखण्डनम् ॥

अथ प्राप्तावसरः सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥

श्रीमद्वालमुकुन्दमिन्दुवदनं घृन्दावनानन्दिनं

घन्दे सुन्दरमेकमेव न पराश्विन्दामि घृन्दारकान् ॥

घतेन्तामचिरन्तनादिविपदोन्ता अनन्तातले

मन्तुं ते गणयन्तु माऽयमितरान् मूर्धा न नंतु क्षमः ॥ १ ॥

एवं तदनुयायिना कृतां प्रस्तावनां बाध्यसामान्यचिन्तया वृपयित्वा साक्षात्तरकृतं सहस्राक्षग्रन्थं वृपयितुमुपक्रमन्ते ॥ अथेति ॥ अथ सूचीकटाहस्यायेन प्रस्तावनाखण्डनानन्तरमवसरसंगत्या सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥ संगतिस्तु अमन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोर्थ इति दीधितिकारादयः ॥ वस्तुविशेषस्य वस्तुविशेषानन्तरं निरूपणे प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकं तत्स्वरूपोपयोगि यज्ज्ञान तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः ॥ अवसरश्च संगतिविशेषः ॥ 'सप्रसंगतपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ॥ निर्वाहकैवयकार्यक्ये पोडासंगतयोमता' इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु परिगणनं प्रायिक्रमाक्षेपादीनां संगत्यन्तराणामुपलब्धेरित्याद्यन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ तत्रावसरो नाम प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिर्मुक्तावबश्यवक्तव्यरवम् ॥ 'अथ' शब्दश्चात्र साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलार्थः ॥ 'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वैतेतौ प्रहणः पुरा ॥ कण्ठं भित्वा विनिर्घातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा' इति "अथ वर्णसमाप्तायः" इत्यत्रत्य त्रिभाष्यरत्नादयुदाहृतशिक्षाकारवचनात् ॥ नच तस्यानन्तर्यार्थकत्वेन व्याख्यातव्यान्न मंगलार्थकत्वं सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति व्युत्पत्तेरिति शङ्क्यम् ॥ संगीतोपकारार्थं कृतेनापि मृदङ्गध्वनिनेव इतरार्थकतया प्रयुक्तानेनापि मङ्गलसिद्धिसम्भवात् ॥ अभ्ययतरवबोधिण्यादिषु "निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनितम्" इत्यङ्गीकारात् ॥ "सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे वृद्धिरादैच्" इत्यादावन्पार्थक्यैरपि सिद्धवृद्धादिशब्दैर्मङ्गलसिद्धैर्महामाप्प्यादौ दर्शितत्वाच्च ॥ मङ्गलप्रयोजनं तु तत्रैव पस्पदाह्निककृष्याह्निकयोरुक्तम् "मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रधन्ते वीरपुरुरपकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुरपकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्या यथा स्यु रिति वृद्धियुक्ता यथास्युरिति" एतदेव प्रयोजनं साधयितुं पूर्वोत्तरमीमांसापातजलयोगादिसूत्रवच्छबरस्वामिश्रीमदाचार्य-श्रीध्यासाचार्यादिप्रणीततत्तज्ज्ञाप्यवज्ञायशब्देनैव साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरितम् ॥ भूयो मङ्गलं तु प्रागेव कृतमापरिसमाप्तिविधिपरिहारार्थं भविष्यति ॥

तत्रादौ 'ओं तत्सत्' इत्यारभ्य 'विष्णोः स्मृत्या च मङ्गलम्' इत्यन्तग्रन्थेन श्रीशङ्कराचार्यनमस्कारपूर्वकं वैष्णवसंप्रदायप्रवर्तकाचार्याणां तन्मतवर्तिनां च शप्तत्वं कौर्मवाक्यबोधितलक्षणसत्केन

प्रतिपादितम् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां शिवावतारत्वेऽपि तदुक्तकौर्म-
वचनानि तु शिवविषयाण्येव ॥ तेषामवतारप्रयोजनं तु पाञ्चवारा-
हादिषु प्रसिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ सहस्राक्षकृता भगवदनुयायिनोऽपार्याभिधानरहितानन्यथानपि जिगीषता
स्वप्रबन्धपूर्वभागे दुःशासनप्रधानाः कौरवास्तौहिणीकल्या एकादश श्लोकाः प्राणा-
यिपत ॥ व्यवरिपत च स्वयमेव ॥ तत्राद्यं पद्यं सन्याह्वयानं खण्डयितुं तत्तात्पर्य-
कथनमुखेन गृह्णन्ति—तत्रादाविति ॥ सहस्राक्षे ॐमित्यादिपदत्रयेणोपा-
पादयिष्यत इत्यन्तं भागमेकहेलया निराकुर्वन्ति—तत्रशङ्कराचार्याणामित्यादिना
विस्तरइत्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः—तदीयश्लोकारम्भे ॐतत्सदिति पदत्रयं क्रियापदा-
भावाद्गौरवः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्यादिवदाकाङ्क्षानुपशमादप्रमाणमेव ॥

सहस्राक्ष.

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ तत्सत्स्वनिषेवितिप्यमलहृच्छ्रीसंकरं देशिकं व्याप्यधौत
मतस्य शिष्यसहितं नत्वा पुरा ब्राह्मणैः ॥ शतैर्विप्रकुलोद्भवैः श्रुतिपयाहुदार्ढ्यबोधैर्नर-
मात्रप्याविपतेति तान्प्रति मया ज्ञाप्यः सहस्रेक्षणः ॥ १ ॥ ओमित्यादिपदत्रयेण ब्रह्म निर्दि-
श्यते ॥ 'ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधपरमसूतः' इति भगवदुक्तेः ॥ १ ॥ श्रीशङ्कराचार्यस्य
स्वभक्तकलमलहर्तृत्वं श्रौतधर्मोपदेष्टृत्वं च कौर्मै पूर्वखण्डे त्रिशोऽध्याये वर्णितम् ॥ तथा हि-
'करिष्यत्यवताराणि शंक्रो नीललोहितः ॥ श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ १ ॥
उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिर्दर्शनम् ॥ २ ॥
ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः ॥ विजित्य कलिजान्दोषान् बान्ति ते परमं पदम् ॥ ३ ॥
अनायासेन सुमहत्पुण्यं ये यान्ति मानवाः ॥ अनेन्दोषदुष्टस्य क्लेशेभ्यः 'महान् गुणः' ॥ ४ ॥
इति ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यत्राऽऽवतारशब्दः 'अवेतृक्षो' रित्याधिकरणजन्यः ॥ तेन पुलिन्-
नियनो न ॥ अत्र 'इहाऽवतरिता लोके' इत्येवाऽसंदिग्धं शिवमात्राऽवतारबोधकवाक्यप्रयोगे
कर्तव्येऽवताराणि करिष्यतीति स्वेतरमाधारणाऽवतारकरणबोधहेतुवाक्यप्रयोगो कुर्वता अव-
तरन्ति येष्वित्यर्थसूचनात्सस्य परेषां वाऽवताराणि करिष्यतीति सूचितम् ॥ तत्र च के त
इतर इत्याकांक्षा 'उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितं' मिति प्रत्यासत्तेन वाक्येन
शान्त्यते ॥ एवञ्च शिष्याणामप्यवतारत्वं बोधितम् ॥ एतेन कलीनां बहुत्वेन प्रतिकलि
शङ्करावतारसत्त्वेन चावतारबहुत्वसिद्धौ बहुवचनस्य प्रक्षीणशक्तिन्तया शिष्याणामवतारत्वे न
मानमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ॥ किञ्च चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यतीति बायु-
पुराणमप्यत्र मानम् ॥ तत्र हि शिष्याणामवतारक्रियया साहित्यमुक्तम् ॥ एव च तच्छिष्याणां
सामान्यतोऽवतारत्वे सिद्धे बुद्धाद्युक्तिष्विवेहाऽप्रामाण्ये मानाभावेन तदुक्तीनां व्यासाद्युक्ति-
वत्प्रामाण्ये शङ्करादिमित्रजयादिस्फुटदुक्तिमिविशिष्य तेषां तत्तदवतारत्वं निधेतव्यमिति तेषां
सर्वेषामपि कलिमलहर्तृतया नमनीयत्वेन शिष्यसहितमित्युक्तम् ॥ प्रत्यक्षत्वाऽनुमितत्वाभ्यां

यथा घटन्ति—‘यद्यदाऽऽकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥ तेन तेनान्वितः
 स्वार्थः पदरेवावगम्यते’ इति ॥ एतच्च दिनकरमहाचार्याः—“स्वार्थाकाङ्क्षितं
 स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनान्वितः स्वार्थः
 पदैः प्रथममनुभाव्यते, अनन्तरं च महावाक्यार्थबोधः” इति व्याचक्षते ॥ आकाङ्क्षा-
 स्वरूपं तु तार्किका—‘येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तत्पदविशिष्टत्वं
 तस्याकाङ्क्षा ॥ क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा’
 इत्याहुः ॥ यद्य एकपदे अपरपदवत्त्वं तत्पदे अपरपदाप्यग्रहितोत्तरत्वं तच्च प्रकृतिप्रत्यय-
 योरेव संभवति ॥ तेन ‘घटम्’ इत्यादौ घटपदवैशिष्ट्यमपदं आकाङ्क्षा ॥ क्रियाकारक-
 पदयोस्तु नोत्तरपदत्वनियमः ॥ पचति चैत्रः, चैत्रः, पचतीति यास्यद्वयादान्वयबोधात् ॥
 अतः क्रियाकारकपदानां सन्निधानमामस्या चरितार्थमिति वदन्ति ॥ तत्पक्षेऽपि प्रकृते
 नमामीत्यादिपदान्तराभावादान्वयाननुभावकत्वदोषस्तदवस्थाः ॥ शाब्दिकास्तु—‘वाक्य-
 समयग्राहिका चाकाङ्क्षा ॥ सा च एकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विप-
 पेच्छा अस्वार्थः क इत्येवंरूपा पुरपनिष्ठैव ॥ तथापि तस्या आकाङ्क्षाविषयेऽपि आरोपः ॥
 एतदेवाभिधानार्थवसानमित्युच्यते ॥ अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्ययहारात् ॥
 पदे तु आरोपः ॥ अर्थबोधोत्तरमेव जिज्ञासोदयात् ॥ समर्थसूत्रे भाष्ये अर्थबोधपेक्षाक-
 यनाच्च ॥ जिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थेऽपरपदार्थेऽप्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य
 ज्ञानमिति तद्विषये तादृशाव्ययबोधाजनकत्वेऽप्याकाङ्क्षिते व्ययहारः ॥ अन्वयबोधश्च
 तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकादिविषयो निवक्षितः ॥ एतेन तस्य हेतुत्वे खण्डवाक्यार्थ-
 बोधोत्तर महावाक्यार्थबोधो न स्यादित्यपास्तम् ॥ खण्डबोधस्य क्रियातद्विशेषणकारकत-

द्विविधया श्रुत्योक्तस्य धर्मस्य पुराणे श्रौतस्मार्तेति मेदेन कीर्तनेऽपि इहाऽमेदविवक्षया श्रौतत्वेनैव
 कीर्तनं—श्रौतेति ॥ ज्ञानमुपदेक्ष्यति उपदेशेन संपादयिष्यति ॥ ब्रह्मसंज्ञितं ब्रह्मविषयक सर्व-
 वेदान्तानां सारं फलम् ॥ यद्वा ब्रह्मसंज्ञितं ब्रह्माऽऽख्यम् ॥ सर्ववेदान्तसारे, सर्ववेदान्ततात्पर्य-
 विषयभूतम् ॥ ज्ञानं चिद्रूपम् ॥ उपदेक्ष्यति वर्णयिष्यति ॥ ‘धर्मोन्वेदनिदर्शनानि’त्यत्रोपदे-
 क्ष्यतीत्यनुवर्त्य पृथग्वाक्यता ज्ञेया ॥ निदर्श्यन्तेऽनेनेति निदर्शनम् ॥ वेदो निदर्शनं येषां ते
 वेदनिदर्शनाः, वेदप्रमाणकास्तानित्यर्थः ॥ ननु पुराणे ‘विजित्य कलिजान्दोषानि’त्यत्र दोष-
 जयादिकं प्रति सेवकानामेव कर्तृत्वमुक्तं तत्कथं शङ्कराचार्यस्य कलिमलहर्तृत्वमुच्यते इति चेद-
 वक्ष्यमाणरीत्येधरस्य धर्मफलदातृत्वे जीवानां तद्वारैव फलाऽऽस्येति गृहाण ॥ इदमुपलक्षणं—तेन
 पुण्यहेतुत्वं तद्वारा हितसम्पादकत्वं चाऽनायासेन सुमहदिति ‘भक्तानां हितकाम्यये’ति च
 कौर्मोक्तं बोध्यम् ॥ ‘व्याकुर्वन्त्याससूत्राऽर्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ॥ श्रुतेर्न्याय्य ॥ एवाऽर्थ-
 शङ्करः सवितानन’ इति शिवपुराणवाक्यमवष्टभ्याह—न्यायेति ॥ विताननो व्याख्याता ॥
 कचिन् ‘सवितानना’ इति पाठः, तत्र न नेत्यस्य नरो नेत्यर्थः ॥ न्यायादनपेतो न्याय्य ॥
 न्यायो मुक्तिस्तत्सहितस्तदविरुद्धश्चेति निष्कर्षः ॥ श्रौतेऽर्थे शुक्लपेक्षोत्तरभागे षोडशखण्ड-
 खण्डनावसरे उपपादयिष्यते ॥ २ ॥

द्विदोषणैतदन्यतरमात्रविषयवत्तात् विच उक्तस्यान्वयबोधोपाजनकव्यञ्जास्य समभिध्या-
हारकारणताज्ञानमूलकस्यास्याप्यानाह्ना ॥ अतः ससममभिध्याहारमन्तदशतादृशान्वय-
बोधजनक इति ज्ञान कारणं तदज्ञानतामबोधाय ॥ ससममभिध्याहारमन्तदन्ययो-
धजनक इत्ययमेव यावद्विषये ऐश्वर्य समयन्तत्परिपालिका च मीमांसा' इत्याद्याहुः ॥
तेन तन्मतेऽप्यसमभिध्याहृतप्रियापदकं साकाह्यायमेतद्व्याख्यबोधकमेव ॥ अन्यथा दश
'दाडिमानि पदपूरा' इत्यादिकमपि प्रमाणं स्यात् ॥ नन्वनन्वितायामपि पदत्रय मङ्गलार्थ-
मुच्यते इति चेत्—नहि मङ्गलार्थत्वमात्रेण पूर्वोक्तदोषनिस्तारः ॥ अत एव 'अंका-
रश्चापशब्दश्चे'ति स्मृत्योकारसमानयोगक्षेमस्याप्यथशब्दस्यान्यायमृद्व्रादिष्वनिरस्त-
यणमात्रेण मङ्गलसिद्धिमभिप्रेत्य तत्सार्थान्तरं तद्विरुद्धावयवेऽन्यथादर्शिं क्षीरारवभाष्ये
जिज्ञासासूत्रे शङ्कराचार्यं ॥ तथात्रापि प्रामाण्यसिद्धये यद्व्यवयोग्यं किमपि यत्तस्यम् ॥
अन्यथा तत्रापि केवलमङ्गलार्थकं एव 'अथ' शब्दोऽनन्वितः स्वीक्रियताम् ॥ एत-
त्सार्थान्तरपरत्यक्लपनया ॥ अथ प्रथमसरेऽप्यभिन्वात्ये कोमादिपदवाच्यं नमामि
स्मरामीत्याहारेण पूरणं तु प्रथममासे मङ्गिकापातः ॥ द्वारमित्यादौ पिपेहीत्यादेरिव
नमामीत्यादेः शीघ्रोपस्थितिक्रियाभाजोऽपि प्रचुरव्यवहारविरहाद्बुद्ध्य ॥ न च समासादि-
कल्प्यम्, स्वयमन्वापयानेन तथामिप्रायाभावनिश्चयात् ॥ स्वशब्दपरानृष्टइदमप्यति-
विशेषेऽन्यथायोगाद्येत्त्वम् ॥ अथ च गीताधान्ये ब्रह्मशब्दोऽक्षरपरः प्रतीयते,
प्रणवस्याक्षरवाचकत्वात् ॥ माण्डूक्ये "अमित्येतदक्षरं" इति श्रावणात् ॥ कठवल्ली-
ष्वपि "तत्ते पदं समवेष्टेन प्रयीम्योमित्येतत्" इति स्फुटं धामवाचकताबोधनम् ॥
अत्रेऽपि "एतज्ज्ञेवाक्षरं ब्रह्म ॥ एतदालम्ब्य न धेष्ट" इति तथैव प्रपञ्चनात् ॥ द्वादश-
स्कन्धेऽपि ॥ स्वधाज्ञो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मन इत्युपबृंहणाच्च ॥ तेन ततः
परस्य तत्र रममाणस्य आरण्यलक्षणे मूलस्थमङ्गलं एतद्वेषक्षयोत्कर्षं स्वतः सिद्धं
इति ध्येयम् ॥ यच्च कौर्मवाक्याक्लम्येन शङ्कराचार्याणां शिवावतारवादिकमुक्तं तत्र
तेषां तदवतारस्य त्यक्ताकममिमममेव ॥ परं त्वदुक्तवचनविषये तु यद्वाम ॥ कौर्म-
ब्रह्माण्डसूत्रसहितादिषु द्वाविडकेरुशैवैर्मूय एव प्रशिक्षमिति विद्वर्तिकवदन्तीसत्वात्
सप्रज्ञायान्तरप्रत्येक्षपि तस्या उज्जीवनाच्चास्ति तावदेतेषां समूलत्वं एव सन्देहः ॥
अत एव तावकोपि न कोपि प्रामाणिक एतान्पुदाहर्षान् ॥ यदीदं समूलमेवमर्धपरं
धामविष्यं कथं तर्हि माधवाद्यो दिग्विजयादौ नोदाहरिष्यन् ॥ तथापि त्वयेव नाम्नामिर-
होरहोमयादार्पतया ध्यवद्विद्यमाणे यस्तुनि सहस्रा प्रशिक्षित्वं वाक्यवचनमतः सति
समूलत्वे समाधाम ॥ करिष्यत्ववताराणीत्याविवर्चांसि तु न शङ्कराचार्यविषयाणि ॥
तेषामेकत्वेन भ्रातृवताराणीति बहुवचनेन चातत्परत्वप्रतीतेः ॥ न च शङ्करपदोपादान-
मात्रात्परस्य शङ्करम् ॥ तस्मिन्पुराणे (अध्याय १०) अन्ययानि दशैतानि नित्यं
तिष्ठन्ति शङ्करे (अध्याय ७) निक्षिप्त्य भगवान् यावत् शङ्करो धर्मवान् ॥ एवमादि-
ष्वनेकत्र देवाभिप्रायेणैव शङ्करशब्दाभ्यासदर्शनात् ॥ किञ्चात्र शङ्करपदमवतारपरम-
वतारिपरं वा ॥ नाथ ॥ तस्मिन्नीललोहितत्वाप्रतिदे ॥ शङ्कराचार्याणामनेकावतार-

कथंत्वापरया तेषामवतारस्यासिद्धिप्रसक्तेश्च ॥ द्वितीयश्चेदो कुर्मः ॥ तथा सति तत्पुराण-
प्रसिद्धा रद्रशुकसांवाद्य शिवावतारा एवाग्रावतारपदेन गृह्येरन् ॥ एकग्रन्थावगत-
त्वात् ॥ न तु शङ्कराचार्या ॥ एकत्वेन बहुवचनविरोधात् ॥ अमुकस्मिन्देशे काले च
अमुको नाम भविष्यतीति निर्देशाऽभावाच्च ॥ रद्रादीनां शिवावतारस्य तु यथा तत्रैव
सप्तमाध्याये ॥ शृकुटीकुटिलात्तस्य दृष्टादृष्टपरमेष्ठिन ॥ समुत्पन्नो महादेव शरण्यो
नीललोहित इत्याद्युक्तव्यस्यते ॥ निश्चय्य भगवान् यानय शङ्करो धर्माग्रहन् ॥ स्वात्मना
सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिव ॥ कपर्दिनो निरातङ्गस्त्रिनेवान् नीललोहितानिति ॥
एकादशाध्याये च स्वाम्ना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिव ॥ कपर्दिनो निरात-
ङ्गान् नीलकण्ठान् पिनाकिन ॥ त्रिशूलहस्तान् उद्विजान् महावृषभवाहनान् ॥ धीतरा-
गाश्च सर्वज्ञान् कोटिकोटिशतान् प्रभुरिति ॥ तथा एकोध्वविंशाध्याये-द्वैपायनाच्छुरो
जज्ञे भगवानेव शङ्कर ॥ अंशारेनावतीर्थीन्यां सप्राप परम पदमिति ॥ चतुर्विंशाध्याये
च दौषान्न्यास प्रत्यभिज्ञापयन्त पैलादय ॥ यस्य देवो महादेव साक्षादेव पिनाकश्च ॥
अंशारेनावतारश्चो नाम्ना शुक इति प्रभुरिति ॥ तथा चतुर्विंशाध्यायसमाप्तौ-तच्छृणुध्व
मुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकीसुत ॥ दृष्ट्वा लेभे सुख रत्न तस्या तीव्र महत्तप इति ॥
ततो विस्तरेण ॥ यथामुक्त्या सप्तविंशाध्यायारभे पुनरुदितम् ॥ ततो ह्यध्वर कृष्णो
जायवस्या महेश्वरात् ॥ अजीजनन्महात्मान सावमा मज्जमुत्तममिति ॥ महेश्वराह्वय-
धर इत्यन्वय ॥ न च लृङ्कर्थाच्च द्राक्ष्य ॥ तस्मिन्पुराणे “व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेव”
इत्याश्रित्य ऋचिभूतेषु लृट् प्रयोगात् ॥ यथा कल्पिवृत्त्यनन्तर युग धर्मान् यदता
व्यासेनैकोनत्रिंशे ॥ कृत त्रेता द्वापर च सर्वेष्वेतेषु ते नरा ॥ भविष्यन्ति महात्मानो
धामिका सत्यवादिन इत्यत्र भविष्यन्तीति प्रयुक्तम् ॥ मुरयोर्धस्तु वक्ष्यते ॥ यस्तु
बहुवचन सार्थकयितु अथेतृहोरित्यधिकरणे घञ स्वीकृत्य प्रयोगसाधुत्वाय पुल्लिङ्गानि
यम उक्त स तु पाणिनीयगौनदीयसर्वस्वानधिगमादेव ॥ अथेतृहोरित्यत्र पुंसि सज्ञाया
मित्यनुवृत्तेस्तत्रापि पुल्लिङ्गमित्यमात् घापवाद्दतयापि तत्समानविषयतौचित्यात् अत एव
तत्त्वबोधिन्त्याम् ‘अवेउपपदेतृस्तृभ्या करणाधिकरणयो पुंसि सज्ञाया घञ् स्यात् ॥ घस्या
पञाद्’ इति व्याख्यातम् ॥ अनु पुंसिसज्ञाया च प्रायेणेत्यधिकारात् प्रायेणेयुक्त्या
पुस्तवानियम स्यात् ॥ न स्यात् ॥ प्रायेणेत्यस्य प्रधानेन प्रत्ययेनैव सहान्वयस्य भाव्य
कृता स्वीकारात् ॥ तथा च गोचरसञ्चरसूत्रे भाष्ये “गोचरादीनां ग्रहण शक्यमकर्तुम्
घञ् कस्मात् भवति प्रायवचनान् यथाकस्य लिङ्ग इति प्रायवचनान् न भवति” इति ॥
न च प्रायेण पदभावत्वं प्रायेण पुंसि प्रायेण सज्ञायामिति व्याख्येयम् ॥ आवृत्तौ तत्र तत्र
तस्यान्वये च मानाभावात् ॥ न हि प्राञ्चोऽर्वाञ्चो वा केपि तथा व्याचक्षते ॥ अतोत्र
पुंस्त्व नियतमेव ॥ सूत्रकृतापि पूर्वोत्तरसूत्रेषु गोचरसञ्चरादीनामुदङ्गाऽऽनायाताना
पुस्त्यनैव निर्देशात् वार्तिकोक्ताऽवहारादीनामपि “अवहित्यतेस्त्रिचवहार” इत्यादिना
भाष्ये तथा निर्देशात् ॥ वापि लिङ्गान्तरानिर्देशाच्च ॥ अत एव अवहारो जवनिकेति
प्रकृतसुश्रोदाहरण सङ्गच्छते ॥ अनियमे तु स जवनिकापर्यायतया व्यथन्तो व्यवहित्येत ॥

प्रापिकृते च पुंसीत्यनर्थकमेव स्यात् पाञ्चिखुंस्त्वस्य निर्देशादिनैव सिद्धेः ॥ किंच एतौघ
 चेत्यत्र एतौघो घञोः कुधिण्यतोऽस्ति कुर्यात्प्राप्त्याऽनन्यार्थकादित्वाज्ज्ञापकादन्यतोऽपि घं
 स्वीकृत्य भगः पदमित्युदाहृतम् ॥ तत्र तत्त्वयोधिन्याम् “ननु पदमित्यत्र घस्य किं
 प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंस्ते मंज्ञायामिति यत्र घः स्यात्तदापदमिति
 नपुंसकं न स्यादनेन चेद्वो भवति तदा योरुत्विष्टसिद्धिरिति” इत्युच्यते ॥ तेन पूर्वत्र पुंस्त्वं
 नियतमेवेत्यवगम्यते ॥ एतदपि प्राचामनुरोधेन भगपदयोरुभदाहरणस्याभिप्रायम् ॥
 नन्यानुरोधात् “भगःपदमिति ध्वत्विज्ययोगः” इत्याश्रित्य भग इत्यस्यैवोदाहरण्येऽभि-
 प्रेयमाणे षष्ठापि पुंस्त्वमेव नियतम् ॥ “लिङ्गमशित्वं लोकाश्रयत्वात्” इति ॥ लिङ्गानु-
 शासनस्यैव प्रत्याख्यानं न खट्वाध्यायीस्थानां पुंसीत्याद्यधिकारणाम् ॥ अन्यथा
 क्षिपामित्यादेरभावात्पुंस्यपि टाडादयः स्युः ॥ चतुर्थतदर्थार्थेति सूत्रे अर्थेन नित्यसमासो
 विशिष्यलिंगता चेति वार्तिककारोक्तं प्रत्याचक्षणेन माप्यकृता “यदप्युच्यते सर्वलिंगता
 यत्तदप्येति ॥ न यत्तदप्यत्र लिङ्गमशित्वं लोकाश्रयत्वात्लिंगमस्य” इति कथनाद्यत्र प्राधान्येन
 लिङ्गमनुशिष्यते परवल्लिङ्गमित्यादौ तदेव प्रत्याख्यायत इति ज्ञायते ॥ तत्रयोधिनी-
 कारादयस्तु “लिङ्गानुशासनं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव धैर्य-
 मस्तद्वात्” इत्याहुः ॥ तत्प्रत्याख्यानमपलालिङ्गानियमविवक्षणे तु भाष्यार्थघनं परित्यज्या-
 धिकरणार्थंरुघञ्पर्यन्तानुधावनप्रवासोऽप्यर्थं एव ॥ शेषंपुंस्रित्यादिप्रयोगदर्शनेन घञ-
 जपाःपुंसीत्यस्य प्राधिकतायाः शक्यवचनत्वात् ॥ अधिकरणार्थतदाश्रयणे ऋवतारः
 कृपादेरित्यादाविव सुतरां पुंस्वनियमापत्त्या व्याधिनाशाव भक्षिते लज्जुने प्रत्युत वृद्धौ
 व्याधिः ॥ अपि च अवतरन्ति येष्विति व्याख्याने कानि तान्यवतारशब्दवाच्यान्यवतरणा-
 धिरुतातीत्याकाङ्क्षानुपशमान्मूलवाक्ये स्वार्थयोधनासामर्थ्यं दोषः ॥ तथा व्याख्यात्रा
 ख्याप्यकृतित्वेन तत्रापि तदनययोधप्रतीतेश्च ॥ अथ यथाकथंविष्कस्यविद्बिदोऽप्य-
 तयाऽप्राप्याहारं मृयास्तयापि तेन महावतारशब्दस्य संज्ञामंजिमाद्यप्राहकं शास्त्रं
 शिष्टम्यवहारो वा स्वया दर्शनीयः ॥ संज्ञायाम् घञ्विधानात् ॥ न च प्रायेण संज्ञायामिति
 वाच्यम् ॥ दत्तोत्तरत्वात् ॥ गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्ये सति
 गुणे विशेषणान्वयस्यायुक्तत्वेन तथा व्याख्यातुमशक्यत्वात् ॥ उपदेशेति सूत्रे भाष्ये
 “ननुपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं” इति माप्यकृता वाट्शार्थस्यावहेकनाथ ॥
 इहहि विधेयत्वेन प्रत्ययः प्रधानं तत्रैव प्रायेण पदस्यान्वयः ॥ तत्रैव माप्यकृत्कृत्याग्या
 हलश्चेतिसूत्रे मंज्ञानुवृत्तेः कण्ठरवोक्तया अवेत् सूत्रेपि तदनुवृत्तिसदृशमिप्रेतैव ॥ एतत्सर्व-
 मुपदेशशब्दार्थविचारे मनोरमाशब्दार्थरत्नयोरपि स्पष्टम् ॥ विद्याधिकरणार्थघञ्जी-
 कारेऽवतरणाधिकरणानामेव बहुत्वं सिद्ध्यति नत्ववतरणस्य ॥ तेन स्वस्य परेषां
 चावतारकरणं निरस्तम् ॥ के त इतर इत्याकाङ्क्षायाः क्षिप्याणामित्यनेन दामनोक्तिरपि
 कुदाकाशात्प्रलम्बनमेव ॥ तेषामुपदेशकर्मतयैवोपादानस्य प्रतीतेः ॥ कस्तर्ह्येषां वाक्यानां
 वास्तवोऽर्थ इति चेदुच्यते ॥ पूर्वोत्तरवास्यपर्यालोचने त्रिलोचनलिङ्गार्चनपरत्वमेवैषां
 सिद्ध्यति ॥ तथा हि ॥ कौर्मै पूर्वखण्डेऽष्टाविंशेऽध्याये उवाच परमप्रीत्या कस्मादेत-

न्महामुने ॥ इदानीं गच्छसि शिप्रं गंगादेशं प्रति प्रभो ॥ मंदर्शनाद्भवतः शोको मे विपुलो
 गतः ॥ इदानीं मम यत्कार्यं मूहि पद्मदलेक्षणेत्यर्जुनेन पृष्टो व्यास एकोनत्रिंशत्तारमे
 (श्लोक १) इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन ॥ गच्छामि देवदेवस्य वाराणसी-
 महापुरीमिति ॥ तथा (श्लो० ३) नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्ता वाराणसीं पुरीम् ॥
 सर्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युग इत्याद्याह ॥ ततोर्जुनेन पृष्टांश्चतुर्युगधर्माक्षिरूपयन्
 (श्लो० ११) ब्रह्मकृतयुगे देवघेतायां भगवाप्रविः ॥ द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ देवो
 महेश्वर इति कलौ शिवाचनस्य मुख्यत्वं बोधयित्वा यावदध्यायसमाप्तिक्रमेण त्रियुगी-
 धर्माक्षिरूप्य त्रिंशध्याये (श्लो० १) तिप्ये मायामसूयां च द्वयं चैव तपस्विनः ॥
 साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मान्वदन् (श्लो० ३२)
 कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ॥ तदेवसाधयेदृणां देवतानां च दैवतमिति
 शिरोपासनया यज्ञादिकर्मसिद्धिसंभवं बोधयित्वा कथं तदुपासनादीत्याह्वायामाह ॥
 करिष्यस्ववताराणीत्यादि ॥ अत्र द्वितीयश्लोके कतिपुचिरपुस्तकेषु उपदेक्ष्यन्तीति बहु-
 यचनपाठोपि दृश्यते तदुत्तरार्धं च मर्यवेदान्तसारं यद्दर्माद्वेदिनिदर्शनादित्यपि दृश्यते ॥
 तृतीयश्लोके तु ये तं प्रीता निवेद्यन्त इत्येव पाठः ॥ तुरीये च कलैरेको महान्गुण इत्येव ॥
 अग्रे चानुपदं कलौ तु केवलं कर्त्ता लिप्यते पुण्यपातकैः ॥ आद्ये तु वासनामाप्रवृत्त्या
 तत्प्राप्तुचन्तिहि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणान् रुद्रमीशानं
 शरणंयज ॥ ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम् ॥ प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति
 परमं पदम् ॥ यथा रुद्रनमस्कारः सर्वकामफलो भुवः ॥ अन्यदेवनमस्कारास्तत्फलम-
 वामुयात् ॥ एवंविधे कलियुगे दोषाणामेव शोधनम् ॥ महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति
 श्रुतिः ॥ तस्मादनीश्वरानन्यास्त्यक्त्वा देवं महेश्वरम् ॥ समाश्रयेद्विरूपाक्षं यदीच्छेत्परमं
 पदम् ॥ नार्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवेदितम् ॥ तेषां दानं तपो यज्ञो वृथाजीवितमेव
 चेत्युक्त्वा ॥ नमो रुद्राय महत इत्यादिना आस्करं परमं तप इत्यन्तेन काङ्क्षां तमहं
 गच्छामीत्यभिधाय ॥ इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासत इत्यादिनोपसङ्गहार ॥ अग्रे
 च सूतः ॥ एवमुक्तो भगवता किरीटी श्वेतवाहनः ॥ बभार परमां भक्तिमीशानेऽन्यभि-
 चारिणीमिति ॥ तमुवाच पुनर्यास इयुक्त्वा दृष्टवानसि ॥ तं देवं विश्वतो विश्वाक्षं
 विश्वतोमुखम् ॥ प्रत्यक्षमेव सर्वेषां रुद्रं सर्वजगन्मयम् ॥ ज्ञानं तदैश्वरं दिव्यं यथावद्विदितं
 त्वया ॥ इत्यादि व्यासवचांसि ब्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवमित्यन्तान्यनूद्य
 एवमुक्त्वा सभगवाननुगृह्यार्जुनं प्रति ॥ जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम् ॥ पाण्ड-
 वेयोपि तद्वाक्यात्संप्राप्य शरणं शिवम् ॥ संत्यज्य सर्वकर्माणि ज्ञात्वा तत्परमो
 भवदित्याह ॥ अत्र इदानीं मम यत्कार्यमिति द्वितीयप्रश्नस्य एकोनत्रिंशे ॥ पालयाद्य
 परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयादित्युत्तरमुक्त्वा तदेवोपसंहारे ब्रजस्वपरयाभक्त्येत्यनेन
 प्रकृतपुराणाभिप्रेतं परधर्मस्वरूपं दर्शितमिति प्रतीयते ॥ तथासत्ययममीपामर्थः सिद्ध्यति
 वचसाम् ॥ अत्रावतारशब्दोयदाधिकरणघञन्तस्तदा क्लृप्त्यमार्पणम् ॥ भावघञन्तोवासौ
 क्लियत्वं घञजपाः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायमार्पणं वा कुर्वन्तिचावताराणीत्यत्रेव ॥

अभिस्मरणपक्षे स्वयमवतरत्येविति स्वप्नादुर्भावाधिकरणानि लिङ्गान्यवताराणि ॥ पञ्चि-
 शाध्याये मार्कण्डेयं प्रति श्रीकृष्णेन ॥ एषदेवोमहादेवःसदान्सारभीरुभिः ॥
 याज्यः पूज्यश्चर्यश्रेष्ठोऽथोलिङ्गेमहेश्वर इति लिङ्गस्याधिकरणस्यमुक्तम् ॥ ततो मार्कण्डेयेन
 फितहिङ्गं सुरश्रेष्ठलिङ्गेसंपूजयतेचक इत्याधेवाधिकरणयोः स्वरूपे चोदिते अच्यपत्तलिङ्गमित्या-
 हुरानन्दंयतिरक्षयम् ॥ वेदामहेश्वरदेवमाहुर्लिङ्गिनमध्यममित्यादिना लिङ्गतल्लपना-
 इत्यन्यत्तणः परमंवपुनित्यन्तेन स्पष्टं तस्य तदधिकरणत्वं निरणायि ॥ भावपक्षेपिस
 पन्नायः ॥ लिङ्गानामर्चावतारत्वात् ॥ अर्चाचेतनभेदेनायतारद्वैविध्यस्य घट्टादिसम्भ-
 तत्वात् ॥ यथा भगवतोमत्स्याद्याश्चेतनावताराः ॥ इयङ्कृतेश्वरदराजपाण्डुरङ्गप्रभृतयो-
 र्चावनाराः ॥ तावकैरपि कलायाकाशलिङ्गादयस्तदवतारावर्ण्यन्ते ॥ ययोक्तस्मानन्दगिरि-
 हृते शङ्करदिग्विजये अयतारकयात्येद्वितीयप्रकरणे ॥ ततः सर्वात्मनोदेवश्चिदम्यपुरा-
 श्रितः ॥ भस्काशलिङ्गनाम्नातुमिद्व्यातोभूम्महीतलह्नि ॥ स्वकृतादिग्विजपद्वितीयसर्गे
 माधयोप्याह (श्लोक १) ततोमहेशःकिलकेरलेपुश्रीमद्वृपादौकरुणासमुद्रः ॥ पूर्णानदी
 पुण्यतटैस्त्वयंभूलिङ्गात्मनाऽनन्नाधगाविरासीर्दित ॥ तथा चायताराणि स्वलिङ्गानि भक्तानां
 श्रौतस्मार्तकर्मणोः प्रकर्षेण स्थित्यर्थं करिष्यति भावयिष्यतीत्यर्थः ॥ क्रियाभावनयोरै-
 वयात् ॥ स्वलिङ्गद्वारा द्विविधधर्मप्रतिष्ठाकृतं प्रयोजनं संपादयिष्यतीति भावः ॥ भक्ता-
 नामिनि देहलीदीपकवदुच्ययग्रान्वेति ॥ नेपाहि लिङ्गार्चनदेव धीतस्मरतैप्रतिष्ठानम् ॥
 नाचैयन्तीहपेरुद्धमिसमिमवाक्ये तद्वन्तरेण तयोरावर्गक्यबोधनात् ॥ अत्रायताराशब्द-
 मययोगोलिङ्गपुत्र भक्तानां शिववाक्षात्काररूपस्य हि तस्य सिद्धिबोधनार्थः ॥ अतएव
 प्रयाजिषो कृत्तिवासेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तेषालिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीन्निबोधनः ॥ रक्ष-
 णार्पणदिग्ग्रेषाभक्तानांभक्तगरसलह्नि ॥ तथा चतुर्दिशे मन्थमेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तस्य
 वैयह्यः शिष्यामहाचर्यपरायणाः ॥ कल्पवातद्वचनाज्जानेदद्वन्तोमहेश्वरमित्युक्तम् ॥
 अथ साक्षात्कारहेतोर्ज्ञेयस्य कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह ॥ उपदेक्ष्यन्तीति ॥ सर्व-
 वेदान्तानां सारभूतं यज्ज्ञानं वेदनिदर्शनाद्वर्मात्संपद्यते तच्छिष्यस्वरूपज्ञानं शैवा महा-
 रमान उपदेक्ष्यन्ति “ कृतं सत्संप्रदाय ” इतिश्रुत्वा ब्रह्मसंज्ञितत्वम् ॥ इदं च ज्ञानं
 तत्पुराणाभिप्रेतं शिवविषयकमन्वदेव ननु त्वदभिमतानिर्विरोधप्रसङ्गानम् ॥ तथाहि ॥
 चतुर्विंशोऽध्याये कथंममगवानीशोदृश्योयोगविदंश्वर इति श्रीकृष्णेन वृष्ट उपमन्युः
 प्रत्याहनगवानुक्तोदृश्यतेपरमेश्वरः ॥ अर्क्यग्रेणतपसातत्कुर्यादेहसंपुतइत्यादिना भक्ते-
 रेव साक्षात्कारहेतुत्वं तस्य ध्यानसाधने वसेष्टाद्युवाहारणानि चोक्तवानिति वर्णयित्वो-
 च्यते ॥ पयसुत्यादरैज्ञानमुपमन्युर्महापुनिः ॥ घतंपात्रुपतंगोर्गङ्गास्याह्निष्कर्मणहति ॥
 एकविंशाध्याये च जैमिनिना धर्मसाङ्ख्ययोगादीनि सर्वानि निर्दिश्य किमेषां च भवेच्छ्रेयः
 प्रमूहिमुनिपुङ्गव ॥ यदिवाविद्यतेऽप्यन्तद्वृत्तं तद्वृत्तमर्हसीति वृष्टोवासा ईश्वरेणपुत्रप्रोक्तं
 ज्ञानमेवसनावनम् ॥ गूढमप्राप्तुर्विद्विष्टंसेवितंसूहृदमर्हसीति ॥ आश्रयधनेदातध्वना-
 भक्तेपरमेश्विनः ॥ नावेदयिदुपोऽर्थंज्ञासानसुचमोचममित्यादिना शिवपार्थीतसंवाद्यमुखेन
 यावन्जीवधारणसीवसकृत्तिवातः समाराधनादिरुपं तथावद्व्यायसमाप्तिं प्रपन्नित्वात् ॥

तत्रवेदादीनां सर्वेषां सारभूतत्वं सादृशज्ञानस्यैव समर्थितम् ॥ चतुर्धिशिष्यायेच व्यास-
 वर्णने योवैसाक्षान्महादेवंसर्वभाषेनशङ्करम् ॥ प्रपन्नः पर्याभक्त्यापत्यतज्ज्ञानमैश्वरमिति
 तदेवोक्तम् ॥ ततः भगवन्भवताज्ञानंविज्ञातंपरमेष्ठिनः ॥ प्रसादादेवदेवस्य
 यत्तन्माहेश्वरंपरम् ॥ तद्वदास्माकमन्यग्रंरहस्यंगुह्यमुत्तमम् ॥ क्षिप्रंपदयामतंदेवंश्रुत्वा-
 भगवतोमुखादिति मुनिप्रभानन्तरं समामाप्यैवसांशिव्यान्सुमन्तुप्रमुखांस्तथा ॥ प्रोवा-
 चमध्यमेशस्यमाहात्म्यंपैलपूर्यकानित्यादिना व्यामकर्तृकस्तादृशज्ञानोपदेशोवर्णितः ॥ एव-
 मेकत्रिंशदध्यायमारभ्याध्यायपञ्चके तेपुतेपु स्थलान्तरेषु च तस्मिन्पुराणे तदेवमुक्तं ज्ञानं
 ॐकारेधरकृत्तिवासेश्वरमध्यमेश्वरादिलिङ्गेषु शिवप्रादुर्भागाधिररणत्वं तदर्चादिना श्रौत-
 स्मातंप्रतिष्ठा च विस्तरेण निरूप्यतएवेति किंवदुता ॥ उपदेक्ष्यतीत्येकवचनपाठे तु शिवपूर्व
 तज्ज्ञानं महात्मनामुपदेशेन संपादयिष्यति ॥ कारीपोग्रिरध्यापयतीत्यादिवत्कर्तृत्वम् ॥
 अन्तर्भावितव्यार्थोवा प्रयोगः ॥ अथवा स्वाध्यायाराणसीवसननैष्टिकग्रन्थार्थादिना शिष्यान्
 ज्ञासितुं योग्यास्तारकग्रन्थाख्यं ज्ञानं शिवः स्वयमेव साक्षादुपदेक्ष्यतीत्यर्थः ॥ यथोक्तमेक-
 त्रिंशो शिषेनैव ॥ कृत्वावानैष्टिकीं दीक्षामविमुक्त्यसन्तिये ॥ तेषां तत्परमं ज्ञानं दृष्ट्वा मन्यन्ते पर-
 पदमिति ॥ पुनस्तथैव ॥ यत्र साक्षान्महादेवो देहान्तेक्ष्यमीश्वरः ॥ व्याघ्रैतारकग्रन्थतथै-
 व द्वाविमुक्तकमिति अतएव कलौ व्यासस्यापि तत्र गमनमवर्णि ॥ ननु कलिजदोषाकान्तानां
 कथमेतज्ज्ञानप्राप्तिरिति चेत्तत्राह ॥ येतमिति ॥ येजनाः प्रीताः सन्तस्तं शिर्यं येन केन
 विल्वपत्रमुष्पादिरूपेण सुलमेनाप्युपचारेण ॥ उपचारतद्वृत्ति सार्वविभक्तिरुत्तसिः ॥
 नितरां सेवन्ते ते कलिजान्दोषांश्चिदाध्यायारंभे तिथ्येमायामसूयांचेत्यादिना दर्शित-
 पूर्वान्विजित्य परमं पदं रुद्रधाम यान्ति ॥ पञ्चमुष्पाद्युपचारेण सेवन् लिङ्गपक्षेण
 संगच्छन्ते ननु शङ्कराचार्यपक्षे ॥ तद्वत्केरिदानीमनुपलम्भात्तन्मूर्तिप्रतिष्ठापनस्याप्यभा-
 वाच्च ॥ निषेवन्तइति वर्तमानप्रयोगोपि तथैव स्वरसतो युज्यते ॥ लिङ्गार्चनव्यवहारस्य
 व्यासाज्जनकालेपि सत्त्वात् ॥ अन्यथा निषेवन्त्यन्तइति धेद्वत् ॥ तत्काले शङ्कराचार्याव-
 त्ताराचनप्रचारस्य सर्ववैवाभावात् ॥ मायादिकलिदोषजयोपि लिङ्गार्चनसाध्यतयैवा-
 स्मिन्पुराणेऽभिप्रेयते ॥ यथा द्वितीयाध्याये जगन्मोहयेतिमायामुपदिशता हरिणोच्यते ॥
 येयजन्तिजपैर्होमैर्देवदेवंमहेश्वरम् ॥ स्वाध्यायेनेज्ययादूरात्तान्प्रत्येतेनधर्जय ॥ भक्तियोग-
 समायुक्तानीश्वरार्पितमानसान् ॥ प्राणायामादिपुरतान्दूरात्परिहरामलान् ॥ प्रणवासक्त-
 मनसोरुद्रजाप्यपरायणान् ॥ अथर्वशिरसोध्येतुन्धर्मज्ञानपरिवर्जय ॥ बहुनाप्रकिमुक्तेनस्व-
 धर्मपरिपालकान् ॥ ईश्वराराधनरतान्मन्त्रियोगाब्रमोहयेति ॥ एवं तत्र स्थलान्तरेष्वपि
 द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतवचनतोप्रेत्यनुपदं येनमन्तिविरूपाक्षमीशानंकृत्तिवाससमित्यादिना
 रुद्रार्चनमेव प्रशस्यते ननु तद्वत्तारविशेषयत्यर्चनम् ॥ दोषाणामेवशोधनं ॥ महादेव-
 नमस्कारइति तदाराधनस्यैव कलिदोषदोषकत्वं भाष्यते ॥ रुद्रार्चनादेव च परमपदप्राप्तिः
 प्रतिपाद्यते ॥ परमपदं च रुद्रधामैव प्रकृतपुराणस्य संमतं नत्वविद्यानाशाश्विर्विशेष-
 स्वरूपेण व्यवस्थानं त्वदभिमतम् ॥ यथोक्तं चतुश्चत्वारिंशे ॥ ऊर्ध्वतद्ब्रह्मसदनात्पुर-
 ज्योतिर्मयंशुभम् ॥ बह्विनाचपरिक्षिप्तस्तत्रास्त्रेभगवान्हरः ॥ देव्यासहमहादेवश्चित्यमानो-

मनीषिभि ॥ योगिभि शतसाहसैर्भूतैरद्वैतसदृश ॥ तत्रतेयान्तिनिरताभक्त्यैग्रहा-
 चारिण ॥ महादेवपराशान्तास्तापसा सत्यवादिन ॥ निर्ममानिरहवारा कामत्रोध-
 विवर्जिता ॥ द्रक्ष्यन्तिप्राज्ञाणापुष्पाब्जलोक सवेस्मृतइति ॥ किञ्च धर्माधिंसारे
 तृतीयपरिच्छेदे वचनानि ॥ विष्णुशिष्याभजतागुरो पित्रोश्चसेविनाम् ॥ गोवैष्णवमहा-
 शैवतुलसीसेविनामपि ॥ नस्यात्कलिकृतोदोष काश्यानिवसतामपि ॥ तथा ॥
 कलौदानमहाश्रेष्ठशिवविष्णोश्चक्रीर्तेनमिति ॥ एवमादिवाच्यैकवाक्यतयापि प्रकृतवचसां
 लिङ्गार्चनपरत्वमेव सिध्यति ॥ ननु पापदूषितहृदा कथं साकर्मणि प्रवृत्तिरतनाह ॥
 अनायासेनेति ॥ अनुपपन्नमे रत्नमस्कारेणापि महाफलक्यनात् अनायासेनसुमहत्पुण्य-
 माप्नोति ॥ अथवा कलौसकल्पमात्रेणापिपुण्यावाप्तिकथनादनायासतपश्च तदामोति ॥
 अतएव धर्माधिंसारे कुशलान्वाशुसिध्यन्तिनेतराणि कृतानियदिति श्रीभागवतवचनमुदा-
 हृत्य "कलौपुण्यकर्मणासकल्पेपेत्तिदि पापानांत्वाचरणादेव" इत्युक्तम् ॥ एवमन्यत्रापि
 द्रष्टव्यम् ॥ अनेकलोकेपि गुणमेवानुपदस्पष्टयति ॥ कलौतुकेवकर्मतेति ॥ आद्ये पुण्येत्
 यासनामात्रस्य धृत्वा तपुण्यप्राप्नुवन्ति ॥ यद्वा आद्ये शिवइत्यर्थ ॥ यातु प्रतिकलियुग
 शङ्कराचार्याघतारसत्याद्बहुवचन प्रक्षीणशक्तिकमिति कस्यचिदुत्तिरूपपानूविता सा
 त्वसगतैव ॥ तथासति कलिप्यवतारस्येति करोत्यत्रयतारहीतिवा वदेत् ॥ ननुकरिष्यत्य-
 वताराणीति ॥ करिष्यतीतिहृद्प्रयोगासंगते ॥ तथाहि ॥ अयम्यासांशुनसवाद्भवतेमान-
 कलेराभेभूदिति तेन मन्तव्यम् ॥ एवसति कल्पारभाप्रभृति सप्तममन्वन्तरसप्तविंश
 कलियुगपर्यन्त न तस्यावतार अष्टाविंशतितत्मादसर्वकलियुरोषु तु तदवतारइति
 करिष्यतीत्युक्त्या सिध्येत् ॥ तत्र तावत्सु कलिप्यवतारे इत प्रभृत्यवतारे च कारण
 सप्रमाण वक्तव्यम् ॥ तयाङ्गीकार नश्यमानाना त्रिपञ्चाशत्तत्माऽप्याववचसा विरोधश्चा-
 ष्येत ॥ किञ्च प्रतिकलियुगाप्रसानभाविकवक्ष्यवतारादौ ॥ कापि बहुवचन प्रयुज्यत
 इति प्रकृतेपि बहुवचनानर्थक्यं तदवस्थमेव ॥ येत प्रीताइत्यत्र तपक्षे येतांप्रीताइति
 पठनीय स्यात् ॥ एवमपि सोक्ति प्रयुक्तेति किमिदंयत्तत्सङ्गनेन ॥ वस्तुतस्तु
 तत्सकलपुराण त्वयानालोकितमिति प्रतिभाति ॥ अस्मिन्तत्रप्रतिकलियुग शिष्यावतारस्य
 तेनसहचतुर्णांशिष्याणामवतारस्य च वर्णनम् ॥ तथापि न शङ्कराचार्यावतारस्तपुराणसमत ॥
 तथाहि ॥ तत्र एकपञ्चाशाध्यायारमे ऋषयोनीतानागतमन्यतराणि ध्यासावतार
 श्याप्राप्नयन् च पृष्ट्वाऽप्राप्नु ॥ धर्मार्यानाप्रवक्तारोहीशानस्यकलौयुगे ॥ कियन्तोदेव-
 देवस्यशिष्या कलियुगेपिबह्विति ॥ तत सूत प्रश्नक्रमानुरोधेन शास्त्राप्रणयनान्त निरूप्य
 त्रिपञ्चांशाध्यायारममाह ॥ वेदव्यासावताराणि द्वापरेकथितानि ॥ महादेवावताराणि
 कलौशृणुतसुप्रभा ॥ आद्येकलियुगेक्षेतोदेवदेवोमहाशुनि ॥ नास्माहितायविप्राणाम
 भूद्वैवस्वतेतरे ॥ हिमवच्छिखरेरम्येसकलेपर्वतोत्तमे ॥ तस्यशिष्या प्रशिष्याश्चवभूतुर-
 मितप्रभा ॥ श्वेत श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्च श्वेतलोहित ॥ चत्वारस्तमहामानोमहाहृणापेद्
 पारगा ॥ इति वैश्वतमन्त्र तत्प्रथमकलियुगेक्षेतास्य शिष्यावतारमुक्त्वा द्वितीयकलि
 युगाप्रभृत्यष्टाविंशतितमकलियुगपर्यन्त प्रतिकलियुग भाविन्यैकैकावतारस्य क्रमेण

नामान्याह ॥ सुतारोमैदनश्चैवसुहोत्रैःकङ्कणस्तथा ॥ लोकाक्षिस्त्वथयोगीन्द्रो जैमीपव्योथ-
सप्तमे ॥ अष्टमेदधिर्वाहःस्यान्नवमेऋषभःप्रभुः ॥ भृंगुस्तदशमेप्रोक्तस्तस्मादुर्मैःपुरैःस्मृतः ॥
द्वादशेति समाख्यातो वैलीचायत्रयोदशे चतुर्दशे गौतमेस्तु वेदंशीर्षाततःपरः ॥ मोर्केणश्चा-
भवत्तस्मादुहावीसःशिक्षण्डधक् ॥ जयमाल्युदहंसश्चदारुलोलीलीतथा ॥ महार्योमो
मुनिःशूलीमुण्डीमुण्डीश्वरस्तथा ॥ सहिष्युः सोमशैर्माचनकुलीश्वरएवचइत्यष्टाविंशतितमे-
स्मिन्कलियुगे नकुलीश्वराख्योवतारउक्तोनतुशङ्कराख्यः ॥ नच शङ्कराचार्याणामेव नकुलीश्वर
इतिनाम कल्पनीयम् ॥ कल्पने मानाभावात् प्राचीनार्वाचीनदिग्विजयादिषु कल्प-
दर्शनाश्च ॥ तेषु तु शङ्करइत्येव नाम निर्दिश्यते ॥ अतएव माधवेन स्वकृतशङ्करविजय-
द्वितीयसर्गे नामकरणस्थले (श्लो० ८३) यत्पश्यतांशिशुरसौकुरुतेशमभ्यंतेनाऽकृतास्य-
जनकः किलशङ्कराख्याम् ॥ यद्वाचिरायकिञ्चशङ्करसंप्रसादाज्जातस्ततोव्यधितशङ्करनाम-
धेयमित्युक्तम् ॥ तस्मात्पाशुपनादिग्रन्थप्रसिद्धोमहाशैवप्रस्थानप्रवर्तकोनकुलीश्वरएवेहाऽ-
द्यात्वेशिवावतारतयाभिमतोभाति ॥ शिष्याश्च प्रथमकलियुगे श्वेतःश्वेतशिखश्चैवश्वेताश्वः
श्वेतलोहित इत्युक्ताः ॥ नकुलीश्वरएवचेत्यस्याग्नेनुपदं प्रतिकलियुगं चत्वारस्तत्तदवतारस्य
शिष्याभवन्तीत्युक्त्वा क्रमेणतान्प्रवक्ष्यामिशोगिनोयोगविजयान् ॥ बुन्दुभिः शतरूपश्रम-
चीकः फेनुमांस्तेत्यादिना द्वितीयकलियुगाग्रभृति प्रतिकलिं चतुरश्वतुरो नामतो निर्दि-
शन्नष्टाविंशतितमे कलियुगे कुणिश्चैवचगर्गश्चमित्रकोरुद्रएवच ॥ शिष्याएतेमहात्मानः
सर्वावर्तेषुयोगिनामिति कुण्यादींश्चतुरोवदति नतुशङ्करदिग्विजयोक्तान्विष्ण्वादिदे-
वावतारान्प्रपादादीन् ॥ एतेच प्रतिकलिके चत्वारोऽवतारन्तीत्याकाङ्क्षाणि तत्रैवाष्टचत्वा-
रिंशाध्यायेतत्तत्प्रवर्तविशेषे तत्तद्देवधानां निरूपणे रत्नधारगिरिवर्णनं प्रक्रम्य पठितैः तस्यै-
कशिखरेरन्येमहापद्मैरकृतम् ॥ स्वच्छाभृतजलपुण्यं सुगन्धं सुमहत्सरः ॥ जैमीपव्याश्रम-
पुण्ययोगीन्द्रैरुपसेवितम् ॥ तन्नास्तेभगवाक्षित्यंसर्वशिष्यैः समावृतः ॥ प्रशान्तदोषैरक्षुद्रै-
र्ब्रह्मविज्रैर्महात्मभिः ॥ शङ्खोमनोहरश्चैवकौशिकः कृष्णएवच ॥ सुमहान्तोवेदविदः
शिष्यास्तस्यप्रसादतः ॥ सर्वयोगरताशान्ताभस्तोदूलितविग्रहाः ॥ उपासतेसदाचार्या-
ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥ तेषामनुग्रहार्थायतीनांशान्तचेतसां ॥ साक्षिपुंङ्कुरुतेभूयो-
देव्यासहमहेश्वरइतिशक्यैः पूर्यते ॥ तथाच शङ्खमनोहरकौशिककृष्णाख्याश्चत्वारोयतपएव
प्रत्यवतारमवतारन्तीति सिध्यति ॥ माधवकृतशङ्करविजयेतु तृतीयसर्गे (श्लोक २) कमला-
निलयः कलानिधेरित्यादिना (श्लोक ६) वरुणोजायतचित्सुराह्वयइत्यन्तेन पद्मपादहस्ता-
मलकश्रोतकोदङ्कसुरेश्वरानन्दगिरिसनन्दचित्सुरान्विष्णुपवनतदृशांशानन्दिप्रहृष्टहृत्पत्य-
वरुणायतारत्वेन वर्णयित्वा (श्लोक ७) अपरेष्वभवन्दिबौकसइत्यन्येषामप्यवतारणं
निरूप्यते ॥ केषांचिन्मते सुरेश्वरस्य बृहस्पत्यवतारत्वमानन्दगिरेश्वरानन्दीश्वरावतारत्वंचा-
भिधीयते ॥ अतो नशङ्करदिग्विजये शिष्याणां चतुष्टयं नापि कौर्मशङ्करदिग्विजययोरैक-
वाक्यरम् ॥ त्रिपञ्चाशाध्यायैकवाक्यतया तु करिष्यत्यताराणीति त्रिंशाध्यायत्रयमां
नकुलीश्वरपरत्वापत्तेः ॥ अथ नकुलीश्वरस्यैकत्वेनावताराणीति बहुवचनविरोधाद्वैदं
युक्तमितिचेत्तर्हि प्रागुक्तं लिङ्गार्पणपरत्वादिदस्य ॥ त्रिंशाध्यायस्यप्रवृत्तवचनेपूक्रीत्या-

सिध्यन्तं लिङ्गार्थनोत्कर्षमेव तस्मादित्यनेन हेतुतया परामृशतनुपदं व्यासभाह ॥
 तस्यास्यप्रयत्नेनप्राप्यमाहेश्वर्युगम् ॥ विशेषाद्वाङ्मनस्त्रमीशानंशरणंजयेति ॥ मल्ल-
 स्यार्थः शङ्कराचार्यं भक्तुलीश्वरं वा शरणंजयेति शक्योप्याख्यातुम् ॥ नन्वेवंसति कलौ
 देवोमहेश्वरइतिवाक्यादिदार्ढ्यां विष्णुवाद्यर्चनमपुक्तमेवेति चेन्मैवम् ॥ तव एकोनत्रिंशो
 कलौदेयोमहेश्वरइत्यतोनुपदमेवाग्रे ॥ महाविष्णुस्वयासूर्यः सर्वेष्वकलिष्वपि ॥ पूज्यते
 भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षिपिनाकरपितिकथनात् ॥ किंच त्रयोविंशाध्याये सहस्राब्जनुपुत्राणां
 कथायाम् ॥ जयध्वजस्तुमतिमान्देवंनारायणंहारिम् ॥ जगामशरणंविष्णुं देवतैर्धर्मतत्परः ॥
 तमुचुरितरेपुत्रानापेधर्मस्तत्रानघेत्यादिना तेषां विष्णुशिवाचनविषये विवादं कोटिक्रमं
 चोक्तयोच्यते ॥ एवंविधादेविततेद्वारसेनोमवीद्वचः ॥ प्रमाणमृपयोह्यत्रद्रुपुन्येयत्तथैवतत् ॥
 तत्तत्सोराजशादृष्टाः पद्मच्छ्रयेक्ष्मादिनः ॥ तस्मात्सर्वमुसंस्थाः ससर्पाणांतदाध्रमम् ॥
 तान्ब्रह्मस्तेमुनयोवसिष्ठाद्यायथाहंतः ॥ यावस्याभिमतापुंसः साहितस्यैवदेवता ॥ किन्तु-
 कार्यविशेषेणपूजिताचेष्टानृणाम् ॥ विशेषात्सर्वदानायनियमोह्यन्यान्पुत्राः ॥ नृपाणां-
 देवतंविष्णुस्त्रयैवचपुरंदरः ॥ विप्राणामग्निरादित्योमहाविष्णुः पिनाकश्च ॥ देवानां-
 देवताविष्णुर्दानवानांशिशुलश्च ॥ गन्धर्वाणांतयासोमोयक्षाणामपिकथ्यते ॥ विद्या-
 धराणांवाग्देवीसिद्धानांभगवान्हारिः ॥ रक्षसांशङ्कोरुद्रः किलरामांचपार्यती ॥ ऋषीणां-
 भगवान्महामहादेवश्चिच्छूलभृत् ॥ मान्धातुर्गणामुमादेवीतथाविष्णुश्चामास्कराः ॥
 गृहस्थानांचमर्वेत्सुमह्यवैमह्यचारिणाम् ॥ वैजान्तानामर्कः स्वायत्तीनांचमहेश्वरः ॥
 भूतानांभगवान् रुद्रःकृष्णान्धानांमिनायकः ॥ सर्वेषांभगवान्विष्णुर्ब्रह्मादेवःप्रजापतिः ॥
 इत्येवंभगवान्महामहेश्वरं देवोभ्यभाषत ॥ तस्मात्तवपुत्रोर्नृपविष्णुवाराधनमर्हतीति ॥
 अतोयादेवतायस्यसंप्रदायमास्तस्यतेनाराधनीया ॥ तैत्तिरीयसंहिताद्वितीयकाण्डे प्रपाठक
 (५ अनु० ४) “यैवैस्यादेवतामतिवजतेमस्त्वयैवदेवतायैव्यवतेनपरामाप्नोतिपापीया-
 न्भवति” इत्यन्याधरणेन स्वदेवतातिक्रमे दोषश्चावणात् ॥ अपिच द्वितीयाऽध्याये
 आश्रमचतुष्टयंनिरूप्य ॥ आश्रमोवैष्णवोयाज्ञोहाराश्रमइतित्रयः ॥ तद्विष्णुचारीनियततद्भक्त-
 जनवत्सलः ॥ एवापेक्षार्चयेदेकंयद्वाविद्यापरायणइतित्रयः संप्रदायावक्ताः ॥ तत्रहैरण्य-
 गर्मसंप्रदायस्येदानीमुच्छेदेपि शैववैष्णवसंप्रदायापुत्रभावपि शास्त्रसिद्धौ परस्पराविरुद्धौ
 शिष्टसंमतावेव ॥ तत्र योयस्य पारंपरिकोघर्मः सण्व तेव मेवनीयः ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेय-
 इतिभगवद्वाक्यात् ॥ येच विष्णुभक्ताः शिवं वेदाविरुद्धशैवशास्त्राणि वा निन्दन्ति येच
 शिवभक्ताभगवन्तं तदविरुद्धभगवच्छास्त्राणि वा गद्ध्यन्ति तदस्येऽन्तकर्मयेनिपतन्ति ॥
 एकस्यैव हि वेदगीताश्रीभागवतादिषु परब्रह्मपरमात्मपुरुषोत्तमभगवदादिशब्दैरभिधीय-
 मानस्य परवस्तुनोनिर्गुणस्य सत्त्वाद्युपाधिभेदास्त्रीलाभतारावहाविष्णुमहेश्वराः ॥ अतोनिर्गुण-
 पुरोत्तमभक्तानां शुद्धाद्वैतग्रहवाद्भिन्नानां तु न कापि निन्दाऽवकाशइति दिक् ॥ विस्तारस्तु
 बालबोधपक्षेऽत्रादादिषु प्राक्तनप्रवचनेषु तदुच्छिष्टसंप्रदाहके मम सत्सिद्धान्तमात्रेणैव
 च द्रष्टव्यः ॥ तस्मात् कलावपि वैष्णवानां भगवदर्थमेव ॥ तत्कीर्तनादितद्व्य च
 निःशेषकलितोपहोयः ॥ श्रीभागवतादिवचनोपन्यासपुरःसरं हेमाद्रिकौस्तुभधर्मादिध-

(श्लोक १) भगवन्ब्रूतुमिच्छामिद्वादश्याश्चविधानकम् ॥ विष्णोः पूजाविधानंचकर्तव्यं-
तत्र वैप्रभो ॥ इत्यादिपार्वत्या पृष्टः शिवः (श्लोक ४) एकादश्यांतुप्रासायांसमुपोष्य-
तुमानवइत्यादिना तत्कृत्यं वदन्नुपवासावश्यकत्वमरणोदयवेधादिकं चोक्त्वा दशम्यादि-
दिनत्रयकृत्यकथने (श्लोक २५, ३०, ३१) पापण्डिनं विरुर्मस्थं पतितं श्वपचंतया ॥ नाव-
लोकेऽन्नसंभापेन्निदिनंतत्र वैष्णवः ॥ अवैष्णवस्तु यो विप्रः स पापण्डी प्रकीर्तितः ॥ शिखोपवीत-
स्यागीच विरुर्मस्थ इतीरितः ॥ महापापोपपापान्यायुक्तः पतित उच्यते ॥ अन्यज श्वपच-
प्रोक्तो देवितत्रैपनिर्णय इत्याह ॥ तत एकचत्वारिंशे ॥ पापण्डिनां च संलापवर्जयेदित्युच्यते ॥
उक्तं ममेह भगवन्मुहूर्त्विष्यं गीतां हितान् ॥ तेषां वृत्तीः समाचक्ष्व कैर्लिङ्गैश्चिन्हिता भुवीति
पार्वत्या पृष्टः सः येन्यंदेवंपरत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः ॥ नारायणाजगन्नाथात्स वै पा-
पण्डिनो मताः ॥ द्वेष्टारो विष्णुभक्तानां ये चावैष्णवसंश्रयाः ॥ पापण्डिभिश्च संयुक्तास्ते वै-
पापण्डिनः स्मृताः ॥ कपालभस्मास्थिधरा ये चावैदिकलिङ्गिनः ॥ अन्ते वनस्था र्दंभाश्च-
जटाशूलकलधारिणः अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पापण्डिनः स्मृताः ॥ शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नै-
प्रियतमैर्हरेः ॥ रहिता ये नरा देविते वै पापण्डिनः स्मृताः ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु ना-
चरति द्विजः ॥ स पापण्डीति विज्ञेयः सर्वलोके पुनर्हितः ॥ स्वातन्त्र्यात्क्रियते यैस्तु न च वेदो-
दितं महत् ॥ विनैव भगवत्प्रीत्या ते वै पाप० ॥ समस्तयज्ञभोक्ता रमविदिष्याऽच्युतं हरिम् ॥
उद्दिश्य देवताभ्यां यज्ञो होति च ददाति च ॥ स पापण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो धार्मिकर्मसु ॥
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥ समत्वेनैव धीज्ञेयं स पापण्डी भवेत्सदा ॥ अवस्था-
त्रितयेयस्तु मनोवाक्यकर्मभिः ॥ वासुदेवं न जानाति स पापण्डी भवेत्सरः ॥ किमग्र्यहु-
नोक्तेन ब्राह्मणायैष्टवैष्णवाः ॥ तेषां पापण्डिनो ज्ञेयाः सर्वलोके पुनर्हित इत्याद्याह ॥ ततो गिरि-
जया कपालभस्मचर्मास्थिधारणप्रमृतिदुराचारकारणेऽनुयुक्ते श्रीमहादेवः (श्लोक २०)
नमुच्याग्रामहादैत्याः पुराम्बार्धभुवान्तरइत्यादिना कर्मज्ञानमक्तिसंपन्नैर्देवैर्देवानां स्थाना-
देहं रणं ततो निर्जराणां धीहरिं प्रति शरणभावेन सरणं प्रार्थनं च वर्णयित्वाह ॥
(श्लोक २७) इत्याकर्ण्य हरिर्वाक्यं देवतानां भवार्तितः ॥ तानवध्याग्निदिव्याधमामाह-
पुरुषोत्तमः ॥ (तान्दैत्यान्) एवं च रुद्रमहाबाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् ॥ पापण्डाचरण-
धर्मं कुरुष्व सुरमत्तम ॥ तामसानि पुराणानि कथयन्वचतान् प्रति ॥ मोहनानि च शास्त्राणि-
कुरुष्व च मत्तम ॥ मय्यभक्ताश्च ये चेच्छिन्नविष्यन्ति मर्हयः ॥ स्वच्छत्तया तान्समादिश्य-
रचयस्व च तामसान् ॥ कणादंगौ तमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् ॥ दुर्वायं सं चकपिलं मृच्छं च
शुद्धस्वतिम् ॥ भाग्यवंजमदग्निचक्षुः शैतान्तामसान् नृपीन् ॥ तव शक्त्या समाविश्य कुरुष्व जगतो-
हितम् ॥ स्वच्छत्तया सखि विद्यास्ते तममो दिक्ष्यामृताम् ॥ ताममानेभिरप्यन्ति क्षणा-
देव न संशयः ॥ कथयिष्यन्ति तेषां शास्त्राणि तामानि जगद्ये ॥ पुराणानि च शास्त्राणि च परत्वेन-
बुद्धिः ॥ कपालभस्मचर्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित ॥ स्वमेव पृथ्वा लोकां मोहयस्व जग-
द्ये ॥ तथा पाशुपतं शस्त्रं च मेव कुरु सुयत ॥ कटालदौ शपाथं महाशैवादिभेदतः ॥

भवलभ्यमतसम्यग्वेद्याद्यद्विजोत्तमा ॥ भस्मास्थधारिण सर्वे भविष्यन्तिनसशय ॥
 त्वापरत्वेनवक्ष्यन्तिसर्वेसास्त्रेपुतामसा ॥ तेषामतमधिष्ठायसर्वेदैसाधदानवा ॥ भवेयु-
 स्तेमद्विमुखा क्षणादेवनसशय ॥ अहमप्यवतारेपुत्वाचरुद्रमहात्रल ॥ तामसानामोहनार्थं
 पूजयामियुगेयुगे ॥ मतमेतदवष्टभ्यपतन्त्येवनसशयइति भागवदाज्ञामनूय पापण्डप्रवर्तने
 स्वस्योद्वेग तद्धारणाय भागवताज्ञप्त नामसहस्रस्य रामपङ्कस्तारकमन्त्रस्य च जपितव्यवत्
 (श्लो० ५३) मनसैवार्चयित्वातुमानायपुरपोत्तमम् ॥ मन्त्राज्ञाकुरुमघ्नीत्यासर्वमेतच्छु-
 भतवेत्यन्तेन निरूप्य तत् स्वयं पाशुपतादिशास्त्रोत्पादनं तम प्रधानशक्त्याऽऽविष्टविप्रद्वारा
 मोहकशास्त्रोत्पादनं च बावदध्यायसमाप्तिनिर्दिष्टवान् ॥ ततोद्विचत्वारिंशे ॥ पार्यत्युवाच ॥
 तामन्यानिचशास्त्राणिसमाचक्ष्वममानय ॥ सप्रोक्तानीहसर्वैर्मैवयद्गतिवर्जितै ॥
 तेषानामानिक्मश समाचक्ष्वसुरेश्वर ॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामिमानसानि
 यथाक्रमम् ॥ येषांश्रवणमात्रेणपातित्यज्ञानिनामपि ॥ प्रथमतुमयैवोक्तशैवपाशुपतादिकम् ॥
 मच्छक्त्यायेशितैर्विप्रैः सप्रोक्तानितत परम् ॥ कणादेनतुसप्रोक्तशास्त्रवैशेषिकमहत् ॥
 गौतमेनतयाम्यायसाङ्ख्यतुक्पिलेनचै ॥ चिपणेनतयाप्रोक्तचार्वाकनतिगर्हितम् ॥
 दैत्यानानाशनार्थापविष्णुनाबुद्धरूपिणा ॥ बौद्धशास्त्रमसप्रोक्तं वजनीलपटादिकम् ॥
 मायाप्रादमसंस्थाछप्रच्छन्नबौद्धमुच्यते ॥ भयैवकथितदंवि कलौब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं
 श्रुतिवाक्यानादुर्धमलोकगर्हितम् ॥ कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमग्नैवप्रतिपाद्यते ॥ सर्वकर्मपरि-
 भ्रष्टविकर्मत्यतदुच्यते ॥ परेशजीवयोरैक्यमयात्रप्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणश्चपररूपेर्निर्गुण
 वक्ष्यतेमया ॥ सर्वस्यजगतोप्यत्रमोहनार्थंकलौयुगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रमायावादम-
 वैदिकम् ॥ भयैववक्ष्यतेदेविजगत्तनाशकारणात् ॥ द्विजन्मनाजैमिनिनापूर्ववेदमपार्थत ॥
 निरीश्वरेणवादेनकृतशास्त्रमहत्तरम् ॥ शास्त्राणिचैवगिरिजेतामसानिनिबोधमहति ॥ इमानि
 च वचनानि विज्ञानेन्द्रभिष्णुनागोजीमहादिभिः प्रामाणिकैरप्युदाहृतानीति न तेषु
 कस्मिन्तत्त्वादिशास्त्रावकाशः ॥ वाराहे च प्रागितिहासे रुद्रगीतासु भगवान् ॥ त्वचरुद्र
 महाबाहोमोहशास्त्राणिकारय ॥ अतध्यानिश्चितध्यानिदर्शयस्वमहाभुज ॥ प्रकाशकुरु
 चामानमप्रकाशचमाकुर ॥ इति ॥ इतिवदन्ति ॥ अवशिष्टं तूत्तरमागे वक्ष्यते ॥ तदेतत्
 सर्वमनुसंधायोकमूले ॥ पाञ्चवाराहादिपुत्रसिद्धमिति ॥ अन्यत्रेति ॥ निषादिषु
 बुद्धावतारेवधुना हरौ तद्वशगा मुरा इत्यादिस्थले विस्तरइत्यर्थः ॥ अथ सहस्राक्षे
 प्राह्मणैरितीत्यादिना उदाहृतमेवेत्यन्तेनारोपितं वैष्णवाचार्येषु तदनुयायिषु च दासत्वं
 परिहर्तुं त भाग निराकुर्वन्ति ॥ यच्चशतानामित्यादिनाफलानीतियदुवचनस्या-
 नुपपन्नत्वादित्यन्तेन ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ यत्सहस्राक्षे सप्तविंशाध्यायवचनं प्रथममुक्तं
 तत्पूर्वापरविचाराच्च वैष्णवविषयकम् ॥ तथाहि ॥ तस्मिन्ध्याये

यच्च शतानां लक्षणसप्तकमुक्तं तदपि तेषालक्षणत्वेनाभिमतानां
 वास्तवलक्षणत्वपय घटते नत्वारोपमात्रेण ॥ नहि मरुमरीचिका
 केनचिद्द्वेन जलत्वेनारोपितापि खानपानादि कार्यक्षमाभवति ॥

किंतावदास्तव्यं लक्षणाद्यम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति
 गृहाण ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं च लक्ष्यतावच्छेदक-
 यन्निष्ठमेदप्रतियोगितानयच्छेदकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठा-
 यच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेदयदवृत्तित्वम् ॥ इदमेवासाधारण-
 त्वम् ॥ तादृशमेव च लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषप्रयरहितं
 भवति ॥ तद्विशेषं च लक्षणाभासत्वेन व्यवहियते ॥ नहिलक्षणाभासेन
 व्यवहर्तव्यव्यवहारो भवति ॥ अन्यथाशृङ्खित्वरूपलक्षणेन महिष्या-
 दायपि गौरिति व्यवहारापत्तिः ॥ तस्मादोपश्रयविनिर्मुक्तैर्नैव
 लक्षणेन प्रामाणिकानां व्यवहारः ॥ तस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकसम-
 नियतत्वात् ॥ त्यदुक्तलक्षणानां तु दोषदूषितत्वेन न प्रामाणिक-
 व्यवहारप्रयोजकत्वम् ॥ लक्षणाभासत्वात् ॥

पृथिव्यां धर्मस्थापनादिसर्वकार्यानन्तरं श्रीकृष्णः स्वधाम जिगमिपंस्तस्मिन्नवसरे
 समागतान्मृगशदीन्यथोचितं सत्कृत्याह ॥ गमिष्यामिपरंस्थानंस्वकीयंविष्णुसंज्ञितम् ॥
 कृतानिसर्वकार्याणिप्रसीदंस्वमुनीश्वराः ॥ इदंकलियुगंधोरसंभासमधुनाऽशुभम् ॥ भवि-
 ष्यन्तिजनाःसर्वेद्व्यसिन्धापापनुवर्तिनः ॥ प्रयतेयंस्वविज्ञानमज्ञानांचहितावहम् ॥
 येनेमेकलजैःपार्ष्ण्यतेहिद्विजोत्तमाः ॥ येमांजनाःसंस्मरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥
 तेषांनश्यतितत्पापंभक्तानांपुरोदोत्तमे ॥ येचंयिष्यन्तिमांभक्त्यानित्यंकलियुगोद्विजाः ॥
 विधिनायेददृष्टेनतेगमिष्यन्तितरपदम् ॥ येब्राह्मणावंशजातायुष्माकंवैसहस्रशः ॥ तेषां

ब्राह्मणैरिति ॥ गौतमादिभिरित्यर्थः ॥ उक्तं हि कौर्मै पूर्वखण्डे सप्तविंशोऽध्याये श्रीकृष्णेन
 मृगादीन्प्रति ॥ द्विपन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसंभवाः ॥ शप्ताथ गौतमेनोर्ष्यां न संभाष्या
 द्विजोत्तमैः ॥ १ ॥ तत्रैवैकोनविंशोऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्म-
 णानां कुलेषु वै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा दक्षाऽध्वरे द्विजाः ॥ १ ॥ निन्दन्ति च महा-
 देवं तमसाऽऽविष्टचेतसः ॥ बृषाधर्मं चरिष्यन्ति तस्मिन्काले युगान्तके ॥ २ ॥ येचाऽन्ये
 शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ॥ सर्वेतेऽवतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥ ३ ॥ इत्या-
 द्युक्त्वोक्तम् ॥ मोहयन्ति जनान्सर्वान्दर्शयित्वा फलानि वै इति ॥ कौर्मै पूर्वखण्डेएव दक्षं प्रति
 दधीचेन ॥ भविष्यन्ति त्रयीबाह्याः सर्वेऽपीश्वरविद्रिपः ॥ निन्दन्तोद्देशं मार्गं कुशाब्राऽऽस-
 क्तेतसः ॥ १ ॥ मिथ्याऽधीतस्माच्चारामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ प्राप्य कलियुगं घोरं कलिजैः
 परिपीडिताः ॥ २ ॥ त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं गच्छन् नरकान्पुनः ॥ भविष्यति हृषीकेश
 स्वाश्रितोऽपि पराश्रुखः ॥ ३ ॥ ये ये शापाऽग्निनिर्दग्धा दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विपन्तो-
 देवम् इत्यत्र लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रेण लक्षणे हेतौ वा शता अदन्वित्रो न नमनीयः
 पचन्वित्रो न भ्रादे भोजनीयइत्यादिवत् ॥

नारायणेभक्तिर्भविष्यतिकलौयुगे ॥ परात्परत्तरंगान्तिनारायणपरायणाः ॥ नतेतग्रगमि-
 प्यन्तियेद्विपन्तिमहेश्वरम् ॥ ध्यानयोगस्तपस्तप्तज्ञानयज्ञादिभ्योविधिः ॥ तेषांविनश्यति
 क्षिप्रयेनिन्दतिमहेश्वरम् ॥ योमांसमर्चयेन्नित्यमेकान्तभावमाश्रितः ॥ विनिन्दन्देवमीशानं
 सयातिनरकायुतम् ॥ तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापञ्चपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामन्न-
 क्तेष्वपियत्नतः ॥ येचक्ष्णाप्यरेशस्तादृशीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौभक्तैःपरिहार्याः
 प्रयत्नतः ॥ द्विपन्तोदेवमीशानंयुष्माकंवशसभवाः ॥ शक्ताश्चगौतमेनोर्व्यानसंभाष्याद्विजो-
 त्तमैः ॥ एवमुक्ताश्चकृद्भोजनसर्वेतेवमहर्षयः ॥ ओमित्युक्त्वाययुस्तूर्णंस्वानिस्थानानिसत्तमाः ॥
 ततो नारायणःकृष्णोलीलयैवजगन्मयः ॥ संहृत्यस्वकुलसर्वंययौतत्परमंपदमिति ॥ अत्र
 सर्वेषां परानुयतममज्ञानां तेषां हितार्थं कलिजपापनाशार्थं च स्वविज्ञानस्य प्रवर्तनमाज्ञाप्य
 कथंत्वद्विज्ञानमित्याकाङ्क्षायां सर्वदापुरुषोत्तमस्मरणमित्यतस्तेवनादिनेत्याशयेन येमांजनाः
 संस्मरन्तीतिश्लोकद्वयमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्मरणसेवाऽपरोक्षज्ञानसाधकवैष्णवसंप्रदायानां
 भवतं सूचयित्वा श्रीमहादेवनिन्दकस्यदुष्कृताऽयंभावाद्द्विष्णुवैरपिशिवनिन्दा न कार्येति
 निश्चाप्य वैष्णवनिन्दापि यत्नतस्साधयेति चाभिधाय वेदादिविमुक्तैः सह संसर्गवैष्णवै-
 र्नकार्यंइत्युच्यते येचेतिश्लोकेन ॥ देवमीशानमिति तूपलक्षणम् ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशं
 ब्राह्मणान्ब्रह्मपादिनइति यद्व्यमाणंशिक्षाध्यायवाचकैक्यावयवत्वसिद्धेः ॥ अतोविष्णुशिवदे-
 वदेदादिद्वैपियोये वेदबाह्यास्ते न संभाष्याइत्येवार्थः ॥ तत्रैव षोडशाध्याये ॥ कापालंला-
 ङ्गलंवाग्मैरैवैर्ष्यपश्चिममित्यादिना गौतमशस्त्रानां कापालादियेदबाह्याश्चोत्रैव प्रवृत्तिक-
 यनात् ॥ क्षिपादिद्वेपरहिताः प्रत्युत शिवप्रवर्तितपुरुषोत्तमभक्तिमार्गनिष्ठा वेदानुयायिनो
 ययंतु नास्य वाक्यस्य गोचराः ॥ एवमुक्ताश्चेति श्लोके ओमित्युक्त्वेति ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञा-
 नमित्यादिना भगवताऽऽशुभं तत्साक्षात्कारसाधनसंप्रदायप्रवर्तनादिकमङ्गीकुर्येत्यर्थः ॥ एवं
 स्वस्थापितधर्मज्ञानादीनां भुवि चिरमवस्थानसिद्धये भृग्वादीन्ब्रह्माज्ञापनोत्तरं भगवतः
 स्वधामगमनं वर्णितम् ॥ लोकक्षेमार्थमेवकलौ भूयो भक्तिमार्गंप्रवृत्तिरित्यत्र साधकानि
 ब्रह्माण्डादियचनानि मूले यश्यन्ते ॥ यच्च कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसामेकोनत्रिंशा-
 प्यायस्थत्वमुक्तं तत्प्रमादात् ॥ तेषांशिक्षाध्यायणोपलंभात् ॥ यत्रापि ब्राह्मणास्त्रासुयो
 निमित्तस्याग्नेऽनुपदमेवोच्यते ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मपादिनः ॥ वेदबाह्यवता-
 धारादुराचारावृथाश्रमाः ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ तमसाऽऽविष्टमन-
 सोयैबालप्रतिकापमाइति ॥ इमान्यपि वचनानि शिवविष्णवादिनिन्दक वेदबाह्यनिरर्थ-
 काचारविशिष्टविपरिक्राणि ॥ कण्ठरवेण वेदबाह्यवताचारइत्याद्युक्तेः ॥ षोडशाध्यायैक-
 पारमवसिद्धेः ॥ विरागिश्चदबाध्यवर्णाश्रमपरिग्रहत्वाद्दशयतिविपर्यायि च ॥ एकोन-
 त्रिंशे ॥ भस्मिन्कलियुगेघोरेनरःपापानुपार्तिनः ॥ भविष्यन्तिमहाबाहोवर्णाश्रमविवर्जिता
 इत्यर्जुनंप्रति व्यासेन कथनात् ॥ प्रकृताध्यायेच ॥ यतयश्चभविष्यन्तिशतशोय सह-
 स्रशः ॥ नाशयंतः स्वर्गधर्मबाधिमच्छन्तिस्तत्पदमिति तेनैवनिरूपणात् ॥ एतस्य सर्वं
 मूलपुत्र स्फुटीभविष्यतीति व्याख्यानेपि तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ॥ यानिचभविष्यन्तित्रयी-

याद्याहत्यादीनि पूर्ववत्पञ्चदशाध्यायवचांसि प्रकरणगोपनाय पूर्वउदध्यायादिकम-
निर्दिश्योक्तानि तेषामपि पूर्वापरभागपर्यालोचनेऽन्यथैव विषयः सिध्यति नतु तेषु त्वदुक्तं
किञ्चिदपीति मूलप्रबोधपादयिष्यते ॥ लक्षणहेत्वोरिति शताऽपि विचारयिष्यते ॥ वास्त-
वार्थाऽऽच्छादनाय त्वया यथा त्रिंशत्ताध्यायवाक्येषु विनिन्दन्ति हृषीकेशमित्येकं श्लोकं
“हत्याद्युत्वा” इत्युक्त्या पिधाय मोहयन्ति जनान्सर्गानिन्यधर्मेवानुदितम् ॥ तथा
पञ्चदशाध्यायउपस्थवि पूर्वापरभागौ मध्यमान्भागविशेषाश्च तिरोधाय भ्रमजननक्षमप्य-
भागोऽनूयते तत्सर्वपुरम्मादुदाटयिष्यामः ॥ तस्माज्ज्ञानदुर्यलच्छलनमाप्रकटकमरिल-
मेतदिति प्रेक्षापतामुपेक्षाहम् ॥ तथापि शास्त्रविनोदरसिका मूलग्रन्थकाराः प्रथमं तदुक्त-
मन्युपेत्य तेन लक्षणतयामिमतेषु सप्तसु बालवल्क्षणत्वमस्ति नयेत्येव तावत्परीक्षन्ते ॥
तदपितेषामित्यादिना ॥ कार्यक्षमेति ॥ कार्ययोग्या कार्यस्य भूमिर्वा ॥ लक्ष्य-
तावच्छेदकसमनियतत्वमिति ॥ समनियतत्वं हि तद्व्यापकत्वविशिष्टतद्व्याप्यत्वम् ॥
यैशिष्ट्यं च स्वरूपघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन ॥ तादृशसामानाधिकरण्यं च स्वरूप-
संबन्धावच्छिन्नतद्व्यापकत्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छि-
न्नतद्व्याप्यत्वनिष्ठाधेयतारूपम् यथा प्रमेयत्वेऽभिधेयत्वसमनियतत्वमभिधेयत्वे च तत्सम-
नियतत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगितानवच्छेदकधर्मवच्यम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवच्छिन्नमेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं वा ॥
लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणा यावन्तो धर्मायस्समानाधिकरणास्तत्त्वं वा ॥ लक्ष्यता-
वच्छेदकव्याप्यत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदवद्वृत्तित्वम् ॥ लक्षणा-
धिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिलक्ष्यताऽवच्छेदकसमानाधिकरण्यं वा अत्र गोत्वा-
ध्याप्ये तद्व्यापकेऽशुद्धिस्त्वे गोलक्षणत्वाभावाय विशेष्यदलम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्य-
स्यैव लक्षणत्वे तु गृष्टित्वसमानाधिकरणशुद्धिस्त्वेपि गोलक्षणत्वं स्यात् ॥ तथाच द्वित्रिः
प्रसूतगन्धादाग्याप्तिरिति तत्र तल्लक्षणत्वव्यवच्छेदाय विरोधणदलम् ॥ एतदेव सर्वैश्वरसि
हृत्वाहुः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवच्छिन्नेत्यादि ॥ अत्र तद्व्यापकत्वं सत्यन्तदलत्वायैः ॥
तद्व्याप्यत्वं प्रथमान्तदलस्य ॥ यथा ॥ शुद्धित्वसमानाधिकरणसाक्षात्त्वं गोलक्षणम् ॥
सरटेऽतिव्याप्तिवारणाय शुद्धित्वसमानाधिकरण्यम् ॥ शुद्धित्वहि शुद्धसंबन्धः ॥
साक्षात्त्वत्वे तत्सामानाधिकरण्यं च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नशुद्धित्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधि-
करणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयताशालित्वम् ॥ शुद्धित्वमात्रस्य महिव्या-
दावतिप्रसङ्गात्तद्वारणाय साक्षात्त्वम् ॥ अत्र लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम् ॥ तद्वच्छिष्टो-
भेदश्च घटादिप्रतियोगिकोभेदः तादृशमेदप्रतियोगितावच्छेदकं लक्षणम् ॥ तथा गोत्वनिष्ठा
अवच्छेदकता यस्यास्तादृशी प्रतियोगिता यस्य तादृशोयोभेदः लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकमेदइतियावत् ॥ तद्वन्तो घटादयः तद्वृत्तित्वं गोलक्षणस्य वर्ततइति तत्र
लक्षणेऽसमन्वयः ॥ दलद्वयकृत्यं तु प्रागेव दर्शितम् ॥ प्रतियोगिताकपदरहितपाठे तु अव-
च्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ तादृशमेवेति ॥
असाधारणमेव वास्तवमेवेति यावत् ॥ अव्याप्यतिव्याप्यसंभवरूपदोषत्रयरहित-

मिति ॥ अद्यासिद्धिं लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥ लक्षण-
तावच्छेदकतया भिन्नतसंबन्धेन लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं वा ॥ यथा कपिलत्वं गोलक्षणाभिव्युच्य-
माने शुद्धादिगदीभ्यव्याप्तिः ॥ कालिन्संबन्धेन बहुवृत्तित्वस्यानपनोद्यतया द्वितीयलक्षणे
संबन्धविशेषनिवेशः ॥ अतिव्याप्तिस्तु लक्षणस्य लक्ष्यवृत्तित्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकाधि-
करणवृत्तिरिव सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकार्यं वा ॥
यथा शृङ्गित्वस्य गोलक्षणत्वे महिष्यादावतिव्याप्तिः ॥ असंभवश्च लक्ष्यमात्रावर्तनम् ॥
लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं वा ॥ यथा एकशकत्वरूपगोलक्षणस्या-
संभवः ॥ एवदोषप्रयात्यन्ताभाववदित्यर्थः ॥ व्यावृत्तिर्यवहारोवालक्षणस्यप्रयोजनमित्य-
मित्युक्तोक्तैर्यवहारस्य लक्षणप्रयोजनस्वमभिप्रेत्याहुः ॥ व्यवहर्तव्यव्यवहारइत्यादि ॥
व्यवहर्तव्यानां गवादिपदानां व्यवहारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लक्षणाभासवत्पि तत्त्वेन
व्यवहारस्याङ्गीकारे ॥ लक्षणेनेति ॥ लक्षणाऽऽभासेन ॥ अतएव (भाषा ५ व्याख्या)
साहचर्यतत्त्वकौमुद्यां चावस्थितिमिश्रः ॥ "समानासमानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः"
इत्याह ॥ अत्र "समानजातीयेभ्यश्चासमानजातीयेभ्यश्च व्यवच्छिद्यतेनेतिष्युपत्तिल-
भ्योलक्षणशब्दार्थः" इति कश्चिद्व्याचष्टे ॥ वस्तुतस्तु तदुभयव्यवच्छेदोलक्षणप्रयोजनमित्य-
च्छिद्योर्थः प्रतीयते ॥ एवं च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं लक्षणमिति तन्मतं
फलति ॥ समानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रं विशेषणेतिव्याप्नोति ॥ नीलोघटइत्यादौ नीला-
दिपदेन समानजातीयस्य रक्तघटादेरेव व्यवच्छेदात् ॥ लक्षणं तु स्वलक्ष्यं गवादिकंस-
मानजातीयेभ्योपि महिष्यादिभ्योभ्यवच्छिनत्ति ॥ असमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्र-
कथने सामान्येतिव्याप्तिः ॥ गोत्वादिसामान्यस्यासजातीयव्यवच्छेदकत्वाद् ॥ अतदुभय-
ग्रहणम् ॥ एवंलक्षणस्य व्यावृत्तिरूपे प्रथमप्रयोजने सिद्धे व्यावृत्तस्यलएव तत्त्वव्यव-
हारोऽर्थासिद्धयतीति नलक्षणाभासेन व्यवहारः ॥ एतदेवाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥

कथं तेषां दुष्टत्वमिति चेच्छृणु ॥ शिवद्वेपोविप्रशप्तस्य प्रथमं
लक्षणमुक्तं तत्र लक्ष्यतावच्छेदकं विप्रशप्तत्वम् ॥ शिवद्वेपोलक्षणम् ॥
एवंच लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्संबन्धकजालंधरा-
दिदैत्येषु शिवद्वेषस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः ॥ न तेषां विप्रशप्तत्वं पुराणेषु
प्रसिद्धम् ॥ मनुष्यत्वे सतीति विशेषणाच्चैवमिति चेद्वैदेष्वति-
व्याप्तिः ॥ त्वय्यव्याप्तिश्च ॥ विप्रत्वावच्छिन्नयाचद्विप्रशप्तत्वस्या-
प्रसिद्धत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वाच्चच्छिन्नशप्तत्वस्य च तत्तद्व्यक्तीनां ज्ञाना-
संभवात् दुर्ज्ञेयत्वेन यत्किंचिद्व्यक्तिशप्तत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकस्य
यत्तद्व्यत्वेनेदृशप्रत्यक्षकलंत्वेन वैष्णवविप्रशप्ते त्वय्यप्येतादृशलक्ष्य-
तावच्छेदकप्रकान्ते लक्षणस्यासत्त्वादव्याप्तिः स्यादेव ॥

सहस्राक्षे तेन शिवद्वेषइत्यादिनाऽनभिज्ञानमित्यन्तेन दर्शितं प्रथमलक्षणं दूषयन्ति ॥
शिवद्वेपोविप्रशप्तस्येत्यादिना शिवद्वेपोनलक्षणमित्यन्तेन ॥ लक्ष्यताव-

च्छेदकनिष्ठाचच्छेदकताकेति ॥ लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोभेदस्त-
 द्वत्स्वितिभावः ॥ अवच्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥
 अन्धकजालंधरादिदैत्येष्विति ॥ अल्पाक्षतरत्वादन्धकस्यपूर्वनिपातः ॥ अन्धकोहि
 हिरण्याक्षपुत्रः क्षिप्रं द्विष्टवान् ॥ तथाच कौर्मैव पूर्वखण्डे षोडशाध्याये ॥ अभिषेकेन
 युक्तेनहिरण्याक्षमयोजयत् ॥ सबाधयामाससुराव्रणेजित्वा मुनीनपि ॥ लब्ध्वान्धकं
 महापुत्रं तपसाराध्यशङ्करमितितदुत्पत्तिरुक्ता ॥ अग्रेच अवापतन्महद्वाज्यमन्धकोऽसुर-
 पुङ्गवः ॥ हिरण्यनेत्रतनयः शंभोर्देहसमुद्भवः ॥ मन्दरस्यांडमांदिर्वीचकमेपर्वतात्मजा-
 मित्यादिना विस्तरेण शिवद्वेषोवर्णितः ॥ अतएवान्धकुरिपुरिति शिवस्याभित्या सुप्रसिद्धा ॥
 जालंधरस्तु पुरन्दरोपरि कुक्षस्य शङ्करस्य नेत्रजन्मा बह्विर्दृहस्पतिप्रसादितेन तेन
 गङ्गासागरसंगमे क्षिप्तः सागरपुत्रोभूत्वा दैत्यैश्चरतां प्राप्तः श्रियः प्रार्थनया हरिणापि
 रणे न हतः सर्वसुराजित्वा नारदगिरा गिरिसुताकत्रः शिवं द्विष्टवानिति पञ्चपुराणे
 कार्तिकमाहात्म्ये नवमाध्यायमारभ्य सप्तदशाध्यायपर्यंतं विस्तरेण निरूपितम् ॥ आदिपदेन
 श्रीभागवतादिप्रसिद्धा वृकासुरभृत्तयः शिवद्वेषिणः संगृह्यन्ते ॥ न तेषां विप्रशस्तत्व-
 मिति ॥ पुराणेषु तथाकृथाया अदर्शनात्प्रत्युत शिवप्रसादजन्यत्वशंभुदेहसमुद्भवत्वादि-
 कथनेन दासत्वाभायनिश्चयाच्च तथा ॥ किञ्चिद्वाशङ्क्यपरिहरन्ति ॥ मनुष्यत्ववृत्त्यादिना ॥
 यौद्धेयु वेदादिद्वेषिषु शिवद्वेषस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणसप्तकस्य
 कौर्मैवचोभ्यएवावगमस्य स्वीकारात्तेष्वस्य विशेषणस्थानुपादानाच्च मनुष्यत्वे सतीति
 वादिनः कल्पनमेवायुक्तम् ॥ मानाभावात् ॥ नच ऋषीन्प्रतियुष्माकं वंशसंभवाद्भ्युक्तिरेव
 तत्र मानमिति वाच्यम् ॥ दैत्यानां दानवानां च कश्यपवंशसंभवत्वेन राक्षसानां
 पुलस्त्यकुलसंभवत्वेन च ऋषिवंशोद्भवतानपायात् ॥ प्रत्युत तासु योनिपि नतिबहुवचनेन
 दैत्यादेरपि संग्रहस्यौचित्यं प्रतीयते ॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशस्तत्वस्येति ॥ अस्य
 दुर्ज्ञेयत्वेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ तत्तद्व्यक्तीनामित्यादिस्तु दुर्ज्ञेयत्वेहेतुः ॥ येषां विप्रशस्त
 इति ॥ कौर्मै सप्तविंशे कर्मणामनसावाचामन्द्रकेष्वपि यत्नत इति वैष्णवनिन्दाया विशेष-
 पतः प्रतिषेधान् ॥ त्रिदोषि विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान्महावादिन इति भगवद्विन्दायां
 परमाणुप्रधानमायादिवादान् हिरा ब्रह्मवादमाश्रयतां ब्राह्मणानां निन्दायां च त्वद्रीत्येव
 दासलक्षणतासिद्धेयं तथेति भावः ॥ किंच श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्याये (श्लो०
 २८।२१।३०।३१।३२) भगवतश्चरत्वेवचेतान्त्वमनुमताः ॥ वायुपिण्डनस्तेभ्यस्तु सच्छा-
 खपरिपन्थिनः ॥ नष्टशौचामूढधियो जटामक्षास्थधारिणः ॥ विद्वान्तु शिवदीक्षायां यत्र दै-
 वं सुरासवम् ॥ ब्रह्मच ब्राह्मणां श्रेयस्य दूषं परिनिन्दथ ॥ सेतुं विधारणं पुंसामतः पातण्डमा-
 धिताः ॥ एष पवहि लोकानां शिवः पन्थाः सनातनः ॥ यं पूर्वेषां नु संतरधुर्यं धर्माणं जनार्दनः ॥
 तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्मसनातनम् ॥ विगर्हयात पातण्डं दैवं वो यत्र भूतराडिति भृगोः शापः
 पठ्यते ॥ त्वयि तादृशधर्ममखं तु खर्दीपशैवमुधाकरदशानाक्षिः संतपमवगम्यते ॥ पुनः
 किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ यौद्धेष्त्विति ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ तेन

ननु नाहं शिवद्वेषपदेन देवतात्मकेश्वरद्वेषं ग्रहीमि येनान्धका-
दिष्वतिव्याप्तिः प्रसज्येत ॥ किंतु शिवावतारशङ्कराचार्यद्वेषम् ॥
अतएवोक्तं श्रौतधर्मयत्नरि फलिमलहर्तरीतिचेत्तथापि यौद्वेष्यति-
व्याप्तिः स्यादेव ॥ मण्डनमिश्रादावतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाप्तीतिपदेन
श्रीतिमेदो विवक्षितः प्रीत्यत्यन्ताभावोवा श्रीतिविरोधि या ॥ नायः ॥
चूक्षादावतिव्याप्ते शिवमकेष्वतिव्याप्तेश्च ॥ नापि द्वितीयतृतीयौ ॥
घटादावतिव्याप्ते ॥ श्रीतिविरोधिनोद्विष्टसाधनताज्ञानजन्यस्यांत-
करणवृत्तिविशेषस्य शिवमकेषु राजणादिष्वसत्त्वेन सनकादिशतेषु
तेषु विप्रशस्तत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकान्तेष्वव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ तस्मा-
च्छिद्यद्वेषो न लक्षणम् ॥

येये वादिनोद्विषयत्वादिषु शङ्कराचार्यं सममाग्रहपूर्वकवादादिकर्तृत्वेन प्रतिवालेषु
सर्वेष्वतिव्याप्तिः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ अशेषस्य जगतः शक्तताया वस्तुमशक्यत्वात् ॥ शङ्करा-
चार्यानुपायिष्वप्यतिव्याप्तिमाहुः ॥ मण्डनमिश्रादाविति ॥ प्रतिज्ञापूर्वकवादादिकर-
णात्स्पष्टैव तदादे शङ्कराचार्येष्वप्रीतिः ॥ अथ विद्याभूतज्ञातृत्ववतारपक्षाश्रयणाददो-
षइतिचेत्तदर्थं विधातुर्विप्रत्वमाश्रयणीयम् ॥ शिष्यभागेत्तरमन्यासिश्च ॥ दुर्वासं शक्त-
भारत्यामपि सा ॥ वस्तुवस्तु द्विपन्तोदेवमीशानमितिवाक्ये ईशानपदं न शङ्कराचार्यपरं
भवितुमर्हति ॥ सप्तविंशत्याये शङ्कराचार्यावतारसम्बन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु प्रिंशे तदव-
तारकपन मया स्वीक्रियतइत्येकपुराणस्यत्वादेवद्वान्यमपि तत्परं भविष्यतीतिचेत्तर्हि ॥
पुर्वज्ञपोषितो ह्योमाश्वमेधसुरारिणा ॥ चकार मोहशङ्कराणीति कौर्मोहशङ्कराध्यापकाप्यमपि
तत्परं कुतो न भवेत् ॥ किंच ॥ श्रीभागवते बुद्धोमाज्ञाजिनसुतं कीकटेषु भविष्यतीत्युक्तंवात्
तत्रप्रकरणाग्नरे पठितानि तानानयन्त्यमसतोक्तविष्णुसूक्तानित्यादिवचांसि अकृतबुद्धकृत्य-
पराणि कुतो न ॥ ॥ तस्मादेवमीशानमित्युक्तेर्देवतारूपशिवपरमेवैतदिति न त्वदुक्तं
किंचित् ॥ प्रिराध्यायवचसामपि वास्तवार्थस्य दर्शितत्वात्वाच्च ॥ यत्तु “द्वेषोऽप्रीति
अनभिरजनम्” इत्युक्तं तदर्थं विकल्प्य दूषयन्ति ॥ किंचाप्तीतिपदेनेत्यादिना ॥
अयमाव ॥ तस्यादक्षपमभावश्चतदल्पत्वतदभ्युत्थता ॥ अग्राशस्त्यविरोधश्चनभर्या पदप्रकी-
र्तिता इति मनोरमादौ सगृहीतेषु सीमासकमन्यप्रसिद्धेषु पदरसु नजर्भेषु अत्राक्षणा
अनुवराकन्या अपशवोवान्येगोअधेभ्यहत्यादिवत्प्रकृते सादृश्याल्पत्वाप्राशस्त्यानामन्यत-
मस्य त्वदाविषयित्वप्रतीतिर्भेदादयक्षपणवावशिष्यन्ते ॥ तत्र न तावन्नेदं ॥ तथास्त्यन-
श्वहत्यादिनाऽभिमित्रोद्यवादिरिव अप्रीतिरित्यनेन प्रीतिभिमित्रधर्मोपगृह्येत ॥ शिष्यविषयक-
प्रीतिभिमित्रधर्मश्च वृक्षादौ शिवमकेषु चास्त्येवेति तत्रातिव्याप्तिः ॥ नापि अपापमविषयि-
त्यादिवदत्यन्ताभावः ॥ तथासति वक्ष्यमाणरीत्या जडे चिदानन्दयोस्तिरोभावादघटादाव-
तिव्याप्तिः ॥ तत्र प्रीतिमात्रस्यासत्त्वेन शिष्यविषयकप्रीतेरप्यभावात् ॥ नाप्यधर्मोऽस्ति
इत्यादिवद्विरोधः ॥ राखणद्विषु सनकादिविप्रशस्त्ये सत्यपि शिवविषयकप्रीतिरित्युक्तधर्मा-
भावादव्याप्तः ॥ मण्यन्तं दिवक्ष्यमाणैर्द्वारि निरक्षैः सनकादिभिः शक्तौ जयविजयावेव

हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौरावणकुम्भकर्णौ शिशुपालदन्तवक्रौ चामूतामिति श्रीभागवततृती-
यस्कन्धसप्तमस्कन्धादौ प्रसिद्धम् ॥ वृक्षादिव्यत्यन्ततमसेषु प्रीतिविरोधिनो विपादस्य
सत्वादतिव्याप्तिरपि ॥ तमसोविपादात्मकत्वं स्याहुः साङ्ख्याः ॥ प्रीत्यप्रीतिविपादात्म-
काः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाभयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणा इति ॥ तस्मा-
च्छिवद्वेषो न विप्रशंसानां लक्षणम् ॥ अस्माकं तु शिषे तदवतारशङ्कराचार्येषु च न
द्वेषगन्धोपि ॥ न च तन्मतखण्डनमात्राद्वेषः संभाषणीयः ॥ तथासति स्वभाष्यादौ विष्णव-
वतारकपिलनारदादिमतं खण्डयितुं शङ्कराचार्येष्वपि विष्णुद्वेषितायास्तदवतारद्वेषितायावा
प्रसक्तेर्नृवारत्वात् ॥ एतच्च मूले प्रपञ्चयिष्यते ॥ सहस्राक्षेनिन्दन्तीति लक्ष्मणयोग इत्यादिना
येदार्थप्रेष्यन्तेनोक्तं द्वितीयलक्षणं दूषयन्ति ॥ द्वितीयं लक्षणमित्यादिना त्वयाप्य-
ङ्गीकरणीयतयादित्यन्तेन ॥ अत्र शतृवल्लोलक्षणहेत्वोर्विधानस्याभावास्तिन्दन्तीत्युक्त-
निन्दायालक्षणव्यकल्पने मानमन्येष्टव्यम् ॥ कलिप्रवृत्त्यनन्तरं कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिक-
धनात्तत्रापि कुर्वन्तीति लक्ष्मणयोगात्तदानीमपि शिवनिन्दकानां बौद्धादीनां सत्वात् ॥ असत्वे
चतुर्लक्षण्यां तर्कपादे स्वयं व्यासेन तेषां खण्डनस्यासंभवास्तिन्दन्तीत्यस्यार्थव्यकल्पन-
मप्यनव्यन्तप्रयोजनम् ॥ वस्तुतस्तु पुरादक्षाध्वरेद्विजाइतीदमुत्तरश्लोकपूर्वाऽन्येति ॥
कौर्मै दक्षाध्वरकाले देवीकर्तृकशापस्यानिरूपणात् ॥ न च यज्ञे देहमुत्सृजन्त्या दाक्षायण्याः
शापः संभवतीति याच्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे तथाकथया अप्यभावात् ॥ प्रत्युत
यज्ञतोषहुतिथात्कालात्प्रागेव दाक्षायणीभार्यं परित्यज्य हिमगिरिगोहे तस्याः प्रादुर्भावस्य
सिद्धेः ॥ अतएव पञ्चदशाध्याये दक्षयज्ञे प्रवर्तमाने ॥ दक्षोयज्ञेनयजतेपितामैपूर्व-
जन्मनीत्यादिना देवीकर्तृके तद्यज्ञविनाशनधरप्रार्थने पूर्वजन्मनि पितेत्युच्यते ॥
द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवाक्येष्वपि तथैव फलति ॥ अतो न देवीशापेन
दक्षाध्वरस्य संबन्धः ॥ केचित्तु तत्र देवी शापस्याधुतत्वात्पञ्चदशाध्यायोक्तरीत्या
देवीशा चण्डीश्वरेण पविना वज्रेण निर्दग्धाः देवीशाम्भ्यां पार्वतीमहेश्वराभ्यां अपविनिर्दग्धा
वा इत्यर्थमाहुः ॥ तत्र नास्माकं निर्वन्धः ॥ पुरादक्षाध्वरइत्यस्यान्वयस्तत्तरयैव ॥
तथाच ये द्विजास्तमसाविष्टचेतसः सन्तः पुरा दक्षाध्वरे महादेवं निन्दन्ति अनिन्दन् ॥
पुरिलुङ्घ्यामइति चाल्द ॥ वसन्तीह पुराच्छात्रा इत्यादिवत् ॥ ते तस्मिन्काले वृथाधर्मं
षोडशाध्यायायुक्तं कापालिकाचरणादिरूपनिष्कलधर्मं चरिष्यन्तीति कौर्मैवाव्यस्यार्थः ॥
यत्तदोर्ध्वाहारस्तु त्वयापि कल्प्यः ॥ अन्यथा “निन्दाफलं चधर्माचरणस्यवृथात्वम्”
इत्यस्यासिद्धेः ॥ अतो न कोप्यस्मात्तु चोद्यावकाशः ॥ अभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ तत्रतादृ-
शार्थकेत्यादिना ॥ उत्तरखण्डइति ॥ तत्र द्विचत्वारिंशेध्यायइति प्रागेवादशमम् ॥
सहस्राक्षकारेण वक्ष्यमाणां कल्पितर्किकवदन्तीं हृदि निधाय शङ्कन्ते ॥ ननुनव्यासैरिति ॥

द्वितीयं लक्षणं शिवनिन्दा ॥ सा च शिवोमोहनायावतीर्णइत्येवं-
कथनम् ॥ तत्र तादृशार्थकवाक्यस्यप्रणेतृत्वं लक्षणत्वेनाभिमतमनु-
यादकत्वं या ॥ आद्ये नास्माभिस्तादृशं वाक्यं रचितं किञ्चनूदितम् ॥

प्रणीतं च पद्मपुराण उत्तरखण्डे व्यासैः [तथाच तत्रातिव्याप्तिः ॥
ननु नव्यासैरीदृशः श्लोको रचितः किंतु केनचित् कायस्थेन तत्र
प्रक्षिप्त इति चेत् तस्मिन् अतिव्याप्तिः द्वितीये त्वनुवादकत्वेन सूतस्यापि
विप्रशस्तत्वापत्तिः ॥ किंच त्वयापि तादृशवाक्यस्य स्वग्रन्थेलिखित-
त्वात्तवाप्यनुवादकत्वेन त्वय्यतिव्याप्तिः ॥

तस्मिन् कायस्थे ॥ इदं समाधानं तु प्यनुवर्जितं न्यायात् ॥ परंतु तस्य सा व्यासकृति-
रेवेत्याशयः ॥ अतएव सूतेऽनुवादकत्वाद्दोषः स्वयमुच्यते ॥ प्रक्षिप्तत्वाभिप्राये तु स न
सङ्गच्छेत ॥ ननु कथं व्यासकृतित्वमिदं इति चेत् ॥ दर्शनान्तरग्रन्थकारैः साक्षात्पार्श्वानु-
यायिभिश्चोदाहृतत्वादित्यवधारय ॥ तथाहि ॥ साङ्ख्यसूत्रमान्ये प्रथमाध्याये (सूत्र २२)
“विजातीयद्वैतापत्तिश्च” इति सूत्रव्याख्याने “एभिश्च सूत्रैर्ग्रहणीमांसांसिद्धान्तो निरा-
कियत इति भ्रमो न कर्तव्यः” इत्याद्युक्तवद्व्ययते “यत्तु वेदान्तिमुवाणामाधुनिकस्य मायावाद-
स्याप्रलिङ्गं इदं तत्तेषामपि विज्ञानवाचेकदेशितया युक्तमेव ॥ (मायावादमसृष्टाखं
प्रच्छन्नमौद्बुध्यते ॥ मयैव कथितं देविकलौमाह्वयरूपिणः) इत्यादि पद्मपुराणस्य शिरषाभ्य-
परंपराभ्यः ॥ ननु तद्वेदान्तमतम् ॥ (वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमपैदिकम्) इति
तद्वाक्यशेषादिनि ॥ मायावादिनोश्च च न साक्षात्प्रतिपादितम् ॥ विजातीयेति विशेषण-
वैयर्थ्यात् ॥ मायावादे सजातीयद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति ॥ तस्मादप्रमकरणे विज्ञान-
वादिनां बन्धहेतुष्वप्यस्यैव साक्षात्प्रतिपादयते ॥ अथैव च रीत्या नवीनानामपि
प्रच्छन्नमौद्बुधानां मायावादिनामविद्यामात्रस्य तुरल्लस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम्”
इति ॥ नागोजीमदोऽपि मार्कण्डेयपुराणस्य सप्तशतीविवरणे त्रयोदशाध्याये (श्लो० ९)
वदतुर्मासैर्लक्षैरेतस्य व्याख्याने पुराणेषु ऋषिभिराचार्यैः संश्लेषितं वैदिकाऽनाद्वर्णीयताया
बोधकानि पराशरोपपुराणादिनां चांसि कौर्म प्रसिद्धं गौतमश्लोपकाराय शिष्यैश्चोदाहृतं
मोहशास्त्राणां निर्माणं चोत्त्वा पाश्चे पावतीश्वरसंज्ञादे शृणु देवि प्रख्यामितामसानियथा-
क्रममिव्यादीनि दूर्लोकान्युत्तरखण्डवचनान्यनुवर्तितवान् ॥ तत्र वेदार्थवन्महाशास्त्रं माया-
वादमपैदिकम् ॥ मयैव कथितं देवि जगत्तानाक्षकारणादित्यन्त लिखित्याऽप्रेनुपदन् “अस्य
पुरार्थं भाशित्वेति शेषः ॥ व्यायवैशेषिकयोः सुखदुःखादिमत्त्वमात्मनः धृतिविरुद्धं निरी-
श्वरतासाङ्ख्यमीमांसयोः श्रुतिविरुद्धेति तदंशे तेषामग्रामाण्यम् ॥ मायावाद्दोनास्तिका-
नाम्” इत्यादिना तद्वचनं नास्तिकत्वादपरतयान्ययानीत्वा समाहितवान् ॥ काशीपुण्य-

निन्दन्तीत्यादिलक्षप्रयोग आर्थः ॥ अनेन तेषां द्वितीयं लक्षणमुक्तम् ॥ निन्दाचाऽविश्व-
मानदोषनयनम् ॥ तत्र शिवोमोहनायाऽनतीर्ण इत्येव शुद्धाऽर्जतमार्तण्डदीपाविद्वन्मन्त्रनायु-
क्तीत्या प्रलपनम् ॥ तन्निन्दाफलं धर्माचरणस्य घृणात्वम् ॥ त्रयीबान्धत्वं नाम त्रयीतदर्थप्र-
हणाऽयोग्यत्वम् ॥ कथंचिन्नद्रुहणेऽपि तत्फलानर्हत्वं च ॥ मूलं त्वाम्भूददधनधिनाराध ॥
तत्राऽपि सर्वेऽपीश्वरेलादिनैकोहेतुलक्षणं चोक्तम् ॥ भागवतेऽपि यद्युत्तमसर्वमुद्दिश्य भगवत्स-
प्रतिद्विहि ॥ इहलसः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो मवेदित्युक्तम् ॥ तत्त्वं तु वेदार्थ एव ॥

ग्रामादिस्थलेषु प्राचीनेषु विद्वत्पुस्तकेषु सर्वग्राह्यं ग्रन्थतुल्यतएव ॥ एतावता तद्वचसां व्यासकृतत्वं तु तदभिमतमेव ॥ एवं ग्रामाणिकग्रन्थान्तरेष्वपि स्थलविशेष एषामुपन्यासो द्रष्टव्यः ॥ अथ अनुवादोनिन्देति द्वितीयपक्षं दूषयन्ति ॥ द्वितीयेति-त्यादिना ॥ इत्येकारं कौर्मवाराहादिव्यपि चकारमोहशास्त्राणि त्वंचरुदमहाबाहोमोह-शास्त्राणिकारयेत्यादिकथनात् विष्ण्वतारेष्वपि श्रीभागवतादौ वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽत-दहानित्यादिकथनाच्च तत्रतत्र तादृशवाक्यप्रणेतरि व्यासे तदनुवादकसूतादौ तदुदाहारेषु निबन्धकारेषु च निन्दन्ति च महादेवे विनिन्दन्ति हृषीकेशमिति कौर्मोक्तस्य लक्षणस्य दोषस्य चा प्रसक्तिर्दृष्टव्या ॥ किंच शिवइत्यादि ॥ कथनमात्रस्येति पदं संपादकत्वमित्यग्निमे-णान्वेति ॥ नेति निवेद्येति तत्रैवान्वेति ॥ अत्र मात्रपदमवधारणार्थं विष्णवादिदेवविषयकं तथा कथनं व्यवच्छिन्नं ॥ मात्रं कार्त्तव्येवधारणइत्यमरः ॥ तत्तद्धर्ममिति ॥ व्यर्थीभू-तपुण्यत्वत्रयीबाह्यत्वतत्फलानर्हत्वादिधर्माणां संपत्तेर्निश्चयेनेत्यर्थः ॥ व्यभिचारापत्ते-रिति ॥ गौतमपञ्चलक्षण्यां प्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र ४६) अनैकान्तिकसम्प-भिचारइति सूत्रस्य भाष्ये “व्यभिचारएकग्राह्यवस्था” इति वात्स्यायनः ॥ तत्राप्यर्थं व्यतिरेकव्यभिचारः ॥ कारणे कार्यसमानाधिकरणत्वात् सत्ताभावप्रतियोगित्वात् ॥ तथाच व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकमत्वाच्च यतान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणा-संभवेन तादृशकथनेन धर्माचरणपृथात्वादिरूपितकारणत्वासिद्धिरिति भावः ॥ वस्तुतस्तु-तादृशकथनशालिष्वपि व्यासादिषु पूर्वोक्ततद्धर्मासंपत्तिनिश्चयेन कार्यं कारणसमाना-धिकरणत्वात् सत्ताभावप्रतियोगित्वादन्यव्यभिचारोपपत्तेः सूचयिष्यते ॥

किंच शिवोमोहनायावतीर्णइत्यादिकथनमात्रस्य न धर्माचरणस्य वृथात्वं त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वं कथंचिद्ग्रहणेपि तत्फलानर्हत्व-मित्यादिधर्मसंपादकत्वम् ॥ तादृशनिन्दाकर्तृत्वरहितेष्वपि वेद-विष्णुतद्भक्तनिन्दाकर्तृषु तत्तद्धर्मसंपत्तिदर्शनेन व्यभिचारापत्तेः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकधर्मघटकतया निवेशेन तृणा-रणिमणिन्यायेन कार्यतावच्छेदकधैजात्यकल्पनेन वा व्यभिचारवार-णेपि त्वयाप्येतत्कुत्सापरावस्मदीयौ श्लोकावित्यादिना निन्दायाः कृतत्वेन विष्णुभक्तनिन्दानिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकधैजा-त्याक्रान्ततत्तद्धर्माणां त्वय्युत्पत्तेर्दुर्धारात्त्वमेवेत्यपि विभावनीयम् ॥

पूर्वपक्षिभतेन व्यतिरेकव्यभिचारमात्रस्य वारणमनूय दूषणान्तरमाहुः ॥ स्वाव्यव-हितोत्तरत्वस्येत्यादिना ॥ निवेशेनेति ॥ यथाऽनुमितित्वेन च कार्यकारणभावेपि भूमावगाहिपरामर्शजन्यबह्विविधेयकानुमितिस्यले बह्विव्याप्यालोकवानिति परामर्शाभावा-व्यभिचारः ॥ एवमालोकाऽवगाहिपरामर्शजन्यबह्विसाध्यकानुमितिस्यले धूमविषयकतद-भावाव्यभिचारः ॥ तद्वारणाय कार्यताऽवच्छेदककोटौ स्वाव्यवहितोत्तरत्वं निवेशयन्ति ॥ संस्कारणम् ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन भूमाऽवगाहिपरामर्शविशिष्टबह्विसाध्यकानुमि-

तित्याऽवच्छिन्नं प्रति तादृशपरामर्शेण कारणम् ॥ तेन संसर्गेणाऽऽद्योक्तविषयरूपराम-
शैविशिष्टतादृशानुमितित्यावच्छिन्नं प्रति तद्विषयकः स एव कारणमिति न व्यभिचारः ॥
तथापि स्वात्म्यवहितोत्तरपरसंबन्धेन शिवनिन्दाविशिष्टत्रयीयाद्वत्वादीन्प्रति तन्निन्दा-
हेतुः ॥ तेन संसर्गेण विष्णुनिन्दाविशिष्टतद्वर्माणमिति सा हेतुरिति न व्यभिचारः ॥
स्वात्म्यवहितोत्तरपरविशिष्टत्रयीयाद्वत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकधर्मत्वात्तद्वत्तया तस्य
नियेशः ॥ तृणारणिमणिन्यायेनेति ॥ यथातुल्यं भविररणिश्वेत्येकैश्चमपि यद्विं प्रति
कारणम् ॥ इतराऽसमन्धानदशायामपि कार्योत्पत्तेः ॥ ननु कार्यहेतुतयोक्तानां कथित-
धीजभूतसंस्कारविशेषलोकाशास्त्राख्यापयेक्षणजन्यनिपुणताकाव्यज्ञशिक्षापूर्वकान्यासाना-
मिन श्रित्यपर्वाप्तसमुदायत्वं तत्र कार्योत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकम् ॥ स्पष्टं चेद प्रथमा-
कारके व्युत्पत्तिवादे ॥ तथात्र त्रयीयाद्वत्वादितत्तद्वर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
तावच्छेदकं शिवनिन्दावादिनं स्वतंत्रमेव ननु शिवनिन्दाविष्णुनिन्दाविशिष्टसमुदायत्वं
कारणतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः ॥ कार्यतावच्छेदकवैजात्यफलपत्तेनेति ॥
यथाऽवयवचिन्तामणौ “पद्माऽवयवादिजानीयं शाब्दज्ञानमेवोत्पद्यतइति तद्बीजनक-
वाक्यत्वंन्यायस्यम् ॥ एवं प्रतिज्ञावयवमादेरपि प्रत्येकं विजानीयशाब्दज्ञानमिति तद्बीज-
नकशाब्दत्वमेव तल्लक्षणम्” इति केषांचिन्मतमनूदितम् ॥ अत्र प्रतिज्ञादिनिष्ठजनकता-
निरूपितजन्यतावच्छेदिका पक्षच्छाब्दयोधवृत्तिर्विलक्षणैव जातिः स्वीक्रियतइति प्रतिज्ञा-
जन्यशाब्दयोधवृत्तिजातेर्हेतुजन्यशाब्दयोधे तज्जन्यशाब्दधीवृत्तिजातेः प्रतिज्ञाजन्ययोधे
चाऽभावापरस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणतया न व्यभिचारः ॥ तथाऽत्र शिवनिन्दा-
जन्यत्रयीयाद्वत्वादिनिष्ठा विष्णुनिन्दाविषयत्रयीयाद्वत्वादितत्तद्वर्मेनिष्ठा जातपक्ष परस्पर-
विकक्षणपदेति कार्यताऽवच्छेदकवैजात्याश्च व्यभिचारः ॥ वस्तुतस्तु “तत्र ॥ ज्ञानवि-
शेषजनकतया तज्ज्ञानजनकतया वा न्याये प्रतिज्ञादौ अनतिप्रसक्तमनुगत रूपमन्तरेण दुर्नि-
रूपम् ॥ तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् ॥ अन्यथा जातिमद्वारप्रसङ्गम्” इतिनदता
चिन्तामणिर्कुर्यात् तत्राकारपदं निरस्तम् ॥ तथा प्रकृतेऽपि शक्यं निरसितुम् ॥ तत्राहि ॥
जनकतावच्छेदकस्य निन्दापरसंबन्धेन त्रयीयाद्वत्वादिनिष्ठजन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वं
न शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ नच शिवस्य त्रिधाविशिष्टनिन्दात्वस्यावच्छेदकत्वादोषः ॥
विशिष्टनिन्दाये शुद्धनिन्दात्वाऽनतिरेकात् ॥ विशिष्टं शुद्धाद्यानिश्चयतइतिन्यायात् ॥
अथापि जातिसकरोर्दुर्निवास एव ॥ शिवाद्यैकनिन्दाजन्यत्रयीयाद्वत्वादितत्तद्वर्मेनिष्ठजन्य-
ताऽवच्छेदकजातीनां परस्पराऽसमानाधिकरणानां शिवविष्णुवेदतत्तद्वर्मादिसमुदायनिन्दाज-
न्यत्रयीयाद्वत्वादां समांसा सद्व्यापत्तेः ॥ एवं शिवविष्णुशब्दद्वित्रादिनिन्दाजन्यतत्तद्वर्मे
द्वित्रादिजानीनां साङ्ख्यम् ॥ नचैकैकनिन्दासमुदायनिन्दाजन्यतत्तद्वर्मेण जन्यताऽवच्छेद-
कजातीनां नानात्वकल्पनाच्चतद्ग्राह्यत्वात्तद्वर्मादौ वाच्यम् ॥ समुदायनिन्दाजन्यतत्तद्वर्मेण
शिवनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातेर्विष्णुनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकतया विष्णुनि-
न्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातेः शिवनिन्दादिनिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्तद्वर्मे-
त्वेन तद्विरूपितजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिद्यतत्तद्वर्मेनाभिमतस्य कार्यकारणभावरस्य

व्यभिचारेण भद्रप्रसङ्गात् ॥ उभयादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादिधर्मे तत्तज्जात्यभावनिर्वाहकप्रति-
 चध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने महागौरवात् ॥ इतरदपि तत्र शिरोमणिगदाधरमष्टाचार्याद्युक्तं
 प्रकृते यथासंभवमवगन्तव्यम् ॥ तस्मात्पूर्वपक्षिणः कुशकाशाऽवलम्बनमेवैतत् ॥
 एतत्कुत्सापरावसदीयौ श्लोकावित्यादिनेति ॥ इदं सहस्रांशे द्वितीयभागा-
 रम्भेऽस्ति ॥ तत्रहि आत्मात्मार्यमनःसमर्पणपथाहर्तुपरस्त्रीधनमित्यादिश्लोकद्वयेन विष्णु-
 भक्तेष्वविद्यमानदोषकथनरूपा निन्दा व्यधायि ॥ वैजात्यकल्पनमभ्युपेत्याहुः ॥ विष्णु-
 भक्तनिन्देत्यादि ॥ कौर्मण्व पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये भृग्व्यादीन्प्रति श्रीकृष्णः ॥
 येमांजनःसंस्मरन्तिफलैःसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्त्वापंभक्तानांपुरुषोत्तमे इत्यादिन-
 द्वैष्णवान्प्रशस्य परस्परतरंयान्ति नारायणपरायणाइति तेषामक्षरातीतवस्तुप्राप्तिलक्षणं
 मोक्षमभिधाय वैष्णवशिरोरत्ने गङ्गाचरे स्वाऽभिन्ने द्वेषवतां वैष्णवानामपि दुष्फलमुक्तवा
 तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणा मनसावाचामङ्गलेष्वपियत्नतइति
 शिवनिन्दावद्वैष्णवनिन्दाया अपि कर्मणा मनसा वाचा यत्नतः सम्यक्परिहर्तव्यत्वं
 वक्ति ॥ अनुपदमेवाग्रे येचदक्षाऽध्वरेशसादधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ अविष्यन्तिकलौभक्तैः
 परिहार्याःप्रयत्नतइति त्वाद्यगमच्छन्नकापालिकादीनां वैष्णवैः प्रयत्नतः परिहरणीयत्वं
 बोधयति ॥ तत्रैवत्रिंशेऽर्शुनं प्रति व्यासः ॥ कुर्वन्तिचाऽवताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवै
 इत्यादिना दक्षाध्वरे शिवं निन्दितवतामवतरणं बृथाधर्माचरणं चोत्तवा विनिन्दन्ति
 हृषीकेशं ब्राह्मणान्प्रभवादिनः ॥ वेदबाह्यमताचारादुराचारावृथाऽऽश्रमाः इत्याद्याह ॥
 त्वद्रीत्या चेदमपि ज्ञप्तानां लक्षणमेव ॥ तेन बृथाधर्मसंपन्ने हृषीकेशनिन्दके
 अश्रवादितन्नक्तनिन्दके च त्वयि शप्तत्वनिश्चयेन त्वदुक्तयुक्त्यात्वय्येव प्रयीबाह्यत्वादित-
 तत्तद्वर्मापत्तिर्निश्चलाऽतोयुक्तमेवोक्तं दुर्वारैवेति ॥ अस्माभिरित्यादि ॥ अविद्यमान

अस्माभिर्न शिवनिन्दा क्रियते किंतु प्रसंगागतानां तादृशवचनाना-
 मनुवादमात्रम् ॥ सूतवैशंपायनादीनामप्यनुवादकत्वप्रयुक्ततादृश-
 धर्मवत्यापत्तिभिर्याऽनुवादस्य त्रयीबाह्यत्वादिधर्माहेतुतायास्त्व-
 याप्यङ्गीकरणीयत्वात् ॥

दोषकथनएव निन्दात्वस्य त्वयाप्यङ्गीकृतत्वेनास्माभिस्तु पुराणोक्तस्यैवानुदितत्वेन च
 भास्यासु शिवनिन्दानिरूपितकार्यत्वेनाभिमतधर्माणां सहक्रान्तिः ॥ अन्यथा व्याससूत-
 प्रभृतिष्वपि तथाकथनशालितया तत्तद्वर्मासहान्तिर्दुर्वारा स्यात् ॥ सा च तत्ताप्यनिष्टेति-
 भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ परोक्तमभ्युपेत्येह व्यभिचारादिकमुक्तम् ॥ धर्माचरणवृथात्वाद्
 नेन मानतयाऽवलंबितानां कौर्मवचसां विचारे ॥ तदुक्तं सकलं जले विलेखनकौशल-
 देशीयमेव ॥ तथाहि ॥ वृथात्वे मानं वृथाधर्मचरिष्यन्तीतिवाक्यमेव त्वयाभिप्रेयते ॥
 यस्तुतस्तु नत्र तेषांवृथाभवेद्वर्माइत्यादिकथनाभावात् यथाश्रुतपाठे तदाचरितधर्मोद्देश्यक-
 वृथान्वविधेयकशब्दबोधानुदयात् पूर्वोक्तएव तस्य वाक्यस्यार्थइति न किञ्चिदेतत् ॥
 यथ कलिमुखा शिवनिन्दायाः फलं त्रयीबाह्यत्वमिति दृषीधवचनमलार्थीतं तदेव

मोहयन्तिजनानिति शक्यस्य विषयः ॥ निन्दन्ति च महादेवमित्यस्य त्रिदो सत्त्वेन भवित्य-
न्ति त्रयीवाद्या इत्यस्य च पञ्चदशो सत्त्वेन तयोः परस्परसंबन्धगन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु
मास्यनयोः संबन्धः ॥ परं पञ्चदशाऽध्यायेपीदं तन्निन्दाफलमेव पठ्यत इति चेत्तत्त्वम् ॥
परंतु यज्ञकाले साक्षाच्छिष्ये देव्यां च वेदाप्रतिपाद्यत्वलक्षणाऽविद्यमानदोषारोपणरूपाया
दक्षादिभिः कृताया निन्दायाप्य फलं तत्पठ्यते न ॥ पात्रादियचनानुवादस्य ॥ नापि
समिन्नध्याये फलो शक्ता भवतीत्यं शिष्यं निन्दित्यन्ति निन्दातश्च त्रयीवाद्या भवित्य-
न्तीति निरूप्यते ॥ तत्र हि (श्लोक ८) सर्वेष्वेव हि यज्ञेषु न भागः परिकल्पितः ॥
नमन्नाभायं यासां यज्ञश्चरत्येति न्यते ॥ (श्लोक ११) न ह्ययं यज्ञो रुद्रः संहर्ता तामसो हरः
नमः कपाली विदितो विधाता मोषपघते हस्मादिरूपायां निन्दायां दक्षेण कृतायां यादमि-
त्युक्त्या मुनिभिर्देवैश्च सा स्वीकृतेत्यादिपर्वण्योच्यते ॥ (श्लोक १५) पुनः प्राह पतं-
द्वधं दर्पी चोभगवा नृपिः ॥ संप्रेक्ष्य पिंगणान् देवान्सर्वान्वैरद्र विद्विष हति ॥ ततः कांचित्त-
दुक्तिमनूय पुनरभिधीयते ॥ (श्लोक २८) एवमुक्तं तामविप्रविः शशापेश्वरविद्विषः ॥
समागतान्माक्षणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ यस्माद्बहिष्कृतो वेदान्नवन्निः परमेश्वरः ॥
विनिन्दितो महादेवः शङ्करो लोका नन्दितः ॥ भवित्यन्ति त्रयीवाद्याः सर्वेष्वीश्वरविद्विषः ॥
निन्दन्ती ईश्वरं मार्गकुशास्त्रासक्तचेतस इत्यादि ॥ अत्र यस्माद्बहिष्कृतो विनिन्दित इति कान्त-
प्रयोगेण तत्कालकृतस्याविद्यमानदोषकीर्तनस्यैव तत्फलमिति निश्चाय्यते ॥ यद्य तत्रापी-
श्वरविद्विष इत्यादि नैको हेतुर्लक्षणं चोक्तमित्यजल्पि तदपि न विद्वदादरणीयम् ॥ शतृयदि-
पोलक्षणहेत्वोर्विधानस्याभावात् ॥ यद्यने त्वीश्वरविद्विष इति पदमुद्देश्य बोधकम् ॥ संप्रेक्ष्य-
पिंगणान् देवान्सर्वान्वैरद्र विद्विष हति शशापेश्वरविद्विष इति च पूर्ववचनमलेन तथैव निश्च-
यात् ॥ तथाच यस्मात्परमेश्वरो भवन्निर्वेदाद्बहिष्कृतो नमन्नाभायं यासां तर्हि मित्यादिना अतो
भवन्तप्य त्रयीवाद्याः कापालिकादिप्रमाणानुयायिनो भवित्यन्दीत्येव तदर्थः ॥ अधिकं ॥
मूले वक्ष्यते ॥ एतेन “त्रयीवाद्यात्वं नाम त्रयीतदर्थं ग्रहणायोग्यत्वम् ॥ कथंचित् तद्ग्रह-
णेपि तत्फलानर्हत्वं च मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च” इति तस्य कपोलकल्प-
नामात्रमूलकमकाण्डताण्डवमपास्तम् ॥ अत्र त्रयीतदर्थयोरुभयोर्ग्रहणाऽयोग्याद्ये
कथंचिद्ग्रहणेपि तयोः फलाऽनर्हत्वे वा शूद्रचर्दिति दृष्टान्तोपन्यासस्तु तस्यैव
शाकार्याऽपरिज्ञानमवगमयति ॥ शूद्रस्य त्रयीग्रहणायोग्यत्वेऽपि पुराणादिद्वारा तदर्थ-
ग्रहणे योग्यत्वात् ॥ अत एव बृहस्पराशरः ॥ कपिलाक्षीरपातेन द्वाहणीरामनेन च ॥ वेदा-
श्वरविचारेण शूद्रपतति जातित इत्यश्वरपदादानुपूर्वीविचारस्यैव प्रतिषेधं गमयति ॥ जाति-
त इत्यत्र तत्क्षणादित्यपि पाशान्तरम् ॥ श्रीमत्सवतादित्यपि श्रीशूद्रहिजयन्भूनां त्रयीनशु-
तिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥ इति भारतमाह्वयं कृपया मुनिना कृतमिति
भारतस्य पदेदेन द्वात्रिंशत्तथास्त्रीणां प्रज्ञामुने ॥ सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं

पुराणश्रवणं बुधैरिति ॥ एकादशस्कन्धेऽपि ॥ साधवेऽनुचयेऽनूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोऽपि तामिति
 भगवद्वाक्यम् ॥ श्रवणाध्ययनार्थं प्रतिपेधोक्तिस्त्वानुपूर्वीपूर्वकार्याभिप्राया ॥ श्रवणादेः
 साहचर्यात्कमस्वारस्याच्च ॥ नच प्रकृतेति तादृशार्थग्रहणमेव विवक्ष्यत इति वाच्यम् ॥
 तथाऽर्थग्रहणायोग्यत्वमपि चेदबाह्यत्वमित्यापत्त्या शूद्रस्य तद्बाह्यत्वापातात् ॥ नचेष्टापत्तिः
 ॥ नवेदयाह्येऽपुरुषेधर्मलेशोऽपि शङ्कर ॥ संगच्छते महादेवधर्मो वेदाद्विनिर्भवति कौर्मपूर्व-
 खण्डपोडशाध्यायादिवचोभिः सर्वथा निर्धर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥ तया सति निर्णयसिन्धुप्रथ-
 मपरिच्छेदाद्युदाहृतानां शूद्रोऽवर्णश्चतुर्योऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हतीत्यादिव्यासादिवचसां व्याको-
 पात् ॥ प्रकाशे तु पुराणादेः साकल्येन पठनस्यैव प्रतिपेधो न तु तद्व्यासाऽर्थज्ञानस्येति
 दिक् ॥ विशेषस्तु मदीये सत्सिद्धान्तमातेण्डे प्रथमाष्टके किं वर्णनिष्ठ इत्यस्योत्तरे तृतीया-
 ष्टके शूद्राश्चेदुपदेष्टव्या इत्यस्योत्तरे च द्रष्टव्यः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ यच्च श्रीभागवतचतु-
 र्थस्कन्धद्वितीयाध्यायस्थं (श्लोक २१) य एतन्मर्त्यमुद्दिश्येति वचनमुदाहृतं तत्र द्यूमः ॥
 तस्मिन्नेवाध्याये पठितेषु भवजन्तधरायेच विद्वन्तु शिवदीक्षायां विगर्हयात पाखण्डं देव घोष-
 ग्रभूतरादित्यादिवचनेषु भवशिवादिपदेन शङ्कराचार्या गृह्यन्ते न वा ॥ आद्ये "सदी-
 क्षयाचार्यमूर्तिस्यः" इत्यादिवचनानुरोधात्तद्दीक्षाधरस्य तव पाखण्डित्याद्यापत्तिः ॥ ननु
 प्रकरणबलाद्भवादिशब्दानां साक्षाच्छिवपरतया न तत्र शङ्कराचार्याणां संबन्धोऽसौ न
 दोष इति चेद्युक्तमेव ॥ तर्हि य एतदिति वाक्यमपि-साक्षाच्छिवपरमेयेति संतुष्ये ॥ तत्र हि
 (श्लोक १०) अयंतु लोकपालानामित्यादिना दक्षेण कृतां शिवनिन्दां पार्थीतसंयन्धायो-
 ग्यत्वं दमशानवान्नप्रत्वादिलक्षणमनूय (श्लोक १७) विनिन्द्यैवं सगिरिशमप्रतीपमव-
 स्थितमित्यादिना निन्दाश्रवणेऽपि शिवस्याप्रतिद्रोहं दक्षकर्तृकं शापत्रिसर्जनं च निरूप्य
 ततोरोपकपायितेन नन्दीधरेण कृतः प्रथमं दक्षाय शापत्रिसर्गः पठ्यते (श्लोक २१)
 य एतन्मर्त्यमुद्दिश्येत्यादिभिः सार्धस्त्रिभिः श्लोकैः ॥ यच्च स्वाभिमतप्रयीबाह्यत्वसमर्थनार्थं
 "तत्तुंयेदार्थपुत्र" इति व्याख्यातं तदपि मोहनमात्रम् ॥ तत्र तत्त्वशब्दस्योत्तरकाण्डा-
 धर्मब्रह्मपरत्वात् ॥ अतएवानुपदं (श्लोक २२) गृहेषु कूटधर्मेऽनुसक्तोऽप्राप्त्यसुखेच्छया
 ॥ कर्मतत्रं विननुते वेदवाद् विपक्वधीः ॥ बुध्यापराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः ॥
 स्त्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो यस्तमुजोऽचिरात् ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जड इति
 केवलपूर्वकाण्डार्थं सकामतया प्रवृत्तिरुच्यते ॥ अग्रे तदनुसारिणामपि पुष्पितवेदवाचा
 चित्तोन्मथनं वर्ण्यते ॥ तस्याद्वयं तत्पतो वैमुरयं न श्रयी बाह्यत्वरूपम् ॥ अतएवात्र
 "तत्पतः परमार्थान्" इति धीधरस्वामी ॥ य एतन्मर्त्यमित्यस्य स्पष्टतया दक्षमात्रपरत्वं प्रती-
 यत इति तस्य सर्वमाधारणवाग्रधारणमपि विचारणवारणधारणकम् ॥ अस्माकं ॥ शुद्धाद्वैता-
 यलम्बिताया एापि द्वेषस्यानवसरात्तु त्तरां महेश्वराग्रजरेषु शङ्कराचार्येषु तस्य संभाषणापि
 ॥ सण्डनादिकं ॥ कापिलमतमण्डनादिवच दोषायेति दर्शितं प्रादुर्भावयित्यनेन च पुरतः ॥

इंश्वरसंमतमार्गनिन्दा तृतीयं लक्षणम् ॥ सापि विप्रशक्तत्वरूप
 लक्ष्यताऽचच्छेदकसमनियता न भवति ॥ रुद्रयामलादिपूक्तत्वेनेश्व-
 संमतस्य धाममागादेर्निन्दाया वैदिकीर्दक्षिणमार्गस्यैः क्रियमाणत्वेन

विप्रशस्त्यरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदकताकमेदघत्वेन
निश्चितेषु तेष्वतिव्याप्तत्वात् ॥ एतेनेश्वरसमतमार्गनिन्दायाख्य-
नधिकारहेतुत्वं लक्षणत्व चेत्यादिप्रलापोव्याप्तः ॥ दक्षिणमार्ग-
स्यानां वैदिकानां त्रय्यधिकारस्य सर्वं समतत्वात् ॥

सदृशास्ते ऐश्वरमार्गश्चाऽग्रेत्यादिना तृतीय लक्षणमित्यन्तेनोक्तं तृतीय लक्षण खण्डयन्ति ॥
ईश्वरसमतमार्गनिन्देत्यादिनाऽतिव्याप्त्यादिदोषप्रस्तत्वादित्यन्तेन ॥ कौर्म-
वचने ऐश्वरमार्गमित्यत्रैश्वरपदघटकेश्वरपदेन साक्षाद्विरुद्धाश्चो विवक्ष्यतडाहो शङ्करा-

॥ ऐश्वरमार्गस्याऽग्रेतसमतथुत्यर्थवर्णनरूपम् ॥ तन्निन्दयैव प्रवीणाश्रुतायायुक्त्यात् ॥
योय निन्दति सतत्रेण्योमवतीति न्यायाऽऽनुत्त्यात् ॥ अस्य वाक्यस्याऽपि कौर्मस्यैवोक्त-
विप्रशङ्करनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधकौर्मैवाक्यै प्रलापस्यस्याऽपि शिनिन्दाया प्रसङ्गेन वाचविध-
मार्गप्रहणस्यैव दुष्तरवाच ॥ ईश्वरसमतमार्गनिन्दाऽपि त्रय्यधिकारस्य हेतुर्लक्षणम् ॥ दाता-
नार्तिनश्च तृतीय लक्षणम् ॥

चार्यापूर ॥ तत्राद्य दूषयन्ति ॥ रुद्रयामलादिवित्यादिना ॥ अत्रादिशब्द प्रकारवचन
सजातीयानि तन्नाश्वराणि पाशुपतशास्त्रमृत्वीनि च सगृह्णाति ॥ तत्र पाशुपतशास्त्र
नाम भगवता पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायाऽप्यात् पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम
इत्यादिना पञ्चाध्यायात्मक प्रणीतम् ॥ तत्र प्रथमेध्याये कार्यरूपोजीव पशु ॥ द्वितीये
कारणपशुपतिरीश्वर ॥ तृतीये योगपशुपतौ चित्तयमाधानम् ॥ तृतीये विधिर्भक्त्या
निपवर्णनादि ॥ पञ्चमे तु सान्त्तसज्जको मोक्षश्च ताक्षकलेन निरूपित ॥ अत एव
तस्य पञ्चाध्याया क्रमात्कार्यकारणयोगविधिदु पान्ताख्या उपयन्ते ॥ अस्य शिवकर्तृकत्व
वमापतिर्दूतपति श्रीकण्ठोमहाप्रभुत ॥ ऊर्चिबानिदमन्त्रोपशानपाशुपतशिवइतिमोक्ष-
धर्मादावपि प्रतिदम् ॥ तत्राणि च यत्तु पश्चिस्तत्विहारयन्ति सन्ति विशेषतोमाह-
नानि ॥ तत्रार्धसंक्षेपस्तु श्रुत्वादिनाय प्रसङ्गात्प्रदर्शयते ॥ तत्र महामायाशम्बर तन्त्रम् ॥
अन्यस्मिन्पदार्थेऽन्यथाप्रतिभानरूपमायामपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालविधिरूपम्
॥ १ ॥ योगिनीजालशम्बर तन्त्र योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम् ॥ २ ॥ उत्त-
तन्त्रमिन्द्रजालविधाविशेष पृथिव्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् ॥ ३ ॥
सिद्धमैरव तन्त्रम् ॥ ४ ॥ मायिकमैरव तन्त्रम् ॥ ५ ॥ कञ्जालमैरव तन्त्रम् ॥ ६ ॥
कालाभिर्भैरव तन्त्रम् ॥ ७ ॥ अन्तिमैरव तन्त्रम् ॥ ८ ॥ योगिनीभैरव तन्त्रम् ॥ ९ ॥
महाभैरव तन्त्रम् ॥ १० ॥ भैरवनाथतन्त्रम् ॥ ११ ॥ भैरवाष्टकमिदं कापालिकमत-
प्रतिपादकम् । बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम् ॥ यथा ब्रह्माणी-
तन्त्रम् ॥ इन्द्रमेव माह्वीतन्त्रम् ॥ १२ ॥ मादेयरीतन्त्रम् ॥ १३ ॥ कौमारीतन्त्रम् ॥ १४ ॥
वैष्णवीतन्त्रम् ॥ १५ ॥ वाराहीतन्त्रम् ॥ १६ ॥ ह-द्राष्टीतन्त्रम् ॥ १७ ॥ चामुण्डा
तन्त्रम् ॥ १८ ॥ शिवदूतीतन्त्र चेति ॥ १९ ॥ माहवाष्टकमिदं प्राध्यायेन तत्तदेवता
प्रतिपादकम् ॥ धामलानाम् मिद्वान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्मष्टौ ॥ यथा
रुद्रयामलम् ॥ २० ॥ भैरवयामलम् ॥ २१ ॥ शिवयामलम् ॥ २२ ॥ विष्णुयामलम्

॥ २३ ॥ स्कन्दयामलम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मयामलम् ॥ २५ ॥ देवीयामलम् ॥ २६ ॥
यामलम् ॥ २७ ॥ शाक्त तन्त्रतया चतुःपष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यावहारः ॥ अत
एव मूले रुद्रयामलादिविविधेति प्राधान्येन तस्य निर्देशः चन्द्रज्ञानतन्त्रं कामेश्वर्यादिषोडश-
नित्याप्रतिपादकं कापालिकमतदर्शकं च ॥ तिथिनामधेयं नित्येति ॥ २८ ॥ मालिनीतन्त्रं
समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् ॥ २९ ॥ महासंमोहनं तन्त्रं जाग्रतामपि निद्रितोपायप्रति-
पादकम् ॥ ३० ॥ वामलुष्टं वामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते ॥ ३१ ॥ महादेवतन्त्रं
षट्कादिसिद्धकूलाचारप्रदर्शकम् ॥ ३२ ॥ वातुलम् ॥ ३३ ॥ वातुलोत्तरम् ॥ ३४ ॥
कामिरुचेति ॥ ३५ ॥ त्रीण्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि ॥ हन्नेदतन्त्रं
कापालिकाचारप्रदर्शकम् ॥ ३६ ॥ तन्त्रमेद ॥ ३७ ॥ गुह्यतन्त्रयोः ॥ ३८ ॥ प्रकाशं रहस्यं
वा परकृतमन्त्रतन्त्र प्रयोगाणां परावृत्त्युपायाः प्रदर्शिताः ॥ कलावादं कामशास्त्रं धारत्या
यनादिमतम् ॥ ३९ ॥ कलासारं रूपादिवृद्ध्युपायप्रतिपादकम् ॥ ४० ॥ कुण्डिकामतं
गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् ॥ गुटिका पानपात्रम् ॥ ४१ ॥ मतोत्तरं तन्त्रं रससिद्धिप्रकाशम्
॥ ४२ ॥ धीणातन्त्रम् ॥ धीणानाम योगिनी संभोगयक्षिणीत्यस्यानामन्तरम् ॥ तस्याः
साधनोपायप्रदर्शकम् ॥ ४३ ॥ त्रोटतन्त्रं गुटिकाजनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् ॥ ४४ ॥
त्रोटलोत्तरतन्त्रं चतुःपष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः ॥ ४५ ॥ पञ्चामृततन्त्रं पृथिव्या-
दिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम् ॥ ४६ ॥ रूपमेदादिपञ्चतन्त्रा-
ण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं
कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥ पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम्
॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ एवमेतानि सर्वाण्यपि
अप्रीतिर्निर्णतरां हेयानि ॥ एषां सर्वेषामधीश्वरकर्तृत्वं तु प्रायेण तेषु तेषु तन्त्रभागेषु
तत्र तत्र पुराणेतिहासादौ च स्फुटमेव ॥ वाममार्गैरेति ॥ अत्राप्यादिशब्दः प्रकारव-
चनः ॥ तेन वैदिकाः वैष्णवाः शैवाः शाक्ताः धामाः सैद्धान्ताः कौला इति सप्तापि शाक्त-
मेदास्तत्सप्रह्लाचारिणः पाशुपतप्रभृतयश्च संगृह्यन्ते ॥ अत्राद्याः स्रयः शुद्धवैदिकवैष्णवशै-
वेभ्योऽतिरिक्ताएव ॥ एषां स्वरूपं तत्त्वदीपनियन्धादितो ज्ञेयम् ॥ क्रियमाण-
त्वेनेति ॥ पत्नीत्वंदीक्षयारण्डाचण्डाअपिभजन्तिहि ॥ दिगम्बराश्चर्मचिह्नाः
सुरापानपरायणाः ॥ पापरूपादुराचारास्तेकौलापरिकीर्तिता इति निन्दादर्शनात् मिता-
क्षरायां (म० ३ आशीचप्रकरणे श्लो० ३० उदक्यागुचिभिः भ्रायादित्यस्य विवरणे
महाण्डपुराणे शैवान्पाशुपतान्पृष्ठाश्लोकायतिकनास्तिकान् ॥ विकर्मस्थान्द्रिजाद्भुद्वा-
न्सपामाजलमाविशेदिति निबन्धेव्येवमादिनिन्दादर्शनाच्च क्रियमाणत्वेनेत्यर्थः ॥

किंचेश्वरसंमतमार्गप्रतिपादितानां पञ्चमकारत्वेन तन्मार्गस्थैर्व्यव-
हियमाणानां मध्यमत्स्यमैथुनादीनां मनुयाश्चक्ष्म्यादिभिर्वैदिकत्वेन
प्रत्यक्षशक्तित्वेन विप्राऽशक्तत्वेन च निश्चितैर्ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयं-
गुपेहनागमइत्यादिना निषिद्धमक्षयजैह्यमित्यादिना पारदार्यपारिदि-

स्यमित्यादिना च महापातकातिपातकोपपातकत्वेन प्रतिपादितत्वे-
नैश्वर्यसंमतमार्गनिन्दकेषु तेष्वतिव्याप्त्यापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यसंम-
तमार्गनिन्दायालक्षणत्वे पूर्वोक्तेषु मीमांसकधौद्धादिष्वतिव्याप्तिः ॥

पञ्चमकारत्वेनेति ॥ मयं मांस मत्स्या मैथुन मुद्रा इति पञ्च मकारा कुर्गणयादिषु
मोक्षसाधनतया सुप्रसिद्धा ॥ ननु ऐश्वर्यमार्गशब्देन मया ईश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपो मार्ग
उच्यते ॥ यामादिमार्गस्य तु तथाप्याभावात् सर्वमेतत्कर्णमभे कटिचारनस्य सहोदरीभू-
तमित्येन्मैवम् ॥ तथापि मधुवाताऋतायतहत्यादिश्रुतीनां मद्यपरताया पञ्चालमनवि-
ध्यादीनां मासादिपरतायाश्च स्वयमीश्वरेण वर्णनाद्गृह्णाता श्रुतिवाक्यानां तत्तत्तन्ने तेनैव
स्वयमन्यथा नयनाच्च ॥ तथाहि ॥ कुलार्णवे द्वितीयोच्छासे पार्वनीं प्रति शिवो बहुलं
कुलधर्ममाहात्म्यं पठन् (श्लोक ४७) कुलधर्ममजानन्वोमोक्षमिच्छतिदुर्मतिः ॥ पाता
वारमपारसपाणिभ्यात्तर्तुमिच्छति ॥ योयान्यवर्शनैर्मयश्चभुक्तिमुक्तिचकाङ्क्षति ॥ स्वप्न-
लब्धधनेनावधनवान्समवेद्यदीत्यादिना तद्वर्मेवतामस्त्युत्कर्ष्य तद्वहितानामत्यन्तगह्वर्णां च
दर्शयित्वा (श्लोक ११३) पेयमद्यपलसाद्यसमालोक्यप्रियामुखम् ॥ इत्येववरणजप्यप-
रं प्राप्यपरपद्मम् ॥ गुह्यकारणपलब्धयमयीदृशकुलदर्शनम् ॥ स्वस्वतापुत्रजान्तिनेतरेभुक्ति-
मुक्तिदमित्यादिनामद्यमांसमैथुनादिसेवन धर्मस्येनोक्तं वा सुरामांससेवनादौ रूपानि
प्राप्यक्षितानि च धर्मज्ञाच्छोकानि (श्लोक १२७) सुरावैभलमज्ञानमित्यादिनाऽनूद्य तेषां
प्राप्यक्षितानां कौलशास्त्रदर्शितविधिं विना सेवनविषयकत्वं तद्विधिना सेवने तु न दोष-
इत्याशयेन (श्लोक १३५) मांससदर्शनं कृत्वा सुरादर्शनं न चरेत् ॥ तस्मात्प्राविधानामद्यमां-
संसेवेयकदाचन ॥ मिथिवरसेक्षिते देविनरमात्मप्रसीदसि ॥ नाशयद्यप्यविधिनासत्यमेतद्व-
रामने ॥ तृणत्राण्यविधानेनच्छेद्येद्यच्छेदाचन ॥ मिथिवर्गाद्विजवापिह्वापापैर्नलिप्यतइत्या-
द्यभिधाय तस्य मार्गस्य व्यसनतस्य श्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वं चाह ॥ (श्लोक १४०) कुलशा-
स्त्राणिसर्वाणिमयैवोक्तातिपार्षति ॥ प्रमाणाग्निमन्देशेनहृतव्यानिहेतुभिः ॥ दधताभ्य-पि-
तृभ्यश्चमधुवाताऋतायते ॥ स्वादिष्टयामदिष्टयाक्षीरसर्पिमधूदकम् ॥ हिरण्यपात्रमपो
पूर्णमभ्यनुत्पद्यन् ॥ सद्योदीक्षवतीत्याद्या प्रमाणश्रुतस्य श्रियेति ॥ अभे च पशुर्पोच्छासे
(श्लोक १०) अथप्रातः समुद्यायगुह्यदेवात्मचिन्तनम् ॥ कर्णमूलस्थसूत्रश्रुत्वादिष्टम्
जमोचनम् ॥ शौचाश्लेषोद्यनस्नानसंख्यातर्पणमाचरेदित्यादौ श्रौतस्मात्तत्कर्मणामप्यनुष्ठेयव-
बोधयति ॥ तथा पञ्चमोच्छासे (श्लोक १२) अमसाद्वादशप्रस्थप्रस्थार्धतत्क्रमेणचेत्यादिना
पैष्ट्यादिमविरोत्यादनप्रकारान्प्राप्य ब्रह्म (श्लोक ३३) मयान्येकादशैतानिभुक्तिगुक्तिप्रदानिच ॥
द्रावशतसुरानद्यसर्वेषामुत्तमश्रिये ॥ गौडीमाग्नीचपैष्टीतिविज्ञेयाश्रिविधामुरा ॥ सर्वसिं-
द्धिकरपैष्टीगौडीमोगप्रदायिनीत्यादिना पैष्ट्यादीनां पृथक्पृथक् कलविशेष सर्वासं दर्शन-
स्पर्शनाद्याणादिपुण्यविशेष पूजायामुपयोगो योक्त्वा (श्लोक ४७) मांसतुप्रविधिमोक्तं खभूज-
ल्लघाप्ये ॥ यथासमयमेत्थैकतर्पणार्थप्रकल्पयेत् ॥ मांससदर्शनेनापिसुरादर्शनवत्फलम् ॥
पितृदैवतयशेषुवेदेहिंसाविधीयते ॥ आभार्यप्राणिनां हिंसाकदाचिच्छेदिता श्रिये ॥ अनिमि-
त्ततुगवापिच्छेद्येद्यच्छेदाचन ॥ देववर्गाद्विजगावाह्वापापैर्नलिप्यते ॥ मामनाहृतपुण्ये-

पिपापस्याप्रत्यवायत ॥ मन्त्रिमित्तकृतपापपुण्यभवतिशाभवि ॥ यैरेवपतनद्रव्यै सिद्धि-
 सैरेवचोदितेत्यादिना तत्र वेदानुकूल्य दर्शयति ॥ तथा (श्लोक ८३) सुराशक्ति शिवो
 मासतद्भोक्ताभैरव स्वयम् ॥ तयोरैक्यसमुत्पन्नमानन्दोमोक्षव्यत्यते ॥ आनन्दोब्रह्मणोरू-
 पंतद्देहेभ्यवस्थितम् ॥ तस्याभिव्यञ्जकद्रव्ययोगिमित्तेनपीयतइत्यादौ ॥ अन्योन्तर
 आत्मानन्दमय ॥ आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात् ॥ आनन्दरूपममृतयद्विभाति ॥ इत्यादिश्रु-
 तीनामर्थमद्वैत च वर्णयति ॥ (श्लोक ८९) देवान्पितृन्समभ्यर्च्यवेदशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥
 गुरुस्सरन्पिबन्मद्यखादन्मासनदोषभागित्यादिना वेदशास्त्रानुकूल्य प्रकाशयन्निषेधानाम
 भिलाषपूर्वकारैधपानादिपरत्वं स्वसमतपानादे सोमपानादिवददूषितत्वं च प्रपञ्चयति ॥
 पद्योह्लासे च (श्लोक ५२) प्रथम प्रकृतेहस प्रतद्विष्णुरनन्तरम् ॥ श्र्यम्भकस्तुतृतीय स्या
 चतुर्थेक्षिपदाभिध ॥ (तत्पदाभिधइति पाठान्तरम्) विष्णुर्योनिकइत्याख्य पञ्चम
 कल्पतामनुरित्यादौ सत्तद्वैदिकमन्त्रानुग्रह स्फुटयति ॥ एव तत्रतत्र तन्त्रग्रन्थेषु श्रुत्यादि
 प्रामाण्याद्वरण श्रुत्यर्थवर्णन चापेक्षणीयम् ॥ विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ अतस्तादृश
 मार्गैर्ग्रीश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपताया सत्वात्तन्निन्द्वेषु वैदिकशिष्टेष्वतिप्रसंगोमूले
 यत्क सयुक्तएव ॥ यस्तुतस्तु कौर्मवचने ईश्वरमार्गशब्देन ईश्वरस्यायमीश्वरेण प्रोक्तोवा
 मार्गइत्येवार्थोलभ्यते ननु तत्समतश्रुत्यर्थवर्णनरूपइति कल्पनेकिंचिदपि लिङ्ग वचनेऽस्ति ॥
 मनसा कल्पनेभ्यनित्यारस्तु प्रकाशित ॥ मनु नेश्वरसमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वमात्र मार्गस्या-
 ऽऽदरणीयत्वे बीजमपितु वास्तवतदर्थवर्णनरूपत्वमेव ॥ अतोवामादिमार्गैर्ग्रीश्वरसमतश्रु-
 त्यर्थवर्णनरूपत्वे सत्यपि प्रयोजनविशेषार्थ शिवेन तथा कथनात् तेषामनिन्द्यत्वमितिचे-
 त्प्रिय न ॥ पर कोवास्तव श्रुत्यर्थ कश्चाऽवास्तवइत्यत्र किं निर्णायकम् ॥ वेदाज्ञादीना
 पूर्वोत्तरमीमांसासिद्धन्यायानां चानुकूल्यप्रातिकूल्ये एव वास्तवावास्तवयोर्निर्णायके
 इति चेदोक्तम् ॥ श्रीमदाचार्यादीना हि तदनुकूल्येवार्थज्ञापनार्थमेव प्रवृत्ति ॥ एवच
 सत्यसत्समतश्रुत्यर्थसदनुकूलोऽन्यसमतोवा सतथेत्यत्रैवावयोर्विवाद पर्यवस्यति ननु
 पुराणवचनैरह वा निन्द्यस्त्व वा निन्द्यइत्यत्र वृथाकलह ॥ ब्रह्महत्यासुरापानमि-
 त्यादि ॥ मनुना एकादशाध्याये (श्लोक ५४) ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगर्वहर्षनागम ॥
 महाभित्पातकान्याहु ससर्गश्चापितै सहेति सुराप्रतिषेधोवोधित ॥ याज्ञवल्क्येन तृतीया
 ध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक १३) निषिद्धभक्षणजैहयमुत्कर्षचवधो
 नृतम् ॥ रजस्वलासुरास्वाद सुरापानसमानिचितिनिषिद्धस्य मासलशुनादे स दर्शित ॥
 मनुयाज्ञवल्क्यादिशास्त्रेवनुपाकृतमासनिषेधा स्पष्टतराप्येति विमिह बहुना ॥ तेनैव
 तत्रैव (श्लोक २८) गोवधोवात्यतास्तेयमित्यादिना (श्लोक ३६) भार्यायाविश्रयश्चैपामे-
 कैरुमुपपातकमित्यन्तेन उपपातकान्युक्तानि तत्र (श्लोक २९) पारदार्यपारित्यमिति
 परदारसङ्गस्य प्रतिषेध प्रकाशित ॥ एव मत्स्यादिप्रतिषेधाजपि सन्त्येव ॥ महापातका-
 तिपातनेत्यादि ॥ यद्यपि प्रायश्चित्तेन्दुशेखरादिषु महापातकसमान्यनुपातकत्वेनोक्तानि
 अतिपातकानि चातिरिक्तान्येवोक्तानि तथाप्यत्र महापातकसमानामतिपातक उच्यवहारस्तु
 महापापचातिपापतथापानकमेवच ॥ प्रासङ्गिकचोपपापमित्येवपञ्चक्रोगइति मिताक्षरा

यामुपपातकरूपणउदाहृतसरणानुरोधात् ॥ अतउभयथापि व्यवहारो न विरुद्धः ॥
 अथेश्वरशब्देन शङ्कराचार्याण्युप ग्राह्यादिति द्वितीयं कल्पं कृपयन्ति ॥ शङ्कराचार्येत्या-
 दिना ॥ मीमांसकादिभिर्बहुभिरेव शङ्करमतस्य राण्डितत्वात्तयेतिभावः ॥ यस्तुतस्तु
 पञ्चदशाध्याये तथा परिग्रहे प्रकृतद्वान्यप्रकृतान्यागमौपसज्येयाताम् ॥ भार्यासाहित्यनम-
 त्वरुपादित्वादिभिर्दक्षाधुक्तैः सूर्यमूर्तित्वादिभिर्दंपीचोकैश्च धर्मैः साक्षाच्छिरस्यैव
 प्रकृतत्वात् ॥ अग्रे देवीप्रार्थितेन तेनैव स्वगणद्वाराऽध्वरस्य विध्वंसात् ॥ तत्र शङ्कराचार्या-
 णां कथायालेशतोऽप्यभावादक्षस्य तेषु द्वेषस्याप्यभावात् ॥ यस्तु अस्य धारयस्यापि
 कौर्मस्यत्वेनोक्तविधेश्वरनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधककौर्मवाक्यैः प्रत्यासर्येत्याहुक्तं तदसत् ॥
 तथासति पञ्चदशापेक्षया षोडशस्याधिकप्रत्यासन्नत्वात्तत्रत्येषु चकारमोदशाखाणीत्यादि-
 धाक्येऽप्यप्याचार्याणां कर्तृतयाऽगर्थं स्वीकुर्याः ॥ नच कापालभैरवमित्यादिपरिगणनविरोधः
 शङ्क्यः ॥ तथाप्याविसहस्रशब्दत्वेन संप्रदसंभवात् ॥ ननु प्रकरणाभावाद्विरुद्धलिङ्गदर्श-
 नाच्च न स्वीक्रियतइतिचेरप्रकृतेषु तुल्यम् ॥ नचैकपुराणस्यत्वमात्रेण तथाऽर्थः शङ्क्य-
 कल्पमित्युक्तम् ॥ श्रीभागवतादिषु बुद्धस्य भगवद्वक्तारतया मार्गतत्वेन तत्पुराणेषु हरिः
 भक्त्यावश्यकप्रबोधकवचस्तु धिगजन्मनश्चिद्वृद्धिप्राप्तमित्यादिषु तद्वहितमिन्द्राद्यवस्तु च
 बुद्धमक्तिपरतायाबुद्धविरुद्धवैदिकनिन्दापरतायाश्चापातात् ॥ यस्तुतस्तु त्रिंशाध्यापयचर्चा-
 स्वपि न शङ्कराचार्यविपयानीति प्रकाशितं प्राक् ॥ येश्वरमार्गश्चात्र ईश्वरस्य तन्मार्गायाश्च
 वैदिकमन्त्रपूर्वकाऽऽहुतिभिर्यजनीयत्वादिलक्षणव्यं ननु शङ्कराचार्यकृततथुल्यर्थवर्णनरूपः ॥
 दक्षादिकाले तस्याऽभावात् उपक्रमोपसंहारविरोधाश्च ॥ कौर्मवचनानां स्वयमक्षरल-
 भ्योऽर्थः ॥ यस्मात्परमेश्वरो भवन्निर्वैदाद्विष्कृतोऽतो भवन्तश्चर्यायाश्चा भविष्यन्ति इह
 यज्ञे सर्वेऽपीश्वरविद्विषोभवन्तेश्वरं मार्गं नम्रधामार्थयास्तार्थशङ्करस्येतिनेज्यतइत्यादिना
 निन्दन्ति अतो यशस्कार्थं स्वाश्रितोपि हृयीकेशः पराहमुखोभविष्यतीति ॥ तदेवदग्ने
 प्रपन्नमिष्यतइत्याहुः ॥

कौर्मवाक्यानि तु न निन्दादीनां लक्षणरथेन प्रतिपादकानि
 क्तिव्यन्यपराणीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ स्वकपोलकल्पनया तु तेषां
 लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्यास्यादिदोषप्रस्तत्वात् ॥

कौर्मवाक्यानीति ॥ तथाच निन्दतोईश्वरमार्गमिति तत्रन्तर्धटितपाठस्य केवल-
 स्वरूपोलकलिपित्वात्तन्मूलिका "ईश्वरसंमतमार्गमिन्दापित्रयनधिकारस्य हेतुर्लक्षणं च"
 इत्युक्तिरपि केवलव्योचि चित्रारंभमेवानुकरोति ॥ यच्च शास्त्रानां त्विदं तृतीयं
 लक्षणमिति तदप्यसत् ॥ सप्तविंशे प्रथमं तेषां लक्षणं त्रिंशे द्वितीयं पदत्रयो
 तृतीयमिति कल्पने मानलेशस्याप्यभावम् ॥ यश्च योऽयं निन्दति स तद्वैष्योभयतीति
 न्याय उक्तः सोपि जीवन्मुक्तानां स्वनिन्दकेषु द्वेषाऽभावादनैकान्तिकः ॥ यच्छब्दयोस्त-
 च्छब्दयोश्च क्रमानपेक्षसामानाधिकरण्याद्विकारे तु शिक्षार्थं चित्रादिना निन्दमानेपि पुत्रादौ
 द्वेषाऽभावादनैकान्तिकत्वम् ॥

कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वं चतुर्थं लक्षणम् ॥ कुशास्त्र-
मप्युक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ उक्तञ्च त्वयाशङ्कराऽऽ-
चार्यसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्गः ॥ तथाच तादृशश्रुत्यर्थवर्णन-
रूपमार्गभिन्नशास्त्राभ्यासकर्तृत्वं लक्षणं संपन्नम् ॥ तच्च तत्प्रा-
क्तनेषु सर्वेऽप्यतिव्याप्तम् ॥ किञ्च तादृशश्रुत्यर्थाऽनभिद्येषु
शिवभक्तेषु पुराणाद्यभ्यासशालिष्वतिव्याप्तिश्च ॥ किञ्चाधि-
गतपाणिनीयगौनदीयसर्वेस्वे नवद्वीपगमनेन संपादितकणभु-
षचरणाक्षसिद्धान्तसंपदि भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वनि
तादृशशास्त्राभ्यासशीले त्वय्यतिव्याप्तिश्च ॥

अथ सद्व्यासे कुशास्त्रमित्यादिना लक्षणत्रयमित्यन्तेन दर्शितानि त्रयंपञ्चमपष्टलक्षणाणि
क्रमेण युगाप्यक्षूययिष्यन्त कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्वरूपं तुर्यं तावत्प्राधान्येन परिहरन्ति ॥
कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वमित्यादिना चतुष्टयपूर्वनिरस्तमित्यन्तेन ॥ उक्त-
ञ्चेति ॥ उक्तविधेश्वरेत्याद्युक्त्या सूचितइत्यर्थः ॥

कुशास्त्रमपि उक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात् ॥ एव मिथ्याऽधी-
तसमाचारत्वमपि शङ्कराऽनभिमतऽधीतसमाचारत्व ॥ मिथ्याज्ञानप्रलपित्वमपि शिवाऽन-
भिमतज्ञानप्रलपित्वमेव ॥ शक्तानामिदमपि लक्षणत्रयम् ॥

अत्रास्य भावः ॥ यद्धि “कुशास्त्रमपि उक्तविधेश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वार-
स्यात्” इत्युक्तं तदसत् ॥ नहि तस्मिन्नध्याये पूर्वाऽपराध्यायेषु वा ऐशमात्रमपि शङ्करा-
चार्याणां प्रकरणस्यास्ति ॥ तत्र दक्षयज्ञादिनिरूपणे तद्द्वेष्यत्वतद्व्यवधिष्वसकत्वादिभि-
साक्षादयक्षस्यैव प्रकरणात् ॥ नम्रत्वकपालित्वाऽष्टमूर्तित्वादितन्मात्रलिङ्गदर्शनात् स्पष्टर-
जमहादेवादिशब्दश्रुतेश्च अतो न कुशास्त्रशब्देन शङ्कराचार्यमार्गभिन्नमार्गपक्षाऽऽहृत्य प्रहीतं
शक्यं ॥ ननु कुशास्त्रशब्देन तु शिवप्रवर्तिततिरिक्तमार्गएव गृह्यते शङ्कराचार्याणामपि
शिवावतारत्वादित्यसिद्धिरिति चेत्तथासति पाशुपतशास्त्रमपि शिवप्रवर्तितमस्ति प्रशंसितं
च तत् कथंचिन्मोक्षफलकतया महाभारतादौ ॥ तद्विषयं कुशास्त्रं न वा आद्ये शाङ्करमत-
तद्योभयमपि कुशास्त्रतयाऽङ्गीकरणीयं स्यात् ॥ परस्परप्रतियोगिकभेदवत्त्वात् परस्परविरुद्ध-
त्वात् उभयस्यापिश्रुत्यर्थवर्णनरूपवाञ्छ ॥ न द्वितीयः ॥ शिवप्रवर्तितमितरत्सर्वमपि विहाय
केवलशङ्करभिन्नमार्गपरिग्रहे मानाऽभावात् ॥ ननु प्रकृताध्याये तत्प्रकरणाऽभावेऽपि
त्रिंशे तदवतारकथास्तत्वायुक्ते तथा व्याख्यायतइति चेदत्र प्रकान्तस्य स्थाने अप्रकान्तस्य
द्वीयस्य उपादाने च किं मानम् ॥ किञ्चैवसति षोडशाध्यायद्वादशाध्याययोः स्पष्टतरमु-
क्तमेवात्र कुशास्त्रशब्देनोपादीयताम् ॥ अतिसाविष्यात् कण्ठरवेण कुशास्त्रत्वकथनाच्च ॥
तथाहि तत्र पूर्वखण्डे षोडशाध्याये पुरादारुवनेपुण्येमुनयोगृहमेधिन इत्यादिना दारुवन-
स्थतापसानामनावृजितापतोऽन्धार्थं मौतम प्रति प्रार्थनं तेन द्वादशवर्षपर्यन्तमज्ञादिना
तेषां निर्वहणं ततोद्वादशे वर्षे दुःखनिवारिचारिवर्षे सपत्ने पुनर्देवदारुवनं जिगमिषतां
तेषामादरणविशेषाद्गौतमेन कृतमुपरोधं स्वनिर्मोकार्थं मायया वा विधाय तस्यां गौतम-

सहस्राक्षखण्डनम्

वृत्तस्पर्शमात्रेण मृताया गौतमे वृथादुरितमारोप्य तेषां पुनर्देवदारयनप्राप्तिं च घर्णयित्वो-
 च्यते ॥ सतेपामाययाजातागोवध्यागौतमोमुनि ॥ वेगापिहेतुनाशात्वाशशापार्तीवरोपतः ॥
 भविष्यन्तिग्रयीपाद्यामहापातकमि समा ॥ बहुशस्तेतयाशापाभ्यायमाना पुन पुन ॥
 सर्वेसंप्राप्यदेवेशशकरविष्णुमय्यम् ॥ अस्तुवैलोकिके श्रोत्रैरच्छिष्टाद्वयसंगौ ॥ देवदेवौ
 महादेवौभक्तानामार्तिनादिनौ ॥ कामवृत्त्यामहायोगौपापाघघातुमर्ह्य ॥ तदापार्श्वस्थितं
 त्रिष्णुसमेक्ष्यवृषभध्वज ॥ किमेतेषांमयेत्ययंप्राहपुण्यैषिणामिति ॥ तत सभगवान्विष्णु
 शरण्योभक्तयस्तल ॥ गोपतिप्राहविप्रैर्ज्ञानालोक्यप्रणतोहरि ॥ नवेदयाद्येपुरेधर्मलेशो-
 पिशङ्कर ॥ सगच्छतेमहादेवधर्मोवेदादिनिर्धमौ ॥ तथापि भक्त्यास्तस्याद्रक्षितस्यामहे-
 थर ॥ अस्मामि सर्वैर्यैतंगतारोनरकानपि ॥ तस्माद्विदेदयाद्यानारक्षणार्थायपापिनाम् ॥
 विमोहनानिशास्त्रगिरिप्यावोवृषध्वज ॥ एवमशोधितोऽद्रोमाधवेनमुरारिणा ॥ चकारमो-
 दशास्त्राणिकेशवोपिशिवेरित ॥ कापाललागलवामभैरवपूर्वपश्चिमम् ॥ पञ्चरात्रपाशुपत-
 धान्यानेसहस्रशः ॥ सुष्मातान्याहनिर्वेदा कुर्यान्नाशकचोदितम् ॥ पतन्तोन्नररघोरैर्यहू-
 न्कल्पान्पुन पुन ॥ जायन्तेमानुषेणेवैक्षीणपापचयास्तत ॥ ईश्वराराधनयलाद्रच्छन्सु-
 कृतांगसिम् ॥ बतैध्वमप्रसादेनान्यान्यथानिःकृतिर्हिच ॥ एवमीधरविष्णुभ्याचोदितालोमह-
 र्षम् ॥ आदेशप्रत्यघन्तशिवस्यासुरविहिष ॥ चक्रुस्तेन्यानिशास्त्राणितत्रतरता पुन ॥
 शिष्यानध्यापयामासुर्दशमित्वाफलानिच ॥ मोहापतसम्लोकमवतीर्यमहीतले ॥ चकार
 शङ्करोभिक्षाहितायैषाद्विजै सहैत्यादि ॥ तथा द्वादशाध्याये जननोत्तरहिमालयेन स्तुतागि
 रिसुता त प्रति शृणु ॥ अचतप्रथमगुह्यमीश्वरगोचरमित्यादिनेश्वरस्वरूपतद्भक्त्यादिक निरूप्य
 श्रुतिस्मृत्युदितसम्बर्कमवर्णाश्रमात्मकम् ॥ अध्यात्मज्ञानसहितमुक्तपेसततद्वर ॥ धर्मा-
 स्सजायतेभक्तिर्भक्त्यासंप्राप्यतेपरम् ॥ श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोभयोज्ञादिकोमत इत्यादिना
 ज्ञानकर्मसमुच्चपादेव कलसिर्दि भक्तेरेव प्रापान्य ॥ सर्वं तावकमतातिरिक्तप्रकारक
 प्रतिपाद्य वेदस्यैव मुख्यत्वं शोक्तवाह ॥ नहिवेदास्तेकिंचिच्छास्त्रधर्माभिधायकम् ॥ योन्य-
 त्रमतेसोसौनसमाप्योद्विजातिभिः ॥ (ग्रह्याभिधायकमिति पाठान्तरम्) यानिशास्त्रा-
 णिदृश्यन्तेलोकेस्मिन्निविधानितु ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानिनिष्ठातेपाहितामसी ॥ कापालभै-
 रवचैवयामलवाममार्हतम् ॥ एवविधानिचान्यानिमोहनार्थायतानितु ॥ येकुशास्त्राभियोगे-
 नमोदयतीहमानयान् ॥ मयासृष्टानिशास्त्राणिमोहायैषाभ्यान्तरद्विति ॥ तत वेदार्थवित्त
 मै कार्ययत्स्मृतकर्मवैदिकमित्यादिना स्वायमुवादिस्मृत्यष्टादशपुराणोपपुराणशिक्षाचङ्गम-
 नृतीना प्रादुर्भाव प्रादिदेश ॥ अतोऽत्र कुशास्त्रशब्देन वेदविरुद्ध कापालादिकमेवोपादा
 तुमुचित तस्मिन्पुराणे नि सदिग्धप्रसिद्धत्वात् ॥ अतिसन्निहितत्वाद्द्वादशाध्याये तानि
 नामतोनिर्दिश्य येकुशास्त्राभियोगेनेति कथनाच्च ॥ न तु वेदगीताभ्याससूत्रादिमूलको-
 ऽनादिसिद्धेनैष्यरसिद्धान्त शङ्कराचार्यमार्गप्रतियोगिकमेदमात्रेण कुशास्त्रशब्देनोपादात्
 शक्य ॥ अतएवैकादशाध्याये (श्लोक ६५) असच्छास्त्राधिगमनकौशील्यस्यचक्रियेति
 मनुवचने तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक ३६) असच्छास्त्राधि-
 गमनमाकरेण्यधिकारितेति याज्ञवल्क्यरचने च तादृशस्यैवाऽसच्छास्त्रत्वमभिप्रेयते ॥

“श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं” इति कुल्लूकभट्टेन “असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थ-
 स्यअधिगमः” इतिविज्ञानेश्वरेणचविवरणात् ॥ एवं “असच्छास्त्राभिगमनंनास्तिरुताकु-
 शीलवतामद्यप्यस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि” इत्यादिपुबृहद्विष्णवादिबचनेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥
 विशेषस्तु कश्चिदग्रे वक्ष्यते ॥ अथ प्रसह्य कुशास्त्रशब्देन शाङ्करमार्गभिन्नमार्गस्यैव
 परिग्रहे लक्षणे दोषमाहुः ॥ तथाचेत्यादिना ॥ अभ्यासकर्तृत्वमिति ॥ अभ्या-
 सोहि पुनः पुनः कीर्तनरूपोऽभ्यासः सचाऽऽसक्त्या संभवति तामन्तरा पठनाऽनिष्पत्तेः
 यथोक्तं केनचिदभियुक्तेन ॥ संस्कारबुद्धिविनयोद्यमशास्त्ररगाः पञ्चाऽऽन्तराःपठनासिद्धि-
 राभवन्ति ॥ आचार्यपुस्तकनिवाससहायभिक्षावाह्यास्तुपञ्चपठनंपरिवर्धयन्तीति ॥ यथाप-
 थाहि पुरुषःशास्त्रं समधिगच्छति । तथातथाविज्ञानातिविज्ञानंचास्यरोचतइति मनुनाऽपि
 रुचिनियमः स्मर्यते ॥ अतः कुशास्त्रासक्तचेतस्कत्वमेते संगृहीतं भवति ॥ तत्प्राक्त-
 नेष्विति ॥ शाङ्कराचार्यतः प्राचीनेषु वसिष्ठभ्यासप्रभृतिषु गौडपादगोविन्दयोगीन्द्रपर्यन्तेषु
 सर्वेष्वपि महर्षिषु निबन्धादिकारेषु भानुपविद्वत्सु चाऽतिभ्यासमित्यर्थः ॥ प्रागिति-
 कालार्थकमव्ययम् ॥ ततःसायंचिरप्राङ्मेप्रगेऽन्येभ्यश्च्युतयुलौतुद्वेतिदपुष्टपुत्वा तुडागमश्च ॥
 अनद्यतनइत्यादिनिर्वैशानुतः प्रागनादेशः ॥ इदानीत्येपि लक्षणस्य द्रष्टव्यमाहुः ॥
 किंचतादृशेति ॥ अलक्ष्यत्वं स्पष्टयितुं शिवभक्तपदम् ॥ अतिभ्यासिश्चेति चकारोदोपा-
 न्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच तदुक्तमार्गाऽसंमतं परस्य सविशेषत्वं ज्ञानाऽपेक्षया भक्तेः
 प्राधान्यं तयैव परपदप्राप्तिमेवमादीतरदप्यान्नेडपत्कौर्मादिपुराणमपि कुशास्त्रतयाऽभि-
 छप्यं स्यादितिभावः ॥ एवंचानेन घचनेन कौर्मस्य कुशास्त्रत्वं ततश्चास्यापि कुशास्त्रवचनत्वा-
 दप्रामाण्यं प्रसज्येतेति स्वारूढशास्त्राच्छेदनम् ॥ तत्र तथा निरूपणं तु पूर्वखण्डे द्वादशा-
 ऽध्यायादौ उत्तरखण्डेईश्वरगीतादौ चापाणिपिहितमेव ॥ प्रस्तावनोक्तमनुषदन्तःप्रतिवादि-
 न्यतिभ्यासिमाहुः ॥ किंचाधिगतेति ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् ॥
 बुद्धाच्छः ॥ गोनर्दे काश्मीरमण्डले देशविशेषे भवोगोनर्दीयः पतञ्जलिः ॥ एङ्प्राचां-
 देशइति पाक्षिकबृद्धत्वाच्छः ॥ न बहुव्रीहाविति सूत्रे भाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेति पतञ्जलौ
 गोनर्दीयशब्दः प्रयुज्यते ॥ तेन प्रोक्तं गौनर्दीयं महाभाष्यम् “याज्ञवल्क्यानि प्राह-
 णानिआश्रमरथः कल्पः” इत्यादिवत्प्राग्दीप्यतीयोऽण् ॥ अधिगतं पाणिनीयगोनर्दीययोः
 सूत्रमहाभाष्ययोः सर्वम्बं येनेति तथा ॥ नवद्वीपो लोके नदिया इति प्रसिद्धः प्राच्यः
 स्थलविशेषः ॥ कणभुक् कणादः सप्तपदार्थनिरूपकदशाऽध्यायवैशिष्टिकदर्शनस्यप्रणेता ॥
 चरणे अक्षि यस्येति चरणाक्षो गौतमः षोडशपदार्थनिरूपकपञ्चाध्यायन्यायदर्शनस्य
 निर्माता ॥ बहुव्रीहौसक्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्पजिति पच् ॥ भट्टः कुमारिलभट्टाचार्यः
 तस्येदं भाट्टम् ॥ प्रभाकरोगुरुरिति न्यवहियमाणः ॥ तस्येदं प्रभाकरम् ॥
 इमे द्वे मते पर्यन्तप्रविषयके तद्वयोः पारावारयोः समुद्रयोः पारं दृष्टवानिति
 तथा ॥ दशोः छनिति छनिच् ॥ तादृशशास्त्रेति ॥ शाङ्करभिन्नतत्सदृशश्रीविष्णुस्वा-
 मिथ्री रामानुजश्रीपूर्णप्रज्ञादिप्रकाशितवेदान्तशास्त्राऽभ्यसनशीले ॥ अन्यथा निसिलनिग-
 मान्तपयःपयोधिपारीणवाऽसिद्धेः ॥ खण्डनोत्साहेनापि तदभ्यासस्यानुमितेश्च ॥ अत्र

सहस्राक्षखण्डनम्

गौनर्दीयेतिप्रयोगेण प्रस्तावनायां गौनर्दीयेत्यप्रयोगः सूचितः ॥ गौनर्दीयशब्देन तत्रो-
क्तग्रन्थस्यालम्भात् ॥ एतद्विदितमात्रपरत्वे त्वधिगतपाणिनिगौनर्दीयसर्वस्य इत्येव प्रकृत्यम् ॥
अतिव्याप्तिश्चेति चकारः शाङ्करवेदान्तान्तान्त्येत्यु ध्याकरणन्यायपूर्वमीमांसाचार्यकह-
द्वयेषु शाङ्कराचार्यतः प्राचीनार्वाचीनेषु बहुषु स्मार्तविद्वत्स्यतिप्रसंगं समुचिनोति ॥ नहि
सर्वेषां विदुषां तदध्ययननियमोऽस्ति ॥ तथाचप्रतिलक्षणमित्यादि ॥ परद्रूपणाय
कल्पितेषु लक्षणेषु प्रत्युक्त तस्यैव दोषभाष्यतइति भावः ॥ अथ श्रामि-युपलक्षणम् ॥
तथाच प्रतिलक्षणं परोद्देशेन प्रक्षिप्तं शस्त्रं दुर्बलं प्रक्षेप्तारमेव हन्ती-
तिन्याय आपततीति कौतूहलम् ॥ यत्तु प्रकरणस्वारस्यात्तादृशाऽर्थ-
लाभ इत्युक्तं तदपि प्रकरणाज्ञानमनुमापयति ॥ तथाहि कूर्मपुराणे
पूर्वखण्डे पञ्चदशेऽध्याये ॥ सशतांशंभुनापूर्वदक्षः प्राचेतसोऽनृ-
पः ॥ किमकार्षीन्महायुद्धेऽथोतुमिच्छामसांप्रतमित्येवं शौनकादिभिः
पृष्टः सूतो दक्षस्य चरितं प्रोक्तवान् यक्ष्येनारायणेनोक्तमित्यादिना ॥
तत्र पूर्वं वैर मनुस्मरता दक्षेण यद्य आरब्धः ॥ तत्र विष्णुप्रमुखा देवाः
शाङ्करं विना समागता ऋषयश्च ॥ तत्र दधीचो महादेवमदृष्ट्वा
सर्वेषांसांप्रतंरुद्रोविधिनाकिंनपूज्यत इतिदक्षं पृष्टवान् ॥ ततो दक्ष-
उवाच ॥ सर्वेष्वेवद्विष्यज्ञेषुनभागः परिकल्पितः ॥ नमन्त्राभार्ययासाधै-
शाङ्करस्येतिनेज्यते । एवंदक्षेणोक्ते पुनर्दधीचेन यश्चप्रसूतिर्विश्वस्ये-
त्याद्युक्त्या संस्तूयतेसहस्रांशुसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैन्नविश्वक-
र्माणंरुद्रमूर्तित्रयीमयमित्युक्तम् ॥ ततो दक्षउवाच ॥ यत्तेद्वादशाऽऽ-
दित्याभागतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिशेयानहान्योविद्यतेरविः ॥
दक्षेणैवमुक्ते ये ब्राह्मणास्तत्र समायातास्तेपि तमसाधिप्रमनसो
नमन्त्यतेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशतशोयहुशोभूयएव ते ॥ निन्दन्तो
वैदिकामन्त्रान्सर्वभूतपतिहरम् ॥ अपूजयन्दक्षघातयन्मोहिताविष्णुमा-
यया ॥ ततो दक्षेण ब्राह्मणैश्च कृतां निन्दां श्रुत्वा ब्रह्मा अंतर्हितः ॥
ततो दक्षो नागयणं शरणं जगाम यज्ञं च विष्णुना रक्षितः प्रवर्त-
यामास ॥ तदनन्तरं च दधीचो दक्षसाहाय्यकारिणो ब्राह्मणान्
शशाप ॥ भविष्यध्वंत्रयीवाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तोहैश्वरं
मागंकुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्र-
लापिनः ॥ प्राप्यघोरंकलियुगंकलिजैःपरिपीडिताः ॥ त्यक्तचातपोबलं
कृत्स्नंगच्छध्वंनरकान्पुनः ॥ भविष्यतिद्विपीकेशःस्वाश्रितोपिपरा-
बुद्धः ॥ इत्यन्तेन सूतैः सर्वे व्याख्यातम् ॥ तथाच दक्षयज्ञे समा-
गतैर्ब्राह्मणैर्यः शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवमार्गनिन्दा च कृता तत्सर्व-
मनूय तदनु कुशास्त्रासक्तचेतस्त्वमिथ्याधीतसमाचारत्वादिकं चा-
नृय त्रयीवाह्यत्वघोरकलिकल्मषाभ्यर्दितत्वतपोबलहानिरकरप्राप्ति-

रूपान् शापान्दत्तवान् ॥ नतु तत्र शङ्करोक्तश्रुत्यर्थस्य प्रकरणमस्ति
नापि लक्ष्यलक्षणभावस्य येन मिथ्याधीतसमाचारत्वादीनां लक्ष-
णत्वं त्वदुक्तसमाचारत्वादिपरत्वं वा भवेत् ॥ एवं यज्ञकाले दक्षेण
यज्ञोपकारिब्राह्मणरक्षणार्थं नियुक्तोपि श्रीविष्णुर्भवद्विराश्रितोपि
मद्राक्ष्यात्पराद्भुखोभविष्यति समर्थोपि मच्छापमन्यथा न करिष्य-
तीत्यर्थः ॥ अयमपि शापएव दधीचेन दत्तः ॥ एतेन विष्णोः सम्य-
गसम्यग्वाऽऽश्रितत्वं शप्तानां लक्षणमिति प्रलपितमपास्तम् ॥

तेन यथा परोपद्रवायेव शङ्करभक्तिं भावयता सुदक्षिणेन भगवति तदनुयायिषु च
प्रयुज्यमानं कृत्याऽभिचारं सुदर्शनेन परिभूतं परावृत्त्य प्रत्युत तमेव सपरिवारं
समदं समदहत् ॥ अनन्तरं चानुप्रविष्टं सुदर्शनं तदाश्रयस्थं ल दग्ध्ना तं समूल-
घातं जघान ॥ तथा वैष्णवाऽऽचार्येषु वैष्णवेषु च प्रयुक्तोदूषणाऽभिचारोवैष्णव-
सुदर्शनाभिभूतं सपञ्च ज्ञानदुर्घलं तमेव प्रयमं प्रमथति ॥ तदनु वैष्णवसुदर्शनं
तदवलम्ब्य सकलं समूलमुन्मूलयतीति गूढोऽभिसधि ॥ अथ तदुक्तहेतुदूषणमुखेन
वास्तव कौर्मन्त्रचसामर्थ्यं समर्थयन्ति ॥ यत्तु प्रकरणेत्यादिना ॥ अत्रारमाश्रयभूति
सावास्तदुपयायभागोऽस्यपेक्षितव्याख्यानमभ्येकृत्याऽनूयते ॥ तत्र चतुर्दशाध्यायान्ते दश-
भ्यस्तुप्रचेतोभ्योमारिपायाप्रजापति ॥ दक्षोजज्ञेमहाभागोयं पूर्वब्रह्मण सुत ॥ सतुदक्षो
महेशोनरुद्रेणसहधीमता ॥ कृत्वाविवाद्ररुद्रेणसप्त प्राचेतसोभवदित्यादिना सक्षेपेण सती-
देहस्यागं शिवप्रसन्नं क्षत्रियकुलेऽवतरणरूपं शापश्च निरूपितः ॥ ततः पञ्चदशाध्यायारम्भे ॥
नैमिषेयाञ्जु ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ उत्पत्तिरिन्द्रारसूतमूहि वैवस्वतेन्तरे
॥ १ ॥ सप्तसप्त शंभुना पूर्वदक्षं प्राचेतसो नृप ॥ किमकार्यं न्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामिसाप्रतम्
॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ वक्ष्ये नारायणेनोक्तपूर्वकल्पानुपपन्निकम् ॥ त्रिकालवत्पापमप्रजा-
सर्गलक्षितम् ॥ ३ ॥ सप्तसप्त शंभुना पूर्वदक्षं प्राचेतसो नृप ॥ विनिन्द्य पूर्वदेवेण गङ्गाद्वा-
रेऽयजन्नवम् ॥ ४ ॥ अत्र विनिन्द्येत्यन्वयः ॥ देवाश्च सर्वे भगवन्माहूता विष्णुना सह ॥
सहैव मुनिभिः सर्वैरागतान्मुनिपुङ्गवा ॥ ५ ॥ मुनिपुङ्गवा इति सरोधनमतो न पुनरुक्तिः ॥
ऋष्यदेवकुलकृत्स्नशङ्करेण विनाऽऽगतम् ॥ दधीचो नाम विप्रं विप्रं प्राचेतसमथापधीत् ॥ ६ ॥
दधीचउवाच ॥ मद्राऽऽद्यास्तु पिशाचान्तापस्याऽऽज्ञानुविधायिनः ॥ सदेव माम्प्रतरद्भो
विधिना किं न पूज्यते ॥ ७ ॥ दक्षउवाच ॥ सर्वे व्येवहियज्ञेषु न भागं परिकल्पितः ॥ नम-
स्त्राभार्ययासाधैः शङ्करस्येति ते ज्यते ॥ ८ ॥ यतो यज्ञेषु न भागो नापि मद्रा इति हेतोर्नैज्यते ॥
मद्राऽभावकथनेन शिष्यस्य वेदादहिर्भावो यज्ञेषु भागाऽभावमापणेनैश्वर्यजनमार्गस्य
निन्दा चाऽप्योधि ॥ ततः कुपितो दधीचस्तत्तदेवरूपेण स्वरूपेण च शिवस्य यज्ञभागभागं
भावं यो धयितुमाहेत्युच्यते ॥ विहस्य दक्षकुपितो वचः प्राह महामुनि ॥ शृण्वता सर्वदेवानां
सर्वज्ञानमयं स्वयम् ॥ ९ ॥ दधीचउवाच ॥ यश्च प्रसूतिर्निश्वात्मा यश्चासौ परमेश्वरः ॥
स पूज्यते सर्वयज्ञैर्निर्दिष्टं विन्दतश्च ॥ १० ॥ आद्यपादे यत्र प्रवृत्तिरिति विश्वस्येति च
पाठान्तरम् ॥ विदित इत्यत्र विदित्वेत्यपि ॥ अथ वेदे विश्वात्मत्वादिधर्मं स्तूयमानो रुद्रो-

ऽन्येष्व न त्वयं पार्यतीपतिव्यादिमिश्रिष्टहृत्वाशयेन दक्षडवाच ॥ नह्यंशङ्कोरदःसंहर्ता-
 तामसोहरः ॥ नम्रःकपालीविदितोविश्वात्मनोपघते ॥ ११ ॥ संहर्तृत्वेन सुरकरत्वा-
 भावात्तयं शङ्करः किंत्वं सर्वसंहारकत्तामसोहरण्य ॥ संहर्तृत्वनप्रत्याघयोम्यधर्मशालि-
 नोविश्वात्मत्वादिर्जनघटते ॥ तस्याऽऽत्महिताऽकरणप्रसङ्गान् ॥ तमसोमुरयत्वापत्तेः सर्वस्य
 नम्रव्यादिप्रसक्तेश्चेतिभावः ॥ किं ग्रीभरादिशब्दामिधेयः सर्वदेवाद्यात्मना सर्वैरिज्यमानः
 सत्वोपहितो विष्णुरेवेत्याह ॥ ईश्वरोहिजगत्त्वष्टाप्रभुनारायणोद्दरिः ॥ सत्वात्मकोसौभग-
 यानिज्यतेसर्वकर्मसु ॥ १२ ॥ अथ वेदत्रयस्यापि शिवपरत्वं तत्तद्देवरूपेण शिवस्यपारा-
 ध्यारं च स्थालीपुलाकन्यायेन दर्शयितुं तदीयाष्टमूर्त्यवर्तते भास्करे तथात्वं दर्शयन्दधी-
 चडवाच ॥ कित्यप्यभगयानेपसहस्रांशुर्नद्वयते ॥ सर्वलोकैकसंहर्ताशालात्मापरमेश्वरः
 ॥ १३ ॥ यंगृणन्तीहविद्वांसोघार्थिकाप्रह्लादादिनः ॥ सौम्यसाक्षीतीव्ररोचिःकालाऽऽत्मा
 शाङ्करीचतुः ॥ १४ ॥ एपरद्रोमहादेवःकपालीचपृणीहरः ॥ आदित्योभगवान्सूर्योनीलघ्री-
 योविजोहितः ॥ १५ ॥ संस्तूयनेसहस्रांशुःसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनेविश्वकर्माणंरुद्रमू-
 र्तिप्रयीमयम् ॥ १६ ॥ संस्तूयतइत्यत्र संस्तूयतइत्यपिपाठः ॥ अथ सूर्येपि संहर्तृत्वादिकं
 वर्णितम् ॥ सामगाध्वर्युहोतृभिरिति ॥ सामगाः प्रसिद्धाः ॥ अध्वर्यवोपाजुषाः होता-
 रोमहृचाः ॥ तेन संपूर्णत्रय्यास्तत्रैव तत्पर्यं बोधितम् ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि
 “मादित्योयाप्यपूतन्मण्डलंतपतितत्रताऋचः” इत्याद्युक्त्वा “सैपाद्यस्येयविधातपतीति-
 ध्रावणात् ॥ तैत्तिरीयग्राहणे (काण्ड ३ अथाठक १२ अनु० ९) “अग्निभिःपूर्वाह्नेदि-
 यिदेवइयते ॥ यजुर्देतिष्ठतिमप्येऽहः ॥ सामवेदेनास्त्रमयेमहीयते ॥ यदैरक्षन्त्यैस्त्रिभि-
 रेतिमूर्पः ॥” इत्याह्वानाच्च ॥ अथात्र इन्द्राऽऽदित्याः समागतापूते तु न शिवमूर्तयः ॥
 एतदतिरिक्तश्च सूर्योनेवास्ति यस्तन्मूर्तिरित्येन संभाव्येत ॥ तस्माच्च शिवस्य वेदगोचरत्व-
 मित्याशयेन दक्षडवाच ॥ यएतेद्वादशादित्या आगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वैसूर्याइतिश्रेया
 नह्यन्योविघतेरविः ॥ १७ ॥ एयमुक्तेतुमुनयःसमायातादिदक्षः ॥ बाढमित्यमुचन्दक्षे-
 त्ससाहाय्यकारिणः ॥ १८ ॥ तमसाविष्टमनसोनमन्यन्तेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोभशत-
 शोभह्रुशोभूयपयहि ॥ १९ ॥ द्वितीयचरणे नपश्यन्तिमहेश्वरमितिपाठान्तरम् ॥ श्लोकान्ते
 भूयपयतइत्यपि ॥ निम्बन्तोवैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवान्यसोहिता
 विष्णुमायया ॥ २० ॥ देवाश्चसर्वेमागार्थमागतावासवाद्ययः ॥ नारयणन्देवमीशानमृतेनारा-
 यणंहरीम् ॥ २१ ॥ नारायणं विनाऽन्ये नापश्यन् नारायणस्तु सर्वात्माऽपश्यदेवेति भावः ॥
 एवमवास्तव्येवार्थकथनं तत्राऽनुमतिं चालोक्य वेदगर्भोऽन्तरधादित्याह ॥ हिरण्यगर्भो
 भगवान्ब्रह्माब्रह्मविद्वांशः ॥ पश्यतामेवसर्वेपांक्षणादन्तरधीयत ॥ २२ ॥ पश्यतः सर्वा-
 ननाल्लेख्यैः ॥ पष्ठीचानादुरइतिपष्ठी ॥ अथ शिप्रमाहात्म्यप्रकाशनाय विष्णुना विधा-
 पितां यजुयपूजिताम् ॥ अन्तर्हितेभगवतिदक्षोनारायणंहरीम् ॥ दक्षकंजगतदेवंजगाम-
 शरणंस्वयम् ॥ २३ ॥ प्रवर्तयामासचतंतयज्ञंदक्षोयनिर्भयः ॥ रक्षकोभगवान्विष्णुःशरणा-
 गतरक्षकः ॥ २४ ॥ एतावता अत्राप्याये साक्षयवक्ष्येव प्रकरणं सिद्धं श्रुतिश्च उत्तरो-
 त्तरं यलिष्ठानि स्पष्टतराण्युपलभ्यन्ते ॥ नखिवह कलिभवमवावतारविशेषधीशङ्कराचा-
 मा० प्रा० १०

र्यकथायागन्धोप्यस्ति ॥ पातकस्य दण्डयोग्यतायाश्च सत्यं ज्ञापयिजभूतं दर्शयति ॥
 पुनः प्राह च तदक्षदधीचोभगवानृषिः ॥ सप्रेक्ष्यार्पिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषः ॥ २५ ॥
 अष्टपूज्यपूजनेचैत्रपूज्यानां चाप्यष्टपूजने ॥ नरपापमवाप्नोति महद्दैनान्त्रसशयः ॥ २६ ॥
 असताप्रग्रहोयत्रसताचैवावमानना ॥ दण्डोदैवकृतस्तत्रसद्यः पततिदारुणः ॥ २७ ॥ ऋषि-
 गणान्वृषध्वजममन्यमानान्देवाश्च यज्ञभागार्थमागतान्वासवादीन्देवमीशानमपश्यत्
 सर्वानपीश्वरविद्विषः सम्यक् प्रेक्ष्य प्राह ॥ एतेन कलावीश्वरविद्विषः शङ्कराचार्यद्वेपिणोभवि-
 प्यन्तीति व्याख्यानमनोरयोऽपास्तः ॥ ईशानादर्शित्वादपूज्यानां वासवादीनां पूजने पूज्यानां
 रुद्रादीनाम् ॥ असता तमसाऽऽपिष्टत्वाद्वैदिकमन्त्रनिन्दकानामृषीणाम् ॥ सता वास्तव्ये-
 दार्थ्यादिनाम् ॥ दारुणोदण्डः पुरस्तादध्वरविध्वसनरूपः ॥ इत्थं दक्षे दण्डसमं प्रदर्श्य
 तदनुयायिनोब्राह्मणान् ज्ञप्तिं प्रत्याह ॥ एवमुक्त्वा सविप्रिर्षिः ज्ञप्तिं प्रत्याह ॥ समाग-
 तान्ब्राह्मणान्दान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ २८ ॥ अयोग्यस्यापि दक्षवचनस्य बाढमित्युक्त्या
 स्वीकारेण साहाय्यकारिण ईश्वरविद्विषः ज्ञप्तिं प्रत्याह ॥ तत्कालिकशिवद्वेषशालिनामेव
 ज्ञापोद्देश्यत्वं स्पष्टं बोधितं नतु त्वदिष्टम् ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्य दक्षप्रत्युक्तमिदं तु
 समागतान्ब्राह्मणान्प्रत्युच्यते तेन (दक्षप्रतिदधीचेन) इति सहस्राक्षोक्तिः प्रत्युक्ता ॥
 सहेतुनिर्देशः ज्ञापकादहमाह ॥ यस्माद्बहिष्कृतो वेदाद्भवति परमेश्वरः ॥ विनिन्दितो महादे-
 वः शङ्करो लोकोन्वितः ॥ २९ ॥ भविष्यन्ति नयीयाह्या सर्वे पीश्वरविद्विषः ॥ निन्द-
 न्तीहेश्वरमार्गकुशास्त्रासक्तचेतसः ॥ ३० ॥ मिथ्याधीतसमाचारा मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥
 प्राप्नोति घोरकलियुगकलितैः परिपीडिताः ॥ ३१ ॥ स्यन्त्वा तपोबलकूरस्नगच्छध्वनरकान्पुनः ॥
 भविष्यति हृषीकेशः स्वाधितोपि पराङ्मुखः ॥ ३२ ॥ एवमुन्त्वा यविप्रिर्षिः परमेश्वरं तपोनिधिः ॥
 जगाम मनसा रुद्रं न शेषाघविनात्मन् ॥ ३३ ॥ परमेश्वरः सर्वमूलभूतोपि भवन्निर्यस्ताह
 मन्नाभार्यपासार्धमित्यादिदक्षत्रानयपूजनेन वेदाद्बहिष्कृतः तथा सूर्यादिमूर्तिभिः शकर-
 सर्वेपाद्युभक्ता सर्वलोकैर्षिभिर्दितोऽपि महादेवो नम्रकपालीत्यादिवाक्यपूजनेन विनि-
 न्दितः ॥ निन्दन्तो वैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिं हरमिति पूर्वमुक्तेश्च ॥ तस्माद्भवन्त एव त्रयी-
 याद्याभविष्यन्ति ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्य भवच्छब्दस्यैवाऽत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयारस-
 मक्षयचनेपि भविष्यन्तीति प्रथमपुरषः ॥ भवच्छब्दान्वयमन्तरेण यस्मादिति हेतुहेतुम-
 न्नाथानुपपत्तेः ॥ कतिपु चिपुस्तत्पु भविष्यध्वत्रयीचाह्या इति पाठः ॥ आत्मनेपद-
 गच्छध्वनरकापुनरित्यत्राऽऽर्पम् ॥ अतोपि वैष्णवाग्रये शङ्करमतपण्डना त्रयीयाह्या
 भविष्यन्तीति वचनाशयो नैव शक्यकल्पनः ॥ त्रयीबाह्याश्च त्रयोक्तचरकापालिकादिपरपुत्राः ॥
 नवेदवाङ्मैत्रपुरपद्वत्याद्युदाहृत्यैकैर्मन्त्रेण सदनम् ॥ तथापाशुपतशस्त्रयमेतकुरमुपगतः ॥
 कङ्कालशैवपापण्डमहाशैवादिभेदतः ॥ अत्रलभ्यमतसम्यग्भेदवाह्यादिनोत्तमा ॥ भस्मा-
 स्थधारिणः सर्वे भविष्यन्ति न सशयः ॥ तत्रापरवेन गृह्यन्ति सर्वे शास्त्रेषु तामसा इत्यादिभ्यो-
 ऽपि दिष्टस्य लपान्नादिवचनेभ्यश्च ॥ तथा इह यज्ञे सर्वेपि श्रयो देवाश्च ईश्वरविद्विष-
 शिष्यद्विपिणः स तपेश्वरमार्गं वैदिकाहुनिभिः शिष्यजनादिलक्षणं निन्दति ॥
 सर्वेष्वेव हि यज्ञेषु न भागं परिवर्त्य तद्दक्षवाक्यस्य पूजनेन तमसाऽपिष्टतया घृष-

ध्वजस्यामानेन चाविद्यमानदोषारोपविषयं कुर्वन्ति ॥ अतोद्विषेयः पराङ्मुखो
भविष्यतीत्यत्रे वक्ष्यते ॥ अत्रहेतून्नुवदति कुशाखेत्यादिपदत्रयेण ॥ कुशाखाणि
तामसानि वेदबाह्यशास्त्राणीति दर्शितं प्राग् ॥ तदासक्तिमन्तरा मनसि तमभावेऽशा-
योगात् ॥ पूर्वं तदाप्रिष्टमनस्कतारुचयेन निष्यद्यमानस्यैवायमनुवादः ॥ वस्तुवस्तु
कुशास्तरि सर्वेऽप्येव हि यशोऽप्यित्यादिना कुत्सितशासनकर्तारं वक्ष्यमासक्तं चेतोऽपेक्षां
तद्व्येव युक्ततरं भाति ॥ शास्त्राणामिह विशेषतः प्रसक्त्यभावात् ॥ तस्यैव
साहाय्यकरणात् ॥ वैदिकमध्यान्सर्वभूतपतिं हर च निन्दित्वापि तडास्यस्यैव
पूजनाद्य सिद्धमेवैतद्वृण्यते ॥ चेत्तद्व्यत्यज मानसादृतिं पाठान्तरम् ॥ यद्यपि नृनृचौ
शंसिष्वद्वादिभ्यः संज्ञायाच्चाणिट्यादित्योणादिकसूत्रेण शासेः सदादित्वाच्छासिष्वदादिभ्यश्च-
तिशेखरोक्तपाशान्तराद्वा शासेस्तुचि संज्ञायामेव शास्तेतियुक्तं ॥ मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्तेत्य-
मरोक्तैः ॥ तथापि बुद्धसंज्ञायामेवेति न शक्यं वक्तुम् ॥ मैत्रावरुणार्यवर्षिग्विशेषपर्याये
प्रकाशसूत्रपदे इडभावात्तुपपत्तेः ॥ बाहुलकात् संज्ञायाच्चाणिट्यादिति चकाराद्वा असंज्ञायामपि
स्वीकारे तु नियामकपर्यायोपि साधुः ॥ अतएव शास्त्रासंमतमदेवाशासकेषु नान्यदिति
विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रकृतसूत्रमनोरमात्स्वरोधिण्यादिष्वप्यस्य कोशस्य प्रमाणत्वेन सप्रहा-
ज्जालकवाचित्वमप्यसन्निधमेव ॥ चान्द्रे शासे किंचिशिष्टिरित्यत्र शास्तेतिप्रत्युदाहरता
रत्नमतिना ह्यनौणादिकनृचोपीडभावाच्चोप्यारणान्तरसंमत इति दर्शयन्ते ॥ पुराणादिषु ॥
श्रीभागवतादिषु (स्कं० १ अ० २२ श्लो० २६) शास्त्राचोत्पत्तगामिनाम् ॥
(अ० १७ श्लो० ९) राजानामपि शास्त्रादि ॥ (स्कं० ५ अ० १० श्लो० २६)
शास्त्राभिगोषानुपपत्तिः प्रजानां ॥ (स्कं० ६ अ० ३ श्लो० ४) कतिंसीति शास्त्राः ॥
(श्लो० ५) शास्त्रारोदण्डधारिण इत्यादिस्थलेषु शास्त्रशब्दस्य प्रचुरप्रयोगदर्शनात्पौ-
राणिकपरिभाषयाप्यत्र तत्प्रयोगो निर्धारणवत् ॥ नन्वध्ययनसद्वाचाराभ्यां सपञ्चानां कथं
कुशाखेषु कुशास्तरि वाऽऽसक्तिरित्यत आह ॥ मिथ्याधीतेति ॥ अधीत वेदादिकमध्ययनं
वा ॥ नपुंसकेभावेत्तः ॥ समाचारः सध्यावन्दनाद्यनुष्ठान मिथ्या अधीतसमाचारौ चेपां
ते तथा ॥ अथवा मिथ्यैव अधीत समाचारो वेदव्रतोपदेशपरो ग्रन्थोपैरित्येन मुक्त्यो-
ऽर्थः ॥ अन्यथा सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयर्गह ॥ निन्दन्तो वैदिकान्मध्यान्तिल्यस्या-
योगात् ॥ ननु ज्ञानिनामध्ययनानुष्ठानयोः समाचाराध्ययनस्य वा कथं वैयर्थ्यमिति चे-
त्त आह ॥ मिथ्याज्ञानेति ॥ नम्र कर्णालीविदितो विद्यामानोपपद्यत इत्यादिदक्षत्राक्यस्य
वादमिति स्वीकारात्पूजनाद्य वास्तवज्ञानिनां तमभावेऽस्य मायया मोहस्य चायोगात् ॥
इदं तु तमसाविष्टमनसदृति मोहिताविष्णुमाययेगिजोक्तप्राप्तयेति भावः ॥ अतइदं
पदद्वयमपि सिद्धस्यैवार्थस्यानुवादकम् ॥ एवमनूय तत्फलं दर्शयितुं पुनः शक्नोति ॥
प्राप्ययोरिति ॥ अनूदितहेतूनामिदावरोहक्रमेण फलान्युच्यन्ते ॥ यस्मादेव तस्माच्चोर
कलियुगं प्राप्य मिथ्याज्ञानप्रलपितेन दोषलोपकृतात्त्विकज्ञानाभावात्कलियुगं वैयर्थ्य-
पानादिभिः परितः पीडितः सन्तो मिथ्याधीतसमाचारत्वाददोष तपोबलं त्यक्त्वा
तस्यागारकुशाखेषु कुशासनकर्तारं वाऽऽसक्तमानसराद्य नरकान्प्रमुन ॥ यस्याद्य

भवन्तः सर्वेपीश्वरविद्विषः सन्तपेश्वरं मार्गं निन्दन्ति तस्मादिदानीं स्वाश्रितः यज्ञरक्षार्थं
स्वेन आत्मना आत्मीयेन दक्षेण वा आश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यति ॥
हरिहरयोरभेदेन हरद्वेपे हरिद्वेपस्य हरेज्यायामविद्यमानदोषारोपेण हरीज्यानिन्दनस्य च
सिद्धिरिति भावः ॥ अयमपि शापएव ॥ स्वामिन्नशिबद्वेषिषु भवत्सु प्रवृत्तं मच्छापं
समर्थोपि सोऽन्यथा न करिष्यतीति निगवः ॥ हृषीकेशे पराङ्मुखे भवतामन्तःकरणं
बाह्येन्द्रियाणि च सत्कर्मसु न प्रवर्तिष्यन्ते ॥ तद्वैमुख्ये सकलदुष्फलसंभवइति
नातः परं शस्तव्यमतो विररामेति सूतआह ॥ एवमुक्त्वेति ॥ भविष्यतिहृषीकेशइति ॥
शापानुरोधादेव तस्मिन् यज्ञे विष्णोर्गुरुद्वेषेण पराङ्मुखीभावः स्वयमपि यज्ञस्थानिर्वहणं
घामेऽस्मिन्नेवाध्याये वर्ण्यते ॥ एवं चेह त्रयीयाद्यात्वं कलिजदोषपरिपीडितत्वं तपोबल-
त्यागो नरकप्राप्तिर्यज्ञरक्षार्थं धार्ष्ट्यतस्यापि विष्णोः पराङ्मुखत्वं चेति पञ्चैव दक्षयज्ञे
शिबद्वेपादिकर्तुषु शापस्य विषयाः ॥ ईश्वरद्वेपादेस्तद्देतुतयैवानुवादइति सिद्धम् ॥
तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तं मूले ॥ तथा हि कूर्मपुराण इत्यादिना प्रलपितमपास्त-
मित्यन्तेन ॥ अत्र यः शिवद्वेप इति ॥ वेदाप्रतिपाद्यत्वादिकथनरूपः सः ॥
प्रकरणस्वारस्यात् ॥ तेन “कलिमलहर्तरिश्रौतधर्मवक्तृरिचतस्मिन्ननभिरञ्जनम्” इति
कल्पनमपास्तम् ॥ यच्छब्दोल्लिङ्गविपरिणामेन शिवमिन्दाशिवमार्गनिन्दयोरप्यन्येति ॥
तत्सर्वमनुद्येति ॥ यस्माद्बहिःकृतोवेदादित्यनेन शिवद्वेपं विनिन्दितो महादेवइत्यनेन
तस्मिन्दा निन्दन्तीहेश्वरं मार्गमित्यनेन तद्यजनलक्षणमार्गे निन्दां चानूयेत्यर्थः ॥ कुशास्त्रे-
त्यादि ॥ आदिपदं मिथ्याज्ञानप्रलापित्वसंग्राहकम् ॥ यच्छब्दनियमितप्रकृतशिवद्वेपा-
दिपरामर्शिता तत्सर्वमितितच्छब्देन शिवोमोहनायावतीर्णइतिकथनशाङ्करमतखण्डना-
देर्नेह संबंधगान्धोपीति द्योतितम् ॥ तदेवाहुः ॥ ननु तत्र शाङ्करोक्तेति ॥ शाङ्कराचार्य-
व्याख्यातश्रुत्यर्थस्येत्यर्थः ॥ इदमुपक्रमयलात्समर्थतम् उपसंहारयलात्प्रपञ्चसमर्थते ॥
तथाहि ॥ जगाममनसारुद्रमिति शापदानजन्यपापलोपनार्थं शापनिर्वहणार्थं च शिवं
प्रत्येव मानसा गमनं ज्ञायते ॥ एतदग्रे चानुपदमेव ॥ एतस्मिन्नन्तरेदेयीमहादेवंमहे-
श्वरम् ॥ पतिपशुपतिदेवंज्ञावैतत्प्राहसर्वदक ॥ ३४ ॥ एतद्व्यापीचशापादि दक्षयज्ञवृत्तं
ज्ञात्वा तद्वचननिर्वाहार्थं प्राहेत्यर्थः ॥ यतः सर्वदक ॥ देव्युवाच ॥ दक्षोयज्ञेनयजते
पितामेपूर्वजन्मनि ॥ विनिन्द्य भवतो मायमात्मानं चापिशङ्कर ॥ ३५ ॥ भवतो भावं ये देषु
सत्तां संहरणस्वमायं न प्रतप्याऽवस्थानकपालधारणादि चेष्टां च विनिन्द्य तथा भवत
आत्मानं विश्रामत्पाष्टमूर्तिर्यादिमुणविशिष्टं विग्रहं च विनिन्देत्यर्थः ॥ देवामहर्षयश्चा-
सन्मत्प्रसाहाप्यकारिणः ॥ जिनाशपाशुतं यज्ञं चरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ३६ ॥ तत्र पूर्वोक्तनि-
न्दापूर्वकपक्षे ॥ एतेन महर्षिभूता शापहेतुभूता निन्दापि साक्षाच्छिन्नास्येति निश्चीयते ॥
दण्डोदैववृत्तइति दापीचरचननिर्वाहार्थं विनाशयेति प्रार्थनम् ॥ एवं विज्ञापिजो देव्यादेव-
देवः परः प्रभु ॥ सत्तर्जमहसारद्रं दक्षयज्ञजिघांसया ॥ ३७ ॥ एतेनाप्यसन्दिग्धं साक्षा-
च्छिन्नवर्षेय प्रकरणम् ॥ ततः श्लोकद्वयेन सृष्टस्य स्वरूपमायुधानि च निरूप्योच्यते ॥
धीरभद्रइति पातं देवदेयममन्वितम् ॥ सजातमात्रो देवेनामुपतस्थेष्टयाञ्जलिः ॥ ४० ॥

तमाहदक्षस्यमखंविनाशयशिवोऽस्तुते ॥ विनिन्यमांसयजतेगङ्गाद्वारेणेश्वर ॥ ४१ ॥
द्वितीयान्तानां ससर्जेति पूर्वेणान्वयः ॥ देवेश शिवम् ॥ शिवोऽस्त्विति पुंस्त्वमापम् ॥
विनाशने हेतुर्विनिन्येति ॥ सः मां विनिन्ययजतइत्युक्तयापि पूर्वोक्तनिन्दादीनां
श्रीमहादेवविषयकत्वमेव दृढीभवति ॥ अग्रे ततोयन्धप्रमुक्तेनातिहेनैकेनलीलाया ॥
धीरभदेणदक्षस्यविनाशमममक्रतुः ॥ ४२ ॥ मन्युनाचोमयासृष्टाभद्रकालीमहेश्वरी ॥
तयाचसाध्वर्षभंसमारब्धययागणः ॥ ४३ ॥ अत्र भद्रकालीसाहित्यरूपेण देवीताप-
विनिर्दग्धाहति त्रिंशत्पाद्यायस्थव्यासत्रचने देवीदादेवीशेन वा भद्रकालीपतिना धीर-
भदेण अपविनिर्दग्धाहस्यः साधुः ॥ देवीशेन शिवेनैव धीरभद्रहारेति वा ॥ अग्रे
श्लोकचतुष्टयेनरोमजात्यैरन्यैरदगणैः सपत्नीकैः परिवारितस्य तस्य यज्ञदेशं प्रति स्वस-
भारंभं गन्तं वर्णयित्योच्यते ॥ उवाचसन्निधोरुर्देवीरभद्राःसयशिव ॥ वयंयदनुचराः
सर्वेशसर्वस्यामिततेजसः ॥ ४८ ॥ भागार्यलिप्सयाप्राप्ताभागान्यरुध्वमीप्सितान् ॥
अथचेत्कस्यचिदियंमायामुनिवरोत्तमाः ॥ ४९ ॥ भागोभयन्नरोदेयस्तुनास्मभ्यमिति रु-
प्यतान् ॥ तंनूपाज्ञापयतिबोधिन्हूयामोवयंततः ॥ ५० ॥ सप्रियः भद्रकालीसहिता ॥
इदं सहेति शेषः ॥ स्वस्य सवर्णस्य दार्कानुचरत्वं प्रकाश्य यज्ञभागानां प्रार्थनेन
पूर्वमुक्ता ऐश्वर्यमार्गानिन्द्रा रद्रभागप्रतिबन्धरूपेण नतु शङ्कराचार्यमतखण्डनरूपेणसन्दि-
ग्धमयगम्यते ॥ अथचेदित्यत्र इयं सगणरद्रभागवरोधनरूपा यदि कस्यचिन्मायाकपटं
वंभोदपौंवा स्वात्तदा भयन्नयोऽज्ञानुचरेभ्यस्तु भागो न देयइत्यस्मभ्यं कथ्यतान् ॥
तथाचेद्योऽस्मन्नागप्रतिवेधमाज्ञापयति तं निर्विशत ॥ ततोवयं तं विनंक्ष्यामोविनाश-
यिष्यामः ॥ अन्तर्भावितव्यर्थः प्रयोगः ॥ अतुर्थचरणे वेत्स्यामोहिययंतुतमिति पाठा-
न्तरम् ॥ तं क्षिपयजनस्य प्रतिपेद्वारं वेत्स्यामः कीदृक् समर्थः सद्गतिं परीक्षिष्यामहे ॥
ततः ॥ एवमुक्तागणेशेनप्रजापतिपुरःसराः ॥ देवाञ्जुः ॥ प्रमाणेनोजानीमोभागै-
श्चाहतिप्रभुम् ॥ ५१ ॥ प्रजापतिर्दक्षः ॥ मन्त्राः योयुष्माकं भागे प्रमाणं सन्तीति न
जानीमः ॥ यज्ञेषु रुद्रभागोमप्रमनितोनास्तीति भावः ॥ इति प्रभुं धीरभद्रमूत्रुरित्यर्थः ॥
ततः ॥ मन्त्राञ्जुःसुरायुर्यतमोपहतचेतसः येनाध्वरस्वराज्ञानं पूजयेयुर्महेश्वरम् ॥ ५२ ॥
इंश्वरःसर्वभूतानांसर्वदेवतनुर्हरः ॥ पूजयेत्सर्वयज्ञेषुसर्वाभ्युदयसिद्धिदः ॥ ५३ ॥ एव-
मुक्तामहेशानमाययानष्टचेतसः ॥ नमेनिरिययुर्मन्त्रादेवान्मुक्तवात्समालयम् ॥ ५४ ॥
येनाऽध्वरस्येति ॥ ये युर्य अध्वरस्व राजानमपि महेश्वर न पूजयेयुः पूजयेत ॥ पूजयेयुरिति
पुरयष्यत्ययनार्थः ॥ अन्यत्स्पष्टम् ॥ एवं साक्षान्मन्त्रैरुक्ताऽपिदेवाभगवन्मायया
नष्टचेतस्त्वान्महेशानं तथात्वेन त मेनिरे ॥ ततोमन्त्रादेवान्मुक्त्वा स्वस्थानं ययुः ॥
पूतेनापि साक्षाच्छिष्ये विद्यमाना अध्वरराजत्वसर्वं भूतेश्वरत्वसर्वं देवाऽभिन्नत्वसर्वं यज्ञ-
पूज्यत्वादयोधर्माभ्रप्रतिपादितमापि देवैर्न स्वीकृताहति वर्णनेन साक्षाच्छिष्यैर्बो-
क्तविधैव निन्दा प्रकृतस्त्वहंजीवमिति फलति ॥ न स्वेतच्छङ्कराचार्यपरतपोपपद्यते
नापि निर्विशेषवादिभिरुक्तेवाद्वादिखण्डनमिह तद्दीजं प्रतीयते ॥ अग्रे च ॥ तत सरदो
भगवान्स्वभार्यःसगणेश्वरः ॥ इदंनू कराम्यांविप्रिधिं दधीचंप्राहदेवहा ॥ ५५ ॥ मन्त्राः

प्रमाणं न कृतायुष्माभिर्बलदर्पितैः ॥ यस्मात्प्रसङ्गवत्साद्वोनाशयाम्यद्यगर्विताम् ॥ ५६ ॥
 इत्युक्त्यायज्ञशालां तादृशगणपुङ्गवः ॥ गणेश्वराश्च संकुदायूपायुत्पाठ्याचिक्षिपुः ॥ ५७ ॥
 वीरभद्रोऽपि दीप्तात्मा शरसैवोद्यतं करम् ॥ व्यष्टं भयददीनात्मा तथा न्येषां दिवौकसाम् ॥ ५८ ॥
 इत्यादिनामुनीनापि मुनीश्वराः (६१) इत्यन्तेन यज्ञभद्रो वर्णितः ॥ अत्र वज्रस्तम्भनस्य
 वर्णनेन देवीशापविनिर्दग्धादिति त्रिंशाध्यायवाक्यस्य अपवि निर्वज्रं यथास्यात्तयेत्यर्था-
 न्तरमपि निर्वाधमेव ॥ ततः ॥ भविष्यति हृषीकेश इति शापस्य फलं प्रदर्शयते ॥ तथा वि-
 ष्णुसगररुडंसमायातं महाबलः ॥ विव्याध निशितैर्बाणैः स्तम्भयित्वा सुदर्शनम् ॥ ६२ ॥
 समालोक्य महाबाहुरागस्य गरुडो गणम् ॥ जघान पक्षैः सह साननादां बुनिर्धियथा ॥ ६३ ॥
 ततः सहस्रशो रुद्रः ससर्ज गरुडान् स्वयम् ॥ वैनतेयादभ्यधिकान् गरुडं तं प्रदुहुयुः ॥ ६४ ॥
 तान् दृष्ट्वा गरुडो धीमानपायनमहाजयः ॥ विसृज्य माधवं वेगात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५ ॥
 अन्तर्हितैर्न ते ते भगवाण् पद्मसंभयः ॥ आगत्य वारयामास वीरभद्रं च केशवम् ॥ ६६ ॥
 अत्र सुदर्शनस्तम्भनं विष्णुनापि यज्ञरक्षाया अनिर्वाहश्च निरूपितः ॥ तदेतत्सर्वं विष्णोः
 सामर्थ्याभायमूलकमिति नहि केनापि निर्मत्सरेण शक्यं यत्नम् ॥ किंतु मेदबुद्धेः फलं
 दर्शयितुं शार्पं सार्थकयितुं च हरेरेतत्पाराङ्मुख्यमेव ॥ अत एव गरुडरूपेणापि परा-
 ङ्मुख्यतया गमनम् ॥ अन्यथा वैनतेयश्च पक्षिणामिति गीतावाक्यान्मग्नवद्रूपस्य तस्य तथा
 पाराङ्मुख्यं न संगच्छेत ॥ अतएव तदद्भुतमिवाभवदिति तादृशवृत्तान्तस्याद्भुतत्व-
 मुच्यते ॥ वस्तुतस्तु शार्पं सफलयितुं भगवतैव तथा कृतमतो नाद्भुतमिति शापना-
 येव शब्दः ॥ धीमानिति गमनस्य बुद्धिपूर्वकत्वज्ञापनार्थम् ॥ देवैर्मन्त्राणां तिरस्करणाच्छ-
 न्दोभयगरुडरूपेणैव पराङ्मुखतया गमनम् ॥ स्वयं त्वनिर्वहणरूपं पराङ्मुखत्वमवल-
 म्बितम् ॥ स्वातन्त्र्यशोधनार्थमेव अन्तर्हितैर्न ते ते इति स्वेच्छयाऽन्तर्धानं धर्षयते ॥ अथ
 भगवत्पुत्र स्वामिन्नशिखिमाहात्म्यं प्रचिराद्विषयतो मायया देवादीनां व्यामोहादिदम-
 भूदतः शिवस्य तत्रागमनं विष्णुमायारूपायाऽमायाविशेषतः स्तनने ततः क्लेशोपशमनं
 च प्रतिपाद्यते प्रसादयामासेत्यादिना ॥ तस्याविष्णुमायारूपत्वं तु यदि देवीसर्वभूतेषु विष्णु-
 मायेति शब्दितेति तत्तदशरीरावाक्यात् विष्णोर्मायाभगवती यया संमोहितं जगत् ॥ आदिष्टा प्रमु-
 णां शो न फार्यो र्ये संभविष्यतीति भागवतवाक्याच्च ॥ श्लोकास्तु प्रसादयामास च तं तौ रवा-
 त्परमेष्ठिनः ॥ संस्तुय भगवानीशं शुभ्रवस्त्रागमस्वयम् ॥ ६७ ॥ धीश्य देवाधिदेवं तमु-
 मांसयं गणैर्गृह्णताम् ॥ तुष्टान् भगवान् न ह्यादक्षः सर्वे दिवौकसः ॥ ६८ ॥ त्रिशोपात्पार्वतदिर्वा-
 दाद्वारादंशरीरिणीम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षः प्रगम्य च कृताञ्जलिः ॥ ६९ ॥ ततो भगव-
 ती देवी महसन्ती महेश्वरम् ॥ प्रसन्नमनसारुद्रवचः प्राह पृथगिति ॥ ७० ॥ त्वमेव जग-
 तः स्रष्टा शासिता चैव रक्षिता ॥ अनुप्राप्तो भगवता दक्षश्चापि दिवौकसः ॥ ७१ ॥ ततः प्रह-
 स्यन् भगवान् कपर्दीनीललोहितः ॥ उवाच प्रणतान् देवान् प्राचेतसमयो हरः ॥ ७२ ॥ गच्छ तं
 देवताः सर्वाः प्रसन्नो भवतामहम् ॥ संपूज्यः सर्वयज्ञेषु न निन्द्यो हं विशेषतः ॥ ७३ ॥ त्वंचा-
 पि शृणु मे दक्ष रचनं संपरक्षणम् ॥ स्वतः शालोकैपगमेतां मद्भक्तो भवत्यतः ॥ ७४ ॥ भवि-
 ष्यत्सि गणेशानः कलशान्तेऽनुग्रहान्मम ॥ तावत्तिष्ठ ममादेशात्स्वाधिनारेषु निर्दुतः ॥ ७५ ॥

एवमुक्तवानुभगवान्सपत्नीः सहानुगः ॥ अदशं न भनुप्राप्तोदक्षस्यामिततेजसः ॥ ७६ ॥
 अत्रापि संपूज्यः सर्वयज्ञेषु न जिन्यो ह्यमित्युक्त्या यज्ञमाग्राहित्यकयनलक्षणनिन्दायास्त्यागः
 सर्वयज्ञेष्वनुतिभिः सत्करणं चेत्वेव प्रसादयीजमधगम्यते ॥ न तु विवर्तपादादिरूपमत-
 विशेषस्वीकरणम् ॥ यच्च यज्ञस्वारक्षणं तच्छापातुरोधेन हरेः पाराङ्मुखादेव न तु
 सामर्थ्यानादादिति ज्ञापयितुम् ॥ हरिहरयोरेभेदो भगवतः प्रचिकाशमिति तं शिपमाहात्म्यं च
 ब्रह्मपुराणे प्रकाशयते ॥ अन्तर्हिते महादेवेशद्वारे पद्मसंभवः ॥ ज्याग्रहारस्वयंदक्षमशेषजग-
 तोहितम् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ किं त्वयं भवतो मोहः प्रसवे वृषभध्वजे ॥ यदा च स्वयंदे-
 व.पालयेत्प्राप्तं द्वितः ॥ ७८ ॥ सर्वपाप्मेन भूतानां सनीजपरमायतिः स्तूयते नैदिकं मन्त्रैर्दे-
 वदेवो महेश्वरः ॥ ७९ ॥ तमर्चयन्ति ये रत्नं स्वात्मना च मनातनम् ॥ चेन सा भावयुक्ते गते य-
 ति परमं पदम् ॥ ८० ॥ तस्मादनादिमप्यान्तं विज्ञाय परमेश्वरम् ॥ मनसा कर्मणा चात्मा-
 राधय यत्नतः ॥ ८१ ॥ यत्नात्परिहरे शस्य निन्दां स्वात्मविनाशिनीम् ॥ भयन्ति सर्वे दोषाय
 निन्दकस्य निपाहिताः ॥ ८२ ॥ यस्तु चैव महायोगी रक्षको विष्णुरन्यथः ॥ स देवो भगवान्बु-
 द्धो महादेवो न संशयः ॥ ८३ ॥ मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ॥ मोहाद्वेद-
 निष्ठत्वात्ते यान्ति नरकं तराः ॥ ८४ ॥ येषां नुवर्तिनो रुद्रं देवं नारायणं तथा ॥ एकीभावेन य-
 श्यन्ति मुक्तिमाजो भवन्ति ते ॥ ८५ ॥ यो विष्णुं स्वयंदेवो यो रुद्रः स जनार्दनः ॥ इति म-
 त्याभजे देवं सदाति परमां गतिम् ॥ ८६ ॥ सुप्रत्येयजगत्सर्वं विष्णुस्वस्वमद्वेश्वरः ॥ हृदयं जग-
 त्सर्वमिदं जगत्पारायणोद्भवम् ॥ ८७ ॥ तस्मात्प्रवृत्त्वा हरौ निन्दां हरे चापि समाहितः ॥
 समाश्रय महादेवं शरण्यं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ८८ ॥ उपश्रुत्या धवचर्मं विरचस्य प्रजापतिः ॥
 जगाम शरणं देवं गोपतिं कृत्वा तस्य समिति ॥ ८९ ॥ एतावता माक्षाच्छिन्नस्यैवेदं प्रकरणं
 न तु सद्यस्तारपरिमाद्विशेषवृत्तस्यात्र संयन्धगन्धोपीत्युपसहारवलादप्यसंनिधेः सितम् ॥
 अत्रे चानुपदं येन्येतापाग्निनिर्दग्धादधीचम्यमहर्षयः ॥ द्विषन्तो मोहिता देवं संयमूषुः
 कलिप्यन् ॥ ९० ॥ एनं चातपो वलं कृत्वा विप्राणां कुलसंभवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्म-
 णो वचनादिह ॥ ९१ ॥ मुक्तशापास्ततः सर्वैरुत्पान्ते रौरवादिषु ॥ निपात्यमानाः कालेन सं-
 प्राप्यादित्यवर्चसम् ॥ ९२ ॥ ब्रह्माणं जगतामीशमनुज्ञाता स्वयं भुवा ॥ समाराध्य ततो यो-
 गादीशानं त्रिदशाधिपम् ॥ ९३ ॥ संनमूनु र्यथा पूर्वशङ्करस्य प्रसादतः ॥ इति शसनां मुनी-
 नाम निजान्तकलियुगेषु जन्मादिकं शापमुक्तिं च वर्णयित्वाऽध्याय उपसंहृतः ॥ एतद्वि-
 पये मूलेऽपि किंचिद्दृश्यते तत्रैव विशेषं दर्शयिष्यामः ॥

यदि शताः कीदृशा इति कस्यचिज्ज्ञासा स्यादित्येभूताः शता
 शेया इत्युत्तरं वा भवेत्तदा लक्षणपरत्वं तादृशप्रकरणस्य स्यात् ॥
 तस्मात्लक्षणपरत्वं तादृशानां वर्णयन् प्रातारकण्वेत्यवधेयम् ॥ स्वक-
 पो लरूपनयापि तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याख्यादिदोष-
 प्रस्ताद्यादित्युच्यते ॥ लक्षणचतुष्टयं तु पूर्वं निरस्तम् ॥

प्रकृतसन्दर्भस्य लक्षणपरत्वं चाप्यितुं स्पष्टं युक्त्यन्तरमाहुः ॥ यदि शता इत्यादि ॥
 तादृशानामिति ॥ उक्तरीति कार्यान्तरपरवचनानाम् ॥ प्रतारकपदेति ॥ मोहय-

न्तिजनान्सर्वानिति कौर्मवाक्यार्थानुगमात्सपुत्रं तथेत्यर्थः ॥ एवं चतुर्थलक्षणदूषणे प्रसङ्गात्पञ्चमपष्ठसप्तमलक्षणान्यपि निरस्तानि ॥ पुनः प्रत्येकं तानि निराकरिष्यन्तः सह-
स्रादे (एवंमिथ्याधीतसमाचारत्वमपिशङ्करानभिमतधीतसमाचारत्वं) इत्युक्तं
पञ्चमलक्षणं दूषयन्ति ॥ पञ्चमलक्षणमित्यादिनात्वव्यतिव्याप्तिरित्यन्तेन ॥

पञ्चमलक्षणं मिथ्याधीतसमाचारत्वं ॥ तदपि न संभवति ॥ तत्र
मिथ्यैव अधीतः समाचारोयैरितिविग्रहः ॥ तद्भावस्तत्त्वम् ॥ मिथ्या
शब्दोभयन्मतेऽनिर्वचनीयवचनः ॥ अतएव भवदीयैर्मिथ्यात्वंसद-
सत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वचनीयत्वम् ॥ तद्धि किमसत्त्वविशिष्टसत्त्वा-
भावः ॥ उतसत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयं ॥ सत्त्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं वेति विकल्पत्रयमु-
द्भाष्य तच्च सिद्धसाधनसाध्यवैकल्यादिदोषैर्दूषयित्वा मैत्रमित्यादिना
सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयएव निर्भरः कृतः ॥
एवंचसादृशार्थं त्यक्त्वा शङ्करानभिमतेत्यर्थं कुर्वतोऽपसिद्धान्तः ॥
समाचारोवेदव्रतोपदेशपरोग्रन्थः ॥ अतएव श्रीशङ्कराचार्यैः स्वाध्या-
यस्य तथात्वेनहिसमाचारेधिकाराच्चसवचनतन्निग्रहमइतिसूत्रे “स्वा-
ध्यायस्यैषधर्मोऽनविद्यायाः ॥ कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेनस्वाध्या-
यधर्मत्वेनसमाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थआथर्वणिका इदमपि वेद-
व्रतत्वेनसमाख्यातमितिसमामनन्ति” इत्युक्तं ॥ तत्रच शङ्करानभि-
मतत्वं दुरुपपादम् ॥ सर्वस्यैव वेदव्रतोपदेशपरस्य ग्रन्थस्य शङ्करा-
भिमतत्वात् ॥ तदर्थविर्णनमात्रेणैव तदनभिमतत्वं चेच्छङ्कराऽवर्णि-
तार्थकवेदव्रतग्रन्थाद्यध्ययनकर्तृषु दधीचादिष्वतिव्याप्तिः ॥ दधीचो-
क्तिस्तु नशङ्कराभिमतसमाचाराभिप्रायेण किंतु यतोभवद्भिरीश्वर-
स्य निन्दा कृता अतोभवतां समाचाराध्ययनादिकं मिथ्या वृथैवेत्यु-
पालम्भः ॥ यथा कश्चिद्धर्माचरणशीलः कुत्सितं कर्म कुर्याच्चेत्तदा
तमन्यउपालभेत तच्च धर्माचरणं वृथैवेति तथेयमुक्तिः ॥ यदिच
सम्यगाचारः समाचारोयथार्थआचारइतियावत् ॥ धनार्जनादिरू-
पोनृपसेवादिरूपोगृहस्थाश्रमिणां विहितइत्युच्यते तदातु तत्तत्प्रति-
पादकस्मृत्यध्ययनमपि तेषामेव शङ्कराभिमतं नतु संन्यासिनाम्
तेषां सर्वसंन्यासस्यैवाभिमतत्वात् ॥ तथाच धनार्जनराजसेवादिपरे
त्वव्यतिव्याप्तिः ॥

अनिर्वचनीयवचनइति ॥ “मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवाचनः” इतिपञ्चपादिका-
दिषु कथनाद्येत्यर्थः ॥ भवदीयैरिति ॥ भद्वैतसिद्धिधारादिभिः ॥ अस्य कृतइत्युत्तरे-
णान्वयः ॥ तद्धि ॥ सदसत्त्वानधिकरणत्वं हि ॥ असत्त्वविशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं
सत्यसमापस्य वा विशेषणम् ॥ अर्थं प्रथमः कल्पः ॥ धर्मद्वयमिति द्वितीयः ॥ विशि-

ष्टमिति तृतीयः ॥ तच्च ॥ विकल्पत्रयम् ॥ दूषयित्वेति ॥ गद्वैतसिद्धौ प्रथमपरिच्छे-
 दारम्भेन विप्रतिपत्तिप्रतिपादनोत्तरं “विमतं मिथ्यात्ववत्वात् जडव्याप्यरिच्छित्वात्
 शुक्तिरूपवत्” इति श्राव्यं प्रयोगानुपपन्नस्य ननु किमिदं मिथ्यात्वं साध्यत इत्यादिना
 विकल्पत्रयमुद्गाढ्य “नावः ॥ सत्त्वमात्राधारे जयत्यसत्त्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमादि-
 शिष्टाभाससाधने सिद्धसाधनात् ॥ न द्वितीयः ॥ सत्त्वासत्त्वयोरैकाभावेऽपरसत्त्वावश्यक-
 त्वेन व्याघातात् ॥ निर्धर्मरूपसत्त्वद्वयसत्त्वाहिल्येपि सद्रूपेणामिथ्यात्वोपपत्त्यर्थान्तराच्च ॥
 शुक्तिरूप्ये वाप्यस्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्यैव बाध्यस्वरूपासत्त्वस्य व्यतिरेकासिद्धासाध्यवैक-
 ल्याच्च ॥ अत एव न तृतीयः ॥ पूर्वब्रह्मावातादर्थान्तरात् साध्यवैकल्याच्च” इति दूषयि-
 त्वेत्यर्थः ॥ मेघमिति ॥ “मेघम् ॥ सत्त्वालन्ताभावात्सत्त्वालन्ताभावरूपधर्मद्वयविव-
 क्षायां दोषाभावात्” इत्यादिना व्याघादिकं परिहृत्य मिथ्याज्ञानद्वयस्य तादृशार्थकावे-
 निर्भरः कृत इत्यर्थः ॥ तथा च मिथ्याज्ञानद्वयस्य शङ्करानभिमतार्थकत्वमेव शङ्क-
 राऽनभिमतमिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ मिथ्याधीतसमाचारा इत्यत्र किं मिथ्या
 अर्थात् वेदादिकं समाचारेऽनुष्ठानं च येषामित्यर्थं आहोस्त्रिंशत्प्रत्ययान्तसाहचर्येण
 भावार्थककल्लोऽरणादधीतमप्ययनमिति उक्ताहो पूर्वोक्तः ॥ नाथौ ॥ वेदादेस्तद्व्य-
 पन्नस्य सम्भ्यापन्दनामनुष्ठानस्य च शङ्कराऽनभिमतत्वाऽभावात् ॥ न चवैष्णवमन्थ-
 तदाचरणे एवाऽऽप्राप्यीतसमाचारौ कल्प्यौ ॥ मानामारात्कषोलकल्पनामात्रस्याऽनुप्रादे-
 यात्वात् ॥ वैष्णवानां सिद्धान्ताचरणयोग्येदादिमूलकताया उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥
 तद्व्ययत्वं तु स्वयापि कृतमतस्यैवतिव्याप्तिः ॥ समाचाराभावादशेषाहति चेत्
 वैष्णवानां भगवत्संस्थाचरणे वेदादिप्रमितं मनुष्ये न या ॥ आद्ये शङ्कराभिमतत्वं
 स्वीकृत्य ॥ द्वितीये तदुद्देशा पापरूपे समाचारानन्दोऽज्ञकयः प्रयोजनम् ॥ पातञ्जलाद्य-
 तुपायिषु चतिव्याप्तिः ॥ “पूतेन योगः प्रत्युक्त” इत्यादिस्वलेयोगस्य शङ्कराऽऽचार्यः
 प्र्युक्तत्वात् ॥ नहि एकले जगति शस्यता सुवचा ॥ पूतेनैव पातञ्जलादिसूत्रमप्याप्यारुपु
 वैष्णवाचारप्रतिपादनेषु भगवन्मन्त्रग्रहण्याऽऽचारवत्तया पुराणादौ मतिदेऽप्यसनाददा-
 दिव्यतिव्याप्तिवधेया ॥ वस्तुतस्तु समाचारज्ञानद्वयस्य तथा व्याख्यानमेव शङ्करानभि-
 मतवत्तृतीयपक्षे विग्रहमादत्तम्यहत्याज्ञानेनाहुः ॥ समाचारइत्यादि ॥ शङ्कराचा-
 र्यिरिति ॥ उक्तमित्यभिप्रेत्याऽन्यथा ॥ स्वाध्यायस्यैवइत्यादिः समाप्तनन्तीत्यन्तः
 साधनाप्याये गुणोपसंहारपादे (सूत्र ३) स्वाध्यायस्येतिस्वरूपे शङ्करभाष्यस्योपग्रन्थाः ॥
 वादिनि शङ्करानभिमतवाचीतसमाचारत्वं स्पष्टयितुं शङ्कराचार्याणांमेव निर्देशः ॥ वस्तुतस्तु
 रामानुजानां श्रीभाष्ये भारकराचार्याणां भेदाभेदभाष्ये श्रीकण्ठसैवभाष्ये भिन्नोरपिभा-
 गाद्वैवभाष्ये तत्तदनुयायिबुद्धिषु च स एव समाचारशब्दार्थः ॥ यद्यप्यास्माकीनभाष्ये
 मन्वभाष्यतत्प्रकाशितार्था च सम्प्रगाचारइत्यर्थोपि दृश्यते तथापि तत्राऽनभिमत-
 मेवेति किं तेन ते ॥ तथा च कैर्मपाक्ष्ये सम्प्रगाचारः समाचारइति योरेण समाचार-
 शब्दोऽनुष्ठानपरोभयता न शक्योव्याख्यातुम् ॥ मन्त्रये ग्रन्थविशेषे तत्र हृदेर्गोपालदेवो
 सत्तात् ॥ योगादित्वैलीकसीति सिद्धान्तात् ॥ अन्यथा सूत्रेऽपि सोऽर्थोऽभास्यत ॥

तत्रचेति ॥ समाचारग्रन्थे ॥ तदर्थंत्यादि ॥ समाचारग्रन्थायस्य ॥ तदनभीति ॥
 शङ्कराऽऽचार्याऽनभिमतत्वम् ॥ वेदग्रन्थग्रन्थादीत्यादिपदेन द्वादशोपनिषदतिरिक्तमकलवे-
 दभागस्य समग्रः ॥ शङ्कराचार्यैरीशायास्यादिदशोपनिषदां श्वेताश्वतरनृसिंहतापनीययोश्चे-
 ति द्वादशानामेव व्याख्यातत्वात् ॥ तथाच तत्तच्छास्त्राध्यायिषु सर्ववैदिकेऽप्यतिप्रसङ्गः ॥
 वेदप्रामाण्यगतिनां तेषां वैदिकभागोनानभिमतइति चेदायवर्णानां समाचारेपि तुल्यम् ॥
 एतच्चाऽसंभगोलक्षणदोषः ॥ अथ स्तोकं पारुः स्तोकं स्पृष्टइत्यादिवदधीतेति कृदन्तस्यैक-
 देशोऽपि धातुर्थे मिथ्याशब्दान्वयं स्वीकुर्यात्तदाप्यसंभगस्तदवस्थः ॥ तदध्ययने तदन-
 भिमतराभावात् ॥ अध्ययने तदनभिमतत्वं नाम तदनभिमतैतिकर्तव्यताकृतमिति
 चेत् क तैस्तदध्ययनेतिकर्तव्यता निरणायीति दर्शय ॥ अथ फौर्मवाग्यस्य वान्नार्थमाहुः ॥
 दधीचोक्तिस्त्विति ॥ अतोवैदिकमन्त्रादिनिन्दाऽनुमितसमाचाराव्ययनवैयर्थ्यानुवादा-
 भिप्रायमेव मिथ्याऽधीतसमाचाराइति संयोधनमिति भावः ॥ समाचारे शिरोग्रन्तस्याऽ-
 प्याग्रातत्वात्तस्य च रद्गदेन ताकतायाः कैश्चिदभ्युपगमादैश्वरमार्गं निन्दतां भवतां समा-
 चाराऽध्ययनं दृष्टेवेति संशोधनाभिसन्धिः ॥ त्वया त्वाऽऽध्वयणभागप्रसिद्धस्य शिरोग्रन्तस्य
 भस्मोद्धलनरूपत्वमेवाऽभ्युपगतं स्वकृतशेषमुपाकरे द्वितीयकिरणे ॥ अतोऽत्र संतोष्ट-
 न्यम् ॥ यस्तुतस्तत्रत्यत्वदुक्तेरयुक्ता तु सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ मया प्रपञ्चितेति कृतं
 प्रासङ्गिकेन ॥ प्रस्तावनोक्तं छत्रचामरादि धनार्जनराजसेवारिकं स्मारयन्तोवादिन्येव
 लक्षणाऽतिप्रसङ्गि वक्तुमाहुः ॥ यदि चेत्यादि ॥ स्मृत्यऽध्ययनमपीति ॥ नच
 तःप्रतिपादकस्मृत्यभावः शङ्क्यः ॥ (अ० १ गृहस्थप्रकरणे श्लोक २) राजाऽन्तेनासि-
 याऽयेभ्य सीदक्षिच्छेद्वनंक्षुभेति याज्ञवल्क्यादिभिर्गृहस्थधर्मेषु तस्य स्मरणम् ॥ तेषामे-
 चेति ॥ गृहस्थानामेव ॥ शेषे पृष्टी ॥ अथ सहस्राक्षे (मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि
 शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव) इत्युक्तं पष्ठ लक्षणं दूषयन्ति ॥ मिथ्याज्ञानप्रला-
 पित्वंशप्तानां पष्ठलक्षणमित्यादिना दुर्वारवेत्यन्तेन ॥ लक्षणाभासएवेति ॥

मिथ्याज्ञानप्रलापित्वं शप्तानां पष्ठ लक्षणमुक्तं तदपि लक्षणाभास-
 एव ॥ दोषदुष्टत्वात् ॥ कथमिति चेच्छृणु ॥ मिथ्यापदस्य शङ्करानभिमत-
 तपरत्वं वर्णयतस्तव पूर्वोक्तयुक्त्याः निगृहीतत्वसंपादकत्वेनेत्यवेहि ॥
 अन्येपि दोषायैर्दुष्टत्वं लक्षणस्य तेष्युच्यन्ते ॥ शङ्करानभिमतस्य
 प्रमाणादिपोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रतिपादके गौतमे-
 तिव्याप्तिः ॥ नहि शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यामिति वदतस्तव गौतमस्यापि
 विप्रशस्तत्वमभिमतम् ॥ गौतमेनेति तृतीयया तस्य कर्तृत्वावगमात् ॥
 किंच स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगइति योगसूत्रस्य
 भाष्ये “ पुरुषः स्वामीदृश्येनस्वेनदर्शनार्थसंयुक्तः तस्मात्संयोगाद्दृ-
 श्यस्योपलब्धिर्वासंयोगः यातु द्रष्टुःस्वरूपोपलब्धिः सोपवर्ग ” इत्या-
 दिना शङ्करानभिमततादृशज्ञानप्रतिपादकेषु व्यासेष्यतिव्याप्तिश्च ॥
 एवं धर्मविशेषप्रसूताद्भव्यगुण कर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदा-

र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाग्निश्रेयसमित्यादिना पदार्थ-
तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं वदाति कणमुज्यतिव्याप्तिः ॥ किंच तत्तदुक्त-
ज्ञानाध्येतरि तत्तज्ज्ञानप्रलापिनि त्वय्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैव ॥

घनजपाः पुंसीत्याभासशब्दस्य क्लीबविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वाऽनपायः ॥ अयं भावः ॥ पूर्वत्र
शङ्करशब्दत्वाऽत्र शिवशब्दस्य च प्रयोगेण शब्दभेदात् “सोमेन यजेत् ॥ दाक्षिणानि जु-
होति ॥ हिरण्यमात्रेण यजददाति” इत्यादिवद्वस्तुभेदमग्निमेव साक्षाच्छिबोऽत्र विवक्ष्यत
इतः शङ्कराऽऽचार्याण्येव ॥ आयेऽस्माभिरुच्यमानं ज्ञानं न दिवाऽनभिमतम् ॥ चतुर्षु
वैष्णवसंप्रदायेष्वाम्नासीनसंप्रदायस्य शिवप्रचारितत्वात् ॥ श्रीब्रह्मरसदनकव्येष्वाः क्षिति-
पायता इति वक्ष्यमाणपादादिवचनेभ्यः ॥ द्वितीयविभक्त्यत्र मिथ्याशब्दस्य त्र्युक्तार्थ-
कार्यं ज्ञानाऽभावाद्भास्येयं पूर्वापरतद्व्यायसंदर्भविरोधाद्वाधितं च तथाप्यभ्युपेयं नृप-
यन्ति ॥ पूर्वोक्तयुक्त्या इत्यादि ॥ अपसिद्धान्तइति पूर्वोक्तयुक्त्याः ॥ निगृहीतत्वेति ॥
अपसिद्धान्तस्यापि निग्रहस्थानत्वादिति भावः ॥ अतएव गौतमप्रब्रह्मक्षण्यां (अ० ५
आह्निक २ सूत्र १) “प्रतिज्ञाहानिःप्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधःप्रतिज्ञान्तासो हेत्वन्तरमर्थ-
न्तरं निरर्थकमविज्ञानार्थमपार्यक्रमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रति-
भायि सौपोमतानुशापन्युयोऽप्येक्षणेनिरनुयोज्यानुयोयोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-
स्थानानि” इति त्र्यंशश्चिद्विश्रुतस्थानेऽप्यपसिद्धान्तमपि तत्त्वेन गणयित्वा (सू० २३)
“सिद्धान्तसम्भूतैषानि वमात्राध्यापसङ्गोऽवसिद्धान्तः” इति सहस्रिकः ॥ प्रमाणा-
दीति ॥ गौतमसूत्रेषु हि (अ० १ आ० १ सू० १) “प्रमाणमसौ संप्रदायमयोजन-
इष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णययादृजत्ववित्तण्डाहेत्वाभासच्छलाजातिनिग्रहस्थानानां त-
द्वशावाग्निश्रेयसाऽधिगमः” इति षोडशपदायं तद्विज्ञानान्मोक्षाऽधिगमं प्रतिज्ञाप्य कथं
तेषां तत्त्वज्ञानाग्निश्रेयसमित्याकाङ्क्षायां तेन मिथ्याज्ञानस्य नास्तीति शङ्कोन दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषाणामवरोहकमेव नास्तीति तद्वित्वासायेन (सूत्र २) “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमभि-
ध्याज्ञानानामुक्तोत्तरापापे तदन्तरापायादपवर्गः” इति सूत्रमिहा तेषां तद्विज्ञानसंसा-
दनाय (सूत्र ३) “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि” इत्यादिभिरेकोनचत्वारिं-
शता सूत्रैः प्रथमसूत्रोद्दिष्टपदार्थेषु निर्णयान्ताच्च पदार्थान्प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमाह्निके
लक्षमित्वा द्वितीयाह्निके बाह्याईनसप्तपदार्थान् तिसृणां सूत्रैर्लक्षयित्वा (अ० २ आ० १-
सू० १) “समानानेकधर्माऽप्यवसायादन्वतरधर्माऽप्यवसायाद्ज्ञानसंशयः” इत्यादिना
(अ० ५ आ० २ सू० २५) “हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः” इत्यन्तेनाऽध्यायचतुष्टयेन
तेष्वपदार्थाः संप्रपञ्चं परीक्षिताः ॥ तत्र (अ० १ आ० १ सू० १०) “इच्छाद्वेषप्र-
यत्नमुपद्रुःखज्ञानान्यात्मनोऽस्तिप्रमिति” इत्यादीं श्रुतशर्काऽनभिमतमात्मस्वरूपादिकं
प्रतिपादयतीति शुचच्छास्त्रास्तिप्रसङ्गः नच गौतमस्य वैवीक्षित्वं भावाभावात् ॥ सर्वेषां
क्षिरोरत्नेषु स्यात्सचरणेष्वतिव्याप्तिमाहुः ॥ किंचेति ॥ पातजलसूत्रेषु साधनपादे (सू०-
१६) “हेतुदुःखमनागतम्” इति दुःखस्य स्याज्यत्वमुक्त्वा (सू० १०) “दृष्टद्वयोः
संयोगो हेतुप्रहेतुः” इति दुःखहेतुमुक्त्वा किं बहुदुःखमित्याकाङ्क्षायां सूत्रद्वयेन भूतं द्विरूपं

दृश्यं सूत्रद्वयेन द्रष्टुः स्वरूपं भोक्तृत्वं चाभिधाय (सू० २२) “ कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ” इत्येकस्यैव प्रधानस्य सर्वपुरुषसाधारणत्वं सर्वथा नाशाभावं च प्रतिपाद्य संयोगस्वरूपं निरूपयते ॥ (सू० २३) “ स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ” इति ॥ संक्षेपत एतदर्थं तु राजमातृण्डाख्यतद्वृत्तौ भोजराजः ॥ “ स्वशक्तिर्द्रव्यस्य स्वभावः ॥ स्वामिशक्तिर्द्रष्टुः स्वरूपं ॥ तयोर्द्वयोरपिसंवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोः र्यास्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं संयोगः ॥ सच सहजभोग्यभोक्तृस्वभावस्वरूपान्नान्यः ॥ न हितयोर्नित्ययोर्ध्यापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित्संयोगोऽस्ति ॥ यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तृश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः ॥ ” इत्याह ॥ तथा च पुरुषाणामनौपाधिकं नानात्वं द्रष्टृदृश्ययोर्वास्तवं भेदं नित्यत्वं च श्रीशङ्कराऽऽचार्याऽनभिमतं स्वीकुर्वति पतञ्जलावतिन्यासिः ॥ न केवलं तत्र किंतु परमाचार्येषु व्यासेऽपि सेत्याहुः ॥ भाष्य इति ॥ पुरुषः स्वामीत्यादिरपवर्ग इत्यन्तः पातञ्जलभाष्यग्रन्थः ॥ इत्यादिनेति ॥ अनूदितग्रन्थादग्रेऽनुपदं “ दर्शनकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तं दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वंद्वीति भदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तं नात्र दर्शनं मोक्षकारणमदर्शनाभावादेष धन्वामावः समोक्ष इति ” इत्यादिना ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यकारणत्वमौपचारिककारणत्वं च शङ्कराचार्यानभिमतप्रायमुक्तम् ॥ द्रष्टृदृश्ययोः सार्वदिकः स्वस्वामिभावश्च तदनभिमत एवोक्तः ॥ इतः पूर्वसूत्रे भाष्ये “ अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादिनादिः संयोगो व्याख्यात इति ” इत्यादि तदनभिमतमेवोदितम् ॥ एतद्व्याख्याने च वाचस्पतिमिश्रः ॥ “ न च प्रधानवदेक एव पुरुषस्तन्नातात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः ॥ एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात् कथं चिद्देशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युपपत्तेः प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च भ्रूलैव साक्षात्प्रतिपादनात् ” इत्युक्त्वा भजामेकमिति श्रुतिमुदाहरति ॥ शङ्कराचार्यैस्त्विष्यं श्रुतिः समन्वयस्य तुरीये (सू० ८) चमसबदविशेषादित्यधिकरणेऽन्यथैव व्याख्याता ॥ तथा प्रकृतसूत्रे भाष्ये किंचेदमदर्शनं नामेत्यादिना तद्विषयकानष्टौ कल्पानुपपन्नस्यता भगवता व्यासेन “ कारणान्तरेऽपि कल्पितेष्वेव समानश्चर्यः ” इत्यभ्यधायि ॥ एतच्च “ न केवलं प्रधाने कारणान्तरेऽपि परब्रह्मतन्मायापरमाणादिकल्पितेषु समानश्चर्यो विचारः ” इति विवृण्वता वाचस्पतिमिश्रेणास्माकं शङ्कराचार्याणां नैयायिकादीनां च सिद्धान्तादन्यदेव तत्रत्यमिति स्पष्टीकृतम् ॥ तस्याव्यासेषु तद्विवरणे सांख्यकौमुद्यादिषु च तदनभिमतं निरूपयति वाचस्पतिमिश्रे सर्वदर्शनसंग्रहादिप्रणेतृविद्यारण्यादिषु चातिप्रसङ्गः सुस्थः ॥ एतदेवातिव्याप्तिश्चेति चक्रारेण बोध्यते ॥ एवं धर्मेत्यादि ॥ अत्रेदं श्रेयम् ॥ कणादो हि तर्काचार्यो वैशेषिकदशलक्षणो प्रणिनाय (अ० १ भा० १ सू० १) “ अयातो धर्मव्याख्यास्यामः ” इति धर्मव्याख्यानं प्रतिज्ञाय (सू० २) “ यतोऽग्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ” इति तं लक्षयित्वा (सू० ३) “ तद्वचनादाभ्यास्यप्रामाण्यम् ” इति वेदप्रामाण्यमभिधाय (सू० ४) “ धर्मविशेषप्रस्ताव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यासोत्पन्नानां निः-

सहस्राक्षखण्डनम्

श्रेयसम्" इति सुकृतविशेषजन्यात् द्रव्यादितरज्ञानादेव मोक्षं प्रतिपादयति ॥ अत्र साधर्म्यसमानोधर्मैर्वैधर्म्यविरुद्धोर्धर्म इति मुक्तावलीकारादयः ॥ एतदुपस्कारे शङ्करमिश्रः "सर्वपदार्थप्रयानोद्वेदव्याघ्रसमाप्तः ॥ सर्वपदार्थत्वज्ञानस्थानिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ तदत्रशास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमन्त्रावः ॥ शास्त्रतरज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः ॥ निःश्रेयसतरज्ञानयोःकार्यकारणभावः ॥ द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ॥ संयंघोऽवगम्यते ॥ एतेषांचसंबंधानांज्ञानाद्विःश्रेयसाऽर्धिनामिहशास्त्रेप्रवृत्तिः" इति वक्ति ॥ मुक्तिस्वरूपं च अत्रोपविशोपगुणध्वंसायधिकदुःखप्रागभाव इति सिद्धान्तयति ॥ एवञ्च सर्वशङ्कराचार्याऽनभिमतमेव ॥ तथा तृतीयाध्यायद्वितीयाद्विकेसूत्रकारः (सू० ४) "प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराःसुखदुःखेऽत्राद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनोऽलिङ्गानि" इति सूत्र आत्मनां नित्यसविशेषत्वमभिधाय (सू० ५) "तस्यद्रव्यत्वनित्यत्वेवायुनाप्यात्माते" इति तेषां द्रव्यत्वं स्वीकृत्य सूत्रत्रयेणाऽऽगमिकत्वं पूर्वपक्षीकृत्य (सू० ९) "अहमिति शब्दस्यव्यतिरेकाद्यागमिकम्" इत्यादिना सूत्रदशकेन निराकरोति ॥ तथा (सू० १९) "सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकार्म्यम्" इत्यात्मैक्यं पूर्वपक्षीकृत्य (सू० २०।२१) "व्याख्यातो नाना ॥ शास्त्रमामर्ष्याच" ॥ इत्यात्मनां नानात्वमेव सिद्धान्तयति ॥ एतद्वृत्तिकाराप्रयनाराधनतर्कांलङ्कारप्रभृतयश्चात्र मायावादस्यानुयायपुरःसरनिरासं स्पष्टमेव दर्शयन्ति ॥ अतुयांप्याये च (सू० १।२) "सर्वकारणवशित्वम्" "तस्यकार्यलिङ्गम्" इत्यादिना नित्यानां परमाणूनां प्रपञ्चोपादानतया विवर्तवादविरोधिनमारम्भादमेवोरीकरोति ॥ अतोयुक्तेव तत्र वदनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥ अथ पाप्मोचरप्रण्डवचनाध्रयणादसच्छास्त्रवमन्नीकृत्येष्टापत्तिमन्युपेयास्तर्हि मायावादेपि तुल्यम् ॥ किञ्चतत्तदिति ॥ प्रस्तावनायां तेन न्यायादिशास्त्रं सम्यगन्यसमिति प्रतिपादनात्प्रज्ञमलक्षणस्य प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे च कश्चित्दनुवादार्थप्रलक्षणस्य च त्वय्यतिग्याप्तिरिति भावः ॥ नचाभिविवेशपूर्वकत्वमुभयप्राभिविवेशपक्षत्वदोषः शक्यवचनः ॥ लक्षणमाहकमानतयाऽभिमतं कौर्मवाक्ये विशेषणस्यानुत्तया वशिवेदोमानाभावात् ॥ अस्माभिरु तयोः शतलक्षणत्वमेव पुरा निराकारीति नास्मासु तत्सङ्गमप्रसङ्ग इति भावः ॥ सहस्राक्षे ननु वैष्णवानामित्यादिनाऽनुचितत्वादित्यन्तेन दर्शितं सप्तमं लक्षणं दूषयन्ति ॥ विष्णोःसम्यगित्यादिना असंभवापत्तेरित्यन्तेन ।

विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रयणं तदपि शप्तानां लक्षणमुक्तं तदपि न लक्षणम् ॥ अत्र सम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रितत्वं त्रयेकं लक्षणं मिलितं वा ॥ नाद्यः ॥ सम्यगाश्रितेष्वतिभक्तेषु नारदोदवसनकादिष्वतिव्याप्तेः ॥ नहि तत्र शप्तत्वसंभावतमपि येनेष्टापत्तिं कुर्याः ॥ असम्यगाश्रयणं चान्यदेवताभक्तानामेव संभवति ॥ येन्यदेवताभक्तायजन्तेद्यदयान्विताः ॥ तेषामामेवकौन्तेययजन्त्यविधिपूर्वक-

मित्यनेन तेषामेवासम्यगाश्रयणस्य भगवता प्रतिपादितत्वात् ॥
 तथाच सर्वेष्वन्यदेवताभक्तेष्वतिव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच विनिन्दन्ति-
 हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः अस्यापि श्लोकस्य तादृशप्रकरणस्थ-
 त्वेन हृषीकेशनिन्दकतद्भक्तब्राह्मणनिन्दकानां शक्तत्वस्य त्वयाप्यङ्गी-
 करणीयतया विष्णुपराङ्मुखेषु तेषु विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रय-
 णस्य (स्वाश्रितोपीत्यपिशब्देन कथंचिदाश्रितस्य ग्रहणं न त्वनाश्रितस्य)
 इति वदतस्तवाप्यभिप्रेततया तत्राव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच व्यावृत्ति-
 र्याव्यवहारोवालक्षणस्य प्रयोजनम् ॥ तत्र व्यावृत्तिरितरमेदानु-
 मितिसंजनकत्वेनाभिमतस्य लक्षणद्वयस्य कुत्राप्यसत्त्वेन प्रत्येकं
 च तयोः सम्यगाश्रितेष्वसम्यगाश्रितत्वस्यासम्यगाश्रितेषु सम्यगा-
 श्रितत्वस्यासत्त्वेन भागासिद्धतया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरमेदा-
 नुमित्यजनकतया निष्फलत्वमेव ॥ एवं व्यवहारजनकत्वमपि प्रत्ये-
 कं सर्वत्र न संभवति परस्पराव्याप्तत्वात् ॥ न द्वितीयः ॥ मिलित-
 योर्द्वयोरेकत्रासंभयस्योक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभाव-
 प्रतियोगित्वेनासंभवापत्तेः ॥ तस्मात्सप्तानामपि लक्षणत्वेनाभि-
 तानामव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषस्तत्त्वेनानिश्चायकतया तैर्लक्षिते
 व्यवहारं कुर्वन् भ्रान्तपथं शिष्टैरनादेयवचनञ्चेति ॥

अत्रेवं ज्ञेयम् ॥ भविष्यति हृषीकेश इति वाक्यस्याऽर्थः प्रकरणादिलभ्योऽसंदिग्धः
 प्रकाशत एवाऽतो ननु वैष्णवानामित्यादिशङ्का तदुत्तरपरत्ववर्णनं च प्रलाप एव ॥ यद्य
 स्वाश्रितोपीत्यत्र प्रलपितं तत्र ॥ अनाश्रितस्योदासीन्यमात्रसंभवेन पाराशुराव्याऽनि-
 यमात् ॥ स्वतः सर्वाऽनुग्राहके सर्वपालके विष्णौ त्वोदासीन्यस्याप्यसंभवात् ॥ स्वेन
 स्वैर्वाऽऽश्रित इति व्याख्यानस्यार्थचिन्तेन तत्र सूपसर्गस्याप्यभावाच्च ॥ अत्राऽपिशब्द-
 स्वारस्यं तु विष्णोर्द्वयैरक्षस्वेत्यादिमन्त्रलिङ्गादहताऽऽश्रयोपि सयज्ञवस्तु रसेदेव किं
 पुनर्यजमानादिना वृताश्रयः ॥ प्रवृत्ते तत्कारणप्रज्ञात्कृताऽऽश्रयोपि पराशुरोयशरक्षा-

* ननु वैष्णवानां नः कथं नरके पातो विष्णोरक्षायां समर्थवादत आह ॥ भविष्यतीति ॥
 सत्त्वं तस्याऽस्ति तत्र सामर्थ्यं सोऽपि चेत्यपराशुरपस्यात् कस्माद् भ्रातेति भावः ॥ स्वाश्रि-
 तोऽपीत्यपिशब्देन कथंचिदाश्रितस्य ग्रहणं न त्वनाश्रितस्य ॥ तथाभूतस्य पराशुरपतायाः
 प्राप्तत्वेन तत्त्वयनस्य निष्पन्नत्वापत्तेः ॥ मुदाब्दम्वारस्य मन्त्रापत्तेश्च ॥ एवञ्च तादृशानां सम्य-
 ग्विष्णोराश्रयणमेव न संभवति ॥ यदि केपांचित्तस्यात्तयाऽपि स पराशुरोमभविष्यतीत्यपिना
 सूचितम् ॥ तथाच विष्णोस्मम्यगसम्यग्मा यदाश्रयणं तत्तेषां सत्त्वं लक्षणम् ॥ परंतु इदं
 लक्षणमितरस्य कस्यचित्संदिग्धस्याऽपि सत्त्वे एव शक्तत्वनिर्णायकम् ॥ मुक्तिमुक्तिसाधनविष्णु-
 भक्तिमात्रस्य तद्विज्ञानाया वक्तुमनुचितत्वात् ॥ विष्णोः पराशुरपता शिष्टेपादेः पदम्

विमुक्तो भविष्यतीति बोध्यम् ॥ इतरस्य शसलक्षणस्य सन्निवृत्तस्य सत्ये शसत्वस्यदे
 श्रीविष्णुभक्तः शसत्वमिर्णापकृत्वं वदन् श्रीमान् महानाऽऽसिन्नपुत्र ॥ भगवद्गीतादयस्य
 दुराचारदर्शनादसाधुत्वसंदेहेऽपि भगवतः सम्यग्भाषणम्याधुत्वनिश्चयं बोधयन्ति
 अपि चोत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरैव समंततः सन्मयावयसितो हि सहस्रानां
 शतोऽयं प्रलापो विष्णुभक्तानां द्वेपादेय ॥ परस्मै लक्षणेऽप्यन्यतमस्य कस्यचिदा
 सन्निवृत्तस्य सपेयानेतुं शक्यतया जसतायां विष्णुभक्तिरप्यपक्तायाः कथनपुत्र पर्यय
 सानसिद्धेः ॥ तस्मान्मुक्तिभुक्तीत्यादिकथनं प्यामोहमत्रायम् ॥ (तथाच विष्णोः सम्य
 गसम्भवाद्यश्रयगतत्वेपांससमलक्षणम्) इति रमसोक्तिं विनृत्य दूषयन्ति ।
 अत्रेति ॥ सन्मयाश्रितो वैसाक्षादस्तत्त्वं सन्मयाश्रयणमित्यर्थः ॥ सन्मयाश्रितमाश्रय
 देपां तत्त्वं वा ॥ एवमसम्भवाश्रितत्वं सन्मयाश्रयणम् ॥ सम्भगसम्भवेति परोक्षं
 वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वाऽभिप्रायात्प्रथमः कल्पः ॥ अथवाश्रयणार्थेनाभिप्रायाद्वितीया ।
 नारदोदयेत्यादि ॥ नच लक्षणान्तराभावादोषः शब्दः ॥ पञ्चरात्रैकादशस्वर्गादि
 तैः शङ्कराचार्येण भिन्नतत्त्वाकारवादादेर्वर्गिततया पट्टीत्या निश्चितस्य तस्य सत्यत्वं ।
 प्रतिपादितत्वादिति ॥ गीतानयमाध्यायवान्ये मामेवेति साधारणोक्त्या यो योऽर्था
 तनुमित्युक्त्या चान्यदेव साकर्मकस्याप्याश्रयणस्य भगवत्कर्मकत्वम् ॥ अविशिष्टपूर्वकत्वोक्त्या-
 कामैकैर्हृदयज्ञानाद्व्युत्पत्त्या चासम्भक्त्यमिति भावः ॥ किंचेति ॥ विनिश्चिन्तितहृदी-
 केशमिति वाच्यं कौर्मपूर्वजण्डशिश्याध्यायकम् ॥ तादृशेति ॥ शसन्निरूपकेत्यर्थः ॥
 तद्भवेति ॥ वाच्ये शङ्करादिपदान्मद्वैतस्य पियवतइति सप्तविंशोऽध्यायवाच्याश्च
 तन्नकत्वलाभः भावदर्शितः ॥ तेष्विति ॥ तेषु ॥ इतरभेदानुमितिरिति ॥
 व्यावृत्तिरितरभेदइति दीपिका ॥ इतरभेदानुमितिरिति वाच्यत्वादयः ॥ यथा गौरित-
 रेभ्यो भेदवती शृङ्गवत्ते सति साक्षादप्यादित्यादौ गरीतरभेदानुमिति ॥ असत्त्वे-
 नेति ॥ परस्परप्रतिद्वन्द्वतया तेजस्तिमिरयोरिव तयोः सामानाधिकरण्यासम्भारत्वं
 योगवदाश्रयणलाभ्याप्यवृत्तिरामावाप्तुकं द्वयोः कुत्राप्यसत्त्वम् ॥ निष्कलत्वमित्यादिमे
 हेतुनया तृतीयाध्यायान्वयः ॥ तयोरेति ॥ लक्षणयोः ॥ इदं भाषामिद्वैतयेत्येवा-
 न्येति ॥ भाषासिद्धतयेति ॥ पञ्चरात्रेदेकसामानाधिकरण्येन द्वैतभावोभाषा-
 सिद्धिरिति गदाधरमहादयः ॥ यथा पृथिवी गन्धपती घटप्रादित्यादौ पृथिवीत्वसामा-
 नाधिकरण्येन पट्टां घटप्रायभावाः ॥ यथा वा पृथिव्याद्यश्चत्वारः परमाणवेतित्या-
 गन्धवत्प्रादिति ॥ अत्र गन्धवत्त्वस्य पार्थिवपरमाणुषु सत्त्वाजलादिपरमाणुष्वसत्त्वाद्भाषा-
 सिद्धिः ॥ पश्यतेति ॥ पञ्चरात्रेदेकं शसत्त्वं तद्व्यापिकाभितरभेदानुमितिविषयतां
 लक्षणद्वयमपि न जनयति ॥ सत्ताद्वैतरेभ्यो भिद्यन्ते विष्णोः सम्यगाश्रयणादिति प्रयोगो
 असम्भवाश्रयणरसु शस्तेऽनुमितरसिद्धेः असम्भवाश्रयणलक्षणप्रयोगे सम्यगाश्रयणरसु
 तदसिद्धेति भावः ॥ परस्परव्यासत्त्वादिति ॥ सम्यगाश्रयणरसि तस्य असम्भ-

गाध्रयणस्य तद्वति सम्यगाध्रयणस्य चाऽप्याप्तत्वात् ॥ सम्यगाध्रयणासम्यगाध्रयणे
 मिलिते लक्षणमिति पक्षं दूषयन्ति ॥ नद्वितीयइति ॥ एवं सप्त लक्षणानि दूषयित्वा
 सिद्धमर्थमाहुः ॥ तस्मादिति ॥ व्यचहारं विप्रशस्तत्त्वव्यचहारम् ॥ ननु लक्षणस्त-
 कसन्दर्भे लक्षणशब्देन मया नासाधारणधर्मो विवक्ष्यते किन्तु “इत्थंभूतलक्षणे ॥
 लक्षणेत्थंभूतत्वात्मानभागीप्तासु ॥ लक्षणहेतुः” इत्यादिविज्ञानजनकज्ञानविषयोवा
 परिचायकं चाऽभिप्रेयतेऽतोभवदुक्तदोषाणामनकाशएवेति चेन्मैत्रम् ॥ तथासति
 लक्ष्यतावच्छेदकसमनिषत्त्वाऽभावेनाप्याप्तिपरिहारेऽप्यतिव्याप्तिदोषापरिहारात् ॥ तत्रा-
 प्यव्यभिचारिणपक्षे लक्षणत्वात् ॥ तथाहि ॥ ज्ञानजनकज्ञानविषयः परिचायकमिति त्व-
 नर्थान्तरम् ॥ तत्र लक्षणशब्देन च करणन्युत्पत्त्या ज्ञापकमुच्यते ॥ ज्ञापकत्वं च व्यभि-
 चारिणोऽसंभवति ॥ नहि व्यभिचारिविषयकज्ञानेन सन्दिग्धलक्ष्यनिर्णयोजन्यते ॥
 जटाभिस्तापसइत्यत्र विवक्षितजटाविशेषस्य तापसाप्यभिचारित्वमस्त्येव ॥ अन्यथामात्र
 जटाशरनेन तापसत्वनिश्चयस्यायोगात् ॥ दृष्टं प्रतिविद्योतते विद्युत्विद्यत्र तत्कालसंज्ञ-
 विविष्टतद्बुद्धयर्थे विद्युत्प्रकाशदेशस्याप्यत्वमस्त्येव ॥ अन्यथा प्रकाशानधि-करणद्वीपः
 प्रदेशस्यदृष्टान्तरेणापि प्रकाशदेशोलक्ष्येत ॥ एवं तिष्ठन्मूत्रप्रतीत्यादौ तिष्ठतिक्रिया
 मूत्रप्रतिक्रियायालक्षणमित्याद्युक्तं भाष्यकृता ॥ तेन वर्तमानकालिकमूत्रगक्रियाज्ञान-
 जनकज्ञानविषयत्वात्कालिकस्थितिक्रिया तद्वशाच्चैव ॥ अथवाऽस्तु तत्र कथञ्चिद्ब्रह्म-
 चारिणोऽपि लक्षणत्वम् ॥ तथापि तादृशलक्षणत्वाध्रयणे प्रकृते तत्र नकापीष्टसिद्धिः ॥
 तत्र बुद्धप्रत्यक्षोत्तरं विद्युद्विद्योतनप्रत्यक्षमिव तिष्ठतिक्रियादिप्रत्यक्षोत्तरं कदाचिन्मूत्रग-
 क्रियाविप्रत्यक्षमिव च नञ्चात्र निन्दादिप्रत्यक्षोत्तरमपि विप्रशस्तत्वप्रत्यक्षंभवति ॥ किन्त्वनु-
 मिनिरेव त्वयावाच्या ॥ साच व्याप्तिनिश्चयमन्तरा न संभवतीति स्वसंमतलक्षणानां
 विप्रशस्तत्वग्याप्यत्वमेव वाच्यमायुष्मता ॥ एवं च सति पूर्वोक्तातिव्याप्तिदोषाः सुस्थाः ॥
 अनुलक्षणइतिसूत्रेण किंभवान्कमण्डलुपाणिछात्रमद्राक्षीदित्युदाहरता भाष्यकृता
 काकवद्भवदत्तस्यगृहमित्यादौ काकतत्त्वयोगादेरिवोपलक्षणस्यापि कमण्डलोत्तरपाणित्वस्य
 चा छात्रज्ञानजनकज्ञानविषयत्वाल्लक्षणत्वमुक्तम् ॥ तच्च लक्षणं पूर्वं कमण्डलुपाणिं सं-
 चक्षुर्विपयीकृतवत्त्वेन पुरुषे तज्ज्ञानं जनयितुं प्रभवति ननु तथा तमददवति ॥ अतएव
 भाष्ये “सकृदप्यसौकमण्डलुपाणिछात्रोदष्टस्तत्तदेवलक्षणम् ॥ इत्युक्तम् ॥ तथाचात्र
 येन पुरा निन्दादिकं विप्रशस्तत्वं चोभयमप्यनुभूतं स्यात्तस्यैव निन्दादिराहित्यकालेपि तत्र
 शतोभयमितिनिश्चयो ननु शापमददवतल्लत्वाहित्यकालेपि तत्र तथा निश्चयः ॥ अतः
 प्रकृते तादृशलक्षणत्वाध्रयणमपार्यक्रमेवेत्यतिदुर्बलत्वाच्च मूलेऽनूद्य दूषितम् ॥ लक्षण-
 हेतोरितिशास्त्रविचारे चाग्रे स्वतो दूषितं तत्स्यादिति ॥

ननु कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे एकोनत्रिंशोऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन
 कुर्वन्तिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेषुचैव ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा-

दक्षाध्यरेद्विजाः ॥ निन्दन्तिचमहादेवंतमसाविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं
 चरिष्यन्ति तस्मिन्कालेयुगान्तके ॥ येचान्येशापनिर्दग्धागौतमस्य
 महात्मनः ॥ सर्वेतेघतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासुयोनिषु ॥ इत्याद्युक्तयोक्तं-
 मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ इति ॥ एवमादिवाक्यै-
 स्तादृशानि लक्षणानि दर्शितानि तैरेवास्माभिरपि व्यवहारः कियत्
 इति कुतोऽस्माकं भ्रान्तत्वमिति चेन्न ॥ तादृशप्रकरणस्य लक्षणपर-
 त्वाभावात् ॥ नहर्जुनस्य विप्रशप्ताः कीदृशा इत्याकारकः प्रश्नः किंतु
 कृतं प्रेताद्वापरंचकलिश्चेति चतुर्युगम् ॥ एषां स्वभावं सूताद्यकथयस्व
 समासत इति ऋषिभिः शौतकादिभिः पृष्टः सूतयुगधर्मान्वक्तुमर्जुन-
 प्रश्नं युगधर्मविषयकमवतारितवान् ॥ गतेनारायणे कृष्णे स्वमेव परमं
 पदम् ॥ पार्थः परमधर्मात्मा पाण्डवः शत्रुतापनः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्या-
 सौ युगधर्मान् द्विजोत्तमाः ॥ तस्मै प्रोवाच सकलं मुनिः सत्यवतीसुतः ॥
 प्रणम्य देवमीशानं युगधर्मान् स्तनातनान् ॥ इत्यादिना ॥ एषं चार्जुनस्य
 युगधर्मजिज्ञासया प्रश्ने कथं विप्रशतलक्षणानि व्यासो मूपात् ॥
 अनाकांक्षिताभिधानेऽर्थान्तरं च कथं न स्यात् ॥ अतएव वक्ष्यामि
 ते समासेन युगधर्मान् भरेध्वर ॥ न शक्यते मया पार्थ विस्तरेणाभिभाषि-
 तुम् ॥ आद्यं कृतयुगं प्रोक्तं तत्तत्प्रेतायुगं बुधैः ॥ तृतीयं द्वापरं पार्थ चतुर्थं
 कलियुगं यत् इत्युपक्रम्य कृते तु मिथुनोत्पत्तिरित्यादिना सत्ययुगधर्मा-
 नुपक्त्वा यतयन्ति स तेभ्यस्तत्प्रेतायुगमुखे प्रजा इत्यादिना प्रेतायुग-
 धर्मानुपक्त्वा द्वापरेऽप्यथ विद्यन्ते मतिभेदास्तदनुष्ठानम् ॥ रागोलोभ-
 स्तथा युद्धं सत्यानामविनिश्चय इत्यादिना द्वापरधर्मानुपक्त्वा तिष्ये-
 मायामसूर्याचवधं चैव तपस्विनाम् ॥ साधयन्ति नरानिदं तमसा व्या-
 कुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मा उक्ताः ॥ अन्ते च इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं
 युगानां वै समासतः ॥ अतीतानागतानां वै यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ इत्युप-
 संहृतम् ॥ तथाच उपक्रमोपसंहाराभ्यां युगधर्मयुधोद्ययिष्यैव
 व्यासैस्तादृशवाक्यानि प्रणीतानीति निश्चीयते ॥ तादृशग्रन्थस्य
 संदर्भमहात्या विप्रशतलक्षणपरत्वं वर्णयन् भ्रान्त एव ॥ त्रिंशद्वाधाया-
 न्तर्गतां तादृशश्लोकांस्तत्रैवेत्यादिना एकोनविंशेऽध्याये वर्णयन् भ्रान-
 त्तत्वे सत्यदृष्टकूर्मपुराणश्चेति शिष्टापरिगृहीत एव ॥ किंच तादृश-
 प्रकरणस्य विप्रशतलक्षणपरत्वे शुक्लदंताजिताक्षाश्चमुण्डाः कापाय-
 वाससः ॥ तथा ॥ कापायिनो न्येतिर्ग्रन्थास्तथाकापालिकाध्वये ॥
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणः परे ॥ तथा ॥ यतयश्च भविष्यन्ति
 शतशोथसदस्त्रशः ॥ नाशयन्ति स्वधीतानि नाधिगच्छन्ति चापरे ॥

तथा ॥ वामाःपाशुपताचारास्तथावैपाञ्चरात्रिकाः ॥ भविष्यन्तिकलौ
तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा इत्यादिवचनानामपितादशप्रकरणस्य-
त्यात्तादृशयतीनामपि विप्रशस्तत्वं कथं न स्यात् ॥ भवतु तेन किं
स्यादिति चेत्तन्मध्यपातिनस्तवापि स्यादित्यवधारय ॥

अथ सहस्राक्षे एकोनत्रिंशदध्यायस्थतयोक्तानां वस्तुतस्त्रिंशदध्यायस्थानां कुर्वन्ति चाव-
ताराणीत्यादिवचसामाशयं प्रकाशयिष्यन्तः शङ्कन्ते ॥ ननु कूर्मेत्यादिना ॥ परि-
हरन्ति ॥ तादृशेति ॥ व्यासार्जुनसंवादरूपप्रकरणस्य ॥ लक्षणपरत्वाऽभावमेवोपपाद-
यन्ति ॥ नह्यर्जुनस्येत्यादिना ॥ कूर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशदध्यायारम्भे (श्लो० १)
कृतं त्रेताद्वापरं चेति प्रश्नः ॥ सूतस्तु (श्लो० २) गतेनारायण इत्यादिना व्यासार्जुन-
समागमादि वर्णयित्वा एकोनत्रिंशे (श्लो० ६) एवमुक्तो भगवता पादः परपुरंजयः ॥
पृष्टवान्प्रणिपत्यासौ युगधर्मान्द्रिजोत्तमाः ॥ इति युगधर्मविषयकं प्रश्नं (श्लो० ७)
तस्मै प्रोवाचेत्यादिना व्यासोक्तं सद्धर्मांश्चोक्तवान् ॥ तदेतदनुसन्ध्यायाहुः ॥ अवतारि-
तथामिति ॥ कथमिति ॥ नाष्टष्टः कंचन ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छत इति मनुना
प्रतिषेधात्कथं ब्रूयदिति भावः ॥ बाधकान्तरमप्याहुः ॥ अनाकाङ्क्षितेत्यादि ॥
अर्थान्तरं हि निग्रहस्थानम् ॥ गौतमेन पञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आ० २ सू० १)
प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रभृतिद्वात्रिंशतिग्रहस्थानेष्वर्थान्तरमपि निर्दिश्य
(सू० ७) “प्रकृतादर्यादप्रतिसंबद्धार्यमर्थान्तरम्” इति तस्य लक्षणमुक्तम् ॥
लक्षणपरत्वपक्षे प्रतिज्ञाहानिमपि सूचयन्ति ॥ अत एवेति ॥ (श्लो० ८) वक्ष्या-
मीति प्रतिज्ञावाक्ये युगधर्मान्वक्ष्यामीत्युक्त्वा युगधर्माणामपि संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय
विस्तरेण कथनस्याशक्यतां चाभिधाय वक्तुं प्रवृत्तेन भगवता श्रोतृजिज्ञासाविषया-
युगधर्मा अपि समासेनैव निरूपणीयाः क पुनस्तत्रापृष्टशतलक्षणप्रपञ्चनस्यावसर
इति भावः ॥ (श्लो० १४) कृतेस्त्वित्यादिना (श्लो० २२) वर्तयन्तीत्यादिना
(श्लो० ४२) द्वापरेष्वेतेत्यादिना च यावदध्यायसमाप्तिं त्रियुगीधर्मानिरूपिताः ॥
अत्र तेभ्य इति ॥ कृतयुगे प्रजानां निवाहकावृक्षास्तत्राध्याये वर्णितास्तेभ्यः ॥ सत्त्वा-
नामिति ॥ प्राणिनाम् ॥ क्वचित्त्वानामिति पाठः ॥ अथ त्रिंशे (श्लो० १) तिष्ये-
मायामित्यादिना कलिधर्मान् (श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनेत्यादिना कलौ शिवप्रप-
त्यादितः सिद्धिं च प्रदर्श्य (श्लो० ५३) इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तमिति चतुर्युगधर्मनिरूपणमु-
पसंहृतम् ॥ अत्रापि समासत एव प्रवचनं वर्णितम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यामिति ॥
उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ॥ अर्थत्रादोपपत्तीचलिङ्गतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तेस्ताभ्यां
तथा निश्चीयत इति भावः ॥ शुकुदन्ताऽजिताक्षा इति ॥ सवर्णदीर्घभार्यः ॥ शुक-
दन्वाश्च ते अजिताक्षाश्चेति श्रीवोष्णमितिवद्विशेषणयोः समासोवा ॥ तत्र महाकोपात्प-
तेजस इत्यादावपि तयाप्रयोगो दृश्यते ॥ शूद्रसंन्यासिनस्तु त्वादशाविरागिशब्दाच्या
वृथा गिरिपुरित्याद्यभिख्यावंतो वर्णादिविभागरहिताः प्रसिद्धा एव ॥ कापायिनोन्य

इति ॥ इतसंन्यासाब्राह्मणभासाः ॥ नाशयंतिस्रघीतानीत्यत्र नाशयंतःस्यकंपम-
नाधिगच्छंतितत्त्वदमित्यपिपाठः ॥ पाद्वराधिकाः क्षपिलादिपञ्चरात्रानुयायिनः ॥
नारदपञ्चरात्रस्य श्रीभागवतभारतमोक्षधर्मादिषु प्रशंसिततया भगवच्छास्त्रसिद्धेरित्य-
न्यत्र विस्तरः ॥ अत्र मध्येमध्येऽनुपयुक्तस्योक्तान्विद्वावोपयुक्तस्योक्तान्व संगृह्यन्ते ॥
तथाच (श्लो० १३) शुक्लदन्ताः (श्लोक १६) कापायिनोन्ये (श्लो० २३)
यतयश्चेति (श्लो० २५) वामादिति ॥ एवमादिषु स्पष्टतया निरूपणात्वाद्यप्यविरागिष्वेव
विप्रदासत्वमापतेत् ॥ तवापिस्थ्यादिति ॥ स्वस्य ब्राह्मणत्वे स्वयं वर्ण्यमानेपि वर्णादि-
विभागविरहितविरागिवर्णान्तःपातितया तयात्वं सुखमिति भावः ॥ नच पञ्चदशाध्या-
यचस्सूत्रेक्षितलक्षणानामग्रासमन्त्रयाक्तदभावः शङ्क्यः ॥ त्रिनेत्रत्वपञ्चाननत्वादिविशि-
ष्टविग्रहस्यानित्यत्वाभ्युपगमेन तद्वाराधनस्यापि साधनविशेषत्वमात्रस्वीकारेण च शिवद्वे-
पतन्मार्गनिन्दयोरनपचायात् ॥ तादृशतास्त्रासकत्वात् ॥ वेदसमाचारादावपि मिथ्यात्वो-
रीकारात् सर्वमिथ्येवेयाऽऽलपनात् भागवतनिन्दादिल्लिङ्गऽनुमितहृषीकेशपाराकुल्याच्च
तस्मिन्नात्ममन्त्रयसिद्धेः ॥ इदं चात्र ज्ञेयम् ॥ तस्मिन्नध्याये (श्लो० ३) अधार्मिका
निराधाराः महाक्रोधात्पतन्मनसः ॥ अनृतं हुवते लुब्धास्त्रिव्येजायाः सुदुःप्रजाः ॥ ३ ॥ दुरितै-
र्दुर्गतिवैश्वदुराचारैर्दुरागमैः ॥ विप्राणां कर्मदोषैश्च प्रजांजायते भयम् ॥ ४ ॥ नामीयते त-
दावेदाश्च पजन्ति द्विजातयः ॥ यजन्ति यज्ञान्वेदांश्च पठन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ ५ ॥ तया
(श्लो० ८) खान्हो मे जंजं दानं देवतानां तपार्चनम् ॥ तथान्यानि च कर्माणि न कुर्व-
न्ति द्विजातयः ॥ ८ ॥ विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ॥ आज्ञायं धर्मं तास्त्राणि पु-
राणानि कलौ युगे ॥ ९ ॥ कुर्वन्त्येव दृष्टानि कर्माणि विविधानि च ॥ स्वधर्मे तु रचिर्नैव ब्राह्मण-
नां प्रजामते ॥ १० ॥ इत्यादिकथनादधार्मिकाः कापालिकादिदुरागमदुराचारदुराध्ययनतज्जन्य-
दुरिष्ठादिशालिनो वेदाध्ययनस्नाननपादिरहिताः शिवकेशचयोर्निन्दकाः श्रुतिस्मृतिपुरा-
णमार्हिणो भवादशाः प्रच्छन्नकापालिकादय एव कुर्वन्ति चावताराणीत्यादिवचसां गोचराः ॥
पूर्वं (श्लो० १५) तया कापालिकाश्च यद्व्याघ्रुक्तेः साक्षात्कापालिकप्रभृतयश्च तद्विषयाः ॥
वेदाद्यध्यायिनस्तदुक्त्यनुयायिनः ॥ श्रीहरिसंमदायिनस्तु नामीयां विषयाः ॥ अनुप-
वितिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिषः ॥ वेदबाह्यवताचारादुराचाराभ्यामभमाः
॥ ३० ॥ मोहयन्ति जनान्सर्वान् दर्शयित्वा फलानि च ॥ तमसा छिद्यन्तसो वैडालयतिका-
भमाः ॥ ३१ ॥ इति कथनेन वैष्णवेषु तत्रप्रवृत्तेष्वेव शास्त्रायाश्चैव मोहकत्वादिना
वर्जितेषु तत्प्रवृत्तेश्च निश्चयात् ॥ किञ्च तत्र (श्लो० २६) ज्ञानकर्मण्यपगतलोकेति-
धिक्यतां गते ॥ कीटमूषकसर्पाश्च घर्षयिष्यन्ति मानुषान् ॥ (श्लो० २७) कुर्वन्ति-
चावताराणीत्यादिपठ्यते ॥ तथाच सर्वथा ज्ञानकर्मापगमलोकनिष्पित्यत्वयोरधिकरणे
कलियुगान्तएव तेषामवतरणं सिद्ध्यति ॥ (श्लो० २८) तस्मिन्कलियुगान्तकश्च्युतयापि
तदेव दृष्टीक्रियते ॥ बहुषु पुनश्चैवमेव पाठः ॥ तस्मिन्कलियुगान्तकहृतिपाटे-

ऽप्येतदक्षतम् ॥ एवं सति कुर्वन्ति चेति वचसामधत्ते नावसरः ॥ अपिच कुर्वन्ति चेत्-
 प्रावतारशब्दं शीघ्रवसापुत्राय स्वरीत्याऽधिकरणघनन्तं स्वीकरोति न वा ॥ भाषेऽप्य-
 तारक्रियाधिकरणानामेव करणं प्राप्यते न च वतरणम् ॥ द्वितीये लिङ्गविरोधस्तद्व्यस्यः ॥
 ब्राह्मणास्त्रामुयोनिधितिवद्व्ययघनेन दासानां पश्मादियोनिव्यप्यवतारोगम्यते ॥ वाक्याधे-
 स्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

यस्तु तस्तु नास्मन्मते शिवनिन्दा नापि शिवद्वेषः ॥ अतएवास्म-
 द्वाचार्यस्तत्र तत्र धीशिवस्योत्कृष्टतथैव वर्णनं कृतम् ॥ स्वस्वमतं
 व्ययस्यापयितुमवतीर्णानां चास्तवीमाचार्यपदवीमुद्धृतातेषां तत्त-
 न्मतव्ययस्यापनस्य परमतखण्डनं विना दुर्विभाव्यतया तत्तन्मत-
 खण्डनायरे खण्डनयुक्तिसहकारित्वेनोत्कर्षापकर्षयोधकवचनानि तु
 न देयनिन्दात्वेन व्ययद्विगन्ते ॥ अत एव कापिलमतखण्डनायसरे
 शङ्कराचार्याणां ईक्षतेनांशव्दमिति सूत्रे “नसाङ्गपरिकल्पितम-
 चेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वभ्ययितुं अशब्दं हितम्” अग्रे
 च गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे “प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्य-
 मिति यदुक्तं तदसत्” इति ॥ द्वितीयाध्यायारंभे च स्मृत्यनवकाश-
 दोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति सूत्रव्याख्याने
 “परतन्मप्रज्ञास्तु प्रायेण जना” इत्याद्युक्त्या “अस्मत्कृते च व्याख्याने
 न विश्वसेयुर्यद्गुमानास्मृतीनां प्रणेत्पु कपिलप्रभृतीनां चार्पे ज्ञानम-
 प्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति ॥ कर्पिप्रसूतं कपिलं” इत्याद्या ॥
 अग्रे “या च श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता ॥
 न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कपिलं मतं धृष्टान्तं शक्यं कपिलमिति
 श्रुतिसामान्यमात्रत्वादन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतमुर्वा-
 सुदेवनाम्नः स्मरणात्” इति ॥ ततः पूर्वं च प्रधानादिकारणवादा
 अशब्दत्वेन निराकृताः ॥ एवमादिस्थलेषु कापिलं मतं वेदविरुद्ध-
 मित्यादिप्रतिपादनं न निन्दात्वेन व्यवहियते ॥ एवं यलादापतितो
 मायावादः साङ्ख्यस्य दुर्मतेरित्यादि विचारण्यस्य वचनमपि ॥ अन्यथा
 विष्णोरवतारत्वेन निश्चितस्य कपिलस्य दुर्मतित्वेन वर्णनं तन्मतस्य
 वेदावादावर्णनं च कथं न विष्णुनिन्दा स्यात् ॥ यच्चाप्येतत्कुत्सा-
 परावसदीयौश्लोकावित्यादिनिर्वन्धेन कथनं तत्तु निन्दैव ॥ अत एव
 तस्य विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिन इति तदङ्गीकृतविप्र-
 शस्तलक्षणप्रकरणमध्यपतितश्लोकप्रतिपाद्यब्रह्मवादिनिन्दाकर्तृत्वेन
 तस्मिन्विप्रशस्तत्वं दुश्चरमेव ॥

(सहस्राक्षविष्णोःपरास्तुखतादिवद्वेयादेःफलम्) इत्युक्तिं दूषयन्तस्तत्कल्पितलक्षणसप्तकस्य स्वेषु सर्वेष्वेवाप्रवृत्तिं प्रकाशयन्ति ॥ यस्तुतस्तु नास्मादित्यादिना दुरुद्धरमेवेत्यन्तेन ॥ एवंच यदि शिवद्वेयादिकं स्यात् स्यान्नाम तर्ह्यस्मासु यथाकथंचित्सुपाराङ्गस्योत्प्रेक्षणस्यायसरः ॥ तदेव तु नास्ति कुतस्तरां तदा तदारोपणस्यावकाश इति भावः ॥ द्वेपनिन्दयोरभावमेवोपपादयन्ति ॥ अतएवेत्यादिना ॥ तत्रतत्रेति ॥ बालमोघसिद्धान्तमुक्तावल्यादिषु प्रकरणग्रन्थेषु अतःशिवश्रविष्णुश्रजगतो हितकारकाविति ब्रह्मविष्णुशिवारुतः ॥ देवतास्त्वत्प्रोक्ताइत्याहुक्तम् ॥ तथा चतुर्थस्कन्धनिबन्धे (श्लोक २२) तस्मादन्यतरद्वेपेनेतरकर्मसिध्यतीति (श्लोक ३९) शिवद्वेपनिवृत्त्यानुधर्मःसिध्येदपि कचिदिति शोक्तम् ॥ एतद्विररणे धीविद्वुल्लाचार्याः "संमुद्यन्तद्विरद्विपइति यावयात् तद्वेपयुक्तेन्येव तत्त्वशापात्तद्विरुत्ती धर्मः सिध्येदित्यर्थः ॥ अपीतिसंभावनायाम् ॥ पूर्वोक्तवैपरीत्ये संभावनापि नास्तीति भावः ॥ इत्याहुः ॥ अस्यावरणभङ्गे च श्रीगुरुवोत्तमचरणाः "अपीतिसंभावनायामित्यादि ॥ तथाचशिवद्वेपोनकार्य इत्येवमुप्यपक्षइत्यर्थः" इति व्याचक्षते ॥ अष्टमस्कन्धनिबन्धे च (श्लोक ४४) विष्णुर्ब्रह्ममहेशश्रवणैर्यद्विहरणम् ॥ एकमेकतरमावेनकार्यजनयेद्विदित्यभिहितम् ॥ एतद्योजनायां च श्रीगुरुवोत्तमचरणाः "आम्नेश्वरतपद्रष्टास्वयंहराविदोपणइति दक्षप्रति भगवद्वचनात्कार्यमात्रं प्रतिब्रजानां कारणत्वेन तत्रापि त्रयाणां कारणवमनुसन्धेयमित्यर्थः ॥ इति विवृण्वन्ति ॥ पत्रावलंघनग्रन्थसमाप्तौ च काशीपतिखिललोकेशोमहादेयःसतुप्यरिवति स्वयं विहितेन चेद्विरुद्धादप्युदात्तेन ब्रह्मवादस्यापनेन च श्रीमहादेयस्य तोपोऽभ्यर्थितः ॥ एवं सुबोधिनादिषु ग्रन्थान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ चतुर्थस्कन्धनिबन्धादौ दिवस स्वर्गार्थप्रथमाचार्यैर्यमपि वर्णितं तद्वप्रे दर्शयिष्यामः ॥ तस्मादस्मासु शिवद्वेयादिकं संभाव्य तस्य लक्षणत्वं चोपेक्ष्य शस्तव्यमारोपयन् सद्यं तच्छृङ्गमासये पुष्करप्रसूनैः पिबूजयिष्यन्तमनुकरोति ॥ ननु मास्तु शिवद्वेयः शङ्कराचार्यद्वेपस्तु विघात एव तन्मतखण्डनात् ॥ खण्डनावसरे कचिदपकर्षबोधकशब्दानां प्रयोगाच्चेति चेन्न लक्षणमाहकमानतयाऽभिमतं शङ्कराचार्याणां न संवन्धगन्धोपीति शानेव प्रत्यपादयाम ॥ नापि वयं तेषामपि द्वेयाहुन्मेपयामइत्याशयेनाहुः ॥ खस्वमतमित्यादि ॥ अतएवेति ॥ अयं भावः ॥ ईक्षतिसूत्रे पूर्व सादृश्यादीर्निर्दिश्य "एवमन्येपितार्जिकाशक्त्याभासयुक्तया भासावर्तभाःपूर्वपक्षवादिनइहोत्तिष्ठन्ते" इति तेष्वपकर्षबोधकशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ सूत्रध्याप्याने च अशब्दहितदित्यन्तेन सादृश्यस्यावैदिकत्वमुक्तम् ॥ गौणशब्देति सूत्रेपि तदुक्तस्यासत्त्वमुक्तम् ॥ द्वितीयाध्यायवर्तमसूत्रे च प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपहृतत्वमतिपादनमपि द्वितीयाध्यायप्रयोजनं कण्ठरवेणोक्त्या पूर्वपक्षे परतन्त्रप्रशस्तित्यादि ऋषिं प्रमूतमित्यन्तमुत्तरं सिद्धान्ते श्रुतिविरोधान्कापिलादिस्मृतीनां सर्वथानादरणीयत्वं प्रपञ्चयाचश्रुतिरित्यादिना ऋषिं प्रमूतमिति श्रुतिरन्यथानीता ॥ अत्र ॥ प्रतनुरिति ॥ प्रदाहकस्येतिरत्नप्रमादयः ॥ ततःपूर्वमिति ॥ स्थूलनवकाशसूत्रात्पूर्वं प्रथमाध्यायइत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमे पादे (सू० १८१२०) कामाक्षनानुमानापेक्षेत्यादौ भाष्ये शङ्कराचार्यः

सांख्यपरिकल्पिताचेतनप्रधानस्याऽनपेक्षितव्यत्वस्य कथनात् द्वितीयपादे (सू० १९)
 नचस्मार्तमतद्वर्माभिलाषादित्यादौ कण्ठरूपेण साहचर्यस्य निराकरणात् तृतीयपादे (सू०
 १) द्युभ्याद्यायतनस्वशब्दादित्याद्यधिकरणेषु तथाकरणात् चतुर्थपादे (सू० १) आनु-
 मानिकमप्येकेषां (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यादौ तदनुकूलतया प्रतीयमानश्रुतीनां
 तदननुकूलत्वादेः कथनाच्च निराकृताहति भावः ॥ तथाच तेषु कपिलादिद्वेषिता कथं
 न स्यात् ॥ अथ म्यसिद्धान्तस्थापनावसरे खण्डनं खण्डने सहकारितयाऽपर्ययोधक-
 शब्दप्रयोगश्च ॥ दोषहति चेत्तुल्यम् ॥ घलादापतितइति ॥ इदं पञ्चदश्यां चित्र-
 दीपाख्ये षष्ठप्रकरणे (श्लोक २३२) अविवेककृतःसद्गोभियमश्रोतिचेतदेतिपूर्वार्धस्योत्त-
 रार्धमस्ति ॥ यचनमपीति ॥ न निन्दारूपेण व्यवह्रियतइत्यनुपपन्नते ॥ तदुक्तवाक्यै-
 सत्यैव शस्त्रत्वं निर्धारयन्ति ॥ यथापीत्यादिना ॥ तत्तुनिन्दैवेति ॥ अविविद्यमान-
 दोषकथनरूपत्वादिति भावः ॥ इदं तत्रैव स्फुटीभविव्यति ॥

यच्च (लक्षणहेत्वोःक्रियाया इतिसूत्रेण द्विपन्तोदेवमित्यत्र लक्षणे
 हेतौ वा शता ॥ अदन् विप्रोननमनीयः पचन् विप्रोनश्राद्धेभोजनीय
 इत्यादिवत् तेन शिष्यद्वेषः शस्त्रानामेकं लक्षण) मित्युक्तं तदत्यन्तम-
 सत् ॥ तेन सूत्रेण क्रियायाःपरिचायकेहेतौचार्यवर्तमानाद्धातोर्लटः
 शतृशानचौघिधीयेते ननु कारकपरिचायकार्थात् ॥ अत एव तत्सू-
 त्रभाष्ये लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्युक्त्या कारकार्थगुणउपसङ्ख्यान-
 मित्युक्तम् ॥ तथाच भाष्यं “लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसङ्ख्यानं
 कर्तव्यं तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति” अग्रेच “इहतावत्तिष्ठति
 क्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणं गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रिया-
 भक्षयतिक्रियायालक्षणयोधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिअध्ययनक्रिया-
 आसनक्रियायालक्षणं” इत्युक्तम् ॥ तदुपरि कैयटेन “गुणशब्दे-
 नात्रसाधनमुच्यतेतिष्ठन्मूत्रयतीतियदास्थानादिनामूत्रादिक्रियाया-
 लक्ष्यतेतदातेनैवसूत्रेणादेशसिद्धिर्यदातुकारकंलक्ष्यतेतदर्थमिदं वचनं”
 इत्युक्तम् ॥ अतस्तादृशभाष्यकैयटोक्तरीत्या क्रियायालक्षणएव
 वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शत्रादेशस्तादृशसूत्रेण भवतीति तत्सू-
 त्रानुसारेण शिवद्वेषोविप्रशस्त्रानामेकं लक्षमितिवदन्भाष्यान्मिद-
 एव ॥ किंच योधीयानआस्तेसदेवदत्तइत्यादिवत्तादृशश्लोके यत्त-
 त्पदघटिताख्यातान्तद्वितीयधातुयुक्तवाक्यस्याभावात्तादृशसूत्रस्य
 प्राप्तिरेव न संभवति ॥ तिष्ठन्तसमभिव्याहारस्थलएव सर्वोदाहर-
 णेषु भाष्ये शत्रादेशस्य दर्शितत्वेन भाष्यान्तरूढे अदन् विप्रोननम-
 नीयःपचन्विप्रोनश्राद्धेभोजनीयइत्युदाहरणे दृष्टान्तविधया प्रदर्शय-
 च्छुपेक्षणीयः ॥ वस्तुवस्तु तादृशप्रकरणालोचने शिवद्वेषस्य शिव-
 निन्दायाश्च मुनिकोपोत्पादनद्वारा शपहेतुत्वं संभवत्यतोऽत्र तादृश-

तिङन्तक्रियाध्याहारे हेत्वर्थकधातोर्लटः शत्रादेशस्तु संभावितः ॥
तदनध्याहारे तु न संभवतीति ॥

यश्च सहस्राक्षे लक्षणसप्तकप्रतिपादनाप्राप्तद्वोधकतयोपन्यस्तोपाख्येयुः (५० ५६ ५० ५)
द्विपन्तइत्यादौ लक्षणे हेतौ वा शता स्वप्रतिपिपादयिपितार्थसमर्थनार्थमुक्तं स न युक्तइति
सिंहावलोकनन्यायेनाऽनूय दूययन्ति ॥ यत्तुलक्षणेत्यादिना न संभवतीत्यन्तेन ॥
अयमर्थः ॥ लक्षणहेत्योरित्यत्र लक्ष्यतेनेनेतिलक्षण परिचायकम् ॥ हेतुशब्दश्च परलकार-
णोभयपरः ॥ क्रियाया इत्यस्य सर्वत्र सन्नयः ॥ तथाच क्रियाया परिचायके क्रियाया
फले क्रियाया कारणे च वर्तमानाद्वातो परस्य लटः शत्रुशानचो स इत्यर्थः ॥ तत्र
लक्षणे यथा ॥ शयानाभुञ्जते यवनाः ॥ अत्र शेषरे ॥ “शयनभुञ्जयर्थपरिचायकं तदु-
पलक्षितभुञ्जयर्थेनचयवना परिचाय्यन्ते” इत्युक्तम् ॥ एवंच प्रकृते लक्षणे शतेतिचेच्छे-
तिक्रिया मुजिक्रियायाइव द्वेष्टिक्रिया कस्या परिचायिका यया च शता परिचाययेरन् ॥
नहि शप्तानामेव लक्षणं द्वेष्टिक्रिया शक्या वक्तुम् ॥ तेषामक्रियात्वात् ॥ ननु लक्षण
हेतौ क्रियाया गुणवपमङ्गलानमिति वार्तिकेन शप्ताइति कर्मणोपि लक्षणे स्यात् ॥ गुण-
शब्दस्य फारकपरत्वात् ॥ कैयटेन “गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यते” इतिव्याख्यानात् ॥
तत्रैव विवरणे “भाष्येक्रियायागुणेइतिक्रियाया कारकेइत्यर्थः” इत्यादिव्याख्यानाच्चेति
चेन्मैत्रम् ॥ वार्तिकेन प्रत्ययाङ्गीकारे लक्षणहेतौ क्रियायाइतिसूत्रेण शतेतिस्त्रोक्तेर्वा-
धात् ॥ तत्रैव कैयटेन “तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ यदाव्यानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदासू-
त्रेणावेक्षसिद्धिः ॥ यदातुपारकलक्ष्यते तदर्थमिदयवचम् ॥ बहुपुमूनयस्तुकोयेवदत्त
इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयतीतिप्रतिवचनेनदेवदत्तोऽलक्ष्यते ॥ अथवा अशौचादिगुणोऽगृह्यते”
इति सूत्रवार्तिकयोर्विषयस्य भिन्नत्वात् ॥ वस्तुतस्तु कारकलक्षणेऽपि स्थितिगमनादि-
क्रियाया मूत्रणभक्षणादिक्रियाया इव द्वेष्टिक्रियाया क्रियान्तरस्य सहकारोऽपेक्षितएव ॥
अत एव विवरणे “देवदत्तोऽलक्ष्यते इतिमूत्रणसमानकालिकस्थानप्रियदेस्यर्थः” इति
व्याख्यातम् ॥ किंचाभिन्नवार्तिके गुणज्ञानेन कर्तृरूपकारकमेव गृह्यते ॥ भाष्ये
तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति तथैवोदाहरणात् ॥ एवमरुच्या स्वीकृते अशौचादि-
गुणोऽगृह्यतइति पश्चात्तरे नु प्रकृतेऽप्रसक्तिरेव ॥ “कर्तृश्रलक्षणयो पर्यायेणाऽचद्योने”
इत्यभिमतवार्तिवपि “यदापूर्ववाक्येगुण साधनगृह्यतेतदातेनैवसिद्धेपर्यायार्थः ॥ यदा
अशौचादेर्गुणस्यतत्रगृहणतदातिथ्यर्थः” इति यदता कैयटेन पूर्वत्र वार्तिके प्रथमपक्षे
कर्तुरेव ग्रहणं द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्वं च ध्वनितम् ॥ अन्यथा कर्तृश्रेतिवार्तिकमपार्थक-
मेव स्यात् ॥ योऽपीयानआस्तेसदेवदत्त यथासीनोपीतेसदेवदत्त इति पर्यायेपि
प्रत्येक पूर्वैण सिद्धौ बाधकाभावात् ॥ एवसति अशौचादिगुणस्य लक्षणे प्रथम
कर्तृलक्षणे द्वितीय वार्तिकं प्रयत्नइति न प्रकृते तयो प्रवृत्तिः ॥ नापि तत्त्वात्माने
चेत्यनेन शयानावर्धतेदृष्टासीनवर्धतेविसमित्यादिवारस्यभावकथनेन शता शङ्क्य ॥
लक्षणे हेतौ वा शनेति स्त्रोक्तेरपि वितोधात् ॥ “नद्यासनवृद्धेर्लक्षणकिंवर्हिस्वभावा
माश्रयणम्” इतिवैयर्थ्येन ॥ वर्धतइत्यादेरिव समानकर्तृकक्रियोपस्थापकतिङन्त-

पदस्य प्रकृतेऽनुपलम्भाच्च ॥ वस्तुवस्तु भाष्यकृता “ तत्तर्हि वस्तु न वक्तव्यम् ॥ लक्षणे-
हेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति तिष्ठति क्रिया मूत्रयति क्रियाया लक्ष-
णम् ॥ गच्छन्मक्षयतीति गच्छति क्रिया मक्षयति क्रियाया लक्षणम् ॥ योधीयानभास्ते सदेव-
दत्त इति अभ्ययन क्रिया आसन क्रियाया लक्षणम् ” इत्यादिना प्रत्याख्यातं वार्तिकजातं
तदिति न ततोपि तवेष्टसिद्धिः ॥ अत्र कैयटः “ तिष्ठति क्रियेति ॥ स्थितिक्रिया लक्षि-
त्तातु मूत्रण क्रियायतिष्ठन्मूत्रयतिसदेव दत्त इति सर्वनाम परामर्शे देव दत्तस्य लक्षणं तद्वत्स्य वाऽ-
शौचादेरिति भावः ” इति व्याचष्टे ॥ एतच्च नागोजीमटः ॥ “ ननु क्रिययोरेवलक्ष्यलक्षण-
भाये को देव दत्त इति प्रभेदमुत्तरं न स्यादत आह ॥ स्थितिक्रियेति ॥ सर्वनाम परामर्श इति ॥
यत्तद्रूपसर्वनाम परामृष्ट देव दत्तस्य लक्षणमिति फलितम् ॥ अन्यथा वचनान्तराऽऽरम्भेऽपि
तिष्ठतेः शत्रुनापत्तिः ॥ न हितद्वाच्य क्रिया देव दत्तस्य लक्षणं किन्तु तदुपलक्षितमूत्रण क्रियेति
बोध्यम् ” इति विष्णोति ॥ एवं सति प्रकृते लक्षणहेतोरिति क्रिया लक्षणे शत्रुरङ्गीकारे
द्वेष्टिक्रियाया लक्षितं क्रियान्तरमेव शस्त्रानां लक्षणं भवितुमर्हति ॥ न तु द्विव्यर्थ क्रियैव ॥
न च क्रियान्तरं वाक्ये श्रूयते ॥ तेषां कर्मस्वात्तु सत्यपि क्रियान्तरे प्रयोगो न स्यात् ॥
भाष्यादिषु सर्वत्र तिष्ठन्मूत्रयतीत्याद्युदाहरणेषु लक्ष्यक्रियायां समानकर्तृकतायास्तिङन्त-
पदोपस्थाप्यतायाश्च नियमदर्शनात् ॥ नहि केनापि प्रामाण्येन अद्विप्रो न मननीय-
इत्याद्युदाहृतम् ॥ शस्त्रजीवलक्षणे शत्रुः स्वीकारे च सूत्रे क्रियाया इति पदमपार्थक्यमेव
स्यात् ॥ अत एव काशिकायां “ लक्षणे हेतौ चार्थवत्तेमानाद्वातोः परस्य लटः शत्रुशानचाना-
देशौ भवतः ॥ तौ चेलक्षणहेतु क्रियाविपर्ययो भवतः ॥ लक्षणे ॥ शयानाभुञ्जते यवनाः ॥
तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः ॥ हेतौ ॥ अर्जयन्वसति ॥ अधीयानोऽसति ॥ लक्षणहे-
त्वोरितिकिम् ॥ पचति पठति ॥ क्रियाया इतिकिम् ॥ द्रव्यगुणयोर्माभूत् ॥ यः कम्पते
सोऽश्वत्थः ॥ यदुत्प्लवते तल्लघु ॥ यन्निपीदति तद्गुरु ” इत्युक्तम् ॥ एतदेव हवि निधाय
शेखरकारोपि ॥ “ क्रियाया इतिकिम् ॥ यः कम्पते सोऽश्वत्थ इत्यादौ माभूत् ” इत्याह ॥
एवं हेतौ शत्रुरङ्गीकारेऽपि अर्जयन्वसतीत्यादौ हेतुमत्क्रियायास्तिङन्तपदोपस्थाप्य-
त्वसमानकर्तृकत्वयोर्दर्शनादिह तादृशपदाऽभावाच्च फले शत्रुरिद्वेष्टिक्रिया कस्याः
क्रियायाः फलम् ॥ कारणे शत्रुरि सा कस्याः कारणमिति चिन्त्यम् ॥ समानकर्तृकत्वा-
ऽनियमे चैत्रस्य लाभार्थं भोजनार्थं वा मैत्रस्य वासेऽप्यर्जयन्वसति भुञ्जानो वसतीति
प्रयुज्येतेति दिक् ॥ तादृशस्तिङन्तेति ॥ अत्र यत्तदोरप्यध्याहारो बोध्यः ॥ तिङन्तं
तु अकोपयन् अमिन्दन् इत्यादिरूपं किञ्चिदध्याहृत्यम् ॥ तथाच ये शिवं द्विपन्तः
दधीचं गौतमं वा मुनिं अकोपयन् द्वेपादेव मीशानममिन्दन्वा ते शस्त्रास्ते च न संभाष्या
इत्यर्थः ॥ योऽधीयानभास्ते सदेव दत्त इति वत्प्रयोगः ॥ इह हेतावेव शस्त्रेत्याग्रहेऽसावध्या-
हारकेशः ॥ क्लेशाऽऽनादरे स्वाहुः ॥ तदनध्याहार इति ॥ तथाचास्मिन्पक्षे लटः-
शत्रुशानचाविति शता ॥ वर्तमाने लडित्यलोलडित्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्लट्प्रहणमधिक-
वचनार्थम् ॥ तेन अप्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति व्याख्यानात् ॥ गौतमकर्तृक-
शापे शिवद्वेषस्याऽकारणत्वमपि द्विपन्तो देवमित्यत्र हेतौ शत्रुनादरे यीजं द्रष्टव्यम् ॥

इदं पुनरत्र बोध्यम् ॥ पूर्वोक्तरीत्या दोषपरिहारोऽस्माभिः परोक्तं यथाश्रुतं दोषमङ्गीकृत्य कृतः ॥ वस्तुतस्तु दोष एव नास्ति ॥ तथाहि ॥ कूर्मपुराणे पञ्चदशोऽध्याये दधीचशापमुक्त्वा तत्तत्तत्तं येन्ये शापाग्निनिर्दग्धादधीचस्य महर्षयः ॥ द्विपन्तोमोहितादेवं संवभूयुः कलिप्वथ ॥ अत्र संवभूयुस्त्वित्युक्तं ननु भविष्यन्तीत्युक्तम् । अत्र च कलिप्वितिवद्बुधचनमुक्तम् ॥ एवं च सूतशौनकसंवादात्प्राक्तन-कलिप्वेव ते जाता ननु वर्तमानकलियुगे ॥ कथमन्यथा सूतेन व्यासैर्या भविष्यन्तीति नोक्तं स्यात् ॥ तस्मात्तादृशकौर्मप्रकरणं व्यतीतकलिविषयकमेव ॥

अथ युक्तग्रन्थेण तु त्वदुक्तदोषप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः ॥ इदं पुनरत्रेत्यादिना विषयकमेवेत्यन्तेन ॥ अत्र कौर्म ॥ उक्तचरस्थले ब्रह्मणा ब्रुवाद्वातावलम्बेन विष्णुशिवयोरभेददृष्टौ मृत्यादिकं भेददृष्टौ नरकप्रादयादिकं चाऽभिहितं निरास्य दक्षस्य भक्षं शरणं जगामेति घणंयित्वा ब्रह्मवचनप्रवणेऽपि ब्रुवन्मद्वैतमनादित्य साक्षा-च्छिवं द्विपतां मम महर्षिणां वृत्तान्तोवर्ण्यते ॥ येन्ये शापाग्निनिर्दग्धादधीचस्य महर्षयः ॥ द्विपन्तोमोहितादेवं संवभूयुः कलिप्वथ ॥ त्वत्स्वातपो बलं कुरुष्व विप्राणां कुल-सन्भवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्यब्राह्मणोवचनादिह ॥ मुक्तशापान्ततः सर्वकल्पात्मनोरैवा-दिषु ॥ निपात्यमानाः कालेन संप्राप्याऽऽदित्यवर्चसम् ॥ ब्रह्माणजगतामीशमनुजाताः स्वयं-भुवा ॥ समाराध्यतपोयोगादीशान्निद्रिदशाधिपम् ॥ संवभूयुर्थया पूर्वशङ्करस्य प्रसादत इति ॥ इह महर्षय इत्यत्र महात्मन इत्यपि पाठः ॥ प्राक्तनकलिप्विति ॥ संवभूयुरित्यनघ-तनपरोक्षभूतार्थकलकारप्रयोगाः कलिप्विति बहुवचनस्वारस्यायेति हृदयम् ॥ कश्चिपुस्तके चरमश्लोके भविष्यन्ति पचापूर्वमिति पाठेऽपि शापमुक्तिब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तरस्य पूर्वकालिकार्यं नापैति ॥ किम्वर्त्मल्लोके पुनस्तपोभिलापाद्यथा पूर्व जननेव तादृशपाठेऽर्थः ॥ अन्यथा संवभूयुः कलिप्वितिवचनं विरुध्येतैव ॥ त्वदनुकूलयोग्यासाऽभिप्रायश्चेत्पूर्ववाच्ये भविष्यन्ति कलाविहेत्येव वदेत् ॥ गृहिलतयैव नाद्रियमाणे तु प्रागुक्तयाऽसन्निद्रधया च्यवस्थया सन्तुष्य ॥ संभूतान्ते कलिप्वथेति त्वन्माद्यकल्पितपाठेऽपि भूतत्वं तदवस्थ-मेव ॥ एतेन सहस्राक्षे पूर्व (पृ० ५६ पं० ४) द्विपन्तोमोहिता इत्यादिना कालेने-त्युक्तमित्यन्तेन विहितं स्यामोहनवैदग्ध्यं व्यर्थितम् ॥

श्वेतचाराहकल्पे धैर्यस्य तमन्वन्तर्गताऽष्टाविंशतितमकलिविषयकाणि तु ब्रह्माण्डादिपुराणवाक्यानि ॥ कलौ दशसहस्रेण विष्णुस्य ह्यति मेदिनीम् ॥ तद्वद्वैजान्हवीतोयं तद्वद्वैग्रामदेवताः ॥ श्रीभागवते च ॥ कलिसमाजयन्त्यायां गुणहाः सारभागिनः ॥ यद्यसङ्कीर्तने नैव सर्वैः स्वार्थोभिलभ्यते ॥ तथा ॥ कृते यज्ज्यायतो विष्णुं जेतायां यजतो मसैः ॥
भा० प्रा० १३

द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ॥ कलेदोपनिघेराजमस्तिष्ठे-
 कोमहान्गुणः ॥ कीर्तनादेवरुणस्यमुक्तबन्धः परव्रजेत् ॥ पुनस्त-
 त्रैव ॥ कृतादिपुप्रजाराजन्कलाविच्छन्तिसंभवम् ॥ कलौखलुभवि-
 प्यन्तिनारायणपरायणाः ॥ कचित्कचिन्महाराजद्रविडेपुचभूरिशः ॥
 ताम्रपर्णीनदीयत्ररुतमालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीच
 महानदी ॥ येपिवन्तिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभवि-
 प्यन्तिवासुदेवेऽमलाशया ॥ स्कन्दपुराणेच ॥ कर्मणामनसावाचा
 श्रीकृष्णंहिभजन्ति ये ॥ संप्रदायिगुरोर्वाक्यात्तेविष्णोर्नकलेर्नराः ॥
 वेदोक्तधर्महीनत्वात्सर्वेनिरयगामिनः ॥ अनाश्रित्यहरिंजीवाः कलौपा-
 पण्डसङ्कुले ॥ पद्मपुराणेच ॥ यदाभागवतीसृष्टि कलौभवतिवैतदा ॥
 अशेनभगान्विष्णुः स्वात्मानसृजतिस्वयम् ॥ तमाश्रित्यजना सर्वे
 भक्तिभाजोभवन्तिहि ॥ तथातत्रैव ॥ चत्वारस्तेकलौभाष्या संप्रदाय-
 प्रवर्तका । भविष्यन्तिप्रसिद्धास्तेह्युक्तलेपुरुषोत्तमात् ॥ इत्यादीनि
 द्रष्टव्यानि ॥

अतः परं वैष्णवसंप्रदायानां तत्प्रवर्तकाचार्याणां च जगदुद्धारकारणत्वं तत्समतद्वरि-
 सेवनाद्याचारतत्स्वरूपविषयकज्ञानबोद्धरिपरितोषपुर सरमोक्षफलकत्वं च पुराणादिषु प्रसि-
 द्धमिति बोधयितुमाहुः ॥ श्वेतचाराहकल्पइत्यादि द्रष्टव्यानीत्यन्तम् ॥ अत्र ॥
 विष्णुस्त्यक्ष्यतीति ॥ दशसहस्रवर्षपर्यन्तमेव विशेषतोविष्णु स्वसेवादिधर्मप्रचार
 स्थापयिष्यतीति भावः ॥ श्रीभागवतवचनेषु हरिकीर्तनमात्रेणापि बन्धमोक्षपुर सरपर-
 प्राप्तिपर्यन्तसर्वस्वार्थलाभस्य कथनात्तदनन्यभक्तानां वैष्णवानां प्रत्युत नरकप्राप्त्यन्त
 दुष्फलप्राप्ते खण्डयिष्यमाणसहस्रांशे प्रलपनं प्रद्वेषमात्रमूलकम् ॥ स्कान्दवचस्सु ॥
 संप्रदायिगुरोरिति ॥ विष्णुस्वाम्यादिप्रकाशिताऽनादिसिद्धचतुर्विधवैष्णवसंप्रदाया-
 ऽन्यसबन्धिनोगुरोरिति भावः ॥ अत्र मूलमनुपदं वक्ष्यते ॥ तेविष्णोरिति ॥ तादृश-
 गुरुतो वीक्षा रुन्धा सर्वात्मना भगवन्तं सेवमाना ये तेष्व विष्णो सबन्धिनो वैष्णवाः ॥
 ननु ते कले सबन्धिनस्तदधीना ॥ कल्किरुम्पकपणसाधनसंपन्नत्वात् ॥ अतो न ते
 कलिजैः परिपीडिताभवन्ति ॥ वेदोक्तेति ॥ हरिमनाश्रित्य वैष्णवत्वमप्राप्य ॥ वेदोक्त-
 स्तत्सेवासङ्कीर्तनादिधर्महीनत्वादेव जीवा निरय गच्छन्ति ॥ भगवद्धर्मास्तु मुक्तिसाधनं
 तथैव ऋगादिषु चतुर्वर्षि वेदेषु “ तमुत्तोत्तार पूर्वयथाविद्वत्तत्स्वगर्भजनुपापिपतनं ”
 इत्यादिना “ भर्तासन्निभ्रयमाणोविभर्ति ” इत्यादिना “ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ” इत्यादिना
 “ भक्तिरस्यभजनम् ” इत्यादिना च वचनेन संप्रपन्न निरूपिता इति किं बहुना ॥
 नरकप्राप्तिस्तु तद्वहितानामेव ॥ पष्ठस्कन्धादिषु जिह्मानवक्तिभगवद्गुणनामधेय
 मित्यादिवचनेभ्यः ॥ विष्णुपुराणादिष्वपि स्वपुरश्चमभिवीक्ष्यपाशहन्वदतियम-
 खलुतत्सकर्ममूले ॥ परिहरमधुसूदनप्रपन्नान्प्रसुरहमन्यनृणानवैष्णवानाम् ॥ १ ॥

इत्यादिसन्दर्भदर्शनाच्चेतिदिक् ॥ पान्नवचनेषु ॥ यदेति ॥ भागवती दैवी सृष्टि ॥ दैवी
सपदिमोक्षायैनिभगवद्वास्यान्मोक्षयोग्यापि यदा कलौ भवति तद्गोपयती सपद्यते
तदा भगवान्विष्णुराशुरेषेण वा जंशेन सद् स्वयमेव वा स्वस्वरूप प्रकटयति ॥ त प्रकटि-
तामानमाश्रित्य तत्तत्पदेनादिकं प्राप्येति भावः ॥ सर्वे जना ब्राह्मणादयो भगवत्प्रति-
भाजो भवन्ति ॥ इह विष्णुरिति निर्देशादिदं विष्णुस्वाम्याख्यभगवदुपतारपरमिति
केचित् शिष्टाः ॥ भगवान्स्वयं विष्णुस्वरूप स्वस्मान् सृजतीति तेषाम्भाषय ॥ अनचिवेति
सकारद्विवम् ॥ शङ्करोनीललोहित इत्यत्र शङ्कराचार्यपरमं ब्रह्मा भयतात्विदं न शन्य
प्रस्तारयातुम् ॥ अस्माकं तु नैव व्याख्याने निर्वण्य ॥ चरयारस्तदिति ॥ इत पूर्वं
सप्रदायविहीनापेयमप्राप्तेनिष्कामता ॥ अतः कनैमविव्यन्तिवत्वार सप्रदायिनः ॥
श्रीशङ्करसंस्कृत्येष्णावा धितिपात्रना ॥ चत्वारस्तेकलौगाभ्याहति पश्यते ॥ उरकले देश-
विशेषे ॥ पुरुषोत्तमात् श्रीजगन्नाथसेव्यात्तदधिष्ठातृजगन्नाथलोकां प्रतिबुद्धमविव्यन्ती-
त्यर्थः ॥ इह व्याधिसंश्लेषः सप्रदाया क्रमेण रामानुजमाध्यवित्युन्वामिनिष्कार्क-
रुपरमिर्विदिता ज्ञेया ॥ रामानुजानासरणीरयातोयैरीपतेर्विष्णुमतामवाऽनुगामान् ॥
निम्नार्कगानासकदितश्चमाप्यानुगानापरमेष्ठितश्रेष्ठ्युके ॥ तत्राऽस्माकं रुद्रमप्रदाय ॥
अतएवतस्य भक्तिदातृषु तत्र तत्र वर्णयन्ति श्रीमदाचार्याः ॥ यथा पुरुषोत्तमानामसहवे
महादेवस्वरूपश्रमभक्तिदाताकृपानिधिरिति ॥ निवन्धे चतुर्भस्करविवरणेपि सायुज्याधि-
कारिणा प्रवेतसा भोक्षिवकर्तृकोपदेशादेव सिद्धिर्दिशिता ॥ तपसासाधनेतत्तपनयन्मोभय
तीनिहि ॥ तत्रापिकृष्णसेवायादृतायैवहितस्यैवा ॥ इतितान्सकैषाद्वाग्निजलोक्ष्येशोहरि-
दिय ॥ प्रोवाचसर्वसन्देहवारकमर्षयोधकम् ॥ हेतुपूर्वसोऽग्राहश्रीश्रुत्यातिपद्वरि ॥
अथमेवोपदेशोहि विष्णुसारस्यपरपरति ॥ एतद्विवरणे च श्रीप्रभुचरणा "तत्रापि विशेषमाहुः
तपसेति ॥ तस्यपित्रादेशस्तपसासाधनेमाहुचिमार्गत्वेनस्तस्यसर्वकरणकरणयथोय सन भवि-
ष्यतीतिवपस्तिप्रवृत्ता ॥ तत्रापिनैजलनारम्भात्तत्किन्तुतपसापिपुरुषोत्तमभजनकारिण्या-
भवेनकृतार्थामभिव्यक्तमितिनिश्चयनन्त ॥ अतइयभूतत्वेनाऽभिदिविषयपिबुद्धि सपसेति-
सर्वप्रकारेणशुद्धमशालात्वात्प्रतिप्रोवाचेत्यर्थः ॥ ईशत्वेनान्तरज्ञानम् ॥ तत्रापि हरिभक्ति-
ज्ञान इदमित्येव ॥ अन्यथाकथमकसाहैरामच्छेत्" इत्याद्याहुः ॥ द्वादश-
स्कन्धनिबन्धेय श्रीमदाचार्याः ॥ बोधिकारीमजिमागैतत्प्रसादमवाप्यहि ॥
भक्तश्रेष्ठसर्वस्वरूपस्तृतीय सद्गदाहृत ॥ भक्तियुक्तोमहादेवस्तादातुशक्त्यास्तथा ॥
भक्तस्यावान्तरकेश समावेष्टपिरूपितम् ॥ भक्तिमार्गानुसारेणभक्तिनिष्ठेयमीरितेति ॥
एनद्यास्तपाने च श्रीपुरुषोत्तमचरणा ॥ "एवद्वितीयाप्यावार्थउक्त ॥ नृपीमयाहुः ॥
यद्व्याप्ति एतेननारायणपर प्रज्ञा तात्माहनिशुनीयइत्युक्तमवति ॥ नन्दप्रस्थितदर्शन
सवादायुपनिबन्धनस्यकिंप्रयोजनमतमाहुः ॥ भक्तियुक्तइत्यादि ॥ एतेन महादेवे
गुरुवचोपनापठपुस्तिकपठनमित्युक्तम् ॥" इत्यादिव्याचक्षते ॥ एतेन शिष्यस्य
भक्तिमार्गाऽऽचार्येण प्रद्विषन्त स्वमार्गाऽनभिज्ञानयमातु शिवद्वेषत्यारोपकाभयनवर्षेय
प्रयुक्ता ॥ परेषा नारायणपञ्चभक्तिसिद्धमित्यादिवदस्माकमाचार्यपरपरतु आदौश्रीगुरु-

पोत्तमं पुरहरं धीनारदाण्यमुनिहृण्यव्यासगुरशुकतदनुविष्णुस्वामिनद्राविष्टम् ॥ तच्छि-
 व्यं किल विरजमङ्गलमहचन्दमहायोगिनं श्रीमद्ब्रह्मनामधामचमजेऽस्मत्सप्रदायाधिपम् ॥
 इति बोद्धव्या ॥ इयं च मिताक्षरादौ विज्ञानेश्वरादिभिरदाहृतयचनान्तराया शाण्डिल्य-
 सहिताया भक्तिखण्डे पञ्चमाध्यायेऽपि दृश्यते ॥ यथा ॥ अथात श्रूयता विप्र सप्रदाय-
 पुरद्विप ॥ एकदा शङ्करो देवो गभोगो कुलमण्डलम् ॥ १ ॥ तत्र वृन्दावने रम्ये सधिदानन्द-
 मन्दिरे ॥ त्रिभङ्गललितदेवकोटिमन्मथसुन्दरम् ॥ २ ॥ अनीपम्येषु धरमज्जीगण-
 सेवितम् ॥ श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैव सेव्यमानमुदान्वितम् ॥ ३ ॥ प्रणिपत्य मुदा देवसामगा-
 नादतोपयत् ॥ जगतो हि समुदुर्जुसप्रदायस्य लब्धये ॥ ४ ॥ तस्मै ददौ प्रसन्नात्मा तत्रत्या-
 नामनुग्रहात् ॥ सत्त्व्यापरमं लाभस्वधामसन्त्यवर्तत ॥ ५ ॥ परमानन्दसमो नृत्पक्षे
 दिगम्बर ॥ समुपासतत देवतप्रदुम्भृतकौनुक ॥ ६ ॥ नचाचष्टतदा देवाहवा त्रिपुरमाह्वये ॥
 तदा हर्षसमाविष्टो नारदेन प्रसादित ॥ ७ ॥ जगौ तमेव सन्मार्गं श्रुतं यच्छ्रीपतेर्मुक्तात् ॥
 नारदोऽपि महायोगी परमानन्दपूरित ॥ ८ ॥ अलुप्रसादत प्रादा व्यासायामिततेजसे ॥
 कौण्डिन्यायमया प्रोक्तो गार्गाचार्यमहात्मने ॥ ९ ॥ व्यासस्तु बक्तिपुत्राय ब्रह्मरासाय विष्णवे ॥
 अषोकलौ सप्रवृत्ते पूर्णचार्यैरभागतै ॥ १० ॥ अविष्यति पराभक्तिं किञ्चित्कालमुनीश्वरा ॥
 वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्वैष्णवैर्ब्राह्मणोत्तमै ॥ ११ ॥ निर्वाहिता ततो भक्तिर्लुप्तप्राया भविष्यति ॥
 सतोपि धीपतेरस्वस्थीयानुग्रहतो हरे ॥ १२ ॥ माधुरेमण्डले तत्र गोकुलेऽस्मिन् निरावपि ॥
 प्रादुर्भविष्यति महापुरपैरपभाविता ॥ १३ ॥ तस्या सप्रीतयेत त्रसप्रदायरिरक्षिषु ॥ महा-
 रमासु महातेजा भगवद्ब्रह्मद्वन्द्वोदित ॥ १४ ॥ प्रादुर्भविष्यति तत सर्वश्रुतिविशारद ॥ योगी-
 यो गीश्वरस्तैः सप्रदायवविष्यति ॥ १५ ॥ भगवानपि तसाक्षादुपदेष्टानि जागमम् ॥ आसा-
 द्य गोकुलधाम भर्तिसवर्धयिष्यति ॥ १६ ॥ गिरिराजतत प्राप्य महाभैरवान्तसभ्यै ॥
 निर्गुणभक्तिमार्गं हि वर्ययन्त्रिचरिष्यति ॥ १७ ॥ निजात्मप्रेमसंपूर्णं भगवद्भयानतत्परै ॥
 तत्र साङ्गतचित्तानां स्वाचारपरिवर्तिनाम् ॥ १८ ॥ सर्वभूते कसुहृदवेदप्रामाण्यमीयुषाम् ॥
 विरलेष्वेव भविता सप्रदायोऽत्यनुत्तम ॥ १९ ॥ आश्चर्यानि च रित्राणि कृत्वानानाविधा-
 न्यसौ ॥ स्थापयिष्यति वै तस्या पारपर्याक्रमकुलम् ॥ २० ॥ समुद्धृत्य ततो जीवान्हरे
 प्रीतिकरिष्यति ॥ तत कतिपयेकाले कालदोषप्रभावत ॥ २१ ॥ किल यथास्यति पन्था-
 कापथ्येनाकुल पर ॥ परदोषान्वितै पुष्पिर्निजाचार्यपराङ्मुखै ॥ २२ ॥ इत्येव हि सामा-
 द्यात सप्रदाय पुरद्विप ॥ अयमेव पर पुण्यो भक्तिज्ञास्त्रैकसम्मत ॥ एतन्माहात्म्यमतुल-
 नालवस्तु चतुर्मुख ॥ २३ ॥ अयं हरे श्रीव्रजदेवतायामनुगृहीत किल सप्रदाय ॥ आवि-
 र्बभौ वेषु गृहीतवेदैर्विभाज्यध्वनिपुरारिसमतम् ॥ २४ ॥ अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनाम्ने
 इत्यर्थ ॥ भगवद्ब्रह्मद्वन्द्वोदित श्रीवल्लभाऽऽचार्य ॥ श्रीमद्भोवर्द्धनधरवर्द्धनवैश्वानररूपत्वात् ॥
 एतदनुकूलै श्रुतिस्मृतिपुराणनारदपञ्चरात्रादिवाग्यैर्विस्तरस्तुचरित्रचिन्तामणिसप्रदाय-
 भदीपश्रुतिरहस्यादिषु मामकं सत्सिद्धान्तमार्तण्डे च द्रष्टव्य ॥

एतेन शापेन चेतसि तमस प्रवेशस्तासु योनिषु कलौ जन्म च
 तम प्रवेशेन मोह इत्यादिक सर्वमपास्तम् ॥ शतब्राह्मणसंभवस्य
 कूर्मपुराणे संवभूवुरित्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

सहस्राक्षे एवञ्चशापेनेत्यादि तासुयोनिष्वितिचोक्तमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ एते-
नेत्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वादित्यन्तेन ॥ अयं भावः ॥ बहुक्तः क्रमः केवलं कपोल-
कल्पितपुत्र ॥ तथाहि ॥ अत्र शापेन तमःप्रवेशादुक्तः कौर्मं तु तमसाऽऽविष्टमनसो
निन्दकान्द्रष्टा ज्ञाशापेयुक्तम् ॥ अत्र तासु योनिषु जन्म द्वितीयं फलमुक्तम् ॥ पुराणे
तु द्वेषाद्युत्तरकालिकं तत् ॥ एवं पुराणे कुशाब्दाऽऽसक्त्यादित्रयस्य कलिजपरिपीटा-
कारणत्वं बोधितम् ॥ इह तु प्रत्युत तस्य तत्कार्यत्वम् ॥ पुराणे शिवद्वेषः शिखतन्मार्ग-
योर्निन्दा च शापहेतुतयोपपत्ता ॥ अत्र ॥ शापजन्यतया ॥ जनमोहकरं तु पुराणोक्तान्
हृषीकेशतद्वक्तनिन्दकरत्वादिधर्मानप्रकाश्य मध्यतएवोपात्तम् ॥ पुराणे घृथाधर्मचरि-
ष्यन्तीत्यनेन कापालिकादिषु धर्मधर्मस्याऽचरणमेव बोध्यते ननु धौतस्मार्तधर्मस्य
घृथात्त्वमतः पूर्वोचरीत्या तदुदाहृतपुराणस्यैव विरोधस्तदुक्तक्रमेऽवर्गितोऽपि सुबोधपुत्र
सुधियाम् ॥ तस्माद्द्वेषवद्रष्टृपादेवेदं कपोलकल्पितनानाफलकयनं सर्वजनमोहनार्थम् ॥
मोहयन्तिजनान्संवाग्दण्डयित्वाफलानिवै इति तत्रैवोक्तेरिति विद् ॥ यच्च कौर्मस्थे शाप-
प्रकरणे नहिनिन्देतिन्यायस्याऽनवतारस्तत्र तत्र स्तुत्यन्तराऽभावादुक्तः सोप्यविचारात् ॥
पत्रपत्र प्रकरणे स्थितानि घचांसि त्वयोपात्तानि तत्रतत्र (अ० २७ श्लो० १६) तस्मा-
त्संपरिहृतंम्यानिन्दापशुपतौद्विजाइति ॥ (अ० ३० श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्य-
माहेत्वांगुगम् ॥ विरोधाक्राड्गणान्द्रष्टृमीशानंशरणंजयेति ॥ (अ० १५ श्लो० ८१८९)
तस्मादनादिमभ्यार्ताविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मावाचासमाराधययत्नतः ॥८१॥ यत्ना-
रपरिहृतेत्यनिन्दास्वात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषायनिन्दकस्तक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥
इति यथायथं निन्दानिवेधादिपिपीनां सत्येन शापादिकथनस्य तत्तद्विधिवान्वयविधेयार्थ-
स्तुतौ तात्पर्यमिति कल्पनेऽपि बाधकाऽभावात् ॥ यथा “क्षेपमनोवृत्तादिनीवाह” इति
निन्दावचनस्य हिरण्यस्तुत्यर्थत्वम् ॥ अत एव प्रमाणाध्यायेऽर्थवादपादे (सु० ११)

* एवंच शापेन चेतसि तमसः प्रवेशः तासुयोनिषुज्ज्ञातजन्मच तमःप्रवेशेन मोहः
तेनपरच्छासक्त्यादिप्रयुक्तकलिजपापपरिपीडितत्वं कुशाब्दाऽऽसक्तचेतस्तकताच तयामिध्या-
ऽधीतसमाचारात् मिध्याक्षनप्रकाशिता शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवोक्त्येदार्थनिन्दा ऐहिका-
ऽऽमुष्मिकानां फलानां बोधनेन जनमोहकरं च मिध्याऽधीतसमाचारत्वादिभिश्च यथायथं
प्राज्ञैरसंभाष्यत्वं धर्माचरणस्य घृथात्वं तपोबलहानिसखीबाह्यत्वं विष्णोःपराशुत्वं
ततो नरकेपातइति ॥ नच नहि निन्दा निन्य निन्दितुं प्रयुक्ता किन्तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन
शापप्रनिन्दायां नैतत्तात्पर्यमिति पाठ्यम् ॥ तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावेनैतत्प्रायाऽनवतारात् ॥
किञ्च शापादिविषयेऽपि तस्यायाऽवतारे पुराणकथानां बहुविधः स्थापिति विद् ॥ अत्र
प्राज्ञैरित्युपलक्षणं तेन देव्या शसैरित्यपि बोध्यम् ॥ अत्रचेदानीम्पदमध्याहृत्य पुरा
प्राज्ञैरिति पदद्वयमावर्त्यैतत् व्याख्येयम् ॥ पुरा पूर्वजन्मनि प्राज्ञैरेतमेव प्राज्ञैः
शसैरिदानीं विप्रकुलेऽवैरिति ॥ अनेनेदानीं विप्रकुले जन्मसत्येऽपि प्राज्ञग्न्यनियमोनेति
सन्धितम् ॥ अतएव कौर्मं विप्राणां कुलसम्भवा इति तासु योनिषु इति चोक्तम् ॥

“रूपात्प्रायात्” इत्यत्र शशरस्वामी “हिरण्यं हस्ते भवति अथ गृण्हाति-इति साकाङ्क्षत्वा-
दस्य विधेः शेषः ॥ स्नेहं मनो नृत्तवादिनीवाक्कृतिनिन्दावचनं हिरण्यस्तुत्यर्थेन ॥ यथा किं कृपि-
णा देवदत्तपुत्रभोजयितव्यः” इत्याह ॥ यथावा तैत्तिरीयसंहितायां (कां० १ प्रपाठक ५
अनु० १) “सोरोदीघदरोदीघदुद्रस्य रुद्रत्वम् ॥ यदश्रुवशीयततत् ॥ १ ॥ रजतं हिर-
ण्यमभवत्तस्माद्रजतं हिरण्यमद्रक्षिण्यमश्रुजं हियोर्बर्हिषिददाति पुराऽस्य संवत्सराद्गृहेरु-
दन्ति” इति निन्दायाः “तस्माद्बर्हिषिण्यदेयं” इति विधेः शेषत्वम् ॥ तेन च देयस्य
हिरण्यस्य स्तुतिः ॥ अतएव तत्र (सू० १०) “गुणवादस्तु” इत्यत्र भाष्ये “अथ सो-
ऽरोदीत् इति कस्य विधेः शेषः तस्माद्बर्हिषिरजतं देयं इत्यस्य” इत्यादिना पदानां साकाङ्क्षत्वं
प्रदर्श्य “योर्बर्हिषिरजतं दद्यात् ॥ पुराऽस्य संवत्सराद्गृहेरोदनं भवतीत्यस्य हेतुत्वेनाऽयं प्रति-
निर्दिश्यते तस्माद्बर्हिषिरजतं देयं इति ॥ एवं सर्वाणि साकाङ्क्षाणि कथं विधेरुपकुर्वन्तीति ॥
गुणवादेन रोदनप्रभवैरजतं बर्हिषिददत्तरोदनमापद्यते ॥ तत्प्रतिषेधस्य गुणः यत्तज्जरोदन-
मिति” इत्याद्युक्तं ॥ तथाऽत्रापि शिवनिन्दादिकरणे दुष्फलसम्भवात्तत्तत्कार्यमिति ॥ तेन
च शिवाराधनं स्तुत्यमित्येव तत्तत्पर्यं ॥ न तु वैष्णवसंप्रदायवर्तिनां निन्दायाम् ॥ एवमुदि-
ताऽनुदितहोमस्य लेऽपि (तैत्तिरीयब्राह्मणे अष्टक २ अध्याय १ अनुवाक २) “आग्नेयी-
वैराग्रिः ॥ ऐश्वर्यमहः ॥ यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् ॥ उभयमेवाऽग्नेयं स्यात् ॥” इत्यनु-
दितहोमनिन्दायाः ॥ “उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति ॥ तथा प्रयेसत्यं हूयते ॥ सूर्याय प्रातः ॥”
इति विहितोदितहोमस्तुतायेव तत्तत्पर्यं न तु निन्द्यमानाऽनुदितहोमनिन्दने तथाऽत्रापि
शिवसमाराधन एव तत्तत्पर्यं न तु शिवनिन्दन इति शिवम् ॥ वेदे (तैत्तिरीयसंहिता कांड २
प्रपा० ६ अनुवाक ६) अग्नेस्त्रयोऽग्न्यायां सो भ्रातर आसन्नित्युपक्रम्य “तमस्यः प्राग्वीत्
तमशपद्वियाधियात्वावप्यासुर्योमाप्रावोच इति ॥ तस्मान्मत्स्यं धियाधियाग्नितशसो हि
इत्याज्जातासु शापादिकथास्वपि मीमांसकैः पुराकल्पाद्येवाद्वात्तायाऽभङ्गीकाराच्च ॥ पुराणेषु
शापस्थलेषु तद्व्यायाऽनवतारं वदन् भवद्वतधरायेचेत्यादिसन्दर्भमपि निर्वाधमेव मन्यते
भवान् ॥ यत्तु देव्या शसैरित्यपि बोध्यमित्युक्तं तत्र देवीकवृत्तशपाऽऽख्यायिका तु न कौर्मै
प्रतिष्ठा प्रत्युत तद्विरुद्धा च ॥ अतोऽत्र मानभूता साऽन्वेष्टव्यैव ॥ यच्च प्रद्वियन्तोऽभ्य-
सूयका इत्याद्युक्ताऽसुरधर्मशालितया वैष्णवप्रद्वेपादेव तेष्वब्राह्मण्यं ध्वनयितुं प्रलपितं तत्तु
स्वस्य तथारवादेव ॥ चोरोवेत्तिजगच्चोरमिति न्यायात् ॥ नहि विरागिपदवाच्येषु नाममात्र-
यतिष्व्वाऽऽधुनिकेषु वर्णादिनियमः कोप्यस्तीतिसुप्रसिद्धमेवैतत् ॥ तासु योनिष्विति वाक्यात्तु
पश्चादियोनिष्वेव जन्म स्वरसतोवगम्यते न तु वर्णसाधुर्गम् ॥ अतः स्वजातिख्यापनमात्र-
फलकोयं प्रयासः ॥ तदुक्तवचसां वयं स्वऽविषया एवेति प्रागेव समर्थितमतोऽस्माभिरत्र
यदिचोरस्य जननीं भण्डः पतिष्येत् क्वचित् ॥ तर्हि लामोप्यलामोवाशिष्टानां तेन को भवेदिति
न्यायएवानुसरणीयः ॥

यत्तुमोहयन्तिजनान्सर्धानितिकौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यावधारणादित्युक्तं तदपि तादृशवाक्यतः पूर्वं पठितानां कुर्यन्त्यवेददृष्टानि कर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरचिर्नैवग्राहणानांप्रजापते ॥ कुशील-
चर्यापापण्डैर्वृथारूपैःसमावृताः ॥ विनिन्दन्तिदृष्टीकेशंद्राहणान्ब्रह्म-
वादिनः ॥ वेदयाह्यप्रतापारादुराचारयुथाश्रमाः ॥ तमसाविप्र-
मनसोवैडालव्रतिकाधमादित्यादियाक्यानां पर्यालोचनया धनार्जना-
दिनिरतेषु शान्तिदान्त्यादिस्वधर्मरुचिहीनेषु फलाजनककापायवस्त्र-
धारणशिखासूत्रवर्जनादिना कृत्यारूपधरेषुब्रह्मवादिग्राहणमिन्दकेषु
स्याधर्मधर्मानाचरणेन निष्कलीभूताश्रमेषु धाममार्गीयमारणोद्या-
दनविद्वेषणाद्यनेकफलप्रदर्शकेषु केषुचिदुभयध्रष्टृष्वेव तादृशप्रकर-
णोक्तसर्वधर्मसंपन्नेषु मोहनसामर्थ्यमवधार्यते ननु मोक्षरूपफल-
प्रदर्शकेष्वस्मात्तु ॥ अस्मद्दर्शितमोक्षरूपफलस्यैकत्वेन तत्रफलानीति
यदुवचनस्यानुपपन्नत्वात् ॥

सहस्राक्षे ॥ *माप्रध्याविपतेतीत्यादिमुदाहृतमेवेत्यन्तंभागद्वयमिति ॥ यत्तुमोह-
यन्तीत्यादिना अनुपपन्नत्वादित्युक्तेन ॥ मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्विति ॥ स्वस-
म्पासदर्शानुसारिरात् ॥ तत्रच “अथानोब्रह्मजिज्ञासेतिप्रथमसूत्रएवातःशब्देन यस्मा-
त्कर्मादिभ्योब्रह्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानाय विचारारम्भस्य प्रतिज्ञानादिति
भावः ॥ यत्तु सहस्राक्षेऽसंभाष्यत्वमुक्तं तत्तु भगवन्नक्तद्विषि तन्निन्दैकजीविते तस्मिन्नेव
जावटीति ॥ कौर्मैर्पूर्वखण्डे यत्र सप्तविंशाध्याये द्विपन्तोदेवमितिवाक्यं पठ्यते तत्रैव
तस्मात्संपरिहृतैरपानिन्दापशुपतीद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामङ्गकेष्वपिपयसतइति धृता
भगवता शिवमिन्द्रावत्स्वभक्तमात्रमिन्द्रायाविशेषतः प्रतिषेधात् ॥ नस्यस्मात्तु ॥ अस्माकं
शिवे द्विपलेशस्याप्यभावत्वात् ॥ अयुतपूर्वोक्तरीत्या धीतियोक्तमार्गस्यैवास्माभिरनुसरणात् ॥
कौर्मै च पूर्वखण्डेद्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति गिरिजया श्रुतिस्मृत्युदितंसम्पत्सर्ववर्णा-
श्चमात्मकम् ॥ अथारमज्ञानसहितंमुक्तयेसतर्तकुह ॥ धर्मात्सञ्जायतेभक्तिर्भक्त्यासमाप्यते
परमित्यादिना भवदनभिमतमस्याभिरैवाभिमते ज्ञानकर्मसमुच्चयं भक्तेरेव परमातिसाधन-
त्वमित्यादि यावदध्यायसमाप्ति उपदिशन्त्या भववेदादृतेकिञ्चिच्छाख्यंधर्माभिधायकम् ॥
योन्यप्ररमतेसोसौनसभाष्योद्विजातिभिरिति कथनात्कौर्मैपाशोत्तरखण्डादिप्रसिद्धवेद-
विरुद्धकुशास्त्रतानां त्वादृशमेवासमाप्यत्वं प्राप्यते ननु सर्वात्मना वेदमनुसरतां
वेणवानामिति किंवदुता ॥

* माप्रध्याविपतेति ॥ मोहयन्तिजनानिति कौर्मैवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यावधारणात् ॥ तान्प्रतीति ॥ नरान्प्रतीत्यर्थ ॥ एतेन यस्तानामसमाप्यत्वं सूजितम् ॥ तत्र
मानन्तु द्विपन्तोदेवमित्यादिकौर्मैवाक्यमुदाहृतमेव ॥ ३ ॥

पुराणानां तामसत्वेनाऽनादेयत्वं राजसत्त्वेन सात्त्विकत्वेन वाऽऽ-
 देयत्वमित्यत्रापि नाग्रहोऽस्माकं सर्वेषामेव पुराणानां व्यासप्रणीतत्वेन
 समत्वात् ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाः स्थाना-
 निविद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति याज्ञवल्क्यवाक्याच्च सर्वेषां धर्मस्थान-
 त्वयोधनात् ॥ ननु सर्वेषां पुराणानां समत्वेन तुल्यबलतया तत्त-
 त्पुराणस्थपरस्परविरुद्धवाच्यैः सत्प्रतिपक्षवत्परस्परप्रतिवद्धकार्यैः
 प्रमितिरेष न स्यादुभयत्राप्राप्ताप्राप्यज्ञानात्संशयोवा स्यादिति चेन्न ॥
 कल्पमेदेन विरोधपरिहारस्य सर्वत्रैव संभवात् ॥ अत एव न च वैष्ण-
 वग्रन्थेष्वित्यारभ्यस्तुत्यलाभादित्यन्तोवाक्यनिचयः स्वकल्पितपूर्व-
 पक्षसमाधानरूपउन्मत्तप्रलपिततुल्योनादेयः ॥ सति कुड्येचित्र-
 मिति न्यायादित्यलं पल्लयेन

सहस्राक्षेनैव वैष्णवग्रन्थेष्वित्यादिं स्तुत्यलाभादिति दिगित्यन्तं भागं मूलच्छेदे वृक्षच्छेद-
 इति न्यायेन परिहरन्ति ॥ पुराणानां तामसत्वेनेत्यादिना अलं पल्लवेनेत्यन्ते-

* न च वैष्णवग्रन्थेषु धृतेन मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कन्दं तथैव च ॥ आमेयं च
 पद्ये तानि तामसानि निबोध मे ॥ १ ॥ इति पाद्योत्तरखण्डवाक्येन कौर्मस्य तामसतया
 सात्त्विकामोक्षदा प्रोक्ता राजसा स्वर्गदामताः ॥ तथैव तामसादेविनिरयप्राप्तिहेतवः ॥ १ ॥ इति
 तत्र धृतेन पाद्यवाक्येन तामसस्य निरयहेतुत्वेन च शिष्टैस्तदुक्ताऽर्थस्याऽप्राप्त्यत्वमिति
 वाच्यम् ॥ लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिशैवग्रन्थधृतेन-तत्र शैवानि शैवं च भविष्यच्च द्विजोत्तमाः ॥
 मार्कण्डेयं तथा लैङ्गं वाराहं स्कन्दमेव च ॥ मात्स्यमन्यतया कौर्मं वामनं च मुनीश्वरा ॥
 ब्रह्माण्डं च दशमानीति ब्राह्म पाद्यं ब्रह्मणो द्वे इति चोपक्रम्य पठितेनः दशरौवपुराणानि
 सात्त्विकानि विदुर्युषा इत्यनेन ब्राह्मे तु राजसे वैश्यसेभ्ये इत्यनेन च स्कान्दवाक्येन सात्त्विकतया
 निश्चितस्य कौर्मस्य राजसतया निश्चितेन पाद्येन शिष्टाऽनादेयार्थकताया वक्तुमशक्यत्वात् ॥
 अतएव वैष्णवग्रन्थधृतेन-वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ गारुडं च तथा पाद्य
 वाराहं शुभदर्शने ॥ १ ॥ पद्ये तानि पुराणानि सात्त्विकानि मतानि मे ॥ इति पाद्येनैव सात्त्विकत-
 योक्ते नारदीये-एतत्कौर्मपुराणं तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ पठता शृण्वतानृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम्
 ॥ १ ॥ इत्यादिनोक्तं कौर्मपुराणतच्छ्रवणादिमहिमासगतस्तस्य तामसत्वेन सन सन्नच्छेत् ॥
 येषां श्रवणमात्रेणेति वक्ष्यमाणतदध्यायोपक्रमवाक्यविरोधात् ॥ तामसस्य निरयप्राप्तिहे-
 तुत्वाच्च ॥ एवञ्च पुराणनिन्दावाक्यं पाद्ये प्रशिक्षमेव ॥ किञ्च पाद्ये मात्स्यमपि तामसेष्वेव
 नणितम् ॥ तत्र सात्त्विकेषु गणिते भागवते तु मात्स्यमुपक्रम्य पुराणं वेदसमतमित्युक्तम् ॥
 अतएवाऽस्य महतोभूतस्य निश्चितमेतद्यद्भवेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहास-
 पुराणं विद्योपनिषदइत्यादिना बहुषु स्थलेषूपनिषत्सु सामान्यतोवेदवत्पुराणानामपि ब्रह्मनिश्च-
 यितरवादिभ्रूयते ॥ अतएव च-पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाः स्थानानि वि-

न ॥ पल्लवेन विस्तरेण ॥ पल्लवोऽस्त्रीविसलयेविटपेविस्तरेनद्वितीयेति ॥ अयं भावः ॥
नहिपाशसंमतः सात्त्विकादिभावः पुराणानां प्रतिपिष्यते ॥ व्यासोक्तस्य प्रतिपेधायो-
गात् किन्तु तामसभावकथनमुपलभ्य कैश्चित्कल्प्यमानं तेषां पुराणानामनादेयत्वे
प्रतिपिष्यते ॥ व्यासस्यानादेयत्वे तात्पर्याभावात् ॥ सर्वथाऽनादेयत्वे तन्निर्माणस्यै-
वानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ वक्ष्यमाणतैत्तिरीयशतपथछान्दोग्यश्रुतिभ्यः पुराणन्यापनीमांसे-
त्यादिस्मृतिभ्यश्च साधारण्येन यावत्पुराणानां प्रामाण्यसिद्धेश्च ॥ नचोपादेयत्वे
शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रमम् ॥ २ ॥ येषां भ्रवणमात्रेण पातित्यज्ञानिनामपीति-
पाशोत्तराण्डयाक्यविरोधः शङ्क्य ॥ तदर्थाऽनवधोधात् ॥ अत्र हि येषामिति
कर्मणि पठ्यते ॥ यत्कर्मैकभ्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥ मात्रपदं सात्त्विकादिभ्रवणं येदसात्त्विक-
पुराणाद्यविरोधेन तामसानामपि भवनं च व्यवच्छिनत्ति ॥ तथाच यदि सर्वाणि
श्रूयेरन्यदि वा वेदोपपृहकतया वेदाविरोधेन सात्त्विकपुराणाद्येकयावदतया च ताम-
सानि मननविपरीक्रियेरन् तदा न पातित्यम् ॥ यदा तु केवलान्येव श्रूयेरन्
नाप्युत्तरीत्या मन्येरस्तदा व्यापाततो विरुद्धार्थबोधाच्छब्दज्ञानवतामपि स्वार्थव्यव-
नात्पानित्यमिति हृदयम् ॥ वस्तुतस्तु शृणुदेविप्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा न तामसस्मृतिपु-

यानाधर्मस्यचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यस्मृतावविशेषेण पुराणानां विद्याधर्मयो स्थानत्वमुक्तम् ॥
अतएव सात्त्विकन्या त्वदभिमते नारदीयेऽष्टादशानामपि प्रत्येक महिमा वर्णित ॥ तत्सर्वं
तादृशवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे न संगच्छते ॥ अतएव पाशे ब्रह्मदेवाजकायस्थविशेषेण
प्रक्षेप कृतोऽस्तीति विदुषा किंवदन्ती संगता ॥ अतएव व्यासवाक्येषु न विश्वासोच्छेदः ॥
प्रक्षेपकर्ता मूर्खइत्यपि भाति ॥ अतएव तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विता ॥
सात्त्विकराजसाश्चैव तामसा शुभदर्शने ॥ १ ॥ वासिष्ठश्चैव हारीतमिति तदीयसर्वपुस्तक-
स्थपाशपाठे लिङ्गिनयो न हृदयते ॥ अग्रेपि-भारद्वाज काश्यप च सात्त्विकामोक्षदा शुभा
इत्यादिना स्मृतीनां ह्येत्येन निर्देशः सात्त्विकराजसतामसशब्दानां पुल्लिङ्गेनैव निर्देशोऽस्ति ॥
एवञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन विज्ञानभिश्वादिभूततदव्यायस्थश्लोकान्तरौकशास्त्रान्तरनिन्दापि
हेयैव ॥ प्रधानकारणवादाद्यप्रामाण्यं तु व्यासादिदर्शितप्रकारान्तरेण बोध्यम् ॥ तस्माद्येषु
पुराणादिषु विदुषा प्रक्षेपसभावना प्रमाणान्तरविहङ्गाऽप्रोपलब्ध्वा तेषु प्रमाणान्तरविहङ्गा-
ऽशोभेयएव अशान्तरं तु सतिसादे ग्राह्यम् ॥ एवञ्च लिङ्गाचर्चनचन्द्रिकादिभूतस्कान्दवाक्य-
स्याऽपि यदि प्रक्षिप्तत्वमुच्यते नारदादिपुराणान्तरविरोधात्तर्हि न नोबिद्वेपः ॥ यत्तु स्मृति-
निन्दाहपद्विविधवाक्यदर्शनेन कथिदशोभेय कथिद्ग्राह्यइति ॥ तत्र ॥ स्कन्दवाक्ये दैवे-
तराऽऽनिन्दार्या पाञ्चवाक्ये वैष्णवेतरांशनिन्दार्या न तात्पर्येण बहुविधवापते ॥ अतत्पर्य-
विषयदानोपादानस्वीकारस्तु न शुक्ले निर्मूलत्वात् ॥ पाञ्चवाक्यानामस्यसंगत्या तद्विरोधस्या-
ऽकिञ्चित्करत्वाच्च ॥ नहिनिन्दानिन्यमितिन्यायेनाऽपि न पाञ्चवाक्यमुदाहरतां सतोयसभाव
ना ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ॥ येषां भ्रवणमात्रेण पातित्यं
ज्ञानिनामपि ॥ इत्युपक्रम्य निन्दायामेव समाप्त्या सुखस्वाभादिति दिक् ॥

रात्रिपयिका ॥ तत्र (श्लोक १) ताम्रानिचशास्त्राणिममाचक्षुममानघ ॥ संप्रो-
क्तानीहैतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तियुजितैः ॥ तेषां नामानि क्रमशः समाचक्षुः सुरेश्वरेति पार्यत्या तमः-
समाविष्टः कृपिविशेषप्रणीतशास्त्राणामेव पृष्टयात् ॥ शिवेनापि शृणुदेवीति प्रतिज्ञाय प्रथमं-
हिमया प्रोक्तं शैवपाशुपतादिकम् ॥ ३ ॥ मच्छतयावेदितैर्विप्रैः संप्रोक्तानिततः परम् ॥ कणा-
देननुसंप्रोक्तमित्यादिना तेषामेव कथनाच्च ॥ अग्रेच तदुपसंहृत्य तामसपुराणरूपं तादृश-
स्मृतिकथनं च पृथक्प्रतिज्ञातम् (श्लोक १३) शास्त्राणिचैर्गिरिजेतामसानिनिघोधमे ॥
पुराणान्यपि वक्ष्यामि तामसानियथाक्रममिति (श्लोक २२) तथैव स्मृतयः प्रोक्ताः कृपिभि-
स्त्रिगुणान्विता इति च ॥ अत्र एवमनेन प्रकारेणोक्तानि शास्त्राणि तामसानि निघोध जानी-
हीति निगद्यशास्त्ररूपनस्योपसंहारः ॥ ननु तर्हि सार्विकत्यादिना विभागः किं प्रयोजनक
इति चेदुच्यते ॥ सर्वेषामेव जीवानां भगवद्भक्तावादिना तौल्येऽपि प्युद्यमोत्तरं श्रीदाहेतु-
वैचित्र्यार्थं प्राधान्येन तत्तद्गुणोपहिततया तेषां प्रविध्यस्य (बृहदारण्यके अ० ७ ब्रा० २
पृ० ९६४) “त्रयाः प्राजापत्याः ” त्रिविधमवतिथद्वादेहिनां सास्त्रभाजता ॥ त्रिवि-
धा जीवसंघास्त्रित्यादिश्रुतिस्मृतिनारदपंचरात्रादिवचनैः सिद्धत्वेन व्यासस्य च सर्वज्ञेयार्थं
प्रवृत्तत्वेन तादृशतादृशजीवबोधानुबूलस्तत्तदधिकृतविषयविशिष्टो वेदार्थरत्नैः पुराणैस्तेन
निरूपितः ॥ अतश्च तैस्तु वेदाविरोधेन सर्वैकवाक्यतया सिध्यन्नर्थं प्राह्यदेवयोग्यम् ॥
केवलतामसश्रवणे मननाभाये च तामसानुबूलविषयएव सिद्धांततया गृह्येत ॥ यथा
केवलकौर्मश्रवणे शिवादुत्पन्नयोः परस्परानपेक्षयोर्विधातुं नारायणयोरन्योन्यमहमेवेश्वरः
कस्त्यमिति विवादादिः ॥ वस्तुतस्तु बहुश्रुतियाधितमिदमिति प्रहस्तवादादौ विस्तरः ॥
तस्य सिद्धान्ततया ग्रहे च तदनुबूलमाग्रागुष्ठाने वेदविरोधे निरयप्राप्तिरपि नासमा-
विता ॥ एतेन तथैव तामसादेविनिरयप्राप्तिहेतव इति स्मृतिविशेषविषयकवाक्यमपि
व्याख्यातम् ॥ एतत्कूर्मपुराणं विवृति नारदीयविरोधोप्येतेन परिहृतः ॥ पठतां शृण्वता-
मिति केवलश्रवणस्यानुपादानात् ॥ सर्वस्य शिवस्य संबंधिन्या उरुहृद्गतेः प्रदायकमिति
तु युक्तमेव ॥ सर्वशब्दोऽपि शिवपर्यायः ॥ ईश्वरः शर्वेश्वर इत्यत्राऽमरविधेः कादिव्या-
ख्यासु शर्वः सर्व इति शब्दद्वयस्वीकारात् ॥ शर्वस्तु सर्वो भगवान् शम्भुः कालजरः शिव
इति तत्रैव रामाश्रम्यामुदाहृतानामविधानाच्च ॥ यनु पुराणवेदसमितमिति मास्त्रवि-
षयकं भागवतवाक्यतयोक्तं तत्प्रमादात् ॥ भागवते तस्य वाक्यस्याभावात् ॥ भागवते
(स्कं० ८ अ० २४ श्लोक ५५) पुराणसहितां दिव्यां सांख्ययोगाक्रियावतीमित्यादिना
वर्णिते मास्त्रोक्तैस्तु निर्दिष्टश्चरित्तो नैव विरुद्धः ॥ अतोऽन कोऽपि निर्दिष्टाकारतो नापि
प्रक्षिप्तत्वं संभावनां गोपि ॥ अथ तथैव स्मृतयः प्रोक्ताः कृपिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सार्वि-
काराजसाश्रैवतामसाः शुभदर्शने ॥ वासिष्ठचैवहारीतं व्यासं पाराशरं तथा ॥ भारद्वाजं का-
श्यपं च सार्विकामोक्षदाः शुभा इत्यादौ लिंगनियमाभावात् प्रक्षिप्तत्वं संशयम् ॥ कौर्मैऽपि करि-
ष्यत्यवताराणि शंकरो नीललोहित इति कुर्वन्ति चावताराणि बाह्यणानां कुलेषु वै इति ॥ एवमादिषु
अवतारादिशब्दलिंगनियमाभावेन प्रक्षिप्तत्वापातात् ॥ तद्युक्त्यंतरेण समाहितमिति चेत्तद्वि-
रुद्धं प्राक् ॥ अस्ति चात्रापि समाधायिका युक्तिः ॥ शास्त्राणिचैर्गिरिजे इति पूर्ववाक्यानुरो-

धनं यातिष्ठैवहारीतमित्यादौ शास्त्रमिति विशेष्यस्याभिप्रेततया स्त्रीबलिर्देशो न याधित ॥
सात्विकराजसामासद्गतिस्तु तावतानि स्मृतिविशेषणानि स्त्रीलिङ्गान्येव न तु पुर्लिङ्गानि ॥
न च टिड्ढाणि तिष्ठीयभाषोदोष सात्विकप्रमेयं सात्विको विषयो वा विद्यतेयेति सात्विका
अर्शभादेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थायोऽयम् ॥ एवराजसाहामसाश्च ॥ यातु कायस्थेन
प्रक्षिप्तमिति किमुदती कथिता सा केवलकपोलकटिपदैव ॥ अथावधि विदुषः
कस्यापि मुखात्तस्या अवगमाभावात् ॥ शैवग्रन्थेष्वपि नापि तदनुपलभ्य अतो
द्राविष्टेषु प्रसिद्धा रासानुजाद्विग्रहेष्वप्यात्मरासायणाद्विचारस्थले दर्शितां कौर्मादौ
प्रक्षेपस्य किंवदन्तीमुपलभ्य पाञ्चविपयिका तादृशजनश्रुति प्रकल्प्य तत्कर्तारि
मूर्तत्वं बद्धमच्छिद्योभ्यासनिर्दोषोति न च लिङ्गार्चनचर्द्रिकाद्यतवचनविरोधात्प्रक्षिप्तत्वम् ॥
कल्पभेदादिना तद्विरोधसिद्धे ॥ अन्यथा विनिगमनाविरहादनिर्णयप्रसक्ते ॥ यस्तु तत्तु
नारदीयविरोधाच्छतपथश्रुतियाज्ञवल्क्यविरोधाच्च तद्वचसा प्रक्षिप्तत्वं त्वयैव स्त्रीकृणमिति
विरोधग्रहणस्यायावतार ॥ युक्तं चैतत् लिङ्गार्चनचर्द्रिकाया तत्र शैवानिर्देशप्रत्येयादिना
द्वयानां शैवत्वमुक्तत्वा दत्तशैवपुराणानिसात्विकानिविदुर्बुधा इति शैवानां सात्विकत्वं
कथ्यते ॥ एकस्यैव परब्रह्मणा लीलान्ताराणां प्रत्यविष्णुमहेश्वराणामैश्वर्यतत्त्वैरेपि दिवस्य
तनोगुणोपाधिकताया (प्रपाठक ५ मंत्र २) “अथोहसलुनावास्त्यतामसोऽशोऽसौसम-
प्रचारिणोयोऽयं रुद्रोऽथोऽयं ह्यलुवास्त्यराजसोऽशोऽसौसमप्रचारिणोयोऽयं ब्रह्माथोऽयं ह्यलु-
वावास्त्यसात्विकोऽशोऽसौसमप्रचारिणोयोऽयं विष्णुः” इति मैत्रायण्यादियुतिन्य तत्त्व-
रजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणलैरिति श्रीभागवतादिपुराणेष्वपि सिद्धत्वा शैवेषु सात्विकतायाव-
क्तमशक्यत्वेन सुगमं तत्राग्रहकल्पितत्वं निष्पक्षधियाम् ॥ नापि पाञ्चवक्ष्यणा दण्णा
विभागस्तौकर्यं दृश्यते ॥ नापि तत्तत्पुराणपर्यालोचने भगवद्गीताद्युक्तसात्विकादिविप-
याणां तत्र तत्र पाप्मोकेष्वत्र आहुत्यं दृश्यते ॥ किञ्च पुराणातराणां तत्तद्गुणतरत्वेऽप्यव-
कथनमपि नारदीयादिसद्वर्त्म्यं सुतरां विरुद्धम् ॥ हेमाद्रिसाधयादिप्रामाणिकनिबधेषु
प्राज्ञणादिनिगद्यस्थले बहुनामेव पाप्मादिवक्षसामुपपन्नासोपि भ्रमममादादिमूलक-
तामापद्यते ॥ तस्मात्तद्वत् प्रक्षिप्तमिति युक्तम् ॥ नचास्माकमीदृशविषये निर्बंध ॥
तत्वेच विद्वेषकलुपद्वयत्वस्याभावात् ॥ एव पाञ्चस्थवक्षसामप्रक्षिप्तत्वनिश्चये विज्ञा-
नेन्द्रमिह्वादिष्टतत्रसामपि सिद्ध साकरत्वम् ॥ एतच्च प्रागेव दृष्टीकृतम् ॥ प्रधान-
कारणत्वादादीनामप्रामाण्यमपि ततएव सम्यगवबुध्यते ॥ सूत्राणामतिसक्षिप्तत्वेन
अनेकैरेकया व्याख्यातत्वेन च तादृशत्वादादिक व्यासानभिप्रेतसेऽ तारशमूत्राणां
च प्रधानकारणत्वादादिविषयपरत्वमेवेति व्यासतात्पर्यस्य पाञ्चसद्वर्तत्वं सुखेतिनिश्चय-
सिद्धे ॥ महर्षीणामपि तादृशवेदविरुद्धत्वादप्रवर्तने कारणं तु ततएव निश्चियते ननु
सूत्रेभ्यः ॥ नापि पाञ्चवक्षसा पुराणनिर्दाया तापर्यम् ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातप्रसंगाच्च
भदर्शने इत्युपसंहारवाक्ये स्मृतिपुराणानां सात्विकादिविभागवर्णनस्य प्रामाणिकचकथ-
नात् ॥ अणुदेवीतिवाच्यं तु सामतशास्त्रपरमेवैत्युक्तमाह ॥ स्वभान्यत पुराणानां

सर्वेषां श्रुतिर्ममतत्त्वमसदभिप्रेतमेतैत्तिरीयब्राह्मणेकांड ३ (प्रपा० १२ अनु० ९)
काठकचपनमंत्रेषु “ऋचोयजूंपिसामानिअथवांगिरसश्चये ॥ सर्वास्ताः” इतिचतुरोवे-
दानुक्त्वा “इतिहासपुराणंचसर्पदेवजनाश्चये ॥ सर्वास्ताः” इतीतिहासपुराणयोः पृथग्प्र-
हणात् ॥ सायणमाधवीयभाष्येपि अत्रेतिहासपुराणशब्दयोर्भारतादिब्राह्म्यादिपरतया
व्याख्यातत्वात् ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायां “सहोवाचर्वेदंमगोध्येमियजुर्वेदं सामवेद-
माथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंचमंवेदानांचेदंपितृराशिंदैवनिधिम्” इत्यादि पठ्यते ॥
शतपथब्राह्मणेपि चतुर्दशकाण्डेमैत्रेयीब्राह्मणे १० “सययाद्वैधाग्रेतम्याहितारष्ट्र-
थग्धूमाधिनश्चरन्त्येयंवा अरेऽस्यमहतोमूतस्वनिश्चसितमेतद्यद्येदोयजुर्वेदः सामये-
दोयवांगिरसइतिहासः पुराणंविद्याउपनिषद् श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याप्त्यानानिव्याप्या-
नान्यस्यैवैतानिस्वर्गानिनिश्चसितानि” इत्याज्ञायते ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणेपि तैत्तिरीयशत-
पथादिषु तत्पठ्यतइति किंबहुना ॥ यजु निश्चसितधृतौ बहुतरोऽपपाठउपन्यस्त सतु
श्रुतीनामपि गुरुस्त्रिधाऽप्यथनाऽभावात्पुनरुक्तप्रत्ययाधीतत्वात् ॥ उक्तंहि ॥ पुस्तक-
प्रत्ययाधीतनापीतंगुरुस्त्रिधौ ॥ शोभतेनसभामध्येजारगर्भइवस्त्रियाइति ॥ यजु सामा-
न्यतः पुराणानां ब्रह्मनिश्चसितत्वनिरूपकत्वमस्याः श्रुतेस्त्वयोक्तं तजु शंकराचार्य-
विरोधात्बहुकरीत्या तथैव दासत्वापादकम् ॥ शंकराचार्यास्त्वत्रैवोपनिषद्भाष्ये “यद्येदोय-
जुर्वेदः सामवेदोऽथवांगिरसश्चतुर्विधमग्नजातंइतिहासइत्युर्वशीपुरुवसोः संवादादि-
रर्वशीहाप्सरसइत्यादिब्राह्मणमेवपुराणमसद्वाइदमग्रभासीदित्यादि” इत्यादिना “एव-
मष्टविधंब्राह्मणम् ॥ एवंमंत्रब्राह्मणयोरेवग्रहणंनियतरचनावतोविद्यमानस्यैववेदस्याभि-
व्यक्तिः ॥ पुरुषनिष्ठासवत्” इतिव्याचक्षाणाः श्रुतावितिहासाद्यष्टाश्वैर्ब्राह्मणभाग-
विशेषानेव गृह्णन्ति ननुमहाभारतादिब्राह्म्यादिसंदर्भान् ॥ अतः शंकराचार्यविरोधः
स्पष्टपथ ॥

अग्रेच सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्सादृश्यं त्वस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्य-
रूपमेधैःशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्यतिरस्कारेणेत्युक्तंतदपिनशोभते ॥ वे-
दान्तक्यैरद्वैतमार्तण्डस्यप्रकाशएव भवति ननु तिरस्कारोऽन्य-
थासर्वेषामाचार्याणामद्वैतप्रकाशनार्थं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनंविपरी-
तफलमेवस्यात् ॥ भवतिचतामसाऽसुरविनिर्मितकुयुक्तिमायामेधैर-
द्वैतमार्तण्डस्यलोकबुद्ध्याऽऽच्छादनद्वारातिरोभावइव ॥ तदुक्तम् ॥
घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कयथालोकतेनिष्प्रभंचात्तिमूढइति ॥ ता-
दृशकुयुक्तिमेधस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यमहावायुना निवारणेऽशुद्धा-
द्वैतमार्तण्डस्य प्रकाशोभवति अतएवास्यासंक्षिप्तमित्यग्रन्थस्य
प्रामञ्जनो महावायुस्तत्सादृश्यात् प्रामञ्जनइत्याख्या

सहस्राक्षे ॥ *सहस्रेक्षण इन्द्रस्यादिं स्मृत्याचमंगलमित्यंतभागंदूषयति ॥ अग्रेचसहस्रे-
क्षणइत्यादिना इत्याख्येत्यंतेन ॥ परेण तिरस्कारशब्दोऽनादराच्छादनोभयार्थतया
प्रयुक्तः ॥ परीभावस्मिरिष्येत्यमरोक्तेस्तिरस्करिणीत्यादिव्यवहाराद्योभयार्थकत्वम् ॥ तद्य
मार्तंडेनादरस्तु कौशिकदेशीयमिन्नानां नैव संभवति ॥ अथाच्छादनमपि अद्वैतमार्तंडस्य
वेदान्तवाक्यैर्न संभवति ॥ सर्वेषां वेदान्तानामद्वैतपुत्र तात्पर्यस्योभयवादिसमतत्वात् ॥
गृहदारण्यके “यत्र हि द्वैतमिदमभवत्तितदितरद्वैतपरं पश्यति” इत्यापुस्त्वा “यत्र व्यस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्तस्केन कपयते” इत्यादिना तत्प्रतिषेधात् ॥ “यद्वा तं परादाद्योन्यग्रामनो
ग्रहयेद्” इत्यादिभ्रमणात्तैत्तिरीये “यदाहोवैपत्तस्मिन्नुदरमंतरंकुस्ते ॥ अथ तत्समर्प
भवति” इति द्वैतदर्शिनोभयभ्रमणाद्येत्यलम् ॥ ननु शुद्धाद्वैतमार्तंडस्यैव तिरस्का-
रोनत्वद्वैतमार्तंडस्येति चेच्छुद्धपदेन किंचिद्भाष्यते न वा ॥ द्वितीये दोषमदवस्यः ॥
आद्ये किं तन्मात्रत्वम् ॥ नहि त्वन्मतेऽतिरस्करणीयमशुद्धमद्वैतमन्यव्यभिचमस्ति ॥
परोक्तमनूय दूष्यत इति चेत् अस्माभिरपि परेषामभिमतं व्यवहेतुं शुद्धपदं निवेदितमित्या-
द्यग्रे वक्ष्यामः ॥ वस्तुतस्तु मायासंबंधरहितस्य शुद्धस्यैवाद्वैतस्य सर्ववेदान्तसमतत्वात्तस्य
तैर्न तिरस्कारः किन्तु मायावादमेधैरेव ॥ सोपि शोकादृष्टीनां तिरस्कारो भास्करे उपचर्यते ॥
अत्र तदीयाचार्यपरंपरासहस्रामलकाचार्यसंमतिमाहुः ॥ धनच्छन्नेति ॥ (तत्कृतेस्तोत्रे
श्लो० १३) अस्योत्तरार्थं तु तथायद्वद्वद्भातियोमूढदृष्टेः सति शोपलविषयस्वरूपोद्भासमा ॥
इत्यस्ति ॥ तत्प्रयोजनाभावान्मूले नालेपि ॥ प्रकाशोभयतीति । धनोपयार्क-
प्रभवोविदीर्यते चक्षुःस्वरूपं प्रतिपद्यते तदा ॥ तथाहोकारकपाधिरात्मनो जिज्ञासयान-
श्यतितद्गुणस्वरदित्यादिभिर्द्वादशत्वं धादिवाक्यैरिति भावः ॥ मेवचित्तारे लंडिते च
ततवद्भाविर्मन्यंतरवन्नमपि स्वतोदूरापास्तं भवति ॥ यावत्सौ सहस्राक्षइति विष्णुसादृश्या-
रोपविषयोप्रयोग लंडनाहं इतिकश्चित् ॥ तदाहोपुरविकामात्रम् ॥ ग्रंथे तेनैन्द्रसादृश्य-
स्यैवांगीकारात् ॥ इह ग्रंथांति च तथैव वर्णनात् ॥ आवृत्त्या वाक्यभेदेन कृतेन विष्णु-
प्रार्थनरूपाऽर्थांतरवर्णनेन ग्रंथे विष्णुसादृश्यारोपस्यानापत्तेः ॥ यदि च सादृश्यमारोपितं
भवेत्तदापि प्रत्यवस्थानमनुष्ठम् ॥ अभ्ययाऽऽस्माकीचग्रंथेपि शंकररूपताया धर्मे वर्णयि-
ष्यमाणतया शैवसातैरपि न प्रत्यवस्थातव्यम् ॥ प्रकृते स्वारोपस्याप्यभावः ॥
मेवचित्तारेण मार्तण्डमाच्छादयन्नपि भगवत्साक्षात्कारिभेदं चिच्छूर्णयिष्यन्नपि सहस्राक्षः
धीमोवर्धनधरचरगैकदारणैः शक्यस्तुणमिष लंडयितुम् ॥ अत्र तत्कृतं विष्णुप्रार्थनमपि

* सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्सादृशं त्वस्य ग्रन्थस्य स्मृत्युक्तिरवेदान्तवाक्यरूपमेधैः शुद्धा-
द्वैतमार्तंडस्य तिरस्कारेण तादृशमेधोद्धूतमन्यन्तररूपवज्रेण विद्रुमण्डनस्य चूर्णीकरणेन चेति
ग्रन्थान्ते वक्ष्यते ॥ किं सहस्रेक्षणोविष्णुः सहस्राक्षः सदस्यपादिति श्रुतेः समया तदर्थंज्ञाप्यदमे
नरारक्ष्यन्तामिति प्रार्थ्यः इति वाक्यान्तरकल्पनयाऽऽहृत्यादिनाऽऽर्थइति विष्णोः स्मृत्याच
अज्ञत्वम् ॥ १ ॥ ४ ॥

लोकम्यामोदायैव ॥ दैवमुधाकरेऽथ च तस्मिन्विष्णुदेवितायानिश्चयात् ॥ तथाचार्यं प्रथमश्लोकखण्डनस्य निष्कर्षः ॥ श्रीमद्वैष्णवाचार्यास्तदनुयायिनश्च न शक्ताः किंतु भवभंगादिभूयोभावुकभावकमक्तिमार्गस्य भगवदाज्ञया देवोद्धारार्थं प्रवर्तकास्तत्रप्रवृत्ताश्च ॥ श्रीशंकराचार्या अपिसाक्षाच्छ्रियावताराः स्वयं परमतस्वज्ञानपरमभक्तिशालिनस्तत्कृततत्तत्त्वोपग्राह्यलोचनेन निश्चीयमानतथाभावाश्च ॥ तेषामवतारादिकमपि तादृशभगवदाज्ञानुरोधादेव ॥ वादाश्च सर्वे प्रायोऽनादिसिद्धाः ॥ ब्रह्मसूत्रादिषु पुराणेषु च तत्तद्वादानुवादखण्डनमंडनादिदर्शनात् ॥ वेदेषु छांदोग्ये (अध्याय ८ खंड २) “सदेवसौम्येदमप्रभासीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥ तद्वैकभाहुरसदेवेदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसत्तः स जायत ॥ कुतस्तुपल्लवोऽयैव” इत्यादितीक्ष्णोपाचरूपमसत्तः स जायेतेतिसायेवसौम्येदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यादी तथाश्रवणाश्च ॥ अतोभगवतोनुनयावर्तीर्णैस्तेऽर्च्यैराचार्यैस्तस्य श्रीदेष्टानुरोधेन तस्मिन्निष्पन्नसरे तत्तत्प्रयोजनसिद्धयेऽसंवादः प्रकाश्यतइति सर्वमविरुद्धम् ॥

इति सहस्राक्षस्थप्रथमश्लोकखण्डनम्

अग्रेच नानात्वेऽपि चेत्यारभ्यसंक्षेप इत्यन्तेन शुद्धाद्वैतपदार्थनिर्वचनखण्डनम् ॥ तत्प्रकारश्च (तत्रतावच्छुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तः शुद्धाद्वैतपदार्थोसंगतः) इत्युपक्रम्य प्रदर्शितः “भेदज्ञानाभावे” इत्यस्य (भेदज्ञानाभावः) इति पाठः प्रकल्पितः

अथसहस्राक्षे नानात्वेऽपिचेतिद्वितीयंश्लोकं ननु गौतमादीत्यादिना तवेष्टसिद्धिरितिसंक्षेप इत्यन्तेन व्याख्यानेन सहितं दूषयितुं सारार्थकथनमुखेन गृह्णन्ति ॥ अग्रेचनानेति ॥ खण्डनमिति ॥ तेन कृतमस्तीति शेषः ॥ अत्र सहस्राक्षे *नानात्वेऽपिचेत्यादिः प्रायेणेषुक्तमित्यंतोभागःकुद्विधवाविधिवद्दसंगत्वादुपेक्षितोमूले ॥ अथापि तत्र तथात्वस्फुटीकाराय

* नानात्वेऽपिच शक्तविप्रवचसा जिज्ञासया कस्य चिच्छुद्धाद्वैतनिरूपणं प्रथमतः संखण्ड्यतेऽत्राऽपि ॥ शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिरवरे प्रायेण टीकायुतोभागेऽन्यत्र तथैव बाह्यभूतं विम्वहनं खण्ड्यते ॥ २ ॥ ननु गौतमादिशक्तविप्रवचांसि शुद्धाद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतभेदाऽभेदतद्वान्तरभेदैर्विभिन्नाना मिथ्याज्ञानाना प्रलापरूपाणि नानोपलभ्यन्ते तथाच कथं मतान्तराणि विहाय शुद्धाद्वैतमतमेव खण्ड्यते इत्यत आह ॥ नानात्वेऽपीति ॥ कस्यचित् भावनगरवासिनोनागरस्य सतोपरामर्शमणः जिज्ञासया खण्डनज्ञानेच्छया अत्रापि शुद्धाद्वैतमतखण्डनेऽपि अवरे पूर्वभागे टीकायुतं सटीकः शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिः शुद्धाद्वैतमार्तण्डः कस्यचिजिज्ञासयेतीहापि संवच्यते प्रायेण बाहुल्येन खण्ड्यते ॥ अन्यत्र उत्तरभागे

किंचिद्भूतः ॥ तत्र श्लोके चतुप्रभृतितिर्यकपदवाहुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ म्याख्याने
शुद्धाद्वैतेत्यादिना श्रीविष्णुस्वामिरामानुजमध्यनिग्याकसिद्धान्तानां मिथ्याज्ञानत्वं
तत्तिर्यकपदस्य प्रलापरूपत्वं तत्प्रवर्तकानां चतुर्णामाचार्याणां गौतमादिज्ञतत्वं चाऽपानिपि-
हितमेवामाणि ॥ तनु प्रागेव पाश्चादिवचोभिर्निराकृतम् ॥ रामानुजानां सरणीरमातोर्गौरी-
पतेर्विष्णुमतानुगानाम् ॥ निम्बार्कगानांसनकादितक्षमाध्यानुगानांपरमेष्ठितश्चाद्यादौ
तेषां प्रसिद्धत्वाच्च ॥ अतोहरिभक्तमात्रद्वेपालिंगात्स्वसिद्धासुरभावनिश्चायनायेदम् ॥
एण्डनज्ञानेच्छयेत्यत्र एण्डनकथंभावविषयिणी पुत्रुत्वा वक्तव्या ॥ एण्डनमिति ज्ञानस्य
एण्डनशब्दमात्रेणापि संभवात् ॥ ज्ञानेच्छायाजीवान्तरसमयेततया खण्डनग्यापारस्य
च स्वसमयेततया हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यम् ॥ (अत्रापिशुद्धाद्वैतमतखंडनेपि,) इति
व्याख्यानमपि न मनोरमम् ॥ संखण्ड्यतइति पूर्वमुक्तायां खण्डनक्रियायां पूर्वोत्तर-
नागयोरभावात् ॥ तद्वैयर्थ्यप्रपञ्च तयोः सत्त्वात् ॥ शुद्धाद्वैतमतस्य एण्डनं यत्रेति
व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणेनग्रन्थपरत्वकल्पने तु मूलश्लोकविरोधः ॥ श्लोके सङ्खण्ड्यत
इति पदसमभिव्याहृतेन अत्रतिपदेन एण्डनक्रियायाएव परामर्शस्य शीघ्रोपस्थितिकतया
तत्परामर्शस्वाभोगात् । पूर्वार्थकतयाऽवरणशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रमादात् ॥ अन्यथा
प्राह्मण्यवेषध्रातृप्रभृतयोऽवरणार्णपरजन्मादिशब्दैर्व्यवहित्वेरेष्टम् ॥ व्यवहित्वेति तु
शत्रुकनीयःप्रभृतयः ॥ उपेन्द्रद्वैतज्ञतइत्यादौ चंद्रस्य पूर्वजइत्यादिरर्थमापद्येत ॥
ग्रंथकारप्रयुक्तं मार्तण्डपदं विहाय स्वयमुष्णरश्मिपदमुपादाय तदशपदतोपि लभ्यं
जाड्यनिवर्तकत्वादिकं परिहाय ग्रन्थनिन्दायाः कारणं तु जलौकः स्वभावादेव ॥ यद्योक्तम्
बुधंविहायरश्मिर्पिबतिजलौकाःस्वनेपुसंहमाइति ॥ परैरपि सहस्राक्षशब्दं विहाय
मार्तण्डइतिपत्वा 'मैक्षिकशब्दो वा गौतमस्त्रीजारशब्दोवा विश्वरूपादिप्रसङ्गादशब्दोवा
शक्येत प्रहीतुं यदि तुभ्यमियाशिष्टालापएव तेभ्यो रोधेत ॥ असम्मतग्रन्थे मार्तण्डत्वा-
रोपतापर्यं तु सूर्योदयेशीतमपैतिसर्वमागौवल्लोकोजलजप्रकाशः ॥ तमोनिवृत्तिर्द्विकर्म-
भूतित्तथैवमार्तण्डनिबन्धबोधेइति तत्समाप्तिश्लोकाज्ज्ञेयम् ॥ सङ्ख्येयु मोहकवारोपस्तु
प्रागेव मनोरथमात्रविषयतां नीतः ॥ बहुभशब्दस्य नास्त्यर्थकोशोप्यित्यादिर्भग-
वद्रूपेषु महानुभावेषु साक्षाद्गालिप्रयोगस्तु नजारजातस्यललाटशृङ्गकुल-

तथैव सटीकं प्रायेणच विन्मण्डनं सिद्धन्मण्डनम् ॥ मार्तण्डशब्दं विहायोष्णरश्मिशब्दोपादान-
मुत्तरीत्या मोहकत्वेन तन्मताऽऽश्रयिणा संतापएव फलमिति बोधनाय ॥ बहुभशब्दस्य
नानार्थकोशेषु अत्राऽप्यह्लादिवाचित्वकथनात्तदपत्यस्याऽपि तद्वत्साधारणजनतायास्तत्कृत-
ग्रन्थग्रन्थेषु काणोराजेतिन्यायेन तादृशेषु ये विद्वांसखन्मण्डनतायाश्च बोधनाय बालमि-
कृतमिति विन्मण्डनस्यविशेषणं दत्तम् ॥ अस्मिन्ग्रन्थे कचित्पटीकैतद्वन्मण्डनस्योक्तिभ्योऽन्या
उक्तयोऽपि खण्डिताः क्वचित्तु नैयायिकादिमतद्रूपपरारसंभोजेन प्रवृत्त्या प्रथममात्रपराश्च
तदुक्तयः प्रयोजनाऽभावादुपेक्षया नखण्डिता इति आधिक्यन्यूनतयोः परिहाराय
प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

प्रसूतस्यनपाणिपद्मम् ॥ यदायदामुञ्जतिवाक्यवाणंतदा तदानम्यकुल-
 प्रमाणमित्यभियुक्तोक्तिं स्मारयत्येव ॥ यदि त्वादृशः कश्चिदशिष्टस्त्वां
 प्रत्यवास्यास्यत तर्हि त्वदीयप्रथमश्लोकखण्डनाद्यसरण्य मलहृच्छब्दस्य
 चाण्डालाद्यर्थकतामादाय त्वदनुरूपं त्वां प्रत्यवक्ष्यत् ॥ अस्माकं तु गिरं
 निरंतरं निजनामभिर्निर्मलनीयां कदाचिदपि महानुभावेषु मा दुर्वादप्रादु-
 र्भावभाजं वीभवद्भगवान् ॥ यद्यवलम्बशब्दस्याश्वपालार्थकताज्ञापनं तत्तु
 धौर्त्याद्यामोहनमेव ॥ हेमानेकार्थहेमनाममालाहलायुधहारावलीविश्ववर-
 रचिधरणिधनंजयद्विविधद्विरूपमहीपमेदिन्यमरत्रिकांडशेपहरदत्तीयनाम-
 मालानेकार्थध्वनिमञ्जरीप्रभृतिष्विदानीमुपलभ्यमानेषु कोशेषु तस्य तदर्थ-
 कतायाअनुपलंभात् ॥ अतएव न तेन कोशवचनमुदाहारि ॥ नापि कोश-
 नाम निरदिशि ॥ मेदिन्यादौ सल्लक्षणतुरंगमादिवाचिताद्यर्णनेपि नाममात्रेण
 साम्यं न दोषाय ॥ अथहरिर्दिवाकरसमीरयोः ॥ यमवासवसिंहाशुदाशाङ्गक-
 पिवाजिषु ॥ पिङ्गवर्णेहरिद्वर्णेमेकोपेन्द्रशुकाहिषु ॥ लोकान्तरेचेति हेमोक्त्या हरिशब्दस्य
 घानरमेकाद्यर्थकत्वेपि हरिर्हरतिपापानि हरयेनमह्युक्त्वा मुच्यतेसर्वपातकादित्यादौ नको-
 पिशिष्टोबानरादिपरत्तामाद्रियते नापि हरिभ्रितादेषा हरिपुत्रोजयंतइत्यादौ ॥ एतेन
 तस्या एतेन तस्यात्मविद्वत्तानुरूपं प्रलपान्तरमप्यतास्तम् ॥ शुद्धाद्वैतमार्तण्डे नप्रकाशे
 च मायायादोषेद्वैतसिद्धिरुद्वेगसिद्धांतप्रतिपादकोपिबहुतरोभागः खंडनयुक्त्यस्फूर्त्या न
 दूषितः ॥ विद्वद्भट्टने तद्विवरणे चानेकत्र पूर्वपक्षेषु सूचितायुक्तय सिद्धांततया सह-
 स्राक्षडपन्यस्ताः ॥ एतन्न्यान्यमाच्छादयितुं श्लोके प्रायेणेत्युक्त्वा धाष्ट्यादितरया
 व्याख्यातम् ॥ तत्र सप्रकाशस्य मार्तण्डस्याङ्गनादिना सति सौलभ्ये स्वयमेव तज्ज्ञोत्स्यते
 सयैः सत्यावद्भिः ॥ मूलविद्वद्भट्टने तु तेनानूदितत्वात्सकलमिहपृथगनुवदिष्यतइति
 करककणपरीक्षणक्षणे न दर्पणमर्पणीयम् ॥ तद्विवरणस्यापि विलोकने वर्णितचर-
 ण्यक्रमेव चेरत्यन्ति विद्वांसः ॥ इतः पर ग्रन्थस्य पूर्वार्धे सप्रकाशः शुद्धाद्वैतमा-
 र्तण्डः समर्थ्यते ॥ मार्तण्डमंडलाऽखण्डमण्डनाः खण्डयन्त्यथ ॥ वितण्डोहण्डपापण्डप-
 ण्डिताऽकाण्डताण्डवम् ॥ १ ॥ सहस्राक्षे *तत्रतवच्छुद्धाद्वैतेत्यादि इष्टसिद्धिरितिसंक्षेप

*तत्रतवच्छुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्त शुद्धाद्वैतपदार्थोऽसंगतः ॥ तथाहि द्विधा ज्ञान तु
 यत्तत्स्याज्ज्ञामरूपात्मना मुहु ॥ ईशजीवात्मनावाऽपि कार्यकारणतोऽयव ॥ द्रौत तदेव द्वैत
 स्याद्वैत ॥ ततोऽन्यथा इति शुद्धाद्वैतपदार्थोक्तः ॥ तद्वीकाकृता तु ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थ-
 काइति न्यायेन गत्यर्थकादिष्वातोभक्तिके इतमितिसिद्धौ द्विधा इत द्रौत तस्मात्कार्योऽपि
 द्वैतमिति निष्पन्नम् ॥ तस्य च द्विप्रकारक ज्ञानमित्यर्थः ॥ अन्यथा भेदज्ञानाऽभावोऽनैतम्
 अद्वैतमिति व्याख्यातम् ॥ अग्रे एतन्मते सुनिष्पन्न साकार्यं क्षयकारणम् ॥ तत्तिवृत्त्यर्थमाचार्यं
 पद शुद्ध विशेषितम् ॥ शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेय समास कर्मधारयः ॥ अद्वैत शुद्धयो प्राहुः पष्ठी
 तत्पुरुष बुधा ॥ मायासर्ववरहित शुद्धमित्युच्यते बुधैः ॥ कार्यकारणरूपहि शुद्धं वद्वानमा-

इत्यन्तं भागमर्थतोऽनूय दूषयन्ति ॥ तत्प्रकारश्चेत्यादिनाविनिर्णयइतिसंक्षेप-
इत्यन्तेन ॥ प्रकल्पितइति ॥ मार्तण्डटीकायां अद्वैततुल्योन्यथेत्यस्य व्याख्याने प्रक-
ल्पितः ॥ तेन चास्तवे समर्थतपाठे तु तदुक्ता सर्वाप्यनुपपत्तिर्मृगवृष्णातोयावगाहन-
कल्पैवेति वक्ष्यामः ॥ एवं "सांकर्यं कार्यकारणे" इत्यत्र सांकर्यं क्षयकारणमिति पाठः
प्रकल्पितः ॥ सादृशपूर्वोक्तपाठसत्यादेयं कार्यं च कारणं चेत्यनयोः समाहारमभिप्रेत्य
तटीकायां "अविद्यावच्छिन्नचैतन्यं कार्यम् ॥ मायावच्छिन्नचैतन्यं कारणमिति सांकर्यम्"
इति व्याख्यातम् ॥ तथा "द्विधाज्ञानं तु यदास्यात्" इत्यादौ यत्तस्यादित्यादीनि
तत्कृतपाठान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावात् चिन्त्यन्ते ॥ द्विधाज्ञानमित्यस्य टीकायां
कृतं नामरूपमाधिकारवत् खण्डनादिकं तु स्वमतोपमर्दकरवाचान्मृदितम् ॥ अथ सप्तम्य-
न्तपाठे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ तथाहि ॥ द्वैतं हि द्विप्रकारकं ज्ञानम् ॥ इतिमिति-
भावेत्तस्याङ्गीकारात् ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादि पूर्वाऽर्थानपायात् ॥ अद्वैतमिति तु
पर्युदासोलाघवात् ॥ एवं चामाह्वणादिशब्दैर्माह्वणादिभिश्च तत्सदृशत्वाद्वा द्वैतसदृशत्वेन
द्वित्वप्रकारकज्ञानमिदं ज्ञानत्वेन तत्सदृशमेकत्वप्रकारकज्ञानमभिधीयते ॥ पर्युदासस्य ले-
"ननियुक्तमन्यसदृशाऽधिकरणेतथाह्वयगतिः" इत्यङ्गीकारात् ॥ तथा च (अ० ३
पा० १ सूत्र० १२) "भृशान्दिभ्योऽन्यत्वेर्लोपश्चहलः" इत्यत्र महाभाष्यम् "यथा-
न्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तमिदं कस्मात्प्रभवति ॥ छदिवामृशान्भवन्तीति ॥ ननियुक्त-
मन्यसदृशाधिकरणेतथाह्वयगतिः ॥ ननियुक्तमिव पुक्तं वापत्किञ्चिदिददश्यते ॥ ततः अन्य-
स्मिन्तत्सदृशकार्यविज्ञायते तथाह्वययोग्यते ॥ अमाह्वयमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशत्वादीयते
नासौ लोप्टमासीत्कृतीमयति ॥ एवमिहाप्यच्चेरिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नप्यन्तं चेन्नसदृशो
कार्यविज्ञायते ॥ किञ्चाऽन्यदतोऽप्यन्तं चित्सदृशम् ॥ अभूततज्ज्ञातः" इति ॥ अत्र
"यथान्यासमेवास्तु ॥ अच्चेरिति पर्युदासाश्रयणे दोषद्वयस्यापि परिहारइत्यर्थः" इति
कैयटः ॥ एवं (अ० १ पा० १ सूत्र ४३) सुदनपुंसकस्येत्यत्रापि कुण्डानितिष्ठन्ति
वनानितिष्ठन्तीत्यादौ जसि संज्ञायं पूर्वं पर्युदासाऽऽश्रयणात्तत्सदृशयोः स्त्रीपुंसयोरेव
प्रवृत्तिः साभिधा भाष्यकृता "नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्येति ॥ किं तर्हि ॥ पर्यु-
दासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति ॥ नपुंसके न व्यापारः" इति ॥ अथ च विरोधोत्र न नश्ये ॥
अविद्येत्यादिष्व ॥ उक्तं च योगभाष्ये साधनपादे (सूत्र ५) "अनित्याशुचिदुःखानामनु-
नित्यशुचिसुखात्मस्थानिरविद्या" इति सूत्रं व्याचक्षाणैर्व्यासपादैः तस्याश्चामित्रागोप्यद-
वदवस्तुसत्त्वं विज्ञेयं ययानामित्रो मित्रमात्रेण मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपक्षः ॥ यथावा-

यिवम् ॥ इत्युक्तम् ॥ एतदपि तट्टीकाकृता एतन्मते शङ्कराचार्यमते अविद्याऽवच्छिन्नचैतन्यं
कार्यं मायाऽवच्छिन्नचैतन्यं कारणमिति साङ्कर्यम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थं साङ्कर्यनिवृत्त्यर्थं कर्म-
धारय इति ॥ शुद्धं च तद्वैतमिति विप्रश्नः ॥ नचाऽद्वैते यति साङ्कर्याऽभावात् स्पष्टएवेति
शुद्धपदमपार्थक्यमिति वाच्यम् ॥ परेषां मते पूर्वं साङ्कर्यं ततोऽद्वैतं मन्यते तु सर्वत्र शुद्धत्वमिति
क्षेयम् ॥ अतएव स्पष्टतया बोधार्थं पट्टीतत्पुरुषमाहुरित्यादिना व्याख्यातम् ॥ तत्र युक्तम् ॥
समासद्वयस्याऽप्यसंगतेः ॥

ऽगोप्यदंगोप्यदाभावोनगोप्यदमात्र किन्तुदेशएवताम्यामन्यद्वस्वन्तरम् ॥ एवमविद्यान-
प्रमाणं नप्रमाणाभासः किन्तुविद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति” इति ॥ भवन्मतस्थात्रपि
भावरूपाज्ञानमविद्यापदार्थं मन्यन्ते ॥ इत्थं च प्रकृते अभेदाऽवगाहिज्ञानमेवाद्वैत-
शब्दार्थं ॥ तेन शुद्धपदार्थमायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकब्रह्मणोऽभेदसंज्ञेन तत्रान्वयो-
नानुपपन्नः ॥ “सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म” इति स्वरूपलक्षणवाक्येन तस्याज्ञानरूपत्वनिश्चयात् ॥
“तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥ एकमेवाद्वितीयम् ॥” इत्यादिश्रुतिशतैकवाक्यतया माया-
संबन्धरहितयोरेव कार्यकारणयोरभेदसिद्धेश्च ॥ धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदस्य
वक्ष्यमाणतयापि ज्ञानरूपतायाअबाधाश्च ॥ ज्ञानगुणएवेति तु नावयोरभ्युपगमः ॥
तादृशज्ञानं च भेदभ्रमनिवृत्तायेव प्रकाशतइति युक्तमुक्त “भेदज्ञानाभावे” इति ॥

अत्रशुद्धाद्वैतपदे कर्मधारयःसमासः ॥ संभवतिपट्टीतत्पुरुषोऽपि ॥
अथकर्मधारयपक्षे शुद्धपदार्थस्य मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मक-
ब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेन तादात्म्यस्य बाधावसंगति-
रितिचेतस्यं नहिनैयायिकवैशेषिकादीनां मतइवास्मन्मतेप्यभावो-
तिरिक्तःपदार्थोयेन तत्रकार्यकारणात्मकब्रह्मणस्तादात्म्यस्यबाधः
स्यात् किंचधिकरणात्मक एव ॥ ब्रह्मनिष्ठस्यभेदज्ञानाभावस्य ब्रह्म-
रूपत्वेन कार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्नतया कथंतादात्म्यासंगतिः ॥
नचाऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेआधाराधेयभावानुपपत्तिरितिवाच्यं
न्यायमतेऽभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणभिन्नत्वे तद्भेदस्यापि
भिन्नत्वेऽनवस्थापत्या तादृशाभावस्याधिकरणीभूताभावाभिन्नत्वे-
प्याधाराधेयभावब्रह्मन्मतेचाविद्याध्वंसस्य ब्रह्माधिकरणकस्य ब्रह्म-
स्वरूपत्वेनाभ्युपगमेप्याधाराधेयभाव वदन्नापितत्स्वीकारे विरोधा-
भावात् ॥ ननुकार्यकारणयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्ब्रह्मणःकार्यकारणा-
त्मकत्वंनसंभवति ॥ किंचतद्भेदज्ञानाभावस्य ब्रह्मणिस्वीकारे ब्रह्म-
णोऽल्पज्ञत्वापत्तिरितिचेत्स्यादेवं ॥ यदिब्रह्मणोनिमित्तकारणत्वमेव-
स्यात् ॥ अभ्युपगम्यतेतूपादानकारणत्वमपि ॥ तत्रचकार्यस्यकारणात्म-
त्वंबहुवादिसंमतमतोभवत्येवकार्यकारणात्मकत्वं ॥ अल्पज्ञत्वंतु
भेदासंभवेनैयापास्तम् ॥ नचब्रह्मणः समवायिकारणत्वेमानाभाव
इतिवाच्यम् ॥ “प्रकृतिश्चप्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधा” दितिसूत्रस्य
“यथासौम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वमृण्मयं विशातंस्या”दित्यादिश्रुतीनां
त्वय्यप्रभासीत्वयिमध्यभासीत्वय्यन्तआसीदिदमात्मतन्ने ॥ त्वमादि-
रन्तोऽजगतोस्यमध्यंघटस्यमृत्क्षेवपरः परस्मादिति भागवतस्यच प्रमा-
णत्वात् ॥ नचोपादानकारणत्वेपि तन्तुपटवद्भेदःकुतोनस्यादिति
वाच्यं ॥ आरंभवादस्यभाष्येदूषितत्वेन तादृशभेदस्यशङ्कितुमशक्य-

त्वात् ॥ अत्रतु “सर्वस्वत्विदं ब्रह्मतत्त्वज्ञानमिति ॥ तदात्मानं स्वयम-
कुरुत ॥ सच्चत्यच्चाऽभवत् ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्म
दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं”
इत्यादिश्रुतिभिः शुद्धस्यैव ब्रह्मणः सर्वाऽभिन्नत्वं स्वीक्रियते ॥ नन्व-
विक्रियमाणस्य समवायित्वं न लोकाप्रसिद्धं ॥ प्रकृत्यादीनां विक्रियमाणा-
नामेव समवायित्वस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ लोकविरुद्धकल्पनाच्चाप्रामाणि-
क्येवेति चेन्न ॥ न हिलोकाप्रसिद्धमेव यद्यत्तत्तदेव ब्रह्मणिकल्पनीयमिति
नियमः ॥ किन्तु वेदप्रतिपाद्यम् ॥ ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यत्वात् ॥
“तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी”ति श्रुतेः ॥ लौकिकेतुलोकाप्रसिद्धमेव
कल्पनीयम् ॥ यथा पशौ लोमयद्वाङ्मूलवत्त्वं ॥ वेदे तु ब्रह्मणिविरुद्धधर्म-
वाचं तत्र तत्र प्रतिपाद्यते ॥ यथा “आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति
सर्चतः ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीतः पश्यत्यचक्षुः स भृणो त्यकर्णः”
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ न हिलोकेऽचक्षुषोऽपृष्टत्वमकर्णस्य श्रोतृत्वं याप्रसिद्धं ॥
लोकाप्रसिद्धमेव कल्प्यते चेत्तादृशश्रुतीनामप्रामाण्यं स्यात् ॥ एवं चावि-
कृतस्यैव ब्रह्मणोऽलौकिकस्य “तदात्मानं स्वयमकुरुते”ति वेदप्रति-
पाद्यं मृत्स्नादि वैदिकदृष्टान्तैर्दृढीकृतमुपादानकारणत्वं न दूषणाय ॥
किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया भूषणायैव भवति न च “मायी सृजत”
इत्यादिवाक्यानुरोधेन “तदाऽऽत्मानं स्वयमकुरुत” इत्यस्यापि माय-
यात्मानमाकाशादि रूपं कृतवानित्येवार्थः ॥ मृदादिदृष्टान्तानां च ब्रह्म-
चारम्भेण ब्रह्मालम्बनमित्यादिरित्याकार्यमिथ्यात्वकारणसत्यत्वपर-
त्यमेवेति वाच्यम् ॥ प्रतिज्ञार्थपरित्यागेऽप्रतिज्ञार्थकल्पने च माना-
भायात् ॥ किंच “तदात्मानं स्वयमकुरुते”त्यत्र मायापदस्याभावेन मा-
ययात्मानमित्याद्यर्थस्य “वाचाऽऽरम्भण” मित्यत्र ब्रह्मालम्बन-
पदाभावेन तादृशार्थस्य च कर्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायापदेन भगवच्छ-
क्तिरेवाऽमिथीयत इत्यत्रैव शक्यते ॥ नन्वेवमपि “वाच्यारम्भणं विकार”
इति यथाश्रुतपाठे विकारो वाङ्मात्रेणैव वारभ्यते न तु यस्तुत इत्येवाऽर्थः
करणीयः ॥ तथाच कार्यस्य मिथ्यात्वमेवेति चेन्न ॥ एवं सति कस्य
ब्रह्मकारणं भवेत् ॥ ननु त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः खपुष्पतुल्यस्य
किञ्चिदपिकारणं भवति ॥ किञ्च ॥ “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-
दिभ्यः” इति सूत्रेकारणानन्यत्वं कार्यस्य व्यासैः प्रतिपादितं विरुध्येत
न हि मिथ्याभूतस्य सत्याऽनन्यत्वं सम्भवति ॥ कार्यस्यापि सत्यत्वं
कारणस्यापि वा मिथ्यात्वं विना तयोरेकान्यत्वमनुपपन्नं ॥ तत्र कार-
णस्य मिथ्यात्वे “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” त्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कार्य-

स्यकारणात्मनासत्यत्वे नकोपिविरोधः प्रत्युत एकविज्ञानेनसर्व-
विज्ञानश्रुतिरपिसङ्गच्छते ॥ तस्मात्कारणमिव कार्यमपिसत्यमेव ॥
वाचारम्भणमित्यस्यायमर्थः॥योविकारस्तद्वाचारम्भणम् ॥ यदारभ्यते
तदारम्भणम् ॥ कृत्यल्युटोबहुलमितिल्युट् ॥ वागारब्धम् ॥ कारणस्यै-
वनामधेयं कारणमेवहितचत्क्रियासिद्ध्यर्थेतेनतेननास्त्वाव्यवहियतेइति
कारणादभिन्नमेवकार्यंनतुस्वेनरूपेण कारणान्निभम्॥तदाहमृत्तिकेत्ये-
वसत्यमिति॥ अतःकारणमिभ्रत्वात्कार्यंसत्यमेवनतुमिथ्या॥मिथ्या-
त्वेतु “यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते” इत्यादयःश्रुतयःकुप्येरन् ॥ नच
शुक्त्यादीनारजतादीन्प्रतीवग्रहणोपिजगत्प्रतिकारणत्वस्यवक्तुंशक्य-
त्वेनतादृशश्रुतिसङ्गतिरिति वाच्यम् ॥ शुक्त्यादौरजतादेरुत्पत्त्यनङ्गी-
कारादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ वस्तुतस्तु भेदज्ञानाभावे इत्येवसर्वपुस्तकेपु
पाठः ॥ ननु तादृशपाठेद्विप्रकारकज्ञानाऽभावेऽद्वैतंचेद्विप्रकारकज्ञाने
द्वैतमेवपरिशिष्यतइति चेन्न ॥ कार्यकारणयोर्भेदस्याऽभावात्तज्ज्ञानान-
मपिवास्तवंनसंभधति कार्यकारणयोर्भेदोयदिस्यात्तदाद्विप्रकारक-
ज्ञानमपिवास्तवंस्यात् ॥ तद्भेदस्यैवाऽभावेनद्विप्रकारकज्ञानस्याऽभा-
वाद्द्वैतमेवसार्वदिकमित्यत्रतात्पर्यात् ॥ अतएवाऽन्यथाइत्यस्य
सप्तम्यन्तपदेनव्याख्यातंसर्वत्रहृष्टं सङ्गच्छते ॥ अत्रप्रथमान्तपदेन
व्याख्याने तदसङ्गतमेवस्यात् ॥ व्युत्पत्तिस्तु नविद्यते द्वैतंयसिं-
स्तद्वैतम् ॥ द्विधाज्ञानंतुयद्यत्स्यान्नामरूपात्मनामुद्भुरित्यादे “द्विधा
इतंद्वैतद्विप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थ” इत्यादेरपि तत्रैवतात्पर्यम् ॥ अथवा
नद्वैतमद्वैतमित्येवविग्रहः अतएवशुद्धं च तदद्वैतमिति कर्मधारय-
समासे शुद्धपदार्थेनाद्वैतपदार्थस्य भेदज्ञानाऽभावस्य तादात्म्या-
भाव इतिपूर्वोक्तदोषोदूरादेवनिरस्तः ॥ १ ॥

अथ रामकृष्णमट्टकृतपरिष्कारायनुरोधात् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठमभ्युप-
गम्यापि समासद्वयं समर्थयितुमुपक्रमन्ते ॥ अत्रेति ॥ तत्र सावत्कर्मधारयपक्षे सदृशाक्षे
*तथाहिस्वसंमततयेत्यादिना सन्मतेऽभावादित्यन्तेन परेणापादितदोषाभासान् अथ
कर्मधारयेत्यादिना ॥ किञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेवेत्यन्तेन ॥ उद्धरिष्यन्तः प्रथमं
तदुक्तमसङ्गतिदोषं परिहरन्ति ॥ दूरादेवनिरस्तइत्यन्तेन ॥ प्रक्षार्योथ शब्दः ॥

*तथाहि ॥ स्वसम्मततयोपन्यस्ते कर्मधारयपक्षे तावच्छुद्धपदार्थमायासंबन्धरहितकार्य-
कारणात्मकस्वग्रहणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेनतदात्म्यस्य बाधादसंगतिः ॥ किञ्च नील-
घटादिसमासपटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येव शुद्धाऽद्वैतसमासघटकशुद्धपदेनाऽशुद्धाऽद्वैतस्य
व्याश्रितेर्वाच्यतया तादृशस्य तव मतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्तोलभः ॥ एतेनाऽद्वैताममतापासस

नैयायिकवैशेषिकादीनामिति ॥ अत्र वैशेषिकग्रहणं (अ० १ आ० १ सू० ४)
 “धर्मविशेषप्रसूताद्रूपगुणरूपसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां-
 त्वज्ञानाद्विशेष्यसम्” इति काणादसूत्रे उपलक्षणविधयाऽभावमपितद्भूतं केपांचित्त-
 द्वाख्यातृणां “अत्रपदपदार्थकृतेन भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोपि पदार्थान्तरतायामुनेर-
 निप्रेतः” इत्यादि चदतोऽनुक्तिकारादीनामनुरोधेन ॥ वस्तुतस्त्वग्रापि पदेव पदार्थाः
 सूत्रकाराभिप्रेता इति कणादमतेपि प्रकृते न याचः ॥ नचप्रथमाप्यापद्वितीयादिके
 (सूत्र १) “कारणामावात्कार्याभावः” नवमाध्याये (भा० १ सू० ११३) “प्रिया-
 गुणव्यपदेशाभावात्” इत्यादीनामसद्गतिः शङ्क्या ॥ पूर्वोत्तरमीमांसकानामभावपद-
 घटितप्रयोगयन्निपेधमात्रपरतया तदुपपत्तेः ॥ अन्तर्भावस्तु गुणादौ यत्र विधेः परव्येत
 तत्र निपेधस्यापि स्यात् ॥ एतेन “अभावश्चवक्तव्यो निश्रेयसोपयोगित्वाद्वाधप्रपञ्चयत्”
 इत्यादि वदन् न्यायलीलावतीकारः । “एतेचपदार्थाः प्रधानतयोपदिष्टाः अभावस्तुस्वरूप-
 चानपिनोदिष्ट प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् नतुतुच्छत्वात्” इति वदन्तोऽव्य-
 क्तिणावस्थावयोपि सूत्रविरोधात्प्रयुक्ताः ॥ परं तेषामपि वैशेषिकपदाभिलष्यत्वात्तद्ग्रह-
 णम् ॥ वैशेषिकसूत्रोपन्यासकारशङ्करमिश्रादयस्तु “अत्रचद्रव्यादिपदार्थानामुद्देशएव
 विभागःपर्यवसन्नः सचन्यूनाधिकसङ्ख्याभ्यवच्छेदफलकत्वेन पदेवपदार्था इतिनिषमःपर्यव-
 स्यति” इति पदेव पदार्थाभ्यन्मन्ते ॥ मूले भाविपदेन बोद्धमेवाप्राज्ञाः ॥ वैधर्म्येण
 दृष्टान्तोयम् ॥ बहुभिः पूर्वोत्तरमीमांसकैर्निर्णीतमभावस्याधिकरणात्मकत्वमभिप्रेत्य
 समादधते ॥ किन्त्विति ॥ एवञ्च अभावस्याधिकरणात्मकतया प्रवृत्तिच भेदज्ञानस्या-
 भावेन कर्मधारयसमासे च पूर्वोत्तरपदार्थयोर्भेदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रकृतेऽनुपपदार्थ-

मायाकृततायाभ्रैव द्वीराकृतोक्तत्वेन मायासबन्धस्य तन्मतेऽपि समवायलुक्त्वाऽशुद्ध इति
 स एव म्मावर्त्य इति परास्त्रम् ॥ जीवस्याऽशुद्धत्वेऽन्यद्वैतपदार्थस्य तत्त्वाऽभावात् ॥ मायाया
 अपि भगवच्छक्तितया ततोऽभिप्रायेण न परमतवन्मायासबन्धः ॥ किञ्चाऽप्यास एव मायिको
 नजीवइति तेनैवोक्तत्वेन मायादास्तत्सबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ माया-
 कार्याऽद्वैताश्रयत्वात्तस्य कथंचिदशुद्धत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य जीवस्य तन्मतेऽशुद्धत्वाऽभावाच्च ॥
 तथाऽतस्तेस्तदुक्त्यैव तदसमतत्त्वप्रतीतिश्च ॥ अन्यथाहि द्वैतापत्तिः ॥ सर्वं स्वात्विदमित्यादि
 श्रुतिविरोधश्च ॥ एतेन शङ्कराचार्यवद्वैतं न गम्य सगतमिति बोधनमेवेतरनिवृत्तिरिति प्रत्यु-
 क्तम् ॥ अन्यथासम्भवव्यावर्त्ताऽलाभयोर्वर्जितत्वात् ॥ किञ्चैवमद्वैते शुद्धत्वं विधीयतइत्या-
 याति एवमैकप्रसरतामन्नमयादपि नसमासोपपत्तिः ॥ एवञ्च ननु अद्वैतपदस्यतदुक्तार्थत्वे
 भवत्वन्वयानुपपत्तिर्नास्तिद्वैतं यस्यशिल्लयकत्वे तु नसेलप्यपास्तम् ॥ एकप्रसरतामन्नप्रसङ्गात् ॥
 अशुद्धाऽद्वैताभावेन व्यावर्त्तालामात्र ॥ किञ्च शङ्कराचार्यमतेऽद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः
 शुद्धत्वमेव ॥ त्वन्मते स्वाभिप्राया मायायाः सबन्धोऽस्ति तन्मते तस्या अपि मिथ्यात्वेन
 सोऽपि नेति तन्मते एव शुद्धाऽद्वैतं स्यात् ॥ एवमेतन्मते इत्यादिसंमतम् ॥ सादृश्यस्य
 तन्मतेऽभावात् ॥

मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्ने अद्वैतपदार्थेद्वित्वप्रकारकज्ञानाभावे तद-
 भिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति नियमानुरोधाच्च्युद्वपदार्थां भेदस्यापि सत्त्वेन पूर्वोत्तर-
 पदार्थयोरभेदान्वयोनानुपपन्नइति कृष्णसारङ्गोमृगइत्यादिवत्कर्मधारयोनिर्वाधः ॥ अथवा
 नीलोत्पलमित्यादौ प्रथमं भेदेन गृहीतं नीलत्वोत्पलत्वरूपधर्मद्वयमिव शुद्धत्वाद्वैतत्व-
 रूपधर्मद्वयं लोकदृष्ट्या भिन्नत्वेन कल्पितमादाय तयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्येन
 शुद्धत्वाद्वैतत्वसमुदायवद्ब्रह्मेति मञ्जूपासीत्या बोधः ॥ ननु घटाभाववद्भूतलं भूतले घटा-
 भावइत्यादौ भूतलादिविशेषणतया तद्विशेष्यतया वा प्रतीयमानोऽभावपदार्थः कथं
 भूतलादिस्वरूपतया शक्यवचनइति चेदुच्यते ॥ यथा अभावविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्य-
 संबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात्, ढण्डीपुरुषइति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमाने संयोगादि-
 बाधातृणक्रियादिसमवायवद्भूतलादौ सिध्यदपि वैशिष्ट्यम्, तस्यनित्यत्वे भूतले घटा-
 नयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गम्, तस्याऽनित्यत्वे च अनन्तवैशिष्ट्यकल्पनगौरवं
 प्रदर्श्य नाङ्गीक्रियते ॥ किन्तु घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रमितिकालिकं तत्तद्भू-
 तलादिकमेव तत्तदभावानां संयन्धइति वदद्भिरभाववादिभिस्तत्र स्वरूप-
 विशेषस्यैव संयन्धत्वं स्वीक्रियते ॥ तथात्र घटाद्यनुपलब्धिकालिक-
 भूतलादिस्वरूपमेव तत्तदभावत्वेन कल्प्यतइति निरवयवम् ॥ वैशिष्ट्यनित्या-
 नित्यत्वपक्षयोरुक्तदूषणानामभावनित्यानित्यत्वयोरपि दुर्वारत्वात् ॥ नचा-
 भावनित्यत्वेपि तद्बुद्धिं प्रति तद्वत्ताबुद्धेः प्रतियन्धकतया घटादिसमवधानस्य लेनाभाव-
 बुद्धिरिति वाच्यम् ॥ वैशिष्ट्यनित्यत्वेपि तथा परिहारसंभवात् ॥ येन नव्याः
 वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरं स्वीकुर्वन्ति तैरप्यपदार्थवादिभिः सम्यक् स्वशास्त्र-
 मुद्धवलितमिति किं तैः ॥ तन्मतेऽप्यस्वरसस्तु रामरुद्रादिभिर्दर्शितपवेत्य-
 लम् ॥ एतेनाभावस्याधिकरणात्मकत्वे भूतले घटसमवधानदशाया-
 मपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गइति कुचोद्यमपास्तम् ॥ तथा अधिकरणात्मकत्वपक्षे
 अनन्ताधिकरणकल्पने गौरवात् भावानिरिक्तकल्पनैव लघ्वीयसीति तार्किकोक्तिरप्यनेनैव
 निरक्ता ॥ भावसमुदायविलक्षणातिरिक्तकल्पने महागौरवात् ॥ प्रतियोगिभेदादनन्ता-
 भावान्कल्पयित्वापि तदनित्यत्वे स्वत्यन्तगौरवमिया लक्षित्वं प्रकल्प्य तथासति सर्वदा
 घटाभावबुद्धिप्रसक्तयाधिकरणस्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वस्वीकारे कण्ठगदुभूतातिरिक्ता-
 भावकल्पनं गरीयसीति तदपेक्षयाऽभावस्याधिकरणस्वरूपविशेषत्वस्वीकारएव लाघव-
 मिति शुभम् ॥ किञ्च किमिदमभावत्वं नाम ॥ नतावद्भ्यादिपङ्कान्योन्याभाववत्त्वम् ॥
 द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितापच्छेदकत्वे गुणत्वद्रव्यत्वादिकमादाय द्रव्यगुणादिष्वतिप्रसङ्गात्
 पदत्वावच्छिन्नभेदस्य अभाववत्त्वे घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव तस्य प्रत्येकं
 द्रव्यादावपि सत्त्वापर्याप्तिसंबन्धेन पदत्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं द्रव्यादिषु सत्त्वस्य धार-
 यितुमशक्यत्वात् ॥ नचापेक्षाबुद्धिरूपं द्रव्यादिगतपदत्वमेव प्रतियोगितापच्छेदकम् ॥
 द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्विष्वमिवेति वाच्यम् ॥ ध्यामन्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबन्धे-
 नैव प्रवारत्यनियमाङ्गीकारात् ॥ अन्यथा द्विरस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेन

एकोद्भाषित्येकविशेषकद्विष्यप्रकारकप्रमितिप्रसङ्गात् ॥ एकोद्विष्यमिति प्रतीती तु
 मत्तर्धसमवायस्यैव प्रकारत्वमङ्गीकृत्य व्यासज्यवृत्तिधर्माणां समवायेन प्रकारताया-
 स्ताकिंकरेय निराकृतत्वाच्च ॥ एवञ्च पदभिरिति प्रतीती पर्याप्तिसंयन्धेनैव पदत्वस्य
 प्रकारतानुभूयतइति पदत्वावच्छिन्नभेदोऽसङ्गतः ॥ नच द्व्य्यादिभेदपङ्कमभारत्यमिति
 कल्प्यं गौरवात् ॥ लोके सर्वेषां विशेषान्तपदार्थपङ्कनिश्चयानियमेन तदनिश्चय-
 यतामभावाप्रतीतिः प्रसङ्गाच्च ॥ नच तर्हि भावभिरत्वं तत्त्वं शङ्क्यम् ॥
 भावत्वेन भावमज्ञानतस्तदप्रत्ययापातात् ॥ वस्तुतश्च भावत्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकभेदस्यैवाप्रसिद्धतायाः ॥ परैरङ्गीकारात् ॥ अभावरूपधर्मितिर्द्वा तद्वृत्ति-
 तादृशभेदसिद्धिस्तत्तिर्द्वा चाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयश्च ॥ किञ्च भेदस्वयन्मतेऽन्यो-
 न्याभावपक्ष ॥ अन्योन्याभावत्वं चाभावत्वगर्भभूतोधर्मः ॥ तथाच भावान्योन्या-
 भावत्वमभावरूपमित्युरीकारेऽभावत्वज्ञानमन्योन्याभावत्वज्ञानाधीनं तज्ज्ञानं चाभाव-
 त्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रयः ॥ अन्योन्याभावेऽभावलक्षणसमन्वयमात्रमाश्रयश्च ॥
 अपिचैयं सति अभावो न भावइति वाग्याच्छान्दबोधो न स्यात् ॥ उद्देश्यतायच्छेदकस्य
 भावभेदस्यैव विधेयतायाजनैचित्यात् ॥ यनु नन्याः भावभिरत्वं समवायसामानाधिकर-
 ण्यान्यतरसंयन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपम् ॥ सामान्यादिक्रियेद्व्य्यादिक्रिये
 चातिप्रसङ्गधारणाय समवायसामानाधिकरण्यमोरुभयोर्महणमित्याहुः ॥ तच्च ॥ सत्ता-
 भावरूपत्वोक्तावप्यात्मश्रयानपायात् ॥ सत्तानुपस्थितिदशायाभिसावाप्रत्ययस्यापत्तेश्च ॥
 सत्ताऽभावनिष्ठमभावत्वमपि सत्ताऽभावरूपं धुनस्तद्विष्टमभावत्वमपि तदुपमित्यनवस्था-
 पत्तेश्च ॥ नच सत्तात्पन्ताभावपक्षेः स्वरूपतत्प्य प्रकारत्वमुपगम्यते ॥ अतएव सत्तारूप-
 प्रतियोगिज्ञानं विनापि घटोनास्तीति मुद्धी सोऽत्यन्ताभावः प्रकारः अभावप्रकारक-
 प्रत्यक्षपक्ष ॥ प्रतियोगिधियोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा इदं तमइति प्रतीत्यनापत्तिरिति वाच्यम् ॥
 कल्पने मानाभारात् ॥ प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणभावज्ञानस्यातिव्यक्तिनियमेन सत्तोपस्थिति-
 मन्तरासत्ताभावज्ञानाऽसम्भवात् ॥ इदं तमइति ज्ञाने तु न तेजोऽभावविषयकम् ॥
 मीमांसकैस्तमसः स्वतन्त्रद्रव्यतायाः स्वीकारात् ॥ वस्तुतस्तु मायिकं पदार्थान्तरं
 तद्विति (सूत्र २ अध्याय ९ श्लोक ३३) यथाभासोयथातमइत्यत्र सुबोधिनी-
 त्वप्रकारादोरन्धकारत्वाद्वादे च प्रपञ्चितम् ॥ तेन तेजोविषयं विनापीदं तमइति
 पीर्निर्वाधा ॥ तयसत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्ये मागृहीतविशे-
 षणेति न्यायव्यभिचार्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ॥ अथाभावस्याधिकरणात्मकत्वपक्षे
 नैयायिकोक्तदोषाभासानुद्धर्तुमाशङ्कन्ते ॥ नचेति ॥ आधाराधेयभाववदिति ॥
 लोकदृष्ट्या कल्पितं भेदमादाय आधारधेयभावव्यवहारवदित्यर्थः ॥ अवन्मतेष्वमाय-
 स्याधिकरणात्मकताङ्गीकारभावव्ययकपक्षेऽप्याहुः ॥ भवन्मतेचेति ॥ अन्यथा अवि-
 द्याध्वंसस्य साधनन्वतयाभेदेनुच्छेद्यैतमेव प्रसज्येतेति भावः ॥ नन्वेवमाधाराधे-
 यभावानुपपत्तिरूपदोषपत्तिद्वारेषि येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्वृत्ताना-
 तिसदभावश्चेतिनियमेन जलादौ गन्धायभावस्य जलादिरूपतया जलादेर्भावादिजन्य-

प्रत्यक्षविषयत्वं चाक्षुषविषयत्वं चापद्येतेति चेदत्राहमः ॥ यथा जलमभास्वरशुक्ल-
रूपवत्त्वेन चक्षुषा गृह्यते ॥ शीतस्पर्शवत्त्वेन तु त्वग्निन्द्रियेण एवं गन्धाभावत्वेन रूपेण
तुजलादेर्ग्राणग्राह्यत्वेपि न किञ्चिद्वाधकमिति प्राभाकराः ॥ अतएव "गन्धाभावस्य
जलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषां प्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्धाभावत्वेनतुतेषामपितथात्वमिष्ट-
मेवेतिप्राभाकराणामभिप्रायः" इतिरामरुद्रोप्याह ॥ अन्येतुमन्यन्ते जलस्य चक्षु-
र्ग्राह्यत्वेपि जलत्वजातेस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यत्वमेव ॥ शीतस्पर्शस्य त्वग्ग्राह्यत्वेन तत्समा-
नाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातेस्ततएव निश्चयस्यौचित्यात् ॥ अन्यथाऽनुमेयत्वा-
पत्तेः ॥ दृश्यतेचप्रज्ञाचक्षुषामपि स्पर्शमात्रेणात्र पात्रे जलमिति ज्ञानम् ॥ नहि तज्ज-
लत्वानुपस्थितौ संभवति ॥ नागृहीतविशेषणेति न्यायात् ॥ यत्र तु जलचाक्षुषमात्रं
तत्रस्पर्शानामुभयविषयजलत्वस्मरणमेव सामान्यतोदर्शनोद्बुद्धं जलमिदमितितिनिश्च-
यजनकमतोनोक्तन्यायविरोध इति ॥ तस्माज्जलत्वतेजस्वयोस्त्वग्ग्राह्यत्वपक्षे येनेन्द्रियेणेति
नियमोनैकान्तिकः किञ्चाभावानां प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमे तार्किकनियममन्यभिचारशङ्का-
वकाशः ॥ मीमांसकनयेत्वधिकरणानामभावत्वेन रूपेणानुपलब्धिरूपप्रमाणगम्यत्वस्याङ्गी-
काराच्च सः तार्किकैरपि प्रत्यक्षस्थलएव तादृशनियमस्योरीकारात् ॥ नच प्रमाणान्तराभ्यु-
पगमे गौरवं द्रष्टव्यम् प्रत्यक्षवादिभिरपि अभावप्रत्यक्षकारणीभूतविशेषणविशेष्यभावा-
ख्यपट्टसन्निकर्षस्य कल्पनीयतया तौल्यानपायात् नच वैशिष्ट्यं स्वरूपसंबन्धरूपत्वाद-
धिकरणारमकमिति नातिरिक्तं कल्प्यतइति वाच्यम् अभावानामधिकरणारमकत्वेन
प्रकृतेपि गौरवाभावात् तन्मतेऽभावज्ञानं प्रतीन्द्रियाणामपि कारणत्वकल्पनस्याधिक्याच्च ॥
अपिच येनेन्द्रियेणेत्यस्यैकान्तिकत्वाभ्युपगमे रूपादिप्रतियोगिभाभावानामपि चक्षुर्मात्र-
ग्राह्यतापत्त्या वा यौ रूपाभावबुद्धिश्चक्षुर्व्यापारमन्तरैव जायमाना नोपपद्येत ॥ एवंपर-
माण्वादिपुमहत्वाद्यभावबुद्धिरपि ॥ धाव्यादेश्चाक्षुषविषयत्वंचापद्येत ॥ तस्मादनुपलब्धि-
प्रमाणेनैवाधिकरणमभावत्वेन गृह्यते ॥ घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानस्यापि भूतलांशेप्रत्यक्ष-
त्वमभावांशेपरोक्षत्वम् ॥ पर्यतोवद्विमानित्यादेः पर्यतांशे प्रत्यक्षत्वं वद्विमतत्वांशे परो-
क्षत्वमिवेति ध्येयम् ॥ वस्तुतस्तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां (अ० ९ श्लो० ३२) अहमे-
वासमेवाप्रवृत्त्यत्र "अभावास्त्वस्मन्मतेतिरोभावातिरिक्तानभवन्ति" इत्युक्तम् ॥
तेनतिरोभवनं तिरोभावइतिपक्षे तस्य वस्तुधर्मत्वादधर्मधर्मिणोश्चाभेदाहुणादीनां द्रव्या-
रमकतायावाक्यप्रदर्शने हरिणापि द्रव्यात्मानस्वयस्तस्माद्बुद्धौनानाप्यवस्थिताः ॥ आश्रया-
श्रयिभावेनेत्यप्येवंभ्यभागमइतिकथनात् ॥ तिरोभावयतीति तिरोभावइतिप्युत्पत्त्या
शक्तित्वेपि तादाभ्यानपायाच्च स्वमतेप्यभावस्याधिकरणारमकत्वकथनं न विरुद्धम् ॥
तस्मात्पदार्थान्तरतयाऽभावस्याङ्गीकारोभिमानमात्रम् ॥ तस्याऽस्तीकृत्वात् ॥ अयमिति
निर्देष्टुमशक्यत्वान् अतएव लोके वेदे च घटोनास्ति "यस्मात्परंनपरमन्निमिञ्चि"
द्रव्यादिर्नपदघटितवाक्यप्रयोगम्वहारेणैव प्रायो दृश्यते ॥ नतु घटाभावाद्भूतलमिति
कोपि लौकिकः प्रयुक्ते ॥ किंबहुनाऽभावपदेपि न भावोऽभावइति नप्समासएव ॥
नप्रत्यस्य पृथक्पदार्थताभिमाने त्वग्राह्यतांऽधर्मइत्यादां प्रतीयमानसारस्यविरोधादिन-

मर्थानामपि पदार्थान्तरत्वं स्वीकुरु ॥ तेन बहुपदार्थसिध्या स्वस्वपदार्थवादोदत्ततिला-
 जलिः स्यात् ॥ यस्तुतस्तु मयः समभिप्राहृतपदार्थद्योतनत्वादेव न पृथग्पदार्थवाच-
 कता ॥ किन्तुपदार्थ एव आविर्भूततितरोभूतत्वाम्यां द्विविधः ॥ तत्र पदार्थस्य तिरोभूत-
 स्वरूपद्योतकोनञ् ॥ आविर्भावतितरोभावौ तु पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्येते ॥ अभासस्यतिरोभावा-
 नतिरिक्ततयाऽऽस्मन्ते ॥ तदनन्तीकारस्य शुद्धाद्वैतमातण्डे ॥ प्रागभावादयोनाद्रीकार्वा
 आभ्यायतोखिलम् ॥ तद्विस्तरभियानात्रलित्येतदन्यथदृश्यतामिति दर्शितत्वेपि तदप्रका-
 शयन् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठं चकल्पयन् अन्यानभिज्ञजनघ्यामोहकण्वेसु-
 पेक्ष्यः ॥ अथ पितृत्वादेन कार्यकारणयोर्मायासंबन्धस्याप्राप्ताधिकत्वमविकृतपरिणामवादेन
 शुद्धस्यैव कार्यकारणात्मकत्वं च शुद्धाद्वैतसिध्यर्थं दर्शयितुं शुद्धपदार्थं तावदाक्षिपन्ति ॥
 नन्विति समावभते ॥ स्यादेवमित्यादिना ॥ यदि नैयायिकवक्षिमित्तकारणत्वमात्र-
 मीश्वरस्य स्वीक्रियेत तदा प्रपञ्चेभ्योर्भेदः मेदानिमित्ततयेश्वरेऽस्पृश्यत्वं चापदेतेत्यर्थः ॥
 तत्रचेति ॥ उपादानत्वपक्षे ॥ स्वपक्षे वद्वान्तराणामपि संमतिं दर्शयितुमाहुः
 बहुयादिसम्मतमिति तथा च प्रकृत्युपादानकत्ववादिभिः साक्ष्यपातजलादिभिः
 कार्ये प्रकृतितादात्म्यमुच्यते ॥ कटकादेःसुवर्णादितादात्म्यं तवापिभाष्यभामत्यादाबु-
 पपादितमिति परिणामवादे कार्यस्य कारणात्मकत्वं निर्विवादमिति भावः ॥ कार्येति ॥
 ब्रह्मणइति शेषः ॥ अपास्तमिति ॥ कार्यकारणब्रह्मज्ञानस्य अमरूपत्वादीश्वरस्य
 चाभ्रान्तत्वात्तयेतिभावः ॥ अभिन्ननिमित्तोपादानवादे मानमाहुः ॥ प्रकृतिश्चेत्यादि ॥
 समन्वयस्य चतुर्थेपादेऽभिन्ननिमित्तोपादानरत्वापनयेदमधिरुणम् ॥ तत्रधर्मविचारे
 धुत्तिस्मृत्योरेकवाक्यत्वब्रह्मविचारेपि तयोस्तदपेक्षितमितिसारोप्यादिस्मृतिसिद्धा प्रकृति-
 रेवोपादानंश्रुतिसिद्धं ब्रह्म तु निमित्तमात्रमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽप्यनारभ्यते ॥
 अर्थस्तु मृगप्रकृतिकोषटस्तन्तुप्रकृतिकः पटइत्यादिभ्यवहारत्वं प्रकृतिशब्दोपादानवचनः ॥
 तथा च जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चाधिमित्तकारणं च ब्रह्मैव ॥ अथवा रुढ्या
 प्रकृतिरुपादानं प्रकृष्टाकृत्यर्थेति योगेन निमित्तं च ब्रह्मैव ॥ चकारो यत् येनयतोयस्ये-
 त्यादिवाच्योक्ताधिकरणत्वकारणत्वादिसङ्ग्राहकः ॥ कुतः ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥
 तत्रतत्रोपनिषत्सु श्रूयमाणाः प्रतिज्ञाः दृष्टान्ताभ्यामभिन्ननिमित्तोपादानत्वेत्येव नोप-
 ध्येयम् ॥ यथा छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां “ततस्मादेशमप्राप्स्येनाधुतंश्रुतंभवत्यमर्तं
 मतमविज्ञातंविज्ञातं” इतिप्रतिज्ञा ॥ अनन्तरं “कथंनुभगःसम्पादेशोभवति” इतिश्वेतकेतु-
 प्रश्ने “यथासोम्यैकेनमृगिण्येनपर्वमृग्यमयंविज्ञातंस्थाह्वाचरंभणंविकारोनामधेयंमुक्तिकं-
 लेवसत्यं ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वलोहमयं विज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेनत-
 पनिहृन्तनेनसंकाण्यायसंविज्ञातंस्यात्” इति दृष्टान्ताउक्ताः ॥ प्रथममुपपक्षे “कसि-
 न्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति” इति प्रतिज्ञा ॥ “ययोजेनाभिःसृजतेगृह्णतेचय-
 थापृथिव्यामोपपद्यःसंभवन्ति ॥ यथासतःपुरुषात्केदालोमानितयाऽक्षरास्तंभवतीहृषिधम्”
 इति दृष्टान्तः ॥ बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणे “आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्पाविज्ञाने-

नेदं सर्वविदितं” इतिप्रतिज्ञा ॥ अग्रेच “ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद” इत्यादि-
 नाकार्यकारणमेददर्शनेऽनिष्टमुक्त्वा “इदं सर्वयदयमात्मा” इति सर्वस्यब्रह्मरूपतां प्रति-
 ज्ञाय दृष्टान्तामाज्ञाताः ॥ “सयथादुन्दुभेर्हन्त्यमानस्यनबाह्योऽच्छन्दाब्धच्छ्रुयाद्ब्रह्मणायदु-
 न्दुभेस्तुब्रह्मणेनदुन्दुभ्याघातस्यवाशब्दोऽगृहीतः” इत्यादयः ॥ नहि निमित्तकारणविज्ञा-
 नेन कार्यविज्ञानं संभवति ॥ मृत्सुवर्णादीनि च समवायीन्येव दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ मृत्पि-
 षडदृष्टान्तश्रुतिरेव श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेपद्याध्याये स्तुवता विधिनोपबृंहिता ॥ (श्लो १०)
 त्वय्यग्रजासीदिति एवं यथासुवर्णसुकृतं पुरस्तात् ॥ यथाहिरण्यं बहुधासमीयते यथोर्णना-
 भिर्हृदयात् ॥ इत्यादिषु श्रौतालोहादिदृष्टान्ताउपबृंहिताः ॥ भाष्यइति ॥ अविरोधाध्या-
 येतर्कपादे (सू. ११) महर्हीर्षवद्वेत्यधिकरणे ॥ सर्वं खल्वित्यादि ॥ छान्दोग्येयज्ज-
 माध्याये (खंड० १४) शाण्डिल्यविद्यायां “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तो-
 पासीत” इति पठ्यते ॥ अर्थस्तु ॥ इदं परिदृश्यमानं सर्वं खलु निश्चयेन ब्रह्म ॥ तत्र
 हेतुः ॥ तज्जलानिति जायत इति ज्ञे ॥ लीयत इति लभ्य ॥ अनितीत्यन् ॥ एषां कर्मधारये
 तस्मिंज्जलान्तज्जलान् तस्माज्जायमानं तत्रैव लीयमानं स्थितिदशायां तद्रूपेण वर्तमानं
 चेत्यर्थः ॥ यद्यस्माज्जायते यत्र लीयते यद्रूपेणावतिष्ठते तत्तदभिन्नमिति नियमः ॥ यथा
 मृत्पद्मवोमृद्विलय स्थितिदशायां मृद्भावं परिमुञ्चन्त्योमृदमिन्न एव ॥ इति हेतोः शान्तो
 रागद्वेषादिछून्यः सन् ब्रह्मैवोपासीतेति ॥ अत्र विस्तरस्तु समन्वयस्य द्वितीये पादे प्रथमाधि-
 करणे ज्ञेयः ॥ “तदात्मानं स्वयमकुरुते” इति तु तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीस्थम् ॥ अर्थस्तु
 ब्रह्मैव स्वयमितरानपेक्षं सदात्मानमेव जगद्रूपमकुरुतेति ॥ सच्चत्यच्चाभ्यवित्यपि तत्र-
 त्यमेव ॥ अर्थस्तु सचेतनमचेतनं च स्वयमेवाभवदिति ॥ ब्रह्मैवेदममृतमिति तु द्वितीयमु-
 षडक्षमासिवाक्यम् ॥ अत्र ब्रह्मण्येवामृतस्याविकृतस्य सत्. सत्यतः सर्वरूपेण प्रसृतत्वम् ॥
 विश्वस्यावधारणपूर्वकं ब्रह्मरूपत्वम् ॥ अभेदादिश्वस्यवरतमत्वं चाज्ञायते ॥ अविकृतपरि-
 णामवादबोधनाय दाहन्ते ॥ नन्वविक्रियमाणस्येत्यादिना ॥ समादधते ॥ नहि
 लोकेत्यादिना ॥ यद्यपि लोके सुवर्णादीनि स्वरूपपरित्यागादिविकारमलभमानान्येव
 कटकचन्द्रादिरूपेण परिणमन्ति ॥ नतु दध्यादिरूपेण परिणमन्तुर्धादिवद्विक्रियमाणानि ॥
 तान्येव वेदे पुराणे च यथासोम्यैकेन लोहमणिना ॥ यथासुवर्णसुकृतपुरस्तादित्यादिषु ब्रह्मणो-
 दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ चिन्तामणिकल्पतरुकामधेनुप्रमृतीनि चाविकारिण्येवोपादानानि प्रसि-
 द्धानि ॥ तेनाविकृतमेव ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमतीति कथनं न लोकोक्तिरुद्धम् ॥ तथापीद-
 मग्रेऽमरे प्रपञ्चनीयमेवेति प्रकृते वेदैकवेद्यस्तुति कुतकान्वयसरमेवाश्रित्य समादध-
 तइति ज्ञेयम् ॥ तन्त्यापनिपदमिति ॥ बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे “स एष नेतिने-
 त्यात्माऽगृह्णोन हि गृह्णते” इत्यादिना प्रत्यक्षादिप्रमाणप्राप्ततां प्रतिपिष्य शाकल्यं प्रति
 याज्ञवल्क्येन “तन्वोऽपनिपदपुरं पृच्छामि” इति कथने औपनिषदपदेन उपनिषदमे-
 व तत्र प्रवृत्तिः प्रतिप्रसूयतइति युक्तमतोयेदैकवेद्यतरम् ॥ यथापशाविति ॥ एवं
 “मह्यपुच्छप्रतिष्ठा” इति श्रवणेपि तस्य पञ्चसदृशलोमादिविशिष्टं लाङ्छं न पर्यप्यते ॥
 लोकप्रसिद्धस्यैव तत्र कल्पनाया अनियमादिति भावः ॥ आसीनइति ॥ षडवलीपुद्गिती-

यवत्वं “अन्यग्रधर्मादन्यग्राधर्मात्” इति नचिकेतःप्रश्ने “सर्ववेदायपदमात्मनस्ति”
 इत्यादिना ब्रह्मनिरूपणमुपक्रम्य आसीन इति पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धतु “कलमद्वागदं देवं
 मदन्यो ज्ञातुमर्हति” इति ॥ अथ आसीनस्य सतो दूरगमनं शयानस्य सतः सर्वतो गमनं
 च विरुद्धम् ॥ अत एव परमभक्तास्त्वग्यादन्यस्य तज्ज्ञानानर्हत्त्वमुत्तरार्धे दर्शितं यमेन ॥
 तस्य तज्ज्ञत्वं ॥ द्वादशैते विद्यानीमहति पष्ठस्कन्धादौ प्रसिद्धम् ॥ अपाणिपादइति ॥
 श्वेताश्वतरे तृतीयाध्यायइदं पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धतु “सर्वेति वेदं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्यं
 पुरुषं महान्तम्” इति ॥ एतद्वेदोऽप्यनुपदं “अणोरणीयान्महतो महीयान्” इति त्रिद्वि-
 धर्माध्वरां श्रापितम् ॥ अत एव लौकिकानां तदपेक्षत्वं धीतशोकस्य तत्प्रासादात्तद्वेत्तृ-
 त्वंचोक्तमृद्वयेन ॥ नदुपणायेति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ब्रह्मणि विकारित्वादिदूषणाया-
 दकं न भवति किन्तु पिरुद्धमर्थधर्माश्रयत्वेन प्रकृतानेव द्रव्यतीति भूषणापादकम् ॥
 कार्यकारणयोर्मायासंबन्धं निराकर्तुं नयोक्तसंबन्धं पराभिप्रेतं गृह्णन्ति ॥ न च मायीति
 इदमपि यावदं श्वेताश्वतरे चतुर्थाध्याये “छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यद्यवेदा
 वदन्ति ॥ यस्मान्मायीसृजते विभ्रमे तत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः” इति पठ्यते ॥
 दृष्टान्तानामिति ॥ दृष्टान्तवाक्यानां ॥ परिहरन्ति ॥ प्रसिद्धेत्यादिना ॥ आत्मान-
 मेव प्रकृतान्तजगद्रूपमकुरुतेति प्रसिद्धोर्थः ॥ श्रूयमाणपदलभ्यत्वात् ॥ मायया कुरुतेत्यप्र-
 सिद्धः ॥ तत्र मायापक्षाश्रवणम् ॥ उच्चारितपुत्र शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितइति नियमस्य
 बहुसंमतत्वात् ॥ ननु मायीसृजत इति वाक्यमेव तत्र तत्र तथाकल्पने मानमिति चेन्न ॥
 अनेकैषामन्यथानयनस्याज्ञक्यत्वात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् ॥ ननु तथापि
 तस्य वाक्यस्य कोर्थइति चेत्तत्राहुः ॥ मायापदेनेति ॥ तथा चायं वाक्यार्थः पूर्वोक्तिं
 “ऋचो अक्षरे परमेष्ठोऽमनप्रतिष्ठिताः” इति वेदानामक्षरैकप्रतिष्ठितत्वमुक्तं तत्कथं
 सङ्गच्छते ॥ वेदेषु यज्ञादिप्रतिपादनादत उच्यते ॥ छन्दांसीति ॥ यत्पूर्वोक्तं ब्रह्म ॥
 छन्दांसि ऋगादिमन्त्राः ॥ यज्ञाविद्यूपाः ॥ क्रतवः सयूपाः ॥ व्रतानि कृच्छ्रादीनि ॥
 भूतं भविष्यच्चादौ तैमानं च सर्वं ब्रह्म ॥ यज्ञान्यद्वेदावदन्ति तत्सर्वं यद्ब्रह्म ॥ तथा
 सर्वं यस्माद्ब्रह्मणो भवति ॥ यस्तं न वेदेति पूर्वेषु तच्छब्देन यच्छब्दद्वयस्यान्वयः ॥
 एतेन एवं सर्ववत्तः सर्वसद्दृतिज्ञानयोगतइति दर्शितं तथा च वेदानां तदुपत्वात्तदेकप्रति-
 पादकत्वाच्च युक्तं तत्रप्रतिष्ठितत्वम् ॥ यस्मादित्यस्योत्तरत्र वा हेतुतयान्वयः ॥ ननु
 सर्वस्य तदुपत्वे यस्तं वेदकिमुच्चारिष्यतीत्यवेदनं कथमतउच्यते ॥ मायी ॥ सर्वं भवन-
 सामर्थ्यरूपमायाप्यत्वाभिन्नशक्तिशाली परमात्मा एतद्विधं सृजति तस्मिंश्चान्यः अंशतया
 मेदमापशो जीवः देहेन्द्रियादिप्रपञ्चे माययाऽध्यासेन सम्यङ्निरुद्धइति ॥ अथ च माया
 मगवच्छक्तिरेव तत्रैव “देवात्मशक्तिः ॥ परात्मशक्तिः” इति शक्तित्वाभ्यासात् ॥ ननु
 पराभिमतं ब्रह्माधिष्ठानकमज्ञानं ॥ मानामावान् ॥ तथाच माली गच्छतीत्यादौ मालया
 गच्छतीत्यर्थो यथा न संपद्यते तथात्रापि मायया सृजनीनि न लभ्यन्ते पुराणरचनैस्तस्याः
 करणत्वमाधनेपि विद्वेदइति बहिर्द्वादकशक्त्या ब्रह्मसीति पात्रययोरिव मायाकरणत्वबोधक-
 पुराणस्य तत्राऽऽस्तानमित्यादेशे न विरोधः पराभिमतमायोपाधिककर्तृत्वं तु मार्तण्डादिपु

किञ्चनन्यात्वजन्यायामायाऽऽद्येननमोहिकः अन्याऽभाजानुग्रहैरसविशेषत्वमागतम् ॥
 द्वितीये रूढैतमङ्गः कादाचित्कत्वसंगतः ॥ आत्मैवेदमग्रभासीदित्यादिश्रुतिबाधतः ॥
 अनादित्वेत्तु सान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसंगतः अनादित्वमनन्तत्वं मायाया इति निश्चयात्
 इत्यादिदोषैर्निरस्तमेव ॥ विस्तरतश्च पुरतो निराकरिष्यते ॥ एवं च प्रकृतवाक्ये स्रष्टुर्माया-
 शक्तिकार्येण मायायास्तदधीनतया तथा न सृज्यप्रयुक्तोऽयामोहइति मायिपदतात्पर्यं ॥
 जीरस्य ॥ व्युत्तरणाद्भेदमापन्नस्य मायाया सञ्चिरोधादयेदं साधनैर्वेदनं च पूर्वगुतराद्धौकं
 घटतइति चतुर्थचरणादयः ॥ शक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोश्चामेदस्योपपादयिष्यमाणत्वात्
 कारणे मायासंबन्धः ॥ प्रकृतवाक्ये सृज्यस्य मायिकतायोधनपरत्वस्य कल्पने ॥ तस्मिन्ने-
 वाध्याये “तदेवाऽस्मिन्तदावित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः ॥ तदेवशुक्रं तद्ब्रह्मतदापस्तप्रजापतिः
 ॥ २ ॥ त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वं कुमारउतवाङ्मारी” इति श्रावितं सर्वव्यक्तीनां तद्रूपत्वं
 पीडयेत् ॥ एवंकारणे मायासंबन्धे संक्षेपेण निराकृत्य फार्येतद्विराकरणाय वाचारम्भण-
 श्रुत्यर्थं निर्मलयितुं शक्नुते ॥ नन्वेवमिति ॥ समादधते ॥ एवंसतीत्यादिना ॥
 तदनन्यत्वमिति द्वितीयस्य प्रथमे पादे सप्तसूत्रमिदमधिकरणं ॥ अग्रेजगन्मिध्यात्व-
 निराकरणावसरे एतदधिकरणं वाचारम्भणादिश्रुत्यर्थोवियतवादेऽनुपपत्तयश्च विस्तरेण
 निरूपयिष्यन्तेऽतोप्रविरम्यते ॥ यतोवाइति ॥ वैत्तिरीयभृगुवल्पां “यतोवाइमानि-
 भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तियप्यन्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्मेति”
 इति पठ्यते मिध्यावस्तुनउत्पत्तिस्थितिलयाभिसंवेशानामसमवासाद्बोधकश्रुतिव्याप्योप
 इति भावः ॥ अन्यत्रयिस्तर इति नियन्धावरणभङ्गभाष्यतत्प्रकाशादिषु विस्तरइत्यर्थः
 एवमभ्युपेत्य वादेन मार्तण्डटीकायां “भेदज्ञानाभावः” इतितत्कल्पितम् प्रथमान्तपाठं
 समाधायवास्तवेसप्तम्यन्तपाठे समादधते ॥ यस्तुतस्त्वित्यादिना ॥ वास्तव्येनेति ॥
 कठकाणवादिभिः “नेहानानास्तिकिञ्चन ॥ यत्रहिर्द्वैतमिवभवतितदितरद्वैतपश्यति” इति
 भेदस्यातात्विकतायामात्रानाद्भेदज्ञानं वास्तव्यप्रमारूपं न भवति किन्तु भ्रमरूपं ॥ मुण्ड-
 कश्चेताश्चतरादिषु “अनीशयाशोचतिमुह्यमानः” इति मोहस्याविद्याहेतुकत्वधान्यात् ॥
 यदित्यादिति ॥ तात्त्विकोयदि स्यात् ॥ तात्पर्यादिति इति चेन्नैति पूर्वत्राल्ल
 हेतुतयाऽन्वयः ॥ अतएवेति ॥ सप्तम्यन्तपाठस्य वास्तवत्वादेव ॥ सप्तम्यन्तमिति ॥
 सप्तम्यन्तपदघटितम् ॥ सर्वत्र ग्रन्थान्तरेषु व्याख्येयग्रन्थस्यान्यथापदं सप्तम्यन्तपर्यायक-
 थनेनैव व्याख्यायते ॥ अतोव्याख्यानशैल्यापि संप्रव पाठोमिश्रियते ॥ सहस्राक्षकृता-
 ऽद्वैतपदे नन्वबहुग्रीहेः स्वयमुत्प्रेक्ष्य दूषितत्वेन तदुक्तमपाकर्तुं तथाविप्रहमपि स्वीकुर्वन्ति ॥
 व्युत्पत्तिस्त्विति ॥ परोक्तैकप्रसरतामंगादेर्वैक्यमाणरीत्या निराकरणसंभवादयमपि
 पक्षोन दृष्टइति भावः ॥ मार्तण्डकारिकाटीकयोरभिप्रायलभ्योऽयपक्षइत्याहुः ॥
 द्विधाज्ञानमिति ॥ नन्वेवं सति मार्तण्डटीकायां “अन्यथाभेदज्ञानाभावे ॥ नद्वैत-
 मद्वैतमिति विग्रहः” इति व्याख्यानं कथं सद्गच्छतामत आहुः ॥ अथवेति ॥
 अस्मिन्पक्षे पर्युदासाऽऽश्रयणेन नञोविरोधार्थतया वाऽद्वैतपदस्याभेदज्ञानमित्यर्थः
 प्राग्दर्शितः ॥ एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदकोऽस्य विग्रहस्य मुख्यतां द्योतयति ॥ प्राचीनैरस्यैव

विग्रहस्याऽऽदरणे योजं त्वस्मिन्पक्षे लाघवमिति ध्येयम् ॥ अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया
व्यधिकरणतत्पुरुषेततोपि समानाधिकरणे कर्मधारये लाघवमतएव श्रुतिव्यनेकत्र ग्रह-
लोकहत्यादौ कर्मधारयादरणमिति मजूपादिषु स्फुटवरम् ॥ अतएवेति ॥ पक्षद्वय-
स्याप्यदुष्टत्वादेव ॥ एवमसहतिदोषोन्निस्तः ॥ असहत्वाऽऽपादकसहस्राक्षवाच्ये शुद्ध-
पदार्थेत्यत्र शुद्धपदार्थेत्येति पृथक्पदमपेक्षितम् ॥ कार्यकारणात्मकग्रहण इति सर्वं वा
समस्तम् ॥ समन्तपदैकदेशस्य शुद्धपदार्थेत्यस्य ग्रहणो विशेषणतयाऽन्यस्यागोचरात् ॥
कार्यकारणरूपं हि शुद्धं ग्रहणमायिकमित्यादौ तादृशग्रहण एव शुद्धपदार्थतायाः कथनाय ॥
अतस्तद्वाक्यमेवासहस्रम् ॥

नन्वेवमपि नीलघटादिसमासघटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येव शु-
द्धाद्वैतसमासघटक शुद्धपदेनाऽशुद्धाद्वैतस्य व्यावृत्तार्थोच्यतया तादृ-
शस्य त्वमतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यात्मनः ॥ व्यावर्तकस्यैव विशेषणत्वात्
अन्यथाऽप्यर्थमेव शुद्धपदमिति चेन्न ॥ न हि स्वमतसिद्धस्य सजातीयस्य
व्यावर्तकतयैव विशेषणस्य सार्थक्यमिति नियमः तादृशनियमस्वी-
कारे भवन्मतेऽपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्रासत्यस्य जडस्य सान्तस्य
च ग्रहणोऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्याऽलामेन तादृशविशेषणत्रयस्य वैय-
र्थ्याऽऽपत्तिः कुतो न स्यात् ॥ किन्तु यत्र कुत्रचित्प्रसिद्धस्य विरुद्धधर्म-
स्याऽऽपाततो विशेष्ये संभावना ॥ तद्व्यावृत्त्यर्थे विशेषणमिति सर्वसंम-
तम् ॥ अतएव तैत्तिरीयभाष्ये “सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न
व्यभिचरति तत्सत्यम् ॥ यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरति तदनु-
तमित्युच्यते ॥ अतो विकारोऽनृतं ॥ वाच्यारम्भणं विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं एवेतदेव सत्यमित्यवधारणात् अतः सत्यं ब्रह्मे-
ति ब्रह्मविकाराधिगतं यती”त्युक्तं ननु विकारिब्रह्मणो निवर्तयतीत्युक्त-
मतो विकारस्य कार्यं प्रसिद्धस्य ग्रहण्यपि संभावना स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं
सत्यपदमिति भाष्यकृता माशयः ॥ ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र
सत्यादिपदानां लक्षणपरत्वं ननु विशेषणपरत्वेनेदं व्यावर्तकत्वं
स्यादिति ॥ अत एव “ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशिष्यते
यथानीलं रक्तं चोत्पलमिति ॥ एकमेव च ग्रहणं न ग्रहणान्तराणि येभ्यो वि-
शिष्ये तनीलोत्पलव”दिति पूर्वपक्षे “नलक्षणार्थत्वाद्विशेषणानां”-
मिति भाष्ये तत्पूर्वमुक्तमिति चेन्न ॥ “विशेषणार्थत्वेयि च सत्यादीनां
स्वार्थापरित्याग एव”त्यादितदग्रिमभाष्यपर्यालोचनया सत्यादिप-
दानां विशेषणपरत्वस्यापि भाष्यकृत्संमतत्वात् ॥ अतएव तद्दीकारु-
ताऽपि “नीलं महत्तुल्यं घमिति विशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरु-
द्धव्यावर्तकानि प्रसिद्धानि ॥ तथा सत्यशब्दोऽप्यवधारितत्वेऽप्युत्पत्तः”

इत्याद्युक्तम् ॥ एवंचपरैर्मायाशवलस्यैवाद्वैतब्रह्मणोजगत्कारणत्वं स्वी-
कृतं तद्वदत्रापिशुद्धपदानुक्तौमायाशवलस्यैवकारणत्वं संभाव्येत अत-
स्तद्व्यावृत्त्यर्थं शुद्धपदसार्थकं एतेनेत्यारभ्य परास्तमित्यन्तेनाक्षेपस्त्व-
नङ्गीकारेणैव परास्तः ॥ टीकाकृता पूर्वपक्षविधया तस्योपन्यासं कृत्वा-
ऽग्रे खण्डितत्वात् ॥ त्वन्मते ऽपि जडब्रह्मणो ऽभावेन व्यावर्त्या ऽलाभस्य
समानत्वेन ज्ञानपदवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् ॥ जडब्रह्मणो ऽभावे ऽपि ब्रह्म-
णिसंभावितजडत्वव्यावृत्त्यर्थं तदिति चेदत्रापि मायासंबन्धसंभावनानि-
वृत्त्यर्थं शुद्धपदमितितुल्यम् ॥ एतेन (जीवस्या ऽशुद्धत्वे ऽप्यद्वैतपदा-
र्थस्य तत्त्वा ऽभावात् मायाया अपि भगवच्छक्तितया ततोभिन्नत्वेने-
त्यादिकः प्रलापोऽप्यपास्तः ॥ जीवे मायासंबन्धस्यासम्भवे ऽसत्त्वेन
स्य मेव मायासंबन्धकल्पयित्वा तद्व्यावृत्तिं चोक्तत्वा पुनस्तत्रा ऽऽक्षेपं कु-
र्वन्मुनस्त एव परमता ऽनभिहक्ष ॥

अथ सहस्राक्षे किञ्चनीलघटादिसमासेत्यादिना श्रुतिविरोधश्चेत्यन्तेना ऽऽपादितं शुद्ध-
पदन्यावर्त्यालाभमंशतो नृप परिहरन्ति ॥ नन्वेवमपि नीलेत्यादिना ॥ परमतान-
भिहक्षेत्यन्तेन ॥ न हि स्वमतेति ॥ अतएव तार्किकाणां शब्दगुणकमाकाशमित्याकाश-
लक्षणे तन्मते गुणातिरिक्तशब्दाभावेन स्वमते गुणपदव्यावर्त्यालाभेपि भाट्टैः शब्दे द्रव्य-
त्वस्याङ्गीकारात् क्षिरासाय गुणपदमिति सिद्धान्तचन्द्रोदयकारादयो बहवः ॥ एवं द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्था इत्यत्र स्वमते सप्तातिरिक्तपदार्थस्याप्रमित-
तया ऽधिकसङ्ख्यात्वरूपव्यावर्त्यालाभेपि पराभिमतशक्तिसादृश्यादिकमादायाधिकसङ्ख्या-
व्यवच्छेदार्थं तदिति वदन्ति ॥ तथा षट्पदार्थवादेपि वैशेषिकसूत्रोपन्यासे (अ० १ भा० १
सू० ४) “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां” इत्यत्र “षडेव पदार्था इति नियमः
पर्यवस्यति” इत्युक्त्वा “सप्तानुपपन्नः व्यवच्छेदोऽस्य पदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौ नियमानुपपत्तिः ॥
अप्रतीतौ व्यवच्छेदानुपपत्तिः” इत्यादिना क्षिप्य “शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादिषु पदार्थेषु परा-
भिमतेषु षट्पदलक्षणायोगः परैरुच्यते ॥ तद्व्यवच्छेदो नियमार्थः” इति शक्त्यादीनां स्वमते-
ऽप्रसिद्धत्वेपि पराभिमतानां तेषां व्यवच्छेदो दर्शितः ॥ एवं साङ्ख्यग्रन्थेष्वपि (भार्या ४)
“हृष्टमनुमानमाप्तवचनंच सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ त्रिविधंप्रमाणमिदं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्वी-
त्यत्र स्वमते ऽधिकप्रमाणा ऽभावाद् व्यावर्त्यालाभेपि नैयायिकमीमांसका ऽलङ्कारिकाद्यभि-
मतचतुःषष्टप्रमाणपक्षव्यावर्तकं त्रिविधमिति विशेषणम् ॥ अतएवैतद्व्याचक्षणाणो वाच-
स्पतिमिश्रः “सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ त्रिविधमिति” इत्यत्राह एवं नैरुक्त-
वैयाकरणादिग्रन्थेष्वपि “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि” इत्यादौ विशेषणानां
स्वमते व्यावर्त्यालाभाभावाद् दृश्यौ ॥ तथा ॥ कठगीतादिश्रुतिस्मृतिष्वपि “अजोनित्यः-
शाश्वतोऽयं पुराणः” इत्यादिजीवविशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यालाभाद्वैयर्थ्यं नापेयात् ॥
श्रुतिस्मृतिषु भावविकारयुक्तजीवस्या ऽप्रसिद्धेः ॥ अयदेहादौ भावविकाराणां प्रसिद्धतया

जीवेपि ते संभाव्येरन्नतस्माद्यत्तनार्यानिवानि नापार्यानीति चेत् ॥ प्रकृतेपि लोके
मायासंबन्धविशिष्टं कार्यकारणयोरद्वैतं भवदभ्येतमद्वैतशब्देन संप्रतिसंप्रतीपतइति तस्या-
वर्तनार्थमद्वैते शुद्धमिति विशेषणं सार्थकमेव ॥ अनेकत्रैतत्सुलभमेवेति तत्रतत्र स्वयमेव
द्रष्टव्यम् ॥ किंच किमनेन शास्त्रान्तरोदाहरणान्वेषणेन ॥ सर्वप्रमाणमूर्धन्यायांशुतायपि
स्वमतप्रसिद्धविशेषसंज्ञातीयव्यावर्त्यशून्यानि विशेषणानि भावकभाष्यस्यतादृशव्या-
ख्यानविशिष्टानि सन्त्येवातो न त्वया तादृशनियमः क्षारयोऽभ्युपगन्तुमित्याशये-
नाहुः ॥ तादृशनियमेत्यादिना ॥ सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ॥ इदं तैत्तिरीयमहा-
वह्नीवाक्यम् ॥ तैत्तिरीयभाष्यइति ॥ श्रीशङ्कराऽऽचार्यकृते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये ॥
सत्यमितीत्यादिनिवर्तयतीत्यन्तस्तप्रत्यभाष्यग्रंथः ॥ अनुविशेषणमित्यादेर्भाष्यस्यपूर्व-
पक्षस्यानुवादोऽपलमितीत्यतोऽग्रिमएकमेवचेत्यतः प्राक्तनोपपद्यमोग्रन्थः प्रकृते विशोपत-
उपयोगस्तःभाषासांख्यवादि ॥ तत्पूर्वमिति ॥ लक्षणपरत्वमनूदितचरण्याख्यातः
पूर्वं तत्र भाष्यउक्तम् ॥ तद्दीकाकृतेति ॥ उपनिषद्भाष्यटीकाकृता ज्ञानन्दज्ञानेन ॥
विशेषणपरत्वमपि तत्र स्फुटं ततोऽवधेयम् । प्रकृते शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः ॥ एवंच
परैरित्यादिना ॥ मायाशयलस्यैव कारणत्वमित्युपलक्षणम् ॥ अविद्यापरपर्यायमलिन-
सत्त्वमायोपहितस्यैव जीवत्वेन कार्यत्वम् ॥ भायिकस्यैव प्रपञ्चस्य कार्यत्वं च परैरुक्तमिति
भाष्यः ॥ तथाच मायासंबन्धपरहितकार्यकारणरूपमज्ञेयस्वपरोक्षज्ञानं प्रक्षरूपं शुद्धाद्वैत-
शब्दार्थः ॥ एवमेव शुद्धपदस्य व्यावर्त्यं गोस्वामिप्रीतिरिधरैः शुद्धाद्वैतमार्तण्डे भट्टैश्च
शाङ्कराः प्राहुर्भाषिकंनक्षरजगदित्यादिना ॥ इतिग्रन्थविदांहादंशुद्धाद्वैतश्रुतेर्मतमित्यन्तेन
परोक्तानुवादपुरःसरं दर्शितम् ॥ तटीकायां च रामकृष्णभट्टैः “एवमेवैतपदार्थं निरूप्य
शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः” इत्यादिना “एव च श्रुतिषु सर्वस्य शुद्धाद्वैतत्वं स्पष्टमतः
श्रुतेर्मतमित्यर्थः” इत्यन्तेन स्फुटीकृतम् ॥ एवं सत्यपि व्यावर्त्यालाभं वदन्व्यादयोपा-
रोपकपुयेति निर्मलसैरुभयग्रन्थयिन्दकैरवगम्यते ॥ भाष्येपान्तरं परिहरन्ति ॥ परे-
नेतीत्यादिना ॥ इत्यन्तेनेति ॥ कृतइति शेषः ॥ अनङ्गीकारेणेति ॥ सिद्धान्ते
जीवे मायासंबन्धस्मानङ्गीकारेण ॥ टीकाकृतेत्यादि ॥ मार्तण्डे (श्लो० २८)
मायासंबन्धपरहितमित्यस्य टीकायाम् ॥ “नचाद्वन्ताममतापाशस्य मायाकृतत्वेनमाया-
संबन्धस्यस्वमतेपिसंभव इतिवाच्यम्” इति पूर्वपक्षत्वेन जीवे मायासंबन्धस्योपन्यासं
कृत्वाऽग्रे “स्वमतेमायायात्रपि” इत्यादिना सखण्डितोऽनस्तदनङ्गीकारइति भावः ॥
व्यावर्त्यालाभस्येति ॥ स्वमतप्रसिद्धं यस्यावर्त्यं तदलाभस्येत्यर्थः ॥ साङ्ख्यमते तु
ग्रहशब्दवार्च्यं जडं प्रधानं प्रसिद्धमिति तदनुरोधादेव प्रकृतमहापि जडत्वमभावनोदय ॥
तथात्र स्वमतप्रसिद्धमद्वैतमादाय कार्यकारणयोर्मायासंबन्धः संभाव्येतेति हृदयम् ॥
अत्र सद्व्याप्ते (तद्युक्तमवाशुद्धइतिसंप्रवम्यावर्त्यइति) इत्यत्र क्लीबनिर्देशोपेक्षितः
मायासंबन्धयुक्तमेवाद्वैतमशुद्धमतस्याद्वैतमेव व्यावर्त्यमिति तदर्थान् ॥ नच जीवइति
विशेष्याऽध्याहाराददोषइति वाच्यम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धपरहितत्वंवदद्विरस्माभि-
र्जीवमात्रस्य व्यावर्त्यतायाजनुक्ततया तस्यानुपस्थितेः ॥ नीलघटादिविशेषणनीलादि-

पदैरनीलघटादीनां व्यावृत्तिर्दर्शयता तस्याऽद्वैतविशेषणशुद्धपदेन जीवस्य व्यावृत्तेर्वायुम-
 शक्यत्वाच्च ॥ अथ जीवस्यैवाद्वैतपदार्थस्याध्यायुक्तोऽध्याहारइति चेज्जीवस्याशुद्धत्वे-
 पीत्याद्यग्रिमस्वग्रन्थविरोध जीवाशुद्धताया स्वयमुक्ततया व्यावृत्त्यलम्भश्च ॥ एतेन
 तद्युक्तोवादीत्यादिपुलिङ्गविशेषान्तराध्याहृतिरपि निरस्ता अनुपस्थिते ॥ अद्वैतविशेषणेन
 वाद्यादेवार्थवर्तनस्य यत्तु मनोचित्याच्च ॥ क्लीबनिर्देशेऽनायासेनाद्वैतविशेषणतायागोधेपि
 बलात्पुलिङ्गानि विशेषणमात्राण्यभिधायद्वैतपदार्थइति तदनुकूलविशेषाध्याहारस्त्वाहो-
 पुरुषिकामात्रम् ॥ यच्च (जीवस्याशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्प्राभावात्) इत्युक्तं तन्न ॥
 कार्योपाधिरयजीव कागोपाधिरिष्टरूप इति मायासबन्धवतोरेव कार्यकारणत्वाङ्गीकारे
 तयोरद्वैतेपि तद्वत्ताऽनपायात् ॥ अद्वैतपदस्य भेदज्ञानाभावइत्यर्थे सामानाधिकरण्य-
 सन्धेनाभेदज्ञानमित्यर्थे विषयतादिसन्धेन तस्मिन्मायासबन्धसाहित्यस्य मिद्वे ॥
 नच “द्वैतशब्देन पञ्चाभ्याप्रकाराभ्यामितिशब्दाद्वैततत्त्वमायोद्वैतमिति व्युत्पत्त्यानामरूपे-
 उच्येतेतद्वहित आद्वैतशब्देन” इति मञ्जूपाधुक्त्यनुरोधेन नास्तिद्वैतयसिन्निति विग्रहेण
 निर्विशेषमद्वैतपदवाच्यमतस्तथोक्तमिति वाच्यम् ॥ निर्विशेषे वाच्यतायाजननीकारात् ॥
 अद्वैतपदलक्ष्यत्वे तद्व्याच्यमन्यद्वैतस्य तच्च मायासबन्धवदेव सेस्यति ॥ किञ्च निर्विशेष-
 परत्वेपि तदेकदेशे माया स्वीक्रियतएव ॥ यत्र प्रतिविम्बित यद्व्यच्छिन्न वा चैतन्य
 कर्तृतामापद्येत् ॥ यतश्च सृष्टि स्यात् ॥ अन्यथा पुन सृष्टयुच्छेद प्रसज्येत ॥ तस्यास्य
 एकदेशवार्तित्वं तु (पञ्चदशीप्रकरण २ श्लोक ५४।५५) नष्टस्त्वद्भ्रमवृत्ति साशक्ति
 किन्त्येकदेशभाक् ॥ घटशक्तिर्यथाभूमौक्षिग्धमृचेवउत्ते ॥ पादोस्यसर्वभूतानि त्रिपादक्षि-
 स्वयप्रभ ॥ इत्येकदेशवृत्तित्वमायायावदतिश्रुतिरिति विचारण्याद्योभावत्वा ॥ तथाच
 बलादापतितस्तत्रापिमायासबन्ध ॥ तस्माद्भवदभिमतमायासबन्धसहिताद्वैतव्यावर्तनार्थं
 शुद्धपदमिति निरवयम् ॥ यत्तुमायासबन्धरहितमित्यस्यटीकास्य मायायाधपीत्यादिकिञ्चि-
 त्पादभेदेनानुच (मायायास्तसबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च) इत्यादि विरोध-
 श्वेत्यन्तमुख्यमायित तत्र भूम ॥ मार्तण्डे हि अत्रैवशाङ्करा प्राहुर्भायिकनश्चर जगत् ॥
 मायासबन्धतोमहत्कारणनान्यथैवहीति परोक्ताऽनुवादे मायोपाधिसबन्धादेव प्रसङ्ग-
 कारणव नतु तविनेति सेयामाशयोदर्शित ॥ तेन “मायासबन्धरहितशुद्धमिदं व्युत्पद्येतेषु ॥
 कार्यकारणरूपहिशुद्धग्रहणमायिकम्” इत्यत्रमायासबन्धपदेन कारणेऽनन्यथासिद्धकारण-
 भाननिर्वाहकण्वोपाधिभावरूपस्तत्सबन्धोहेयतयाविवक्षितः । एव कार्येपि जीवेऽनन्यथा
 सिद्धकार्यभावननिर्वाहकण्वोपाधिभावरूप सतथात्वेन विवक्षित ॥ तथास्तत्वेव कार्यकारण-
 योरशुद्धतम् ॥ कार्यत्वकारणत्वयोर्मायासबन्धैकहेतुकत्वात् ॥ एव प्रपञ्चेपि अस्तिभाति
 प्रियरूपनामचेत्यशपञ्चक । तन्मतं नामरूपयोर्मायिकत्वमेव ॥ स्वमते तु कार्ये कारणे च
 नोक्तविघ्नस्तसबन्ध ॥ यद्वैत स्वेच्छया जीवादिरूपेण परिणमतीत्यङ्गीकारात् ॥ नाम
 रूपयोरपि भगवत्प्रियोरैव ध्याकरणस्योरीकारात् ॥ मायाशब्देन चात्र सदसत्ताभ्या
 विलक्षणमज्ञानमेव पराभिमत विवक्ष्यते प्रकरणात् ॥ नतु भगवदभिज्ञा स्वाभाविकी
 तच्छक्तिः ॥ शक्तिशक्तिमतोरभेदेन सन्ध्यायोगात् ॥ शक्तिशक्तिमद्भावस्य निजामुपेध-

नार्येवात् ॥ एतच्च पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥ अतउच्चविधाज्ञानमंबन्धाभावात्कारणं नाशु-
द्धम् ॥ जीवोपि भगवदंशस्तदिच्छया व्युत्तरणात्ततः पृथग्भूतः ॥ तस्य जीवभावाद्भूत्या
व्युत्तरणाद्व्यवधिदोषाधिकृतः ॥ एवं प्रपञ्चोपि न मायिकः ॥ अतः पराभिमतज्ञान-
संबन्धाभावात्कार्यमपि नाशुद्धमिति मार्तण्डकारिकाशयः ॥ एवञ्च परास्यशक्तिरित्यादि-
श्रुत्या परस्य स्वाभाविकवशेर्मायायाः पररूपतया नाशुद्धत्वम् ॥ भावरूपाज्ञानापर-
पर्यायमायायास्तत्संबन्धतएव कारणत्वशालिनश्चाशुद्धत्वं तु वक्तुं शक्यमेव ॥ यद्यपि
वेदाद्यध्यासोमायिकस्तथापि जीवोनाशुद्धः ॥ स्वरूपस्य मायामूलकत्वाभावात् ॥ त्वन्म-
तेतुजीवभावएवाधिग्रामूलकइति सोशुद्धः ॥ यथा काञ्चनपात्रालिकोपरि परितोमपीत-
लिललापनेपि न सा स्वरूपतोमलिना भवति ॥ प्रक्षालनादिना तदपसारणे शुद्धपुत्तलि-
कास्वरूपोपलब्धेः कज्जलजलमिलितमृत्सनाकलितकृत्स्नावयवा तु सा स्वरूपतो मलिनैव ॥
अतएव ततोमपी नापसारयितुं शक्या ॥ कथंचित्तदपसारणेपि तस्याः स्वरूपनाशपूय ॥
नहि कज्जलापलोपनोत्तरं सा पुत्तलिकापदाभिलप्यावतिष्ठते ॥ एवमध्यासनिरासे शुद्धं
जीवस्वरूपमस्मन्मते प्रकाशतइति तत्स्वरूपं नाशुद्धम् ॥ भवद्वये त्वयिध्याध्वंसे जीवस्वरूप-
हानिरेव शुद्धचैतन्यस्य जीवपदानभिलप्यत्वात् ॥ अतोजीवस्वरूपमशुद्धमेव ॥ नन्यस्तैवं
तथाप्यस्मत्सम्मतज्ञानसंबन्धस्य तद्विशिष्टकार्यकारणयोश्चाशुद्धत्वं कुतइति चेत्तावत्करेय
तस्य मोक्षविरोधितायास्तदुच्छेदाय साधनानामुपयोगस्य च कथनादिति जानीहि ॥ तस्य
शुद्धत्वे तु भोक्षेपि सोवतिष्ठतां कृतं तदुच्छेदप्रयासेन ॥ कार्यकारणयोरशुद्धस्यादेन
त्वन्मते-कार्योपाधिरयंजीव.कारणोपाधिराश्वरः ॥ कार्यकारणतां हि स्वापूर्णभोवोवशिष्यत
इति तद्भावात्प्रागडच्यते ॥ प्रपञ्चस्य तु मायिकत्वात्तदाशय एव मोक्षस्याङ्गीकाराच्चाशुद्धत्वं
स्पष्टमेव ॥ मन्मते ब्रह्मणएव सर्वकार्यात्मनोऽविर्भूतत्वात् द्वैतापत्तिगन्धोनापि सर्वं
खल्वित्यादिश्रुतिविरोधगन्धः ॥ किन्तु तवैव तद्विरोधस्तदापत्तिश्च ॥ सर्वस्य मिथ्यात्वेन
ब्रह्मणश्च सत्यत्वेन सर्वस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेस्तैजसिमिरयोरिव मिथ्यासत्यवस्तुनोरभेदस्या-
संभवाच्च ॥ ननुसर्वस्य मिथ्यात्वेन द्वितीयव्याभावाद्द्वैतापत्तिस्तु न भवतीति चेदध्यासस्या-
महत्त्वेपि तस्य मित्यात्वान्मन्मतेपि नसेति सन्तोष्यम् ॥ तदेतत्सर्वमुपसिद्धत्वाहुः ॥
एतेन जीवस्येत्यादिना ॥

किंचशङ्कराचार्यवदद्वैतं नाऽस्माकं संमतमिति बोधनमपिशुद्धपदस्य
फलं व्यावर्त्यलाभान्वयसंभवौचदर्शितौ तेनव्यावर्त्यालामेत्यादिव-
त्तोत्तरं ॥ यत्तु (किंचैवमद्वैतेशुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवंचेक-
प्रसरतामङ्गभयादपिनसमासोपपत्तिः ॥ एवंच ननुअद्वैतपदार्थस्य
त्वदुक्तार्थकत्वे भवत्वन्वयाऽनुपपत्तिः) रित्याद्युक्तं तत्र एकप्रसरता-
मङ्ग एकवाक्यतामङ्गः ॥ सचाऽद्वैतेशुद्धत्वविधानेपिनसंभवति ॥
अन्यथातानुपुरुषइत्यत्रापिसमासो न स्यात् ॥ तत्रापिपुरुषेराजसंय-
धस्येयविधेयत्वात् ॥ अतएवोक्तं भेदःसंसर्गउभयंघेतिपाठ्यव्यव-
ना. प्रा० १७

स्थितेरिति ॥ तत्रव्यपेक्षायादिनां नैयायिकमीमांसकादीनामतेऽजह-
त्स्वार्थावृत्तिरतोराजलक्ष्यराजसंबन्धिनः पुरुषपदशक्यपुरुषत्वाव-
च्छिन्नाभेदान्वये राजसंबन्धीपुरुषइति वाक्यार्थस्वीकारेणराजसं-
बन्धः पुरुषे चोध्यते ॥ एकार्थीभावस्वीकर्तृणांवैयाकरणानामतेसमा-
सेशक्त्यस्वीकारेतस्यार्थवत्त्वाऽभावेनप्रातिपदिकसंज्ञानस्यादतःसमा-
सस्यैवार्थवत्त्वेनपदार्थस्याप्रयोजकत्वान्नपदस्यार्थवत्त्वमतोजहत्स्वार्था-
वृत्तिस्तैःस्वीक्रियतेतन्मतेऽपिराजसंबन्धविशिष्टपुरुषस्यवाक्यार्थत्वे-
पिपुरुषेराजसंबन्धोद्योऽर्थसिद्धएव ॥ एकप्रसरताभङ्गस्तुवपदकर्तुः
प्रथमभक्षइत्यादोपेतुहोतुश्चमसइतिसमाख्याप्रापितस्यभक्ष्यस्यानु-
वादेन प्राथम्यविधीयतइतिचेत्तदाभवति ॥ प्रथमभक्षइतिपदस्यस-
मस्तत्वेनतादृग्भक्षपदार्थैवपदकर्तृसंबन्धोद्योध्यते तत्रैवप्राथम्यविधा-
नेवपदकर्तृसंबन्धीभक्षः योभक्षः सप्रथमएवं चचनव्यक्तिः स्यात् ॥
तथा चस्पष्टोवाक्यमेदः ॥ प्राथम्यविशिष्टभक्षविधाने चसनसंभव-
तिभक्षे प्राथम्यमितरव्यावृत्तिस्त्वर्थतएवसंभवति ॥ एवमेव वपद-
काराच्चभक्षयेदितिसूत्रे आद्यभक्षेवपदकर्तृविधिःप्राथम्य एवहिक्वा-
तद्युक्तभक्षेस्याद्वपदकारनिमित्तके अप्रातेरग्रिमोमैवंसमासच्छित्यसं-
भवाद्विशिष्टस्यविधिस्तस्माद्वपदकारोऽपिकारणमितिन्यायमालामुक्तं ॥
एवं चशुद्धाऽभिधाद्वैतस्यवाक्यार्थत्वे नमायासंबन्धनिवृत्तेरार्थिक-
त्वादेकप्रसरताभङ्गस्यानवकाशः ॥ अन्यथानीलघटइत्यत्रापि पीत-
व्यावृत्त्यर्थंघटेनीलत्वस्यैवत्वदुक्तरीत्याविधेयतयैकप्रसरताभंगभिया
तत्रापिसमासाऽनुपपत्तिः स्यात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेपिमायासंब-
न्धस्याऽशुद्धत्वप्रयोजकस्यव्यावर्त्यस्योक्तत्वादेव अशुद्धाद्वैताभावे-
नेत्यादिकंप्रत्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे एतेनशङ्कराचार्येत्यादिभागं दूषयन्ति किञ्चशङ्कराचार्येत्यादिना ॥ सहस्राक्षे
एवकारः शुद्धपदप्रयोगस्य प्रयोजमान्तरव्यवच्छेदार्थः ॥ मूले तूक्तरीत्या मायासंबन्धरहि-
तकार्यकारणात्मकत्वबोधनं ततएव शङ्कराचार्यसंमताद्वैताद्वैलक्षण्यबोधनं च तत्प्रयोजन-
मिति ज्ञापनाय समुच्चयार्थोऽपिशब्दः प्रयुक्तः ॥ सहस्राक्षकृताऽऽपादितमेकप्रसरताभङ्ग-
मनूय परिहरन्ति ॥ यत्तुकिञ्चेत्यादिना ॥ इत्याद्युक्तमिति ॥ आदिपदेन न्यायवर्त्याऽ-
लाभाद्येत्यन्तस्तद्भागोऽगोचरते ॥ एकवाक्यतामङ्गइति ॥ नैयायिकमीमांसकादिसाधार-
ण्येनैतदुक्तम् ॥ वैयाकरणाभिप्रेतंत्वग्रे बह्यते ॥ नैयायिकादिभिर्हि वाक्यादिव समासा-
दिवृत्तेरप्याकाङ्क्षासहकृतमा वृत्तिघटकपृथक्पृथक्पदजन्यपदार्थोपस्थितैव शाब्दबोधः
स्वीक्रियते नतुविशिष्टेशक्तिः ॥ तथाचवाक्यइवसमासेप्युद्देश्यविधेयभावस्तन्मते नानु-
पपद्यः ॥ शाब्दिकानामवयवशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या वृत्तिस्थले शाब्दबोधइति

पक्षेऽप्यर्थिकः सोऽस्येवेति वक्ष्यामः । विधानेपीति ॥ अपिशब्दः कैमुतिकशोतनायः ॥
 तेन विधानाङ्गीकारेण न दोषः ॥ विमुक्त शुद्धत्वविशिष्टाद्वैतस्य स्वातन्त्र्येण विधानाङ्गीकारे
 न स्यादिति ॥ एकप्रसरतामन्नमयाद्यस्यादिति भावः ॥ विधेयत्वादिति ॥ न च यद्वृत्त-
 योगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥ तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वेत्यादिधेयस्यलक्षणमित्याभियुक्तो-
 फेरनन्तरोपात्तपुरुषदार्थे प्रथमोपात्तराजपदार्थतत्संबन्धस्य विधेयत्वमनुपपन्नमिति धार्य-
 म् ॥ तस्याः प्रायिकतायाः “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानिनाम्मानि ॥ (अ० १ पा० १
 सू० १) वृद्धिरादौ च (अ० १ पा० २ सू० ४१) अपृच्छकालप्रलयः (अ० २ पा०
 १ सू० १) समर्थः पदविधिः (योगसूत्रपाद १ सूत्र २) योगक्षिप्तवृत्तिनिरोधः (पूर्व-
 मीमांसा अध्याय २ पाद १ सूत्र ५) औत्पत्तिकस्तुतन्मदस्यार्थेन संबन्धः (सू० १२)
 समंतु तन्न दर्शनम् (पा० २ सू० ८) तुल्यं च सांप्रदायिकम्” इति निरुक्तमाग्निनीयपात-
 क्षलजैमिनीयादिषु ग्रन्थेषां दर्शनतोऽवधारणात् ॥ दर्शितं चेत्पण्डितो माक्षणा इत्यादौ यद्वृत्ते-
 तिनियमव्यभिचारप्रदद्वयं “अतएव वृद्धैरपि यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्या-
 दिपदोपादानेनास्याऽनैक्यं सूचितम्” इति प्राचीनमतमुदाहरतामनुपाकृता ॥ किञ्च
 नहि दैयाकरणैरपि समासादावन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थस्य संसर्गमर्थादयैव भानमङ्गीक्रियते
 येनाविधेयत्वं तस्याशङ्क्येत अपितु प्रकारतयापीत्यभिप्रेत्याहुः ॥ अतएवोक्तमिति ॥
 भूपणे जहत्स्वार्थानहत्स्वार्थेद्वैवृत्तीतेषु नक्षिधा ॥ भेदः संसर्गउभयं वेति वाच्यमवस्थिते ॥
 ह्युक्तमित्यर्थः ॥ एतदर्थस्तु जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था ॥ धनं वनमि-
 त्यादिपदेषु धकारादिवर्णानामिष राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ तद्वदकरानादिपदानामानर्थक्यम् ॥
 अयं भावः ॥ समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषबोधे संभवति न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्त-
 द्बोधकत्वं कल्प्यम् ॥ आनुपूर्व्यन्तरवदकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्याप्य शक्ततावच्छेदकतया
 वृषभादिपदवदकत्वाद्युपायानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतं राजाद्यानुपूर्व्याः
 शक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् ॥ अन्यथा रामादिपदात्तद्वयरेफाद्यभिधेयवन्त्यायर्थोप-
 स्थितिशब्दबोधावापयेताम् ॥ एकवचनमुत्सर्गकः करिष्यत इत्यौत्सर्गिकस्यावान्तरस्योत्स-
 र्गिर्धनं यनमित्यादौ जडत्वादिकं चापद्येत ॥ वाक्ये तु पदानामेवार्थवत्त्वम् ॥ राजसंघ-
 पुरप इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञः इत्यादिविशिष्टतत्त्वानुपूर्व्याणां पृथक्पृथक्शक्त-
 तावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनायापुन लघीयस्त्वात् ॥ वाक्यवद्वाच्यपि न्यपे-
 क्षाङ्गीकारे तु राजपदेन विग्रहवाक्यवत्त्वं राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसंभवाद्वाक्ये श्रद्धस्थ
 राज्ञः पुरुषः राज्ञः पुरुषोभायां पात्रेत्यादिवद्भवस्य राजपुरुषः राजपुरुषोभायां पात्रेत्यपि
 प्रयुज्येत ॥ विशिष्टशक्तिस्वीकारे ॥ राजेत्यस्य पदार्थैकदेशत्वाद्भेदेऽपि शक्तेर्वैश्य-
 माणतयाऽराजकीयभिन्न इति बोधाच्च नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ अजहदिति ॥ न जहति
 पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था ॥ अयमाशयः ॥ राजपुरुषादिसमास-
 स्थले कृतप्रत्येकपदवाच्यतिरिक्ता शक्तिर्न कल्प्या ॥ विशिष्टशक्तिकल्पकस्याऽन्य-
 यादुपपत्त्यादेरभावात् ॥ विग्रहवाक्यवत्त्वं कृतशक्त्यैव बोधसंभवे सत्त्वन्तरकल्पने
 गौरवाच्च ॥ वाक्येऽप्यह्यह्यप्रत्येकपदशक्त्येव मानाभावाच्च ॥ फलभेदेनाप्ये-

कस्यैव राजादिशब्दस्यार्थरत्नानर्थवत्वे कल्पनामात्रमूलके ॥ राजशब्दादेरर्थरत्ना-
भावेऽप्रातिपदिकत्वेनलोपशास्त्राप्रवृत्त्या नलोपाद्यनुपपत्तिश्च ॥ एवमहाबाहुरित्यादौ
समानाधिकरणमहच्छब्दाऽभावादात्वाद्यसम्भवश्च ॥ तस्माद्वृत्तापि वाक्यद्वयं क्लृप्तशक्त्यै-
वविशिष्टार्थोपस्थितिरितिसंक्षेपः ॥ नचास्मिन्पक्षे ऋद्धस्य राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्ति-
शङ्क्या ॥ "सविशेषणानावृत्तिर्न वृत्तस्यवाविशेषणयोगो न" इति धार्तिककृता प्रतिषे-
धात् ॥ यद्यपि वैयाकरणाभिप्रेतं अजहत्स्वार्थास्वरूपमन्यदेव भाष्यादौ दर्शित तथा-
प्ययं व्यपेक्षापक्षोमहाभाष्ये समर्थसूत्रे "परस्परव्यपेक्षासामर्थ्यमेके" इत्यादिना
मतान्तरतया सङ्गृहीतइत्यत्रापिसम्प्राप्यात् ॥ तेपुनस्त्रिधेति ॥ तेद्वे अपि वृत्ती पुनस्त्रि-
विधे भेदः ससर्गं तदुभय चेति वाच्यस्य त्रिविधस्य मतमेवेन व्यञ्जयितव्यात् ॥ तत्र
भेदोऽन्योन्याभावः ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्नइतिबोधः ॥ भेदस्यावा-
प्यत्वे राजपुरुष सुन्दरइत्यादिवद्वाजपुरुषो भार्यावाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ अथवा राज-
सबन्धवानित्येव शाब्दं भानं भेदस्तु पश्चादुपपत्तिष्ठत इत्याशयेनोक्तं ससर्गइति ॥ भेदा-
विनाभावित्वादानुमापकसाम्भूतकं सबन्धः ॥ अथवा विनिगमनाविरहादस्वामिकेऽन्य-
स्वामिके वा राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तेश्च तदुभयं वाच्यमित्याशयेनोक्तमुभयवेति ॥
तथाचाराजकीयभिन्नोराजसबन्धवानिति बोधइति भूषणादेः संक्षेपः ॥ तदेतत्सर्वमुक्तं
समर्थसूत्रे भाष्ये ॥ तद्यथा "अथवासमर्थाधिकारोयवृत्तौक्रियेत ॥ सामर्थ्यं चनामभेद-
ससर्गोऽयं ॥ अपरआह भेदससर्गोवा सामर्थ्यमिति ॥ कः पुनर्भेदः ससर्गोवा ॥ इहाराज-
इत्युक्तेसर्वस्वप्रसक्तपुरुषइत्युक्तेसर्वं स्वामीप्रसक्तः ॥ इहेदानींराजपुरुषमानयेत्युक्तेराजा
पुरुषनिवर्तयत्यन्येभ्यः स्वमिभ्यः ॥ पुरुषोपिराजानमन्येभ्यः स्वैभ्यः" इति ॥ अत्र कैयटः ॥
यदिचतृत्तौभेदससर्गो न स्यातातदासामर्थ्यमेव न स्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः ॥ तत्रभेद-
ससर्गाविनाभावित्वादानुमीयमानससर्गं सामर्थ्यम् ॥ ससर्गोवाभेदाविनाभावानुमेयभेदः ॥
उभौरायौगपधेनाश्रीयमाणौसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ सर्वस्वमिति ॥ राजइतिपष्ठगसबन्धि-
मात्रस्याक्षेपात् ॥ सर्वं स्वामीति ॥ यदातुपुरुषस्यपारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेणावगततद्वेक्ष्यै-
तदुच्यते ॥ अन्यथापुरपइत्युक्तेअस्तीति प्रतिपत्तिः स्यान्नतुस्वामिमात्राक्षेपः ॥ तत्रभेदपक्षे
राजापुरपस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्तयस्वार्थजइति ॥ पुरुषस्तुअजहदपिस्वार्थस्यान्तरेभ्योनिवर्त-
यतिराजानततश्चक्रकार्यं समभवतुराजार्थस्यनिवृत्तिः ॥ अकृतकार्यस्यनिवृत्तौवृत्तिरेवनस्यात् ॥
एवससर्गोपियोज्यमिति न्याचष्ट ॥ अत्रोद्योतकारः ॥ तत्रभेदइति ॥ स्वत्वसमानाधिकरणो
राजभिन्नस्वामिकेभेदोराजससर्गोऽन्याप्यः ॥ एववृत्त्युपस्थाप्यराजसबन्धवद्व्यक्तिगतराज-
सबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यइतिमात्रः ॥ एवचभेदवद्व्यक्तिबोधेसाराजससर्गवत्य-
पीतितद्वृत्तीग्यक्तिरपिपुण्यतएव ॥ एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥ उभौरायौगपधेनेति ॥
अथभाष्यः ॥ उत्तरीत्योभयोः समनियतत्वेनविनिगमनाविरहइति ॥ एवचभेदवदर्थप्रत्याय-
कत्वसामर्थ्यम् ॥ इतिव्यवृणोत् ॥ एव प्रकृतेऽप्यद्वैतेऽशुद्धभेदः शुद्धत्वं तदुभयं धाव-
गम्यतइत्यनवयवम् ॥ सर्वमतोऽपि प्रकृते दोषाभावः समर्थयन्ते ॥ तत्रेत्यादिना ॥
तत्र ॥ जहत्स्वार्थाऽनहत्स्वार्थापक्षयोर्मध्ये ॥ व्यपेक्षेति ॥ समर्थसूत्रेभाष्ये "तथेदम्

परद्वैतं भवति ॥ एकार्थीभावो वा सामर्थ्यव्यपेक्षायेति” इति द्विविधं सामर्थ्यमुक्तम् ॥
 एतत्स्वरूपं ॥ “यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानिवाप्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थ-
 न्यथान्तराभिधायीनि याम एकार्थीभावः ॥ परस्परानां क्षारूपव्यपेक्षा” इति कैयटः ॥
 अत्र नियमे “अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्स्वार्थानां जहत्स्वार्थ-
 योस्तं दर्शयिष्यन्नादानजहत्स्वार्थां यानि दर्शयन्ति यत्र पदानि ॥ उपसर्जनपदानि त्वर्थः ॥
 तदेव ध्वनयन्नाह ॥ उपसर्जनभूतस्वार्थानीति ॥ इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः ॥
 ननु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् ॥ एवं च तत्पुरपादौ एकपदं तादृशं बहुव्रीहौ द्वन्द्वेष-
 पदद्वयमपीति रोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह ॥ निवृत्तस्वार्थानियेति ॥ उभयपक्षे हेतुः प्रधा-
 नार्थोपादानादिति ॥ आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एव उपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयो-
 पादानादित्यर्थः ॥ अन्ये प्रधानेन पदेन तत्त्वस्याप्युपादानादित्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ तु प्रधानं
 पदं समुदाय इति रोध्यम् ॥ एवं द्वन्द्वेषि प्रधानं पदं समुदायस्य दर्शनं साहित्येन स्वविशेषणतया-
 ध्यायार्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानियद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदा-
 येनैव ध्यायार्थस्याप्युपादानादिति निवृत्तस्वार्थानियेति ॥ तत्राप्ययमेकार्थीभावः ॥ समाहृतरे-
 तरयोगयोस्तु भयोरपिसाहित्यविशिष्टम् ॥ आद्येऽनुज्ञावचनभेदमन्ये उज्ञातवचनभेद-
 मित्येव तयोर्भेद इति रोध्यम् ॥ व्यर्थं नीतिसिद्धित्वान्न निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥
 आद्येमाह ॥ अर्थान्तरं ॥ अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः ॥ प्रत्येकशक्ति-
 सहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः ॥ पदानि तिवद्बुधचनं तु बहुव्रीह्याद्य-
 भिप्रायेण ॥ संप्रकार्यीभाव इति ॥ आद्ये एकीभूतार्थानिमिलितार्थानीत्यर्थः ॥ तत्र निमि-
 त्तस्येतरसाक्षात्साहचर्योपपत्तिरिति तत्पुरपादौ ॥ अन्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वमातिरि-
 त्यर्थः” इति वैपाकरणाभिप्रेतजहत्स्वार्थानां जहत्स्वार्थयोरेपि दिक्प्रदर्शिते त्वमपदेतत् ॥
 व्यपेक्षास्वरूपं ॥ स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकांक्षाविवशात् परस्परसम्बन्ध इति बहुवः ॥
 वाक्यद्वयं प्रस्तावपि व्यपेक्षां वदतां नैयायिकमीमांसकादीनां मते राजादिपदानि स्वार्थं न
 जहतीत्यजहत्स्वार्था वृत्तिः ॥ अयं तेषामाशयः ॥ समर्थे पदविधिरिति सूत्रे परस्परान्वय-
 योग्यत्वरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यमभिप्रेयते ॥ इमुतोऽसामर्थ्य इत्यत्र तादृशसामर्थ्यस्यैव
 सर्वरङ्गीकारात् ॥ अतएव पुत्रो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्र व्यपेक्षासामर्थ्याभावादेव न
 समात्प्रसक्तिः ॥ किञ्च वृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभावस्याङ्गीकारे स्वावधारार्थान्तिरिक्ताभि-
 प्रापकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽप्यपत्तिः नीलोत्पलमिस्यादाववधारार्थान्तिरिक्तार्था-
 भावात् ॥ वृत्तिरवसामानाधिकरण्येन तु रथन्तरादिशुद्धरूढे पङ्कजादियोगरूढे च कोश-
 म्यवहारादिति द्वायाः समुदायशक्तेरस्माभिरपि स्वीकारेण सिद्धसाधनम् ॥ शुद्धयौगिक-
 चित्रगवादिसमुदाये तु शक्त्यन्तरं तद्वोधककोशावभागादवयवपदवृत्त्यवयवपक्षे हेय-
 मिति ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादौ राजपदादे संवन्धिलक्षणमेव राजसंबन्धमभिन्नः
 पुरुष इति बोधः ॥ न च संबन्ध एव लक्ष्योऽस्तु ॥ एवं च व्याख्येयसामर्थ्योः समानाकार-
 यो धर्जनकत्वप्रवादेऽप्युपपत्त्यते ॥ राजादिसंबन्धरूपलक्ष्यावस्योत्तरपदार्थं आधृतयान्व-
 येनोपपत्तौ सवन्धितं लक्षणमप्युपगमे प्रयोजनाभावप्रतिष्ठाप्यम् ॥ राजा पुरुष इत्या-

दाद्यपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसंबन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपातातिरिक्त-
 नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शान्दबुद्धिं प्रति
 विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसंबन्ध-
 रूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थिते पुरुषादावन्वयासंभवात् ॥ निपातातिरिक्त-
 त्वविशेषणाच्चन्द्र इवमुखमित्यादाविव पदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययनिपातजन्यो-
 पस्थित्यविषये मुखे निपातातिरिक्तनामार्थचन्द्रस्यच निपातजन्योपस्थितिर्विषये सादृश्येऽन्व-
 येऽपि न क्षतिः ॥ अभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजा पुरुषइत्या-
 दावभेदान्वयेऽपि न सा ॥ संवन्धिनि लक्षणाभ्युपगमादेव राज्ञः पदार्थैकदेशतयानतश्च शोभ-
 नस्येत्यादिविशेषणान्वयः ॥ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिभ्युत्पत्तेः ॥ ननुगभीरायांनघांघोषइत्या-
 दौनदीपबलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशजलादौगभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशान्वयोदुर्वारइति चेन्न ॥
 तत्राप्येतन्मतेनदीपदस्यगभीरनदीतीरेलक्षणा ॥ गभीरपदं तात्पर्यंम्राहकमित्यशेषात् ॥
 पूर्वोक्तभ्युत्पत्तेःसंसंबन्धिकस्यतिरिक्तविषयतयाचैत्रस्यनसेत्यादावेकदेशान्वयेऽपिनक्षतिः ॥
 निष्कौशाविर्धनश्यामोगोरथइत्यादौकौशांश्यादिपदस्यैवकौशांश्यावधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे
 लक्षणाभ्युपगमेनैवेत्सितार्थयोपोपपत्ताकान्तेवयुक्तादिशब्दानामुपादानस्यानापत्तिः ॥ एवं
 चिन्नगुरित्यादावपिगादिशब्दानामेवचित्रगवीस्वाम्यादौलक्षणाचित्रादिपदतात्पर्यंम्राह-
 कम् ॥ नचसमासेल्लुभिसैवशक्तिःपङ्कजशब्दवदितिप्रतिबन्दी विशिष्टशक्तिसाधिका
 वाच्या ॥ तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपिबोधात् ॥ नह्यवयवशक्त्यप्रहेलक्षणयापङ्कादिशब्दे-
 भ्योविशिष्टार्थप्रत्ययोत्पत्ताग्रैवनलक्षणा ॥ अतएव राजादिपदशक्त्यप्रहे राजपुरुषइत्यादौ
 न बोधः ॥ प्राप्तोदकइत्यादौ तूत्तरपदमेव लाक्षणिकम् ॥ शीघ्रोपस्थितिकत्वात् ॥
 पूर्वपदस्य घौगिकत्वेन तल्लक्षणायाधातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात् ॥ प्रत्य-
 यानांसंनिहितपदार्थागतस्वार्थबोधकत्वभ्युत्पत्तेश्च ॥ घटादिपदे त्वतिरिक्ताशक्तिः कल्प्य-
 माना विशिष्टे कल्प्यते ॥ विशिष्टएव तत्सङ्केतस्य व्यवहारादितोनिर्धारत् ॥ प्रत्येकवर्णेषु
 बोधकत्वस्याभावाच्च ॥ स्वीकृतं च घटादिपदेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्बुद्धसंस्कार-
 सहितचरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकैः ॥ अतः केवलचरमवर्णादर्थबोधस्तु नापद्यते ॥
 उपरंतुभमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थेऽलक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यंम्राहकम् ॥ अर्धेपिप्ली-
 त्यादौ षचित्तत्पुरुषेपिचरमपदस्यैव पिप्पल्यर्थाद्यर्थे सा ॥ नीलोत्पलमित्यादौकर्मधारये
 तु न सा ॥ प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात् ॥ शङ्खपटइमिति द्वन्द्वेऽप्यु-
 त्तरपदस्य शङ्खपटइसमाहारे लक्षणा पदान्तरं शोतकम् ॥ तत्रैव परम्परया धादनकर्म-
 त्वान्वयः इतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैवमा ॥ अतएव द्विवच-
 नार्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र ॥ समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः यद्वा
 समाहारद्वन्द्वे साहित्याप्रतीतेन लक्षणा तत्र ॥ किन्तुप्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरैव तयोः
 साक्षाद्भादनादिकर्मत्वान्वयः ॥ एवमितरेतरयोगेऽपि न लक्षणा ॥ एकस्मृत्यारूढपद-
 याप्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् ॥ एकक्रियान्तरविरूपस्यैक्युपपद्य-

छिन्नस्वरूपस्य या साहित्यस्य पश्चादवगमेनपूर्वं तत्र रक्षणाग्रहासमवाद्य ॥ पद-
जरथकारादियोगरूपपदेषु पश्चादवगतिविशेषादिरूपेणोपस्थितये रुद्धिरिति स्वीकृत-
एव ॥ नच तत्रापि लक्षणेवासिद्धिर्वाच्यम् ॥ तस्यास्त्यस्यसमाप्तम् ॥ तथाहि सा किं
पद्वज्रपदे उत द्रव्यस्ये ॥ नाद्य ॥ समुदाये शक्यभावेन शक्यव्यतिरक्षणाया अस-
भवात् ॥ मण्डपादिशब्दवज्रहस्वार्थापावृत्तेस्त्यासत्वाच्च ॥ यत्र ह्यवयवार्थविरोधिनी
रुद्धिस्तत्रैव साभ्युपगम्यते ॥ जहस्वार्थांतु तत्रैवयत्ररुद्धिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्ते ॥ न
द्वितीय ॥ प्रकृत्यर्थस्यानन्यथापत्तेस्तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्च राजपुरपदस्यादौ तु
प्रत्येकपदवृत्त्यापि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकारण तत्रानुचितमेव ॥ नापि पदे
(पा० १ सू० ४४) "वचनद्वयकारस्याधानेऽस्त्वसर्वशेषरात्" इत्यादिनससूत्रयकारा-
धिकरणमाद्य ॥ "वर्णानुरोधकारभावधीत" इत्यत्र र्थागिकार्थरथकरणनिमित्ते वर्णतुविधा-
नस्य सकरस्य विशिष्टाधानापेक्षया लघुत्वेपि वैत्तिरीयमाश्रयप्रथमकाण्डे (प्रपा० १
अनु० ४) "ऋभूणात्वादेवानामवतपत्तेनानादध्यामीतिरथकारस्य" इति धवणेन "ऋभू-
णात्वा" इति मन्त्रवर्णादभुसौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्या
राधवानादरेण रूढार्थे तत्र विशिष्टाधानकल्पनात् ॥ मन्त्रवर्णे विशेषस्तु (अ० १ पा० १
सू० ५०) "सौधन्वनास्तुहीनत्वान्मन्त्रवर्णाप्यतीयेरन्" इति सूत्रे भाष्ये "सौध-
न्वनानामजातिरभिधीयते ॥ हीनास्तु किञ्चित्तैवगिर्विषय, आत्यन्तरम्, नतु शूद्रा न
वैद्यानक्षत्रिया तेषां हृदमाधानम् ॥ कथमवगम्यते ॥ प्रसिद्धेर्मे नवर्णाच्च ॥ मन्त्र-
वर्णोहि भरति ॥ "सौधन्वनाऋभवश्चरचक्षत" इति "ऋभूणात्वा" इति रथकारस्या
धानमन्त्र ॥ तस्मात्सौधन्वनानऋभव इति, ऋभवश्चरथकारा ॥ अपिच "नेर्मिनयन्ति
ऋभवोयया" इति ये नेर्मि नयन्ति ते ऋभव इत्युच्यन्ते ॥ रथकाराश्च नेर्मि नयन्ति ॥
तस्मात् अत्रैवगिर्विषयानां अशुद्राणां पृथक् आधानमिति ॥ इति शय्यस्वामिना
दर्शित ॥ रथकारशब्दस्य तत्र रुद्धिस्तु प्रथमाध्याये वर्णजातिविषयेकं यदशुत्वयोर्दृश-
यति ॥ माहिष्येणकरण्यातुरथकार प्रजायत इति ॥ वैद्यानांक्षत्रियातुस्त्वोमाहिष्य ॥
शूद्रायां वैद्यादुत्पन्नाक्षणीत्यन्यपदेतत् ॥ नच तस्याऽपूर्वविधाप्यपनादिकल्पनागौरवम् ॥
फलमुखत्वात् ॥ प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकं तादृश कोशादिकं येन तद-
ष्टाद्वयवार्थं परित्यज्येतेति स्थिते कोनामैकप्रसरतामन्त्रदोषः ॥ विशिष्टशक्तं स्वीकुर्वता
मते हि तदाशङ्कामात्रमपि प्रसज्यते ॥ नतुन्यपेक्षारादे ॥ नीलोत्पलादौ कर्मधारयस्थले
तु रक्षणापि नास्तीत्युक्तं प्राक् ॥ एवं शूद्राद्वैतपदेपि ॥ अतएव श्रुतिविग्रहयो समा-
नार्थकत्वाय राजा पुरुषइत्यादौ राजा चासौ पुरुषइति चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामय
मिति गोमासकाविगृह्णन्ति ॥ अथकथतर्ह्येकप्रसरतामन्त्रमिया "वपदकन्तुं प्रथममन्त्र" ॥
इत्यत्र मन्त्रमुद्दिश्य प्राथम्यं विधीयतइत्यस्यायुक्तत्वमुक्तं श्रुतीयइति चेद्य तु मूलएव
समाधास्यते ॥ परकार्याभावेत्यादि ॥ अयं भावः ॥ समाप्ते विशिष्टशक्तपस्वीकारे
तस्य प्रातिपदिकसज्ञादिकनस्यात् ॥ अर्थेव वाभावेनाथवद्व्यातुत्प्रत्यय प्रातिपदिकमित्यन्या-
प्रवृत्ते ॥ नच कृत्तद्वित्यत्रसमासप्रहणेन सा समवति ॥ तस्य नियमार्थतायामन्यकारा

दिभिरक्तत्वात् ॥ समासेशक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणि-
कार्थत्वस्याप्यसम्भवाच्च ॥ किञ्च राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा
लक्षणा ॥ नाय ॥ राजः पुरुषइति विवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव
विग्रहत्वात् ॥ अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात् ॥ नान्त्य ॥ राजसम्बन्धरूप पुरुष
इति बोधापत्ते ॥ विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ते ॥ अपिच ॥
यहूनावृत्तिधर्माणायचनैरेवसाधने ॥ स्यान्महद्गौरवतस्मादेकार्थ्यभावमास्थित ॥ चकारा-
दिनिषेधोयच्चहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ॥ कर्तव्यतेन्यायसिद्धत्वात्कतदिति स्थिति रिति भूषणो-
क्तकारिकाभ्यामेकार्थ्यभावस्वीकारपक्षस्यैव सन्त्यक्त्वप्रतीयते ॥ तदर्थस्त्विदम् ॥ वृत्तधर्म-
मालिङ्गसरयाविशेषणाद्ययोगादयस्तेषाम् ॥ “स्वविशेषणानावृत्तिर्न वृत्तस्यैवाविशेषण
योगोने”त्यादिवचनै साधने गौरवम् ॥ तथा धवस्त्रदिशौ निष्कौशादिगौरवो घृतघटो गुड-
धाना केशचूड सुवर्णालङ्कारोद्दिशः सप्तपर्णइत्यादाविद्येतेतरयोगादिभ्रान्तयुक्तपूर्ण
मिश्रसघातविकारसुष्मत्ययलोपरीप्साद्यर्थोवाचनिकोवाच्यइत्यतिगौरव स्यादिति ॥ दूषणा-
न्तरमुक्तम् चकारादीति ॥ अदिना धनश्यामो हसगमना इत्यादाविवाऽऽदीना पूर्वोक्ताना
च सद्ब्रह्म ॥ दूषणान्तरमाह ॥ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति ॥ अयमाशयः ॥ चित्रगुरित्यत्र
स्वाभ्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ॥ नच तत्र लक्षणा ॥ प्राप्नोदकोग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् ॥
प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तर तरसम्बन्धिग्रामलक्षणाया अपि उदककर्तृकप्राप्तिकर्म
ग्रामइत्यर्थाभावात् ॥ प्राप्तेति कप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधि-
करणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुक्ताभिन्न प्राप्तिकर्ममिति स्यात् ॥ अन्यथा समाना
धिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिः ॥ एवमूहय उपहृतपशु उवृत्ता
दनेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ अधिकं तु भूषणादौ स्पष्टमेवेत्यलं प्राप्तिक्रियेन ॥ एकप्रसर-
ताभङ्गस्त्वित्यादि ॥ अयमाशयः ॥ पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य पञ्चमे पादे ॥ (सूत्र १८)
“देन्द्रवायधेनुवचनात्प्रतिकर्मभक्ष स्यात्” इत्येकसूत्रे पञ्चमाधिकरणे सत्कारार्थत्वात्पूर्वा
धिकरणन्यायेन सङ्गृह्यते प्राप्ते “द्विरेन्द्रवायवस्यमक्षयतिद्विर्द्यौस्तत्त्ववपदकरोति” इति
वचनाद्विर्भक्ष स्थापयिष्या (सूत्र १९) “सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते” इत्यादिरित्यत्र पञ्चा-
धिकरणे ग्रहाणां होमाद्वचनाभावाच्चाभक्ष पूर्वपक्षीकृत्य “अस्य जुहोति” इति विशेषवच-
नात्सोमस्य दोषसत्त्वेन तत्प्रतिपत्तौ विचार्यमाणायाम् “सर्वतः परिहारमाश्विन भक्षयति”
इत्याद्यपूर्वायवचनेभ्यस्तद्भक्षमुत्तरपक्षीकृत्य (सूत्र २२) “चमसेपुसमाख्याना सयो-
गस्यतश्चिमित्त्वात्” इत्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे धूमभाग “प्रीतुहोतुश्चमस प्र-
ग्रहण प्रोद्गात्वा प्रयजमानस्य प्रयन्तुमदस्याना”मिति वाक्यं विचारितम् ॥ तत्र चमसिना
चमसेपु भक्षणमस्ति नवेति सक्षये पूर्ववद्भक्षनाभावादभक्षे प्राप्ते “होतुश्चमसो ग्रहणश्चमस”
इत्यादिममाख्याबलाद्भक्षण सिद्धान्त्यते ॥ तथाहि चम्यतेऽस्मिन्निति चमसः ॥ भक्षणं
याचमतरधिकरणार्थं औणादिकोऽसन् ॥ नच तत्र होताऽन्यदोदनादि चमिष्यति ॥
सोमचमस इति हि ॥ समाचक्षते ॥ नच तद्वदुद्गम्य किन्तु यजमानस्य ॥ स्पष्टं चेद

तत्र भाष्ये ॥ अतोद्भोतः संयोगश्चमसे भक्षणनिमित्तम् ॥ यदातूणादीनामभ्युपगतमा-
धीयते तदापि भाट्टदीपिकायाम् “यदितूणादयोऽभ्युपग्राहतिपक्षाधयर्णतदाचमससद्व-
स्पाधेःरूढावेयोगयतयैवहोतृमोमादिसंबन्धोभक्ष्यभक्षकवादिसंबन्धेनैवेतितथाभक्षणसिद्धि-
रविरूढा अतश्चोद्भोतःहोतृपूजमानमैत्रावरुणवाह्याणाच्छंसिपोतृनेष्ट्यावाकाम्नीधार्णा
स्वस्वचमसेपुसमाप्ययाभक्षः ॥ सदस्यपक्षेतस्यापिस्वचमसेवचनंत्वघ्नेनिरूपयिष्यते”
इत्युक्तम् ॥ ततश्च चतुःसूत्रेऽष्टमाधिकरणेभाष्यमार्तिकमेवेन सुमहत्त्वसहितानां तद्वहि-
तानां वा सामगानामुद्गातृचमसे भक्षणं चतुःसूत्रेनवमाधिकरणे प्राप्तस्ततोहारिपौजनभक्ष
च षष्ठ्याप्य (सू. ३१) “वपदकाराद्यभक्षयेत्” इत्येकसूत्रे दशमाधिकरणे
“वपदकर्तुःप्रथमभक्षः” इति चिन्त्यते ॥ अत्र किं भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यं विधीयतइत्य-
प्राथम्यविशिष्टोभक्षः ॥ अत्र सप्तमाधिकरणे समाप्यया प्राप्ते प्राथम्यमप्राप्तमवविधीयत
इतिप्राप्ते प्रथमभक्षइति समस्तपदेन योभक्षः सप्रथमइति व्यक्तेरसंभवात्प्राथम्यविशिष्ट-
भक्षपूयात्र वपदकारनिमित्तकोविधीयते ॥ अतएवेदंभाष्ये आश्रयस्वामी ॥ “अधर्कित-
मापयैवैकाभक्षकारणम् ॥ नइतिशून्यः ॥ “वपदकाराद्यभक्षयेत्” वपदकारश्चभक्षणे-
निमित्तम् ॥ कथम् ॥ यधनात् ॥ एवंदिश्रूयते ॥ “वपदकर्तुः प्रथमभक्षः” इति ॥
भक्षणस्यभ्रातृवाच्यप्राथम्यविधानार्थपुनरुक्तःकिन्तु प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमेवविदधाति
इति” इत्याह ॥ कमलाकरभट्टोपिमीमांसाक्रमलाकरे “वपदकर्तुः प्रथमभक्षइत्यग्रान्वये-
पक्षेसमाख्याप्राप्त भक्षानुवादेनकर्तुर्विशिष्टभक्षानुवादेनवाप्राथम्यविधौवैरूप्याद्वाक्यभेदाच्च
कर्त्रादिविशिष्टभक्षविधेर्वपदकारोपनिमित्तम्” इत्याचष्टे ॥ एवंचात्रसूत्रे समाख्याप्राप्त-
भक्षादितिरिक्त्वायंमाध्यमविशिष्टोभक्षइति बोधनार्थेपुनरुक्तमुद्ययार्थश्चावदइति मन प्रति-
भाति ॥ अत्र भाट्टदीपिकायां खण्डदेवः समुत्तिर्कं पूर्णपक्षमुपन्यस्य “प्रथमभक्षइति
समासरूपेणसिन्धुदेवकादीनोद्देश्यत्वेष्टकादीनविधेयत्वेचाह्नीक्रियमाणेएकप्रसरताभद्राप-
त्तेःकर्मान्तरमेवेदम् ॥ नचतस्मिन्पुनकतावीत्राभावः ॥ सामर्थ्यमहस्येवतद्वीजत्वात् ॥
तथाहि ॥ सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थलेउद्देश्येविधेयान्वयात्पूर्वमुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेनक्रियान्व-
योवश्यकतयाः ॥ अतएवयच्छब्दयोगायायम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यपिसङ्गच्छते ॥
प्राथम्यंतत्वेनप्रथमं क्रियान्वयोन्यस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ नदत्र गृह्णितपदस्थले यागेन-
स्वर्गभावयेदित्यादौ तत्तत्पदात्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागात् च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते यश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गे अन्ययइति स्थितिः ॥
तद्वच्चेहाप्येकपदस्थले भक्ष्ये प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भक्षस्य क्रियान्वयोभ्युपगन्तव्यः ॥ तनश्च
क्रियान्वयात्पूर्वं भक्षप्राथम्ययोर्त्रिंशेणविशेष्यभावानवगमादेकार्थोभावलक्षणसामर्थ्यम-
होदपरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ॥ यद्यपि चाग्निन्मते घैया-
करणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं उद्देश्यस्य तत्रेन क्रिया-
न्वयस्य वस्तुमशायत्वत्वात् ॥ अतएवविशिष्टिपन्थिजनेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यशादिभाव-

नाविधानेपि न क्षतिः ॥ अतश्चैकप्रसरताभङ्गमिया भक्षान्तरमेव विधेयम् ॥ अतएव
लोहितोष्णीपेत्यादावतिदेशात्पूर्वमेवलोहितोष्णीपविशिष्टाः कर्तारएवप्रचारोद्देशेन विधी-
यन्ते विदोषणमात्रविधिफलकाङ्क्षितव्रतत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारोवक्ष्यते ॥ अतश्च
प्रकृते एकप्रसरताभङ्गमिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशाद्गुणादेव वपदकर्तृप्राथम्योभय-
विशिष्टभक्षान्तरमेवविधीयते सोमसंस्कारार्थम् ॥ तत्र च यागार्थत्वेन वपदकारस्य कृत्स्-
न्वात्कर्तृफलक्षणमात्रत्वेनार्थाश्रिमित्तत्वावगतेर्वपदकारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चम-
सेषुचाविशेषास्तिद्वंद्वं भवति ॥ इत्याचष्टे ॥ एवमपि भावत्काभिप्रेतमद्वैतमेवोद्दिश्य न
शुद्धत्वं विधीयते येन एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गः स्यात् किन्तु ततोतिरिक्तमेव शुद्धत्वविशिष्ट-
मद्वैतं बोध्यते ॥ तत्रार्थिकः शुद्धत्वगुणयोगस्त्वक्षयप्रतिषेधः ॥ तेन त्वदभिप्रेतस्य
व्यावृत्तिरप्यर्थसिद्धेवेति एतदधिकरणार्थप्रकाशकं माधवकृतजैमिनीयाधिकरणमालास्यं
कारिकाद्वयमाहुः ॥ आद्यभक्षेयवपदकर्तुरिति ॥ समासस्यच्छित्तिच्छेदः ॥ क्वचित्समा-
सस्थित्यसंभवादितिपाठस्तुन्यायानविरोधादयुक्तोभाति ॥ एतच्च माधवेनैव न्यायमाला-
विसराख्येतद्विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ “वपदकर्तुःप्रथमभक्षइत्येवंब्रूयते ॥ वपदकर्ताद्वोता-
स्यभक्षणंसमाख्ययाप्राप्तम् ॥ प्राथम्यत्वमासमितितदेवात्रविधीयतइतिचेत् ॥ सैवम् ॥
प्रथमभक्षइत्यस्यसमस्तवपदत्वेनयोभक्षःसप्रथमइत्येवंविच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्यवि-
शिष्टभक्षणमत्रविधीयते ॥ तस्मिन्भक्षणेवपदकारःकारणम्” इति ॥ अत्रेदमपिबोध्यम् ॥
मीमांसकैर्विशिष्टशक्तेरनभ्युपगमेपिविशिष्टलक्षणायाश्चर्गीकारादेकप्रसरतातन्मतेसिध्यति॥
एकप्रसरतर्दनाम समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाबोधकत्वं ननु विशिष्टार्थो-
पस्थितिजनकायम् ॥ तादृशव्युत्पत्तिस्तीरं तु समासघटकपदार्थेनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्दे-
श्यतासंबन्धेन शाब्दमुद्दिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिःप्रतिपन्धिरेति ॥ नचताद-
शप्रतिपन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमितिवाच्यम् ॥ सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया
क्वचिप्रतिपन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात् ॥ वस्तुतस्तु प्रथमपदार्थान्वितभक्ष-
विदोष्यनबोधानुभवपुंतिमीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेता ॥ एवं च यत्र घटिघटकपदार्थस्य
मानान्तरेणसिद्धावरूपमुद्देश्यत्वमवगतं तत्रैवेयं व्युत्पत्तिर्न सर्वत्र ॥ अन्यथा क्वपिसमा-
सोनस्यादित्यभिप्रेत्योक्तं प्राह ॥ क्वापि समासोनस्यादिति ॥ यच्चैश्चिद्वैयर्थ्यादृश-
रमयेपैकप्रसरताभंगोनाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकरूपसामर्थ्यभङ्गः ॥ उद्देश्यविधेय-
भावेनान्वये नृधगुपस्थितेनप्रत्येनतद्वद्भादियुक्तं तच्च ॥ आप्यश्रुतानुश्रुत्यात् ॥ क्रि.प्रो-
द्देश्यत्वविधेयपदे यच्छब्दतच्छब्दोपसंघट्टनप्रकारे ॥ वृत्तौ ऋदात्यादियत्तद्व्यवसांसंमवाह
तयान्वयः ॥ एकार्थीभावाभावेपि घटमित्यादौयोषटः सकर्मैवुद्देश्यविधेयताऽन्यवस्था-
भावेन सतित्राप्येवंधर्मोद्देश्यव्यामलोपधेत्यादौ सनामेपि तयान्वयदर्शनेनचैकप्रसरता-
भङ्गस्यैकार्थीभावाश्रयभावावनिश्चयाच्च ॥ किञ्च तयान्वयाऽनिप्रायेणममान्यप्रयोगेपि
मातायाप्रासंवादिन्यालोचनोत्तरं लोहितोष्णीशादित्यादौ तयायोधोभवत्येवेति मामाप्नुते-

त्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः ॥ विशेषणविशेष्येण बहुलमिति सूत्रे “उभयविशेषणत्वादुभयो-
श्च विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः” इति वार्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयता प्र-
तीतिश्च ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकस्तु पण्डितव्यविधित्सया पण्डितव्याहण इति प्रयोगे व्याहणत्वमव-
गतं पण्डितत्वं चानवगतमिति ध्येयः ॥ अतएव काव्यप्रकाशकृतोद्देशमासवान्वापि द्विती-
यमौर्वीमिव कर्तुं कस्य ॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतेत्यादीनि सप्तमोऽष्टासेच्युतसंस्कृतिशेष-
मोदाहृतानि किं वविमृष्टविधेयांशेष्वेव ॥ एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्यदस्युत्सर्गस्य
स्यानेगसहृदयहृदयस्य चैमुत्सर्गं केवलं तस्य रूपकता रीजम् ॥ यत्तु काव्यप्रदीपे गोविंद-
सूरिणा “उद्देश्यं विधेयं च यदि पृथक्पदभ्यामुपतिष्ठते तदा प्रासंग्यमुद्दिष्टया प्रासंग्यं विधीयते न च
समासे पृथक्पदादुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरित्युक्तं तत्रोत्सर्गेणेति
शेषो बोध्यः इति मञ्जूषाकारः साहित्यदर्पणे पिसप्तमपरिच्छेदे स्वर्गप्राप्तदिक्रान्तिदुष्कृतवृधो-
च्छ्रान्तैः किमेभिर्भुजैरित्यादीन् व्यवमृष्टविधेयांशस्य लघ्वोदाहृतानि ॥ व्युत्संस्कारतापांतु
गाण्डीरीकनकशिलाभिर्भुजाभ्यामाजज्ञे विपमविलोचनस्य वक्षस्वलेनोदाहृतम् ॥ “आद्यो
यमहनः ॥ स्वाङ्गकर्मकाद्येति जनुसासनबलादाहृत्पूर्वस्य सन्ः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं निय-
मितम् ॥ इह तु तद्वद्विचमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वाच्च्युतसंस्कारत्वम्” इति यद्येकप्रसर-
तामज्ञेऽप्यप्रयोगोऽभिप्रेयते तर्हि तान्यगोदाहृयेरन् ॥ किञ्च समासादापि तथा व्युत्पन्नस्य
तद्वोदोदुर्धारः ॥ आप्यायतु केश नासाधुत्वम् ॥ विशेषोपरिस्थितावपि विशेषणादौ
प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यत्वादस्वीकारे बाधकमागतम् ॥ स्पष्टं चेद् प्रायेण सर्वं लघुम-
ञ्जूषायाम् वृत्तिविचारे ॥ अधिकं च तत्रैव कर्मधारयविचारे “सप्तदशारतिर्वाजपेय-
स्य यूपोभवति ॥ स्तोहितोष्णीपाऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ याजपेययूपास्तीनुष्णीषं चा-
नूपसप्तदशत्वकौहिल्यादिविधिरिति मीमांसकाः” इत्यादि वृष्टम् ॥ तदेतत्सर्वमनति
कृष्णाहुः ॥ पयश्च शुक्राभिन्नेत्यादि ॥

मायाया भगवच्छक्तिकरूपत्वेन भगवद्भिन्नतया शुद्धत्वेन सदसद्विलक्ष-
णस्याऽनिर्वचनीयस्याज्ञानस्याऽशुद्धत्वसंपादकस्यास्वीकारादसन्म-
ते शुद्धाद्वैतसार्वादिकम् ॥ भवन्मते तु तादृशाज्ञानविशिष्टस्यैव जगत्का-
रणत्वेन जीवस्यापि मायोपहितत्वस्वीकारेण जगतोपि मायिकत्वेनैतन्म-
ते इति सङ्गतम् ॥ पर्वचक्रिञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेव ॥

यच्च सहस्राक्षे किञ्च शङ्कराचार्यमतद्व्यादितन्मते अभागाद्विद्यन्ते तदुपपत्तिः ॥
मायाया भगवच्छक्तीत्यादिना ॥ अयं भावः ॥ मायाया भगवच्छक्तित्वं “यसा-
न्मायी” विद्यायाऽविद्यायाश्च तन्मायायाश्च निषेधितमित्यादिभूतिपुराणसिद्धम् ॥ तस्याभग-
वद्भिन्नत्वं ॥ “पराऽक्षरात्मिका” इत्यादौ परत्वस्वामाविकत्वादिभावणात् ॥ प्रकाश-
श्रयादिसूत्रैः कौमादिबचनैश्च शक्तिसत्त्वमत्तोरभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ एतेन
विध्यत्वननोरयोपपत्तिः ॥ सिध्वावस्तुनः परत्वस्वामाविकत्वाद्ययोगात् ॥ अभेदादेव

नास्माकं द्वैतापत्तिर्नाप्युक्तरीतिकःसंबन्धः ॥ पराऽभिन्नत्वाच्च न तस्याभिशुद्धत्वम् ॥
 परस्य शुद्धबुद्धत्वाद्याप्तानात् ॥ नहि बहौ शुद्धे तद्वताशक्तिरशुद्धा भवपि ॥ त्वदभिमत
 मायाशब्दवाच्यमज्ञानं तु मोक्षविरोधित्वात्साधनैरुच्छेद्यत्वाच्चाशुद्धत्वसंपादकमेवेत्युक्तं
 प्राक् ॥ तस्य तथात्वादेव तदनुपहिततया जीवेश्वरातिरिक्तस्यैव चैनन्यस्यशुद्धत्वं तावक-
 ग्रन्थेष्वभ्यस्यते जीवईशोविशुद्धाचिदित्यादौ ॥ अतः शुद्धकार्यकारणात्मकमह्यद्वैता-
 भावाच्च तव मते शुद्धाद्वैतम् ॥ नच मन्मते अद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेवेति
 वाच्यम् ॥ ब्रह्मैकदेशे मायायाः सार्वदिकसत्त्वाङ्गीकारेण तदभावात् ॥ अनङ्गी-
 कारे पुनः सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् ॥ सृष्टिप्रलययोः पौनःपुन्यबोधकस्य “प्रजायन्ते
 तत्रचैवापियन्ति ॥ धातायथापूर्वम्” इत्यादिशास्त्रस्यन्याकोपाच्च ॥ नच तस्यामिध्या-
 र्थेन न तत्संबन्धइति वाच्यम् ॥ अज्ञानस्य मिध्यात्वेन भावरूपत्वासिद्धेः ॥ कल्पित-
 स्थानादित्वानुपपत्तेश्च ॥ मायया जीवभावोजीवकल्पिताचसेत्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ सद-
 सत्त्वान्यामनिर्बन्धनीयत्वस्वीकारेण सत्त्वांशेन तत्संबन्धस्यानपायाच्च ॥ तस्मात् जीवई-
 शोविशुद्धाचिद्विभागस्थवनयोर्द्वयोः ॥ अविद्यातत्कृतोबन्धः पट्टसाकमनादयइत्यूरीकारा-
 न्नवतामद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि द्वैतमशुद्धत्वं च ॥ अनादित्वेनानादिभावत्वेन वा मायाया
 नित्यत्वसाधने तु सार्वदिकमपि सत् ॥ मायासङ्कीर्णं कारणमविद्यासङ्कीर्णं कार्यमिति कार्ये
 कारणे च साङ्ख्यस्य मायाऽविद्यासंबन्धे हेयत्वेनाशुद्धतासंपादकत्वस्य च त्वन्मतग्रन्थेषु
 कार्योपाधिरयंजीव कारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यतइत्यादाय-
 नेकत्रकण्ठरयेण स्वीकारादेतन्मतमुनिष्पन्नमिति मार्तण्डोक्तं सुसङ्गतमेव ॥ औपनिषदमते
 कार्यकारणयोः शुद्धत्वे मार्तं तु श्रुतिसूत्रादिषु तत्र तत्र ब्रह्मणएवकारणत्वकथनं जीवादेः
 कार्यत्वकथनं मायाऽविद्योपाधिभावस्यानभिधानं च स्पष्टमेव ॥ तयोः स्फुटशुद्धत्वबोध-
 कोनृसिंहतापनीसन्दर्भस्तु मार्तण्डटीकायां इतिब्रह्मविदांहार्दमितिकारिकाभ्याएवनेद-
 र्शितः ॥ समार्तण्डखण्डनाकाण्डताण्डये पण्डितायमानेन भवता नाग्रातोपि ॥ कुतस्तरां
 तद्वपणकथा ॥ विशेषतश्चससन्दर्भो (अ० २ पा० १ सू० ६) दृश्यतेतिधित्याच-
 धिफर्त्तणमाप्यप्रकाशे उपनिषदीपिकादौ च विशदितइत्यलम् ॥ तस्माद-
 स्माकमेव शुद्धाद्वैतं सार्वदिकम् ॥

किञ्चासन्मतेजीवस्यापिशुद्धत्वेनब्रह्मीतत्पुरुषयोपिसंभवति ॥ तत्रापि-
 शुद्धेऽद्वैतमितिसमासेसप्तमीतत्पुरुषेकार्यस्याऽशुद्धत्वशङ्काम्यादेयं-
 शुद्धेनाद्वैतमित्यत्रापि ॥ शुद्धस्याद्वैतमितिसमासेकारणेऽशुद्धत्वश-
 ङ्कास्यादतः शुद्धयोर्द्वैतमितिसमासः फर्तव्यः ॥ त्यन्मतेचजी-
 वस्याऽशुद्धत्वेनशुद्धयोरितिसमासाऽसंभवः ॥ नचशुद्धयोस्तत्त्वंप-
 दार्थयोर्द्वैतमितिसमासः संभवत्येयेतिवाच्यं ॥ तत्त्वंपदार्थयोरि-
 त्यप्रतत्त्वंपदवाच्ययोरित्यर्थंफर्त्तेतयोर्द्वैतासंभवः ॥ नहितत्पदवा-

द्यस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यामायाप्रतिविंबितस्य तदवच्छिन्नस्य वाऽ-
 ल्पज्ञत्वादिविशिष्टेनान्तःकरणाऽवच्छिन्नेन तत्प्रतिविंबितेन चात्वं पद-
 चाच्येनाभेदस्तवसंमतः ॥ तत्त्वं पदलक्ष्ययोरित्यर्थकत्वे तु द्विवचना-
 नुपपत्तिः ॥ पदद्वयस्यापित्वन्मते स्वरूपमात्रलक्षकत्वात् ॥ स्वरूप-
 स्यैकत्वेन तत्र द्वित्याऽन्वयस्याऽसंभवात् ॥ एवं च पृथीतत्पुरुषेपीत्याद्य-
 सङ्गतमेव ॥ ब्रह्मणः शुद्धत्वेऽपि जीवस्य त्वन्मते मायिकत्वेन शुद्धत्वा-
 ऽसंभवात् ॥ अद्वैतपदार्थे ब्रह्मणि शुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयस्य शुद्धयो-
 रभेदबोधस्य बोधपादितत्वेन तत्र दोषलेशस्याप्यसम्भवात् ॥ तदज्ञान-
 मूलकः (शुद्धपदार्थस्यान्वयः केतिवाच्यं ॥ भेदे यातज्ज्ञाने वा तज्ज्ञा-
 नाभावे वा) त्यादिकः स्वकपोलकल्पितशंकासमाधानखण्डनरूपो ग्रन्थः
 (कर्तुं शक्य) इत्यन्तः प्रलापोऽपास्तः ॥ यदपि ॥ किञ्चेत्यादिना ब्रह्म-
 णो घटादिविषयकमिदं व्याख्यानविषयत्वं शङ्कराऽऽचार्याः स्वीकुर्यन्ती-
 त्युक्तं तदपि शङ्कराचार्यमतमज्ञातैव ॥ ब्रह्मणो घटादिविषयकस्यायं घ-
 टइत्यादिज्ञानस्य विषयत्वे ताद्यतैव ब्रह्मज्ञानसंभवेन मोक्षः स्यात् ॥
 किं त्वखण्डाकारवृत्तिविषयत्वमेव तैः स्वीकृतं ॥ असन्मते च भेदज्ञानेन
 शुद्धपदार्थस्यान्वयो नास्त्येवेत्यसकृदावेदितमेवातः शुद्धस्य भेदज्ञानेकः
 सम्यग्ब्रह्मज्ञानसंभवति ॥ कर्मधारयसमासपक्षे शुद्धपदार्थस्या-
 ऽभेदसम्यग्ब्रह्मज्ञानेन शुद्धपदार्थेऽन्वयस्वीकारेण सप्तमीप्रसङ्गस्याऽऽशङ्क-
 वनसम्भवत्यस्तत्संमतार्थसिद्धिश्च संभवति ॥ तथा च (नापि तृतीयः
 तत्रानुयोगितयाऽन्वये सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ त्वत्संमतार्थासिद्धेऽप्ये-
 दिकं निरस्तं ॥ किञ्चित्त्वन्मतेऽप्यद्वैतमित्यस्य द्वैतभावार्थकत्वे पारमार्थि-
 कमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ॥ बाधनादुपजीव्येन न विमेतिकाद्यनेति-
 त्वत्संमतश्लोके पारमार्थिकपदस्यान्वयः कुत्रेति वक्तव्यम् ॥ भेदे वाऽ-
 भावे वा ॥ नाद्यः ॥ भेदस्य पारमार्थिकत्वे द्वैतापत्तिः ॥ न द्वितीयः ॥
 तत्र प्रति योगितयाऽन्वये पृथीप्रसङ्गादनुयोगितयाऽन्वये सप्तमी स्यात् ॥
 इत्यादि दोषस्यापादयितुं शक्यत्वेन तुल्यत्वात् ॥ उक्तं च यतः ॥ यत्रो-
 भयोः समो दोषः परिहारो विवासमः ॥ नैकपर्यनुयोक्तव्यस्तादृशार्थ-
 विनिर्णयइति संक्षेपः ॥

एवं कर्मधारयपक्षं समर्थं पृथीतत्पुरुषपक्षमपि समर्थयितुं तत्र प्रत्यवस्थापकं ॥
 सहस्राक्षे एवं शुद्धयो रित्यादिं सिद्धिरिति संक्षेपइत्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ किञ्चास्मन्मत-

१ एवं शुद्धयोस्तत्त्वं पदार्थशोखन्मतेऽद्वैतसत्त्वेन पृथीतत्पुरुषपक्षेऽपि शङ्कराचार्यमते
 शुद्धाद्वैतपदसंगतिः ॥ त्वन्मते तु तत्त्वज्ञे उक्तविषयशुद्धपदार्थस्य संबन्धः केतिवाच्यम् ॥ भेदे

इत्यादिना ॥ विनिर्णयइतिसंक्षेपइत्यन्तेन ॥ जीवस्यापिशुद्धत्वेनेति ॥ अपि-
 शब्दोजडप्रपञ्चस्य कारणस्याक्षरस्य च समुच्चायकः ॥ तेन कार्यकारणयोरुभयोः सिद्धान्ते
 शुद्धत्वम् ॥ मार्तण्डदीकानुरोधेन समासान्तरानुपपत्तिं दर्शयन्ति ॥ तत्रापीति ॥
 सप्तमीतृतीयातत्पुरुषयोः शुद्धपदं कारणमात्रपरं संभवति ॥ तस्मिन्नेन सह वा कार्यस्या-
 द्वैतमित्यर्थः ॥ तावता कार्यं शुद्धत्वं न प्राप्यते ॥ पञ्चमेकवचनेन तत्पुरुषे शुद्धपदं
 कार्यमात्रपरम् ॥ तेन कारणे तन्नायातीत्युभयोः शुद्धताबोधनाय शुद्धयोरद्वैतमित्येव
 विप्रहोयुक्तः ॥ सप्तमीतत्पुरुषादिपक्षेषु सप्तमीतियोगविभागात्समासाध्रयणमित्यादिदो-
 षान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावाच्च लिप्यन्ते ॥ जीवस्याशुद्धत्वेनेति ॥ जीवस्ये-
 त्युपलक्षणम् ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरिश्वरः ॥ कार्यकारणतां हि त्वापूर्णबोधो-
 वशिष्यत इति कण्ठरचेण सङ्कीर्णयोरेव कार्यकारणभावस्तयोरेवोपाधिभागस्यानेनाद्वैतं च
 भवत्संमतमिति न त्वन्मते पृथीतपुरुषः ॥ उभयोः शुद्धत्वे तु न कापि भागस्यागोपेक्ष्यते ॥
 तदपेक्षणे तु कार्यं कारणे चोभयत्राशुद्धत्वापादकः साङ्ख्यप्रयोजकस्त्याज्यभागोस्त्येवेति
 न शुद्धयोस्तयोरद्वैतं त्वन्मते ॥ तेन (शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्तन्मतेऽद्वैतसत्त्वेन) इत्या-
 शुक्तिर्निरस्ता ॥ किञ्च कान्यप्रकाशादिषु स्याद्वाचकोलाक्षणिकः शब्दोन्नत्यङ्गकस्त्रिधा ॥
 वाच्यादयस्तदर्थस्त्युरितिकथनात्पदार्थयोरित्यत्र च वृत्तिद्वयस्वीकारपक्षेऽप्यर्थपदं घाट्यपरं
 लक्ष्यपरं वेति विरुद्धं दूषयन्ति ॥ तत्त्वंपदार्थयोरित्यत्रेत्यादिना ॥ अमेदस्तव-
 संमत इति ॥ सर्वज्ञत्वात्पञ्चत्वादिपरस्परविरुद्धधर्मशालिनोरैक्यस्यासंभवात्साक्षात्तयोः
 सन संमतइत्यर्थः ॥ किन्तु कार्यत्वकारणत्वनिर्वाहकभागस्य त्यागेन केवलचैतन्यस्यैक्यं
 संमतम् ॥ तथासति शुद्धयोरिति द्विवचनस्यानुपपत्तिमाहुः ॥ तत्पदलक्ष्ययोरिति ॥
 स्वरूपमात्रेति ॥ स्वरूपपदं शुद्धचैतन्यपरम् ॥ मात्रपदमशुद्धत्वापादककार्यकारण-
 भावप्रयोजकोपाधिभागव्यवच्छेदार्थम् ॥ द्वित्वस्योपाधिमात्रमूलकत्वादुपाधिरहितस्यैव
 शुद्धतायास्तत्त्वन्मतेऽपि स्वीकाराच्च शुद्धे द्वित्वानुपपत्तिर्युक्तैव ॥ सिद्धान्ते द्विवचनोपपत्तिं
 च दर्शयिष्यामः ॥ तस्मात्तदुक्ता तन्मते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिरसङ्गतैव ॥ अपिचैवं समास-

वातज्ज्ञानेवातज्ज्ञानाऽभावेवा ॥ नायः ॥ अप्रसिद्धेः ॥ नहि ते शुद्धब्रह्मसंयन्धी भेदः प्रसिद्धः ॥
 सामर्थ्याऽभावेन समासाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ अतएव न द्वितीयः ॥ नहि देवदत्तस्य यद्धटशानं
 तदभावाद्यज्ञदत्ते इत्यर्थे देवदत्तस्याऽष्टशानं यज्ञदत्ते इति विश्वासः प्रयुज्यते ॥ किञ्च शुद्धस्य भेद-
 शानेन कः संयन्धः ॥ न तावद्विषयिता ॥ तत्राऽप्रसिद्धेः ॥ अमरस्यकस्याऽपि तस्य सत्त्वे त्वसं-
 मतस्य शुद्धाद्वैतस्याऽसिद्धेः ॥ नहि तत्सत्त्वे तत्त्वियेयः कर्तुं शक्यः ॥ क्रियेदमेव शङ्करा-
 चार्याः स्वीकुर्यन्ति यद्भ्रमणोपघादिनिषयवमिष्याज्ञानविषयत्वं तथैवमपि स्वीकुर्यात्तर्हि कर्म-
 धारणपक्षे खमतेन सदैव तन्मतं प्यावर्तयेयः ॥ नाप्याश्रयाध्यामावः ज्ञानस्य सत्यत्वे भेदसिद्धेः ॥
 अस्त्यत्वे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तेः ॥ नापि तृतीयः ॥ तत्राऽनुयोगितयाऽन्येऽपि सप्तमीप्रसङ्गात् ॥
 स्वतन्मतायांसिद्धेः ॥ प्रतियोगितया तु नान्वयसंभवाः ॥ भेदज्ञानस्य तथान्विनत्वात् ॥ किञ्च
 शुद्धप्रतियोगिकोद्वैतप्रतियोगिकोऽभावइत्यर्थे का तथेतिदिदितिसंज्ञेयः ॥ ३ ॥ ६ ॥

द्वयेपि स्वमते शुद्धद्वैतपदसङ्गतिस्वीकुर्यन्स्वोक्तपूर्वरीत्या शुद्धपदम्यावर्त्तं समतप्रसिद्धं
 पक्षद्वयेपि प्रदर्शय ॥ मतान्तरप्रसिद्धम्यावर्त्तनार्थमेव तदिति चेन्नित्तमस्याभिः ॥ फलित-
 माहुः ॥ एवञ्चपणीति ॥ ब्रह्मणः ॥ मायाविद्योपाधिरहितचैतन्यस्य ॥ जीपत्येति
 नापलस्याप्युपलक्षणम् । अथवा विशुद्धचित्तैव सद् जीवस्यामेवमिच्छन्तमेकदेशिनं प्रतीय-
 मुक्तिः ॥ स्वमते समासद्वयेपि तदुक्तदोषाप्रसक्तिं बोधयितुमाहुः ॥ अद्वैतपदार्थ
 इत्यादिना ॥ कर्मधारये शुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयः ॥ पणीतत्पुरुषे शुद्धयोरभेदबोधइति
 विवेकः ॥ तथाहि पणोत्तत्पुरुषपक्षेऽद्वैतशब्दार्थवच्छरीत्या द्विचप्रकारकज्ञानविस्मयव-
 ज्ञानमेव ॥ तत्र शुद्धपदार्थस्य विपर्ययासंबन्धेनान्वयः ॥ तथाच शुद्धयोरद्वैतमित्यस्य
 मायासंबन्धरहितकार्यकारणविषयकमभेदज्ञानमित्यर्थोभिप्रेयतेऽतो न काप्यनुपपत्तिः ॥
 यथद्वैतशब्दार्थभेदज्ञानाभावः स्यात् ॥ स्यात्तदा (भेदेवास्तज्ज्ञानेवातज्ज्ञानाभावेवा)
 इति विकल्पावकाशः ॥ तथापि नङ्गीकारादेव पक्षत्रयवपक्षिस्तदोषानिरस्ताः ॥ किञ्चाभ्यु-
 पेत्यापि धूमः ॥ असत्त्वद्वैतशब्दार्थभेदज्ञानाभावैकदेशे भेदे शुद्धपदार्थस्यान्वयः ॥
 संबन्धश्च शुक्तिरूप्यमित्यादौ समस्तस्थले शुक्त्यादेरूप्यादाविव स्वाधिकरणक्रुरोपविप-
 र्यम् ॥ नच शुद्धसंबन्धी भेदस्तथाप्रसिद्धइति वाच्यम् ॥ मायोपाधिसंबन्धमन्तरा
 शुद्धस्य ब्रह्मणएव बहुस्यामितीच्छया आकाशादितत्तत्कार्यरूपेण परिणततायाः “सहैता-
 वानास ॥ तत्वात्मानं स्वयमकुस्त ” इत्यादिकाण्वतैत्तिरीयप्रभृतिश्रुतिभिर्निर्वायात्कार्य-
 कारणयोरेकयोः शुद्धत्वेपि आकाशोवापुश्च वस्तुतोऽतिरिक्तावेवेत्येवं कार्यकारणयोर-
 रोप्यमाणस्य भेदस्य मन्मते शुद्धसंबन्धितायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ एतेन सिद्धान्ते शुद्धयोरिति
 द्विवचनस्योपपत्तिरपि सिद्धा ॥ एकमेवेत्यादिश्रुतिभिरिकसङ्ख्येव “सर्वाध्यामयतिप्रिधा-
 भवतिपञ्चधासप्तधानवधौचैवपुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्चद्राचैकश्चसहस्राणिचविंशतिः ”
 इत्यादिनिर्दिष्टान्दोषभूमविद्यादिश्रुतिभिः सङ्ख्यानाश्रमपि महार्थमप्य ॥ तत्र बहुस्यामिती-
 च्छपामित्येवयोगेन जतुपृथगतद्रवत्वमियाभिव्यज्यते ॥ सङ्ख्यामात्रस्य ब्रह्मधर्मत्वादेवाश-
 भेधप्रकरणेतैत्तिरीयसंहितासप्तमकाण्डद्वितीयप्रपाठकेऽप्युक्तदशानुवाकमारभ्य पायदध्याय-
 समाप्ति ॥ एकसैस्वाहाह्वाम्यास्वाहाभिम्यास्वाहा ” इत्यादिना “समुद्रायस्वाहामभ्याय-
 स्वाहान्तायस्वाहापरार्थमस्वाहा ” इत्यन्तेन सर्वसङ्ख्यायविशिष्टपरमात्मन आहुतयमाज्ञाताः ॥
 तस्माज्जलात्मनोः समुद्रतत्पुनोरितीय शुद्धयोर्हेतुकार्ययोरिति द्विवचने नानुपपन्नम् ॥
 नचवृत्त्येकदेशेऽन्वयःसामर्थ्याभावानुपपन्नइति शङ्क्यम् ॥ शरैःज्ञातितपत्रहत्यादावन्वयि-
 तावष्टेदकरूपेणोपस्थितवृत्त्येकदेशार्थेऽप्यन्वयस्य सर्वैः स्वीकारात् ॥ एतेन (अप्रसिद्धेः
 सामर्थ्याभावेनसमासमावाप्तसङ्गाथ) इति तदुक्तं हेतुद्वयमपास्तम् ॥ भेदज्ञानेऽन्वय-
 स्वीकारपक्षेपि सतएवेति परामृष्टोद्वितीयहेतुश्चनिरस्तः ॥ देवदत्तस्य यद्वदज्ञानमित्याशुदा-
 हरणं तत्तन्तविरुद्धम् ॥ तत्र देवदत्तसंबन्धि यद्वदज्ञानं तदभावस्याधिकरणं देवदत्तभिन्न-
 मिदं तु शुद्धसंबन्धि यद्वदज्ञानं तदभावस्याधिकरणं न भिन्नं ज्ञाने देवदत्तसंबन्धभाश्र-
 यिता भेदज्ञाने तु शुद्धसंबन्धोविपर्ययितेति भेदात् ॥ देवदत्तोपदं नानयति तस्य घटज्ञाना-

भावादिति तु विज्ञाः प्रयुक्ततएव ॥ घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति च ॥ तत्रदेवदत्तस्य वृत्त्येक-
देशे घटज्ञानेऽन्वयः ॥ अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ घटाज्ञानमित्यादौ तु
घटादिविषयकज्ञानस्याभावइत्येतार्थः ॥ अत्रापि वृत्त्येकदेशेज्ञानेघटादेर्विषयिता ॥ अपि
च भवानपि शतशस्तथा प्रयुक्ते ॥ यथा संप्रति शुद्धाद्वैतपदार्थदूषणारंभएव (समास-
द्वयस्याप्यसङ्गतेः) इति भवान्प्रायुक्ते ॥ अत्र समासद्वयशब्दार्थस्य सङ्गतावन्वयस्तद-
भावे वा ॥ नाद्यः ॥ समासैकदेशेऽन्वयासंभवस्य त्वया स्वीकारात् ॥ न द्वितीयः ॥
अनुयोजितयान्वये सप्तमीप्रसङ्गस्य त्वयोक्तत्वात् ॥ तत्र यथा समादध्यास्तथात्रापि
समाधिमवधारय ॥ प्रयोगान्तराण्यप्युदाहरिष्यन्ते ॥ शुद्धस्य भेदज्ञाने संबन्धस्तु
विषयिता ॥ शुद्धयोः कार्यकारणयोर्मिथ्याद्वैतविषयत्वंतुममप्रसिद्धमेव ॥ द्वैतस्यमिथ्या-
त्वान्मत्संमतशुद्धाद्वैतस्यसम्यक्सिद्धिः ॥ त्वन्मतेद्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितज्ञातमिति विप्रहे-
णद्वैतशब्दवाच्यस्यनामरूपात्मकप्रपञ्चस्यमिथ्याभूतस्यप्रतीतिविषयत्वेऽप्यद्वैतपदेनयधानि-
येधः ॥ स्पष्टचेदंमञ्जूपादिष्वपि ॥ तथाशुद्धकार्यकारणविषयकभेदज्ञानस्यभ्रमात्मकस्य
निषेधःकर्तुंशक्यः ॥ द्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितंज्ञानंतदेवद्वैतमिति विप्रहेणद्विष्येप्रकारसारयावि-
षयता ॥ शुद्धयोस्तुविशेष्यताऽयासेतितत्त्वम् ॥ यथातवघटादिप्रपञ्चविषयकमिथ्या-
ज्ञानविषयत्वंप्रक्षयलुप्तासाकंभेदभ्रमविषयत्वमुपाधिसंबन्धरहितप्रज्ञात्मककार्यकारण-
योरितिजानीहि ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तंमूले ॥ तदज्ञानेत्यादि ॥ अपास्तइत्य-
न्तम् ॥ एतेनैवकिञ्चेदमित्यादिभ्यावर्तयेरित्यन्तातदुक्तिरपिप्रयुक्ता ॥ तेषामंतेकार्यस्य-
मिथ्यात्वंकार्यकारणयोरौपाधिकत्वमसाकंतुकार्यस्यापिसत्यत्वंतयोरनौपाधिकत्वंचेत्यादिब-
हुतरतारतम्यस्यासकृद्वोधितत्वेन (तच्चैत्वमपिस्वीकुर्याः) इतिकथनस्याशङ्क्यत्वात् ॥
शुद्धपदार्थभेदज्ञानयोराश्रयाश्रयिभावस्तुनैवस्वीक्रियते ॥ शुद्धयोरभेदज्ञानमितिमुप्ये-
ऽस्मात्पक्षेतुसोपिनविरुद्धः ॥ अभेदस्यतत्त्ववादीभरस्यभ्रान्तरत्वानापत्तेः ॥ (किञ्चेदमेव-
शङ्कराचार्याः) इत्याद्युक्तौदूषणान्तरमप्याहुः ॥ यदपीत्यादिना ॥ वस्तुतश्चशुद्ध-
योरद्वैतमैक्यज्ञानमिति सिद्धान्ताज्ञतदीयकल्पनावकाशइत्याशयेनाहुः ॥ अस्मन्मतेचे-
त्यादि ॥ किञ्चासाकंकर्मधारयपक्षोमुच्यः ॥ तत्रशुद्धाद्वैतशब्दस्यपरमक्षपरतायाः
शीघ्रमुपस्थितेः ॥ पृथोत्पुरुषपक्षस्तुसिद्धान्तबोधसौकर्यार्थः ॥ अतएवमातंण्डटीका-
कृद्भिः ॥ शुद्धाद्वैतपदेशेयः ॥ समास कर्मधारयः ॥ अद्वैतंशुद्धयोःप्राहुःपृथोत्पुरुषंभु-
धाइत्यस्यविररणेकर्मधारयपक्षंभ्याख्याय “अतएवस्पष्टतयाबोधायपृथोत्पुरुषमाहुः”
इत्युत्तरार्थमवतारयद्भिःस्पष्टतयाबोधनार्थमेवपक्षान्तरादरणमितिदर्शितम् ॥ अभावश्चा-
स्मन्मतेपृथक्पदार्थेत्यानैवान्नीक्रियतेऽत सहस्राक्षे (नापितृतीयः) इत्यादिनाऽभावेऽन्वय-
पक्षभावादिवामसप्तमीप्रसङ्गादिशङ्का मूलं नास्ति कुतः शारोतेनित्यायादेयनिरस्तेत्यभिप्रेत्याहुः ॥
कर्मधारयसमासइत्यादिना ॥ यदिचशुद्धमद्वैतमित्यत्रापिकथञ्चित्तान्दोषान्पूया-
त्तदाप्रतियन्दीमाहुः ॥ किञ्चित्त्वन्मतेपीति ॥ यद्यपिप्रतिबन्धाग्रनुत्तरत्वंतथापि तत्स-
मायिना प्रकृतेषु समाधिर्मभवेन व्यासचरणैरपि (अ० २ पा० २ सू० १३) “सम-
पायान्मुपगमाच्च” इत्यादौतस्याभादरणादिहापितदादरणमदोषः ॥ नन्वेतावतापिपृथीत-

तुल्यरूपे किमायावमिति चेन्नन्तितादृशाः पृथगन्तव्यवितामपिशतदाः प्रमाणिकप्रयोगाः ॥
यथागीतायाम् (अ० ५ श्लो० १६) ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनशितमात्मनइति ॥ अत्र
आत्मनइत्यस्य अज्ञानमित्यत्रापिसंबन्धःशङ्कराचार्यैः “तदज्ञानंयेषांजन्तुर्नाशिविकज्ञानेना-
त्मविषयेणनाशितमात्मनोभवति” इति व्याचक्षाणैर्दर्शितः ॥ शङ्करानन्दकृततात्पर्यवो-
धिण्यांच “ज्ञानेनतुभ्रवणादेसमुत्पन्नेनात्मविषयेष्णात्मनोबुद्धेःसंबन्धिबुद्धिनिष्ठमित्येतत्”
इत्यादिना सोतिस्फुटीकृतः ॥ येषामित्यस्यापितत्रसंबन्धःश्रोत्रस्वाम्यादिभिरसन्दिग्धो
दर्शितः ॥ तथा चाज्ञानपदैकदेशे ज्ञानआत्मादेः संबन्धे असामर्थ्यादि ॥ तदभावेसंबन्धे-
नुयोगिनः पञ्चानुपपत्तिः ॥ इहाज्ञानशब्दस्य ज्ञानविरुद्धावरकवस्तुपरत्वेत्वंतदपदस्यापि
पृच्छरीतिकोऽर्थेइति तुल्यम् ॥ तथा (अ० १६ श्लो० ४) अज्ञानंघाभिजातस्यपार्थसंप-
दनासुरीमिति ॥ अत्रापि श्रीधरस्वामिशङ्करानन्दादिभिः “अज्ञानमविवेकः ॥ अज्ञानंस-
दसद्विवेकाभावः” इत्यादिष्वप्यारि ॥ इह आसुरीसंपदमभिजातस्यज्ञानाभावरूपसंबन्धः ॥
तस्य यज्ज्ञानं तदभावइत्यर्थस्यतुतावकैरप्यकृतत्वादनीचित्याद्य ॥ एयञ्चपक्षप्रसङ्गतिः ॥ न
चार्यैर्न कल्प्यम् ॥ स्वग्रन्थेषु दोषप्रसङ्गात् ॥ अकल्पनाद्य ॥ किञ्चमहाभाष्यादिषु (अ०
१ पा० ४ सू० १३) अधिपरीजननर्थकावित्यादिसूत्रेषु “उक्तार्थानामप्रयोगः” इत्याद-
यस्तादृशप्रयोगादृश्यन्ते ॥ एवमन्येषिशतशः सहस्रशः प्राचां प्रयोगाद्ब्रह्मणाः ॥ अथवा
किमेभिः ॥ एवं तावत्प्रयोगानेव निचारय ॥ यथा पठ्येतत्पुरुषखण्डनावसरेपि (तवाप्र-
सिद्धेः ॥ अस्मात्प्रत्यक्षपितस्यसत्त्वेत्वंसंमतस्यशुद्धाद्वैतस्यासिद्धेः) इतिस्वयं प्रयुक्ते ॥
इह पञ्चवन्तार्थस्य क संबन्धः ॥ सिद्धौ घा तदभावे वा ॥ नाद्यः ॥ असामर्थ्यंतिः ॥
मात्संमतशुद्धाद्वैतसिद्धिश्च बहिर्ते प्रसिद्धा ॥ न द्वितीयः ॥ सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ एवं कर्मधा-
रयखण्डनावसरे त्वया (समासद्वयत्वाप्यसङ्गतेः ॥ तादृशस्यत्वमनेऽप्रतिबुद्धत्वेनन्यावर्त्या-
लाभः ॥ जीवस्याशुद्धत्वेप्यद्वैतपदार्थस्यतत्त्वाभावात् ॥ मायावास्तवसंबन्धिबोधोऽशुद्धत्य-
स्वबन्तुमशक्यत्वाच्च ॥ अध्यासस्याशुद्धत्वेपिजीवस्याशुद्धत्वाभावाच्च) इत्यादयोपहुतरा-
स्तादृशाःस्वीयाःप्रयोगाद्ब्रह्मणाः ॥ अत्रसप्तमीप्रसङ्गान्तास्त्वदुक्तदोषाःप्रायः प्रतिवाक्यं
त्वदुक्तावेव प्रसज्यन्ते ॥ (व्यावर्त्यालाभः ॥ अन्वयासंभवव्यावर्त्यालाभयोः) इत्यादीनि
नादृशास्मात्प्रसङ्गितपदान्पि प्रयुज्यन्तप्रयुज्यता ॥ अत्र व्यावर्त्यालाभोऽप्रतिबुद्धत्वेन
विग्रहवृत्तिनतु न्यावर्त्येऽलाभइति ॥ इहापि व्यावर्त्यादेर्लाभादौ संबन्धस्तदभावेपेत्या-
घृह्यम् ॥ एवं तदनन्यत्वसूपेयव्यत्वाभावमेवार्थं वदतस्य “वयोःकार्यकारणयो-
नन्यत्वं” इतिस्वभाष्येपि स्वीक्तदोषप्रसङ्गः आस्तादौ तयोरिति पञ्चाश्वगमात् ॥
तस्मान्मत्तिष्ठण्कत्र दोषलेशानापादयितुं शतकृत्प्रसङ्गोपघटितवाक्यानि प्रयुज्ज्ञानोभवान्
भास्करे पञ्चसीकृत्निकरं संपर्धयितुं महति पङ्कशर्ते प्रोचैः पतन्तमनुकुरुते ॥ एवं च
अज्ञानंघाभिजातस्येसादिवदभावेप्यनुयोगितयान्वयः शक्यवचनः ॥ अभावपदेनाभाव
उपात्तेऽनुयोगिनः प्रायः सप्तमीनियमोनतु नन्तमासघटितपदप्रयोगे ॥ प्रतियोगितया-
न्वयस्यतु शङ्कापि बालप्रलापकत्वात् ॥ ब्रह्मात्मकार्यकारणयोर्नित्यत्वात् ॥ नन्तमास-
स्थले पदान्तरोपात्तवस्तुनः प्रतियोगितयाऽन्वये सामर्थ्यस्याभावाच्च ॥ अन्यथा चायौ

गन्धरूपयोरभावइत्यर्थे रूपस्यागन्धइति प्रयुज्येत ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धाय प्रवृत्ते निरनु-
योज्यानुयोगं निग्रहस्थानं यादिनोबोधयितुमभियुक्तोक्तिमाहुः ॥ उक्तंचेति ॥ निग्रह-
स्थानं ॥ लक्षितं गौतमेन ॥ (भा० १ भा० २ सू० ६०) “विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च
निग्रहस्थानम्” इति ॥ अत्राप्रतिपत्तिस्वरूपं तु तद्भाष्ये “परेणस्यापितंबानप्रतिपेधति ॥
प्रतिपिदं वा नोदरति” इति यात्स्यायनः ॥ तथाच अनिग्रहस्थाने निगृहीतोसीति
कथनाय परेणापादितदोषेषु भूयस्तदुक्तायेवापाद्यमानेषु तदुदारे तस्यासामर्थ्यात्तस्यैव
पराजयस्थानं सुस्थिरम् ॥ पञ्चमेऽपि (भा० २ सू० २३) “अनिग्रहस्थानेनिग्रहस्था-
नाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोगः” इत्युक्तेः ॥ यस्तुनस्तु अभावोऽसन्मते न पदार्थान्तर-
मवोनेयं शङ्का नापि समाधानम् ॥ किन्तु ज्ञानेनतुल्यज्ञानमित्यादौ भयतामारमादि-
संयन्ध्यज्ञानमिग्रास्तां शुद्धसंयन्ध्यमेदज्ञानमिति नित्यधम् ॥ तस्मात्समासद्वयस्यापि
सङ्गतेः शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशितः शुद्धाद्वैतपदार्थः सङ्गतपूयेति शुभम् ॥ २ ॥

इति सहस्राक्षस्य द्वितीयलोकस्य खण्डनम् ।

अग्रेचईशानःखजतीच्छयैवेत्यादिनाईश्वरेच्छायाजगद्धेतुत्वखण्डन-
पूर्वकस्वमतव्यवस्थापनंकृतं तत्रक्रमः ॥ (रमणार्थमिदं सर्वं ब्रह्मैवस्वे-
च्छयाऽभवदिति शुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्वं न
संभवति ॥ यदि ईश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वकार्यस्यात्तस्य
च सर्वभावाविकाराः स्युरेकस्याअपीश्वरेच्छायाः प्रतिवस्तुकालमेवे-
नाऽऽकारस्य धर्मस्य वामेदकल्पने तुलोकविरोधः ॥ लोकेज्ञानादिवदि-
च्छायाअपिअनुभवलेनसमानविषयकत्वेनस्थित्यनङ्गीकारात् ॥
तत्रलौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादैघोर्बुद्धि-
प्रयोगइवपारिभाषिकः स्यादित्यादिः ॥ अत्रोच्यते ब्रह्मैवस्वेच्छया
स्वात्मभूतयाजगद्रूपमभवत् ॥ तत्रहेतूरमणेच्छैवप्रतीयते ॥ कुतः ॥
तथैववेदप्रतिपादनात् ॥ तथाचश्रुतयः “एकाकीनरमतेसद्वितीय-
मैच्छत् ॥ बहुस्यांप्रजायेय ॥ सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति ॥ तदा-
त्मानंस्वयमकुरुत ॥ सच्चत्यञ्चाऽभव”दित्यादयः ॥ नच मायया
तथाभवनम् ॥ श्रुतिपुमायावाचकपदाऽभावात् ॥ यदिमायाऽकुरुते-
तिस्यात्तदातथैवस्वीकृतंस्यात् ॥ वैदिकानांवेदैकसमधिगम्येऽर्थेश्रुते-
रेवप्रमाणत्वात् ॥ कुतर्काश्रयणेत्वनवस्थास्यात् ॥ मोक्षाऽभाव-
श्चस्यात् ॥ अतएवोक्तं “तर्काऽप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति-
चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः” इति ॥ ननुब्रह्मणोजगद्रूपत्वे तस्यविकारि-
त्वापत्तिरतोमाययातथात्वमेवाङ्गीकरणीयम् ॥ एवञ्चमायायाएववि-
कारित्वंब्रह्मणश्चकूटस्थत्वेननिर्विकारत्वमेवेतिचेन्न ॥ ब्रह्मणःकार्या-
कारत्वेपिविकारित्वंनसंभवति ॥ सर्वमवतनसमर्थत्वात् ॥ अन्यथोपा-
दानाभिन्ननिमित्तत्वमपिनस्यात्तस्याऽपिलोकेऽदृष्टत्वात् ॥ कल्पना-

याश्चतवलोकानुसारित्वमेव ॥ अस्मन्मतेचयथावेदउपदिष्टं तथैवम-
न्तव्यम् ॥ वेदेचनिर्विकारस्यैवजगत्कारणत्वंप्रतिपादितमतस्तथैवमं-
तव्यम् ॥ अतएवमृदादीनां दृष्टान्तत्वे नोपादानंवेदेष्टव्यम् ॥ नहिमृदो
घटादिरूपत्वेपि विकारित्वम् ॥ विकारस्त्वन्यथाभावः ॥ यथाहुग्ध-
स्यदधिरूपतायां ॥ नहोवमृदोऽप्यन्यथाभावः ॥ अन्यथाघटतिरो-
भावेपुनर्मृदूपत्तानस्यात् ॥ दधोहुग्धरूपतेच ॥ नापिमृदादीनांमायया
घटादिभावः ॥ मृत्त्वेनज्ञानेघटादीनांवाधःस्यात् ॥ किन्तुमृदादीनाम-
वस्थायिविशेषपदघटादिरेवंब्रह्मणोप्यवस्थायिविशेषपदजगदित्यन्यप्रवि-
स्तरः ॥ सात्त्वैश्वरेच्छानित्या ॥ नचेच्छायानित्यत्वेसर्वदासर्वकार्यो-
त्पत्तिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ यदायथायस्योत्पत्तिर्वृद्धिस्तिरोभावादिरि-
च्छायाविपरीभूतस्तदातथातस्याऽधिर्भावादिर्जायतेनान्यथा ॥ त्वन्म-
तेपिब्रह्मणोनित्यत्वेनसर्वदासर्वकार्योत्पत्तिःकुतो नस्यात् ॥ तदेतत्स-
र्वमप्रेयक्ष्यते ॥ नञाऽऽकारयाहुल्यंसर्वकार्याकारायापकस्यापवेच्छा-
याःकल्पनात् ॥ तथैवश्रुत्यानिरूपणात् ॥ नहिलोकानुसारिण्येववेदे
कल्पना ॥ लोकेशरीरान्तःकरणादिविशिष्टपदेच्छादर्शनेनेश्वरस्या-
पिशरीरान्तःकरणादिकलोकानुसारिभिर्भवद्भिःकुतो नकल्प्यते ॥
लोकेभवन्मतेरजतताऽधिष्ठानस्यानित्यत्वाज्जगद्भूमाधिष्ठानस्यब्रह्म-
णोमिथ्यात्वंचकुतोनास्तीक्रियते ॥ लोकेजगदेतुभूतायाश्चेच्छायाभद-
र्शनेनलोकेच्छातोऽत्यन्तविलक्षणत्वेनेच्छापदस्यपारिभाषिकत्वमी-
श्वरेच्छायांभवन्मतेऽपि कुतो न स्यादिति विभावनीयम् ॥ स्यादेच्छा-
शब्दस्यनानार्थेतेत्यादिप्रलापस्तन्नभ्युपगमेनैवपरास्तः ॥

अथ नित्यायामगवदिच्छायाः क्षुतिस्तिद्धे जगत्कारणत्वे प्रत्ययस्यापि न भावावेत्तत्का-
रणत्वबोधकं जगज्जन्मादिकारणत्वरूपभूतसौत्रमहालक्षणवाचकम् ॥ सहस्राक्षे ईशानः

१ ईशानःसृजतीच्छयैव यदिती केनाऽऽत्मनाऽऽत्माध्यात्मान्येष्टयापिभयात् क्षुतिसृति
गणैरिच्छोद्भवः कालतः ॥ सृष्ट्वाज्जन्मकर्मणोबत तथाऽविद्याकर्ममायावशात्तदेतत्त्वं च परस्य
लक्षणमिदं शास्त्रेन्दुबद्धाऽन्यगम् ॥ ३ ॥ अथ रमणार्थमिदं सर्वं ब्रह्मैव सेच्छयाऽभावदिति
शुद्धाऽद्वैतमार्तन्डोक्मीश्वरेच्छामात्रस्य जगदेतत्त्वं खण्डयति ॥ ईशानःसृजतीति ॥ एवकारेण
कर्मादिव्यावृत्तिः ॥ तत्र यदीश्वरेच्छा नित्या स्यात्तदा सर्वदा सर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वं भाव-
विकाराः स्युः ॥ एकस्या अपीच्छायाः प्रतिवस्तु कालभेदेनाऽऽकारस्य धर्मस्य वा भेदकल्पने
तु लोकविरोधः ॥ लोके ज्ञानादिवदिच्छाया अपि अतुभवबलेन समानविषयकत्वेन स्थित्यङ्गी-
कारात् ॥ तत्र लौकिकेच्छातोऽत्यन्तविलक्षण्येऽपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादौचोर्वृदिशब्दप्रयोगइव
पारिभाषिकः स्यात् ॥ स्यादेच्छाशब्दस्य नानार्थता ॥ सोऽकागयतेति श्रौतव्यवहारस्य तथा-
भ्युपगमेः ॥ तस्यानित्येच्छापक्षपरत्वावश्यकमागत्वाच्च ॥

सृजतीच्छयैवयदीतृतीय श्लोक अथरमणार्थमिदमित्यादिना ब्रह्मणोनाज्ञत्वमित्यन्तेन व्याख्यानेन सहित अग्रेचर्हशानइत्यादिना अलमप्रकृतविचारेणेत्यन्तेन खण्डयि-
 प्यन्त अथरमणार्थमित्यादि वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यन्त भागतावत्परिहरन्ति ॥ अत्रोच्यत
 इत्यादिना ॥ अनभ्युपगमेनैवपरास्तइत्यन्तेन ॥ तत्र मातृण्डकारिकाया एवकार
 स्वाव्यवहितपर्यवहपदेनैव सबध्यमानउपादानात्तरकर्तृन्तरे एव व्यवच्छिनत्ति ॥ नतु
 कारणान्तरम् ॥ नापि टीकाकृता तस्योत्तरत्रान्वयोभ्याख्यात ॥ अतः सदृशाक्षे (शुद्धा-
 द्वैतमातृण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगदेतु च) इति न वक्तुं युक्तं किन्तु निबन्धादिसिद्ध
 शाङ्कराचार्यपरमगुणैर्गोडपादनिस्सुपित वा तदिच्छामात्रस्य जगदाविर्भावे प्रथमतःकरणत्व-
 मित्येवोचितं वक्तुम् ॥ प्रथमतरेतिविशेषणानुपादाने त्वस्माभिः कर्मादीनामवान्तरकारण
 त्वस्याप्रत्याख्याततयाऽऽसदनुवादे एवकारेण कर्मादिग्याहृद्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥ स्पष्ट
 तेषामवान्तरकारणत्वत्वाकरे (अ० २ पा० १ सूत्र ३४) “वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वा”
 दिति (अ० २ पा० ३ सू० ४२) “कृतप्रयत्नापेक्षस्ति”त्याद्यधिकरणेषु ॥ रमणे
 च्छैवेति ॥ रमणार्थमेव जगद्भूषणाविर्भवनमितितु विशेषतः प्रमाणोपन्यासपुर सर तदीय
 नवमश्लोकनिरसनावसरे दृष्टमिष्याम ॥ इह त्विच्छायाएव जगदाविर्भावे करणत्व पूर्ण
 मुपपादयिष्यते ॥ अथभगवान् स्वेच्छयैव स्वरूपादेव प्रपञ्चमाविष्कुरुतइति बोधकानि
 प्रमाणानि तावदुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र ऋक्षशाखावा ऐतरेयब्राह्मणे “आत्मावाहदमेकएवाप्र-
 भासीत् ॥ नान्प्रतिकञ्चनमिषत् ॥ सईक्षतलोकाब्रुसृजाइति ॥ सइमलोकानसृजत”
 तैत्तिरीयाणामानन्दवक्ष्याम् “सोकामयत ॥ बहुस्याप्रजायेयेति ॥ सतपोतप्यत ॥ सत
 पत्तइवाहद सर्वमसृजत” मैत्रायणीयोपनिषदि (प्रपाठक १ खड २ मत्र ६) “प्रजा-
 पतिर्वाएकोऽग्रेऽतिष्ठःसनारमैतैक सजात्मानमभिध्यात्वाबह्वी प्रजाबसृजत” इतिवाजसने
 यिना पुरुषविधब्राह्मणे “आत्मैवेदमप्रभासीत्पुरुषविध सोऽनुवीक्ष्यानान्यदात्मनोपश्यत्”
 इत्युपक्रम्य “सवैनैवरेमे तस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास” छन्दोगाना
 श्वेतकेतुविधायी “सदेवसोऽभ्येदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षतबहुस्या
 प्रजायेयेति । तत्तेजोसृजत” इत्यादि ॥ आथर्वणाना गोपथब्राह्मणे “ब्रह्महवाहदमप्रभा-
 सीत्स्वय वेकमेवतदैक्षतमहद्वैयक्षतदेकमेवास्मिहन्वाहमदेवमन्मात्रद्वितीयदेवनिर्मे” इति
 तेषां प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ६) “सईक्षाचक्रे” इत्युपक्रम्य “सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धाख-
 दायुर्ज्योतिराप पृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽज्जमब्राह्मीर्यतपोमन्त्रा कर्मलोकोलोकेपुचनामच”
 इतिऋग्यजु सामाथर्वस्वेवमादीनि तत्रतत्र श्रुत्यन्तराण्यप्यनुसन्धेयानि ॥ एव वेदा
 वाच्यता मायापरपर्यायप्रकृतिकारणत्वाद् च निरस्यन्सूत्रकारोप्याह ॥ (अ० १ पा० १
 सू० ४।१७) “ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ कामाचनानुमानापेक्षा ॥” (अ० १ पा० ४ सू० २४)
 “अभिध्योपदेशाच्च” इत्यादि ॥ एवमादिषु ब्रह्मणा जगतउत्पादने इच्छायाएव साधक-
 तमत्वध्रवणात् सैव कारणम् नतु विशेषोद्बुद्धजीवकर्माणिमाया वा तत् ॥ अध्रवणात् ॥
 प्रदिलतया तथाह्नीकारे तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापातात् ॥ यदि श्रुतिस्त्वथामिप्रयात्बुद्धा

प्रक्रिया सैववेदे ॥ ननु इच्छामात्रेण सर्वम् ॥ तदेतदभिप्रेत्याहु ॥ नचमाययेत्यादिना ॥ श्रुतिषु ॥ सर्वप्रकरणश्रुतिषु ॥ मायाकुरुतेति ॥ तदामानमिति स्वपरिणामबोधकवाक्यवेदेय श्रुतिवाक्य यदि स्वादिति भावः ॥ श्वेताश्वतरे पुराणेषुचोच्यमाना माया ॥ तत्रैव तच्छक्तितया प्रतिपादितेति सर्वभवनसामर्थ्यरूपा सा नमस्यातिरिक्ता ॥ अतोमह्ययथा यथा भजनमिच्छति तथा तथा स्वसामर्थ्येनैव भवतीति तत्राभिप्रायः ॥ ननु भायरूपाऽज्ञानस्वरूपात्यदभिमतता सा श्रूयते ॥ विशेषस्तु वक्ष्यते ॥ अनवस्थास्यादिति ॥ कैश्चिद्बुद्धिमन्त्रियन्तेनोष्प्रेक्षिता अपि तर्कापुद्धिमत्तैरितैरैवान्वास्तन्ते ॥ तदुत्प्रेक्षिताश्चान्यैर्बुद्धिमत्तैरिष्येकप्रतर्के प्रतिष्ठाभावादनवस्था ॥ मोक्षाभावश्चेति ॥ अलौकिकैर्धेयया श्रुतप्रतिपत्तिमन्तरा केवलतर्के पर्यवसानस्यासिध्या सत्तयात्मत्वानपाये साधनासपत्त्या मोक्षाभावः ॥ एतेन तर्कप्रतिष्ठानसूत्रस्यार्थोदर्शितः ॥ अतएवोक्तमिति ॥ अतिरोधस्य प्रथमे पादे व्यासचरणे (सूत्र ११) उक्तमित्यर्थः ॥ अथ कण्ठवेणासारसमतप्रक्रियाया श्रुतिवोऽसिद्धानपि युक्त्या ता साधयिष्यामइत्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ समादधते ॥ कार्याकारत्वइत्यादिना ॥ नसंभवतीति ॥ यथा तदात्माममितिभुक्त्योपादानत्वतथाऽजरत्वाऽमरत्वाऽविक्रियादिभुक्त्या निर्विकारत्वमपि यथागम तत्र प्रतिपत्तव्यमेव ॥ तस्यापनिषद्भावात् ॥ श्रुतिभिश्च "तदेजतितत्वेजति" इत्यादिना तत्र विरुद्धधर्माभ्यवधारणोपनात् ॥ अन्यथेति ॥ श्रुतिमनाश्रित्य तर्कश्रयजे ॥ वेदेचेत्यादि ॥ मुण्डकादिषु "सधराययातदक्षामधिमगतेयत्तद्रेइयमग्राह्यमगोघमवर्णमचक्षु धोयतदपाणिपादनिष्यविभुसर्गगतसुसुक्ष्मतद्व्यययभूतयोनिपरिपश्यन्तिधीरा" इत्यादावद्वयवादिना निर्विकारस्यैव भूतधेनिपदेन जगत्कारणवमुक्तम् ॥ अग्रे चातुपदरष्टान्तपूर्वकं "तथाक्षरास्त भवतीहविश्वम्" इति तदेव स्फुटीकृतम् ॥ एव तत्र तत्रोपनिषत्सु द्रष्टव्यम् ॥ अतएवेति ॥ अविकृतपरिणामवादास्यैव वेदाभिप्रायगोचरत्वादेव ॥ वेदेकृतमिति ॥ छान्दोग्यादिषु "ययासोम्यैकनमृपिण्डेन ॥ ययासोम्यैकनलोहमणिना" इत्यादिना कृतम् ॥ विकारस्त्वम्यथाभावेइति ॥ स्वासाधारणधर्मपरित्यागपुर स्तर पुन कारणभावप्रतिरोधिधर्मात्तरोदयोविकारः ॥ यथा दुग्धस्य दधिभावे दुग्धासाधारणधर्मस्य माधुर्यादि परित्यागः ॥ पुनर्दुग्धभावापत्तिप्रतिरोधिर्नोऽमृतत्वघनत्वादेरुदयश्च ॥ श्रुत्युक्तानां मृत्युवर्णाय प्रभृतीनां तु घटकटकट्टाहादिभावेषु तद्वसाधारणधर्माणां घनदयवकयपट्टिकारोहित्वकृष्णकनिष्ठातुवादीनां न परित्यागः ॥ नापि घटादीनां भूय कारणभावाभावापत्तिः ॥ अतएवघटादे पाकादिदशायां धर्मास्तरोदयेषु न दोषः ॥ तस्य कारणभावापत्तिप्रतिरोधिवाभावत् ॥ किञ्च यदि मृदादे औत्तरष्टान्तस्य मायया घटादिभावः स्यात्सात्तर्हि ब्रह्मणोपि तथा प्रपञ्चभावः ॥ तदेवतु नास्तीत्याहु ॥ नापीत्यादि ॥ यथा रज्जुत्वेन ज्ञानादेव तत्र सर्पप्रत्ययो न भवति तथा मृत्वादिना ज्ञानेपि घटादिप्रत्ययसंभासति नस्यात् ॥ घटाद्याविभवे कुलाद्यादिव्यापारोपि नापेक्ष्येत ॥ अहिरजौ सर्वप्रत्यये सर्पिण्यागमंघारणप्रमवाद्यपेक्ष्यते ॥ एतच्च सर्वं पुरस्तादपञ्चयिष्यते ॥

अन्यत्र विस्तरइति ॥ आप्यतत्प्रकाशनिबन्धावरणभङ्गादिषु विस्तर ॥ तस्मादन्यथा-
 नुपपत्त्यापि इच्छया ग्रहण सर्वरूपेण भवनमिति श्रौतीसर्गप्रक्रियैवादरणीयेत्यभिसन्धि ॥
 अथसाचेश्वरेच्छेत्यादेः अत्रेवक्ष्यतइत्यन्तस्याऽयमभिप्रायः ॥ साचग्रहधर्म-
 त्वाश्रित्यैव ॥ “अनुच्छित्तिर्भेदं” तिमैत्रेयीब्राह्मणादिषु तद्वर्माणां नित्यत्वान्नात् ॥
 नच यदीश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वं भावविकारा स्युरिति
 वाच्यम् ॥ सृष्ट्यधिकरणे स्थूले कालोपाधौ क्रमिकेषु सूक्ष्मकालोपाधिष्वस्मिन्काले-
 ऽस्मिन्देशइदमेतद्वारैवमाविर्भावनीय स्थापनीय वर्धनीय विपरिणमनीयमिति निखिल-
 प्रापञ्चिकपदार्थानां सामान्यतोविशेषतश्च तथा विपरीकारात् ॥ तेनैव क्रमेण सर्वमव-
 नौचित्येन सर्वकार्याणां यास्कोक्तानां तत्तद्भावविकाराणां च यौगपद्यस्याप्रसक्ते ॥ इदमेत-
 चेत्थकार लोकेपि महाराजादीनां समयसमयः ॥ अमुष्मिन्ममुष्मिन्नावसरएवादौद्
 कार्यमिति ॥ महाराजादीनां हि च प्रातरुपवनं यास्याम सङ्गवेऽक्षैः क्रीडिष्यामो-
 मध्याह्ने भोक्ष्यामोऽपराह्णे सङ्गीतं श्रोष्याम सायं नन्द्यावर्तं प्रवेक्ष्यामइत्यादीच्छाया
 पूर्वमेव सत्येपि नहि तत्तत्कालनियतस्य तस्य तस्य कार्यस्य यौगपद्यमापद्यते ॥
 इयास्तु विशेषः ॥ लौकिकेश्वराणां सङ्ख्यं कचित्कलं साधनं विषयं वा व्यभि-
 चरति ॥ नतु परमेश्वरस्येति ॥ इदमेवालोचनं “सतपोत्पद्यत” इति श्रुतौ तप शब्देनो-
 प्यते ॥ “य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमयतपः” इति मुण्डकश्रुते ॥ तपबालोचन-
 इत्यतजौणादिकोऽसुम् ॥ सन्तापार्थकप्रकृतिकासुस्रन्तादरे ॥ जीवतौल्यादनीश्वर-
 त्वमापद्यते ॥ ईश्वरान्तराभावेन फलमतइत्यधिकरणं च विरध्यते ॥ नच श्रीहने
 कालपेक्षायां द्वैत पारतन्त्र्यं वा शङ्क्यम् ॥ दशमस्कन्धे (अ० ८५ श्लो० ४)
 यत्रयेनयतोयस्ययस्यैयद्यथायदा ॥ स्यादिदमगवान्साक्षात्प्रधानपुरेश्वर इति सप्त-
 मस्कन्धेनवमाध्याये (श्लो० २०) यस्मिन् यतोयर्हियेनचयस्ययसाप्रसैयथायदुत
 यस्त्वपरपरोवा ॥ भावः करोतिविकरोतिपृथक्स्वभावः सज्जोदितस्तदखिलभवतस्वरूप-
 मित्येनमादिषुमर्त्यस्यापि भगवद्रूपतोक्ते ॥ अत्र यदायर्होतिपदार्थां तत्तदधि-
 करणकालोपाधीनामपि तदनतिरिक्तत्वं बोध्यते ॥ अयमतेपि ग्रहणं कारणत्वे
 तस्य नित्यतया भावायास्त्रये तस्याभनादितया च सर्वदासर्वकार्यादिप्रसङ्गादिदोषा-
 दुरद्वाराप्येति पुरस्त्राप्यपञ्चयिष्यते ॥ नचाकारेत्यादेः परास्तइत्यन्तस्याऽय-
 माशयः ॥ यत्तुसदृशो एकस्याजपीत्यादि अङ्गीकारादित्यन्तमुक्तं तदसत् ॥ लोके
 अपेक्षातुद्विधाधने मे भूयास्यामित्यादीच्छायां अनेकत्रिषयावगाहित्वानुभवात् ॥ नापि
 लोकविरोधोदोषः ॥ “पश्यत्यक्षुः सङ्गोत्पद्यते” ॥ गृह्यमागौस्त्वमप्राहो-
 विकारैः प्राकृतेर्गुणैः ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रहआमृतधोनिश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीनः ॥
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणैर्भगवद्गुणानामप्राकृतत्वाभिदे ॥ अथया सर्वं प्रिययुज्यतस्यैक-
 नित्यज्ञानमपि लोकविरोधाच्च शक्येतवक्तुम् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ विष्णुमहत्तनामभाष्ये
 अग्रापुःसर्वं इहमिदं तस्य “प्राणिनां कृताकृतसर्वं पश्यति स्यात्प्राणिनेन बोधेनेति सर्वं पश्यति”

इति ॥ सर्वदर्शोविमुक्तात्मेवत्र “सर्वेषांप्राणिनाकृताकृतसर्वपदपतित्वाभाविबेन-
 बोधेनेति सर्वदर्शोति” एवमादिषु द्वावराचार्यैरपि तस्य नित्यैकज्ञानस्योरीकारात् ॥
 नच नाना ज्ञानानि कल्प्यानि ॥ तेषांयुगपदेकाधिकरणवृत्तितयालोकविरुद्धये घट्टु-
 दीप्रभातापातात् ॥ सर्वविषयकज्ञानानन्वीकारे च “य सर्वज्ञ सर्वशक्ति ॥ सवेत्तिष्य
 नचतस्यवेत्ता” इति मुण्डकश्रुताश्रयतयादिश्रुतय ॥ वेदाहसमतीतानियतमाना-
 निचाहुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमातुवेदनकश्चन ॥ इत्यादिस्मृतयश्च व्याकुल्येयुः ॥
 नच पर्यायेणमर्थज्ञत्वं शङ्क्यम् ॥ सर्वेष्वप्यहिसर्वेषां भवन्तिऊमरोमिषइति श्रीभा-
 गवतोक्तरीत्या पर्यायत सर्वज्ञतायाजीवेपि सम्भवेनैवमात्र तयात्ययोधकमुत्था-
 दिविश्रुयानपायात् ॥ तत्त्वमसीत्यादौ स्पष्टसर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादित्याज्यभागव्यवस्था-
 भङ्गप्रसङ्गात् ॥ तान्यहपेद्वसर्वाणिनित्यवैयर्थपरतपेसासदिसार्वदिकसर्वज्ञत्वबोधक्रममा-
 णविरोधात् ॥ पर्यायेणसावैश्येऽभिप्रेततत्तत्काले तत्तज्जन्मज्ञानस्याहुनेपिसायेन नत्व
 वेत्येति निषेधो नोपपद्येत ॥ अथ श्रुत्याघनाकुलत्वात् सदा सावैश्य तस्य स्वीक्रियेत
 सदा तानि ज्ञानानि नाना एकमेव वा नाथ ॥ एककालावच्छेदेनानेकेषां तेषां
 सामानाधिकरण्यात् यद्गुणालावस्यायित्वस्य च लोकविरुद्धत्वात् ॥ यदि येश्वरस्य
 मनु लोकाविरोध सङ्गततर्हि त सोढ्वा लाघवादेकमेव तत्सर्वावगाहि स्वीक्रियताम् ॥
 लोकेपि समूहालयनाना ज्ञानविशेषाणामनेकावगाहितस्य दर्शनेन प्रथमपक्षप्रयत्नलो-
 कविरोधाभावात् ॥ एवमीश्वरज्ञानस्य सिद्धएकत्वे तद्विच्छायापि तयात्वमस्तु ॥ तस्या-
 ज्ञानसमानविषयकत्वनियमात् ॥ किञ्च कार्यमात्र प्रतीश्वरेच्छाप्रयत्नौ कारण न वा ॥
 न द्वितीय ॥ “सोकामयत ॥ इदं सर्वमनुगत ॥ कर्तारमीशपुरपद्मप्रयोनिम्”
 अहसर्वैश्वर्यभयोमत्त सर्वप्रयततइति तपाम्यहमह्यपश्चिगृह्णाम्युत्सृजामिषेत्यादिकर्तृत्वा-
 दिबोधकश्रुतिस्मृतिनातपीडापत् ॥ लोकायतिकादितद्वत्तन्ननिरीश्वरवादापर्याया श्रुतिप्रभृ-
 तिसर्वविश्वप्रसक्तेश्च ॥ आद्यश्चतुर्द्विषयिष्यइच्छानाना एकैव वा ॥ न प्रथम ॥ लोके
 एकैकस्यास्तस्यास्त्रिषुक्षणारख्यायि वनियमेनानेकासा तासां यौगपदस्य लोकविरुद्धत्वात् ॥
 यदि येश्वरधर्मेण तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्यमाश्रियेत तर्हि तसोढ्वा लाघवादेकैवेच्छा
 सर्वानुगता स्वीक्रियताम् ॥ इच्छाविशेषाणामनेकाविषयावगाहितायामनुभवेन प्रथमपक्ष-
 वत्प्रयत्नतद्विरोधाभावात् ॥ नच पर्यायेणतत्तद्विच्छा कल्प्या ॥ कार्ययौगपदानुपपत्ते ॥
 पुरेतापि ज्ञानमित्येव इदीकृतम् ॥ तदन्तरेणेच्छायास्तामन्तरेण कार्याणां चासम्भवात् ॥
 समानविषयकत्वं च तद्विषयविषयकत्वम् ॥ इह चेच्छाया किंविषयविषयकत्वेन स्थिति-
 रनुभवभलेनाङ्गीक्रियते ॥ ज्ञानादिसमानविषयकत्वेनेति चेन्न ॥ ज्ञानादिवदिति दृष्टान्तत
 योपन्यासासङ्गते ॥ अतएकैकविषयायगाहितराभिप्रायेण समानविषयत्वोक्तिस्तु प्रेम्णा
 च्छैलीविरुद्धा ॥ यद्य तत्र लौकिकेच्छातइत्यादि दक्ष्यमाणवक्ष्येय तन्मन्यधाधि तदप्या-
 होपुरपिकामात्रम् ॥ इच्छात्व हि नाम इच्छतीति प्रमितिषोचरेच्छावजातिभयम् ॥
 प्रवृत्ते साक्षादनुकूलगुणत्व वा ॥ अत्राद्यलक्षणे प्रमिति प्रत्यक्षसाध्याद्यन्यतमा विद-

क्ष्यते ॥ तेनेश्वरेच्छायां तादृशशब्दविषयत्वाद्याव्याप्ति द्वितीयसिंश्च ज्ञानेतिप्रसङ्गवारणाय
साक्षात्पदम् ॥ विषये तद्वारणाय गुणपदम् ॥ परे तु विषयस्यापि ज्ञानेच्छाद्वारवानुबृल-
त्वमभिप्रेत्यगुणपदं त्यजन्ति ॥ आस्ताचैतत् ॥ तथात्व चेश्वरेच्छायामपि समन्वेत्येवेति
नात्यन्तवैलक्षण्यं तस्या ॥ उद्देश्यताख्यविषयतावत्वेन तौल्याच्च ॥ अतो न तत्रेच्छाशब्दा
प्रयोग पारिभाषिकोनानार्थोवा ॥ ॥ नित्यत्वसर्वावगाहित्वाभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यस्वीकारे
तु ईश्वरज्ञानेज्ञानशब्दप्रयोगोपि पारिभाषिक स्यात् ॥ स्याद्वा ज्ञानशब्दस्य नानार्थता ॥
किञ्चनित्यत्वेनविभुत्वात्सर्ववस्तुसबन्धित्वेन धर्मान्तरैश्च लौकिकप्रतिबिम्बतोविलक्षणतमेपि
जीवे लोकविरोधमनुसन्धाय किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यादोषत्वस्वाष्टमश्लोकविवरणे वदन् प्रकृते च
ताभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यप्रतिपिपादयिष्यन्कुतो न जिह्मेहि ॥ ईशज्ञानेच्छयोश्च तत्तं शब्द
न वयं स्वयमेव प्रयुज्मः ॥ किन्तु “सञ्जात्मानमेवावेत् ॥ सद्वितीयमैच्छत्” इत्यादि-
वैदिकव्यवहारानुसारात् ॥ नच श्रौतन्यवहारोनानार्थकल्पनेन पारिभाषिकत्वेन धोपपाद-
नीय ॥ हनर्हिंसागत्योरित्यादिवज्जानातीच्छत्योरनेकशक्तिकताप्राहकमानाभावात् धातून्
पारिभाषिकार्यान्तरादर्शनाच्च ॥ अतएव वृध्यादिसज्ञास्यलेपि किञ्चन्तादयस्तेते शब्दा
एव तत्रतत्रार्थेपरिभाष्यन्ते नतु तत्तत्प्रकृतयोधातव ॥ तस्माद्वैत्तिकामयतिप्रभृतीना-
मनेकेपापारिभाषिकत्वकल्पनमरोचिष्यु ॥ इच्छाशब्दमात्रस्य पारिभाषिकत्वकल्पने तु
“सद्वितीयमैच्छत् ॥ लोकामयत” इत्यादौ न तत्कल्पनावकाशः ॥ अपिच मूलोक्तरीत्या
ईश्वरेशरीराद्यभावादीक्षितृशब्दस्य ब्रह्मणिपारमार्थिकसत्यत्वाद्भ्रमाधिष्ठानशब्दस्य भव-
न्मतेपीश्वरेच्छायाजगद्धेतुभावाद्विच्छाशब्दस्यच प्रयोग पारिभाषिक कुतो न स्यात् ॥ कुतो
धानस्यादीक्षित्रादिशब्दानानानार्थतेत्याचूड्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाएवजगद्धेतुत्वान्येच्छाया
इति (अ० ४ पा० ४ सू० १७) “जगद्भावारवर्जप्रकरणादसनिहितरात्राच्च” इत्यधि-
करणेभाष्येमुक्तानामपिजगद्भावारप्रतिषिध्येश्वरएवतस्यापयदि शङ्कराचार्यै स्वीकृतमेव ॥
तदैक्षतेत्यादिभृतीनामनित्येच्छापक्षपरतात्विछानित्यत्वनिर्णयेननिराकारिनिराकरिष्यतेच ॥
किञ्च तावका अपि बहवः सर्गसमयएव समुदयजुषामीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामाप्रलय-
स्थायिनीमेकैकामेवव्यक्ति मन्यतेऽतस्तादृशानित्येच्छापरत्वपक्षेपि वैलक्षण्यतादवस्थानो-
क्तदोषनिवारः ॥ इच्छाजन्यसर्वकार्याणां सर्गारम्भकालपूर्वोद्भवस्यापत्तेश्च ॥

यत्तु (किञ्चतदाऽऽकारास्तद्धर्मावायावन्तः कल्प्यन्तेतावत्यइच्छा
एवकल्प्यन्ता)मित्याद्युक्ततश्च ॥ श्रुत्यनुसारेणैवकल्पनाऽसन्मतेस-
भवतीत्युक्तमसंरुदेवतादृशश्रुत्यभावेनतत्कल्पनाऽसंभवात् ॥ धर्म-
मेदेनाकारमेदेनचधर्मिमेदकल्पनेस्मृत्यनुभवस्वभावेनैकवृत्तिविशि-
ष्टस्याऽनेकाकारस्यान्तःकरणस्यैकत्वनस्यात् ॥ तत्तत्क्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टैकप्रदादिकल्पनापेक्षयातावन्तोघटपटादयः कल्प्यन्तां ॥ नत्वेकं
घटप्रकल्प्यतत्रतत्रतत्क्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यानि ॥ घटकल्पनायाभा-

धिक्नयात् ॥ धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनागौरवस्य त्वन्मतेऽकिञ्चित्कर-
त्वात् ॥ त्वन्मतेनापि यौक्तिकगौरवस्यासत्त्वान्मानामावस्य चोक्तत्वा-
त् ॥ एवं च जितं क्षणिकवादिभिर्नास्ति कैः ॥ “तदैक्षत बहुसां प्रजाये-
ये” स्यादिश्रुतौ तत्तत्पदार्थाऽऽकारानेकेच्छानामप्रतीतेस्तद्वशाद्भुति-
सत्त्वे न चेदशीधुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्तीत्यादिकथनमयुक्तम् ॥
तत्रैकेच्छायाप्यप्रतीतेः ॥

सहस्राक्षे ॥ किञ्चेतदाकारा इत्यादिमाश्रीयेतैत्यन्तं भागं दूषयति ॥ यत्तु किञ्चेत्यादिना ॥
प्रतीतेरित्यन्तेन ॥ अत्राप्यं भावः ॥ यच्च किञ्चेतदाकारा इत्यादिमानामावादिष्यन्तमवादि-
तदपि कुशलाशारलंघनम् ॥ यद्विच्छावादिनापि कश्चिदाकारः प्रतीच्छन्मुपगतम्योन वा ॥
नास्त्यः ॥ निराकारकेच्छायाभप्रसिद्धेः ॥ आद्यश्चेद्विच्छानां कल्पनवाधिका न तथैकेच्छायाः
सा ॥ किञ्च प्रकारताविशेष्यतासंस्पर्गनात्पत्रिभिषविषयतानिरूपितविषयिता रूपधर्मः
प्रतीत्यरक्षणं प्रति तद्विच्छं च संतम्योन वा ॥ न द्वितीयः ॥ निर्विषयेच्छाया नुपपत्तेः ॥
आद्येद्विच्छायाः स्वाश्रयनिरूपितधर्मेष्वेपि पूर्वाङ्कविषयितानिरूपितधर्मैस्त्वसंस्तमिति धर्मकल्प-
नानो धर्मिकल्पनायागुरुशब्देच्छायाद्वयः कल्प्यन्त इत्युक्तमेव ॥ अन्यथा त्वयापि यावन्तस्त-
द्विषयाकारा मायावृत्तिविशेषाः कल्प्यन्ते तत्तत्त्वोमाया एव कल्प्यन्तां ॥ मायाकल्पनायास्तुत-
रामाधिनयाद्वयनमाश्रेण गौरवाविष्यवस्थायाभसिद्धेस्वभावाऽङ्गीकारात् ॥ तथाप्यारतोतः परण-
वृत्तिमिशेषाजीयेतुरुद्वेष्टेनृणां तत्प-करणाभ्येयान्मुपेयतां ॥ धर्मिकल्पनाभ्येन गौरवेमाना-
भास्त्वत्यर्थोक्तयात् ॥ यदि पत्रकल्पने गौरवस्य यौक्तिकत्वमाश्रीयेत तर्हि प्रकृतेरिति दाश्रीय-
तासमानयोगक्षेमात् ॥ धर्मिकल्पनस्यागुरुशब्देष्टादिपुष्टरसैक्यवनीलरथाद्येकैकधर्माभ्य-
नानाधर्मिसमुदायरूपमपि सुवचम् ॥ मूलदर्शितदिशाक्षणीकवादस्यापादनमपि मुकरम् ॥
यद्विच्छावादिनास्वाभ्येऽनन्तेच्छानां सर्वेषां स्तामुच्यते यिवादेस्तेऽनन्ता एव कल्प्या इति महदे-
वगौरवम् ॥ यच्च (नचेदशीधुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्ति यद्वलालस्य विगौरवे बहुधर्मानुगतैके-
च्छाऽऽश्रीयेत) इत्युक्तं तद्वोपाद्बहुधर्मानुगततामेकमनाभित्येकैकधर्मानुगतानां बह्वीना-
माश्रयगोपीच्छासुधर्मितायाः स्वमुत्पत्तेरुपादानेन (इष्टैरधर्मैरुपदेन) इत्यादिभ्यो कल्पस्य
स्वयमेव निरामात् ॥ तस्याः सर्वयानिधर्मैरुत्पत्तेऽभिप्रेयमाणेन धर्मानुगतत्वेन युक्तं ॥ ननु-
यहुपदम् । विषयितादिधर्मैश्चान्येच्छावाप्रसिद्धेव ॥ यस्तु नस्तु प्रपञ्चाविर्भावहेतुतया द्वा-
तायाः परावक्षेच्छायाणां यद्बहुवयोधः श्रुत्याऽभावाच्चामिच्छादेकत्वं सर्वकार्यान्वयानुपप-

१ किञ्च तदाकारास्तद्धर्मावा यावन्त कल्प्यन्ते तावत्स इच्छा एव कल्प्यन्तां ननु एवमि-
च्छाप्रकल्प्य तदाकारादयः ॥ इच्छाकल्पनायाभाधिनयात् ॥ इच्छैव धर्मैरुत्पत्तेरित्यन्तां
तस्या इच्छाधर्मैश्चात् ॥ एतेन धर्मैरुत्पत्तातो धर्मिकल्पनायागुरुशब्देच्छायाद्वयः कल्प्यन्त इ-
ति प्रयुक्तम् ॥ वचनमात्रेण गौरवादित्यस्यायाभसिद्धेव ॥ नञ्गति यौक्तिकगौरवे धर्मि-
कल्पनाभ्येनैव गौरवम् ॥ मानामावात् ॥ नचेदशी धुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्ति यद्वलालस्य-
विगौरवे बहुधर्मानुगतैरेच्छाऽऽश्रीयेत ॥

स्यासिद्धदपितत्तदाकारवत्त्वंचतुतोन्नीकार्यम् ॥ लोकविरोधादित्येसर्वास्ताः सृष्टय-
सरण्यसंभूताभासंजतंतिन्योमन्यतेनवा ॥ नापः ॥ तद्विरोधत्वादयस्यात् ॥ तद-
शीच श्रुतिःस्मृतिर्भावाच्या ॥ यथातात्कालस्यायिन्योबहुपक्षेच्छापोधिताःस्युः ॥
द्वितीयश्रेणीयवमिश्रणाप्रस्थायिन्योनानेच्छापृक्केशःक्रमेणोत्पद्यंतेयुगपदपिवाभाषणकक्ष-
णाप्रच्छिद्यहुकार्यानुपपरयाप्रागेवापान्नः ॥ अत्येतद्विरोधोनिरच्छेदः ॥ किंचसृष्टिकाल-
पवोत्पन्नानांतत्तत्सर्वंमार्गतत्तद्वायविकारविषयिणीनां लोकानुरोधात् क्षणप्रथमाप्रायस्या-
यिनीनामनन्तेच्छानामाप्रलयं तत्तत्कालनियततत्तत्कार्यसंभ्रमनिर्वाहायानन्तसंतानकल्पने
महदेयनिरयंरुगौरवम् ॥ न च कार्यपूर्वक्षणप्रेवेच्छाउत्पद्यंतइति न सृष्टिदिष्टाप्रभृति
तत्संततिः कल्प्येतिग्राह्यम् ॥ सतपोत्पप्यतेतिश्रुतिविरोधात् सार्वभ्यविरोधाच्च ॥
तथाहि परमेश्वरः सर्गाधसरण्य भागीनि यात्रकार्याणि तत्तज्जन्मास्तिवृद्धादीनि तत्र
सर्वत्र स्वेच्छानिमित्तकरत्र न जानाति न वा ॥ प्रथमे सर्वेच्छास्तदैवसिद्धास्ति ॥ द्वितीये
सर्वेविषयश्रुतीनां वेदाहं समतीतानीत्यादिस्मृतीनां च व्याकोपः ॥ अतएकस्यामपि तदिच्छायाः
सर्गाकारकत्वं श्रुत्यनुकूलयुक्तिसिद्धम् ॥ ईश्वरधर्मेण लोकविरोधस्याकिंचित्करत्वात्
अन्यथा तदीयैकनित्यज्ञानस्यापि सर्वावगाहित्वं न स्यात् ॥ तत्र प्रह्लाधर्मत्वादिना
तद्विरोधसहनेत्यत्रापि स सोढव्यइति पूर्वमेवावोचाम किंच तदिच्छायाएकत्वं
“सईक्षाचक्रे” (स्कं० १०अ० ३०।३३ श्लो० ३५) तस्येच्छयात्तवपुः कृत एव
यच्च इत्याद्येकत्वबोधकानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ नचोक्तश्रुतौ ईक्षाचक्रहृतीक्षतेरेव लिटि
रूपमाभित्यैरुपदं तदितिशङ्क्यम् ॥ शंकराचार्यैरप्युपनिषद्भाष्ये “ईक्षाचक्रेईक्षणं दर्शनं चक्रे
कृतयान्” इतिव्याचक्षाणैरीक्षामित्यत्र पृथक्पदत्वस्य बोधनात् ॥ नच द्वितीयाश्रुत्या
ग्रहगतैकत्ववत्तद्विवक्षितमितिशङ्क्यम् ॥ तस्येच्छया (स्कं० १ अ० ३ श्लो० १)
आदौ लोकसिसृक्षयेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या गवाक्रीणानीत्यादिवत्तस्याभ्युपेयत्वसिद्धेः ॥
एतेन “लोकामयत तदैक्षत सेयंदेवतैक्षत” इत्यादायेकैव सा ज्ञेया ॥ अतएव सूत्र-
कारोपि “कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ पराभिध्यानानु ॥ संकल्पादेववि” त्यादौ तस्याएक-
त्वमेवाह ॥ नित्यत्वं च “भारूपः सत्यसंकल्पआकाशात्मा” इत्यादिसामगक्षादित्यविद्या
प्रभृतिश्रुतिप्रतिपक्षं औपनिषदैः सत्यनित्यशब्दयोः पर्यायतायाः पर्याश्रितत्वात् ॥ ईश्वर-
धर्मत्वाच्चा “विनाशी वा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा” इत्यादिश्रुतिसम्मतम् ॥ नचात्रोच्छि-
त्तिधर्मत्वाभावोर्थः कल्प्यः ॥ अविनाशिपदेन पौनरुक्त्यापातात् ॥ नाप्यनुच्छित्तिधर्मो-
यस्येति ॥ तावताऽपि सधर्मकत्वापत्ते उक्तदोषाच्च ॥ धर्मनित्यत्वञ्च तुरीयश्लोकखण्डनादौ
विस्तरेणोपपादयिष्यते ॥ एवं सिद्धएकत्वे नित्यत्वे च तस्याएवानेकारकारकत्वं तत्तद्देशकाला
वच्छिन्नसर्वकार्यान्यथानुपपत्तेः ऋगादिशाखासु क्रमेण “सईक्षत लोकानुसृजा इति ॥
सद्वितीयमैच्छत्सहैतावानास सेयंदेवतैक्षत इन्ताहमिमास्तिन्नो देवता अनेन जीवेना-
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” इत्यादिभ्यस्तस्याः सर्वकारणत्वबोधकैतरेय-
काण्वच्छन्दोगादिश्रुतिभ्यश्च श्रौतार्थापत्त्यैवसिद्धाति ॥ किञ्च “बहुस्याग्रजायेयेति”

इतिप्रहायहिधेतरेतुविद्याश्रुतिः स्पष्टमेकस्यास्तस्याजनेकाकारानुगतत्वम्योधयति ॥
अन्यथा इतिशब्दद्वयं धूयात् बहुस्यामित्याकारस्य भिन्नत्वात् ॥ अकामयतेतिचावर्तनीयं
स्यात् ॥ नित्यत्वञ्च सिद्धार्थेसिद्धसकल्प इतिविश्रुतामसहस्रस्मृतिः स्फुटमाह
सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायकंवतु महामात्ये पस्पशाह्निके “सिद्धे शब्दायंसंग”
इतिवार्तिकव्याख्याने स्पष्टम् ॥

तादृश्याश्चेच्छायाग्रह्याभिधैस्तत्तत्पदार्थैः संबन्धे न किञ्चिद्वाच-
कम् ॥ पदार्थस्योत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वेनाऽऽस्तसंमते सर्वेषां पदार्थानां
ब्रह्मस्वरूपेण सत्त्वात् ॥ एतेन एवंचेत्यादिदूषणमनवकाशं जीवे-
च्छानां नित्यत्वापादनं सत्कार्यवादिनां मते न संभवति ॥ इष्टाऽऽप-
त्तिपराहतत्वात् ॥ नच जीवेच्छानामुत्पत्तिविनाशयोरनुभवसिद्ध-
त्वात्कथमिष्टापत्तिरितिवाच्यम् ॥ अनुभवम्याविर्भावतिरोभाव-
विषयकत्वात् ॥ तिरोभावेऽपिसद्रूपेणास्त्येव ॥ एवञ्चतद्गुणान्तेने-
भ्यरेच्छायाअनित्यत्वाऽऽपादनंनसंभवति ॥ जीवेच्छेश्वरेच्छयोर्नि-
त्यत्वे प्रकारभेदस्यस्त्येव ॥ “सोकामयते”त्यादावुत्पत्तिवाचकपदा-
ऽभावात्तादृशवाचकपदाऽभावाच्च कथंतादृशश्रुत्योत्पत्तिविनाशयोः
सिध्या नित्यत्वं घट्टमशक्यम् ॥ वस्तुतस्तु किञ्चेत्यादिप्रलापः
परमताज्ञानेन स्वकल्पितशङ्कासमाधानरूपउन्मत्तप्रलापतुल्य एव
(कश्चायमिच्छाविषययोस्त्यन्मते संबन्धः किंस्वरूपात्मक उत
तद्भिन्नः) इत्यादिना इच्छासंबन्धविषयकप्रश्नः कृतः तत्र धूमः ॥
इच्छाविषययोः स्वरूपएव संबन्धः ॥ सचाविर्भविष्यत्तद्विषय-
स्वरूपएव फलजनकः ॥ इच्छास्वरूपस्तु नाङ्गीक्रियतेतेनेच्छाया-
नित्यत्वइत्यादिकादोषा अनवकाशाः ॥ नचस्वरूपस्य संबन्धत्व-
संभवे संयोगादिव्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ॥ नहिकिञ्चित्प्रतियोगि-
कस्य किञ्चिदनुयोगिकस्य स्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवोऽन्यप्रतियोगि-
कानां संयोगादीनां व्यर्थत्वसंपादकइति कस्याचिदपिसंमतम् । एवं
चेच्छायाविषयैर्विषयत्वात्मकस्वरूपसंबन्धस्वीकारेपि घटादीनां
भूतलादौ संयोगे कोविरोधः ॥ किञ्च घटादीनां भूतलादौ कालिरु-
दैशिकैरुद्धानविषयत्वादीनां संबन्धानां संभवेपि संयोगस्य
संबन्धत्वं प्रतीयनुसारेण वेशेपिकैरङ्गीक्रियते ॥ एवं च समाना-
धिकरणसंबन्धस्यापि संबन्धान्तरानुच्छेदकत्वे व्यधिकरणस्यो-
च्छेदकत्वशङ्कानुद्वादपास्ता ॥ घटादीनांत्वदमिमतानुत्पन्नताद-
शायामभाविर्भूतत्वेपिसद्रूपे ब्रह्मणि घृतकाठिन्यवल्लीनत्वात्सत्त्वेन
तनेच्छायाः स्वरूपसंबन्धः संभवत्येव ॥ तथा च एतेनेत्यादिकं

दत्तोत्तरम् ॥ नाप्युभयभिन्नइत्यादिकं दूषणं तूभयभिन्नस्य संबन्ध-
स्यात्रानङ्गीकारेणैवानवकाशं सति कुड्ये चित्रमितिन्यायात् ॥

सहस्राक्षे एवं च नित्येच्छाया इत्यादिस्थितेरितिन्यायादित्यन्तं भागं दूषयन्ति तादृ-
श्याश्चेच्छायाइत्यादिना ॥ चित्रमितिन्यायादित्यन्तेन उत्पन्नत्वेति ॥
कालभेदेन व्यवस्थिते ते नास्तत्सम्भवे ॥ इदानीमयमुत्पन्नः पूर्वमनुत्पन्नइतिसत्कार्यवा-
देवक्तुमशक्यत्वात् ॥ नित्यत्वादन्यत्पन्नत्वं तु सम्मतमेवेति हृदयम् ॥ अग्रेदमाकृतम् ॥
यत् एव च नित्येच्छायास्तैस्तैरित्यादि समानमित्यन्तमलापि तनु कोलाहलमात्रम् ।
आप्रलयस्यापित्वपक्षे ईशेच्छायास्तैः सृज्यमानपदार्थैः संबन्धस्य तत्तत्कार्याणामनु-
भूयमानक्रमिकत्वोपपत्तये विरम्य व्यापारस्य च त्वयापि स्वीकार्यत्वात् ॥ अनन्तेच्छा-
संतानपक्षस्तु पुरैव निराकृतः ॥ तत्पक्षे कार्यसाक्षात्जनकेच्छातिरिक्ततत्संतानस्य
जीवेच्छावत्फलमभिचारितयैश्वर्यमपि भज्येत ॥ समानविषयत्वेनोपक्षयोक्तिस्तु विद्व-
च्छैलीविरुद्धा ॥ किञ्चैकैककार्यनियतैकैकेच्छापि तत्तत्कार्यक्षणपूर्वोत्पद्यते ततः पूर्वं वा ॥
नाद्यः तस्याः कारणत्वासिद्धेः ॥ अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तेरेव कारणत्वात् ॥
द्वितीयश्चेत् उत्पत्त्यमानेन कार्येण तत्सम्बन्धः क्षणं विरम्य व्यापारश्च वक्तव्य एव
कार्यस्य यत्नोत्तरकाले सभवात् ॥ विषयत्वरूपस्य तस्यास्तत्तत्कार्ये सम्बन्धस्यानङ्गीकारेण
घटेच्छातः पटोऽप्युत्पद्येतेति महत्येव कार्यकारणभावाऽव्यवस्था ॥ अस्तु चेयमसत्कार्य-
वादिनां त्वादिशां तात्त्विकीणाञ्चाविद्यमानेन वस्तुना तत्सम्बन्धचिन्ता ॥ अस्माकं सत्कार्य-
वादिनस्तु कार्यस्यापि नित्यत्वेन सार्वदिकस्तत्सम्बन्धो नानुपपन्नः ॥ आविर्भावश्च

१ एवं च नित्येच्छायास्तैः सृज्यमानैः सबन्धमात्राङ्गीकारपक्षोपि निरस्तः ॥ अनुत्पन्नेन
पदार्थेन तदाविर्भावेन वा इच्छायाः सबन्धाऽयोगात् ॥ समानविषयतयैवोपक्षयेण विरम्य-
व्यापाराभावाच्च ॥ अन्यथा लाघवेन जीवेच्छानामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ न च जीवेच्छानां
न नित्यत्वमनुभवेनोत्पत्तिनाशयोऽसिद्धत्वादिति वाच्यम् ॥ ईश्वरेच्छाया अपि सोऽकामयते-
त्यादिश्रुत्योत्पत्तिनाशयोऽसिद्धान्नित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ ईश्वरेच्छायामुत्पत्तिनाशयोर्व्य-
पदेशस्य सबन्धोत्पत्तिनाशाभ्यां स्वीकारे तु जीवेच्छायामपि तयोरनुभवस्ताभ्यां स्वीक्रियेतेति
समानम् ॥ किञ्च लाघवमात्रेण श्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे स्वमादेरप्यनित्यत्वाऽसिद्धिः ॥
कथायमिच्छाविषययोस्तत्त्वमतेसंबन्धः ॥ किं स्वरूपात्मकउत तद्विज्ञः ॥ आयेऽपि किमिच्छा-
स्वरूपात्मक आहोस्त्रिद्विषयस्वरूपात्मकः ॥ न तावदाद्यः ॥ इच्छायानित्यत्वेन तस्य नित्यत्वान-
पाये उक्तदोषाऽनिस्तारान् ॥ सबन्धत्वरूपेणेच्छाया अप्यनित्यत्वेन तदीयनित्यरूपमजागलस्त-
नायमानमेव ॥ अनित्यरूपस्य स्वीकृतत्वेन गौरवाऽनपायात् ॥ किञ्च स्वरूपस्य सबन्धत्वस-
म्भवे संयोगादिर्वर्ण्यः स्यात् ॥ एतेन सबन्धस्य विषयस्वरूपत्वमपि निरस्तम् ॥ घटादेस्त-
दाविर्भावस्य वाऽनुत्पत्तिदशायां तत्स्वरूपाऽभावेनैश्वरस्य तदिच्छाऽनुपपत्तेश्च ॥ नाप्युभय-
भिन्नः सबन्धः ॥ निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्च तस्याऽपि सबन्धान्तरकल्पनायामनवस्था ॥
समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादवस्थितेरिति न्यायात् ॥

असिन्देशेसिन्कालहृदमेवलौकिकानुभवगोचरीरुष्यामीतीधरेच्छाविषयव्यमेव ॥ अतो
 पसिन्कालोपायौ यद्देशायच्छेदेन यत्प्रचिकाशयिषितं तदैव तत्र तत्संसारिजीवैरनुभूयते
 यस्मिंश्च कालोपायौ यत्तिरोहिमावयिषितं तदैव तत्तिरोधत्तइति न काप्यव्यवस्था ॥
 आपाद्यमानजीवेच्छानित्यत्वं ननु सत्कार्यवादिनेष्टतयाऽभ्युपगम्येत ॥ तदुत्पत्तिनाशप्रती-
 तेराविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ अन्येवंसति जीवेच्छेश्वरेच्छयोः को विशेष इति
 चेदुच्यते ॥ जीवेच्छा पटादिवदाविर्भावतिरोभावज्ञालिनी तेन तत्र जन्यत्वमवधारः ॥
 वृत्तिरूपतज्ज्ञानवत् ॥ स्पष्टशब्दं सर्वार्थनिर्णये (कारिका १३८) बुद्धेर्बुद्धिः स्थितिर्नाम
 गुणतः सा त्रिधा मतेत्यत्र निवेद्यावरणभंगयोः तृतीयस्कंधसुबोधिन्यादौ च ॥ ईश्वरे-
 च्छास्वीश्वरवस्त्रातंम्येण नित्या वद्धमेत्वात् ॥ अतोजीवेश्वरज्ञानयोरिवदविच्छयोरपि
 नित्याये अनित्येजननमित्याद्युक्तदिशा प्रकारभेदोस्त्येव ॥ एवञ्च जीवेच्छास्तु नानाप्युक्तयो
 नेश्वरेच्छावक्षित्याः आविर्भावतिरोभावरूपतदुद्भवोपरमयोरनुभूयमानत्वात् ॥ नचानुभवः
 सन्बन्धोत्पत्तिनाशादिनाऽन्यथानेयः श्रुतिसंवादिवात् ॥ संग्राह्यज्ञायते कामः कठवल्ली-
 शृङ्गारपयकयोः “यदासर्वे प्रमुच्यन्ते कामाः” तस्मत्स्कन्धदशमाध्याये (श्लोक ७)
 विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ॥ तद्धोव पुण्डरीकाक्ष भगवत्वाय कल्पते
 एवमादिषु तज्जननप्रलययोर्ध्वंस्तिवाहुस्यस्य च श्रवणात् ईश्वरेच्छावस्त्रातंम्येण तद्वि-
 त्यताद्योपकमानानुपलंभाच्च “सोकामभव” इत्यादिश्रुतयस्तु “बहुस्याम्प्रजायेयेति”
 इतिस्वरूपव्यवस्थापकेन पूर्वान्वयिनेतिशब्देन वादशतदाकारस्यैव तदाप्राकट्यबोधयन्ति
 न तु नित्येच्छाशक्तैरुत्पत्तिनाशौ ॥ अश्रुतेः ॥ न च भूतार्थकथयताश्रुत्या तौ शक्य-
 यचनौ “सदेव सोम्येदमग्रभासीत् ॥ ब्रह्मवा इदमग्र भासीत्” इत्यादौ तद्वद्व्या
 प्रश्नगोपि तयोरापत्तेः ॥ ननु “सर्वज्ञानं” इत्यादि तत्सिद्धताबोधकश्रुतिविरोधाच्चै-
 वमितिचेत् “अनुच्छिन्तिधर्मा” सत्यसंकल्पः ॥ पराऽस्यशक्तिः” इत्यादिनित्यत्वगम-
 कश्रुतिविरोधः प्रकृतेरपि तुल्यः ॥ स्वतःप्रमाणशब्दप्रतिवृत्तलापवन्वैलौकिकेर्धेनादरणी-
 यम् ॥ तस्य स्वतःप्रामाण्यन्तु पूर्वतश्च तर्कपादबौत्पत्तिकाद्यधिकरणेषुसिद्धमेव ॥
 अन्मथा लाघवाजीवेश्वरज्ञानयोरप्यविशेषो वाच्यः “सन्नाम्नानसेवावेदं ब्रह्मास्मीति”
 इत्यादौलङ्घ्युत्पत्तिरहिततयोत्पत्तिवाक्ययोस्तत्रापि शक्यवचनत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥
 शङ्कराचार्यैरपि (अ० १ पा० ३ सू० ४) “प्राणभृच्च” इत्यादिसूत्रेषु “यद्यपि
 प्राणमृतोविज्ञानात्मनश्चात्मत्वंचेतनत्वं च संभवति ॥ तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य
 सर्वज्ञत्वात्तत्संभवेसती” त्यादिन्याकुर्वेद्विस्तयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वादिना विशेष-
 स्थांगीकारात् ॥ प्रथमपादे श्रुतिसूत्रेऽपि “यत्सर्वविषयव्यावभासनक्षमंज्ञानं नित्यमस्ति-
 सोसर्वज्ञइति विप्रतिषिद्धम् ॥ अनित्यत्वेहि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानास्ति कदाचिन्नजानास्ति
 इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्” इत्यादिनेश्वरीयज्ञाने विशेषो दर्शितः ॥ एवमीशजीवेच्छयोरपि
 नित्यत्वानित्यत्वसर्वविषयकत्वात्सर्वविषयकत्वादिनावैलक्षण्यं तैरप्यनेकत्रस्पष्टीकृतम् ॥
 यथा नेतरोऽनुपपत्तेरित्यत्र “प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिधानं च्यज्यमानानां त्रिकाराणां

स्रष्टुरन्यतिरेक ॥ सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ इतिवद्विज्ञि
 सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणे विवक्षितगुणसूत्रे ॥ सत्यसकल्पस्य हि सृष्टिस्थितिसहारेष्व-
 प्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मनोवकल्पते परमात्मगुणत्वेन च यथात्मापहतपाप्माइत्यत्र
 सत्यकाम सत्यसकल्पइतिश्रुतम् ॥ इत्याद्युक्त्वा अनुपपत्तेस्तु नशरीरइत्यग्रिमसूत्रे जीवे
 तादृताशेच्छाद्यनुपपत्तिर्याख्याता ॥ एतेन वैलक्षण्येसतीश्वरेच्छायामिच्छाशब्दप्रयोगपारि-
 भापिकत्वापातायुक्तिस्तस्य स्वाचार्याधिसेपरूपेति पुनरप्यपास्तावेदितव्या ॥ अवैलक्षण्य-
 दुराग्रहेतु उभयेच्छयोर्मायामात्रवृत्तिविशेषत्वमन्त करणमात्रवृत्तिविशेषस्य वा स्वीक्रियता
 नतु स्वेष्टरीत्या तज्ज्ञेद ॥ तथासति श्रुतुक्तदोषाणा तन्मतेऽप्यनित्यत्वात् ॥ किञ्च नहिक्-
 श्चिद्विज्ञानमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृदिति वाक्याजीवज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि प्रवाहसातत्यमव-
 श्यमभ्युपेयम् ॥ यावत्तज्ज्ञानेच्छादिकं प्रति कारणस्य चेश्वरेच्छादेर्वाच्यमेव ॥ उक्षिणी-
 याऽधोनिनीपाश्रुते ॥ परास्तुतच्छ्रुते ॥ इतिन्यायाच्च ॥ एवकारचसति जीवाना-
 मानन्त्येनानन्तायुगपत्प्रवर्तमानायावत्तद्विच्छा प्रतिकारणभूतायायुगपदनेकाकारकत्वमी-
 श्वरेच्छायाभ्यांरिसिद्धम् ॥ जीवेच्छाना नित्यत्वेतु कार्यकारणभावोपि दुर्वच ॥
 तस्मादनेकश्रुतिसमतमीश्वरेच्छाया नित्यत्वमेकावमनेकधर्मशास्त्रिव सर्वकारणत्व जीवे-
 च्छातोवैलक्षण्य च निर्वाधम् ॥ यस्तु लाघवमात्रेणश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे
 स्वमादेरप्यनित्यत्वासिद्धिरिति तदकिञ्चित्करम् ॥ नहिवभसोकामयतेत्यादावप्युपचार-
 माद्रियामहे किन्तु तद्वद्वेतिशब्दमहिम्नासिद्धमेवार्थमनुवदाम इति सन्ध्यसृष्टिश्रुतौ
 नोपचारशकाप्रसक्ति ॥ किञ्च ॥ नतरप्रधानरथयोगानपन्यायान ॥ इति स्वात्मिकवस्त्व-
 भावबोधरुश्रुतिरिवनेश्वरेच्छायास्तद्वोधिकासोपलभ्यते ॥ नापितद्विच्छायाइव स्वप्नस्य-
 नित्यत्ववोधिका सा ॥ अतोनाम्यतरस्य नित्यत्वेनानित्यत्वेन वाऽन्यतरस्य तरितस्यति ॥
 स्वप्नस्य मायामात्रस्ये न मिथ्यात्वच सन्ध्यसृष्टिरित्यधिकरणे परमाचार्यैरेव निरणायि ॥
 नेत्यतद्विच्छायास्तथात्वसाधक किञ्चिदधिकरणमस्ति ॥ अतो न किञ्चिदेतत् ॥ यच्च
 कश्चायमित्यादि इतिन्यायादित्यन्त तन्नु प्रायोनेथाधिकानेवोद्दिश्य प्रावर्ततेति तद्वन्धैरेव
 दत्तोत्तरत्वात् ॥ अतएव पिशाच पिशाचभाषयैव बोधनीय इति न्यायमनुसृत्य
 मूले समाहितम् ॥ स्वरूपपदेति ॥ स्व विषयस्यात्मा रूप यस्येति तथा ॥
 वैशेषिकैरिति ॥ सिद्धान्ते सयोगस्य स्पर्शविशेषतयाङ्गीकारादेवमुक्तम् ॥ अत्राय
 निर्गर्ध ॥ यस्तुतस्त्विच्छाविषययोर्विषयविषयिभाव सबन्ध ॥ ईश्वरेच्छाप्रपचयोस्तु
 कार्यकारणभावोधिक ॥ तौचानुभवबलात् ॥ ॥ सोकामयत ॥ एषउप ॥ ॥ इत्यादिश्रुति-
 शतबलाच्च शक्येते एवनिर्वर्तुम् ॥ तत्र ब्रूम इत्यादिमूलस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्यवगन्त-
 व्यम् ॥ विषयताच स्वरूपसबन्धएवेति प्राञ्चस्तार्किका ॥ तथाहि घटादिनिष्ठ ज्ञानादि-
 विषयत्व तत्प्रतियोगिक सबन्धविशेष सच प्रतियोगित्वादिवस्वरूपानतिरिक्तएव कृतेन
 स्वरूपेणैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनानवकाशात् ॥ नचतादृशसबन्धस्य ज्ञानविषयान्यतर
 स्वरूपत्वादरे विनिगमकाभावादुभयस्वरूपत्व कल्प्यम् । तदपेक्षयाऽतिरिक्तैकविषयता

कल्पनैव लघुरिति वाच्यम् ॥ विषयतायाविषयस्वरूपत्वे घटादिरूपिताधेयतायान्तरा-
मनुपपत्त्या ज्ञानादिस्वरूपायाप्युपगमात् ॥ अमेदेप्याधाराधेयभागेपगमेघटोज्ञानादि-
विषयतावानिति यद्वदोघटवानित्यादिप्रतीयेत ॥ नचविषयतात्वायल्लिङ्गनिरूपिताधिकरण-
तैवघटादाधुपेयते नघटत्वाल्लिङ्गनिरूपितेति नातिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ विषयतात्वाव-
लिङ्गनिरूपितत्वस्य विषयतात्वाश्रयघटादिरूपविषयतानिरूपितत्वविलक्षणस्य दुर्वच-
त्वात् ॥ अस्तुनाविनिगमनाविरहादुभयरूपाविषयता तथापि तादृशोभयस्य क्लृप्त्वाद्-
तिरिक्तविषयतायास्तत्र ज्ञानादिसम्बन्धतायाश्च कल्पनापेक्षया बहुभयस्य ज्ञानादिसम्ब-
न्धकल्पने गौरवान्नकाशइति ॥ अग्रनम्यास्तु मन्यते ॥ विषयत्व पदार्पांतरमेव ननु
स्वरूपसम्बन्धविशेष ॥ तथाहि ज्ञानविषयतायाज्ञानात्मकत्वे ज्ञानाधिकरणस्यकालादेर-
ज्ञानविषयतापत्ति कालनिष्ठज्ञानसम्बन्धस्यापि स्वरूपानतिरिक्तत्वात् घटादिज्ञानस्य घटा-
दिविषयकत्ववत्त्वाभावाविषयकत्वस्य तत्रापत्ति कालादौ ज्ञानादिसम्बन्धस्यातिरिक्त-
त्वे च विनिगमनाविरहात् विषयनिष्ठत्वसम्बन्धस्याप्यतिरिक्तत्वसिद्धिर्निष्प्रयुद्ध्यैव पृथ-
विषयतायाज्ञानस्वरूपत्वे घटप्रभृतलमित्यदिज्ञाननिरूपिताना घटभूतलादिवृत्तिपि-
पयतानाममेदाऽऽपत्त्या तादृशज्ञानानन्तर घटप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययप्रसगा घटनिष्ठप्रकारकज्ञानरूपविशेष्यताया
पथ भूतलवृत्तित्वात् ॥ घटपटादित्यादि समूहालम्बनारम्भकैकज्ञानीयघटपटादिरूपनाना-
धिपयनिष्ठविषयतानामैक्यतया तादृशज्ञानाना घटत्वपदत्वाद्यवच्छिन्नपटघटादिनिष्ठविषय-
ताकनयान्नमत्वापत्ति तदवृत्तिधर्मावल्लिखतश्चिद्विषयताशालिबुदेरेव भ्रमत्वात् ॥ तदा
घटयेन पटवेष्टीत्यनुपपत्त्यायश्च स्वात् ॥ घटत्वात्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव तादृशानु-
बन्धयत्तायविषयत्वात् ॥ विषयतायानिषयस्वरूपत्वेच घटत्वप्रकारकप्रमाविषयताया पदत्व-
प्रकारकप्रमनिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया ऐक्यप्रसङ्गेन पदत्वप्रकारकप्रमायाभपि
भ्रमत्वापत्ति ॥ एव घटवज्जुतल सयोगश्च घटभूतलसयोगादितिज्ञानयो समूहालम्बन
विशिष्टबुद्धिरूपयोरविशेषप्रसङ्गात् ॥ विषयाणां तत्त्वद्रात्मकविषयतानां चाविरक्षणत्वात् ॥
तस्मादनन्पगत्ताज्ञानतद्विषयातिरिक्तमेवविषयत्वसिध्यति ॥ तच्चविषयेघटादावाभयतया
ज्ञानेचनिरूपकतयावर्तते ॥ एतेनविषयित्वसम्पत्तिरिक्तव्याख्यातम् ॥ अधिकतु गदाधरमहा-
चार्यैर्विषयतायादे प्रपञ्चितम् ॥ तदेवेह दिक्काग्रमनूदितम् ॥ एतेन ज्ञानतद्विषयस्वरूपाति-
रिक्तविषयतायाश्चान्नयनिर्वचनत्वोक्तिरपास्ता ॥ नच तस्या अपि सम्बन्धांतर कल्प्यम् ॥
अनपस्यापातात् ॥ नन्विष्टापि सम्बन्धायाप्युपगमन्यायानुरोधादितिचेत् किमिदं सूत्र
सम्बन्धमाश्रमुच्छेत्तु प्रवृत्ते कणमक्षाभिमतसमवायमात्रवा ॥ नाय ॥ सौत्राक्षरतोप्रतीते ॥
“अस्मिन्नस्यच तद्योगज्ञास्ति ॥ अध्यात्मसम्बन्धभूमाद्यस्मिन् ॥ इह तद्योगात् ॥
परमत सेतून्मनस्तरन्धमेदन्त्यपदेतेभ्य ॥” इत्यादिषु स्पष्टतयाऽऽचार्यस्य सम्बन्धोदाहरण-

भ्याघातापाताच्च ॥ द्वितीयश्चेदौकुर्मः ॥ तथाच सति गुणकर्मजानिविशेषादि स्थित्यर्थं
 काणादैर्वृथाह्निक्रियमाणोऽयुतसिद्धयोर्नित्यसंबन्धएव समवायाद्योनेन न्यायेननिरा-
 क्रियतइति न प्रकृते एतत्प्रवृत्त्यवकाशः ॥ नचैवमनवस्थाभयात्समवायएव विश्रान्तिः
 स्वीकरिष्यत इति प्रकृतन्यायबाधःशङ्क्यः ॥ संबन्धिनि संयोगादिस्थित्यर्थं विलक्षणं
 संबन्धान्तरं स्वीकृत्य तत्र विश्रमाह्निकरणापेक्षया अन्ते रण्टावित्राहश्चेदादावेव कुतो न
 सइतिन्यायेन संयोगादिरेवाश्रयतादात्म्येन तत्र तिष्ठतीति स्वीकारस्यैव रामणीयकात्
 विलक्षणन्यर्थपदार्थान्तरस्वीकारे गौरवाच्च ॥ नहिसमवायवत् संयोगादि संबन्धामपि
 त्यक्तुं शक्यन्ते ॥ प्रत्यक्षादिप्रमितिसिद्धत्वात् तस्य विलक्षण्यंतु संबन्धमात्रस्यापाणि-
 पिहितमुभयनिष्ठतानियममुल्लंघ्य द्यणुकन्यणुकादिसंबन्धिध्वंसप्रागभावदशायामपि पर-
 माणवादिषु नित्यस्य तत्त्वाह्निकारात्फुटमेव ॥ समवाये दूषणान्तराणि श्रीहर्षमिश्रादिभिः
 खण्डनखण्डलाद्यादिषु श्रीपुरुर्योत्तमचरणैः प्रस्थानरत्नाकरेच दर्शितान्येवेति किमिह
 प्रासङ्गिकेन ॥ न्यायेतस्य (साम्यादवस्थिते) रितिलेखस्तु लेखकप्रमादाद्वास्यात् ॥
 एवमीश्वरेच्छायानित्यत्वे उक्तरीत्या ततोभ्यवस्थया क्रमेण सर्वकार्योद्भवेष्वनको-
 पित्वादशचोद्धावकाशः ॥ ननु तन्नित्यत्वे सृष्टिप्रलययोर्म्यवस्था नस्यादितिचेन्न ॥
 आकारमेवादेव तदुपपत्तेः ॥ तथाहि भगवत् इच्छाशक्तिर्नित्या ॥ उक्तादिमानेभ्यः ॥
 भगवदभिज्ञाच्च प्रकाशाश्रयन्यायात् ॥ तस्याभनेकआकाराभगवत्स्वभावसिद्धाः ॥
 “ परास्यशक्तिर्विधैवध्रूयते स्वाभाविकीज्ञानयलक्रियाच ” इति वैचिष्यश्रुतेः ॥
 तत्रसृष्टिकरिष्यद्भूत बहुस्यांप्रजायेयेति तदाकाररूपं भवति ॥ “ प्राणक्षेवप्राणोभवति-
 वदन्वाह ” इतिभ्रौतन्यायेण “ सोकामयते ” त्यादिश्रुतिभ्यस्तथासिद्धेः ॥ ततः सर्व-
 कार्यकलनानुकूलं कालात्मकं स्वस्वरूपं प्रकटयति “ अहोरात्राणिविदधत् ॥ सर्वे
 निमिपाज्जिरे ” ॥ इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ततस्तत्तत्कालावयवेषु क्रमिकाणिसर्वकार्याणि
 पर्यालोचयति ॥ स्वेच्छाऽऽकारेषु सर्वकार्यवत्तदधिकरणत्वेन तत्तत्कालोपाधीनपि विषय-
 त्वेन नियेशयतीति निष्कर्षः ॥ सतपोतप्यतेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नचोक्ताकाररूपेण भवने
 कारणान्तरसहकारोपेक्ष्यते ॥ सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्येतरनिरपेक्षत्वात् ॥ नच बहुस्यामित्या-
 द्याकाररूपं सर्वदा भवस्त्विति शङ्क्यम् ॥ कालसैवाभावात् ॥ तस्यभगवच्छेष्टारूपत्वात्
 योयंकालस्तस्येत्यक्तबंधोश्चेष्टामाहुश्चेष्टेतेनविश्रमिति श्रीभागवत्तत्वाक्यात् ॥ चेष्टाया
 इच्छातंत्रत्वात् अर्चित्यानंतशक्तेः स्वतंत्रस्यापर्यनुयोज्यत्वाच्च ॥ नहिलौकिकेश्वरोमहाराजा-
 दिरपि उपवनभवनवनप्रभृत्यन्यतमस्थानेविजिहीर्षन्पर्यनुयोज्योभवति ॥ ह्यः कथंवनविहार-
 मिष्टवानिदार्नीचोपवनविहारं कथंकारं कामयत इति ॥ अन्यथा तवापि मायाया अनदि-
 त्वेन तद्भुतिविशेषरूपाईश्वरेच्छाः कुतो नशश्रद्धेयुः ॥ तथासति सर्वकार्यं सर्वदास्यात् ॥
 नचोद्बोधकेन निर्वाहः ॥ तदपि नित्यमनित्यत्वात् ॥ आद्येसर्वदातदुद्बोधादिनिस्तारः ॥
 अन्येतस्यापिकाणंकल्प्यम् ॥ तत्राप्युक्तएवविकल्पः ॥ तत्रप्रत्यमेष्टकुट्टीप्रभातम् ॥
 द्वितीयेतवनवस्था ॥ यदिच मायायानित्यत्वेपि तद्भुतिविशेषाणां कयाचिद्युक्तया
 क्रमिकत्वमाश्रीयेत ॥ तर्हि लाघवाच्छ्रुत्यनुग्रहाच्च इच्छाकाराणामेव तथात्वमाश्रीयताम् ।

यत्तु मम मते मायावृत्तिविशेषस्तद्विषयाकार्द्विभ्वरेच्छा इत्यादिना
स्वमतप्रदर्शनं कृतं तदपि जल्पवितण्डान्यतरकयामाधित्य परमतं
खण्डयतो न संभवति तथैव परेणापि खण्डने प्रतीकारासंभवात् ॥
न च प्रतितन्त्रसिद्धान्तेनापि प्रतिकर्तुं शक्यते ॥ तत्रापि दोषोद्भाव-
नशक्यत्वात् ॥ तदेवोच्यते तत्तद्विषयाकारोमायावृत्तिविशेष-
ईश्वरेच्छा इत्यसङ्गतम् ॥ सृष्टेः पूर्वं तत्तदाकारताप्रयोजकानां
विषयाणामभावेन मायावृत्तेस्तत्तदाकारत्वासंभवात् ॥ न च तत्त-
त्पदार्थाभावेऽपि तत्संस्काराणां पूर्वं मायायां सत्त्वान्मायावृत्ते-
स्तदाकारतासंभवत्येवेति वाच्यम् ॥ तत्तत्संस्काराणां वासनारूपाणां
भयन्मन्तेऽनादित्वात्सदैवसृष्टिः स्यात् ॥ नचोद्बुद्धानामेव तद्धेतुत्व-
सिति वाच्यम् ॥ सृष्टेः पूर्वमुद्बोधकस्याप्यसत्त्वात् ॥ न चादृष्ट-
विशेषस्यैवोद्बोधकत्वम् ॥ तस्यापि भवन्मतेऽनादित्वे तदोपतादय-
स्थ्यात् ॥ किञ्च तादृशेच्छायाविषयैः सह संगन्धोऽपि न संभवति
तदानीं विषयाणामनुत्पन्नत्वात् ॥ अनुत्पन्नैस्तत्संगन्धासंभवस्तु तथै-
वोक्तः ॥ नचेश्वरेच्छायास्तत्तद्विषयाकारतैव संवन्धव्यपदेशप्रयो-
जिका इति वाच्यम् ॥ तत्तद्विषयाकारत्वस्य पूर्वोक्तयुक्त्या-
ऽसंभवात् ॥ किञ्च तत्तदाकारतायाः वृत्तिनिष्ठत्वेन विषयवृत्ति-
त्वाभावात्कथं विषयेषु संवन्धव्यपदेशप्रयोजकत्वम् ॥ एवमन्तः-
करणवृत्तिविशेषो जीवेच्छापि न संभवति वृत्तो विशेषस्य चक्षु-
शक्यत्वेन ज्ञानतो वैलक्षण्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ संवन्ध-
व्यपदेशस्तु पूर्ववदेवापास्तः ॥ तथाचेत्यादिनोक्ताः (ईश्वरेच्छाया-
अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यम् ॥ इच्छैव तत्कारणं चेदात्माश्रयः तदि-
च्छान्येच्छया चेदनवस्था) इत्यादयो दोषास्तिवच्छाया अनित्यत्वा-
स्वीकारादेवापास्ताः ॥

महत्वाद्दे मर्मेतु तत्तद्विषयेत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ यत्तु

१ ममतु तत्तद्विषयाऽऽकारोमायायावृत्तिविशेषईश्वरेच्छा तस्याश्च तत्तद्विषयाऽऽकारतैव
तत्तत्संवन्धव्यपदेशप्रयोजिका एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषो जीवेच्छासंवन्धव्यपदेशस्तु पूर्वव-
ज्ज्ञेय ॥ तथाचेद्वरेच्छाया जनेत्येव तत्कारणं वाच्यमित्याह ॥ तान्नेनेति ॥ तामिच्छा
केन सृजतीत्यर्थः ॥ ननु तामपीच्छयैव सृजतीति चेत्किं तथैवेच्छयोऽनान्यथा ॥ न तावदाद्य ॥
आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याह ॥ आत्मनाऽऽमाश्रयात्तेति ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादात्मना न सृजती-
त्यर्थः ॥ न द्वितीयः ॥ अनवस्थापते ॥ एकैककार्यायमेवैकाऽनादीच्छासन्तते. वक्ष्यतेऽन-
न्तरार्यायमनन्तेच्छासन्ततीना कल्पनेऽत्यन्तगौरवत्वेत्याहान्येष्ट्यापि भयादिति ॥ अपिशब्द-
बलाच्च सृजतीति संव्यते ॥ भयन्वनवत्वादिरूपम् ॥ ५ ॥

मममत इत्यादिनाऽपास्ता इत्यन्तेन ॥ जल्पवितण्डेति ॥ अनयो स्वरूप गौतमेन पञ्चलक्षण्या (अ० १ भा० २ सू० ४३) “ययोक्तोपपन्नश्छलज्जातिनिग्रहस्थानसाधनो-
पालंभोजल्यः (४४) स प्रतिपक्षग्यापनहीनो वितण्डा” इति दर्शितम् ॥ यथोक्तोपपन्न-
प्रमाणतर्कसाधनोपालंभ सिद्धात्ताविरुद्ध पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह छलादिभि साधनमुपा-
लभश्चास्मिन्निकृत इति तथा ॥ सन्नत्य ॥ यद्यपि छलादिभिर्नकोप्यर्थ साधयितुं शक्य ॥
तथापि तदुपयोगोर्दर्शितो न्यायमाप्यकृता ॥ “यत्तत्प्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र छलज्जाति-
निग्रहस्थानानामङ्गभावोरक्षणाथत्वात् ॥ तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्ष-
रक्षयन्ति” इति ॥ मज्जपण्य प्रतिपक्षस्थापनया हीनोपितण्डाभवति ॥ अतएव भाष्यम्
“यौतौसमानाधिकरणो विहृदौ धर्मौपक्षप्रतिपक्षावित्युक्ती तयोरैकतर वैतण्डिकोनस्यापय-
सीति परपक्षप्रतिवेधेनैव प्रवर्तते इति” इति ॥ एतदन्यतरकथाश्रयणतु परपक्षखण्डनद्वारा
स्वपक्षरक्षणार्थम् ॥ अतएव प्राच कस्यचिदुक्तिसूत्रैव भाष्ये संगृहीता “तत्राप्यव-
सायसरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहरक्षणार्थंकटकशार्त्तरक्षणव” इति ॥ प्रतितन्त्र-
सिद्धातेति ॥ पञ्चलक्षण्या (अ० १ भा० १ सू० २६) “सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युप-
गमसंस्थित्यर्थान्तर्भावात्” इति तन्त्रमेदास्मिन्नान्तानां चातुर्विध्यमभिधाय (सू० २९)
“समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रसिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्त ” एतत्स्वरूपमुक्तम् ॥ तदेवोच्यते
इत्यादेरयमाशयः ॥ यच्च ममत्रित्यादिज्ञेय इत्यन्ततदसंगततरम् ॥ स्वोक्तदोषानुन्मोषा
दोषान्तरपोषाच्च ॥ तथाहि मायायानित्यत्वेन तद्वृत्तीनामपि तथात्वौचित्या सर्वदा सर्वं कार्यं
स्यात् ॥ सर्वेच भागविकारास्तस्य युगपत्स्यु ॥ तस्या सान्तत्वंकल्पनेतु पुनः सृष्टिर्न-
स्यात् ॥ तथाच धाताव्येत्यादेर्ध्यात्रोप ॥ अतोमायाया सान्तत्वं न शक्यवचनम् ॥
यावच्च तस्या स्थितिस्तावत्सर्वकार्यसातत्यं सुस्थमेव ॥ एककालिकानेककार्यनिवाहाय
तस्यायुगपदनेकवृत्तिविशेषाङ्गीकारे श्लोकविरोधः ॥ अतः करणे तथा अदर्शनात् ॥ ईश्व-
रेच्छाया नित्यत्वानेकाकारकवमात्रप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य च तत्र प्रयुज्यमानेच्छाशब्दे पारि-
भाषिकत्वाधापादकत्वे सति त्वन्मते मायावृत्तित्वेनान्तःकरणवृत्तित्वेन चात्यन्तवैलक्ष-
ण्यस्य सुतरा तथास्य स्यात् ॥ अनेकाकारकत्वाधनपायाच्च ॥ किंच यावन्तोवृत्तिविशेषा
कल्पन्ते तावत्तोमायाएवकल्प्यता लाघवात् ॥ इन्द्रोमायाभिरित्यादिश्रौतबहुवचनानु-
कूल्याच्च ॥ एवमन्तःकरणान्यपि ॥ नचेदशीश्रुति स्मृतिर्वाकाचिदस्ति यद्वलाजडायाअपि
मायायाइच्छादिचेतनधर्मवत्प्रमाश्रीयेत ॥ अवैलक्षण्याग्रहेतु लाघवाजीवेच्छानामपि
मायावृत्तिविशेषत्व स्वीकुरु ॥ नहितस्थाभायावृत्तितातासा चान्तःकरणवृत्तिता वोधय
क्वचिद्वाक्यमौपनिषदैराग्रायते ॥ किमिदं च वृत्तिविशेषस्य विषयाकारत्वं नाम ॥ विषया
वगाहित्वं विषयप्रतियोगिकयत्किंचित्संबन्धानुयोगित्वं वा ॥ आद्येनुत्पन्नस्य पदार्थस्य
कथमवगाहः ॥ सर्वज्ञत्वादितिचेद् अनुत्पन्नेनपदार्थेनेत्यादि स्वीकृतिबाधः ॥ एतेनहि तीयोपि
परिहृतः ॥ मूलोक्तदूषणप्रस्तुतया मायावृत्तिविशेषरूपेच्छाविषययो संबन्धस्य निर्वक्तु-
मशक्यत्वाच्च ॥ कश्च त्वन्मतेपीच्छाविषययो संबन्धः ॥ यद्यप्यपदेशप्रयोजक विषयाकारत्वं

विषयविषयिभावोन्वोषा ॥ आद्ये सिद्धसाधनम् ॥ विषयाकारपदार्थबोधक्षणपञ्च संमर्गतपा
भासमानत्वात् ॥ नाप्यन्त्यः ॥ अशक्यनिर्यचनत्वात् ॥ निर्यचनेच निर्यक्तुमशक्यस्यादिति
स्योक्तिविरोधः ॥ एवं मायातद्वृत्तिविशेषयोरपि कःसंबन्धः ॥ न स्वरूपात्मकः ॥ मायाया
नित्यतया त्वदुक्तदूषणप्राप्तात् ॥ नापि समवायः ॥ अनङ्गीकारात् ॥ तदन्यथेतिरूप्यतां
सोपि वृत्तिविशेषाणामनित्यावे दुर्बलः ॥

किंचेश्वरेच्छायामायावृत्तिविशेषत्वेतस्यामायाधर्मत्वसिध्या “गौण-
श्रेष्ठात्मशब्दात् ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा” इत्यादि सूत्राणि त्वद्वी-
त्येक्षतिसूत्रं च बाधयेत् ॥ तथाहि लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसिद्धब्रह्म-
कारणवादमाक्षिप्य रजःसत्त्वाभ्यां क्रियाज्ञानसंभवेन प्राप्तं प्रकृति-
कारणवादं पूर्वेपक्षीकृत्येदमुच्यते ॥ “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति ॥
अशब्दं प्रकृतिः न जगत्कारणं तद्धि अशब्दं ॥ येदे “तदैक्षत ॥ स
ईक्षत” इत्यादौ ईक्षणपूर्वकसृष्टिश्रवणात् ॥ ईक्षणस्य च चेतनमात्र-
धर्मत्वात् ॥ यद्यपीदं सूत्रमणुमाप्ये नैवं परं दृश्यते तथाप्यस्याय-
मप्यर्थ आस्माकीनश्रीभगवत्पादानां संमतइत्यग्रिमभाष्यशास्त्रार्थ-
तत्त्वप्रकाशादिभ्योद्धायते ॥ अग्रेच ईक्षणमुपाधिभूतप्रकृतिगुणसंबन्धा-
द्ब्रह्मण्युपचर्यतइत्याशंक्य परिहरति ॥ “गौणश्रेष्ठात्मशब्दात्” इति ॥
तथा “सौकामयत” इत्यत्र “यदाहोपपत्तिसिद्ध्यदय” इति ॥
तदैक्षतेत्यग्रतस्य तावदेव चिरमिति ॥ एवमादिषु ईक्षितृनिष्ठस्य
मोक्षोपदेशोपीक्षणस्य प्रकृतिधर्मत्वापाकरणपूर्वकं शुद्धब्रह्मधर्मत्व-
साधकउपपन्नः यदि मायावृत्तिविशेषपदेशेच्छापदार्थः स्यात्
नैतत्तर्हि किंचिदपि संगच्छेत ॥ किंचानंदमयशब्दार्थस्य परमात्मत्वं
साधयित्वा सत्त्वांशेन सुखरूपाप्रकृतिरेव तदर्थोऽस्त्वित्याशंकार्या
सूच्यते “कामाच्च नानुमानापेक्षे” ति ॥ आनन्दमयस्य सौकामय-
तेतीच्छाश्रवणाद्यजडाप्रकृतिस्तदर्थः चकारेण तपः श्रवणाद्येत्यर्थः ॥
तथा प्रकृतेरुपादानत्वं निरस्य ब्रह्मणपच तथात्वं साधयन् “अभि-
ध्योपदेशाच्चे” ति श्रौतमिच्छोपदेशं तन्निरासे तस्यैव तथात्वेच
हेतूकरोति यदीच्छामायाधर्मः स्यात् ईक्षतिकामाद्यस्तर्हि विरुद्ध-
तया हेत्वाभासतामापद्यमानास्तत्तत्सूत्राणि प्रलापवचनयेयुः ॥ ननु
मायावृत्तिविशेषोपि चेतनसशिधानेन जायमानत्वात्तद्धर्मो भव-
त्विति चेन्मैवं ॥ नहिचुंबुकसन्निधानादेवायस्युत्पद्यमानं चलनं
चुंबकधर्मो भवितुमर्हति ॥ नाप्युभयसंयोगजन्यत्वादुभयधर्मस्सेति

शम्यवचनं ॥ निर्विशेषस्यानुयोगिप्रतियोगित्वान्यतरापादकसयोगासिद्धे ॥ अ० २
पा० २ सू० ७ “पुरपाद्भवदितिचेत्तयापी”त्यादावुभयकारणतावादस्य निरासाच्च ॥
त्रिगुणाप्रकृतिरेव च मायाशब्दार्थइतितु त्वयैवाष्टमश्लोके वक्ष्यते ॥ किंच मायाधर्म
रूपेश्वरेच्छा सुखदुःखमोहादिवत्सर्वैरपि जीवैरनुभूयेत ॥ त्वयाऽष्टमश्लोकेवक्ष्यमा-
णरीत्या तेषां तत्र प्रतिविम्बरूपत्वात्तदवच्छिन्नत्वाद्वा ॥ नच जीवानधिकरणमायादेशो
ईशेच्छोरपद्यतेऽतो नतथेतिशक्यम् ॥ जीवविभुत्वामिमानभगप्रसगात् तस्यादेशविभाग-
बोधकश्रुत्याद्यभावाच्च ॥ तथा सति तदेकदेशोपहितेश्वरस्याप्यभ्यापकत्वं च प्रसज्येतेति
दिक् ॥ यत्तु तथाचेष्टरेच्छायाइत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यत तत्तु तद्विषयत्वाभ्युपायेनैव
निरस्त ॥ किंचपूर्ववद्वैत्युक्तैकदेशिमतेन प्रथमं साक्षादिच्छारूपेण भवनोरीकारेपिनेच्छातर-
रूपकरणसहकारापेक्षा सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरितरनैरपेक्ष्यात् लोकन्यायाच्च ॥ लोके हिजीवा
कार्यकरणेस्वेच्छामपेक्षते ॥ नस्विच्छानिर्माणे तामेवेच्छामिच्छातर वा ॥ किंतु ज्ञानवशा-
त्स्वतएव तामुत्पादयति ॥ अज्ञातेर्धे इच्छानुदयात् ॥ एव सर्वज्ञोऽपि स्वतएव तादृ-
शेच्छारूपोभवति इति समजसम् ॥ एतदेवानुसृत्य आकाशवद्व्यापकहीतिशास्त्रार्थकारिका-
धरणभगादिषु पूर्वमिच्छारूपेण ततोमायारूपेण भूयेत्यादि समगादि ॥ ननु स्वतएवेच्छा-
रूपेणेव प्रपञ्चरूपेणापि भवनस्य तामतरेणैव समवादिच्छाया अप्रयोजकत्वं स्यादिति
चेत्तर्हि जीवेच्छानामपि तथात्व स्वीक्रियता ॥ प्रयत्नमात्रेण कार्यसमवात् ॥ अथ ज्ञाना
तीच्छतियतत इत्यनुभवबलेनान-यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिचनिश्चयाज्ञेयमितिचेत्तर्हि प्रकृतेपि
सृष्टिश्रुतिशतेप्रपञ्च प्रतीच्छाया कारणत्वश्रवणात् ॥ ताप्रतिकारणातरस्य तत्रकाप्यश्रवणा-
च्चनैवमिति बुध्यस्व ॥ किंच लोके प्रयत्नानामिच्छापूर्वकत्वसिद्ध्यर्थमेव प्रथममिच्छारूपेण
भवन ॥ यथा अहमिति व्यवहारसिद्ध्यर्थस्वयमहन्नामकतयाभवन एककिनोभयादि-
सिद्ध्यर्थं च भयादिरूपेण भवन “सोऽहमस्मीत्यग्रेभ्याहरत्ततोहन्नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्या-
मप्रितोहमयमित्येवाग्रब्रह्मवयान्यन्नामप्रभृते ॥ सोषिमेत्तस्मादेकाकीषिमेती” त्यादिश्रुति
पूच्यते ॥ तस्मात्तवानित्येच्छावादएव त्वदुक्तदोषा स्वारूढशास्त्राच्छेदनन्यायेन प्रसज्यते ॥

तथाहि कापिलजैमिनीयकाणाद्याद्यभिमतान्प्रकृत्यदृष्टपरमाण्वादि-
कारणतावादानीक्षत्वधिकरणादिपञ्चाभासीरुस्य शंकराचार्यैरपि
कार्यमात्र प्रतीश्वरस्य कारणताया स्वीकारादिच्छाशब्दाभिधेय-
वृत्तिविशेषनिरूपित तत्र कारणत्वमस्ति न वा ॥ नद्वितीय लक्षण
प्रमाणाद्यधिकरणसिद्धतन्निरकुशकारणतावाद्येन परतप्रेच्छत्वेनचा
नीश्वरत्वप्रसगात् ॥ सर्वहेतुभूतामीशेच्छा प्रत्यपि ब्रह्मभिन्नस्य
जडस्य कस्यचित्कारणत्वे तस्यैव मुख्यकारणत्वसिद्ध्या बहुश्रुति-
सिद्धेश्वरकारणतावादोच्छेदप्रसक्तैर्वादातरापाताच्च ॥

मायश्चेद्वदुस्यामिति वृत्तिविशेष किं तेनैव वृत्तिविशेषेण जनयति उत वृत्तिविशेषा
चरेण ॥ उभयग्रन्थेन त्वदुक्तामाध्यायानवस्थाने यदिचेष्टरत्वमात्रमिच्छानिरूपितकारण
तावच्छेदक प्रपञ्च प्रतिबहुस्यामितीच्छाविशिष्टेश्वरत्वेन कारणतेत्यगीक्रियेत तर्हि उक्तै-

कदेशिमतएवपेशः दूषणोज्ञानप्रयासापार्थक्यं च ॥ इयांस्तुविशेषः सत्यसंकल्पा-
दिश्रुतिसिद्धमिच्छायाईश्वरधर्मत्वं विहायाश्रुतमायावृत्तिविशेषरूपत्वक-
ल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयातामिति ॥

यत्तु स्वमतेऽपीच्छायाः सृष्टिहेतुत्वेनानित्यत्वेनचेत्युक्त्वा कालादुद्-
जाजनकर्मणश्छोद्भवइत्युक्तं तत्र सम्यक् सृष्टेःपूर्वकालसत्त्वे तस्य
नित्यत्वमनित्यत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ तस्य सर्वदेवसत्त्वेनकारणसत्त्वस्य
कार्यसत्त्वव्याप्यत्वात्सदैवकर्मोद्बोधेनेच्छोत्पत्तिसत्त्वात्प्रलयाभावप्र-
सङ्गः ॥ किञ्च सृष्टेः पूर्वकालकर्मादिस्वीकारे “सदेवसोम्येदमम
आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रैक्यापधारणाद्वि-
तीयपदैः सजातीयविजातीयस्वगतभेदव्यावृत्तेस्तदमिमतायाविजा-
तीयकर्मकालादिसत्त्वेऽसिद्धेः ॥ न द्वितीयः ॥ कालस्यानित्यत्वे तदु-
त्पादकं वक्तव्यम् ॥ इच्छैवचेदन्योन्याश्रयः ॥ अन्येच्छाचेत्तस्या
अप्यनित्यतयातदुत्पादकमन्यचेदप्रामाणिक्यनवस्थास्यात् ॥ किञ्च
मायायाअप्यनादित्वस्य भवत्संमततया तस्याश्च दुर्घटघटनापटीय-
त्वात्तथैव सर्वकार्यसंभवे कालेच्छाकर्मणांस्वीकारोनिर्णयकः ॥ किञ्च
कर्मपदेन नित्याविवक्षिताअदृष्ट्या ॥ नाद्यः ॥ क्रियायाः क्षणिकत्वेन
कर्तृनिष्ठत्वेन च कर्तृणांसृष्टेः पूर्वमभावेन चक्षुमशक्यत्वात् ॥ न
द्वितीयः (अस्मन्मतेऽदृष्टाभावा) दित्यग्रिमस्वग्रन्थविरोधापत्तेः ॥
अपिचत्वन्मते सृष्टिहेतुरीश्वरेच्छा तदेतुभूतानि कर्माणि तदुद्बोध-
हेतुः काल कालेनकर्मोद्बोधे संहाराव्ययहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फल-
जनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वप्नानद्वारा जनिता यथायताकालेन जन-
कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरेच्छा हेतुस्तत्राप्यन्यथ हेतुरिति महा-
गौरवं वेदविरुद्धकल्पनाचेयं ॥ नहीदृशप्रणालीबोधिका काचिच्छ्रु-
तिरस्तिस्मृतिर्येत्यास्तां विस्तरः ॥ योगिनस्तु योगजन्यसामर्थ्य-
विशेषेणैव नियतकालउत्थानं नतु व्यवहितकारणजन्यमिति
विषमोदष्टान्तः ॥ किञ्च योगिनि पुण्यपापादीनां सत्त्वाददृष्ट-
विशेषेणोद्बोधोयुज्यते ॥ सृष्टेः पूर्वतु “आत्माबाह्वदेकएवात्र
आसीत्” इत्यादिश्रुत्या तेषामसत्त्वादिच्छा न संभवत्येव ॥
आगन्तुकंकारणमागन्तुककार्येऽपेक्षितमिति न्यायस्त्वप्रामाणिकत्वा-
दनादरणीयः ॥ पुण्यपापानामागन्तुकत्वाभावात् ॥ “ ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गनामो यजेते ” त्यादिश्रुतीनां तत्रप्रामाण्यं चदप्रुपेक्ष्यः ॥
किञ्चानतिप्रसक्तमागन्तुकत्वमप्यनिर्वचनीयम् ॥ यत्तवाभिमतपथ
स्यात् ॥ तथाच दृश्यतेहीत्यादिकमसङ्गतम् ॥ अग्रे च (पुण्योवैपु-
ण्येन कर्मणा इत्यादिना कर्मणां फलहेतुत्वम् ॥ अदस्य चेतनमन्तरा

हेतुत्वायोगादीश्वरः कल्प्यते एषहोवसाधुकर्मत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्य चेच्छाद्वारैवहेतुता लोकेतयैवदृष्टत्वात्) इत्याद्युक्तं ॥ तत्रलोकदृष्ट्यैवकल्पने लोके प्रथमं फलेच्छा ततः फलसाधनताज्ञानं तत उपायेच्छा भवति ॥ लोकानुसारेणैवैश्वरोपि कल्पने तत्रापि तथैव कल्पनीयं ॥ लोकानुसारिभिर्मवद्भिः ॥ तथा चेश्वरस्याप्तकामत्वंन-स्यात् ॥ लोकानुसारित्वात्तत्रापीष्टापत्तिस्वीकारआप्तकामश्रुति-विरोधः ॥ तदनादरे वेदयाह्यत्वं दोषः ॥ विलक्षणसामग्रीमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्चेति कथनमपि वेदान्तिनां न शोभते ॥ तैरेकस्यैव ब्रह्मणोजगत्कारणत्वस्वीकारात् ॥ अतएव “नविलक्षण-त्वादस्यतथात्वं चशब्दात्” इति सूत्रे “यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते ॥ कस्माद्विलक्षणत्वात्तदस्य विकारस्य ॥ जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते ब्रह्मचजगद्विलक्षणं चेतनमशुद्धं चक्षूयते” इत्यादिना पूर्वपक्षनिरूप्य “दृश्यते” त्वितिसूत्रे “तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती” त्याद्युक्त्वा दृश्यतेहिलोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्योगोमया-दिभ्योवृश्चिकादीनामुत्पत्तिरेवं ब्रह्मणोपि चेतनादचेतनजगदुत्पत्तिः शङ्कराचार्यैर्निरूपिता नतु सामग्रीवैलक्षण्यं कार्यवैलक्षणे निरूपितं नापीच्छाकृतं वैलक्षण्यं दर्शितमिति तन्मतविरोधः ॥ अस्मन्मते च रमणेच्छयैव ब्रह्म जगद्रूपमभवत्तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं नतु तादृशानिय-मोलोकदृष्टिर्वा ॥ एवं चास्मन्मतएव सोकामयतेतिश्रुतिसङ्गतिः ॥ तेनातपवेत्यादिकमसङ्गतमेव “फलमतउपपत्ते”रितिसूत्रमपि अन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हकल्प्यतां किमीश्वरे-णेतिमीमांसकमतखण्डनार्थनप्रवृत्तम् ॥ तदग्रिमेण “धर्मैजैमिनिरत एवे”तिसूत्रेण तन्मतप्रदर्शनस्य “पूर्वेतुयादरायणो हेतुव्यपदेशा”-दितिसूत्रेणपुनस्तत्खण्डनस्यचत्वदुक्करीत्यावैयर्थ्यापातात् ॥ किन्तु मध्यमाधिकारिणंप्रति निरूपणं ते हिफलेस्तवएवभवन्ति ॥ तच्चफले फलदातृत्वएव संभवतीति तदाह अतईश्वरादेव फलंभवति यत्कि-ञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा ॥ कुत उपपत्तेः ॥ “सर्वस्यचशीसर्वस्ये-शान” इति श्रुतिर्वस्तुमावेशित्वमसङ्कुचितमाह ॥ नह्यन्यस्यच-स्त्वन्योदातुं समर्थोतोभगवानेव तथेत्यर्थः ॥ अतएव “श्रुतत्वाच्चे”-त्यनेन सूत्रेण “सवाएपमहानजआत्माघ्राट्रोवसुदान” इत्यादिरू-पा श्रुतिरपि फलदातृत्वगोचिकाप्रमाणत्वेनदर्शिता ॥ ईश्वरस्ये-च्छाद्वाराफलदातृत्वमित्येऽयुक्तिरुपपत्तिशब्देन दर्शिता ॥ लोके राक्षः सेवाचौर्यादिजन्यतोपरोपद्वारैवतत्तत्कर्मफलदातृत्वमेवमन्त्रा-

यितोपरोपद्वारेवफलं भवतीति यदुक्तं तदपि तन्मते न संभ-
यति ॥ तथाहि सूत्रस्येनाऽतद्विपश्चय्यन्तेनकस्यपरामर्शोव्रह्मणः
पारिभाषिकस्यमायावच्छिन्नस्यैवस्य धा ॥ नाद्यः ॥ ब्रह्मणितोप-
रोपादीनां स्वयाऽनङ्गीकारात् ॥ तस्यनिर्धर्मकत्वंभवद्भिःस्वीक्रियते ॥
नद्वितीयः ॥ “तदव्यक्तमाहहि” इत्यादिपूर्वसूत्रेपुनर्याविधस्या-
निरूपणेनाप्रकृतत्वेनैतच्छब्देनपरामर्शसंभवात् ॥ तस्मादतपवेत्या-
रभ्य सर्वमसङ्गतमेव ॥

अथसहस्रासे स्वमतेपीच्छायाइत्यादि अचेतनस्य तथा कल्पयितुमशक्यत्वाद्येत्यंक्तं
भग्नं दूषयति ॥ यस्तु स्वमतेपीत्यादिना सर्वमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अप्रापमाशयः
तथाहि उद्योधकस्य कालस्य सृष्टेः पूर्वमपि सत्ये सदोद्योधप्रसंगः सदेवेत्यादि धृति-
विरोधश्च ॥ तत्र एकमेवाद्वितीयमित्येकपदेन सजातीयमेदस्य एवेत्यवधारणेन विजानीय-
मेदस्याद्वितीयपदेन स्वगतमेदस्यच व्यावृत्तेस्तावकप्रत्येकपि दर्शितत्वात् अनित्यायेतु
चक्रकापत्तिगर्भान्योन्याश्रयः ॥ इच्छायाकालस्य जननं कालेन कर्मणामुद्योधः ॥
उद्युद्धकर्मभिरिच्छायाजननमिति ॥ किंच कर्मणां किराकूपत्ये लोके तस्याविक्षणावस्था-
यित्वा संसारप्राप्तादिकर्मणां पुनः सृष्टिकालेऽस्तत्वेन तेषामुद्योधनं तैरिच्छायाजननं
चासंभवि ॥ तेषामदृष्टरूपत्वेतु अदृष्टस्याभावादिति तदुक्तिव्याघातः सदेवेत्यादिप्राप्तेः

१ स्वमतेऽपीच्छायाः सृष्टिहेतुत्वेनाऽनित्यत्वेनच तत्कारणमाह ॥ इच्छाद्वयइत्यादि ॥
कालाहुहुदाजनकर्मणइच्छाद्वयः ॥ कालेन कर्मोद्योधस्तु संसारऽव्यवहितप्राक्क्षणगे भविष्यत्फ-
लजनकर्मभिरनुद्योदैरेव स्वज्ञानद्वाराजनितयैतावताकालेन जनकर्मण्युद्योधयिष्यामीतीत्यरे-
च्छायाइत्येतेहि योगिनइच्छायाअपि व्यवहितकाले फलजनकत्वम् ॥ अमुष्मिन्कालउ-
त्थास्यामीति संकल्प्य पुञ्जतस्तस्मिन्नेव कालउत्थानदर्शनात् ॥ आगन्तुकं कारणमा-
गन्तुककार्येऽपेक्षितमितिन्यायसम्भावितमयं प्रमाणेन विविध्य इदयितुमाह ॥ श्रुतिरस्मृतिग-
णैरिति ॥ निश्चीयतेइतिशेषः ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिः पुण्येवैपुण्येन कर्म-
णा भवति पापःपापेन साधुकर्मकरीसाधुर्भवति पापकर्मकरीपापोभवति पुण्यःपुण्येनकर्म-
णाभवति पापःपापेन बह्वहमणीयचरणाः एषोवसाधुकर्मकारयति इत्यादिभिधश्रुतिभिः
योद्रव्यदेवतात्यागसम्भूतोरसत्तमः ॥ देवान्संतर्प्यसरासोयजमानंफलेनचेति समवायीतुपु-
षोमोहेच्छोदपक्रमैत्रः इति विपाकः कर्मणाप्रेल्लकेपाचिदिहजायते ॥ इहचामुद्रककेवाभाव-
स्तप्रप्रयोजनम् इत्यादियाज्ञवल्क्यादिरस्मृतिभिध कर्मणां फलहेतुत्वमुक्तम् ॥ जडस्य च
चेतनमन्तरा हेतुत्वायोगादीशःकल्प्यते एषएवसाधुकर्मोत्पादिश्रुतिभ्यश्च ॥ तस्यचेच्छाद्वारेव
हेतुता लोकेतथैवदर्शनात् त्रिलक्षणसामग्रीमन्तराकार्यैल्लक्षणानुपपत्तोव ॥ अतएवसोऽकाम-
यतेत्यादिश्रुतीनांसंगतिः ॥ अतएवफलमतउपपत्तेरितिसूत्रं संगतम् ॥ वस्तुतस्तु लोके राजसे-
वान्यौर्मादेराजतोपरोपद्वारेव हेतुत्वदर्शनदिहाऽपि कर्मभिरिच्छायादिर्लोकमेवकल्प्यते ॥ इयमे-
वश्रुति-सुतरूपसिद्धन्देवोका ॥ एवमाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हं
कल्प्यतामित्यपारम्भम् ॥ असन्मतेऽदृष्टस्याऽभावात् ॥ अचेतनस्यतथाकल्पयितुमशक्यत्वाच्च ॥

पञ्च ॥ किञ्च उभयथापिकर्मणां कर्तृनिष्ठत्वेनैश्वरनिष्ठेच्छायाजनकत्वमप्युपपादनसापेक्षम् ॥
हेतुकार्ययोर्धैयधिकरण्यात् ॥ किञ्च किमिदं कर्मणामुद्बुद्धत्वं नाम ॥ फलजन-
नसामर्थ्यमिति चेत्तदपि अधुनेतत्कर्म स्वफलं जनयत्विति श्वरेच्छाविषय-
त्वमेव वक्तव्यम् ॥ अन्यथा स्वातंत्र्येण कर्ममात्रात्फलनिष्पत्तेः संभवेन-
शतदिच्छादेरजागलस्तनत्वापातात् ॥ तयेच्छाविषयत्वरूपोद्बुद्धत्वस्वीकारेति-
च्छयोद्बोधोद्बुद्धैरिच्छायाजननमित्यन्योन्याश्रयादयः ॥ नापि संहारप्राक्क्षणेऽनुद्बुद्धैः कर्म-
भिः इयताकालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाजननं संभवति ॥ नच कालविशेष-
स्योद्बोधकत्वं स्वभावोवाच्यः ॥ प्रलयोत्तरं विशेषस्य निर्वर्तुमशक्यत्वात् ॥ सविशेषोऽपि
नित्योजन्योवेति विकल्पे पूर्वोक्तदोषानिस्ताराच्च ॥ अनुद्बुद्धैरपि तस्याजननसंभवे सृष्टि-
कालेपि तज्जननार्थं कर्मोद्बोधसाधनप्रयासोभ्यर्थः द्वारभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् ॥
नचेष्टापत्तिः प्रलयकालेपीच्छाजननेन सदासृष्टिप्रसंगात् ॥ अथ तद्वारणार्थमुद्बुद्धानामेव
जनकत्वं नियम्यत इति चेत्संहारप्राक्क्षणे तदसिद्धिः ॥ नापीच्छाकारे कालपरिमाण-
निवेदो भविष्यत्फलककर्मणां हेतुत्वं युज्यते तेषां जडत्वेन इयताकालेन वयं फलं
साधयिष्याम इति बुद्ध्यसंभवात् ॥ फलमत इति न्यायेन फलस्वैश्वर्यतत्त्वाच्च ॥ काल-
नियेशः स्वातंत्र्यादिति चेदिच्छाकारप्रकटनेपि स्वातंत्र्यमस्तु श्रौतप्रक्रियानुपरोधात् ॥
किञ्च तथासतिपापादेस्तौल्येऽपि केषांचित्त्वरितमेव फलं केषांचिच्च कारणमंतरैव
स्वेच्छयात्यंततरविलंबेन फलं जनयत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये नापेयातां ॥ आत्मसृष्टेर्न
वैषम्यमिति वक्ष्यमाणस्य श्रुतिद्वयसमाधेस्त्वद्विप्रियत्वात् ॥ नापि कर्मणामनुद्बुद्धत्वाद्-
दोषः तदुद्बोधानुद्बोधयोरपि कालद्वारा स्वेच्छयैव भवनस्य तस्या स्वीकारात् ॥ कालेन
कर्मोद्बोधइति प्रयोगस्तु कर्मणिचेति समासनिषेधाच्चित्यः ॥ यद्यपि विधरणकारादि-
भिरिभ्यप्रप्रश्ननादिशब्दसिद्धये इह च स्थैत्यर्थकत्वमाश्रित्य कर्मणीत्युच्चार्य विहितपद्ध्याएव
समासनिषेधोभ्यवस्थापितः ॥ एवमेव च शब्दानुशासनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते तथापि
प्रकृते कालकर्मणोः कर्तृकर्मणोरुभयोरुपात्ततया उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेनैव पट्टीसिद्ध्या-
निषेधस्तद्व्यत्ययः ॥ नापि चेत्तनप्रयत्नासमवहितेन कालेन कर्मणामुद्बोधः शक्यवचनः
जडत्वात् ॥ नच बह्मगादेर्दाहकत्वादिवत्स्वभावाद्बोधकत्वं वाच्यं स्वभावानपायेन
सर्वदोद्बोधप्रसगात् ॥ नच मण्यादिवत्प्रतिबधकं किञ्चित्कल्प्यं अप्रसिद्धेः ॥ किञ्चोद्बोध-
सिद्धये तद्विवर्तकं किञ्चिदुपपादनीयं ॥ तस्य नित्यत्वे सदोद्बोधस्य अनित्यत्वे तस्यापि
कारणापेक्षत्वेनानवस्थायाश्चापातः ॥ तच्च निवर्तकमीश्वरेच्छाजन्यं नचा ॥ आद्येचक्रका-
पत्तिरनवस्थावा ॥ द्वितीयेसिद्धिः सर्वादिरन्युतइत्यादिमानविरोधः ॥ कारणांतरं चाप्र-
सिद्धं एतेन तद्बुलविक्रित्यादिवत्तस्यांगतुकल्पनापि निरस्ता ॥ तेजःसंयोगादितुल्यनिमि-
त्तापेक्षत्वात् ॥ निमित्तस्य चोक्तमित्यानित्यत्वादि विकल्पप्रसत्त्वात् ॥ वसतादिका-
लेषु पुण्याधुपत्तिरपि न तत्तत्कालमात्रहेतुका व्यभिचारदर्शनात् ॥ किंतु ईश्वरेच्छा-
जन्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अतो न तद्दृष्टान्ततोपि निर्वाहः ॥ अन्यथा कालमात्रासृष्टेरपि
संभवेन ईश्वरवैयर्थ्यप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् ॥ नापि संहारप्राक्क्षणावच्छिद्येच्छायाव्यवहितकाले

तात्कालिकप्रयत्नसमवधानंविना फलजनकत्वं युक्तं लोकविरोधात् स्पष्टतया तथायोषक-
शास्त्राभावात् ॥ नचेश्वरस्य प्रयत्नाभावः शङ्क्यः “सोकामयत ॥ सहंक्षते” तीर्थनातः
पृथक् “इदं सर्वमसृजत ॥ सहमाँलोकानसृजते” त्यादीं सर्जनानुक्त्यापारादिरूपस्य
तस्य श्रावणात् । अन्यथा सोकामयत्तेत्यनेनैव गवाधैराद्याभिम् धदेत् ॥ नचेश्वरप्रयत्न-
सहकाराकालेनोद्बोधोऽङ्गीकार्यः । तद्वित्यतार्यातस्येच्छांविनाऽनुपपत्त्येच्छानित्यताया
अर्थादापत्तेः अनित्यतायां चक्रकाद्यापाताच्च ॥ योगिनस्तृथाने नतदिरच्छानाक्षादेतुः पितु
तमा कृतानि योगशास्त्रोक्तसाधनानि सर्वव्यवस्थानियामकनिमित्तफलप्रतिपादयेश्वरे-
च्छाच्च ॥ नैयमीशेच्छायाभावे व्यवहितकाले एस्याः फलं भवितुमर्हति तस्य फलसमर्पकेश्व-
रंतराभावात् ॥ किंच स्वप्नने कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनेश्वरज्ञानागोचरतया
इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयित्वामीति तदिच्छाकारोप्युपपादनसापेक्षः ॥ नहि श्रुत्या-
दिकं सावविशिष्टं द्विगोचरकल्पितरजतादिकमनुभवति । नापीयताकालेनेति कालपरिमाणं
संहारोत्तरमुपपद्यते । परिच्छेदकसूर्यगत्याद्यभावात् ॥ सर्वव्यक्तिनेश्वरेणैव परिमाणस्य
निपमनेतु तद्विषयमनुरूपकार्यार्थमिच्छाप्रलयेष्वगम्यतया ॥ आगतुं कारणमित्यादि
भागे परिहरन्ति ॥ इत्तिन्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादित्यादिना ॥ आगतुं कत्वाभा-
वादिति ॥ सकलं प्रलयकालं तूष्णीं स्थिरया पुनः सृष्टिकाले फलजनकानां तेषां
चिरस्थाय्यदृष्टरूपतया आगतुकम्यस्य वतुमनौचित्यादिति भावः ॥ किंचानतीति ॥
अतिप्रसंगरहितमंगतुकरवमपि न निर्वक्तुं शक्यम् ॥ स्वप्ननेऽभिधेयमात्रस्य मिथ्यात्वे-
नेदमंगतुकमिदमंगतुकमिति कार्येषु कारणेषु या विवेकस्य बुद्धत्वात् ॥ आतका-
मश्रुतीति ॥ श्रुतिस्तु “सर्वमिदमम्याऽऽप्तोऽवाक्यमादरः ॥ न तस्य कार्यं वरगं च
विद्यते” इति छांदोग्यश्रुत्याश्रयतयादिरूपायोध्या ॥ “नानयाप्तमयाप्तस्य” मित्यादि-
स्मृतिश्रुत्यानुसंधेया ॥ नचोच्छायादेऽयं दोष शङ्क्यः श्रुत्यानुपरोधेन लोकानुरोधस्याना-
दरात् ॥ जगतोयहपरिणामत्वेन दृष्टानन्वयतया तद्विषयकेच्छायामुक्तदोषस्याप्रसक्तेः ।
नचमश्रोकलंढनादिस्थलेषु दर्शयिष्यमाणत्वाच्च ॥ अतोऽन्येच्छापक्षपक्षोक्तरीत्या भास-
कामत्वभंगप्रसंगः ॥ तैरेकस्यैवेति ॥ “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
संयानुज्योतिरायः पृथिवीविश्वस्य धारिणी” इति मुण्डकादिवाक्यानुसरोधाद्देदांतिभिः
परस्परविलक्षणमपि प्राणादिकं प्रति एकस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं स्वीक्रियते ॥ ननु
सांख्यैरिव मनइन्द्रियादिकं प्रति सात्त्विकराजसत्यहंकारः कणादैरिव नित्याः पृथिव्यादि
परमाणवः ॥ किंच विलक्षणमामग्रीमंतरेत्यादि वदतस्य तत्तत्कार्याणि स्वस्वकारणसल-
क्षणानि संभवतीत्याशयमभिप्रेत्य तद्वाच्यसंमत्तं बाधकमाहुः ॥ नविलक्षणत्वादित्या-
दिना ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे (सू. ४) “न विलक्षणत्वात्” इत्यादि सूत्रद्वयेन
सालक्षणमावाभावाद्ब्रह्मणोः कार्यकारणमावाभावं पूर्वपक्षीकृत्य (सू. ६) “इत्येतेतु”
इत्येतेन चेतनजन्यवैशलोमादिगोमयाद्यचेतनजन्यवृश्चिकादिद्रव्यजोपन्यासेन सनि-
राकृत ॥ सूत्र इति ॥ अथ निरूप्येत्येणान्वयः ॥ यदुक्तमिति ॥ प्रथमस्य चतुर्थे
मा० प्रा० २२

कद्रुताऽऽपेदकमेव ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्वे
यांति परंतपेति भगवद्भानुवैक्यवचनतया तथाऽप्यवसायात् ॥ पृथक्तृतीयं (श्लो० ७८)
विषाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते । इह चासुखं चैत्रेयां भावसात्र प्रयोजनमिति
पानपमपि प्रेत्यादिशब्दधटितम् । तथैव । मरणेदं लोकादो लोकादिष्ववस्थायाः सृष्टापेवा-
भिष्यक्तेः ॥ अतद्दमेकमिभ्रन्मनि जन्मांतरे वा लोकांतरे वा कर्मणां फलाऽदयंभावमेव
बोधयति ॥ ननु सृष्टयंतराप्यवस्थाम् ॥ किंच कर्मणां तौल्येऽपि फले विलंबाविलंबयो-
र्नियामिकाभगावदिष्टैः मंतव्या यया संचितकर्मसमुदायात्प्रारब्धं देहोत्पत्तिसमये
निर्मायते ॥ सैवाग्राभिप्रायपर्यायभावशब्देन प्रतिभाति ॥ जीवाभिप्रायपरत्वे पुत्रेषुम-
साधनवंध्यादिषु प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अतःसृष्टयंतरे प्राप्ताग्राणां फलजनकत्वपक्षेऽपि सर्व-
निर्वाहिकावच्छिन्ना निरवैय मंतव्या ॥ तस्मात्प्रेमाः भुक्तिस्मृतयश्चाज्ञायासिद्धभगवदिच्छा-
सर्वकारणतापारणतात्पर्यवत्तः । तद्विषेधाध्रयणात् ॥ नच “ पंचपंचनसाभक्ष्या ”
इत्यादावियेतरनिषेधः फलतोति वाच्यम् । रागतः पंचनसापंचनसमक्षपक्षेय प्रकृतेऽभयोः
कारणतायाः प्रत्यक्षेणामास्यान्यतरपरिसंख्यानयोगात् ॥ इमामगृभ्यन् रक्षामासृत्स्वेत्यादौ
लिङ्गेनेवशाब्दलिङ्गादिनोभयप्रसंज्ञनेपि अथगर्वभाभिधान्पोग्रंहेतुस्यविनियोगवदिच्छा-
कर्मणोस्तुल्यकारणवस्थाभावेन सर्वनिदानभूतेच्छायादेतुवानिरासासिद्धेः ॥ कर्मणां हि
फलं प्रत्येकारणता इच्छायास्तु कर्माणिप्रत्यपिसेतिनतौल्यम् ॥ नहिदृढबन्धस्यापारेण
पदइत्युक्त्या फुलालालसापासप्रनिमित्ततानिवर्त्यते । कर्मणां शेषतोपादिद्वारेष्वरेच्छा-
जनकत्वं तस्याश्च केवलफलहेतुत्वेतिरुलहे तु जीवानां नानाकर्मकरणे कारणं मृग्यम् ।
कृतस्सर्वोपि नपुण्यमेवानुतिष्ठति ॥ जीरेच्छावैचित्र्यमेवानुष्ठानवैचित्र्ये प्रयोजकमिति
चेत्तत्रापि तन्मृग्यम् ॥ कृतोनसर्वोपि सुखसाधनं साधु कर्मैव विधिस्ततीति ॥ अथ
पुण्यकर्मणां तथास्वेच्छया तदनुष्ठानमेवं पापकर्मणामपीति पूर्वपूर्वकर्मणामेव जीवकाम-
कारणताकल्पतइति चेत्तर्हि स्रष्टुपि सुकृतानुष्ठाने कदाचिदपि क्लृपे न स्यात् ।
पुष्पारमपि दुरिताचरणे कदाचिदपि सदाचरणं च नघटेत् । इदयंतैत्थेनस्यापि वैरिणो
विविधानि मुकृतदुःकृतानि । कस्मिंश्चिज्जनुपि कलमयाधिक्यं कस्मिंश्च पुण्याधिक्यम् ॥
किंच तथासति सर्वेपि श्रौतस्मार्ताश्च विधिप्रतिषेधाअपि व्यर्थाभवेयुः । प्राक्तनकर्मणैव
प्रवर्तननिरतंनयो. सिद्धा तदनुपयोगात् । नचेच्छावादेऽप्यपंदोषः शक्यः । कृतप्रयत्ना-
पेक्षसूत्रेण तत्सपरिहरेष्व्यमाणत्वात् । तस्यात्परमेष्ठरप्य स्वच्छानुसारणाऽऽप्रलयम् । तानि
तानि कर्माणि कारयिष्या तानि नानि फलानि प्रयच्छतीत्येव स्वच्छम् । यथा कौपो-
तश्चिन्नाक्षणे (अ० ३) इन्द्रप्रतर्दनसंवादे “ सपुपमाणऽपुवप्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतो
नसाधुनारुर्मेणामूयान्मवतिबोऽपृवासाधुनाकनीयानेयस्त्रेवसाधुकर्मकात्पतितयमेभ्योहो-
केभ्यऽउधिनीपतऽपुपतऽपृवासाधुकर्मकारयतितंयमघोनिनीपतऽपुपलोकापाऽपुपलोका-
धिपतिरेशलोकेषा-समभास्मेतिवियात्सभास्मेतिविवा ” ८ इति शुष्यपापैरशयस्पर्शस्व-

माकारविशेषविशिष्टेच्छयैव साध्यमाधुक्कर्मकारयितृत्वं ततएवनिरतिशयैश्वर्यादिकं च
 श्रान्यते ॥ त्वन्मते तु जडेनापि कालेनेश्वरनिरपेक्षेण कर्मणामुद्बोधस्यजडेरपि तैः कर्मा-
 न्तरानुष्ठानस्येदोच्छायाश्च जनने तेषामितरनिरपेक्षं नरकनाकलोकादिप्रापकस्यमप्यपथ्य-
 मेपजभजनादेरोगारोग्यादिजनकस्यसुखचमतो (जडस्य च चेतनमंतराहेतुत्वायोगा-
 दीशः कल्प्यत) इत्युक्तिररण्यरदितायते कारणभूतकर्मणां वैलक्षण्येन फलरूपकार्यवैल-
 क्षण्यस्याप्युपपत्तेश्च ॥ चेतनस्यैव फलदातृत्वाप्रदे तत्तत्कर्मारोप्यानां चेतनानामेव तथा-
 त्वसंभवेन तद्वाग्रीश्वरकल्पनायावैफल्यञ्च ॥ तस्मादास्माकीनरीयैव फलमतइत्यधिकरणं
 संगच्छते न तु स्वद्रीत्या । प्रपंचयिष्यते चेदं पुरस्तात् ॥ कर्मणामिच्छाहेतुकत्वबोधकश्रुतेर-
 पपाटेन पुनः पुनरुक्त्यासस्तु प्रकृतिविरहः ॥ किंच दर्शनानुरोधादीश्वरस्येच्छाद्वारैव कार-
 णतां संगिरमाणस्तस्य जन्ममात्रं प्रतिकारणत्वात् जन्मानि साध्वसाधुकर्माणि प्रतिसृष्टि-
 काले जन्यं तदुद्बोधं प्रति च तस्य तद्वारा कारणतां कुतो न रूपे ॥ तदवचने च जडकारण-
 वादाभ्युपगमादनीश्वरवादापातः त्वदिष्टोपपत्तिबाधात्फलमतइत्याधिकरणासंगतिश्च ॥
 मन्मते तु कर्मफलान्यारोग्यादिकंच प्रतीश्वरेच्छायाएव निदानत्वात्कर्मोपधादेश्च द्वारतया-
 वांतरकारणत्वात् न कोपि शंकावकाशः । सोकामयतेत्यादिश्रुतयस्तु न त्वन्मते संगताः ।
 श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः । तास्विच्छायाएव बहुभावं मुच्यन्ती च मात्रं लोकसर्जनादिकं च
 प्रति निमित्तत्वध्वन्यात् कालेनोद्बोधितैः कर्मभिस्तत्वेच्छोदपाद्यतेति तत्राश्रयणात् ॥ यच्च
 वस्तुतस्त्वित्यादि कल्पयितुमशक्यत्वाच्चेत्यंतं तदसत् इहेवसूत्रे उपपत्तिशब्देनोक्तयुक्तेर्ग्रह-
 णेऽत्रैव जैमिनिमतनिराससिद्ध्या पुरस्त्ययोस्तदुपन्यासतत्त्विराससूत्रयोरापार्थ्यापातात् ॥
 किंच राजानोहि स्वविषयेषु चौपदिर्निवृत्तये स्वैष्टकर्मणां प्रवृत्तये च तत्फलमप्ययंति ।
 अकुर्वैश्वं पूर्वतरोर्वीपतयः सर्वदुराचरणानां स्वराज्यसमये समुच्छेदमिति पुराणादिषु
 प्रसिद्धम् ॥ ईश्वरश्च सर्वोपायज्ञसर्वशक्तिर्वहुकालाहुकृतिनोदंडयद्यपि स्वरोपपोषककल्म-
 पाणामविशेषादशेषाणामुच्छेदमेव कुतो न संपादितवान् । तदुपासकानां ज्ञानिनामपि
 नस्तुयीत न निंदेतस्वभावविषमजनं मुहन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्व-
 पिचपापेषु समबुद्धिर्विशिष्यतइति भागवताद्युक्तप्रक्रियादर्शनात् सर्वमुक्तेषु सृष्ट्यस्य तस्य
 कार्यरोपतोषौ ॥ गुणोद्देशादिति चेद्युगपदुभयविधफलवितरणानुपपत्तिः । उद्वेके चेश्वराति-
 रिक्तं किं जीजं स्यात् । तदितरतदुदाटने त्वनीश्वरवादप्रसक्तिः ॥ किंच राज्ञांचोरादिदंडने
 ईश्वरतोपसर्पिपादयिषा तज्जीतिश्च प्रयोजिका । तयेश्वरस्य फलदाने किं प्रयोजकम् ॥
 (अ० ३ पा० २ सू० ३१) परमतस्सेत्वित्यधिकरणे तद्वियामकनिषेधात् ॥ मन्मते तु
 त्रीडार्थमेव प्रपंचरूपेण प्रादुर्भावात्कृतप्रयत्नापेक्षात्वाच्च न काप्यनुपपत्तिः ॥ अतएव
 (अ० २ पा० १ सू० ३२-३३) न प्रयोजनवत्त्वादित्याशंक्य लोकवत्तु लीलाकै-
 वल्यमित्येवासुत्रि श्रीवादरायणाचार्यैः ॥ एवं तवोपपत्तेर्बाधितत्वेन अन्यथानुपपत्त्या
 कल्प्यमानमदृष्टमेव फलदानार्हं कल्प्यतामित्यास्माकीनाक्षेपोदुरुद्धरः । अन्यथानुपपत्तिस्तु
 “धर्मत्रैमिनिरतप्वे” तत्र शारीरकभाष्ये या दर्शिता सैव ॥ नचादृष्टाभाव-

स्वयाशक्त्यवचनं अपूर्वानगीकारे कर्मणा कालातीत्यफलसाक्षात्कारणत्वस्यानुपपत्त्या
 त्यदुपश्रुतिसृष्टीनां बाधात् । सभूतोरसउत्तम इति वदुःकयाचयेरसतन्मन्त्रेनमिताक्षराया
 तस्यैक्याख्यानात् । कालतउद्भूताजनकर्मणहृच्छोद्भवइति त्वदभिमतव्यवस्यामगाद्य ॥
 शकराचार्यै फलमतइत्यादिसूत्रव्याख्याने कर्मणोनुक्षणविनाशितायाभगीकारेण तस्य
 यावत्प्रलयकालमनुदुदतया स्थिते स्पष्टयारमउद्बोधस्य चासम्भवदुक्तिकत्वात् श्लोक्तनिर्या-
 हायापूर्वाभ्युपगमे तु गले पादुकान्वायेनादृष्टमूरीकृतम् । अदृष्टपदस्य सत्ययायत्वात् ॥
 जडस्यापि तयाकल्पन शक्यमिति स्वोपधादिदृष्टतेन प्रागेवादर्शयाम ॥ अथ फलार्हि
 सूत्रउपपत्तिश्चत्वार्येहति चेदुच्यते ॥ निष्कामानां मज्जनसिद्धये पूर्वाधिकरणे सर्वोत्तमत
 निरूप्य सकामानां तत्सिद्धये फलदातृत्व कर्मादिसर्वेभिरनुत्तम च निरतिशयैश्वर्यरोधक-
 मुपपदयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥ अथ फलं तत्तत्कर्मसंविद्येभ्योदेवेभ्य उत भगवत
 इति सशय ॥ देवानामुद्देश्यतया श्रवणं भगवत् सर्वेश्वरस्यसर्वहेतुश्रवणं च सशय-
 धीजम् ॥ तत्र “यदाप्रोष्टाकपालोनायास्यावाच पौर्णमास्यात्वाच्युतो भवति ॥ ऐन्द्र-
 ध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रयोमावास्यायामि”त्यादि तत्तदुत्पत्तिवाक्यावरणेन देवतोद्देशेनैव
 द्रव्यस्य त्यज्यमानत्वात् । पाज्यापुरोनुवाक्याचतुरोधेन देवानामेवहृष्यभोक्तृत्व
 निश्चयात् । “वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सपुत्रैर्न भूतिं गमयती” त्यादिना
 तेषामेव फलदातृत्वश्रवणात् । आयुः प्रज्ञा धनं विद्या स्वर्गं मोक्षं सुखादि च ॥
 प्रपच्छति तया राज्यं प्रीतिं नृणां पितामहा इत्यादिसंस्मरणाय । द्वितीयपक्षे
 कृतीयाध्यायाद्युत्तरीत्या प्रतिनियतत्वाच्च । देवेभ्य एव फलमिति पूर्वपक्षेऽभिधीयते ॥
 (अ० ३ पा० २ सू० ३८) “फलमतउपपत्ते” ॥ अतईश्वरादेव फलं भवति
 यत्किंचिदैहिकं पारलौकिकं वा ॥ कुत ॥ उपपत्ते “सर्वस्य यशी सर्वस्येदान”
 इति श्रुतिर्यत्सुमात्रेशिन् वमसकृचितमाह नहान्यस्य यस्त्वन्वोदातुं समर्थ इति ॥ न
 चोद्देश्यत्वादिविरोधः । “वक्षोः सूर्यो अवायत ॥ अभिमूर्द्धाचक्षुपीचक्षुर्दूर्यो ॥ देवा
 नारायणागज ॥ इन्द्राद्योवाहन् मातुदस्ता” इत्यादिश्रुतिसृष्टिभिस्तेषां भगवद्भवयवोद्भ-
 वत्वतदुपरयोर्बोधनेन भगवत्तद्देश्यतानपायात् ॥ भोक्तृत्वयज्ञतपसा सर्वलोऽन्महेधरम् ।
 आह हि सर्वयज्ञानां भोक्ताच प्रभुरेव च । सुरुचिर्दुर्बुध्निबुध् । यज्ञभुज्यज्ञसाधन इत्यादौ
 तस्यैव सरूपेण भोक्तृवाचगमाच्च । संप्रयेनमित्यादिकुत द्वारवाभिप्रायकम् । योयो
 यांवातनुमित्युपक्रम्य लभतेच ततः कामान्मयैवविहितानिति स्मरणात् ॥ एतेन तेषां
 तत्कर्मतत्फलप्रतिनियतत्वमपि तदिच्छयैवेतिसिद्धम् ॥ अत्रेव संप्रवेनमित्यादिप्रत्यक्ष
 श्रुते प्राबल्यमाक्षेप्य स्वमतेपि प्रत्यक्षश्रुतिमाहाचार्य (सू० ३९) ॥ “श्रुतत्वाच्च”ति
 “सवाएप मदानजभा माज्ञादोषमुदा” इत्यादिश्रुतिषु तस्यैव भोक्तृत्वफलदातृत्वयो
 श्रवणात् । चकारेण यो योयायामित्यादिसंस्मरणायत्येव ॥ अहिकुलधरेयादिसर्वकार्य-
 रूपं निरतिशयैश्वर्यादिप्रतिपादकपूर्वाधिकरणानां पर्यालोचनेपि इयमेवोपपत्तिरिहोपपत्ति-
 शब्देनोपतिष्ठते ॥ एव पूर्वपक्षोपि देवानामेव तत्तत्कर्मभिराराध्यमानानां सर्वफलदातृत्वे

तस्यपूर्वोक्तं पारमेश्वर्यं कथमिति पूर्वाधिकरणाक्षेपेणोक्तरीतिकण्वोत्तिष्ठति ननु कर्मणा-
मेव फलदात्वमिति स* अप्रसंगात् तेषां जडत्वस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ साधितेतु सूत्र-
द्वयेनेश्वरस्यैव फलदात्वेऽपपत्तिश्च तत्त्वान्यां कर्मणामेव तद्वत्त्वमस्तिवति निरीश्वरमीमांस-
कचोद्यप्रासादसरमतउपन्यस्य निरस्यते सूत्रद्वयेन ॥ नचधर्मजैमिनिरितिसूत्राभिप्रेतोप-
पत्त्या प्रथमं पूर्वेपक्षं प्रसजनीय* । फलमत इति सूत्रम्यां जैमिन्यभिमतोपपत्त्यादेर-
समाहितरादुक्तपूर्वेपक्षतादवस्थ्येन ॥ तयोरकिंचित्करत्वापत्तेः । अग्रे स्वयमुपन्यासस्य
हेत्वन्तरेण तन्निरासस्य धानर्थेन्यप्रसक्तेश्चेति पूर्वमेवासूचयाम ॥

धैपम्यनैर्घृण्ये अपित्वन्मतएव संभवतः ॥ नचकृमापेक्षयासुखदुःख-
दातृत्वात्कथं धैपम्यनैर्घृण्ये इति वाच्यम् ॥ तस्यैव कर्मकारयितृत्वेन
स्वयमेव कर्मकारयित्वा स्वयमेव कस्मिंश्चिज्जीवे सुखं कस्मिंश्चिज्जीवे
दुःखं प्रयुज्जतः कथं न धैपम्यं नैर्घृण्यं वा स्यात् ॥ एतेनातएव धैपम्यनै-
र्घृण्येनेत्यादिकं प्रत्युक्तम् ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्वं इत्यादि प्रश्नस्तु
पूर्वापरविरुद्धः ॥ पूर्वमीश्वरेच्छां प्रति कर्मणो हेतुत्वस्योक्तत्वात् ॥
किञ्च कर्तृत्वानुपपत्तिपदेनेच्छाकर्तृत्वानुपपत्तिरक्ता जगत्कर्तृत्वानु-
पपत्तिर्वा ॥ नाद्यः ॥ कर्माधीनत्वेपीच्छाश्रयत्वरूपेच्छाकर्तृत्वानुपा-
यात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ तस्याप्रकृतत्वात् ॥ यदपि कर्तृत्वानुपपत्तावीश्व-
रत्वासिद्धिरित्याक्षेपेऽस्वतन्त्रस्यापि काष्ठादेः कर्तृत्वप्रदर्शनम् ॥ तत्र
स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रविरोधोद्भाजनं तदुपरि स्यात्तद्वयेन विवक्षितोर्थः
कर्तेत्याद्युत्तरं तदपि तुच्छम् ॥ कर्तृत्वानुपपत्तेरीश्वरत्वव्याघातकत्वे
मानाभावः युद्धपाकाद्यकर्तृणामपि लोके राज्ञामीश्वरत्वाव्याहतेः ॥
नचफलदातृत्वमीश्वरमिति वाच्यम् ॥ फलमददतां बलात्कारेण
कर्मकारयितृणामपीश्वरत्वदर्शनात् ॥ काष्ठादेश्च पारिभाषिकं कर्तृ-
त्वं ननु वास्तवम् ॥ अतस्तादृशकृतत्वविवक्षणेपि नाभिमतसिद्धिः ॥
अतएव तादृशस्यात विवक्षणेपि पुरुषव्यापाराधीनव्यापारघटांकाष्ठा
दीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्यातन्त्रस्याभा-
वात्तद्वोद्यकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समभिव्याहृतत-
त्क्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपं
स्यात्तन्त्रमेव स्वतन्त्रं कर्तेति सूत्रघटकस्वतन्त्रपदार्थत्वेन विवक्षितं
भट्टाचार्यं ॥ उपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वस्य काष्ठादावभा-
वेन स्वतन्त्रः कर्तेत्यनुशासनविरोधो दुर्वारश्च ॥ नहितद्विवक्षयापि
परिहारः संभवति ॥ तादृशकर्तृत्वस्य व्याकरणासंमतत्वेन तेषां
तादृशविवक्षया असंभवात् ॥

सहस्राक्षे *अतएववैषम्येत्यादि अयाधाद्येत्यंतं भागं परिहरति ॥ वैषम्यनेर्घृण्येअपि
 त्वन्मतइत्यादिना ॥ विवक्षायाअसंभवादित्यंतेन ॥ अग्रमाखंडे अनादिकर्मचा-
 धित्वसमाधानेत्यनीशतेतिकारिकां तटीकां च यथाकर्मचिदनुसृत्य सहस्राक्ष उपन्यस्तस्य
 ननुकर्मणः फलजनकत्वमिति प्रश्नस्य विरोधोक्तिस्तु तदीयग्रंथे पूर्वापरविरोधप्रदर्शनायां ॥
 वस्तुतस्तुतन्मनेकर्तृत्वोपपत्तिः अनीनातापारणंचनमंभवतीत्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ यत्तु अतएव
 वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि अयाधाद्येत्यंतं तद्विचारचारु ॥ सिद्धांते आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमिति
 दोषपरिहारस्योपपादमित्यप्राणतान् अन्यथा त्वन्मतेपि तदपरिहाराच्च ॥ तथाहि फलवत्
 कर्मनिस्सृपितापि कारणताप्रक्षणपुवास्तिमया ॥ नात्रश्रुतेरनपि सुकृतं कारयित्वा तस्मै
 सुखं देनचिदेनः प्रणाय्य तस्मै दुःखंच मिश्राणयति तत्रसमावृत्तंसतयोदितदूपणेसुखे ॥
 द्वितीयस्तु प्रागेव “एषउच ॥ परास्मि” तिस्रभृत्तिधृतिस्त्रायहेलमादिदोषाणां विशेष-
 क्षेनया दूरीकृतः ॥ किंचोक्तचरोपपत्त्याक्षितिपत्त्यादिवद्वैषम्याद्यननुपपत्तिस्त्वानापयोग्यतः ॥
 परंतु धरायीशाहिमेवभूयश्चौर्यादिकुर्यांसत्यत्कर्मण्युत्तरफलमितिस्फुटं ज्ञापयतः पाठचर-
 प्रमुपं दुःसाकुर्याति । सुहृन्नुष्ठानेचोत्तमोत्तमं दमं यथायमं समर्पयति । प्रवृत्तिज्ञानानाश्च
 पापेप्रवर्तमानमेव प्रतिबध्नेति । नतुविदितामपि दुरितप्रवृत्तिमुनेष्वपि तत्फलकर्मोत्तरं
 वितरति ॥ परमेश्वरस्तु तमिज्जन्मनि जन्मांतरे वा तत्तत्कर्मफलानिभोजयन् सर्वस्यचाहं
 हृदि सन्निविष्टोमत्तः सृष्टिर्जानमपोहनयेत्यादिप्रमाणेन सर्वांत.करणशरणः सफलस्मरण-
 समर्थोपि हृदममुप्यफलमिति नैवज्ञापयति येन ज्ञापितेन दुःखसाधनाद्भुजिनाज्जोनोनिवर्तेतैव ।
 प्रवर्तंतचतुष्पण्यद्वय ॥ नाप्युत्तरोत्तरजन्मसु तस्यैवापस्यानुष्ठानेदमे तारवम्यप्रयुक्ते । तथायोध-
 फलवत्याद्यनुपलभात् ॥ नापिपापेप्रवर्तमानेसर्वज्ञ सर्वसमर्थोपि निहणद्धि । येन दु एमेव
 कस्यापि नस्यात् ॥ निरोधनाशकौतु महीक्षिप्रमुखपेक्षयापि दुर्बलतया फलस्पर्शनम-
 प्यज्ञापयम् ॥ किंच चौर्याद्यनार्याचरणचगानपि स्वचरणारणाक्षितरांसुखयक्षितरांश्चविनय-
 श्रवनिनाथोनद्यामिपमोमिलप्येत ॥ भगवास्तु तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥
 भवामिनचिरात्पार्थम्य्यावेक्षितचेतसाम् ॥ तेषामेवानुसंधार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नास्तया-
 न्यात्मभातरस्योज्ञानदीपेनमास्वता ॥ माहेपार्थव्यापार्थित्य चेपिस्तुः पापयोनयः ॥
 अपिचेत्तुदुराचारः । अहंरासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाश्रुच. “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-

* अतएव वैषम्यनैर्घृण्ये न ॥ जीवसुसदु खेच्छाप्रति कर्मणोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा
 स्वेच्छया कर्मैचित् मुखस्य कर्मैचिदु सस्य दातेन वैषम्यं क्लेशाऽभावस्तरणसमर्थस्य
 तदकरणेन नैर्घृण्यचाप्येत ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्वे ईधरस्य कर्माऽऽधीनतया स्वातन्त्र्या-
 भावात्कर्तृत्वात्तुपपत्तावीधरत्वाऽसिद्धिरितिचेष्ट ॥ अस्तन्मयाऽपि देवदत्त पचति वाशानि
 पचन्तीत्यादौ देवदत्तवाशेदे. कर्तृताया दर्शनात् ॥ नच स्वतन्त्र कर्तेतिसूत्रविरोधः ॥ तस्य
 न्नानव्येग विरक्षितोऽहं. कर्तेतितव्याख्यातुमिर्न्याय्याततयातद्विरोधाभावात् ॥ उपादान-
 गोचरज्ञानेच्छाद्व्यादिहृत्कर्तृत्वस्यगृह्यारिसमवधानेऽवाधाच्च ॥

शादि” स्यादुदितदिशा स्वभक्तान् सकलकलुषकुलतूलज्वालनपुरःसरं परमदुःखद-
 संसारान्मोचयन्नपरांश्च हृदिस्थित्वा माययाम्नामयन्कथंनविपमः । सुदामाद्विजवायक-
 मालाकारादिभ्योऽल्पतरसाधनेभ्योऽधिकतरतरसाधनादिकंचददत्कथंनतथा ॥ भूरितर-
 दुरितपरितस्वधर्मोदासीनदासीपत्यपत्यप्रणयिदुष्टाजामिलादीन्स्वनाममात्रप्रहेणात्यंतपवि-
 त्रताप्राणिमहसाकुर्वंश्चकथंनतथा ॥ शंकराचार्यैरपि सर्वप्रलयकारितयोक्तंनैर्घृण्यंतु
 कर्मसापेक्षत्वाच्चापैति ॥ तस्माद्वदयमाणःपरिहारएव रमणीयः ॥ यद्य शुद्धाद्वैतमातंड-
 टीकायां अनादिकर्मचाश्रित्यसमाधानेत्वंनीशतेत्यत्रे “श्वरस्यकर्माधीनत्वेनस्यातंभ्या-
 भावात् कर्तृत्वानुपपत्तावीशत्वासिद्धिर” इत्युक्तम् ॥ तस्यायमाशयः ॥ दयालोरेसमर्थस्य
 दुःखायैत्रदयालुतेतिन्यायेन सघृणत्वेपि प्रतियंधाद्यसमर्थतया दुःखितस्य फलदानादि-
 यावत्कार्येषु कर्मवशंवदस्य दुर्बलतरेश्वरस्यापेक्षायाऽऽवश्यकानि कर्माण्येव लाघवात्स्वीका-
 र्याणि । जडानामपि तेपामौपधादिवत्स्वतःफलजनकत्वोपपत्तेः । दधिक्रीरगोमयघृश्चिका-
 दिन्यायेन जडाजडसर्गस्य ज्वलनहालाहलादिन्यायेन संहारस्यापि ततएव संभवाच्च ॥ अथ
 कथंविधीश्वरोरीकारेप्यप्रयोजकप्रायस्यात्यंतपरतंत्रस्य नियोगनिर्वद्धभृत्यवदवश्यंफलमात्रस-
 मर्पकस्य तस्य लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसाधितनिरंकुशकर्तृत्वानुपपत्त्याऽनीशत्वं स्फुटमेव ॥
 नहिपराधीनतया यथाकथंचित्कर्तृत्वमात्रादीश्वरत्वसिद्धिः कुलालादावतिप्रसंगात् ॥
 किंतु निरंकुशादेव ततइति विस्तीर्णमाकरे ॥ काष्ठानिपचतीत्यादौ ॥ विवक्षात कारकाणि
 भवंतीति सिद्धांतात् काष्ठादेः कर्तृत्वं विवक्ष्यते मात्रं भतस्तथा प्रयोगः ॥ एवमीश्वरेपि
 लोकानसृजतेत्यादौवैवक्षिककर्तृत्वांगीकारे काष्ठादेरिव तस्यापि वास्तवकर्तृत्वानीक्षा
 सुतरामीश्वरत्वासिद्धिः ॥ स्वतंत्रः कर्तृत्यनुशासनस्य स्वयमर्थः स्वः आत्मा तंत्रं प्रधानं
 यस्य ॥ स्वतंत्रः अन्यानधीनव्यापारः कर्ता स्यादिति ॥ अतएव हरिणा “धातूपात्तक्रिये
 नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइति सामान्यतोऽभिधाय प्राधान्यतः शक्तिलाभात्प्राग्भावापाद-
 नादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात् । अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविद्येके च दर्श-
 नात् । आरावृष्युपकाररत्वात्स्वातंत्र्यं कर्तुरिष्यत” इति तदेव समर्थितम् ॥ अस्यार्थं त्विरर्थं
 वर्णयंति ॥ इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्तृव्यापारस्य सत्त्वात् ॥ तथाच
 इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः । तथाकारकांतरेभ्यःप्राग्भावस्य तस्मिन्नेव भाष्या-
 दावापादनात् दंडादिरूपकरणादीनां प्रवृत्तेः कर्त्रधीनत्वात् तेषांनिवृत्तेरपि तथात्वात्
 छेदनादौ दात्रादेः कुठारादिवत्कर्तुः प्रतिनिधेरदर्शनात् प्रविवेके आस्ते शेते
 इत्यादौ कारकांतराप्रयोगेपि तस्य प्रयोगात् कर्तृरहितानां करणादीनां च प्राप्यप्र-
 योगात् आरात् साक्षादात्पात्तफलजनकव्यापाराश्रयत्वाच्च कर्तुः स्वतंत्र्यमिष्यते ॥
 उक्तः कारिकार्यः कारक इतिसूत्रे कैयटेपि सूचितः ॥ किंच स्वतंत्रसूत्रे भाष्ये विताने
 तंत्रशब्दमाशंक्य “अक्षिप्राधान्ये धर्तते तद्यथा स्वतंत्रोसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान-
 इति गम्यते तद्यःप्राधान्येवर्तते तंत्रशब्दस्त्वस्येदं ग्रहणम्” इत्युक्तम् ॥ अत्रकैयटः
 “स्वशब्दभात्मवाची स्वभात्मा तंत्रं प्रधानं यस्य सस्वतंत्र उच्यते” इत्याह ॥

किंचानेककारकनिर्वर्त्यामपि क्रियायां यथा कर्तुरेव प्राधान्यं तथा कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितम् ॥ तथाहि महासंज्ञाकरणकारकशब्दस्य करोतीति व्युत्पत्त्या-
न्वर्थसंज्ञात्वम् । विभक्तिव्यत्ययात्सप्तमीस्थाने प्रथमां यन्निमाणां ध्रुवादीनां संज्ञि-
त्वं चाश्रित्य ध्रुपमपावद्व्यादौ योगविभागेन कारकसंज्ञाविधानात् कारकस्य सतोऽपा-
दानादिसंज्ञाविधानाद्योभयसंज्ञासमावेशं बोधयित्वा सर्वापेक्षे याकर्तुरेव प्राधान्यमुच्यते
“किं पुनः प्रधानम् । कर्ता कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यस्त्वर्थेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता
प्रवर्तयिता भवति” इति ॥ एवं च फलदानादौ कर्माद्यन्तसापेक्षस्य स्वतः सर्वथा
निष्क्रियस्योपाधिमात्रमूलकक्रियस्यास्वातन्त्र्येणाकर्तृत्वाद्भवतोऽनुशासनविरोधोयस्तुतः स्या-
देव । यन्तु स्वातन्त्र्येण विवक्षितोपेक्षितवृत्तौ व्याचक्षते तन्तु अर्थांतरक्रियाविरोपसंबन्धस्य
करणादिकारकमात्रे सत्त्वात् कर्तुर्द्वयदत्तादेः प्रधानस्याप्रयोगे करणादिकमपि उल्लनधार-
णादिस्वव्यापारे स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यमाणं काष्ठानि पश्यन्ति स्थालीपचतीत्यादौ कर्तृत्वया
प्रयुज्यत इत्याभिप्रायेण ॥ अतएव हरिणा “निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसंभव” इत्युक्तम् ॥ कारकसूत्रे च महाभाष्ये “कोसौ
प्रतिकारकं क्रियामेदः पचादीनामधिभ्रयणोदकासेवनतहुलावपनैधोपकरणक्रियाः
प्रधानस्य कर्तुः पाकः । संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वन्ती स्थाली पचती-
त्युच्यते तत्र तदा पचिर्यतंते उल्लनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचतीत्युच्यन्ते तत्र
तदापचिर्यतंते” इत्याहुक्तम् ॥ अत्रसंभवनं ग्रहणमिति कैयटः ॥ अत्रेव स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्ययोः पर्यायेण सर्वत्रविवक्षासंभवात् संभवनादौ स्वाध्यादेः स्वातन्त्र्यस्य
सार्वदिकत्वाच्च कर्तुरधिकरणादिषो नकोपि विशेषः स्वादित्याशङ्कावारणाय प्रक्षालनपरि-
वर्तनादौ स्वाध्यादेः पारतन्त्र्यमुक्तव्योच्यते “यन्तु च भोः कर्तृत्वेपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली
संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतंत्रा वेदानीं परतंत्रा स्यात् ॥ एवं तर्हि
प्रधानेन समवाये स्थाली परतंत्रा व्यवधेयस्वतंत्रा । तद्यथा भमात्यानां राज्ञासहनमवाये
पारतन्त्र्यं व्यवधेयं स्वातन्त्र्यं किपुनः प्रधानं कर्ता” इत्यादि ॥ एवं च ग्रहणोऽस्वतंत्रस्या-
पि स्वातन्त्र्यविश्रामात्रेण काष्ठस्याध्यादिवत्कर्तृत्वमिति चेत्तदतिरिक्तस्य प्रवर्तननिवर्तन-
समर्थः प्राधान्येन ततः प्रागल्भ्यात्मशक्तिसत्त्वाविवेकेपि कांचिद्विधां कर्तुं शक्तः सर्वथास्व-
तंत्रोदेवदत्तादिवरकश्चित्कर्ताऽऽश्नयकल्प्यः । तत्कल्पने चसुतरां सिद्धं तस्यानीधरत्वम् ॥
किंच मनोरमाशेखरादिषु प्रधानीभूतधातवर्थाश्रयत्वम् । शवादिकर्तृत्वस्यसमभिव्याहारे
तदाश्रयत्वं वा कर्तृत्वमिति स्वीकारात् भाष्येचान्वर्थसंज्ञानुरोधात्कारकांतरस्यैव वैवशि-
ककर्तृतायास्तत्रापि कर्णाधिकरणयोरेव पर्यायाभावात्तस्यादसित्वात्प्रकृते विनश्या कर्तृ-
त्वस्य रूपने ग्रहणः काष्ठदिवद्वास्तवी करणाद्यन्तमता उल्लनसंभवनादिवद्वात्त्वर्थ-
क्रियाच काचित्साक्ष्यतस्मिन्वाच्यैवासांभवनादात्रपि पचेः शक्तिर्भाज्यकृत्योकेतिसापि क्रिया
धात्वर्थोत्थेय ॥ एवं सति वास्तवपि स्वाभिमतनिष्क्रियत्वस्य संगेऽनीशत्वप्रसंगे चाधिकेऽनु-
प्रविष्टे शास्त्रसिद्धे स्वातन्त्र्यमेव तस्य स्वीकर्तव्यं नत्वाधिगुणजीवकर्मादिपारतन्त्र्यमित्येव

कमनीयम् ॥ एतदेवामिप्रेत्योक्तं श्रीमदाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपे ॥ कर्तास्वतंत्र एव स्यात्सगुणरे
विरुध्यत इति उपादानादिगोचरेत्यादिकर्तृत्वमपि न त्वन्मते शक्यवचनम् । सहकारि-
तया स्वीक्रियमाणयोः कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनाभ्रांतभगवज्ज्ञानागोचरत्वा-
लक्षणे उपादानादीत्यादिपदेन सहकारिणोप्यवश्यसंप्राप्तत्वात् मायावृत्तिविशेषात्मकत्वे-
न तदेकनिष्ठयोश्चिन्तीपांकरणयोरपि निर्विशेषे ब्रह्मण्यमावाच्य । सहकारिस्वीकारे स्वाभी-
ष्टाभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपकारणतावाच्य ॥ अनीश्वरत्ववारणाय तादृशकारणताममर्थ-
नायच सहकारिणोपीश्वरजन्यत्वे तदिच्छयासहकारित्वे तद्विभक्तत्वे च स्वीक्रियमाणे वैष-
म्यनैर्घृण्ये इच्छायाः प्रथमतरकारणत्वं च येतालालंघनन्यायेन भूयः प्रामुंति ॥

कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्य सूत्राणां तद्विषयवाक्यानां च न
स्वतन्त्रस्याकर्तृत्वं वाऽस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वमिति विचारे तात्पर्यम् ॥
किन्तु प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमू-
ढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इति वाक्यात्प्रकृतकर्तृत्वं जीवस्य न वेति
सन्देहे जीव एव कर्ता ॥ कुतः ॥ शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ शास्त्रस्य
अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्माच्छास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् ॥
“कारीयावृष्टिकामो यजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते” त्यादि-
भिर्वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि । यदि
जीवः कर्ता नेष्यते तदा स्वर्गकामादिपदानि फलाधिकारिशून्यानि
कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः ॥ नहि तादृशकामवत्त्वं
ब्रह्मणः संभवति ॥ तस्याप्तकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् जडस्यच
कामासंभवादतः सन्दिग्धे कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्त-
त्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ तस्मात्स्वातन्त्र्यविवक्षा-
मतएवेत्यादिना परामृश्य कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि
बहूनि वाक्यानि सङ्गतानीत्यादि घटस्तदधिकरणस्थसंशयपूर्वपक्षा-
द्यनभिज्ञोपादेयवचनएव ॥ इच्छासहकारित्वेन कर्तृत्वानुपपत्ति-
कथनं तु न युज्यते इच्छायाः कर्तृत्वोपपादकत्वात् ॥ यस्तु तत्र हे-
तूपन्यासः (नह्यमेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं येने-
च्छासमवधाने स्वातन्त्र्यं) मित्यादिना कृतः सोप्यविचारि-
तरमणीयः ॥ कार्याणां कारणात्मनाऽवैलक्षण्येपि तद्रूपेण वैलक्षण्यं
वर्तते एव ॥ नहि घटशरावादीनां मृदात्मनाऽभेदेपि घटत्वशराव-
त्वादिनापि परस्परमभेदः ॥ किञ्च त्वमन्तेपि खड्गकार्यं व्रणादिकं
दुग्धेन कुतो न संभवति तवाप्यभेदवादित्वात् ॥ खड्गदुग्धयोश्च
मायिकत्वेन पार्थिवत्वेन ब्रह्मकल्पितत्वेन चाविशेषात् न हितयोर-
भेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यम् । येन खड्गेन व्रणादिकं भवेत्
दुग्धेन च न भवेत् ॥ तद्रूपेण वैलक्षण्यं चेदत्रापि तत्कथं न स्यात् ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

सहस्राक्षे *अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिश्लोकटीकोक्तप्रत्युक्तमित्यंतं भागदूषयति ॥
कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्येत्यादिना अत्रापि तत्कथंनस्यादित्यंतेन ॥
अभ्युदयेति ॥ वृथार्थैहिकमभ्युदयः करीर्यादिफलम् ॥ स्वर्गपदवाच्यात्मतुलादि
निधेयसम् ॥ अथवास्वर्गादिरप्यामुष्मिकोऽभ्युदयः सकामानाम् ॥ निष्कामानां ॥ तान्येव
कर्माणि मोक्षफलकानि ॥ कुर्व्यतीति ॥ इदंशत्रन्तम् ॥ अथायं भावः ॥ वस्तुतस्ती-
श्वरगतमेव कर्तृत्वं विस्फुल्लिगवत्तदंशेऽतिरोहितचित्कतया ज्ञानेच्छाकृतियोग्ये जीवेऽप्यनु-
वर्तते पृथ्वीनिष्ठोगंधश्च पार्थिवेषु ॥ एवं सत्यपि जडस्य प्रकृतिबुद्ध्यादेरेव कर्तृत्वं
ननु प्रत्याशस्यापि जीर्यतेति तत्रकानिव भ्रान्तान्सांख्याभ्युदसितं परमाचार्यो जीवस्यैव
चिद्व्यादियोधितकर्मेकर्तृत्वं (अ. २ पा. ३ सू. ३३) "कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वा"
दित्यधिकरणेन निर्णयवान् ॥ लौकिकनिश्चिखयस्तुजातापेक्षया जीवस्यैव स्वतंत्रत्वाद्बुद्ध्या-
देश्वरपतंत्रत्वादेवमेव युक्तमिति तदाशयः ॥ जीवस्य स्वतंत्रत्वं तु हस्तदंडादिध्वारापरस्य
तदिच्छाप्रयत्नस्याप्यवदशनास्फुटमेव ॥ अनंतरं जीवस्यापि स्वतएव कर्तृत्वमीश्वरेण-
चायेतिसंशये स्वतएयेतिपूर्वपक्षे अ० २ पा० ३ सू० ३१ "परानुत्पद्यते" रित्यधिकरणं
तत्त्वेरेणदैवेतिसिद्धांतयति ॥ एवं भगवत्प्रयोज्यत्वेपीतरापेक्षया स्वतंत्रत्वात्तद्वत्कर्तृत्व-
स्येवात्रानुवर्तनाच्च नप्रकृते कर्ताशास्त्रार्थवत्तधिकरणविरोधगंधोपि ॥ नहिपृथिन्याप्य
वास्तवगंधप्रत्यक्षमिति तदंशपुण्यादेर्गंधवत्त्वमसंगतं भवति ॥ नचैतमीश्वरे सातिशयं
स्वातंत्र्यं शक्योक्तिकम् ॥ ईश्वरांतरामात्रात्, अभिन्ननिमित्तोपादानयादभंगत्वेति किं
चरितचरणेन ॥ तस्मात्कर्माणां कार्यविरोधे सहकारित्वमपि तथेच्छयैव । अतोनेच्छायास्त-
जन्यत्वं नापि वैषम्यादिनिस्तारः ॥ इच्छायास्तु साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वात् तद्वर्माणां तदभि-
न्नतायाः प्रकाशाश्रयाद्यधिकरणसिद्धत्वात् इच्छारूपेण तदाकाररूपेण वाविभवंनेपीतर-
निरपेक्षतया स्वातंत्र्यान्पायाच्च तत्सहकारे न दोषः ॥ पापपुण्यकर्मापूर्वाणि तु नसाक्षा-
द्ब्रह्मधर्माः । "नतस्य कार्यं कर्णे च विद्यते । अनभ्रन्नयो अभिचाकशीति । नसाधुना
कर्मणा भूपान्भवति नोऽवासाधुनाकनीयान्" इति श्वेताश्वतरमुंडककौपीतकिब्राह्मणा-
दिषु श्रवणात् । अनादित्वाच्चिर्गुणत्वात्परमात्मायमन्यय । शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति

* अतएव कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि जीवस्य कर्तृत्वप्रतिपादनानि बहूनि
सूत्राणि तेषां विषयवाक्यानि च संगतानि ॥ अन्यथा सापेक्षतरस्य जीवस्य सुताराकर्तृ-
त्वाऽभावे तानि न संगच्छेरन् ॥ अन्यथा च त्वमन्तेऽपीच्छायाः सहकारित्वेनेश्वरस्य कर्तृत्वं
नोपपद्येत ॥ नह्यमेवमादिनस्ते इच्छाकर्मणोरमेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यं येनेच्छासमवधा-
नेनास्तवन्नता कर्मसमवधाने त्वस्वतन्त्रता स्यात् ॥ एतेन यत्र कर्माधुसारेण फलदातृत्वमुक्तं
तत्राऽपि धर्मकारमितृत्वगीथ्वरस्यैव ॥ तथा चाह श्रुतिः ॥ एषधेवसाधुर्कर्मकारयति
तमित्याद्या ॥ एतदनुराधेने साधुर्कर्ममरी नाधुर्भवतीति श्रुतावपि भगवत्प्रेरणया साधुर्कर्म-
कर्तृत्वं बोध्यमिति वैषम्यनैर्घृण्ये इति श्लोकीकोक्तं प्रत्युक्तम् ॥

नलिष्यते इत्यादि स्मरणाच्च ॥ अत एव सूत्रकृता “अ० १ पा० २ सू० ८” “संभोग-
प्राप्तिरिति चेन्न वैदोष्या”दिति जीववत्फलसाधने निषिद्धे । सम्यग्गभिनिवेशेन भोगः
संभोगः सम्यग्भोगो यस्मात् सोऽपि संभोगस्तयोः प्राप्तिरिति व्याख्यानात् । किंतु तानि
जीवनिष्ठान्येव । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती” त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ किंच जीवेऽपि
तत्साक्षात्कारवतां नैकम्यं “एतत् हवावनतपति किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमकरव-
मिति । यथा पुष्करपलाशबाधो न श्लिष्यत एवमेवं विविपापं कर्म न श्लिष्यते” इत्यानंद-
बह्युपकोसलविद्यादिषु श्रूयते ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते (स्कंध २ अ०
१ श्लो० ७) प्रायेण मुनयो राज्ञि वृत्ताविधिपेधत इति गीता भागवतादिषु स्मर्यते च ॥ तर्हि
परमात्मनस्तथात्वं कैमुतिकसिद्धम् ॥ एवमिच्छाकर्मापूर्वाणां साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वजीवधर्म-
त्वादिना वैलक्षण्यात् कर्मापूर्वाणां नेच्छावत्प्रकाशाश्रयादिन्यायेनाभेदो नित्यत्वं वा शक्यं
वक्तुमतस्वद्वीत्या जीवेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यकर्मसहकारे पारतन्त्र्यं स्फुटमेव ॥ न च तद्वार-
णायेच्छा तदाकारयत्कर्मरूपेणापि स्वयमेव भवनमिति तव सुवचम् । तथा सति कस्य-
चित्पापरूपेण भूत्वा तस्मै दुःखं कस्यचित्सुकृतरूपेण भूत्वा तस्मै सुखं चार्पयति
तस्मिन्वैषम्यादेरनुच्छेदात् ॥ तस्मादिच्छापक्ष एव न पारतन्त्र्यम् । लोकेऽपि यद्येच्छं कार्यं
कुर्वन् स्वतन्त्र एवेत्यते । अहि केनादिनेतरेणोद्बोध्य शक्तिस्तहकारिसमवधानमंतरेणाशक्य-
कार्यस्तु परतन्त्रः ॥ एतावता अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यादि स्वतन्त्रता स्यादित्यंतं
व्युदस्तम् ॥ एतेनैव यन्मार्तण्डटीकायां यत्र तु कर्मानुसारेण फलमोक्तत्वंमित्यादि कर्तृत्वं
बोध्यमित्यंतमुक्तमिह किंचित्पाठविपर्ययसिनानूदितं तत्समर्थितं ज्ञेयम् । कर्मेणां फलहेतु-
त्वाया ईश्वरमात्रस्य सर्वहेतुतायास्तत्त्वैव कर्मकारयितृतायाश्च बोधिकानां श्रुतीनामेवमेव
सामंजस्येनैव वयत्वं सिद्धे ॥ सृष्टावपि बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सर्वं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानं यशोयशः ।
भयंति भावाभूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ इति क्षमासत्यादीनां साधनानां सुखादीनां
फलानां च स्वमात्रहेतुकत्वमुच्यते ॥ अतएव सूत्रकारोऽपि कर्मकारणत्वादां (अ० ३
पा० २ सू० ४०) “धर्मं जैमिनिरतप्नोति”ति सूत्रेणान्य निराकरोति (सू० ४१) “पूर्वं तु
बादरायणो हेतुव्यपदेशा”दिति ॥ बादरायण आचार्यस्तु पूर्वं पूर्वोक्तमीश्वरमेव कारणं
मन्यते । तुल्यः कर्मादेः कारणनाम्यापत्तेः ॥ कुतः ॥ हेतुव्यपदेशात् श्रुतिषु एव उ-
च्येत्यादौ तस्यैव सर्वहेतुत्वेन कथनादित्यर्थः ॥

किञ्च भवमन्ते वैषम्यनैर्घृण्यरूपं दोषद्वयं दुर्यद्धरं कस्यचित्सुखं
कस्यचिदुःखं च ददतः स्वयमेव तद्धेतुभूतकर्म कारयतः कुतो न
स्यात् ॥ असन्मते च तादृशदुष्पणद्वयं न संभवति ॥ तथाहि ब्रह्म
स्वयं रमणेच्छयैवोष्णीचादिभावेन जातम् ॥ “तदात्मानं स्वय-
मकुरुत । सद्यत्पश्चादभयत् । यथोर्जनाभिः सृजते गृह्णते च यथा
पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केदालोमानि तथाक्ष-

रात्संभवतीहविश्वमि” त्यादिश्रुतेः ॥ अतःस्वामिन्नत्वाच्चैपम्यने-
र्घृण्ये ॥ नन्वेवमपि जीवानां ब्रह्माभिन्नानां सुखं दुःखं चेश्वरेच्छयैव
भवतीति भवन्मते तत्र च कर्मणां वैयर्थ्यं स्यात् । तत्प्रवृत्तिरपि
कस्यचिन्न स्यात् कृतहानिरकृताभ्यामभयरूपदूषणद्वयमपि स्यादिति
चेन्न ॥ कर्मापेक्षोहि भगवान्सुखं दुःखं च जीवानां तत्तत्कृतसुकृत-
दुकृतानुसारेणैव ददातीत्यतो न कृतहान्यादिरूपं दूषणम् ॥ नच “एष
होवसाधु कर्मकारयति तयमेभ्योलोकेभ्य उन्निनीपते एष उपवाऽ-
साधु कर्म कारयति तंयमघोनिनीपते” इति श्रुत्या कर्माणि स एव कार-
यतीत्यङ्गीकरणीयम् । तथाच वैपम्यनैर्घृण्यरूपदोषतादृशस्यमिति-
द्याच्यम् ॥ सृष्ट्यादौ भगवान् रमणेच्छया “बहुस्यां प्रजायेये” त्यादि-
रूपया क्रीडार्थमेव कृतप्रयत्नस्तत्साधनीभूता अनेकमयांदाः कृतवान्
य एवं कर्म करिष्यति तस्यैव फलं भविष्यति तत्तद्विषये तस्य राग-
द्वेषादिकं भविष्यति पुनस्तत्तत्कर्म करिष्यति पुनस्तस्य सुख दुःखं वा
भविष्यतीति ॥ तत्र कर्मणि सुखे दुःखे च साधारणतयैव भगवतो
हेतुत्वं न त्वसाधारणतया ॥ तत्र मुख्या क्रीडैवान्यत्सर्वमुपसर्जनम् ॥
यथालोके कश्चिद्वाजा क्रीडार्थं स्वयमेव नियमान्कृत्वा क्रीडति तत्र
स्वकृतनियमानुसारेणैव यो यथा करोति तस्मै तथैव सुखदुःखरूपं
फलं ददाति न तावता तस्य वैपम्यं नैर्घृण्य वा भवति नाप्यनीश-
त्वम् । तथा प्रकृतेऽपि तादृशनियमाभावे तु दोषो दुर्वार एव ॥ अतएव
“कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्वावैयर्थ्यादिभ्यः” इति सूत्रेण
वैपम्यनैर्घृण्ययोः परिहारोऽनयैव रीत्या ध्यासे कृत ॥ तत्र ननु
वैपम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति
पूर्वपक्षं तु शब्दो निवारयति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षो भगवान्सुखं दुःखं
च ददाति ॥ प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्य अग्रे तस्याशस्यत्वात्स्वयमेव
कारयति ॥ यथा पुत्रं यत्तमानं बालं पिता पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि
तत्प्रयत्नाभिनिवेश इष्टं तथैव कारयति । तत्कथमवगम्यते ॥ यत्-
स्तैत्तिरीये “अथातो नुप्रश्ना” इत्यादिना अविदुषो विदुषश्च समाने च
ब्रह्मप्राप्तिरुत्तरश्चिद्विशेष इति प्रश्ने उत्तरत्वेन “सोकामयते” त्या-
दिना स्वस्यैव बहुभवेनेनोच्चनीचरूपेण स्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन
स्वस्यैव “सञ्चल्यन्मात्रं” दित्यादिना अनेकविध द्वेषीभावं चोक्त्या
सत्यमभवदिति समानौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास ॥ तथा सति सर्वस्य
ब्रह्मरूपत्वेऽविशिष्टेऽपि मध्ये “सतपो तप्यते” त्यादिना तपोरूपस्या-
लोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद्यथाधिकार तत्तत्फलं तत्तत्

अधिकारश्च नानाविधस्तत्रकारणं तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव
 इति फलति ॥ एवंसत्यालोचनानुसारेण प्रयत्नपर्यन्तं जीवरूपं
 तदपेक्षः सन्नग्रे बाह्यकृतानुपकरणबाहुल्यमपेक्षितम् । तच्च जीवेन
 केवलेन संपादयितुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वयमेव कारयति ॥
 तत्र दृष्टान्तोपि यथा बालं पुत्रमित्यादिः पूर्वमुक्तएव ॥ एवं च
 कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणम् ॥ तथाच प्रयत्नोत्तरकाले फल-
 दातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव
 श्रुतिरनुव्रति “उन्निनीपत्यधोनिनीपती”ति ॥ अतो गुणदोषकथन-
 पूर्वकं बालेच्छानुरूपेण सामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः किंतु
 बालस्वभाव एव । तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः किंतु जीव एव ॥ ननूक्त-
 दृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमत आह सूत्रकृत् विहितप्र-
 तिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति ॥ यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवरू-
 तकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियेत तदा विहितप्रतिपिद्धयोर्वागादि-
 ब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वकर्मण एव प्राधान्ये
 तत एव सुखादिसिद्धेः ॥ सूनस्थादिपदादिदं विहितमिदं निपिद्धमिति
 बोधकस्य प्रमाणव्यवहारस्य वैयर्थ्यं बोध्यम् ॥ अतोविहितप्रतिपिद्धा-
 वैयर्थ्यप्रमाणन्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकप्रेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो
 हेतुभ्य इदं ज्ञायते यत्फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः
 प्रयत्ने कामापेक्ष इति मर्यादा या स्वयंभूता तद्रक्षार्थं वेदं चकार
 यथा लोके राज्यमर्यादारक्षार्थं नीतिशास्त्रम् ॥ तस्मात् “ह्योरुघञ्चु ली-
 लाकैवल्य”मिति न्यायेन जीवरूतप्रयत्नानुसरणाच्च ब्रह्मणि धैर्यस्या-
 दिगन्धोपि ॥ नाप्यनीश्वरत्वं । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्य-
 पूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणात् ॥ क्वचिच्च स्वतन्त्रत्वान्मर्यादां भिन-
 स्यपि ॥ अत एव तेनाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्यैस्तदनपेक्षैव
 गोकुलस्येभ्यः फलदानकथनमपि सङ्गच्छते ॥ इदमपि लोकयन्तु
 लीलाकैवल्यमिति न्यायादेव समाहित । लोके राज्ञामपि रूपापात्रेषु
 तथादर्शनात् ॥ लोकयुक्त्यनुसारेण समाधानमिदम् ॥ वस्तुतस्तु
 ब्रह्मणः कर्मापेक्षत्वेपि नास्वातन्त्र्यम् ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया
 भूषणमेव ॥ यतोविद्वद्धर्माध्यं सर्ववादानवसरं समाभ्यधिकर-
 हितं ब्रह्मणेदे प्रतिपाद्यते औपनिषदं हि ब्रह्म ननु युक्तिसिद्धम् ॥ येन
 युक्तिविरोधः स्यादत एवोक्तं ‘यत्किञ्चिदूषणं त्वन्न दूष्यंचापि हरिः
 स्वयम् ॥ विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत इति ॥ एतेन सह-
 कारिसमन्धानेत्यारभ्य तथाग्रह्यत इत्यन्तं समाहितं यत्तु तत्रैवोक्तं

(किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपि दु खं जानन्ति नवाभावे दोषान-
पायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्ये नुभवविरोधः ॥ किञ्चात्मनि दुःखो-
त्पादक आत्महादिरिवेश्वरो निन्येतप्रेक्षावद्विरितितत्र समीचीनम् ॥
“इतरव्यपदेशाद्धिताकरणदिदोषप्रसक्ति”रितिसूत्रेणैवमेव पूर्वपक्षं
कृत्वा “अधिकं तु भेदनिर्देशात्” इति सूत्रेण स्वयमेव व्यासैः
समाहितत्वात् ॥ तत्र तत्तद्व्यतिथिं श्रुतौ सृष्टावनुप्रवेशः श्रुतः सचा-
नेनेति श्रुत्या जीवनेनेति ध्याव्यते तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया
ब्रह्मत्वं च योध्यतेऽत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात्तद्वदे तस्य शुद्ध-
ब्रह्मत्वे तद्धितं कर्तव्यम् । तच्च सर्वानर्थदुःखनिकरहेतुभूतार्या सृष्टो
प्रवेशानात्र करोतीति हिताकरणस्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः ॥ लोक-
यिदं च आत्मनोहितकरणमिति जीवानां ब्रह्मभेदोनयुक्त इति
पूर्वपक्षे समाधानमाह “अधिकं तु भेदनिर्देशात्” इति सूत्रेण तत्र
तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ तथा च यथैक्यं श्रुत्या योध्यते तथा
क्षेत्रत्वेनानन्दरूपत्वेन च भेदोपि योध्यतेऽयं भेदोब्रह्मण आधिक्ये
पर्यवस्यत्याधिक्यं चांशित्वात् ॥ पूर्णत्वाच्च पूर्णआंशस्य हितमेव
नियमेन करोतीति न नियमः स्वदेहेपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधना
वैदर्शनात् ॥ अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापाराभाषप्रसङ्गात् । किन्तु स्वली-
लया हितमहितं वा यथेष्ट करोतीत्येव लोके दृश्यते ॥ तथाचैयमा-
शङ्केष न संभवति ॥ यद्योक्तं जीवदुःखेन ब्रह्मणोदु खित्वं स्यात्तदपि
न संभवति ॥ कार्यकारणयोरभेदेपि कार्यकारणव्यवहारजननः
कश्चिद्भेदोप्यभ्युपगन्तव्यः अन्यथेदं कार्यमिदं कारणमिति व्यव-
हारो नस्यात् ॥ एवं च नामरूपाभिव्यक्तिदशयां कार्यगता घर्णाः
कारणेन सन्तीत्यङ्गीकरणीयम् ॥ यथा घटगता जलाहरणादयः
पटगता आरूढावृत्त्यादयस्ते मृत्पिण्डादौ न सन्त्येवं जीवस्य चिद्-
पत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वेपि तद्वता दु स्मादयो न ब्रह्मणीति नरूपि दोष-
इत्यलं विस्तरेण ।

सहस्राक्षे * सहकारिप्रमथानरूपेणादिं व्यावद्वयतइत्यत भागं निराकुर्वन्ति ॥ किञ्च
भवन्मत इत्यादिना इत्यल विस्तरेणेत्यनेन ॥ तत्र “वैयर्थ्यं वैधृष्यमिति नूपणे

* सहकारिप्रमथानरूपेणरहितत्वरूपसत्त्वत्रयसवरूपकर्तृत्वस्येवरेतत्वे प्रमाणाभावात् ॥
परमेश्वरस्येष्टया साधुर्कर्म ततउभयनमित्यर्थस्य तस्या श्रुत्या प्रतीत्या इच्छया सर्वत्र
हेतुनेन कर्म प्रमापि हेतुत्वेऽप्यन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिन कर्मण फलहेतुताया दुर्गात्वाच्च ॥
इतरस्येष्टाद्वारा तद्विच्छया वा कृत्यन्यात्वेन हेतुत्वमिलनप्रतिष्ठार ॥ एवमेव परावृत्तपञ्चते-

द्वेपरे स्थिते" इतिमार्तडकारिकाद्वयसमर्थनार्थं किंचेत्यादि कुतो नस्यादित्यंतम् ॥
 स्वमते तद्गुणोद्धाराय अस्मन्मतेचेत्यादिग्रन्थः ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ यत्तु सहकारितमव-
 धानेत्यादि बोद्धव्यमित्यंतं तदमूलम् ॥ ईश्वरस्य तादृशकर्तृत्वे "तदात्मानं स्वयम-
 कुरुते" त्यादि प्रमाणानां जागरूकत्वात् । अत्रात्मानमिति तत्त्वैवोपादानत्वं अकुरुतेति
 तत्त्वैव कर्तृत्वं स्वयमिति सहकारिकारणांतराभावश्च बोध्यते । (अ० १ पा० ४
 सू० २६) स्पष्टंचेद् "मात्मकृतेः परिणामा"दिति सूत्रे शांकरभाष्येऽपि ॥ अकुरुतेत्या-
 त्मनेपदेन क्रीडार्थमात्मन इति स्पष्ट्यनुसारात् स्वक्रीडार्थमेव जगत्करणस्य बोधनेन

रितिसूत्रं परादीधराजीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थकं लब्धव्यवस्थं बोद्धव्यम् ॥ एतेन वैषम्यनैर्घृण्ये
 इति द्वुपणेद्वेपरेस्थिते ॥ अनादिकर्मचात्रित्य समाधानेत्वनीशता ॥ अत्राऽपि शाङ्कराः शैवा-
 माध्वारामानुजादयः ॥ निम्बार्कभास्कराभिभुयैऽन्येतेदोषसंश्रिताः इति प्रत्युक्तम् ॥ तद्वीकार्या
 दोषशब्देन याऽनीश्वरत्वापत्तिरुक्ता तस्या उद्धृतत्वात् ॥ यत्तु तत्रवैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं आ-
 त्मसृष्टेर्नैषम्यं नैर्घृण्यं चाऽपि विद्यते ॥ श्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धइदमीरितम् ॥ श्रीमत्प्रभु-
 वरैर्बिद्वन्मण्डनेऽपि निरूपितम् ॥ रमणाथंमिदंविश्वमुच्चनीचादिभावनः ॥ आत्मरूपचकारातो
 हरिर्यस्याददूषणमित्युक्तं तत्र युक्तम् ॥ तद्वीकार्यामात्मसृष्टेरित्येतत्तात्पर्यविषयाऽमेदमात्रस्यैव
 तादृशदोषाऽभावे हेतुत्वोक्त्यातावतादोषाऽनुद्धारात् ॥ तथाहि ॥ किमिमे जीवास्ततोऽभिज्ञा
 अपिदुःखंजानन्तिनवा ॥ आद्ये दोषानपायोदुःखानिरासात् ॥ अन्येऽनुभवविरोधः ॥
 किञ्चात्मनि दुःखोत्पादकभ्रातृमाहादिरिवैश्वरोनिन्द्येतप्रेक्षावद्भिः ॥ एतेन भैक्षवमतमुपन्यस्य
 तन्मायावादिविध्वंसश्चस्तप्रायमित्यस्य टीकायां भेदवादे वैषम्यादिदोषाभिधानमपि प्रत्युक्तम् ॥
 अभेदवादेऽप्यनिरस्तत्वात् ॥ यच्च तद्वीकाराकारेण विद्वन्मण्डनोक्तं किञ्चिदनुदितम् ॥ कृतप्रयत्ना-
 पेक्षस्तुविहितप्रतिपिदावैयर्थ्यादिभ्यः प्रपञ्चेनरमणेच्छयाहिमगवान् क्रीडार्थं कृतविविधमर्या-
 दारूपप्रयत्नोजन्मकालादारभ्य मोक्षपर्यन्तं विचारितवान् । तत्रहि क्रीडैवमुल्याऽन्यत्सर्ग-
 मुपसर्जनीभूतं तथाच तदपेक्षोभगवांस्तदनुसारेणैव कारयति यतोविहितस्य यागादेः प्रतिपि-
 क्षस्य विप्रद्वननादेरवैयर्थ्यमेवं भवेत् ॥ मर्यादाऽभावेतु ईश्वरस्यैव स्वर्गनरकादिदाण्येन विधि-
 निषेधवैयर्थ्यं भवेदिति ॥ तच्च न सम्यक् ॥ एतादृशसलसंकल्पपरमेश्वरसंरूपस्य दुःखादिप्रयोज-
 यत्वेन परमेश्वरे वैषम्यादुद्धृण्यपरिहृतात् ॥ किञ्च तत्रैव तत्सूत्रविरोधः ॥ सापेक्षतायाः सूत्रा-
 त्स्पष्टप्रतीतिः ॥ स्वनिर्मितजीवकर्मणामिव स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपि सापेक्षत्वानपायात् ॥
 सूत्रार्थस्तु जीवहृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादिः न्यायानुरोधात् ननु विचारितमर्यादापेक्षइत्यादिः माना-
 ऽभावान् ॥ किञ्चतथा सति स्वविचारापेक्षइतिवामर्यादापेक्ष इतिवास्पष्टंभूयान् ॥ एवंवैषम्य-
 नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् पन्थुरसामप्रस्यादितिमूत्रद्वयविरोधोऽपि तन्मतेबोध्यः ॥ प्रयत्निषाय-
 मर्थमप्रतप्त भगवत्पादेरिति नात्राधिकप्रयत्नते ॥ तादृशकर्मणामिच्छा प्रति हेतुत्वं तु ज्ञान-
 द्वारा तदंशतेनानिधुस्या ज्ञानस्याऽपिहेतुत्वान्, कोऽपि कर्मणार्तातर्जातनोपादिकस्य भूषादर्शान-
 दावेच्छा प्रति हेतुत्वदर्शनाय ॥ क्रीडार्थं यथायष्टिरनुपपन्ना तथावश्यते ॥ ८ ॥

प्रयोज्यकर्तृत्वमपि प्रतिविधीयते । तथा सदेवसोम्येखयाद्वितीयपदेन सहकारिकारण-
निराकरणमुपनिषन्नाप्ये शंकराचार्यैर्दांशितम् ॥ अतएव “एषल्लेखसाधुर्नकारयति
“मत्तएव पृथग्विधा” इत्यादि श्रुतिस्मृतियेवकारेण भगवद्यतिरिक्तस्य हेतुत्वं
स्पष्टमिच्छते ॥ यदेयिरुद्धबाह्याबाह्यस्मृतिनिराकरणपादे चोभयकारणवादोनिरस्तः ॥
भगवान्हेच्छया तत्तत्साधनद्वारा तत्तत्फलं ददातीति सिद्धांतयन्त्रिरस्याभिः कर्मणां
फलहेतुता न प्रत्याप्यायतेऽतः कर्मणः फलहेतुताया दुर्धारत्वोक्तिः सिद्धसाधनम् ॥
यस्तुतस्तु नानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वमपि । अनुग्रहविशेषे निःसाधनेभ्यः काम-
क्रोधादिषिरुद्धसाधनवशश्च फलदानस्यदर्शनात् ॥ अपाणिपिहितं चैतत् श्रीभागवत-
प्रभृतिषु “अग्न्याष्टंनिदि शयानमतिधमेण लोकं विकुंडमुपनेप्यति गोकुलं स ।
तेनापीतस्तुतिगणाः । गोप्यः कामाक्ष्यात्कमोद्रेपायैद्यादयोनुषा” इत्यादौ ॥ वृष्टिन्या-
येनापीच्छायाः कर्मादिहेतुत्वांगीकारे तस्याः कर्मजन्यत्वं स्वीकृत्वा परित्याज्यं तस्याः
कारणांतरजन्यत्वं नित्यत्वं वा वक्तव्यम् । वैषम्यादिकं च तदवस्थम् ॥ किंच भगवतो-
वृष्टिवत् कारणात्मे बीजवत्कारणांतरमपिवाच्यम् । तथा च सति सृष्टेः पूर्वं सजाती-
यादिभेदज्ञानग्रहासत्तायोघकानां सदेवेत्यादीनां व्याकोपोऽनीश्वरत्वापातश्च ॥ यदितु
“ताभापेक्षंतत्रद्वयः स्वाम प्रजापेमहीति ताभश्मसृजंत तस्मात्प्रकचर्पतितदेव
भूयिष्ठमग्रे भयत्यत्र एवतदध्यन्नायं जामत” इति छंदोगादिश्रुतिभ्यः पार्थिवत्वाजल-
शम्याम्येव वीजानि जलादेव कलान्बिजानि यथामवंति तथा भगवद्वेनुकाम्येव कर्मा-
दीनि ततएव फलमर्पयति कार्यवैयर्थ्यं च आन्यवैयर्थ्यवदिति भाष्यकारचरणाभिप्रेतं
वृष्टियकारणत्वं स्वीक्रियेत तदौर्ध्वः ॥ एवंसति निरपराधं “पराशुतच्छ्रुते” रिति
सूत्रमपि नाप्यथा नैवम् । “नान्योतोस्त्रिद्विष्टानाम्योतोस्त्रिभ्रोता नान्योतोस्त्रिमंता
नाम्योतोऽलिपिज्ञाता । सविश्वकृतसहिविश्वस्यकर्तृ”त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणस्तस्यैव कर्तृत्वस्य
जीवे प्रतीतेर्निर्वाधत्वात् तस्यैवोचिनीपाधोऽभिनीयाम्नां साध्वसाधुकारयितृतायाः श्रव-
णाच्च ॥ एतेन “वैषम्यं नैर्घृण्यमिति दूषणेद्वेपरेस्थिते” इति मार्तण्डकारिकाद्वयं सम्यगप्यं
समर्पितं वेदितव्यम् ॥ विपक्षोऽनीश्वरत्वापचर्षेदुधोपपादितत्वात् ॥ वैषम्यं नैर्घृण्यइतीति-
प्रथमपादपाठस्तु मूलपाठं विष्णुस्य ईदृदेदितिप्रपञ्चास्यापि प्रकृतिभावामावाद्बुद्धिद्वया-
पनाय तेन स्वयं कल्पितः ॥ द्वितीयपादे परइति सप्तम्यंतं द्वितीयकारिकायां चैवाकां
भास्कराभिधुदितिपाठेपि निर्वाकाइति लेखस्तु पाठपरिवर्तनादनुग्रहपुस्तकोत्पादितब्र-
माद्वा ॥ अथ कथंतीर्तं सिद्धति वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारइतिचेत् अत्राहुस्तवदीपाद्य-
प्रकरणे श्रीमदाचार्याः ॥ “आत्मसृष्टेर्नवैषम्यंनैर्घृण्यंचापि विद्यते” इति ॥ अथमर्थः ॥
“तदात्मानं स्वयमकुल । सवैनैवरेमे । इततिरोसानी”त्यादि श्रुतिभिः क्रीडार्थमात्मन
एव तत्तदंशतिरोभावादुचनीचभावेन जगदूरेण कारणात्सर्वस्य स्वानिजतया न वैषम्य-
नैर्घृण्ये । नापि चकारपरिगृहीताबन्धेदोषाः । लोकेत्यस्वावयवभेददर्शो पुरुषः
पुरुशर्कराकंठकातीर्णसत्त्वौ चरणेन चलन् करेण व्रविणमुपाजंयन् मुलेन तल्लब्धमन्नाय-
मा, प्र० २४

मुपभुञ्जानो नहि हस्तपादे द्वेप्यवयवांस्तरेददासीनो मुरो स्निग्धोविपमोयंनिर्धृणोयमिति
 व्यपदिश्यते । एवं भगवानपिब्राह्मणक्षत्रियाद्युच्चावचसर्गकर्ताप्यदुष्टः । यथाच लीलया
 तालं वादयन् वामं पाणिमधः कृत्योच्चीकृतेन दक्षिणेन तं ताडयन्नपि पुमान्नविपमो
 निर्धृणोवा । हस्तद्वयेपि तुल्याभेददर्शित्वात् ॥ तथा विविधां प्रपंचप्रवृत्तिं प्रणयन्नस्तप्र-
 भुरपि । “इदं सर्वं यदयमात्मे”त्यादिभिः सर्वात्मकत्वात् । एतदेव वासुदेवः सर्वमिति
 निर्दोषं हि समग्रह्य समोहंसर्वभूतेषु नमेद्वेप्योस्तिनप्रियइत्यादिस्मृतीनाम् (स्कंध० २
 अ० १) अहमेवासमेवाप्रेनान्यचत्सदस्त्परम् । (स्कंध ११ अ० १३ श्लो० २४) मनसा-
 वचसादृष्ट्या गृह्यतेऽयैरर्पाद्रियैः । अहमेव नमस्तोन्यदितिसुध्वधर्मजसा (स्कं. १० अ. ३८
 श्लो. २२) नवास्पर्कश्चिह्नयितः सुहृत्तमो नचाप्रियोद्वेप्यदपेक्ष्यएववेत्यादिश्रीभागवतवच-
 सांचैकधान्यतया पर्यालोचने फलति ॥ स्वदुस्त्रीत्या कर्मणा राजवत्प्रीतिद्वेपयोर्गीकारे
 स्येतद्विरोधः स्फुट एव ॥ एवं सूत्रकारोप्यात्मसृष्टेरैव वैपम्यादिपरिहारमभिप्रेत्य केवल-
 निमित्तस्ववादिनां सांख्ययोगैकदेशिनैयायिकवैशेषिकपाशुपतकापालिककालामुखशैवादीनां
 मते ईश्वरस्य वैपम्यादिप्रासादसामंजस्यमाह (अ० २ पा० २ सूत्र ३७) “पत्युरसामंजसा”-
 दिति ॥ अत्र शंकराचार्या अपि “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टांतानुपरोधात् अभिधोपदेशाच्चे”-
 त्यादौ श्रीवादराणेन समर्थितं परमेश्वरस्य स्वेच्छयात्मोपादानकानेककार्मकनृत्वपक्षमदुष्ट-
 मुक्त्वासूत्राक्षरव्याख्याने किंपुनरसामंजस्यं हीनमप्यमोक्षमभायेनहि प्राणिभेदान् विदधत
 ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ प्राणिकर्मापेक्षितत्वाद्-
 दोषहृति चेन्न ॥ कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात् ॥ अनादित्वा-
 दितिचेन्न वतमानकालउदतीतेष्वपि कालेऽितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरंपरापत्तिन्या-
 यादित्याद्याहुः ॥ तस्माच्छ्रीमदाचार्योक्तस्य वैपम्यादेर्मुख्यः परिहार इति निखिलाग्राय-
 रनृत्तिन्यायपुराणेष्वेतिनिरूप्यते । एवं प्रलयमपि अनेकधा जन्मादिपरंपरया क्लिश्यमा-
 नानां जीवानां तद्विश्रमेण सुखार्थं करोति । यथेदानींस्वेक्षणदामित्यन्यत्र निस्त्राततोपि
 न निर्धृण्यम् ॥ एतावता तदुपन्यस्ता आत्मसृष्टेरित्यादिमार्तंडकारिकासार्धद्वितयीमम-
 र्थिता ॥ यत्तु तत्रेसादिर्दोषानुद्धारादित्यंता तदुक्तिश्च निरस्ता ॥ यच्च तथाहीत्यादि अनिर-
 स्तत्वादित्यंतमभाषि तदनादरणीयम् ॥ तथाहि ॥ हस्तादिधर्मोपार्जितं मुरोनेपभुज्यते
 नवा सालवाद्नेऽन्यतरः करोऽन्यतरेणताडयतेनरा ॥ द्वितीये प्रत्यक्षविरोधः ॥ आरोमोपि
 विपमोभिलप्यतां मुरोऽन भुञ्जानानां शर्करादौ चरणाभ्यां चरतां च किंच नवैपम्यराय-
 श्चित्तमपि स्पर्धेत नत्वेवम् । किंच जीवाहि आद्रिस्तकाहेहाद्यहंतागेहादिममतादृक्षणसंमा-
 रादेव स्वमिन्दुःखसंयंघं प्रतिपत्तिं “ममानेवृक्षेपुराणेनिविष्टोनीशायानोचतिमुखमान” इति
 मुंदकश्रुतेः ॥ अशनेनाटुतंशानंतंनमुहंति जंतव इति स्मृते ॥ यावद्वरोऽस्मिहंतामीत्या-
 र्मानमन्यतेऽन्यदृक् । तावत्तदभिमान्यशोषाप्यबाधकतामिवादिति श्रीभागवतोक्तेश्च ।
 अतएवैकादशस्यप्रयोर्दिशे भिक्षुः ॥ संभारचक्रपरिवर्तकस्य मनसएव स्वमिन्दुस्त्रिपदुः-
 स्तिरवप्रत्यावकपमाह नार्पजनेनेमुपशुःखदेमुरित्यादिना ॥ अतएवच संपन्नानानां

योगिनां भगवत्कानां न दुःखित्वप्रत्ययः “मत्वाधीसेहर्षनोकोजहति महानंविभुमा-
त्मानंमत्वाधीरोनशोचति सरतिशोकमात्मनि यस्मिन्सर्वाणिभूतान्याहमैयाभूद्विजानतः
तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मोतिपूरयः किमिच्छ-
न्कस्यकामापत्तरीरमनुसंजरेत्” इति कठभूमविषेष्वावात्यष्टद्वारण्यकश्रुतिभ्यः “यस्मि-
न्स्थितो न दुःखेनगुणैरपि विचाल्यते” इति स्मृतेःपष्टस्कंधे “नारायणपरा-सर्वेनकुतश्च न
विभ्यति । स्वर्गोपगोर्नरकेष्वपि तु स्यार्थदर्शिनः ॥ देहिनां देहसंयोगाद्भूतानि शरीरलीलाया ।
सुखं दुःखं स्मृतिर्जन्मशापोनुग्रहपुत्रश्च ॥ अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेदद्वारमनि । गुणदोषवि-
कल्पश्च भिषेयस्तजितः कृत इति श्रीरुद्रोक्तेश्च ॥ अथ स्वस्मिन्नुपस्थित्यवतीतेराविधकत्वाद्-
दोषः । अन्यथा भेदभावेन कदापि जीवाद् एतज्जानंतीत्यनुभवाद्भक्षणोदुःखित्वं प्रस-
ज्येत । तथाच “अनंदरूपमस्मृतं मित्यादिश्रुतिगोपः । नाप्यात्मदेवेश्वरो निधः “आदि-
त्यश्च भूभृन्प्राणिनी प्राविश” दित्येतरेषु श्रुतेः । सूर्यास्तभूतचक्षुर्न ततिमिरभ्रमरिकादेः सूर्य
इव स्वांशभूतात्मानमपि जीवानां दुःखादेः परमात्मस्य संबंधात् । यथा षडधृष्टीपुं वंशमयहृष्टा
भूयते “सूर्यो यथा सवर्गलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैरांशदोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” समर्थितं च तस्मादादरावणाचार्यः (अ० २ पा० ३ सू० ४६
“प्रकाशादिवर्षैरपर” इत्यत्र । अन्यथा जीवोऽप्रत्यक्षे च लमिति सिद्धांतपतस्तत्र कर्मसापेक्ष-
तापक्षेपि अयुद्धया पारं कृत्वा प्रायश्चित्तीयज्ञज्ञ इव बुद्ध्या दुःखसाधनं कर्मरूपा दुःख-
न्साहसिक इव चाधिकं संनिषेत् ॥ तस्मादभेदात्पुत्र समाधिः साधोयान् ॥ अतएव पष्ट-
स्कंधे सप्तवक्त्राभ्यामे चित्रेतेतुना (श्लो० १८) संसारचक्रपृथक्स्मिन्नंतुरज्ञानमोहितः ॥
आम्यनुसुखदुःखं च संतुं के सर्वत्र सर्वदेवतादिना स्वस्मिन्सुखदुःखानुभवात् संसारभ्रममूल-
कायमुक्त्वा एकसृजति भूतानि भगवानात्ममायया । प्यारेवं च मोक्षे च सुखं दुःखं च निष्कल
इति भगवत एव स्वशक्त्या सर्वकर्तृत्वमभिधाव (स्क० ६ अ० १७ श्लो० २२) न तस्य कश्चि-
द्व्यतिः प्रतीप इति श्लोकद्वयेन अद्वितीयस्य शक्तिवितर्गेण क्रीडनो न दोष इति ध्वनितम् ॥
तथा तत्रैव देहिनां देहसंयोगाद्भूतानि शरीरलीलाव्येत्तादिना सर्वस्य क्रीडाहेतुकत्वमुक्त्वा
(श्लो० ३३) नृणां साक्षिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोपिया ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्व-
भूतप्रियो हरिरिति श्रीमहादेवेन स्पष्टमात्मसूत्रेण वैषम्यादिपरिहारो दर्शितः । तथा दश-
मस्कंधे (अ० ३१ मालाकारपसो श्लो० ४७) महिर्नामिपमा दधिः सुहरोर्जगदात्म-
नोरिति जगदात्मकत्वमत्रैषम्ये हेतुत्वेनोक्तम् ॥ सप्तमस्कंधे (अ० १ श्लो० २७) नैया
परारमतिर्भवतो न सुखाजंतो र्यथात्मसुहृदो जगत्सत्तापि ॥ एवमभेदादेन वैषम्यादिसमा-
धानमन्यत्रापि यदुक्तोद्देश्यम् ॥ तदेतत्सर्वं मनसि कुर्याद्बुधः ॥ अस्मन्मते तादृशदूष-
णद्वयं न संभवतीत्यादि ॥ तद्वात्मानमित्यादि वाक्यद्वयं ब्रह्मवत्सौख्यं यथोर्णनाभि-
रिति मुंडकस्थम् । यच्च यच्च तद्दीकारेणेत्यादिरुपेक्षयादित्यंतं तदुराग्रद्वजलितम् ॥
अत्रानुदितो विद्वन्मंडनलेखस्तु प्राप्तावसरत्वादुत्तरभाग एव व्याख्यास्यते ॥ तत्र तदुक्तानि
दूषणानि रिरहेन निराकृतं ॥ तत्र वैषम्यं तु परिहृतम् । सूत्रान्मर्यादासापेक्षत्वं प्रतीता-

अपि तस्याः स्वकृतत्वात्पारतन्त्र्यम् ॥ नहिलोकेऽपि मतिमान् राजादिः स्वयं कार्यं पर्या-
लोच्य स्वपर्यालोचनानुसारेण सर्वं कुर्यन्नस्वतंत्रउच्यते । एवमपारतन्त्र्यस्यापनायैव सूत्रे
कृतपदम् ॥ अन्यथा मतद्वयेऽपि कृतत्वस्यार्थादेव लाभात्तद्ग्रहणमपार्थं स्यात् ॥ स्वेच्छया
कर्माण्यपेक्षयैव फलदानमिच्छायाः सर्वहेतुर्यादपारतन्त्र्यं चास्मात्समतमेव नतु कर्मणां
स्वतंत्रत्वमिच्छायाश्च तज्जन्यरूपम् ॥ न्यायानुरोधस्त्वस्मत्कृतसुग्रायैव । पूर्वाधिकरणे
बुद्ध्यादिकं व्यावर्त्य जीवे निर्धारितस्य कर्तृत्वस्येतः पूर्वसूत्रे परहेतुकत्वकथनात् ॥ नचा-
स्मात्कीनार्थं मानाभावः “सतपोत्पद्यते”त्यादिश्रुतीनां (स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २८)
सकथं धर्मसेतुनां कर्तावक्ताभिरक्षिता । स्वकृतसेतुपरीप्सवेशः (अ. ५८ श्लो. ३७)
इत्यादि पुराणत्रयसांख्य मानत्वात् ॥ भूतेनुशिष्टकांतकृत्पदप्रयोगोऽपि सूत्रेभगवदुद्योगप-
रिग्रहे सुषु संगच्छते ॥ तस्य सृष्ट्यारंभएव जातत्वात्प्रायोजिज्ञासुकर्मणां च सूत्रकारा-
पेक्षयाभावित्वात् ॥ स्वविचारपेक्षइत्याद्यसूत्रयित्वा यथाश्रुतं सूत्रणस्वधर्मांतरसंग्रहाय ॥
“स्वरितेनाधिकारः” इत्यादिवत् ॥ अन्यथा जीवकृतकर्माण्यपेक्षइति जीवकर्माण्यपेक्षइत्येव
वा स्फुटं सूत्रयेत् आंतरधर्मेविशेषे प्रसिद्धात्प्रयत्नशब्दास्पष्टतया चेष्टारूपकर्मणां बोधा-
नुदयात् ॥ तस्माद्यथाधिकारमुभयार्थावगमनायैव यथाश्रितपाठोभगवतः ॥ अर्धद्वयं तु
भाष्ये विद्वन्मन्त्रे च स्फुटम् । इह मूले च संगृह्य दर्शितम् ॥ नचानेकार्थत्वं दोषः ॥
“सुमेधाभमृतोक्षित” इत्यादि श्रुतिष्वक्षितउक्षितइत्यादिच्छेदेन “जन्माद्यस्ये”त्यादि-
सूत्रेषु तद्वृणसंविज्ञानात्तद्वृणसंविज्ञानाद्याश्रयणेन च बह्वर्थसंग्रहस्य शंकराचार्यैरपि
दर्शितत्वात् ॥ यच्च वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि घक्षयतइत्यंतं तदपेक्षलम् । तत्र (अ० २
पा० १ सू० ३४) “वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती”ति सूत्रे कर्मसा-
पेक्षत्वात्परिहारस्तु मीमांसकदुर्दुरुदादिबुद्धिमनुसृत्य पिशाचः पिशाचभाषया
बोधनीयइतिन्यायेनोक्तः ॥ तेनैव परिहारसंभवे तस्यैव समाधेः सूत्रकाराभिप्रेतत्वे च
केवलनिमित्तत्वादे तदुक्तं “पत्युरसामंजस्य”मसंगतं स्यात् ॥ अदृष्टांगीकारिणां
वैशेषिकप्रमुखानामपि तत्सापेक्षतयैव समाधिसंभवात् ॥ नचासामंजस्यं स्वयाऽन्यथा-
व्याल्येयं स्वभाष्यविरोधात् । किंचेह फलार्पणे सापेक्षत्वमात्रमुच्यते न विच्छाया-
नित्यत्वं कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं वा प्रत्याट्यायते ॥ नापि सापेक्षतोक्तिः स्वमतेऽपि
बाधिता स्वेच्छयातत्कर्मकारयित्वा तत्फलदानस्य परारिवति फलमतइत्यधिकरण-
द्वितये निर्गतत्वात् ॥ अतउत्तरसर्गे फलदित्तया पूर्वकल्पान्ते यानि कर्माणि सकारयति
तानि जीवादिसर्वतिरोभावे प्रहण्येव तिरोमवंति नच भगवतस्तद्दोषः ॥ “नसाधुना
कर्मणाभूयान्भवतिनोऽवाऽसाधुनाकनीया”निति कौपीतक्यादिश्रुतेः । “नमां कर्माणि
लिंपति न मे कर्मफले स्पृहे” ति स्मृतेः सृष्टिप्रकरणेऽपि नचमांतातिकर्माणि
निबध्नेतिधनंजयेतिसरणाच्च ॥ तत्तदपूर्वादृष्टादिशब्दवाच्योलेपस्तु जीवधर्मएव । लेपा-
भावावैकर्म्यं भगवतः । अतः “सर्वकर्म”ति शांडिल्यविद्याश्रुत्या भगवन्नित्यत्वादेवावि-
भागदशायामपि अनादित्वं द्वितीयसूत्रेभिहितम् ॥ अथ सर्गेऽप्यायां स्वांशाजीवादीन्

स्वतन्त्राधिर्भाव्य धर्मसेतुंश्चाविष्कृत्य स्वेच्छया तत्तत्कर्मानुसारेण जीवेभ्यः उत्तमाप्रम-
शरीरादेर्दानेभ्यः दोषउपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यानुकूल्याचेति “उपपद्यते चापी” तितृतीयसूत्र-
स्याशयः ॥ सूत्रेण पूर्वपक्षगर्हायाम् । यस्तु तस्तु तत्कर्ममत्ताभिधं नवा भावे दोषस्तद-
पस्यः ॥ द्वितीये द्वैतापत्तिः पूर्वोक्तदोषश्चातउपसंहारे स्वाभिप्रेतं मुख्यसमाधिमाह
(अ० २ पा० १ सू० ३७) “सर्वधर्मोपपत्तेश्चे”ति । तदनन्यत्वायाधिकरणैर्निरूपिते
सर्वात्मके हिताश्रयादिदोषरहिते क्षीरदेवादिवत्सर्वभवनसमर्थसर्वैकवेद्ये विचित्रसर्व-
शक्त्युपेतरे ह्रील्लाशालिनि परमात्मनि स्वेच्छया कर्मकारयितृव्यतत्फलद्वयसमत्व-
सङ्गण्यादायः परस्परविरुद्धतया भासमानाः ध्रौवाः सर्वेऽपि धर्मादुपपद्यतातो नवैष-
म्यादिदोषगणहृत्यर्थः ॥ तथाचारमसृष्टेर्नवैषम्यमित्येव फलितम् । तस्यादसन्नते वैषम्य-
सूत्रं न विरुद्धम् ॥ पर्युरत्तामंजस्यादित्यस्योपन्यामस्तु तस्यैव प्रतिवृत्त्यः ॥ भाषाकभाष्या-
दिभाषितं तु भाष्यतत्प्रकाशरश्चिद्वितीयप्रकाशभाष्यविरणभाष्यप्रदीपादिषु दूषितम-
होपमिति किं विशेषतः ॥ “तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती”ति श्रुतिस्तु इच्छया स्वस्यैव
जडजीवादिबहुत्वेण भयनमुग्रनीचभावं च यति । नतु कर्मविषयकं ज्ञानं ज्ञानद्वारा
तेषामिच्छाजनकरत्वं वा ॥ तस्मिन्प्रकरणे तद्गन्धस्याप्यभावात् उपक्रमे सदेयेतीतरप्रति-
पेक्षा ॥ अथ तद्वार्थादापादनीयमिति चेत्स्पष्टतद्वाहकं मानांतरमेवोदाहर यद्गलान्त-
दिहापायेत ॥ भूपादेरिय कर्मज्ञानद्वारेच्छाकल्पने एवीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनातीतानाग-
तवर्तमानसर्वविषयकत्वेन चेच्छापि नित्यैव स्यात् । तथा च घटकुटीप्रभातम् श्रुतिपुराण-
सिद्धेः सृष्टेः श्रीवार्थकत्वं तु तदनुपपत्तिदुर्लभकतावकनवमश्लोकनिरासाय सरउपपाद-
यिष्यामः ॥ मूले यत्किंचिदुपपत्तेश्चेति ॥ इयं कारिकाद्वितीयस्कंधनवमाध्याये
महामेवासमेषाप्रहृतिश्लोकसुयोधिनीत्या एतेन “सर्वधर्मोपपत्तेश्चे” इति सूत्राशय-
उपन्यस्तः ॥ तत्र समीचीनमिसादि द्वितीयस्य प्रथमेपादे तदनन्यत्वायाधिकरणेन जगतो
ग्रहानन्यस्यै साधिते जीवस्यापि तयात्वे अष्टाद्वैलक्षण्ये च सिद्धेभाषेपसङ्गत्या
(सू० २१ । २२) इतरन्यपदेनादिति द्विसूत्रमधिकरणं प्रयुक्तम् ॥ तत्रार्थं पूर्ववत्सूत्रं ।
द्वितीयन्तु सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थमाहुः । तत्रेत्यादिना तैत्तिरीये “तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्रापिशत्” इति मन्त्रजोनुप्रवेशः श्रूयते सपुत्र श्वेतकेतुविद्यायां “सेयं देवतैश्च
हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति”
इति जीवरूपेण श्रूयते “सेयं देवतैश्चो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरो” इति च ॥ अत्र जीवेनात्मनेति जीवस्य तेजोऽवयवलक्षणकार्यात्
प्रवेशाधिकरणाद्वैलक्षण्येन शुद्धब्रह्मरूपत्वं बोध्यते ॥ परदेवतया तस्यात्मतया
निरुपणासूत्रे इतरन्यपदेनादित्यस्य इतरस्य जीवस्य आत्मतया व्यपदेशादित्यर्थः ॥
तदाहुः ॥ इतरस्येति सर्वानर्गेति अनर्थाः कामा धर्मादयो दुःखानि तज्जन्यानि ॥
अहितकरणस्येति ॥ सौत्रादिपदेन परिगृहीतमेतत् ॥ हितस्य मोक्षसाधनस्वाकरण-
महितस्य बंधस्य च करणमिति दोषाः ॥ ज्ञेयत्वेनेति ॥ “आत्मा वा मरे द्रष्टव्यः

तोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः । तमेवंविद्भानुवद्भू भवति । तमेवविदित्वाऽति-
 भूयुमेति” इत्यादिषु ह्यनुभूयभावेन जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशः ॥ “सत्यं विज्ञानमनन्दं
 ब्रह्म । ज्ञानन्दरूपममृतं यद्विभाति । यो वै भूमा तत्सुगम् । अन्योऽन्तरात्मानन्दमयः”
 इत्यादिषु ब्रह्मणज्ज्ञानन्दरूपत्वेन तिरोहितानन्दान्जीवब्रह्मेदव्यपदेशः ॥ अतएव “सर्वं ह्येवायं
 सत्त्वानन्दी भवती”ति कर्मरतुव्यपदेशः । एवं भेदव्यपदेशात् ब्रह्म अधिकं समुद्र-
 पदंति । जीरस्तु तद्वगवदंशः ॥ अतएव आत्मत्वश्रुतात्पहमिति सर्वकारणास्यांशिनः
 पृथङ्निर्देशः ॥ अनेन जीवेनात्मनेति भिन्नतया इदमा परामृश्यमानस्य जीवरूपस्यांश-
 स्यसः ॥ एवं च यस्मिन्वाले हिताकरणं तदा ऐच्छिकमेदस्यापि सत्त्वान्नांशिन्युक्तदोषप्र-
 सक्तिरितिभावः ॥ पूर्णत्वाच्चेति ॥ पूर्णमदहनिधुतेरितिभावः ॥ नग्ननिर्भूतनेत्यादि ॥
 “यथासतःपुरपात्रेशलोमानी”त्यंशांशिभावेपि केशप्रमाथको न हिताकरणादिना-
 वृष्यते ॥ सर्वेन्द्रियेति । परचरणादीनां स्वांशत्वेपि गमनादानादिपरिश्रमेषु तत्तत्क्षिप्यो-
 यस्तोक्तदोषास्पदं भवति ॥ तथा परमात्मापि नात्महादिवर्गिणः ॥ तदपि न संभवती-
 त्यादि ॥ अत्रमानं “सुखं यथासर्वलोकस्य चक्षुः प्रकाशादिवर्ग्यं परः” इति श्रुतिसूत्रा-
 दिरूपं युक्तिश्च प्रागेवादर्शितं ॥ कार्यकारणयोरसाधारणधर्मास्तत्तन्मात्रनिष्ठा इत्यादि-
 वैश्वानराद्यधिकरणेषु स्फुटमित्यलम् ॥

अग्रेच (कर्मणां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजन-
 कत्वाभावेनोद्बुद्धानामेव तथात्ववाच्यमित्यादिकः) स्वमतदर्शनार्थं
 भाष्याद्यनुक्तः स्वकपोलकल्पितः प्रलापः सौम्यसङ्गतः ॥ तत्रैवं-
 प्रक्रिया तेन दर्शिता ॥ जीवकर्मणां फलानुकूलेश्वरेच्छां प्रति
 हेतुत्वं । तैरीश्वरेच्छायाजननउद्बुद्धत्वरूपधर्मस्य हेतुत्वं । तत्र
 चोद्बोधस्य कालस्य तत्र सःप्रवृत्त्यः ॥ तत्तत्कर्मफलं प्रति एकैवे-
 श्वरेच्छाहेतुर्मिन्नाया ॥ नाद्यः युगपत्सर्वकर्मफलोपभोगासंभवात् ॥
 तत्स्वीकारे च भाविनामनूनामिन्द्रादीनां सृष्ट्यादावेवोत्पत्तिः
 स्यात् ॥ इच्छारूपकारणसत्त्वात् ॥ द्वितीयेतु तत्तत्फलमेवेनानं-
 तेच्छाकल्पने गोरचम् ॥ तत्तदिच्छापियुगपत्कुतोऽनोत्पद्यते इत्याक्षेपे
 तत्तत्कर्मोद्बोधस्य तत्रापि कालस्य हेतुत्वकल्पनेकालस्यैकत्वात्पु-
 नरण्याक्षेपानुद्धारः ॥ कालस्यानेकत्वेतेषां नित्यत्वे पुनर्दोषापत्त्याऽनि-
 त्यत्वे तस्योत्पादकनियामकाकांक्षायां पुनर्दोषापत्त्या स्वभावविशेष-
 कस्य नियामकत्वाङ्गीकारे इच्छाप्रत्येवेश्वरस्वभावस्य हेतुत्वेन
 श्रुतिसिद्धेनोपपत्तौ किमनयास्वकपोलकल्पितया कुसृष्ट्या ॥ किंच
 कर्मणां क्षणिकत्वेनादृष्टस्य च त्वयाऽस्वीकृतत्वेन कस्योद्बोधः
 कालेन क्रियत इति चकव्यम् ॥ नचादृष्टकल्पनाद्यादिमतेनेदं ।
 अतएव इयं च फालतः कर्मणामुद्बोधस्य प्रक्रिया अदृष्टकल्पना-

वादिरीत्या मूले प्रोक्ता इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तन्मतेष्वदृष्टस्य
 कुत्र कल्पता । जीवस्यपारमार्थिकस्वरूपे व्यावहारिकेवा ॥ नाद्यः
 पारमार्थिकस्वरूपस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेन तादृष्टस्वीकारे निर्धर्मकत्व-
 हानिः ॥ नापि द्वितीयः सृष्टेःपूर्वं व्यावहारिकस्वरूपस्याभावात्त-
 त्स्वीकारे “सदेवसोम्येदमग्रआसी”दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥
 भवन्मते सजातीयविजातीयस्वगतमेदशून्यत्वस्यैव तादृशश्रुत्या
 प्रतिपादितत्वात् ॥ किञ्चांत-करणवच्छिन्नस्य तत्प्रतिविंबितस्य वा
 व्यावहारिकजीवस्य प्रलयेऽविद्यायां लयस्वीकारेण तादृशस्व-
 सिद्धान्तविरोधः ॥ नन्वविद्याया आविद्यकस्यजीवस्यच सत्त्वेपि न
 सदेवेत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया
 अस्वीकारात् ॥ यथा शुको रजतभ्रमदशायामनिर्वचनीयस्य कल्पित-
 रजतस्य सत्त्वेपि शुक्तिरेवेदमिति कथनं न विरुध्यते तथा प्रकृते-
 पीति चेन्न ॥ एवं सति तादृशश्रुताग्रप्रइतिकथनं निरर्थकतामापद्येत ॥
 सृष्टिदशायामपि सर्वस्य त्वन्मते कल्पिततया तस्याधिष्ठानसत्ता-
 तिरिक्तसत्ताया अभावेनानुपपत्त्यभावात् ॥ यदपि स्वमतेषीश्वर-
 तोपादेः फलोपधायकत्वलक्षणमौत्कट्यं कालेन क्रियतइत्युक्तं
 तन्मन्दम् ॥ एतादृशमतस्य प्राभाकराचार्यप्रणीतोपनिषत्सूत्रगीता-
 दिभाष्येऽनिरूपितत्वात् ॥ किञ्चानेश्वरपदेन शुद्धं ब्रह्मविवक्षितं ।
 पारिभाषिकोमायावच्छिन्नस्तत्प्रतिविंबितोवा विवक्षितः ॥ नप्रथमः
 तस्मिन्तोपरोपाधंगीकारस्य शुद्धत्वव्याघातकत्वात् ॥ प्रलये माया-
 याऽपि ब्रह्मणि लयस्यांगीकृतत्वेन तद्वृत्तिरूपतोपरोपादेरप्यभावेन
 कस्योत्कट्यं कालेन क्रियतइति वक्तव्यम् ॥ अपिच कर्मभिरीश्वरतोपः
 कालेनतनौत्कट्यं तत्रापि प्रलयपूर्वकालोत्पन्नेच्छाया व्यवहिताया
 हेतुत्वमिति त्वन्मते कर्मणामेव निरपेक्षाणां व्यवहितानां सूक्ष्मरूपेण
 स्थितानां वा फलजनकत्वमिति मीमांसकमतापेक्षया किलाद्यवं
 प्रत्युत गौरवमेव ॥ नचलाघवामात्रेपि जडस्यचेतनं विना कार्य-
 करणत्वभावान्तथा कल्प्यतइति वाच्यम् ॥ निर्द्वारप्रभृतस्य जडस्य
 जलस्य धान्यवृक्षाद्याप्यायनरूपकार्यजनकत्वस्य दृष्टत्वेन तादृश-
 कल्पनायाऽप्रामाणिकत्वात् ॥ एतेन (यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्ये-
 श्वरतोपादिकमेव गृह्यते) इत्याद्यपिप्रत्युक्तम् ॥ पूर्वोक्तरीत्याऽनुप-
 पत्तेरभावेन लक्षणायां मानाभावात् । तादृशतोपादेरप्यसंभवाच्च ॥
 यस्तुतस्तु पूर्वापरविरुद्धत्वादिदं प्रकरणमपार्थक्यमेव ॥ तथापि
 यक्षानुरूपोपलिरितिन्यायेन किञ्चिदुच्यते ॥ यस्तुतस्त्वित्यादिना

(कालस्य विशिष्य हेतुत्वकर्तृत्वेन तादृशसहकार्यभावादेव कालान्तरे फलानतिप्रसक्तौ कर्मणानोद्बोधकापेक्षा) इत्युक्तम् तत्र कालस्य विशिष्य हेतुत्वं तत्तदुपाप्यवच्छिन्नस्यैव यक्तव्यम् ॥ कालस्यैकत्वादुपाधीनां च रविपरिस्पन्दादीनां पूर्वमभावाद्विशिष्य हेतुत्वमेव न संभवति ॥ कथंचिद्विशिष्य हेतुत्वसंभवेऽपि तेनैव सफलकार्यसंभवे किमुक्तप्रक्रियया ॥ अस्मन्मतेऽत्र कालस्यैश्वराभिन्नतया न प्रागुक्तदोषः ॥ नापि कालसहकारित्वेन पारतन्त्र्यम् ॥ मानाभावात् ॥ किञ्च अव्याहृतेच्छावर्त्य स्वातन्त्र्यं व्याहृतिश्चेच्छाविषयसिद्धेरभावात् ॥ सचेऽश्वरस्य नास्ति ॥ इच्छानुरूपेण सकलपदार्थसिद्धिसत्त्वात् ॥ अतएव लोके स्वच्छन्दचारी स्वतन्त्र इत्युच्यते ॥ एतेन स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपि सापेक्षत्वं स्यादिति प्रलपितमप्यास्तमेवंचेत्याद्यपि ॥ यद्य (सर्वस्यैश्वराभिन्नतरे कर्मणां हेतुत्वनिराकरणप्रयासपेक्ष्यापत्तिः) इत्युक्तं तदपि स्वमतमनवलोक्यैव ॥ तथाप्यद्वैतयादित्वेन सर्वस्य ब्रह्माभिन्नतयाऽऽद्यादिनिराकरणप्रयासो विफल एव ॥ किञ्च त्वन्मते सर्ववस्य मिथ्यात्वेन परमतस्वमतयोरपि मिथ्यात्वात्तत्वेन ज्ञानवत्तत्त्वं तत्त्वं जडमजडमप्यसौ लोके हास्यकर एव ॥ कालोऽसिलोकक्षयकृत्प्रवृद्ध इत्यत्र स्वस्यैव महाभारतयुद्धव्याजेन लोकनाशकत्वेन काल कलयतामहमित्यादिनाक्षणादिरूपत्वस्यापि स्वस्मिन्नुक्तत्वेन साक्षाद्वाच्यार्थस्यैव संभवे गौणार्थकल्पनायाऽभ्यास्यत्वात् ॥ किञ्च सर्वात्मकत्वेन यमाद्यात्मकत्वं तव संमत चेत्सर्वात्मक्षणाद्यात्मकत्वस्यापि संभवात्तत्र कथं तत्र द्वेषः ॥ एतेन कालकत्वेनैव रूपोऽतीर्ण इत्याद्यपि व्याख्यातम् ॥ कल्पितस्याधिष्ठानानतिरिक्तत्वेनाविरोधस्तु पूर्वमेव दूषितः ॥

सहस्रांशे *कर्मणां च स्वाव्यवहितोत्तरक्षण इत्यादि अवधारणाविरोधादित्यं

* कर्मणां च साऽव्यवहितोत्तरक्षण एव फलानुवृत्तेश्चेच्छाजनकत्वाभावेनोद्बोधानामेव तथात्वं वाच्यम् ॥ तदुद्बोधार्थं च कालविशेषोऽपेक्षितः ॥ अतएव काल कलयतामहमिति भगवदुक्तं कालस्य कलयितृत्वं सगच्छते ॥ यद्यपि चाऽनेन सामान्येनैव कालस्य हेतुत्वमुक्तं तथाप्यतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्यहेतुताकल्पनीया साऽपि कर्मोद्बोधद्वारैव कर्मणामुद्बोधकापेक्षायां तस्या ह्युद्बोधतुल्यत्वेन कालेनैवोपशान्तौ कारणान्तरकल्पनस्याऽयोगात् ॥ इयं कालतः कर्मणामुद्भवस्वप्रक्रिया अदृष्टकल्पनावादिरीत्यामूले प्रोक्ता ॥ स्वमतेऽस्मिन् श्रुततोपादे फलोपधायकत्वं लक्षणमौक्त्यं कालेन क्रियते इति बोध्यम् ॥ यद्वा कर्मसंज्ञेन तज्जन्येश्वरतोपादिरुमेवलक्षणमागृह्यते ॥ उद्बोधश्चातदशमौक्त्यम् ॥ वस्तुतस्तु कालस्य विशिष्यहेतुत्वकल्पने तादृशसहकार्यभावादेव कालान्तरे फलानतिप्रसक्तौ कर्मणानोद्बोधकापेक्षा ॥ एवञ्च

भारां निरस्यति ॥ अग्रेच कर्मणामेवेत्यादिना पूर्वमेव वृषित इत्यन्तेन ॥ उद्बोधकस्य
कालस्येति ॥ अत्रापि हेतुत्वमिति सम्बध्यते ॥ तत्रापि कालस्येति ॥ इच्छासु हेतुस्त्रय-
स्फर्माद्बोधः फर्माद्बोधे ॥ हेतुः कालइति कल्पने इत्यर्थः ॥ तेषामिति ॥ कालमेदानान्
तस्येति ॥ अनित्यानेकस्वरूपस्य कालस्य कालमेदानां सर्वेषां प्रत्येकमुत्पादकं किञ्चि-
द्वक्तव्यं तस्यापि नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्यादिविरूपैरनित्यारइति भावः ॥ एवं सति तादृश-
श्रुताविति ॥ शून्यत्वस्येति ॥ एचकारेकाद्वितीयपदैरिति भावः ॥ अत्र व्याचक्षारिक्ञीय-
स्वरूपं कल्पितक्षेत्रकल्पकः पारमार्थिकः किमुत च्वाचक्षारिकः ॥ नाद्यः अविधारहितस्य
शुद्धस्य कल्पकत्वात्सम्भवात् ॥ भ्रान्तत्वे शुद्धत्वव्याघातापातात् ॥ नद्वितीयः
आत्माश्रयापत्तेः ॥ नहि शुक्तौ कल्पमानं रजतमेव शुक्तात्मानं कल्पयति ॥ किञ्च शुद्ध-
त्वाभ्यपि घातमूलकोजीनभारः सा च जीवेन कल्पिता ननु विशुद्धचेतस्येन भ्रान्तत्वादि-
त्यन्योन्याश्रयः ॥ तस्याकल्पितत्वे सदेवेत्यादि प्याकोपइत्यादिवृषणान्यप्रेष्यसाभिर्वैश्य-
माणान्यनुसंधेयानि ॥ गीतादेवान्येति ॥ आदिपदं विष्णुनामसङ्ग्राहकम् तत्राप्यस्यापि
तैः कृतत्वात् ॥ किञ्चाग्नेश्चरे इत्यादिना कृते विकल्पे प्रथमपक्षे दोषमुत्तया द्वितीयेपि
तमाहुः ॥ प्रलये मायायाइत्यादिना तथाच मायालये तदवच्छिन्नस्त्र प्रतिविम्बितोया
नावतिष्ठेत् ॥ घटवर्पणयोरुल्लेखे घटाकाशवर्पणस्यप्रतिविम्बितविर ॥ अतः कुतस्तारां माया-
वृत्तिरूपौरोपनोपौ ॥ स्वन्मतइति ॥ इवं किं लाघवं प्रयुक्तं गौरवमित्यग्निमेणान्वेति ॥
कर्मणामेवेत्यादिस्तु सीमासकृतामुपादः ॥ तन्मते च प्रवाहमित्यतास्वीकारात् ॥
तदेकदेशिभिः सहस्राहुनोपवद्वपुनःप्रवृत्तसोमोद्भवप्रवाहस्यावेन सृष्टिप्रलययोरप्युत्ती-
कारात् ॥ लक्षणायामिति ॥ कर्मपदेन रोपतोपयोरल्लेखणायां ॥ तादृशतोपादेरिति ॥
कर्मजम्पताया वृत्तिरूपरोपतोपादेः परस्मिन्नसम्भवान् ॥ नप्राप्तुक्तदोषइति ॥ नहि
करचरणादिना गमनादानाद्यनुतिष्ठतन्तपारतन्त्यस्य स्वीकारे किञ्चिन्माननस्वीतिभावः ॥
पुनरिहसंदर्भेज्ञातव्यम् । यत्तु कर्मणां चेत्यादि कल्पनस्यायोगादित्यंतं तनु प्रागेव
निरक्षं पुनरधिकं निरस्याम् । तत्र कर्मणामुत्तरक्षणपूर्वेच्छाऽजनकत्वे कारणे

कालस्याऽपि सहकारित्वात्सुतरात्स्वन्मतेस्वतन्त्रतास्यात् ॥ नचकालइंधरादभिशेष अतएव
सदेवतोम्येदमप्रभासीदिति श्रुतिः सम्बध्यते अन्यथाऽवधारणं सगच्छते कालस्यतदानीं सत्त्वात्
अन्यथाऽप्येवदासंगतेः तथाचकालसत्त्वेऽपि नाऽस्मदमिमतस्वतन्त्रताहानिरिति विवाच्यम् ॥
आत्माधयप्रसङ्गात् ॥ सर्वस्येश्वरभित्वेन कर्मणाहेतुत्वनिराकरणप्रयासनेष्पन्यापत्तेश्च ॥
कालोऽसिद्धोऽक्षयकृदित्यनु कालशब्देन यमोदानधर्मप्रथमाध्यायोक्तस्वसाहचारीवाक्यद्विव-
क्षितो ननु लक्षणादिरूप ॥ लोच्यकृदिति विशेषितत्वात् ॥ सर्वाऽऽत्मरस्यतस्य यमायात्मक-
ताया अविरोधाच्च ॥ एवं कालरूपोऽवतीर्णइत्यत्राऽपि बोध्यम् ॥ एतत्तमानाऽर्थत्वलाभात् ॥
कालः कलयतामिति तु विभूतिवर्णनम् अतोमनआदिष्विव तत्राऽपि परमात्मदृष्टिमात्रविधि-
तात्पर्यकम् ॥ नचैवं कालादेरतिरिक्तत्वे सदेवेववधारणविरोधइति वाच्यम् ॥ कलितस्याधि-
ष्ठानाऽनतिरिक्तताऽवधारणाऽविरोधात् ॥ ९ ॥

मृत्युं कर्मज्ञानोत्तरं राजादेः फलादित्सायां विलंबादर्शनात् । ईश्वरस्य सर्वज्ञानत्वाच्च ॥
 नचोद्बोधककालविशेषाभावस्तदिति वाच्यम् । विशेषस्वरूपस्य दुःशकनिरत्तिकत्वात् ।
 कालत्वेन कारणेन सर्वोद्बोधप्रसंगाच्च ॥ नाप्युद्बुद्धानामेवेत्यवधारणं संगच्छते ।
 प्रलयपूर्वक्षणेऽनुद्बुद्धानां तज्जनकत्वोक्तिव्याघातात् ॥ न च सुखदुःखलक्षणफलेच्छां
 प्रत्येवोद्बुद्धानां हेतुत्वमवधार्यते । नत्रिच्छांतरं प्रतीति वाच्यम् । व्यवस्थापकधृत्या-
 धनुपलंभात् । श्रुतिसिद्धनियेच्छावादे सर्गोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्यभावाच्च ॥ किं च
 तथामति " बहुस्यांलोकानुसृजा " इत्यादिरूपांसर्गेच्छां प्रत्यनुद्बुद्धानामपि हेतुत्वसिद्धया
 उद्बुद्धानजनकर्मणश्चोद्भवइति स्वोक्तिविरोधः । सदा सर्वसंभवेन प्रलयोच्छेदश्च । अथ
 सर्वेच्छायाभपि परंपरया फलानुकूलत्वादुद्बुद्धानां जन्यत्वमिति चेत् इयता कालेन
 कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाभपि तथात्वादनुद्बुद्भजननमसमवि । कश्चायं कर्मसुकाल-
 विशेषेणोत्पाद्यो धर्मउद्भवनिर्गुच्यते ॥ यद्दृष्टाजनकतांरच्छेदकः । न तावत्फल-
 जनकत्वं । इच्छासमवधानं विना फलजनकत्वेन तज्जननं विनेच्छाऽजनकत्वेन चान्यो-
 न्याश्रयात् । नापि फलजननयोग्यत्वं फलसाधनभावयोधकविधिप्रतिषेधाक्यानुरोधेन
 योग्यतायाभौत्पत्तिकत्वात् । अयोग्यस्यसाधनत्वाभिलाशयोपेक्षात् । नापीच्छाजनकत्वं
 आभाश्रयात् । नापितज्जननयोग्यत्वं दृष्टानियन्पूर्ववृत्तिकफलजननयोग्येतिच्छा-
 जननयोग्यतायाभपि सार्थदिकत्वात् । नाप्यन्यत् प्रमाणाभावात् । नापिकालविशेष-
 ईश्वरेच्छाप्रयत्नासमग्रहितः स्वयमेव कर्माण्युद्बोधयितुमीष्टे जडत्वात् । जडस्य च
 चेतनमतरा हेतुत्वायोगादीनाः कल्प्यतइति स्वयैव कथनात् । कालः कल्पतामिति
 भगवद्वाक्ये तु कलनमायुर्गणनं नतद्बोधनं गीताभाष्ये (" कलयतां कलनं गणनं कुर्वता ")-
 मिति शंकराचार्येणिवरणात् । युक्तं चैतत् कल संत्पानइति भीमसेनोक्तेः । कालस्य
 कलयितृत्वमपि भगवदिच्छेयत्वमत्र विस्तरः । तस्माद्वेदमुद्बोधकत्वे मानं । एतेनैव
 सापि कर्मोद्बोधद्वारं देवस्य निराकृतं अवधारणे मानाभावात् । यदि जडोपीश्वरनिर्पेक्ष-
 उद्बोधयेत् तर्हि सर्गादिकमपि स्वयमेव कुर्यादिति स्वभाववादापातः संन्यासिबुद्धमर्दन-
 न्यायात् । योहिसंन्यासीभूत्वापिकामबुद्धिं श्रीकुक्षौमर्दयेत्तोऽगम्याशतमपि गच्छेत् ।
 विशिष्यहेतुतेति प्रयोगश्चित्त्वः । हेतुतायाअत्रित्वात्वेन समानकर्तृकत्वाभावात्समान-
 कर्तृकयो पूर्वकालइत्यनुशिष्टस्य क्तोऽसंभवान् । कल्पनीयेत्यनेन समानकर्तृकत्वविवक्षणे
 तु विशेष्येति निजतात् तत्रोक्त्यप्र प्रयोक्तव्यः । कश्च स विशेषणरूपो धर्मः । येन कालांतरं
 व्याप्यं कालविशेषोक्तुं शक्येत । सामान्यधर्मवत्ये सति तद्व्याप्यावांतरधर्मवत्वं हि
 विशेषरवं । नहि प्रलये सूर्यगत्यादिकमस्ति " सूर्याचंद्रमसौघातायथापूर्वमवत्पयत् "
 इति श्रुतेः । येन प्रातःसंगमत्वादयोवसतत्वादयोवा कालत्वव्याप्यधर्मास्तिज्येयुः ॥
 किं चोद्बोधगतावच्छेदकविशेषत्वनिर्वाहकधर्मोऽन्योन वा । द्वितीये तस्य सर्वकालवृत्ति-
 तयाऽतिप्रसगतादवस्थम् । आद्ये इच्छाविशिष्टेश्वरजन्योन वा । प्रथमश्चे-
 दिच्छायां सर्वनिदानत्वमजन्यतया नित्यत्वं च सिद्धम् ॥ न द्वितीयः कारणांतरस्या-

प्रसिद्धेः ॥ तस्यापि नित्यत्वे सर्वदा सर्वं कार्यं स्यादित्यतिप्रमंगलद्वयम् । भगवन्म-
त्वेऽनवस्थेत्यादि प्रागेवावादि ॥ एतेन कालेनोद्बोधकाकाक्षोपशम प्रायुष ॥ यत्तु
इयचेत्यादि उद्बोधकापेक्षेत्यत तदप्यमञ्जुल । सेधराष्टवादिभिः केवलकालस्य हेतुवे
कार्ययौगपचायापावद्रीश्वरेच्छा नित्यं सर्वहेतुः स्वीक्रियते कालादेश्च तत्सहकारित्व-
मुच्यते निरीश्वरैस्तैस्तदृष्टादिमात्रेण सर्वं साध्यतेऽतस्त्वदुक्तप्रक्रियोभयविपाददृष्टादिवि-
समतैव ॥ यच्च स्वमते राजादिउद्बोधपतोर्पाकव्यमभिहितं तदपि (२८० ६ अ० १०)
नतस्तकश्चिद्विद्यत प्रतीपोनशक्तिप्रचुरमपरोनचस्य ॥ समस्यसर्वप्रतिजनस्यमुत्तेनराग
कृतपवरोपदृष्ट्यादिभीभागवतादिवचोविरोधादुपेक्ष्यम् । परोपधापकाय च नियमेन
फलजनकरत्न तज्जननयोग्यं वा उभयमपि दूषितचर । विच तोपहतस्य सुतोत्ति-
पादमिषा रोपश्च न गोपिषाद्विषेति यद्वा । तथा च मनीच्छाविरोपयोरुपपत्तौपयो
कर्मपदलक्षितमोरिच्छोद्गात्रकत्वकथनमभगतम् । तयोरेव फलविस्तारपत्त्यात् ॥ किं
चास्मिन्कारण्य एव मृतकर्मन्यस्य रोपस्य तोपस्य यौल्यस्य भवग्नित्वाप्रीश्वरेच्छातिरिक्तं
वि नियामक । कालविशेष म्यभारण्य तत्रिति चेत्स्वभारात् स्वयमेव फलानि दद्यात्
सृष्टिकालइत्यादिभ्यपदेशाःसर्गादिक्रमपि स्वयमेव कुर्यात् कर्माणि वा सर्वं कुर्युः । अत
कृत प्राकृत्यद्बोधपतोपपत्त्येऽप्यशक्यफलदानेन कालकर्मापीनेनेश्वरेण ॥ तद्वोधकतुतय-
स्यनुद्गातुर्जावस्य जगःकर्मृत्वादिधर्मस्तावकतयोपपद्यन् ॥ अर्थवादानाविधितत्सवध्य-
न्यतरस्तुत्यर्थतया विध्येकगनयताया प्रथमस्य द्वितीयपादे सिद्धे ॥ इंधर प्रकृत्य
तद्व्यपद्रुर्त्तनेन कर्मणि प्रवर्तकतया वा विधिशेषा स्युः ॥ यथाह भट्ट । इत्यादनास्ति
पयनिराकरिण्युरात्मास्तिताभाप्यकृदत्रयुक्तया ॥ इदमेतद्विषयप्रबोध प्रपातियेदागनिपे
क्षणेनेति ॥ अथ जडस्य चेतनाधीनम्यापारकत्वमाश्रित्येश्वरेच्छायाएव नियामकत्व-
मुच्येत तर्हि सिद्धगीश्वरेच्छाया कालाद्यन्यस्य सर्वसिद्धान्त्य च । अ-यया प्रत्योत्तर
स्थितरोपतोपपदोत्पत्त्यातारावेणीकस्य सृष्टिकाले च स्वरपानरावेण गदित्यपि निर्हेतुकम-
समज्जम स्यात् । तथा अनतजीवेषु समकाल सुखदुःखयोर्दर्शनात्तदेतुभूतोत्पदानुक्तदा-
नवतोपादीना युगपदैकाधिकरण्य ओकधिरहस्यगीकार्यम् । एवं प्रत्यसनिहितकर्म-
जनितवतोपादित्यनानेच्छाना सकलप्रत्यकारस्थापित्ये सागंकालिकीनामपि तातां
परपर्यंतचिरस्थायिवे ॥ शिक्षणाख्यापित्यभगाज्जीवेच्छातोर्वैलक्षण्यनपाय तस्यास्य
फलश्रुतिसमतमगुरभूत नित्येच्छायाहेतुत्वकथनमेव कमनीयम् ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना
तु परित्यक्तपूर्वाप्यदृष्टवान् पुनरुपात्त ॥ शकशाचार्ये कर्मणा शिक्षणावस्थायित्यस्या
गीकारेण भट्टमतरा कालांतरकरणीयोद्बोधानुपपत्ते ॥ फलानतिप्रसक्तये कल्पमान
सहकारिकाणिष्ठधर्मस्तु नित्योजन्योवेत्यादि विक्रपासद्वइति दर्शितं प्राक् । यदि
चानतिप्रसगाय नित्ये काले स्वाभावित्वाधर्मविशेषा क्रमिका स्वीक्रियते तर्हि तान्
श्रुत्युक्तयामिच्छायामेव स्वीकृत । ततश्च नकार्ययौगपचाद्यतिप्रसग । तत्तज्जीवे
तत्तत्फलैच्छायावस्तुतो न कर्मजन्यत्वम् “पुण्यपुण्यसाधुर्कर्मकारयतितयमेभ्योलोकेभ्य-

उन्निनीषती" ति श्रुतौ कर्मणामेव तादृशेच्छाजन्यत्वश्रवणात् तत्तद्वेच्छायाः कर्मतः पूर्ववृत्तित्वनिश्चयात् श्रुतिषु च इतरकारणवादवारणपुरःसरं परमेश्वरस्यैवाभिज्ञेच्छाशक्तेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वं समर्थ्यते । यथाश्वेताश्वतरे "ब्रह्मवादिनोवदन्ति किंकारण"-मित्यादिना सर्वोपपत्त्यादिकारणप्रश्नमुक्त्वा "कालःस्वभावोनित्यतिर्यङ्च्छब्दे"त्युक्त्वा कालकर्मदीनां निदानत्वं निराकृत्य "ते ध्यानयोगानुगताअपश्यन्" इत्यादिना ईश्वरस्यैव स्वात्मकस्वाभाविकशक्तेर्निखिलनिदानत्वमुपापादि । एवं श्रीभागवतेऽपि कालकर्मस्वभावंचमायेशोमायवास्वया ॥ आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुधपुरुषादददति वैविध्येन भवनेच्छायाएव सर्वमूलत्वमुदितम् । श्रुत्यनुसार्यतदर्थविस्तरस्तु तत्त्वदीपसर्वाधर्निर्णयानरणभंगसुबोधिनीतत्प्रकाशेभ्योवर्गतस्यः । तथा चैष प्रक्रियासंक्षेपः भगवान् बहुस्यामितीच्छाकाररूपेण तादृशेच्छारूपेण वा भवन् स्वस्मिन्तिरोभावितानां नित्यसर्ववस्तूनां क्रमेण अभिव्यञ्जनाय स्वात्मकं चेष्टारूपत्वात्क्रियाशक्तिप्रधानमीषत्प्रकटसदृशमात्रं नित्यमस्ति लोकम्यवहारोपयोगिकालं प्रथममाविष्करोति । तदवयवांश्च घटीमुहूर्तादीन् क्रमिकास्त्रियमयति । तैत्तिरीयाणां नारायणप्रपाठके "सर्वेनिमेषाजिरेविद्युतःपुरपादधिकलामुहूर्ताकाष्टाश्चाक्षराश्चसर्वशः अर्धमासामासान्तव संतस्तरश्चकल्पन्ता"मिति श्रवणात् । अष्टमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० ४२) भुवोर्यमःपक्ष्मभवस्तुकालः प्रसीदतानःसमहाविभूतिरित्युत्पत्तिस्मरणात् । द्वयवयः कर्मगुणान् विशेष्ययोगमायाविहितान्यदंत्यनुपदमुक्तेश्च । तस्य तिरोहिताभिव्यञ्जकत्वं तु । सतोभिव्यञ्जककाल इत्येकादशस्कंधवाक्यात् । भगवद्रूपत्वं कालोऽस्तीतिगीतावाक्यात् । चेष्टारूपत्वं योयं कालस्तस्येत्येकध्वोचेष्टामाहुश्चेष्टेतेनविश्वं । निमेषादित्येतरांतोमहदीयानितिदशमस्कंधतृतीयाध्यायवाक्यात् । एवं नित्यगतित्वादिक्रमपि गुणव्यतिकराकारोनिर्विदेशोप्रतिष्ठित-इत्यादिश्रीभागवतप्रभृतिवच प्रचयसिद्धं निबंधासुबोधिनीतश्च बोद्धव्यम् ॥ अप्रतिष्ठितो-
 नित्यगमनः । क्रमिकेषु तत्तत्कालानयवेषु च यथेच्छं नानाकार्याणि क्रमेण कर्तव्यतया परिच्छिनत्ति ईश्वरेणपरिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिनेतिश्रीभागवतोक्तेः ॥ अयमेवालोचनयत्ता श्रुतिपुनःपरावदेन सूत्रे च कृतप्रयत्नशब्देनोच्यते । अतः स्वेच्छया तत्तत्कालेषु तत्तत्कार्यं करोतीति ॥ सर्वकार्ययोगपद्यम् । तथा "पुरपण्वेदं सर्वयद्भवंयद्यभव्यं । तदेवभूतंतदु-
 भग्यमाद्द"मित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मात्मकत्वात्तित्यानामपि प्रापंचिकवस्तूनां नार्थत्वेनयोगि-
 नोभावि वभूत्पत्त्यादिव्यवहारस्तत्कृताभिव्यक्तिनिबंधनाएव लोकज्ञापनार्थं च सूर्यगत्या-
 दिना सं परिच्छिनत्ति ॥ ततश्च चिरं क्षिप्रमित्यादिव्यवहाराः एवं (श्लो० १९) सर्गं प्रनतंते सावर्षीर्वापर्येणनित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गायं स्थित्यंतोयावदीक्षणमित्येकादशस्कंधचतु-
 विंशाध्यायवाक्यात् । यथापर्यालोचनमाप्रलयमखिलं विधायेच्छया प्रलयं कुर्यन् स्वकाल-
 दाकिरंहमा सर्वमक्षराख्यम्वरूपे तिरोभाष्यन्ते व्यवहारगोचरं कालमपि तिरोभावयति ।
 व्यनेत्यन्तकालयेगेनयातेमरानेःशिन्यतेदोषस्तद्इत्यादिवचनेभ्यः कालस्याप्युत्पत्तिश्र-
 पणाच्च ॥ द्वितीयस्कंधे (अ० २) नयत्रकालोनिमिर्षापरःप्रभुरित्यक्षरावस्थायां तदभाव-

बोधनाय ॥ न चाधुनिकदृष्ट्या कालोत्पत्तिमसंभाव्य तदुत्पत्तिश्रुतिरपचारेणान्यधानेय
तस्य स्वातंत्र्येण नित्यत्वे सदेवेत्यादिविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाभावाच्च ॥
लौकिकदृष्टेः प्रयत्नस्याश्रयणे स्वाकाशोत्पत्तिश्रुतिरप्यसंभवात्तथैवस्यथा नीयेत ॥ सूत्रका-
रस्तु अविरोधतृतीयपादे (सू. ३) “गौण्यसंभवा”दित्यादिना तत्रोपचारमाशङ्क्य
(सू. ६) “प्रतिज्ञाहानिरप्यतिरेका” दित्यादिना उक्तहेतुवत्त्वसमाधत्ते । तस्मात्सृष्टी-
च्छातः पूर्वमाकाशादेरिव कालस्याभावाच्चतुक्तप्रक्रियाबाधितैव ॥ न च कालाभावे
हृच्छातः पूर्वमित्युक्तिरेव व्याहृतेतिवाच्यम् । आधुनिकदृष्टिमतुस्तत्र गौधनाधनेय
तथोक्तेः ॥ एतेन यदासिमुक्षति तदासृजतीत्याद्युक्तयोपि व्याख्यातः ॥ अलौकिककाला-
श्रयाद्वा तयोक्तयउपपद्येरन् । व्याख्यातस्तु सृष्टीच्छातः पूर्वं कालोस्तीत्युक्तानपि मुख्यः ।
एतत्कालाश्रयकालांतराभावात् ॥ किं चेदानींत्वे पूर्वकालउत्तरकालहृत्यादिष्वप्यहाराः
किंदेतुकः स्यात् । घटादीनां परापरत्वे हि तत्कालसंबंधमूलके कालावयवानां तु तथात्वे
क्रमनियामकभगवद्विच्छामूलके एव भवत्येव । जननीकारे संहाराव्यवहितप्राक्क्षणहृत्यादि-
स्वदुक्तिरपि बाध्यते ॥ अलौकिककालस्तु प्रलयेष्वस्येव । अहमेवाक्षयःकालहृतिभगव-
द्वाक्यादक्षयत्वावगतेः ॥ कालःकलयतामित्यायुर्गणनादिलोकव्यवहारोपयोगिकालमुक्त्वा
एतः पृथक्कीर्तितोऽयमलौकिकएव । अभ्यासस्य भेदकार्यं तु पूर्वतन्त्रे कर्मेभेदाध्याय-
द्वितीयपादे (सू. २) “एकस्यैवपुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्या”दित्यधिकरणे
सीमांसितम् ॥ अत्राहमेवेत्येवकारेण विभूतित्वं व्यवस्थितं साक्षात्स्वरूपत्वं बोध्यते ।
इत्थं धैर्न कालमाश्रित्य इयता कालेन पुनः प्रपंचमाविर्भावयिष्यामीतीच्छा प्रलयेपि
सुवचा । एकावक्षी (अ० २२ श्लोक १४) भयाकालाःमनाधात्रेतियाक्यात् (स्क० ७
अ० ९ श्लो० ३३) तस्यैवतेवपुरिर्वनिनकालराक्षसासंचोदितप्रकृतिकर्मणभात्मगूड-
नित्याद्युक्तेश्चावरिमाणस्वात्मनैव अर्धित्यासिद्धातिरवात् । अतस्त्वादनोऽष्टानुरोधादेव
षडुत्सामिति तदाकाराविर्भावः । त्वन्मतेनित्ये काले यथा सृष्ट्यादितत्ताकार्यानुफूला-
वस्तुस्वभावसिद्धाधर्मविशेषाः सर्वकार्यासांकीर्णहेतवस्तथा नित्यायां भगवच्छक्तित्वा-
दर्चित्यायामिच्छायामेव संबन्धीति नानुपपत्तिः काचित् ॥ यच्च (एवं च कालस्येत्यादि
अवधारणापिरोधादित्यतम्) तदुर्बलं । स्वात्मकस्य स्वयमापिप्लुतस्य स्वेच्छया सहकारि-
तया स्थापने नाऽस्वतंत्रतागम्योपि । “सदेवसोम्येदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीय”-
मित्यादिश्रुतिषु तु पक्षद्वयमाकरेषु प्रसिद्धम् । कालस्य सर्वतः पूर्वमाविर्भावित्वेन सर्वाते
तिरोभावित्वेन च यस्तुमात्रे तत्संबंधमन्यभिचरितमनुभवतां जीवानां बोधनायाप्रपदा-
त्कालोपरंजननमूलकारणं तत्र निरूप्यते । सर्वत्रगामर्धित्येत्वेत्यादौ देशोपरंजनवदित्येकः
पक्षः । सद्भितिरित्यनुपपत्तेऽवधारणंसहकारिप्रतिषेधकाद्वितीयपक्षं च व्याकुप्येत् । इदा-
नींतनप्रतीत्यनुसरणे तु कालरहितायाश्च देशरहितायाश्च सत्तायाभ्रसिद्धेराकाशस्यैव
मुख्यदेशत्वाचासीदितिपदेन सोप्याक्षिप्येत । सर्वत्रगमितिसरण्याच्च ॥ तथा च सति
(अ० १ पा० ३ सू० १) “नविषदश्रुते”दित्यधिकरणभाषः । एतेन कालोत्पत्तिश्रुतौ

भूतइत्यधिकारे विहितलिङ्प्रयोगात्कालाक्षेपशंकाऽपि व्युद्भवा । कार्यमात्रस्याकाशे जनना-
 दाकाश.संभूत ” इति श्रुतावपि तदाक्षेपस्य दुर्वारत्वात् ॥ अथ सृष्ट्यनंतरमंतरिक्षस्य
 देशत्वं प्रागुत्पत्तेस्तु ब्रह्मस्वरूपमेव देशइत्युच्येत चेत्सृष्ट्युत्तरमेव कालस्य कार्याश्रयत्वं ।
 पूर्वं तु ब्रह्मैव कालइत्युक्तिरपि युक्तिमती ॥ इत्थं चाग्रपदार्थः कालोभगवानेवेति
 निष्केशलेशोद्वितीयः । अयमेव नचेत्यादिना खयाऽनूदितः । न चात्राग्रशब्दार्थस्या-
 धारत्वं सतआधेयत्वं च प्रतीयतइति तयोरैकार्थ्यमात्माश्रयः शक्यः । भगवति तस्या-
 दोषत्वात् महिम्नि स्ये महीयतइति वाक्यात् अन्यथा तदनिस्ताराच्च ॥ तथा हि काल-
 स्वाधिष्ठानं ब्रह्म उक्ताहो ब्रह्मणोधिष्ठानं सः । आद्ये प्रकृतश्रुतिप्रतीताधाराधेयभाव-
 विपर्यासोब्रह्मणः स्वातिरिक्ताधाराभावादारमाश्रयश्च तदवस्थः । द्वितीयश्चेत्स्वया
 विधास्यमानस्यावधारणविरोधसमाधेर्बाधः । कालस्यापि स्वातंत्र्येणानादित्वे पञ्चसाक-
 मनादयइति सिद्धांतभगः । कालशब्दशक्यताच्छेदकरूपेण सत्ये पूर्वं सर्वस्याप्याकृतत्वं
 बोधयतः (अ० २ पा० १ सू० १७) “असद्व्यपदेशाच्चेतिषेधधर्मांतरेणवाक्यशेषा ”-
 दितिसूत्रस्य “असद्वाइद”मित्यादितद्विषयवाक्यानां च पीडाप्रसंगः । विद्यमानस्य तस्य
 दर्शनावश्यंभावात्सोऽनुधीक्ष्येत्यदर्शनश्रुतिविरोधः । पञ्चनादित्वसिद्धांतभगादिदूषणानि
 कर्मप्रवाहस्यानादित्वेपि ध्येयानि । ईश्वरभिन्नत्वेनेत्यत्रस्वीश्वराभिन्नत्वेनेति स्यात् । सिद्धांते
 भेदस्यानंगीकरणात्कर्मणां भगवदात्मकत्वं तदिच्छया तत्र तत्र कारणत्वं च न वयं
 निरस्यामइति आक्षेपप्रयासएव व्यर्थः ॥ कालोऽस्मीत्यत्र कालः क्षणादिरूपएव । तस्य
 भगवद्व्यपत्तेः प्रमाणबाहुल्यात् । यथा धर्मग्रंथेष्वधिकमासदानप्रस्तावे पाप्मे कलाकाष्ठा-
 दिरूपेणनिमेषघटिकादिना ॥ योर्वचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः ॥ यस्यहस्तेगदाधक्र-
 मित्यादि तृतीयस्कधे पङ्क्तिशाभ्याये (श्लो० १७) प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विद्वेषस्यमानवि-
 चेष्टायत सभगवान् कालइत्युपलक्षितः एकादशस्य चतुर्विंशे प्रकृतिर्हस्योपादानमाधारः
 पुरुष.परः । सतोभिन्यजकः कालोऽग्रहृतप्रितयंतवहम् ॥ तत्रैव मयाकालात्मनाधात्रेति
 सप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० ९) सईश्वरःकालउरुक्रमोसौ तत्रैव नवमाध्याये
 (श्लो० २२) सर्वनिहत्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोऽवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ।
 (श्लो० २४) नेच्छामितेबिबुलितानुरविक्रमेणकालात्मनोपनयमःनिजभृत्यपार्श्वम् ।
 दशमस्कंधेद्वादश्याये (अ० २० श्लो० ६) पितागुरस्त्वंजगतामधीशोदुरास्य कालउपात्त-
 वंदः । तृतीयस्कंधपरमाण्वादिरक्षणप्रस्ताये (अ० ११ श्लो० ३) एवंकालोऽप्यनुमितः
 सौक्ष्म्येऽप्योऽप्येचसत्तम ॥ संस्थानभुक्त्याभगजानन्यनोव्यक्तमुनिभुः तृतीयस्कधस्यै-
 कोनप्रदेशे (श्लो० ३७) रूपमेदास्पदंदिग्यंरालइत्यभिधीयते (श्लो० ३८) सविष्ण्वा-
 ल्योऽधियज्ञोऽसौकाल कलयन्तंप्रभु महाभारतीयविष्णुनामसहस्रे ऋतु सुदर्शनःकालः
 एवंरचनांतराप्यपि तत्र तत्र प्रसिद्धानि नचैनेपुस्तकेषु कालशब्देन यमादि परिग्राह्यः
 उपपत्तिर्लिङ्गप्रकरणादिविरोधात् अन्यथा कालनिरूपणस्य प्रायेणोच्छेदप्रसंगात् ॥
 इदामहे च काल.कलयतामित्यत्रापि त्वदभिमतोयमसहचारी क्षयबोधुः । मारुतवेन

तस्य सर्वायुःपरिगणकत्वौचित्यात् । इष्टापत्तौ कालस्य कलयितृत्वमित्यादिप्रोक्तिरन्या-
घातः ॥ ३ ॥ कालोन्मील्यत्र क्षणादिरूपस्य परिग्रहे लोकक्षयकृदिति विशेषणसंगतिः
शङ्क्या । तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशो (श्लो० ४५) सोनंतोत्तरः कालोनादिरादिकृद्गम्ययः ।
जनं जनेन जनयन् मारयन्मृत्युना तं कर्मित्यंतकस्यापि मारकत्वकथनेन मुख्यतया लोकक्षय-
कृत्वस्य तत्रैव सिद्धेः ॥ किं च कालोन्मील्यत्रोपक्रमो दृष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं । परमं-
रूपमैश्वरमितिसाक्षादैश्वर्यं दिव्यचक्षुर्मात्रदृश्यत्वं चोक्तं । उपसंहारकाले रूपपरं दर्शित-
मात्मयोगादित्यादिना सर्वतः परत्वं देवानामपि सुदुर्दर्शत्वं वेद्यमज्ञतपःप्रभृत्यसाध्य-
दर्शनकत्वं च निरूपितं । यमं तु जंतवो दुष्कृतमपि कृत्वा प्राकृतेनैव चक्षुषा पश्यंतीति-
कालशब्देन यमपरिग्रहे तद्विरोधः । तथा यत्सुखादित्यग्रहोऽप्रभृति सम्यग्देयाश्रयाणां-
दिग्भ्यां तत्त्वशिसूर्यनेत्रदीप्तहुताशयस्वरूपवत्त्वादिबोधकानि पूर्ववाक्यानि गरीयसे ब्रह्म-
णोऽप्यादिकर्त्रे न त्वरसमोऽस्य भयधिकः कुतोऽन्यः सहस्रयाहो भवविश्वमूर्ते इत्यादीन्युत्तरवा-
क्यानि च पीडयेत् । एवं आख्याहि मेऽहो भवानिति प्रसस्य त्वद्रीत्या यमोऽस्मीत्युत्तरे
सति वायुर्यमोऽभिर्षणः शलाकाः प्रजापतिस्त्यं प्रपितामहश्चेति साधारण्येन सार्वान्यकथनम-
संगतं स्यात् । अतः शंकराचार्यैरपि नीताभ्यां न तथा रूपांतं । भाष्यस्याप्यातामंद-
गिरिश्च तत्र “काल-क्रियाश्चतस्युपहितः परमेश्वर” इति न्याये ॥ दानधर्मप्रथमाध्या-
योक्तो यमसहचारी कश्चिद्विस्तृप्तिस्तुभ्रमादेव । तत्रेश्वरस्यैव कालरूपस्य निरूपणात् ॥
तथाहि । तत्र (श्लो० ५०) प्रबोधितोऽहं कालेन पश्यतामच्युदमिति कालस्य प्रथमतः
प्रतिपादके मृत्युवान्ये कालेनेश्वरेणेव नीलकण्ठचतुर्धरोऽस्याचक्ष्यौ । अग्रे वायुपदं
(श्लो० ५१) ययानायुर्जलधरा निवर्पिततस्ततः ॥ तद्वज्रलक्ष्यत्वं कालस्याहं यथा-
नुगः ॥ सारथिकाराजसाश्चैव तामसाये च केचन ॥ भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तते ह जं-
तुषु ॥ जंगमाः स्थावराश्चैव दिवि वायुदिनाभुवि ॥ सर्वे कालात्मकाः सर्वे कालात्मकं स्मृतम् ।
जगत् । प्रकृतयश्च लोकैर्मिस्तस्यैव धनित्वतः ॥ तासां विकृतयो याश्च सर्वे कालात्मकं स्मृतम् ।
आदित्यश्चंद्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः । अग्निः परं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवो दितिः ।
सरितः सागराश्चैव माना भागौ च पन्नगः ॥ सर्वे कालेन सृज्यंते ह्रियंते च पुनः पुनरिति । अत्र
प्रथमश्लोकः सृष्ट्युर्ध्वयति पंचम इत्यादिभ्युत्तिसिद्धं भगवत्किं । द्वितीये ये चैव सारथिका-
भावा इत्यादिसरणसिद्धं तत् । तृतीयादिषु चाशेषजगदात्मकत्वं जगज्जन्मादिकारणत्वं च
समन्वयाध्यायसिद्धं ब्रह्मलिंगमेव । विष्णुश्चात्र सत्त्वोपाधिः गुणोपाधिः प्रकृतिविष्णुशिवाभौ
कालात्मकेभ्योऽनियम्यत्वं तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशो गुणाभिमानिनो देवा इत्यत्र स्फुटं ॥
अग्रे च लुब्धकं प्रति (श्लो० ६०) याकापि देवेषु स्यात्सर्वकालप्रबोदिता ॥
पूर्वमेवैतदुक्तं हिमया लुब्धककालतः । तस्मादुभौ कालवत्त्वात्वां निर्दिष्टकारिणौ । इदमपि
मत्तः सर्वप्रवर्तते योयं काल इत्यादिप्रमाणसिद्धं ब्रह्मलिंगमेव ॥ अतएवात्रापि चतुर्धरः
परमार्थतः परिहातमाह येति ईश्वरापीनोऽवनः सदसद्भाकुर्वाणो न स्तुत्यो न वा निघ इति
भाष्य इति न्यास्यात्तवान् । अग्रे कर्मानुसारेण फलदात्वं नपि फलमवद्व्यधिकरणसिद्धम्

ब्रह्मलिंगमेव । कर्मपारतन्त्र्योक्तिस्तु कृतप्रयत्नापेक्षत्वादिति प्रागेवावोचाम । अतमानु-
शासनिकपर्वप्रथमाध्यायः कालोस्मीत्यादौ क्षणादिरूपग्रहण एव साधकः । एतेन काल-
रूपोवनीर्णः कालात्मनानिवसतायदुदेवगोहे कालरूपोप्यन्वमोदत इत्यादीन्मपि व्याख्या-
तानि । स्त्रीत्या कालोस्मीत्येतत्समानार्थकत्वाभात् कालः कलयतामित्यत्रापि स्वेष्ट्य-
मसहचारिणं कुतो न कल्पयसि । वस्तुतस्तु अतोसि लोके वेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
कृष्णस्तु भगवान्स्वयं वसुदेवगृहेसाक्षादवतीर्णः पर-पुमान् । गूढपरं ब्रह्ममनुप्याल्लिंगमि-
त्यादिप्रमाणेभ्यः पूर्णपुरुषोत्तमतया प्रतीतमपि श्रीकृष्णं यमावतारत्वोक्त्याऽवजानन्
प्रकृत्या राक्षसोसुरो वाऽसि । अवजानंति मां मूढा इत्यत्र राक्षसीमासुरींचैवेति चरमहेतु-
कथनात् । तदाख्ये यमावतारस्तु विदुरएव भारतभागवतादिषु प्रसिद्धः । नापि मुखे
चंद्राख्ये रारोपेणापरमात्मनि परमात्मत्वस्य दृष्टिः कर्तव्येति विभूत्यध्यायतात्पर्यं । किं
तूपक्रमोपसंहारयोः दिव्याह्यामविभूतयः नांस्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनामित्यलौकिक-
त्वकथनात् । याभिर्विभूतिभिर्लोकानि मां स्वर्गस्याप्यतिष्ठसीति भगवत एव तत्तद्विभूति-
रूपेण सर्वत्र स्थिति वचनात् । मम तेजोऽशंसं भवमिति स्वांशरजोत्पत्तिश्च ॥ विभूतयो हि
सर्वधर्माश्रयस्य भगवत आवेशिततत्तद्वर्माविशिष्टांशरूपाः काश्चिद्वताररूपा अपि ।
अत ईश्वरस्य सर्वधर्माश्रयः सर्वशक्तिवत्सर्वरूपवत्विज्ञानफलकं तत्र तत्र वास्तवपरमात्म-
त्वपरिचितमेव तत्तात्पर्यगोचरः । त्यांसदापरिचितयन् चिंत्योसि भगवन्मयेत्युक्तेः ॥
कालस्यातिरिक्तत्वे सदेवेत्यवधारणविरोधोदुरपनोदः । न च कल्पितस्याधिष्ठानानति-
रिक्ततया तदविरोधोवाच्यः । आत्माश्रयनिराकरणे निराकृतत्वात् । तथा सत्यविद्या-
कार्यत्वापरया कार्यस्य च कारणाश्रितत्वनियमेन “तमभासीत्तमसागूढमग्र” इति त्वद्वि-
वक्षितविधयाऽविद्यायाः कालाश्रितत्वगोधकभ्रुतिविरोधात् । अत्रांतत्येश्वरस्य जीवकल्पित
कालादर्शनेन ह्यतः कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीत्यादीच्छानुपपत्तेश्च ॥ देवदत्तेन शुक्ति-
कायां रजते कल्पितेऽपि न हि शुक्तिरभ्रांतो यद्दत्तादिर्वा तेन रजतेन तस्य भूषणभाजनादि
निर्माति निर्मितसति वा ॥ किं च प्रलये जीवाः स्वाविद्यया अधिष्ठाने पदार्थान् कल्पयितुं
प्रभवति न वा । आद्ये घटादिशान्त्वापंचिकवस्तूनि कल्पयेयुरिति प्रलयोच्छेदः । द्वितीये
कालमपि न कल्पयेयुरिति प्रकृतश्रुतावग्रपदार्थस्योद्बोधकत्वादिकल्पनं च धित्यमेव ।
कल्पनीयवस्तुषु मिभागस्तु नियामकामारादशक्यवचनः । प्रलये कालमात्रस्य कल्पनं
सृष्टौ ॥ घटादीनामसीयत्रेश्वरेच्छायानियामकत्वे ॥ घट्टुटीप्रभातं ॥ किं च शुक्ति-
रजतादिवदधिष्ठाने वस्तुंतरकल्पनं हि सादृश्यसंस्कारादिसापेक्षं । प्रलयागो निर्धर्मकत्वेन
सादृश्यस्य सत्यकालंतरसाक्षात्काराभावेन संस्कारस्य चानुपपत्त्या प्रकृतेकल्पनाऽसंभवः ॥
अपि यैकत्वादेवेन जीवेनैव कदाचिदुत्पत्तस्य कदाचित्सुप्तस्य च कल्पने हेतुर्भूयः ।
ईश्वरेच्छायास्तज्जनकत्वे तस्याः कर्मजन्यतयाऽन्योन्याध्यायात् ॥ तथा प्रलयकाले तैः
कर्मणां कल्पने प्रनिबंधक्रमप्यन्यदन्वेष्टव्यम् । कल्पनहेतोरविद्याया विद्यमानत्वात् । कल्पने
॥ प्रलयोच्छेदः ॥ अविद्याया प्रवृत्तिं लयस्तीकारे कर्मणामप्यभावात् कैरिच्छा जन्येत ॥
पुनः कल्पनं चोच्छेद्येत ॥ इच्छायाः प्रतिबंधकत्वं तु तत्र बुध्यंम् ॥ प्रलये त्वया

नाशमंगीकृत्य सृष्टिप्राक् क्षणे कर्मभिस्तस्याजननस्यादरात् ॥ अपि च कल्पितानि कर्माणि
 अत्रांतस्वेधस्य ज्ञानविषयाएव न भवितुमर्हति ॥ येन रोपतोषी जनयेयुः ॥ अपि च
 कालविशेषत्वनिर्वाहकः कालनिष्ठः कदाचिक्लोधर्मोपि जीवकल्पितस्त्वया घटन्यः ॥
 तथा सति तदैव तस्मिन्नास्य तैः कल्पने कारणं सृज्यम् ॥ कर्मणां तत्कारणत्वेऽन्योन्या-
 ध्यादिप्रसंगात् ॥ किं च सर्वैः कर्मणां परस्परविलक्षणानां कल्पने कालस्य तद्विधर्मस्य
 चैकस्यैव सर्वैर्युगपत्कल्पने च किंनियामकं । एतेन कालविशेषः कर्मविशेषकल्पने हेतु-
 रित्यप्यपास्तम् । उक्तादिदोषानिस्तारात् ॥ एतद्व्यात्कालादेर्नित्यत्वे ब्रह्मातिरिक्तत्वे
 चावधारणविरोधस्तदवस्थ इति दिक् ॥ अस्माकं तु सर्वं ब्रह्मात्मकं प्रलये तत्र लीनं
 अभ्याकृतत्वेन सद्यै तु पुनर्भ्याकृतत्वेन व्यवहारयोग्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अत्रेव इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते मायां तु प्रकृतिविद्यादित्यादि-
 श्रुतिभिः संभवाम्यात्ममाययेत्यादिस्मृतिभिर्मायायाजगदेतत्वं
 निश्चीयत इत्युक्तम् ॥ तत्रोच्यते ॥ तादृशश्रुतीनां यदित्यदभिमत-
 पारिभाषिकमायायाचकत्वं स्यात्तदा तस्याजगदेतत्त्वमपिस्यात्त-
 देव न संभवति ॥ इन्द्रात्मा मायाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः पुरुरूपो
 यदुरूप ईयते प्रतीयते तत्तदाकारोभूत्वा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ मायां तु-
 प्रकृतिविद्यादित्यत्र भूतसूक्ष्मरूपा प्रकृतिर्विवक्षिता । अतएव सांख्य-
 सिद्धा प्रकृतिरपि न संभवति । संभवाम्यात्ममायया इत्यत्रापि
 मायापदेन सामर्थ्यं विवक्षितं न तु सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयभाव-
 रूपमज्ञानम् । प्रमाणभावात् ॥ ननु तादृशज्ञानास्वीकारे जगतः
 सत्यत्वमेव स्वीकरणीयं । तत्स्वीकारे च द्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च
 स्यात् । तत्स्वीकारे च मायिकस्य मिथ्यात्वेन त्रैकालिकनिवेधप्रति-
 योगित्यात्सार्वकालिकमद्वैतं श्रुतिसिद्धं संगच्छत इति चेन्न । जगतः
 सत्यत्वं ब्रह्मस्वरूपकारणात्मना सर्वस्य ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मा-
 भिन्नत्वात्कुतो द्वैतापत्तिः कथंच श्रुतिविरोधः ॥ “तदात्मानं स्वय-
 मकुरुत” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मण एवोच्यनीचादिभावेन परिणत-
 त्वान्मायाकल्पने बीजाभावः । ब्रह्मण एव सर्वं भवनसमर्थत्वात् ॥
 ननु मायानंगीकारे बंधस्याविद्याकृतत्वाभावेन सत्यत्वे सत्यस्य च
 ज्ञानानिवर्त्यत्वा “चरति शोकमात्मवि” इत्यादि श्रुतिविरोधः ॥
 तत्स्वीकारे चाविद्याकृतस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिदर्शनेन ब्रह्मा-
 विद्याकृतस्य तस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्त्यङ्गीकारे तादृशश्रुतिसंगतिरि-
 ति चेन्न । बन्धस्याविद्याकार्यत्वाभावेपि ब्रह्मज्ञानेन तत्कृपया निवृत्ति-
 स्वीकारे श्रुतिविरोधाभावात् ॥ नहि काशीमरणोत्तरशिवदर्शनत-
 रकृततारकोपदेशोत्तरमोक्षस्वीकारेपि “काशीमरणान्मुक्ति” रिति-

श्रुतिविरोधस्तदसंमतः ॥ “किंचेंद्रोमायाभिः पुरुरूप ईयत” इति मन्त्रस्य त्वदभिमतरतीत्या व्याख्यानेपि मायायाः पुरुरूपत्वज्ञानपत्र हेतुत्वं नतु पुरुरूपमवने “रूपंरूपंप्रतिरूपोवभूवे” त्यत्र मायाभिरित्यनुकृत्वा उत्तरार्धपत्र तथोक्तेः ॥ युक्तंचैतत् ॥ कारकविभक्तीनां क्रिययान्वयस्योचितत्वात् ॥ नहि काष्ठैस्तण्डुलः पच्यतइत्यत्र काष्ठकरणकत्वस्य तंडुलेऽन्वयः कस्यचित्संमतस्तण्डुलत्वे वा । येन वदुरूपत्वे मायाकरणकत्वस्यान्वयस्त्वदभिमतः स्यात् ॥ नच पुरुरूपज्ञानस्य मायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरां मायिकत्वान्ममाभीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमाभावात् ॥ तादृशनियमस्वीकारे मायिकाखण्डाकारवृत्तिविषयस्य ब्रह्मणोपि मायिकत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः ॥ नच तादृशवृत्तिविषयस्य परिच्छिन्नत्वेन मिथ्यात्वमिष्टमेवेतिवाच्यम् । तस्यापि मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिः ॥ किंच परिच्छिन्नज्ञानान्मोक्षस्वीकारे घटादिज्ञानान्मोक्षापत्तिः ॥ घटाद्याकारवृत्तिरूपज्ञानस्यापि घटादेः कल्पितत्वेन कल्पितस्यचाविद्यानाश्रयत्वेन घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यानाश्रयं तद्विषयकत्वस्यैवांगीकरणीयत्वात् तस्मान्मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमोभयन्मतपत्र दोषावहइति नादरणीयः ॥ यत्तु विवर्तवादे दृष्टेरेव सृष्टित्वान्मायिकविज्ञानविषयस्याऽमायिकत्वासिद्धेः ॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायिकत्वमित्युक्तं ॥ दृष्टिसृष्टिवादस्यैव तुच्छत्याक्तुच्छतरमेव ॥ तथाहि दृष्टेरेव सृष्टित्वादिति वदतादृष्टिर्विज्ञानमेवसृष्टिरित्यभ्युपगतं तन्नसंभवति ॥ दृग्दृश्ययोर्जडचेतनयोस्तमप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरैक्यासंभवादेकस्मिन्कर्मकर्तृभावासंभवेन प्रकाश्यप्रकाशकभावानुपपत्तेश्च ॥ ननु दृग्दृश्ययोर्भिन्नसत्ताकत्वं यदि स्यात्तदा विरुद्धस्वभावत्वमपि स्यात्तदेव नोपेक्षते । दृश्यस्य दृष्टिमेदे प्रमाणाभावात् ॥ अतएव ज्ञानस्वरूपमेवादुर्जगदेतन्मनीषिणः अर्थस्वरूपं भास्यंतः पदयंत्यन्ये दृग्दृश्यइति स्मृतिरपि संगच्छते । किंतु दृष्टिरेव पूर्वपूर्ववासनाभिर्व्यवसायाकारेण परिणतासृष्टिरित्युच्यते । यथा स्वप्ने बाह्यघटादेरभावेपि जाग्रद्व्यसनाविशिष्टं विज्ञानमेव तत्तदाकारं भवति । तथैव प्रकृतेर्पीति नानुपपत्तिः । नापि कर्मकर्तृभाविरोधः । स्वप्ने परस्मैव कर्मकर्तृत्वप्रकाश्यप्रकाशकत्वयोर्दर्शनेन तादृशविरोधे मानाभावात् ॥ नच स्वप्नेघटादयः संत्येवेति वाच्यम् । “नतत्रयानरथयोगा” इत्यादि श्रुतिविरोधा-

पक्षेः ॥ अतएव “मायामात्रं तु कात्स्वर्त्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा”-
दिति सूत्रमपि संगच्छतेऽन्यथा तद्विरोधोपि स्यादिति चेन्न । दृष्टिरेव
सृष्टिरित्यत्र दृष्टिविज्ञानमित्युक्तम् । तत्र विज्ञानपदेन ब्रह्मरूपं
विज्ञानं विवक्षितं । “विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः” ॥ अथवा बुद्धि-
विवक्षिता “विज्ञानं यज्ञतनुत” इत्यादि श्रुतेः । ब्रह्मणः साधनां-
तरानपेक्षस्य सृष्टिरूपत्वे सृष्टेर्नित्यत्वापत्तिः विवर्तवादहानिश्च ।
न द्वितीयः बुद्धेः पुरुषभेदेन भिन्नत्वात्कस्य बुद्धिः सृष्टिरूपेत्यत्र विनि-
गमकबुलभं ॥ ननु पुरुषभेदेन सृष्टिर्मिन्नैव । यथैकस्यां शुक्लोदश-
पुरुषाणां रजतभ्रमे जाते पुरुषभेदेन रजतं भिन्नं भिन्नमेयोत्पद्यते
नत्येकमेव । अतएव पुरुषस्याधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तदज्ञान-
निवृत्त्या तत्कार्यरजतनिवृत्तायपि द्वितीयपुरुषाज्ञानकल्पितरजत-
सत्त्वेन तस्येवं रजतमिति प्रत्ययोजायते । नच पुरुषस्यापि सृष्ट्यंतर्ग-
तत्वात्तस्यापि कल्पितत्वाद्वितीयपुरुषकल्पितत्वं वाच्यं । तेन
यत्रैकएव पुरुषस्तत्र कल्पकाभावात्पुरुषएव न स्यादिति वाच्यं । तत्र
तत्पुरुषस्यैव कल्पकत्वात् । नच देहेंद्रियादिसत्त्वे बुद्धिसत्त्वे बुद्धे-
स्तत्तदाकारत्वे देहेंद्रियांतःकरणाविद्यादिसंघातरूपपुरुषस्यैवा-
भावात्कथं तस्य स्वकल्पकत्वमिति वाच्यं । पूर्वपूर्वकल्पिताविद्यो-
पहितोजीवउत्तरोत्तराविद्यादिकल्पकः । यथा निद्रारूपा याऽविद्या
तत्कल्पितोजीवोद्दिदेशादिविभागं घटपटादिच प्रकल्पयति तथैवा-
धुनापि स्वयं कल्पितः कांश्चिदनादित्वेन कांश्चित्सादित्वेन कल्पय-
तीति नानुपपत्तिरतएव जीवदेशोविशुद्धाचित् तथा जीवेशयोर्भिदा
अविद्यातद्वितोर्योगः षडस्माकमदादय इति सिद्धांतोपि संगच्छते ।
यथा स्थले कल्प्यमानं गोपुरादि किञ्चित्पूर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते
किञ्चित्तदानीमुत्पाद्यत्वेन । एवं जागरेपि किञ्चित्कल्प्यमानं सादित्वेन
कल्प्यते किञ्चिदन्यथेत्यनेनैव । साधनादिविभागोपपत्तेरिति चेन्मैवं ।
श्रुतिसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य तत्कर्मस्य च कल्पितत्वकल्पने माना-
भावात् ॥ तस्यापि कल्पितत्वे तस्य कः कल्पक इति वक्तव्यं न कोपि
चेत्तर्हि सृष्ट्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य वियदादिसृष्टितत्कमादेः दश-
शृंगायमाणतया श्रुतेरालंबनाभावादप्रामाण्यं स्यात् । नच तादृश-
श्रुतीनां निष्प्रपंचब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वेन तात्पर्यविपरी-
भूतार्थस्य सत्यत्वाच्चाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सृष्ट्यादिवा-
क्यानां श्रुतार्थपरित्यागाश्रुतार्थतात्पर्यकल्पनापेक्षया वियदादि-
सर्गस्य सत्यत्वमेव युक्तं ॥ नन्वध्यातोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचब्रह्म-

प्रतिपत्त्यर्थमेव श्रुतौ सृष्टिप्रलयोपन्यासौ नतु तत्सत्यत्वतात्पर्येण यथा लोके गगनत्वबोधनाय प्रवृत्तः कश्चित्प्रथमनैल्यवैशाल्याद्यध्यारोपेण तं गगनं ग्राहयित्वा पश्चाच्चेदं वस्तुतो नैल्यादियुक्तमिति तदपवादेन नीरूपमुदासीनं गगनतत्त्वमिति बोधयति तथा वेदांता अपीति चेन्न । अत्रिवृत्कृतस्याकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्रनीलरूपादेरध्यारोपासंभवात् । त्रिवृत्कृतस्य तु रूपवत्त्वात्तत्र नीलरूपापवादएव न संभवतीत्युभयथापि दृष्टांतप्रदर्शनस्यासंभवात् ॥ किं च श्रुतीनां सृष्ट्यादिषु तात्पर्याभावे विषयादिसर्गप्रतिपादकतत्क्रमप्रतिपादकश्रुतीनां परस्परं विरोधपरिहाराय सूत्रकारभाष्यकारयोर्यत्नोपि व्यर्थ एव स्यात् । तात्पर्याविषयीभूतेषु विद्यमानस्यापि विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ अपिच दृष्टिसृष्टिवादिनोमते ब्रह्मणोपि तदाकारवृत्तिभिन्नत्वं न स्यात्तथासति सर्वविघ्न एव स्यात् ॥ तस्मात्सन-
 शून्यवादपर्यवसायी दृष्टिसृष्टिवादोवेदवादिभिर्नागीकरणीय इत्यलमप्रकृतविचारेण ॥ इदंरजतमित्यत्रतु शुक्तिकैव रजतमिवप्रतीयते नतुतत्रानिर्वचनीयंप्रातीतिकं रजतंप्रतीयते न वा सतएव रजतस्याविर्भावः तेन नचेत्यादिपूर्वपक्षोऽसंगतः । वस्तुतश्चाग्न्यदेवमिथ्यारजतं । आविर्भावस्यदूषयिष्यमाणत्वेन सत्कार्यवादासंभवादितितु प्रलापमात्रं । आविर्भावेदूषणस्यैवासंभवेन सत्कार्यवादस्यापलपितुमशक्यत्वात् ॥ किंचेत्यादिना स्वप्नादेर्मायिकतया तदज्ञानेषुमायिकविषयकत्वदर्शनेनेहापि तादृशपुरुषरूपविज्ञानस्य मायिकविषयकत्वं स्यात्तत्रापि विषयस्याविर्भावेत्वपसिद्धांत इत्युक्तं तन्नसंभवति । यतोमायिकज्ञानविषयत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यमात्रेण मायिकत्वमनुमातुं नशक्यते किंतु मायिकत्वसंबंधितावच्छेदकरूपवन्मायिकज्ञानविषयत्वेनैव । एवंचास्मन्मतसिद्धमायिकत्वाभाववतिस्वग्रहादौ स्वप्नकालिकस्मृतिरूपमायिकज्ञानविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारितया तत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्राभावप्रतिक्षेपेन तेनमायिकत्वस्यानुमानासंभवात् अन्यथा वद्विधूमयोः पर्वतेसामानाधिकरण्यदर्शनेनायोगोलकेधूमानुमितिर्वद्विदर्शनेन कुतो न स्यात् । स्वप्ने सतोविषयस्याविर्भावस्तु नांगीक्रियते येनापसिद्धांतः स्यात् । किंतु जीवव्यामोहार्थमीशकर्तृकैव सा सृष्टिः । ईशोहि स्वमायया सृष्टिं करोति । मायाच सामर्थ्यविशेषो नतुसदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंभावरूपं पारिभाषिकं । अतएवोक्तं प्रथमस्कंधे अपदयत्पुरुषं पूर्वमायांचतदपाध्यां । ययान्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोपि मनुतेऽनर्थतत्कृतं-

चाभिपद्यतेऽतईश्वरस्याव्यामोहिकाशक्तिः सा माया तयैवयाहो-
पादाननिरपेक्षया स्वप्ने सृष्टिः क्रियते । तथाचंद्रजालिकेन नटेन यथा
सामाजिकव्यामोहार्थं मायासृष्टिः क्रियते तथेश्वरेण जीवव्यामोह-
रूपकौतुकार्थमेव स्वप्नसृष्टिः क्रियतइति नतस्याःसत्यत्वं । अत-
प्योक्तं “मायामात्रंतुकात्स्न्येनाऽनभिव्यक्तरूपत्वा”दितिव्यासैरपि ॥
एतेन किंचेत्यादिकः सर्वकारणत्वंनस्यादित्यंतोवृथाऽऽलापोप्य-
पास्तः ॥ पूर्वोक्तमायाकार्यस्य स्वाश्रये तथाविर्भावानभ्युपगमात् ॥
यत्तु किंचपारमार्थिकवस्तुविज्ञाने क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षा-
भावेन तत्रमायानापेक्ष्येवेति । तत्र युक्तं । तादृशनियमाभावात् ।
स्वप्नेदेवतादियाक्यजन्ये भाविपारमार्थिकवस्तुविषयके वर्तमाननि-
ध्यादिविषयके ज्ञाने वा क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तनिद्रादिसामग्र्यपेक्षणेन
व्यभिचारात् । एतत्सर्वंपुरुषरूपज्ञानस्य टीकोक्तमायिकत्वमभ्युपेत्य ॥
वस्तुतस्तु इन्द्रोमायाभिरित्यस्य पूर्वोक्तेर्येवोपपन्नानस्ति ॥ ब्रह्मपरत्वे
तत्सर्वंभवन्नसमर्थत्वाद्द्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च तत्र विरुध्यते ॥ एवं
च तस्मादित्यादिकंप्रत्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे *इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपइत्यादिं विवर्तगदमेव पुष्पातीत्यंत भागं परिहरति ॥

* इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपइयते मायातुप्रकृतिविज्ञादित्यादिभ्रुतिभिः सम्भवाभ्यात्ममाय-
येत्यादिस्मृतिभिश्च मायायामपिजगदेतत्तु निश्चीयतइत्याह ॥ तयेति ॥ श्रुतिस्मृतिगणैरित्यर्थं ॥
ईशानं यजतीति इच्छोद्भव इति चाऽनुवर्तते ॥ यत्तु अत्रैवशाङ्कराः प्राहुर्मायिकंनध्वंरजत ॥
मायासम्बन्धतोऽज्ञकारणंनाऽन्यथैपहि ॥ इति श्लोकेतद्दीकाक्षर ऊचे ॥ रूप रूपप्रतिरूपोबभूव
यत्तत्सर्वंप्रतिचक्षणाय । इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपइयत इति मन्त्रान्माया ज्ञानस्यकारणनतुप्रज्ञयो
बहुस्वरूपत्वस्य अन्यथापूर्वादे एवमायाभिः पुरुरूपोबभूवेति वदेदित्युक्तम् ॥ तत्र तयोक्तावपि
विधेयमेवेन वाक्यमेदाऽनिवारणाच्छब्दगौरवस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाऽदूषणत्वात् ॥ पुरुरूप-
विज्ञानस्यमायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरामायिकत्वसिद्धेर्ब ॥ विवर्तवदेष्टेरेवसृष्टित्वात् ॥
मायिकविज्ञानविषयस्यामायिकत्वासिद्धे ॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायि-
कत्वम् ॥ नच तज्जत एव रजतस्याऽऽविर्भाव इवेत्तु इवेत्तत्त्वस्य सत्कार्यत्वादेऽभ्युपगमादिति
न रजतं मायिकमिति वाच्यम् ॥ आविर्भावस्य दूषणियमाणत्वेनसत्कार्यतादासम्भवात् ॥ किञ्च
स्वप्नादेर्मायिरतापारत्वयोक्तत्वेन तज्ज्ञानेपुमायिकेषु मायिकविषयवत्त्वदर्शनेनेहाऽपितादृश-
ज्ञानस्यमायिकविषयकत्वस्य स्यात् ॥ तत्राऽपिविषयस्याविर्भावोभ्युपगमेत्त्वपसिद्धात् ॥ किंय-
वमिज्ञानस्याऽपि स्वाश्रयेसत्त्वव्यथादिबरीश्वरेच्छात्आविर्भावोपपत्तौ तत्रापिमायिकत्वाविद्या-
पत्ति ॥ ईश्वरतदिच्छयोर्ज्ञानाकारणत्वे ईश्वरस्य सर्वकारणत्वरूपसर्वात्मकत्व तदिच्छयाश-
सर्वकारणत्व नस्यात् ॥ किंचपारमार्थिकवस्तुविज्ञानेक्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षाभावेन
तत्रमायानापेक्ष्येत तस्मात्त्रिर्विशेषतयाभवनासम्भवशङ्काया तज्जिह्वत्यर्थवाक्यशेषोबहु रूप-
ज्ञानमेव तथाभवनमितिवदन्निवर्तनादमेव पुष्पाति ॥

अग्रे च इंद्रोमायाभिरित्यादिना तस्मादित्यादिकं प्रत्युक्तमित्यंतेन ॥ पारिभाषिकेति ॥ शक्तिग्राहकेषु कोशव्याकरणादिषु मायाशब्दस्य तादृशार्थकतायामनुपलंभात् । तत्रांतरेपि तदस्वीकाराच्च ॥ त्वन्मतपुत्र सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीये वस्तुनि मायाशब्दः परिभाष्यत इति युक्तं तस्य तथात्वम् ॥ अयं भावः—यनु इंद्रोमायाभिरित्यादि अनुवर्तत इत्यंतं तदसत् ॥ अत्र हि प्रथमं वाक्यं ऋक्संहितायां चतुर्थाष्टकसप्तमाध्याये (वर्ग ३३ ऋक् ३) तत्र समप्रमंत्रस्तु “रूपंरूपंप्रतिरूपोवभूव तदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय ॥ इंद्रोमायाभिःपुरुषरूपइयते युक्ताहस्यहरयःशतादश” इति अर्थस्तु प्रतिरूपः ॥ सर्वाकारत्वात्सर्वधर्माश्रयत्वात्प्रतिनिधिः ॥ परमात्मा रूपं रूपं अभिवाद्यादिसर्वरूपाणि स्वयमेव यमूव ॥ अस्य परमात्मनस्तत् कार्यात्मना पृथक्पृथक्भूतं रूपं प्रतिचक्षणाय अभिरेवायंनवायुरित्यादिप्रतिनियतनामव्यवहाराय ॥ ननु तथापि घटादिषु सृष्ट्वमिव कार्यरूपेषु ब्रह्मत्वं सर्वैः कुतो न प्रतीयत इत्याशंकायामाह इंद्रइति इदि परमैश्वर्यं इत्यतो नमिकंपीत्यादिना रक् । इंद्रः परमेश्वरः मायाभिः तत्तर्दिन्द्रियवृत्त्यात्मना परिततबुद्धिभिः बहुरूपं इयते नानारूपोज्ञायते ॥ तत्र हेतुः हि यतः युक्ताः शरीररूपरयवहने कृतयोजनाः अस्य परमात्मनोहरयः हरंतीति हरयः इंद्रियरूपाश्वाः “इंद्रियाणिहयानाहु” रितिकठश्रुतेः शता शतानि दश सहस्रं तत्तत्प्राणिभेदेनापरिमिताः संति सहस्रमिति वक्तव्ये शतादशेरयुक्तिः । दर्शेन्द्रियरूपाश्वाज्ञापनाय बहुवचनात्तदशब्दादेवानंत्यलाभाच्च ॥ देहेन्द्रियाभिमानवद्भिः सएव नानारूपो ज्ञायते तत्तिष्ठत्तौ तु सएव सर्वत्रसर्वरूप इति भावः । अत्र मायाशब्दो न खदभिमेताथपरः अग्रसिद्धेः बहुवचनाच्च । किं तु बुद्धिपर्यायः । मायास्याच्छांबरीबुध्योरिति मेदिनीनानार्थयोः । स्यान्माया शायरीकृपा । दंभोबुद्धिश्चेति विश्वहेमचंद्रयोश्चोक्तेः ॥ अतएव सायनमाधवीये ऋक्संहिताभाष्ये एतन्मंत्रविवरणे “मायाभिः ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः” इति पूर्वं स्वाभिप्रायेण व्याख्यातम् ॥ खदभिमतकल्पमायापरत्वं चापरमततयाऽनंतरं संगृहीतम् ॥ बृहदारण्यकभाष्ये शंकराचार्यैरपि अस्मिन्मंत्रे मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वं मिथ्याभिमानपरत्वं च विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ हरिशब्दश्चेन्द्रियपर एव व्याख्यातः ॥ ततश्चतुर्थचरणस्वारस्याद्बहुवचस्वारस्याच्च । इंद्रियवृत्तिरूपा बुद्धिपरिणामा गृह्यते ॥ अधिकं तु वक्ष्यते ॥ तस्मान्नास्माद्वाक्यादविद्याख्यमायावशादीशानःसृजनीत्यर्थोलभ्यते ॥ मायांतुप्रकृतिविद्यादिति तु भेदाभ्युपगम्येति तुरीयेऽध्यायेऽस्ति ॥ तत्र “यण्कोवर्णो घडुघाशक्तियोगात्” इति प्रथममंत्रे एकस्यैवानेकशक्तिकस्य सर्वधर्माश्रयत्वं सर्वकर्तृत्वं संहर्तृत्वं चोक्त्वा “तदेवाभि” रिति “त्वंस्त्रीत्वं पुमानसि” इति च मंत्रद्वये सर्वकार्यात्मकत्वं सर्वलिंगकत्वं चोक्त्वा चतुर्थे ततएव विश्वोत्पत्तिमुत्तवा “अजामेकां” इति पंचमे उत्पत्त्यादिहेतुरजःसत्त्वतमोरूपां प्रकृतिं चमसवदधिकरणानुरोधाच्चेजोवद्वात्मकं कार्यं वा ज्ञापमाणं जीवं तद्विलक्षणं परमात्मानं चोक्त्वा तयोः कथं मेद इत्याकांक्षायां द्वाभ्युपगतेति समाने वृत्तइति पक्षसप्तमयोः कार्यदशायामेव जीवांतर्यामिभावेन भेदजीवस्यैवाविद्याया मोहं सेधितमोतपरमात्म-

दर्शनादेव तद्विपुलिं चाभिधाय “कचोभक्षरे” इति शब्दे चेद्यमक्षरं निरूप्य नवमे
छन्दःप्रभृतीनां परमात्मनः सकृदादेव प्रवृत्तिं मायानियामकस्य तस्यैव द्रष्टव्यम्
“तस्मिन्मायानियामकस्य निरुद्धं” इति जीवस्य सम्यक् निरुद्धत्वं च धारयित्वा कोसौ
मायापदार्थः कश्च मायानियामकः कश्च तदन्यः संनितोद्वय इत्याकांक्षायां दत्तमोयं मंत्रः
पठ्यते “मायांतुप्रकृतिं विद्यान्मायिनिं तुमहेश्वरम् ॥ तस्याऽयवभूतैस्तु ध्यातंसर्वमिदं
जगत्” इति ॥ अर्थस्तु ॥ पूर्वोक्ता मायां प्रकृतिं श्रीभागवतादिषु प्रकृतिगुणसाम्यं
स्यादित्यादिकथनाद्गुणसाम्यरूपां प्रथमतः सद्दशकायं विधात् ॥ महान्तमीश्वरं परमात्मानं
मायिनिं मायानियामकं विधात् ॥ प्रकृतिर्हि सर्वजडप्रपञ्चमूलभूतं परमात्मनः प्रथमं
कार्यम् ॥ अतोमहाभूतादीनां प्रकृतितदुद्भवांगीकारेण प्रज्ञोपादानवत्त्वं न ध्याद्व्यते ॥
मृत्पिंडादुत्पन्नघटादिषु मृदुपादानकत्वमिव ॥ अतएवैकादशस्कंधे—“प्रकृतिर्ह्येत्योपादान-
माधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यजकः कालोऽब्रह्मवर्तितर्यवर्ह इति भगवतोक्तं ॥ माया-
शब्दश्च प्रकृतिर्यायतयापि पुराणेषु प्रसिद्धः ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्या. ५ श्लो० २६)
कालवृत्तात्तुमायायां गुणमय्यामपोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् ॥ इति ॥
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतिपुरुषकालानां प्रज्ञोपादानकर्तृ च विष्णुपुराणे प्रथमंऽदो
द्वितीयाध्याये विरुद्धधर्माभयत्वादिना परब्रह्मस्वरूपं निरूप्योच्यते (श्लोक १४) तदेव
सर्वमेवैतद्व्यक्ताप्यकस्वरूपम् ॥ तयापुरुषरूपेण कालरूपेणचस्थितम् ॥ १४ ॥ परस्य
ब्रह्मणोरूपं पुरुषःप्रथमेद्विज ॥ व्यक्ताप्यक्तेतथैवान्ये रूपेकालस्थथापरम् ॥ १५ ॥ प्रधान-
पुरुषाभ्यन्तकालानां परमंहियत् ॥ पश्यंतिसूरयः सिद्धं तद्विष्णोः परमंपदम् ॥ १६ ॥
प्रधानपुरुषभ्यन्तकालास्त्वविभागदाः ॥ रूपाणिस्थितिसर्गांत्यक्तितद्भावहेतवः ॥ १७ ॥
व्यक्तंविष्णुतथाव्यक्तंपुरुषःकालएवच ॥ क्रीडतोवालकस्येवचेष्टांतस्यनिश्चामय ॥
अव्यक्तं कारणंयत्तत्प्रधानमृषितत्तमैः ॥ प्रोच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्मान्तित्यसदसदात्मकम् ॥
इति ॥ एवमिदमपि पुराणेषु तत्र तत्र प्रसिद्धमेवेति ॥ किं बहुना भुविष्वपि “कर्तारमीश
पुरुषं ब्रह्मयोनिं” इति मुंडकादिषु प्रकृतियोनित्वं परमात्मनः ध्यायने ॥ एतेन “अजा-
मेका” इति पूर्ववाक्ये का साऽजेति शंकापि श्युद्धा ॥ श्वेतकेतुविद्यैकवाच्यतया लोहित-
शुक्लकृष्णमित्यत्र तेजोऽब्रह्मात्मकत्वादेरपि पञ्चमूलमूलभूतायां तस्यां तेजोऽब्रह्मात्मताया
अनपायात् ॥ एतेनैव सांख्यमतप्रवेशशंकाप्यपाप्ता ॥ तै. प्रकृतेः स्वातंत्र्येण नित्यत्वं
पुरुषाणां च बहुत्वं स्वातंत्र्येण नित्यत्वमभ्युपगच्छन्निरेवमनंवीकारात् ॥ तस्याः स्वकार्य-
रूपाया मायायानियामकस्तु महानीश्वरएव ॥ कस्माहं मायया संनिरुद्ध इति चेत्तत्राह ॥
तस्यावयवेति तस्य परमेश्वरस्य अवयवभूतैः स्वांशैर्जीवैः ॥ सर्वमिदं परिहृय-
मानं जगज्जगमदेहप्राणेंद्रियांत.करणादिकं व्याप्तं पूर्णं गुणतो व्याप्तेः ॥ यत्र यत्र संघास्तत्र
तत्र जीवइति नियमाद्वाव्याप्तम् ॥ तथा च प्रकृतिकार्यदेहाद्यभिमानवशात्तदंशएव सम्य-
द्विरुद्धः ॥ यत्तु तन्नाप्ये “तस्यप्रकृतस्यपरमेश्वरस्यज्वाद्यधिष्ठानेषु कल्पितसर्पादित्यानी-
यैर्मायिकैः स्वांशैर्वै” इति व्याख्यातम् । तत्र । कल्पितसर्पादी रज्ज्वाद्यवयवतायावयो-

गात् ॥ नहि रज्ज्वययोनष्टइत्युक्ते तत्र कल्पित सपौनष्ट इति प्रतीयते ॥ किं न तदेकाश
 एवेति ॥ इदं "अंशोनानाव्यपदेशात्" इत्यादिषु सिद्धमतं किं प्रासंगिकेन ॥ तथा च माया
 सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया जगत् प्रकृतिमुपादानं विद्यादित्यर्थमनोरथोऽपास्त ॥ श्रौत
 प्रतिज्ञादृष्टातद्व्याकोपात् ॥ साधितं च ब्रह्मण एव सर्वप्रकृतित्वं परिणामित्वं च श्रीवादरा-
 यणाचार्यैः "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टातानुपरोधादित्यधिकरणे ॥ तृतीयतु गीतावाक्य ॥ अजोपि
 सन्नयनयात्माभूतानामीश्वरोपि सन् ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवात्ममाययेति ॥ अत्रापि
 गुणात्मकं वस्तु न मायाशब्दार्थं ॥ त्वद्वीत्यादरे प्रकृतिंस्वामित्यनेन पौनरुक्त्यस्यापातात् ॥
 अतः स्वाभाविकं तस्य सर्वभवनसामर्थ्यमेव तदर्थं ॥ दशमे विद्यायाऽविद्यायाश्चतया
 माययाचनियेषितमिति शक्तित्वोक्ते ॥ एकादशे माया येदितुमिच्छामइति प्रभोत्तरयोस्तथैव
 सिद्धेश्च ॥ अतः स्वा प्रकृतिं अधिष्ठाय नित्यसिद्धं स्वस्वभावमपरित्यज्य आत्मनोमायया
 सर्वभवनसामर्थ्यरूपया शक्त्या मत्स्यकच्छपादिनानारूपं संभवामीति वाक्यार्थं ॥
 अथवा आत्मसु जीवेषु मायया कृपया सर्वेष्वनुग्रहबुद्ध्या संभवामीत्यर्थं ॥ रामानुजा
 चार्यास्तु मायाशब्दं ज्ञानपर्यायमाश्रित्य आत्मनः सकल्पेनेति न्याचक्षते ॥ तथापि
 सर्वभवनसामर्थ्येनेत्यर्थोऽत्र मुख्यः ॥ अवतारव्यवस्थाबोधकमिदं वाक्यं च प्रपञ्चमायि-
 कतासाधनस्य गद्यमपि न स्पृशति ॥ प्रकारार्थेन तथेत्यभ्ययेन श्रुतिस्मृतिगणपरामर्शोपि
 नातिरमणीयः ॥ मायावशादिच्छोद्भवस्य बोधकस्तु वाक्याभासो नैकोप्युपन्यस्तः ॥ तदे-
 तदेतदनुसंधायाहुः ॥ तादृशश्रुतीनामित्यादि ॥ वाचकत्वमिति ॥ प्रतिपादकत्व ॥
 तादृशार्थवाचकमायापदघटितत्वमिति भावः ॥ नन्वित्यादि ॥ प्रपञ्चमायिकताबोधक-
 प्रत्यक्षश्रुत्यभावेऽद्वैतश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तदाक्षिप्यतइति शकाशयः ॥ समादधते ॥
 जगत्, सत्यत्वमित्यादिना ॥ इत्यादिश्रुतीति ॥ आदिपदात् "बहुस्याप्रजायेये"
 त्यादिसंग्रहः । तथा च तत्र बहुभवनमुक्त्वा प्रजायेयं प्रकृष्टोजायेयेत्युच्चनीचभावस्यापीच्छया
 नियमीकरणात्सर्वभवनसामर्थ्यादेव विचित्रजगत्संभवेन कार्यवैचित्र्यार्थं पारिभाषिक-
 मायागीकारोपि प्रत्युक्तः । स्वाभिन्नविचित्रशक्तिकतया सर्वोपपत्तेः ॥ स्पष्टं चेदम् ।
 (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवविचित्राश्चहि" इत्यादि तत्त्वसूत्रेषु ।
 नाप्यद्वैतश्रुतिविरोधः । अमायिकस्यैव कार्यस्य तत्तत्त्वाविभाज्यस्यैव तिरोभावइति
 स्वीकारेण समुद्रतरणवदभेदानपायात् ॥ कार्यसत्यत्वग्रहाद्वैतयोस्तुभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वे-
 नान्यतरवाधस्यायोगात् ॥ सूत्रेषु घटादिषु गद्यसत्त्वेपि पृथिव्येकाग्रधवतीत्युत्तरेवाध-
 वद्ब्रह्माभिन्ने कार्ये सत्यत्वे सत्यपि अद्वैतश्रुत्यवाधस्य सुवचत्वात् ॥ शिलाकाष्ठवद्भिन्न-
 सत्ताकत्वाऽभावात् ॥ इतिसमाधानाशयः ॥ अतोमायिकत्वपक्षएव "सर्वसत्त्वदग्रहः ॥
 पुरपण्येदसर्वं" इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ मायिकस्य सर्वस्य ग्रहत्वायोगात् ॥ मायाया
 कारणत्वनगीकारे यद्यसत्यत्वापत्त्या मोक्षोच्छेदेन शास्त्रैक्यत्वापातान्मायायाऽद आक्षि-
 प्यत इत्याशयेन शक्यते ॥ ननु मायेति । तरतीति ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायामिदं
 श्रूयते ॥ समादधते ॥ यद्यस्याविद्याकार्यत्वेत्यादिना ॥ स्वत्समतरीतिकाऽविद्या-

कार्यत्वस्याभावे इत्यर्थः । वस्तुतस्तु बंधः अविद्याशक्तिकार्यं शुक्तिरजतयन्मिथ्यैव ॥
 अत एव ब्रह्मज्ञानान्तर्निवृत्तिः ॥ सा चाविद्या न भावरूपाज्ञानम् किं तु भगवच्छक्ति-
 विशेष एवेति न त्वन्मतप्रवेशः ॥ स्पष्टं चेदं निबंधादिषु तच्छक्त्याविद्ययात्सजीवसंसार-
 उच्यत इत्यादौ ॥ तथापि पिशाचःपिशाचभाषयेति न्यायादिहोत्तरम् ॥ किंच इंद्रो
 मायाभिरित्यादि ॥ अयं भावः-यच्च भग्नैव सांकरा इति मार्तण्डश्लोकटीकास्य पाठं
 भित्त्वा किंचिदनुदितं तत्र टीकाकाराभिप्रेतपाठस्तु “ पुरुरूप ईयत इतिमंत्रः मायाज्ञानं
 प्रति कारणं न तु ब्रह्मणो बहुरूपत्वे ” इति श्रैयः ॥ तथा च मायाभिरिति कारणस्य क्रिया-
 न्वयित्वमेव योग्यम् ॥ यद्यपि तत्र तद्येसादि अमायिकत्वमित्यन्तं तदपि कुशाकादायलं-
 घनम् ॥ तथाहि मायया बहुभवने विवक्षितेतु पूर्वार्द्धेऽप्येव माययेति वदेत् ॥ न च
 तथोक्तावपि विधेयभेदेन वाक्यभेदान्निवारणमिति शङ्क्यम् ॥ मायया भग्नस्यैव विधेय-
 त्वात् ॥ अथ मायायाः कारणत्वेन विधानात् “ दध्ना जुहोती ”त्यादौ दध्मादेरिव विधे-
 यतया वाक्यभेदप्रसंग इति चेन्न ॥ एकहेलया बहूनां विधानस्य यान्यभेदाप्रसंजकत्वात् ॥
 यथा “ सोमेन यजेते ” व्यग्र सोमलतागुणविशिष्टोयानोविधीयते ॥ यथावा “ उद्भिदा
 यजेत पशुकामः ” इति पशुरूपफलविशिष्ट उद्भिद्यानाः ॥ यथाच “ यदाग्नेयोष्टाकपालो-
 माग्रास्यायां चपौर्णमास्यां चाच्युतोभवति ” इति द्रव्यदेवताकालादिकंयाक्यांतरेणाप्रास-
 मेकहेलया विधीयते ॥ एवं सगुणकर्मोत्पत्तिबाक्यफलगुणवाक्यादिषु बहुविधानं द्रष्ट-
 व्यम् ॥ उक्तं च ॥ प्राप्तेकर्मणिनानेको विधातुस्तक्यतेगुणः ॥ अप्राप्तेतुविधीयते बहुवोप्ये-
 कयत्नत इति ॥ अतस्तयोक्तौ दोषाभावान्मायया बहुभवनेऽभिप्रेते तथैव वदेत् ॥ वदति
 तु स्वयं बहुभवनं मायाभिश्च पुरुरूपतया दर्शनम् ॥ अतोद्वैतप्रलयएव मायाजन्यो
 ॥ तु कार्यमिति मंत्रादायः ॥ पुरोनादवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ॥ नापि शब्दगौरवस्य
 स्पष्टमतिपर्यवर्त्तनेनात्रूपणत्वं बाध्यम् । सर्वत्र तथांगीकारे ॥ (अ० २ पा० २ सू० २)
 “ एकस्यैवं पुनः शुक्तिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ” इत्यादिपूर्वतंत्राधिकरणविरोधात् ॥ नापि
 मायिकविज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेति नियमः शक्यवचन । उपनेत्रादिना स्थूलोद-
 ककार इति प्रत्ययस्य स्थौल्यांशे भ्रमतया मायिकत्वेऽपि तद्विषये वर्णे मायिकत्वाभावात् ।
 प्रसङ्ग तथा नियमस्यांगीकारे मूलोक्तरीत्या ब्रह्मण्यपि मायिकत्वापात्ताच्च ॥ तस्माद्यथा
 पूर्वोक्तस्थले स्थौल्यप्रतीतिरेव सिध्यति न तु वर्णः । तथात्र भेदप्रतीतिरेव मायिकी न तु
 कार्यमिति सारः ॥ दृष्टिसृष्टिवार्दं दूषयति ॥ यस्तु वितर्कित्यादिना ॥ ज्ञानस्वरूपमेवा-
 दुरिति सत्पारंपर्येऽस्य ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपम् ॥ अर्थस्वरूपं नामरूपव्याकरणानुरोधा-
 द्वादितत्त्वपदवाच्यपरिछिन्नार्थरूपमित्यर्थः ॥ स्पष्टं चेदमाकरे समन्वयाच्चधिकरणेषु ॥
 वासनासन्तानवादस्तु विद्वन्मंडने निराकृत इत्युत्तरभागे सम्यक्परिहरिष्यते ॥ स्वप्ने
 प्रकाश्यविषयस्तु मायोपादानक र्थद्वजातिकवस्तुवदीश्वरप्रदर्शितो वह्न्यतेऽतस्तत्र नटादि-
 वदीश्वरस्य प्रकाशकतया कर्मकर्तृमात्राविरोधेऽपि प्रकृते तद्विरोधे सुस्थ इति बोध्यम् ॥
 समाधाने विज्ञानं यद्वमिति ॥ यद्यप्यसिन्धवह्नीवाक्ये विज्ञानशब्दार्थोजीवो नतु
 मा० प्रा० २७

बुद्धि स्पष्ट चेद (अ० २ पा० ३ सू० ३६) “व्यपदेशाचक्रियाया नचेद्भिर्देश-
विपर्यय ” इति सूत्रे तथापि तन्मतानुरोधाद्बुद्धिपर सइत्याश्रित्यैवमुक्तम् ॥ उप-
निषद्भाष्ये तैरिज्ञानस्य कोशत्पानीकारात् ॥ अथ बुद्धिरेव सृष्टिश्चेत् बुद्धिमतो जीवा
नाना एकएव वा ॥ न द्वितीयः शुको भुक्तो वयं वद्धा इत्यादिव्यवस्थाभगप्रसगात् ।
एकमुक्तिं सर्वमुक्त्यापत्त्या शास्त्रोच्छेदान्न ॥ आद्यश्चेत्कस्य बुद्धि सृष्टिरूपा । अन्य
तमस्य चेत्सर्वेषां जगदप्रत्यय प्रसज्येत ॥ अविशेषात्सर्वेषामिति चेत्तत्तत्काले सर्वेषां
बुद्धि परस्परसगतिमत्येवोत्पद्यत इत्यत्र किं नियामकम् ॥ यदा देवदत्त स्वप्ने यज्ञदत्त
स्वनिर्गुटेऽपीयान कल्पयति तदा यज्ञदत्तोपि स्वप्ने स्वमध्यापयत त कल्पयेदेवेति नहि
नियमोक्तिः ॥ तेन स्वप्नरष्टातेन पूर्वपक्षे दृष्टिसृष्टिवादस्य समर्थनं निरस्तं ज्ञेयम् ॥
अध्यारोपापवादादिकं तु पुरस्तात्तिराकरिष्यते ॥ त गगनमिति ॥ त श्रोतृपुरुष ॥
गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् ॥ गगने नैवप्रत्ययस्तु वस्तुस्वभावादित्यावरणभगादिषु ॥
अथवा शून्यवद्वाट श्योमवद्ब्रह्म तादृशमित्यादिस्थलेषु विस्तरः ॥ तथापि तद्भाषयैव त
बोधयति ॥ अत्रिवत्कृतस्येत्यादिना ॥ त्रिवृत्करणोक्तिस्तु छादोग्यानुरोधात् ॥ सूत्र-
कारेत्यादि ॥ द्वितीयस्य तृतीयपादादौ सरूढो यत्नइति भावः ॥ वेदवादिभिर्नोङी-
कटणीय इति ॥ द्वितीयस्य द्वितीये पादे सूत्रकृता अर्थवैनाशिकमतेशिष्टापरिग्रहादन-
पेक्षणीयत्वमुक्त्वा सर्ववैनाशिकमतस्यापि सम्यग्दूषिततया तत्राप्यनपेक्षणीयताया बोध
मात्तत्रोक्तदूषणानामत्राप्यवताराच्चेति भावः ॥ इदं रजतमित्यादि ॥ इदं नैयायिका
भिमतमन्यथाख्यातिमनुस्यूक्तम् ॥ वस्तुतस्तन्व्याख्यातिरेव स्वीक्रियते ॥ इन्द्रियस-
प्रयोगजनकक्रियाविषयान्निष्ठाधप्रतिपत्तिरूपायाबुद्धिवृत्तेरेव विपर्यासपदार्थत्वात् ॥ अत
तृतीयस्कन्धपट्टिंशाध्याये (श्लो० ३०) सशयोऽथविपर्यासोनिश्चयः स्मृतिरेवच ॥
स्वापहत्युच्यतेबुद्धेरक्षणावृत्तिरुच्यते ॥ इत्यत्र सुबोधिण्या “ विपर्यासोभिन्नार्थप्रति-
पादकः ॥ त्रिधाज्ञानयोश्च भिन्नविषयत्वम् ॥ अनेनान्यख्यातिरेव सिद्धातइत्युक्तम् ”
इत्याचार्यचरणा ॥ क्रिया शुक्त्यादिविषयिका ॥ ज्ञान रजतादिविषयकमित्यर्थः ॥
अन्यथा व्याप्तिपक्षे तु कस्यान्यथायम् ॥ विषयस्य ज्ञानस्य वा ॥ नाद्य दैवदत्तस्य
विपर्यासे यज्ञदत्तादेरपि तथाप्रतीत्यवश्यमावापत्तेः ॥ द्वितीयश्चेत् रजताकार ज्ञान शुक्ति-
मालयतइति वाच्यम् ॥ तादृजज्ञाने रजतत्व प्रप्रारतया मासत इति वा ॥ तथा सति
शुक्त्या स्वात्मसमर्पणे रजतत्वेन शुक्तिं जानामीत्यनुच्यवसायापत्ति असमर्पणे ज्ञानस्य
तदनाल्यवक्तव्यम् ॥ भवति तु तत्र रजतमहं जानामीत्येवानुच्यवसायः ॥ अथ च वाद
तत्रत्यसुत्रोपिनीतअकाशयो व्याप्तिवादादिषु च विस्तरेण निराकृतः ॥ नापि बाह्या-
भिप्रेतात्मरण्यानि स्वीक्रियते ॥ विज्ञानवादे आत्मनो बुद्धिरूपत्वात् । रयायमानबुद्धि-
रूपोपि संप्रवेत्यात्मरण्याति ॥ तत्र आत्मनस्तथात्वे घटोदमित्यादिप्रत्ययापत्तिरित्यन्यत्र
विस्तरः ॥ अस्माकं तु बुद्धेस्तत्वावरत्वादिपर्यासस्यतद्बुद्धित्वेपि न सा ॥ माहास्तु रजत-
संस्कारवत्तस्य शुक्तौ तथाप्रत्ययनियमात्तत्ररजत स्मर्यते रजतत्वम् ॥ न स्मर्यते ।

कर्तृगतदोषात् ॥ दोषाश्चान्यचित्तरादयः इत्यस्यातिवादे स्वीकुर्वन्ति ॥ तथा मति
 रजतमनुभवामीत्यनुव्यवसायविरोधः ॥ तत्र स्मरामीत्यनुव्यवसायस्यौचित्यात् ॥ तदु-
 पादानार्थप्रवृत्त्यादिविरोधश्च ॥ नहि कश्चिदपि भोज्यं स्मरन्नेव भोक्तुमारभते ॥
 प्राभाकरास्तु तत्र ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं मन्यन्ते ॥ तत्र शुक्तिमनुभवामि रजतं
 स्मरामीत्यनुव्यवसायद्वयापत्तिः ॥ सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणस्मरणमात्रेण निर्वाहापत्ति-
 श्चेत्यादिरितरत्र प्रपञ्चः ॥ भाष्यनिर्वचनीयं रजतं विषयनिष्ठाविद्याया जन्मत इत्यनिर्वचनीय-
 रयातिः पराभिमतः शक्यस्वीकारः ॥ संस्कारामाद्येपि तत्प्रतीतिप्रसंगात् । संस्कार-
 प्रायत्येऽन्यस्यातिसदप्रायत्ये स्मरणं चोपपद्यत इत्यन्यत्र विस्तराच्च ॥ तथा च विषयै-
 द्वियसंप्रयोगेण प्रथमं सामान्यज्ञाने जाते यदा बुद्धिः सत्त्वाविष्टा तदा निश्चयः ॥
 सत्त्वात्संजायते ज्ञानं ॥ प्रवृत्तिचिन्तित्वात् कार्याकार्यभयाभये इति भगवद्वाक्यात् ॥ रजसा
 विष्टया तु संशयः ॥ अथवाऽग्रजानाति बुद्धिः सापार्थराजसीत्युक्तेः ॥ यदा तु तमोगुणा-
 विष्टा तदा भाषानुग्रहात्संस्कारप्रायल्याच्च तदनुगुणं पदार्थांतरमंतरोत्पाद्य विषयीकरोति ॥
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवचेति सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिःसापार्थतामसीति
 चोक्तेः ॥ एतदेव सर्वमभिप्रेत्य अनुमितमंतरा त्वपि विभाति सृपैकरस इत्यत्र सुबो-
 धिन्यां “प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् ॥ नहि
 रजतेन सह सन्निकर्षोऽस्ति । सतोरेव संयोगात् । सत्संप्रयोगे पुरुषसेन्द्रियाणां बुद्धि-
 जन्यत्वप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ रजतं तु तदनेतरं पुरुषाज्जन्यते विषयीक्रियते । य
 तत्र सा बुद्धिरेवकारणं” इति “किंच अंतराविभाति । इन्द्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषा”
 इति चोक्तम् ॥ द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये च ऋतेयमित्यत्र विषयतायामापाजन्यत्वादिकं
 निर्णीतम् ॥ अधिकं तु सुबोधिन्यादिभ्यः पुरुषोत्तमचरणाल्लभद्वादीनां यथातिवादक्याति-
 विवेकादिभ्यश्चावधेयम् ॥ एतदेवोरसि कृत्य यस्तुतश्चेत्याद्युक्तम् ॥ एवं च यथा तव
 इदं रजतमित्यत्र इदमन्तोन मिथ्या किं तु रजतमेव ॥ तथात्र पुरुषरूपद्वयत इत्यनेन भग-
 वदात्मकेषु रूपेषु नानात्वमेव मिथ्या न तु रूपाणीति न कोपि विशेषः ॥ सहस्राक्षे नहि
 शुक्तीत्याद्युक्तिस्तु परमताजानात् ॥ आविर्भावः सत्कार्यवादश्च सम्यक् समर्थयिष्यते ॥
 तच्च संभवतीत्यादि ॥ परमात्मनो रूपाणि मायिकानि मायिकज्ञानविषयत्वात्सामिक-
 गजादिवदित्यनुमानेन मायिकत्वं साध्यम् ॥ तत्र हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षि-
 तम् ॥ अन्यथा व्याख्यसिद्धेः ॥ तथाच स्वात्मिकांतर्भावेन ञ्कविषयत्वनिष्ठसाध्य-
 सामानाधिकरण्यमात्रेण न तत्सिद्धिः किं तु तेषु मायिकत्वं येन संबंधेन स्वरूपात्मकेन
 विद्यते तदवच्छेदकं सादृश्यतादिवृत्तियद्रूपमुत्तरकाले बाधितत्वतत्तद्विषयोपादानशून्य-
 त्वादिलक्षणम् ॥ सामानाधिकरण्येन तद्विशिष्टं यन्मायिकज्ञानविषयत्वं तेनैव तत्सिद्धिः ॥
 विशिष्टस्य हेतुतांगीकारे शुक्तिमाहुः ॥ एवं चेति ॥ अन्यथेति ॥ यत्र क्वचित्
 दृष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुतायाः स्वीकारः ॥ ननु मायिकज्ञानविषयत्वादित्यत्र ज्ञान-
 पदमनुभवमात्रे परमत्वान्वयमिच्छत इति चेन्मैवम् ॥ स्वमे देवतादिदर्शने तदानी-

तनमायिकज्ञानगोचरता गतानामपि तेषाममायिकतया व्यभिचारानपायात् ॥ न च स्वप्नोपलब्धानामस्वप्नादीनामपि मायिकत्वं शक्यम् ॥ तदुक्तमाविष्टतासम्भवस्य तदानीं तदुक्तमत्रादिमृषाभावस्य च प्रसगात् ॥ स्वप्ने साक्षात्तदर्शनादिवोधकशास्त्रविरोधाच्च ॥ तथाहि महामारुते वनपर्वणि त्रिशततमाध्याये (श्लो० ५) द्वादशे समतिक्रान्तेऽर्पेऽप्राप्तेऽप्योदशे ॥ पाङ्गनाहितकृच्छ्रं कर्णभिक्षितुमुद्यत ॥ ५ ॥ अन्धमि-
 प्रायमथोज्ञात्वा महदस्यविभावसु ॥ कुंडलार्थमहाराज सूर्यं कर्णमुपागत ॥ ६ ॥ महादेशयनेनीर स्पर्ध्यास्तरणसवृते ॥ शयानमतिविश्वस्तवहृण्यसत्यदादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नातेनिशिराजेंद्र दर्शयामासरश्मिवान् ॥ कृपयापरयाविष्ट पुनर्मेहाच्चभारत ॥ ८ ॥ प्राङ्मणोषेद्विज्ञूत्वासूर्योयोगार्थिरूपवान् ॥ हितार्थमग्रवीत्कर्णसात्वपूर्वमिदवच ॥ ९ ॥ इति साक्षात्सूर्यस्य स्वप्न कर्णेन दर्शनमुक्तम् ॥ अत्र “स्पर्धं विमर्दसह स्पृहणीयवा ॥ स्वप्नाते स्वप्नमध्ये” इति नीलकण्ठचतुर्धर ॥ देवानां च योगशक्त्या समाधिकाल इव स्वप्नकालेऽप्यतः प्रवेशादिकमुपपद्यतेऽतो न मायिकत्वशक्यम् ॥ एतदेवेह सूर्यो योगार्थिरूपवानित्यनेन स्फुटीकृतम् ॥ अग्रे च (श्लो० १०) कर्णमद्रचनतातश्चणुसत्यशृतांघरेत्यादिसूर्यवचनेषु ॥ उपायास्यतिशक्तस्त्वा पाङ्गवानाहितेऽप्यस्य ॥ प्राङ्मणच्छन्नकर्णकुडलोपजिह्वीर्यया ॥ ११ ॥ इत्यादि पारमार्थिकवृत्तात् ॥ (श्लोक० १५) तस्मैप्रयाचमानायनदेवेकुडलेत्वया ॥ इत्यादिना वास्तव श्रेय ॥ (श्लोक० १८) यदिदास्यसि कर्णं त्वसहजकुडलेऽग्रे ॥ आयुषं प्रक्षयगत्वामृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेनसमायुक्तकुडलाभ्याचमानद ॥ अत्रध्यस्त्वरणेऽरीणामिति विद्विष्यचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुच्यत ह्येतदुभयरत्नसम्भवम् ॥ तस्माद्रहस्यत्वयाकर्णजीवितचेऽप्रयतव ॥ २० ॥ इति कवचकुडलोपार्श्वस्थ फल स्वरूप चाम्यधायि ॥ ततः को मामेव भवताहेति कर्णप्रश्ने ॥ (श्लो० २२) अहतासहस्रांशु सौहृदात्वा निदर्शये ॥ इतिवक्रास्वत्यदेवत्वमुक्तम् ॥ ततः सूर्यसाक्षात्कारवत्ताकर्णेन (श्लो० २३) श्रेयपूर्वममात्यतयस्यमेगोपति प्रभु ॥ प्रवक्ताद्य हितान्वेषीऽणुषेद्वचोमम ॥ २३ ॥ प्रसादयेत्वावरदमित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिस्वस्य दाननिर्बंधे दर्शिते उत्तराध्याये सूर्येण जीवित्वस्यावश्यरक्षित्वमिदं च मयामद्रक्ष्यमानुष्यमुच्यत इति विस्तरेणोक्तं ॥ तत्रैव (श्लो० ९) अस्तिचात्रपरकिचिदित्यादिना काले येत्यति तद्वचानित्यनेन मत्त इत्यामुपपद्यस्त्वमिति पारमार्थिकवृत्ताते च देवगुणतया प्रोक्तेद्गुणत्रिशततमाध्याये पुनः कर्णेन निर्बंधेऽनुजिज्ञाते इन्द्रादमोघदिष्पशक्तिं गृहीत्वा कुडलादि देहीति भास्वता भाषितमिति निरूप्य वैशपायन आह ॥ (श्लो० १८) एवमुक्तत्वात्सहस्रांशु सत्सत्तरधीयत ॥ ततः सूर्यायजप्यतेकर्णं स्वप्नस्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथाऽष्टयथातत्प्रयमोक्तमुभयोर्निशि ॥ तत्सर्वमानुष्येणशशसास्मै वृषस्तदा ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानु स्वर्गानुसूदन ॥ उवाच त तथेत्येव कर्णं सूर्यं स्मयन्निव ॥ २० ॥ अत्राप्यतर्धानोक्त्या साक्षाद्देवत्व दर्शितम् ॥ जागरितदशायामपि साक्षात्सूर्येण तथेत्युक्तमिति कथनेन च तद्गृहीतम् ॥ अस्मै सूयाय ॥ वृष कर्णं ॥ तथा म्रोगेनपर्वणि

स्वप्नेऽर्जुनाय शिपेन पुनः पाशुपतास्त्रमुपदिष्टमिति घण्यते तदप्युदाहरिष्यामः ॥
 अतोहेतोर्मन्त्रविचारितया मायिकज्ञानविषयत्वेपि रूपाणां न मायिकत्वम् ॥ देवादियत् ॥
 एतेन किं ॥ स्वमादेरित्यादि अपसिद्धांतद्वयंतं निरस्तम् ॥ स्वप्नसृष्टिस्वरूपं निर्णेतुमाहुः ॥
 स्वप्नेऽसतो विषयस्येत्यादि ॥ अर्थ भावः ॥ तृतीयस्य द्वितीयेभिन्वादे प्रथमा-
 धिकरणे तत्स्वरूपं विचारितं तत्र (सूत्र० १) “संच्येसृष्टिराह हि” इति प्रथमसूत्रे
 ज्योतिर्ब्राह्मणस्यां “नतत्र रथानरथयोगानरथयानो भवंत्यथरथान् रथयोगान्पथः सृजते”
 इति श्रुतिमादाय स्वप्नेपि सृष्टेः संभवात् ॥ तस्याः सत्त्वायं पूर्वपक्षविधयोक्त्याज्योति-
 र्ब्राह्मणे “स्वयंविहृत्यस्वयंनिर्माय” इतिजीवकर्तृकतायाः प्रतीतेस्तां चारयितुमाह- (सूत्र०
 २) “निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च” इति ॥ एके कठशाखिनः परमात्मानं तत्सृष्टिकर्तारं
 भ्रामन्ति ॥ यथा कठपल्लीषु “वपुषुसुषेपु जागर्तिकामं कामं पुरुषोनिर्मिमाणः ॥ तदेव
 शुकंतद्भ्रमतदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुनात्येतिकश्चन ॥ एतद्वैतत्”
 इति ॥ कामाक्षात्र काम्यंतइति व्युत्पत्त्या पुत्रादयो न तु कामनाप्य ॥ येयेकामादुल्लं-
 भामत्स्रलोके इत्युपक्रमे ततः पूर्वं “पातायुपःपुत्रपौत्रानृणीष्वे”ति तेषामेव तथात्वव्याव-
 णान् ॥ तथा च यय्यः “स्थायुमन्येऽनुसंयति” इति प्राप्यतया उक्तः परमात्मा सपुत्र
 जीवेषु देहेन्द्रियादिषु वा सुषेपु स्वप्ने जीवस्य तांस्तान्सर्वान्कामाभिमिमिमाण इति भगवत
 एव नटयत्तत्कर्तृत्वं बोधितम् ॥ यथा नटः सामाजिककामविषयान्गृह्णते तद्वन्निर्माणस्य
 कामं काममित्यनेन प्रतीतेः ॥ एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणेपि तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ जीवस्य तु
 तद्विच्छया गौणं तत् ॥ अन्यथा स्वदुःखजनकं भयादिकं न सृजेत् ॥ श्रूयते तु तत्रैव
 भयादिकमपि ॥ भगवांस्तु नटः सर्पवह्निज्वालादिकमिव कौतुकार्थं तदपिकरोति ॥
 इत्यते च रत्नावल्यां चतुर्थेके राजादीनां भयद्वाराऽप्रेकौतुकार्थमैवजालिकेन राजगृहेषु
 बह्वैर्निर्मिणम् ॥ कठपल्लीमायंतु मिःसंदिग्धं भगवतः कर्तृत्वं बोधयति ॥ जागर्तीति
 वचनात् “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इतिग्रहप्रकरणात्तदेवशुकंतद्भ्रमेति वाक्यशेषा-
 त्सर्वलोकाध्रयत्वानतिक्रमणीयत्वलिङ्गाच्च ॥ एवं भगवत्कृतात्वादपि सत्त्वात्प्राप्ते सिद्धांत-
 माह ॥ (सू० ३) “मायामात्रं तुकात्स्यैनानभिन्न्यक्तस्वरूपत्वान्” तुशब्दसत्यत्व-
 पूर्वपक्षनिरासार्थः ॥ संच्येसृष्टिर्मायामात्रम् ॥ व्याप्नोहिका भगवच्छक्तिर्माया ॥ मायां
 च तदप्राश्रयामिःयुक्तेः ॥ तथैव जीवस्य संगेहेनोक्तेश्च ॥ तन्मात्रम् ॥ तदेको-
 पादानिका ॥ कुतः कात्स्यैनानभिन्न्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ देशकालौ विषयसंनिधिः
 इंद्रियव्यापारः बाधाभावश्चेति कृत्वत्वम् ॥ तेनजगदभिन्न्यज्यते ॥ स्वात्मिकं तु न
 तथा ॥ नापि स्वात्मिकघटाद्विस्वरूपं मृत्कुलालचक्रादिनियतकारणैरभिन्न्यज्यते ॥
 तस्मात्तथा ॥ अत एव नतत्र रथा इत्यादिना तत्तद्वस्तुनोऽसत्त्वं बोध्यते ॥
 सृजत इतितु सृष्टिरेवोच्यते नतु सत्ता ॥ यथा छांदोग्यब्रह्मवल्ग्यादिषु प्रपंचसृष्टि-
 मुक्त्वा तत्सत्यतोक्ता ॥ न तथात्र ॥ विस्तरस्वाकरेण्ववधेयः ॥ तथाचात्रद्वितीयसूत्रे
 तत्सृष्टेरपि भगवत्कर्तृकतायाबोधनात्तत्कृताविच्छापूर्वकतायाःस्वतोऽहमादन्यथा सार्वज्ञ्य-

स्वातंत्र्यादिभंगप्रसंगात् । कामकाममिति वीप्सया क्रियाविशेषणत्वादेरेण च इच्छापूर्व-
कताया वाक्यतोपि लाभात् । आवृत्त्या णमुलंतत्वादेरेपि तद्भावात् । व्यामोहकनटादि-
कृतावपीच्छापूर्वकत्वदर्शनाच्च ॥ किंचैवमित्यादिः नस्यादित्यंतः प्रलापोपास्तः ॥ मायिक-
त्वादेव तत्ररारणे सतआविर्भावो नाभ्युपगम्यते ॥ नहि मायिकघटफलादीनामृद्वृक्षादिषु
पूर्वसत्त्वं कस्याप्यभिमतम् ॥ नच निर्मातृसूत्रस्यपूर्वपक्षसमर्थकत्वाच्चैवमितिवाच्यम् ॥
तत्रतत्सृष्टिसत्यतामात्रस्यपूर्वपक्षतयातत्समर्थकतयोक्तस्यापिवास्तवस्य भगवतातत्सृष्टेर्नि-
र्माणस्य सत्त्वाभावात् ॥ अतएव सत्यतामात्रमुत्तरत्र निराकृतं नतु निर्माणमपि ॥ अन्यथा
तदपि निराकुर्यात् ॥ अतोऽप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीत्यायासत्संमतमेव ॥ अन्यथा
नविलक्षणत्वादित्यधिकरणेनभिमानिन्यपदेशसूत्रस्य पूर्वपक्षस्यत्वात् “मृद्वव्रीत् ।
धपोद्भवन्” इत्यादौतद्व्यपदेशोपिनाद्रियेत ॥ तस्मात्प्रत्यक्षासंदिग्धकठश्रुतिसिद्धिनिर्मातृ-
त्वंनवाधितुंशक्यम् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४२) “सुपुस्त्युक्तांत्योर्भेदेन” इत्यत्र
उपोतिर्वाङ्मणस्यापिसाक्षाद्भक्षरतायाःसिद्धेश्च ॥ तत्रयुक्तमित्यादि ॥ अयमाशयः ॥
यत्तु (किंचपारमार्थिकत्वादिनापेक्ष्येतेत्यंतं) तदसत् ॥ व्यभिचारदर्शनेनतादृशनियम-
स्याशक्यत्वात् ॥ पारमार्थिकस्यसूर्यस्यतदुक्तवृत्तस्य च विज्ञाननिद्रारूपांस्वप्नावबुद्धि-
वृत्तिरूपां च सामग्रीमपेक्षमाणंप्रागुदाहृतम् ॥ तत्रयुद्धेपराजयःकुंतुमुखासूर्यपुत्रता-
श्रवणंयेत्यादिभाविपारमार्थिकवस्तुनः वर्तमानस्यैवनिश्चयस्यतत्संनिहितदिग्यशक्तेश्च
विज्ञानंस्वप्नद्वारेयास्तंकरणं ॥ तथाद्रोणपर्वणिष्कोनाशीतितमाध्याये (श्लो० १)
तनोर्जुनस्यभयनंप्रविश्याप्रनिमग्निभुः ॥ स्पृष्ट्वाभःपुंडरीकाक्षःस्थंडिलेऽग्निलक्षणे ॥ १ ॥
संतत्तारशुभांशरपादंभैर्वैदूर्यसंनिभैः इत्यादिनाउत्तमस्वप्नयोग्यशक्त्यानिर्माणमर्जुनस्वापार्थ-
मुक्त्वा (श्लो० ५) मयमानस्तुगोविंदःकाल्गुनंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ सुप्पतांपार्थ भद्रंते-
कथयाणायम्रजाम्यहम् ॥ इतिस्वापमाज्ञाप्य भगवतिस्वशिविरंगतवति अशीतितमाध्याये
(श्लो० १।२) हुंनीपुत्रस्तुतमंत्रंस्मरत्तेवधनंजयः ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचित्य-
विक्रमः ॥ १ ॥ तंतुशोकेनसंसंस्वप्नेरुपिवरश्च ॥ आससादमहातेजाध्यायंतंरड-
ध्वजः ॥ २ ॥ इत्यादिना स्वप्नेभगवद्दर्शनं तदाज्ञयापाशुपतमंत्रलाभार्थं तेन गृहीत-
दक्षिणभुजस्यार्जुनस्याकाशेगमनं तत्तत्स्थलावलोकनपुरःसरमहेध्वरदर्शनं ततोमंत्रादिला-
भश्चाध्यायद्वयेन निरूपितः ॥ एतन्मन्त्रापिद्रष्टव्यम् ॥ मूले निष्पादीत्यादिपदं मंत्रादि-
संप्रादकम् ॥ यस्तुतस्तु प्रकृतश्रुतौज्ञानत्रिपयस्यमेदस्य मायिकराज काऽपि क्षतिः ॥
किंच द्वितीयस्कंधनयमाध्याये ऋतेयमित्यत्रमुयोधिनीप्रकाशे “शुक्तिरजतादावपिवुद्धि-
वृत्तेःसत्यापाएवरजतरूपेगातराप्यानादतएववुद्धिरेव पिधानं नतु शुक्तेः” इत्युक्तेः ॥
तदाविषयस्यैवगुणारं ननुज्ञानस्यस्वरूपतस्तत् ॥ अतोज्ञानस्यमायिकत्वंमायिकविषयाव-
गाहिरादीपचारिकम् ॥ अतोपिनरोपिदोषः ॥ किंचप्रकृतेर्बहुवचनांममायाशब्दाद्येन्द्रिय-
वृत्तिरूपज्ञानानि ॥ संप्र्याधिरणादौमास्कराचार्यादिभिरुदाहृतम् “मायायुनमभिरया”
इतिवैदिकनिर्घटुवचनमप्यत्र साधकम् ॥ इंद्रियकज्ञानेचंद्रियवृत्तीनां हृतस्याप्युदाहरी-

स्थापिन शंकावकाशः ॥ तदेतदाहुः ॥ चस्तुतस्त्विति ॥ प्रत्युक्तमिति ॥ अयमा-
शयः ॥ यद्य तस्मादित्यादि पुष्पातीत्यंततदेवमायिकज्ञानमूलकम् ॥ पूर्ववाक्यप्राप्तेभवेन
प्रतीतिमात्ररूपतायाः ज्ञानरूपेषु वा मायायाहेतुत्वायाश्चविधाने तवैव वाक्यभेदप्रसंगात् ॥
प्राप्तेकर्मणिनानेकोविधानुशङ्क्यतेयुणइतिन्यायात् ॥ अन्यथा “चित्रयायजेते” त्यादा
“पञ्चुनायजेते” तिम्राप्तपशौ चित्रत्वास्त्रीत्वरूपगुणद्वयं विधीयतइत्यादि स्वीकर्तुं शक्येत ॥
नतु दधिमध्वादिसंस्तृष्टप्राजापत्यादि ॥ प्रकृतश्रुतौच एतदभिमतंपारिभाषिकमज्ञानं माया-
पदेनग्राहीतुमशक्यम् ॥ बहुवचनविरोधात् ॥ शंकराचार्यैरपि प्रज्ञापरतया व्यात्मानाश्च ॥
ग्रहिलतयातद्गोपेकरणनानाद्वेषे कृतेसत्यपि शरीरैःशान्तिपत्रइत्यादौ क्षातनक्रियायामिव
एकदेशेषुखलुएवाभ्यवहति भेदस्यैवाविधकत्वसिद्धिः ॥ चस्तुतस्तिन्द्रियवृत्त्यएवाग्रमाया-
शब्दार्थइति असकृदयोचाम ॥ किंचेद्व्याख्यंभ्रग्वेदपठ्यते तत्र (अष्टक० ४ अध्याय
७ वर्ग ३० श्लोक १) “स्वादुष्टिकलायं मधुमादुत्तमं” इत्याद्येकार्षिणादये सूक्ते
पंचसोमपरा ऋचउक्त्वा पट्टीमारग्येन्द्ररूपेण परमात्मानिरूपितः ॥ तत्र (श्लोक ७।८)
“इंद्रमणपुरपतेवपश्यमनोनयपत्तरं वस्योअच्छ ॥ भवासुपारोअतिपारयोनोभवासुनीतिरु-
तयामनीति ॥ ७ ॥ उरुनोलोकमनुनेपिनिद्वान्त्वयैव्योतिरभयंस्वस्ति ॥ ऋगातइंद्ररथ-
निरत्यबाहुउपरथेयामशरणावृहता ॥ ८ ॥” इत्यादिऋग्भिः हेइंद्रपरमेश्वर एवं पुरपतेव
पुरतो गतेव नोऽस्मान्प्रकर्षेण पश्य ॥ यथा मागैयूयाप्रसरः स्वरदयान्पश्यति तथा
पश्येत्पर्यः ॥ तथावस्योवसीयः ॥ त्वत्सेवानुकूलंश्रेष्ठधन अरुण आभिमुख्येन प्रदत्तं प्रकृष्ट-
तरं नः प्रणय अस्मान् प्रापय ॥ तथा सुपारः सुष्टुपारयिता संसारदुःखेभ्यन्तारयिता भव
तया नः अस्मान् स्वीदन् अतिपारयः कामशोधादिशत्रून् जन्ममरणादिक्लेशान्ना अति-
क्रामय सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकंभय ॥ उतापि च धामनीतिर्वासानां धननीयानां
धनानां नेता भव ॥ यद्वाऽस्मत्वर्यं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥ ७ ॥ तथा हे इंद्र परमेश्वर विद्वान्
सर्वेशः त्वं उरुं विलीर्णं लोकं अक्षराख्यं स्व धाम नोऽस्माननुनेपि अनुगमय ॥ तदेव
स्पष्टयति स्वयं ॥ यद्य दुःखेन संभिन्नं नच प्रसन्नमनंतरं ॥ अभिलाषोपपन्ने च तत्सुखं
स्वःपदास्पदमित्युत्कलक्षणरुमुखविशिष्टयोतिः स्वप्रकाशं अमर्य अद्वितीयत्वात् भव-
रहितं तत्प्रसिद्धिं क्षेमोऽनुनेपि अस्माननुगमय ॥ हे इंद्र स्थविरस्य सर्वतो वृहस्य ते तत्र
सर्वधिनी ऋगादर्शनीयो वृहता महंतौ बाहु संबाहुभ्यांभगतीत्यादिधुतिप्रसिद्धौ त्वदीयो
हस्तौ शरणा रक्षकौ शरणतया उपस्थेयाम ॥ उपतिष्ठेम खेमेमहि ॥ इत्याद्यर्थयोधिकाभिः
अप्राकृताशेषविशेषशालितयैव निरूपणात् ॥ निर्विशेषताया अभावात् ॥ निर्विशेषस्य
भजनासमवशकामुद्गाढ्य तत्समाधानार्थं वाग्यशेष इति कल्पनं शशस्य इंद्रगर्भगमिणा
नेग्रनिमीलनमिति कल्पनासंग्रहम् ॥ अतः पूर्वार्द्धे मायापदमनुकत्वा उत्तरार्धे एव तथो-
क्त्या भेदज्ञानमेव मायाकरणं नतु भजनमपीत्यप्यवगीयते ॥ उत्तरार्द्धे विवरणरूपता-
गीकारे मानाभावाच्च ॥ किंचेद्व्याख्यं वृहदारण्यकेऽपि चतुर्थपत्रादौ मधुमाहणाख्ये
पंचमब्राह्मणे पठ्यते ॥ तत्रोपक्रमोपसंहारौ केविद्वयातिविमलप्रज्ञा इत्यत्रावरणभंगे

ऋतेर्धमित्यत्रसुबोधिनीप्रकाशेच श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्विचारितौ ॥ तौयथा "तत्रचमैत्रेयी-
ब्राह्मणोक्तस्यात्मनःपृथिव्यादिपुविद्यमानत्वममृतत्वंब्रह्मत्वंसर्वात्मकत्वंचोक्त्वाततःपुर-
श्चक्रेद्विपदइत्यादिनापुरांकरणंतासुप्रवेशंसर्वस्यतत्संवृतत्वंचोवाद् ॥ तेनप्राप्तेभेदेसर्वसमा-
प्नोपिततोसिसर्व इतियद्वासिकृतागौणीसर्वात्मकतामविप्यतीतिसंकावारणायरूपंरूप-
मितिमंग्रः पठ्यते ॥ अयंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिचबहूनिचानंतानिचेतिविप्रियतेच ॥
ततोयस्यैवंरूपता अत्र विवृताब्राह्मणोपक्रमेचोक्ता ॥ तस्यैवतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरम-
बाह्यमित्यनेनसत्स्वरूपमुक्त्वाअयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् ॥ एवं-
चात्रविचारेडपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायांविनैवात्मनः सर्वरूपत्वाभ्यासात् ॥ स्वरूप-
कथनेपूर्वत्वादिनिषेधेन प्राप्तस्यशून्यवादभ्रमस्यवारणायसर्वानुभूरितिसर्वानुभवकर्तृत्व-
रूपोपपत्तिकथनाच्च ॥ अमरहितस्यात्मनःसर्वभूतरूपताश्रुत्यंतरोक्तस्वेच्छाकृतेवेति
विनिगमनोत्पत्तेरपि मायापदेर्नैन्द्रियवृत्तिरेवतत्रग्राह्या" इति ॥ तस्मान्नानेन वियत-
वादस्य पुष्टिः ॥

पुराणेषु तु प्रपंचस्ययन्मायिकत्वचर्णनंतद्वैराग्यार्थं ॥ दोषदृष्टैर्वैराग्य-
हेतुत्वात् ॥ मायिकत्वमपि मायिकसदृशत्वात् ॥ तदपिकार्य्यात्म-
नातिरोभावशालित्वात् ॥ अन्यथा "तदात्मानं स्वयमकुर्वत"
"सच्चत्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ नच भूतार्थवादस्य
तस्य कथंस्वार्थं तात्पर्याभावइतियाच्यं ॥ आविर्भावतिरोभावशा-
लित्व एवतात्पर्याभ्युपगमात् ॥ एतेन पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यारभ्य-
वक्तुमुचितमित्यादिकंदत्तोत्तरं ॥

सहस्रांशे *पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यादि वक्तुमुचितमित्यंतं भागं निरस्यंति ॥ पुराणेष्वि-
त्यादिना ॥ दत्तोत्तरमित्यंतेन ॥ अयंभावः ॥ यथापुराणेषुमायिकत्वमुक्तं तथा
सत्यत्वमपिबहुशडक्तमेव ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्याय० १० श्लोक १२) विश्वं हि
ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥ ईश्वरेण परिच्छिन्नकालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं
तथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशमिति ॥ अष्टमस्कंधेपि (अध्याय० ६ श्लोक १०) त्वय्यग्र
आसीत्वयि मध्य आसीत्वय्यंतवासीदिदमात्मतत्रे ॥ त्वमादिरंतो जगतोस्य मध्यं घटस्य
मृत्त्रेवपरः परस्मात् ॥ इति ॥ दशमे च (अ० २ श्लो० २८) त्वमेक एवास्यसतः
प्रसूतिस्त्वसंनिधानं त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वांपश्यंतिवानानविपश्चितोये ॥

* पुराणेषु तु प्रपञ्चस्य मायिकत्वं बहुश उक्तं तच्च विदुषां विदितमिति नास्माभिरुपन्य-
स्तम् ॥ यत्तु मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते इति तद्ब्रह्मवाक्यं तत्रोच्यते ॥ कथं भूतार्थ-
वादरूपस्य न स्यात्तात्पर्याभाव उच्यते ॥ किञ्च प्रपञ्चस्यैवस्तुतो मायिकत्वाभावे त्वरीयसंगत-
स्त्वद्रोष्टीनुशलो नैतैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्यादिति परमतस्य पुरुषाणां बोधार्थतानिवाक्यानीति-
वाच्यम् ॥ नचतेषामोक्षाधिकारस्त्वत्संमन इति नानिवाक्यानि व्यर्थान्यप्रमाणानि चरन्तु तस्मा-
च्छ्रुतवाक्यानां पटुं हृदयमेवैतेषां वक्तुमुचितम् ॥

इति ॥ अत्र अथेति प्रत्यक्षस्य जगतः सत्त्वमेवोक्त्वा नानात्वदर्शनस्यैव मायासंवरणदेतु-
कत्वमुक्तम् ॥ एकादशेऽपि (अ० २४ श्लो० १४) प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः
परः ॥ सतोऽभिन्यजकः कालोऽप्रकृतप्रितयस्त्वहमिति ॥ एवम्यलं तरेऽपि श्रेयम् ॥ यथा-
विष्णुपुराणेऽप्येतोऽंशो समास्पृष्टाये (अ० २२ श्लो० ५९) तदेतदक्षरं निर्व्यजगन्मु-
निवराखिलम् ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पमिति ॥ यच्चानां तराणि त्वाविर्भाव-
तिरोभावनिरूपण उदाहरिष्यामः ॥ ननु एवं सति पुराणवचसां परस्परविरोधपराहुतत्वाद्-
प्रामाण्यमापद्येतेति चेन्मैवम् ॥ मायिकत्वबोधकानां तेषां चैराग्यजननतात्पर्यकत्वेन विरो-
धाभावात् ॥ न च पौराणत्वाविशेषादन्यतरपक्षपातस्याशङ्क्यत्वं शङ्क्यम् ॥ श्रुतिषु
“येतदाम्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं” इत्यादिवाक्यशतेन सत्यताया बोधनेन मायिकत्वस्य
मिथ्यात्वस्य च तत्र काप्यदशयनेन श्रुतिसंवादिनां स्वार्थतात्पर्यम् ॥ तदसंवादिनामितरत्रेति
कल्पनस्यैवावश्यकत्वात् ॥ अन्यथा पूर्वतन्त्रेऽस्मृतिपादे (सू० ३) “विरोधेऽन्यतपेक्षं
स्यादुल्लिख्यमानं” इति न्यायादप्रामाण्यपत्तेः ॥ अत्र चायं समवेदांतीति तामगौ
संग्रहः ॥ एतादृशापदेदेहोहादिममतास्पदम् ॥ यदासत्त्वं विजानीयात् तद्विरज्येत कश्चन ॥
वैराग्यार्थमसत्त्वं पुराणेषु कचिद्वचि ॥ अभिप्रेत्यतिरोभावकुत्रचित्संस्मृतिपा ॥ श्रीवा-
मये प्रमोदस्मिन्संयोगविगमास्पदे ॥ तिरोभावनिर्बोरागः कर्तव्यः क्षणितेष्टया ॥
तथाहि ॥ पुराणहिमिश्रसंमिश्रं ॥ यथाहि मिश्रं कथमपि बोधयित्वाऽहितवस्तुन्यद्वचि-
मुत्पाद्य ततो निवर्तयति तथा तदपि ॥ यथाच मिश्रं कदाचिद्विद्वत्स्थलेऽनुज्ञानं प्रति
विषं भूद्वयमाऽस्य गृहेऽनुज्ञाद्विद्वत्ते न तस्यापि योजने तात्पर्यम् किंतु तत्र भो-
जनस्य परित्याग एव ॥ तथाच मायिकत्वं कचिद्वैराग्यार्थं कचिद्विरोभावमभिप्रेत्य
कुत्रचित् तन्निष्ठसंस्मृतिमभिप्रेत्योक्तम् ॥ यद्विच केवलन्यामूढोद्ग्रहप्रहताममसास्पदं
शरीरशरीरागारादिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं विजानीयात् तद्विद्वत्स्थलेऽनुज्ञानं प्रति
तत्त्वनिवारणं जगद्विद्वत्स्थलेऽनुज्ञानं प्रति ॥ यद्युत तदेयाधिकतरमभिनिविशेत् ॥
मायिकत्वं विद्वत्तत्त्वं तस्मात्तत्त्वं वा श्रुत्वा तु तत्र विरज्यमानः भगवत्सेवातच्छ्रयाणादीप-
तमानः सर्वस्वब्रह्मरूपतां श्रुत्वा ब्रह्मण एव तत्तद्रूपत्वात् सर्वत्र सत्यतां सम्प्रविजानीयात् ॥
असत्त्वमिति स्थित्वा ततः सत्त्वं समीपत इति न्यायात् ॥ किंच सत्यस्यापि प्रपञ्चस्य
पराभिध्यानादाविर्भावतिरोभावौ भवत एव ॥ तथाच सत्यत्वं तासीष्टमपि दारादिकं
प्राप्तेतिरोभावकाले क्षणमपि नैवावतिष्ठते ॥ अतस्तिरोभावमभिप्रेत्यापि तथावचनं ॥
यथाराज्ञास्तेऽद्याधिकतरविशेषस्यापि तं ममैवायं प्रामादिरित्यभिमतप्रामादयंतं प्रति तन्मि-
थ्याणां भयं तत्त्वं पूर्वनासीत्तापि परतः स्यात् मध्येऽपि तस्माद्द्वैवायं विभव इति वचनं ॥ एवं च
यथामायिकाभावाद्बोद्धव्यं तज्जगत्तद्वयः स्वप्नसमुद्भूतमिथ्यात्वाच्चिन्नानुभूयते ॥
तथेदमपि तिरोभावादित्यस्य कालिकानुभवविषयत्वादिदं मायिकमुच्यते ॥ कौर्यादिमत्वा-
त्सिद्धो माणवक इव ॥ तथादेहोहादिप्रपञ्चेऽनुभूयमानमहंताममत्वरूपं स्वप्नमायामनोरथ-
समप्रचारिणं संसारं श्रुत्वाभिप्रेत्य तदाश्रयस्य कायमिकायमुक्तस्य मायिकतादि प्रतिपाद्यते

वैराग्यार्थं ॥ देशवर्तिमनुप्याणांसाहसिकत्वेपि कलिं ससाहसिकइतिवत् ॥ अतो
 वैराग्योत्पादनएव तेषांतात्पर्यं ॥ अतएव यत्रपरित्यागादिप्रतिपादकमवांतरप्रकरणम् ॥
 तत्रैवतयोच्यते ॥ तथा एकादशस्कंधेसप्तमाध्याये त्वंतुसर्वपरित्यज्यछेहंस्वजनबंधुष्वि-
 स्थाद्युपदिशतामगवता विदिमायामनोमयमित्याद्युक्तम् ॥ एवं कानिचिदंशंतरप्रकरणानि
 सादृशवचसांमायिकत्वं पुरागेधितिकारिकावरणं भोगेश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्दर्शितानि ॥
 तथादिशाऽन्यत्रापिनिर्णयं ॥ (तत्तुविदुषांसुविदितं) मितिनिष्ठांतरप्रयोगस्तु चिंत्यः ॥
 यत्तु (कथंभूतार्थयादरूपस्यतत्त्वस्वार्थतात्पर्याभावः) इति ॥ तत्त्वप्रथास्मरणात् ॥
 शंकराचार्यैरुपनिषद्भाष्येषु तत्रतत्र “त्रयोहोद्रीयेकुशलाचभूषुः ॥ उशस्त्रिरहचाक्रायण
 इभ्यप्रानेप्रद्राणकउरास ॥ भृगुर्वैवारुणिः” इत्याद्यात्यायिकानां भूतार्थवादरूपाणां
 स्वार्थं तात्पर्याभावस्य दर्शितत्वात् ॥ अस्माकंतु ॥ विषयतारूपप्रपंचस्यमिथ्यात्वात्
 तेषांस्वार्थतात्पर्याभावोऽपि ॥ एषष्टं चेदं ऋतेर्यमित्यादिस्थलेषु सुबोधिनीनवकाशयोः ॥
 यच्च (स्वतन्त्रतस्वद्रोष्ट्रीकुशलोर्नतैर्वास्वैर्वैराग्यभाक्त्वा) दित्यादि तत्र ॥ सत्यत्वेपि
 तिरोभानशास्त्रित्वात्प्रथमस्कंधादिषु यथाक्लीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविद् ॥ इच्छ-
 याक्लीडितुः स्यातांतथैवेदोष्ठ्यानुणामित्यस्मदिच्छानधीनसंयोगविगमात्पदत्वाद्यास्मत्सग-
 त्तानां सत्यत्वां जानतामपि सुखेन वैराग्यसिद्धेः ॥ तर्हि वैराग्यार्थमपितथाकथनं किमर्थ-
 मितिचेत् सुखसंसारसक्तिसमेधितदुरपोहयामोहभाजांमंदाधिकारिणांतयोपदेशमंतरा
 तदसिद्धेरुचितमेव मिश्रवचत्वाकथनमितिदर्शितं प्राक् ॥ अतो नवाक्यानां वैयर्थ्यमप्रामा-
 ण्यं वा ॥ तस्मान्नतेषांश्रुत्युपबृंहकत्वं ॥ श्रुतिपुत्रदभवात् ॥ एवंपरतानंगीकारे श्रुतिस्मृति-
 पुराणानांविरोधोयत्रइत्यते ॥ तत्रश्रुतिर्बलिष्ठास्माद्व्योर्द्वैधेस्मृतिरेतिलघुव्यासस्मरणा-
 श्रवस्यांतरापत्तेः ॥

किंचासतोहेतुत्वादर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यजगद्धेतुत्वंसंभवति ॥ नच
 मायायाअसत्त्वंनांगीक्रियते नासदासीदित्यादिश्रुतेरितिवाच्यं ॥
 नासदासीदिति श्रुतेर्मायायाअसद्विलक्षणत्वप्रतिपादनपरत्वे माना-
 भावात् ॥ ननु मायायास्तत्कार्यस्यचशुक्तिरजतस्यसत्यत्वेवाधानु-
 पपत्तिः ॥ नहिसत्यस्यवस्तुतोवाधःसंभवति ॥ त्रिकालावाध्यस्यैव
 सत्यत्वात् असत्यत्वेच शशशृंगादिवन्नप्रतीयेत ॥ शुक्तिरज-
 तादिकंचप्रतीयते ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणतद्वच्चिद्वन्नचैतन्यसाक्षात्का-
 रेणवाध्यतेऽतः सदसद्भगमनिर्वचनीयमेव एवं मायापि नसद्रूपा
 नाप्यसद्रूपा किंत्वनिर्वचनीयैवेति चेन्न ॥ यदि शुक्तौ रजतमुत्पद्यत
 इत्यसत्संमतस्यात्तदा तस्यसत्यत्वासत्यत्वयोरसंभवं प्रदृश्यं परि-
 शोपादनिर्वचनीयत्वं साधयित्वा मायायां तादृश्यां तेनानिर्वचनीय-
 त्वप्रतिपादनं स्यात्तदेव नसंभवति ॥ शुक्तौरजतोत्पादकत्तामध्य-
 भावेन तदुत्पत्तेरसंभवात् ॥ नच सादृश्यदर्शनादिसद्भीचीनाऽविद्या-
 तदुत्पादिकेतिवाच्यं ॥ आपणस्यरजतस्यापि तन्मतेऽविद्याजन्यत्व-

स्वीकारेणास्याप्यविद्याकार्यत्वेनाविशेषात्तद्वज्रजतवदस्याप्यर्थक्रिया-
कारित्वापत्तेः ॥ नच तस्यमूलाविद्याकार्यत्वं शुक्तिरजतस्य च तूला-
विद्याकार्यत्वमिति विशेषइतिवाच्यं ॥ वेदनाह्यायास्तादृशकल्प-
नायाभनादरणीयत्वात्स्वप्नस्यापि नार्थक्रियाकारित्वं ॥ ननु यदि
स्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वं न स्वीकृत्यते तदा यदाकर्मसुकाम्येषुप्रियं
स्वप्नेषुपश्यति समृद्धितत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इत्यादिश्रुति-
विरोधइतिचेन्न ॥ तत्रस्वप्नेषुपश्यतिस्वप्ननिदर्शने इतिक्थनेन
तादृशस्वप्नज्ञानस्यैव समृद्धिहेतुत्वं प्रतीयते ॥ नतुस्वप्नस्य ॥ ज्ञानस्य-
चसत्यत्वात्तदवसत्यसमृद्धेःसंभवःइत्थं च नासतःसदेतुत्वं नापि
श्रुतिविरोधः

सहस्राक्षे "यनुजसतवदस्यादि भद्वैतसिद्धौस्थितमित्यंतं भागं दूषयति ॥ किंचास-
तइत्यादिना नापिश्रुतिविरोधइत्यंतेन ॥ अत्रार्थभाजः ॥ अज्ञानस्यासत्येसज्जागदेतुत्वं न
युक्तंश्रुत्यामायायाः सदसद्रूपतायाभसिद्धौ युक्त्यैव तत्सिद्धिमाशंकते ॥ नन्विति ॥
श्रुक्तिसाक्षात्कारेणेति ॥ चैतन्यसाक्षात्कारेसौहेतुः ॥ तादृश्यतेनेति ॥ रजतवत्सवाधायी
प्रतीतिविषयं च तेन परिक्षेपेण अत्रार्थभाजः अज्ञानस्यासत्येसज्जागदेतुत्वंनयुक्तं ॥ "कथ-
मसतः सज्जायेत" इतिश्रुतेकेतुविद्यायांप्रपणान् ॥ जगत्तत्त्वाविबुधसदित्युक्त्यासिध्यति ॥
त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिः । सतोमिद्व्यंजकः कालइत्याहुपर्वहृणाश्च ॥ अज्ञानस्यसदसत्वा-
गीकारेणि नेष्टसिद्धिः ॥ त्वम्मेतं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यापिश्रुक्तिरजतादेवार्थक्रिया-
कारित्वाभावात् ॥ नहि तेन रजतेन पात्रभूषणादि वाक्यं कर्तुं ॥ तथानाज्ञानादपिकार्यं
निष्पद्येत ॥ किंच तस्मिन्नसत्त्वांशेन भद्वैतस्यैव सत्त्वांशेन द्वैतस्यापि सार्वदिकवभाष्येत ॥
तथाच स्वमतहानिर्भेदाभेदवाद्प्रवेशश्च ॥ नापि महातिरिक्ताऽनाद्यविद्यायोधिका
काचिच्छ्रुतिरिति ॥ कुतस्तर्का तस्याः सदसत्त्वयोधिकासा ॥ नच नासदासीदितिश्रुतिस्त्रया
शङ्कया ॥ तस्याः सृष्टेः पूर्वस्थूलसूक्ष्मकार्यस्यकारणात्पृथक्सत्त्वनिषेधमात्रपरत्वात् ॥
इदं हि वाक्यं तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके नवमानुवाकेपठ्यते "नासदासी-
त्कोसदासीत्तदानीं नासीद्ब्रह्मो नोन्योभाषरोयत् ॥ किमाचरीयः कुहकस्वप्नमंज्ञभः किमासी-
न्नतंगंभीरन् ॥" नमृदुरहस्तेषांहेन । एतन्निषाजन्द्वासीत्त्रैलोक्यतः । आसीद्विद्येतस्त्वधया
तदेकं । तस्माद्दान्यंनपरः किंचनास । तमवासीत्तमसागूढमग्रेपकेतं बालीदवानंस्वधयात-
देकं तस्माद्दान्यंनपरः किंचनासतम आसीत्तमसागूढमग्रेपकेतं सलिलं सधमाइदम् ।
अर्थस्तु तदानीं सृष्टेः पूर्वं न असत् सूक्ष्मं कार्य आसीत् ॥ नो तत् स्थूलं कार्य कारणं

* यत्सतोहेतुत्वदर्शनाज्जासतोऽज्ञानस्यकार्यजगत्सम्भवतीत्याह ॥ तन्नयुक्तम् ॥
अज्ञानस्यामत्त्वाज्जासीकारात् ॥ नासदासीदितिश्रुतेः ॥ मद्विलक्षणस्तुतूटकार्पाणस्यमाद्वै-
तुत्वंदृष्टम् ॥ अतएवमिथ्याभूतस्वप्नेतुत्वस्या यदाकर्मसुकाम्येषुप्रियंस्वप्नेषुपश्यति ॥ समृद्धि-
तत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इतिश्रुति-संगता ॥ विस्तरेणचैतद्वैतमिदौस्थितम् ॥

वा आसीत् ॥ सदेवेत्यादिश्रुतिभिः जगतः पार्थक्येन स्थित्यभावात् ॥ तदेव प्रपंचयति ॥
 नासीद्भजः ॥ प्रेरकोरजोगुणोनासीत् ॥ उपलक्षणविधयान्नोपिगुणा नासन् ॥ अथवा
 रजःशब्देन तार्किकप्रतिपन्नमभूतचतुष्टयपरमाणवः ॥ स्वहृवरजांसिवांतीत्यादौतथादर्श-
 नात् ॥ नो व्योम आकाशोपलक्षितसर्वभूतानां निषेधः ॥ भूताकाशसैवायंनिषेधो नत्व-
 शरस्य ॥ अग्रे “योअस्याध्यक्षः परमेव्योमन्” इतिश्रवणात् ॥ उपलक्षणविधया
 तार्किकप्रतिपन्नानि आकाशकालदिगात्ममनांसि नासन्निति वा ॥ अपरो यत् यो भौति-
 कप्रपंचः सोपि नासीत् ॥ एवं भूतभौतिके निषिध्य आवरकमायां निषेधति किमावरीवः
 किं आवृणुयात् ॥ आवरणोपाभावात् ॥ कुह कुत्र आश्रये ॥ कस्यशर्मन्कस्यसुखनिमित्तं ॥
 कार्याश्रयप्रयोजनाभावात्सानासीदेवेत्यर्थः ॥ अथ तैत्तिरीयसंहिता (कां० ७ प्र० १
 अनु० ५) “आपोवाह्दमग्रेसलिलमासीत्” इतिश्रुत्यातदाजलमासीदितिभ्रमः स्यात्
 तद्वारणायाह ॥ अंभः किमासीत् ॥ गहनेप्रवेष्टुमशक्यम् ॥ गभीरं अत्यंतमगाधं अंभः
 किमासीत् ॥ नैवासीदित्यर्थः ॥ नमृत्युः तर्हिप्रलयकालेप्राणिनामभावात् मृत्युर्नासीत् ॥
 अमृतंजीवनंतासीत् ॥ जगतस्तदानीमध्याकृतत्वात् ॥ मरणजीवनव्यवहारो नासीत् ॥
 शब्दाः प्रकेतः चिह्नचंद्रनक्षत्रादिकंतासीत् ॥ अतः प्रकेतः चिह्नं सूर्यादिकंतासीत् ॥
 कालज्ञापकंकिमपिनासीदित्यर्थः ॥ तर्हिकिमासीत्तत्राह ॥ आनीदवातं तत् शास्त्रप्रसिद्धं
 पुरं अद्वितीयंस्वधयाकार्यमात्रस्यस्वशक्त्यास्वस्मिन्कारणेधारणेन अवातंवायुरहितंनिश्चलं
 आनीत् अचेष्टत् ॥ अंतरमणात् ॥ इदमेवविरुद्धधर्माश्रयत्वं आसोच्छ्वासादिरूपवातंवि-
 नाप्राणमस्यचेष्टायाश्चलोकविरुद्धत्वात् ॥ एकपदस्यमुख्यार्थत्वशंकावारयति ॥ तस्माद्वा-
 न्यपरः किंचनास ॥ तस्मात् अद्वितीयग्रहणः इ स्पष्टं ॥ अन्यत् भिन्नं ॥ परः परं
 उत्कृष्टं च ॥ किंचन किमपि ॥ न आस नैवासीत् ॥ एतेन ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्यादिकं
 तदानींप्रतिषिद्धं ॥ तथाच नाऽनया श्रुत्या तस्यअनिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ “किंतदानीं-
 तस्मैसहोवाचनसद्वासमसदसत्” इतिसौयालश्रुत्या तदानींसदसतोपि निषेधाच्च ॥
 अग्रेपि तमभासीदिति तमःशब्देन सर्वाच्छादकं ग्रहैव पूर्वं तदेकशब्दाभ्यामुक्तं निरूप्यते ॥
 आममंतात् इदं नामरूपाभ्यां व्याकृतं सर्वजगत् अग्रेसृष्टेः पूर्वं अग्रेवेतं अग्रज्ञायमानं
 सलिलंकारणादविभक्तंमसा सर्वाच्छादकेन ग्रहणा गूढंतिरोभावितंआसीदिति तदर्यात् ॥
 स्पष्टंचेदं सुबोधिनीतत्प्रकानयोर्ग्रंथांतरेषु च ॥ नापिमूलेपूर्वपक्षे उत्तरीत्यारजतपट्टांतेना-
 निर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ श्रौतदर्शने अग्रीतस्याज्ञानस्यतत्प्रसदसत्त्वस्यानादरणीयत्वात् ॥
 रजतसपक्षकानुमाने हेत्वभावात् ॥ सपक्षस्यापि पक्षे प्रवेशाच्च ॥ नापि तस्यास्मादशरज-
 तकारणत्वात्कारणस्य कार्यसंजातीयत्वाच्चतत्सिद्धिः ॥ तत्त्वाविद्यायाप्यतत्सिद्धिप्रसंगात् ॥
 गोमयवृश्चिकादौष्यमिचारदर्शनेनानैकांतिकत्वाच्च ॥ किंच शुक्तिरजतमपिनासदसत्त्वा-
 भ्यामनिर्वचनीयं ॥ सत्यावाप्यपुष्टेः प्रकृतिगुणमसाविष्टावारजतरूपेणस्यानाद्यप्रबौद्ध-
 कक्षितमेवसत्त्वं ॥ वस्तुतस्तत्त्वमेवेतिनिर्वचनात् ॥ यत् द्रव्यादिकं कल्प्यते तत्सत्त्वा-
 विशिष्टमेवकल्प्यते ॥ प्रतिनियतशौरव्यादिविशिष्टमिवरजतादिकं ॥ नहिकक्षितेरजते
 शौरव्यंवास्तवं ॥ तथारजतादौ सर्वप्रसत्तापि न बाधयती ॥ दशशृंगादेस्तु बाधनिष्येव-

सत्ता ॥ अतोवचसैव तथान्यवहारः ॥ अथ शङ्काशङ्गादिकमपि स्वमेकदाचिद्दृश्यते इति चेत्तर्हि अत्यन्तासतोप्युपलब्धपलब्ध्यापि नरजतादेराक्षिकसत्त्वसिद्धिः ॥ अज्ञानरजत-
कल्पमितिचेत् कीदृक्स्वरूपकल्पसत्या बुद्धिः किमियगुणाविष्टा तदज्ञानं कल्पयतीति प्रभोप्युत्तरणीयः ॥ पिच आपणस्यशुक्लस्यधिष्ठानकरजतयोरविद्याकार्यत्वादविशेषः प्रस-
ज्येत ॥ भूविद्यातूलाविद्यादिकल्पनंतु तथायोधकश्रुत्याद्यभावाच्चिर्मूलम् ॥ अतोऽसतो-
ऽज्ञानस्यनहेतुत्वं ॥ नापिकूटकार्पापणवदेतुता शङ्क्या ॥ ताम्रमिश्रनिकृष्टधातुजन्ये ताम्र-
रससेचनादिना ताम्रमयतया प्रतीयमाने कूटकार्पापणे अशीतिगुंजामितताम्ररूपत्वा-
भावेपि सत्तायाजनपायात् ॥ नहि आरकुटवदितहाटकवप्रीयमानमपि हेममुद्रादि-
कंशुकिरजतादिवदसत्यमिति शक्यं वक्तुम् ॥ तस्यात्सदविलक्षणस्य तस्यार्थक्रियाकारिरव-
शुक्तमेव ॥ अथनटेनमंग्रादिनात्कल्पितं तात्कालिकमात्रम्यवहारपात्रं द्रव्यं दृष्टातीक्रियेत
तथापि तत्रमंग्रादिपुक्तिरूपामायासत्या तत्कल्पितं वस्त्येवासत्यं ॥ तथात्रमायाकल्पनहेतुः
सत्यं मायातरमापद्येत ॥ वस्तुतस्तु तत्रापि द्रव्यमिदमिनिविपर्यासवृत्तिमतीसत्यामति-
रेवसतोप्यवहारस्कारणं ॥ तत्रमायिकवनिश्चयोत्तरं भवहारामायात् ॥ एवंस्वप्न-
दृष्टांतोपिनहेतुता ॥ तस्यार्थक्रियाकारित्येस्वामिकमोजनादिनामुद्भवाद्यापत्तेः ॥ भयादि-
कारणंतु सिंहाविज्ञानमेव नतुस्वामिकसिंहादयः ॥ वास्तवसिंहाविसिंधिधानेपितदज्ञाने-
भयाद्यनुपत्तेः ॥ ज्ञानं च सत्यमित्यदोषः ॥ “यदाकर्मसुकांक्ष्येपुस्त्रियंस्वमेपुपश्यति ॥
समृद्धितत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने” इतिभूतिरपि “पश्यति निवर्तन” इत्युक्त्या-
ज्ञानमेवसमृद्धिहेतुतयावदति ॥ किंचकाम्यकर्मणामपिफलदातामगवानेव ॥ फलमव-
इतिन्यायात् ॥ सएवचस्वप्नसृष्टिनिर्माता ॥ अतः सएव यथावयं तत्तत्पदार्थनेन
तत्तत्फलं सूचयति ॥ एवमेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता तृतीयस्यद्वितीये (सू० ४)
“सूचकश्चहितच्छ्रुतेराचक्षतेचतद्विदः” इतिस्वप्नस्तुनसदसद्वयः ॥ मायामात्रंरिषति
सौममात्रपदविरोधात् ॥ सुवौ स्त्रियंस्वप्नेनुपश्यतीत्यपवादोपन्यासस्तु पुस्तकप्रत्यये-
नाभ्ययनात् ॥ उक्तसूत्रे त्वन्नाप्येपिस्वप्नंरित्येवपाठः ॥ यत्रचच्छांदोग्येसहस्रमपाठके
प्राणविशदात्रमे (ए० १) इदंवाक्यंपठ्यतेतत्रापितथैवपाठः ॥ विसारेण चैतद्वैत-
सिद्धिनिरासे प्रस्थानरत्नाकरे प्रकाशादिषु च निर्णीतम् ॥

किंच “सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः कथ-
मसतः सज्जायेत तत्सत्यं यदिदंकिंच तत्सत्यमित्याचक्षते” इत्यादि-
भूतिशतैरपि सतएवजगदेतुत्वं प्रतीयते नासतः अतोब्रह्मणएव
जगदेतुत्वं नमायायाः भूतिविरोधापत्तेः । नचसतोजगद्भूमाधि-
ष्ठानतया सन्मूलत्वं जगतः संभवत्येवेतिवाच्यं । यथा “सोम्यै-
केनमृत्पिडेनसर्वमृण्मयंविज्ञातंस्या” इत्यादिदृष्टांतानुरोधेन घट-
शरावादिकं प्रति मृत्तिकायाः सूचर्णस्य कटकादिकं प्रति यथो-
पादानकारणत्वं तथैव कार्यजातं प्रति ब्रह्मणउपादानकारणत्वस्य
निश्चयेन सन्मूलादित्यत्रापि मूलपदेन तादृशोपादानस्यैव ग्राह्यतया

भ्रमाधिष्ठानस्य च लोके लोकानुसारिणस्तत्त्वमतेषुपादानत्वासंभ-
वेन तादृशश्रुतिविरोधोद्वारण्य ॥ नहिरञ्जुसर्पस्य रज्ज्वरच्छिन्न-
चैतन्यंरज्जुर्वा उपादानं कित्वविधैवातोमायामूला. सोम्येमाः
प्रजाइतिब्रूयान्तुसन्मूलाइति ॥ किंच मायायाजगदेतुत्वे "कथ-
मसतः सज्जायेत" इतिश्रुतिविरोधापत्तिः । ननुतादृशश्रुतेः सत्त्वे-
नाप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थकत्वेन शून्यवादिनि-
राकरणपरत्वम् ॥ ननुमायावादनिराकरणपरत्वं मायायाःसत्त्वेन
प्रतीयमानत्वादितिचेन्न ॥ शक्त्यातादृशार्थस्यासत्सत्पदाभ्यामला-
भेनवेदेनिर्मूललक्षणाक्लृप्ताप्रामाणिकत्वात् ॥ अतएव वाचा-
रम्भणादिपदानांवागालंयनाद्यर्थकत्वं नसंभवति ॥ लक्षणापत्तेः ।
यत्तु (वस्तुतस्तुएकआहुरसदेवमप्रभासीत्ततोवैसदजायतेत्युप-
क्रम्य प्रवृत्तेयंश्रुतिरसदेतुःसत्कार्यवादंखण्डयतीतिभाति ॥ तथाच
तद्वादप्राप्तसत्कार्यानुवादेन कारणासत्त्वनिराकरणेतस्यास्तात्पर्या-
न्तद्विरोधः) इत्याद्युक्तं तदपिनकिञ्चित् ॥ मायायाः सद्भिन्नत्वेना
सत्त्वस्यदुरपोहतया मायावादस्याप्यसदेतुकसत्कार्यवादतया
तन्निराकरणपरत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंच त्वन्मतेजगतः
सद्विलक्षणत्वेनासत्त्वा दसत्यमप्रतिष्ठ ते जगदाहुरनीश्वरमिति
भगवद्वाक्यमपि त्वन्मतनिंदापरमिति प्रतिभाति ॥ नचास्माभिर्ज-
गतोऽसद्विलक्षणत्वस्यापि स्वीकारात्कथमस्मिन्निंदापरत्वंभगवद्वाक्य-
स्येतिवाच्यम् ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वयोःसद्भिन्नत्वासद्भिन्न-
त्वरूपयोरेकप्रसमावेशो न संभवति ॥ परस्परविरुद्धत्वात् ॥

* सहस्राक्षे यत्तु षष्ठ्यादि सत्यतिष्ठत्वमस्तिइत्यत्र भाग परिहरति ॥ किंच

* यत्तु षष्ठ्यश्लोकव्याख्यायातट्टीकाकारेण सम्मूला सोम्येमा प्रजा सदायतना -
सप्रतिष्ठा कथमसत सज्जायेत तत्सत्य यदिद किञ्चित्सत्यमित्याचक्षते इत्यादिश्रुतीरन्यस्य
असत्यत्वेन ज्ञानत्वामुराणामेव ॥ तथाचगीतायाम् ॥ असत्यमप्रतिष्ठ ते जगदाहुरनीश्वर-
मित्युक्तं ॥ तत्र सम्मूलाइत्यादे ततो जगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेनानुपपत्तिः ॥ प्रकृतिमानहेतुत्ववा-
देऽपितस्यभ्रमाऽधिष्ठानताऽऽश्रीयतएवेति नदोषः ॥ कथमसत सज्जायेतेत्यस्यास्तु सत्त्वेना-
ऽप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानंकथं जायेतेत्यर्थः ॥ अथवा वाचारम्भणविकारोनामधेयमिति-
विश्रुष्येत ॥ वस्तुतस्तु एकआहुरसदेवसोम्येदमप्रभासीत्ततोवैसदजायतेत्युपक्रम्यप्रवृत्तयेय
श्रुतिरसदेतुःसत्कार्यवादंखण्डयतीति भाति ॥ तथाचतद्वादप्राप्तसत्कार्यानुवादेनकारणासत्त्वं
निराकरणेतस्यास्तात्पर्यान्तद्विरोधः ॥ सदितित्वधिष्ठानाभेदमारोप्यस्याह ॥ जगत सद्वि-
लक्षणत्वस्वीकारेप्यसद्विलक्षणत्वस्याऽपिस्वीकारात्भगवद्वाक्यमसन्मतनिंदापर किन्तुशून्य-
वादिनिंदापरम् ॥ अतएवाप्रतिष्ठमित्युक्तम् ॥ अस्ममतेषु जगत् प्रतिष्ठत्वमस्ति ॥

सन्मूलाइत्यादिना परस्परविरुद्धत्वादित्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ छांदोग्यस्याष्टमा-
ध्यायेष्टमखंडे " सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजा " इति वाक्यं पठ्यते ॥ सर्वाइतिपद-
रहितपाठोपन्यासस्तु अशुद्धपुस्तकोपलंभात् स्वयं च गुरुमुखादधीतत्वाभावात् ॥
अतोपिसद्ब्रह्मैवप्रपंचस्यकारणं नतुत्वदभिमतमसत्सदसद्वा अज्ञानं ॥ यत्तु सन्मूलाइ-
त्यादेःसतो जगद्गमाधिष्ठानत्वेन पानुपपत्तिरितितदकिंचित्करं ॥ अधिष्ठानेप्रमविषयस्य
मूलत्वायतनत्वादेरभावात् ॥ बुध्यैवांतरानस्यकल्पनेन बुद्धेरेवतन्मूलत्वात् ॥ शुक्ते-
रजतायतनत्वेपुकेनयदातन्नरजतंकल्प्यते तदासर्वोपितन्नरजतमेव नियमेन पश्येत् नतु
पश्यति अतो न सा तदायतनं ॥ रजतंकल्पयित्वाकार्मांतरपरतंत्रत्वात्स्पर्शाद्यभूत्वा
गतस्याधिष्ठानासंनिधानेपि रजतबुद्ध्यनिवृत्तेश्च ॥ नतपूवन्नतद्रजतं शुक्लं लीयते शुक्ति-
नाशोत्तरमपि यदाकस्यचिदासस्यमुत्पात्तत्वासाशुकिरेव दृष्टा नरजतमितिष्टणोति तदैव-
तत्रिवृत्तेः ॥ तस्माद्बुद्धिरेवाजनस्यमूलदिकं ॥ शुक्तेस्तु सादृश्यद्वारासंस्कारोद्बोधक-
तयैवोपयोगः ॥ किंच तत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रूयते ॥ नहि साऽधिष्ठानत्वे
उपपद्यते ॥ रज्जुविज्ञानेन तदधिष्ठानकानां सर्वेषां पट्टिमालाव्यालादीनां विज्ञानस्याद-
र्शनात् ॥ प्रत्युम् तद्विज्ञानेन यथादिविज्ञानस्य नाशमेव दृश्यते ॥ तथाऽत्र सद्विज्ञानेन
सर्वविज्ञानं नश्येन्नतु सर्वविज्ञातं स्यात् ॥ अपिच तत्र " यथासोम्यैकेनमूर्तिपदेनसर्व-
मृषमयंविज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वलोहमयंविज्ञातंस्यात् " इत्यादिना
यदकृत्वादिकंप्रति परिणाम्युपादानमेव मृत्सुवर्णादिकं दृष्टांतीक्रियते ॥ अतो ग्रहणोपि
परिणाम्युपादानःप्रमेय सन्मूलाइत्यादिनोप्यतइति निश्चीयते ॥ अन्यथा रज्जुभुजंगाद्येव
दृष्टांतीक्रियेत ॥ अन्यच्च भुजंगादिकं प्रति तज्जातीयशुक्रशोणित्वादेरेवोपादानत्वादधिष्ठा-
नस्योपादानत्वमेव नसंभवति ॥ अन्यथा घटादिर्निर्माणोक्तामेव मृदादिकमिव रजतादि-
कमेव श्रुतमात्रेणोपादीयेत् नतु तत्सन्वाद्यन्विष्येत् ॥ नापिभुजंगादेःपूर्वकाले
रज्यादायमेवेन स्थितिःसंभवति ॥ अतस्तथासति तत्र " सदेवसोम्येदमग्रजानीत् " इति न यदेत् ॥
अथअमापूर्वरज्जुरेवासीन्न भुजंगम इति चेत्तर्हि सदेवसोम्याग्र-
जासीदित्येव यदेत् ॥ अपरं च तत्र (खंड ८) " यत्रैतत्पुरुषोदिशिपतिनाम " इत्युपक्रम्येदं पठ्यते " यत्रैतच्छुंगमुत्पतितेसोम्यविजानीहिनेदममूलंनविष्यतीति ॥ ३ ॥
तस्यकमूलंस्मादन्यत्रासादेवमेवसल्लुसोम्यात्तेन शुंगेनारोमूलमन्विच्छद्भिःसोम्यशुंगेन-
तेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदा-
यवनाःस्यतिष्ठाः " इति ॥ अर्थस्तु एतच्छरीरंशुंगंवटकणिकायात्रं कुरद्वा कार्यमुद्धृतं ॥
इदं शरीररूपंकार्यं न अमूलं निष्कारणं स्यात् ॥ तर्हि तत्तत्कमूलमितिप्रमे-
यत्वाद्वन्यत्रकमूलंस्पर्शित्तु अजमेवास्मूलं ॥ एवमेवास्वरूपेण शुंगेनकार्येण
अग्रूपमूलंकारणं अन्विच्छ ॥ अग्रूपेणकार्यं तेजोरूपंकारणं तेजोरूपेणचकार्येण
प्रद्वारूपं कारणमिति ॥ अत्र च शरीराच्चजलानामग्रजलतेजांसिपरिणामिकारणान्येव
नत्वधिष्ठानानि ॥ अतोब्रह्मापि सादृशकारणमेववक्तव्यम् ॥ नच तेषामप्यधिष्ठानत्वं
पाठ्यं ॥ प्रत्यक्षविरोधान् ॥ असाद्विज्ञाने शरीरादिनाशप्रसंगात् ॥ अधिष्ठाने कल्पितेवस्तु

इतरकल्पनस्याधिष्ठानं तदपीतरकल्पनस्याधिष्ठानमितिकल्पनायाः सुतरामशक्यत्वाच्च ॥
 अहिरज्जौकल्पितेभुजंगे मध्येकल्पना तस्यांच मालायाःसेतिपरंपरा क्वापिट्टचरी ॥
 सन्मूलाइत्यत्रमूलशब्दस्याधिष्ठानपरत्वादेरेतुपूर्वमपि तत्परत्वं स्यात् ॥ तत्रपरिणामिपरत्ये-
 ऽत्रापितयात्वमेवसिष्येत् ॥ शुंगंच भीजस्योपादेयमेव नतुविवर्तः ॥ अतः शुंगत्वकथनादपि
 त्वदभिमतार्यस्यथापः ॥ अन्यथाक्लिष्टकल्पनापेक्षया माया मूला इत्याद्येव स्पष्टंभूयात् ॥
 मूलेरजवच्छिन्नचैतन्यमित्यादितु तन्मतमनुरुच्यतंप्रत्युक्तम् ॥ यत्र "कथमसतःसज्जा-
 येते" ति श्रुतेःसत्येनाप्रतीयमानात्सत्येनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थोक्तः ॥ सोऽशक्य
 एव ॥ तथासति "सदेवसोम्ये" त्यत्रापिसच्छब्दः वाट्टशार्धकः कुतो न स्यात् ॥ नचेष्टा-
 पत्तिः ॥ स्वमाप्यविरोधात् ॥ अतस्तदिति निर्देश इति गीताविरोधाच्च ॥ किंच मायायाः-
 सत्त्वासात्त्वान्मायामुभयथापि प्रतीतेर्जगतोपि तथाप्रतीतेश्चत्वयावाच्यतया त्वन्मते सत्येना-
 प्रतीयमानात्सत्येनप्रतीयमानं सत्येनप्रतीयमानात्सत्येनाप्रतीयमानंच जायतएवेति कथं-
 जायेतेत्याक्षेपोऽसंगतः ॥ अत्रत्यमेव सच्छब्दमाभित्य सूत्रकृता (अ० २ पा० १ सू०
 १३) "सत्त्वाद्यावरत्य" इतिप्रपंचस्य सत्त्वमेव निर्णीतम् ॥ अन्यथा सत्येन प्रतीय-
 मानत्वादित्येवासंदिग्धं सूत्रयेत् ॥ सूत्रस्यसंदेहवारणार्थत्वात् ॥ सर्वत्रतथार्थदुराग्रहे
 "सदेव" त्यादावपि बलात्तत्प्रसक्तिः ॥ अतःशक्यार्थस्याबाधात्सूत्रादिना तथैवतात्पर्यस्य
 निश्चयाच्च निर्मूललक्षणा नादरणीया ॥ नाशोत्पत्तिप्रत्यक्षत्वाविर्भावतिरोभावविषयं ॥
 श्रौतदर्शनेश्रुतेःप्रत्यक्षादितोबलीयस्त्वात् ॥ अन्यथाऽध्वैनाशिकप्रक्रियाऽऽपद्येत नतु
 त्वदभिमतसिद्धिः ॥ वाचारंभणश्रुतिविरोधस्तु तवैव नतु ममेत्यनुपदंस्फुटीमविष्यति ॥
 यच्च यस्तुतस्यैकइत्याहुरित्यादि तदसत् ॥ तत्र (अ० ८ खं० २) "सदेवसोम्येदम-
 प्रभासीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तद्वैकआहुरसदेवेदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीयं ॥ तस्मादसतः
 सज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्येव" त्यादितिहोवाच कथमसतःसज्जायेतेति ॥ सत्येवसोम्ये-
 दमप्रभासीत्" इति पठ्यते ॥ संक्षेपतोऽर्थस्तु ॥ इदंपरिदृश्यमानंजगत् अभ्रे सृष्टेःपूर्वं
 सदेव भासीत् ॥ एवकारोसत्त्वादिपक्षम्यवच्छेदार्थः ॥ एकमेवाद्वितीयं ॥ सजातीयादिभे-
 दशून्यं ॥ तत् ह तस्मिन् कारणरूपेवस्तुनिविषये एवेअन्ये आसुराः आहुः ॥ इदंप्रतीय-
 सानमग्रे असदेव भासीत् ॥ तस्मादसद्रूपाद्भस्तुनः सत् जगदजायत अदभावश्छांदसः ॥
 तन्मतं खण्डयति ॥ तत्रासत्त्वदेनाभावमात्रंविवक्ष्यते ॥ सत्येन प्रतीयमानमसद्वस्तु वा ॥
 नायः ॥ तथासति कुतस्तुखलुसोम्येवं स्यात् ॥ एवंविचित्रंजगत् कुतउत्पद्येत ॥ अभाव-
 स्यैकत्वात् ॥ अभावमात्रस्यकारणत्वायोगाच्च ॥ निरधिकरणकाभावाप्रसिद्धेश्च ॥ नद्वि-
 तीयः ॥ तथासति कथमसतःसज्जायेत ॥ असद्वस्तुतः वास्तवं सत् कथंजायेत नहिस्वा-
 मिकमुदः पारमार्थिकघटोभवति ॥ तस्मात्सत्येवसोम्येदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीयम् ॥
 नुसब्दः पूर्वपक्षन्यावर्तकः ॥ इदमग्रे सदेवासीदितिनिश्चयः ॥ यदिकार्यस्य सत्त्वमेवेति-
 नाभिप्रेयात् किंतु कारणस्यासत्त्वनिराकरणमेवाभिप्रेयात् ॥ तदा सदेव सोम्येदं सत्येव-
 सोम्येदमितिपुनःपुनरिदंपदंनवदेत् ॥ किंचान्तरमतानुवादेपि एकमेवाद्वितीयमितिसं-
 ख्यादिनिर्दिश्यते ॥ अत्यंतासति च तन्निर्देशो न घटते अतस्तन्निर्देशात्प्रातीतिकंसत्त्वमस-

दित्युक्त्याऽसत्त्वं च स्पष्टमवगम्यतएवेति त्वदभिमतं सत्त्वासावाभ्यामनिर्वचनीयं कारण-
मप्यनूयाग्रनिरस्तं भवति ॥ नत्वस्यंतासदेवकारणम् ॥ किंच कारणसत्त्वेनित्थं दियिषितेपि
कंठरवोक्तं कार्यसत्त्वं श्रुत्वभिप्रेतं न वा ॥ नद्वितीयः सत्पदोपादानानर्पक्यप्रसंगात् ॥
उपात्तस्यापिपरित्यागेहेतोरभावान् ॥ नचारोप्यस्याधिष्ठानामेदंसदितिपदमाहेतिवाच्यम् ॥
तथासति सदेवेत्यादावपि तथार्थमाश्रित्य मायैवगृह्यताम् तत्रनगृह्यते चेत्प्रकरणै-
क्यात्तात्पर्यमाहकाभावाच्चात्रापिनगृह्यताम् ॥ किंचकार्यस्यामायिकत्वे तेजःप्रभृतीनामी-
क्षणमपि नसंगच्छेत् ॥ श्रूयतेतु तत्रतत् ॥ “तत्तेजऐक्षत ता आपऐक्षत” इति ॥
नहिरजौकल्पितः सपोंहंदशोयमित्यादीक्षते ॥ ब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणपरिणतस्यास्वीक्षणं संभवति ॥
नचेदमीक्षणं गौणं कल्प्यम् ॥ तदेक्षतेत्यत्रापिगौणतापत्तेः ॥ नवेष्टापत्तिः ॥ ईक्षत्यधि-
करणविरोधात् ॥ गौणश्चेत्येत्यादिगुणसूत्रैस्तस्याःप्रतिषेधाच्च ॥ “देतदात्ममिदंसर्वतत्स-
त्” मितिकार्यसत्तातत्राभ्यस्यतइति नसत्पदार्थःक्लेशादन्यथाकल्प्यः ॥ एतत्सकलानुरो-
धादायश्चेद्भुजजिह्वा ॥ एवममायिकत्वेसत्येवाभ्रंतेश्वरेक्षणीयत्वम् ॥ तत्प्रवेष्टव्यत्वं च
तेजःप्रभृतीनां संगच्छेत् ॥ नहि गंधर्वनगरं कश्चिदपि प्रवेष्टुमीष्टे प्रविश्य च किंचित्कर्तुम् ॥
श्रूयतेतु तत्तत्र ॥ “सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमांसिषोदेवता अनेनजीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य
नामरूपेभ्यांकरवाणीति ॥ तासांत्रिदृशं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीति” इत्यादि ॥ किंच जग-
द्ब्रह्मणोजैष्ठ्येतनतपाविलक्षणत्वात् कार्यकारणभावानुपपत्तिमासंख्यसूत्रकारोद्वितीयस्य-
प्रथमे (सू० ६) “इदमेत” रितिसमाधत्ते ॥ यदि सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयामाया-
कारणं तादृशंजगत् कार्यस्यात्ताहिं व्यर्थेएव शंकासमाधाने स्याताम् ॥ अग्रेच (सू०
७) “असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्” इति कारणस्यासत्त्वंनिराकरोति ॥ असदेवेद-
मित्यनुवादस्यप्रतिषेधाद्यंतामेववक्ति ॥ यदिमायाकारणं स्यात्ताहिंव्यर्थोयंनिरासप्रयासः ॥
नचतस्याःसदसत्त्वाद्यर्थइतिवाच्यम् ॥ अनुवादे एकत्वंसंख्यादियोगिनृवासातः ॥
कारणतायोधनेनसत्येनप्रतीयमानमसविति सुखेन लाभात् ॥ यस्तुवस्तु जगतोमायिक-
त्वम् तस्याः सदसद्रूपत्वम् कार्यस्य च तथात्वं कापि सूत्रवृत्तानोक्तम् प्रत्युतासात्वंनिरा-
कृतमेव ॥ सत्यमेव च समर्थितम् ॥ अतोनिर्मूलं तत्कल्पनम् ॥ यदितथास्यासत्यंसंदेह-
वारणायैवप्रवृत्तमाचार्यः कथंस्पष्टेनब्रूयात् ॥ असत्यमप्रतिष्ठतइतिभगवद्वाक्यंस्वसत्त्वंचदत्त-
स्तनापि निर्दाकरोत्येव ॥ नचासत्यपदमत्यंतासत्परम् ॥ भयातुप्रातीतिकसत्तायाजगीकाराद्य-
मन्मतस्यानिंदापरंतत् किंतु बाह्यमतस्येति वाच्यम् ॥ प्रतीतेः स्वीकारेणप्रातीतिकसत्ता-
याबाह्यमतेप्यनपायात् ॥ किंचैवंसति यत्रपुराणेषुवैराग्यार्थपुरुदुःखदुःखत्वादिकथन-
पुरःसरमिदंजगदसत्स्वरूपमित्युच्यते ॥ तत्राप्यसत्यदस्य तथात्वमाभिस याह्यमतस्य
पुराणसंमतत्वं नुजोजनूये ॥ केवलमसदितिकथनेपि स्वाभिमतार्थपरतां च कुतःकल्पयसि ॥
यदि च तादृशपुराणस्यलेख्यसदस्यादिपदानां त्वदभिमतायंकेता स्वीक्रियते तर्ह्यत्रापि
स्वीक्रियताम् ॥ नचाप्रतिष्ठत्वस्यास्वीकारादत्र चतथाकथनाच्चेदमन्मतपरमितिवाच्यम् ॥
तत्रतेमासुराः जगदसत्यमाहुः ॥ अप्रतिष्ठमाहुः ॥ अनीचरमाहुरितियोजनायाः प्रती-
मा० प्रा० २९

स्याऽन्यथासमाप्तपुनराप्तिप्रसक्त्या च अन्यतमकयनेप्यासुरत्वस्य सिद्धेः ॥ अन्यथाकार्य-
दशायां तत्सत्तांगीकरोण देहादेरसद्विलक्षणत्वं भूतचतुष्टयस्य नित्यत्वं तत्र देहादेः
प्रतिष्ठां च स्वीकृत्य अनीश्वरत्वमात्रं वदंतश्चार्वाकाः कथंचित्सत्तादिकं वदंतौ यौद्धमेदाश्च
नासुराः स्युः ॥ किंच न सत्प्रतिष्ठत्वमपि त्यज्यते शक्यवचनम् ॥ यौद्धरजतादेः शुक्त्या-
दौ लयस्य प्राङ्निराकृतत्वात् ॥ एवमसत्याप्रतिष्ठपदयोरिदानीं त्ययोच्यमानार्थस्तायाः
असंभवादेव शंकराचार्यैः “असत्यं यथायमनृतप्रायास्तथाद्दंजगत् सर्वं असत्यं अप्रति-
ष्ठं च ॥ नास्ति धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा ॥ अतः अप्रतिष्ठ” मितिव्याख्यातम् ॥ मधुसूदनसरस्वती-
श्रीधरस्वामिप्रभृतिभिश्च असत्यपदं नास्ति सत्यं चेदादिकं प्रमाणमत्रेति विवृतम् ॥
अप्रतिष्ठपदं ॥ तथैव व्याख्यातम् ॥ अतस्तदुक्तिर्भाष्यादिस्वग्रंथविरुद्धा ॥ वस्तुतस्तु
तथार्थोपि न संभवति ॥ तथासत्यप्रमाणमधर्ममिति अयेदमनष्टं तद्वृत्तिरिति वा स्पष्टं वदेत् ॥
सत्यशब्दस्य चेदादौ प्रतिष्ठा शब्दस्य धर्माधर्मयोश्च नियतशंकरभाष्याश्च तथाप्याख्यानं
सर्वैरावर्तुं शक्यम् ॥ यथा श्रुतार्थेपि तन्मते सर्वग्रंथस्य मिथ्यात्वे तदंतर्गतवेदधर्माधर्माणा-
मपि मिथ्यात्वस्य स्वतः प्राप्तेः ॥ अतएव तथावादिनस्तत्र तथार्थेप्यनिस्तारः ॥ ईश्वरस्यापि
मायिकत्वांगीकाराच्च ॥ किंच वाक्यस्य स्वमतपरतागारणाय कल्प्यमानं जगतः सद्विल-
क्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमपि न शक्यं वस्तुम् । असच्छब्दप्रवृत्तेः स्वप्रविवर्तादिषु
प्रसिद्धत्वेन विवर्ततयाऽभिमते जगत्सद्विलक्षणतायामशक्यवचनत्वात् । प्रतियोगिता-
वच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोरैक्यानुपपत्त्या सद्देहासद्देवयोरेकत्र समावेशयोगाच्च ॥

नचजगतःसत्यत्वे “वाचारंभणविकारोनामधेय” मित्यादिश्रुति-
विरोधः तस्य जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वात् । विकारो-
घटादिर्वागालंयनमाश्रयतोनामधेयं विकारः नतुनामातिरेकेण
विकारोस्तीतिमृत्तिकैव सत्यं घटादिर्मिथ्यैवेति यथा तथापरम-
कारणं ब्रह्मैव सत्यं तद्विश्रंकार्यजातं मिथ्यैवेत्यभिप्रायादिति-
वाच्यम् ॥ जगतोमिथ्यात्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रति-
ज्ञातं तन्नसिद्ध्येत् सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यासंभवात् ॥ अपि-
च कारणत्वयोधकश्रुतीनांसर्वस्यात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानु-
रोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वेसिद्धे “येतदात्म्यमिदंसर्वतत्सत्य”-
मित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्यसर्वस्यैव सन्निरहिततयातत्पदेन
परमर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वगतमेवैकत्वमनूद्यत-
इतिमंतन्यम् ॥ अन्यथा सआत्माससत्यमित्येवं पठेत् ॥ (नच
नानात्वदर्शननिर्दिष्टा तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरितिवाच्यम्) तस्याश्च-
क्षुपश्चक्षुरित्यादिनाब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूपइन्द्रि-
यादिमत्तया जीवदेहवचनानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिध्यति ॥ नकार्य-
नानात्वस्येति ॥ नचानादिकालप्रवृत्ताऽविद्यावशाद्देदप्रतिभास
इति वाच्यम् ॥ अस्यमेदस्य ब्रह्मेच्छया प्रतिभाससंभवेऽविद्या-

कल्पितव्यकल्पने प्रमाणाभावात् ॥ तादृशमेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वे
ब्रह्मणोपि जीवतौल्यापत्तेः ॥ तस्माद्वाचारंभणश्रुतीनां न जगन्मि-
थ्यात्वप्रतिपादनपरत्वम् ॥ यत्तु ननु योविकारः पृथुबुधोदरादिः
सवाचारंभणः वाचिकक्रियात्मकोननुकारणाद्यक्तिमेदापादकः यथा
सुतउत्थिते उपधिष्ठे च पुरुषे इत्यादिनाऽऽस्मन्मतमनूद्य ननु कारणा-
दित्यर्थस्य लक्षणां विनावाचारंभणशब्देनावोधात् नामधेयपदस्य
कारणस्यैव नामधेयमित्यर्थोपि नाध्याहारसंगतसंगतइत्यादि-
दोषापादानं तदपि परमतस्वमतज्ञानपूर्वकमेव ॥ वाचारंभणमित्य-
स्याऽऽस्मन्मतेऽयमर्थः योविकारः सवाचारंभणं यदारभ्यते तदारंभणं
कृत्यल्युटोवहुलमिति कर्मणि ल्युट् धागारब्धमित्यर्थः ॥ नामधेयं
कारणस्यैव नामधेयम् ॥ इदंत्वर्थलब्धम् ॥ कारणस्यैव तत्रैकेन
मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रकृतस्यात्कारणमेव तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थतेन-
तेन नास्मा व्यवहियतइतिकारणादभिन्नं कार्यं ननु स्वेनरूपेण
कारणाद्विभक्तं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र कारणादभिन्न-
मित्यादिना स्वभिप्रायवर्णनं ननु पदार्थवर्णनम् ॥ येनलक्षणांघिने-
त्यादिवोपः स्यात्तादृशार्थोपिलक्षणांविना नसंभवतीति यद्युच्यते
तदाभवन्मतेपि तद्वन्म्यत्यमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रभाष्ये
“यथासोम्येकेनमृत्पिण्डेनसर्वमृष्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारो-
नामधेयमृत्तिकेत्येवसत्य” मित्यस्यव्याख्याने “यतोवाचारंभण-
विकारोनामधेयं वाचैवकेवलमस्तीत्यारभ्यते विकारोघटः शराव-
उदंचनं चेति ॥ ननु वस्तुवृत्ते न विकारोनाम कश्चिदस्ति नाम-
धेयमात्रंहोतद्वृत्त”मिति व्याख्यानेपि वाचैव केवलमारभ्यत
इत्यर्थस्य वाचारंभणमित्यत्रैवकारमावेन लक्षणामध्याहारं वा विना
असंभवात् ॥ एवं ननु वस्तुवृत्ते न विकारोनामकश्चिद-
स्तीत्यर्थोपिलक्षणादिकं विना न संभवतीति ॥ तत्र तात्पर्य-
वर्णनंचेतुल्यमत्रापि ॥ यच्च (कारणमेवहीत्यादित्वसंगतमेव मृदो-
घटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धे) रित्युक्तम् तदभिप्रायाज्ञानात् ॥
तत्र कारणमेवहि तत्तदर्थक्रियानिष्पत्त्यर्थं घटशरावादिनाम्ना
व्यवहियतइत्युक्तम् ॥ एवंच प्रामाणिकैः केचलेमृत्पिण्डे घटइति
व्यवहारोपक्रियते ॥ येन जलाहरणसिद्धिः स्यात् दोषदूषितस्य
कस्य चिद्व्यवहारस्तु नार्थक्रियाकारकः शुक्तौ रजतव्यवहारवत् ॥
प्रामाणिकानां व्यवहारस्तथाविशेषएव भवति तदार्थक्रियापि
सचत्येवेति न कोपि दोषः ॥ अवस्थाविशेषस्यैवकार्यत्वात् अन्य-

तस्यान्यतरं प्रति हेतुत्वकथनमप्यसंगतमेव ॥ कार्यस्य मिथ्या-
 त्वेनामधेयपदेतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरद्वारमेव ॥ वाचारंभणविकारो-
 मृत्तिकैवसत्यमित्यनेनैवार्थसिद्धेः ॥ यदप्यनन्यत्वशब्दार्थस्तु अन्य-
 त्वाभावोननुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावादित्याद्युक्तं तदप्यन्यत्वश-
 ब्दार्थाज्ञानात् ॥ अन्यत्वं हि मेदः सच तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावस्तदभावश्च तादात्म्यरूपपक्षे मेदाभावस्य प्रतियोगिता-
 वच्छेदकरूपत्वात् ॥ अत्यन्ताभावाभावस्य च प्रतियोगिरूपत्वात्
 अतएव संयोगिमेदाभावः संयोगस्वरूपपक्षेति कथनमपि तार्किकाणां
 संगच्छते संगच्छते च प्रतियोगितावच्छेदकेनान्योन्याभावस्य
 प्रतियोगिना सह चात्यन्ताभावस्य विरोधः ॥ इदं च सिद्धांत-
 लक्षणे मेदाव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगे “तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नमेदस्य तद्धर्म-
 मात्रपर्यवसायितया कपिसंयोगिभिन्नमेदात्मनः कपिसंयोगस्य
 मूलवृत्तित्वविरोधः नहि घटभिन्नमेदो घटत्वादतिरिच्यते अवश्य-
 कृतघटत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ॥ अन्यथा
 सर्वत्राभावस्याभावोतिरिक्तएवकल्प्येते” स्यादिना दीधितिकारैः-
 स्पष्टन्योक्तम् ॥ नच तैस्तद्धर्मावच्छिन्ने भिन्नमेदपक्षे तद्धर्मस्वरूप-
 उक्तो न तु तद्धर्मावच्छिन्नमेदात्यन्ताभावइति कथं तादात्म्याव-
 च्छिन्नमेदात्यन्ताभावस्य तादात्म्यरूपत्वमिति घाच्यं धर्मिमेदस्य
 धर्मात्यन्ताभावातिरिक्तत्वात्समनियताभावानामैक्यात्तादात्म्याव-
 च्छिन्नभिन्नमेदस्तादात्म्यावच्छिन्नमेदात्यन्ताभावपक्षे सच तादा-
 त्म्यरूपपक्षेऽप्यवश्यकृतेन तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवस्यैव
 बाधकत्वादिति (ननु तादात्म्यं प्रमाणाभावा)दित्यसंगतमेव
 लाघवरूपप्रमाणस्य सत्त्वात् (सच कार्यस्य मिथ्यात्वा) दित्यप्य-
 संगतम् ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वे तत्र सदस्यत्वाभावो न संभवति ॥
 मिथ्यासदित्यप्रतीतिः ॥ मिथ्या सन्नेति प्रतीतिश्च ॥ मिथ्यात्वे तु-
 कार्यस्य सदस्यत्वमेव न न्वन्यत्वाभाव इति तदनन्यत्वमारंभणशब्दा-
 दिभ्य इति सूत्रविरोधो दुरद्वारपक्षे ॥ तस्मात्कार्यस्य सत्यत्वमेव ॥
 मेदादीनामप्यसन्मतेनासत्त्वमिति (कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य
 सत्त्वं न तु त्वन्मते मेदादेरसत्त्वेऽपि तत्कारणस्य यथा सत्त्वं तथा बोध्यं)
 मिति दृष्टांतप्रदर्शनमप्यसंगतमेव ॥ यच्च (किंचिद्विज्ञानावयव-
 विन्यासान्यतद्विन्यासांतरानन्यस्ये) स्यादि प्रलापः सत्यसन्मताज्ञा-
 नकृतत्वादुपेक्ष्यतः तादृग्विन्यासानां कल्पितत्वेः प्रमाणाभावाच्च ।

सहस्राक्षे * तद्वाक्यखेत्त्यादि मेदाभावइतिबोध्यमित्यंतं भागं निराकुर्वन्ति ॥ न च जगतइत्यादिना ॥ प्रमाणाभावाच्चेत्यतेन ॥ जगतोमिध्यात्पइत्यादि ॥ अयं भावः ॥ तन्मिध्यात्वे वाचारमणश्रुतेस्वात्पर्यमित्यशक्यकल्पनम् ॥ तथासति उपश्रमे "उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतेश्रुतंभवत्यमतंमदमविज्ञातंविज्ञातमिति" इति एकध्वनमननविज्ञानैः सर्वस्य श्रवणमननविज्ञानानि सिध्यंतीति प्रतिज्ञा विरुध्येत ॥ सत्यवस्तुज्ञानेन मिध्यावस्तुज्ञानस्यायोगात् ॥ नहि रज्जुज्ञाने सर्पमालादयः सर्वे ज्ञाता भवन्ति ॥ प्रत्युत तज्ज्ञाने सर्पादिज्ञानं नश्यत्येवेति चिन्तित्वादे एकविज्ञानेन सर्वस्याप्यविज्ञानमेवापद्यते ॥ ब्रह्मज्ञानोत्तरं स्वप्नमेतत् प्रपंचस्य विलयात् ॥ तदाप्यविलम्बे कदापि न विलयः स्यात् ॥ यदा च सर्वं ज्ञायते तदा नैकज्ञानम् ॥ अतः प्रतिज्ञाविरोधस्तद्वन्मते सुलभः ॥ अपिच "तस्माद्वाप्तस्मादाश्रयन आकाशः संभूतः ॥ यतोवाहमानि भूतानि" इत्यादिकारणत्वबोधकश्रुतीना "मिदं सर्वमिदं यमात्मा ॥ सर्वतंपरादाद्योन्यथाऽऽत्म-

* तद्वाक्यस्यजगत्सत्यत्वरूपत्वेन वाचारमणश्रुतिविरोधः ॥ ननु बोधिकारः पृथुश्रोत्रादि-सवाचारमण-वाचिकक्रियात्मरोननुकारणाद्वयकिमेदापादक- ॥ यथासुतवर्णित उपविष्टेच पुरुषेऽवयवविन्यासमेदोनपुरुषमेदोऽतोनामधेयं कारणस्यैवनामधेयं कारणमेवहितसदर्थक्रियानिष्पत्यर्थं घटद्वारादिनासाऽऽहूयतइतिकारणादभिज्ञकार्यतदा मृत्तिकेत्येवसलम् ॥ अन्यथा कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कारणस्यात् ॥ कारणत्वाभावेकारणत्ववादि-कायतोवाइत्यादिका श्रुतबोधिरूपेण ॥ यद्विकारेवाह्वापतामभिप्रेयाद्वाचारमणं विकारो-मृत्तिकैवसत्यमितिवदेत् ॥ तावतैवकार्यस्यमिध्यात्वसिद्धे ॥ वदतिषु नामधेयपदेति-पदाभ्याघटितम् ॥ तेनकारणादभिज्ञकार्यमितितात्पर्यमुक्तएवार्थं ॥ किञ्च वाचारमणमिति-वाक्यमुपक्रम्याऽग्रे वधमसत सजायेतेतिसदेवसौम्येदमप्रासीदिति पठितम् ॥ अतएव सूत्रकारइमामेवश्रुतिं विपयीकृत्य तद्वन्व्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइत्येवदत् ॥ अर्थस्तुवाचा-रम्भणमिलादिशब्दे-यस्तदनन्वत्त्वंकारणानन्यत्वंकारणादभिज्ञत्वंनोध्यतइति ॥ अत्रादिपदे-नैतिपदं नामधेयपदं सदेवेत्यादिवाक्यानि शृण्वन्तेइतिचेत् ॥ ननुकारणादित्यस्य लक्षणाविना-वाचारमणशब्देनाऽबोधात् ॥ नामधेयपदस्यकारणस्यैवनामधेयमित्यर्थोऽपिनाऽध्याहार-मन्तरासगतः ॥ कारणमेवहीत्यादित्यसगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धे ॥ तस्माद्वाचारमणविकारइत्यन्यतरस्यान्यतरंप्रतिहेतुत्वम् ॥ इतिशब्दस्यपूर्ववान्वयेनइति-मृत्तिकैवेतिव्याख्येयम् ॥ अतोपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ सूत्रवादिपदेनैतदात्म्यमिदं सर्वमिलादि-कारणामेदबोधकं नेहानानास्तीत्यादिचगृह्यते ॥ अनन्वत्वशब्दार्थस्तुअन्वत्वाभावोननु-तादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्य मिध्यात्वात् ॥ अतएवारम्भणशब्दादिभ्यइत्युक्तं ननुराच्छन्दादिभ्यइति ॥ कार्यस्याऽपरत्वेऽपि कारणस्य सत्त्वंतुवन्मतेमेदादेरसत्त्वेदि-तत्कारणस्ययथासत्त्वंतथाशोष्यम् ॥ किञ्चस्वानन्यावयवविन्यासात्न्यतरंविन्यासान्तरानन्यस्य-स्वतोऽनन्यतायाअयुक्तत्वेनावयवविन्यासमेदोनपुरुषमेदइत्यप्यसंगतम् ॥ अतस्तत्रापिता-द्वयिन्यासानांकल्पितत्वेनैवपुरुषमेदाभाव इतिबोध्यम् ॥

न सर्ववेद ॥ सर्वसत्त्विदग्रहजलान् ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥ इत्यादीना-
मात्मत्वग्रहत्वयोधकश्रुतीना चानुरोधेन कार्यस्वकारणानन्यत्वमेव सिध्यति ॥
मिथ्यात्वे तु ता पीडयेन् ॥ मिथ्यासत्यवस्तुनोरैक्यायोगात् ॥ किंच तत्रैव ॥ सयणपो-
णिर्मतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्य ॥ मितिसन्निहितकार्यं तच्छब्देन परामृश्य तस्य-
सत्यत्वमसादिग्न्य श्राव्यते ॥ वाचारभणवाक्यार्थस्वनुपद गद्यते ॥ बृहदारण्यके
नानात्वदर्शनस्यनिंदातु जीवब्रह्मणिदेहेन्द्रियादिप्रभागदर्शनस्यैव नतु कार्यदर्शनस्य ॥
वामदेवादिनाग्रहविदा कार्यदर्शनश्रवणात् ॥ मिथ्यात्वे च ग्रहण कारणत्वमपि न स्यात् ॥
ग्रहणा अविद्ययैव कार्यरूपितमिति कथने तु जीवतौल्यमज्ञरापादक प्रतज्येत ॥
विस्तरेण चेद् सर्वमुपादयिष्यते ॥ यद्य (खो० ४१) पूर्वागत्या तुमृद्रूपाघटायस्था-
ततोऽभवत् ॥ घटोपिमृत्तिरूपोलयेपश्चाच्चमृत्तिकेतिमातङ्कारिकाटीकास्थ लेख यथा-
कथञ्चिन्ननुयोजिकारहस्यादिनाऽनूद्य नतुकारणादित्यादिपदद्वयवैयर्थ्यमित्यन्त प्रकृतछुति-
वाक्यार्थविषयकमुक्त तदसत् ॥ तत्रहि पुरुषविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोत्तर “कथं-
नुभगव समादेशोभवती” तिभेदकेतुनापृष्टे “यथासौम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वं मृण्मय-
विज्ञातस्याद्वाचारभणविकारोनामधेयमृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ यथासौम्यैकेनलोहमणिना-
सर्वलोहमयविज्ञातं स्याद्वाचारभणविकारोनामधेयलोहमित्येवसत्यम् ॥ यथासौम्यैकेन
नखनिवृत्तेन सर्वकार्णायसविज्ञातं स्याद्वाचारभणविकारोनामधेयकृष्णायसमित्येवसत्य-
एवं सौम्यसमादेशोभवतीति” इत्युद्दालकब्राह्म ॥ अत्रएकविज्ञानेनसर्वविज्ञान
कथस्यादिति शकारारणाय दृष्टातमुखेन प्रवृत्तेनिरूपणे जगन्मिथ्यात्वं विवर्तवादश्च नैव
घटते ॥ उक्तविज्ञाप्रत्युतप्रतिज्ञावाभगप्रसगात् ॥ विवर्तदृष्टातानामस्पृशात् ॥ परि-
णामिदृष्टातानामेवोपादानाच्च ॥ अत्र च कारणस्य साकारत्वद्योतनायैव पिंडमग्न्यादि-
शब्दग्रहणम् ॥ अन्यथा एकयामृदेत्याद्येव वदेत् ॥ तथाचायवाक्यार्थं हेसौम्य
यथा एकेनकेवलेनमृत्पिण्डेन अर्थाद्विज्ञातेनसता सर्वमशेषं मृण्मयं मृत्कार्यं विज्ञात-
स्यात् ॥ घटावयवस्थाया मृत्पिण्डविशेषत्वानपायात् ॥ तदेवोपपादयति ॥ वाचारभण
मिति ॥ आरभ्यत इत्यारभण मुखनासिकावचनइत्यादिवद्वाहुलकात्कर्मणिट्युद् ॥ यो
विकार कार्यावस्थाया पृथुधुभोदरत्नादिदर्शनमूलककारणवप्रतिषेधरूप स्वरूपस्याव
सवाचारभण वाचैत्रारभ्यते नतु वस्तुत ॥ तद्यथा शुद्धिकामेनमृदमानयेत्युक्ते नियोज्येन
घटादावानीते घटोय नमृत्तिकेति प्रतिपिष्यते ॥ सप्रतिषेधोवाङ्मात्रारब्धेन वास्तव ॥
तथात्र घटोय नम्रहेति लौकिकार्थकामकृत प्रतिषेधोपि ॥ नचात्रविकारशब्देनकार्यं
शक्यम् ॥ तस्य त्रय-मते नामरूपमात्रस्वरूपत्वात् ॥ विकारशब्देनैरोभयोर्लामे नाम
धेयपदवैयर्थ्यप्रसगात् ॥ कार्यस्य वाङ्मात्रारब्धत्वे मृदिघटइत्यादिप्रयोगमात्रेण
घटादिदर्शनं जलानयनादिसिद्धिश्चापद्येत ॥ अयं कस्याविकारोवागारब्धइत्याकाक्षाया
मृत्पिण्डेति पूर्वोक्तस्य कारणस्यैवेवेव निश्चीयते नतु वस्वतरस्येति ॥ एव चविकारपदइव
नामधेयपदेपि तस्यैव सबधितयाऽन्वयोऽर्थादेव प्रतीयतेऽज्ञोनाप्याहारादिकेन ॥ नच-

नामधेयमपि वाचारब्धमित्यर्थः संभवति ॥ वाचोनामधेयानतिरिक्तत्वात् ॥ तस्मात्तेन-
 तेन नियतविन्यासविशेषेण स्थितस्य मृत्पिण्डस्यैव घटशरावादिनामधेयमित्यर्थः ॥
 तथाहि मृत्पिण्डे सर्वाकृतिसमावेशः ॥ काष्ठपाषाणादिवत् ॥ इदं चतुरीयरसो-
 खंदन उपपादयिष्यामः ॥ पृथुबुधोदरादियत्तद्विन्यासविशेषेण स्थितावपितस्य मृत्पि-
 ण्डत्वं नैवापैति । अन्यथा क्षीरादिषु विंदव्यन्हारानुपपत्तेः ॥ तथाच रूपनाम-
 ष्याकरणावसरे येनयेन विन्यासेन स्थितः पिण्डस्तत्तदर्थक्रियासिद्धयर्थं तेनतेन
 नास्मा इवद्वियत्तद्वित्कारणादभिन्नमेव कार्यं ननु स्वेन रूपेण कारणाभिन्नं तदाह
 मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अथ सत्यमिति न मृत्तिकायाविशेषणमिति शब्देनव्यवधानात्
 ह्यीयनिर्देशाच्च ॥ किंतु सर्वं सृज्मयमिति पूर्वोक्तस्यैव विशेषणम् ॥ अन्यथा मृत्तिकैव
 सत्येत्येव वदेत् ॥ इतिशब्दोत्र हेतौप्रकारे वा ॥ तथाच सर्वमृत्तिकामृदभिन्नमिति हेतौरेव
 सत्यं ॥ कारणरूपेणैव सत्यमित्तिवार्थः ॥ ननु मिथ्या ॥ वाचारंभणत्येन तदुत्पत्त्यवयवतया
 सत्यथा कार्यस्याभावे ब्रह्म कस्य कारणं भवेत् ॥ तदभावेच यतोयेत्यादिबहुश्रुतिस्या-
 कोपः ॥ प्राचां “ ननुकारणाद्व्यक्तिभेदापादक ” इत्यादि कथनं तु तात्पर्यवर्णनमेव ॥
 अतो नलक्षणादिप्रसंगः ॥ अन्यथा तदनन्यत्वंसूत्रभाष्यस्वत्वत्संमतव्याख्यानेपि मूलोक्त-
 दिशा तत्प्रसंगः ॥ “ नामधेयमात्रंहेतुतदनृतं ” इत्यादेर्मात्रपदार्थाध्याहारमनृतादौ नाम-
 धेयादिपदस्यलक्षणांघातरेणाश्रयितुमशक्यत्वात् ॥ यत्तु मृदोघटद्वैतिकधनेन जलाहरणा-
 सिद्धैरित्युक्तं तत्तु स्वपादेकुटारपातनम् ॥ त्वद्व्याख्याने कार्यमात्रस्य वाचंशरभ्यमाणतया
 तत्रैवतदोपप्रसंगे ॥ मम तु रूपनामव्याकरणातुरोधेन व्यवहारस्यांगीकाराद्दोषः प्राग्द-
 र्शितः ॥ यथा सुप्तउत्थितवपविष्टेवागुरूपे तथातथाप्रतीतावपि न पुरूपभेदः ॥ परं सुप्ता-
 दिशब्दैर्न्यवहारस्तु पदा तादृकावयवविन्यासस्तदैव ॥ तथात्र मृदोभेदाभावेपि तत्र
 घटादिशब्दप्रयोगस्तत्तद्विन्यासोपलम्बनकालएव ॥ अन्यथा व्याकरणवाधापत्तेः ॥ नाप्य-
 न्यतरस्यान्यतरं प्रति हेतुत्वं संगच्छते ॥ मानाभावात् ॥ वाचरंभणव्योक्त्यैव नामधेयमात्र-
 तापाः सिद्धया पुनस्तत्पदवैयर्थ्यानुच्छेदात् ॥ नापीतिशब्दस्य पूर्वयोजना श्रुत्यभिप्रेता ॥
 तथासतीतिमृत्तिकैवसत्यमित्तिपेक्ष ॥ पठित्येवम् ॥ अतउक्तव्यर्थः ॥ प्रसङ्ग योजने
 पिरदुर्गंधविषाहिरेत्यादाश्चपि विषयिन्नेत्यर्थो नशरयोवाश्रयितुम् ॥ किंच तथाकरूपेनोपि नामधे-
 येतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंमणविकारोमृत्तिकैव सत्यमित्येतावतैव ब्रह्मसत्यं
 जगन्मित्येतयोधर्ममवात् ॥ एकादशस्कंधेपि एतच्छ्रुत्यर्थो जगतः कालत्रयेपि ब्रह्माभेदरु-
 पोदर्शितः ॥ यस्तुयस्यादितश्चसर्वमर्ष्यचतस्यतत् ॥ विकारो व्यवहारार्थं यथातैजसपार्थि-
 या इति ॥ नहिबौद्धसंप्रसम्यग् प्रतीतिसमये आद्यंतयोर्वा रजवभेदः संभवति ॥ अतो
 विकारोऽन्यथास्यपदेशोविधिव्यवहारप्रयोजनकएव ॥ अत्रच पार्थिवपदेन मृत्पिण्डस्य
 तैजसपदेन लोहमणिखनिर्कृतनयोश्च समर्पणेन प्रकृतश्रुत्यर्थनिरूपणं निर्णीयते ॥ अष्टम-
 स्कंधेपि (अ० ६ श्लो० १०) स्वयमग्रासीत्पद्यंतप्रासीदिदमात्मतंत्रे ॥
 त्वमादिरंतो जगतोऽस्यमध्यं घटस्य मृत्त्रेव परः परस्तादिति ॥ प्रकृतश्रुत्यभिप्रायकथने काल-

त्रयेऽप्यबाध्यत्वंकारणामेदंश्रोतः ॥ अथकार्यक्रियाणामपिकारणाधीनतयानिमित्तताम-
पितस्यैव दर्शयितुं च नखनिर्कृतनवाक्यं ॥ लोहशब्दश्चात्रसुवर्णादिपरः ॥ सर्वचतैजसं-
लोहमित्यमरोकेः ॥ शैलीदारुमयी लौहीत्यादौ तथाप्रयोगाच्च ॥ लोहवाक्यार्थश्चैकाद-
शेस्कंधेदर्शितः ॥ (अ० २८ श्लो० १९) यथासुवर्णसुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्यहिरण्यमय-
स्य ॥ मध्येतदेवव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् ॥ द्वादशेऽपि (अ० ४ श्लो० ३०)
यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजो
व्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ एवमुपबृंहणेनापि कारणस्यैव तत्तन्नामधेयमित्यर्थोद्वि-
तोवेदितव्यः ॥ तस्मादस्य वाक्यस्यजगतोब्रह्मानन्यत्वएव सात्पर्यं नतुमिध्यात्वे ॥ अतएव
निर्णोतवान् सूत्रकारः (अ. २ पा. १ सू. १४) “तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः”
इत्यादिना ॥ अर्थस्तु ॥ कारणानन्यत्वम् ॥ नतुमिध्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यःप्रतीयते ॥
अत्रादिपदेन नामधेयपदमितिशब्दः सदेवेत्यादिवाक्यानि च गृह्यंते ॥ एकप्रकरण-
स्यत्वात् ॥ तेनैतदात्म्यवाक्यस्य संग्रहः संमतएव ॥ नेहनानेत्यादेस्तु न संग्रहः ॥
शास्त्रांतरस्थितेनात्र तदुपस्थापकाभावात् ॥ हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यप्रसंगाच्च ॥ इदं
चाधिकरणं “प्रकृतिश्च” इत्यधिकरणोक्तं समर्थयितुं प्रवृत्तम् ॥ तत्र प्रतिज्ञादृष्टांत-
बलादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं साधितम् ॥ दृष्टांतवाक्यशेषेच मिध्यात्वप्रतीतौ तद्वसि-
ष्येतदःश्रुतिविप्रतिषेधं विषयीकृत्य सोस्तीतिपूर्वपक्षे नास्तीत्यनेन साध्यते ॥ तत्रारंभ-
णशब्दादिभ्यइत्येव वक्तुमुचितम् ॥ नतु सच्छब्दादिभ्यइति ॥ प्रथमोपस्थित-
त्वात् ॥ विकारस्य बाह्यात्रारब्धतामास्ततएवसिद्धानेन कार्ये कारणानन्यता-
यानिश्चयाच्च ॥ अन्यत्तत्प्रकरणस्थात्वादिपदेन संगृहीतम् ॥ कंठरवेणच सच्छब्दो
हेतुकृतः ॥ “सत्त्वाचावरस्य” इति ॥ एतेन (अतएवारंभणशब्दादिभ्यइत्युक्तं-
नतुसच्छब्दादिभ्यइति) इति प्रत्युक्तम् ॥ यत्तु (अनन्यत्वशब्दार्थस्तुभन्यत्वा-
भावोऽनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्यमिध्यात्वात्) इति तदुपह-
सनीयम् ॥ ऐतदात्म्यमिदंसर्वमिति तादात्म्यग्राहकप्रमाणस्य स्वयमेवादिपदेन
संग्रहात् ॥ मिध्यात्वसाधनाय सौत्रशब्दोभेदाभावपरः साधनीयस्तत्र मिध्यात्वस्यैव हेतु-
तयोक्तिः कौशलव्यापिका ॥ अद्यानन्यत्वशब्दार्थः सशक्यप्रचनः ॥ (सू० १५।१६)
“भावेचोपलब्धेः ॥ सत्त्वाचावरस्य” इत्यग्रिमसूत्रद्वयविरोधात् ॥ तादात्म्यएव तौहेतु
संगच्छेते नतुकारणमात्रसत्यस्ये ॥ अत्राचावरस्य कार्यस्य सत्त्वं कंठरवेणोच्यते ॥
कारणस्यैवसत्यस्ये तत्पीड्येत ॥ तथाऽभिप्रायेमतच्च मिध्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्येव
सूत्रयेत् ॥ विकारशब्दस्यकार्यपरतादरात् ॥ नचतर्हिसत्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य
इत्यपिदुतोनसूत्रितमितिशङ्क्यम् ॥ सिद्धांतरीत्यास्वरूपप्रत्युतिरूपविकारस्यवागारब्ध-
तया कार्यस्य कारणानन्यत्वपूर्वारंभणशब्दस्य हेतुतौचित्यात् ॥ अमेकंठरवेणांतरस्य साव-
क्यनाच्च ॥ एतेनैव तदनन्यत्वसूत्रे (भेदम्यासेधपूर्व क्रियते नत्वमेदोयोष्यत) इति-
भामतीकाराशुक्तिः प्रत्युक्ता श्रौतप्रतिज्ञादृष्टांतयोरुपरोधात् ॥ प्रतिपिदेभेदेऽभेदप्यप्यव-

सानाथ ॥ राक्षोःशिरहृत्पारौ यन्नामधेयमात्रत्वमुक्तं तत्राप्यनेद एव सिध्यति ॥
 अभिलाषमात्रत्वेनपुष्पवत्कदापिराहुर्नोपलभ्येत ॥ रज्जुसर्पमृगतृष्णादौग्यासेधमात्रं
 तुतस्यावस्तुत्वात् ॥ उत्तरक्षणे वाचात् ॥ नचात्रतथा ॥ बाधामावात् ॥ प्रहविदाम-
 पिशुक्रामदेधादीनांप्रपंचप्रतीतेः ॥ “तद्वैतल्पश्यन्नुपिर्षामदेवःप्रतिपेदेऽहंमनुरभवत्सूर्य-
 श्वेति” इति ॥ मिथ्यात्वेतुमन्वादिप्रतीतिस्तस्यनस्यात् ॥ सूत्रमादिशब्दपरिगृहीत-
 वान्येभ्योपि तादात्म्यस्यैव सिद्धिर्दृश्यते ॥ तथाहि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहाय दृष्टांत-
 त्रयमुक्त्वा “एवंसोम्यसआदेशोभवति” इत्युक्तेऽपि दृष्टांते कार्यकारणयोः प्रत्य-
 क्षत्वाद्दार्ष्टान्तिके कारणस्यकारणताप्रकारस्यचाप्रत्यक्षत्वात् ॥ “भगवांसवेबमेन-
 धीनु” इतिवेतकेतुनापृष्टे उद्दालकः “तयासौम्य” इतितत्कथनं प्रतिज्ञाप “सदेव-
 सोम्येदमप्र भासीत्” इत्यादिना निरूपितवान् ॥ तत्र “सज्जायते” तिस्पष्टतया
 कार्यस्यसत्यत्वंवक्ति ॥ मिथ्यात्वेत्विदंशब्दसच्छब्दौपीकृत्येयाताम् ॥ असद्वादनिरास-
 प्रयासश्च वृथास्यात् ॥ मिथ्यासत्ययोरैक्यानुपपत्त्या “बहुस्याप्रजायेये”तीक्षण-
 मपि न घटेत् ॥ तेजःप्रभृतिस्फुटिरपि न संगच्छेत ॥ नहि द्रष्टा स्थाणुत्वेन गृही-
 तोया पुरपः स्थाणुरहंमवेयमितीक्षयातथामवति स्थाणुंसृजतिवा ॥ अत्रे च तेज-
 सोऽपामद्भोऽक्षस्य च संभवे “शोचतिस्वेदतेवापुरुषः” इत्यादिना युक्तिरुच्यते ॥
 नह्यक्षुप्रस्वेदोवा तेजसोविवर्तः ॥ अथवा वृष्ट्यादिजलस्य ॥ अन्यथाऽधिष्ठानज्ञाने
 याभ्येत “संभवेवैक्षत” इत्यादिनोक्तमीक्षणमनुप्रवेशोभ्याकरणंचनघटेताभांत्-
 रत्वात् ॥ भगवैनगरादौप्रवेशायोगात् ॥ त्रिवृत्करणमपि तथा ॥ नहि रज्जौकल्पितः
 सर्पश्चिह्नकर्तुंशक्यः ॥ यदपि “यदमेरोहितंरूपंतेजसस्तद्वपंच्छुक्कृतदपांयःकृत्वां
 तदन्नस्यापागादशेरतिर्ययाचारंभणविकारोनामधेयंग्रीणिरूपाणीत्येवसत्यं” इत्यादि
 सत्यायमर्थः ॥ लौकिकबुद्ध्यादिरतिरिक्तेनरूपेण स्वतंत्रपुत्र प्रतीयते ॥ ननु तेजोऽव-
 ज्ञताद्वारम्येन ॥ तार्किकादयश्च लौकिकाः पृथिव्यतेजःप्रभृतीनि स्वतंत्रद्रव्याग्ये-
 थाभिमन्यन्ते तद्वारणायेदमुच्यते ॥ तत्रमद्भेः कार्यविशेषस्य संबंधिरोहितं रूपं
 तत्तेजमप्येव रूपं ननु कारणगुणारब्धेरूपान्तरमधिष्ठानेकल्पितंवाकार्पणनिष्ठम् ॥ यच्छुक्कृतं
 रूपं तदप्यपामेव ॥ यत्कुण्डं रूपं तदपि पृथिव्यापुव ॥ एवंसत्यम्रैः सकाशा-
 दगम्यं लौकिकबुद्ध्या निश्चितं परिच्छिन्नत्वं स्वतंत्रद्रव्यत्वमपामाव ॥ वाचारंभण-
 विकारोऽतिर्यनतेजोऽवज्जमितिस्वरूपप्रख्यानोवाज्जात्रारूढः ॥ वस्तुतः पूर्वोक्तते-
 जोऽवज्जानामेव ॥ अग्निरलमुक्तंदीपइत्यादिनामधेयं नत्वतिरिक्तमन्यादिकम् ॥ तदाह-
 ग्रीणि रूपाणीत्येवसत्यमिति ॥ इतिहेतोस्तैजोऽवज्जत्वेन प्रकारेण वाऽन्यादिकं सत्यं ननु
 स्वतंत्रद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ सत्यमितितु न रूपाणां विशेषणम् ॥ वचनविरोधात् ॥ अने-
 नादित्येवंमोविधुद्वाक्यानित्याख्यातानि ॥ एवं “अक्षमशितंतेधाविधीयते” इत्यादिना
 तेजोवशेनैरेकस्य शरीरि वेशा विभागोमध्यमानदधिवत्पुद्गमांशलोर्ध्वगमनं तस्य नव-
 मा० प्रा० ३०

नीतवद्वागादिभावश्च कथ्यमानः परिणामवादमेव स्फुटयति ननु विवर्तवादम् ॥ नहिपुरी-
 पमांसादिकमप्यन्नादेर्विवर्तः ॥ अग्रेऽग्निः प्राणशक्तेर्वर्धनमन्नेन मनःशक्तेर्वर्धनं तथा
 ऋग्वेदादेःप्रतिभानं तदुपक्षये तदप्रतिभानं तत्राग्न्यंगारदृष्टांतश्च सर्वस्य विवर्तत्वादेरे
 नोपपद्येत ॥ अग्रे च नवकृत्वउपदेशे “अशनापिपासेमेसोम्यविजानीहि” इत्यादिना
 ते निरूपिते ॥ अत्र क्षुत्पिपासयोर्जलतेजःकार्यत्वेऽपि गोनायादिदृष्टांतेनाशितनेतृत्वा-
 द्दुपामेव नामाशनायेति ॥ उदकनेतृत्वात्तेजस एव नाम उदन्येतीत्युक्तम् “यत्रैतत्पुरु-
 पोशिशिष्यतिनामापपृषतदशितंनयंतेतद्यथागोनायोऽश्वनायः पुरुपनायइत्येवंतदपमाच-
 क्षतेऽशनायेति” ॥ तथा “यत्रैतत्पुरुषःपिपासतिनामतेजएवतस्पीतंनयतेतद्यथागोनायो-
 ऽश्वनायःपुरुपनायइत्येतत्तेजमाचष्टददन्येति” इति ॥ एतेनापि कारणस्यैव तत्तन्ना-
 मधेयमिति स्फुटं दर्शितम् ॥ “तत्रैतच्छृंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यती-
 ति” इति शृंगमूलभावः सन्मूलकत्वादिकं च विवर्तवादवाधकमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ “वा-
 ङ्मनसिसंपद्यते” इत्यादिक्रमेण प्रतिसंक्रमोप्यविकृतपरिणाम एव संगच्छते ॥ “सयपुपो-
 ऽग्निमैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यं” इत्यादिपीदमानिर्दिष्टस्य परिदृश्यमानस्य सर्वस्य
 जगतोब्रह्मात्मकत्वमुक्तम् ॥ नह्यलीकस्य तत्तादात्म्यं संभवति ॥ तत्पदेनापि अणिम-
 परिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततत्तया परामर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वग-
 तमेव चैकत्वमनूद्यते ॥ अन्यथा सभात्मा ससत्यइत्येव पठेत् ॥ अग्रेपि मधुनदी-
 वृक्षग्यप्रोधाणुधानादिदृष्टांताः सत्कार्यवाद् परिणामवाद् चैवावगमयंति नमिध्यायाद-
 मिति विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ नापि “नेहानास्तिकिंचन” इत्याख्यं जगन्मिध्यात्वं
 साधयितुमीष्टे ॥ अत्र इहेत्यनेन जगत्पराभूदयते ब्रह्म या ॥ आद्ये जगति नानात्वेत्यै-
 ध निषेधः सिद्धो ननु जगतः ॥ नहिभूतलेघटोनास्तीत्युक्तेभूतलस्याप्यभावोगम्यते ॥
 द्वितीयेतुपुरुषादिषु देहेन्द्रियादिनानात्वमिव “यदेकमव्यक्तमनंतरूप”मित्यनंतरूपे
 विश्वतश्चक्षुष्विश्वतोमुखत्वादिमस्यपिब्रह्मणिनानात्वमित्येवार्थः ॥ इदंचवाक्यं
 कठगुह्यं बृहदारण्यकेचपठ्यते ॥ तत्रप्रकरणविचारेह्यमेवार्थ इति तृतीयस्य द्विती-
 येस्पष्टमाकरे ॥ सूत्रे अनन्यत्वशब्देन तादात्म्यस्यैव परिग्रहेशिरोमणिमहाचार्यादिता-
 र्किकोक्तां युक्तिमप्याहुः ॥ तदप्यन्यत्वेत्यादिना ॥ तदनन्यत्वसूत्रे मेदव्यासेधप-
 य क्रियतइतिवाचस्पत्यादीनां ध्याख्यानां तत्रत्यभाष्यप्रकाशशास्त्रार्थाविरणभंगयोर-
 पि विस्तरेण निराकृतम् ॥ लाघवरूपेति ॥ इदं युक्तिरूपम् ॥ “तदात्मानं स्वयम-
 कुरुत ॥ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” ॥ इत्यादिशुक्तिरूपमपि तादात्म्ये प्रमाणं बोध्यम् ॥
 अतोऽन्यत्वाभावपक्ष एव प्रमाणाभावोद्देशः ॥ यत्वेतदासंकावारणाय (सचकार्य-
 समिध्यायाद्) इत्युक्तम् ॥ तत्र “सदेवसोम्य” इत्यदितस्त्रविषयवाक्यविरोधं
 स्मारयंति ॥ कार्यसमिध्यात्वइत्यादिना ॥ अतोमिध्यात्व एव मानाभारान्मानविरोधाच्च ॥
 तेन हेतुनाऽन्यत्वाभावाः प्रमाणाभावोवा न वक्तुं शक्यः ॥ मिध्यात्वसिद्धौ सौत्रानन्यत्व-
 शब्दत्वापेक्षिश्रयस्तद्विश्वे च सूत्रप्रामाण्याभ्युपगौ कार्यमिध्यात्वस्य सिद्धिरिति तत्रेतराद्य-

याच ॥ किंचेह भवद्वाप्यस्ये " तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्य-
 स्थगम्यते ॥ इति ग्याख्यानेपि व्यतिरेकेणामात्रोक्त्या तादात्म्यमेवापतति । अन्यथा सपु-
 ष्यादेरिवाभावमात्रं यत्तद्व्ययम् ॥ एवं " तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते " इति-
 ग्याख्यानेपि तयोरिति सप्तमी पठौ वा नाये खपुष्पसंगंधस्याधिकरणत्वानुपपत्त्या
 द्विवचनानुपपत्त्याच कार्यस्यापि सत्त्वमापद्यते ॥ द्वितीये शुद्धाद्वैतपदे पठितपुरुषपक्षे
 स्वाक्षिप्ताशेषदोषप्रसंगादन्यत्वाभावासिद्धिर्द्विवचनान्यथानुपपत्त्यादिना सुतरां तादात्म्य-
 सिद्धिश्च ॥ अतस्तथाशयेकार्ये मिष्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यश्चैव कारणमाप्रसत्त्वं तेभ्य-
 इत्येव वा घटेत ॥ एवमुक्त्या तु तादात्म्यमेव फलति ॥ भावेचेत्यादिपुरस्त्यसूत्राणामपि
 तथैवसति संगतेक्षेतिदिक् ॥ यत्तु (अतएवारम्भणशब्दादिभ्यश्चैवयुक्तं न तु सत्त्वशब्दादिभ्य-
 इति) इत्यवादि सञ्च्युता यौर्वापर्यानिनुसंधानात् ॥ तत्रारंभणवाक्यमेव सदेवेत्यादि-
 वाक्यतः प्रथममितिप्रथमत्यागानौचित्यात् दृष्टान्ततः प्रतिज्ञातोपपादकतयाऽऽवश्यकत्वाच्च
 युक्तं तद्गृहणम् ॥ आदिशब्देनच सदेवेत्यादिकमपि संगृहीतमेव ॥ अग्रिमसूत्रेषु भावे-
 सत्त्वपलब्धिभयवरत्वं सत्त्वंच कंठरयेण यद्वा तानि यावद्यानि स्मारितानीति किमात्रे-
 ष्वितेन ॥ मेवादीनामिति ॥ अयंभावः ॥ यद्य कार्यसात्त्वे इत्यादितद्व्यभिप्रायाज्ञानात् ॥
 सर्वस्यैव कार्यस्य बाह्यमागारब्धत्वात् कार्यात्यंताभावाद्वा कस्य कारणं भवेदित्यस्माक-
 माक्षेपः ॥ तत्र कारणत्वनिर्वाहककार्यसात्त्वीकारिणोऽस्मान्प्रति भेदादिदृष्टान्तेन तरसाध-
 नमयुक्तमेव ॥ यदुत्तररूपमेतस्यास्मन्मते जनुधृतयोर्द्वैतव्यवहृत्तणो धर्मत्वात्तस्यासत्त्वम् ॥
 अथ ब्रह्मप्रतियोगिभेदः संसारादिश्चात्रगृह्यतइतिचेन्मायिकास्त्रादिवत्तस्यासत्त्वेपि पेंद्रजा-
 लिकशक्तिवन्मायायाः सत्त्वत्वाद् ब्रह्मणश्च कर्तृत्वात्तेन तया तस्य प्रदर्शनं संभवति न
 तयात्यन्मते ॥ किंच तत्प्रतिब्रह्मणोनिमित्तमाश्रयं जगत्प्रतिष्ठादानरवमपि ॥ अतो
 " यतोबाह्यमिति ॥ तद्वारम्भ ॥ प्रकृतिश्च " इत्यादीनां न मन्मते व्याकोपः तथ ॥ सर्व-
 स्यात्तत्त्वान्न्याकोपोदुक्तद्वरः ॥ स्वानन्येत्यादि तु प्रकाशमात्रम् ॥ शरीरे स्वानन्यकर-
 भिन्नचरणाभेदस्य समुद्राभिन्नैकतरंगतोऽन्यस्मिन्नपि तरंगे समुद्राभेदस्यच दर्शनेन
 परस्परभिन्नयोरपि विन्यासयोः पुरुषाभिन्नतायाः पुरुषभेदानापायकतायाश्च सुयुक्त-
 त्वात् ॥ अतएवपरमाचार्यस्याऽहिर्बुधलादिदृष्टान्ताः संगच्छन्ते ॥ अन्यथा ते वाच्येरन् ॥
 विन्यासानां कल्पितत्वं तु सत्यविन्यासांतराभावसादृश्याभावादिभिराशङ्क्यवचनम् ॥
 किंच विजनेसुपुर्णतत्त्वपुंसोविन्यासत्यकः कल्पकः ॥ स्वस्य निद्राप्रभूतत्वादित्यचा-
 भावान् ॥ तदा विन्यासस्याभावे तु निद्राकालिकस्यवस्थानुमितिरवाधिता नोपपद्येत ॥
 उत्तरकालेऽनुमितस्तु परिमलानपीनसूतजघनसंगादुभयस्तनोर्मध्यस्थांतः परिमलिनसमा-
 प्यसरसम् ॥ इदंन्यस्तस्यासंश्लिखितभुजाक्षेपवशतः कृशान्द्याः संतर्पणवदतिनलिनीपत्र-
 शयनमिति रत्नावल्यादिषु वर्णिता लोके च प्रसिद्धा ॥

किंच जगतोमायिकत्वे मायिकस्यप्रवैधर्म्यप्रतिपादकस्य " वैधर्म्या-
 ननस्वमादिव " दितिसूत्रस्य विरोधः ॥ ननु " नाभावउपलब्धे " रि-

त्यनेन सर्वथा बाह्यार्थासत्त्वमभ्युपगच्छतो विज्ञानवादिनो मतस्य-
 खण्डनमुपक्रम्य स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य वैचित्र्यस्य
 यथाभ्युपगमस्तथा जागरेपि वासनानिमित्तमेव वैचित्र्यं न त्वर्थनि-
 मित्तमित्यभावो बाह्यार्थस्येतितदभ्युपगतं स्वप्ने सर्वथार्थशून्यत्वमभ्युप-
 गम्य जागरितप्रत्ययेषु तदभावं वैधर्म्यादित्यादिनावैधर्म्यं च जागरिते
 बाधाभावः स्वप्ने बाधः एवं च स्वप्ने यथाऽर्थशून्यत्वमाश्रीयते तथा-
 जागरिते नाश्रयितुं शक्यमिति सूत्रकारेण विज्ञानवादिनो वैद्वमतस्यैव
 खण्डनं कृतं नास्मन्मतस्यास्मन्मते तु स्वप्नस्याविद्यादशायामेव बाधो
 जगतस्त्वविद्यादशायान् बाध इति वैधर्म्यसत्त्वात् सूत्रविरोध इति
 चेन्न ॥ विज्ञानवादिमताद्भवन्मते विशेषाभावात् तन्मते विरोधसत्त्वे
 भवन्मते विरोधो नेति च कुं न शक्यते ॥ यथा विज्ञानवादिभिः सर्वस्य
 विज्ञानस्वरूपत्वं बाह्यार्थाभावः स्वीक्रियते तदुक्तैः ॥ बुद्धिस्वरूपमेकं
 हिवस्त्वस्ति परमार्थतः ॥ प्रतिभासस्य नानात्वात्तत्रैकत्वं विहन्यते ॥ परि-
 ब्राह्मकामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ॥ कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति ति-
 लोविकल्पनाः ॥ तथाप्येकैव सा बाला बुद्धितत्वं परं हि न इति ॥ एवमेव
 भवद्विरपि दृष्टिः सृष्टिः चादिभिर्दृष्टिपदप्रतिपाद्यविज्ञानव्यतिरिक्ता सृष्टि-
 र्नस्वीक्रियते ॥ यथा तैः स्वप्नदृष्टांतेन बाह्यार्थासत्त्वं प्रतिपाद्यते तथा
 चानुमानं तन्मते ॥ स्तंभादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यव-
 स्यन्तो मिथ्याभूताः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत् शुक्तिरजतप्रत्ययवच्च ॥
 स्वप्ने यथा बाह्यार्थाभावाद्देशान्तरवर्तिनां स्वशिरश्छेदादीनां च दर्श-
 नादयदर्थं विज्ञानमेव तत्तदाकारेण भासते ॥ तथा जाग्रज्जनानामपि
 विज्ञानप्राप्तित्वं मिथ्यात्वं चेति ॥ तथैव भवन्मते स्वप्नदृष्टांतेन
 जाग्रत्पदार्थानां मिथ्यात्वं साध्यते उक्तं च गौडपादैः ॥ यथा स्वप्ने द्र-
 याभासं स्पन्दते माययामनः ॥ तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥
 अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ॥ अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्र-
 द्दसंशय इति ॥ एवं च स्वप्नसाधर्म्येण सर्वप्रपञ्च मिथ्यात्वमभ्युपग-
 च्छतां भवतांमतेपि प्रपञ्चे स्वप्नवैधर्म्याभावाद् “वैधर्म्याद्यनस्वप्ना-
 दिव” इति सूत्रविरोध कथं न स्यात् ॥ न चाविद्यादशायामेव स्वप्न-
 स्य बाधोऽस्माभिः स्वीक्रियते प्रपञ्चस्य तु ज्ञानेनाविणानिधृतावेति वैध-
 र्म्यसत्त्वात्तुतोऽस्मन्मते सूत्रविरोध इति वाच्यम् ॥ स्वप्नदृष्टांतेन
 स्वप्नसाधर्म्यात्प्रपञ्चस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतां मतखण्डनायेदं सूत्रं प्रवृत्तं
 तत्र सूत्रकारस्यायमाशयः यादृशसाधर्म्येण ज्ञाननित्यत्वयाचित-
 त्वमायाकार्यत्यादिना प्रपञ्चस्यासत्त्वं साध्यते तत्साधर्म्यं न प्रपञ्चस्य ॥

किंतु वैधर्म्यमेव प्रपचे ज्ञानानिवर्त्यत्वसत्यत्वाऽमायिकत्वादीनां सत्त्वात् ॥ तादृशवैधर्म्यस्य च त्वयाऽनभ्युपगमात्कथं न विरोधः ॥ अविद्यादशाया मयाधमात्रेण वैधर्म्यं न संभवति ॥ अन्यथा त्वन्मतसिद्धपोडशावस्थांतर्गतस्वप्नस्वप्नावस्थादृष्टगजादीनां स्वप्नजाग्रदवस्थायां बाधात्तदवस्थादृष्टानां बाधाबाधत्तमापि वैधर्म्यसत्त्वात्तेषामपि मिथ्यात्व न स्यात् किंच न स्वप्नादिवदित्यंशेन यथा स्वप्नस्य मिथ्यात्वमसत्यत्वं वा तथा प्रपंचस्य नेत्युच्यते त्वन्मते च प्रपंचस्य मिथ्यात्वात्तादृशां विरोधोपि ॥ नचाविद्यादशायां सत्त्वाच्च तादृशां विरोधः ॥ अविद्यादशायां सत्त्वाभ्युपगमे त्रेकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वाश्रयत्वेनाभिमतनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमित्यादीनां त्वयाऽभ्युपगतानां तत्रासत्त्वेन मिथ्यात्वानुपपत्तेः ॥ अक्षिप्तं स्वांशगत्यंताभावस्य प्रतियोगिनः ॥ अक्षित्वादितरांशीवदिगोपैवगुणादिष्विति चित्सुप्तोक्तिविरोधश्च ॥ किंच मिथ्यात्वासत्ययोर्वास्तव्यमेदाभावाग्रामांतरस्य च मेदासाधकत्वात्तवाप्यसद्वादित्वमेव दृष्टिदृष्टिवादित्वेन विज्ञानवादित्वमपि ॥ नचात्यंतासत्त्वे प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ असद्वादिमिरत्यंतासतामेव स्वाप्नपदार्थानां तत्साधर्म्येण जाग्रत्पदार्थानां च प्रतीतेरभ्युपगमात् यत्तु (स्वाप्नप्रत्यये सर्वथा सादृश्यस्यानिषेधात् अन्यथा सर्वस्य कथंचित्सर्वसदृशत्वेहतादिप्रपंचस्य मेदादेरासुरव्यामोहायासत्यस्यैव प्रतीयमानतयाऽभ्युपगतस्य प्रभासलीलादेश्वत्त्वन्मतेपिमायिकत्वेन च तत्रापि तद्विरोधोदुर्वारः स्या) दिव्याद्युक्तं तदपि न सम्यक् ॥ स्वाप्नपदार्थैः सर्वथासादृश्यस्यानिषेधेपि मिथ्यात्वमायिकत्वादीनां जाग्रत्प्रपंचे त्वयाङ्गीकृतानां निषेधेन सूत्रविरोधस्यानुद्धारात् ॥ यत्किंचिद्वैधर्म्यमादाय सादृश्यनिषेधे चंद्रसदृशेपि मुखे तेजसत्यकलंकिवादिवैधर्म्याच्चन्द्रचदित्यादिव्यवहारपत्तेः ॥ असन्मते च प्रपंचस्य सत्यत्वेन मिथ्यात्वमायिकत्वादीनां मनभ्युपगमेन स्वप्नतुल्यत्वाभावाच्च सूत्रविरोधः ॥ अहतादिप्रपंचस्य आसुरव्यामोहनादिलीलानां च मायिकत्वेऽपि तेषां सूत्रस्थादिपदेन संगृहीतानां स्वप्नतुल्यानां प्रपंचे वैधर्म्यसंभवेन नकोपि दोषः पदमादधाति ॥ अन्यथाऽऽदिपदस्य वेयर्थ्यापत्तेः ॥ त्वन्मतेपि शुक्तिरजतादीनामादिपदेन ग्रहणमवश्यकर्तव्यम् अन्यथातेष्वविद्यादशाया बाधितेषु स्वप्नवैधर्म्यासत्त्वेनाविद्यादशायामित्याद्युक्तावपि सूत्रविरोधोद्धारो न स्यात् ॥ किंच प्रपंचस्य मायिकत्वे मोक्षसाधनेषु श्रवणमननादिषु प्रवृत्तिर्न स्यात् एकजीववादस्यैव तत्सिद्धांतसमततया तद्विघ्नानां स्वप्नजीववज्जीवाभासत्वेन वामदेवशुकादीनामपि स्वप्न-

एमुक्ततुल्यत्वेन गुरुशिष्यशास्त्रादीनामपि स्वप्रतुल्यत्वात्कस्यचि-
दपि पुरुषस्य मम मुक्तिर्मेविष्यतीतिविश्वासासंभवश्च स्यादित्ययमे-
वार्थः सूत्रस्थचकारेण व्यासैर्दर्शितः ॥ अतोविज्ञानवादिनस्तुल्यस्य
तव च मतखण्डनायेदं सूत्रं प्रवृत्तं ॥ एतेन (उक्ताशयेन विज्ञा-
नवादिनं प्रति सूत्रस्य प्रवृत्तत्वा) दिति प्रयुक्तं ॥

सहस्राक्षे यच्च मायिकतयोभयसंमतेत्यादिं सूत्रस्यप्रवृत्तत्वादित्यंतं भागं परिहरन्ति ॥
किंचजगतामायिकृत्यइत्यादिना ॥ प्रवृत्तत्वादिति प्रत्युक्तमित्येतेन ! विज्ञान-
वाद्वाद्यावाद्ययोः कथमविशेषइत्यतस्तमुपपादयन्ति ॥ यथाविज्ञानवादिभिरित्या-
दिना ॥ अत्रप्राज्ञः ॥ शमयविषयनायुगनद्ववाहीमार्गोयोग इतितेपांयोगलक्षणशमयः-
समाधिरुच्यते ॥ विषयनासम्यग्दर्शनम् ॥ यथायुगनद्वौबलीवर्द्धवहतस्तथायामार्गः
सम्यग्दर्शनवादीसयोगक्षेनाचरतीतियोगाचारउच्यते ॥ इतितेपांसम्यग्दर्शनंयसर्वथाह्यार्थ-
शून्यंविज्ञानं सर्वक्षणिकं सर्वनिरात्मकमिति ॥ एतच्चभास्करभाष्येपिस्फुटम् ॥ अत्र-
सर्वक्षणिकत्वंविज्ञानस्कंधस्यक्षणिकत्वात् ॥ निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् ॥
वाह्यार्थशून्यत्वंतु विज्ञानस्यैवसाकाररत्वात् ॥ प्रत्यक्षत्वाच्च ॥ तथाहि सर्वविज्ञानमेव ॥ यस्मा-
त्कारंयःप्रत्यक्षतद्विज्ञानमेव ॥ नीलंपीतमित्याद्याकारकहि विज्ञानमेवप्रकाशते ॥ इष्टिप्रत्यक्ष-
चतत् प्रदीपवत् प्रकाशकत्वात् ॥ यन्मते ज्ञानमप्रत्यक्षतस्यस्वपरोत्पन्नज्ञानयोरविशेषभाप-
द्येत ॥ अस्तितुविशेष ॥ स्वोत्पन्नज्ञानेनप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वाभवतीति ॥ अतएकमेवविज्ञानं-
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनप्रत्यक्षप्रकाशते ॥ यथोक्तंविप्रभिक्षुणा ॥ अप्रत्यक्षोपलब्धनाथ-
इष्टिप्रसिद्धति ॥ अविभागोपिबुद्ध्यात्माविपर्यासितदर्शनैः ॥ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदा-

यच्च मायिकतयोभयसमतस्तत्प्रवैधर्म्यप्रतिपादकस्य वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिसूत्रस्यविरो-
धमुक्त्यास्तच्चनसम्यक् ॥ तथाहि नाभावउपलब्धेरित्यनेनसर्वथावाह्यार्थोत्तरमभ्युपगच्छतो-
विज्ञानवादिनोमतस्य खण्डनमुपक्रम्य स्वप्नादिष्वन्तरेणाऽप्यर्थवासनानिमित्तस्यवै-
विध्यस्योभा-
भ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ अन्तरेणतुवासनार्थनिमित्तस्यज्ञानवैचित्र्यस्य मयाऽनभ्युपगत-
त्वात् ॥ अभावोवाह्यार्थस्येतदभ्युपगतंस्वप्नेसर्वथावार्थशून्यत्वमभ्युपगम्य जागरितप्रत्ययेपुतद-
भाववैधर्म्याच्चित्तनेनाह ॥ एवंच यथास्वप्नेऽर्थशून्यत्वमाधीयते तथाजागरितेनाश्रयितुंशक्यम् ॥
वैधर्म्यात् ॥ वैधर्म्यंचजागरितेत्वाभावात्स्वप्नेवाद्य ॥ अस्माद्रीत्यातु अपिचादशायामेवस्वप्न-
स्येवाधतरस्यतुनेतिबोध्यम् ॥ एवंच कथतद्विरोध ॥ स्वाप्रत्ययै सर्वथासादृश्यस्याऽनिपे-
धात् ॥ अन्यथा सर्वस्यकथंचित्सर्वसदृशत्वेनाहतादिप्रपञ्चस्यभेदादेरामुक्त्यामोहोयामत्यस्यैवप्र-
तीयमानतयाऽभ्युपगतस्यप्रमासलीलादेश्च त्वन्मतेपिमायिकत्वेनच तवापितद्विरोधोदुर्वारः स्या-
त् ॥ अहंत्वादपिपुण्यभिवारेणसूत्रासगतिश्च ॥ एतेन मोक्षसाधनेप्रवृत्त्यनुपपत्तेधेतितत्सूत्रस्थ-
चरारस्यतात्पर्यवर्णयतटीकाकारस्योक्तिःप्रत्युक्ता ॥ उक्ताशयेनविज्ञानवादिनप्रतिसूत्रस्य-
प्रवृत्तत्वात् ।

निबलक्ष्यते इति ॥ अर्थदृष्टि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहार बुद्धिरेवात्माविभागरहितोपि-
 भ्रातृदर्शनैर्हेतुभिर्मात्रादिभेदवानिवभासत इत्यर्थः ॥ तत्रग्राह्याकार प्रमेय ग्राहकाकार प्र-
 माण स्वसंविद्धि फल इति त्रयमेकसिद्धेयविज्ञानेऽपररूपते ॥ न च त्रिधा प्रकाशोपि-
 नानात्वं प्रमदातनुवदुपपत्ते ॥ किंच सद्योपलभनियमाद्यभेदोनीलतद्वियो ॥ यदैवनील-
 ज्ञान तदैवनीलमुपलभ्यते तस्मादभिन्नमित्यर्थः ॥ इतश्चानुमानादाद्यार्थाभावः ॥ बाह्य-
 प्रत्ययो मिथ्या ॥ प्रत्ययावात् स्वप्नप्रत्ययवदिति ॥ इत्याद्याहुः ॥ तदेतत्सगृह्यानास्तत्स्वरू-
 पमाहुः ॥ बुद्धिस्वरूपमिति सर्ववस्तुपरमार्थतः बुद्धिस्वरूपविज्ञानात्मात्मकं अतएवैक-
 नचप्रत्ययस्वनानास्वादेकप्रत्ययविधातुः ॥ यथा एकसिद्धपिच्छीशरीरे विरक्तनाशय इति कामु-
 कानाकायिनीति आदिमासादिनामक्षयमिति धृतिविकल्पना ॥ एवमिदं कल्पनानानात्वेपि-
 यथा सा बाला स्थैर्यं तथाऽस्माकंबुद्धिरिति तदाशयः ॥ एवमेवेत्यादि ॥ दृष्टिसृष्टि-
 वादो भवतामद्वैतसिद्ध्यादिपुनरुपपत्तिः ॥ तत्र दृष्टिश्च ज्ञानमेव ॥ ननु चाधुपज्ञानमात्रम् ॥
 “स्वदादिपुष्टशोनालो यन्” इत्यादौ पश्यते ज्ञानसामान्यार्थकताया अपि सिद्धे ॥ अन्यथा
 दृष्टिसृष्टिवादे वायो अवैरथकाराभिभूतैश्च हस्तपरामर्शादिनैवोपलभ्यमानवस्तूनाधमिथ्या-
 स्वनत्वात् ॥ तस्माद्विज्ञानमेव बाह्याप्यो दृष्टिरेव बाह्यार्थ इत्यनर्थोत्तरम् ॥ ज्ञानस्वरूपमे-
 वाहुर्न गदेतन्मनीषिणः ॥ अयं स्वरूपश्चाभ्यस्त पश्यत्यन्ये कुदृष्टय इत्याद्युदाहरन्तो ज्ञानातिरि-
 क्तबाह्यार्थाभासमेव वदीयामन्यन्ते ॥ ज्ञानस्यैव ग्राह्यादि त्रिपुटीरूपमेदवत्प्रतिवेति ॥
 स्तमादिप्रत्यया इति ॥ जागरितप्रत्यया इति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ स्वप्नप्रत्ययाहि-
 तन्मते शालयविज्ञानरूपस्यात्मन एव अज्ञान् बाह्याधतयाऽध्यस्तस्यति इव गृहमयगज इति ॥
 न हितद्वानीं पारमार्थिका बाह्या मति अतिदूरवर्तिदेहातरवर्तिनामप्यनुभवात् ॥ कदाचि-
 दप्यननुभूतानां स्वशिरश्छेदमनुप्योक्तानां दानाचानुभवात् ॥ अतो विज्ञानं सैव तत्तदाकार-
 स्वतदा बाह्याधतयाऽध्ययसायात्ते प्रत्यया मिथ्या भूता एव ॥ अतस्तेषु प्रत्ययाधेन स्वाभासाना-
 बाह्याधतयाऽध्ययसायि मिथ्या भूतत्वेन च व्याप्तिमात्राय जागरितप्रत्ययेष्वपि प्रत्ययत्वेन
 हेतुना तथास्य साध्यते ॥ तस्मिन् तद्वदनुत् (अ० २ पा० २ सू० २८) “नाभाव उपलब्धे”
 इत्यधिरग्रेष्वप्यम् ॥ तद्वत्स्वप्नादिदृष्टान्तैव भ्रान्तमतेपि मिथ्यात्व साधितमित्यत्र शक्या-
 चार्यपरमगुरुसमतिमाहुः ॥ उक्तचेति ॥ माहूक्योपरिगोडवार्तिकेन द्वैतप्रकरणे (कारि-
 का २९।३०) उक्तमित्यर्थः ॥ यथा स्वप्न इति ॥ एतदर्थं तु तद्वत्प्रत्ययेशकराचार्याः ॥ “कथं
 पुन सतो माययैः जन्मेत्युच्यते ॥ यथा रज्ज्वा विकटिपत सर्पोरज्जुरुपेणावेक्ष्यमाण सज्ज-
 ण मन परमार्थविज्ञात्मरूपेणावेक्ष्यमाण सत् ग्राह्यग्राहकरूपेण द्रव्याभास रूपदत्ते
 स्वप्ने मायया रज्ज्वा मिथ सर्वं तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते रूपदत्ते मायया मन रूपदृष्टये-
 त्यर्थः” इति व्याचक्षते ॥ तत्रैतदग्रे (कारिका ३१) मनोद्वयमिदं द्वैतयत्किंचित्सचरा-
 चरम् ॥ मनसो ह्यमनीभावे द्वैतनैवोपलभ्यत इति दृष्टिसृष्टिवादः तथा (का० ३३) अकल्प-
 कमन ज्ञानशेषाभिन्नप्रचक्षत इत्यात्मनो ज्ञानमात्ररूपत्व चोक्तम् ॥ अत्रापि शक्याचार्या-
 “रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपद्वैतरूपेण मन एव युक्तम् ॥ तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयस्यतिरेकलक्षण-

मनुमानमाह ॥ कथंतेनहिमनसाविकल्पमानेनदृश्यमनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वमनइति-
 प्रतिज्ञा ॥ तज्जायेभावात्तदभावेऽभावात् ॥ मनसोह्यमनीभावेनिरुद्धेविवेकदर्शनाभ्यास-
 वैराग्याभ्यांरज्ज्वाभिवसर्पेलयंगतेवासुपुसेद्वैतंनैवोपलभ्यतइत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमि-
 त्यर्थः ॥ इत्याहुः ॥ अतस्तवापि मते सूत्रविरोधस्तदवस्थः ॥ उभयसंमतोवासानासन्ता-
 नोपि (अ० २ पा० २ सू० ३०) “ नभावोऽनुपलब्धेः ” इतिमूत्रेण निराकृतइति किं
 प्रासंगिकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेत्यादि ॥ अत्रज्ञाननिवर्त्यत्वंसौत्रादिपदपरिगृहीतशुक्तिरज-
 तादौ स्पष्टं स्वप्ने कदाचित्स्वप्नोयमिति ज्ञानेपि कंचिरकालं तदनिवृत्तिदर्शनात् ॥ बाधितत्वं तु
 स्वप्नेपि जागरणोत्तरं स्वाप्नगजाद्यनुपलंभात् ॥ मायिकत्वं तु विवर्तं स्वप्ने ऐंद्रजालिक-
 वस्तुनि च तुल्यं सूत्रभादिपदेन विवर्तं ऐंद्रजालिकादीनां संग्रहः ॥ ज्ञानानिवर्त्यत्वेत्यादि ॥
 “ तद्वैतपश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे ॥ तस्यसर्वपुलोकेपुकामचारोभवति ॥ कामाक्षी-
 कामरूप्यनुसंचरन्पुतरसामगायत्रास्ते ॥ हाथु ३ अहमंशं ३ ॥ यस्तुसर्वाणिभूतान्या-
 स्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंततो नविशुगुप्सते ॥ यस्मिन्सर्वानिभूतान्यास्मै-
 वाभूद्विजानतः ॥ तत्रकोमोहः कःशोककृष्णमनुपश्यतः ” इतिबृहदारण्यकच्छां-
 दोग्यतैत्तिरीयेशाखास्यादिषु ज्ञानिनामपि प्रपंचदर्शितायाः धावणाज्ज्ञानानिवर्त्यत्वं ॥
 प्रपंचस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानिनः शिष्याद्यनुपलब्ध्या प्रवचनासंभवात् अज्ञानि-
 नश्चानुपसक्तव्यत्वात् मुंडकादिषु ब्रह्मनिष्ठस्यैव तद्विज्ञानार्थमभिगम्यत्तत्रधावणाच्च मोक्ष-
 मार्गोच्छेदः ॥ तस्य सत्यत्वंतु “ यदिदंकिंच तत्सत्यमित्याचक्षते ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
 तत्तत्पुत्रामायिकत्वं ॥ “ तदात्मात्मानं स्वयमकुरुत ॥ सहैतावानास ॥ सर्वं स्रष्टुं-
 ब्रह्म ॥ पुरुषपदेदंसर्वं ॥ इदंसर्वयदयमात्मा ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ आदिपदेनोभयत्र
 यथायथंनिरुपादानकत्वब्रह्मोपादानकत्वादयः ॥ एवं चाविद्यानाशोत्तरमपि प्रपंचस्याबा-
 धासत्कल्पना प्रत्युक्ता श्रेया ॥ षोडशावस्थेत्यादि ॥ अथत्येविद्यमानावेदांतादर्शकाराद-
 यस्तुतिस्तत्पुत्रस्परमिश्रणाद्ब्रवावस्थासत्तत्तत्ज्ञानभूमिकाइतिवदतः संकलनपायोदशताः
 दर्शयंतियथाहुः ॥ (श्लो० १५।१६।१७।) जाग्रज्जाग्रतथाजाग्रत्स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिके ।
 एवंत्रैविध्यमापन्नं जाग्रदुत्तमनीपिभिः ॥ स्वप्नजाग्रत्तथास्वप्नस्वप्नस्वप्नसुषुप्तिके । स्वप्न-
 त्रयंसमाख्यातमेवंवेदीतपारगैः सुप्तिजाग्रत्तथासुप्तिःसुप्तिःसुप्तिःसुषुप्तिके । त्रैविध्यं हिग-
 तेत्येवं भेदात्सुप्तिस्तथैवचेति ॥ तथा (श्लोकः १८९) बीजजाग्रत्तथाजाग्रन्महाजाग्र-
 त्तथैवच ॥ जाग्रत्स्वप्नस्तथास्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिके ॥ एवंभेदात्समाख्याताः सप्ताऽ-
 ज्ञानस्यभूमयति ॥ व्याचक्षतेचतएव “ प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत् शुक्तिरजतादिभ्रमो
 जाग्रत्स्वप्नः । जाग्रदवस्थायां श्रमादिनास्तब्धीभावः जाग्रत्सुषुप्तिः । स्वप्नमित्रा-
 दिमाप्तिः स्वप्नजाग्रत् । स्वप्नेपि स्वप्नो मया दृष्ट इतिबुद्धिः स्वप्नस्वप्नः । जाग्र-
 द्दशायां चनुमशक्यं यांकिंचित्स्वप्नेनुभूयतेतत्स्वप्नसुषुप्तिः । सुषुप्त्यवस्थायां सात्त्विकीया-
 सुग्गाकारावृत्तिः (यदनंतरंप्रबुद्धस्य सुषुप्तमहमस्वाप्समितिपरामर्शः) सासुषुप्ति-
 जाग्रत् तत्रैवयाराजसीवृत्तिः (यदनन्तरन्दुःखमहमस्वाप्समिति प्रबुद्धस्यपरामर्शः

सासुपुत्तिस्वप्न । तत्रैवयातामसीवृत्ति) यदनतरगाढ भूटोद्गमस्याप्समिति परामर्शं
 सासुपुत्तिसुपुत्ति” रिति ॥ प्राश्नस्तुस्वप्नेस्वप्नातरं स्वप्नस्वप्न । स्वप्नपञ्चम्यामागारणस्व-
 म्प्राप्तम् “स्वप्नेजागरणयये”त्यादिपुराणप्रसिद्धेरितिवास्तवविवर्णयति धीजजाग्रदा-
 दयश्चेत्यमन्यत्रलक्षिता कुसूलेसंस्थितधीज तत्रसर्वोपयाद्रुम । तथायत्रस्थितविधननु-
 व्यक्तिसुपागतम् । धीजरूपस्थित जाग्रदधीजजाग्रत्तुच्यते ॥ ससारप्रथमावस्थामहा-
 मोह संप्रवहि । तदेवाज्ञानमित्युक्तयत्स्वयोधेननलीयते । कुसूलेसंस्थितधीज क्षेत्रेनिशि-
 द्यतेयदा अकरोन्मुखतायातिसावस्थाजाग्रदुच्यते । इदमेवमहत्तत्त्वमितिसाध्यैर्निरूप्यते
 हेक्षणयेतिवेदान्तैः सामान्याहकृतिस्तथा । भानइमपरोदाश्रयतसाक्षीत्पीथरःस्मृत ।
 विशोपाहकृति सूक्ष्माकुरवद्यावहारिकी । महाजाग्रदुधै प्रोक्ता व्यष्ट्यवस्थान्येतुम्ना ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याण्येवस्थाजाग्रदितिस्मृता । जाग्रदेवयदाजीवो मनोराज्यकरोतिहि ।
 जाग्रत् स्वप्नद्वयस्य जाग्रत्स्वप्नद्वयते । लोकप्रसिद्धोय स्वप्न सस्वप्नइतिकथ्यते जातेपि-
 जागरेजतो स्वप्नदृष्टार्थमासनम् । प्रत्यक्षमिवसत्कारास्वप्नजाग्रत्तुच्यते । पञ्चस्था-
 परित्यागेसुपुत्ति सप्तमीमतेति । केनचिप्रकारमेवेन विलक्षणाजप्यवस्थाविशेषा विद्या-
 रण्यचित्सुप्तादिभिर्दर्शितास्तुप्रकृतेतत्तद्ध्येम्यपवावगस्यतइति प्रासंगिकवस्तुविसारादि-
 रम्यते ॥ स्वप्नेपि स्वप्नातर स्वप्नस्वप्न तादृशस्वप्नविरामे पूर्वस्वप्नपूव जागरण स्वप्ननाम-
 दवस्था ॥ तद्व्यस्येति ॥ स्वप्ननामदवस्था ॥ तथाच भवन्मते स्वप्नजाग्रदवस्था
 स्थपदार्थाना यथा स्वप्नस्वप्नापेक्षया चिरादावस्तथा प्रपञ्चस्य सर्वस्वप्नापेक्षयाऽतिचि-
 रादपि सइति साधर्म्यस्यसिद्ध्या चिरकालावस्थानोत्तरमपि याचोऽजगतोन स्वप्नादि-
 तोवैधर्म्याऽपादक ॥ देशालयादौद्वारस्तंभादिजटितशुक्तिशकलेषु कस्यचिद्बहुदिना-
 वधिरजतबुद्धेरनुवर्तनेऽपि उत्तरक्षण एव बाधितरजताद्वैधर्म्यं चिरकालानुवृत्तमिष्यारमते
 न शक्य धनुम् ॥ यथा कथचिद्वैधर्म्यस्य तु सर्वत्रैव सभवेन तत्रापि वैधर्म्यामहे सति
 साधर्म्यव्यवहार एवोच्छिद्येत ॥ तद्विधत्वे सति तद्वत्तभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थं
 स्यात् ॥ भूय पदेन यत्किंचिद्वैधर्म्यं सर्वत्र सुलभ मूलेणिविवक्ष्यते ॥ अतोज्ञाननिवर्त्यत्व-
 बाध्यत्वमायिकवादिभूयोधर्माणा प्रपञ्चे स्वप्नादौ बाणीकारासाधर्म्यस्यैव सिध्यासूत्र-
 विरोधस्तदवस्थ ॥ किञ्च न स्वप्नेत्यादिमिथ्यात्वम् ॥ सदसत्त्वाभ्यामनिर्यचनीय-
 त्वम् । असत्त्वत्वं ॥ सन्मात्रभिन्नत्वं ॥ इदं तन्मतमेवानुसृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्तत्त्व
 सत्यमित्येत्यार्थांतरम् ॥ त्रेकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति मिथ्यालक्षणमद्वैत
 सिद्ध्यादिपुस्पष्ट ॥ स्वाध्यायत्वेनेत्यादि ॥ इदमपिलक्षणचित्सुखेन (परिच्छेद १
 कारिका ११) सर्वेषामपिभाजानास्वाध्यायत्वेनसम्भते ॥ प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रति-
 भृपात्मतेतीति सगृहीत । तत्रैव “धटपटादीनाभावानांस्वाध्यायत्वेनाभिमतास्तत्त्वादयोयेत
 जिष्टात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनेपामिथ्यात्व नहितेयामन्यत्रसत्तासभवति तत्रापिचेत्सा
 नस्यात् तदारातेपादुकन्यायेनसृपात्वमेवपर्यवस्येत्” इतिव्याख्यातमपि ॥ तत्रास्तत्वेनेति
 मा प्रा० ३१

प्रापचिकधटादिषु प्रागुक्तलक्षणासत्त्वेन ॥ अविद्यादशायातेषां सत्त्वांगीकारे वर्तमानकालिक-
प्रतिषेधाप्रतियोगित्वस्यापत्यास्वाश्रयभूताविद्यानिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यापत्याच-
तेपुलक्षणासत्त्वमिति भावः ॥ अशिन इति ॥ चित्सुखकृतप्रत्यकृतत्वप्रदीपिकायां प्रथम-
परिच्छेदे प्रागुक्ताग्रिमेय (१२) कारिका ॥ विवृताचतत्रैव “विमतपट एतत्तन्तुनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगी अवयवित्वात् पटान्तरवत् एवमेव तद्गुणकर्मजालादयोऽपि एतत्तन्तुनि-
ष्ठाभावप्रतियोगिनः तद्रूपत्वात् इतरतस्तद्रूपवदिति एवमादिप्रयोगास्सर्वत्रोहनीयाः”
इति ॥ एवचाशिनः पटादयः स्वाक्षा तत्त्वादयः एतत्तन्तुपुपटोनास्तीति प्रतीतिसाक्षिका-
त्यन्ताभावस्य पटादयः प्रतियोगिन इत्यर्थः ॥ अविद्यादशायासत्त्वांगीकारे तद्बोधो स्पष्ट एव ॥
एतदनुरोधेन प्रतीतिकालेषि पदार्थात्यन्ताभावस्वीकारे तु साधर्म्यगलेषां दुकावदापतितः ॥
यस्तु तस्तु तत्तत्त्वाविद्याकार्यस्य स्वप्नादेः तन्निवृत्त्यानिवृत्तिर्मूलाविद्याकार्यस्य प्रपञ्चस्य च
तन्निवृत्त्यानिवृत्तिरिति स्वप्नादिजगत्प्रपञ्चयोः स्वसाक्षात्कारणाविद्यास्थित्यधीनस्थिति-
कथनेन तन्निवृत्तिनिवर्त्यत्वेन च साधर्म्यमबाधमतः सुखं सूत्रविरोधः धर्म्मिद्वैधर्म्यं
तु संध्यासजायतीत्येवमपि घटादिषु प्रतिष्यक्तिः अस्य वक्तुमिति किन्तेन ॥ नामांतरस्येति ॥
घटः कुम्भ इत्यादिपर्यायरूपस्य ॥ नहि घटात्कुम्भो भिन्नो भवति ॥ निषेधेनेति सूत्र-
तानिषेधेन ॥ अनुद्धारादिति ॥ त्वन्मत इति शेषः ॥ अहंतादेरिति ॥ इद-
मत्र हृदयम् ॥ महत्वादेः अहंतादेरपि प्रपञ्चत्वमस्मत्समतमिव दर्शयित्वा सूत्र-
विरोधोदत्तः ॥ ययः तु मिथ्यापदार्थानां प्रपञ्चत्वमेव ॥ वदामः ॥ नहि जाग्रदव-
स्थायाऽनुभूतमात्रेण प्रपञ्चत्वं ज्ञेयं वक्तुम् ॥ शुक्तिरजतगधर्म्मनगैर्गन्धप्रादिकादिषु
तत्त्वसगात् ॥ नचेष्टापत्तिः सूत्रादिपदेन परिगृहीतेभ्यस्तेभ्योपि वैधर्म्यस्य
प्रपञ्चे बोधनात् ॥ तेषां प्रपञ्चात् पातित्ये तदनुपपत्तेः ॥ आदिपदेन तेषां समग्रहस्तु
तथापि समतः ॥ शक्याचार्यैः “एवमायादिव्यपियथायथाच” इति ध्यायानात् ॥
अतः शुक्तिरपतादियससारप्रभासलीलादेरपि सूत्रादिपदेन समग्रहः ॥ मिथ्यात्वाविशो-
पान् ॥ तेन ससारादिवैधर्म्यमपि प्रपञ्चेऽभीष्टमेवास्माकः ॥ अतो न सूत्रविरोधः ॥ नापि
सूत्रासगतिः अहंतादौ भ्रमप्रसाधर्म्यस्येष्टत्वात् ॥ एतेनैव (अहंतादिषु व्यभिचारेण
सूत्रासगतिश्चे) त्यादितदुक्तिरपान्तेत्याहुः ॥ नकोपीति ॥ पदमादधातीति ॥ अस्म-
न्मते चरणमादधाति ॥ लेशतोपि नापद्यत इत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ जाग्रदवस्थायामनुभू-
यमानानां शुक्तिरजतसमारादीनां प्रपञ्चत्वं स्वीकृत्य अत्रापि समग्रहः ॥ सूत्रस्य चकारपरिगृही-
तत्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याधान इत्यर्थः समर्थयितुमाहुः ॥ किञ्च प्रपञ्चस्येत्यादि ॥ मत-
द्वयेऽपि याज्ञप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाद्विज्ञानवादिनो मायावादिनश्च मोक्षमाधनेषु प्रवृत्तिर्न
स्यात् ॥ प्रवृत्तेर्गुरुताद्यादिबाह्यायतनत्वात् ॥ बाह्यार्थानां चासत्त्वादिति भावः ॥

एव च सर्वप्रपञ्चकारणात्मना सत्यप्येति सिद्धम् ॥ किञ्च अस्ति-
भातिप्रियरूपनामचेत्यशपञ्चक आद्यप्रयं ग्रहरूपमायारूपद्वयपरमिति
यन्नामरूपयोर्मायिकत्वमुक्तं तदसंगतः ॥ अस्तिभातिप्रियरूपाणां

ब्रह्मत्वेन कथितानामपि मायिकत्वापत्तेः ॥ नामरूपयोर्यथा कल्पित-
सामानाधिकरण्येन प्रतीतिः घटादिसत्त्वे सत्त्वं तदभावेऽभावस्तथै-
वास्तिभात्यादीनामपि सामानाधिकरण्येन भानात्तेषां मायिकत्वं
नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् ॥ नच तेषां ब्रह्मस्वरूपत्वान्नमायिरत्व-
मिति वाच्यं ॥ " तदात्मनस्वयमकुसुत ॥ बहुस्यांप्रजायेय नामरूपे-
व्याकरवाणी " त्यादिश्रुत्यानामरूपयोरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात् तस्माद-
स्तिभातिप्रियंरूपं नामचेत्यंशपंचकमित्याद्यसंगतमेव ॥ नामरूपयो-
र्मायिकत्वे प्रमाणाभावात् ॥ पचानामपि ब्रह्मरूपत्वात् ॥ " नाम-
रूपादिमुक्त " इत्यादिश्रुतिस्तु विदुषो ब्रह्मणि लयावस्थायां पृथक्-
नामरूपाभावं प्रतिपादयति नतु नामरूपयोर्मिथ्यात्वम् ॥

सहस्राक्षे एवचेत्यादि श्रुतिः संगतेत्यत्र भागं दूषयति ॥ एवं च सर्वं इत्यादिना ॥ नतु-
नामरूपयोर्मिथ्यात्वमित्यंतेन ॥ सत्यपवेतिसिद्धमिति ॥ " एतदात्ममिव
संस्तस्य " इत्यादिश्रुतिभिः (अ० २ पा० १ सू० १६) " सत्तावावरस्य " (सू०
१८) " युक्ते शब्दात्तराद्य " इत्यादिसूत्रैश्च सिद्धं ॥ यदि सूत्रकारोऽस्य मायामात्रतामभि-
प्रेष्यति हि मायामात्रं त्वित्यनेन सध्यसृष्टेरिव अस्यापि तथात्व स्पष्टमेवाऽसाधयिष्यत् ॥
साधयति तु अस्य तदनन्तरं सत्यं अमत्रापदेशस्य चाग्याकृतत्वापरत्वं स्वमसृष्टेरिव च
मायामात्रत्वं ॥ अतः सकार्यवादपृथक् सूत्रकाराभिप्रेतः ॥ अत्र " असद्वक्तृणादुपादान-
ग्रहणात्सर्वसमवाच्छकस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सकार्यं " इत्यादयः साध्यायुक्ता-
युक्तयोऽप्यनुसंधेयाः । किंचास्तिभातीत्यादि ॥ अयमभावः ॥ यत्तु (एतयोर्मायारूप-
त्वस्य दर्शितत्वा) त्रिभुक्तं तत्तु पूर्वनामरूपयोर्मायिकत्वस्य आपत्तेनोपपादनस्यादर्शनानु-
ष्टम् ॥ किञ्च तयोर्मायिकत्वं युक्तिसिद्धमिदं युज्यते श्रुतिसिद्धमिति वा ॥ नाद्यं वा या
युक्तिर्घटनिष्ठनामरूपयोस्तथावसाधिकीर्येत सा सा तस्मिन्नास्तिवादीनामपि तथात्व
साधयेदेषेति " आद्यत्रयमन्नरूप " इत्यभ्युपगमविरोधः ॥ तयोरेष्यत्वादिना प्रतीय-
तइति तयोरेष्यशत्रयं सत्यमशब्दयः सिध्येतिस्वीकारेऽनवस्था ॥ " नमैवेनैतज्जहाति ॥
यदेजतिजगति यच्चैष्टेतिनाम्नोभागेऽयं " इत्यादिकश्चैतमानमप्यत्रानुसंधेयम् ॥ युक्त्य-
नुकूलत्वात् सुषिष्ठिरादिनामभिरद्यापि व्यवहारात् ॥ सर्वयामिथ्यात्वे तन्नामोच्चार-

एवच सर्वनामरूपात्मकजगन्मायिकमिति सिद्धम् ॥ एतेन अस्तिभातिप्रियरूपनामचेला-
शपथकम् ॥ आद्यत्रयब्रह्मरूपमायारूपद्वयपरमिति यन्नामरूपयोर्मायिकत्वमुक्तं तदसहमाने
न जगद्रूपं द्वयं परमिति पाठस्य कथयित्वसमतात्प्रतिपादनायनामरूपविभेदेजगत्तीडतियो-
यतइति स्वगुह्यसमतिमुपयस्येधरस्य नामरूपयोः प्रकाशकत्वे कर्तृत्वानामरूपयोरीधररूपत्व
यदुक्तं तदपि निरस्तम् ॥ एतयोर्मायारूपत्वस्य दर्शितत्वात् ॥ अन्यथा पचानामपि ब्रह्म-
त्वेन त्रयाणां विशिष्य तद्रूपत्वमन्येन न संगच्छेत ॥ अतएव विद्वान्नामरूपादिमुक्तइ-
ति श्रुतिः संगता ॥

णपूर्वकधाद्वादिष्यवहारोच्छेदप्रसगाच्च ॥ न द्वितीय ॥ तयो सत्यतायाएव श्रुति-
 सिद्धत्वात् ॥ बृहदारण्यके तृतीयाध्यायेऽत्यग्राहणे “ त्रयमाहृदनामरूपकर्मते
 पानाम्नावागित्येतदेपामुक्थमतोहिसर्वाणिनामान्मुत्तिष्ठत्येतदेपा ५ सामैतद्विसर्वा-
 मभि सममेतदेपाग्रहैतद्विसर्वाणिनामानिनिभर्त्ति ॥ अथरूपाणाचक्षुरित्येतदेपामुक्थमतो
 हिसर्वाणिरूपाण्युत्तिष्ठत्येतदेपा ५ सामैतद्विसर्वैरूपै सममेतदेपाग्रहैतद्विमर्गाणिरूपाणि-
 विभर्त्ति ॥ अथकर्मणामात्मेत्येतदेपामुक्थमतोहिसर्वाणिर्मर्गाण्युत्तिष्ठत्येतदेपा ५ सामैत
 द्विसर्वै कर्मभि सममेतदेपा ग्रहैतद्विसर्वाणिकर्माणिविभर्त्ति ॥ तदेतन्नय सदेकमयमा-
 त्मात्मोएक सन्नैतन्नय तदेतदमृत सत्येनच्छन्न प्राणोवाअमृत नामरूपेसत्यताभ्यामयप्राण-
 मृच्छ ॥ इति श्रूयते ॥ अथस्तुतत्रैवाध्याये चतुर्थमग्राहणेपूर्वं “ आत्मेवेद ममभासीत् ”
 इति सर्वस्यात्मरूपत्व प्रतिज्ञाय अग्रे सृष्टे पूर्वमव्याकृतस्य जगतोनामरूपाभ्या व्याकरण
 मुक्त तदेतत्प्रपचयितुमिदमुच्यते ॥ तत्र इद परिदृश्यमान वैनिश्चयेन ग्रथमेव कि तत् त्रय
 तदाह नाम रूप कर्म इति ॥ तेपा नामादीना मध्ये नाम्ना व्याकृताना घटपटादिशब्दाना
 वागित्येतत् वागिन्द्रिय समष्टिरूपा भगवतोवाग्ना एषा उक्थमुपादानकारण हि यत्
 अतोवाच सकाशादेव सर्वाणि नामानि उत्तिष्ठति अनुभवयोग्यानि भवति ॥ एतत्
 वागित्येतत् एषा विदोषभूताना नाम्ना साम समत्वात्सर्वेषा सामान्य ॥ तदेव विवृणोति ॥
 हि यत् एतत् सर्वैर्नामभि सम मृदिव घटादिभि ॥ एतत् एषा नाम्ना ग्रह आधार-
 भूत ॥ तदेवाह एतत् हि यत् सर्वाणि नामानि विभर्त्ति धारयति पुष्पाति च ॥ अथ
 रूपाणा रोहितपीतादीना व्याकृताना चक्षुरित्येतत् चक्षुरिन्द्रिय तत्समष्टिभूत त्वद्वाप्य
 भगवच्चक्षुर्वा उक्थ उपादानकारण इत्यादिपूर्ववत् ॥ “ त्वष्टारै रूपाणिविकुर्वत विपश्चि ॥
 त्वष्टारूपाणामधिपति ” इत्यादिश्रुत्यतरात् ॥ अथ कर्मणा नानाचेष्टारूपाणा आत्मेत्ये
 तत् शरीर समष्टिभूत विराट्स्वरूपवा ॥ उक्थ उपादानकारणमित्यादिपूर्ववत् ॥ तदेतत्
 पूर्वोक्त नामरूप कर्मेति त्रय त्रिधादृश्यमान सत् एक ब्रह्मरूपत्वात् घटकुटिकाशरावा
 मृदिव ॥ तदेवाह ॥ अयमात्मेति ॥ नामरूपकर्माण्यात्मा ग्रहैव ॥ आत्मशब्द परब्रह्म-
 पर ॥ एतेन “ आत्मेवेदममभासीत् ” इति दृष्टीकृत ॥ ननु वागाद्युपादानकानामेषा
 कथमात्मत्वमतवाह ॥ आ मा उ एक सन् पूर्वोत्तरमणेच्छया एतन्नय वागादित्रयरूपो-
 पिसएव ॥ प्रगृह्यत्वान्नसधि ॥ त्रिधाकरणस्य फलमाह ॥ तदेतदमृतसत्येनच्छन्न ॥ अमृत
 अरुणमलदह्य स्वस्वस्व सत्येन अमिष्याभूतेन कार्येणाच्छादित ॥ तदेतत्पुटीकरोति ॥
 “ प्राणोवाअमृत नामरूपे सत्य ” इतिप्राण सर्वक्रियाशक्ति सर्वजीवनहेतु परमात्मा
 अनुगमाद्यधिकरणबोधित ॥ ताम्यामय प्राणच्छन्न ॥ ताम्या व्याकृताभ्या नामरूपाभ्या
 अय प्राण परमात्मा पिहित ॥ सर्वनामासर्वरूप सर्वात्मक सन्नपि श्रीहेच्छया
 तत्तद्रूपे तत्तन्नाम नियमनाद्रूपाणा नाम्ना च भेदादिदानीं परस्परानतिप्रसक्तपरि-
 च्छिन्नतत्तन्नामरूपा पृथक्पृथक्स्वदायाएवानुभूयते न ॥ सर्वरूप परमात्मा ॥
 अत स्वव्याकृतसत्यनामरूपाभ्यामेवाय पिहित ॥ अतएव नानाव्यवहारा ॥ एतदेव

तद्वाकरणस्य फलं ॥ व्याकरणप्रकारस्तु व्युत्पद्यते ॥ तत्र वस्तुतः स्वाभाविकमर्पाकारसर्वरूप-
स ॥ “यदेकमव्यक्तमनतरूपं विधुं पुराणं तमसं परस्तात् ॥ विधुतश्च धुन्विधुतो-
मुत् ॥ सहस्रशीर्षापुरय ॥ समोमशनेन समोनागेन ॥ सर्वतः पाणिपादात् ” इत्या-
दिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ कचिद्रूपस्य निषेधस्तु लोकद्वयव्याकरणात्परिच्छिन्नमात्रस्यैव “नम-
द्देतिष्ठतिरूपमस्ये”तिबृहन्नारायणश्रुते ॥ अतएव अनतरूपस्य तमसं परस्तादिति
प्रकृतित् परत्वमुक्तं ॥ अधिकं च साकारवादे वक्ष्यते एव नामानि सर्वाण्यपि तस्यैव
वाचकानि ॥ “ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपगम्यात्मानं नामानिसर्वाण्यपिमाविशति”
इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ सर्वेषां तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता ॥ अन्येषां व्यवहारार्थमि-
ष्यते व्यग्रहर्तृभिरित्यादि महाकौर्मादि स्मृतिभ्यश्च ॥ “अनामाऽगौत्र” इत्यादौ इचि-
क्षिषेधस्तु लोकद्वयव्याकृतस्य परिच्छिन्नमात्रस्य नाम्नएव गोत्रादिसाहचर्यात् ॥ एव
“॥ सर्वनामास च सर्वरूप ” इत्यादीनि धीभागवतवाचनान्यप्यनुसंधेयानि ॥ नमो-
स्तनताय सहस्रमूर्तये सहस्रनाम्ने पुरुषायशाश्वते इत्यादीनिच ॥ अत्र सहस्रशब्दो
ऽसत्यपर एव स्वयमेव वस्तुतः सर्वरूप सर्वनामा सन्नपि यत्र क्रीडार्थमात्मनइदं जगत्
सितक्षति तदा नामरूपविभागमतरा घटोऽयं पटोऽयमित्यादिनानाव्यवहाराणामसम-
यान् ॥ सदशादाविष्कृतपञ्चमहाभूतादीभ्यस्तत्तदेकैकं स्वीयं रूपं पृथक्पृथक्गाविष्कृत्य तत्र
तत्रस्वनामसमुदायात्तत्तन्नामानि पेदाएयस्वरूपानुरोधेन नियमयति ॥ अतएवेदानीं
नामरूपयोः परिच्छेदोद्दिश्यते ॥ कसुमीत्रादिमदेव घटस्य रूपं घटं कलशइत्यादीनि परि-
गणितान्येव नामानि इति ॥ इदमेव नामरूपयोर्व्याकरणं ॥ अतएव च श्वेतकेतुविद्यायां
“सैयदेवतैक्षत” इत्यादिना “नामरूपेव्याकरवाणि” इतीच्छा तव “नामरूपेव्या
करोत्” इतिव्याकरणं चास्मायते ॥ यदि नामरूपे विप्रतीकमेकं स्याताम् तर्ह्यभातस्ये-
श्वरस्येक्षणगोचरौ न भवेताम् नचात्र “अनेनजीवेनामनानुप्रविश्ये”तिश्रवणाज्जाम-
रूपेजीवकल्पिते एवेतिशय इमामेवावकाशमपाकर्तुं प्रवृत्ते (अ०२ पा०४ सू०२०)
‘सज्जामूर्तिंकृत्स्नितुत्रिवृत्कुर्वन्तुपदेशात्’ इत्यधिकरणेपरमात्मनैवतेव्याकृते इति-
सूत्रकृत्यावस्थापनात् सूत्रार्थस्तुसज्जामूर्त्यो नामरूपयोः कृत्स्नि निर्मणित्रिवृत्कुर्वन्-
त तेनोक्तानिप्रविश्यैकैकमितरसगतकुर्वन्त परमात्मनएव ॥ ननुजीवस्यत्रिवृत्कर-
णात्पूर्वं शरीराद्यनिष्पन्नातत्प्रवृत्तेरेवायोगादित्याशयः ॥ कुतएतन् उपदेशात् उप-
समीपेतस्मिन्नेववाक्ये त्रिवृत्करणस्यनिरूपणादितिज्ञेयं ॥ तुर्जीवकनृत्प्रवशवानिरासा-
र्थं ॥ मग्न्याप्येपीद् सूत्रमेवपरमेव ॥ यदितुनामरूपेजीवाविद्याकल्पितेनमविष्य
तानतर्हिसूत्रकार एवव्यवस्थापयिष्यत् ॥ अतोतत्तयोर्मित्याश्रयत्वादिस्मृतं ॥
व्याकरणप्रकारश्च बृहदारण्यके तृतीयेऽध्याये पुरुषप्रतिप्राज्ञाणाख्ये चतुर्थप्राज्ञागे (एतद
७) “तद्वदतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाम्यामेवव्याक्रियतासी नामापमिदंरूप इति
तदिदमप्येतर्हिनामरूपाम्यामेवव्याक्रियतेऽसौ नामापमिदं रूपइतिमप्यबृहद्वप्रतिष्ठ”
इत्यादिषु श्रूयते ॥ एव छांदोग्यबृहदारण्यकादिषु नामरूपव्याकरणं स्पष्टयारभे परमात्मनैव

कृतमिति स्पष्टतया श्रावणादनन्यगतिलभ्य तु तयो परमाभेक्षणगोचरत्वं तदा वस्त्वतरा-
भागात्परमात्माभिन्नत्वं सर्वेषां तेषां स्वभावतस्तदीयस्य च ननु यदिनामरूपे न जीवकृतिपते
किंतीश्वरेणैव स्येतत्तद्रूपेतानि तानिनामानि स्वरूपयेदानुसारासकेतितानि तर्हि जीवानां
कथतस्सरेतग्रहइति चेत् ॥ परमात्मन सकाशात्प्रथमोत्पन्नेन ब्रह्मणा सकेतो गृहीतस्ततो-
ऽन्यै परपरयेति जानीहि ॥ जीवकृतिपतयेतु तेषामनेकत्वादेर्केनयमिन् रूपेण जइतिसके-
त्येतत्तस्मिन्नेव जीवातरेणाश्वहीतीति महत्येव्यवस्थास्यात् ॥ जीवैकत्वेतु यधमोक्षादिव्यवस्था-
भग ॥ कल्पितरूपस्यै सकेतप्राहकपरपरादिकचनावेक्ष्येत अमेवृद्धोपदेशापेक्षाभावात् ॥
सत्कारजनकयो प्रतीयमानातिरिक्तसत्यनामरूपयोर्ब्रह्मणि तस्मादृश्यस्य च त्वन्मतेव-
क्तमशक्यवत्त्रादपि न कल्पनोपपत्तिरिति दिक् ॥ परमेश्वरः स्वयम्यावृत्त्य ब्रह्मणस्येत
प्राहितवानित्यत्र मानतु पुरुषसूक्ते “येदाहमेत पुरुषमहात् ॥ आदित्यवर्णं तमस-
स्तुपारे । सर्वाणि रूपाणिविचित्र्यधीर । नामानि कृत्वाभियदन्यदाऽऽस्ते । धाता पुरस्ता-
द्यमुदाजहार । शक्रं प्रविद्वान् अदिशश्चतस्र ” अर्थस्तु ॥ अहमब्रह्मा एतत्पूर्वोक्तं महात्
पूज्यव्यापकं च पुरुषपरमेश्वरं वेदजानामि ॥ कीदृश आदित्यवर्णनिरतिशयप्रकाशस्वभावः ॥
ननु वेद्यत्वात्सधर्मकत्वाच्च प्रकृत्यत्रच्छिन्न स्यादिति शकानिरासार्थमाह ॥ तमसस्तुपारे ॥
तु शक्तानिरासे ॥ प्रकृते परतोषर्तमान ॥ तादृशस्य वेदनेऽकरणमाह ॥ सरणीति ॥
यत् यस्मात् य परमात्मेति वा सर्वाणिरूपाणिविचित्र्य सृष्टिकाले पृथक्कृत्य धीरोऽनु-
द्विप्तं पूर्वसर्गानुसंधायीतियावत् ॥ तेषानामानि कृत्वा सकेत्य अभिवदन् मा सर्वत
शिक्षयन् आसे ॥ तस्मात्तवा अहयेदेत्यन्वयः ॥ तेन स्वेच्छयैव मज्ज्ञानगोचर सोभूदिति-
भावः ॥ एव धाता ब्रह्मा पुरस्तात्सृष्ट्या अभिकाले यनामरूपव्याकर्तारपरमात्मान उदाजहार ॥
तत्र शक्रं ब्रह्मणशक्तिमान् इन्द्रं प्रविद्वान् श्रोतां प्रदिश आधिदैविकयो दिग्देवता
श्चतस्रश्च भ्रोग्य ॥ इति ॥ अत्रापि तमस-पारे वर्तमानस्य रूपनामविभाजकं दकथने तयो-
र्मायिकं वशकं निराकृता ॥ एव ब्रह्मण एव नामरूपप्रादुर्भावः प्रथममुडकाद्यखंडेभूयते
“तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमज्ञचजायते” इति ॥ एव नामरूपयो सत्यत्वादेव तर्कपादे
(सू ५) “भौतपित्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सबधोऽप्यतिरेकस्यार्थेनुपलब्धे तन्प्रमाण
बादरायणस्यानपेक्षत्वात्” इत्यधिकरणे जैमिनिना शब्दार्थसंबधस्य नित्यत्वं निर्णोत ॥
महामाप्यकृता च पस्पशान्हिके “सिद्धेश-दार्थसंबधे” इति वार्तिक “सिद्धेशब्दे
अर्थसंबधेयेति” इत्यादि विवृण्वता सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायता च दर्शपर्यायता च
दर्शयता नामार्थतत्संबधाना त्रयाणामपि नित्यत्वं स्वीकृतम् ॥ शब्दानामपि नित्यत्वं
तत्रैव जैमिनिना (सू ६) “कर्मैकतत्रदर्शनात्” इत्यादिषट्सूत्र्याक्षिप्य (सू १२)
“समतुतत्रदर्शनम्” इत्यादिभि “लिङ्गदर्शनाच्च” तत्तैर्द्वादशभि सूत्रैर्युक्ती “वाचाऽ
विरूपनित्यया” इत्यादिप्रमाण चाश्रित्य सम्यक्समर्थितम् ॥ उत्तरतत्रेपि (अ १ पा. ३
सू २८) शब्दइति चेन्नात प्रभवत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ” इत्यादायेतत्सुष्ठु प्रपचित ॥ तेन
प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीवितन्वताऽनस्य सर्वास्मृतिर्हृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलात्यत

इतिषेदरूपशब्दस्य ब्रह्माभिन्नत्वबोधकानि श्रीभागवतादिवाक्यानि (अंश. १ अ. २२)
काव्यालापाश्रये मेचिद्वीतकान्ययितानिच ॥ शब्दमूर्तिधरस्यैतेविष्णोर्ंशामहात्मनइ-
त्यादीनि लौकिकशब्दानामपि तद्रूपत्वप्रतिपादकानि विष्णुपुराणप्रथमांशादिचचनानि
चानुकूलानि ॥ रूपनित्यत्वं चाधिकं साधयिष्यते ॥ एवं नाम्नः अमायिकत्वादित्यत्याङ्ग-
गवद्रूपत्वादेव नारायणप्रपाठके “यदेजतिजगतिपद्मचेष्टतिनाथोभागोऽयं नाशेन्वाहा”
इति श्रूयते ॥ तस्मान्नामरूपयोर्मयिकत्वकल्पनं नामरूपे सत्यमिति पूर्वोक्तादिश्रुतिगत-
साधितमेव ॥ यद्य (पञ्चानामपि ब्रह्मरूपत्वेन) स्यादि तदकिंचित्करम् ॥ अस्माकं
तद्वचनस्वीकारे निर्वैधाभावात् ॥ जगद्रूपेण परिणतस्य सन्निधानंदरूपरयैवास्तिभातिप्रिया-
त्मनाप्रतीतिर्नामरूपयोस्तु परिच्छेदमात्रेण कार्यत्वमिति त्रयाणां विशिष्य तद्रूपत्वकथन-
स्यापि कर्धचिरसंभवाच्च ॥ याऽपि “विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः” इति श्रुतिर्दर्शिता । साऽपि
न तयोर्मिध्यात्यदर्शिका ॥ इदं हि वाक्यं तृतीयखंडके द्वितीयखंडे पठ्यते “यथानद्यः
स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तेगच्छन्तिनामरूपे विहाय ॥ तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्पर-
पुरुषमुपैतिदिव्यम्” इति ॥ अत्रोक्तरीतिकव्याकरणदत्तापरिच्छिन्नाद्विमुक्तदशायां
स्वदेहमात्रनियतान् नामरूपाद् विमुक्तइति तत्रार्थः अतएव नामरूपादित्येकवचनं ॥
नामविशेषविशिष्टाद्रूपाच्छरीरादिति वा समुद्रेप्रविष्टायानयानहि रूपं नश्यति ॥ किंतु
समुद्रपूर्वांतर्भवति आधारस्य तत्रैवास्तेगत्तत्वात् ॥ अंतर्भूतत्वादेव पृथक् रूपानुपलब्ध्या-
त्तेन नास्ति तदा व्यवहारः ॥ किंतु समुद्रइत्येव सः ॥ एवमत्रापि ब्रह्मभूतस्य
स्वदेहमात्र नियतपरिच्छिन्ननामरूपस्यागासर्वरूपत्वं सर्वनामत्वं च सिध्यति ॥ अतएव
तत्र “निरंजनः परमं सान्ध्यमुपैति” इति पूर्वमुक्तं ॥ नत्वनया श्रुत्या तयोर्मिध्यात्वं
बोध्यते ॥ मिध्यात्वे ततोविमुक्तिरपि न वक्तुमुक्ता ॥ नहि दशशृंगान्धर्वनगराद्वा
कोऽपि मुच्यते ॥

यस्तु (अत्रोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्यौत्सर्गिकस्य
विधेये भाननिर्वाहाय ज्ञानसमकालमेव मुक्ति) रित्युक्तं तन्न
साधीयः ॥ यथा द्रव्यं गुणवदित्यादौ द्रव्यत्वसमकालिकत्वं गुणे
भासते तथाऽत्र भानासंभवात् ॥ तथाहि ज्ञानपदेन ब्रह्मात्मकं ज्ञानं
विशक्षितमखंडाकारवृत्तिरूपं वा ॥ नाद्यः तादृशज्ञानस्याधुनापि
सत्त्वेन मुक्तेश्चासत्त्वेन ज्ञानसमकालत्वस्य मुक्तावसंभवात् ॥ तादृ-
शज्ञानस्य नित्यत्वाच्छ्रवणाद्यसाध्यत्वेन तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥ न
द्वितीयः अखंडाकारवृत्तेः स्वल्पकालावस्थायित्वेन मुक्तेश्च स्वरूपा
वाप्तिरूपायानित्यत्वेन ज्ञानोत्तरयावत्कालावस्थायित्वेन वा तत्सम-
कालत्वासंभवात्किंच ज्ञानसमकालमेव मोक्षस्वीकारे जीवनमुत्तय-
भावः स्यात् अज्ञानस्य ज्ञानेन नाशे उपादाननाशादेहादीनामपि
नाशात् नचापरोक्षज्ञानकल्पपरोक्षज्ञानवत्येव जीवनमुक्तिव्यवहार-
इति वाच्यं तत्प्रतिपादकश्रुत्याद्यभावेन तादृशज्ञानसत्त्वे प्रमाणाभा-

चात् अपरोक्षकल्पमित्यनेनापरोक्षन्यूनत्वविवक्षणे शास्त्राच्छाब्दज्ञानवतामपि तादृशज्ञानसत्त्वेन जीवन्मुक्तिप्रसंगः एतेनाज्ञानसंबन्धिन्याआवरणशक्तेरेव विद्ययाविरोधइत्यादिकमप्यपास्तं ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वेन तन्नाशे तदीयशक्तेः सत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् नहि बह्विनाशे बह्विशक्तिरस्तीति कस्यापि संमतं वस्तुतस्तु पारिभाषिकतादृशज्ञानएव मानाभावेन तस्यशक्तिद्वयकल्पनं तेन जीवन्मुक्तिव्यवस्थापनं च दूरापास्तं ॥ त्वदुक्तपक्षाणां “ तस्यतावदेवचिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये ॥ अनारब्धकार्येणैवतुपूर्वेतदवधेः ॥ भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यतेइत्यादिश्रुतिसूत्राभ्यामप्रतीतेः इत्यादिश्रुतिसूत्रादिसिद्धा) इतिकथनमसंगतं ॥ नहि तादृशश्रुतौविक्षेपावरणयोः प्रतिपादकं पदमस्ति येन तादृशश्रुतिसिद्धत्वं तस्य स्यात् ॥ सूत्रयोस्तथ्यमर्थः ॥ ननुदेहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वाद्ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिरेवंसति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरुपसत्याविसाधनासंभय “ आचार्य्यवान्पुरुषोवेदे ” तिथुतेस्तदभावेन ज्ञानमार्गोच्छेदेन मुक्त्युच्छेदप्रसंगइत्याशंक्य समाधत्ते ॥ “ अन्नारब्धकार्येणैवतुपूर्वेतदवधे ” पूर्वं पूर्वसूत्राभ्यांज्ञाननाशयत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्येते नाशेपेक्षित्वनारब्धं भोगायतनरूपं कार्यं याभ्यां ते एवेत्यर्थः ॥ नन्वितरनिरपेक्षं ज्ञानं स्वशक्त्यैवाग्निरेधइव कर्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं तथा सत्यशेषमेव तदहतीति वक्तुं युक्तं ॥ ननु सशेषं शक्तेरविशिष्टत्वात् ॥ नच कर्मनाशेऽपि संस्कारवशात्कुलालचक्रभ्रमिवचक्रासनावशाद्देहादिसत्तया प्रवचनाद्युपपत्तिरिति वाच्यं ॥ ज्ञानस्य सर्वतोवल्लवत्वात्सवासनस्य तस्य नाशनात् ॥ नहि महाशिलानिपाते चक्रभ्रमिरनुवर्त्तितुंशक्नोतीत्याशंक्यारब्धकार्याऽदहने हेतुमाह ॥ तदवधेः ॥ तज्ज्ञानेनारब्धकार्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वावधिरूपभगवदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगूढाशयः ॥ अतएवाग्नेतथावक्ष्यते ॥ “ अतोऽन्यापिहोकेषामुभयो- ” रितिसूत्रेण तस्यार्थस्तु एकेषां पुष्टिमार्गायाणां भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्मार्गं विनैव नाशोभवति ॥ कुतएतत्तत्राह ॥ अतःश्रुतेः कर्मणोज्ञाननाशयत्वनिरूपिकाया ब्रह्मविदप्यप्रवचनादिनिरूपणेनतदनाशयप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेष्वन्यपि श्रुतिः पठ्यते ॥ “ तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदः । साधुकृत्याद्विपतःपापकृत्या- ” मिति ॥ ज्ञानमोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्यास्याःश्रुतेर्विरोधपरिहारायावश्यंविषयमेदोवाच्यः सच मर्यादापुष्टिमेदरूपपवेति ॥ मर्यादा-

दामार्गे तु मणिमंशदिप्रतिवद्धशकेरमेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न
काचिद्धानिरिति सर्वमनवधम् ॥ अत एव श्रीभागवते “मृगदार-
काभासेनस्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशित” इति “उपमोगे-
नकर्माख्यव्यपनयन्नि”ति च भरतं प्रति घचनं गीयते इति
संक्षेपः ॥ द्वितीयसूत्रं “भोगेनत्वितरेक्षपयित्वासंपद्यते इति
भस्यार्यः ॥ इतरे अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाङ्गिन्ने स्थूललिङ्गशरीरे
क्षपयित्वा दुरीकृत्य अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनंतरं भोगेन-
संपद्यते “सोऽश्रुतेसर्वाङ्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिते”ति श्रुत्युक्तेन
भोगेन संपद्यतेइत्यर्थः ॥ श्रुत्यर्थस्त्वानंदमयाधिकरणे निरूपितः ॥
अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विनाचोक्तफलप्राप्तेर्व्यवच्छेदकस्तुशब्दः ॥
एवं च तादृशश्रुतिसूत्राभ्यामविद्यायास्तच्छ्रुतयोरावरणविक्षेपरू-
पयोरप्रतीतेस्तद्विध्याज्ञानमूलकएव (इत्यादिपक्षाश्रुतिसूत्रादिसिद्धा)
इत्यादिकः प्रलापः ॥ यदपि यथा कश्चित् क्षत्रियादिरित्यादि-
दृष्टान्तेन (ज्ञानिनोऽदृष्टाभावेपि स्यादष्टैरेव जीवन्मुक्तशरीरस्थितिः
क्षत्रियादिभिरेव कल्पिते) त्याद्युक्तं तदपि दृष्टान्तवैषम्यात् संभवति
क्षत्रियस्य काश्यां मरणं लोकेऽदृष्टं लोकांतरे च विमानादिवत्पत्यादि-
देहोऽपि पश्यनुगमनफलप्रतिपादकैस्तत्तत्स्मृतिवाक्यैरभ्युपगतव्यः
॥ अत्र तु ॥ गुरोर्मरणस्यादृष्टत्वाच्छिष्यस्य तादृशफलोत्पादकादृष्ट-
जनककर्मशोधकस्मृत्याद्यभावाद्द्वैषम्यं किंच गुरोः शिष्यादष्टैरेव
यदि शरीरादिकं स्यात्तदा पत्या पुण्यक्षये पत्यादीनामिव शिष्य-
नाशे गुरोरपि नाशापत्तिः यदि च शिष्यकल्पितगुर्वादीनां नाश-
स्वीकारादिप्रापत्तिरित्युच्यते तदा इष्टिच्छिष्यादप्याभ्युपगतः स
च पूर्वमेव खण्डितइति काशीमृतस्यादृष्टाद्यभावे काशीमरणान्मुक्ति-
रित्यादिका श्रुतिरेव प्रमाणं जीवन्मुक्तादृष्टाभावे तु न किमपि प्रमाणं
प्रत्युत भवन्मतएव “तस्यतावदेवचिर” मित्यादिका प्रारब्धकर्म-
सत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्विरुध्यते तस्मादन्येत्वित्यादिकोऽग्रंथोऽसंगत-
एव अधिकं तूत्तरभागे पष्ठखंडखंडनाभासखंडने चक्ष्यते ॥

सहस्राक्षे अत्रचोद्देश्यतेत्यादि खंडनेवक्ष्यतइत्यंतं भागं परिहरति । यत्तु अत्रचोद्देश्यते-
त्यादिना ॥ खंडनेवक्ष्यतइत्यंतं ॥ “तथाविद्वात्रामरूपादिमुक्तः” इत्यत्रविद्वात्तियुद्दिष्य
विमुक्तिविधेयाइति तस्याशयः । तत्रविद्वात्पदोक्तोद्देश्यतावच्छेदकं ज्ञानम् ॥ तदेतद्वि-
कल्प्य दूषितं ॥ तथाहीत्यादिना ॥ साधनानर्थक्याभावापाहुः ॥ ज्ञानोत्तरेति वस्तुतस्तु
तत्र ब्रह्मविदः अक्षरप्रवेशेन स्वदेहवर्तिपरिच्छिन्ननामरूपादिमुक्तस्याक्षरपरदिव्यपुरुषोपा-
यनमेव त्रिधीयते ॥ नतु विमुक्तपदं विधायकं वाच्यमेदमसंगत् ॥ देहादीनामपीति ॥
आदिशब्दात्प्राणेंद्रियांतःकरणानि ॥ अपिसहस्राक्षजीवस्यापि नाशः ॥ तन्मतेहि अविद्या-
मा, प्र. ३२

वच्छिन्नं अविद्यायां प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यं जीवः ॥ ज्ञानेनाविद्यानाशे तन्नाशोऽप्य ॥ नहि घटनाशे घटाकाशपदार्थोदर्यणनाशे तदधिकरणकप्रतिबिम्बो वाऽवतिष्ठते ॥ जीवनाशे च देहादेः स्पन्दनमपि न स्यात् अविद्यानाशे तदेकमूलकदेहादिकमपि नश्येत् ॥ तथाच जीवन्मुक्तिः सुतरां नोपपद्यते ॥ तत्प्रतिपादकेत्यादि ॥ श्रुतिषु हि “ग्रहवेदग्रहैवभवति” इत्यवधारणपूर्वकं ग्रहज्ञस्य सर्वथाग्रहभावउच्यते ॥ इदं ज्ञानमपरोक्षरूपमपरोक्षवा नायः तेनैवसर्वथाग्रहभावेऽन्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः ॥ नद्वितीयः जीवन्मुक्ते तदभावेन तस्य ग्रहभावानुपपत्तेः ॥ तथाच वक्ष्यमाणश्रुतीनां ग्रहभूतः प्रसन्नात्मेत्यादिस्मृतीनां जड- भरताविषु साक्षाद्ग्रहभूतत्वं वदतां पुराणानां च विरोधः ॥ किंच “नतस्यदेवाश्चनाहूत्या- ईशते” इत्यादिकं जीवन्मुक्तपरं परंमुक्तपरं वा नायः तस्यापरोक्षज्ञानाभावेन ग्रहभावा- लक्ष्या “आत्माहोपां संभवति” इति सर्वेषामात्मत्वस्यतत्रासंगतेः तद्विनाऽभूत्वभावस्या संभवात् ॥ नद्वितीयः देवादिभिस्तस्यविधातानामसंभवेन निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ एवं स्मृतावपि न शोचति न काक्षतीत्यादिकं जीवन्मुक्तिर्लिङ्गं ॥ अत इदं जीवन्मुक्तपरमेव अतएव तत्र वामदेवनामग्रहणम् ॥ नच सर्वेषामनारमन्यपि स्वस्तिन्सर्वात्मत्वग्रह एव शास्त्रदृष्टिरितिवाच्यं ॥ आत्मनेन मुक्तत्वानुपपत्तेः आवरणशक्तेरप्यपत्तेश्च ॥ एवं “तमेवं विद्वानमृतइह भवति” इत्यपि जीवन्मुक्तपरं इह पदस्वारस्यात् ॥ तद्वेदनस्यापरोक्षत्वाभावे नाम्न्यः पंथाइत्यपरोक्षस्य मोक्षहेतुताप्रतिषेधप्रसंगः ॥ नापि जीवन्मुक्तस्यापरोक्षरूपमेव ज्ञानमित्योपधिका काचित् श्रुतिः स्मृतिर्वाऽस्ति यद्व्याजयाद्विषये ॥ किंच किंचेदमपरोक्ष- रूपत्वं नाम ईपत्तश्चयूनत्वमितितेत् सांसारिकवदेव सर्वमपि मायिकं जगत्पश्यतस्तद्देव कर्माणि लोकसंग्रहार्थमप्यनुतिष्ठतो गार्हस्थ्यव्यवहारानपि सतिसंभवे समाचरतस्तस्य ज्ञानमपरोक्षात्कथमीपदेव न्यूनं ॥ अतिन्यूनमपीपक्यूनतया विवक्ष्यतइतिचेच्छास्त्रीय

१अत्रचोद्दिश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्यौत्सर्गिकस्य विधेये भाननिर्वाहाय ज्ञानसमका- लमेव मुक्तिरिति केचित् ॥ एतेन प्रपन्नस्याऽज्ञानकार्यत्वे ज्ञानेनाऽज्ञाननाशे तत्कार्यस्य देहादेर- स्थित्या जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरित्युपास्तम् ॥ अपरोक्षकल्पपरोक्षज्ञानमत्येव जीवन्मुक्त्यवधारणस्य शास्त्रीयस्योपपत्तेः ॥ अज्ञानसवन्धिन्या अवरणशक्तेरेव विद्ययाविरोधः ॥ विज्ञेयशक्तेस्तु प्रारब्धनाशसद्वृत्तया तथा ॥ आवरणनाशाच्च जीवन्मुक्तइत्यादयोऽपि पक्षास्तस्यावदेवचिर- मावज्जिमोक्षेऽथसफलस्य अनारब्धकार्येणेतुपूर्वतदवधे भोगेनत्वितरेक्षपयित्वाऽथसंपद्यते इत्यदिश्रुतिसूनादिसिद्धा सिद्धान्तलेशादिषु सोपपत्तिनादर्शितास्ते ॥ विस्तारदिदृशुभिस्ततएव द्रष्टव्याः । अन्येतु ज्ञानिनोऽदृष्टाभावेऽपि स्वादृष्टैरेव जीवन्मुक्तशरीरादिस्थितिः शिष्यादिभि- रेवकल्पिता यथाकथितरत्रियादिः कास्या मृतस्तत्पत्नीतु ग्रामान्तरे तत्पादुकादिकमादाया- ऽनुगमनं कृतवती तत्र तस्याययाशार्चं फलोपभोगार्थेसादृष्टेनैव पतिदेहादिकल्पना पत्युत्त्व- दृष्टनास्त्येवमुक्तत्वात् अत्रहि जन्तोः प्राणैक्यममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनाऽसाव- मृतीभूत्वा मोक्षीभवतीतिश्रुतेः ॥ एवंजीवन्मुक्ताऽदृष्टाऽभावेऽपि परेयामदृष्टैरेव तद्देहादि- कल्पनेत्याहुः ॥ अधिकमुत्तरभागे पृष्ठखण्डखण्डने वक्ष्यते ॥

शाब्दज्ञानवत्यपि जीवन्मुक्तताप्रसंगः ॥ किंच ज्ञानस्याज्ञानविरुद्धत्वात्तत्त्वितकत्वाच्च
जीवन्मुक्तस्यापि ब्रह्मज्ञानं स्वविरुद्धाज्ञानं निवर्तयेदेव ॥ नहि तेजस्युद्भूते तत्रैव तमः
स्यात्तुमीडे ॥ अतएवाभियुक्तोक्तिः सामानाधिकरण्यं हिनेजस्तिमिरयोः कुतइति ॥ नच
तमससेजोऽभावरूपत्वाद्ज्ञानस्य च भावरूपत्वांगीकारेण ज्ञानाभावरूपत्वाभावाद्दृष्टांत-
वैषम्यमिति शङ्क्यं व्यचहारे भट्टनयमेवानुसरद्भिः शंकराचार्यैस्तमसि द्रव्यांतरतायाप्य
स्वीकारेण तद्वैषम्याभावात् ॥ नन्वपरोक्षमेव तत्त्वितकं नन्वपरोक्षकल्पमिति न विरोध-
इति चेन्न तत्र मानाभावस्योक्तत्वेन अपरोक्षकल्पस्य कल्पनासंभवात् ॥ किंच किं तत्र
तज्ज्ञाने साक्षादपरोक्षतासिद्धिप्रतिषेधकं येन तत्कल्पपरं ॥ अविद्यैव तथेति चेत्तत्र
तत्साहचर्यमपपत्तिरुक्ता ॥ कंचित्कालं ब्रह्मज्ञानेन सहाविद्यायाः स्थित्यंगीकारे कदापि
तत्साहचर्यं न निवर्तत निवर्तकसाधनाभावात् ॥ जीवन्मुक्तस्यापि साधनांगीकारे
सुष्ठुतमर्थितं तस्य मुक्तत्वं ॥ किंच जीवन्मुक्त्यनंतरमपि कस्यचिद्विद्याचिरकालं
कस्यचिदल्पकालं च नियामकमंतरापि स्थित्वा ततः साधनविनैव स्वयं निवर्ततइत्य-
संगततरं ॥ सन्निरपि साधनैः संपूर्णरूपविद्यायाभिमितृत्वा विनैव तैरनियतकाले तद्विद्यया
च तेषामसाधनरूपातात् ध्वणादेरपूर्वद्वारा फलजनकत्वस्यानंगीकारात् मुक्त्यासहा-
पूर्वस्थितेरशक्यवचनत्वाच्च ॥ नच प्रारब्धं तस्यावद्व्यस्यकालस्थितिनियामकं कल्प्यं
तस्याप्यविद्याकार्यत्वेनान्योन्याश्रयान् ॥ एतेन विशेषशक्तिमात्रमवशिष्यतइत्यपि निरुक्तं ॥
अविद्यावदयनाशकं ज्ञानं तत्कार्यप्रारब्धेन सह तद्विशेषशक्तिमपि तत्क्षणादेव नाशयेत् ॥
अन्यथा कदापि न नश्येत् ॥ भावरणशक्तिसहितं तिमिरं स्वावश्यनाशयं नाशयन्प्रका-
शस्तदुपादानककार्यांतरं तच्छक्त्यंतरं वा नैवावशेषयति ॥ विवर्तरूपायाविशेषशक्तेः
प्रारब्धस्य च ब्रह्मज्ञानोत्तरं स्थितिर्न तत्र सुवचा रज्जुज्ञाने संप्रज्ञानस्येव ॥ वस्तुतस्तु
व्यवसंमतपारिभाषिकाज्ञानकल्पनमेव निर्मूलं । क्व तर्हि शक्तेस्त्रयाः शक्त्यंतरद्वयादि-
संभवः ॥ “तत्त्वतावदेवचिर” मिति वाक्यं तु छांदोग्येअष्टमे (खंड १४) “यथासौम्यपुरुषं
गंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमाभीयतंततोऽतिजने विसृजेत्तस्यथा तत्रप्राहुः उद्दृष्ट्वाधराहुः
प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षोविसृष्टः ॥ १ ॥ तस्ययथाभिनहनं प्रमुच्यप्र-
ब्रूयादेतांदिशं गन्धारा एतां दिशं वजेतिसप्रमाद्गामं पृच्छन्पंडितोमेधाधीर्गंधारानेवोप-
संपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषोवेद तत्त्वतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपरस्यइति” इति
वक्तव्ये ॥ अत्र आकारध्वान्पुरुषइदमेवेतिइदमवस्तारस्याजीवन्मुक्तिकक्षापि संभवात् ॥
साचाभिनहनस्यानीयाविद्यानाशदेवेति सिध्यति ॥ नन्वविद्यायाः शक्तिद्वयं तत्रावरण-
शक्तिमात्रनाशात्सेत्यादि ॥ अन्यथा तस्य तापदेव चिरं यावद्विशेषशक्तिरित्येव पदेत् ॥
अतस्त्वदुक्तस्यवस्थायां नैवं श्रुतिः प्रमाणम् ॥ किंतु प्रारब्धभोगायतननाशोत्तरं तस्य
परमुक्त्यवश्यंभावमात्रे ॥ किंच “यावच्छरीरावविमोक्ष्यते तावदेवतस्यचिरं अथसंपरस्यत-
एव” इति तावकोपनिषद्भाष्यादिसंगतेश्चैषपुरुषन्यत्वयाश्रयणम्, इतिशब्दवैयर्थ्यं च ॥
गंधारपुरुषइति च तदंशालाभादृष्टांतकथनोत्तरमनुपपदमेवं कथनासंगतिश्च ॥ वस्तुतस्तु
तस्य जीवन्मुक्तस्य तावदेव चिरं तावानेव विच्छेदः यावत् इति न भवति अहं संघातादि-

मोक्षे यथा पुनर्नापद्येय तथा मोक्षे अथ प्राकृतसंघातविमोचनानंतरं च ब्रह्मसंपत्त्ये ॥
यदैवमिच्छेत्तदैव परमुक्तिं लभेत् इत्यह्निष्टमर्थः प्रतिभाति ॥ तादृशस्य लोकानुग्रहाद्यर्थं
स्वेच्छातंत्रं शरीरधारणमिति भावः ॥ उत्तमपुरुषेति शब्दावप्येवमेव पीड्येताम् ॥ अत्र
चाचार्यवतो वेदनं ब्रह्मभावसंपादकमपरोक्ष गंधारसमोपसंपत्तिसमं एवं शब्देन तस्याः ॥
परामर्शात् ॥ अग्रे संपत्तिस्तु प्रवेशरूपा “ब्रह्मैवसन् ब्रह्मप्येनी” ति श्रवणात् ब्रह्मभूतं
प्रकृत्य विशते तदनंतरमितिसंस्मरणाच्च ॥ अतो दृष्टान्तेऽपि स्वमूलदेशसमीपं गतस्य
तत्र प्रवेशः स्वेच्छाधीनः ॥ तद्वाह्यभूमिका यावद्विदुःसेत तावदस्तित्या प्रविशेत् ॥
तथाऽत्र वैमानिकभूमिकादिदक्षायामपि तावत्संघातस्याप्यागइनिदृष्टान्तस्यापि संगतिः ॥
तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः ॥ नहि तादृशश्रुताविति ॥ यद्यतेन सूत्रद्वयमुपन्यस्तं तदर्थो मूले
विशदीकृतं सूत्रयोस्त्वयमर्थे इत्यादिना ॥ अत्र ननु देहस्येत्यादिः अग्रेतथावक्ष्यत इत्येतः
अनारब्धेति प्रकृतसूत्रभाष्यस्यैव ग्रंथः व्याख्यायमानार्थे प्रामाणिकतानिश्चायनायाक्षर-
शोऽनूदितः ॥ एवं एकेषां पुष्टिमार्गीयाणामित्यादिः विषयभेदो वाच्य इत्यंतो ग्रंथोपि
(अ० ४ पा० १ सू० १०) “अतोऽप्यापि ह्येकेषामुभयोः” इति सूत्रस्य भाष्यादेव
संगृहीतः मणिमंत्रेत्यादिकं वचनं गीयत इत्यंतं तु पुनरनारब्धसूत्रभाष्याप्रकृतानुकूलं संगृही-
तम् ॥ अत्र तन्नाश इत्यादितंतुनाशे पटनाशवदारंभककर्मणामपि नाशे देहनाशस्येत्यर्थः ॥
एवं सतीति ॥ ब्रह्मनिष्ठस्य देहाभावे सति तद्विज्ञानार्थमित्यादिविहितसाधनासंभवः ॥
तदभावेनेति ॥ अत्र ब्रह्मनिष्ठस्याचार्यत्वायोगादाचार्याभावेन ॥ पूर्वसूत्राभ्यामिति ॥
तदधिगमसूत्रेण इतरस्येत्यतिदेशसूत्रेण च नाशे इति ॥ प्रारब्धादिभेदेन त्रिविधे अपि
नेत्यर्थः ॥ तेऽप्येति ॥ भञ्चितक्रियमाणे एव नश्यतः ॥ सौत्रहेतुमवतारयति ॥ नञ्विति
अग्रेतथेति ॥ उत्तराधिकरणे अन्ये तु सौत्रहेतुं प्रारब्धस्य शरीरपातावधित्वधृतेरिति
व्याचक्षते ॥ तैरपि प्रारब्धमात्रानाशे हेतुर्भगवदिच्छैः स्वाध्यासः सैवाऽत्र दर्शिता ॥
एकेषामित्यादि ॥ एकेषु व्यान्येकेषु इति कोशान्मुख्यानां निरूपिकाया इति ॥ “क्षीयते-
चात्यकर्मणी” त्यादिरूपाया मुंडकादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तदनाशेति ॥ भोगानाशेत्यर्थः ॥
ज्ञानानाशेति वा श्रुतेश्चेति ॥ “प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या” मित्यादेः पूर्वश्रुतिरियंचेति
भेदप्रतियोगिन्यौ ॥ तस्य पुत्रा इति ॥ इ यं श्रुतिः शास्त्राय निनामस्ति ॥ अत्र सूत्रेऽन्येऽभयो-
रित्यनेन जैमिनिव्यासयोरिति अन्ये निपदेन काम्यसाधुकुर्येति च व्याचक्षते ॥ तत्र
जैमिनेः पूर्वकाप्यनुक्तत्वादाचार्यद्वयपरामर्शः ॥ “यदा सर्वे प्रमुच्यन्त” इतिकामक्षयएव
ज्ञानोदयश्रवणात् नशोचतिनाक्षतीति संस्मरणाच्च ब्रह्मविदोपि लौकिककामांगीकारश्च
धियः ॥ मृगदारकाभासेनेत्यादि ॥ इदं पंचमस्कंधेऽष्टमाध्याये त्रयोविंशतमम् ॥
उपभोगेनेत्यादि ॥ इदं तत्र दशमाध्याये चतुर्दशं तमम् ॥ उपभोगस्तु राजयानवहनादिः ॥
भरतं प्रतीति ॥ भरतं लक्ष्मीकृत्य ॥ इतर इत्यादिस्तु शब्द इत्यंतो ग्रंथोपि (अ० ४ पा० १
सू० ११) “भोगेन विद्यते” इति सूत्रभाष्यस्यैव ॥ एवं प्रतिपादनं तु ब्रह्मबल्ल्यां
“उता विद्वानमुलोकं प्रेत्य” इत्यादिनाऽनुप्रभोपन्यासपूर्वकं “अस्मां लोकां प्रेत्य” इत्यादि-
ना देहद्वयक्षणोत्तरमेवानंदमयोपसंक्रांतिः ॥ “यतो वाच” इत्यादिना “आमानः”

स्पृणुत” इत्यंतेन भोगस्य च धावणादिति ध्येयम् ॥ इह “इतरेभारब्धकार्यं पुण्यपापे
उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्मसंपद्यते” इति परेषां ध्यायमानमपि घर्णकभेदादग्माकं
संमतमेव ॥ स्पष्टचेदं प्रकाशे ॥ किंच जीवन्मुक्तस्याप्यभिहोत्रादिकं निर्यं तत्रैव
(अ० ४ पा० १ सू० १६) “अभिहोत्रादितुत्कार्यायैव तद्दर्शनात्” इति सूत्रे निर्णयते ॥
लोकप्रवर्तनार्थं तत्सकर्मकरणवोधकानि च वाग्यानि संति शतशः ॥ अतइमान्येव
श्रुतिस्मृतिस्त्राणि जीवन्मुक्तस्यापि वास्तवप्रारब्धभोगं तदेकापीनां शरीरस्थितिं कर्मानु-
ष्ठानं च ग्राहयंति ॥ “तस्मै सविद्वानुपसत्राय सस्यक्” इत्यादिमुंडकादिवाक्यानि तादृशस्य-
प्रवचनं विधानानि च प्रपंचस्यामायिकत्वमेव गमयंति ॥ यदि प्रारब्धशरीरशिष्यादिकं
मायिकं स्यात् तर्हि जीवन्मुक्तस्य तत्संबंधस्तत्प्रतीतिश्च श्रुतिस्त्रादिभिर्निर्णीता न घटेन-
इत्यनुकूलतर्कान् ॥ तस्मादस्माकमेव तान्यनुगुणानि यच्च अन्ये तु ज्ञातिनोऽदृष्टाभावेऽपी-
त्याद्युक्तं तदपि न युक्तं उदासीनानां तच्छरीरदर्शनमात्रमावप्रसक्तेः ॥ तेषां दर्शनाद्यदृष्टव-
शात्तथेति चेन्न परादृष्टमात्रेण परशरीरोत्पत्तौ शुक्रशोणितादिनिवत्कारणजन्यत्वव्यभि-
चारः विज्ञानवादापत्तिः शून्यवादांतरापत्तिः कर्धचित्समाधाने शून्यवादेऽपि तस्मिन्
(अ० २ पा० २ सू० २७) “उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः” रित्यादि सूत्रमाधः
कृपीबलकुलालतंतुवापाद्यदृष्टमात्रेण धान्यघटपटादीनां तद्भाष्योक्ता प्रतीतिः परकल्पित-
निरात्मकशरीरैः सर्वव्यापारानामनुष्ठानेऽमुक्तदशायामपि शरीरातिरिक्तात्मसाधनप्रयास-
वैयर्थ्यं शिष्यादृष्टकल्पितस्य शुक्रादिशरीरस्य परीक्षिवादि मरणक्षणपुत्र नाशदर्शनप्रसंगश्च
स्यात् ॥ ध्रुयते तु तदुत्तरमपि तच्छरीरस्य प्रवचनादिरहितस्यापि स्थितिः ॥ किंच
यसिद्धजनकादीनाममुक्तदशायां स्वाविद्याकल्पितं शरीरं तु ज्ञानसमकालमेव नष्टं शिष्या-
द्यदृष्टकल्पितं तु शरीरांतरमेवेति मतव्यं ॥ नहि रजौ देवदत्तेन यः सर्पः कल्पितः सपुत्र
यज्ञवत्तेनापि कल्प्यत इति शङ्क्यवचनं ॥ तथासति पतिव्रताग्रगण्यानामहंभत्यादीनां स्वपरि-
णेन्निरिक्ततत्त्वजीवशून्यशरीरसंगे पातिग्रत्यहानिर्मेहानेवानर्थः स्यात् ॥ तत्पातिग्रत्यबोधकः
श्रुतिपुराणादिविरोधश्च ॥ क्षत्रियादेश्च जीवन्मुक्तस्य प्रवचनानुपयोगाच्छरीरं नैवावतिष्ठेत् ॥
पूर्वजनकादीतिहासमाधः ॥ अरून्धत्याः पातिग्रत्याभावे स्वाहायास्तदनुकरणाशक्ति-
योधिकेतिहासमाधश्च ॥ जीवन्मुक्तस्त्रीणां परिणेतृदेहमरणेन सौभाग्यचिह्नत्वागापत्तिश्च ॥
किञ्चाकद्यां मृतस्य पूर्वदेहनाशो बहुलोकप्रत्यक्षनिश्चितः ॥ न तथा जीवन्मुक्तस्य
पूर्वदेहनाशोऽबाधितप्रसङ्गादिकमस्ति ॥ एवमनुगतायाः परलोकेपत्यासद भोगाभावत-
त्रयया (स्कन्ध० ७ अ० ११ श्लो० २९) पत्याश्रीरिव मोदत इत्यादि स्मृतिप्याकोप-
स्तथात्र जीवन्मुक्तशरीरानुपलब्धौ न कस्यापि वचनस्य व्याकोपोऽस्ति यद् बलात्तथाक्षिप्येत ॥
अतोमहदेवदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैयर्थ्यं ॥ दार्ष्टान्तिके परकल्पितत्वादरे प्रयुक्तपूर्वोक्तादि-
श्रुतिस्त्राणां व्याकोपः ॥ तदेतदखिलमुरसि कृत्याहुः । दृष्टान्तचैपम्यान्त्रसंभवती-
त्यादि ॥ यस्तु तस्तु काश्यां मृतस्यापि त्वरितमेव न मोक्षः ॥ तत्र मरणान्मोक्षप्रतिपाद-
केष्वेव पुराणभागेषु पापिनां पापानुरूपजन्मांतराणि त्रिंशद्द्वयसहस्रांताकालभैरवयातना-
काम्यपुण्यवतां तदनुगमवर्तजननं तत्कलमोगोमुक्तावपि पूर्वशिवलोकप्राप्तिः शिवसा-

रूप्य तत्सायुज्यादिकं च प्रतिपाद्यतेति तत्र मृतानां सर्वेषां मोक्षागीकारपक्षेऽपि मरणाभ्यन्तरे मुख्यवश्यभावसाधकं शुद्ध्यतिशयमेव जनयति ॥ मोक्षस्तु ज्ञानैकसाध्यतया तारकोपदेशादेव तदुपदेशश्च मरणक्षणपक्षेति न नियमः ॥ अपरेत्त्वधिकारिविशेषाणामेव तारकोपदेशोमोक्षश्च ॥ सर्वेषां तत्र मरणाद्वरकप्राप्त्यभावात्तत्तल्लोकप्राप्तिश्चेत्येव नाविमुक्तमृतं कश्चिन्नरकप्रतिपद्यते । ईश्वरानुगृहीताहिसर्वेषांतिपरागतिमितिर्लगात् । सर्वेषां मोक्षावश्यभावे नरकाप्राप्तेरर्थसिद्धतया तक्षिपेधायोगादित्याहुः ॥ अतोमत द्वयेऽपिपतिव्रतायाऽनुगमनफलभोगपर्यंतं पत्युर्हृत्तमलोके तदनु रूपशरीरेणावस्थानं सम्भवत्येव ॥ बृहत्पराशरादिभिः केकीवपतितोरगमित्यादावनुगता भर्तुं पुण्याभावेऽपि तत्पुण्यफलभोगावश्यभावस्य स्मरणात् ॥ अतोबौद्धमतापादकमदृष्टमाश्रितारामकसंस्थापारशरीरकल्पनं निर्मूलं नैषाद्वर्णीयं ॥ तथाहि सनकुमारसहितादिषु काशीमरणफलमुपक्रम्य । अन्यत्रभुक्त्वापि समस्तपापपुण्यचपश्चात्पुण्यगुल्मकादौ जातं क्रमाद्ब्राह्मणतामुपेत्य तदुक्तं भार्गवरिपुक्तिमेतीतिपापस्य पुण्यस्य च फलभोगोमुक्तेः प्राग् ध्रूयते ॥ पापानियेक्युर्युरिहाविमुक्ते कथं हि तान्मोचयसिप्रसीदेति पार्यतीप्रश्नोत्तरं चैतत्कथ्यते ॥ यत्तु केचित् काश्याय पापकार्येन्यत्र म्रियते तद्विषयकमिदमिति ॥ तन्न ॥ महातीर्थक्षेत्रकृतं शतकोटिलेपसदृशदुरितयतोब्राह्मणजन्मपूर्वकमोक्षप्राप्तिनियमकथनस्यायोगात् ॥ पाप्मे अन्यश्च ध्रूयता दोष क्षेत्रस्य वरवर्णिनि अविमुक्तेऽणुमात्रयत्तद्वचमेवताम्रजेदिति काचन मालिनीं प्रति राक्षसवचने दोषाधिक्यबोधनात् ॥ तत्रैवानुपदं नधर्मस्तु मयातत्रसंचितं स्तत्रजन्मनि । ततोबहुतियेकालेभृतस्तत्रैवशोभने । अविमुक्तप्रभावेननचाहनरकगतइति नरकप्राप्तिनिषेधेऽपि कठरेयेणात्र बहुनन्मातरकथनं तत्र मरणक्षणपक्षे सर्वस्य न मोक्षनि यमइति गमयति ॥ एतेन अविमुक्तमृतं कश्चिन्नरकं नैतिकिलिखी । ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येवपरागतिमिति काशीखंडादयोव्याख्याताः ॥ गरुडपुराणे वाराणस्यामृतोयौवै पातकेपुरतः सदा । योनिं प्रविश्यपैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् पुनरेवचतत्रैवज्ञानमुत्पद्यते तत मोक्षगमिष्यतेसोपिगुह्यमेतन्नराधिपेति काशीखंडेच ममैवमापयाऽमूलभेदवादपरायणा ममभक्तिप्रकुर्वाणायेत्रिश्वेशद्विषंतिवै विद्विषोममतेरोया पिशाचपदगामिन पैशाचींयोनिमास्थायकालभैरवशासनात् त्रिंशद्वर्षसहस्राणिउपित्वाहुः खसागरे विधे शानुग्रहादेवपुनर्मोक्षमवामुयुरिति मारुते कृत्वापापसहस्राणिपिशाचववरनृणा अपिशाच समराज्यनतुकार्थीपुरींविनेति सनत्कुमारसहितायामपि पापिन पिशाचखमुक्त्वा तदनंतरं तारकोपदेशान्मुक्तिरूच्यते ॥ भवप्रसादेनकृतोपदेश पिशाचयोनेरपिमुक्ति मेतीति ॥ पद्मपुराणेतु काश्या कृतबहुदुष्टतस्य तत्रैव भृतस्य कस्यचिद्बहुनमोत्तर रक्षोभृतस्य काचनमालिनी दक्षमाघस्नानपुण्येन देवजं मापि वर्ण्यते अविमुक्तकृतपाप वज्रलेपोभवेदहम् वज्रलेपेन पापेनतेनमेव मराक्षस रौद्रशूरवरपापसभूतहिमपरंते द्विर्ना तोगृध्रयोनीप्राग्गृध्र्यांघ्रोदि सरीसृप एकगारमुल्लूकश्चयिद्राहस्तन परम् इदतुदशमं च मराक्षसश्चममामिनि अतीतानिसहस्राणिवर्षाणांपचससनि ददौ तामाघनपुण्यतस्यै वृदापरक्षसे इत्यादि ॥ अनंतरं ॥ तदैवप्राप्तपुण्यत्वात्समुत्ताराण्योवतनुम् सभूतोदेवता

रूपस्नेजोभास्वरविग्रहइतिच ॥ नचेदंप्रयागे माघस्थानस्थावकमिति याच्यम् मृतमुक्ति-
यचसामपि स्तावकत्वप्रसंगात् ॥ ईदृशपाद्यादिवचांस्युत्कटपाकृद्विषयाणि उक्तचरणारङ-
काशीसंज्ञादि यचांसि चानुत्कटपापकृद्विषयाणीति मृतमुक्तिप्रकाशिकाकारादयोपह्वयः
प्रह्ववैयर्थ्यं च काशीप्रतिशिवः पापंकृप्याक्षेत्रमध्येमृतायेतेषां मुक्तिर्यातनाति भवेदि ॥
धर्मः कादयांशुद्विहेतुः प्रदिष्टः पापंपुनर्मूलदुःखादिमूलं ॥ तस्मात्प्रतिज्ञाममसिद्धरूपा
मुक्तिर्भवत्येवमल्लावसाने पापे च बलिं प्रति सन्नकुमारः वाराणस्यानिवस्यतिरपवर्ग-
फलप्रदा ॥ द्वित्राणांचपवित्राणांकल्पतेसत्त्वरंजले ॥ तथाचविष्णोर्विमुक्तिसंवासरः कर्म-
निर्मूलनक्षमः द्वित्राणांहिपवित्राणांनिर्वाणायोपजायते इति अतस्तत्र मरणं तु शुद्धिमात्र-
जनकं मोक्षस्तु सत्यधिकारे तारकोपदेशादेव ॥ अतएव पार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः
पृथूदकादौमरणं तदप्यस्यंनशुद्धिकृदितिशुद्धिमेव फलमाह ॥ अग्रादि पद्माकाशी
प्रयागादिसंग्रह इति त्रिस्थलीसंज्ञादयः ॥ तथा च पापे वाराणसीस्पर्शनामंशु
ग्राह्यस्ततः परम् ॥ अतःकरणसंशुद्धिमाप्नुयाद्विजितेंद्रियः तथा तादृशस्याप्रदैत्यैन्द्र-
शरीरत्यागमात्रतः अपयगोभयत्येव तदन्यस्यविलंबतः तथा पुमांसंक्षीणकलुषांशंरु-
रस्तारकंबचः श्रावयामासविधिवत्संपाद्याधिकृतंशुद्ध इति निष्पापस्योपदेशादुक्तः
मात्स्येच अविमुक्तेष्वंतकालेभक्तानामीश्वरःस्वयम् कर्मभिःप्रेर्यमाणानांरुणेजापंप्रयच्छति
ईश्वरप्रेरितायतिदुष्प्रापमृतात्मभिरितिभगवत्कृपयासत्कर्मशालिनां भक्तानां कृतात्म-
नामेवोपदेशोर्द्दक्षितः ॥ एतेन प्रायोपवेशाधिकारोपक्रमे वाराणस्यांविपश्चस्तुप्रत्याख्यात-
भिपक्षक्रियः प्रणवतारकंमृतेनान्यथाकस्यचित्कचिदिति काशीसंज्ञस्यै अविमुक्तेन्निये-
द्यस्तुप्रत्याख्यातभिपक्षक्रियः काष्ठपापाणभूतस्तुजान्दधीजलमध्यगः अविमुक्तेमृतस्यास्य
कर्णमूलंगतोहरः प्रणवतारकंमृतेनान्यथाकस्यजिह्वचिदितिब्रह्मपुराणस्यै चोपदेशस्य
भिपिनिषेधौ व्यवस्थायाम्प्राख्यातौ ज्ञेयौ ॥ आक्षेपे अनेक जन्मसंसिद्धान्पूजयित्वाभ-
हामुनीन् ॥ नान्येषांमरणंतत्रयच्छंत्यन्येयिमीपणादितिवचनमपि भगवत्कृपापात्राणामेव
सद्योमुक्तिरक्षणफलोपधायकमरणं तत्रयोचयति तत्प्रसादादेवानेकजन्मसंसिद्धमहामु-
निःवसंसंवात् ॥ प्रत्यहं तत्राप्यनेकजंतुमरणसंभवेन सर्वेषांतेषां तादृशतायादीर्लभ्याच्च ॥
यच्चनार्यस्तु अन्येशिवद्वृत्ताविमीपणाद्भयोत्पादनादेसोस्तादृशस्यतिरिक्तानां तत्रमरणं
नयच्छंतीति बोध्यः ॥ गारुडेपि अज्ञानवसनंवासः कादयांपेपाममार्गतः । कीकटेनसमा-
काशीसत्यंसत्यंखगेश्वर । विष्णोर्विमुक्तिसंवासरः कर्मनिर्मूलनक्षमः । द्वित्राणांहिपवित्राणां
निर्वाणायोपजायतइति ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तंशास्त्रार्थनिबंधे श्रीमदाचार्यचरणैः
(कारिका ५१) तीर्थादावपियामुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृप्यप्रसादयुक्तस्य
नान्यस्येतिविनिश्चयइति ॥ किंच येषांतत्रमरणान्मुक्तिरूपामपि तदैव कैवल्यमेवेति
ननियमः ॥ किंतु प्रथमतः शिवसालोक्यं तत्तत्तत्सारूप्यं तत्तत्तत्सायुज्यं ततः शिवानु-
ग्रहेण कैवल्यमित्येकंमठं ॥ तत्रमरणेप्यधिकारभेदाद्भवस्थितं शिवसालोक्यादिकमित्यपरं ।
तथापि तत्र मरणान्मुक्तानां सार्वत्रिकीकैवल्यत्वात्प्राग्बहुकालपर्यंता वाशिवलोकप्राप्तिस्तु
सर्वेषांशिवसरूपतापुरःसरसत्येवतथाहिपापे कीटाःपतंगामशकाश्चमत्स्याजलेत्यलेवा

विचरंतिमर्त्याः । मंडूककूर्मा-कृमयोपि नास्यांत्यस्त्वाशरीरं शिवमाप्नुवंति । अनेनैवविशेषेण-
 तांप्रशंसंतितात्त्विका-साक्षाद्वाराणसीमुक्तयैविष्णुभक्तिसंस्थाविधेति ॥ काशीखंडे ब्राह्मणाः
 क्षत्रियावैद्या शूद्रायेवर्णसंस्थिताः । स्त्रियोऽग्रेष्ठाश्चैवान्येसंकीर्णाः पापयोनयः । कीटाः
 पिपीलिकाश्चैवान्ये मृगपक्षिणः । कालेन निधनं प्राप्ता अपि मुक्तेवरानने । चंद्रार्धमौलय-
 स्यक्षामहावृषभवाहनाः । शैवेममपुरेदेविजायंतेतत्रमानवाः । येभक्ताः परं देवमविमुक्तं
 परंपदं ॥ तेविशंतिमहादेवमाज्याहुतिरिवानलं । अकामोवासकामोवातिर्यग्योनि-
 गतोपिवा । अविमुक्तैस्त्यजन्प्राणान्ममलोकेमहीयते । गृहस्थाश्चैवयतयस्तस्मिंस्तीर्थ-
 उपासकाः ॥ पुरुदंडास्त्रिदंडाश्चहंसव्रतधराश्चये । कर्मभेदेनतेपांतुसर्वेपामास्थितोऽहं ।
 विभजामिमहास्थानंयत्तन्मोक्षप्रदंशुभमिति ॥ तत्रैव दंडपाणिं प्रति शिवः अमर्त्यभूपंकुर
 काशिवामिनंगले सुनीलभुजैर्द्रभूषणं । भाले सुनेत्रं कटिकृत्तिवासंस्वामेक्षणालक्षित-
 वामभागं । मौलौलसत्पिंगकपर्दभारं विभूतिसंलालितपुण्यविग्रहं । अहोहिमांशो कलया
 लसच्छिद्रं धूर्त्तं द्रुलीलां चित्तमंदगामिनं । आनीयमक्तान्क्षणतोपि दूरतो मज्जत्तमुक्तिः पति-
 तागलेते ॥ इति ॥ मात्सेपि नतेपांपुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । अविमुक्तेन गृह्यते भवे-
 नविभुना ह्ययं । तथाच सयाति परमस्थानं यत्र गत्वान शोचति । जन्ममुक्तं जरामुक्तं परं याति
 शिवालयं । अपुनर्मरणा हिंसा गतिर्मोक्षस्वर्गोऽक्षिणमिति । वायुपुराणे पराच्छिवपरादूर्ध्वं
 श्रीकंठेन निरीक्षिताः । नाधोयांति पुनर्देविसंसारे दुःखसंश्लेषे ॥ इति ॥ एवं चैवमाविवचनेषु
 शिवलोकस्य सप्तलोकोपरितनपरशिवालचार्यतल्लोकस्य वायथाधिकारं प्राप्तिं त्रिस्थलीसे-
 त्वादिभिर्निर्णीता ॥ एवं सति पतिलोकमवाप्नोतीत्यनुगतायाः पतिलोकप्राप्तिस्मरणात्
 (स्कं० ७ अ० ११ श्लो० २९) यापति हरिभावेन भजेच्छीरिव तत्परा । ह्यात्मना हरेर्लो-
 केपत्याशीरिव मोदत इत्यादिफलश्रवणेपि हरिहरयोरभेदेन मधुरादिमृतेन ह्यात्मना विष्णु-
 लोके श्रीरिव फादयादिमृतेन हरात्मना शिवलोके गौरीव तेनैव स्वभर्ता सह मोदत इति
 युक्तमेव ॥ वामेक्षणालक्षितवामभागमित्यादि वचनानुग्रहात् यदुपु स्मृतिपुराणेषु धर्म-
 विशेषतोपि विष्णुशिवलोकप्राप्तिस्मरणेन तत्रापि तत्संभवात् ॥ पतिप्रताया विष्णुशिव-
 लोकप्राप्तिबोधकवचनं धर्मशास्त्रेषु स्पष्टत्वाच्च ॥ अतो न तस्यामदृष्टमात्रेण निरात्मक-
 पतिशरीरकल्पना कल्प्या ॥ केपांचिन्मते क्रमेण शूद्रोपाचार्यानाद्यवर्गं पादयोनिजैः काल-
 भैरवेष्ठाजन्यशरीरैर्यातनाभोगदत्तपुण्यभोगस्य संभवाच्च ॥ केचिन्तु शिवलोकाप्राप्तिरूपां
 ५ मुक्तिमपि पापभोगादिव इहैव पुण्यभोगादप्यनंतरं मन्यंते ॥ काशीखंडादिषु स्वयं देह-
 क्षितप्राप्तिरूपेणैव महाप्रतिः उक्तमाप्तुमया लोकाश्चाल्मयास्तंभवेत्तद्विदितादिस्मरणात् ॥
 ग्राह्यं तत्र स्थितस्य जंतोर्हि भोगमोक्षप्रदः क्षियः ॥ अधिनिष्ठतिजंतूनां मुक्तिश्चेरमिदं परमिति
 पूर्वं भोगप्रदानवचनात् पात्रेपि मुनीन्प्रति भृगुणा तत्तज्जोगप्रापणायैव देहाभयोनिजा
 भैरवेष्ठाविधाना इति उभयभोगानुद्देशशरीराणां निरूपणाच्च ॥ किंच तदुक्तं देदीप-
 मप्युदाहरणं शिवपुराणे तद्यथा कस्यचिद्बन्धकस्य कादयामोकारेण रसं निधौ मरणोत्तरं
 तत्पुण्यऽनुगमने कृते तादृशपुण्यविशेषात्तस्यैव सपत्नीकस्य राजजन्मततो मोक्षश्च निरु-
 पितः ॥ मुनिरपि तं प्रति तत्पूर्वकथां वर्णयन्नाह कालेन गच्छता चैव वाराणस्यांतरेऽनुमे ॥

पंचतंगतयांस्तप्रदेवदेवस्यसंनिधौ ॥ अग्नौप्रविष्टासुश्रोणीप्रतिगृह्यन्नेपरं ॥ तेनधर्मेणराजेंद्र-
 ह्यंय्युष्टिरपागता ॥ भवान्वैलुन्धकोजातः सपत्नीकोनरेश्वर इत्यादि ॥ व्युष्टिरदयः लुन्धरो-
 भवान् सपत्नीको नरेश्वरोजात इत्यन्ययः एवं च पत्युः काशीमरणेऽप्यनुगतायास्तत्पत्न्या-
 स्तेनैव स्वभर्तासह पुण्यफलभोगः कामनापुण्ययोस्तात्तम्यादृशलोके लोकांतरेष्वेव
 त्रिस्थलीसेत्यादिषु सिध्यति ॥ ननु शिवपुराणे पत्न्याभ्यनुगमनमपि काश्यामेव प्रतीयते-
 ऽतोमदुक्तोदाहरद्वैपम्यमिति च दुर्मयोस्तत्रमृतत्वेऽप्येवंव्यवस्थायाः प्रमाणसिद्धये सति
 पतिमात्रस्य तत्र मरणे तादृशव्ययस्यांगीकार वैमुक्तिकसिद्धः ॥ साक्षान्मोक्षविलंबस्या-
 विदोपात् ॥ किंच तत्र मृतस्य कैवल्यप्राप्त्यंगीकारेऽपि सालोक्याद्यनंतरमेवेति चिरात्सा-
 वयंते यथापाद्ये चतुर्धाविततेक्षेत्रेसर्वत्रभगवाच्छिवः । व्याचष्टेतारकंवाक्यंप्रह्लादमैक्य-
 प्रबोधनं ॥ तथापितत्रसामर्थ्यात्तत्रतत्रमृतस्यहि ॥ भोगपूर्वापवर्गादीजिवन्मुक्तिदशेषसा ॥
 अंतर्गोहेविपक्षस्तु साक्षाच्छिवमवामुपात् ॥ तथाचतुर्दिधेपिक्षेत्रेस्मिन्प्रमीतो गमंयातना ॥
 नैवाग्नौतिमुनिश्रेष्ठानिक्षेपोयमयीमिव ॥ काश्यांमृतस्तुसालोक्यसाक्षात्प्राप्नोतिसत्तमा ।
 तत् सरूपतां यातितत् सान्निध्यमश्नुते । ततोप्रह्लैकतांयातिनपरावर्ततेपुनः । धाराणस्यां-
 मृतोजंतु साक्षरमारूप्यमश्नुते ॥ तत् साक्षिध्यामायातिततोप्रह्लैकतामियात् ॥ अत्रिमुक्ते-
 त्रिपत्रस्तुसाक्षात्साक्षिध्यामायात् ॥ तत्तद्विद्वान्दमयेप्रह्लादयेवत्रिलीयते । सलोकतां चसा-
 रूप्यं सान्निध्यंवातिसत्तमाः । कल्पंकल्पमवाप्नोतितनोप्रह्लादमकोभवेत् । तथा भावेदुपात-
 नाधेनु क्षेत्रसेतमानवाः । तेमृताहंसयानेनदिव्यंयांत्यकुतोमयमित्यादिवचासि तु
 सालोमयविषयाणि ॥ इमानि च सर्वाण्यपि वचांसि त्रिस्थलीसेतुमृतमुक्तिप्रकाशिकादिषु
 प्रसिद्धान्यत्रोदाहृतानि ॥ अत्रापि भोगपूर्वापवर्गादीन्युक्त्यासर्वेष्वपिपक्षेऽपवर्गात्पूर्वं
 तादृशावश्यकभोगोस्त्येव ॥ ननुतत्रमरणदुत्तरमपि भोगसत्ये कोविदोपहास्येत्याशंक्याह ॥
 जीवन्मुक्तिदशेषेति । यथा जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धभोगे सत्यपि परमुक्त्यावश्यंभावोऽस्ति
 तथाऽस्योत्तरभोगेपि मुक्त्यववश्यंभावइत्येवपिदोषइतिभात्र ॥ एवंच तत्रमृतस्य
 लुन्धकवदिहलोके जन्मनि क्षिप्तसालोक्यादौनासिद्धेपि तेनैव पत्या सह स्वसाधुकृत्या-
 फलभोग सत्या सत्यामनुगमनमृत्यामिति तदुक्तमदृष्टमात्रेण बौद्धकल्प निरागमकशरीर-
 कल्पनं हेयमेव ॥ तदुदाहृतश्रुतिरपिप्रागुक्तव्यवस्थयाध्याख्याता ज्ञेया ॥ अमृतीभूत्ये-
 त्यनेन जीवन्मुक्तपचादशभोगस्य सालोक्यादेर्या समवोत्तरमेव मोक्षीभवतीतिश्रावणात् ॥
 अत्रामृतिशब्दस्य निश्चितमुक्तियोग्यपरस्वसिद्धे ॥ अन्यथा पौनरुक्त्यापातात् ॥
 एतद्विषयेधिकं त्वावरणभगविभागसमवेतीयादावित्यत्र वक्ष्यामि ॥ इह मूलस्यमुत्तरतु
 नराच्छेद्ये किं कुठारप्रहारेणेतिन्यायादोष्यं ॥ अतो जगन्मायिकत्वे जीवन्मुक्तस्यशरीराद्य-
 भावप्रसक्त्यातदोषकशास्त्रव्याकोपात् प्रवचनाद्यनुपपत्त्यामोक्षसंप्रदायोच्छेदप्रसगात् ।
 प्रपंचस्यामायिकत्वमेवसिध्यति ॥ अधिकं तत्तरभागे तावकपृष्ठवद्वर्णनाभासर्पंडना-
 वसरे वक्ष्यामः ॥

किं च प्रपंचस्य मायिकत्वमभ्युपगच्छता त्वया शुक्तिरूप्यवदध्य-
 स्तत्वं याच्यं तच्च यथा आपणस्यरजतं दृष्टवत्तज्जन्मसंस्कारेण रजत-

गतचाकचक्यादिसाधारणधर्मस्य शुक्तौ दर्शनेन च शुक्त्यज्ञानसह-
 कृतेन शुक्तौ रजताध्यासउत्पाद्यते ॥ तथाऽत्र प्रपञ्चस्य कुत्रचिद-
 प्यदृष्टत्वात्तज्जन्यसंस्काराद्यभावादधिष्ठाने च ब्रह्मणि निर्द्धर्मके
 प्रपञ्चगतासाधारणधर्मादीनामभावादर्थोत्पूर्वं कर्तुरप्यभावादध्या-
 सोन संभवति ॥ किंचायमध्यासः कस्येति वक्तव्यं जीवस्य
 ब्रह्मणोवा नाद्यः जीवस्यापि त्वन्मतेऽध्यासमध्यपातित्वात् शुक्ति-
 रजतद्रष्टृपुरुषवदध्यासात्पूर्वमसत्त्वात् नापि द्वितीयः ब्रह्मणो-
 भ्रातृत्वापत्तेः ॥ किंच प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं
 नेदं रजतमिति ज्ञायं प्रपञ्चइति वाधस्याभावात् ननु प्रपञ्चो मिथ्या
 दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यनुमानं प्रमाणमिति चेन्न दृश्यत्वस्य
 ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन तत्र मिथ्यात्वाभावेन हेतोरनैकांतिकत्वात्
 ब्रह्मणोऽदृश्यत्वे च “भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्गसंशयाः क्षीयं-
 ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टेः परावरे यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं” मित्या-
 दिश्रुतिविरोधः ॥ किंच विश्वं यदिकल्पितं स्यात्तदा साधिष्ठानं स्यान्न-
 चैवं सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य
 निर्विशेषे निःसामान्ये च ब्रह्मण्यसंभवात् ॥ न च कल्पितसामान्य-
 विशेषवत्त्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन तस्याधिष्ठानत्वे बाधकाभाव-
 इति वाच्यं ॥ सामान्यविशेषकल्पनाया अपि साधिष्ठानत्वेन तत्रापि
 कल्पितसामान्यविशेषोपादानेऽनवस्थापत्तिरित्यलं विस्तरेण एतेन
 एवं चेत्यादिकमपास्तं ॥ किंच शुक्तौ रजतसादृश्यस्य रजते शुक्तिसा-
 दृश्यस्य च सत्त्वाद्रजतात्मना शुक्तिर्भासते ॥ एवं ब्रह्मणो घट-
 पटात्मनावभासेऽपि परस्परसादृश्यं स्वीक्रियते चेत्तदा ब्रह्मण्यपि
 साकारत्वं जडत्वं च स्यात् ॥ विजातीयेऽसदृशे च नाध्यासः ॥
 अन्यथा शुक्तौ घटस्य रज्जौ गजस्य चाध्यासः स्यात् ॥ न चाध्यासे
 सादृश्यं साक्षान्न प्रयोजकं किंतु संस्कारोद्बोधकत्वेनैव ॥ संस्कारो-
 द्बोधश्च सादृश्यादन्येनापि संभवतीति सादृश्याभावेऽपि न काचि-
 दनुपपत्तिरिति वाच्यं अदृष्टादिना संस्कारोद्बोधेऽपि भ्रमो विसदृशे न
 संभवति ॥ रज्ज्वादिषु घटादिभ्रमस्यादृष्टत्वात्सादृश्यज्ञानमवश्यकृत-
 मेव सादृश्यं विनाऽदृष्टादिसत्त्वेऽपि भ्रमस्यासंभवात् ॥ स्वप्नस्मरणज-
 नकसंस्कारोद्बोधस्यादृष्टादिना संभवेऽपि भ्रमजनकसंस्कारस्य
 सादृश्यज्ञानं विनाऽसंभवेनादृष्टेन दृष्टस्यान्यथासिद्धेः कर्तुमशक्य-
 त्वात् ॥ अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेनैवोत्पत्तौ दृष्टकारणानां दंडादी-

नामन्यथासिद्धत्वं स्यात् कार्यमात्रेऽदृष्टस्य हेतुत्वात् ॥ ननु रज्जौ
घटाध्यादीनामध्यासे तत्तत्संस्कारोद्बोधभावादेव न संभवति सति
तदध्यासे तत्सादृश्यज्ञानस्य हेतुत्वं न संभवतीति चेन्न मंदांधकारे
रज्ज्वज्ञाने घटाध्यादीनां संस्कारोद्बोधेऽपि तद्भ्रमस्यादृष्टत्वात्संस्का-
रोद्बोधमात्रं भ्रमे हेतुः ॥ किं तु सादृश्यसंदर्शनजन्यसंस्कारोद्बोध-
पक्षेति कथं सादृश्यज्ञानस्य न हेतुत्वं ॥ नच सादृश्यज्ञानस्य भ्रम-
हेतुत्वे रज्जौ भुजंगदंढभूछिद्रमालाजलधाराद्यध्यासोयुगपदेव कथं न
जायेत तत्तत्सादृश्यज्ञानस्य पृथक् तदध्यासानुरोधेन सत्त्वादिति
वाच्यं ॥ पृथक् तत्तदध्यासे तत्तत्सादृश्यज्ञानसत्त्वेऽपि युगपत्सादृ-
श्यज्ञानस्यासत्त्वात् ॥ नच तत्सादृश्यस्य सत्यमात्रं तत्तत्सादृश्य-
ज्ञाने हेतुः किंतु तत्तत्सादृश्यप्रतियोग्युपस्थितिरपि तथाच यादृश-
प्रतियोग्युपस्थितिस्तत्प्रकारको भ्रमउत्पद्यते युगपत्प्रतियोग्युपस्थितौ
च सर्पत्वधारात्वमालात्वादीनामेकत्र ज्ञानं निश्चयरूपं न संभवति ॥
विरुद्धधर्माणामेकत्र सत्त्वे विरोधपक्ष न स्यात् ॥ तस्मात्कथंचिद्युगप-
दुपस्थितावपि युगपत्तत्तद्भ्रमो नैवापद्यते भ्रमस्य निश्चयरूपत्वात् ॥
अतस्तादृशज्ञानं संशयरूपमेव जायते तत्रेष्टापत्तिरेव ॥ अन्यथा
संस्कारस्य हेतुत्वेन पृथक्तदध्यासानुरोधेनादृष्टोद्बोधकस्य सत्त्वेन
युगपदध्यासस्तत्त्वमतेऽपि कुतो न स्यात् संस्कारोद्बोधकस्य सत्त्वात्
तस्माद्ब्रह्मणः साकारत्वापत्तिर्दुर्वारैव ॥ नच पूर्वपूर्वाध्यासजन्य-
सादृश्यस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारे साकारतापत्तेरभावः श्रुतिविद्वत्तादृश-
कल्पनाया आप्राणिकत्वात् ॥

सहस्राक्षे एतेनैव भैक्षवमतमित्यादिं साकारतापत्तेरभावाच्चेत्यं भागं निरस्यंति ॥
किंच प्रपञ्चस्येत्यादिना अप्रमाणिकत्वादित्यंतेन ॥ अयं भावः ॥ मातं दे मायो-
पाधिककर्तृत्वं भैक्षवे दृश्यते तु यत् ॥ तन्मायिवाद्ध्यंसेन च्वस्तप्रायविशेषत इति कारिकायाः
शकलंपाठमेदेनोपम्यस्यत् तदेव ध्वस्तमित्युक्तं । तद्व्येतावता च्वस्तमेव ॥ यच्च
(जघ्पासितुर्वास्तवमध्यास्यस्याऽन्यत्र वास्तवत्वं वा नाध्यासे प्रयोजकं प्रमाणा-
भावाद्गौरवाच्च) त्युक्तं । तत्प्रलापमात्रं ॥ प्रपञ्चे विवर्तत्वं साधयितुं त्वया शुक्तिरजतरङ्ग-
भुजंगादिकमेव लोकप्रसिद्धं विवर्तजातं दृष्टांतीक्रियसे ॥ तत्र सर्वत्रायं नियमः रजतादिद्रष्टा
तदनिरिको देवदत्तादिवदवास्तवपूवापेक्षित इति । कापि निर्द्वष्टकभ्रमस्यादर्शनात् ॥
प्रकृते च द्रष्टृर्जीवस्यापि कल्पितत्वेन शुक्तिरजतसमानयोगक्षेमत्वात् अवास्तवस्य
तस्य न भ्रमः संभवति ॥ नहि शुक्तिरजतमेव शुक्तावात्मानं कल्पयति आत्मा-
श्रयप्रसंगात् ॥ नापि स्थाणौ कल्पितः पुरुषः कापि भ्राम्यति ॥ नच वास्तवस्य
ब्रह्मणकद्रष्टृत्वं कल्प्यं भ्रातृत्वापत्तेरज्ञानघनस्य च भ्रमायोगात् ॥ तस्य माया-
संबन्धतो भ्रम इति चेत् सापिकल्पिता न वा ॥ द्वितीये कदापि नोच्छिद्येत ॥ आद्ये

सा येन कलिरता शुद्धमङ्गणपुत्र तत्कल्पकल्पे तत्संबन्धे च सत्यऽनिर्मोक्षप्रसंगः । मोक्षो-
त्तरमपि तत्संभवे प्रतिबंधकाभावात् ॥ मायोपहितस्य कल्पकत्वेऽप्यत्रात्माध्यायः ॥
अतोरजतादिभिन्नदेयदत्तादिवद्वास्तवस्यान्यस्याप्यासितुरभावाच्च भ्रम उपपद्यते ॥ किंच
दृष्टादौ सत्यं रजतं नरेन्द्रवरंदादौ सत्यं भुजंगं च दृष्ट्वा वृद्धस्यवहारात्तत्र तत्र तत्तच्छ-
ब्दसंज्ञेतं गृहीतवन्तः समुत्पद्यतस्तत्संस्काराप्यत्र शुक्तिरज्ज्वादौ तमसा तत्तत्कल्पयन्ति ॥
अनुत्पन्नसंस्कारायाल्लयस्तु तिमिरभरे चरणेन रज्जुशतमतिक्रामतोऽप्येकमहिमपि नहि
कल्पयति ॥ तथा प्रवृत्ते परिदृश्यमानादतिरिक्तं सत्यं जगत्प्राप्यनुभूतं स्यात् तदा तज्ज-
न्यसंस्कारादिदमनृतं कल्प्येत तदेव नास्तीति संस्काराभावाच्च भ्रमः ॥ तदङ्गीकारे त्वन्ते
रंदावियाहृति न्यायादिदमेव सत्यं स्वीक्रियतां ॥ संस्काराभावेऽपि भ्रमस्य असतोपि
संस्कारजनकतायाग्रा प्रसङ्गः स्वीकारे तु कचिदिदं तदशङ्कमिदं रज्जुपुष्पमित्यादिभ्रमोऽप्याप-
द्येत ॥ किंच शुक्तौ रजतस्यैव रज्जौ भुजंगस्यैव भ्रमे विपर्ययाभावे च ह्यवपेक्षायां तत्त-
त्सादृश्यमेव तत्त्वेन सिध्यति ॥ तच्च भ्रमे साक्षादपि हेतुर्न तु संस्कारोद्बोधनमात्रद्वारा ॥
अन्यथा शुक्तिदर्शनकालेषुद्वौ तमः संबन्धे गजहृतिशब्दादिना तत्संस्कारस्योद्बोधे च तत्र
गजभ्रमोदुर्धारणस्य स्यात् ॥ प्रवृत्तेचजगद्ब्रह्मणोः सादृश्याभावाच्च भ्रमः ॥ सादृश्ये तु
ब्रह्मणि साकारत्वजडत्वाद्यापत्तिः योधा द्वयोः साधारणो धर्मः स परस्य निर्विशेषतां
याधेतैव ॥ एवं अभ्यासितुर्वास्तवत्वमित्याद्यादरे प्रमाणं सर्वत्र भ्रमस्यलेषु तत्तदन्वयप्यति-
रेकदर्शनमेवातो न तदभावाच्च ॥ प्रामाणिकं गौरवं च न दोषाय ॥ अन्यथा घटं प्रति
कुलालादीनां बहूनां हेतुत्वं गौरवभावाच्च स्वीकार्यं एतेनैव (एवं च जीवस्योपाधे) रित्यादिकं
निरस्तं ॥ तत्र प्रयोजक इति पुंस्त्वं तु चित्तं ॥ अग्राध्यासः सादृश्ये प्रयोजकोन विवक्षितः
किंतु तदेव तत्र तथैतियच्च (संस्कारोद्बोधस्य तु न सादृश्यज्ञानमेव कारणं किंत्वदृष्टाद्यपी)
त्यादि वदतां प्रकृते सादृश्यभावेऽप्यदृष्टादिद्वारा संस्कारोद्बोधोद्भूत इति समाहितं तद-
संगततरं रजतदर्शनकालेदृष्टद्वारा शब्दादिद्वारा वा संस्कारस्योद्बोधे प्रतिबंधकाभावेन तत्र
ह्याकाराभासस्य दुर्निरोधत्वात् ॥ किंच जगद्भ्रमसंस्कारोद्बोधकतयोच्यमानमदृष्टमपि

एतेनैव भैक्षवमतमुपन्यस्य यदुक्तं तन्मायावादिबिम्बं सध्वस्तप्रायमिति तदेवध्वस्तम् ॥
मायाहेतुवादस्य निवारयितुमशक्यत्वात् ॥ अभ्यासितुर्वास्तवत्वमध्यास्यस्याऽन्यनवास्तव-
त्वं वानाध्यासे प्रयोजकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ एवञ्च जीवस्योपाधेरवास्तवत्वेऽपि ससार-
स्यान्यत्राऽवास्तवत्वेऽपिच माययाऽध्यस्तत्वरूपस्य मायिकत्वस्य नानुपपत्तिः ॥ नच ब्रह्मणो
घटपटायात्मना भासे ब्रह्मणस्तत्सदृशत्वापत्तौ साकारता स्यात् नहि रज्जौ ह्याऽऽकाराऽऽ-
भासः किंतु सर्पाऽऽकाराऽऽभासएवेतिवाच्यम् ॥ अध्यासे सादृश्यस्य साक्षादप्रयोजकत्वात् ॥
संस्कारोद्बोधद्वारा हि सततप्रयोजकः संस्कारोद्बोधस्य तु न सादृश्यज्ञानमेव कारणं किंत्वदृष्टा-
द्यपि रज्जावधाऽध्यासाऽभावस्तु केनाऽपि हेतुना तत्संस्काराऽनुद्बोधात् ॥ अन्यथा भुजंग-
दण्डभूच्छिद्रमालाजलधाराद्यध्यासोयुगपद्ब्रह्मैव स्यात् ॥ पृथक्कदप्यासदर्शनेन सादृश्यस्या-
ऽप्रत्याख्येयत्वात् ॥ पूर्वपूर्वाध्यासजन्यसादृश्यस्य ब्रह्मण्यङ्गीकारे साकारतापत्तेरभावाच्च ॥

कल्पित न वा भावे ब्रह्मणि विचित्रतत्त्वद्रष्टृसादृश्यस्य द्रष्टरितत्त्वसंस्काराणामदृष्टेतरतदु-
द्बोधकस्य चाभावाद्दोषस्तदस्य ॥ द्वितीये ॥ द्वैतापावादपसिद्धांत इतरत्तु सर्वं मूलण्व
विशदीकृतमिति किमाश्रितेन ॥ बाधस्याभावादिति ॥ शुक्लै रजतमिति ज्ञान नेद रजत
शुक्तिरियमित्यभ्रातृचनश्रवणसमकालमेव निरुतेते प्रकृतेतुसर्वस्वरिन्द प्रह्य तत्प्रमस्या-
दिप्राप्त्यश्रवणेऽपि प्रपञ्चप्रतीतिर्नैववर्तते यदि भ्रम स्यात्तर्हि पूर्वाश्रितवर्तते ॥ नचानिष्ठा-
सत्त्व यावत्तावत्तद्विनिवृत्तिरचितेति वाच्य ॥ तस्यापि करिषत्त्वेनाविद्यामृतेति श्रवण-
प्राप्तादेव तद्विनिवृत्तेरप्याश्रयकत्वात् ॥ साधनैरेव तद्विनिवृत्तांतान्यपि तत्प्रमानयोगक्षेमाणि ॥
नचजीवन्मुक्तौ प्रपञ्चबाध शक्य तदानीमपि तस्य प्रपञ्चप्रतीतेरन्यथश्रुत्यादिभिर्योधानात्
उक्तदिशातद्दशायाम्प्य तत्रासिद्धेय ॥ अतोपाधामात्रात् भ्रमत्वम् ॥ मिथ्यतेहृदयमंधि-
रित्वादि इव मुडकरास्य यदापश्य इत्यपि नद्वाप्य ॥ नादिपदेन “दृष्टमेतत्त्वद्रूपया
श्रुत्या ॥ कश्चित्परीर प्रत्यगा मानमैश्वरावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ज्ञेयदापश्यत्यन्य-
मीश ॥ ज्ञापसादेनविशुद्धसत्त्वस्तत्तुनपश्यतेनिष्कलं प्र्यायमान ” इत्यादीनि कटमुडका-
दिवानयानि तत्त्वकारोपनिषत्तृतीयखण्डादिक ननुमाश्रयसेद्रुद्रुमनेनैवत्वचमुपा ॥ दिव्य
इदमितेचक्षु पश्यमेयोगैर्भ्रमम् ॥ ज्ञातुद्रष्टृत्वत्वेन (अ०३ पा०२ सू०२४)
“अपिसराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्या” तृतीयस्कन्धेपश्यतितेमेरचिराप्ययसत इत्यादिस्मृति-
सूत्रपुराणशक्त्यानि च सगृह्यते ॥ नचैदा ज्ञेयतापरत्वमेव ननु बाधुपादिपरत्वमिति
वाच्य ॥ बाधुत्तचक्षु दिव्यदृष्टमितेचक्षुरित्यादिपरोधात् ज्ञातुद्रष्टृमिति श्रुतिर्द्वैशात्
तत्त्वकारादौ स्पष्ट स्पष्टादि श्रावगात्र ॥ भ्रमस्यनिश्चयरूपत्वादिति ॥ एककोटिक-
ज्ञानस्य निश्चयशब्दार्थत्वं तार्किकपरिभाषामाधित्वेदमुक्त तेषांभ्रमप्रमाभेदेन निश्चयस्य
द्वैविध्यात् ॥ अतः सदायोऽधविपर्यासइत्यस्य न विरोध ॥ नचपूयत्यादि ॥ सत्का
राणामपि कल्पितत्वेन तत्कल्पनहेतु सत्कारांतरब्रह्मणि तत्तत्सादृश्य च नैयासीति तत्क
ल्पनस्यासमग्रे कुतस्तत्रा तत् प्रपञ्चकल्पना नापि तादृशमस्कारपरपराशदेव जीरेन
ब्रह्मणा वा जगत्कल्पितमिति बोधिका काचिदपि श्रुतिरस्ति यद्दलात्तयाधोयेतेति समा-
धेरभाव (अ०२ पा०२ सू०३०) “तन्मात्राऽनुपलब्धे” इत्यादिना सूत्रहृतेपवा-
दितस्य धातनासतानपक्षे दूषणभरस्याप्राप्यापत्या तथाऽपीकारे तत्सूत्रविरोधोनाश्रयत
प्रवेशश्च स्यात् ॥ सत्कारापरपराकल्पनानिर्वाहायापि ब्रह्मणि सादृश्यसाकारत्वादेरापस्या
च भक्षितेऽपि लघुनेनशातोप्याधिरित्यलम् ॥

नन्वविद्याया अनादित्वादध्यासोऽप्यनादिरेव अविद्याया अनादित्व
च “नासदासीन्नोसदासीर्त्तिकृततम” इतिश्रुति सिद्ध लाघवादना-
दिसंसारकारणसिद्धावन्यकल्पनायायोगादितिचेन्न मायाया अना
दित्वे ‘सदेवसोम्येदमप्रआसीदेकमेवाद्वितीय आत्मावाइदमेकश्वा
प्रआसीन्नान्यर्त्तिकचनमिष” दित्यादिश्रुतिविरोध ॥ “नासदासी”-
दित्यादिश्रुतेश्च स्थूलसूक्ष्ममाभाषयोधरत्न नत्यविद्यायोधकत्वं ॥ नच

श्रुत्यंतर्गततमः शब्देनाविद्याप्रतीयतइति वाच्यं ॥ तमःशब्दस्याप्य-
भावयोधकत्वात् प्ररुष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजोऽभावएव तमः-
शब्दोलोकेप्रसिद्धोनत्वविद्यायामपि ॥ घस्तुतोऽत्र ब्रह्मैवतमः ॥ एतेन
पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराध्यासं प्रतिहेतुत्वोक्तिः प्रत्युक्ता ॥
अध्यासस्यानादित्वे मानाभावात् ॥ बालस्यापि स्तन्यपाने प्रवृत्ति-
र्नानाऽऽदिकर्मप्रवाहजन्या किंतु “पराचुतच्छ्रुते” रितिसूत्रानुसा-
रेणेश्वराधीनैव ॥ यथा जडस्य कर्मणः फलदातृत्वं न तथैव
प्रवर्त्तकत्वमपि न संभवति ॥ प्रवर्त्तान हि प्रेरणा सा च चेतन-
धर्मएव ननु जडधर्मः ॥ एवं च (बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन
पूर्वसंस्कारसिद्धौ संस्कारप्रवाहस्यानादित्वेन संसारस्यानादित्व-
सिद्धि) रित्यसंगतं ॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रति हेतुत्वेन प्रवृत्तौ
संस्कारस्य कर्मणोवाहेतुत्वविचक्षणे च पूर्वोक्तएव दोषः ॥ किंच
प्रवृत्तिं प्रति न संस्कारस्य नापि कर्मणोवा हेतुत्वं वैदिकानां मते
ईश्वरस्य नैयायिकानां मते तु चिकीर्षादीनामेव हेतुत्वात् ॥ उक्तंच
तैः चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा उपादानस्यचाऽध्यक्षं प्र-
वृत्तौजनकं भवेत् ॥ तथाचाविद्यायाअनादित्वासिद्धौ वंधोऽस्याऽ-
विद्ययाऽनादिरितिस्मृतिरपि वंधस्य चिरंतनत्वंबोधयति-“अक्षय्यं
हवैचातुर्मास्ययाजिनःसुरुतंभवती”तिश्रुतिवत् ॥ किंच भवन्म-
तेऽविद्ययेति तृतीया हेतौ करणे वा नाद्यः ॥ दंडेन घटइत्यत्र
यथा दंडेघटोत्पादकत्वरूपं हेतुत्वं तथाऽत्रापि चेद्वंधस्यानादित्व-
कथनं व्याहृतं उत्पत्तिमतोऽनादित्वासंभवात् ॥ द्वितीयोपि न
क्रियाभावात् कारकविभक्तीनां क्रियान्वयित्वनियमात् ॥ नहि
क्रियाविनिर्मुक्तं वान्मयमस्तीति भाष्यप्रामाण्यात् ॥ गोपेन गावइत्या-
दिवदुपपत्तेरितिसमाधानमप्यसंगतं तादृशवाक्यस्यैवाभावात् ॥
नच तिष्ठतीत्यध्याहारोपि संभवति स्थितेरप्यनादित्वात्तत्रापि तस्य
करणत्वासंभवात् करणत्वस्य कारणत्वघटितत्वात् ॥ तस्माद्वंधस्या-
नादित्वेऽविद्ययेतितृतीयान्वयोवाधितएवस्यादतस्तदन्वयानुपपत्ति-
रूपबीजेन लक्षणा कर्तव्या ॥ सा च चिरकालिकत्वे एव तथाच
(सादित्वं तु वंधस्य नांगीकर्तुं युक्तं अस्यां स्मृतावनादिशब्दार्थ-
स्यागेवीजाभावादिति यदुक्तं तदसंगतं तत्रान्वयानुपपत्तिरूप-
बीजस्य दर्शितत्वात् प्रवाहानादित्वेन संसारोनादिरितिप्रयो-
गस्तुसंसारपदस्य प्रवाहे लक्षणां अनादिपदस्यापि स्वसजाती-
यध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वे लक्षणां विना दुर्घटतया न
शक्तिसाधकः ॥ तस्मादनादिशब्दोगौण एव देवेष्वमरशब्दवत् ॥ ननु

देवेष्वमरपदस्य मुख्यत्वे "तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयतएवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयत" इत्यादिश्रुतिविरोधात्तस्यौपचारिकत्वमस्तुसंसारोऽनादिशब्दस्य मुख्यार्थत्वे तु न कश्चिद्विरोधइतिचेद्य तत्रापि "आत्मावादमेकएवाग्रआसीन्नान्यार्त्तिकचनमपि" इत्यादिश्रुतिविरोधस्य सत्त्वात् ॥ नच संसारस्य सादित्वे "धातायथापूर्वमकल्पय" इतिश्रुतेः ऋषीणां नामधेयानियाश्चवेदेषुदृष्टयः शर्वय्येते प्रसूतानां तान्येवैभ्योददात्यजइत्यादिस्मृतेश्च विरोधोदुर्वारइति वाच्यं ॥ तादृशवाक्यानां शर्वय्यंतधातृपदपर्यालोचनयादेनंदिनसृष्टिविषयकत्वेनानादित्वासाधकत्वात् नापि "समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्च" तिसूत्रविरोधः ॥ सच सृष्टिप्रलयास्वीकारएव संभवति ॥ नह्यस्मते सृष्टिप्रलययोरस्वीकारः परंतु प्रथमतः सृष्टिरीश्वरस्य रमणेच्छयैव "लोकवत्तुलीलाकैवल्य"मिति न्यायात् ॥ सृष्टिप्रलयौत्याविर्भावतिरोभावरूपौ ॥ सूत्रार्थस्तु ॥ नन्वस्य प्रपंचस्यानुकारित्वेन वाच्यत्वेन वा स्वीक्रियमाणत्वे सृष्टिप्रलययोर्विद्यमानत्वादनित्यसंयोगः ग्रामोति तत्राह ॥ समाननामरूपत्वादावृत्तावपीति ॥ आवृत्तावपि समुद्रे जलप्रक्षेपवत् पुनरुपादाने तदेवेतिनिश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकस्याभावाच्चानित्यसंयोगः ॥ कुतः ॥ दर्शनात् ॥ इदयतेहि तथा वेदपितृमातृकीर्तनशरीरगंगाप्रवाहादिषु ॥ तदेवेतिव्यवहारस्य सिद्धत्वादिति ॥ न च संसारस्य सादित्वे कृतनाशाकृताभ्यागमादिदोष इति वाच्यं ॥ ईश्वरेच्छयैश्वरसकाशाद्युच्चरितैर्जीयैः कर्माणि क्रियंते तत्तत्कर्मफलमपीश्वरकृतमर्यादया तस्य तस्य जीवस्य भवत्येवेति दोषाभावः ॥ नहि जीवानामनित्यत्वे येन कृतनाशः स्यात् नहि कर्मणैव फलं किंतीश्वरेच्छयापि नातोऽकृताभ्यागमः फलाकसिकत्वपर्यायः ॥ यस्तु तथाचेत्यादिना प्रेक्षावतोमोक्षार्थं प्रवृत्त्यभावापादनरूपोमोक्षमार्गोच्छेदरूपश्चदोषभावादितः सोऽपि त्वन्मत एव संभवति ॥ सर्वं स्वप्नतुल्यं स्वस्वरूपमपि स्वप्रकल्पितजीवसमं जानतः मोक्षं मोक्षसाधनं गुरुं वेदं च मिथ्यात्वेन जानतो वामदेवशुकादीनामपि मुक्तिर्न जातेति मम मुक्तिः कुतोभविष्यतीति मुक्तिप्रत्याशाशन्यस्य कथं मोक्षमार्गं प्रवृत्तिरिति मुक्तिमार्गोच्छेदस्त्वन्मते ॥ अस्मन्मते च यस्य बंधनसामर्थ्यं तस्यैव मोचनसामर्थ्यं दृष्टं च राजनि यथा राज्ञा बद्धोपजानमेवाश्रयते राजकृपया मुच्यतेच एवमेवेश्वरकृपया मुच्यते पुनश्च सुखी भवति "सोऽश्रुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिते" ति श्रुतेरिति नमुक्ति-

मार्गोच्छेदः ॥ किञ्च संसारस्यानादित्वेत्वन्यते तस्य मिथ्यात्वं न स्यात्
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावात् ॥ आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमाने-
पितत्तया वितथैः सदृशाद्येते वितथा इव लक्षिता इति गौडपादकारिका-
विरोधश्च किञ्च त्वन्मते यद्गत्वाननिवर्तते तद्दामपरमं ममेति स्मृतेः
अनावृत्तिः शब्दादिति सूत्रस्य च विरोधः स्यात् जीवस्य पारमार्थिकं
स्वरूपं ग्रह्येति तस्य गमनासंभवात् तस्य व्यापकत्वात् व्यावहारिकं
त्वोपाधिकं तस्य चोपाधिनाशेन नाशात्प्राप्तिरेव न संभवति ॥
प्राप्तेरसंभवेन निवृत्तिशंकाया असंभवादसंगतिः ॥ एवं सूत्रेऽपि
संदेहासंभवादित्यलं ॥

सहस्राक्षे साचेयमायेत्यादि उत्पन्नत्वादित्यलमित्यंतं भागं संद्वयंति ॥ नन्व-
विद्याया इत्यादिना ॥ संदेहासंभवादित्यलमित्यंतेन ॥ अयमाशयः ॥ यदि-
मायाऽपि न ह्यनन्तनादि स्यात् तदा ऐतरेयोपनिषदि “आत्मा ग्राह्यमनुरूपमात्रमासी-
न्नान्यत्किञ्चनमिषत्” तैत्तिरीये “नासदासीन्नोसदासी” इत्यादि । तथा “ग्रह्यव-

साचेय मायाऽनादि ॥ नासदासीन्नोसदासीत्किन्तु तम इति श्रुते ॥ लाघवाच्च अनादि-
संसारकारणनासिद्धौ तस्या सादितायावक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराध्या-
सप्रति पूर्वपूर्वकर्मणामुत्तरोत्तरजन्म प्रतिच हेतुत्वात् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन
पूर्वसंस्कारसिद्धौ संस्कारप्रवाहस्य कल्पनीयत्वाच्च संसारस्याऽनादितासिद्धिः ॥ अतएव
बन्धोऽस्याऽविद्ययाऽनादिरिति स्मृतिः संगता ॥ नच बन्धस्याऽनादित्वेऽविद्येति तृतीयाऽनु-
पपत्तिरिति वाच्यम् ॥ गोपेन गावडत्यादिबहुपपत्तेः ॥ नच तत्र जीवन्तीत्यादिपदाध्याहारइति-
वाच्यम् ॥ इहाऽपि तिष्ठतीत्यध्याहारस्य सुलभत्वात् ॥ अतएव भागवते तृतीयस्कन्धे
विध्वैरन्नान्मानसस्थितविष्णुमायया इत्यत्र सस्थितमित्युक्तम् ॥ सादित्वं तु बन्धस्य नाङ्गीकर्तुं
युक्तम् ॥ अस्या स्मृती अनादिशब्दार्थस्य त्यागे भीजाभावात् ॥ प्रवाहाऽनादौ तु संसारोऽना-
दिरित्यादौ नैयायिकादीना सर्वेषां प्रचुर प्रयोग इति तत्राऽनादिशब्दस्य शक्तिरेव निरुद्ध-
लक्षणाया ॥ देवैर्युन्मरशब्दस्य रुद्धिरेव ॥ योगासंभवे तस्याः सर्वसम्मतत्वात् ॥ तस्य
देवैर्युन्मरशब्दस्यैव यथा तत्र तथैव हर्षचित्तोलोकइत्यादिश्रुतिरनुमाहिकाऽस्ति तथाऽन-
किञ्चिदनुप्रादौ नोपलभ्यते इति नेहाऽऽमरशब्दवदुपचरितार्थता ॥ प्रत्युत तथात्वे
घातायथापूर्वमकृत्यदिति श्रुते ऋषीणां नामधेयाश्च वेदेदुपहृत्य शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवेभ्यो-
द्दालज इत्यादिस्मृतीनां समाननामरूपत्वाच्चऽऽवृत्तावविरोधो दर्शनात् स्मृतेर्धेतुस्मृत्य च
विरोधः स्यात् ॥ सूत्रार्थादिकस्तु उत्तरभागे एकोनचत्वारिंशच्छब्दखण्डने स्फुटीभविष्यति ॥
बन्धस्य सादित्वेऽवृत्ताऽभ्यागमादिदोषप्रसङ्गस्य ॥ तथाच यथापूर्वं विनाशरणांतर-
मीधरोमां संसारान्धकूपेऽक्षिपत्तथा पुनरपि क्षेप्यतीति विचारयन्नकोपि प्रेक्षावान्मोक्षार्थं
यतेतेति मोक्षमार्गोच्छेदेत ॥ संसाराऽनादित्वबोधकवाक्येष्वपि न न पुनरावर्तते यद्गत्वान-
निवर्तन्ते अनावृत्तिः शब्दादित्यादिष्वपि कुतर्कप्रवृत्तेरप्रतिबन्धात् ॥ प्रत्युत मोक्षस्य नाशे
जन्यस्य नाशइति नियमोऽनुकूलः स्यात् लयरूपस्य तस्योत्पन्नत्वादित्यलम् ॥

नम्रहसदृशभासीत्" इत्यादि ॥ पुरपविधयाहणे "आत्मैवेदमप्रभासीत्पुरपविध
सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत् छादोगे "सदेवसोम्येदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीय"
गोपयमाहणे "ब्रह्महवाहदमप्रभासीत् । स्वयत्वेकमेवतदैक्षत महद्वेयश्च तदेकमेवामि
हताहमदेवमन्मात्र द्वितीयदेवत्तिर्ममइति" एवमाद्याऋग्यजु सामाथर्षथुतयोवाध्वेरन् ॥
तासु हि सृष्टे प्राक् ब्रह्मणएव सत्ताऽनधार्यते । वस्त्वतरसत्ता च निषिध्यते ॥ यदि ॥
भावरूपा माया तदा स्यात्तर्हि सर्वज्ञोऽप्यात्माऽनुवीक्ष्यापि ता कुतो न पश्येत् ॥
एकमेवाद्वितीयमिति त्रिविधभेदनिषेधश्च कथं सगच्छेत ॥ कथं "एकमेवास्मिहताहम
देव मन्मात्र" इति सर्वज्ञस्येक्षणं च घटेत ॥ एतेन एतरेयेमिपतोनिषेधादचेतनत्वान्यस्य
स्थितिर्न विरुद्धेति द्वैतिना कल्पनाऽप्यपास्ता ॥ वस्त्वतरसरये पुरपविधयाहणादौ
स्वान्याभावाद्भयाभावोरमणाभावोरमणार्थं द्वितीयेच्छा तस्यैवैतादृशेण भयन चाज्ञाय
मान तदानीं वस्त्वतरसत्ये जगतस्तदुपादानकत्ये च विरुध्येतैव ॥ तेन यश्च "नासदा
सीन्नोसदासीर्लंकितुतम" इति विलक्षणएव श्रुतिपाठउपन्यस्त । सचोपहासार्यं मूले
पूर्वपक्षे तथैव सगृहीत ॥ वस्तुतस्तु नासदासीदिति मत्रद्वयार्थं प्रागेव समर्थित ॥ तत्र
च "किमावरीत् कुहकस्यदामर्न्" इत्याजरणज्ञाकिकमायादेस्तदा सत्ता स्पष्टमेव प्रति
पिद्धा ॥ स्वधयेति स्वैव जगतोधारण तस्यैकत्व चोक्त्वा "तस्मादान्यनपर किचनास"
इति स्पष्टमेव तदन्यस्य प्रतिषेधोदर्शित ॥ अत "तम आसीत्तमसागृहमग्नप्रकेत
सलिल" सर्वमाह ॥ तुच्छेनाभ्यपिहितयदासीत्तमसतस्तन्महिनाजायतैक" इत्यभि-
मन्त्रेऽपि तम शब्देन न सा । पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वाद-न्यप्रतिषेधविरोधाच्च ॥ किंतु
आनीदवातमित्यादिनातच्छब्देन यदुक्तं तत्स्वरूपमेवात्रोच्यत ॥ तत्र पूर्वं रात्रिदिवसप्रक
तसूर्यनक्षत्रादिनिषेधात्सर्वस्य सुसवत्तरेव लीनस्यात्सर्वाच्छब्दकत्वाच्चेह तम शब्देन
ब्रह्मैव ॥ इदं च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये अहमेवासमेवाग्रह्यत्र सुबोधिण्या स्पुट ॥
तम शब्दस्य साख्यपरिभाषया वस्त्वंतरपरत्ये (अ २ पा १ सूत्र २) "इतरपाचानु
पलब्धे" इति सूत्र विरुध्येत ॥ तथाच तदा तम सर्वाच्छादकं ब्रह्मैवासीद् आसम
तात् इदं इदानीं नामरूपाभ्या व्याकृतं जगन् अग्रे सृष्टे पूर्वं अग्रेत अग्रशायमान
सलिल कारणेन अविभक्त तममा पूर्णरूपेण ब्रह्मणा गृहम् आच्छादित
विरोभावितमितियावत् आसीदित्यर्थे ॥ "यथातम पदार्थानागृणोतीति एव इदमपि
ब्रह्म तत्त्वमावृणोतीतितम शब्देन व्यवहार" इतिविचारण्यस्वामिनाद्याट्यानेऽपि
लक्षणयैव मायापरत्व दर्शित ॥ मम तु ब्रह्मण सर्वशब्दवाच्यत्वादलक्षणापीति
पूर्वापरानुरोधादिदमेवादर्शनीय ॥ ननु पूर्वजगतोऽभावे ब्रह्मणा तस्य गहनं कथं
सगच्छतइतिचेत्पूर्वसृष्टिप्रलयेतोदनेनसर्वतिरोभावितमित्याशयेनाह ॥ तुच्छेनेत्यादि ॥
अत्र तुच्छशब्देन प्रलयकर्तृ ब्रह्म ॥ अतएव महोपनिषदि "एषलोकश्चान्येषलोक
तुच्छएवमेवासात्तएषलोकश्चोऽहश्चोऽचिन्त्योनिर्गुणश्चेति" ॥ महाकौर्मपि ॥ शमूज
कुर्वते विष्णुरहस्यं सन्पर स्वयं । तस्माच्छून्यमितिप्रोक्तोदनात्तुच्छमुच्यते । नैपमाय
मित्युक्तं केनचिदुक्तं तम । अतोऽभाववदस्येननाश्ववाचाशइत्यपि । सर्वेषांतदधीन-

त्वात्तच्छब्दाऽभिधेयता । अन्येपाव्यवहारार्थमिष्यतेव्यवहर्तुभिरिति ॥ तथाच आसम-
 ताद्भवति उत्पद्यते इत्याभु जगत् तुच्छेन प्रलयरूपतोदनकृता पूर्वोक्ततमसा अपिहित
 आच्छादितं तिरोभावित यत् आसीत् तत् तमस पूर्वोक्तात् ब्रह्मण सकाशादेव महिना
 महत्वेन पटवद्विस्तारेण अजायत प्रादुरभवत् तच्च नानादृश्यमानमपि वस्तुतोब्रह्मणएव
 तत्तद्रूपत्वादेकत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वानुच्छशब्देन मायेति तद्व्याख्यान ॥
 तन्न ॥ शुक्तिरजतवनुच्छेनाच्छादनस्यायोगात् । तादृशरजते भाजनभूषणादेरिव तस्यां
 जगतदपादानत्वस्यासभवेन ततोजननस्यायोगात् व्याख्याने मृदघटजीजवृक्षदृष्टांत-
 कथनपूर्वकं स्वयमुक्तस्य सत्कार्यवादस्य बाधाश्च ॥ किंच साध्युपहितेन कल्पिता शुद्धेन
 वा आद्येन्योन्याश्रयोद्वितीये शुद्धस्वबाधइत्याद्युक्तवक्ष्यमाणद्रूपणप्रस्तवात् तस्यास्तुच्छत्व
 शक्यवचन अग्रेऽपि “कामस्तदग्रेसमवर्तताभि” इत्यादिना इच्छापूर्वकसर्गादिकथनात्तम
 शब्दार्थोऽग्रहीव ॥ अन्यथात्वीक्षत्याद्यधिकरणानां “कामाब्जनानुमानापेक्षा” इत्यादिगुण-
 सूत्राणां च विरोधः ॥ पुनरग्रेऽपि “किं च स्विद्वन कडसवृक्षआसीत् यतोद्यावापृथिवी-
 निष्टतक्षु ॥ मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतत् यदध्यतिष्ठद्भवानिधारयन् ॥ ब्रह्मघन ब्रह्मस
 वृक्षआसीत् यतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षु ॥ मनीषिणोमनसाविब्रवीमिव ब्रह्माध्यतिष्ठद्भव-
 नानि धारयन्” इति पठ्यते ॥ अत्र यथाकाष्ठोपादानकं शुद्धसुखादिकं बहुवृक्षसमुदाय-
 रूपवनस्यैकदेशवृक्षस्यादाभूत् तत्रैवस्थितं लक्षणात्तत्पुत्राभिन्त्यज्यते तथा इदं जगदपि
 विभागादेवाविर्भूतं वनसमपुरुषोत्तमैकाशस्याक्षरब्रह्मणोऽश्वभूत् तत्रैव स्थितं तद्विच्छयाऽ-
 भिन्यज्यतइति ज्ञापनायसृष्टिहेतुभूतवनदिकं जगतोऽधिष्ठातारं धारयितारं च पृष्ठा
 ब्रह्मणएव वनस्य वृक्षत्वं धारणपूर्वकमधिष्ठानत्वं चोत्तरितम् । यदि तम शब्देन ब्रह्मनाभि
 ग्रैष्यत् किंतु मूलाज्ञानएव मृदघटजीजवृक्षादिन्यायेन जगदवस्थानमभिग्रैष्यत् तदा ब्रह्म-
 वनमित्यादिनैवावक्ष्यत् किंतु मायावनं तमोवनं तमं सश्वआसीदित्याद्येवावदिष्यत् ॥
 तस्मादपि तमोऽत्र गृहीव ॥ एतेनैव (अ० १ श्लो० ५) आसीदित्तमोभूत्तमप्रज्ञातम-
 लक्षणं ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिवसर्वत इति मनुवचनमपि व्याख्यात अग्रे अनुपद
 (श्लो० ६) तत् स्वयभूर्भंगानाम्यक्तोप्यज्यधिदं ॥ महाभूताद्विष्टृतौजा प्रादुरासीत्त-
 मोनुद ॥ योसावतीन्द्रियग्राह्यं सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातन ॥ सर्वभूतमयोर्चित्स्य सपुवस्व
 यमुद्रमौ सोमिध्यायदरीरात्स्वात्सिस्तृष्टुर्विविधा प्रजाइति तस्यैव पूर्वमव्यक्तत्वस्य सूक्ष्म-
 कारणत्वस्य सर्वव्यजकत्वस्य सर्वभूतात्मकत्वस्य स्वयमेव जगद्रूपेण भवनस्य अभिधानं
 पूर्वं स्वरूपतएव विविधप्रजासर्जनस्य च कथनेन तत्रापि सत्यैव तम शब्दार्थस्य प्रतीतिः ॥
 अन्यथा “आत्मैवेदं सदेवसोम्येदं” इत्यादिश्रुतिशक्तविरोधादप्रमाणं स्यात् पूर्वतत्रे
 (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधेत्वनपेक्षमिति न्यायान् ॥ तमोनुदइति तु स्वतेजसा
 यानुपुरापिबत्तमइति सप्तमस्कंधाद्युक्तं प्रलयाधरारापनोदनमेव ॥ नचायं स्वयभूर्भंगमा
 शक्यः ॥ अग्रेऽडोत्पत्त्यनंतरं (श्लो० ९) तस्मिज्जोस्वयब्रह्मासर्वलोकपितामहइति-
 ष्टयश्चकथनात् ॥ जीवकल्पितस्य तुच्छस्य तु ब्रह्मणा प्रेरणमप्यशक्यवचनं ॥ एतदेवाभि-
 प्रेक्ष्य समाकर्षसूत्रभाकरे “तमआसीदि”त्यनभिन्त्यक्तं कर्मपक्षेऽपि ब्रह्मत्वमक्षतं तत्पक्षस्य

गौणत्वज्ञापनाय तत्र प्रकाशो कर्माप्युच्यतइत्यपि शब्द प्रयुक्त ॥ एवमेव मुयोपिती-
 तत्प्रकाशाभ्यामैकार्थ्यं पूर्वोक्तानादरे तम शब्दस्याधकार एव प्रसिद्धत्वात् लौकिकतर्कोदि-
 दर्शनेषु तस्य तेजोऽभारूपत्वागीकारात् केवल्लोकानुरोधे वाद्यभाष्येव तदा
 रात्रिदिनचिह्नसूर्यचन्द्रादिविरहात्सिध्येततु त्वदभीष्टमित्याशयेन वक्तोत्तरमुक्त मूले ॥
 अभावयोधकत्वादित्यादि अतएव लोकइत्युक्त ॥ सिद्धावस्तु प्रागुक्तएव तमेगाहु ॥
 वस्तुतोऽग्रहैव तमइति ॥ यच्च लाघवाच्चानादिससारकारणतेत्यादि तदसबद्ध
 ससारस्य कार्यत्वेऽनादित्वायोगात् कार्यनियतपूर्ववृत्तेरेव कारणत्वात् ॥ अविद्योत्तर-
 कालिकतया तत्कार्यं तस्मिन् चिरतनत्प्रमेयानादित्वमितिचेरिसद्वमसदभीष्टम् ॥ नापि
 लाघव भुतिव्यवहृतसायाङ्गश्वरेच्छायाण्य सर्वकारणत्वे समयस्ववियारूपकारणात्त-
 स्वीकारे गौरवात् ॥ तस्या सादित्वं तु माययामेविनिर्मिते इति वचनयलाच्छब्दमेव
 यक्तुमिति वक्ष्यते ॥ यच्च (पूर्वपूर्ववासनानामुत्तरोत्तराभ्यास प्रति पूर्वपूर्वकर्मणामुत्तरो
 उत्तरजन्म प्रति च हेतुत्वात् बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिदर्शनेन पूर्वसंस्कारसिद्धौ संस्कार
 प्रवाहस्य कल्पनीयत्वाच्च ससारस्याऽनादित्वासिद्धि) इत्युक्त तदप्यसत् अभ्यासरूपतया
 शुक्तौ रजतस्येवार्थात्तामभावे वासनानामेवासिद्ध्या ताभिरभ्यासस्यासम्भवाद् ॥
 अतएव सूत्रकार (अ० २ पा० २ सू० ३०) “नभावोऽनुपलब्धे ” इत्याह ॥
 अत्रशकराचार्या, “नभावोवासनानामुपपद्यते रत्नरसोऽनुपलब्धेर्घाद्यानामर्थाना ॥
 अर्थोपलब्धिनिमित्ताहि प्रत्यर्थं नानारूपावासनाभवति” इत्यादि व्याचक्षते तत्र
 नानार्थाभावेवासनाना वैचिण्याभावात् ॥ अनादित्वेऽप्यधपरपरानन्दनस्था ॥
 वासनानामिर्विनाऽप्यर्थोपलब्धिपर्यवसाना वासनानुस्पत्तिरित्यन्वयस्यतिरेकावर्थसञ्ज्ञाप्रमेव
 प्रतिष्ठापयत ॥ किञ्च वासनाहि संस्कारविशेषः न निराश्रया अस्तिष्ठते नच शुद्ध
 ब्रह्म तदाश्रय शुद्धरतात् ॥ नाप्युपहित यदादेरियोपाधेरपि कल्पन वासनैवैव पक्षस्य
 मिति तस्यास्तदाश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयात् इत्यादि भावत्कभान्यकारोक्तदिशैव द्रष्टव्य ॥
 एव तत्रैव पूर्ववैनाशिकमतेपूतानि दूषणातराण्यनुसंधेयानि ॥ नापि पूर्वपूर्वकर्म
 णामेवोत्तरोत्तरजन्म प्रति स्वात्म्येण हेतुत्व । एव होय । मत्त सर्वप्रवर्तते । भवति
 भावाभूतानामक्तएवपृथग्निवा । “परासुतच्छ्रुते । पूर्वतुवाद्याराणोहेतुस्यपदेशात्”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायशतै कर्माण्यपि प्रति उत्तरजन्मादिरूपतत्फलानि प्रति च
 तत्तदिच्छाविशिष्टब्रह्मणएव हेतुतायाबोधनात् ॥ अतएव कर्मणा तदिच्छेव जन्मादि
 कृत्य सार्यते (स्क० १० अ० ४० श्लो० ६८) कर्मभिर्भाग्यमाणांवायत्रकापीश्वरे-
 च्छयेत्यादिषु ॥ किञ्चेदमपि हेतुत्व सृष्ट्युत्तरमेवेति प्रपचित प्राक् । बालस्य स्तन्यपाने
 प्रवृत्ति संस्कारादित्यपि मृष्ट्युत्तरमेव । नतु पूर्वसदिसंस्कारात् ॥ अतएव चतुर्मुखस्य
 मरीचिसनकादिनष्टराणां च सृष्टारभो न स्तन्यपाने प्रवृत्ति ॥ किञ्च सृष्ट्युत्तरमपि
 भगवदिच्छयैवतादासंस्कारोद्बोधान् प्रवृत्ति । अन्यथा कायिकपापपुलस्यावरजन्मसु
 कूर्मादिचरजन्मसु च स्तन्यपानाभावात्संस्कारनाशेऽनन्तर मनुष्यादि जन्मस्वपि तत्र
 स्यात् ॥ किञ्च संस्कारप्रवाहमनादि तत् ससार चानादि वदन् पूर्वमीमांसकैकदे

शिमतमेव प्रविश । अलमध्यासादिकल्पनागौरवेण । तन्मतखंडनयुक्तिभिस्त्विदमपि
 खण्डेयत ॥ संस्कारप्रवाहश्च कस्येतिनिश्चयं ॥ संसारानादित्वेसदेवेत्यादिव्याकोपः
 सृष्टिप्रलयाभावात्तद्वोधकश्रुतिव्याकोपः प्रयोजनाभावाच्चिरीश्वत्वापत्तिश्चेत्यादिध्येयं ॥
 तदेतदनुसंधायाहुः एतेनेत्यादि ॥ उक्तंचतैरिति इयं कारिकाविधनाथपंचाननस्य
 कारिकावलौ गुणव्यवस्थायां (श्लो० १५०) अस्ति ॥ इदंकृतिसाध्यमिष्टसाधनंचेतिज्ञा-
 नंतधामतिः ॥ चकारोदंडादिनिमित्तसमुच्चायकः ॥ अभ्यक्षं प्रत्यक्षं ॥ यदपि (अतएव
 बंधोऽस्याविद्ययानादिरितिस्मृतिः संगतेत्युक्तं तदपि पूर्वापरानवलोकनात् ॥ यत्र
 एकादशस्कंधे एकादशाध्याये इदमस्ति तत्र (श्लो० ३) विद्याधिगेममतनूविष्णुव-
 शरीरिणां । बंधमोक्षकरीभावे माययामेविनिर्मितेइति विद्याविद्ययोः स्वशक्त्या विनि-
 र्मितत्वं आदौ भवत्वं बंधादेस्तत्कृत्तरेन स्पष्टमेव सादित्वं चोक्त्वा उभयोहभयकारणत्वं
 जडांतर्यामिणोर्बंधादिकं च निराकर्तुमुच्यते (श्लो० ४) एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव
 महामते । बंधोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्ययाचतयेतरइति एवं च सत्यत्रानादिशब्दोऽनाविरय-
 मस्माकं विवाहे घेषुपात्रोपवेशनव्यवहारइत्यादिविचरितनार्थकएव ॥ तदेतदाहुः ॥ तथा-
 चेत्यादिना अक्षय्यमिति ॥ आत्मसुखातिरिक्तफलपरतत्पक्षं पराभिमतमनुरुप्येवमुक्तं ॥
 हेतौकरणेचेति ॥ हेतुत्वं च कारणत्वं तथा कार्यनियतपूर्वकृत्तित्वं तथा च बंधस्यसादित्व-
 मयत्नलब्धं हेतौ ब्रह्मादिसाधारणत्वं निष्कामपारसाधारणत्वं च करणान्नैवकर्मगीकृत्य
 क्रमेण तदुभयप्रदर्शनार्थं प्राचां दंडेन घटः पुण्येन दण्डोहरितिर्यामुदाहरणेषु दंडपुण्यादीनां
 घटदर्शनादितः प्राक्कालिकत्वमस्त्येव ॥ तथात्र बंधस्याक्रियात्ये क्रियात्ये वाऽऽद्विपमाणेऽपि
 तस्यास्ततः प्राक्तनत्वं स्यादेव ॥ करणत्वपक्षेऽपि कारणत्वानुपायात् क्रियायाःफलनिष्पत्ति-
 र्यथापरादानंतरं । यदाविवक्ष्यतेयत्रतदातत्कारणंस्मृतमितिद्वयुक्तेर्वागेनइत्यादौ प्राण-
 स्वागादेर्वाणादिव्यापारोत्तरकालिकत्वबहुत्तरकालिकत्वस्याननुपायात्सादित्वं ॥ इतरन्तु मूले
 विशदयत्या निराकृतं ॥ विश्वंहीतितृतीयस्कंधवाक्यंतु विश्वंमहाभिन्नमेव सच्छक्त्या तत्रैव
 सम्यक्स्वतंत्रं ब्रह्मरूपत्वादेव प्रलयेऽप्यबाधितं सत्यमित्यर्थकं यथेदानींतथाचाप्रेपश्चादप्ये-
 तदीदृशमितिपुरतःकथनात् ॥ अमरशब्दस्यौपचारिकत्वे “यथेहकर्मचित” इतिमुंडकादि-
 यात्रयवत् “आत्मावाइदं सदेवे”त्यादिकमत्रानुग्राहकं ॥ किंच गीतायां सर्वस्यचाई-
 हृदिसंनिविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेतिज्ञानापोहनरूपस्य बन्धस्य स्वहेतुकत्वं सादित्वं
 च दर्शितं ॥ सर्वमूलानुसंगोहमोहसर्वेयांतितरंतपेत्यादौ समंकालित्वं च स्फुटमुक्तं ॥
 अतएव सूत्रकारोऽपि (अ० ३ पा० २ सू० ५) “पराभिप्यनानुतिरोहितंततोह्य-
 स्यबंधविपर्यया” इतिपराभिप्याननिदानरूपमेव बंधमाहउपरसूत्रे देहयोगहेतुकंवा ।
 मत्तविद्यामात्रं मूलकमनार्दितं ॥ अतएवमादिस्पष्टप्रमाणशतानुरोधादपि तत्रत्योऽनादि-
 शाब्दउक्तार्थकएव ज्ञेयः ॥ याचघातावयवेतिश्रुतिः ऋषीणामितिस्मृतिश्चोक्ता सातु सृष्ट्यु-
 त्तरं ब्रह्मादिरूपकल्पस्याति प्रलये तात्रत्यां तद्वागी व्यनीतायां द्वितीयकल्पादौ पुनःसृष्टि-
 विपर्यया ॥ भानुपदस्वारम्यात् ॥ अतएव “दिवंचपृथिरींचांतरिक्षमपोसुव” रितित्रि-
 षोकीसर्गोप्योक्तः उक्तकल्पानि तन्मात्रलयात् ॥ स्मृतौ घातएव शययंतइत्युक्तं ब्रह्मदेव-

पर्यायोजशब्दश्च ॥ महाप्रलयोत्तरमपि ग्रहामिहं ग्रहपरिणामत्वाद्ग्रहाणि तिरोहितं तु
जगद्वित्यं स्वीक्रियतएव तथात्वमपि स्वीकुर्याद्वेदिष्टमेव अविद्यायास्तत्कृतबंधस्य चानादि-
त्वंतु नेमे श्रुतिस्मृती लेशतोऽपि बोधयतः ॥ सृष्टिप्रलयास्वीकारएवेति अविद्यां तत्कृत-
संसारं चानादिं वदतमनवैय तद्विरोधः सृष्टिप्रलययोरसंभवात् अविद्योपहितेन किंचित्का-
लं सृष्टेः कल्पने प्रलयकाले सावित्रस्यापि तूष्णीमवस्थाने च हेतोरभावात् हेतवंतराणामपि
कल्पितत्वाविशेषेण तदकल्पने हेत्वभावादनवस्थानाच्च ॥ ननु ग्रहरूपस्यैवास्य तदिच्छया
ततएव पुनः पुनराविर्भावतिरोभावरूपामावृत्तिं स्वीकुर्यतामस्माकं मते तद्विरोधः प्रत्युत
शुक्तां दशकृत्योरजतभ्रमे तस्यैव रजतस्य मुहुरावृत्तिर्जातेत्यंगीकारस्य केनाप्यकृत्वात् ॥
तत्सत्यस्यैवावृत्तिसंभवेन आवृत्तिबोधकस्यास्य सूत्रस्य विवर्तवादबाधककतया तवैव
सुतरांतद्विरोधइति भावः ॥ न्यायादिति ॥ द्वितीयस्य प्रथमे प्रयोजनाभावाजगज्जिर्माणा-
भावं भगवतभाशंभय समाहितं (सू० ३३) “लोकवत्तुलीलकैवल्यमिति” यथा
लोके प्रयोजनाभावेऽपि राजादीनां मृगयादिप्रवृत्तयोलीलरूपादृश्यते तथेयमपीश्वरस्य ॥
सा च प्रयोजनांतरशून्याभोक्षदाचेतितदर्थः ॥ अधिकं नु नवमश्लोकखंडने वक्ष्यते ॥
अनुकारित्वेनेति (अ० १ पा० ३ सू० २८) “शब्दइति चेन्नातः प्रभवात्” इत्यादि-
सूत्रद्वये वैदिकप्रपञ्चस्याधिदैविकतया कर्मणि लौकिकशुभशुभादेष्वाविर्भावशालितया च
भित्तत्वं ततएव वेदस्य नित्यत्वं चोक्तं ॥ तत्र भित्तत्वपक्षे लौकिकशुभादेर्वैदिकशुभाद्यनु-
कारित्वेन अस्यैव ग्रहरूपस्य वेद्योध्यत्ववर्गीकारे धान्यत्वेन वैश्वर्यः ॥ भनित्यसंयो-
गइति ॥ प्रतिपादकोपेक्षोक्तिः उक्तरीत्योभयथापि प्रतिपाद्यालौकिकाः पदार्थाभिनित्या-
लैवंदस्य संयोगः ॥ जलप्रक्षेपवदिति ॥ सप्तम्यर्थे वृत्तिः, अयमग्राहयः ॥ पूर्णसृष्टौ यो ग्रहा
सपुत्रोत्तरसृष्टौ ग्रहेति न नियमः स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिचितामेतीत्यादितन्ना-
यमासिबोधकवचोयाकोपात् ॥ एवमवांतरप्रलयोत्तरमपि ये पूर्वकल्पइन्द्रास्तएव चतुर्दश
जीवाः पुनरिन्द्राभर्ततीति न नियमः । तेषामश्वमेधशतपूर्वस्य भोगेनोपक्षयात् अन्यस्य
तच्छतानुष्ठातुः फलालाभप्रसंगाच्च ॥ तेन सृष्टिभेदेन जीवांतरस्य ग्रहोद्वादिभावोऽपि
नामरूपयोः समानरथाद्ग्रहोद्वादिप्रतिपादकपेदवाप्येषु न कोपि विरोधः । समुद्रे तजलस्य
प्रक्षेपोत्तरं पुनरुद्धरणे तस्यैव जलस्य जलांतरस्य वाऽऽगमनेपि समुद्रजलं भेदश्छेदकमि-
त्यादिवाक्यस्य न विरोधः ॥ मन्वेवंसति नित्यत्वं गतमिति चेन्न । नहि पूर्वप्रक्षितजलस्य
नानोजलांतरस्य तदोत्पत्तिश्च तत्रास्ति । तथात्रापि सर्वस्य ग्रहात्मकत्वेन सृष्टिभेदे तदि-
च्छया (अ० २ पा० १ सू० १३) भोक्तापचेरिति न्यायेन विपर्ययेऽपि नानित्यत्वं
नापि दैवं ॥ यदि च वृक्षपक्षिप्रवेशनिर्गमन्यायेनैव सृष्टिप्रलयोस्वीक्रियेतां यदि वृक्षा-
स्पक्षिणाहव ग्रहणः पदार्थाभिन्नाएव वस्तुतः स्युरिति ॥ सूत्रे स्मृतिपदेन प्रजासृज्यया-
पूर्वयाश्चमप्यनुशेरेतइत्यादिवाक्यानि ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं च गृह्यतइति बोध्यं ॥ आस्तां
चेतत् तथापि नानेन सूत्रेण बंधन्याविद्याया वा अनादिवत्सिद्ध्यति नापि विवर्तभावः ॥
यस्य बंधनसादित्वेऽकृताभ्यागमादिदोषप्रसंगश्च स्यादित्युक्तं तत्राहुः ॥ न च सादित्व
इत्यादि ॥ त्वन्मतइत्यादिशुद्धमपि मामकारणादेवानादिरविद्या या ब्रह्मवती सा अमेऽपि

कुतो न यन्नीयात् बंधनस्वभावत्वात् जीवांतराणांबद्धत्वेन सर्वथातन्नाशस्याभावात् मुक्त-
जीवस्य प्रदेशविशेषरूपत्वाभावाच्चेत्यादिशंकायाऽपि तन्मत एव मोक्षोच्छेदः ॥ ईश्वरस्तु
सत्यप्रतिज्ञः सत्यसंकल्पः श्रुतौ गीतादौ च मुक्तौ पनःपाताभावं प्रतिज्ञातवानिति न
पुनर्बंधशंका ॥ नहि लौकिकोपि राजादौ राजधर्मेनिष्ठः सत्यवादी स्वकृतनियमं स्ववाचं
वाऽतिवर्तते । किंपुनः सत्यवेदवाक्सत्यसंकल्पः सर्वशक्तिः कृपालुरीश्वर इत्यभिप्रेतः ॥
आदावंते चेति ॥ इयंगौडपादीयवैतथ्यप्रकरणस्था (६) कारिका ॥ यत् आदावंते च नास्ति
तदेव मध्येपि नास्तीति वितथं । संसारस्याविद्यायाश्च ब्रह्मवदादौ सत्त्वे तु नवैतथ्यसि-
द्धिरित्यनादितापक्षे तद्विरोधः ॥ अत्र तृतीयपादे ह्येते इत्यत्र संतद्वित्तु चित्तुस्तकेपाठः ॥
यश्च “न पुनरायतत” इत्यादौ कुतर्कप्रवृत्तेरप्रतिबंध उक्तः स सर्वानादरणीयः उक्त-
युक्तेः किंच तादृशश्रुतिपुतथासंदेहवारणार्थमेव (अ० ४ पा० ४ सू० २२) “अना-
वृत्तिः शब्दा” दित्येवमापरमाचार्यस्याधिकरणं । न हितया संसारस्याविद्यायाश्च त्वन्मात्रो-
पेक्षितस्यानादिरस्य कंठरथेण साधकमेकमप्यधिकरणमस्ति । येन तत्र प्रत्याख्याने तद्व-
दत्रापि कुतर्कः प्रवर्तते ॥ यद्वयश्चोपनिषदोऽनावृत्तिमभ्यस्यति बहूनां चानुग्रह एव
न्यायः । न तथा तदनादिताग्राहकं किंचिदपि श्रुतिवाक्यं । यश्च जन्मत्यनाश इति नियमः
सोऽप्यनित्यवादिमात्राभ्युपगमरूपो न नित्यवादिनं पीडयितुमीष्टे ॥ नापि मोक्षस्य जन्मत्वं भार्ग-
वकान्मथारूपस्यागपूर्वकस्वरूपव्यवस्थितिरूपत्वात् मुक्तिर्हितवान्ययारूपं स्वरूपेण व्यवस्थि-
तिरिति तल्लक्षणात् । अन्यथा तदैवस्वपादे कुठारप्रहारभाष्येत ॥ किंच तवैवेदशायक्यवि-
रोधो न त्वस्माकमित्याहुः ॥ किंच त्वन्मत इत्यादिना ॥ सिद्धांते तु व्युत्थितस्याणोऽस्त्रक्रांति-
गत्यागतिमतो जीवस्य प्राप्तिः संभवत्येवेति कर्मिणो ब्रह्मलोकतद्वै पुनरावृत्तिशंकायामना-
वृत्तिनिश्चायकानीमानीति निरवयं ॥

यच्च मायायाः सांतत्वे श्रुतिस्मृतिप्रदर्शनंतदपि पारिभाषिकमा-
यायास्तादृशश्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्व एव संगच्छते तदेव न संभवति ॥
तथाहि “विद्याभ्रामरूपाद्विमुक्त” इति श्रुतिर्बिंदुप्रवह्मणि लीनस्य
पृथक्तया नामरूपे नोपलभ्येते इति प्रतिपादयति न तु मायामपि
“यथानद्यः स्यंदमानाः समुद्रे स्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाये”ति श्रुतेः ॥
तरत्यविद्यामित्यादिस्मृतिस्थमायापदं त्वीश्वरस्य व्यामोहिका या
शक्तिस्तां प्रतिपादयति सा च न सांता अतएव तरतीत्युक्तं नाशय-
तीति नोक्तं ॥ सा शक्तिरीश्वरे हृदि निविष्टे तत्तृणया मक्तं न मोह-
यतीति नदीतरतीत्यनेन नदीनाशयतीति बोधः कस्यापि न जायत
इति कथं तादृशस्मृत्या मायायाः सांतत्वनिश्चयः ॥ विभेदजनकेऽशा-
न इत्यादिस्मृतिरपि “परमिष्यानानुतिरोहितंततोऽस्य यं धविपर्य-
या” यितिसूत्रेण यद्यासैः प्रदर्शितं जीवस्येश्वरविषयकप्राणतिरोभा-
षादेहादिप्यहं बुद्धिरूपमन्यदपि विपरीतज्ञानं तदेव यास्त्यनानाभाषा-
दज्ञानशब्देन प्रतिपादयति न तु मायारूपं ॥ मायायापकत्वेन तस्या

अत्यंतनाशे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः ॥ किंच मायायाअनादित्व-
स्वीकारे तस्याः सांतत्वकथनमयुक्तं अनादेर्भावस्य नाशदर्शनात् ॥
नच भावत्वं निरूपयितुमशक्यमिति वाच्यं अस्तीतिप्रतीत्यर्हत्व-
रूपस्य निरूपणस्य संभवात् तत्रापि दोषोद्भावने सांतत्वस्यापि निरू-
पयितुमशक्यत्वात् अविद्यायाः सांतत्वमपि न स्यात् ॥ किं तावत्सां-
तत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वमिति चेत् ध्वंसत्वं प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वमित्यन्योन्याश्रयः ॥ एवमभाव-
त्वप्रतियोगित्वादीनामप्यनिर्वचनीयत्वात्तद्वदितस्य सांतत्वस्य सुत-
त्वादिनिर्वचनीयत्वं ध्वंसत्वादीनामखंडोपाधिरूपता चेद्भावत्वेन किम-
पराद्धं ॥ तमसोभावरूपत्वेन दृष्टांतासिद्ध्या भावाऽभावातिगाऽविद्ये-
त्याद्यसंगतं ॥ यदिचेत्यादिप्रलापस्त्वंप्रकृततयोपेक्षणीयः मायानाशे-
ऽपि तिरोभावात्तन्नीकारादिति कथनमसंगतं नाशस्य तिरोभावात्
तिरेकात् ॥ नचसतोऽसत्त्वं नाशः सतः पूर्ववज्ज्ञानाभावस्तिरोभाव
इति वाच्यं सतोऽसत्त्वासंभवात् । घटादीनां सत्त्वं त्वया न स्वीक्रि-
यते । मायायास्त्वन्मते सहलक्षणत्वात्तस्यानाशानुपपत्तेः ॥ किंच
घटो नश्यति ननाश नष्टः नश्यति इत्यत्राख्याताद्यर्थवर्त्तमानत्वभू-
तत्वभविष्यत्वादीनामन्वयः । कुप्रेति वक्तव्यं । घटे वा ध्वंसे वा
ध्वंसोत्पत्तौ वा ? नाथः, घटस्यासत्त्वात्तत्र घर्त्तमानत्वादिकालान्वया-
संभवात् । नापि द्वितीयः नाशस्य विद्यमानत्वेन नष्टः ननाशेत्यादि-
प्रयोगानुपपत्तेर्भूतत्वपरोक्षभूतत्वयोस्तत्राभावात् न तृतीयः घटो नष्टो
नश्यतीत्यादाद्युत्पत्तिवाचकपदाभावात् समभिव्याहृतपदोपस्थापित
एव पदार्थान्वयनियमेनान्वयासंभवात् ॥ तस्मान्नाशस्तिरोभाव एव
सच घटस्य सत्त्वात्तत्र संभवत्येव ॥ किंच मायायाअनादित्वे “एक-
मेवाद्वितीयं ॥ आत्मावाइदमेकण्वाग्रआसी”दिति श्रुतिविरोधः ॥
सादित्वेतुजन्यत्वं वाच्यं यज्जन्यं तत्सकारणकमिति व्याप्तेस्तत्कारणं
ग्रहैव वक्तव्यं तच्च कारणत्वं ग्रहाणि चास्तवमेवाभ्युपगंतव्यं न तु
कल्पितं मायायाः पूर्वमभावेन मायिकत्वापरपर्यायकल्पितत्वस्यतत्र
वक्तुमशक्यत्वात् ॥ तथाच ग्रहाणि निर्दोषकत्वमभ्युपगतं त्यक्तं
स्यात् । संसारस्यानादित्वं च न स्यात् ॥ प्रागभावस्य त्यन्मते अभा-
वाद्दृष्टांतसंभवेनानादिसांतत्वमपि कल्पयितुं न शक्यते ॥ तस्माज्ज-
गत्कारणीभूतं पारिभाषिकं भावरूपमहानं न संभवति श्रुतिन्याय-
विरोधोद्धारस्य कथमप्यसंभवात् ॥ मायापदवाच्याभगवच्छक्तिरेव

सा च भगवदभिन्ना शक्तिशक्तिमतोरमेदात् ॥ अयमेवार्थः शुद्धाद्वैत-
मार्तण्डकारैः ॥ किंच जन्मात्वजन्मावामायाद्योजनकोहिकइत्यादिका-
रिकाभिः प्रदर्शितः ॥

सहस्रांशे सांताचेयमित्यादिं निरस्तत्वाच्चैत्यंतं भागं परिहरंति ॥ यच्चमायाया
इत्यादिनाकारिकाभिः प्रदर्शितइत्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ यानितत्सांतत्वसाधनाय वाक्यानु-
क्तानि तत्र तथाविद्धानिति मुंडकवाक्यं यथानद्यद्विपूर्वाद्द्विदिशिष्टं व्याख्यातं प्राक् ॥ नहि
तत्र तदभिमतज्ञानस्य तत्सांतत्वस्य वा गंधोऽप्यस्ति ॥ यच्चतरत्यविद्याविततामिति
वाक्यं । इदंभीष्मस्तवराजस्थमितिकेचित् ॥ वस्तुवस्तु शांतिपूर्वातंगतराजधर्मपूर्वणि
भीष्मस्तवराजारये ससच्चत्वारिंशाप्याये इदं नोपलभ्यते ॥ सति समूलरये । तत्र
अविद्यामायेतिपृथक्शब्दद्वयोपादानान्मलिनसत्त्वांशुदसत्त्वांचोभे अपिनाशयतीति स्वया
वाच्यं ॥ शुद्धसरवायानाशोचहृदिनिवेशनस्याप्यसंभवः कतकरेणुवत्सांतायाविद्यायाभप्य-
संभवइति वाक्यार्थस्य तत्र बाधः अविद्याख्यांतामिति व्याख्याय शुद्धसत्त्वायाभनाशस्य
कथने ॥ मलिनसत्त्वायाप्य सांतत्वसिद्धिः ॥ किंचाविद्याशब्दस्य तावकेष्वीशावास्य-
भाष्यादिषु कर्मपर्यायताकथनात् स्वयाप्युत्तरत्र कर्मपरतायावक्ष्यमाणत्वाद्याप्राप्यविद्यां

सान्ताचेयंमाया ॥ विद्वान्नामरूपादिमुक्तइतिश्रुतेः ॥ तरत्यविद्यावितताहृदियस्मिन्नि-
वेशिते ॥ योगीमायाममेयायतस्मैविद्यात्मनेनमः ॥ मायामेतांतरन्तिते ॥ विमैदजनकेऽज्ञाने-
नाशमाल्यन्तिर्गते इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥ नचयदनादितदनन्तमितिग्याप्तिः संगता ॥ प्राग-
भावेव्यभिचारात् ॥ घटादेराविर्भावस्यैवस्वीकारेऽपि भेदस्योत्पत्तिस्वीकारेण तवाऽपि
तत्प्रागभावप्रसाख्यानस्याशक्यत्वात् ॥ नचानादिर्भावोऽनन्तइतिवाच्यम् ॥ भावत्वस्य निरु-
पयितुमशक्यत्वात् ॥ अस्तीतिप्रतीत्यर्हत्वस्याऽभावेऽपि सत्त्वात् ॥ अभावभिन्नोभावइति
अन्योन्याश्रयप्रस्तम् ॥ अभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् ॥ अधिकन्तुखण्डनादिभ्यो
होयम् ॥ किञ्चाऽविद्याया अभाववैलक्षण्येनैव भावव्यवहारोऽस्माकं ननु त्वदभिमतभावरूपत्वेन ॥
तदाहुर्भावाभावातिगाविद्यातत्त्वेऽष्टान्तितंतमइत्यादि ॥ यदिचाऽनादिपदार्थानाम्भेदस्य
सादिता नयुक्ता सादिस्तु नवोऽपिपदार्थऽत्युच्यते तर्हि सर्वमनन्तमित्येव स्वया वाच्यं ॥
यत्तच्छुद्धोरोरप्यारवर्तकत्वात् ॥ नचतयाऽपि वक्तुं युक्तमुक्तध्रुवादिविरोधात् ॥ आविर्भावति-
रोभावावेवाद्यन्ततयाविवक्षिताविनिचेन ॥ मायायानाशेऽपि तिरोभावानङ्गीकारेण तन्नि-
यमविरोधानवतारात् ॥ सतःपूर्ववज्ज्ञानाऽभावस्यैव तिरोभावपदार्थत्वात् ॥ अन्यया
नादयत्वेनाऽभिमतोभेदोऽपि तिरोभवतीति त्वयोच्येत ॥ नैयायिकारोप कर्मस्याहानितिरो-
भवन्तीतिपदटादयस्तिरोभवन्तीतिप्रयुज्येत ॥ एतेन विद्यजन्यत्वजन्यावामायाऽऽद्येजन-
कोहिकः ॥ अन्याभावात्तुप्रद्वैतमविशेषत्वमागतम् ॥ द्वितीयेत्यद्वैतमङ्ग कदाचिरवंबलहृतम् ॥
आरभेयेदमप्रआसीदित्यादि श्रुतिगणतः ॥ अनादित्वेनान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसङ्गतः ॥
अनादिस्त्वमनन्तरंमायायाइतिनिवयः इतिप्रत्युक्तम् ॥ अनादिमान्तत्वपक्षे श्रुतिन्याययोर्वि-
रोधम्योन्नततारा ॥ अनन्तरत्वम्येच्छरीन्यनिरस्तचाय ॥

कर्मणि तस्मात्तत्तुल्येन प्राप्नुयात् । कर्मभिस्त्यज्यते योगीत्यादिसंख्यांतराद्य ॥ तथाच
 भाररूपाज्ञानस्य नेदंसांततासमर्पकं ॥ सिद्धांते तु विद्ययायाऽविद्ययाशक्त्यामाय-
 याचनिषेवितमितिशक्त्योर्भेदनिर्देशाच्छास्त्रार्थारणभंगेन वृक्षवत्समष्टिव्यष्टिरूपतया ध्यु-
 त्पादितामविद्यां गुणमयीमायां च हृदि भगवन्निवेशनेन तरति । विलज्जमानया यस्य स्थातु-
 मीक्षापयेऽमुयेत्याद्युक्तेः । आत्मभिदायाधात्मनेनमद्वैत्यः ॥ एतेनैव दैवीष्टेपागुणम-
 यीमममायादुरत्यया ॥ मामेव प्रपद्यंते मायामेतां तं तिते इति गीतासप्तमाध्यायवाक्यमपि
 व्याख्यातं । यथा हुक्कृतिनो माययाऽपहृतज्ञाना भवंति न तथा भगवन्मात्रप्रपन्ना इति तदा-
 दयात् नदीतरणवत्साक्षात्सिद्धेः ॥ अन्यथा हुक्कृतिनामपि ज्ञानं नापहरेत् नहि सा प्रति-
 जीवं भिक्षा शक्या वक्तुं तव जीवभारस्य तत्कृतत्वेन जीवस्य तद्भेदकत्वायोगात् ॥
 विभेदजनकेऽज्ञान इति वाक्ये तु सत्यापत्ये (अ० ३ पा० २ सू० ५) “पराभिध्याना तु
 तिरोहितं ततोऽप्यस्यैव विपर्यया” इत्यत्र सूत्रकृता भगवतो भगवत्पदवाच्यपहुणे चैव श्रु-
 दीनां चतुर्णां तिरोभवाद्बन्धोजानरैराप्ययोस्तिरोभागाद्विपर्ययश्च दर्शितः ॥ तत्रापि ज्ञान-
 तिरोभागादहंत्वं वैराग्यतिरोभागात् नमत्वं च प्रतीयते ततएव च विशिष्टोभेदो नानात्वं
 प्रातीतिकं जन्यतेऽतोऽपि भेदजनकाज्ञानपदेन बन्धोविपर्ययो बोध्यते ॥ तदात्यंतिकनाशदेव-
 च मुक्तिः संभवति ॥ अतोऽविद्याया अभनदिसांतत्वं न ध्यौतं नापि स्यात् स्वदभिमतराति-
 भाररूपाज्ञानस्य कंठरवेण ग्राहकं नैकमपि वचनं प्रस्थानत्रयेऽस्ति ॥ किंचानादिभावत्वे
 सांतत्त्वमपि न स्यादनादिभावात् न तत्प्रनियमात् ॥ वस्तुतस्तु भावपदमपि स्वादृशां तार्कि-
 काणां च तोषार्थं अस्मन्मतेऽभागां नगीकारेण व्यावर्त्यां लभाद्यवनादि तदनेतमित्येव
 नियमः ॥ स्पष्टं चेदं मार्तंडादिषु प्रागभावादयोनां गीकार्याभावात्प्राप्तोऽपि न स्यादौ ॥
 तेनासाकं न प्रागभावे व्यभिचारः ॥ न च भेदप्रागभावस्तथापि वाच्य इति वाच्यं
 बहुत्व रूपभेदस्य जनुषु तद्रवत्ववद्भगवद्भेदेन नित्यतया तस्य प्रागभावासंभवात् द्वैतस्य
 भ्रमत्वेन असतस्य तोषत्वं नगीकारेण प्रागभावासंभवात् ॥ नहि रजौ सर्पस्याप्युत्पत्ति-
 रस्ति नियतकारणव्यभिचारापाताश्चासतो विद्यते भाव इति वाक्यविरोधाच्च यच्च भावत्वं नि-
 रूपमितुमशक्यमित्युक्तं तदप्यशक्यमेवेत्याहुः ॥ अलीतीत्यादि ॥ अभावे स्वातंत्र्येणा-
 स्ति त्वप्रतीतिस्तु भ्रमः तस्याधिकरणानतिरिक्तत्वात् भूतलादेश्च भावत्वात् ॥ अतोऽस्तीति
 प्रमिति विपर्ययं तत्त्वं स्यात् ॥ खंडनोक्तयुक्तिभिरभावस्य खंडनेऽभावप्रतियोगिकवैलक्षण्य-
 स्थाशक्यनिरूपणतया तत्राविद्यायां भावव्यवहारोऽप्यशक्यः ॥ एवं भावत्वस्य तथापि
 भागतिगत्वमप्यशक्यमिति भवामागतिगत्वमपि न वक्तुं शक्यं ॥ तमसो भावरूपत्वे-
 नेति ॥ अत्रोभयथापि पदच्छेदो विवक्षितः तथाच न्यग्रहरे भट्टनयानुसारिणस्तव तमसः
 केवलभावात् तत्तार्किकादिमते केवलाभावत्वात्तदृष्टांतोऽसंगतः ॥ सिद्धांते तमसो मायिक-
 त्वेऽपि मायिकमात्रत्वं । तथाभ्युपगमे मन्मतप्रवेशः । तेजसितमसद्वत्प्रज्ञाप्यविद्यास्थिते
 विरोधश्च न च ॥ यदनादितदनेतमितिनियमेयतच्छब्दादव्यायतं कावितिशक्यं । अनादि-
 शब्देन आविर्भूतत्वे सति पूर्वकालिकतिरोभाव रहितस्य अनंतशब्देन तत्त्वे सत्युत्तरकालि-
 त्वं च विवक्षणात् अत्र तुल्यव्यवहारं सत्यंतं तथाच पूर्वतिरोहितत्वेदानी-

माविर्हितस्यप्रेतिरोभाविनोघटादेर्ध्यावत्यत्वात् ॥ अतआहुः ॥ प्रलापस्तिवति-तदेतद-
क्षयंनित्यंजगन्मुनिवराखिलं ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्यादिभिर्विष्णुपु-
राणप्रथमांशचरमाप्यायादिवचनैराविर्भावतिरोभावाम्यांतादशविकल्पवदित्याद्यर्थकैः जनी-
प्रादुर्भावेणभदृशने इतिधात्वर्थविचारेण च वस्तुगत्याविर्भावतिरोभाववेव जन्मना-
शावितिसाधयितुं तदुक्तं नाशतिरोभावमेदं परिहरति ॥ नाशस्येत्यादिना ॥ असत्त्वा-
संभवादिति ॥ नाभावोव्यतिरेकतइतिवाक्यविरोधादितिभावः ॥ नाशानुपपत्तेरिति ॥
मायायाःसत्त्वासत्त्वाम्यामनिर्वचनीयत्वस्वीकारादसत्त्वेन नाशस्यसंभवइवसत्त्वेन तस्या-
नुपपत्तिः स्यादेव । नश्वरत्वनित्यत्वे उभे वायुगपत्वसज्येयातां इतिभावः ॥
यनु अभ्यधा नाशत्वेनामिमतोभेदइत्याद्युक्तं । तदसत् । द्वैतेप्रातीतिकत्वेनोत्पत्तेरिव
नाशस्याप्युपचारात् प्रतियोगिनोसत्त्वात् सत्त्वेनाशायोगात् ॥ उपनेत्रधारणेवर्णेपु
स्यौल्यस्य प्रत्ययेतदधारणेतु तदप्रत्येसत्यपि तद्वारणावसरे तेषु तदुत्पद्यते तत्परित्यागे
नश्यतीति नहि केनाप्यंगीक्रियते ॥ यच्च कर्मसांगानीत्याद्युक्तं तन्निरसितुं घटादेर्नाशं
व्यवहरतोऽपि गलैपादुकान्यायेन तिरोभावं स्वीकारयति ॥ किंचघटइत्यादिना ॥ भूत-
त्वेति ॥ कप्रत्ययाद्यर्थोभूतत्वं लिङ्गर्थः परोक्षभूतत्वं ॥ नियमेनेति ॥ पतञ्जलिप्रभृतयो
ह्युच्चारितपूर्वशब्दःप्रत्यायकोनानुच्चारितइति मन्यन्तेऽतस्तथानियमः । कथमनुप्यमानंग-
स्यतइत्युक्तेः ॥ स्मृतस्यचशब्दयोर्भेदानाभावः सर्वसंमतः । किंच तथासतिघटो नष्टइत्यादौ
घटादेरभेदान्नयोपि न स्यात् ॥ ध्वंसस्योत्पत्तिरपि प्रागभावध्वंसपरंपरयाऽनवस्थापादिका
न शक्या वक्तुमितिदिग् ॥ किंच जन्वात्वग्रन्यावेत्यादिमार्तंडकारिकात्रयप्रमेयंसमर्थयते ॥
किंचमायायाइत्यादिना ॥ कारिकास्यमनादित्वमनंतत्वमितिद्रवयति ॥ साचभगवद्-
भिन्नेति तयाचभगवतोऽनंतत्वात्साप्यनंतैव ॥ अतएव “पराऽस्यशक्तिर्विधैवभूयते
स्वाभायिकीज्ञानबलक्रियाच” इत्याद्याःपरत्वस्वाभाविकत्वादिनिरूपिकाः श्रेताधतरादि-
श्रुतयोऽनाकुलाः ॥ आत्मैवेदमित्यादिविरोधं ॥ पूर्ववाप्यनुद्धृत्य ध्यामोहयितुं उद्धृतत्वं-
तस्योक्तवानितिसन्निरनुपादेयवचनः ॥

ननु मायायामगवतोऽभिन्नत्वंनसंभवति विरूपासहत्यात् ॥ किमि-
दमभिन्नत्वंतादात्म्यमेदाभावोवा ॥ नाद्यः । आधारावेयमावानु-
पपत्तेः ॥ सत्तादात्म्यनिषेधरूनोसदासीदितिश्रुतिविरोधश्च । माया-
याविनाशित्वेनब्रह्मणोविनाशित्वापत्तिश्च । मायायास्तिरोभावस्वी-
कारेचब्रह्मणोपितिरोभावप्रसंगः ॥ मेदाभावपक्षस्त्वसद्भ्रीत्यासंभवति
श्रुतिफायांकल्पितरजतमेदाभाववद्ब्रह्मणिमिथ्याभूतमायामेदाभाव-
स्योचितत्वादितिचेन्न ॥ मायाभगवद्भिन्नैव । अभिन्नत्वंचमेदाभावः
सोपिशक्तिशक्तिमतोर्मेदस्यादृष्टत्वादात्मैवेदंसर्पमित्यादिश्रुत्याचनि-
श्चीयते ननुत्यदुक्तीत्या दृष्टान्तस्यैवासंभवात् कल्पितरजतमेदा-
भावंश्रुत्कौस्वीकुर्यताकल्पितेतिविशेषणंकुत्राभिमतं रजतेयातद्भेदेया

आद्ये रजतस्य कल्पितत्वेऽपि तद्देदस्याकल्पितत्वाच्छुक्तौ तदभावात् सत्वे-
न तत्सत्त्वकथनमसंगतं ॥ किंच शुक्तौ रजतमेदासत्त्वे रजतस्येव शुक्ते-
रपि कल्पितत्वापत्त्याऽधिष्ठानज्ञानेन रजतस्येव शुक्तेरपि बाधः स्यात् ॥
न द्वितीयः । रजतवत्तद्देदस्यापि कल्पितत्वे नेदं रजतमिति बाधस्यापि-
भ्रमत्वापत्तिः । अऽबाधितार्थविषयकत्वाद् रजताभिन्ना शुक्तिरिति प्रती-
तेः प्रमात्वापत्तिश्च स्यात् ॥ तादात्म्यपक्षोऽपि निर्दुष्टः तादात्म्यं च स्ववृत्त्य-
साधारणो धर्मः स च मायाशक्तिरूपः ब्रह्मभिन्नेऽसत्त्वात् ॥ आधारा-
धेयभावस्त्वऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽपि भवन्मते यथा संभवति तथै-
वास्मन्मते शक्तिशक्तिमतोरप्युपपद्यते ॥ द्वितीयदोषस्तु मायाया विना-
शित्वानङ्गीकारेणैव निरस्तः ॥ श्रुतिविरोधोऽपि नास्मन्मते भगवच्छक्ते-
रसत्त्वानङ्गीकारात् ॥ किंतु त्वन्मतस्य विरोधः संभवति मायायाः स-
र्वलक्षणत्वस्वीकारेणासत्त्वस्य दुर्वारत्वात् ॥ मायायास्तिरोभावेऽपि ब्र-
ह्मणस्त्विन्द्रोभायो न संभवति घटतिरोभावेऽपि मृदस्तिरोभावा संभवात् ॥
अतएव शक्तिशक्तिमतोर्भेदामेदोयः स न बाधक इत्यादि शुद्धाद्वैतमार्त-
डोक्तमपि संगच्छते ॥ अतएव “प्रकाशाश्रयवद्भाते जसत्त्वा” इति-
सूत्रेऽनुरूपवदेहितप्रधानत्वा” इति सूत्रे च ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मत्वं प्रति-
पादयता व्यासेन मायाया अपि ब्रह्मत्वं प्रतिपादितं ॥ एतेन जडत्वे इष्टा-
पत्तिर्भेदामेदस्या बाधकत्वायोग इत्याद्युद्गायनं निरस्तं ॥ यथा चैतत्
तथैतयोः सूत्रयोर्ध्यायाने स्फुटी भविष्यति ॥ तत्सर्वं चतुर्थश्लोक-
खण्डनाय सरे वक्ष्यते ॥

सहस्राक्षे यत्तु मायासंबन्धेत्यादि वर्णयिष्याम इत्यंतं भागं निराकुर्वन्ति ॥ ननु-
मायाया इत्यादिना । खण्डनाय सरे वक्ष्यते इत्यन्तेन ॥ अत्र पूर्वपक्षे कथंचित्तादात्म्यं सर्वभावे-
ति विकल्पस्य निस्सारत्वात् लोके द्विविधतादात्म्यस्य काव्यमप्युपगमाभावात् तादात्म्यं भेदा-
भावेऽप्येत्येव विकल्पोऽनूदितः ॥ कथंचित्तादात्म्यं च नैवाङ्गीक्रियत इति तत्र भेदो न चैवा-
स्तीत्युक्तेर्न विरोधः ॥ समादद्यते ॥ माया भगवदशित्वेऽप्येत्यादिना ॥ अत्र भेदाभावपक्षोऽनु-
सृत्यः । तादात्म्यपक्षस्तु मध्यमाधिकारिबोधनाय । ततो मुख्यत्वाद् भेदाभाव एवादावुच्यते ॥
शक्तिशक्तिमतोर्भेदो लोके न दृष्टः ॥ न हि बन्धेर्दाहकताशक्तिः पुर्यात्तद्वच्च भविवन्धितः-

यत्तु मायासंबन्धरहितमिति श्लोकटीकायामस्या भगवतोऽभिमतत्वमुक्तम् ॥ तत्र ब्रूमः ॥
किमिदमभिज्ञत्वं तादात्म्यं भेदाभावो वा ॥ आद्येऽपि कथंचित् सर्वथा वा ॥ मतावदायाः ॥
तत्र भेदो न चैवैसादिवत्सिद्धान्तविरोधात् ॥ न द्वितीयः ॥ शक्तिः शक्तिनानिति ध्यवहारलो-
पप्रसङ्गात् ॥ सत्तादात्म्यनियेव कनोऽसदासीदिति श्रुतिविरोधाच्च ॥ मायाया विनाशित्वस्योक्तत्वेन
तदभिज्ञस्य ब्रह्मणो विनाशित्वापत्तेः विभेदजनकज्ञानेनाशमालयन्तिकंगते दृष्टान्ताऽनन्तना-

वृत्तिश्चेतितात्पर्यताः चतुर्गुहस्ततोदेवः प्रोच्यतेपरमेश्वरः अनया परयादेवेः स्थापमानंद-
समभुते चतुर्ष्वपिचमेदेषु चतुर्गुहस्तमहेश्वरः जगत्स्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलमहद्विद्या-
पुम्त्वा (श्लो० १५) प्रोच्यतेभगवान्कालोद्दिष्टः प्राणोमहेश्वरः तत्रसर्वमिदं बोधोत्तमोत्तमैवा-
खिलं जगदित्यादिना एकस्यैव परमेश्वरस्वनानाशब्दवाच्यतां कालस्वरूपत्वं सर्वकारणां
च निर्णय (श्लो० १६) तस्यसर्वजगत्सृष्टिः शक्तिमायेतिविश्रुता तथेवंभ्रामयेदीशोमाया-
यीपुरयोत्तमः सैषामायातिमकाशक्तिः सर्वाकाशसनातनी विश्वरूपमहेशस्य सर्वदासंप्रकाश
येत् अन्याश्रयशक्तयोमुत्पत्त्यास्तत्त्वदेवस्यनिर्मिताः ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिरितिप्रत्यं
सर्वास्तमेवशक्त्यानां शक्तिमंतोविबिम्बिताः मायवैवापयिषद्वाः सायानादिरनश्वरा सर्वदा-
त्तपारिमिकामायादुर्निवारदुरस्यया मायायीसर्वशक्तीनां कालः कालकरः प्रभुः करोतिकालः
सकलं संहरेत् कालपृथग् कालः स्यात्पयते विभक्त्याधीनमिदं जगदित्यादि कथयित्वा
(श्लो० २७) एकाशक्तिः शिवोकोपि शक्तिमानुच्यते शिवः शक्त्यः शक्तिमंतोऽन्ये
सर्वशक्तिसमुद्भवाः शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदंतिपरमार्थतः जमेदं चातुपदपतिं योगिनस्तत्त्व-
चिंतकाः शक्त्योगिरिजादेयशक्ति सन्तोषशंकरः विशेषः कथ्यतेचार्य पुराणेश्वरादिभिः
भोग्याविधेश्वरीदेवी महेश्वरपतिप्रवा प्रोच्यते भगवान् भोक्ताकपर्दीनीललोहितः मत्वावि-
श्वेश्वरोदेवः शंकरोमन्मथांतकः प्रोच्यते मतिरीशानी मंतप्यावविचारतः इत्येतदखिलं
विद्वाः शक्तिशक्तिसमुद्भवः प्रोच्यतेसर्ववंधेषु मुनिभिस्त्ववर्द्धांशभिरीत्युक्तम् ॥ अथ "परा-
ऽत्यशक्तिर्विद्विधैव ध्रुयते स्वाभाविकीज्ञान यत्कथ्याच" इतिचेवाश्वतरश्रुतेर्योर्विस्व-
रूपोपबृंहितः ॥ "नतत्त्वकार्यकणं च विद्यते" इतिस्वरूपांस्त्वयोर्योर्वि म कार्यनापिकारण-
मित्यादिनास्मारितः ॥ अग्रिमामायाः स्वाभाविकत्वात्कल्पितत्वं स्फुटतयाऽनाद्यमवस्था-
स्तन्मात्ररूपत्वं च बोधयित्वा लोकेया याः शक्त्यल्लासाः सर्वाभपिपरमेश्वरनाश्वरंशभूताः
येयेचशक्तिमंतैस्तैसर्वपिपरमेश्वरांशमूलापूव इतिदर्शयित्वा भानुतत्त्वमयोस्तोमस्तपेनेव-
शक्तिशक्तिमत्तोरभेदोवर्णितः शक्तिमत्तोर्भेदमित्यादिना ॥ अर्थस्तु शक्तिशक्तिमत्तोर्भेद-
वदंति वाग्यवद्वातपृथैतयोर्भेदइतिभावः योगिनस्तु परमार्थतत्त्वयोरभेदमेवसिद्धमनुप-
रपतिं योऽवधारणे भवन्तेतत्त्वार्चितकाजगद्वाः इतिशेषः ॥ पुरतश्चाभेदेपि नित्यलीला-
निर्वाहकं शक्तिशक्तिमत्तोर्भोग्यभोक्तृमावादिकं व्याख्यातं ॥ सचेदंसेवतत्त्वनेपैतिभ्रमितार्थं
पुराणेषुतैस्त्रैविध्युशिवादिशब्दैस्त्रैवैः स्वरूपैश्चपरमेश्वरपृथवर्णितइतिसिद्धान्तम् ॥ "पूर्वस-
द्विप्रावतुपावदंति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । योयोयांयांतनुंभक्तः चेप्पन्वदेयताभक्ताः इत्यादि-
स्मृतिभ्यः ॥ सर्वदेवनमस्कारः त्वमेवान्येशिवोकेनमार्गेणाशिवरूपिणमित्यादिपुराणवचो-
भ्यश्च ॥ अतपुगेह हरिः प्राणोमहेश्वरः भगवाणीपुस्तोत्तमइत्यादुच्यते ॥ अग्रेपि (श्लोक
४८) मांदिशिपरमार्शाक्तिमहेश्वरसमाश्रयाम् अनन्यामप्ययासेकांशं वदंतिमुमुक्षवः
अहंवेसर्वभूतानांमाश्रयार्वादिपेत्यादिना तथैवशक्तिस्वरूपमभिहितं ॥ एकांशक्तिमद्-
भित्तांपदंतीत्यर्थः ॥ हिमवदुत्तलामसहस्रेषु तथैवतत्त्वपंचितं ॥ छा.परमपि (श्लो०
२०६) वदंति केचिन्नामेवकृतिप्रकृतेः परासिद्धिप्रकृतिरूपतां (श्लो० २०७) भविद्या
नियतिर्माया कलायाः शतशतोऽभवजितिलानांस्वयतांघोषत्वा (श्लो० २०८) त्वंहिसा-

परमाशक्तिरनतापरमेष्ठिनी सर्वभेदविनिर्मुक्तसर्वभेदाश्रयाश्रया त्वामधिष्ठाययोगेशिमहा
 देवोमहेश्वर प्रधानाद्यजगत्सर्वकरोतिविकरोति च त्वामेवसमतोदेव स्वात्मानद समभुते
 त्वमेपरमानदस्तमेवानददायिनी त्वमक्षरपरव्योममहज्योतिर्निर्जन शिवसर्वगतसूक्ष्म
 परब्रह्मसनातनमित्यादिना तदेवसिद्धातितम् ॥ अत्रापि सर्वभेदविनिर्मुक्तेत्यभेद सर्वभेदा
 श्रयाश्रयेतिघटादिपुमृगधखेवभेदाश्रयेपुकार्येषु परशक्तेरेवाशतोऽनुवर्तनचनिर्णयते ॥
 एव श्रुतिस्मृतिपुराणेषुतयोरभेदादिकसिद्धमेव ॥ वचनातराणिचातिविस्तरभयाबलित्व्यते
 तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तकारिकासुतत्रभेदोनचवालोति ॥ तत्र ब्रह्मणिभेद स्वशक्तिधर्मा
 विप्रतियोगिकइत्यर्थ ॥ एव स्वाभिमतभेदाभाव साधयित्वा तदभिमत त दूषयति ॥
 ननुत्वदुक्तेति ॥ अत्रभेदाभावेस्वीक्रियमाणे तदनन्यत्वसूत्रविधेचनापरं दर्शितचरदिशा
 तयोरभेदएव सिध्यतीति ब्रह्माभिज्ञायास्तस्या कटिपतत्वमशक्यकल्पन ॥ एष्टात उक्त
 दूषणानि च दार्ढातिके ज्ञेयानि ॥ तद्यथा कल्पितमायाभेदाभावो ब्रह्मणीति चेत्कल्पितत्वं
 मायायाविशेषण तन्नेदस्य वा ॥ आद्येभेदस्याकल्पितस्य ब्रह्मणिसत्त्वात्तदभावकथनव्याघात
 कल्पितमायाभेदाभावे च ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्वप्रसंगो जडत्वप्रसंगश्च तथाच ज्ञानेन
 मायायासह ब्रह्मणोऽपिबाध ॥ द्वितीयेब्रह्म न जडमायेतिमायाबाधग्रहस्य रजततुल्यभेदा
 वगाहितयाभ्रमत्वमापद्येत जडमायाऽभिध्र ब्रह्मेतिज्ञानस्याबाधितार्थविषयत्वात्प्रमात्व च
 प्रसज्येत तथाच सतिश्रुतिस्मृतिषुपुराणसमत् ब्रह्मतच्छक्त्यभेदमेव प्रमितस्वीकुरु ॥
 किंच मायाया कल्पितत्वे पूर्वोक्तमनादित् न घटेतयत्कल्पित तत्त्वादीति व्याप्ते श्रुक्ति
 रजतादो गृहीतत्वात् ॥ किंचकल्पितत्वे कल्पनसाधनमिन्द्रियादिक बुद्धिमात्र बाधेक्षित ॥
 विपर्यासलब्धबुद्धित्वात् ॥ सशयोधविपर्यासइति तृतीयस्कधराक्यात् ॥ तद्यत्त्वन्मते
 मायिकमित्यन्योन्याश्रय ॥ नापिकल्पक कश्चिदुपपद्यते ॥ ब्रह्मणस्तत्वेभातत्वस्य जीवस्यत
 त्वन्योन्याश्रयस्य चापत्ते प्रागुक्तत्वात् ॥ मध्यमाधिकारिबोधार्थं तादात्म्यपक्षमपि साधय
 तस्तदुक्तदोषानुद्धरति ॥ तादात्म्यपक्षइति ॥ असत्त्वादित्यसाधारणधर्मत्वेहेतु ॥ अभासस्या
 धिकरणात्मकरूपेपि तत्र मायाभेदाभावाद्ब्रह्म अप्रचभेदाभावाद्ब्रह्मेत्यादिप्यवहारवत्शक्ति-
 शक्तिमानिति प्यवहारवद्देवाधाराधेयभावम्यवहारश्चादादात्म्येपि न विलुप्येत ॥ अभासस्य
 भिन्नत्वेतु नित्यद्वैतापत्ति पूर्वमग्निद्यायाजनतरतदस्य च सत्त्वान् ॥ एतेन शक्ति शक्ति-
 मानितिप्यवहारलोपप्रसगादिति प्रत्युक्तम् ॥ किंतु तत्रैव सल्लोपप्रसंग ॥ तत्रकल्पिताया
 सच्छक्तिस्वायोगात् ॥ नहिब्रह्मादादशक्तिरारोप्यते ॥ रज्जौसर्पकल्पनेपिनदशशक्तेरनु
 शक्तित्वविद्वद्भि स्वीक्रियते ॥ ब्रह्मशक्तित्वमपिकल्पितमितिचेद्वस्तुत कस्यशक्ति सा
 मायाप्रक्षशक्तितया फल्प्यतइति निर्धार्यताम् ॥ यच्च (सत्तादात्म्यनिषेधकनोस
 दासीदितिश्रुतिविरोधा) दिस्युक्तं तत्रासमन्पदातरम्यवहितनिषेधरूपदस्यसमासोऽस
 गत ॥ श्रुतिस्तु सृष्ट प्राकृत्यूलसूक्ष्मयोर्मह्यतिरिक्ततयाम्नात्तमेवनिषेधति ननुमाया
 या सत्तादात्म्यमसत्तादात्म्यवा ॥ तस्यामृचिमायायाचकपदाभावात् ॥ त्वदुदाहृत
 विलक्षणपाठेपि किंतुना प्यवहितस्यतमस-पूर्व्याश्रयेऽव्यायमभवात् ॥ किंच तत्रसत्पदेन
 ब्रह्मण-परिमहेतदाप्रह्मणोप्यभावप्रसंग ॥ अपरिमहेतत्वेमह्यतादात्म्येस्वीक्रियमाणेऽस्या-

भुते काप्रसक्ति ॥ यच्च मायायाविनाशि त्वस्येत्यादि तनु भगवच्छब्देऽत्रिंशदान-
गीकारादेयनिरस्तभन्यथा “अनुच्छित्तिधर्म” स्यादधुनीनासाद्यानादिरनभरेत्यादि-
स्फुटतरकोर्मादिस्मृतीनाचविरोधापातात् ॥ विभेदजनकइतिवाक्यतु व्याख्यातम् ॥
यच्च ब्रह्मणोपतिरोभावप्रसगादितिवक्तव्यमगच्छत्तयाप्रत्यायितस्याहताममताएवससारस्यैव
निवृत्तिर्भगवच्छक्तेस्तुननाशोनापितिरोभावइतिसिद्धात्पात् ॥ यथैन्द्रजालिनेप्रसयेतद्वर्जितो-
भयजनकसिंहसमुद्रादिरेवनिवर्तते ननुतत्त्वशक्ति ॥ अथतिरोभावस्वीकारेपिनदोष ॥
मृदव्योक्तादात्तयेपि घटतिरोभावेमृदुस्तिरोभावात् ॥ नाप्यूर्मिकूर्मचरणादितिरोभावेऽर्जि-
मालिकूर्मादिस्तिरोधत्ते ॥ तवभाप्रत्यागुणानाद्व्यात्मकत्वाप्रपचनेऽपितत्तद्गुणानानाशे
तिरोभावेवानतद्रूप्यतयतिरोभवतिवा ॥ अधिरुतुचतुर्थश्लोकखड्गनादौप्राप्तापर ॥
तदेतदखिलमभिसंधयाहु ॥ आधाराधेयभाप्रस्त्वित्यादिना ॥ एतेन शक्तिशक्तिमतोरि-
त्यादिमार्तदकारिका समर्थिता । पतमेदस्यासमतत्त्वइत्यादिवत्तु वदधर्मानवबोधान् ॥
तथाहिमेदाभेदपक्षोमतमेदेनद्विविध ॥ मेदोवास्तव अभेदस्वरूपोपितइत्येक । यथानि-
यार्काना ॥ भेदभारोपितोऽभेदस्तुवास्तवपूवेतीतर ॥ तत्रप्रकृते द्वितीयमेदामेदस्यैवशुद्धा
द्वैताबाधकत्वमिष्यतेभेदस्वारोपितत्वात् अभेदस्यैववास्तवत्वाच्च ॥ तदेवोपपादयितुकारि-
काप्युपते तत्रभेदइत्यादि ॥ ब्रह्मणस्त्वशक्तिधर्मादिप्रतियोगिकमेदोभैवास्तिसन्धर्माभ-
यत्वप्रतिपादकाद्वैतप्रतिपादकश्रुत्योक्त्यैवाविरोधसिद्धे ॥ उक्तादिप्रमाणैर्महाशक्तैर्महात्त्व
निश्चयाच्च ॥ अतएवपरमपरिदृष्टिकथ्यशक्तिर्विविधैवेत्यत्रपरत्वमुच्यते शक्तिरित्येकैव
प्रदर्शयतस्याएववैविध्यचावधार्यते ब्रह्मणएवत्वात् ॥ लोकदृष्ट्यातुल्यत्वं परस्परभिन्नाइव-
भवेयु ॥ यद्विचित्रशक्तिस्ततोभिन्नास्यात्तर्हिजडत्वतस्याभापयेत्त तथाचाभूतादीनायेतन
मूर्तिमन्च्छक्त्यादिनिषेधितमगदर्शनेनोपपद्येत श्रौतपरत्वव्यवहार ॥ नचजीवशक्ति
उक्तृष्टत्वमेवपरत्वमिदृक्कथ्य अश्रौतत्वात् श्रुतिपुत्रह्यविदामातिपरमित्यादौ परशब्दस्य
प्रह्मणिसुप्रसिद्धत्वात् औपेयैवकल्पिततयाऽभिप्रेयमाणायातस्याजीवशक्ति तदुत्कर्षत्यवस्तुम
शक्यत्वाच्च ॥ श्रौतस्याभापिकीतिकथनतुपीड्येतेष ॥ अतउक्तभिन्नत्वेतुजडत्वस्याविति ॥
एतेननडतायाइष्टत्वायेतिप्रत्युक्तउक्तचरकौर्मादिविरोधाच्च ॥ यश्चपराऽस्येत्यादौभेद सवो-
धनाय ॥ लोकानुरोधिनोजिज्ञासोर्बोधलौकर्याय राहो रिर आनदब्रह्मण यस्यज्ञानमय
रहइत्यर्थाद्वददारेपितएवेत्यर्थ ॥ एक अनेच्छकारेण धर्मिधर्मविचारेऽपिज्ञेय ॥ प्रह्मणि
चर्मभेदोभैवास्ति नेहानास्तीत्यादिनातेषामव्यवस्थानिश्चयात् भिन्नत्वेतु तज्ज्ञानादीनामडरा
पातो नित्यत्वाद्वैतश्रुतिग्यायातश्च तस्यमासेत्यादौभेदस्तुसूर्यादिरष्टातेन बोधनायैवेति
भाव ॥ अतोवास्तवमेदस्यासमतत्वेऽपिमेदामेदस्याबाधकत्वमबाधित नाप्युत्तराद्वै-
विरोध ॥ फितुत्तमइत्यादिकल्पनतुप्रत्युक्तप्रारम्भेदभेदागीकारेप्रयोजनतु मध्यमाधिकारि
बोधरूपतत्रैव तत्रोत्तमामध्यमाश्रकणिष्ठाधिकारिण नेषाप्रतीतिप्रथमत्वेतुधीहुताशनै
इद्विधिविमिलप्रसुबोधिन्वानिरूपितस्यादिना प्रतीतिप्रथमिरूप्य अतोहिमध्यम पक्ष
शुद्धाद्वैतानुरोधत बोधायबहुसदमैगोस्वामिपुरपोत्तमै श्रीमदाचार्यचरणैर्पिघटुग्रापि
दर्शितइत्युक्तेमेवेतिसकलमताकुल प्रज्ञाशाश्रयस्वरूपवत्स्वरूपुरत्वात्प्राप्यास्याम ॥

इति चेत् कर्तृत्वमपिलौकिकमेवनिपिध्यते अनेकमृतभौतिकदेवति-
र्यद्दानुप्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तघ्नाडकोटिरूपस्यप्रपंचस्यमनसा-
प्याकलयितुमश ॥ यरचनस्यानायासेनोत्पत्तिस्थितिभंगकरणंलौकि-
कमतस्तदपिननिपिध्यतइत्येवांगीकरणीयं ॥ नचाऽगत्यासत्यत्वंतथा-
स्तु कर्तृत्वंत्वारोपितमेवेतिवाच्यं तस्याप्यारोपितस्यवक्तृशक्यत्वेनाग-
तेरभायात्तस्माद्ब्रह्मणिवेदवोधितंकर्तृत्वंचास्तवमेव ॥ ब्रह्मणःसकल-
विद्वधर्माश्रयत्वस्यवेदवोधितत्वात्कर्तृत्वेनिर्विकारत्वंसंभवत्येव ॥
चास्तवकर्तृत्वमपियन्ननिर्विकारत्वासंगत्ययोर्हानिकरं मायिकंतत्क-
रिष्यतिशंकादूरतएवापास्ता ॥ अतएव तदुत्तरंयदुक्तंमाययासिंहादि-
भूतस्यैद्रजालिकस्येत्यादि तदप्यस्मदसंमतत्वादुपेक्ष्यं ॥ मायायापवा-
संभवेनसंसारस्यमायिकत्वाऽसंभवात्किंपदयसि संसारमित्याद्य-
संगतमेव ॥

सहस्राक्षे इयंचमायेत्यादिपरस्परलक्षणमिवमितीत्यंतं भागं निरस्यति यस्तु माया-
चाविद्येत्यादिना सारमित्याद्यसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अत्रेदंश्रेयं-यनु“मायाचाविद्याचस्य-
मेवभवती” तिनृमिहोत्तरतापनीयनवमखंडवाक्यमुक्तं तनुयद्वैवस्वयमितरानपेक्षगुणमप-
मायारूपंचाविद्यारूपंचभवनीत्यर्थकं ॥ अतइदमपि मायायाब्रह्मामिक्तत्वेप्रमाणं मायैवा-
विद्याभवतीत्यर्थेतु चकारद्वयवैषम्यस्यान् ॥ अतएव सत्रोपसंहारे “कैषानुवेति एवएवा-
स्मेतिहोवाच” इतितस्यामप्यात्मरूपत्वमेव धावितम् ॥ कैवेतिपाठेविद्युद्ववशरीरिणां
बन्धमोक्षकरीमायेमायायामेविनिर्मिते इत्येकादशेमायायाकार्यद्वयसरणान्मायैवाविद्या-
भवतीत्यर्थाद्रेऽपि मायायाभगवद्रूपत्वंनिर्वाधमेवोक्तधुनेखलैमायात्मनेनमइतिस्मृतेष्व
प्रकाशाश्रयन्यायेनशक्तिशक्तिमतोरभेदाद्य ॥ शक्तितातु “देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढां”
इत्यादि बहुतरथेताश्चतरप्रभृतिश्रुतिपुप्रकृततापनीयखंडेचाद्यातैव सुदृक् “कर्तारमीरां-
पुरंप्रमदयोतिं” एकादशस्यचतुर्विंशत्प्रायेद्विधात्मभवबृहत् एवमाविश्रुतिपुराणेपुचगुण-
मपमायायाः स्पष्टंब्रह्मपरिणामत्वोच्यते ॥ सामायायाःकार्यरूपाऽविद्याचजीवस्यैवोपाधि-
र्ननुमह्यणितत्संबंधः शरीरिणांबंधमोक्षकरी इति सरणात् तत्रैवएकस्यैवममांशस्यजीवस्यै-
वमहाते बंधोस्याऽविद्ययाऽनादिरित्ववधारणसारणाच्च ॥ प्रकृतेऽपि “नाविद्यानुभवात्तम-
निस्वप्रकाशोसर्वसाक्षिण्यविधियेऽद्वये” इतिब्रह्मणिसाप्रतिपिच्यते ॥ पूर्वमपि तत्र “अस्य-
चंपेजिकानित्यनिवृत्तं” विपरमात्मनः सकाशात्तस्यामित्यमेवनिवृत्तत्वंआव्यते ॥ स्मृताव-
पिप्रथमएवकारोऽनंतांतर्यामिरूपांशान्तस्योर्द्वितीयोब्रह्मणश्चतस्रोभेदव्यवस्थिनन्ति ॥ तेन
(भविद्याख्यमायायासादिच्छोद्भवोहेतुकत्वंबोध) इत्युक्तिप्रत्युक्ता ॥ तत्रहिखंडे विषय-
त्तारूपस्यांतरासर्गस्ववाविद्याहेतुकत्वं बोध्यते, ननुभगवत्परिणामस्यवास्तवप्रपंचस्य ॥ तस्य-
नुप्रत्युतभगवदोनिर्कृतं सत्यत्वंचतत्रापिभिरूप्यतएव ॥ बाह्यप्रपंचाद्विषयत्तारूपजन-
तोऽन्यत्वंमायिकत्वंचश्रीमदाचार्यचरणै सुबोधिन्वा क्रतैर्यत्प्रतीयेत अनुमितमंतरात्त्व-
मा. प्रा. ३६

यिधिभातिष्टपेकरसे इत्यादिस्थलेषुप्रपचित । प्रकृतसङ्केहारमेजीवस्यैर्गोकारवाच्यात्मत्वेनो-
पदेशेदेवै प्रार्थित प्रज्ञापतिस्तथेतिस्वीकृत्य “उपद्रष्टानुमतैपआत्मासिंहश्चिद्रूपएवे”त्यह-
प्रत्ययवेद्यस्यात्मन परमात्वचिद्रूपत्वचप्रतिज्ञायक्रमानुभयत्राविकारत्वसर्वत्रोपलब्धत्वच
हेतुतयोक्त्वा “नह्यस्तिद्वैतसिद्धिरात्मैवसिद्धोऽद्वितीयोमायायाहान्यदिव” इति अतरास
गरूपद्वैतमेवप्रतिपिप्यतस्यैवमायाहेतुकत्वचाभिधायकथमेतदित्याकाक्षायामात्मन परत्व-
द्वैतस्यसर्वस्याविद्यारूपत्वचप्रतिज्ञायतत्साधयितु “तथाहिप्राज्ञइतिसुपुस्तिकालेसकलद्वैत-
विलयबोधयित्वा “सेपाविद्याजगत्सर्व” मित्यादिना “चैतन्यदीप्ते” त्यतेनसुपुस्त्यादोवाधा
द्रमनशीलस्यसर्वस्यभेदप्रपञ्चस्याविद्याकञ्चमुपपादितवान् ॥ सुपुस्तौहिबुद्धिपरिकल्पितोभेद-
प्रत्ययएवलीयने ननुघटादय प्रापचिका पदार्था । उत्थानोत्तरतयैवगृहादे प्रतीयमानत्वात्
नचस्वापकारेनष्टाउत्थानकालेपुनरुत्पन्नास्तइतिवाच्य प्रत्यभिज्ञाविरोधात् तस्या साजात्य-
निबन्धनत्वंकल्पनेमानाभावोऽनतवस्तुकल्पनागौरवच ॥ विज्जनकुञ्ज्यादौसुप्तेनस्वापात्पूर्व-
स्यापितदीपपात्रेतैलवर्षादिक्षयस्यस्वापविरामोत्तरमनुभवात्पूर्व प्रवर्तितघटिकायत्रादौ
यथोचितलोहकटकपरिभ्रमणघटाभिघातादे स्वापविरामोत्तरमनुभवाच्चतपुष पदार्थाननुते-
सुपुस्तौनष्टादिति निश्चीयते ॥ उत्पादकाभावाच्चगृहादे पुनरुत्पत्तिरशक्यवचना ॥ बुद्धौ-
दोत्पत्तिसभवेप्रथमनिर्माणेऽपिनकोपि कार्वादीनपेक्षेत ॥ किंचैवसति सुपुस्तावप्रत्ययादुत्था
नावसरेशरीरमप्यन्यदेव बुद्ध्याकल्प्यत इति वाच्य । तथाच दापत्यपितुपुत्रभावादिहान्याम-
हानेवोपप्लवएव सतिबौद्धमतप्रवेशश्चेत्यलम् ॥ अतोय सुपुस्तौभेदप्रत्ययोलीयतेतस्यैवा-
विद्यकत्वमिदोच्यत इति सिद्धम् ॥ अतएवतत्राग्रेऽनुपद “तस्मादात्मनएवत्रैविध्य सर्व-
प्रयोनित्वमयी” त्यादिनाब्रह्मणएतत्तद्रूपत्वं योनिपदेनसर्वोपादानरव च श्राप्यते ॥ ननु-
बास्तवप्रपञ्चात्कोतिरिक्तोसौ विषयतासर्गइतिचेदुच्यते घटोहिप्रकाररूपत्वाद्वास्तुत सर्व-
धर्माश्रयएव तथापि सन्नयस्तावन्मात्राकारतावन्मात्रधर्मकत्वरूप परिच्छेदोद्वैतापरपर्यायो

इयच्चमायाऽविद्याशब्देनाऽपिभ्यवहियते मायाचाविद्याचस्त्वयमेवभवति तरत्यविद्यावित
ताहृदियस्मिन्निवेशिते इत्यादिस्मृतिभ्यस्तदेतदाहाविद्याख्यमायेति ॥ एव सर्वस्य नामरूपात्म
कस्य जगतोमायिकत्वविद्ध्या तद त पातितहेतुत्वस्य च तथात्वमित्याह ॥ हेतुत्वचेति ॥ ननु
ब्रह्मणोमाययाऽपि हेतुत्वेनिर्विशारत्वाऽसङ्गत्योर्हानिरित्तिचक्ष ॥ मायया सिंहादिभूतस्यै द-
जालिकस्य विकाराद्यनुपलब्धे ॥ ऐंद्रजालिहोवस्तुतोविकारादिमानितिचेदास्याम् ॥ एतावता-
हि न विकारित्वादि तत्रप्रयोगक गौरवामानाभावाच्च ॥ सिंहादिप्रकारकभानमथेति
चेन्न वय ब्रह्मणोवस्तुतस्तथाभाव स्वीकुर्म किन्तु तथाप्रतीतिमात्र विवर्तवादादानीकारात् ॥
अतएव मायया घटुरूपज्ञानमेव धृतिराह इन्द्रोमायाभि पुरुरूपैयतइति ॥ कारकस्य क्रियाऽ-
न्वयनियमात् ॥ कारकविभोकेतिरविभक्तितत्त्वचित्वाच्च ॥ तस्मात्प्रातीतिकस्य जगतश्च तदे-
तुत्वस्याऽपि मायिकस्य तत्रसम्भवाच्चकल्पानुपपत्ति ॥ अतएवाऽक्षमाभवत् केयसाधवत्वप्र-
कल्पने ॥ किनपदयसिसमारंतत्रैवाऽज्ञानकल्पितमित्यामिषुक्कोक्तं सुगच्छते ॥ एवच ब्रह्मण-
स्तदस्थलक्षणं सिद्धमित्याह ॥ परस्परलक्षणमिदमिति ॥

ऽनुभूयते सजीवगतविद्यैव द्रष्टुर्निष्यस्यचांतराज्यते ॥ स एवमिष्या ॥ पौराणानि-
मिष्यात्ववर्चास्पितद्विषयाण्येवेतिसंक्षेपः ॥ एवं च जडजीवरूपस्य कार्यजातस्याभायि-
कत्वबोधनायैव “सर्वसर्वमयंसर्वजीवाःसर्वमयाः सर्वाऽस्थानुत्थाप्यत्वाः” इत्याश्रयते ॥
अत्राभ्युत्पात्त आग्नेय “सवाप्यभूतानीन्द्रियाणि” इत्यादिनामन्त्रप्रपञ्चस्यसृष्टिं तत्रप्रवेशं
चोक्तवामूढव्यवहरणमेव मायामात्रहेतुकमुक्तं मायिकत्वे वात्मनः सृष्टिप्रवेशो न घटे-
यातां ॥ सर्वस्यग्रहात्मकत्वादेव “तस्माद्व्यपवायमात्मे” तिप्रतिज्ञायसन्मात्रत्वादीनि
द्वादशस्वरूपलक्षणानि तस्याभिधाय “सत्तामात्रंहीदंसर्वं सदेवपुरस्तात् ॥ सिद्धं हि प्रह्व-
न-ग्रहिचनानुभूयते” इतिसर्वस्यकंठरवेणसत्यत्वं ग्रहरूपत्वं मुक्तिदशायांतदतिरिक्तत-
पाकल्पचिदपि अनुभवाभावं च निरूपयतदानीं पूर्ववत्परिच्छेदानुभवः कुतोनेत्याकांक्षायां
हेतुभूताऽविद्याऽभावादित्याशयेन “नाघिद्यानुभावात्मनी” त्याद्युक्तवासर्गभूतेपुचारमानं
सर्वभूतानिचारमनि ईक्षतेपोगयुक्तात्मेतिदर्शयितुं “पश्यतेहापिसन्मात्रमसद्व्यप्यसत्यं-
हीत्यं पुरस्तात्” इत्याद्याज्ञातम् ॥ अर्थस्तु ग्रहभावेति इहशरीरेपिसन्मात्रं सर्वं घटादि-
प्रपञ्चपश्यत यच्च असत् अविद्याहेतुकमसत्यं प्रागुक्तं तत्सन्मात्रप्रपञ्चादन्यदेवान्तरासर्गरूप-
मित्यादिर्ज्ञेयः ॥ अग्रेच सृष्टिकालेचिदानंदतिरोभावात्सन्मात्रस्यापि जडप्रपञ्चस्यतदानी-
मानंदचिद्वनत्वं इदानींतिरोहितानंदतयासन्निमात्रस्यापि जीवस्यतदातदाविभीयात्सुख-
रूपत्वं चेत्यादिकं निस्तोरेण निरूपितमिति तत्सर्वतत्तत्प्रावधेयम् ॥ तथा “नहीदंसर्व-
कदाचित्” इति इदं कार्यजातंसर्वकदाचिन्नभयितुं सर्वदेत्युक्तम् ॥ यच्चसहस्राक्ष-
कृतावाप्यमुपपन्नस्तत्तु “सैषावदवीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वदवीज-
सामान्यमैकमनेकान् स्वाप्यतिरिक्तानुवदान् स्ववीजानुत्पाद्यतत्रतत्रचसम्पूर्णं संतिष्ठति पृथ-
मेवैषामायास्वाप्यतिरिक्तानि परिपूर्णानिक्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावरभासेन करोति माया
चाविद्याचस्य मेव भवती” ति श्रूयते ॥ अर्थस्तु—सर्वोपादानत्वावन्नवदवीजस्याना-
पन्नं ग्रहैव वीजमांसर्वभूतानां विदिपायै सनातनमिति सरणात् ॥ छांदोग्याष्टमाध्याये
“अयमोक्षफलमवभाहरे” ति संक्षेपे दधानाणि महदृष्टं तेन ग्रहणो वददृष्टं तेन प्रपञ्चस्य सृष्ट-
तयानिरूपणात् ॥ तथाच वदवीजस्यामान्यं यथा वदवीजस्यासाधारण्यमस्मद्वदेकवृत्ति ॥
तथा मायाग्रहणः स्वाभाधिकी शक्तिः सन्मात्रवृत्तिः ॥ यथा च कार्ये पुवदेवने केचन वृत्त-
मानमपि वीजसामान्यवस्तुतत्पुमेव तथेयं क्षेत्रे पुन्यस्य विद्यात्मनानाना रूपाप्येकैव ॥
तदेतदुक्तमेकैवेत्यंतेन ॥ दार्ष्टान्तिके वदमन्दो देहा विरूपस्ये त्रपरः तद्वत्सममत्त्वात् स-
फलत्वाद्भुवस्य पुर्णश्रित्याधारत्वाच्च ॥ दृष्टंतेदुरुद्धंशं स्पष्टीकृत्य विवक्षितानंशेन दार्ष्टान्ति-
के योजयति तद्यथेति अन्यतिरेकोऽत्राविनाभावएव न स्वमेदः वदेपुकेवलसामान्यरूपतया
अमानात् ॥ एकस्मादपि वीजात्साक्षात्परंपराम्यामनेके वदवदत्तपृथेति मानेकत्वोक्ति-
विरोधः ॥ क्षेत्रान्दक्षेहदेहेन्द्रियाण्यन्तःकरणपरः गीतात्रयोदश अध्याये तथा निरूपणात् ॥
ननु गरीरमात्रपरः अतएव दृष्टंतेनेकत्ववद्दार्ष्टान्तिके परिपूर्णत्वमुक्तं तत्तद्व्याप्त्यस्य रूपेण सर्वत्रा-
विद्यासंघातक्षेत्रेऽप्यस्य अभ्यतिरेकः ॥ उत्पादनस्थानाप्रपञ्चाप्रत्यक्षदर्शनं अध्यामानाम-
वास्तवत्वात् ॥ जीवेशौ चेहकार्यरूपौ करोतीत्युक्तेः ॥ तत्र जीवाः “त्रयः प्राजापत्याः त्रिवि-

धाजीवसगास्तु” इतिबृहदारण्यकपचरात्रादिश्रुतिस्मृत्युक्ता सत्त्वाद्युपहिताभग्नदशा ॥
 ईशाश्चातर्यामिण ॥ जीववत्क्षेत्रात स्थत्वप्रतीते ॥ ज्ञात्यभिप्रायमुभयोरेकत्वं ॥ द्वावीशा
 नीशौज्ञाज्ञौ” इत्यादिश्रुत्यतरप्रसिद्धाविमौअत्रापि “अमिमताजीवोनियतेश्वर” इत्युक्तौ ॥
 दृष्टातेसपूर्णसंस्थिते स्थानपन्नजीवातर्यामिणोराभासेनकरणस्वस्याद्विधाभवनच ॥ यथाजल-
 सिन्धुप्रविष्टचद्रतेजोशमेवचद्राभासकरोतितथेयमपिस्वाविनामूतक्षेत्रेपुगुणेपुचप्रविष्टब्रह्माश-
 ब्रह्माभासकरोति ॥ आभासद्वैविध्यसिध्ययंचस्वयद्विधाभवतितत्र “तदेवानुप्राविशत्
 गामाविश्यचभूतानि” इत्यादिष्वतर्यामिब्राह्मणेचप्रसिद्धेसमष्टिरूपेमायापर्यायासा । नाहं
 प्रकाश सर्वस्ययोगमायासमावृतं मायाज्वलिकाछन्नमित्याद्युक्ते ॥ “यष्टिरूपेनियतरीश्वरं
 त्र्यामिष्यपिसा ईश्वर सर्वभूतानाहृद्देशेर्जुनतिष्ठति आमयन्सर्वभूतानियत्रारूढानिमायये
 तिमायावत्स्वरणात् ॥ ब्रह्माडशरीरेसमष्टिरूपे हिरण्यगर्भेत्त्वविद्या तत्रैव ‘सर्वाहमानी
 हिरण्यगर्भ’ इत्यभिमानभावणात् ॥ ध्यष्टिरूपेऽभिमतरे सात्त्विकादिभेदभिक्षेकार्यंजीवे
 पिपंचपवासा कठमुडकादिषु “अविधायामतरेवर्नमाना ॥ अनीशयाशोचतिमुद्यमान”
 इत्यादिभ्राजणात् ॥ इत्यमग्रतस्याद्विधाभाजनकयनस्याशय प्रतिभाति ॥ एवमस्याद्वि-
 धाभूत्याप्यष्टिसमष्टिक्षेत्रेपुसर्वत्रावस्थानादृष्टातठक्तातत्रतत्रसपूर्णतयासंस्थिति सगच्छते ॥
 मायायाअपिष्यष्टिसमष्टिभावादेव “स्वयगुणाभिज्ञाकुरेज्वपिगुणाभिज्ञासर्वत्रे” त्युक्तम्
 गुणैर्भेदवतीत्यर्थ ॥ यथाचप्यष्टिरूपाणाजीवानासात्त्विकत्वादिनात्रैविध्य तथा समष्टिरूप-
 स्याप्येकैकगुणाभिमानिब्रह्माद्यात्मनात्रैविध्यम् अतएव “हिरण्यगर्भस्त्रिरूपईश्वरवत् व्यक्त-
 चैतन्य सर्वगोही” स्वमिहितम् ॥ तत्रमायागुणानामावरकत्वमात्रमभिप्रेत्य “ब्रह्मविष्णु
 शिवरूपिणाचैतन्यदीप्ता” इत्युच्यते रूपाणितु ब्रह्मादयस्त्रिविधजीवादिकषवस्तुत परमा-
 र्मनपुत्रेत्यत पठ्यते ‘तस्मादात्मनएवत्रैविध्यसर्वत्रयोनित्वमपी’ तितद्विष्णुरीशानोब्रह्मा
 न्यदपिसर्वसर्वगसर्व’ मितिच इत्थंब्रह्मरूपत्येसत्यपि प्रपञ्चे यज्जडत्वमोहात्मकत्व सख्या
 कृतमानस्यमिध्यात्व च प्रतीयते तदस्या सर्वत्राऽविनाभावादेव ॥ अतएव “तदेतज्जड
 मोहात्मकमनततुच्छमिदरूपमस्ये” तिविषयतासर्गस्यपृथग्रूपनिरूप्यते “अस्यग्यज्ञिक”
 त्यादिनाजडत्वादे प्रत्याधिकाचसैवोच्यते जडत्वादिप्रत्यायनसामध्ये हेतुश्रक्रमेण “सैपा
 चित्रामुदाबद्धकुरास्वयगुणभिधे” तिविशेषणैर्ज्ञायते ॥ “क्षेत्राणिदर्शयित्वा नायेशाना
 भासेनकरोती” त्युक्तपाञ्चरूपणादित्रदाभासाधारत्व क्षेत्राणामेवायानि ननु पराभिमत-
 रीत्याश्रयमायाऽविषयो ॥ ‘भूतेभूतैग्यवस्थित । देव क्षेत्रेप्येवमज्योयमात्मा” इति
 प्रतिबिंबताबोधकश्रुत्यतरेपितथैवसिध्यति ॥ पराभिमतप्रतिबिंबवादस्त्वष्टमस्योक्तराडनाय
 सरेविभूतेननिराकरिष्यते ॥ क्षेत्राणिदर्शयित्वाऽऽभासकरणस्यकथनेनजीवेशाभावमाफालि-
 ङ्गमिन्दर्शनैर्ब्रह्मपरस्यैवशुद्धस्यसिध्यति तच्चक्षेत्राणाममाधिकृत्यण्वपठते । तथावित्ररूप-
 स्वेतप्रभेश्वरदर्शनगोचरतानस्यात् ॥ तस्मात्प्रत्यक्षकार्यजडजीवयोर्ब्रह्मात्मकत्वमेवाभिप्रत्यतत्र
 “तदेतत्सम्यमात्मासकैवमद्वात्मैव अग्रक्षेवनविचिकित्समित्यो सत्यम्” इत्यादियदुत्तर-
 मागतम् ॥ सावच्येनैतत्परदस्यार्थस्तुभीपुरुषोत्तमचरणैर्निर्मितोत्तरतापनीयदीपिकायां
 (भ० २ पा० १ सू० ६) “दृश्यतेति” तिमूय भाष्यप्रवादो हृतइतितपोशेष ॥

चोदनाप्रमाणकेयमे उत्तरकांडार्थेज्ञाने चाविद्यासापत्त्याकांडद्वयसिद्धाः सर्वेपिमाणांडच्छि-
 घेरन् ॥ अवास्तवमिति ॥ कर्तृत्वमितिशेषः ॥ तत्रेतिस्वरूपलक्षणे ॥ तेषामिति ॥
 सत्यज्ञानमनंतब्रह्मेत्युक्तानाम् ॥ सत्यत्वादिनेति ॥ ब्रह्मणिसत्यत्वाद्यऽप्रत्यये ॥ “अस-
 त्वेवसभवनिइत्यसत्त्वापत्तिः ॥ तत्तद्भेदेति ॥ असत्यजडसांतप्रतियोगिकैर्भेदैर्धर्मित्व-
 सिद्ध्या ॥ प्रागुक्तेशिरोमणिसिद्धांतलक्षणग्रंथेतदुर्मावच्छिन्नमिन्नभेदस्यतदुर्मतायाः
 कथनादपिसत्त्वादिमिन्नभेदाः सत्यत्वादिरूपाएवफलंतीतितद्रीत्यापिघट्टकुटीप्रभातं ॥
 एपन्यायस्तु यथा कस्यचित् न्यापारिणोराजप्राज्ञांसमदित्समानस्यतद्ब्रह्मणार्थघट्टेस्थापित-
 कुटीस्थानुराजपुरुषान्वंचयित्वाराथावेवमाणांतरेणजिगमिपतोमार्गभ्रमात् बहुपर्यव्य पुन-
 स्तत्रैवागतस्यप्रभातंभवेद्विति ॥ तथाप्रापिसधर्मत्वापत्तिमिवान्यावृत्तिपरत्वादरणेपिपुन-
 स्तदेवापन्नम् ॥ यथाकथंचिज्ज्ञेदस्यैकैवसिद्ध्यापदत्रयोपादानेभ्यर्थपौनरुक्त्यमपि ध्येयम् ॥
 कर्तृत्वमपिलौकिकमिति ॥ कुलालादौरष्टमुपादानकारणकालादिपरतंकर्तृत्वलौकिकम् ॥
 किंच यथाकारणगतमेवसत्यत्वादिकंकार्यं अस्तिभातिप्रियात्मनासमन्वयात्सिद्धांतैपि-
 प्रतीयते तथाकर्तृत्वमपिब्रह्मगतमेवांततोलोकेऽनुवर्तते । बन्धादिगतमौण्यंविस्फुलिगा-
 दाविव ॥ अतएव “कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वा” दित्यादिनाजीवस्यकर्तृत्वंसाधयित्वा “पराजुत-
 ष्ठुते” रितिसिद्धांतिसंन्यासपादैरित्यन्यत्रविस्तरः ॥ अनेवंस्यादि ॥ वैत्तिरीये “आकाशः
 संभूत” इत्यादिर्भूतसृष्टिः । ओषध्यादिर्भौतिकसृष्टिः । छांदोग्ये “इमांस्तिस्रोदेवता”
 इतिकथनादेवसृष्टिः ॥ बृहन्नारायणभारवृत्तसूक्तादौ “सप्रहससशिवःसहस्रिःसैत्रः ॥ अर्वा-
 रदेवामस्यविसर्जनाय” इत्यादावपिसा ॥ पुरयपिधमाक्षणेऐतरेयेचतयिष्यनुप्यादिसृष्टिः ॥
 तत्राभिःप्रभृतिलोकसृष्टिः ॥ जन्मादिसूत्रस्थस्यभस्येतिपदस्यार्थोयं पृथरातकर्तृत्वबोधना-
 यैराचार्येणास्येत्युक्तं ॥ मनसेत्यादि भाववृत्तसूक्ते “कोमदावेदकइहप्रवोचतुतभाजता-
 कुतइयंपिसृष्टिः” इतिधाराणात्तपेत्यर्थः ॥ अनायासेनेति पुराविधनक्षणे रमणार्थतत्कथ-
 नान् प्रथमस्कंधादारपि सविभंलीत्येवेदं सूत्रस्यतिहंतज्ञ इत्यादिकथनाच्च तथा उत्प-
 चीति जन्मादिपदस्यार्थोयं कारणमिति तुपंचम्याःफलितार्थः । तत्रापिमूलं “यतोया-
 इमानि” इत्यादिकंस्यधमेव ॥ यत्कुंशक्यत्येनेति ॥ अन्यत्रबालत्रस्यपादशकर्तृत्वस्याभा-
 यात् जडायांमृगोपरतंत्रपुजीयेपुत्रगतकारणत्वासभवस्यतत्रतत्राधिकरणेपुसूत्रवृत्तैरदांश-
 तत्वाद्यकर्तृत्वमभ्यगत्या पास्तारंमतन्त्रं ॥ यदित्यन्यथाविद्यमानमपिब्रह्मणितदारापिपिमिति
 प्रसङ्गोप्येत तर्हितप्रमत्यत्वादिकमपिभस्रैलक्षण्यादिकमपिपारोपितमेवतद्वदितिपरतुं-
 दास्यमतस्तत्रापिनाऽगतिरितिभावः ॥ येदबोधितत्वादिति “अपानिपादोऽनानाप्रदीता ॥
 अणोरणीयान्महसोमहीयान् ॥ आनांनोऽनूरमजतिनायानोयातिसर्पतः । अनेजदेकमनसो-
 जरीयः । तदेजतितत्रैततहरेतद्विद्वेदभ्यद्वयताद्विद्वताद्योभविद्विताद्वि” इत्यादिभंता-
 श्वतरैतिरीयकटेनाशस्यतत्रकाराद्विभुतिभिर्बोधितत्वात् ॥ निरयिकारस्यमिति ॥ (अ०
 ३ पा० २ सू० २३) “उभयम्यरंनानाहनुषद्वयम्” इत्यादिन्यायानुरोधात्तथा ॥
 नहिस्वंकुंदाकारंरुपंचपिर्द्वीकरोमिकारीतिप्यपरिद्वयं ॥ अनाश्रयः ॥ तदुत्तरीति-
 कर्तृत्वंरहस्यापुत्ररनुक्तं किनुतुर्द्वीगविद्यासबधेनजीशभाशविद्याक्यमापाक्यमया-

सहस्राक्षखण्डनम्

अधिकारित्वदुद्धमेव ॥ यद्योत्तर (माययासिद्धादिभूतस्येत्यादि) तदप्यसत् पेंद्रजा-
लिकोहिस्सनिष्ठयावास्तव्यमाययासिद्धादिभावदर्शयति ननुद्रष्टृगतोपाधिवशात्तथा दृश्यते,
अन्यथा तैरन्येपिसिद्धादयण्यदृश्येरन् ॥ तत्रापिवास्तव्याभ्यातस्यतथाप्रदर्शनेच्छाप्रयत्नाभ्या-
मेवतथा अन्यथासर्वदासतयैवप्रतीयेत ॥ वास्तवतदुपायज्ञानेच्छाप्रयत्नव्यादेवतत्कर्तृत्व
युक्त ॥ साकारस्येवचतस्यसिद्धादिसाकारपदार्थांतरभाव ॥ तथा प्रवृत्तेप्रह्लाणवास्त-
व्यामायाशक्तेरभावात् तस्याद्रष्टृमात्रकल्पितत्वात् तस्यवास्तवेच्छाप्रयत्नत्वात् सर्वथा-
निर्विशेषत्वाच्च नतद्वत्कर्तृत्वस्योपपत्ति ॥ एतेनमानाभावादिकनिरस्तेतादृशप्रत्यक्षस्यै-
वमानत्रात् ॥ यद्य (सिद्धादिप्रकारक) मित्यादि तत्तु कर्तृत्वादिवोधकश्रुतिशतविह्ला-
वकमेव ॥ नहिशुक्तौकस्यचिद्रजतप्रत्ययेतदाशुक्ते रजतकर्तृत्वस्यवचन अन्यस्यतत्र-
वदप्रतीते देवदत्तनाहरजततयाप्रतीयेयेतीच्छत्या शुकावसभवाच्च इद्रोमायाभिरिति-
वाक्यतु ध्याख्यातमाह ॥ कारकस्येत्यादिकयनत्रयसन्भूतप्रवेशरूपमेव कर्तृत्वस्यवास्त-
वत्रादेवयतोवाइत्यादिकार्यलक्षणग्रहण ॥ आरोपितत्वेतदस्थलक्षणमपितत्रास्तिष्येत् नहि-
रनतस्वशुक्तेलक्षणभविषुमर्हतिरतदेतत्सर्वसुगममित्युपेक्षते ॥ अत एवतदुत्तरमित्यादिना ॥

यत्तुशुद्धेउपादानत्यनास्तिकितर्हिशयलेशवलगतचोपादानत्वतदनुग-
तस्यशुद्धस्यलक्षणशास्त्रेवचद्रस्यमायैवचोपादानतत्रतचोपादानस्यतद-
धिष्ठानस्यलक्षणमितितदसत् ॥ शुद्धग्रहणएवउपादानत्वव्यासेस्तत्तु-
समन्वयादितिसूत्रेणवर्णितं ॥ तत्रयस्यग्रहणोजिज्ञासाप्रतिपादितात
र्किसमवायि निमित्त कर्तृत्वाकथमेवसदेह. यावतायतोवाइमानि
भूतानिजायतइत्यादिनानि संवेदभ्रूयते ॥ एवमिह ॥ ननुतत्रपचमी-
भ्रूयतेयतइतिपचम्यास्तसि पचमीच हेतोहेतुत्वनिमित्तएवदडादो-
प्राय.प्रसिद्ध॥अतोनिमित्तमात्रग्रहणउपादानवाचकपदाभावात्कपना
पक्षव्यावृत्त्यर्थं तत्प्रवृत्तैवसमवायिकारण कुत समन्वयात् सम्य
गनुवृत्तत्वात् ॥ अस्तिभातिप्रियत्वेनसच्चिदानंदरूपेणान्ययातज्जडजी-
वातर्ग्यामिष्यैकाशस्यप्राक्छ ॥ अन्याशस्यतिरोभाव भगवदि-
च्छायाएवसर्वत्रनियामकत्वात् ॥ अलीकत्वप्रतीते.सर्वनासत्वान्ना
लीकत्वपदादिष्वनुगतमतोनमायायाउपादानत्वसमवा ग्रहण सम
वायित्वे “तदात्मानस्वयमकुर्वत” इत्यादिश्रुतिरनुगृहीताभवति
नच शास्त्राचद्रन्यायोप्यत्रसभवति ॥ यथाचद्रदिदर्शियिषु शाखा
दर्शयित्वापुनस्तालाजयित्वातदग्रस्यचद्रपश्येतिवदति तथात्रापिभृ-
गुपित्रायदियतोवाइमानिभूतानीत्यादिनाजगत्कारणजिज्ञास्यमुक्त्वा-
नन्यदकस्यात्तदात्वदुक्तन्यायोत्रप्रवर्तत ॥ तस्माजगत्कारण-

शुद्धमेव जिज्ञास्यं न तु शबलं पारिभाषिकं ॥ एवं शाखाचंद्रन्यायस्या-
 त्रासंभवात्त्वन्मते निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिशयसगुणब्रह्मणो मायाया-
 लक्षणकथनेन्यासस्य प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधरूपदोषोऽस्यातामेव ॥
 तस्माज्जन्माद्यस्य तद्वृत्तिसूत्रं निर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं वदतीति त्वया-
 पि स्वीकरणीयं ॥ शुद्धस्य कारणत्वे च तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति-
 श्रुतौ तत्पदेन शुद्धस्यैव परामर्शार्कचर्तव्यस्तस्य बहुभाव उत्पत्तिश्च यदि-
 स्वीक्रियते तदा शुद्धत्वहानिरित्युभयतः पाशारज्जुस्तव स्यात् ॥
 न च मायाया बहुभावः । तस्मिन् प्रपाठके मायायाचकपदाभावात् ऐंद्र-
 जालिकदृष्टांतस्यापि तत्राभावात् ॥ किंतु मृत्युवर्णादिदृष्टांत एव तत्र-
 श्रुतः ॥ स च शुद्धस्य कारणस्य कार्यरूपत्वस्वीकार एवानुकूलः ॥ नहि-
 मृत्युवर्णादीनां मायाया घटकुंडलादिरूपता येन ब्रह्मणो मायाया जगद्रूपता-
 यां दृष्टांतता स्यात् ॥ एतेन अत्रेत्यादिकं सर्वमपास्तं ॥ तच्छब्देन सत्पदा-
 र्थस्य शुद्धस्य परामर्श ईक्षणं मुख्यमेवेति तु न संभवति शुद्ध ईक्षणकर्तृत्व-
 स्य त्वस्यानंगीकृतत्वात् ॥ नह्यैंद्रजालिकवच्छ्रुद्धेऽप्यंतःकरणादिरस्तिये-
 न तद्वदत्रापीक्षणं मुख्यं स्यात् ॥ किंतु तदप्यौपचारिकमेव तथा च “सेयं-
 देवतैक्षतहताहमिमांस्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम-
 रूपे व्याकरवाणी” ति वाक्येऽपि (सेयं देवतैक्षताहं आत्मना इति शब्दा-
 र्थानुव्याख्ये) त्वसंगतं ॥ किंच शबलस्य जगत्कारणत्वे तस्य मुख्यत्वा-
 भावाद्गौणस्यैव जगत्कारणत्वमुक्तं स्यात्तथा च “गौणश्चेन्नात्मशब्दा”
 दिति सूत्रविरोधः ॥ तस्यार्थस्तु ईक्षत्यादिगुणयुक्तः परमात्मानायासं-
 बंधयुक्तो गौणो जगत्कारणमिति चेन्न तथात्वं वक्तुं शक्यते ॥ कुतः आत्म-
 शब्दात् “आत्मा वा इदमेक एवाग्रभासी” दित्युपक्रम्य “सपेक्षतः”
 इत्युक्तेः ॥ आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदांतेऽपि निर्गुणब्रह्मवाचकत्वेनैव तिष्ठति
 तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह स्वातंत्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वमेव न सं-
 भवति वेदाश्च प्रमाणभूतास्ततः सर्वं भवनसामर्थ्यमेव श्रुतिबललभ्यमं-
 गीकर्तव्यं ॥ अस्ति भातिप्रियत्वाद्यो धर्मा यथा ब्रह्म गतास्तथा कर्तृत्व-
 मपि लोके प्रतीयते ॥ तस्मादतः प्रशब्दप्रयोगाद्ब्रह्मणोऽतीतमेव कर्तृत्वं ॥
 किंच सो कामयतेत्युपक्रम्य तदात्मानं स्वयमकुरुत यदा ह्येवै पतसि ब्रह्म-
 श्येऽनिरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सो भयं गतो भवतीति प्रापं-
 चिकधर्मरहिते ब्रह्मणि पतसि जगत्कर्तरि परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥
 तत्र यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात्तदा तद्विष्टस्य संसार एव स्यात्तन्मोक्षः ॥
 अतस्तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा” दिति सूत्रविरोधस्य च न्मते स्यात् ॥ किंच-
 यदि शाखाचंद्रन्यायेन गौणं कर्तृत्वादि धर्मविशिष्टं प्रदर्शयित्वा चेदं तां नि-

गुणग्रहबोधनीयं स्यात्तदाजगत्कर्त्ता हेयत्वेनोपदिश्येत ॥ सच हेय-
 त्वेनोपदिश्यतेऽतो निर्गुणपञ्चजगत्कर्त्ता ॥ एवं च मायोपहितस्य कार-
 णत्वे सूत्रत्रयविरोधः स्यात् ॥ न च तादृशसूत्रत्रयं प्रकृतेः कारणत्ववादि-
 नां सांख्यानानामेव खंडनपरं नास्मिन्मत्खंडनपरमिति वाच्यं मायिकस्य-
 कारणत्वं वदतस्तवमतेऽपि औपाधिकधर्माणामुपाधिवृत्तिव्यवस्थितेन
 मायायाः कारणत्वं पर्यवस्यतीति तत्खंडने नास्माकं विरोध इत्यस्य-
 यक्तुमशक्यत्वात् मायाप्रकृतिशब्दानां परस्परपर्यायत्वात् यत्तु-
 मायाकारणत्वयोधिकानां बलेन केवलेभ्यः कारणत्वबोधिकानां श्रुतीनां
 जन्मादिसूत्रस्य चौपचारिकत्वं ॥ यथा त्वन्मतेऽक्षरब्रह्मणः कारण-
 त्वेन पुरुषोत्तममुपक्रम्य कारणत्ववादिनीनां तत्रौपचारिकत्वं पुरुषोत्तम-
 जिज्ञासाप्रतिज्ञाय पठितस्य जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्यापि तथात्वमि-
 त्युक्तं तुच्छं ॥ ईश्वरकारणत्वबोधकश्रुतीनामुपक्रमोपसंहारादिपू-
 र्वविधताप्यनिश्चायकलिङ्गसहकृतानामौपचारिकत्वकल्पनापेक्षया मा-
 याकारणत्वबोधिनायाः कस्याश्चिच्छ्रुतेरौपचारिकत्वकल्पने लाघवात् ॥
 यथा त्वन्मते इत्यादिना दृष्टांतस्त्वस्मिन्मतानभिज्ञतां द्योतयति धृष्टत्वं च ॥
 न ह्यस्मन्मते निर्गुणपुरुषोत्तमस्या कारणत्वं निर्द्वैतमिदं वा कुत्रचिदपि
 सिद्धांतितं नपि जन्मादिसूत्रस्य श्रुतीनां वा औपचारिकत्वं ॥ तस्मा-
 त्परमतमज्ञात्वा खंडनं कुर्वन्प्रतारक एवासि अग्रे च यत्तु दीक्षायां
 (प्रकृतिगतं कर्तव्यं) मित्यारभ्य तत्र सस्य गित्येतेन शुद्धाद्वैतमा-
 र्त्तं डीकारुदुक्तं किंचिदनूद्य तथा व्याख्याने हि जगज्जन्माद्याधयस्य शा-
 खोक्तकारणत्वेन हेतुना कर्तृत्वमनेन सूत्रेण साध्यते तथा च पूर्वपक्षिणा-
 भृगुर्वैद्यारुणिरित्यत्रापि ब्रह्मणि प्रकृतिस्थगौणमेव कर्तृत्वमनूद्यत इति चे-
 दुक्तं तर्हि जगज्जन्मादिप्रकृतेरन्यत्र स्थापयित्वा प्रवृत्तेनानेन सूत्रेण प्र-
 कृतिगतमेव कर्तृत्वं साध्यत इत्यापतति जीवेशावाभासेन करोति मायां तु-
 प्रकृतिविद्यादित्यादि शास्त्रैः प्रकृतौ कारणत्वस्योक्तत्वात् प्रकृतिनिष्कर्तृत्व-
 स्य बोधने च जीवेशाविति श्रुतिरूपं भिन्ना स्यात् सिद्धसाधनं चैवं व्या-
 ख्याने स्यात् प्रकृतिगतकर्तृत्वस्य पूर्वपक्षिणास्वीकृतत्वात् तथा च सुव्या-
 ख्याता ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञोपपत्तिरित्यादिना हासः कृतः सोप्यस्-
 तिसिद्धांतानभिज्ञतयैव ॥ पूर्वाधिकरणे वेदार्थभूतब्रह्मणो जिज्ञासाधिकृते-
 तिकथं जिज्ञास्यमिति प्रकारविशेषाकांक्षायां समन्वयाविरोधाभ्यां तद्व-
 च्यं तद्वोधकमग्रिमं सूत्रं ॥ तत्र किंलक्षणं किं प्रमाणं कं ब्रह्मेति जिज्ञासा-
 यां लक्षणप्रमाणात्मकं प्रकारद्वयमाह “जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वा”-

दिति ॥ तत्रजन्माद्यस्ययतइत्यंशेनलक्षणं शास्त्रयोनित्वादित्यंशेन-
 प्रमाणं ॥ अत्रसर्वेपियोगविभागेन शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रंभिन्नमभ्यु-
 पगच्छन्ति तत्रयुक्तं ॥ अग्रिमसूत्रेपुतचुसमन्ययादीक्षतेर्नाशब्दमित्या-
 दिपुसाध्यहेतुनिर्देशपूर्वकमेवाधिकरणरचनस्यदर्शनेनात्रापितथैवयु-
 क्तत्वात् ॥ येतुजन्माद्यधिकरणंशास्त्रयोनित्वाधिकरणंचभिन्नमि-
 च्छन्तितेषांमतेप्रथमस्यहेतुशून्यत्वाद्वितीयस्यचसाध्यशून्यत्वात्साकां-
 क्षतयातिक्लिष्टत्वेनतद्विवक्षितप्रमेयासाधकत्वंबोध्यं तत्र “सत्यंज्ञान-
 मनंतंब्रह्म ॥ निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजन”मित्यादिश्रुत्या-
 ब्रह्मणः सर्वधर्मराहित्यप्रतिपादनात्कर्तृत्वस्याप्यभावःप्रतीयतेयतोवा-
 इमानिभूतानीत्यादिश्रुत्याकर्तृत्वंप्रतिपाद्यते ॥ तत्रसंदेहः ब्रह्मकर्तृआहो-
 स्विदकर्तृ इतितत्रायंपूर्वपक्षः ॥ “शेषलक्षणेकर्मफलार्थत्वा”दित्यने-
 नोपलक्षणविधयाज्ञानस्यापिफलशेषत्वेसिद्धेप्राधान्यंफलस्यैवेतितत्सं-
 वंधाद्ब्रह्मविदामोतिपरमिति चान्यमेवप्रधानं ननुकार्यलक्षणंतथा ॥
 अतएवतत्कचापिविबृतं यदितस्यप्राधान्यंनस्यात्किमितिबिबृणुया-
 त्तथासतिज्ञानंफलार्थं फलंचफलवाक्योक्तपरत्वज्ञानादतःपरत्वज्ञा-
 नार्थकर्तृत्वंपरविवरणतयोक्तं ॥ स्वरूपलक्षणेप्रापंचिकधर्मराहित्यप्र-
 तीतेर्ब्रह्मणिकर्तृत्वस्याशक्यवचनत्वात् तस्माद्वाप्यतस्मादित्यादिनाय-
 त्कर्तृत्वमुक्तंतज्ज्ञेयात्फलरूपंपरंपृथक्कृत्यतंबिबरीतुमुक्तं ॥ तत्स्वरूप-
 जिहासायांसर्वांतरत्वकथनपूर्वकमानंदइतिस्वरूपमुक्तं ॥ अन्यथात-
 त्तिरूपणमसंगतस्यात् ॥ सर्वांतरत्वंचतस्यपरत्वनिर्वाहकतयोक्तं ॥
 “सर्ववैतेऽत्रमामुवंतियेन्नब्रह्मोपासत” इत्यादिनाअन्नब्रह्माद्युपासना-
 फलं “अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरित्यादिनानुवाकचतुष्टये-
 नकथितस्यसर्वभयाभावरूपप्रधानफलस्यशेषतयासर्वोक्तृत्वज्ञापना-
 योक्तमितिकर्तृत्वंपरसिन्यद्यपिसिध्यति तथापिस्वरूपलक्षणविरोधा-
 त्पूर्वकांडोक्तप्रजापतिगतस्यप्रकृतिगतस्यधाकर्तृत्वस्यारोपेनानुवादो-
 पिसंभवतीतिभृगुप्रपाठकेपिफलाश्रवणेनामुख्यत्वात्तत्राप्येवंनेतव्यं-
 तथाचनकर्तृत्वंब्रह्मलक्षणमिति ॥ सिद्धांतस्तुस्यादन्यगतकर्तृत्वारोपा-
 नुवादःकार्यलक्षणे यदिस्वरूपलक्षणंविरुद्धेत तदेवतुन ॥ विवरणा-
 र्चिंपरस्यतृतीयांतेनब्रह्मपदेनैवविधृतत्वात् ॥ नचतत्रवेदहिरण्यगर्भब्रा-
 ह्मणजातिजीवाअर्थत्वेनगृहीतुंशक्याः ॥ परपदविवरणत्वात्सांतत्या-
 दिनाब्रह्मापेक्षयोत्कर्षस्यतेष्वशक्यवचनत्वात् ॥ परशब्दस्यान्यार्थक-
 त्वोपगमेपिविवरणोक्तब्रह्मशब्दानुरोधादेतएवपरत्वेनब्राह्म्यास्तत्प्राप्ति-
 स्तु कर्मणापीतिसाधनांतरेणज्ञानेनकोवाविशेषःस्यात् ॥ अतउत्कृष्टा-

र्थकत्वमादरणीयं ॥ उत्कृष्टं च किमित्यपेक्षायां विवरणानुरोधाद्भ्रान्त-
रंकल्प्यं तच्चाप्रसिद्धं स्वरूपलक्षणहीनं च ॥ न च प्रकृतिः सांख्यमतेपि-
ज्ञानात्मकपुरुषापेक्षया तस्याहीनत्वात्परार्थत्वाच्च अथौतत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वाच्च अतो ब्रह्मापेक्ष्यान्यपरत्वेन वक्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणविशि-
ष्टस्यैव ब्रह्मणः कर्तृत्वं वेदेन बोध्यते ॥ न च तदारोपितमिति शक्यं वक्तुं ॥
निरंकुशस्य तस्यान्यत्रासिद्धताया अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ननु ल-
क्षणद्वयस्यैकपरत्वे सर्वासु श्रुतिष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यं तदा अस्थूलादि-
वाक्येऽप्यपि तदेव निरूप्यत इति निर्द्धर्मकत्वसिद्धौ कर्तृत्वस्यपि निषेध इति-
चेन्न ॥ अस्थूलादिव्याक्ये लोकप्रतीता एव प्रतिपिद्यन्ते नाप्रतीताः नापि-
श्रुतिप्रतीताः तस्माद्बौद्धिककर्तृत्वनिषेधेऽपि जगत्कर्तृत्वस्य निषेधो न सं-
भवत्येव श्रुतिप्रतिपादितत्वात् तस्माद्ब्रह्मण एव कर्तृत्वमिति सिद्धांतः ॥
तत्र प्रमाणमाह शास्त्रयो नित्वादित्यंशेन ॥ शास्त्रयोनिः शास्त्रयोनिः अब्र-
ह्मभ्या वैपयिकमधिकरणत्वं बोध्यते विषयत्वं च प्रतिपाद्यत्वं एवं च-
शास्त्रप्रतिपाद्यकारणत्वादित्यर्थः ॥ एतेन (किंचोक्तशब्दाध्याहारेऽ-
सामर्थ्यप्रसंगाच्छास्त्रशब्दस्य तदुक्तेर्लक्षणावाच्या तथा च विग्रहोऽनु-
पपन्न) इति प्रलपितमपास्तं ॥ शास्त्रिराजबदाज्ञापयति एवं च तद्विरोधेऽ-
पराधोऽपि बोधितः ॥ न न्वत्रोत्तरकांडार्थपवविचार्यत इति शास्त्रशब्द-
स्य कुतः प्रयोग इति चेन्न ॥ पूर्वकांडस्थवाक्यानामपि ब्रह्म परत्वेत्यभिप्रा-
येण शास्त्रशब्दप्रयोगः ॥ ननु जन्मादिसूत्रस्थेन यत इति पदेनैव विसर-
णात् शास्त्रप्रमाणकत्वसिद्धौ शास्त्रयो नित्वांशोऽव्यर्थ इति चेन्न यत इत्यस्य
हेतुकोटिप्रवेशो जन्माद्यस्येति भागस्य प्रपञ्चवृत्तांतपरतया प्रलक्ष-
न्यायोगेनासंगतिप्रसंगात् ॥ न च लक्षणेऽपि प्रस्यैव यतः शब्दस्य तच्छु-
तिसारकत्वमिति वाच्यं ॥ श्रुतिस्थितस्य भूतानीति पदस्य बहुवचनांत-
त्वेन तद्विरुद्धतापत्तेर्वाक्यांतारासंग्रहापत्तेश्चेति तस्माच्छास्त्रयो नित्वा-
दित्येव कथ्यमेव ॥ मतांतरवज्जन्मनो न विकारत्वं किंत्वा विर्भावति-
रोभावावेव न च प्रकृतिगतकर्तृत्वानुवादोऽपि संभवति पूर्वेपक्षमत-
सिद्धस्य प्रधानस्य शास्त्राप्रतिपाद्यत्वेन तत्कर्तृत्वस्य दूरपराहतत्वात् ॥
तस्माच्छास्त्रोक्तकर्तृत्वं ब्रह्मणोन्यत्र न संभवति अतएव सिद्धसाधना-
दिवदन्नमिदमेव यदपि (शौण्डादिपुयोनिशब्दस्य पाठाभावेन
सप्तमीतियोगविभागस्य भाष्याना रूढत्वेन शास्त्रयो निरिति विग्रहे स-
सुपेति समासोच्चाप्यः सचागतिरिति) रितितत्र ॥ यदिसौण्डा-
दिगणपठितशब्दैरेव सप्तमी समासः सर्वत्र स्यात्तदायं दोषः ॥ दृश्य-

तेत्यन्यशब्दैरपि अतएव तुल्यास्यप्रयत्नसंवर्णमिति सूत्रभाष्ये “अथ-
 चापूर्वेस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यः तुल्यास्यः
 प्रयत्न एषामिति अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्न आ-
 स्यप्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्न एषामित्युक्तं ॥ एवं च तुल्यप्रयत्नादिशब्दानां
 शौंडादिपुषाठाभावात्सप्तमीति योगविभागेनैव समासस्तत्र भाष्य-
 काराभिप्रेत इति गम्यते एवमत्रापि समासो भाष्यविरोधाभावात् ॥
 किंच त्वन्मते जन्मादिसूत्रस्य भिन्नत्वेन हेतुशून्यत्वं शास्त्रयोनित्वादित्य-
 स्य च साध्यशून्यत्वेनातिक्लिष्टतयाऽभिमतता साधकत्वं ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
 हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरिति भगवद्वाक्यात्सूत्रे पुहेतुमत्यस्यावयवमपेक्षित-
 त्वेजगन्माद्यस्येति सूत्रे तदभावे भगवद्वाक्यविरोधश्च स्यात् ॥ ननु “उ-
 त्क्रांतिगत्यागतीना” मिति सूत्रे हेत्वदर्शनेन सूत्रे पुहेतुवोधकपदघटित-
 त्वमेवेति नियमो न संभवति ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवेति भगवद्वाक्ये हेतुपदं कार-
 णपरंप्रयोजनपरं वा सूत्राणां कारणानि तु विषयवाक्यानि संत्यजेति चेन्न
 “उत्क्रांतिगत्यागतीना” मिति सूत्रे हेतुवाचकपदाभावेऽपि “होत एवेति”
 पूर्वस्मिन् सूत्रे अतएवेति पदसत्त्वात्तस्मादतएवेति हेतुवाचकपदमनुवर्त्य-
 तेऽन्यथा सूत्रस्यैकपदं तत्पदरूपत्वात्तस्य संबंधस्य काप्यप्रतीतेरनन्वय-
 एव स्यात् ॥ तथाच अतः श्रुतित एवोत्क्रांतिगत्यागतीनां जीवेश्वरणाद्य-
 थायोग्यं जीवस्य परिमाणमंगीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ सूत्रयोजना तु जीवात्मा
 उत्क्रांतिगत्यागतिसंबन्धी ॥ अतएव तद्वोधकश्रुतित एव श्रुतिस्तु “स-
 यदा साच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैते” सर्वैरुत्क्रामतिये केचा साह्योका-
 त्प्रयाति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ॥ तस्माह्योकात्पुनरेत्यसौ लोकाय-
 कर्मण” इति ॥ तादृशसूत्राणां हेतुरहितत्वं हेतुपदस्य च कारणपरत्वं य-
 द्युक्तं तदपि न संगच्छते ॥ हेतुमच्छब्दस्य सकारणरूपार्थकतया जन्यै-
 रितिलभ्यते ॥ सूत्राणां जन्यत्वस्य ब्रह्मनिश्चयेऽहेतुत्वात्तादृशविशेषण-
 स्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ न हि जन्येनैव निश्चयोनित्येनेति नियमोऽस्ति येन-
 जन्यपदं नित्यव्यावृत्त्यर्थत्वेन सार्थकं स्यात् ॥ जन्यशब्दस्वीकर्तृनये ब्रह्म
 सूत्रपदैरित्यनेनैव जन्यत्वलक्षणे सुतरांतन्निर्णयकमिति ॥ अस्मन्मते हेतु-
 पदं हेतुत्वप्रतिपादकपंचम्यंतपरं हेतुत्वं च ज्ञापकज्ञानविषयत्वं ज्ञाप-
 कत्वं निश्चयजनकत्वं तथाच निश्चयजनकज्ञानविषयप्रतिपादकपदघटि-
 ते ब्रह्मसूत्रैरित्यर्थो लभ्यते ॥ एवं च निश्चयकपदघटितत्वस्य निश्चयजन-
 कत्वार्थमुपयोगात्तद्विशेषणसार्थक्यं एतेन हेतुमद्भि रित्येतत्स्येत्यादिकं
 सर्वमपास्तं ॥ तस्माज्जन्माद्यस्य तद्विनिर्गम्यं किंतु जन्माद्यस्य-
 तदशास्त्रयोनित्वादित्येकमेव ॥ न चोकापदाभ्याहारकल्पने गौरव-

मितिवाच्यं सप्तम्याविषयत्वार्थकत्वेनपरिहृतत्वात् ॥ यदपि (तनुस-
मन्वयादित्यत्रान्वयादित्यस्यसम्यगनुवृत्तत्वादनारोपितागन्तुकल्पे-
णान्वयादितितद्व्याख्यानेतादृगर्थलक्षणामानमन्वेप्य) मित्युक्तं तदपि-
समन्वयशब्दस्यसम्यगन्वयबोधकत्वंनसंभवतीत्यभिप्रायेणवा? नाहः
उपसर्गसमभिध्याहृतधातोरेकार्थबोधकत्वस्यासर्वसमतत्वात् ॥
अतएवोक्तं उपसर्गेणधात्वर्थोपलादन्यत्रनीयतइत्यादि ॥ नापिद्वितीयः
सम्यक्त्यविवरणरूपत्वात् ॥ अन्यथात्वन्मतेपिसर्वपावेदांतवाक्या-
नांतात्पर्य्येणासिद्धर्थेऽन्वयादिति व्याख्यानमपिमानाभावात्तस्यात् ॥
किंचत्वन्मतेशास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षनिरासार्थंतनुसमन्वयादितिसूत्रं
तच्चनसंभवति ॥ सधेस्यवेदस्यग्रहण्यन्वयासंभवात् पूर्वकांडस्यक्रि-
यार्थत्वादेकशास्त्रानुरोधादुत्तरकांडस्यपूर्वशेषताकुतोतस्यात् ॥ नच-
वैपरीत्यंशंकनीयं ॥ सिद्धेग्रहणिसाध्यार्थानांवाक्यानामन्वयायोगात् ॥
नचप्रापकत्वेनात्वयः तत्तद्व्याप्यगतफलोकिवाधाप्रसंगात् अस्तुवा-
क्यंचित्समन्वयस्तथापिप्रतिपादनीयत्वेसाध्यःसः नहिसंदिग्धस्य
हेतुत्वंसंभवतिसिद्धस्यैवहेतुत्वात् ॥ किंचसमन्वयस्यासिद्धत्वेग्रिम-
सूत्राणांवैपर्य्यस्यात् ॥ तस्मात्त्वन्मतेतादृशसूत्रमसंगतमेव ॥

सहस्राक्षे प्रकारांतरमाहेत्यादिप्रसगागतेनेत्यंतभागंवृषयंतियनुशुद्धेउपादानत्वमि-
त्यादिनासूत्रमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ भयभावःयनुशुद्धेउपादानत्वंनास्तिकितर्हिशयलेइत्याद्यु-
क्तंतनुप्रसिद्धासुशंकाचार्यैरपिन्याप्यतास्वीशावास्यादिदशोपनियत्सुभगवद्गीतायांसमप्रा-
चांचतुल्लंक्षण्यांचैकप्रापिशबलग्रहणोक्तधनतत्परशबलशब्दस्याप्यनुधारणाच्चतस्यैवनिर्मु-
क्तयासकलंनिर्मूलं ॥ यदिचतत्रतस्यात्तद्वैकामपितदर्थेकशबलशब्दघटितोत्वदाचार्यादि-
न्याम्यातप्रसिद्धोपनियत्स्यांशुर्तिभगवद्वाक्यंवाप्रदर्शय ॥ यदिचन्यासस्यतथासिद्धांतःसा-
चिर्हिसर्वसदेहवारणायप्रवृत्तोभगवान्कथंनैकमपितद्वोधकंसूत्रंप्रणयेत् ॥ तस्मात्केवलकपो-
लकल्पितपुंवाच्यंशबलवादः ॥ किंचशयलेऽपित्वत्रीत्याग्रहणाशस्रोपादानत्वायोगात्उपाधा-
वैवांततद्वाच्यमतएवमायैववोपादानमितित्वयैवारचरितं ॥ तथाचतदेवस्वप्नमुच्यतां ॥
अलमसंदिग्धग्रहकारणताबोधकशुक्तिपुध्दावतंप्रतारणायशबलाख्यग्रहविशेषोपादान-
त्वमितिप्रवादेन ॥ नापिशुद्धस्यतत्रानुगतत्वंसंभवति उपाधेस्तुच्छत्वात् ॥ नहिकल्पित-

प्रकारान्तरमाह ॥ शाखेन्दुवदिति ॥ शुद्धे उपादानत्वं नास्ति कितर्हि शबलेशबलगतं
चोपादानत्वंतदनुगतस्य शुद्धस्य लक्षणं शाखेव चन्द्रस्य ॥ मायैववोपादानं तद्वत् चोपादानत्वं
तदभिधानस्य लक्षणम् ॥ एतेन निर्गुणग्रहजिज्ञासां प्रतिज्ञाय समुणग्रहप्रणोमायायावा लक्ष-
णकथने व्यासस्य प्रतिज्ञादान्युपक्रमविरोधौ स्यातामिति जन्माद्यस्येति सूत्रनिर्गुणलक्षणपरतया
व्याख्येयं तथाच तद्विरोधइत्यपास्तं ॥ शाखाचन्द्रवन्निर्गुणतटस्थलक्षणताया एवस्वीकारात् ॥
अन शुद्धकारणत्वपक्षे तदैकतबहुसोप्रजायंयेत्यत्र प्रकृत- सत्पदार्थः परामृश्यते तस्य बहु-

भावोमायया नहि मायारूपसहकारिसमवधानेन्द्रजालिकस्य तथाभावोगौणोद्वेतापादकोवा ॥
 शबलमारणत्वपक्षेऽपि ऐन्द्रजालिकरूपरतच्छब्दघटिते सपेक्षतसिंहोभवेयमिति वाक्यइव
 तच्छब्देन सत्पदार्थस्यैव परामर्शइक्षणच मुख्यमेव नतु ताआपेक्षन्तेतिवद्गौण ॥ एव-
 मायामात्रहेतुत्वपक्षेऽपि सत्पदार्थस्यैव तच्छब्दवाच्यत्वमीक्षणच तेनमुख्ये एव परन्तु सेना-
 ऽभिप्रायेण यथा राज्ञोयोऽस्ये इतिवाक्यमौपचारिकतथामायाभिप्रायेणबहुस्यामित्यौपचा-
 रिकम् ॥ सेयदेवितैक्षतद्वन्ताहमिमास्त्रिस्रोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविद्यमानरूपेभ्याकर-
 वाणीतिवाक्येऽपि सेयदेवतैक्षताहआत्मनाशब्दार्थमुख्याएव ॥ जीवाऽभेदोऽपि मुख्य
 नामरूपव्याकरणमेवशुद्धौपचारिकमिति गौणश्चेत्तात्मशब्दात् तन्निष्ठस्यनोक्षोपदेशात् हेय-
 त्वावचनाच्चेतिसूत्रन्यस्य विरोधोनास्माकं किन्तुसांख्यमतखण्डनपरमेवतत् ॥ तन्मतईश्वरा
 भावेनोक्तरीत्या योजनयाअसम्भवात् ॥ मायाकारणत्वपरबहुवाक्यचक्रेनेश्वरहेतुत्ववादिनीना
 श्रुतीना जन्मादिसूत्रस्यच केवन्नौपचारिकत्वम् ॥ यथात्वम्भतेअक्षरब्रह्मणोहेतुत्वेन पुरुषोत्त-
 ममुपक्रम्य कारणत्ववादिनीना तनौपचारिकत्वमिति पुरुषोत्तमजिज्ञासा प्रतिज्ञाय पठितस्य
 जन्माद्यस्ययतइत्यस्याऽपि तथात्वम् ॥ ॥ १२ ॥ यत्तु टीकाया प्रकृतिगत कर्तृत्व ब्रह्मण्या-
 रोप्यते ॥ एव भृगुर्वैवाहरिणिरित्याऽपि गौणमेवकर्तृत्वमनूद्यतेइति पूर्वपक्षेऽस्माकमत न्यस्य
 जन्माद्यस्ययत शास्त्रयोनिर्त्वात् इतिसूत्रमेक कृत्वावतारित ॥ अस्य प्रत्यक्षस्य जगतोजन्मा-
 दिजन्मस्थितिलया यतस्तत्कर्तृ कुत शास्त्रयोनिर्त्वात् शास्त्रे योनि शास्त्रयोनिस्तस्य भाव
 शास्त्रयोनित्व तस्माच्छास्त्रोत्कारणत्वादित्यर्थइति व्याचक्ष्यौ—तन्नसम्यक्, तथाव्याख्याने
 हि जगज्जन्माद्याध्रयस्य शास्त्रोत्कारणत्वेन हेतुनाकर्तृत्वमात्रमनेन सूत्रेण साध्यते ॥ तथाच
 पूर्वपक्षिणा भृगुर्वैवाहरिणिरित्याऽपि ब्रह्मणि प्रकृतिस्य गौणमेव कर्तृत्वमनूद्यतेइतिचेत्तु तर्हि-
 जगज्जन्मादिक प्रकृतेरन्यत्रास्थापयित्वा प्रवृत्तेनाऽनेन सूत्रेण प्रकृतावेवकर्तृत्वमपि साध्यते
 इत्यापतति ॥ जीवेशावाभासेनकरोति मायातुप्रकृतिविधादिन्द्रोमायाभि पुरुरूपइयतइत्यादि-
 शास्त्रे प्रकृतौ कारणत्वस्योक्तत्वात् प्रकृतिनिष्ठकर्तृत्वस्य बोधने च जीवेशावितिधुतिरपष्टमि
 कारणात् ॥ सिद्धसाधन चैवव्याख्याने स्मार्तकर्तृत्वस्यपूर्वपक्षिणा स्वीकृतत्वात् ॥ तथाच
 सुव्याख्याता ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञोपपत्ति ॥ तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणमात्रमने-
 नोक्तवान् इतियुक्त ॥ यथा पूर्वपक्षेऽध्यातोधर्मजिज्ञासेतिधर्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय चोदनाल-
 क्षणोऽर्थोधर्मइत्यनेन धर्मलक्षणमात्रमुक्त तद्वत् ॥ ब्रह्मपदस्य तत्रविशेषणत्वेऽपि पटोलपत्र-
 पित्तमूलतस्यविरेचनमित्यादिष्विव बुद्ध्यासंचितृष्ट्यायच्छब्दापेक्षिततच्छब्देन युक्त
 परामर्श ॥ कर्तृपदाध्याहारस्त्वन्तासन्निकर्षादयुक्त ॥ किञ्च शौण्डादिषु योनिशब्दस्य पाठा-
 वेन सप्तमीतियोगविभागस्य भाष्यानास्त्वत्वेन शास्त्रेयोनिरिति विग्रहे सहपेतिसमासोवाच्य
 सचागतिकगति ॥ किञ्चोक्तशब्दाऽध्याहारेऽसामर्थ्यप्रसङ्गाच्छास्त्रशब्दस्य तदुक्ते लक्षणा
 वाच्या तथाच विग्रहोऽनुपपन्न ॥ उक्तान्तिगत्यापत्तीनामित्यादिषु हेत्वदर्शनेन सूत्रेण हेतु-
 चोपिपदघटितत्वनियमोनयुक्त ॥ ब्रह्मसूत्रपदैवैव हेतुमद्भिरित्यत्र हेतुपद कारणपरं प्रयोजन-
 परंवा ॥ सूत्राणां कारणानितु विषयवाक्यानि ॥ किञ्चात्र हेतुमद्भिरित्येतद्ब्रह्मसूत्रपदैरित्यस्य

सहस्राक्षखण्डनम्

रजतेमुक्तिरनुगताभवति ॥ अन्यथातऽऽदाच्छ्रतयासर्वस्यतत्ररजतप्रत्ययावश्यंभावापाता-
त् ॥ नापिगंधर्वनगरंकोपिप्रवेष्टुमीष्टं ॥ अतोऽननुगततयाशुद्रस्यतत्तदस्थलक्षणंभविनुंनार्हं
तिशाखाचंद्राष्टांतस्तुनिराकरिष्यते ॥ यच्चमायैववोपादानमित्यादित्तुच्छंसाजगदुपादान
मितिबोधिकायाएकस्याभपिप्रसिद्धोपनिपतश्चुतेर्भगवद्वाक्यस्यूतेश्चानुपलंभात्भगवतासूत्र
कृत्यापैतावत्स्वधिकरणेपुनैकमपितत् मायायाज्जादुपादानत्वसाधकंप्राणायि ॥ यदितथासो-
मिद्रेष्यत्कथंनप्राणेष्वजीवेचराचरभावभावित्वात्तच्चपदेक्षेवमाक्तत्वंचप्रह्मण्युपादानत्वा-
द्विष्यपदेशस्यकंठरवेणकथंनावक्ष्यत् ॥ वक्तितुतत्रतत्रमायायाः कारणत्वादिनिषेधमेव ॥
तद्यथा त्वद्रीत्याप्रथमस्यप्रथमेसू. ५ “ईक्षतेर्नाशब्द” मितिप्रकृतेः कारणत्वंनिरस्तं ।
आनंदममाधिकरणेपि “कामाचनानुमानापेक्षे” तिजडायास्तस्याः कामासंभवात्तन्निरस्तं ॥
तेन “सोकामयत् ॥ आनंदाज्ज्ञेय” इत्यादौयक्षणएवकारणता ॥ यच्चमुंके “तथाऽक्षरा”
दित्याद्युक्तं तत्रापिप्रह्मण एवकारणतेतितस्यद्वितीये सू० २२ “विशेषणमेदंविषयपेदशाभ्यां-
चनेतरी” इतितस्यास्तदपलं ॥ यदिचसासर्वोपादानंस्यात् ॥ शुभ्वायायतनत्वं तस्याएव-
स्यात् । वस्तुतस्तुतृतीयेप्रह्मणएवतथात्वंसाधयित्वा सू० ३ “नानुमानमत्तच्छब्दात्”
इत्यादिनाप्रकृतेस्तन्निराकृतं ॥ यच्चसर्वभूताद्याश्रयोक्षरपेदेपुत्रतत्रप्रपठ्यते तदपिसाचेत्सा-
त्स्यात्तत्त्वत्वं । तदपिवारयितुमाकाशांतधारणमेवहेतुकृत्य ब्रह्मेवाक्षरमितिनिमित्तमित्यु-
१० “अक्षरमंबरांतधृतेः” इत्यादिना ॥ यदिचतथाभिप्रेतंस्याच्चर्हितत्साधकानीवप्रतीयमा-
नान्यक्षरवाक्यानिर्नवनिर्णीयेरन् तदनुगतप्रह्मसंबंधादपचारतः प्रशासनस्याप्युपपत्तेः निर्वि-
शेषादिनात्त्वयाततोप्युपचारस्यैववाप्यत्वात् ॥ दहराधिकरणेचासकृत्वाद्वावोप्यपाकृतः ॥
अप्यक्तकारणताबोधकवाक्यानामपिमायापरतानिरासावक्तव्येष्टव्यमपिप्रह्मैपेतिपुरी-
बनानुमानिकाधिकरणेस्थापयित्वा “अजामेकां लोहितमुकुटकुण्डला” इतितत्साधकामास-
त्स्याप्यन्यपानिर्णयः सू० ८ “चमसवद्विशेषा” दित्यादिनाप्रदर्शितइतिदिष्ट ॥ एवमप्रेषित-
तत्रतत्रस्पष्टमेवेदमित्यलंसकलप्रह्ममीमांसाविलेखनप्रयासेन ॥ किंतुश्रुतिपुतप्रतब्रह्मब्रह्मण
शबरस्यमायावावानामाप्यस्ति ॥ स्मृतिपुचमहंसर्वस्यप्रभवः ॥ वामुदेव. सर्वमिति । एकां-
शेनस्थितोजगत् । अन्यकाश्चकय. सर्वाः । कृत्स्नोक्षरउच्यते । एवमादिपुतदेवोच्यते ।
मायायास्तुन्यामोहकत्वमात्रंतत्र नतुजगदुपादानत्वादि ॥ सूत्रेष्वप्यारभएवजिज्ञास्यं ब्रह्म-

पदान्तप्रकृतिकथयन्तस्य विशेषणमिति प्रतिपदं हेतोः । पञ्चम्यन्तस्य कल्पनाया प्रयासस्तस्या-
न्यथा सम्भवति अस्माकृतु न काप्यनुपपत्तिः ॥ यदेतुक्त्वं वाक्यस्य तदेतुक्तायाः पदेपि
सत्त्वात् ॥ एतेन हेतुरहितत्वाज्जन्मायस्यतः इति न पृथक्सूत्रं किन्तु शास्त्रयोनित्वादित्य-
नेन मिलितमेवंच तत्राऽपि साधकमद्वयमात्मम् ॥ एवंच शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रमपि साध्या-
ध्यादारेण योज्यम् ॥ एवं तनुममन्वयादित्यत्र समन्वयादित्यस्य सम्बगनुवृत्तत्वात् ॥
अनारोपिताऽनागन्तुरूपेणाऽन्वयादिति तद्व्याख्याने तादृगर्थे लक्षणायां मानमन्वेष्टव्यम् ॥
इत्यलम्प्रत्यक्षमतेन ॥ १३ ॥

यतोवाइतिलक्षणंशाखास्थानीयं ॥ तच्च “भृगुर्वैवारुणिः । वरुणपितरमुपससार ।
 अधीहिभगवोब्रह्मेति” इतिभृगुणाग्रहस्वरूपेपृष्टेतत्पित्रावरुणेन “यतोवाइमानिभूतानि-
 जायंते । येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिंसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति” इत्येवोक्तं
 नतुप्रथमतोब्रह्मस्वरूपंत्पद्मीत्यावास्त्ववकिंचिदुक्तं ॥ एवंसर्ववेदांतनिर्णयार्थंप्रवृत्तेनसूत्रकारे-
 णापिब्रह्मजिज्ञासांप्रतिज्ञायज्जन्माद्यस्ययतइत्येवासंदिग्धमुक्तं ॥ नाप्यग्रेगत्वात्तत्त्वकं ॥
 किंतुयत्रयत्रश्रुतिपुस्तसदिग्धंतंतभागनिर्णयितत्सुदृष्टीकृतं ॥ नहिकर्तृत्वादिनिषेधकमेकम-
 प्यधिकरणमस्ति ॥ शास्त्रावग्रेगत्वात्वाज्यतपव ॥ प्रदर्श्यतेचशुद्धचंद्रः ॥ भृगुपित्रेत्यादि ॥
 अथतुवरुणेनउपसस्रंस्वपुत्रंप्रतियतोवाइत्येवोक्तं ॥ तेनचात्रादिपुलौकिकेपुविभूतिरूपेपुत्रा-
 ग्रहत्वेनज्ञातेपुभूयोभूयःपित्रातपपवोपदिष्टं ॥ उत्तमाधिकारिणस्तस्यापरितोपात्पुन पुन-
 रुपसत्तिश्चदर्शिता ॥ सिद्धेतपःपरिपाके “आनंदोब्रह्मेतिन्यजानात् । आनंदाब्जेव-
 खदिरमानिभूतानिजायंते” इत्यादिनातल्लक्षणकएवानंदरूपेग्रहाणिज्ञातेतत्त्वतःपरितोपात्र-
 पुनरुपसत्तिः ॥ अप्रतारकेणवरुणेनचनकिंचिदन्यदुपदिष्टं ॥ किंतुवेदेन “सैषाभार्गवी-
 वारुणीविद्यापरमेन्योमन्प्रतिष्ठिता” इत्यादिनाविद्यायाउपसहार ग्रहग्रहामस्यत्वंतत्फलानि-
 चदर्शितानि ॥ यदिचद्रवदन्यत्स्यात् इदंचशाखावदेयंतर्हिपरमोत्तमस्य भृगोर्नतन्मात्र-
 लक्षणकग्रहज्ञानमुपपद्येत ॥ तदनुपदेशेवरुणस्यप्रतारकत्वंचस्यात् । उपसहारश्चनघटेत
 विद्यात्वंपरमन्योमप्रतिष्ठितत्वंचतादृशसंवादस्यनसगच्छेत ॥ एवंमुंदकश्चेतकेतुविद्यादिपु-
 विद्यांतरेष्वपिश्रेयं ॥ शास्त्रावत् अग्रेगत्वापिकर्तृत्वस्यहेयत्वाभावादेव सूत्रकारस्तस्य वेदेकापि
 हेयत्वस्यानाज्ञानंवक्ति “हेयत्ववचनांबति” अतोनकर्तृत्वेकथंचिदपिशाखाचंद्रन्याया-
 वतारः ॥ अतएवत्वन्मते व्यासस्यप्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधावपिसुखौ । तथाहि अथातो-
 ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रकिंसगुणस्यजिज्ञासांप्रतिज्ञायतआहोस्विन्निरुणस्य ? नात्रः । निरुणस्यतत्त्व-
 सूत्राममतत्त्वापत्त्याऽनादरणीयत्वप्रसंगात् ग्रहणोज्ञातुमिच्छाकर्तव्येतित्वन्मतेयांगीका-
 रेण सगुणपरत्वेसर्ववेदतत्त्वनिर्णयार्थंप्रवृत्तस्य सर्ववेदव्यासकर्तृत्वंद्व्यासस्यापिनिरुणज्ञान
 मनिष्ठमित्यवैदिकंनिर्मूलंस्यात् ॥ अग्रेत्वदभिमतेनिरुणनिरूपणे अप्रतिज्ञातनिरूपणंचाऽप-
 द्येत ॥ द्वितीयश्चेन्निरुणजिज्ञासांप्रतिज्ञायमायायाव्ययहितसगुणलक्षणमेववदतस्तस्यप्रतिज्ञा
 हान्युपक्रमविरोधौस्यातामेव ॥ नचशाखाचंद्रवन्निरुणतटस्थलक्षणताऽस्यस्वीकर्तुंशक्या ॥
 तद्व्यायनिरासात् तथाव्यासाद्येगमकाभावात् अनुपदंक्यनेनसाक्षाल्लक्षणतायाएवप्रतीतेः ॥
 अन्यथापूर्वतन्त्रे “चोदनालक्षणोर्थोधर्म” इतिलक्षणमपि शास्त्राचंद्रवदारोपितमिति
 शक्येतवक्तुम् ॥ नहीदंकस्यापिसमतमतस्तद्दिदमपि अनारोपितलक्षणमेवसिद्ध्यति ॥
 किंचतथासतिग्रहजिज्ञासांप्रतिज्ञायन्यासः-द्वेग्रहणोसगुणनिरुणंच तत्रजन्माद्यस्ययतस्तत्स-
 गुणंमायैववा तदधिष्ठानंतु निरुण पूर्वपरस्यतटस्थलक्षणं शाखाचन्द्रवत् इत्येवक्रमेणासूत्र-
 यत् ॥ नचकिंचिदपितथावदत्यतस्तद्व्यासप्रक्रियाकल्पनं सर्वथाव्यासानभिमतंनिर्मूलमेव ॥
 शुद्धत्वहानिरिति ॥ त्वदभिमतशुद्धत्वस्येत्यर्थः ॥ शुद्धइति ॥ “यथातोमैकेनमृत्पिण्डेन
 एकेनलोहमणिना” इत्यादिनाश्रुतः ॥ सर्वमपास्तमिति ॥ किंच ऐंद्रजालिकस्य सिंहादिभावः
 केवलमायिकोनतुस्वरूपतोमृदटादिवर्त्तिसिंहादिभावोऽतोऽगौणतातत्रास्त्येयवददृष्टीनां तथा

सहस्राक्षखण्डनम्

प्रतीतेरेवस्वीकारात् ॥ एतेनसहकारित्वकथनमप्यपास्त ॥ द्वैतापत्तिरपित्वास्त्येव
 पेंद्रजालिकस्यमायायातस्यशक्तित्वेगीक्रियमाणेऽपिशक्तिसक्तिमतोर्भेदस्यत्वयोक्तत्वात् ॥
 पदार्थातरत्येसुतरासा ॥ तद्दर्शितवस्तुनामिध्यात्वेऽपितस्यावास्तवत्वात् ॥ शब्दकारणत्व-
 पक्षेतस्येवपरामर्शोयोग्य । अन्यथातस्मिन्कारणताकथनस्यैवव्याघातापातात् ॥ “ताभाप-
 पेक्षत” इत्यादापितद्रूपेणपरिणतस्यप्रक्षेपणवृत्तमनोगौण । प्रथमस्यतेजोवाक्यस्या-
 न्नानुपादानेवीनचित् ॥ यच्च मायामात्रेत्यादि । तदस्यतनुच्छ ईक्षणप्रक्षकर्तृकमुख्यचेति
 स्वीकारेमात्रपदविरोधात् ॥ शुद्धस्वसंश्लेषपत्वापत्तेश्च ॥ एवमसत्तच्छब्दाद्यत्वेपिमुख्ये
 तदापत्ति केवललक्ष्यत्वभगवत्स्वर्गीत्यायतोवाचइत्यादिविरोधश्चद्रष्टव्य ॥ तेनाभिप्रायेण
 राज्ञोयोत्सङ्गितवाक्यतु गौणमेव । किंतुस्वययुद्धाभिप्रायेणवाक्यमेव मुख्यमतस्तद्वृष्टातेने-
 क्षणेपुनरुपचारवाक्यादद्वकुटीप्रभात । ईक्षणाकारेउत्तमपुरुषप्रयोगस्यगौणत्वेईक्षणस्यसु-
 त्तरातरिद्वे शुद्धं करणादेरभावाच्च ॥ तदाहु -नसम्भवतीत्यादिना ॥ सेयदेयतेत्यत्र-
 तेपाशब्दानामुल्लेखत्वेमायाविनाजीवभाव कार्यतयापरिणामश्चासाविष्ट स्थित्येदस्याद्युद्ध ॥
 नामरूपव्याकरणंवनगौणमन्यथानेकश्रुतीना (अ० २ पा० ४ सू० २०) सज्ञामूर्ति-
 कृत्स्नित्वस्यधिकरणस्यचव्याक्रोपादित्युक्तप्राक् ॥ श्रुतिपुतुल्यतयाश्रावणेपिस्वेच्छयाकस्य-
 चिदशस्यमुख्यत्वकस्यचिद्रोणत्वमितिकल्पनतुश्रुतिविज्ञानमेव ॥ परेणविपर्ययश्चापाद-
 यितुमिनिगमनाविरहाच्छक्य ॥ अतोयेदेयथाश्रूयते तथैवसर्वंमुख्यमन्तव्य ॥ तन्मते
 (अ० १ पा० १ सू० ५) गौणश्चेत्यादिसूत्रत्रयविरोधपुनरापादयितुमाहु ।
 किंचशब्दस्येत्यादि । शब्दपदकेवलमायायाभ्युपलक्षण ॥ (अ० १ पा० १ सू० ६)
 “तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशा” दिति सूत्रस्यार्थमाहु -किंचसोकामयतेत्यादिना ॥ यदाहैवपद-
 तिप्रसङ्गहीधुवीससम्यतेनैतदापूर्वोक्तोयदुभवनप्रकृष्टजननकामनापूर्वकतप शब्दवाच्यपर्या-
 लोचनपूर्वकसर्वसृष्टिकतवपरामृश्यतेसाग्रिध्यात् ॥ एतस्मिन्भगवत्कर्तुरेवइत्येवौकीर्त्ये-
 द्वियागोचरेअनात्म्ये आत्मनिष्ठशरीररहितेअनिरुक्तेतत्सृष्टेरसाभिनिर्बन्तुमशक्ये अनिल-
 यनेनिरधिष्ठानेयोभयाभावप्रकृष्टस्थितिनिराधवात्साविदते अथतन्निष्ठतासिध्यन-
 तरमेवससाधक अभयमोक्षगतोभवतीतिददध ॥ अत्रादिस्यादिपदैर्भगवत्कर्तुरेवप्रापचि-
 कधर्मराहित्यनिरधिष्ठानत्वादविवर्तत्वचोक्त-ससारण्येति ॥ यदिमायासबलितनि-
 ष्टस्यापिमोक्ष स्यात्तर्हिस्त्रीपुत्रादिनिष्ठस्यापिसस्यादेवेत्यलसाधनैरितिभाव । जगत्कर्तृनिष्ठ-
 स्यमोक्षोपदेशानुव स मायासबलितगौण किंतुशुद्धपूवनीपचारिकइतिनिष्कर्ष ॥
 (अ० १ पा० १ सू० ८) “हेयत्वावचनाच्चे” तिसूत्रस्यार्थमाहु -किंचशास्त्रेत्यादिना ॥
 उपदिश्येतेति पुत्रेणयादिवदितिभाव । अन्यत्सर्वप्रायेणोक्तानार्थ ॥ मायाघनुवाद-
 रूपच ॥ यत्तुतन्मतईश्वराभावेनेत्यादि, तत्प्रकृतानुपयोगि । त्वयोजनयापिसूत्रविरोधा-
 नपायात् । एकधरसाधनार्थमेपुसूत्रेपुतुल्यबहुपुरुषवादेदूषणानामनुपन्यासात् । द्वितीयस-
 त्वतीयपादसमाप्तावेवतस्मिन्साध ॥ औपाधिकेत्यादि ॥ घटगततुल्येणपक्षेणपादिकपरि-
 ष्टेदादिकचघटवर्त्येव नवाकाशवर्तीतिभाव ॥ पर्यायत्वादिति ॥ “मायातुप्रकृतिविद्या”-

दितिध्रुतेरित्याशयः ॥ शब्दानामितिवहुवचनतुप्रधानादिशब्दातरसग्रहाय ॥ मायावाच-
कानाप्रकृतिवाचकानाचतेपाशक्तताच्छेदकभेदेपिशक्यतावच्छेदकैक्यध्येय उक्तश्रुते. ॥
पङ्क्तिधेति ॥ तानितु उपक्रमोपसहारावम्यासोपूर्वताफल ॥ अर्थवादोपपत्तीचलिगतात्पर्य-
निर्णयइत्युक्तानि ॥ लिङ्गज्ञापक ॥ कस्याश्चिदिति ॥ इन्द्रोमायाभिरित्याद्यामाया कारण-
तावाक्याभासाद्विज्ञापक ॥ ईश्वरकारणतावाक्यामितु तत्रतत्रवेदेशतदशेषसतीति लिङ्ग-
भावेपिबहूनामनुग्रहस्यैवम्याव्यत्वाद्द्विजन्त्रेवोपचारकल्पनालधीयसी किंपुनस्तेपारिगादि-
सहकृतत्वेवक्तव्य ॥ वास्याभासाथोपक्रमादिप्रदर्शनपुर सरग्याख्याता प्राक् ॥ यच्च
जन्मादिसूत्रस्योपचारिकरूपकथन तनु शास्त्रविश्रवनमेव ॥ श्रुतिपूषचारानुपचारनि-
र्णयार्थहिसूत्रपादुर्भावन ॥ तत्रापिम्याख्यातृभि स्वेच्छयोपचारानुपचारयो कल्प्यत्वे
कृतवृथाकठगडुभूतै सूत्रै ॥ असदिग्धानवदेच्यानवधमेवचसूत्रकार कुतो नसूत्रितवान्
अव्याक्षरमसदिग्धसारवद्विश्रतोमुख ॥ असोभमनयचसूत्रसूत्रविदोविदुरितितल्ल-
क्षणात् ॥ तथाकल्पनेतुतत्रतत्रसूत्रत्वमेवम्याहन्येत ॥ नह्यस्मन्मतइत्यादि ॥
अयमाशय - जिज्ञासासूत्रपुरुषोत्तमविचारारभएवप्रतिज्ञात ॥ पुरुषोत्तमस्यापिलीलासग-
प्रतिसाक्षात्कारणता । निबधादिपुण्यकदाचिन्नगवान्साक्षात्सर्वकरोत्यजइतिसृष्ट्यु-
पक्रमे कदाचित्सर्वमात्मेवेत्यादिस्थलेस्वीकृता ॥ बह्वरविद्यावृद्धारण्यकादिसिद्धा-
चसा ॥ यद्यपिक्षरसृष्टिप्रति अक्षरस्यकारणता “तथाक्षरात्सभवतीहविश्व” मित्या-
दिमुडकादिध्रुतिभि अभ्यक्तादीनिभूतानि ॥ “अभ्यक्ताद्यक्तय सर्वा, कूटस्थोक्षर-
उच्यते” इत्यादिस्मृतिभिश्चासिद्ध्यति तथापि “ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठे” त्यादिश्रुतिभि त्वम-
क्षरपरमवेदितव्यत्वमक्षरसदसत्त्परयत् । इत्यादिस्मृतिभिश्चाक्षरस्यपुरुषोत्तमाशत्वात्पृ-
थिव्यशमृद्वादिमृत्पिडादिहेतुकथनादिकप्रति पृथिव्याइवक्षरप्रत्यपिपुरुषोत्तमस्यकारणता-
नापैति ॥ अतो जन्माद्यस्ययतइत्यपिपुरुषोत्तमस्वेवानौपचारिकलक्षण ॥ अतएवभगवतोभा-
ष्यकारास्तत्रसूत्रेसमासभेदेनपुष्ट्यादिसर्वसृष्टिप्रकारान्संगृह्णति ॥ अतएवच सूत्रकारोक्षर-
शब्दस्यापितत्रैवप्रवृत्तिप्रथमस्यतृतीये ॥ सू० १० “अक्षरमयरान्तधृते” इत्यधिकरणे
साधयति ॥ अक्षरस्याशत्वादेव (अ० ३ पा० ३ सू० ३३) “अक्षरधियात्वि” त्यादौ-
निरूपणेऽपि नाप्रतिज्ञातनिरूपण ॥ नहिध्रीरामवर्णनार्थप्रवृत्तेरामायणे तच्चरणादिवर्णनेपि
तत्राप्यप्रतिज्ञातनिरूपणकोपिमनुते । तस्मादस्माकसूत्रपुन प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोध-
वोपगधोपि ॥ नापिपुरुषोत्तमकारणतावाक्येपूपचारालेशोपि ॥ नहिवदनेनवदतिकराम्या
माचरतिचरणाभ्याचरतिपुरुषे एककाशएवसाक्रियेति तत्र वदत्याचरतिचरतिप्रयोगा-
औपचारिका कस्याप्यभिमतता ॥ यस्तु जन्माद्यस्येत्यादिसूत्रैर्व्यासपादैर्निरूपितमिति
मातंडकारिकाव्याख्यास्थ सूत्रार्थमनूयतत्रसम्यगित्यादिरत्यन्तासनिकर्पादियुक्तइत्यत -
प्रलाप कृत सोप्यस्मन्मतज्ञानादकाडताडवरूप, नहिजगज्जन्माद्याश्रयस्यशास्त्रोक्तकार-
णत्वहेतुनाकर्तृत्वमात्रमत्रसाध्यतइत्यस्माकमभिप्राय ॥ नापिकर्तृपदाप्याहारोविचक्षित
किंतुजन्माद्यस्यतइतिसूत्रानास्यैवफलितार्थकथन कर्तृ इतिभाष्यादौ ॥ ब्रह्माणेजग
जन्मादिकारणत्वमनेनसाध्यत ॥ सूत्र अस्येत्यनेनजगतइति लभ्यतेजनिकर्तुं प्रकृतिरित्य-

पादानतामाश्रित्यप्रवृत्तयोः श्रुतिसूत्रयोर्यत इति पचम्याचकारणत्वं ॥ जन्मादिपदतुसौत्र-
मेवातोनासौत्रमत्र किंचित् ॥ तत्रकारणत्वं साख्यै कार्यधरवादिभिः सधरैश्चापातजलैस्त-
त्रनागीक्रियते किंतुप्रकृतावेवतदुच्यते ब्रह्मकारणताबोधकश्रुतिपुत्रोपचार कल्प्यतेऽतस्त-
न्मतानुरोधाद्ब्रह्मजगज्जन्मादिकरण वाक्यानि तु गौणकर्तृत्वाभिप्रायाणीतिपूर्वं पक्ष-
तेनतददोषायेणसमानयोगक्षेपत्वाच्चन्मतमप्यर्थादेवसंगृहीतमवति ॥ सूत्रकृता तु
ब्रह्मण्येनिरनुशकारणतासिद्धातयतासख्यादिभिः सहतदपिअयत्नादुपाकृत ॥ यत्तु
(तर्हिजगज्जन्मादिकप्रकृतेरन्यत्रास्यापयित्वाप्रवृत्तेनानेनसूत्रेणप्रकृतावेवकर्तृत्वमपिसाध्यते-
इत्यापतती) तितद्व सकलवाक्यसमन्वयप्रतिपादकेसमग्रेध्यायएकत्रापिमायापदस्तद्व्याच-
कपदातरस्यरागधस्याप्यभायेनप्रकृतौकर्तृत्वसाधनस्यकथंचिदपिबहुमशयत्वात् ॥ सन्ध-
धानजन्माद्यस्ययत् साप्रकृतिरितिबदेत् ॥ परामृश्यतेतु यच्छब्दोपस्थापिततच्छब्देनपूर्वसूत्रो-
क्तमहौब ॥ इष्टचेदत्तत्रापीत्यमेव ॥ निरुपचारबहुतरशास्त्रतथाकथनात् ब्रह्मण्येनिर-
नुशकारणव्येस्थापितेशास्त्रविरोधादेवप्रकृतौ तन्निरासस्याधिकत्वाच्च ॥ “जीवेशायाभासे-
नकरोति” इतिवाक्याभासस्तु पूर्वपक्षांपष्टभकांभविष्यत्येव ॥ त्रयोपिवाक्याभासा
प्राग्व्याख्याता व्याख्यास्यतेचयथोपयोग चतुर्याष्टमश्लोकखड्गनादौ ॥ नचात्रसूत्रे विप-
वाक्यतयासूत्रयितुरभिप्रेतः तत्रतद्वमकाभावात् ॥ ब्रह्मण्येष्वतदापरामर्शाद्विपक्षउक्तदो-
षाच्च ॥ किंतु यतोबाह्यादीनिब्रह्ममात्रकारणतावाक्यान्वयेव ॥ अतएवश्रुतिषट्कयतइतिपद-
तदुपस्थापनायोपात्तः ॥ तत्रजायतइतिनिधातुप्रयोगादप्यपितद्वातुनिष्पन्नजन्मपदचोक्तः ॥
तेनाविपदेनश्रुत्युक्तजीवनादिकमेवसंगृह्यते ॥ अत्येत्येकवचनतु “इदं सर्वमसृजत ॥
सदेवसोम्येवममभासीन् आत्मायाद्वमेकएवाग्रभासीत् ॥ सर्वंस्त्विदब्रह्म ॥ पुरुषएवेदं
सर्वं ॥ यस्मिन्निदं सचविचैतिसर्वं ॥ सलिलं सर्वमाद्व ॥ योअस्याध्यक्षः ॥ ” इत्यादे-
रेकवचनातेदमाज्जाद्विदिशत श्रुतिशतस्यसंग्रहाय ॥ शास्त्रयोनित्वादितिसामान्यत-
शास्त्रपदबुधोरपिकाडयो संग्रहाय ॥ तेननासदासीदित्यादीनामत्रापरितर्कामयतेत्यादीनाच-
साक्षात्परपरयात्रायथाययत्तत्रैवसमन्वयबौद्धिर्हितः ॥ योलिपदतु “कर्तारमीशपुरुषब्रह्म-
योनि ॥ ममयोनिरप्सवतः समुद्रे” इत्यादिवाक्यातरस्मरणाय ॥ अत्रप्रकृतेरपियोनि सप-
पेतिकथनायथोल्यजन्मादितद्ब्रह्मैव नतुसेतिप्रकृते कर्तृत्वादिकमनेनेवनिरस्तमवति ॥ अय-
चासाकपूर्वोत्तरपक्षयोर्विशेष पूर्वपक्षेप्रकृतिपदामिधेयमायायामेवमुख्यकर्तृत्वादिकः ॥ ब्रह्म-
णित्यारोपितमात्रवत् ॥ अतो “भुव प्रभव ” इतिवाविभाषेतियोगविभागाद्वापचमी ॥
सिद्धातेतु ब्रह्मण्येष्वमुख्यनिरनुशतत् नतुप्रकृतौ ॥ नापिश्रुतिपुत्रचारगद्य अतउक्तशास्त्रा-
त्यचमी ॥ तत्रशास्त्रयोनित्वमपिगमक समन्वयसूत्रच ॥ अतोनासिद्धसाधन नाप्युपहासा-
वकाशः ॥ ब्रह्मविचारप्रतिज्ञोत्तरलक्षणप्रमाणबोधकमिदमधिकरणमिति तु वयमेवबदाम ॥
पूर्वतत्रतौल्यत्वसन्मतएव नतुत्वन्मतइतिवदयते ॥ पूर्वसमस्तपदेविप्रलक्षणएवपरामर्शस्तुप-
टोलपरमितिबदशैतैराज्जातगास्तस्यैवामीतुरगमाइत्यादिवच्चयुक्तपक्षः ॥ यतोस्यजन्मादितदि-
त्यशस्यैरफलितार्थभाष्यादौकर्तृइतिप्रागुक्तअतोनासाकमत्रकर्तृपदाप्याहारः ॥ किंतुतवै-
वशास्त्रयोनित्वावितिपृथगधिकरणेमुत्तरासंगतः स ॥ तत्रत्वन्मतेशास्त्रयोनित्वादित्यत्र ॥

नकर्तृब्रह्मवेदस्य किं वाकर्तृनकर्तृत्तु । वीरूपनित्ययावाचेत्येवंनित्यत्वकीर्तनात् । कर्तृनिःश्रुति-
ताद्युक्तेनित्यत्वं पूर्वसाम्यतः । सर्वावभासिवेदस्य कर्तृत्वात्सर्वविद्भवेदिति व्याख्यानात् ॥ किंच-
ब्रह्मणोऽकर्तृत्वे आचार्यस्याभिप्रेतेजन्माद्यस्य तद्व्यत्युक्त्वा अकर्तृतदिति अधिष्ठानंतदि-
त्येव बालक्षयेत् ननु यथाश्रुतं ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायाहुः सोऽप्यसादित्यादिना ॥ वेदार्थभू-
तेति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र वेदस्त्वत्वं तपो ब्रह्मेति कोशाद्ब्रह्मपदं वेदोपस्थापकं परमात्मप-
रंच ॥ जिज्ञासापदं विचारपरं ॥ अजिज्ञासितमदमोर्गुरुं मुनिमुपाव्रजेदित्येकादशस्कंधादौ-
त्थाप्रयोगदर्शनात् शास्त्रेऽस्मिन्मीमांसेति प्रसिद्धे ॥ मीमांसतिश्च विचारे प्रसिद्धः मानेर्जि-
ज्ञासायामिति हि सन्तत्रापि जिज्ञासाविचारपृवज्ञानेच्छापरचे मानेर्ज्ञानार्थकतयैव सिद्धौ मान-
बध्वा न शान्भ्य इति स नो विधानमेव न्यर्थस्य (स्कंध ७) मीमांसमानस्य समुत्थितो प्रतद्-
स्यादिपुमीमांसतेः प्रचुरतरप्रयोगेऽपि विचारपृवार्थः संगच्छते न तु ज्ञानेच्छेत्यलं प्रासंगिकेन ॥
अथ शब्दश्चार्थार्थकः योगसूत्रव्यासभाष्यमहाभाष्यादिषु “अथ योगानुशासनं, अथ श-
ब्दानुशासनं” इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ अविकारभारं भवत्यनर्थातरं ॥ अतः शब्दो हेतुवर्धः ॥
यस्मात्कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानाय वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलो विचा-
रोऽधिक्रियत इति सूत्रार्थः । स च विचारः प्रथमेऽध्याये सर्वपापं वेदांतवाक्यानां ब्रह्मण्येव स मन्व-
यस्य द्वितीयस्मिन् अध्याये बाह्यस्मृतिनिरासपूर्वकं श्रुतीनां परस्परविरोधस्य तृतीयस्मिन् साधनानां
तुरीये फलानां च प्रतिपादनेन दर्शितः ॥ अयं च सर्वोऽपि विचारः पूर्वलक्षणप्रमाणज्ञानमंतरानश-
क्य इति ब्रह्मणो लक्षणप्रमाणबोधकं द्वितीयाधिकरणं ॥ प्रमाणमिति ॥ सूत्रे शास्त्रीति शास्त्रं वेद
इति व्याख्यानादशेषो वेद एव ब्रह्मणि प्रमाणमिति भावः ॥ तथाच यथा पूर्वतंत्रे अथातो धर्मजि-
ज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादित्युक्त्या धर्मस्य लक्ष-
णप्रमाणाकांक्षायां चोदनालक्षणो यो धर्म इति द्वितीयाधिकरणं प्रणीतं ॥ तेन विधिगम्यार्थत्वं
लक्षणं चोदनेव मानं चेत्येकेनैवाधिकरणेन सिध्यति तथा प्राप्य सन्मते ॥ येषां तु मिश्रं शास्त्र-
यो नित्वाधिकरणं तेषां नैतत्तौल्यं ॥ किंच नेदमितरलक्षणं धर्मभारोप्यते नापीदं सूत्रमीप-
चारिकं एवमेवोत्तरतंत्रेऽप्यस्तु ॥ येषां तु शब्दलगतमायागतं बालक्षणं परस्मिन्नारोप्यत इति
सूत्रं चोपचारिकमिति मतं तेषां न तत्तौल्यं गोपि ॥ अत्र प्रकाशस्थं प्रायेणा नुवर्तते ॥ अत्र स-
र्वेऽपि योगविभागेनेत्यादिना ॥ योगसूत्रतद्विभागोऽर्थः शेषलक्षण इति पूर्वतंत्रतृतीयाध्याये
(पा० १ सू० १) “अथातः शेषलक्षणं” इति तत्कथनं प्रतिज्ञाय (सू० २) “शेषः प-
राधत्वात्” इति योऽर्थः परार्थः स शेष इति लक्षयित्वा (सू० ३) “द्रव्यगुणसंस्कारेषु या-
दरिः” इति द्रव्यादीनामेव शेषत्वं न यागफलपुरुषाणामिति यादरिमतमुक्त्वा (सू० ४ ।
५६) “कर्माण्यपि त्रैभिनिः फलार्थत्वात् फलंच पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च कर्माधत्वात्”
इति यागादीनामपि तत्त्वं समर्थितं ॥ अत्र कर्माणीति ज्ञानस्याप्युपलक्षणं कांदाधत्वादिशेषात्
अपि नाशतत्संग्रहः ॥ अतो ज्ञानस्यापि फलशेषत्वं फलस्य च प्राधान्यं ॥ तदेतदार्थिकमाहुः
कर्मेत्यादिना ॥ तत्संबंधादित्यादि ॥ अयमग्रनिष्कर्षः—ब्रह्मविदामोति परमिति यास्यं
ब्रह्मविदक्षरवित्तरं अक्षरानुचमं पुरुषोत्तममाप्नोतीत्यर्थकं परमासिद्धलक्षणप्रधानफलसंब-
न्धात् प्रधानं तस्मादाप्तत्वादाय मन इति कार्यलक्षणं नुपलब्धसंबंधाभावात् प्रधानं ॥ यतश्चोक्त-

चाक्य प्रधानमतएव फलकथभावाकाक्षोपज्ञमनायसत्यज्ञानमित्यूचाविवृत ॥ अन्यथात-
न्मात्रस्यविवरणमप्रयोजनकस्यात् । पराप्तिरूपफलचपरापरभावपुरस्सारक्षरपुरुषोत्तम-
ज्ञानादेव ॥ अतआवश्यकपरत्वज्ञानार्थतस्माद्वाइत्यादिनासर्वभूतभौतिककर्तृतयापरत्ववि-
वृत ॥ अनिरूपणेसत्यज्ञानमित्यत्रप्रपञ्चविद्वज्जन्मधर्माणामेवप्रतीत्याद्वयणिकर्तृत्वमप्रतीयेत
अत “आकाशं सभूत” इत्यादिनायत्कर्तृत्वमुक्तत्वं विवरणचकर्मार्थकग्रहणपदनिर्दिष्टा-
ज्येष्ठादक्षरात्परपदाभिधेयलीलाभोक्तापुरुषोत्तमवृत्तीयान्नाग्रहणपदनिर्दिष्टपृथक्त्वतत्पर-
त्वविवेक्तुमुक्तं भूतभौतिकसर्गरूपकायनिर्देशोऽपिपरस्परस्वरूपजिज्ञासाया अक्षमयादिभ्य-
स्सर्वेभ्य आन्तरत्वकथनपूर्वकआनन्दकारलक्षणतदुक्तमिति । अन्यथेति ॥ आनन्दमयस्य
परत्वाभायेतस्यसर्वतेनिरूपणकर्तृत्वादिनानिरूपणं चासंगतस्यात् ॥ सर्वघटेऽग्निसिद्धादि ॥
अक्षमयोपासनेसर्वत्रप्राप्तिं फलं ॥ ग्रहणग्रहोपासनेसंपूर्णायुं प्राप्तिं ॥ मनोग्रहोपासनेका-
लकृतभयाभावः ॥ विज्ञानग्रहोपासनेशरीरपृथपाप्महानपूर्वकसर्वकामाशानश्रेयः ॥ सत्ये-
स्यादि ॥ ब्रह्माक्षिज्ञानेनसद्भाव “रस” श्लेषापरलब्ध्यानदीभवती” त्यादिना “अधसोभ-
यगतोभवति” इत्यादिनाच “आनन्दग्रहणोविद्वान्प्रविभेति कुतश्चनेति” इत्यनेनतत्तत्फ-
लचप्रधानम् ॥ तेषांचशेषभूतानिपूर्वोक्तफलानि ॥ सिद्धस्यष्ट । भृगुप्रपाठकइति इदमब्रह्म-
द्वयं प्रकृताधिकरणस्ययतोवाइमानीतिमुख्यं विषयवाक्यं सौत्रेणयत् पदेनजन्मादियदेन
घतस्यैवोपस्थापनात् भृगुवह्नागविस्पष्टतयासशयपूर्वपक्षयोस्त्यानाभावेऽपितस्या ब्रह्म-
यह्नुगश्चेकविषयकत्वस्यासन्निग्धतयादर्शितचरदिशा ब्रह्मबह्नुयामुत्तिष्ठमान सशयादिकत-
त्रापि प्रसज्यत एवेतिग्रहणलीमबलव्यविस्पष्टतयास्योपस्थापने ॥ भूतभौतिककर्तृत्वमा-
रोप्यमाणमपि परामित्तरीत्यापरिचायकमविव्यतिशालाचन्द्रवदितिपूर्वपक्षशायः ॥
सिद्धान्तेतुमुक्त्यनिरकुशकर्तृत्वसेरस्यतातिनतदुक्तसिद्धसाधनादे प्रसङ्गः ॥ तदेवतुनेति ॥
नहिस्तत्त्वज्ञानमित्यत्रकर्तृत्वनिषिध्यते येनविरोधः स्यात् ॥ नचतत्रानुक्तत्वादेवैवक्ष्यतव-
भात्र शक्यः । आनन्दस्यापिस्पष्टकथनाभावेनतस्याप्यभावप्रसङ्गात् ॥ अध्यामिमवाक्यांस्त
रैकवाक्यमत्तमाऽऽनवस्यतामभूतिचेत्कर्तृत्वस्याप्यस्तु ॥ किंच विवरणचिन्तितुत्परस्परतृतीया-
तग्रहणपदेनविवृतत्वकर्तृत्वकामाशनेसहभावधावणात्प्रत्याप्यते ॥ तत्रेति ॥ तृतीयातग्रह-
पदे ॥ ग्रहणपेक्षयेति ॥ वेद्यग्रहणपेक्षया नचप्रकृतिमिति तृतीयातग्रहणपदेनसापिप्रमहीतु
शक्या वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ॥ अग्रिमसूत्रेषुसूत्रकृतेतिभावः । तत्रप्रमाणमित्यादीति ॥ यत्तु
(किंचर्शोऽेत्यादि अनुपपन्नं) इत्यत तदसत् ॥ ननुकश्चन्दस्याध्याहारोऽस्माकममतोये-
नास्मान्मर्ष्यनापिदक्षणा । यतोनिग्रहानुपपत्तिः स्यात् ॥ किंतुविषयश्च शास्त्रहति सप्तम्यर्थ-
शास्त्रविषयोयोनिरित्यर्थं विषयत्वचेद्व्यतिपाद्यत्वव्यापकादिभेदेनाधिकरणत्रैविध्यचसहि-
तायामिति सूत्रमहाभाष्ये “अधिकरणनमत्रप्रकार व्यापकमोपक्षेपिकवैयधिकमिति”
इतिदर्शितम् ॥ शास्त्रस्वार्थमतिपाद्यतासबध्नुवपुष्कं तयाच “वेदधर्मं स्मृतौधर्म”
इत्यादिवत्प्रकृतेऽप्यर्थोच्यते ॥ “वेदधर्ममनुव्रतं स्मृतिधर्मकनिष्ठानां” इत्यादि-
वचनमात्रं ॥ नचयोनैरक्यात्वादधिकरणतानुपपत्तिः शक्या गुरुर्वचस्त्वर्जुनोऽयकीर्तौ-
भीष्म शरासने ॥ अहश्चकुचयो कुरावल्भेगतौगजोघलेसिंह इत्यादिप्रयोगदर्शनात्

तत्रापिन्यभिचारस्तदवस्थइति चेन्न गुणसूत्राणातेषामेवाधिकरणत्वस्याभावात् ॥ भगवद्वाक्येहिपदशब्दोऽधिकरणपरः वाक्यपर्यायत्वात्स्थानपर्यायत्वाद्वा । पदशब्देचवाक्येचव्यवसायापदेशयोः पादपक्षिह्यो स्थानप्राणयोरकवस्तुनोरितिविशोक्ते । पद्यतेज्ञायतेतत्त्वमेभिरितिव्युत्पत्तेर्वा ॥ सिद्धातस्तुविषयादिपचागैरधिकरणैरेवज्ञातुशक्यः ॥ अतोमात्रघर्णिकादिसूत्राण्यद्धटकानितेषामानदमयाद्यधिकरणानाबहुहेतुघटितत्वान्नन्यभिचारः ॥ एवमुत्क्रात्यद्यधिकरणमपिदशसूत्रजीवाणुत्वप्रतिपादकंबहुहेतुघटितमेव ॥ एतेन (प्रतिपदहेतोः पचम्यतस्यकल्पनायाः) मित्यादिनिरस्तः ॥ सूत्रघटकसुसिद्धतान्यतरपदानां विषयवाक्यवत्त्वादसंभवाधिकरणानामेवतयात्वाच्चवैवप्रयासः (यदेतुक्तववाक्यस्यतदेतुक्ततायाः पदेपिसत्त्वं) मितितुदूष्यपक्षेपिशक्यवचनः ॥ किञ्चहेतुपदकारणपरप्रयोजनपरयेतिव्याख्यानेभगवद्वाक्येहेतुमत्पदव्यर्थस्यात् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायेनप्रयोजनवत्तायास्वतोलाभात् । अन्यथाविनिश्चितत्वन्याघातापातात् विषयवाक्येपुकारणत्वव्यवहारस्यकाप्यदर्शनाच्च ॥ अतएवशकराचार्यमधुसूदनसरस्वत्यादिभिरिहहेतुपदस्थानव्याख्यातकितुयुक्तिपरमेव ॥ किञ्चशकराचार्यैरत्रसूत्रपदेनसूचकानिपदपदेनज्ञानसाधनानिचवेदवाक्यान्येवगृह्यतइतिस्वप्रधानद्वैवसम्यगव्याख्यानकौशलं स्वप्रथमश्लोकोक्तादिशास्त्रस्मिन्नास्तत्वापादकप्रकाशयतिभवान् ॥ युक्तुम्रागुक्तमेव व्याख्यानं नतुतावककृतं क्लिष्टवाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वाभावात् । द्वयप्रयोगेप्रयोजनाभावाच्च ॥ अतोहेतुरहितत्वाज्जन्मादिसूत्रं नपृथगिति युक्तमेव नतुभगवद्वाक्यविरोधेपिपृथक्सूत्रं कृत्वासाध्याध्याहारकेशः ॥ नच जन्मादिसूत्रेपिजिज्ञासासूत्रादतइत्यनुवर्तनाददोषः शक्यः अन्याख्यानात् यादृशार्थकोशशब्दस्त्रत्वज्ञात्यादौव्याख्यातस्तादृशार्थकस्यात्रासगतेश्च ॥ तदेतदनुसंधायाहुः-किञ्चित्त्वन्मतइत्यादिना ॥ उत्क्रातिसूत्रार्थादिकतुसप्तमश्लोकखड्गेनप्रपचयिष्यामः ॥ श्रुतिस्तिवतिजात्यभिप्रायमेकवचनतथाचनिश्चयेतिभगवद्वाक्येविनिश्चितपदसूत्रपदानांविशेषणछद्माविशेषणवा ॥ तथाच “वेदातविज्ञानमुनिश्चितार्थाः” इतिधृत्यावेदार्थेनिश्चयप्रतिवेदांतविज्ञानस्यकारणतायायोधनात् ग्रहसूत्रपदैः करणैर्विशेषणोनिश्चितैश्छद्मोभिरितितत्रार्थः ॥ आद्यपक्षेपिविनिश्चितत्वमसदिग्धत्वनिश्चयजनकत्वमिति यावत् ॥ अतएवतत्रशकराचार्यैरपि “विनिश्चितैः नसंशयैरूपैः निश्चितप्रत्यययोत्यादकैरित्यर्थः” इतिव्याख्यातवत्साधुक्तमुक्तमूलं ॥ यच्च (एवतनुसमन्वयादित्यादिअन्वेष्टव्यं) मित्यतमुक्ततदप्यविचारात् ॥ नह्यस्माभिस्तत्रलक्षणागीक्रियते ॥ तादृशार्थेन्यासस्यैवसमन्वयशब्दप्रयोगस्तुसमन्वयेनन्यतिरेकतश्चेत्यादौदृश्यत्वमेव ॥ तत्रमानच्च अन्यथादितरतइत्यादिप्रागुक्तं अतश्चास्तन्वयवहारास्तमन्वयशब्दस्यतादृशार्थशक्तिरेव ॥ अन्वयशब्दोपितादृशार्थेपचभूतपराम्भयादिप्रतिपादनस्यलेपुबहुवारन्यासपादैः प्रयुज्यतएव ॥ एतदुरसिकृत्यतदुक्तविकल्पदूषयतितदपिसमन्वयेत्यादिना ॥ शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षेति ॥ अत्रपूर्वपक्षसिद्धातयोर्द्वयोरसगतिर्भाष्येप्रकाशादिपुचन्युत्पादिता ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ इदमत्रज्ञेयं-वेदेक्रियाशक्तिः क्रियारूपोभगवान्पूर्वकादार्पोज्ञानशक्तिशक्तिर्ज्ञानरूपः सउत्तरकादार्थइतिसर्वस्यापिबेदसंबन्धुतोऽग्रहण्येवसमन्वयस्ययोः परस्पररोपकारकभावश्चेष्ट एव त्थापितं सर्ववेदस्यक्रियापरत्वग्रहणोप्युपासनाविधिदोषत्वमित्यादिपूर्वपक्ष-

सहस्राक्षखण्डनम्

मुपन्यस्य सिद्धांतेग्रहणिसमन्वयस्तस्यविशिष्टेपत्वाभावः पूर्वकांडार्थस्यकथंचिदुत्तरांगत्वंच-
 दर्शितं ॥ अत्रपरोक्षरीत्याउत्तरस्यैवपूर्वांगत्वंकुतोतस्यात् इत्याशयेनार्यंदोषः ॥ ऐक-
 शान्वयेति ॥ “संहतमेतच्छारीरकंजैमिनीयेनपोदशलक्षणेन” इतिप्रौढायनोक्तेः पूर्वोत्तर-
 मीमांसयोरैकशास्त्रं तेनतद्विषययोः कांडयोरपिऐक्येदस्यविभागत्वात्तदितिभावः ॥ प्राप-
 क्त्येनेति ॥ तत्तत्कर्मफलदानृत्वेनतथाचयेपांफलसमर्पकंग्रह्य तादृशकर्मप्रतिपादकत्वात्पूर्व-
 कांडस्यग्रहण्यन्वयः ॥ तत्तद्वाक्येति ॥ “संप्रवैनंभूविंगमयति” इत्यादौवाक्यादितत्पूर्व-
 तत्फलसिक्तयनात्तद्वाच्यप्रसंगइतिभावः ॥ अथ प्रापकृत्येनेति कर्मणांचित्तुष्टिद्वाराग्रह-
 प्रापकृत्येन तथाचग्रह्यफलकर्मप्रतिपादकत्वात्तत्तत्तद्वान्वयः ॥ तत्तद्वाक्येति वायव्यधत्ता-
 लभनादेर्भूत्यादिकमेवफलंस्प्रहितवाक्यादवगम्यते ननुचित्तुष्टिर्दिष्टावाप्तिर्वा ॥ ननुत-
 द्दुक्तपूर्वपक्षसिद्धांतयोरसंगतावपिप्रकारांतरेणतत्रसर्वसमन्वयस्यसंमतत्वात्सूत्रेसोर्थः कुतो
 नाद्रियतइत्यतआहुः—अस्तुवेति ॥ अप्रमेति ॥ समप्रथममाध्यायस्येतिभावः नचप्रथमा-
 ध्यायस्यसमन्वयार्थकत्वात्तत्तत्तदर्थकताबोधकसत्यासूत्रार्थभावश्चकइतिवाच्यं । द्वितीया-
 ध्यायस्यसमन्वयार्थकत्वात्तत्तत्तदर्थकताबोधकसूत्रस्याभावेन अत्रैवता-
 दृशसूत्रावश्यकतायावक्तुमशक्यत्वात् तेष्वविरोधादिप्रतिपादनादेवतदर्थकतायाःसुखेन
 सिद्धेः ॥ तत्संमतस्वसंमतसूत्रार्थयोरधिकंनूपाणंभूपाणंचभाष्यादरेवावगंतव्यं ॥

मूलेष्वत्रद्वितीयतृतीयाधिकरणयोर्भाष्यतत्प्रकाशचैकीकृत्यतत्पक्षयः प्रायोऽक्षरतः
 काश्चिदर्थतश्चानुदिताइतिध्येयम् ॥

इयंचमायेत्यादिकःप्रलापस्तुमायानिरासेनैवनिरस्तः सतिकुड्येचि-
 त्रमितिन्यायात्तथापिकिंचिदुच्यतेयश्चानुरोधीहियलिरितिन्यायात् ॥
 शुद्धचैतन्येमायातिष्ठतीतिपक्षस्तुनसंभवति मायायास्तमोरूपत्वेन
 चैतन्यस्यप्रकाशरूपत्वेनतमःप्रकाशयोर्विरुद्ध स्वभावत्वेनाऽऽधाराधे-
 यभावासंभवात् ॥ नहिसूर्य्याधकारयोर्विद्विशैत्ययोर्वाऽऽधाराधेय-
 भावः संभवति ॥ किंचअविद्याश्रयत्वेग्रहणोल्लेखत्वापत्तिः ॥ नचावि-
 द्यायास्तमोरूपत्वेनतमसः स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रतिबंधकत्वेपितन्निष्ठ-
 ज्ञानप्रतिबंधकत्वादशनेन नास्त्यसंपादकत्व (मतपक्षतमःस्थान-
 नाःप्रकाशस्यानृपश्यंती) तिवाच्यं ॥ यथातमसिस्थितःपुरुषस्तमसि
 स्थितानृषट्पटादीन्नपश्यतितथाऽविद्यावद्ग्रहविद्याकार्यजगन्नजानी-
 यादेवनहिजगत्प्रकाशस्थंयेनाविद्याश्रयेण ग्रहणाद्गतंभवेत् ॥ तथा
 चग्रहण्यद्भत्वंदुर्वारमेव असंमतमेव मायाभिधान्रहणःशक्तिरेवे-
 तिनकोपिदोषःयेचत्वन्मतपक्षपातिनोऽविद्यायाब्रह्मनिष्ठत्वस्वीकारे-
 ऽल्पज्ञत्यादीन्दोषानृपश्यंतोजीवेतांस्वीकुर्वन्ति ॥ तन्मतेतुपरास्यशक्ति-
 विविधैवश्रूयते ॥ मायांतुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमित्यादिवाक्य-
 विरोधः ॥ किंचतमसःस्वाश्रयावरकत्वदर्शनेनाऽविद्यायाजीवावरक-

त्वाजीवज्ञान ब्रह्मणोनस्यादितिब्रह्मणोज्ञत्वापत्ति तमःस्येनप्रकाश-
स्थस्यज्ञानाजीवस्यब्रह्मवित्त्वंस्यात्तथासतितस्येवानायासेनमोक्षसिद्धो
साधनवैयर्थ्यस्यात् ॥ किंचजीवाश्रिताऽविद्येतिस्वीकर्तृनयेजीवत्वम-
विद्यारूपोपाधिकृतस्वतःसिद्धवा ? ॥ आद्ये या उपाधिरूपाऽविद्या
साविशेषणीभूताऽविद्यातोऽभिन्नाभिन्नावा ? ॥ आद्ये आत्माश्रयः
स्वावच्छिन्नेस्यस्यवृत्तित्वात् द्वितीयेसापिजीवेकव्याऽजीवत्वचो
पाधिकृत सचविशेषणीभूताविद्याचेदन्योन्याश्रयः अन्या चेच्चकान-
वस्थेस्यातां ॥ स्वतःसिद्धत्वस्वीकारेत्वपसिद्धांत द्वैतापत्तिश्चेत्यलम
प्रकृतविचारेण ॥

सहस्राक्षेद्वयचमायेत्यादिब्रह्मज्ञानेपिब्रह्मणोनाज्ञत्वमित्यतभागवूपयति ॥ इयचमाये-
त्यादिकइत्यादिना ॥ अप्रकृतविचारेणेत्येतेनमायानिरासेनेति तदभिमतरीतिकतन्निरासेन ॥
तद्विधेति ॥ स्वाभयमनुप्यादिनिष्ठेत्यर्थः ॥ घटपटादीनि ॥ नद्विषयस्य स्वशरीरमपि
पश्यत्यतइदमात्मनोऽप्युपलक्षण ॥ अविद्यावदिति ॥ तद्विशिष्टतदाश्रयइतियावत् प्रकाश-
स्थमिति ॥ मायोपादानकत्वात्प्रकाशस्थानीयविशुद्धचित्स्थनभवतीत्याशयः ॥ तथाचत-
मस्यदेवदत्तेनतत्स्थघटादिरिवस्वशरीरमिवचप्रपञ्चआत्माविद्याश्रयब्राह्मणानैवज्ञायतेतिनि-
गर्थं दुर्योरमिति ॥ मायायास्तुच्छत्वागीकारात् ब्रह्मातिरिक्तचेतनानगीकाराच्च ब्रह्मणैव
स्वसिद्भूतादिवन्मायाप्यस्तेत्यापत्यापिसुतरादुर्वारः । ननुत्वन्मतेप्यविद्याश्रयत्वेनब्रह्मणो
ऽज्ञत्वप्रसङ्गादितिचेन्नाविद्ययाऽविद्ययाशक्त्यामाययाचनिपेवितमित्यादिवचनैस्तस्यास्तच्छकि-
त्येनतदिच्छयापरेपामेवाज्ञतायास्तयासपादनस्य औचित्यात् ॥ परेच्छवेच्छयामेदमपिताभ-
णवोक्षापूर्वनद्विवद्विशक्तिर्वद्विमेवदहति हिमशक्तिहिममेववाजाड्येन पीडयति अतएवोक्त
नमोर्हिवापोनहिमस्य तत्स्यादिति ॥ क्वचिजीवेकवचित्तव्यभिचारेपिसर्पणेशेसर्वशक्तौस्वतः
ज्ञानधनेब्रह्मणिनस्वशक्त्याऽज्ञत्वसंभवः ॥ अतएवोक्त एकस्यैवममादास्येतिनमेमोक्षोनव
धनमितिच ॥ नचतत्रापिशक्तित्वागीकाराद्विस्तारः सविशेषत्वभयाच्छक्तितयाअशक्य-
वचनत्वात् ॥ तदेतदाहुः नकोपिदोषइति ॥ यत्तु (अविद्यायालौकिकाज्ञानवैलक्षण्य

इयच माया शुद्धचेत-ये तिष्ठतीतिबहवः ॥ नचाऽविद्याश्रयत्वेऽज्ञत्वापत्तिरितिवा-
च्यम् ॥ अविद्यायास्तम सदृशत्वेन तमसः स्वाश्रयविषयकज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तस्मिन्ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वेऽस्याऽदर्शनेन मायायामपि तथाकल्पनात् ॥ अतएव तमः स्थाजना प्रकाशस्था-
नपश्यन्ति ॥ अन्यथा तन्मतेऽप्यविद्याश्रयत्वेन ब्रह्मणोऽज्ञत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्याअविद्यायालौ-
किकाज्ञानवैलक्ष्ण्ये नु अविद्यापदस्य तत्रपरिभाषात्वमेवस्यात् ॥ अविद्या जीवे तिष्ठतीत्येके ॥
यत्तुजीवोऽज्ञानस्वरूपत्वाज्ञानाश्रयइत्याह ॥ नत्वनज्ञाकारपराहतम् ॥ अस्मिन्पक्षेऽज्ञानस्य
तिमिराद्यरागवद्व्याधयमात्रदोषत्वं ननु विषयावरकत्वम् ॥ अतोऽज्ञानोनाशयम् । अनेदस्य
वास्तवत्वेऽप्यवास्तवभेदस्याऽपि तद्वेन जीवस्याऽज्ञानेऽपि ब्रह्मणोनास्त्यम् ॥

त्वविद्यापदस्य तत्र परिभाषात्वमेवेति) तत्र तस्या शक्तितया लौकिकाज्ञानस्य तत्कार्यतया च तस्या तद्वैक्षण्यस्यावयवाभ्युपेयत्वात् ॥ अन्ययानाशनादिशक्तिः शस्त्रादिपुनश्चास्त्वमित्यादिव्यवहारो दुर्वारः स्यात् ॥ अतस्तस्यामेवाज्ञानत्वकल्पनानिर्मूलैव ॥ ये चेत्यादि ॥ अविद्यावच्छिन्नचैतन्यजीव तत्रागच्छेदकृतया विशेषणोभूताऽविद्या आभेयाऽविद्यैव चेदात्मा ध्रुवमिच्छाचेत्सा शुद्धचैतन्य एव स्थितेत्युक्तदोषा साप्यविद्योपहित एव स्थितेति चेदुपाधिभूता प्रथमा चेत्तर्ह्यन्योन्याश्रयमिच्छाचेत्तत्राप्युक्तविकल्पः । आद्ये च कृपापत्तिर्द्वितीयेऽनवस्था । किंच विशुद्धचित्तो जीवत्वानगीकारा जीवभावस्यैवाविद्यात्रयत्वाङ्गीकाराया ततो जीवस्याज्ञानरूपत्वमेवापद्यते । अतएव मुक्तो जीवमायस्य निवृत्तिः । एतेन यत्तु जीवइत्यादि निरस्तं ॥ यत्तु अभेदस्यैवाविद्यवच्छिन्नविस्फुल्लिगवदुच्चरणेनैच्छिकमेवाङ्गीकार एव विस्फुल्लिगस्य जले निर्वाणेषु हेतुनिर्वाणेषु धुराद्यज्ञस्य तिमिरादिसंघेपिसूर्यादित्त्वदसर्वध्वजपरमेश्वरस्याज्ञत्वनापद्येत । ध्वन्मतेषु शुद्धस्यैवाविद्यासंघेन जीवभावात्तदापत्तिर्द्वारं । अथास्तव भेदस्याज्ञानमूलकस्य सत्त्वमपि ब्रह्मण्येव वाच्यं तथा चापन्नमेव तत्राज्ञानं । यद्यवास्तवभेदोत्तरमज्ञानसंघः स्यात्तदा तदापत्तिर्न स्यात् ॥ अज्ञानकृतमवास्तवभेदं वदतस्तव तु न निश्चारः ॥

मायागतत्वमात्रा परस्य संगोऽभिधाश्रुतेर्नाऽस्मिन् ॥ क्षणकारणमस्ति तस्मिन् वदतो यौद्धमप्युचितं तस्ते ॥ इति तृतीयश्लोकखण्डनम् ॥

अग्रं च इदानीं साकारसर्वशपस्यैकं सर्वज्ञं सर्वकर्तृ च सच्चिदानंदरूपं विग्रह्य तस्मादिदं जगदिति शुद्धाद्वैतमार्तं डस्थश्लोके तद्वीकायां च दोषो द्राघनं तेन कृतं तदपि परमाज्ञानमूलकं ॥ ब्रह्मणः साकारत्वस्य आनंदमात्ररूपादमुखोदरादिरिति पंचरात्रे परमात्मानं परमानंदविग्रहसितियागवहन्यस्मृतौ सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादि श्रुतिपुचप्रसिद्धत्वात् ॥ न च “न तस्य कार्यकरणचविद्यत” इति श्रुतिविरोध इति वाच्यं तस्येति पञ्चामेदो निरूप्यते तथा च जीवयस्वरूपातिरिक्ततत्संबन्धिज्ञानक्रियादिपुकरणमिन्द्रियं नास्ति ॥ अथ चानित्यत्वादाकारस्य तद्धेतुभूतकरणक्रियासापि नास्ति ॥ अतएव “न तत्समश्चाभ्यधिक” इति ॥ एतेनैव “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र” इत्यस्यापि विरोधः परिहृतः ॥ तथा च ब्रह्मप्रकरणे निरूपित आकारो ब्रह्माभिन्न एव ॥ न चाकारनिरूपकप्राणा ब्रह्मपरिचायनार्थत्वात्तेषां ब्रह्माभिन्नकराद्याकारनिरूपकत्वात्प्राधान्येन ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति विरोध इति वाच्यं ॥ “स यथा सैधवघ्नोऽनंतरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एवैवा अरेयमात्माऽनंतरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” ति श्रुतौ ग्राह्याभ्यंतरभेदराहित्यबोधनेन शानाकारत्वसंघप्रसिद्धत्वात् ॥ आकारभूतकरादि राहित्येन केऽलज्ञानात्प्रकृतायां ग्राह्याभ्यंतरप्रतीतिराहित्येन तन्निषेधाजुपपत्तिः

अकृत्स्नादिराहित्येनकृत्स्नघनपदयोर्वैयर्थ्यापत्तिश्च ॥ अतःकेवल-
सच्चिदानंदात्मकब्रह्माभिन्नकरचरणाद्याकारांगीकारे नकस्यापिवि-
रोधः ॥ एवंचाकारस्यमायिकत्वंवदन्नभिन्न एव ॥ जगद्धेतुत्व-
स्यवास्तवस्यपूर्वप्रतिपादितत्वाद्यथाजगद्धेतुत्वमिति दृष्टान्तोसिद्धः ॥
नचाकारस्यसत्यत्वेमायाह्येपामयासृष्टायन्मांपश्यसि नारद । सर्व-
भूतगुणैर्युक्तंनैवमांज्ञातुमर्हसीति स्मृतिविरोधइतिवाच्यं ॥ तस्याअय-
मर्थः-यन्मांसर्वभूतगुणैर्युक्तंपश्यसिपपामायामयासृष्टामांचिदानंदं
एवंनज्ञातुंद्रष्टुमर्हसि तस्यरूपैकत्वेद्यत्वात् ॥ “यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य-
स्तस्यैषआत्मावृणुतेतनूंस्वा” मितिचरणहेतुकतनूविधरणस्य श्रुत्यंत-
रेश्चावणात् ॥ अतएव “अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानता”
मित्यप्युक्तं करचरणादिविशिष्टतयाजानतां अविज्ञातं तदभिन्नतया-
जानतांविज्ञातमित्यर्थः ॥

अथपरोक्तंप्रवृत्तमायिकमितिचतुर्थश्लोकं इदानींसाकारमित्यादिना ज्ञेयब्रह्मणितत्प्र-
सक्तिरित्यंतेनप्याख्यानेनसहितं अग्रेइदानींसाकारमित्यादिनातदुक्तमितिमुद्रेच्यासपादै-
रितीत्यंतेनपरिहरिव्यंतः प्रथमं इदानीमित्यादिकं स्मृतेश्चेत्यर्थइत्यंतं भागंनिराकुर्वेति ।
अग्रेचेत्यादिना जानतां विज्ञातमित्यर्थ इत्यंतेन ॥ अग्रेदंबोध्म्यं-साकारत्वसाधिकास्तत्रस्मृ-
तिश्रुतयद्द्वारोद्भूतमेणदर्शिताः ॥ तत्रपंचरात्रेनिर्दोषपूर्णगुणविग्रहआत्मतंत्रोनिश्चेतनात्म-
कशरीरगुणैश्चहीनः। आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्रचस्वगतभेदविवर्जितात्मेतिवा-

एवंमायिकमस्य पादकरकंठात्रात्मकमानस्त्वगीरानन्दस्य कृतेर्यतो न हि सुख संस्थान-
बहुदृश्यते ॥ अंगाभावागिरः सुवर्णवदयस्यात्ते विजारी मते धेनुर्न प्रकृतिमेतान्तरपरे सूत्रे
निपातादितः ॥ ४ ॥ इदानीं साकारं सर्वैश्वर्यैकसर्वैश्वर्यैकसर्वैकर्तुं च ॥ सच्चिदानन्दरूपं हि ब्रह्म
तस्मादिदं जगदिति श्लोकमाकारासहितस्य सच्चिदानन्दरूपत्वं तथा तद्दीकोकं विश्वतथश्रु-
तविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुर्नविश्वतस्पात् ॥ संबाहुभ्यामथमसि सपतनैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः
इत्यादिश्रुतिभिः साकारं ब्रह्मप्रतिपाद्यते ॥ श्रुतस्यचसुरादिकमिन्द्रियान्तरस्योपलक्षणं ॥ बाहु-
भ्यामितिद्विवचनेन ब्रह्मणोद्विभुजत्वं श्रुतिसिद्धं चतुर्भुजत्वं तु स्मृतिप्रसिद्धम् ॥ सर्वैकाम-
सर्वैगन्धः सर्वैगन्धः सर्वैरसः इतिछान्दोग्ये रसोवैसृष्टि तैत्तिरीये सहस्रसीर्षांपुरुषःमहत्साक्षः
सहस्रपात् इतिपुरुषसूक्ते साधारत्वमुक्तम् ॥ अग्रेततोविराडजायतेति ऋगनाष्टायं विराट्पुरुषः ॥
सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिरोमुखमिति गीतायाम् ॥ आनन्दनात्र करपादमुखोदरा-
दीति नारदपंचरात्रे अथवापरमात्मानंपरमानन्दंविग्रहमिति याज्ञवल्क्यस्मृतौ इति निर-
स्यति ॥ एवंमायिकमिति ॥ यथा जगद्धेतुत्वं तथेत्यर्थः ॥ कंशिरः पादकरचमित्याकारमा-
प्रस्योपलक्षणम् ॥ नाकवादिति ॥ इन्द्रोमायाभिरितिश्रुतेः मायाह्येपामयासृष्टायन्मांपश्यसि
नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवमांज्ञातुमर्हसि इतिस्मृत्येत्यर्थः ॥

न्येस्पष्टमेवतत्समर्थित ॥ तत्रलोकवदोपरहिता पूर्णा साम्यातिशयरहिता ॥ अर्थादली-
 विका गुणा शान्तिज्ञानादयएवविग्रह स्वरूप यस्य ॥ एतेनगुणगुणिनोरभेदः ॥ विग्रहपदात्
 “तदेजिततद्वेजती” त्याद्युक्ततदमेपुलोकदृष्ट्याविरोधोभातीत्यपिदिशित ॥ गुणानधी-
 नत्वापाद-भात्मतत्रइति ॥ लोकवत्स्वभिन्नजडशरीरैर्द्रियध्यायवर्तनायाऽह-निश्चतनेति ॥
 निश्चतनाप्रकृति प्राकृते शरीरै गुणैर्द्रियैश्चात्तदमेवश्रद्धीन तर्हिर्कोटशआकारहस्याकाक्षा-
 यामाह-आनन्दनात्रेति । यद्यपिसच्चिदानन्दविग्रहस्तथाप्याकारसमर्पकोब्रह्मवादेआनन्दपृवेति
 मात्रपद ॥ तेनसुवर्णप्रतिमावत्करचरणादारविशेष ॥ आदिपदचक्षुरादिसर्वसम्राहक
 करचरणादिविभानात्प्राप्तस्वगतभेदवारयति-सर्वत्रचेति सर्वत्रसर्वेषुप्रदेशे ॥ तथाचैकैकावय-
 पेसर्वावयवरूपतासर्वत्रध्वजदशनादिकार्यचसिध्यति ॥ त्रिविधभेदविवर्जितारमेतिपादेसर्व
 द्वैतनियुक्ततत्रेदमप्यक्षत ॥ याज्ञरुल्क्यवाक्यतुयाज्ञवल्क्यगीतेतिप्रसिद्धेगार्गीप्रतिपाशुव-
 ल्ययेनोक्तद्विदशाध्यायसमित्योगशास्त्रेनयमेऽध्यायेऽस्ति तत्रध्यानमुपक्रम्य (श्लो० २)
 ध्यानमात्मस्वरूपस्यवेदनमनसाखलित्यादिनातल्लक्षणादिकमुक्त्वा (श्लो० ५) एक
 ज्योतिर्मयशुद्धसर्वगभ्योमवबुद्धम् । अन्यक्रमचलनित्यमित्यादिना (श्लो० ९) ब्रह्मब्रह्म-
 मयोहस्यामितितद्देवनभवेदित्येतेनक्षरध्यानपक्षमुक्त्वापुरुषोत्तमध्यानपक्षमाह अथवाप
 रमात्मानपरमानन्दविग्रह । गुरुपदेशाद्विज्ञायपुरपकृष्णपिण्ड । ब्रह्मब्रह्मपुरेचास्मिन्दहराख्ये
 स्तमभ्यने । अभ्यासात्तत्प्रपश्यत्सत ससारभेदजमित्यादिना (श्लो० १७) प्रभाभिभास-
 यद्रूपपरित पुरुषोत्तममित्येतेन ॥ एवचात्रपरमानन्दविग्रहपदस्यपरम भगणित,आनन्द वि-
 ग्रह स्वरूपस्येत्येवार्थ ॥ एतेनतत्रैवाष्टमाध्यायस्य (श्लो० २८) प्रणवस्यतुनादतेपरमा
 नन्दविग्रहमित्तिचाक्यमपिप्याख्यातप्रायम् सहस्रदीपैस्तिपुरुषसूक्तवाक्येसहस्रशब्दोऽस्य-
 पर ॥ ब्रह्मण साकारतायोधकवाक्यानि श्रूयन्तु सामाथवेसु “इदंविष्णुर्विचक्रमेतेधानिद-
 धेपद ॥ विष्णो कर्माणिपश्यत ॥ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुस्तविश्वतरप्तात् ॥
 सबाहुभ्याधमविसपतत्रेर्धीवामूमीजनयन्देवएक ॥ विश्वतोहस्त सबाहुभ्यानमति धावा-
 पृथिवीइतितीक्ष्णीया ॥ सहस्रदीपदेवविश्वाश्चविश्वशुभ्र ॥ विश्वनासायणदंभक्षरपरमपद
 विश्वत परमानित्यविश्वनासायण हरि । नसरत्नेतिष्ठतिरूपमस्य ॥ सर्वाननशिरोम्रीवतलवका-
 रोपनिपदस्तृतीयस्त्रेब्रह्मणोहविजयेदेवमहीयतेत्यादि आनन्दरूपसमृत्तयद्विभाति । अस्मि-
 र्मूर्त्तांचक्षुषीचद्रस्यौ” इत्यादीनिसहस्रशउपलभ्यतएवेतिक्विवहुना ॥ विशेषतश्चायमर्थ
 उत्तरभागेतेस्त्विति ॥ नतरेति ॥ “नतस्कार्यकरणचविद्यते नतसमश्चाभ्यधिकधरइत्यते ॥
 परात्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबल क्रियाच” इतिश्वेताश्वतरवाक्य ॥ अत्रकरण-
 निषेधोमूलोक्तरीतिक एवकार्यनिषेधोपितस्येतिपश्चात्तुरालवद्विन्नकार्यपर अथवाण्यत-
 आवश्यकार्यकत्वागीकराजीववत्कलोदेत्यककतंम्यपर नसेपार्थात्विकतव्यमितिसरणात् ॥
 नतुत्रापिसर्वपाकार्याभाव यतएवचकर्मणीत्युक्ते ॥ तथापिन्सर्वयातदभान बहुश्रुति-
 विरोधात् उत्तरार्धेऽत्रैवक्रियोक्तेश्च ॥ ज्ञानबलक्रियाशक्तिमत्त्वादेवननिर्धर्मकत्व ॥ जीवव-
 दिति ॥ यथाजीयस्याणुमात्रस्वरूपादतिरिक्तानीन्द्रियाणि तथात्रनास्ति स्वस्यपरविविधश-
 क्यवज्ञानक्रियादः कथनात् ॥ अप्राणइति “दिन्योद्भूतः, पुरुष सगह्याभ्यतरोद्भज ।

अप्राणोद्यमना शुभ्रोद्यक्षरात्परत पर” इतिमुडकवाक्ये अतिरिक्तप्राणमनसोत्तिषेध
 “मनसोमनोपत् ॥ सप्तप्राणस्यप्राण ॥ प्राणश्चेत्प्राणोभवति ॥ मनसोरेत प्रथमयदा-
 सीत् ॥ चद्रमामनसोचात्” इति तल्लकारबृहदारण्यकभाववृत्तसूक्तपुरूपसूतादिशु-
 तिभ्य भ्रमृतै इत्यपि परिच्छिन्नमृतं स दिव्यपुरूपत्वोक्ते । बाह्याभ्यन्तरत्वस्य तत्साहित्य-
 स्याकथनाच्च ॥ अतएव न निर्धर्मकत्वं अक्षरात्परत्वशुभ्रत्वयो श्रवणाच्च ॥ सयथेत्यादि
 अत्र घनपदात्सघातं तेन साकारत्वं अनतराबाह्यकृत्स्नत्वकथनाच्च ॥ इदंबृहदारण्यकपद्या-
 ध्यायेषु पठ्यमाने मंत्रेयीवाह्येणोऽस्ति ॥ खड्गमानश्लोके एवपदं अतीतश्लोक्यथा तस्य
 हेतुत्वमायि कृताधित तथेदमपीत्ययं कथ्यर्थमित्याहुः - जगदेतुत्वस्येति ॥ इदोभाया
 भिरितितुप्राणव्याख्यात् ॥ मायाश्च तत्र भेदज्ञानपूर्वकरणतयाऽनुयति नतुरूपेपुहेतु-
 तपाकारकस्य क्रियान्वयौचित्यात् ॥ त्वदभिमतमायैकैवेति यद्बुधवचनविरोधश्च ॥ माया
 होपेति इदमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपुष्करगारिशदधिकत्रिंशत्तमाध्याय (श्लोक
 ४५) नारदप्रतिनारायणस्य वाक्यमस्ति अस्मार्थतृतीयाध्यायद्वितीयपादप्रकाशावरण
 भगवद्ब्रह्मादिपुत्रीपुरोत्तमपादैर्दशितसगृह्णति-यदिति ॥ भूतगुणैः शब्दादिभिराकाशा
 दिगुणैः ॥ सर्वमेवाभावि का एव गुणा इति भावः ॥ अथवा भूत शरीरघटकैराकाशादिभि
 गुणैरिद्विधैश्च ॥ स्वरूपानतिरिक्तमेव मम शरीरं द्विधादिकमिति भावः । निश्चेतनात्मक-
 शरीरगुणहीनत्वोक्ते ॥ अतश्च ध्रुव सामर्थ्यात् सर्वभूतैरिद्विधैश्च भुक्ततया दर्शनमायिकमेव ॥
 वास्तवदर्शनवदिच्छयैः “तमक्रतुपश्यति नीतलोको धातु प्रसादान्महिमानमीश” इति-
 नारायणश्रुते ॥ अत्र मानांतरमाहुः-यमेवैष इति ॥ कटमुडकयो “नायमात्मा प्रवचनेन
 लभ्यो न मेधयानयनुनाद्युतन” इति साधनांतराभ्यस्तनिषिध्य ये जीव एष परमात्मा च पुनरे-
 स्वीयत्वेनागीकरोति तन्नीचनलभ्य तस्य जीवस्यैव एष परमात्मा स्यात्तन्वृणुत आनदमाप्र-
 करपादमुजोदरादिस्वरूपसाक्षात्कारविषयीकरोतीति श्रूयते ॥ तन्पदात्साकारण ॥
 अपि ज्ञातमिति ॥ इदं नोपनिषद् द्वितीयखण्डस्य अक्षय ॥ करेत्यादि ॥ एवविधसाकारतत्रैव
 तल्लकारोपनिषदध्याये तृतीयतुरीयखण्डयोः पर्यालोचने स्फुटीभवति ॥ अतोवाक्ये चिना
 नवा ध्याने प्रादुर्भावेकादृश्यमानपरिच्छिन्नतयैव प्रावृत्तवत्करादिविदिष्टतयैव चानुभवताम्रस्य
 स्वरूपताम्रमात्रत्वाभावादविज्ञात उत्तरीतिकमग्निज्ञानतातुविज्ञातमित्यर्थः । एतत्सर्वपरि-
 तार्थं तद्भिन्नतयैत्यादि ॥ अथमायाहोपेति वाक्यस्य प्रकरणपर्यालोचनप्यस्तसमतत्त्वार्थं
 सिध्यति ननु परामिप्रवद्वि निश्चायनाय तत्पूर्वापरसदर्भश्चिन्त्यते शांतिपथणिमोक्षधर्मपु-
 ष्कोनयत्गारिशदधिकत्रिंशत्तमाध्यायारभे (श्लो० १) प्राप्यधेतमहादीपं नारदो भग-
 वानुपरित्यागिनानारदस्य तत्र गमनवत्प्रत्यभगवद्भजना दर्शनपूजने भगवदीशतत्प्रवत्प-
 ष्यकनप्रभारभक्ष (श्लो० ३) आग्रजगौतमि ध्यायनिर्गुणाय गुणात्मन इत्यत न निरूप्यत
 अत्र पृथिव्यादीवत्सातिरिक्तगुणादिगुणराहित्य । स्वगुणामिद्वत्त्वचपदद्वयनाम मिति तादा-
 र्थ्येन पृथक्तासुति श्रमिष्यति ॥ अथ “नमस्तद्वद्वयं निःस्पृहं निर्गुणं” त्यागि “भगो-
 द्याददृष्टोकात् दर्शनाय नमो नमः” इत्यर्चिपि र्द्वयं द्विज्ञातनामपठितम् नारदपृथक् नो-
 मन्तुः ॥ अत्राप्येकादशभिर्दर्शनैस्तु पठितं नुमाया ॥ अतएव न्यायप्रवृत्तभगवत्परा-

निविशेषणम् ॥ उत्तराध्यायारम्भेऽपि (अ० ३४० श्लो १) एवस्तुत सभगवान् गुरोस्त-
 थ्येश्वरानामभि । त मुनिर्ज्ञेयमात्मनारविधिरूपधर्मित्यस्तुतिन्यप्रसादएवदर्शनहेतु-
 स्तिष्यति । नाग्रातध्यत्वत्वनारोपितानामातुकाधर्मप्रतिपादकत्व । नहिरज्जोभुक्तोयमिति
 'पारुणेस्फटिकेवास्त्रोयमित्यसिद्धाप्रस्थोभवति । खोत्रेच (अध्याय ३३९ नाम
 ११ । १२ । १८१) "त्रिगुणप्रधानसदसद्व्याकृत्यके" तिपरस्वेवत्रिगुणप्रकृतिरूपेण-
 सधर्मप्रचरूपेणचपरिणतत्वदर्शित । अतएव (नाम ३५ । ३६) "ध्वनिवास-
 गुह्य" तिमहाप्रलयेपिजगदाधारत्वज्ञेयकत्वचोक्त्वा (नाम ४६) "सज्ञासज्ञे" ति
 नामरूपप्यारुह्य (ना० ५२) "यशयतिन्" इतिसर्ववशित्व (ना० ५४)
 "अपरिमित" इत्यादिना (ना ६७) "पाञ्चरात्रिक" इत्येतानांरूपस्य शासनीयत्व
 शासितृत्व सर्वकर्मतत्साधनवेदफलकर्त्रादित्व तद्गोचरत्व नारदपञ्चरात्रप्रतिपाद्यत्व
 च समुद्गीत (ना० ७० । ७१) "मानसिकनामनामिक" इतिशुद्धमनसासेन्यत्व
 'समानमीनआत्मानाना' मित्यादिधुक्तिभ्य नाजिनानिधिविदित्व "नामानिसर्वाणि
 यमाविशती" तिसुण्डकथुते । अग्रे (ना० ७२) "परस्वामिन्" इत्यादिभिस्स-
 र्वस्वामित्वसर्वशास्त्रवेद्यत्वतत्तत्साधनार्थादिरूपत्वसर्वरूपव्याप्तिवेदसाधनानादिरूपत्वसर्व-
 कर्तृत्वसर्वभोक्तृत्वमाहमन्वरूपशरीरत्वादयोबहुभोगवधर्मनिरूपितास्त्याज्येनमाधिका-
 भवितुमर्हन्तिमभ्ये (नाम० १८४) "महामायाधरे" तितुमायाशक्तित्वननु-
 कल्पितमायोपाधिकत्वकल्पितायामभाते न धारणस्यायोगान् । उत्तराध्याये (श्लो०
 १) किञ्चिद्वादिशुद्धमन्त्रेत्यादिनाविविधालौकिकरूपाधयस्य (श्लो० ६) एवान्
 बहुविधान् वणान् रूपैर्यिञ्जस्तनातन । सहस्रनयन श्रीमान्छतशीर्ष सहस्रपादिति
 सर्वरूपविशिष्टसनातनत्रयोक्त (श्लो० ११) देवानामादिरूपयइतिस्वरूपस्याव्ययत्व
 ततोनाद्वप्रतिभग्नरुचनेषु च (श्लो० १२) एकत्रश्चित्तैवत्रितयैवमहर्षय ।
 इमवशमनुप्राप्तानमदर्शनकारसा ॥ नचमातेवदक्षिरिचक्षत्यतिकश्चन । कृतेष्टेकातिक
 श्रेष्ठत्वचैवैकातिकोत्तम ॥ इतितपस्विनामपिरूपादर्शनमेकातभक्त्यानासेवदर्शनं चवदति ।
 नचैतन्मायिकसमयतितत्त्वसर्वमुखभक्तयातपस्विनामदर्शनयोगात् एकातभक्तेर्भक्त्यविशेष-
 णकरवापाताच्च (श्लो० १५) प्रसन्नोदत्तवाद्येहविश्वमूर्तिरिहाप्ययइत्यादि स्वरूप-
 स्वामाधिकत्वमेवोक्ततथाप्येतदर्शनसर्वप्रापेक्षयोत्तमफलत्वचोपपद्येत इत्येतोत्तरवृणी-
 प्येतात्तद्व्यवहारदृष्ट्य (श्लो० १६ । १७) अद्यमेतत्परोदेवयमस्यानियमस्यच । सद्य
 फलमवाप्तवैरुद्योगमग्नमया ॥ वरपुण्यममात्यवदष्टस्त्वयस्तनातन । भगवन्विधक्
 सिंहस्त्वमूर्तिर्महान्प्रगुरितिप्रचनेवस्यथात् ॥ अग्रे (श्लो० १९) इमेद्वर्णीद्रियाह-
 रामनकाश्चद्रव्येस इत्यादिनाश्वेतद्वीपस्यैकताभक्तानामितरवत्तद्वत्स्वरूपभजनतत्रैवातप्र-
 वेदाश्रोक्तस्त्वपिवास्तव्यत्वेसमेवसमाच्छते । अग्रे (श्लो० २१) नद्वयश्रुतुपापोसौनस्य
 स्पन्दनेनचेल्यादिन्द्रियसामर्थ्याग्राह्यत्वेनिर्गुणनिष्कलत्वादिकचपरत्वस्योक्तत्वात्स्येवज्ञान-
 मात्रेणहृदयत्वतश्चिमेवस्वरूपेमुक्तानाश्वेदश्रुतिभिर्धीयते (श्लो० २४ । २५) द्विर्द्वीदो-
 म्यन्तरेभ्य रथातोय पचविस्रक्त । पुरयोनिष्क्रियैवज्ञानद्वयश्रक्तव्यत ॥ यप्रविश्यभय

तीहमुक्तारैद्विजसत्तमा । सवासुदेवोविज्ञेय परमात्मासनात्नहति अतो नमायिकत्वं ॥ तत्-
 स्तस्यमाहात्म्यगुणभोक्तृक्षेत्रज्ञाख्यसकर्षणत्वरूप मनोरूपप्रद्युम्नस्वरूपमहकाराख्यानिर्द-
 स्वरूपचनिरूप्योच्यते (श्लो ४२) मत्त सर्वसम्भवतिजगत्स्थावरजगम । अक्षरचाक्षरचरसच्चा
 सच्चैवनारद (४३) माप्रविश्यभवन्तीहमुक्तामकास्तुयेमम । अहहिपुरुषोज्ञेयोनिद्विक्रिय
 पञ्चविंशक (४४) निर्गुणोनिष्कलश्चैवनिर्द्वन्द्वोनिष्परिग्रह । एतत्त्वयानविज्ञेय रूपवानिति
 दृश्यते (४५) इच्छन्मुहूर्तान्नद्वयेयमीशोहजगतोगुरु । मायाहोपमयासृष्टायन्मापश्य-
 सिनारद (४६) सर्वभूतगुणैर्युक्तनैऋताज्ञातुमर्हसि । मयेतत्कथितसम्यक्त्वमूर्तिचतुष्टय
 (४७) अहहिजीवसज्ञातोमयिजीवस्समाहित । नैवतेबुद्धिरन्नाभूदृष्टोजीवोमयेतिवै (४८)
 अह सर्वत्रगोब्रह्मन् भूतग्रामान्तरात्मक । भूतग्रामशरीरिणुनश्यत्सुननशान्यह । सिद्धाहिते
 महाभागा नराहोकातिनोऽभवन् ॥ तमोरजोभ्यानिर्मुक्ता प्रयेक्ष्यतिचमाप्नुनेइति ॥ अग्र-
 क्षराक्षरयो रूढसूक्ष्मयोश्चदर्शितस्वरूपोपादेयत्वतस्मिन्नूपेप्रवेशएवमोक्ष सचप्रवेशो
 भक्तिसाध्य तस्यैव रूपस्य निर्गुणत्वादिकचोच्यते-एतच्चयेत्यादि ॥ रूपवतो दर्शननियमा
 दयविग्रहो रूपवानिति हेतोरेवदृश्यतइत्येतत्त्वयानज्ञेय किनुस्वेच्छयैवाहदर्शनविषयीभ-
 वामि । अतएव यवैवाहदर्शनाभावमिच्छेयतदैवादर्शनगच्छेय यतोहसर्वेश्वरइत्यर्थ ॥ ब्रह्म-
 रूपरूपनतुरूपवदित्यरूपवत्सूत्रेविस्तर ॥ ननुभौतिकतुल्यविग्रहतत्रशब्दस्पर्शरूपादीन्
 भूतगुणांश्चप्रत्यक्षीकुर्यच्चहकथमभौतिकत्वमवधारयेयमितिचेत्त्राह-मायेति॥ हेनारदय-मा
 भूतगुणै शब्दादिभिर्युक्तभूतै पृथिव्यादिभिर्गुणैर्निर्द्रियैर्वायुर्ज्जीववत्सैर्द्रियभौतिकविग्रह
 पश्यसि एपाहिनिश्चयेनमयासृष्टामाया । वस्तुतस्तु माएवजीववत्त्वातिरिक्तभौतिकशरीरैर्द्रि-
 यादियुक्तज्ञातुनार्हसिमयिजीववदतिरिक्तभौतिकविग्रहादिज्ञानमेवमायिकमानदमात्रकरपा-
 वनुबोद्धरादित्वादितिभाव ॥ स्वातिरिक्तशरीरन्तुजीवस्यैवभवतितच्चभौतिकमेव अतएव
 प्राक् (श्लो० ३३) पृथिवीवायुराकाशइत्यादि (श्लो० ३५) उत्पन्नएवभरतिशरीर
 चेष्टयन्प्रभु । नविनाधातुसघातशरीरभवतिकचित् । नचजीवविनाब्रह्मन्वायवश्चेष्टयत्पुते-
 त्यतमवादि । किंचपरमतेजीवकल्पितामाया, अत्रान्तेनेश्वरेणतुल्यवितरूपासानशक्याल-
 ष्टमित्यन्यत्रविस्तर । जीवजडादिसर्वप्रपचस्यचतुर्मुर्तिमदेकोपादेयताप्रागेवनिर्णयितेति-
 सर्वोपादानेमत्स्वरूपेभौतिकत्वादिप्रतीतिरेवाप्रमेत्याशयेनप्रागुक्तस्मारयति-मयैवदिति ॥
 एवंदर्शितस्वरूपेजडत्वशकानिरस्यतहिदृढदेहिबिभागाभावात्समष्टिजीवरूपमेवसकलयोग-
 वलेनदर्शितस्यादित्याशकानिरस्यति-अहंहीति ॥ मयैवाशरूपेणजीवभूततयाजीवत्येन
 सम्पगृह्णानतोजीवइतिसज्ञावानप्यहमेव ॥ जीवसघातइतिपाटेजीवोपयोगीसघातहदानीं
 दृश्यमानविग्रहकरणादिरूपोऽहमेव नतुजीवस्यैवस्वादतिरिक्तमधर्मममविग्रहादिकमिति-
 भाव । किंचजीवपदार्थोमयिसम्यगाहितस्तेषामपिमयिसंघवरितोदकन्यायेनलयात् मैत्रे-
 यीमाहणादौतथाधायणात् “तत्रचैवापियती”तिमुदकभ्रुतेश्च ॥ अथवाजीवोमयिसमाधि-
 मान् भवति । अनेकसाधनसिद्धसत्तुल्यभसमाधिमात्रप्राप्तमदोमद्रूपकथमेवभौतिकमायिक
 वाभयेदितिभाव ॥ नापित्वजीवमात्रमवितुमर्हतिकर्मकर्तृभावविरोधात् ॥ हियतएवमतो
 मेवमिति ॥ अद्वयं । कश्चिद्वैवमितिपाठ ॥ एतस्मिन्नूपेयद्यभिमतन्त्यचेष्टापाध्यभूत

१०७) नह्येतद्ब्रह्मणाप्राप्तमीदृशममदर्शनं ॥ यत्त्वयाप्राप्तमद्येहएकात्मगतबुद्धिनेत्युपसहार-
वाक्येपिविशेषानुग्रहलभ्यदर्शनममाधिकमेवनिश्चीयते । एकात्मकस्यमोहनायोगात् ॥
अमायिकत्वादेवभीष्मोपितद्रूपस्यान्तर्धानमेवाह (श्लो० ११०) ष्टावदुक्त्वावचनतत्रै-
वातर्दधेपुन नारदोपिमहातेजा प्राप्यानुग्रहमीप्सित ॥ नरनारायणौद्रष्टुवदर्याध्रममाद्रव-
दिति ॥ मायिकत्वेतददर्शनकालेरूपमेवनावतिष्ठेतेतिक्तस्यातर्धानकया ॥ तस्मान्मायाह्ये-
पेतिवाक्यस्यार्थं प्रकाशाद्युक्तप्रसदभ्रप्रकाशाद्युक्तद्वयलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

वेदेलक्षणाया अयुक्तत्वादानंदरूपमित्यस्यानंदजनकत्वकथनमसं-
गतं ॥ आनंदमात्रकरपादमितिपचरात्रस्थमात्रपदस्यपूर्वोपस्थिताव-
धारणार्थेत्यागेस्वार्थाद्यर्थकल्पनेमानाभावात् ॥ कोशस्योभयत्रतुल्य-
त्वात्पूर्वोपस्थितत्यागेच्चकपालाधिकरणविरोधः ॥ यत्तुविग्रह संग्रामेप्र-
विभागोच्चदेहविस्तारयोरपीतित्रिकांडशेषात्परमानंदस्यप्रविभागोवि-
स्तारो वायसादितियाज्ञवल्क्यवाक्यार्थइति तन्न समानविभक्तिक-
प्रथमांतपदयोः कर्मधारयसंभवेव्यधिररणयदुर्वीहिकल्पनस्यान्याव्य-
त्वात् ॥ “अनेकमन्यपदार्थ” इतिसूत्रविरोधाच्च अनेकस्यप्रथमांतस्या-
न्यार्थैवर्त्तमानस्यतेनसमासविधानात् ॥ अन्यथाऽऽनंदस्वरूपत्व-
योधकश्रुतीनामपिकल्पनयाऽन्यार्थत्वसंभवेनाऽऽनंदरूपताऽपिचद-
भिमतानसिञ्चेदिति ॥ अतएवानंदमयोभ्यासादितिसूत्रेव्यासैर-
प्यानदविग्रहरचदर्शितोऽन्यथा आनंदोभ्यासादित्येवकुतस्तैर्नोक्तं
सूत्रार्थस्त्यणुभाष्येविस्तरेणोक्तस्ततोऽवगतव्य. ॥ ग्रंथगौरवमयाप्तो-
पन्यस्त. ॥ विग्रहपदेनात्रनशरीरं कित्वाकारएवतेनपरमानदविग्रह-
सित्यस्यपरमानंदाकारमित्यर्थः ॥ ननुविग्रहपदस्यशरीरार्थकतया
शरीरमेवब्रह्मणःकुतोनांगीक्रियतइतिचेत्सत्य ॥ यच्छरीरमुच्यतेत-
न्नित्यमनित्यवा^१ ॥ नाथ, अद्वैतश्रुतिविरोधात् ॥ किंचपुरुषविध-
ब्राह्मणोक्तायाः “सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोऽपश्य” इत्यनुवीक्षाया
विरोधः स्यात् । द्वितीयेतच्छुद्धसत्त्वात्मकया प्राष्टतया मायिकंवा-
ऽंगीकार्यम् ॥ तत्रकर्त्रपेशायाब्रह्मणएवकर्तृत्ववाच्य ॥ तत्रानपेशया
सर्पकर्तृब्रह्मणःकायाऽनुपपत्तिर्येनस्वस्यापिशरीरकल्पयेत् ॥ अतो
मूलभूतस्यनशरीर ॥ किनुस्वरूपमेवतदाकार ॥ “प्राणघ्नेवप्राणोवदघ्ने
चवागि” तियच्छरीरकार्यैक्येन लीलयाव्यामोहनार्थंशरीरवद्भा-
सयेत् ॥ नटयत् अतोयादृशवेदेन प्रतिपादितंतादृशंग्रह्येय ॥
येपापुनर्मोक्षानधिकारस्तेपांतच्छरीरवद्भासतइतिनिश्चयः ॥

सहस्रांशे भानद्रूपेन्यादि नोपन्यस्तइत्यतभागपारिहरति-वेदेलक्षणायाइत्यादिना ॥
इति निश्चय इत्यन्तेन । अथभाष्य-यत्तु (तत्त्वादिप्यानद्रूपवोक्तिरानंदजननादौपरिपारि)

त्युक्त-तत्र, तथासत्यप्यानदमात्रत्वमिरोऽनुपपत्ते ॥ किंचवेदस्य तात्पर्यानुपपत्ते कल्पने-
मानाभावात् प्रत्युत तत्रैवतात्पर्यस्यतृतीयद्वितीयपादविचारितरीत्यातिश्रयात् सर्वशक्ति-
मत्त्वलौकिकेन्द्राणिशक्यार्थेयाधस्याप्यभावात् लक्षणाबीजाभावेन वेदेतत्कल्पनमनुचित ॥
नचसुखसस्यस्थानवत्त्वादृशनात्प्रत्यक्षविरोधस्तद्बीजशक्य लौकिकप्रत्यक्षेणधुते प्रामाण्यस्य-
याधितुमशक्यत्वात् ॥ अन्यथातार्किकादिदर्शितदिशान्नसुखचलोकेऽन्यस्याधर्मरूपमेवदृष्ट,
नतुस्वतःप्रामितिग्रहणोप्यन्यधर्मरूपत्वापत्त्यास्वातन्त्र्येणज्ञानानदरूपत्वमसिध्येत् ॥ “सत्य-
विज्ञानमानदग्रह ॥ प्रज्ञानग्रह ॥ योवैभूमातत्सुख” इत्यादिकचज्ञानमुखजनकत्वादौ-
पचारिकमेव म्भीकुह ॥ लोकेज्ञानमुखयोरुत्पत्तिविनाशनास्तितायादृष्टतयाग्रहणस्तदात्म-
कत्वेतत्प्रापितथात्वापातात् ॥ अथधुतिस्तिष्ठ सत्यज्ञानानदानतत्त्वग्रहणमयाधितुमशक्यम् ।
अलौकिकत्वाच्चनङ्गरूपनानासरइतिचेवानदमूतित्वमपिप्रमाणसिद्धयथाधुतमेवमतव्यम् ॥
तथाहि छादोग्नेनरमप्रपाठक “योवैभूमातत्सुख” मितिग्रहण मुख्यात्मकत्वमुक्त्वानुपद-
दशमेपूरं दहरविद्यायाइन्द्रप्रजापतिसवादेच “यथात्माऽपहृतपाप्मा विजरोविमृत्युवि-
शोकोविजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसकल्प” इतिवाक्येजरामृत्युशोकजिघत्सापिपा-
सानाशरीरधर्मत्वेनप्रसिद्धानानिषेधनतद्रहितशरीरसिध्यति । मुदकेच द्वितीयमुदकद्वितीय-
खण्डे “तद्विज्ञानेनपरिपश्यतिभीतआनदरूपममृतयद्विभाति” इतिश्रावणात् नृसिंहोत्तर-
तापनीयेच “आनदरूप सर्वाधिष्ठान सन्मात्र” इतिकथनादप्यानदाकारस्यैवसिद्धिः ॥
अनरूपशब्दोमूतिपरएव “नसरदोतिष्ठतिरूपमस्य ॥ तस्यैवात्माव्युत्तेतनूखा”
इत्यादिश्रुत्यतरात् ॥ इहअक्षपरमात्मनोरूपसदृशेनतिष्ठतिलौकिकप्रत्यक्षविषयोनभवतीति
लौकिकचाक्षुषविषयतावाप्वनिषेधोनुरूपस्य ॥ प्रत्युततद्विषयरूपस्यसिद्धिः । अतएव
चक्षुर्देहेनादृश्यतत्रैवाप्रस्फुटीकृत “नचक्षुषापश्यतिकश्चिदेन” इति ॥ भगवद्भाषाणा
लौकिकचक्षुरविषयत्वतत्कृपयालब्धदिव्यचक्षुर्विषयत्ववशीतायामेकादशाध्यापेस्यष्ट ॥
ग्रहणोरूपबहुत्वतु “यदेकमव्यक्तमनतरूप” इत्यादिश्रुतिपुत्रसिद्ध ॥ आनदरूप
श्रुत्युपबृंहण तुपुराणेषुतत्रतत्रानदमूतिन्वादिकथनात्स्फुट ॥ यथापष्टस्कधेपोऽष्टाध्या-
पेचित्रकतुप्रति नारदोक्तपिपासा (श्लोक १९) नमोविज्ञानमात्रायपरमानदमूतये ।
आत्मारामायशातायनिवृत्तद्वत्तदृष्टये ॥ दशमेपिग्रहस्तुतौ (अ० १३ श्लो० ५४)

आनन्दरूपतोक्तानन्दजननादौपचारिकीत्याहाऽऽनन्दत्यति ॥ इदमुलक्षणम् । रज्जु-
मायेत्तर्पइतिवदधिष्ठानाऽमेदेनाऽपि तवाव्यपदेशोपपत्त ॥ किञ्चमात्रत्ववृत्तीत्यार्थेतात्पर्य
मात्रापरिच्छेदेअक्षरावयवेद्रव्येमानेऽन्पेकर्णभूषणे कालेवृत्तेचेति हेमनन्दोक्त्या आनन्दोमात्र
स्वार्पायम्मा मात्राऽन्पेयस्येतिवानारदपञ्चरात्रवाक्याथ ॥ अथविग्रह सप्रामेप्रविभागेचदेह-
विस्तारयोरपीति त्रिराण्डशेषात्परमानदस्य विग्रह प्रविभागोविस्तारेत्वा यस्मादिति याज्ञ-
वल्क्यवाक्याथ ॥ एतेन आनन्दमयोऽध्यासादितिसूत्रमानदमय इत्यादिक ग्रहणभाहेति
तट्टीकाराश्रय प्रत्युक्त इत्यादिपदानुपादानात् । मन्त्रार्थस्तु आनन्दमयपर्याये पञ्चमान-
ग्रहशब्दाग्रहयोपी गदिर्भाष्यादितोल्लेखोवादिवादेन शास्त्राप्रविस्तरादिद्वयोप-यस्त ।

सत्यज्ञानान्तानदमात्रैकरसमूर्तय इति भगवद्रूपाणावहुत्वमानदमात्राकारत्वमेकरसत्वाद्-
 तमाधमभावराहित्यचेतिदिक् ॥ किञ्च करादीनामाधिकत्वे आनदजनकत्वमपिनसभवति-
 मायाया आनदरूपत्वाभावात् । अन्यथाहेयत्वानुपपत्ते ॥ तज्जनकत्वेतद्रूपत्वमप्यर्थ-
 सिद्ध । यत् यजनकं तत् तद्रूपकमिति, यत् तद्रूपकं तत् तद्रूपमिति च व्याप्ते ॥ इमे-
 चव्याप्तीसत्ख्यादिग्रन्थेषुसम्पुगुपपादिते ॥ अतएवसाख्या “यथैकारूपयौवनलवण्यादि
 सपञ्चास्त्रीस्वभर्तु सुखदासपत्नीनां दुःखदापुरुषावरसमोहदे” त्यादिप्रदर्श्यसर्वस्यापिपरि-
 हयमानप्रपञ्चसुखदुःखमोहस्वभावत्वान्निगुणात्मकत्वसाधयति कचिच्चतावकेरपितदव-
 लम्ब्यते तस्मान्नलक्षणयापीष्टसिद्धिः ॥ यातु (रुद्रमात्रेसर्पइतिवदधिष्ठानाभेदेनाऽपितथा-
 व्यपदेशोपपत्तिः) रुक्ता-साप्यसगता, ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वेनान्तराकरपादादीनामप्युप-
 लभाभावेनचतत्रतदारोपस्यैवासम्भवात् ॥ नापिसर्पमिवब्रह्मण पाणिपादादिककोपि
 लौकिकश्वधुरादिनानुभवतियेनमाधिकं तस्यात् किंतुशब्दैकगम्यतत् केवलशब्देन-
 चारोप्यारवादाप्रक्षालनाद्दीतिन्यायादयुक्तं ॥ अधिकतुवक्ष्यते यश्चआनदोमात्रस्वार्थोयस्य
 मात्राऽल्पोयस्येतिवा नान्नदपचरात्रवाक्यार्थ उक्तं ॥ सोपिमात्रत्ववधृतावितिप्रथमोप-
 स्थितस्यशीघ्रोपस्थितिकस्याधधारणस्यत्यागेमानाभावात् उक्तध्रुवादिबलेनतस्यैवावरणीय-
 त्वसिद्धेश्चासगतं ॥ तस्यागेतुकपालाधिकरणविरोधोमूलोक्तः । कपालाधिकरणतुप्रथ-
 मस्तुरीयेपादे (सू० १७) “पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यसमाज्ञाये” इत्यादिपद्-
 सूत्रात्मकद्वादशमधिकरणमस्ति तत्र (तै० स० का० २ प्रपा० २ अनु० ५) विदते
 प्रजावैश्वानरद्वादशकपालनिर्वपेत्पुत्रेजाते यदष्टकपालोभवतिगायत्र्यैवैनमवर्चसेनपुनाति
 यज्ञवक्कपालस्त्रिष्टुतैवास्मिन्तेजोदधातिइतिश्रूयते अत्राष्टकपालादिविद्वप्यरूपागुणाविधीयते
 तेचप्रज्ञवर्चसादिफलविशेषकामनयाद्वादशकपालेनसहविकल्प्यतेइतिपूर्वपक्षकृत्वा “वैश्वान-
 रद्वादशकपालनिर्वपेत्” इत्युत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रथमोपस्थितस्यद्वादशकपालस्यैवानुष्ठयता
 सिद्धातिता अष्टादिसंख्यानाद्वादशसंख्यायामवभावादंस्तुत्याशिनोद्वादशकपालस्यैवसा-
 स्तुतिर्नतत्पञ्चशिष्टानामष्टकपालादीनामुत्पत्तिशिष्टेनसहविकल्पइति । तथाप्रथमोपस्थित-
 मवधारणमेवावरणीयमितिमूलाशयः । यदष्टकपालोविराजैवास्मिन्पञ्चादधातियदेकादशक-
 पालस्त्रिष्टुतैवास्मिन्त्रिदधातियद्वादशकपालोज्जगत्तैवास्मिन्पञ्चदधातियसिन्नातपृता-
 मिष्टिर्निर्यपितपूतएवतेजस्यश्चादृष्टिन्द्रियावीपशुमानुभवति किञ्चमात्रासन्देहावधारणार्थ-
 कत्वनामयच्छब्दोत्तरमात्रासन्देहपठ्यते तदर्थोविधारितोभवतियथादुग्धमात्रमयमुपभुक्त
 इत्यादावज्जादिकन्यावर्त्यते ननु अमुप्यावधारणक्रियतामित्यर्थे अमुप्यमात्रक्रियतामिति
 कश्चित्प्रयुक्तेतया तस्यस्वार्थकत्वनामचिदेवचिन्मात्रमित्यादौय केवलचित्तशब्दार्थं स
 एवचिन्मात्रासन्देहार्थइत्येवतेनात्रस्वार्थपरत्वादेरप्यानदशब्दार्थएवानदमात्रासन्देहार्थं स्यादत-
 करादावानदामेदं सुस्थः ॥ ननुत्वत्समतविग्रहः ॥ एवआनदोमात्रायस्येतिविग्रहेप्यानद-
 पदेनब्रह्मानदोलौकिकोया ? आयेयइशास्त्रविष्ठव मायिककरादौयज्ञानदापेक्षयाधिकानद-
 यत्तापत्तेः ॥ द्वितीयश्चेत्करादे सुवरामानदात्मकतासिद्ध्यामविष्टसिद्धिरक्षतेयमज्ञाभिध-
 स्यानदात्मकसत्करादेरन्तोऽप्यमानुपादिलौकिकानदइतिसिद्धावात् “एतस्यैवानदस्या-

न्यानिभूतानिमात्रामुपजीवति" इतिवृद्धादण्यनेपष्ठधावणात् ॥ यश्चपरमानदस्वविग्रह
प्रविभागोविस्तारोवायस्मादितियाज्ञवल्क्यवाक्यार्थं कल्पितसोप्यसंबद्ध ॥ विग्रहशब्दस्य
भूतिपरत्वत्यागोमानाभावात् । परमानदभूतैवद्वत्वादिवाक्यैकवाक्यतयामूर्तिपरत्वायाएव
सिद्धेः सभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यतयान्यधिकरणबहुव्रीहेरिहसतिस-
मानाधिकरणतत्सम्भवेऽनौचित्यादनेकमन्यपदार्थद्वितीयास्तुविशेषात्तत्समीविशेषणेबहु-
व्रीहावितिसमीग्रहणमात्रज्ञापितत्वात् ॥ वस्तुतश्चत्रेवयाज्ञवल्क्यगीताया (अ० ९
श्लो० १४) चतुर्भुजमुदारागशस्त्रचक्रगदाधरमित्यादिना (श्लो० १६ । १७) एषच्छ-
विपदद्वद्वपरमात्मानमव्यय । प्रभाभिर्भासयद्रूपपरित पुस्योत्तममित्यतेनस्पष्टतयामूर्तिरेव
विग्रहशब्दार्थायाज्ञवल्क्येनदृशित । किञ्च कोशेप्रविभागशब्द समस्तपदानामर्थबोधकत-
वययशब्दविभागमेवामिधत्तेमनोरमादिपुष्पिग्रहस्तुहलौत्तमित्येवेत्यादौपादशाधुपविग्रह-
शब्दव्यवहारदर्शनात् ॥ अन्यथाकोशेतदसंग्रहप्रसगाच्च ॥ अतोतत्त्वदिष्टसिद्धिर्नायिक-
करादिहेतुकपरमानदकर्मकविभजनसञ्चुत्वादीकल्प्यनुपलभाच्च ॥ विस्तारपरत्वे आनदस्य
परमत्वमेवोपपद्येत निरतिशयविस्तीर्णत्वेवस्वरसव परमत्वात् ॥ अपिच तद्विस्तारकत्वेकरा-
दे मुक्तरामानदात्मवत्सिद्ध्येत् । अन्यथातद्विस्तारकत्वायोगात्तुल्यै "रसोवैस" इत्यादिना
"एषश्चेवानुदयाति" इत्यतेनआनदरूपस्यैवानुदहेतुताकथनात् सूत्रकृतापि (अ० १
पा० १ सू० १३ वा० १४) तदेतुष्यपदेशाच्चेत्यत्रतयासमर्थनात् ॥ यच्चएतेनेत्यादिनो
पन्यस्तद्वत्तत्तुविषयवाक्यालनुसधानात्सूत्रार्थभ्रमाच्च ॥ अत्रहि "तस्माद्वापुस्तत्ताद्विशान-
मयात् अन्यतरमात्मानदमय" इत्यानदमयमुक्त्वातस्यस्वरूप तस्यप्रियमेवशिर मोदो
वक्षिणपक्ष प्रमोदवत्तर पक्ष आनदभातमा वक्ष्यपुच्छ प्रतिष्ठा" इत्युक्त । अत्रशिर प्रभु-
मीना प्रियमोदाद्यात्मकत्वकथनादानुदमयपुवाकार सिध्यति ॥ दक्षिणोत्तरपक्षावपिपूर्व
"अयदक्षिण पक्ष अयमुत्तर पक्ष" इत्युत्तरत्रहस्वरूपौशकराचार्येभ्याम्यादीतेनात्रापि
तावेवावर्तय्यो ॥ आनदभातमेवात्मशब्दोद्वेष्टद्वयादितभ्यवतिनकदिमात्रभ्यकठपर्यन्तभाग
अभिधत्ते "मभ्येष्टोपामगानामपित्मा" इतिश्रुत्ववरात् ॥ पुच्छप्रतिष्ठाशब्दावपिकव्यादि-
चरणातभागररी अत्रचअग्रमयादीनाचतुर्णाकार्यरूपाणाविभूतिरूपाणावाप्रापपाडादानद-
मयोपितयेतिपूर्वपक्षे आनदमयोभ्यासादितिसूत्रित ॥ अथेस्तु आनदमम परमात्मेव
ननुकार्पादिरूपं पुन अम्यासात् ॥ रसोवैसइत्यादिनापुन पुन कथनात् । तेनपूर्वतभाधि-
क्यसिद्धेति ॥ अभ्याससम्भेदकत्व तु पूर्वतवेद्वितीयस्यद्वितीयपादे (सू० २) "एक-
स्वैवपुन धुतिरविशेषादनर्थकहिल्यात्" इत्यधिकरणेसिद्ध ॥ असौ विषयवाक्येप्रियशिर-
स्त्वादिनावर्णितमानदमयपरमात्मानमेवसमर्थयदिदसूत्र परमात्मनआनदाकारतामेव
सिद्धावयतीति मार्तण्डटीकाकृतानभ्रमलेख वचनानदस्यप्रज्ञात्वेसिसाधयिषितेति स्पष्टतया-
नदाकारवस्तुबोधक मयइत्यदितमानदमयपद सूत्रेननूयात् नचविषयवाक्ययानुरोधात्तथा
सूत्रमितिगम्य ॥ आनदोऽभ्यासादितिसूत्रेपिभृगुबल्यनुरोधेसिद्धे ॥ यथाश्रुतसूत्रे
एकाग्र्येनभृगुबल्यद्वयवत्तयासूत्रपि ब्रह्मबल्य विषयवाक्यत्वलाभात् । तस्मादानदाकारा
मिप्रापमेव यथाश्रुतसूत्र उदुक्तसूत्रावैस्तु न सूत्रकात्समत् । तथा सनि ब्रह्माभ्यासादित्ये-

वसूत्रयेत् । ननु यथाश्रुतं । आनन्दमयेकस्यचिदपि विधेयस्याभावात् यथाश्रुतपाठे आनन्द-
मयस्य पुच्छवेनेकं ब्रह्मपरमात्मैवेत्यर्थस्य कथंचिदप्युपस्थितेरभावाच्च ॥ विस्तरस्तु भाष्य-
तत्प्रकाशादावबोधेयः ॥ अतो याज्ञवल्क्यवक्तव्ये विग्रहशब्दो देहपरोऽपि ब्रह्मणो जीववत्स्वाति-
रिक्तशरीराभावादाकारमात्रेपर्यवस्यति सुवर्णस्य मूर्तिरेत्यादिवत् ॥ परमानन्दो विग्रहो यस्ये-
तिसमासस्तुराहोऽक्षरः “आनन्दं ब्रह्मणः” इत्यादिवन्नेदोपचारात् ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रह
इत्यादौ निबन्धादिष्वपि तथैव समासः ॥ तदेतदभिप्रेत्याहुः—विग्रहपदेन न शरीरमित्यादि ॥
स्वातिरिक्तशरीरेनेत्यर्थः । यदि ब्रह्मातिरिक्तसत्तत्त्वोक्तिर्येतदर्थितञ्जित्यमनित्यं वेति वि-
कल्पः ॥ शिष्टं स्पष्टं ॥

अतएव आह च तन्मात्रमिति सूत्रे लौकिकेन्द्रियाद्यभावः प्रतिपादितः ॥
सूत्रार्थस्तु आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञानघनमात्रं “स यथासं-
धवधनो नंतरोऽवाह्यः कृत्स्नोरसघन एवैवं वा अरेयमात्माऽनंतरोऽवाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” तिस्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात्
अतो नैन्द्रियाणां कल्पना किंतु सार्वाकारस्वरूपं वस्त्वेव तादृशमिति मंतव्यं
कृत्स्नवचनात् ॥ चकारात्सर्वेन्द्रियवियोजितमिति स्मृतिरपि तस्मा-
न्नैन्द्रियकल्पनया विरोधः ॥ यत्तुरूपादिरहितमात्रं आहेत्यर्थः
अरूपवदेवेति व्यवहितसूत्रे अरूपवद्ब्रह्मेत्युक्तत्वात्तर्हि साकारत्वश्रुती-
नां वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकाशवशाच्च वैयर्थ्यमित्यनेन यथाप्रकाशः
सौरश्चाद्रमसो वा वियद्याप्यावतिष्ठमानोऽगुल्यादिसंबन्धात्तेषु कजु-
वकादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते एवं ब्रह्माऽपि पृथि-
व्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते इत्याद्युक्त्वा अतएवो-
त्तरञ्च “दर्शयति चाथोऽपि स्मर्यते” इति निर्विशेषमेव ब्रह्मोक्तवान्
ननु आनन्दमात्रहस्तादिकं ॥ अर्थस्तु दर्शयति श्रुतिः परप्रतिषेधेन
ब्रह्म अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधि इत्याद्युक्तं तदपि तत्तत्सूत्र-
भावानवययो धविजृम्भितमेव । न ह्यरूपवत्सूत्रेण ब्रह्मण्यरूपवत्त्वं प्रति-
पादितं प्रकरणविरोधात् वक्ष्यमाणदोषाच्च ॥ तथाहि “पूर्वेन स्थान-
तोऽपि परस्योभयलिङ्गसर्वत्र हि” इति सूत्रतो ब्रह्मस्वरूपविचारारब्धः ॥
ननु ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः प्रथमाध्याये कृत एवेति किंपुनस्तन्निर्णयेनेति चेत्स-
त्यं पूर्वतु सर्ववेदांतेष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति विचारितं ननु ब्रह्मधर्म-
विरोधोऽपि परिहृतः । सचावश्यं परिहरणीयः । अन्यथा वेदांतप्रतिपाद्यं
ब्रह्मसधर्मकं निर्धर्मकं वेतिसंदेहापरिहारात् अतस्तन्निवृत्त्यर्थं मयं वि-
चारः ॥ तत्र वेदांतेषु भयविधवाक्यदर्शनात्संशयः किमुभयलिङ्गं
ब्रह्मान्यतरलिङ्गं चेति तत्र धर्मविधायकवाक्यानामुपासनार्थं तयोप-
चारिकृत्यस्यापि वक्तुं शक्यतया निषेधवाक्यानां प्रयोजनांतरदृश्य-

तथातत्स्वरूपमात्रबोधकत्वाग्निर्विशेषमेवग्रह यदायतोवाइमानिभू-
तानीत्यादिनासदेवेत्यादिवाक्यैश्चभगवतिजगदुपादानत्वस्यसिद्धत्वा-
त्कारणस्यकार्यसत्यमविवादमेव तथाचयथाघटपटादिकारणीभूता-
पृथिवीतत्तत्कार्येणुतत्तद्रूपाभवत्येवंब्रह्माप्यस्थूलस्थूलंअनणु
उच्चावचकर्तरिउच्चावचकर्तृ पृथिव्यांसर्वगंधं जलादावगंधं एवं स्थान-
तउभयलिङ्गतत्तत्स्थानभेदादुपपद्यते । अत्रोत्तरमाह नस्थानतोपि
अपिकारेणाचिंत्यसामर्थ्यवशादपिनोभयलिङ्गग्रहा सर्वत्रहितादृशं
रूपंभगवत्तत्तदुपदिश्यते हि इत्यस्यायमभिप्रायःसर्वकर्मत्यादिवाक्यानि
भगवत्स्वरूपप्रतिपादकान्येवनत्वनुवादकानि । यदितेषामुपासनार्थं
स्थानगतधर्मानुवादकत्वंस्यात्तदातैर्ब्रह्मज्ञानाभावात्तेषां वैयर्थ्यं स्यात् ।
नत्वौपाधिकानां धर्माणांतद्वत्तयाब्रह्मणोवाज्ञानं मुख्यार्थमिति वक्तुं-
शान्यतथासतिदर्शनांतरीयज्ञानादपिसाक्षात्तत्तद्वत्तत्त्वैवैयर्थ्यं स्यात्
किंचास्मिन्वाक्येनुवादकत्वमपिनसंभवति “ज्यायानाकाशा”
दित्युक्तेः । नद्याकाशाज्यायः किंचिल्लोकेप्रसिद्धमस्ति । येनतद्ब्रह्मणि
अनूदितंस्यात्तत्सात्तद्वाक्यस्यधर्मविधायकत्वंनानुवादकत्वंनिरंकुशा
नांतेषामन्यत्राभावात् एवंसामर्थ्यवशेनाप्युभयलिङ्गतत्वंसामर्थ्यस्या-
चिंत्यतयातद्वत्तद्ब्रह्मणोप्यज्ञानापत्तिः ततश्चतमेवविदित्वेतिश्रुत्युक्तस्य
ज्ञानस्याभावान्मोक्षोपिनस्यादितितस्मात्तत्तांतरोक्तीत्याविरोधपरि-
हारःसंभवति एवंचपूर्वाक्तसंशयस्तदवस्थपव । तत्रोत्तरमनेनसूत्रे-
णाह अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वात् । अत्रसूत्रकारस्यायमभिप्रायः-
उभयलिङ्गवाक्यध्रुवणात्संदेहोवा उभयलिङ्गवतोऽभेदनिश्चयात् तत्र-
द्वितीयोनसंभवति कार्यकारणांशकृतस्यभगवद्दिहाराधेजातस्यभेदस्य
सत्त्वात् तथाच सृष्टिदशायाप्रभेदोवक्तुमशक्यइति आपाततएव-
संदेहोवक्तव्यः उभयलिङ्गात्त्वस्यैकस्मिन्नसंभवाद्धिरोधेनस्वरूपनिश्चया-
भावेप्राप्तआह अरूपवदेव रूप्यतेनिरूप्यते रूपसंबन्धवहारविषयत्वं
तद्युक्तरूपवत् विश्वं ब्रह्मतुतद्विलक्षणं कार्यकारणयोरंशंशिनोर्वै-
लक्षण्यस्ययुक्तत्वात् ॥ ननुकार्यकारणयोरवैलक्षण्यमपिसंभवत्ये-
वेत्यतआह-तत्प्रधानत्वात् तस्यब्रह्मणःप्रधानत्वात् मुख्यत्वात् ।
यत्रहियत्प्रतिपाद्यतेतत्रतन्मुख्यंग्रहप्रतिपादनेब्रह्मधर्माणामेवमुख्यत्वं
नान्यधर्माणांमुख्यत्वं यथाप्रशासनस्य ॥ हि “एतद्वैतदक्षर” मिति
ब्रह्मैवोपक्रम्यप्रशासनस्योक्तत्वात्तस्यमुख्यत्वंसर्वकर्मस्यतुलौकिक-
कर्मानुवादेनस्पष्टमेवामुख्यत्वं तत्रमनोमयःप्राणशरीरइतिशरीर-

विशिष्टमुपक्रम्यपठितत्वात् ॥ ननुसर्वकर्मत्वादयोपिनामुख्यानु-
वादाभावात् किंतु लौकिकधर्मतुल्यधर्माग्रहणिविधीयतइति चेन्मा-
स्तुसर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वं तथापि तेकेइत्यपेक्षायां येलोक-
प्रसिद्धास्तानेवसर्वपदेनानूद्यसर्वेषामिवकर्माणियस्येति तत्तुल्यानाम-
तिरिक्तानां वा विधानसमासेंगीकार्य्यं । तथासति गौरवंस्याद्यति
रिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथंचित्तद्धर्मवत्त्वेनज्ञानस्यैवोपासनायामुप-
योगाह्यौकिकधर्मनिवानूद्योपचारेणशरीरधर्मविशिष्टबोधनमेवयुक्तं ॥
ननुयदिसर्वव्यवहारातीततयाजगद्वैलक्षण्यसूत्रकृतोऽभिप्रेतस्यात्तदा
अरूपमित्येववदन्नत्वरूपवदिति ॥ वदतित्वेवमतोऽतिरिक्तधर्मकल्प-
नैवयुक्तेतिचेन्मैव ॥ लोकवैलक्ष्येनलोकव्यवहाराऽतीतत्वमेवा-
भिप्रेतंननुसर्वव्यवहारातीतत्वमस्थूलादिवाक्येणवप्रशासनधावणा-
त्तथानिश्चीयते तस्माह्लोकव्यवहारातीतब्रह्मस्वरूपसूत्रेणप्रतिपाद्यतेन
तुरूपपरहितमात्रं पूर्वग्रहणिरूपास्तित्वनास्तित्वयोर्विचारस्याप्रकृत-
त्वात्तादृशव्याख्यानमयुक्तमेव तदुपपन्नेन आहचतन्मात्रमित्यस्या-
पिरूपपरहितमात्रमाहेति व्याख्यानमपितथैव ॥ किंच त्वदुक्तव्याख्या-
नेग्रहणिरूपाभावेऽपिसाकारत्वंकुतोनस्यात् नहिरूपाभावसाकार-
त्वाभावव्याप्योयेनतन्निश्चायक स्यात् वायौरूपाभावसत्त्वेऽपिसा-
कारत्वसत्त्वेनव्यभिचारात् तथाच साकारश्रुतीनांबैयर्थ्यशंकाया-
असंभवात् “प्रकाशवच्चावेयर्थ्या” दितिसूत्रंनिरर्थकमेवस्यात् ॥
अस्मन्मतेचग्रहणिलोकव्यवहारातीतत्वेपूर्वसूत्रेणसाधितेसर्वकर्मत्वा-
दीनामोपचारिकत्वेप्रतिपादितेप्रशास्तृत्वादीनांचालौकिकत्वेनसम्य-
बुद्धावनारोहात्सर्वव्यवहारातीतत्वमेवस्यात् तथासति ग्रहणोद्देश-
त्वेनापिव्यवहारसंभवाज्ज्ञानार्थविचारशास्त्रस्येयर्थ्यमनसंवेदमा-
तृव्यमितिश्रुतिविरोधश्चेतिपूर्वपक्षःस्यादेव । तत्समाधानार्थप्रकाश-
वदितिसूत्रंप्रवर्तते । तदर्थश्च-यथासौर प्रकाशोव्यवहार्योऽव्यव-
हार्यश्च नहिस्वतःसंपादयितुंशक्यतेस्थापयितुंचाउदितेतुसूर्यप्रति-
बंधकाभावेसाग्निध्यमात्रेणव्यवहारः कर्तुंशक्यस्तथालौकिकयास्त्रानो-
भिर्नशक्यतेव्यवहर्तुंईश्वरसन्निधानेतुशक्यते । सन्निधानंतुतत्कृपया
अन्यथाशास्त्रव्यर्थस्यादत्तपयसूत्रेहेतुपठति-अवेयर्थ्यादिति ॥ चका-
रेणतद्धर्माणामप्यलौकिकत्वमतपवनविरोधः । “अपाणिपादोजव-
नोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसदृशोत्यकर्णः” इत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिका-
एवभगवद्धर्माउच्यन्ते । एवंचाव्यवहार्येऽप्यलौकिकधर्मबोधक-

त्वान्नशास्त्रवैफल्यं । अधिकंचभाष्यादिग्रन्थेभ्योऽवसेयं, ग्रंथगौरवम-
याग्रेहोच्यते ॥ यत्तु औपाधिकाधर्मानवास्तवा इति प्रकाशवशावैयर्थ्य-
मित्यनेन प्रतिपाद्य दर्शयति चाथोऽपि सत्यं तदिति निर्विशेषमेव ब्रह्मोक्त-
वान्नत्वानंदमात्रहस्तादिकमित्याद्युक्तं तदपि न किंचित् ॥ न हितेन
सूत्रेण निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते तस्य पूर्वमेव प्रत्युक्तत्वात् कस्तर्हि सूत्रा-
र्थ इति चेच्छृणु पूर्वमरूपवत्सूत्रेण सर्वकर्मत्वादयो धर्माः कार्यनिष्ठा ब्रह्म-
ण्यारोप्यत इत्युक्तं तत्र ब्रह्मण उपादानकारणत्वात् कारणस्यैव धर्माः कार्ये-
भवन्ति कामादयो धर्माश्च श्रुतौ विहितस्ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ता इत्या-
शङ्क्याह दर्शयति चाथोऽपि सत्यं दर्शयति श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां
भगवत्प्रभावं “ब्रह्मा ब्रह्मणोरूपे” इत्युपक्रम्य द्वेधा पंचभूतान्युक्त्वा
“अथात आदेशो नेति नेती” त्याह तत्र द्वौ न औपचारिकमर्थगमयत इति
द्वयोः स्थापनमात्रं क्रियते किंवा वीप्सया पूर्वोक्तं सर्वं निषेधति उत
रूपद्वयमेव निषेधति अथवा पूर्वं प्रतिषेधो भूतराशिनिषेधति द्वितीयो-
यासनाराशिमित्यादि शंकायां श्रुतिः स्वयमेव विवृणोति न ह्यसादिति-
नेत्यन्यत्परमस्तीति । अथात आदेश इति समुदितवाक्यस्यार्थ उच्यते
श्रुतायपि अथशब्दः प्रक्रममेदकः । अत इति हेतौ पंचमीत्यल्लोपेवा । उक्तं
रूपद्वयं हेतुलुप्य आदेशः ताभ्यां कार्याभ्यां रूपाभ्यां ज्ञाप्यस्य ब्रह्मण उप-
देशः नेति नेतीति पूर्व इति शब्दः प्रकारवाची तथाच समवायित्वाद् ब्रह्म-
पंचभूता मर्क भवति इति न पंचभूतप्रकारकं ब्रह्म नेति प्रथमपदस्यार्थः । इम-
मेवार्थं श्रुतिर्वेदति न ह्येतस्मादित्यनेन न भयत्येव ब्रह्म तादृशं हियुक्तोऽय-
मर्थः—यत एतस्मात् जातं तत् न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति एवं प्रथ-
मस्य नेतीति शब्दस्य न्यायान्न कृत्वा द्वितीयं व्याचष्टे—अन्यत्परमस्तीति ।
न इति समवायित्वमात्रमेव न किं न्यत्परमस्ति । तथाच नेतीत्यनेनैता-
वतानिषेधः तथाच न सर्वं निषेधो नापि भूतद्वयस्य वासनाभूतराशयोर्वी-
निषेधः किंतु प्रकारैतावत्तयोरेव निषेधः एवं ब्रह्मणो रूपं निरूप्य नाम
निरूपयति—सत्यस्य सत्यमिति । एवं च हियस्मादेतौ नेति नेतीति वीप्स-
यामूर्तामूर्तेतद्वासनात्मिका विद्यांतत्कार्यादि च निषिध्य सर्वं निषेधाव-
धित्वेन तत्साक्षित्वेन च ब्रह्मैव निर्विघ्नं इति कृत्वा एतस्मात्परं उत्कृष्टं ब्रह्म-
णो निर्देशनमन्यतनास्ति एतत्सं देहमपि निराकर्तुं नाम निर्वर्त्तकं “प्राणा
वैसत्यं ते पामेपसत्य”मिति प्राणंतीति प्राणा अपरं ब्रह्मरूपाः तत्कार्यत्वात्
सत्यं नाविधका ब्रह्मविचर्तभूताः तत्र हेतुस्ते प्राणानां परमात्मैव-
सत्यं स्वरूपभूत इति तेन प्रपञ्चातिरिक्तस्यापि ब्रह्मणो विद्यमानत्वात् प्रपञ्च-
धर्मवत्त्वं तस्मिन् औपचारिकमेव युक्तं भुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । चकारः

पूर्वयुक्त्यनुसंधानार्थः ॥ श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह-अपि स्मर्यते-
अनादिमत्परग्रहणसत्तन्नासदुच्यते । इतिसदसतोः क्षेत्रत्वात् ज्ञेय-
निरूपणेनिषेधः । प्रपञ्चधर्मावेदेभगवत्युच्यन्ते ननु ते तद्धर्माभवंतीति-
ज्ञापयति तस्मात्सर्वकर्मत्वादयोधर्माजडजीवयोरेवेतिसिद्धः ॥ माया-
हेतुस्यस्यार्थस्तु पूर्वमेव विवृतः । उपासनार्थमायिककरादिकल्पना-
इतित्वसंगतमेव मायाहिव्यामोहिकाभगवत्-शक्तिः । नहि भगवता
भक्तानां व्यामोहः कर्त्तव्यः । कित्सुराणामेव ॥

सहस्राक्षे अनेनेवेत्यादिकरादिकल्पनेत्यतभागनिराकुर्वति अतएवाहच-तन्मात्रमि-
त्यादिना किं त्वसुराणामेषेत्यनेन ॥ सयथेत्यादि ॥ अत्रमैत्रेयीग्राह्यवाक्यकृत्स्नस्यप्रज्ञानघनत्व
बोध्यते ॥ अत्रकृत्स्नपदात्करचरणादिमत्त्वलभ्यते अकृत्स्नत्वबुभ्युत्पादकप्रकारसत्त्वपूर्व
कृत्स्नपदसार्थक्यसिद्धेः ॥ अनतरोऽबाह्यइतिविशेषणे अपि तथैवसतिसगच्छेता अन्यथा-
ऽऽकाशतुल्यस्यबाह्यांतरविभागायोगात् ॥ घनपदादपिसाकारत्वमेवबोध्यते अन्यथाप्रज्ञान
मित्येववदेत् तेनविश्रुतश्रुतिरित्यादिश्रुत्यंतरशतप्रतिपादितस्यकृत्स्नस्यप्रज्ञानघनत्वमत्र
बोध्यते ॥ प्रज्ञानशब्दश्च आनदाभिज्ञज्ञानपरः, अन्यथाप्रज्ञाशब्दनैरर्थक्यात्केवलचित्परत्वे
सूत्रेऽपिमात्रपदेनतपतिरिक्तव्यवच्छेदाद्योवैभूमातत्सुखमित्यादिव्याकोपस्तत्रनापेयात् ॥
(अ० १ पा० २ सूत्र १५) “सुखविशिष्टाभिधानादेवचे” त्यादिसूत्रविरोधश्च ॥ तेन
स्वाभिज्ञचिदानदात्मकसर्वैन्द्रियादिकमेवग्रह्यात्रसूत्रेत्तन्मात्रपदेनोच्यते अतोमातृवडीका
कारोक्तनायुक्तः ॥ तादृशमिति ॥ चिदानन्दघनः ॥ नेन्द्रियेति ॥ पृथगिन्द्रियाकल्पनाप्रयुक्तो
विरोधोनेत्यर्थः ॥ यत्तुसूत्रेत्तन्मात्रचिन्मात्र रूपादिरहितमात्रवेति न्यास्याततत्रचिन्मात्र-
मित्येवशकराचार्या व्याचक्षते ॥ आहचश्रुति “चेतन्यमात्रविलक्षणरूपातररहितनिर्विशेष-
ग्रह” इति ॥ पक्षातरतुक्पोलकल्पितमयुक्त अरूपवदेवेत्यनेनपौनरुक्त्यापत्ते सूत्रेच्छ
ब्दस्यरूपादिरहितपरामर्शकत्वेचित्परामर्शकतायाश्चित्परामर्शकत्वेतत्परामर्शकतायाश्चासभ-
वात् विषय-वाक्येरूपादिरहितकथनाभावाच्च ॥ अतस्तत्पक्षदूषयति यत्तु रूपादिरहितमात्र
मित्यादिनाभयविचारइति (अ० ३ पा० २ सू० ११) न स्थानतोपिपरस्येत्याहभ्य (सू०
३०) प्रतिषेधाच्चेत्यतसूत्रप्रशत्याकृतस्वधर्मविचारः ॥ उभयविधेति सविशेषत्वबोधकै-
त्यर्थः ॥ एतत्सूत्रविंशत्या “नस्थानतोपिपरस्योभयलिङ्गसर्वग्री”त्यादित्रिसूत्रप्रथममधि-
करण तत्पूर्वपक्षप्रकारद्वयेनाहु -तत्रधर्मविधायकत्वादिना सर्वकर्मैत्यादीति ॥ उादोग्ये
पचमप्रपाठके शाब्दिल्यविद्याया “सर्वकर्मोसर्वकाम सर्वगघ सर्वरस सर्वमिदमभ्यात”
इत्यादीनि । तेषामिति सर्वकर्मत्वसर्वज्यायस्त्वादीना तमेवेति “तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति”
इतिवाक्येभगवज्ज्ञानादेवमोक्षइतिभावः । एतत्सूत्रन्यास्यातस्तत्र प्रयोजनमप्रेस्फुटीभ-
विव्यति ॥ अस्मिन्नधिकरणेऽग्निमसूत्रद्वयस्यप्रकृतस्वहनेविशेषतः प्रयोजनाभावात्तद्व्या-
ख्यातः । अतः पर (सू० १४) अरूपवदेवेत्यादिपक्षसूत्रमधिकरणमेकदेशिमतेन प्रागुक्त-
सशयनिराकरणार्थं (सू० १५) “अबुवदग्रहणात्तुनतयात्व”मित्यादिचतुः सूत्रसिद्धात
मतेनतत्समाधानार्थः ॥ तत्रग्रहप्रथमतोनिर्दग्धकमेवतत्तद्वर्गभक्तित्येकदेशिमत-

सहस्राक्षखण्डनम्

नष्कपः ॥ ब्रह्मस्याभिन्नमित्यसर्वधर्माश्रयः प्राकृतधर्मानाश्रय इति सिद्धांतसारः ॥ परेषांत
नस्थानतोपीत्याद्येकादशसूत्रप्रकृतैतावत्त्वमित्यादिनवसूत्रंचेत्यधिकरणद्वयं तत्सखण्डनमाक-
रपुण्येयं ॥ तत्रैकदेशिमत्तबोधकं अरूपवदधिकरणं सगृह्णति-तत्रोत्तरमनेनेत्यादिना ॥
कार्यकारणांशेति । भावप्रधानो निर्देशः जडप्रपंचः कार्यजीवांशः कारणमंशश्च ब्रह्मेति भेदः
सर्वे नैवरेमदृष्टादिश्रुतिभ्योरमणार्थकृतः । तत्रहीति ॥ बृहदारण्यकेऽपंचमाध्याये गार्गीप्रभो-
त्तरयोधकेऽष्टमब्राह्मणे उक्तत्वादिति ॥ “इतस्त्यवा ब्रह्मरस्य प्रज्ञासने गार्गी सूर्याचंद्रमसो-
विष्टतौ तिष्ठतः” इत्यादिनोक्तत्वात् ॥ तत्रेति ॥ सर्वकर्मत्वादिवोधकशांखिल्यविद्यायां ॥
तत्रत्यं “मनोमयः प्राणशरीरो भारूप” इति वाक्यं । यस्तु तस्तु ज्ञानरूपस्वाभिन्नप्राणशरीरयो-
धकं ॥ तथाप्येकदेशिवैशिष्ट्यं तत्र मन्यते-तेक इति कर्मकामादयो धर्माः सर्वकर्मसर्वकाम-
सर्वगंधादिशब्दोक्ता इत्यर्थः ॥ रूपरहितमात्रमिति ॥ एवं न्यायानामप्ययुक्तं किंपुना-
रूपादिरहितमात्रमित्यादिपदघटितं ॥ रूप्यतेष्ववहित इति व्याख्यानमनंगीकृत्य रूपशब्देन
गुणविशेषस्यांगीकारेरूपमाद्यनिषिद्धत्वा आदिपदब्राह्मधर्मांतरप्रतिषेधासिद्धेः ॥ अन्यथा
सूत्रपदादिपदब्रूयात् अधर्मवदित्येव वा वदेत् ॥ सर्वधारूपस्याप्यभावेऽभिप्रेते भट्टदय-
त्वाधिकरणेरूपोपन्यास न हेतुकुर्यान्नापितत्र तत्र तदभावेऽप्येव विविक्षितगुणोपपत्तिसर्वधर्मो-
पपत्त्यादीन् विरुद्धत्वादित्यभिप्रेयेयं । अतोरूपशब्दस्योक्तव्याख्यानमेव युक्तं । वायावित्यादि ॥
चक्रगतावौ चक्राद्याकारकत्वं तृणपर्णादि परिभ्रमणेन तत्रोपमानधूलिपटलेतदाकारतावदीने-
न च निश्चीयत इति भावः ॥ एतेन प्रकाशवत्सूत्रस्य तदुक्तमवतरणं निरस्तं ॥ यस्तु प्रकाशव-
त्त्वावैयर्थ्यमिति सूत्रे प्रथमां तपाट्टपन्यस्तः, अवैयर्थ्यमुपपाद्यतत्त्ववृत्तेरित्युक्त्या च तथैव स्वी-

अनेनैव आहृत्य तन्मात्रम् इत्यन्याऽप्यानन्दमात्रं तस्य करादिकमाहेत्यर्थः प्रत्युक्तः ॥
करादिशब्दाभावात् ॥ सूत्रार्थस्तु आहवश्रुति तन्मात्रम् चिन्मात्रम् रूपादिरहितमात्रं वा
ब्रह्मेति ॥ अरूपवदेति प्यवहितपूर्वसूत्रे अरूपवद्ब्रह्मोक्त्वा तर्हि साकारत्वश्रुतीनां वैयर्थ्य-
मिति शङ्क्य प्रकाशवत्त्ववैयर्थ्यमिलनेन यथा प्रकाश सौरथान्द्रमस्तेषां विषयाभ्याऽवतिष्ठ-
मानोऽङ्गुल्याधुपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिन् प्रतिपद्यते तदात्म्येनोद्भाषणभाकारविशेषोपदेश-
ऽपि पृथिव्याधुपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिन् प्रतिपद्यते तदालम्बनोद्भाषणभाकारविशेषोपदेश-
उपासनार्थो न विरुध्यते एवमवैयर्थ्यमाकारवद्भाविषयाणां तमपि वाक्यानां भविष्यति औपा-
धिकाद्य धर्मान्वास्तनाडिति विरोधोनेत्यर्थकेनाऽवैयर्थ्यमुपपाद्य तत्प्रवृत्तेः ॥ अतएव चोत्तरन-
दर्शयति चायोऽपि च स्मर्यते इति निर्विशेषमेव ब्रह्मोक्तवान् ननु आनन्दमात्रहस्तादिकम् ॥
अर्थस्तु दर्शयति च श्रुति परप्रतिषेधेनैव ब्रह्म अन्यदेव तद्विदितादयोऽपि विदितादपि इत्याद्या ॥
किञ्च बाष्पठिना पृष्ठोवाधोऽवचनेनैव प्रोवाधेति श्रूयते सहोवाचाधीहि भो इति सहस्रूणीव भूव-
त्तद्विद्वीतीयेनूतीयेवावचनउवाच ब्रूमः स तु त्वं नुविजानास्युपशान्तो यमात्मा इति ॥ तथा
स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनोपदिश्यते हेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा त्वमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्पर-
ब्रह्मन स तत्रासदुच्यते ॥ इत्येवमाद्यास्तु ॥ तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते
मायाहोपानमवाप्येति तस्मादुपासनार्थमेव भाविङ्करादिन्यतना ॥

कृतं सतुग्रहसूत्राणागुरुसन्निधावम्यासाभावाद्भ्रममूलकं सूत्रेत्ववैयर्थ्यादिति हेतुरेवो-
च्यते वैयर्थ्यमाशङ्क्यैयर्थ्यस्याप्रोपाद्यत्वेतु हेतुतानसगच्छेत् ॥ उपाधिसयधव्याख्यानु-
सुतरामसगतं, सूत्रेपूर्वसूत्रेषुवातद्वोधरूपदगधस्याप्यभावात् ॥ अस्तसमतार्थस्तु पूर्वरूप-
शब्दस्यव्यवहार्यपरत्वेप्रकाशवदित्युक्त्यैवलभ्यते ॥ यथाप्रकाशोऽरूपवान् येनप्रकारेणा-
व्यवहार्यं तथाब्रह्मापि इति ॥ तेनव्यवहार्यत्वकोटिरर्थादवसिञ्चति प्रकाशस्यतथात्वात्
सौरहेतोरपितथैवसगतेश्च ॥ नापिप्रकाशस्यागुल्यादिसबधेनरूपमिद्यते भास्वरशुक्लतयै-
वप्रतीते ॥ ऋजुवक्रादिभावस्तु नरूपः ॥ किञ्च अगुल्यानुपाधिसयधात्तपृथुवक्रादिभाव
प्रतिपद्यमानेषुतद्भावमिव प्रतिपद्यतइत्येतावदध्याहारगर्भव्याख्यानएवसूत्रकारामिप्राप्तं-
सूत्राक्षरतो न निश्चेतुंशक्यं ॥ यत्तु औपाधिकाश्चधर्मानास्तद्वाइत्यादि तत्रपृच्छाम-
धर्माणां त्पाधिकृतत्वादवास्तवत्वमूपे परमुपाधे कनकृतत्वादवास्तवत्वमूया ॥ उपा-
ध्यतरेणेतिचेदनवस्था तस्यानौपाधिकत्वेत्पाधिसबधोवास्तवएवेतिसधर्मकत्वं तदवस्थ
नहिप्रकाशस्यागुल्यादिसबधोनवास्तव ॥ तथासतितावदादमानेववास्तवानुतो नमूपे ॥
परस्योपाधिसयधश्चभाव्यप्रकाशे नविलक्षणत्वादित्याद्यधिकरणेषुविस्तरेणनिराकृतं ॥ नच
त्वद्रीत्याप्येकदेशिनतेपूर्ववद्वेदिकादोषित्कत्वाद्भर्माणांमोपाधिकत्वमापततीतिशक्यं घृत
व्रवत्वाद्दौकावाचित्केष्वौपाधिकत्वाभावात् ॥ तर्हितवक्यपूर्वपक्षसिद्धातावित्यतमाहुः ॥
अस्मन्मतेचेत्यादिना ॥ श्रुतिविरोधइति ॥ अस्या श्रुते “अप्राप्यमनसासहे” त्यनेन-
विरोधः ॥ चकारात् “तत्त्वौपनिषद् ॥ यतोवाच ॥ प्रत्यगात्मानमैक्षत् ॥ नचक्षुपापइय-
तिकश्चनैन” इत्यादीनांविरोधः ॥ स्थापयितुमिति ॥ यथानापयातितथानिरोद्धुः ॥ प्रति-
बधकाभावइति ॥ प्रति बधकतुमेघादिकदाष्टांतिकतत्त्वस्थानेयुगमयीमाया, नाहप्रकाश सर्वं
स्वयोगमायासमाकृतं इतिवाक्यात् ॥ अत्रसूत्रार्थेयनोयथार्कप्रभवोऽर्कदर्शितइत्याद्युपपृह-
णमप्यनुसंधेयः ॥ ईश्वरसन्निधानइति ॥ सन्निधानमाविर्भावः तत्रहेतुस्तु तत्रैवपादे
(सू० २३) तदव्यक्तमित्याधिकरणे स्फुटं ॥ अलोकिकाण्येति ॥ पाणिपादादिनिरपेक्ष
मादानगमनादिकमलौकिकमेव ॥ अपाणिपादइतितुश्चेताश्चतरवाक्यं ॥ एवक्रियादेरलौकि-
कताबोधकानि “आसीनोदूरव्रजतिशयानोयातिसर्वतः । कस्तेमदामददेवमदन्मोक्षातुम
ईति” इत्यादीनि कठादिवाक्यान्पिस्मृतंन्यानि ॥ सन्निधानवत्तैवव्यवहार्यतयास्यान्यस्यज्ञा-
नयोग्यतानिपेक्षकवाक्येयमेतदर्शितं ॥ श्वेताश्वतरवाक्येऽपि नचतत्त्वचेति लौकिक-
विधयावेदननिपेक्षः ॥ इमेतस्यव्यवहार्यत्वाव्यवहार्यत्वेकेनोपनिषत्ततीयस्वडादौचस्फुटस्त्वे
च्छाप्रह्मणिप्रादुर्भूतएवाग्निवाय्वादिदेवानामपि दर्शनस्पर्शनव्यवहारस्त्रिरोधानेत्यव्यवहार
इति ॥ अतएवचतुर्थस्त्रोहेविद्युतोविद्योतनप्रकाशविशेषएवतत्रदृष्टातितः ॥ तस्मात्प्रकाशव-
त्सूरसोक्तएवार्थः । नहित्वदमिमतदृष्टातोवेदेद्व्याप्यसि ॥ अथ (अ० ३ पा० २ सू०
१७) “दर्शयतिचायोअपिस्मर्यत” इतिसूरस्यपरोचार्थदूषयत सिद्धातेऽर्थमाहुः -यत्तु
औपाधिकाइत्यादिना ॥ अस्मिन्सूत्रे सहस्राक्षे “अपिच स्मर्यत” इतिद्वितीयचकारपाठस्तु
प्रमादात् ॥ अत्रैवशाकरभाष्ये “अथातवादेशोनेतिनेति” इतिवाक्यप्रथममुदाहृतं ॥
इहसहस्राक्षेस्वभाव्यस्यसर्वस्यानुवादपितदेवैकनसंगृहीतं ॥ तत्रवीचिच ॥ परतन्ना-

प्यउदाहृतत्वात्सिद्धातेऽपिसूत्रे अथोभिन्नप्रक्रमेणदर्शयतीतिकथनेनभिन्नप्रक्रमार्थकाथा-
योशब्दघटिताना “अथात् । विदितादयोऽभविदितात्” इत्यादीनाविषयगम्यतयाऽभि-
प्रायाच्चायातइतिवाक्यमपिचित्यते-कारणलैवधर्मा इत्यादि ॥ यद्यपीदसिद्धातेसमत-
तथाप्येकदेशिमत्तद्व्याऽयपूर्वपक्ष सुत्रेऽथोइत्यस्य ओदतनिपातत्वेनप्रगृह्यत्वादसधि ।
जडवीयेति ॥ अधिदैवतप्रक्रमनिषेधाजडधर्माणामध्यात्मप्रकारनिषेधाजीवधर्माणाचा-
भाव प्रकृतवाक्ये ॥ तत्त्वकारवाक्येच विदिताजडात् अविदिताजीवाच्चतदन्यत्रिभ-
प्रकारकमिति स्पष्टपूर्वोभयधर्माभाव ॥ हेवायेति ॥ बृहदारण्यके श्रुत्याध्यायेमूर्ता-
मूर्तेमाह्मणालयेतृतीयब्राह्मणे “द्वेवावब्रह्मणोरूपे मूर्तचेरामूर्तच” इत्युपक्रम्य पृथिव्या
विभूतत्रयमूर्तं वाय्वाकाशात्मूर्तं मूर्तस्य कारण आदित्यगततयादृश्यमानभगवत्तेज
अमूर्तस्यकारणतत्रादृश्यमान पुरुरूपेति अधिदैवतप्रकारेणपचभूतान्युक्तानि । अधशरीरादि-
कमूर्तं प्राणमातराकाशश्चामूर्तं तत्कारणेचक्षुस्तदतरपुरुषौचेत्यध्यात्मप्रकारेणतान्युक्तानि
एवमधिदैवताध्यात्मभेदेनद्वेधास्तमष्टिम्यष्टिरूपाणिभूतान्युच्यते “अथातआदेशोनेति-
नेति” इत्युच्यते एतद्वाक्यमग्रे तत्रोपनिषयेवानुपदग्याख्यायते “नद्येतस्मादितिनेत्य
न्यत्परमसत्यधनामधेयं सत्यस्यसत्यमिति प्राणावेसत्यतेषामेपसत्य” इति ॥ इह
एतस्मादित्यत्र अस्मादितिपाठात्तर ॥ अथातआदेश इत्यत्राथशब्दोभिन्नप्रक्रमे पूर्वकार्यं
निरूपित इदानींकारणनिरूप्यत इति ॥ अत पूर्वोक्तरूपद्रयादेवोक्तमद्रय हेतुकृत्यवा
आदेश कार्योभ्याज्ञाप्यत्यप्रक्षणउपदेश नेतिनेति ॥ अत्रपूव वावशब्दस्यावधारणार्थं
तयापचभूतात्मकेमूर्तामूर्तद्वेवब्रह्मणोरूपेइतिसिद्धापचभूतकारकावमेवब्रह्मण्यापतति ॥
रसत्यकथनात्समरायित्वेनस्तान्मात्रत्वचापतति तदिदकमात्रेतिशब्दद्वयेननिषिध्यते ॥
इतिपूर्वप्रकारकप्रधान एतावन्मात्रचत्रह्यनेत्यर्थः । ननुकथमेवनिश्चीयतइत्याशकावारणाय
व्याख्यायते । तत्रप्रथमत्यनेतिशब्दस्यार्थमाह “नद्येतस्मादिति” इति ॥ न ब्रह्मपच
भूतप्रकारकनभवतिहि । युक्तचैतत् यतएतस्मात् एतदेतुकानितानि नहिकार्यकारण
योरेक प्रकारोभवति तत्तदसाधारणधर्माणामेदात् ॥ द्वितीयनेतिशब्दव्याचष्टे-“नेत्यन्य-
त्परमसि” इति । प्रहण्तावन्मात्रमगति किंतु अन्यत् अधिकपरब्रह्मास्ति । तथाच कार्यो-
साधारणलौकिकधर्मविरक्षणधर्मकसमवायित्वेऽपिकार्यादत्यधिकचब्रह्मणोरूपसिद्ध एवं
रूपनिरूप्यनामनिरूपयति-“सत्यस्यसत्य” इति । व्याख्यानवाक्येप्यर्थांतरशकारारणाय
नाम निषेक्ति “प्राणावेसत्यतेषामेपसत्य” इति ॥ प्राणतोतिप्राणा पूर्वोक्तकार्योणि वैनिश्चयेन
सत्यननुविबर्तरूपा ॥ अथवातत्रपूर्वाकरीत्यासद्रूपत्वाच्चद्रूपत्वाचप्राणा सत्य ॥ तेप्राणा
नामेपपरमात्मासत्यस्वरूपभूतइत्यर्थः ॥ तदतत्सर्वमुरसिकृत्यमाप्यप्रकाशचैकीकृत्यानुबद-
तितत्रद्वीनजावित्यादिना ॥ श्रुताविति ॥ अपिशब्दाद्याख्येयसूत्रेचतथेतिद्योतित ॥ हियसा-
दित्यादि ॥ अयप्रकृतवाक्यस्यैव सभाषितोर्योनूदित । एतत्सद्वहमिति । हियसादित्यादिना
अन्यभाक्तीत्येतेनानूदितपरव्याख्यानरूपसदेहमित्यर्थः ॥ अत्रप्रकाशेपरेशत्रिधानव्याख्यानानि
अवतरणेसगृह्णानामनिरूपणमवतारिततेप्येकव्याख्यानमिहानूद्यतादृश्यसदेहं निराकर्तुनाम
निर्वकीत्युक्त-पूर्वयुक्तीति । एवंसूत्रोक्ततत्प्रधानत्वादियुक्तीनामित्यर्थः ॥ अयंतइति ॥

माययाऽपद्वतज्ञानादित्यादिवस्त्यैर्माययान्यथाप्रतीतिरसुराण्यमेवोचितान्तुनारदार्दीनामहा-
भागवतानां मायामेतां तद्वतिवाक्यात् ॥ अतस्त्वादज्ञानासुपर्यनुमद्गृत्वा पुनरधिक-
माययान्यथाप्रदर्शनं नैव समञ्जसम् ॥ तस्माद्भूतैश्च गुणैश्च भूतगुणैः प्राकृतगुणैर्मायुक्ततया-
पूर्वदर्शनमेवमायिकं ॥ अतएव मायैव भूतगुणयुक्ततया ज्ञातुं त्वं नार्हसि किं त्वलौकिकत्वाभिन्न-
गुणकं ज्ञातुमर्हसीत्युक्तं ॥ यत्तु उपासनार्थमेव मायि रूपादिकल्पने तदप्येतेन निरस्तं,
उपासकानां दिवानां तत्प्रतीत्यसंभवात् ॥ किंचासौ तत्त्वादपीदमनुपादेयं ॥ न ह्यत्रैव सूत्रेणु-
ग्राहकमेकमप्यधिकरणमस्ति ॥ यदि सूत्रकृत्यामिष्ये चर्हि स्वप्नसृष्टाविव तत्करादौ माया
मात्रतानत्रस्फुटमेवावश्यत् ॥ अधिकं प्रकाशप्रहस्तादात्रवैषम्यं ॥

एतेन यत्तु उपासनार्थमित्यस्य खण्डनादिकमपास्तम् : अप्रत्यक्षेऽप्या-
काशे तलाद्यध्यासाच्चेत्यप्यसंगतं आकाशस्य प्रत्यक्षत्वात् ॥ अप्रावका-
शो विद्यते अत्र स्यात्तद्व्यसिति लोकव्यवहारः । न च आकाशसाक्षात्करो-
मीति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यं ; अवकाशं साक्षात्करोमीति प्रत्यक्षस्येष्ट-
त्वात् शास्त्रानुमित्यादेरभावेऽपि अवकाशमिलापस्तस्य प्रत्यक्षत्वं ग-
मयति एतेन (अपरोक्षे अभिलापनियमे प्रमाणाभावात् स्वर्गाद्यभि-
लापाभावप्रसंगाच्च) त्यादिकं प्रत्युक्तं ॥ तादृशनियमानङ्गीकारात् स्व-
र्गादौ शास्त्रादिना ज्ञाते मिलापसंभवात् ॥ चाक्षुषमात्रउद्भूतरूपस्य हेतु-
स्यमिति नियमस्तु न संभवति, अभावचाक्षुषेऽप्यभिचारात् । न च तत्रा-
पि स्वाश्रयविशेषणतासंबन्धेन रूपप्रत्यवेति कुतोऽप्यभिचार इति वाच्यं ;
विशेषणताया वटपटादिनिष्ठायाः किंचित्संबन्धावच्छिन्नाया एव दर्शने-
न निरवच्छिन्नविशेषणतायां प्रमाणाभावात् अप्रावेसति विशेषणतासं-
बन्धस्वीकारे तदवच्छेदकसंबन्धस्यान्यस्य वक्तव्यत्वापातात् किंच परं-
पर्यारूपस्य प्रत्यक्षहेतुत्वस्वीकारे अत्रापि प्रभादिनिष्ठरूपस्य स्वस-
मवापिसंयोगसंबन्धेन सत्त्वाच्चादृशनियमविरोधोद्भावनस्यासंगतत्वा-
पत्तेः ॥ यदपि (यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्येऽसिन् ब्रह्मरूपेऽव्य-
वस्थित इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चया) दितितदपि न-
प्रकृतोपयोगि न हि शाखावद्ब्रह्म प्रत्यक्षमित्याक्षेपे तादृशप्रत्यक्षत्वकथनं
योग्यं तस्यानुपयोगात् यदि शाखावद्ब्रह्म प्रत्यक्षमित्यभिप्रेतं तदाश्रयणा-
दीनां व्यर्थता स्यात् शास्त्रवैफल्यं च “परां चिन्तानि व्यतृणत्स्वयं भू-
रित्यादि श्रुतिविरोधश्च न च तादृशी श्रुतिर्निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽभावं
संसारिणामाहेति वाच्यं ; निरुपाधिकब्रह्मण्येवारोपस्यात्वं तत्संमतत्वेन-
तादृशज्ञानाभाव आरोपासंभवात् । न हित्व न भूतानि नामस्त्युपासना-
धिकारः येन ते पातज्ज्ञातमित्यारोपः संभाव्येत किंतु संसारिणामेव ते पां-

चतदज्ञातमित्युपासनार्थधर्मारोपइत्यौक्तिकमेव (उपहितस्यत्या-
ज्यत्वेइष्टापत्ति) रित्यप्यसंगतं त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात्
महावाक्येषुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वे-
नोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिजहल्लक्षणास्वीक्रियते येनोपहित-
स्यागइष्टःस्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्या-
गासंभवात् । ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्यैवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसा-
नमनुतेयेनाहुर्मनोमतं । तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न
तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात् । पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितम-
नोवृत्त्यविषयः मनआदिप्रेरयितुं तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्यत्वेनावुभू-
यमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकंतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चि-
दानंदंकारंउपासतेवैदिकोपासकाइति । तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमत-
तुद्वितीयेदंकारंनवदेदेव नेदयदुपासतइत्येतावतैवचारिताध्यात् केव-
लमनसाऽलभ्यस्यान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेत-
ज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्वदभिमतानस्यात् । नचचित्तशु-
द्धौशास्त्रेणतदर्थतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्नि-
ष्कामतयासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिग्रहोपासनया-
फलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथंतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिकं
स्यात् । नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादु-
पास्यस्याब्रह्मत्वंमेवश्रुतिसंमतमिति ॥

सद्व्याप्ते यनुउपासनार्थमित्यादिइतिसक्षेपइत्यंतं भागं निरस्यंति-एतेनयवित्या-
दिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसमवप्तितीत्यंतेन ॥ अयंभावः-मातंडे (श्लो० २२) अग्नैवशांकराः
प्राहुरितिकारिकाविग्रणस्थमेकदेशंकिंचिदेवभिन्नपाठमादायवत्तत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठा-
नस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेतदभावा) दिति-उदस्तत् ; आरोपेपरोक्षतायापूव-
दुपचरान् ॥ तदभावावतितरप्रत्ययोक्षारोपःसच्चायथार्थानुभवरूपः यथायथार्थानुभवे
प्रत्यक्षादिविभागोनतथासोयथार्थानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यंज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमानादि-
जन्यंपरोक्षमितितत्राशयेतत्तुं । अथपरोक्षस्यारोपइतियद्युच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरो-
क्षत्वंदुर्लभं, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिविश्वतश्चक्षुष्मादिकंकापिप्रत्यक्षं ॥
अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसो-
ऽवश्यमपेक्षितः धर्मावगमकमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेनुसविशेषतासावशेषतामा-
पयेत् ॥ तद्वतीत्यादशंयतिचेतिसूत्रंवद्विषयवाक्यजातंचत्वाप्येत किंचोपासनार्थधर्मारोपंव्रूये
उपासनानिचमनसेतिधर्माणामानसप्रत्यक्षविषयताउक्तव्या । तथासतिनात्रपरोक्षारोपः ॥
• मन्त्रनिधमानसप्रत्यक्षविषयतायाभप्यनूरीकारात्सादारोपपारोपप्लवः ॥ एतेन (आरोपस्य-
प्रत्यक्षत्वनिषेधेप्रमाणाभावाच्च) त्वपिनिरसं ॥ एवमुक्त्याप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

सहस्राक्षखण्डनम्

कर्मधारयस्यैवोपधनेनपट्टीतत्पुरुषसंभावनाचस्वप्नेवापात्ता ॥ यच्च (अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे
तलाद्यध्यासाद्ये) ति-तत्र; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनव्यवहार्यत्वात् ॥ अन्यथानीलमिदं-
गगनमितिभ्रमोपिनस्यात् भ्रमेप्रत्यक्षिघ्ननसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् सादृशप्रत्यये गगनस्य
विपर्ययतयाऽवगाह्याच्च ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनुनीलंगगनमिति ॥ इदंचगग-
नज्ञानंअनुमित्यादिरूपत्वाभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतव्यं ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकाश-
प्रत्यक्षं, अन्यथावकाशोयमित्याद्यभिलाषोनभवेत् ॥ नह्यवकाशोभूत्वांतरेकालादौवांस्तभंवि-
तुमईतिनचविश्यंतर्भावः कल्प्यः नीरूपायाअपितस्याअवकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअंते-
रणडावित्राद्वन्यायादाकाशस्यैवतदंगीक्रियतां वस्तुतश्चाविकावकाशमन्दिरमहोदधरकंदरदरदु-
नुमिवीणापणयाद्ययाधमभृतिषु महाप्रतिज्ञाद्वदानुमवादवकाशतत्त्वस्येन तत्तारतम्यानुभ-
वाद्यावकाशभाकाशरूपपुंसिञ्जतिर्नदीरूपः तस्याः शब्दगुणकल्याभावात् “प्रतिध्वनिर्वि-
द्यच्छब्द” इतितावकैरप्यंगीकाराच्च ॥ तच्च (अपरोक्षेअभिलापनियमेप्रमाणाभावात्स्वर्गा-
द्यभिलाषाभावप्रसंगाद्ये) ति-तत्र; ज्ञातेऽप्याभिलापनियमः स्वीक्रियतेनत्वपरोक्षमात्रे ॥
प्रकृतेअवकाशज्ञानंचतानुमितिः हेतोस्तस्यासिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानादवभावात् ॥ नापि-
शाब्दं श्रवणाजन्यत्वाच्चक्षुरादिव्रज्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणांतराणांप्रत्यक्षादिपुत्रि-
प्येयांतर्भाप्रत्यसाख्यपातंरक्तकणादादिवहुवादिसंमतत्वात् सादृश्यज्ञानाद्यऽनन्यत्वाच्च ॥
अतःपरिदोषाप्रत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनूरीकारेत्यज्ज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलाषवच्छिद्येतैव ॥
स्वर्गादिकंतुशब्दादिमानांतरावगतमितिनतत्राभिलाषोच्छेदः ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाप-

यत्तु उपासनायै धर्मारोपइत्ययौक्तिकम् नहिशावद्वह्यप्रत्यक्षं यस्मिन्नरूप्यतीधर्मआरो-
प्यते इत्युक्तम्-तत्र; प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभा-
वात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तलाद्यध्यासाच्च ॥
यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशाद्यभिलाषोच्छेद-
प्रसङ्गादिति-तत्र; अपरोक्षेऽभिलापनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गाद्यभिलाषाभावप्रसङ्गाच्च ॥
आकाशं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययात् आकाशंनपदयामीतिप्रत्ययाच्च चाक्षुषमाग्रउद्भूतरूपस्य
हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन्नब्रह्मरूपेव्यवस्थितइत्या-
दिश्रुतिस्मृतिभिः अस्तिघटः इत्यादिसत्ताद्यवगादिप्रत्यक्षेणच ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥
पराधिसान्निव्यतृणस्यबन्धुत्वात्तत्तत्सात् परापश्यतिनान्तरात्म्यमिति निरुपाधिकब्रह्मज्ञानाऽ-
भावंसंसारिणामाह अतएवोत्तरत्र-अथिद्वीरःप्रत्ययात्मानमैक्षदिति ॥ प्रत्ययात्मदर्शनमेवसाधन
विशेषसाध्यमिलाह ॥ यत्तुपहितस्य स्याज्यत्वेन पुनादिदवत्यागापत्तिरिति ॥ तत्तु इष्टापत्त्या
परिह्रियते ॥ अतएव नेदंयदिदमुपासते इतिसयतम् ॥ कथंतर्हि वज्ज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा
प्रापयिकज्ञानेनाऽपि चित्तशुद्धिः स्यादितिचेचित्तशुद्धौ नध्येवत्योपहितत्वाभावः; प्रयोजकृत्या
स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु ब्राह्मेण तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं तच्चेदिहाऽस्तितर्हि कथेन-
चित्तशुद्धिः स्यात् शास्त्रप्रतिपाद्यमेवहिफलं कमेणामुपासनाधीनांवहुमुचितं नतुयौक्तिकम् ॥
अतएवच प्रापयिष्वेथान्द्रायणादिभिर्निष्ठाप्रतया सम्पादितैरपि चित्तशुद्धिरिति संक्षेपः ॥

चतदक्षातमित्युपासनायंधर्मारोपइत्ययौक्तिकमेव (उपहितस्यत्या-
ज्यत्वेदृष्टापत्ति) रित्यप्यसंगत त्वत्सिद्धांतउपहितस्यत्यागाभावात्
महावाग्येषुभागत्यागलक्षणायाःसोयंदेवदत्तइत्यादिवत्सिद्धांतितत्वे-
नोपाधिमात्रत्यागेतात्पर्यात् । नहिब्रह्मलक्षणास्वीक्रियते येनोपहित-
स्यागइष्ट-स्यात् अतएवशाखाचंद्रदृष्टांतोपिविषमः शाखावद्विशिष्टत्या-
गासंभवात् । ननुउपास्यस्यत्याज्यत्वंश्रुत्येवोक्तं तथाचश्रुतिः यन्मनसा-
नमनुतेयेनाहुर्मनोमतं । तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतइतिचेन्न
तादृशश्रुतिभिरुपास्यनिषेधाप्रतिपादनात् । पूर्वार्द्धेनयत्प्रतिपादितंम-
नोवृत्त्यविषयः मनआदिंप्ररयितु तदेवब्रह्मत्वंविद्धि नेदंप्रेर्यत्वेनावुभू-
यमानंजीवात्मादिरूपंनविद्धि यत्प्रेरकतत्किमित्यतआह यदिदंसच्चि-
दानंदंकारंउपासतेवेदिकोपासकाइति । तदर्थः अनुपास्यत्वेऽभिमते-
तुद्वितीयेदंकारंनचदेदेव नेदयदुपासतइत्येतावतेवचारिताभ्यांत् केच-
लमनसाऽलभ्यस्थान्मनसानमनुतइतिसंगतंकिंचउपास्यस्याब्रह्मत्वेत-
ज्ज्ञानोपासनादिभिश्चित्तशुद्धिरपित्दभिमतानस्यात् । नचचित्तशु-
द्धौशास्त्रेणतदर्थतथाप्रतिपाद्यत्वंहेतुर्यथाप्रापंचिकचांद्रायणादिभिर्नि-
ष्कामतपासंपादितैरपिचित्तशुद्धिरितिवाच्यं; शास्त्रंहिब्रह्मोपासनया-
फलंप्रतिपादयति उपास्यस्याब्रह्मत्वेकथतदुपासनाच्चित्तशुद्ध्यादिक
स्यात् । नह्यचांद्रायणंचांद्रायणत्वेनाचरितंफलायालंभवति तस्मादु-
पास्यस्याब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमिति ॥

सहस्राक्षे यनुउपासनायंधर्मित्यादिइतिसक्षेपइत्यत भागं निरस्यति-एतेनयदिवत्या-
दिनाब्रह्मत्वमेवश्रुतिसंमतमितीत्यतेन ॥ अयभाव-मातंदे (श्लो० २२) अत्रैवशाकराः
प्राहुरितिकारिकाविवरणस्थमेकदेशकिंचिदेवभिन्नपाठमादाययत्तत्रोक्त (प्रत्यक्षारोपेऽधिष्ठा-
नस्यप्रत्यक्षत्वापेक्षायामपिपरोक्षारोपेतदभावा) इति-तदसत्, आरोपेपरोक्षतायाएव-
दुर्वचत्वात् ॥ तदभावंतितत्प्रत्ययोक्षारोप सचायथार्यानुभवरूप यथायथार्यानुभवे
प्रत्यक्षादिविभागोनतयासोयथार्यानुभवेऽप्यस्ति येनप्रत्यक्षजन्यज्ञान प्रत्यक्ष अनुमानादि-
जन्यपरोक्षमितितत्रशक्येतवक्तु । अयपरोक्षस्यारोपइतियशुच्येततदापिआरोप्यमाणस्यपरो-
क्षत्वंदुर्लभ, अन्यत्रप्रत्यक्षस्यैवान्यत्रारोपदर्शनात् ॥ नहिबिधितश्चक्षुष्मादिकक्षापिप्रत्यक्षं ॥
अथकथंचित्परोक्षारोपसाधनेऽपियेनप्रमाणेनारोपविषयस्यावगमस्तेनैवतदधिष्ठानस्यापिसो-
ऽवश्यमपेक्षित धर्मावगमकमानेनब्रह्मणोप्यवगमस्यस्वीकारेनुसविशेषतासावशेषतामा
परोत । त्वद्रीत्यादृश्यतिचेतिसूत्रतद्विषयवाक्यज्ञातत्वाध्येत किंचोपासनार्थधर्मारोपमूपे
उपासनानिचमनसेतिधर्माणामानसप्रत्यक्षविषयतावत्तय्या । तथासत्तिनात्रपरोक्षारोपः ॥
ब्रह्मणिचमानसप्रत्यक्षविषयतायाअप्यनूरीकारात्स्यादारोपधारोपप्लव ॥ एतेन (आरोपस्य
प्रत्यक्षत्वनियमेप्रमाणाभावाच्चे) त्यपिनिरस्त ॥ एवमुक्त्याप्रत्यक्षारोपपरोक्षारोपपदयोः

कर्मधारयस्यैवोपनेनपट्टीतत्पुरुषसंभावनाचक्षयमेवापाह्य ॥ यच्च (अप्रत्यक्षेऽप्याकारो
तत्ताद्यध्यासादे) ति-तच्च ; आकाशस्यमनोगोचरत्वेनव्यवहार्यत्वात् ॥ अन्यथानीलमिदं-
गगनमितिभ्रमोपिनित्यात् भ्रमंप्रत्यधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यकारणत्वात् तादृशप्रत्यये गगनस्य
विषयतयाऽवगाहाच्च ॥ आकाशाप्रत्यक्षेतुनीलमित्येवज्ञायेतनतुनीलेगगनमिति ॥ इदंचागा-
नज्ञानंभ्रानुमित्यादिरूपरगभावान्मानसप्रत्यक्षरूपमेवमंतन्यं ॥ किंचावकाशरूपेणाप्याकारं-
प्रत्यक्षं, अन्यथायकाशोयमित्याद्यभिलाषोपनमयेत् ॥ नह्यवकाशोभूतांतरेकालादौवांऽतमेधि-
तुमर्हतिनचदृश्यंतभावः कल्प्यः नीरूपावावपितस्याभयकाशात्मनाप्रत्यक्षांगीकारेअते-
रण्डविवाहप्राणादाकाशस्यैवचक्षुर्गीक्रियतां वस्तुतश्चाधिकावकाशमनिन्दरमहीधरकंदरदरदु-
ष्टमिधीणापपाशययाद्यप्रभृतिषु महाप्रतिशब्दाभुभवादवकाशवार्तम्येन तत्सारतम्यानुम-
याहावकाशाकाशरूपवृत्तिसिद्धयति र्भवीत्यर्थः तस्याः सन्दृग्गुणकत्वाभावात् “प्रतिष्यनिर्वि-
यच्छब्द” इतितावत्कैरप्यंगीकाराच्च ॥ तत्तु (अपरोक्षेभिलाषनियमेप्रमाणाभावात्स्वर्गा-
द्यभिलाषाभावप्रसंगाच्च) ति-तच्च ; ज्ञातेष्वभिलाषनियमः स्वीक्रियतेनद्वपरोक्षमात्रं ॥
प्रकृतैववकाशाज्ञानंनानुमितिः हेतोरुक्तमाप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानावेवाभावात् ॥ नापि-
शाब्दं ध्रुवणाजन्यवाच्यभुरादेर्जन्यत्वाच्च नाप्युपमित्यादिरूपं प्रमाणावराणांप्रत्यक्षादिपुत्रि-
ष्वेयांतमावस्यसांस्यपारतंत्र्यलक्षणत्वादियदुवादिंसमतत्वात् सादृश्यज्ञानस्यऽन्यत्वाच्च ॥
अतःपरिशेषाव्यत्यक्षमेव ॥ तस्याप्यनूरीकोऽत्यज्ज्ञातत्वादवकाशाद्यभिलाषपट्टिष्वेतैव ॥
स्वर्गादिकंतुदृग्वादिमात्रंनरावगतमितिक्तत्राभिलाषोच्छेदः ॥ अत्रसहस्राक्षेऽभिलाष-

यत्तु उपासनार्थं धर्मारोपइत्यधीतिकम् नहिभावद्वयप्रत्यक्षं यस्मिन्नक्षयतीतमैश्वरो-
प्यते इत्युक्तम्-तच्च ; प्रत्यक्षारोपेऽपिष्ठानस्य प्रत्यक्षत्वापेक्षायामपि परोक्षारोपे तदभा-
वात् ॥ आरोपस्य प्रत्यक्षत्वनियमे प्रमाणाभावाच्च ॥ अप्रत्यक्षेऽप्याकाशे तत्ताद्यध्यासाच्च ॥
यत्तु अवकाशरूपेण वस्तुसामर्थ्यादेवतस्य प्रत्यक्षत्वम् अन्यथाऽवकाशाद्यभिलाषोच्छेद-
प्रसङ्गादिति-तच्च ; अपरोक्षेऽभिलाषनियमे प्रमाणाऽभावात्स्वर्गाद्यभिलाषाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥
आकाशे साक्षात्परोमीलप्रत्ययात् आकाशंनपश्यामीतिप्रत्ययाच्च बालुपमानजडभूतस्मृत्य
हेतुत्वमितिनियमविरोधाच्च यत्तादात्परोक्षाद्वच्च सर्वप्रत्ययवेवेऽस्मिन्नप्रत्यक्षमेवस्थितइत्या-
दित्युतिस्मृतिभिः अस्तिषट्ठः इत्यादिसत्ताद्यवगाहिप्रत्यक्षेणच मन्नायः प्रत्यक्षत्वनिश्चयाच्च ॥
पराधिलानिन्यत्तुणत्सयन्मूत्ससात्तस्मात् परापर्यतिनान्तरात्मनिति निष्पाधिक्रमद्वयानाऽ-
मानंस्वसारिणामाह अतएवोत्तरत्र-अधिद्वैतःप्रत्यगात्मानमैकविति । प्रत्यगात्मदर्शनमेवसाधन
विशेषसाध्यमिहाह ॥ यत्तुपदितस्य ताज्यत्वेन पुनरदिवत्प्रमाणविततिरिति ॥ तत्तु इष्टावत्तया
परिधिष्यते ॥ अतएव नेदंविदमुपासते इतिसंगतम् ॥ कथंवाहं वज्रज्ञानेन चित्तशुद्धिरन्यथा
प्रापयिक्त्वानेनाऽपि चित्तशुद्धिःस्यादितिचेचित्तशुद्धौ लब्धेयस्योपहितत्वाभावाच्च ; प्रयोजकतया
स्वीक्रियते प्रमाणाभावात्, किन्तु आक्षेप तदर्थतया प्रतिपाद्यत्वं त्वेदिहाऽस्मिर्ताहं कथंन-
चित्तशुद्धिः स्यात् आक्षेपप्रतिपाद्यमेवहिफलं कर्मणामुपासनादीनामवकुमुचितं नतुयौक्तिकम् ॥
अतएवच प्रापयिक्त्वान्द्रावणादिभिर्निष्कामतया सम्पादितरपि चित्तशुद्धिरिति सङ्क्षेपः ॥

इति यत्कस्येऽभिलाष इत्येवमुदुहकिस्तुलेखादिप्रमादः ॥ यत्तु (भाकाशंसाक्षात्करोमीति प्रत्ययादि) त्यादितदपिरभसभं अवकाशंसाक्षात्करोमीति प्रत्ययात् ॥ अवकाशंनपस्यात्
 प्रत्ययाच्च ॥ सचाकाशानतिरिक्तइत्युक्तं प्राक् ॥ किंच चंद्रिकानिर्मलितमाकाशं पश्यति
 दशः पश्यामीत्यादिव्यवहारादाकाशप्रत्यक्षमसंदिग्धमेव ॥ अतएव श्रीभागवते (स्क १
 अ० १७ वा० २० श्लो० ४४) एवं शोभेति निर्मेधमित्यादौ तच्चाक्षुषं वर्णयते शोभायाश्च
 क्षरात् ॥ एवं अनार्यं ग्रंथेष्वपि स्वामिव जलं जलमिव खं इति कुवलयानंदस्योपमेयोपमोदाहरणे ॥
 जलमिवाकाशानिर्मलं दृश्यत इति वर्णयते ॥ कालिदासोऽपि ध्रुवं दशे (सं ३ श्लो ११)
 प्रतिप्रतीत प्रसवोन्मुखो प्रियाददशं काले दिवमभ्रितामिवेति गगनचाक्षुषं वर्णयति ॥ अतएव
 रोपित्वत्वं इकाव्ये-मेघावृतं निशिनभाति नभोवितारं इति तदेव निरूपयति ॥ मेघावृत
 स्वादाश्रयप्रत्यक्षं न भवतीत्युक्त्या तदनावरणे दिवाचप्रत्यक्षं भवतीति लभ्यते ॥ एवमन्यत्र
 प्रामाणिकप्रयोगाः प्रेक्षणीयाः ॥ यस्तु चाक्षुषमात्रं ज्ञतृरूपस्य हेतुत्वमिति नियम उक्तः स न
 संगच्छते; संयोगादिचाक्षुषे कर्मजातिचाक्षुषे च न्यभिचारात् ॥ न च समवायस्वसमवायिसम-
 वायान्यतरसंबन्धेन रूपवत्त्वनियामकमिति वाच्यं; समवायानभ्युपगमात् रूपचाक्षुषे चानि-
 चारानपीयाच्च ॥ न च द्रव्यचाक्षुषमात्रं प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इति वाच्यं; चाक्षुषमात्रं इति लो-
 कित्याधात् तार्किकसंमतद्रव्यवस्थायास्त्वयानिरासाच्च ॥ धूलिपटलाकर्पिचक्रानिराका-
 राविचाक्षुषे च न्यभिचाराच्च ॥ अद्भानुयायिनात्त्वयावमसि द्रव्यतायाः स्वीकारेण तच्चाक्षुषे-
 च्यभिचारोपि पिचार्यः, तत्र रूपोद्भवानुभवयोर्निर्णयशरणात् अतः पूर्वां कप्रतीतिबलेन
 तद्विषयप्रत्यक्षस्य प्रत्याख्यातुमशक्यतया लाघवाच्च चाक्षुषे च न्यभिचारोपि मूले दशितः ॥ न च तत्रापि स्वा-
 तांमान्यतल्लुकिनियमांगीकारेऽभावचाक्षुषे च न्यभिचारोपि मूले दशितः ॥ न च तत्रापि स्वा-
 धपविशेषणतासंबन्धेन रूपमस्त्येति वाच्यं; अनवच्छिन्नविशेषणतायाभसंभवात् ॥ अंबरेण
 दिशानां निमिरादेश्चाभावचाक्षुषे तेन संबन्धेनापिरूपस्याभावाच्च ॥ कथंचित्तरूपरूपसाधनेऽव-
 रिक्षचाक्षुषमप्यधुर्गुणः अतिरिक्ताभावादेव्यभावप्रतीक्षस्याधिकरणप्रत्यक्षापेक्षत्वाच्च ॥
 न च नियमशरीरे भावचाक्षुषमात्रं दृष्टिकल्प्यं; तस्मादाकाशं मानसचाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाच्च
 स्वयमेव गृहीयशो कथिवरणे भयतात्तारणाच्च ॥ तस्मादाकाशं मानसचाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाच्च
 अनयायात प्राप्तुमायिकनीलिमादिप्रतीतिर्न तु त्वदभिमतसंबन्धानि विंशेपेक्षानि विंशेपेक्षानि विंशेपेक्षानि
 कथमप्युपपद्यते ॥ यत्तु यत्साक्षादित्यादि निश्चयाच्च तत् तदपि न प्रकृतोपयोगि ॥ दृष्टान्ते शा-
 स्त्रार्थस्योदभयोस्तु त्वं प्रत्यक्षम् ॥ किंतु नारायणमरुणस्य वस्थानाभावेऽपि तत्र साऽऽरोप्यते ॥
 प्रकृतं चार्थं धीयदमप्युपासकानां प्रत्यक्षविषयाननुसारात् तद्वैतिदोषभापादिते प्रक्षणे-
 शानि प्रत्यक्षतायां धक्युत्पादेरनुपयोगि शानिनामारोपकत्वाभावात् ॥ ईक्षणधृत्यादेरहमि-
 स्वादिप्रत्ययपरत्वादेरपि न ह्यणश्चाक्षुषादि विषयगतत्वं सिध्यति ॥ अविभाविरोभावनतर्भाविनः पञ्चावयिका-
 रान्त्वतं ग्रान्मन्यमानस्तत्तमनं तत्परयनतरं भवन्मयदाश्वस्तीति प्रत्ययोपि भावविकारतयानम-
 राप्रत्यक्षतायां भविष्यति ॥ यद्विचारावशात्तदप्यमाणधर्मवद्भावप्रत्यक्षरमेवोक्त्युत्पा-
 दिना बोध्यत इति मन्त्रिद्वयार्थप्रामादं न सत्यं तत् सिद्धत्वात् तदर्थं धरणादि साधनोपदेयम्

हकमुत्साह्यादीनां वैफल्यं चापद्येत ॥ तथाचार्येणावरमाव्यादिप्रसिद्धाभाषणकः ॥ अं-
 चेन्मधुविन्देति किमर्थं पर्येतं वजेत् । इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ कोविद्वान्यत्रमाचरेदिति ॥ अकंते
 दिति पाठे अक्रोप्रहकोण इति वदन्ति ॥ एवं च साक्षात्कारफलकोपासनानामप्यनुपयोगात्कृतं
 तदर्थं धर्मोपदेश इति कल्पनयाऽपि ॥ किंच प्रज्ञाणः सर्वप्रत्यक्षत्वेऽप्योक्षाद्वाच्यव्याकोपः “पर-
 ज्ञानानि व्यनुगृह्यन् स्वयं भूत्वा सात्परादपश्यति नांतरात्मन्” इति कठतुर्यं बह्वीत्यवाक्यविरोध-
 श्रत्स्यात् ॥ तदर्थं स्तुत्यादीनां द्विधापि पराज्ञिपराकृत्यं विगच्छन्तीति पराज्ञि ॥ यतः स्वयंम्
 परमेश्वरः व्यनुगृह्यन् स्वसाक्षात्कारशक्तिहरणेन तानि हिंसितवान् ॥ तस्मात् पराद्वयहिः प्राप-
 चिकविशेषो नैव जीवसौः पश्यति ॥ अन्तरात्मन् परमेश्वरे स्थितविशेषांस्तद्विमान्पश्यति
 संदश इत्यादिभुक्त्यन्तरं स्तस्यादृश्यत्वात् ॥ अन्तरात्मन् परमात्मानमेव न पश्यतीत्यन्ये ॥ एवं च तद्व-
 र्माणामरोपितत्वं तत्तद्वातावत्प्रत्यक्षत्वं चेत्सुभयमपि विरुद्धम् ॥ अतएव “कश्चिद्दीर्घप्रत्य-
 गात्मानमैकदा वृत्तचक्षुरभूत्प्रत्यक्षम्” इति तदुत्तरार्द्धे कश्चिदुर्लभः पीरः योगादिसाधन-
 दुःखं सो वृत्तान्दी प्रतिलोतो वा हयितुमिन्द्रियाण्येतमुत्सानि कर्तुं समर्थः प्रत्यगात्मानं बह्वी प्रयो-
 क्य परमप्रत्यक्षत्वं प्राणीकृतवान् इदानीं चेक्षते ॥ यथा वृत्तचक्षुः पुनः प्राप्तमगवदनुभवशक्ति-
 कत्वाद्लौकिकचक्षुःकः भगवत्प्रवेशलक्षणमोक्षं चेच्छन् इति सर्वप्रत्यक्षाविपक्षत्वमेव गृही-
 त्वियते ॥ अग्रप्रत्यगात्मपदस्य निरुपाधिकग्रहपरत्वे वा वृत्तचक्षुरीक्षणीयतया संविशेषत्वा-
 पत्तिः, स्वप्नते दर्शनातिरिक्तमोक्षाभावात्तदीक्षकस्यास्मृतयेच्छाविरोधश्रत्स्यात् । किंच
 शास्त्राणामिगारोपो निरुपाधिकग्रहण्येवोपाधिभूतधर्माणाम्त्वयावाच्यो न तु सोपाधिके, अन्ना-
 रोपितोपाधेरवासंभवत् । यदि चोपासनाधिकारिणां सत्तारिणामनिरुपाधिकमप्रत्यक्षत्वं तद्वै-
 दोषस्तदवस्थपुनः ‘मद्राकिलभनेपरा आत्मासामाश्चमुनय’ इत्यादिमात्रसिद्धायाज्ञानोत्तरपर-
 भक्तेस्त्वया-नंगीकारेण तत्साक्षात्कारिणां ज्ञानिनामुपासनानुपयोगात् उपासनापेक्षाणां सा-
 क्षात्काराभावाच्च ॥ एवं चोपासनाप्यनिर्विशेषवादे उच्छिद्येरन् । एतेन परां चिदातीत्यादि-
 साध्यमित्याहं तन्निरस्तं ॥ यच्च यत्पुहितस्येत्यादि इति समतमित्यन्तं तदप्यसंगतं; तथा-
 सति पुत्रादिदिवेश्वरोपिवैराग्यमेव मुमुक्षोः कृतव्यतया त्वन्मत्तवदपि द्रियेत, न तु पासनाध्याना-
 दयः ॥ न च तत्त्वमस्यादिना तस्य हेयत्वसिद्धिः शक्या; तत्र भगवत्यागो गीकारादुपाधिमात्रस्व-
 त्यागसिद्धेर्विशिष्टस्यागासिद्धेश्च ॥ अतएव चंद्रवर्णिगुणस्य ज्ञानाय तान्त्रावदंशं तमुपहितं-
 विशिष्टेन त्याग्यत इति तस्मिन् शिष्टे दोषमान-शास्त्राचंद्रवर्णांतोपि महावाक्यविरुद्धः ॥ प्रसङ्गत-
 स्य हेयत्वांगीकारे हेयत्वावचनाचेति सूत्रव्याकोपः ॥ न त्रिपुत्रं यणवितेयणदेरिरेश्वरेप-
 णायामपि त्यागबोधकं किंचिद्विधा त्वमस्ति ॥ यदि क्वपि वेदे पुतादसार्थकं वा त्वमभ-
 विष्यन्न तर्हि सर्वं वेदज्ञाचार्यस्तथासूत्रमिष्यत् ॥ “तदेवमहत्त्वं सिद्धिनेदं पविद्रमुपासते”
 इति तत्तत्कारवाक्यस्य तु तत् निर्विशेषमेवमहत्त्वं ज्ञानी हि नेदं यत् उपासका उपासत-
 इत्यर्थो न भवति तच्छब्देन निर्विशेषपरमार्थयोगात् ॥ किंतु “यद्वाचानभ्युदितं येन
 वाग्भ्युद्यते” इत्यादौ “यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राण प्रणीयते” इत्यन्ते पूर्वाधर्मचक्रेष्वच्छब्द-
 द्वयेनोक्तमेव तदुपासमृश्यते ॥ तच्च वागादौ द्वियवलागम्यं वाच्यं न श्रद्धुः श्रोत्रप्राप्त्या नपेक्षतया-
 ऽभिवादनमननदर्शनश्च प्राणनकर्तुं यावाद्यनभादिकर्मकाश्चिदनुमननादिकर्तुं सर्वप्रेरकं

चसंविशेषमेव पूर्वमुक्तं ॥ अतः प्रथमेदं शब्देन संनिकृष्टस्ववागादेः प्रेर्यस्यैव परामर्शोऽचितो न
 तु शब्दस्य अप्रकृतत्वात् ॥ तावकार्थे च द्वितीयमिदं शब्दनैव ब्रूयादतो मूलोक्त एव वाक्यार्थः
 उपास्यंस्या ब्रह्मत्वे च तदुपासनध्यानादिना चित्तशुद्धिर्न स्यात् उपहितत्वस्य मायिकत्वात् ॥
 अथ मायिकस्यापि तस्योपहितत्वाभावश्चित्तशुद्धावप्रयोजकश्चेन्मायिकविशेषयुक्तपुत्राद्युपास-
 न्यानादिनापि साकुतो न स्यात् अधिष्ठानस्य शुद्धस्योभयत्र तौल्यात् ॥ मायिकविशेषाणां मोह-
 ह्रस्वमिति चेत्तदप्युभयत्र तुल्यं ॥ अथाविशेषेपि शास्त्रबलात्तदुपासनादितः फलं चांद्रायणा-
 देत इवेति चेत्चांद्रायणादिकलप्रदस्त्वैश्वर्यवत्फलमत इति न्यायात् ॥ नतु जडं चांद्रायणादिकं
 त्रिद्विधायकशास्त्रवाच्यतः फलं समर्पयति ॥ उपहितस्यापि मिथ्यात्वे तदुपासनादिफलं क. समर्प-
 येत् ? न तावदीश्वरः, अथ ह्यत्वात् ॥ नापि स्वयमेवोपासनादिकं, उक्ताधिकरणविरोधात् ॥
 अतः कथंचित्तशुद्धिः स्यात् ॥ किंच शास्त्रं ब्रह्मोपासनात् एव फलं बोधयति “तन्महद्वत्पुपासीत
 महान् भवती” त्यादीनस्त्वब्रह्मोपासनया ॥ न ह्यंचांद्रायणं चांद्रायणतया आचरितं निष्काम-
 मपि चित्तशुद्धिहेतुर्भयति । अस्माकं तु चांद्रायणादिकमपि ग्रह्यरूपमेव न तु मायिकमिति नास्मान्
 प्रति तथावक्तव्यं, किंच “तयथा यथोपासते तदेव भवति” इति बृहदारण्यकादिपुत्रग्रहण एव तत्त-
 दुपासरूपभावः श्रूयते ऽतोऽप्युपास्यस्य नाग्रहत्वं ॥ एतेन कथं तर्हीत्यादिसंक्षेप इत्यंतमपास्तम् ॥

यत्तु पाण्याद्यभावे आनंदमात्रपाण्याद्यभावः कैमुतिकन्यायसिद्ध-
 इत्यादिप्रलपितं, तत्तु पूर्वां कथुतिस्मृतिविरोधादुपेक्ष्य, श्रुतेर्मायिक-
 करादिप्रतिपादनपरत्वं तु पूर्वमेव निरस्तं तस्मात्तादृशश्रुतिभिः सर्व-
 विरुद्धधर्माध्ययत्वेनालौकिकत्वं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यते । तथा च श्रुतयः—
 “अपाणिपादोजयनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । अशरीरं शरी-
 रेऽप्यनवस्थेऽप्यवस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
 अनेजदेकं मनसोजवीयो तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् इत्याद्याः ॥

सहस्राक्षे विपक्षे बाधकमित्यादिनेतीत्यादि श्रुतिभ्य इत्यंतं भागं निराकुर्वति । यत्तु
 पाण्याद्यभाव इत्यादिनातिष्ठित्याद्या इत्यंतं ॥ अयमर्थः—पक्षेभ्यो के यत् (न हि सुखं
 संस्थानवदुच्यते) इति ग्रहणमानं दाकारत्वे बाधकमुक्तं—तत्र; प्राक्समर्पितायाः श्रुत्या-
 दिसंमतया सत्स्थानं दमूर्तिताया लौकिकप्रत्यक्षविरोधमात्रेण बाधस्यायोगात् ॥ अन्यथा
 लोकनिर्विपर्ययनिष्कारणं निरधिकरणं च ज्ञानं न दृष्टमिति ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणोऽपि सविषयत्वजन्य-
 त्वस्वातिरिक्ताधिकरणवृत्तित्वादिकं दुर्वारं स्यात् ॥ किंच सुरमपिलोके जडं स्वातिरिक्ताधि-
 करणकमंत. करणेनोपलभ्यमानं च दृष्टमिति ग्रहणिसुररूपत्वांगीकारे तत्पात्वमनपनोद्यं भवेत् ॥
 शास्त्रसिद्धस्य बाधः केवलमुच्यतां कथं इति चेत् तत्सिद्धाऽऽनंदादृक्तापि न वारणीया ॥ किंच
 दशमस्कंधे भूस्तुतौ (अ० ४० श्लो० २९) नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे ।
 पुरुषे तत्र धानाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ इत्यत्र “विज्ञानमेव मात्रामूर्तिर्यस्य तस्मै अत एव सर्व-
 प्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय” इति न्यायक्षणेन धीधारस्मिनाप्यनूरुपायामूर्तेर्ज्ञा-
 नात्मकत्वं न्यक्तमुक्तं ॥ अलौकिकेन ब्रह्मणि ज्ञानस्य संस्थानरूपे सत्यानंदस्यापि तदुक्तो न स्यात् ॥

अधिकतु साधितमधस्तात्-यत्तुपाण्याद्यभावेद्वत्यादि बोधयतीत्यतं तदप्यधिचारचारु ॥
 अर्शआद्यजतमप्यगदध्मनीकृत्वायविनोऽप्यभाववदन् किं ग्रह्याभास्यस्तुमुद्यतोस्ति ? ॥
 अथभासप्रधान सङ्गतिचेदवयवाभावादेवतदभाव सिद्ध्यति ॥ अवयव्यभासबोधकस्तु
 शब्दोपिरस्तुषोनास्तीतिफक्त्वा प्रस्तुतेऽर्थ ॥ यानिचनिषेधकानिवाक्यान्नुक्तानितेपुरौकि-
 काना पाचभौतिकाना स्वप्नेरकभिन्नानामेतेषामितिषेध सामान्यत पाणिपादशब्दोच्चारणे
 तेषामेवलोकदृष्टानामुपस्थिते ॥ लौकिकानामेवनिषेधइति तुतवापिसमम् ॥ स्वप्नमेतेषा-
 मलौकिकानामेवाभावात् ॥ विधीयमानानितरलौकिकान्येव ॥ यत्तल्लोकेभवनशालोक्दृष्ट-
 तदलौकिक ॥ नहिलोकेकापिकोपिचेतनोविश्वतश्चक्षुर्विश्वतोमुख सर्वत पाणिपादातो
 व्याख्यालोकित ॥ मनुतथापिसर्वथालोकाविरुद्ध बुद्धिकथकारमारोहतु यन्नक्ष्ण सर्वत्रैव
 पाणिपादादिसर्वाकारवैशिष्ट्यमितिचेदुच्यते ॥ व्यापकेयद्वाणि शतेपचाशदादिभ्यादेनसर्वा-
 कारशालितानविरुद्धा ॥ यथाशते तत्पयूनानवनयतिपर्यता सर्वाणपिसंख्यानिविशते । तथा
 व्यापकेस्वाभाविकसर्पधर्माश्रयेग्रह्याणि सर्वाण्यपिपरिमाणानि तत्तत्परिमाणका सर्वेव्याका-
 राश्चस्वाभाविका समाविशत्येव ॥ अतोयदपासकोयदा यामाकृतिभावयति तदातामेवा-
 कृतिमभिष्यक्तीकृत्वा तत्समीपनयति, तथयाययेतिध्रुते येययामाप्रपजतेतत्तयैवभजाम्य-
 हमितिभगवद्वाक्यात् ॥ (स्कन्ध ३ अ० ९ श्लोक ११) यद्यद्विद्यतदृणापविभावयति
 तत्तद्रूप प्रणयसेसदनुग्रहायेति तृतीयस्कन्धनवमाध्यायेग्रह्यास्तुतौ कथनाच्च ॥ अतएवामल-
 रूपध्रुति ससर्वनामासचसर्वरूप । अनतरूपोनतधीजितमन्युर्मयापह । नमोस्त्वनताप
 सहस्रमूर्तये इत्यादिकचसगच्छते ॥ इत्येतेचलोकपिकर्तृचिद्वस्तुनिसर्वत सर्वाकाराणि
 महाशिलामहादारुप्रभृतीनि ॥ तद्यथा-महाशिलायागवाभगजादय सर्वेऽप्याकारा सर्वत्र
 सन्ति ॥ अतएवयस्मात्तद्वशाद्वक्ताकृतिकादृदिधीर्षति, तर्हिभस्मावरापसारणेनसामेवततो
 ऽभिच्यनक्ति ॥ यदिचाभाकृतियदिचगजाकृतिमितरावायायामुद्दिधीर्षतितत्तामेवशक्नोतितत
 एवोदन्तुं ॥ एववारुवियाणादावप्यवधेय ॥ नचकारुणानिमित्तासानवत्रपूर्वमासीदितिशक्य,
 धातुरसेनेवसजलसृदादिचूर्णेनैववातत्रगवाताकृतेनिर्माणस्याभावात् ॥ किंतुशिलायाभंशा-
 वरापसारणेनकारणस्थितेवसाततोऽभिच्यत्केवकियते अतोभिच्यन्ममात्रेतरपुरुषपापारो-
 पसारणरूपोनतुनिर्माणम् ॥ तस्मात्सतिशिलाविषुसर्वत्रैवसर्वेऽप्याकारस्तदापरसेधरेतुतो-

विपक्षेवाधकमाह-गतोनहीति ॥ पाण्याद्यभावे आनन्दमात्रपाण्याद्यभाव कैमुतिक-
 न्यायसिद्धत्यभिप्रेत्याऽज्ञाऽभावमेवाज्ञाभावगिरदिति ॥ शुद्धाऽज्ञश्चन्द्रस्याऽर्शआद्यजन्ताह-
 दन्देनैकशेषेऽभावश्चन्देनममास ॥ तेनावयवावयव्यभावबोधकशब्देभ्यश्चल्यर्थ ॥ तथाहि-
 अपाणिपादोजवनोप्रहीतापरयलच्छु सशृणोलक्षण । अचक्षुष्मभोनमवाङ्मनोऽतेज-
 स्कमप्राणम् अक्षरीरशरीरेषु अप्राणीक्षमना शुभ्र नतस्यकार्यकरणचमिद्यते इत्याद्या
 धृतयस्यदभावबोधयन्ति ॥ अज्ञाऽभाव सर्वविशेषाभावापोरक्षक ॥ निष्कञ्चनिक्रियशान्त
 नचक्षुपादृष्टतेनापिवाचा यन्मनसानमनुते अनेजदेकम् । नेहानानास्त्रिक्रियन् नेतिनेती-
 त्यादिश्रुतिभ्य ॥

नतेस्यु ॥ इयास्तुविशेष प्रस्तारादेर्जडत्वादितराभिव्यञ्जकपेक्षा भगवास्तुज्ञानघन सर्व-
 शक्तिरभिव्यनक्तिभक्तिमतामभिमतान्स्वयमेवतास्त्राश्चाकारानिति ॥ भगवत सर्वत्र
 स्वाभाविकसर्वाकारताज्ञापनायैवगुसिंहावतरिस्तंभादाविर्भावोयुगपदुभयाकारधारणच ॥
 एतदेवाभिप्रेत्योक्ततन्नामसुध्रीमदाचार्यचरणै ॥ महानुभाव साकार सर्वाकारप्रमाण-
 भूरिति ॥ एवच स्वाभाविकसर्वाकारशालितया अपाणिपादइतिश्वेताश्वतरवाक्यस्वाति-
 रिक्तपाणिपादादिराहित्येऽपितदनपेक्षसर्वत्रिकगमनादानादिस्वाभाविकसर्वकर्मत्वबोधक ॥
 अतएव सर्वकर्मतिशोद्विष्यविद्याश्रुतिः ॥ नतुनिर्विशेषतासाधयितुतदीष्टे जवनत्वादिविरो-
 धात् शबलपरस्वेपाण्यादिनिषेधायोगाच्च ॥ किंच निर्विशेषपरस्वे एतदुत्तरार्द्धे “सवेतिवेद्य”
 इतिवाध्येत, येद्यजगतोविषयैरूपतयातस्य तज्ज्ञानायोगात् ॥ शबलपरस्वेतु “नचत-
 स्यवेत्ता” इतिपीड्येत, तस्याप्यवेदने उपासनाऽसम्भवापातात् निर्विशेषेऽनेनपाण्यादेनि-
 षेधस्यासिद्धेश्च अरूपवत्सूत्रविचारेप्रागुक्त सर्वकर्मतिश्रुत्यर्थस्त्वेकदेशिबाद्यौडुलोमिकाश-
 कृत्स्नादिसमतोनतुग्यासामिप्रेत । सिद्धातेतुस्वभावतः सर्वाणिकर्माणियत्रेत्येवार्थस्तत्रैवाभि-
 माधिकरणेषुदर्शित ॥ यच्च बृहदारण्यकपञ्चमाध्यायाष्टमब्राह्मणस्थमचक्षुष्कमश्रोत्रमित्या-
 दिवाक्यमुक्त तदपि लोकवदतिरिक्तभौतिकचक्षुरादिनिषेधक उक्तयुक्ते ॥ नतुनिर्विशेष-
 तासाधक तत्रैवाप्रेत्युच्चद्राकाशभूमिसर्वकालनद्यादिप्रशासकत्वादीनलौकिकविशेषानुक्त्वा
 समासौ “तद्वापतदक्षरगार्ग्येऽदृष्टदृष्टऽश्रुतः श्रोत्रऽमृतमृत” इत्यादिनाऽतिरिक्तचक्षु-
 श्रोत्रादिनिरपेक्षद्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्यलौकिकधर्माणामाकाशोपादानतायाश्चकथनात् ॥ अस्थू-
 लादिवाक्यमधिकत्वप्रेक्षितविय्याम ॥ कठद्वितीयबह्वीत्य “अशरीरशरीरप्वनवस्थेप्वव-
 स्थित । महावविमुमात्मान मत्वाधीरोनशोचति” इतिवाक्यमपिस्वातिरिक्तानवस्थभौतिक
 शरीरमात्रनिषेधक नतुस्वाभिध्माकाराभावसाधक अनवरूपश्रुते । छादोग्यतैत्तिरीयादिपु
 “मनोमय प्राणशरीरोभारूप सत्यसकल्पकाशात्मा ॥ आकाशशरीरमह्य” इत्यादि-
 श्रवणाच्च ॥ नापिनिराकारत्वंतत् सिध्यति, आशरीरवाक्यात्पूर्वं “अणोरणीयान्महतोम-
 हीयान् ॥ आसीनोदूरप्रजति” इत्यादिश्रवणात् ॥ अन्वयवहितोत्तरमचि “तस्यैवमात्मा
 वृणुततनूत्वा” इतिवतुमत्वश्रवणात् ॥ अग्रेग्रहक्षत्रभोगाज्ञानाच्च ॥ “अप्राणो ह्यमना
 शुभ्रोक्षरात्परत पर ” इतिद्वितीयमुद्रकप्रथमखड्वाक्यमपिजीववत्कार्यरूपप्राणमनआदि
 वैशिष्ट्यतत्त्वनिषेधति अन्वयवहितोत्तरमचि “एतस्माज्जायतेप्राणमन सर्वेन्द्रियाणिच” इति
 प्राणादीनातत्कार्यत्वकथनेनतत्सत्तादृशप्राणादिमत्तानुपपत्ते ॥ नतुसर्वथानिर्विशेषतापर
 पूर्वोत्तरमत्रयो कर्तृत्वादिश्रावणात् उत्तरमत्रादग्रिमएवमत्रे “अग्निमूर्धाचक्षुषीचद्रसूर्यौ
 दिश श्रोत्राग्निरवृताश्चवेदा । वायु प्राणोहृदयविश्वमस्यपञ्चापृथिवीहोपसर्वभूतातरात्मा”
 इतिरूपोपम्यासाच्च ॥ नचारोपितवदितिवाच्य, औपचारिकस्यप्रकृत्यादावपिसम्भवेन अदृश्य
 त्वाधिकरणविरोधापातात् ॥ न्तस्यकार्यमितिश्वेताश्वतरवाक्यतु मित्रकार्यस्यजीववत्कर्तव्य-
 स्यचतद्वदिन्द्रियादेश्चनिवारकमितिनिर्णीतप्राक् ॥ एतेनैव (अंगाभाव सर्वविशेषाभावोप-
 रक्षक) इत्यपान्त ॥ निष्कलनिष्क्रियमिति बृहदारण्यकवाक्यतु लोकवदिन्द्रियादिपरत-
 क्रियाप्रतिषेधक निरवयवत्वनिरजनत्वाम्यातत्रैवसेतुत्वादिकथनाच्च ॥ निष्क्रियमितित्वशुद्ध ॥

दुग्धस्यदधिभाव अतएवदुग्धाधिभिर्नदध्युपादीयतेऽतोदधोविकार-
 त्वदुग्धस्यचविकारित्व अत्रतुसुवर्णार्थिभि सुवर्णपरिणाम कुडला
 दिरुपादीयते नतुत्यज्यते तस्मिन्तात्त्विकान्यथाभावाभावात् ॥
 कितुविकारोऽत्रवाचेवारभ्यते अतएव “वाचारभणविकारोनाम
 धेय’ सितिथुतिरपिसगच्छते ॥ संगच्छतेचदधिदुग्धशुक्तिरजता
 दिदृष्टातमप्रदर्श्यसुवर्णकटकादिदृष्टातप्रदर्शनमतएवविवर्त्तवादादयो
 नश्रुतिसमताइतिनिश्चीयते ॥ पूर्वाकारपरित्यागेनाकारातरापत्तिस्त
 न्नदृश्यतइतिसंगतम्, पूर्वाकारत्यागाभावात् ॥ अन्यथासुवर्णव्यव
 हारोनस्यात् ॥ तस्मात्सुवर्णस्याविकारित्वमेव ॥ एवमेवब्रह्मणोप्य
 विकारित्वश्रुतिसंमत ॥ किंचसुवर्णस्यविकारित्वमेवत्वदभिमततदा
 ब्रह्मणोपिविकारित्व त्वन्मतेपिकुतोनस्यात् । नचब्रह्मणिनविकार किं
 तुमाययैवप्रतीयते इतिवाच्य एवसतिदृष्टातवेपम्यस्यात्, सुवर्णादी
 नामायाऽन्यथाभावस्याभावात् तत्रापिमाययैवचेद्रूपेतदासुवर्णस्या
 विकारित्वबलादापतित ॥ सुवर्णत्वेनज्ञाने नेदकटकमितिप्रतीत्यापत्ति
 श्च ॥ तस्माच्छुद्धस्यसुवर्णस्ययथाकटककुडलादिभावस्तथेवब्रह्मणोऽ
 पिशुद्धस्येवजगद्रूपतासिद्धौशुद्धाद्वैतमेवश्रुतिसमत । एतेनकिचेत्या
 दिक प्रलापोऽपास्त ॥ यच्चअहिकुडलादिदृष्टातेनेतरविकारिवैलक्ष
 ण्यसपादनप्रकार यथासर्प स्वेच्छपाहिकुडलाकारतागत नविकारी
 तथाब्रह्मयाससूत्रैर्निरूपितम् इतित्वदुक्तो नसगच्छेते)त्युक्त-तत्र,
 नहिविकारिवैलक्षण्यमात्रसपादनार्थोऽयप्रकार किंतु भक्तसाक्षा
 त्कारस्योभयविधत्वादुभयविधब्रह्मेतिनवक्तव्य वस्तुशान्त्येवनिर्णय
 कर्त्तव्यइतिपूर्वपक्षआह “उभयव्यपदेशात्त्वहिकुडलवत्” । तुशब्द पूर्व
 पक्षव्याचर्त्तयति । नेयकेवललोकदृष्टातेनयुक्त्याचाब्रह्मस्वरूपनिर्णय
 कर्त्तुंशक्यते, तथासतिशास्त्रव्यर्थमेवस्यात् । अत्रदिदर्शनातरादयमेव
 विशेषोयद्वेदादेवब्रह्मस्वरूपज्ञानप्रमितिरूपनलौकिकप्रमाणेस्तज्यायैर्वा
 उपचारनिवृत्त्याद्यौततात्पर्यप्रापनार्थमेवास्यशास्त्रस्यप्रवृत्ते तच्चजन्मा
 धिकाद्यधिकरणपदशास्त्रयोनित्वादित्यनेननिर्णीतम् ॥ अतोवेदमतरेण
 स्वरूपस्यतच्छेदध्यानवगमात्कथस्वरूपशक्त्यानिर्णय स्यात् । वेदेतु
 उभयव्यपदेशोस्तिउभयोर्विरुद्धधर्मयो र्यपदेशउभयव्यपदेशस्तस्मात्
 यत्रैवास्थूलदिवाग्न्येनिर्गुणत्वेनव्यपदिश्यते तत्रैवाकाशओतश्चप्रो-
 तश्चे” तिकथनात्पर्यगुणजनकानतगुणवत्ताऽपिपीड्यते तथायत्र
 शारीरेब्राह्मणे “सपपनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते” इत्युच्यतेत
 त्रापि“सवाभयमात्मासर्वस्ययशीसर्वेस्येशान” इत्यादिकपूर्वमुच्यते ॥

“सवाप्यमहानजआत्माज्जादोवसुदान” इतिचतदनंतरं ॥ एवंयत्र
 “यदेकमव्यक्तमनंतरूप” मित्युच्यते तथैव “विश्वतश्चक्षुस्तविश्व-
 तोमुख” इत्यादिचोक्तं धर्मविधिद्वारातन्निषेधद्वाराचनिरूपकार्णा-
 मध्यएकस्योपजीव्यत्वमंतरंगत्वमन्यस्योपजीवकत्वंवहिरंगत्वमिति-
 निर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवाक्ययोस्तुल्यचलत्वादुभयरूपमेवब्रह्मस्वरूपं
 यद्युभयलिङ्गग्रहातदासंराधनसिद्धानांसर्वेषांतथैवप्रकाशेत ननुकंचि-
 त्प्रतिकथेच्चिदन्यंप्रत्यन्यथाअतएकंयस्तुकथमनेकधाभासतेतत्रहेतुर्वे-
 कस्यः। नोचेद्दर्शनस्याप्रामाण्यमितिशंकायादृष्टांतेनसमाधिमाह-
 अहिकुंडलवदिति ॥ यथासर्पःकजुरनेकाकारकुंडलश्चभवति तथाब्रह्म-
 स्वरूपंसर्वप्रकारंभक्तेच्छयातथातथास्फुरति यद्यपिसर्पःस्वेच्छया-
 तथातथाभयतिब्रह्मसुसाराभकभक्तेच्छयेतिवैषम्यं तथापिसंराभक-
 स्यतादृशेच्छोत्पत्तौतादृशतादृशकलदिस्सैवप्रयोजिकेतिनवैषम्यं ॥
 इयंप्रुक्तिःप्रमाणश्रुतदृष्टेविरुद्धशास्त्रसंभेदेनव्यामुग्धस्यसमाधानाय-
 व्यासपादैर्दशिता ॥ किंच यथाशरीरादीनांविषयभेदेनतथात्वं एवं-
 ब्रह्मणोपिभक्तभेदेनतथात्वं ब्रह्मणस्तत्तद्रूपभयनंतुतद्रक्तचक्षुर्मनो-
 विषयेतद्रूपस्यप्रापणं ननुकरणं ॥ अतःसर्वविरुद्धधर्माधयोभगवनि-
 तिप्रतिपादितं ननुविकारित्वंप्रदशितं ॥ अतएव यथासर्पःस्वेच्छयाहि-
 कुंडलाकात्तांगतः नविकारस्तथाब्रह्मव्यासैः सूत्रेनिरूपितमतिकथ-
 नमपिसंगच्छते ॥ किंच यथाकामधेनोःसकाशादनेककाव्योत्पत्ताव-
 पिनतस्याविकारित्वमत्वंचब्रह्मणोपिनविकारित्वं नचधेनोर्निमित्तत्व-
 मेधनोपादानत्वमितिवाच्यं उपादानस्यान्यस्याभावात्तज्जन्यपदार्था-
 नांतर्हिक्किमुपादानंवक्तव्यं ॥ विनाप्युपादानं काव्योत्पत्तिश्चेद्-
 टाद्यर्थनियमतोमृदाशानयनेप्रवृत्तिर्व्याहन्येतजगतोपिविमैवोपादन-
 मुत्पत्तिसंभवेनब्रह्मणउपादानत्वेनश्रुतिसूत्रयोः प्रतिपादनप्रयासो-
 विफलःस्यात् ॥ तस्मादन्यस्योपादानस्याभावाद्धेतुरेवोपादानं निमि-
 त्तंच ॥ तथाप्यविरुद्धैव ॥ तथा ब्रह्मापीतिबोध्यं ॥ एतेन
 (धेनोर्निमित्ततयाऽप्रकृतित्वेन) त्यादिकंनिरस्तं ॥ एवंमणेरपियथा-
 विविधाकारत्वेपिनविकारत्वं सामर्थ्यविशेषात्तथैवब्रह्मणोपिविविधा-
 कारत्वं नचविकारित्वम् ॥

सहस्राक्षे इदानीं सुवर्णस्येत्यादिं तत्प्रत्युक्तमित्यंतं भागदूषयन्ति-यदपिसुवर्ण-
 स्येत्यादिना नचविकारित्वमित्यंतेन ॥ अत्रेदंबोध्यम्-ब्रह्मपरिणमवादस्य “तदात्मान-
 ऽस्त्वयमकुस्त” इत्यादिश्रुतिशततः (अ० १ पा० ४ सू० २४) “आत्मकृतेःपरिणा-
 मात्” इत्यादिसूत्रवत् सिद्धत्वात्कंबलुत्तया विकारित्वापादनस्मयात्वंनमशक्यं;

“नैपातक्रेणप्रतिरापनेये” तिकठश्रुते । सूत्रकृतापिद्वितीयस्यप्रथमेतर्काप्रतिष्ठानस्योक्तत्वात् महाभारतेचनवर्षणितर्कोप्रतिष्ठ स्मृतयोविभिन्नाइतिस्मरणात् भीष्मपर्वणि अलौकिका-
स्तुयेभान्नताल्लक्रेणयोजयेदितिस्मरणाच्च ॥ अचिन्त्या खल्वितिपाठातरम् ॥ किञ्च यद्वाह-
क्यत्प्रमाण तेन निश्चितेत्तस्मिन् केवलयुक्त्या तद्वर्मेत्यतस्वरूपस्यवाग्वाध कर्तुंशक्य ॥
यथारूपरहितेष्वाकाशादिपुष्पशर्भाभावेस्पर्शवत्सुपृथि-यादिरूपसत्त्वेन च वायौस्पर्शवत्त्वे
रूपराहित्यतद्वाहित्येस्पर्शवत्त्ववानस्यादित्यशक्यशक । मत्तमेदात्प्रत्यक्षेणानुमानेनवातत्रत-
यात्त्वस्यनिश्चयात् ॥ तथा “नगृह्यतेचक्षुपानापिवाचा ॥ अप्राप्यमनसासह” इतिप्रत्य-
क्षाद्यविषये “तत्त्वौपनिषदपुरुषपृच्छामि” इतिशृङ्गहारण्यकपञ्चमाध्यायस्थशाकल्यब्रा-
ह्मणश्रुत्या (अ० २ पा० १ सू० २७) “श्रुतेस्तुशब्दभूत्वात्” इतिसूत्रतश्चयेदैक-
समधिगम्येग्रहणि उक्तप्रभृतिश्रुतिसूत्रै अहसर्वस्यप्रभव अन्यत्वाद्यक्त्य सर्वा घटस्य-
मृत्क्षेवपर परमादित्यादिसृष्टतिपुराणैश्चपरिणाम्युपादानताया “अविनाशीवाभरेयमात्मा”
(अ० ४ पा० ४ सू० १९) “विकारावतिचतथाहिस्थितिमाह” भानद्वमात्रमवि-
कारमनन्यदन्यत् सत्तामात्रनिर्विकारमिरीह इत्यादिश्रुतिम्यायपुराणैरविकारतायाश्च
सिद्धतयानान्यतराश्रयेणेतरापराकर्तुंशक्या ॥ एतेन ग्रहिलतयाहेन्नोविकारित्वादेरऽपिग्रह-
णपरिणामित्वेनविकारितादाकानिवारिता । वस्तुतस्तुसुवर्णमपिनैवविक्रियते ॥ विकारोहि
तात्त्विकोऽन्यथाभावइतिसर्वसमत् ॥ अत्रतात्त्विकपदसुवर्णादे कटककचकादिभाषेपिसुवर्ण-
त्वानपगमेनतत्परिणामेऽतिप्रसंगवारणाय ॥ अतोदुग्धादेर्दध्यादिरूपतयापरिणतिरेवविकार
तत्रदुग्धत्वाद्यपगमात् ॥ अतएव पयस्कामेनदधिनोरीक्रियते ॥ हेमकामेनतु कनकश-
फलकटकहचकस्वस्तिकादिकसकलमपिस्वीक्रियते ॥ तथाचायमामकचितामणौसग्रह -

इदानीं सुवर्णस्याऽविकारित्व कामधेनोमणेरपि इतिशुद्धादौतेकेविविधकार्याकारिता-
सद्भावेऽपिनिर्विकारत्वं युक्त्या खण्डयति-सुवर्णवदिति ॥ यत्तु वस्तुतोविविधाकारप्रक्षेपि-
त्वन्मत ॥ तस्मिन्स्वगमते सुवर्णवद्विकारि स्यात् ॥ नच परिणतेर्नविकारत्वमत सुवर्ण
नविकारीतिवाच्यम्, विकारोनामधेयमितिश्रौत-यवहारविरोधात् । नच यस्मिन्विकार
सोऽविकारीत्युपपद्यते विरोधात् ॥ किञ्च पूर्वोक्तारपरित्यागेनाकारान्तरापत्तिस्तदृश्यते तथापि-
चेदविकारित्व स्वीक्रियते उत्पत्तिविनाशयो संतोरपिनित्यत्वस्वीक्रियेततस्मादर्धाङ्गीकारे
शब्दापलापसाप्युक्तत्वादीधरस्य विकारित्वस्यादेव ॥ एकरसतायानित्यतायाश्चाभाव स्यात् ॥
त्वन्मते रूपान्तरापत्तेरेवानित्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ अयथा घटादेरप्याविर्भावतिरोभावयोरेव
सत्त्वेन तार्किकसमतविकारितायास्त्वन्मते काप्यभावेनेधरेऽहिकुण्डलादिदृष्टान्तेनेतरविकारि-
वैलक्षण्यसंपादनप्रकार यथा सर्प स्वेच्छयाऽहिकुण्डलाकारतां गत नविकारी तथा ब्रह्मव्यास-
सूत्रेर्निरूपितम् इतित्वदुषो नसगच्छेत् ॥ सर्वाणि तैजसान्यविकृतानीति स्वगुरुक्षितु भवानेव-
स्वीकृतानान्य उच्यविरोधात् ॥ धेनु कामधेनु ॥ एतेन कामधेनोरनेकवस्तुप्रतापपि यथा
तस्मानविरुतिरेवमीधरस्याऽपीतिमुत्रोपिन्युक्त प्रत्युक्तम्, धेनोर्निमित्ततयाऽप्रवृत्तित्वेनेधरस्य
प्रवृत्तित्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् ॥ धेनुर्मणेरप्युपलक्षिका । एतेन सुवर्णस्याऽविका-
रित्वकामधेनोर्मणेरपीति यद्विविधाकारसद्भावेऽपिनिर्विकारत्वमुक्त तत्प्रत्युक्तम् ॥

विकृताविकृतत्वान्यापरिणामोद्विधामत । विकृतसत्परिणमेत्कारणकार्यरूपत । नपुन-
कारणारमत्वविकृत सोभिधीयते । दुग्धादधिपथानाजपुनरुग्धनजयते । कार्यारमनापरिणमेत्
कारणत्वविकारितत् । पुन कारणरूपत्वमेवोविकृतउच्यते । नानामूपाविरूपेणरतपरिणा-
मिहिमयेतदेवचातेपितपुन साद्विलापने । असौवेदातसिद्धात शुद्धात करणक्रिय परि-
णामोद्भाविकृत साक्षाच्छ्रुत्यादिसमतइति कटकादौभेदव्यपदेशस्तुवाद्यापारब्ध ॥ अतएव
“वाचारभणविकार ” इतिसमत ॥ विददीकृतचप्राह सुपर्णस्याविकारित्वादेवतद्वैव
“यथासौम्यैरुनलोद्मणिनासर्वलोद्ममयविज्ञातस्यात्” इतिदष्टात ॥ अन्यथात्वसमत-
दष्टातानपहायविकारापादकरष्टातश्रुति किमितिववेत् । वाम्बस्यपूरापरभार्गाचपरस्पर-
विरूपेताम् किच तत्रदष्टातीकृतसृष्टोद्गादिकपरिणाम्येवनतुत्तयादिवम्भूम्यलोद्मया-
देरधिष्ठान ॥ अतोपिग्रहण परिणामित्वमेव श्रुतिसमत ननुधित्तवाद ॥ अन्यथानि-
सदिग्धश्रुतिरजतादिकमेवरष्टातीवृयात् ॥ ननुसुतराविरुद्धमृदादिकम् ॥ दष्टातयति
नुतदेवनतुकापिखदभिमसकिंचित् सर्वत्रश्रुतिपुतादशदष्टातानामेसत्वेपिवियतवापव
तासातात्पर्यमिति कल्पनानु वाम्बस्यममकाभावाज्जिर्मैलेव ॥ परिणामित्वानादरेचअ-
मित्रनिमित्तोपादानवादोभज्येतेव । ततश्च अनेकश्रुतिविपुल ॥ नचाधिष्ठानोपादानतया
सत्सिद्धि , अधिष्ठानस्योपादानतायाएवमनोराज्यविद्वन्भित्तयात् ॥ शुक्त्यादौरजतादे सम-
वायेनविद्यमानत्वाभावात् ॥ समवायस्तुरैपासेऽस्यदर्शनेतादात्म्यमेवेत्यन्यत्रवित्तर ॥
अनुपादानत्वादेवघटककादिकामेनमृत्तिकाकनकादिकमिवरजततैलधत्तादिकामेननहिशुक्ति
रज्याद्युपादीयते ॥ नापिघटादीदशेनमात्रेणमृदाद्युपादानकत्वमिवरजतादिवर्शनेनतत्र
शुक्त्याद्युपादानकताग्राम्यते नचप्रकृतपिग्रहोपादानकत्वकार्यदर्शनादनिर्णयमितिशक्य ॥
अस्तिभातिप्रिये सच्चिदानन्दोपादानकतायानिणयात् ॥ किचयस्योपादाननियमेनतत्पुव-
तस्योद्भवोदष्ट ॥ रजतादिकतुशुक्त्यादिकमवरेणोद्भति ॥ तन्नयातिश्चत्रयुससीसकुरुविद
विशेषादावपिभवति ॥ नापिग्रहणोऽधिष्ठानतायोधककिचिदधिधुतिवाक्यमुपलभ्यते ॥
उपलभ्यतेतुपरिणामयोधकान्येव तानिचाधिकानिरक्षयते ॥ एतेन यनुवस्तुतद्व्यादिविरो-
धावित्तमतप्राप्त ॥ यद्विचताविरूपदमपहावान्यथाभावएवविकारइत्युच्यते तदापिसुवर्ण
स्यनविकार कटकाकृतमुपमृच्छरुचकाकृतेनिर्माणेपिसुवर्णत्वस्योभयग्राप्यनपायात् ॥ नहि
रुचक कटकस्यकार्यमिातवर्दातेनविकार स्यात् किंतुसुवर्णस्यकाय ॥ किच तथासति
सर्वमज्ञणोविकारोदुर्बार तत्रविवतरूपान्यथाभावसत्त्वात् ॥ नचातीर्तितक सदस्यदोष
चेतनस्यग्रहणएवतथाप्रतीतसत्त्वेनविकारानुपरमात् ॥ नचाविशोषहितस्यैव तथाप्रतीत्या
नदोषइतिवाच्य उपहितत्वायान्यन्यथाभाररूपतयाविकारत्त्वात् नचयसिन्विकार
सोविकारीत्युपपद्यते इतित्वयैवकथनात् ॥ नचोपहितत्वमपिनस्त्येवेतिवाच्य, मोक्षसाध
नानातुपदेशकशास्त्रगुर्वादध्यात्मक्यप्रसंगान् । एवसति तावकानाविमर्षो मत्प्रवचन
प्रयास ॥ एतद्व्याचात्स्वरूपदनिवेशोसुवर्णादिकमाविकारीति तद्ग्रहणप्यविकार्येव ॥ यनु
(पूर्णकारपरित्यागेन आकारात्तत्पक्षिखरदइयत्) इत्यादि-तत्र, स्वापोचरमुपवेशने-
पूर्णाकारपरित्यागेपिविकृतइदानीमयपुमानित्यभिलाषाभावात् ॥ अस्याकतुष्टकरुचकाया

काराणा हिरण्यभाविर्भावतिरोभावावेनेतिनकोपिचोद्यावकाशः ॥ नचाकाराणाध्वसादिक
कल्प्य, मुहुरनेकधाशयनोपवेशनोत्थानादावनताकाराणामनतप्रागभावध्वसकल्पनेमहा-
गौरवात् स एवाय शयनाद्याकारइति प्रत्यभिज्ञानाच्चेतिदिक् ॥ एतदेवाभिप्रेत्यमूले पूर्वाकार-
परित्यागान्नावादित्युक्त ॥ किंच कृत्वादिभावेपिसुवर्णपदार्थत्वमक्षतम्यवहित्यते ॥ “जा-
त्याकृतिव्यक्त्य पदार्थ” इतिचतुर्लक्षण इत्यप्येकायुक्तिरित्याशयेनोक्त ॥ अन्यथेत्यादि
एवसुवर्णस्याविकारित्वमेव तत्तदाकाराणा तत्तद्वपदेक्षाना चकारणमतत्त्वमेवाभिप्रेत्यप्रवृत्त
श्रौतसुवर्णदृष्टातस्त्ववोपपन्नद्वहेणपुस्फुटीकृत ॥ ययाएकादशस्कन्धेऽष्टाविशे (श्लो० १९)
यथाहिरण्यसुकृत पुरस्तात्पश्चात्सर्वस्यहिरण्यमयस्य ॥ तद्वद्वमध्येन्यवहार्यमाण नानापदेक्षैर-
हमस्यतद्वत् इति ॥ द्वादशस्कन्ध चतुर्थे (श्लो० ३०) यथाहिरण्यबहुधासमीयते नृभि
क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एववचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकेर्जनैरिति ।
नत्प्रस्माभि कपोलकल्पनयामुवर्णदृष्टातीकियते ॥ अतोदृष्टातस्यप्रमाणसिद्धत्वात्तस्यविकारि-
रिवेतवापिप्रह्लाणेतदापत्ति ॥ मायाध्रयणेनतुदृष्टातासर्गात् ॥ तत्रापितदाध्रयणेसुवर्णस्या-
विकारित्वसिद्धि ॥ एवमपिनिर्विकारेष्वाविकारागीकारात्तान्नोत्पत्तिमतिनित्यताणीकृति-
प्रसंग ॥ एतावता किंचपूर्वत्यादित्यादेवेत्यतनिरस्त ॥ यच्चएकरसतायाइत्यादि ॥ व्याप्यत्वा-
दित्यत तदपिमदपिहितमतिमूलक ॥ किमिदमेकरसत्वनाम ॥ सार्वदिक वस्तुतत्पकरूपत्व-
मुत्पन्नप्राप्रतीतेरप्यविपक्ष्य ॥ नद्वितीय ॥ प्रपचप्रतीत्यातवाप्येकरसताभगप्रसंगात् ॥
भाष्येत्त मन्मतेवस्तुत सर्वदासर्वप्रसर्वाकारमेव स्वाभिन्नस्वाभाविकसर्वधर्मविशिष्टमेव
महार्हातीति नैकरसत्वाभाव । कार्यप्राकारादिपरिच्छेदतत्तन्मात्रधर्मैकत्वादित्यप्यस्तुवि-
चित्रशक्तिकस्यभगवत्तच्छ्रयात्तत्रप्रतीयमानातिरिक्तसर्वाकारधमाणातिरोधानमूलक ॥
अतएवप्रह्लाविदासदासर्वप्रतादृशमप्रतीति प्रमारूपोपपद्यते ॥ एतावतानित्यतापिनिरा-
याथा ॥ सर्वपारूपाणामप्रह्लाण्येवसत्येनतत्रतत्तन्मात्ररूपाविभायनचरूपातरापत्तेर-
भावात् ॥ यदिपूर्वमविद्यमानकार्यरूपपश्चादापन्नमित्युच्येत तर्ह्यधैवैनादिकप्रक्रिया-
पातादसत्कार्ययाद स्यात् ॥ नचसोस्तसमत ॥ अतोनास्माकतथा ॥ रूपातरापत्तेर-
यानित्यत्वमप्यप्यमितितुनवयवश्रम, नापिताकिकादयस्तथाप्यासिचदति ॥ पितृपाक-
परोपरानपार्थिवपरमाणूनां रूपातरापत्तापितपामनित्यतानगीकारेणप्यभिचारात् ॥ अत-
कल्पसमतयेप्यासि ॥ नन्वहमेतथामन्येकिमन्येपामपेक्षयेतिचेत् ॥ त्वन्मतेनुरूपमात्र
मनित्यत्वरूप्याप्यमितिमत्तम्य नतुरूपातरापत्तेरवतत्त्वम् ॥ नित्यस्वरूपवतस्तवाप्रसिद्धत्वात् ॥
इदमिप्प्येनभ्यासिस्वीकारात् ॥ यच्च अन्यथेत्यादिमगच्छेतेत्यतं तनुपरमतपरमतत्त्वात्
यथोपमितसिद्ध ॥ लोऽदुग्धादेर्द्व्यादिभावेविकारस्याप्यस्मदनुमतत्वात् ॥ नचैरमविरूढ
परिणामयादभग शक्य तदुग्धादेरेवविरूढपरिणामोऽग्न्यादिभावावदशाया ॥ प्रह्लाणस्तुसर्व-
मविरूढ मण्यपित्वाकारात् ॥ अतोऽलोऽद्व्यादेरेवपुन प्रवृत्तिभाव सयस्यजगतस्तु
पस्तुता प्रह्लाभात् प्रतिमधरेमपद्यतण्य “यत्प्रयत्यभिमतानि ॥ पूणमेवावशिष्यते ॥
भवानेक शिष्यनशेषमश ॥ (अ० २ पा० ३ सू० १४) ‘विषयंयेनतुक्रमोऽवतप-
पद्यत’ इत्यादिभूतान्स्थान्त्याप्य ॥ अतोऽदुग्धादेर्न्यायेनसमाविष्टविकारपारणायापीधरे-

हिकुडलदद्यात् सूत्रतोपन्यस्त सगच्छतएव त्रिसूत्रेताधिकरणे (अ० ३ पा० २ सू० २७)
 “उभयप्यपदेशात्वेहिकुडलवत्” इति सिद्धातसूत्रस्य पूर्वोत्तराधिकरणसंबन्धोमुख्योद्देशस्तु
 सराधकानुभवगोचरानेकमल्लाकाराणां यास्तवतास्थापनरक्षणमूले भाष्यप्रकाशय तत्रैव
 सगृह्णन्ति सम्प्रयोगेदक्षित ॥ एतेनैवचप्रपञ्चरूपतयानानाकारैः परिणतावप्यधिकारितानिर्धा-
 रिताभवति ॥ एतदेवोपसिद्धयमूले नद्विविधरिवैलक्षण्यमात्रसमादनायोऽयप्रकार इति
 मात्रपदमुपात्तं । युक्तचेतत्, उभयोरिरुद्धधर्मयोन्यपदेशाच्चुतिपुनिरिगुणत्वेनानतगुणत्वेन
 चपरिणामित्वेनाविकारित्वेनच एवविधविरुद्धधर्मातरेष्वकथनाच्चतत्रोक्तोभयलिङ्गमल्ल
 एकस्याधिकारितयाऽनेकाकारत्वेदद्यात्सहिकुडलवद्वितीतितत्सूत्राशयात् ॥ एतच्चमातृद-
 टीकाविद्वन्मदनानिदुसुकुट ॥ अतएवसूत्रेसामान्यतउभयप्यपदेशोहेतुकृत ॥ प्रकाशे-
 न्यतरवाक्यस्योपजीव्यतातरगतत्वकल्पनस्याशक्यस्यकथनेन “एतेपदेविधेपदेन्येवपिडभ
 यरूपेणव्यपदेशात्” इतिव्याख्यानेनचपरिणामित्वाकारित्वादिवोधकमास्यानामप्यग्रस-
 ग्रह स्फुटमेवोद्दिष्ट ॥ तस्मात्तथासर्वं स्वेच्छयेत्तिसृष्टिप्रकरणस्याऽपिमातृदकारिकानिरव-
 धार्थव ॥ अस्याकारिकायाभ्यासौ सूत्रेनिरूपितमितिपाठेपिभ्याससूत्रेनितित्वकयोर्लक्षक्यना
 प्रवृत्तसूत्रार्थकथने । युक्त्यावेति ॥ ध्रुत्यननुकूलमाकेवलौकिकयुक्त्या ॥ यत्रैवास्पृष्टेति ॥
 बृहदारण्यकप्रथमाध्यायस्याष्टममाह्वणे ॥ यत्रशरीरेति । तत्पक्षाध्यायस्यचतुर्थमाह्वणे ॥
 यद्यपि “संप्रपेतेतिन्यासमा” इतित्रास्यतत्रैवाध्यायेद्वितीयद्राक्षणेपिप्रकथ्यते ॥ नस्ति-
 यत्रत्रापिद्वितीयनिरूपणतथाप्यत्रोदात्रिहीर्षित पूर्वापरवाक्यसदर्थश्रुत्यर्थप्राप्तोपप्रद्वारी-
 रमाह्वणइतिपदद्वयप्रकाशकारकमिहचानुदितम् । एवमत्रिति ॥ तैत्तिरीयेनारायणप्रपाठके ॥
 मर्यादकभक्तेच्छयेति ॥ इदं (अ० ३ पा० २ सू० २४) ‘अपिसराधनेप्रत्यक्षातु
 मानाभ्या’ इतिपूर्वाधिकरणसिद्धातसूत्रमलम् ॥ प्रमाणधुतरदृष्टि ॥ अप्यक्तायाधि-
 करणोक्तं प्रमाणे ध्रुत ॥ साधनसिद्धैर्दिव्यचक्षुरादिप्रमाणैरेष्टेऽनुभूते मक्षणीत्यर्थ ॥ शरीरा
 दोनामिति ॥ अत्र “लोकपिशरीराव करणादीनापरस्परविरुद्धव्यापारकत्वादीनिविषय-
 भेदेनैकस्मिन्नपिक्षणेप्रतीयते” इतितत्सूत्रस्याप्येवमल्लण्डभयार्त्तत्वेदद्यात्ततरत्रस्य-
 प्रकाशाप्येवतनुवद्विस्सगृहीतव्येय । “वत्तद्वपु प्रणयते” इतिगर्भस्तुतिवाक्येप्रणय
 ननुप्रणसाप्रणयनादिवत्प्रणमेव, नतुनिर्माणमित्याशयेनाहु ॥ मल्लणस्तच्चदित्यादि । यथा
 संप्रवृत्ति । यथासर्वं हि प्रसिद्धं स्वेच्छयाविविधकुडलाकाशत्राप्रप्तोपि न विकारीभक्तति
 तयामल्लस्येच्छयासराधकृच्छाविशेषजनकतत्तत्परदित्सारूपयाबहुस्यामितिचतुभयनेच्छया
 वातत्तत्राकारप्रकाशयदपिनविकारिभवति ॥ इत्यन्यासौ प्रकृतसूत्रेनिरूपितमितिमातृदकारि-
 काय ॥ पूर्वत्वणस्याधिकारितायानिणयात् तद्वद्भक्ताद्विधितरथातुप्यपिसासमवत्येये
 तिसयतैरसामभिवृत्तत्वभाष्योक्तं सर्वैरवबिद्वद्भिर्ज्ञादियते ॥ एतेन सर्वाणीत्यादिपरोधा
 दित्यतमपिदोत्तर ॥ यत्तुयेनुरित्वावित्प्रत्युक्तमित्यतत्तुमूलएवविनादवयाप्रत्युक्त, तेन
 जन्माद्यस्यनोन्वयादितिश्लोकमुचोषिम्या “यथाकामयेनो कल्पयुक्षात् ॥ चिंतामणेर्मत्रा-
 देश्वजायमाना पदार्थादस्यतनदितेविकृताभवति” इतिश्रीमदाचार्यादितिरनाहुलैव ॥
 सहस्राक्षोपेक्षितानुसुबोधिनी महाभारतेनमस्कधादिपुराणभागेषुचसहस्राक्षंनसत्का-

रावसरेजमदग्निधेनो सकाशात् विश्वामित्रसत्कारावसरेयसिष्ठधेनो सकाशाच्चविविधवस्तु-
 स्पादोर्वर्णितः ॥ विश्वामित्रनीयमानायास्तस्याश्वरोमतः शस्त्रपाणिम्लेच्छाणोत्पत्तिर्निरू-
 पिता ॥ तत्रचालौकिकप्रभावशालिन्याधेन्वाण्वोपादानतासिद्ध्यति, नतुतत्रतेषामुपादाना-
 तरनिरूप्यते ॥ अतोधेनोरभिन्ननिमित्तोपादानतैवभारतादिसमता ॥ एवदेवतत्प्रभृ-
 तीनामपितथात्वरपुराणतत्रादिपुद्गलव्यम् ॥ विस्तरभयाद्भारतादिवचनानितुनोदाह्रियते ॥
 तस्मात् धेनुप्रभृतिवद्ब्रह्मण प्रकृतित्वमविकृतत्वचनिर्बाधः ॥ तस्योपादानत्वाभावेभूयानु-
 पनिषद्भागोवाधितार्थः स्यात् ॥ यथा—वृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणेभात्मज्ञानादिभि-
 र्सर्वविदितं” इतिप्रतिज्ञायतज्ज्ञानकिप्रकारकमित्याकाक्षाया “ब्रह्मतपराऽद्याद्योन्यत्रात्म-
 नोब्रह्मवेद” इत्यदिना “सर्वतपराऽद्याद्योन्यब्रह्मण सर्वं वेदे” इत्येतेनवाक्यसप्तकेन
 प्रपञ्चेभात्मभिन्नत्वमोक्षाभावरूपपराभवप्रदर्श्य “इदसर्वंयद्यमात्मा” इत्येतोपसंहारे-
 ज्ञानप्रकारदर्शनेनसर्वस्यात्माभेदोदर्शितः ॥ सचसर्वस्यात्मोपादानकत्वमेवगमयति ॥
 तत्रैवपुरुषविधब्राह्मणे “आत्मैवेदमग्रभासीत्” इत्युपक्रम्य “ससर्वंभवति” इत्येतेन
 ब्रह्मणएवप्रपञ्चरूपेणभवनमाज्ञातः ॥ छादोग्येपचमेप्रपाठके “सर्वंखल्विदमब्रह्मजलान्”
 इतिसर्वस्यतदुपादेयत्वमेवोक्तं तत्रैववनवमेसनस्तुमारसवादे “आत्मैवेदसर्वं” इतितत्राप्य-
 ग्रेभारमनएवप्राणाकाशादिभावभाविर्भावतिरोभावौचधाधितौ ॥ तत्राप्युपादानत्वमेव
 सिद्ध्यतिउपादानातराधारणात् ॥ एवतत्राष्टमेप्रपाठकेप्रतिज्ञादृष्टाता सदेवसोम्येदमि-
 त्यादिकचानुसंधयः ॥ तैत्तिरीयेऽपि “आत्मनभाकाशः सभूतः” इत्याद्युक्त्वाकेवलनिमित्त-
 ताभ्रमवारणाय “तदात्मानं स्वयमकुरुतस्मात्तत्सुकृतमुच्यतेइति” इत्युच्यते ॥
 एवसर्वास्वप्नुपनिषत्सुसृष्टिनिरूपणस्थलेप्रायेणस्पष्टविद्भ्रम्यमानचेदमस्त्येवेतिदिक् ॥
 किंच ब्रह्मण प्रकृतित्वप्रतिषेद्धुमिच्छतिभवान् ॥ सूत्रकारस्तुकठरवेणतदुक्तत्वाद्युहेतूप-या-
 सेनसाधयतीतितन्मनोर्थोऽपार्थः ॥ तथाच प्रथमस्यचतुर्थेपचसूत्रमधिकरण (सू० २३)
 “प्रकृतिःअप्रतिज्ञादृष्टानुपरोधात्” इत्यादि ॥ तत्रमायापरपर्यायाया प्रवृत्तेरेतन्मवायि-
 त्वब्रह्मण कण्डनिमित्तरामस्तिवतिपूर्वपक्षेइदमुच्यतेप्रकृति उपादाननिमित्तचकारादाधारा-
 दिकच यत्रयेनयत्रोयस्येत्यादावुक्तं ब्रह्मैव ॥ कुत ? एवस्तस्येवप्रतिज्ञादृष्टातयोरनुपरो-
 धात् ॥ छादोग्यवृहदारण्यकमुठकादिषु “येनातुतधुत इदसर्वंविदितं ॥ विज्ञातेसर्वं-
 सिद्विज्ञातभवति” इत्याद्यायेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा “यथासोम्यैरुनमृत्पिडेन”
 इत्यादयः “यथाधुनुमुहेर्हन्ममानस्य” इत्यादयः “यथोर्णनाभिः सृजतेगृह्णतेच” इत्या-
 दयश्चदृष्टातान्दर्शनोपरुद्ध्यन् ॥ यदिब्रह्मणएवोपादानादिसर्वविधकारणतास्यादित्यर्थः ॥
 प्रपञ्चितनुप्राणोवेदः ॥ कार्यस्यविततत्रब्रह्मणोविपरीतोपादानत्वचरारयितुतत्रैवहेत्वतरमाह-
 (सू० २४) “अभिध्यापदेनाच” इति ॥ “सोकामयतबहुस्याप्रजायेयेति” इत्यादी-
 सस्यैवबहुभयनाभिध्यानेनबहुभावधारणात् ब्रह्मैवप्रकृतिः ॥ चकारात् “इदसर्वंयद्य-
 मात्मा” इतिसर्वस्यात्मत्वधारणाच्च ॥ अथवा “सर्वंखल्विदमब्रह्मजलानितिज्ञातउपा-
 सीत” अत्रसर्वस्यमभवेतत्तत्रोत्पत्तिस्थितिलयात् हेतुत्वेनोक्तत्वात्सर्वस्यमभ्यवयवमिध्यान
 विधीयते ॥ चकारादेकत्रेनैवसर्वेनेत्यादिभुक्तारपितथा अतोमहैवप्रकृतिरित्यर्थः ॥

लिङ्गमुक्त्वाधुतिमाह (सू० २५) “साक्षाद्योभयाग्नात्” इति ॥ साक्षाच्छ्रुत्यास्मृत्या
 चतस्यप्रकृतित्वमुच्यते । कुत ? उभयोः सृष्टिप्रलययोस्तत्तत्प्राधान्यात् ॥ शिल्पकमवा-
 हणादिकथाया “आकाशादेवसमुत्पद्यते आकाशप्रत्यक्षर्याति” इत्यादौ ‘अहकृत्स्नस्यजात-
 प्रभवः प्रलयस्त्ये’ त्यादौचततत्त्वोद्भवस्तत्रैवैत्यश्रूयते ॥ इदतत्परिणामत्वव्यवधानेपद्यते ॥
 सर्वत्र वाक्येषूपचारवारणायह—“आत्मकृते परिणामात्” (सू० २६) इति
 “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इत्यत्रात्मनएवजगद्रूपेणकृति स्वसैवकर्मकर्तृभावश्रूयते ॥
 सा चप्रकृति परिणामात् ॥ अतः सुवर्णादिवद्द्रव्यैवाविक्रियमाणप्रकृति ॥ एतेनपरिणाम-
 यादएवसूत्रकारमिश्रेण सिध्यति ॥ परिणामशब्दस्यकठरवेणोपादानात् भ्रमविवर्त्तादि-
 शब्दानासूत्रेण व्याप्यकथनाच्च ॥ क्वितंवाद्दस्तदमिश्रेण इति तु कल्पनामात्र ॥ शुक्र-
 शोणितसनिपातजन्यशरीरवस्तुतत्त्वकारणत्वाभावमादाकथ्य तेष्वपिमूलकारणत्वंतत्त्वैवाह-
 (सू० २७) “योनिश्चद्विगीयते” इतियोनिश्चकारात्कृतांचपरमात्मैव ॥ द्वियुक्तनिद-
 ‘सर्वेषोऽस्य, आकाशादेव, आनदाद्देव” इत्यादावन्यन्यावर्तनेनात् ॥ “कर्तारमी-
 ‘शपुष्पजस्योनि, यज्ञतपोनिपरिपश्यतिघीरा” इतिमुद्रकादिपुतयैवगीयते । तस्मात्तत्त्वैव
 परिणामप्रादानत्वं निमित्तत्वमाधारत्वात्केचैतिसिद्ध ॥ किंचद्वितीयस्यप्रथमप्रादेऽपि
 (सू० ४) नविलक्षणत्वादित्यादित्रिसूत्रेतीयसिद्धधिकरणेजगद्द्रव्योर्गोर्लक्षण्येपि वृश्चि-
 फगोमयादिवत्कार्यकारणभावसमर्थं, (सू० ७) असद्विविचेत्येवादिपञ्चसूत्रचतुर्थे
 असत् कारणानिरासेनप्रमाणएवतत्त्वत्त्वमुपपाद्य, कृणादादिवादानामपरिग्रहेकेनसूत्रे-
 णोक्त्वा (सू० १३) भोवत्रापत्तेरित्येकेन कटककुडलादिपरिणामितौल्य पुनर्द्रव्यित्वा-
 द्विसूत्रतदन्यत्वाधिकरणकार्यस्वप्रधानन्यत्व सत्यत्वचसाधयित्वा, (सू० १७) असद्व-
 पदेशादित्यादिचतु सूत्रकार्यस्यासत्त्वतानासत्पुर सरतदेवप्रतिपाद्य, (सू० २१) इतर-
 न्यपदेशादित्यादित्रिसूत्रेचेतनस्यकारणत्वेमासान्दित्याकरणाविरोधान् “पादोऽस्यविधा
 भूतानि” इत्यादीद्रष्टव्यादिव्याप्येषुचक्षुषण कार्यापेक्षमाधिक्यसिद्धे केशप्रसाधननखनि-
 कृतनादिन्यायेनपरिहृत्यतत्रैववदति—(सू० २३) “अश्मादिवचतदनुपपत्ति” इति ॥
 पार्थिवरत्नविद्येपेहिरीमर्णिकयसत्त्वाधारणपापणानाम् । अद्विपदात्पलासधक्कचदमादी-
 नाचयथोष्णीचत्वनयेजीवसादात्राविद्येपेपिप्रज्ञादिस्यारतातानामुष्नीचत्वे ॥ अतोपासुक्त-
 दोषलोपपन्नदुर्लभ्य ॥ एतत्तत्त्वपित्रह्यपरिणामवाङ्मयसिद्ध ॥ अत्रप्रचक्षुषणएवसर्वेष्टिध
 कारणत्वलोकेसूत्रकुलालादिवादितरकारणापेक्षारणाय (सू० २४) “उपसहारदर्श-
 नावेतिचेदक्षीरवद्वि” इत्यादिपदसूत्रमधिकरणमात्रध्व ॥ तत्रात्रसूत्रययाक्षीरकारणातरान
 पेक्षमेवदधिरूपेणपरिणमतितायाप्रज्ञापि स्वयमकुरुतेत्वादिश्रावणादितिसाधित इतरनिरपेक्ष
 परिणाममात्रक्षीरदृष्टावेनतुविकारित्वे ॥ सोऽपिप्रवचनसूत्रक्षीरस्यदृष्टातीकरणात्तत्त्वप्रति-
 पत्तिदर्शनायेहानुपात्त श्रोतृबोधसौकर्योपयोगिन श्रोतृनृक्तसप्रतिपन्नार्थस्यैवदृष्टातत्वात् ॥
 क्षीरवत्प्रासादाभातचलाद्यपेक्षायामिकारस्वव्याख्यायाह—(सू० २५)—“देवादेवदपिदोके”
 इति ॥ यथादेवऋषिपितृभृत्तद्वद्वतरनिरपेक्षएवसृजति स्वयंबुरुपाश्चभवतिवचतेधिक्रिय
 तेतथात्रह्यापिस्वतरतिरेपेक्षमविवृतचेत्यर्थ ॥ अत्रादिपदात्त्वित्वाभागेकामधेन्यादयोपि-

संगृह्यते अतएवसमुच्चयार्थोपिदाब्दः एतेनापिसहस्राक्षोक्तं सर्वप्रत्युक्तं ॥ तत्तत्रतृतीयेसूत्रे
कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषमुद्भाव्य चतुर्थेऽनुतिबलात्तन्निस्स्यपंचमेसर्वानुपपत्तिपरिहारायविचित्र-
शक्तिकत्वं ब्रह्मणि साधयित्वापष्टेन्यथापरपक्षस्याप्यनुद्वरणीयादोषाः सूचिताः अतो ब्रह्मण एव-
निमित्तत्वमिव परिणामित्वमपिसिद्धमेवेत्यलं प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या ॥ तदेतत्सकलमनुसंधा-
योक्तुं मूले-तथैव ब्रह्मणोपिविविधाकारत्वं न च विकारित्वमिति । यदि च ब्रह्मणः शुक्तिवद-
धिष्ठानत्वं सूत्रकृदभिप्रेष्यत्तर्हि क्षीरं देवादीन्वा दृष्टं तत्तयानैव न्यरूपयिष्यत्तेषां परिणामि-
त्वात् द्ध्यायधिनष्ठानत्वाभावात् ॥ किंतु शुक्त्यादिकमेवावश्यत्वातोपि परिणामवाद-
एव तत्संमतः सिध्यति ॥

किंच त्वन्मते ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्वीकारात् “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति-
पेधति ततो ब्रवीति च भूय इति सूत्रविरोधस्तत्र प्रकृते गाग्युपक्रांते प्रभेय-
वेतावत्परिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मा निपेधति
प्रतीतस्यैव हि निपेधात् अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रति-
पाद्यते ॥ ननु वेदोका ब्रह्मधर्मानिपेक्षं शक्यं ते, कुत एतद्व्यगम्यते तत्राह-
ततो ब्रवीति च भूयः यस्मिन्नेव वाक्ये पूर्वं निपेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्त-
मेव विधत्ते “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा-
न्नविमेलिकुतश्चन” इति वाक्ये ज्ञानकारणा प्राप्तिरुक्तं न मुखेन पूर्वादिज्ञानं
निपिध्योत्तराद्वै तद्विधत्ते एवमस्थूलवाक्येपि “अवागमनः असुख”
मिति प्रशासनकारणनिपेधमुखेन प्रशासनं निपिध्य एतस्यैवेत्यादिना
तद्विधत्ते एवं सर्वधर्मनिपेधमुखेन वेद्यत्वं निपिध्य “एतद्विदित्वा”
इत्यादिना तद्विधत्ते ॥ तथा “न तद्विश्रोतिकं चने” तिव्याप्तिं निपिध्या “काश
ओतश्च प्रोतश्चे”त्यनेन तां विधत्ते । तथा च कर्मणि व्यक्तिभेदेन षोडशि ब्र-
ह्मणा ब्रह्मण्यधित्येप्येकस्मिन् ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासि-
तृत्वादीनां विकल्पस्याशक्यवचनत्वात् ॥ वाक्यस्या बोधकत्वापत्त्या त-
न्निवृत्त्यर्थं लौकिकं निपेधति अलौकिकं तन्धर्मं विधत्ते इति व्ययस्थामंत-
व्या इत्यलौकिकधर्माश्रयत्वेऽपि निर्विशेषत्वविरोधात्तादृशसूत्रविरोधो
दुर्वार एव ॥ ननु मैवंपरत्रोकिमात्रस्य प्रावल्याप्रयोजकत्वेन धौतेतावत्त्व-
स्यैव तत्र निपेधादतएव “न तत्र रधारथयोगाः पंधानो भवंत्यथ रथानथ-
योगाः पथः सृजती” त्यत्र सूत्रेः परत्रोपन्यासेऽपि न सत्यत्वमिति चेन्मैवं,
न हि परत्रोकिमात्रस्य प्रावल्यं वयं ब्रूमः, किंतु परस्परविरुद्धवाक्यानां
व्ययस्थामंतरेणाप्रामाण्यं स्यादतो ब्रह्मण्येकरूपेतेषामेव धर्माणां निपेधः
सत्त्वं चानुपपन्नम्; अतो लौकिकालौकिकभेदेन व्ययस्था भवद्भिरप्यव-
श्यं कल्पनीया ॥ यदि ब्रह्मधर्माणामपि स्वाप्रपदार्थवदसत्यत्वमेव स्यात्त-

हिंस्याप्रपदार्थस्यैव “मायामात्रं तु कास्त्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा”दिति
सूत्रेण व्यासो न वृथात् तस्माद्ब्रह्मधर्माणां सत्यतया तादृशसूत्रविरोधस्त-
न्मते दुर्धारपय किंच यतोवाचो निवर्तत इति वाक्ये अस्थूलादिवाक्ये च
पूर्वब्रह्मण एव “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्युपक्रमे एतद्वैतदक्षरंगार्गीत्यत्र च
प्रकृतत्वात्प्रकृते ब्रह्मणि यदेतावत्त्वं प्रतिषेधतीत्युक्तमिति कथनमसं-
गतं ॥ द्वेवाचब्रह्मण इत्यादिप्रलापस्त्वसदभिमतविषयवाक्याज्ञानमूल-
कत्वादुपेक्ष्यः ॥ (कस्तर्हि सूत्रार्थ इति चेत्) इत्युक्त्वा यत्सूत्रव्याख्याने
प्रदर्शितं तत्तु दोषदूषितत्वाद्नुपादयं ॥ केदोपाइति चेन्नृणु ॥ त्वदुक्त-
व्याख्याने मूर्तामूर्तप्रतिषेधस्य प्रकृतप्रतिषेधतीत्येतावत्तैव सिद्धेरेताव-
त्त्वमित्यस्य एतावत्त्वपदादरे च प्रकृतपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्धारत्वात्
एतावत्त्वमिति प्रत्ययस्य भावेऽनुशिष्टत्वेन एतावता परिच्छिन्नस्य
मूर्तामूर्तलक्षणरूपद्वयस्य तेन पदेनालाभात् त्वप्रत्ययस्य पृथग्तादनु-
शिष्टत्वेन तृतीयांतादभवनेनापितथात्वाच्च ॥ अथ तन्न विग्रहवाक्यं किं
त्यर्थमात्रकथनमित्युच्यते तदापिरूपद्वयारम्भकस्य सव्यस्य प्रपञ्चस्य परि-
च्छिन्नांतर्निवेशादेतावत्त्वस्याभिप्रेतस्य परिच्छेदकस्यालामेनासंगतिः ।
न च लौकिकप्रमाणमेव तथेति वाक्यं; जन्मादि सुप्रत्याख्याने मनसाप्य-
क्षित्यरचनारूपस्येति स्त्रोक्तस्य प्रपञ्चविशेषणस्य विरोधेन तथावक्तुमश-
क्यत्वात् ॥ किंचात्रमूर्तामूर्तरूपद्वयस्य प्रकृतत्वेन त्वया विवक्षितं तस्य
प्राधान्यं किंत्वेन रूपेण ब्रह्मरूपत्वेन वा ? नाद्यः, ब्रह्मणो रूपे इति विशेषण-
वैयर्थ्यप्रसंगात्, द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यं ब्रह्मपरिचायनार्थमेव रूप-
द्वयस्य कथनात् ब्रह्मण एवात्रोपदेह्यत्वाच्च ॥ न च संबंधपृथग्तात्वेन बोध-
ना ब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति युक्तं; राहोः शिर इति वदभेदेऽपि पट्टीसंभवेन
संबंधपृथग्वैयर्थ्यनियामकामावादानंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यत्र त्वयाप्यभेदे
पृथ्याः स्वीकृतत्वात् कार्यकारणानन्यत्वस्य भगवता सूत्रकारेणोक्ततया
देवावब्रह्मणोरूपे इत्यत्र ब्रह्माभिन्नरूपे इत्यर्थस्य नक्तुमुचितत्वाच्च ॥
अतो ब्रह्मणः प्राधान्यस्याविधातात् “ब्रह्मते ब्रह्माणी” ति वाक्योपन्यासे-
न स्वयमेवोपक्रांतत्वांगीकापदग्रे उपदेह्यत्वाच्च ॥ ब्रह्मणः प्रकृतत्व-
सिद्धौ तस्मिन्नेतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वं प्रतिषेधतीत्येवं व्याख्यातव्यं; एताव-
च्छब्दस्य परिच्छिन्नत्वाच्चकतायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ तथा च मूर्तामूर्तमात्र-
त्वं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थस्त्वन्मते विषयवाक्यादरेऽपि सिद्ध्यति न तु प्रकृतं य-
देतावता परिच्छिन्नमित्यर्थः सिद्ध्यति; एवं च नेति नेतीति श्रुतिव्याख्याने
नञ्द्वयेन यथासंख्यं मूर्तामूर्तनिषेधे वाचनाशेषात्तद्विहाय भूतराशिवा-

सनाराद्योर्निषेधांगीकारे परिगणितनिषेधेनयदिनेदं ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्मे-
तिशंकापक्षस्तदपिविहायवीप्सयायावद्विषयजातनिषेधोयोंऽगीकृतः-
सोपितथा ॥ भूतराशिनिषेधेकैमुक्तिकादेववासनाराशिनिषेधसंभवेन-
तदर्थनिषेधापेक्षाभावात् त्यक्तेयथासंख्येवासनानिषेधावतारकप्रमा-
णाभावात्वासनाया अनुक्तत्वेनतन्निषेधस्याप्ययुक्तत्वाच्च ॥ अत एव
नयावन्निषेधोपियुक्तः । यदपि “नहोतस्मादितिनेत्यन्यत्परमस्ती”
तियोजनाद्वयंतत्रप्रथमयोजनायांनिषेधवीप्सयाब्रह्मव्यतिरिक्ताभावा-
उच्यते । नपुनर्ब्रह्माभावास्तदेवदर्शयत्यन्यत्परमस्तीतिव्याख्यातंतदपि
तथा ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधोत्तरं ब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य अन्यदस्तीत्येता-
वतेयसिद्ध्यापरपदयैयर्थ्यापत्तेः अतोव्यतिरिक्तनिषेधेनाप्यतिरिक्तत्वं
सर्वस्यस्वीकृत्यतात्पर्यात्तत्त्वधारणायपरंब्रह्मान्यदस्तीत्यंगीकार्यमित्ये-
वयुक्तं ॥ द्वितीययोजनायामपिपरपदयैयर्थ्यपूर्ववदेव तदर्थपरपदमु-
त्कृष्टार्थकतयाव्याख्येयं तत्रचाभावावसानएवनिषेधःसिद्ध्यतीतिब्रह्म-
सत्तासाधनायततोऽप्यतीतिचभूयइतिसूत्रांशनामधेयविषयत्वेनयोज-
यित्वानामधेयेनतत्सत्तासाधयित्वानिषेधस्यब्रह्मावसानत्वमुपपादितं
तदपितथानामधेयांगीकारेत्तद्वत्तासिद्ध्यायावद्विशेषशून्यत्वप्रतिष्ठा-
हानिप्रसंगात् नामधेयकथनमात्रेणेतत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्धेयचनश्रुति-
यैयर्थ्यप्रसंगात् तदादरेचवश्रुपश्चक्षुरित्यादिवत्तन्नियामरत्नत्वतन्मूल-
रूपत्वयोःसिद्ध्या प्रतिष्ठाहानितादवस्थाश्च ॥ एवमादयोऽन्येपि-
दोषाः संति । ग्रंथगौरवमयात्रोच्यंते ॥

सहस्राक्षे ननुप्रकृतवाच्यमित्यादिसूत्रप्रतिकूलमित्यतभागपरिहरति — किंचस्वम्मत-
इत्यादिनानोच्यतइत्यनेन ॥ इदमधिकरणतृतीयस्यद्वितीयपदे (सू० १९) “अबुवद-
ग्रहणा” दिव्याविचतु सूत्रसिद्धातेवतते ॥ तत्रएकदेशिमतरनिरूपणातिमसूत्रेजलप्रतिविधि-
तसूर्यादिवदौपाधिकधर्मोपपत्तिर्दिशतेतिसाऽत्र “अबुवदग्रहणानुनतथात्वं” इतिप्रथम-
सूत्रेणप्रतिबिम्बनिरासाच्चिरस्ता ॥ उतउभयधर्मविरोधतादवस्थात्सिद्धातेतच्चिरासायाह
(सू० २०) “वृद्धिहासभावत्वमतर्भावादुभयसामंजस्यादेव” । अर्थस्तु—महानवका-
शोऽल्पोवकाशइतिलौकिकव्यवहारात् “यथावकाशदशचमसान्” चयनेष्टकोपधानेपरित-
चित्ति सृगित्यादितत्तदोन्मत्तस्वभावोत्तर “यथावकाशग्रहान्यथावकाशप्रतिग्रहान्” एव-
मादिवैदिकव्यवहाराच्चविभोरप्याकाशस्यशतेपचाशदितिन्यायेनसर्वपरिमाणाश्रयतयादरी-
करकाद्यतर्भावात्प्रतीयमानयथावृद्धिहासभावत्वतयाब्रह्मणोपिसर्वधर्माश्रयस्यपृथ्वीजलादि-
कार्यान्तर्भावात्प्रतीयमानसंयंगधत्वाऽगधत्वादिकंतत्तदुपासकहृदयादौस्फुरद्वृद्धिहासभा-
वत्वच ॥ तथासत्येवप्रतिवाविशिष्टद्विविधतायानातदुक्तोभयधर्माणांचसामंजस्यात्

प्रज्ञाप्येवमिति ॥ अत्रवीजनिषयान्पेशादित्यविद्यायामाकाशसमेत्युक्तिरिशोपनिष-
दादौ “आकाशशरीरब्रह्म” इत्याद्युक्तिश्चेति श्रेयं ॥ संरोधनवृष्यादिचतत्रय “सरुतं-
कुर्वीत ॥ इति प्राचीनबोधोपास्त्र” इत्याद्युक्त्या बोध्यं ॥ आकाशपृथक्काश इति तु निर्णयं
प्राक् ॥ केचित्स्वदेहांतर्हंयात्रकाशोऽस्मिन्मृत्पुच्छप्रसिद्धेतेन प्रथमस्य द्वितीये (सू० ७)
अभिकौकस्त्यसूत्रे दर्शितमिह प्रयोजनविज्ञेयाप्यविशालितं च सवैयं भत्वादिकं पृथिव्यादि-
स्थानगतमेवावर्तनीयत्तत्रोपचर्यत इति वाच्यं तत्रैव पादे (सू० ११) न स्थानतोऽपि परस्तेत्या-
दिना तद्विधेयात् ॥ जलदौ सवैयं प्रतिबिम्बस्य तौ ह्यात्तद्वृष्यादिपरमितरज्ज्वास्थानं तृपेक्ष-
मित्यन्यत्र विलसः ॥ जलगतमपि सूर्यप्रतिबिम्बमिति जलपृष्ठद्वौ चर्यते जलदासेवा-
इति । दृष्टान्ते प्रद्विलतया वृष्यादेरायंतु क्वचं मन्यमानं प्रतिहेतुं तस्माद्- (सू० २१)
“वक्ष्यामि” उभयसामं जस्यादेवमित्यनुयतं ॥ तथाच “प्रादेशमात्रमभिधानं ॥
यदेकव्यक्तमनंत रूपं” इत्यादिपुत्रसर्वविरुद्धधर्माणां दर्शनात् चकारादप्यत्रावशायां मु-
ह्यलक्षणेन मृत्सामक्षणव्यादानमिच्छाप्रवेसादीत्याश्रयसाक्षवस्तुस्वभावत उभयसामं ज-
स्याद्वैद्यमभयलिङ्गमित्यर्थः ॥ एवं साधितेऽपि वस्तुस्वभावं मन्यमानं बोधमित्युधर्मविधि-
निषेधवाक्यविषयव्यवस्थाकृपायुक्तिः प्रकृतैताग्रसूत्रोच्यते ॥ इयं चतस्रोऽपि निरस्ता-
धारणी ॥ तेन यत्र यत्र वेदप्रज्ञाणो धर्माणां निषेधो विधिर्वा तानि सर्वाण्यपि “यतो वाचा,
अथ भूम्नः, अपाणिषादः” इत्यादीनि “आलंदं ब्रह्म”, एतत्त्वयान्तं ब्रह्म,
जननः” इत्यादीनि सवैयं व्याख्यानानि ॥ ननु मूर्तामूर्तमाहात्म्यमात्रं सूत्रेण तु प-

ननु प्रकृतैतावरं विप्रतिषेधिततोऽप्यीति च भूत इति सूत्रविरोधः ॥ अपाणिषादो जवन-
इति लौकिकेतावरत्वं निषेधेन जवनो ग्रहीतेत्याह ॥ एवमस्य भूतमनु इति निषेधे तस्यैवाऽऽश्रयस्य
प्रशासने गार्हस्थ्येति चेन्न ॥ परतोऽस्मिन्नात्म्यं प्रावरणाप्रयोजकत्वेन धौतेतावरत्वेनैव
तन्निषेधादतएव न तनरपारमयोषाः पन्थानो न वेत्यवरणात् रजयोगान्मथ सृजतीत्यत्र सूत्रेः
परतोऽप्यन्तादेऽपि न सत्यत्वमिति मायासामानुकारस्यैवेति सूत्रेण स्वप्रत्ययमायासामानुकारस्यैव
सत्यत्वे ॥ किञ्च प्रकृतसन्तत्योपक्रान्तार्थतायाः प्रसिद्धत्वेन लौकिकेति व्याख्या नान्युक्तम् ॥ एवं
प्रकृतेऽपि यदेतावरं तत्प्रतिषेधतीत्यप्युक्तम्; रूपद्वयस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ इत्याह
प्रज्ञाणोऽस्मै गूर्तं चामूर्तं चेत्युपक्रम्य भूतपञ्चस्य राशिद्वयेनाऽभेदोऽर्थितत्वात् ॥ ब्रह्मणः पञ्चत-
तया निर्दिष्टस्य तद्विरोधत्वेनाऽप्रकृतत्वात् ॥ एतेन प्रकृतेऽपि ब्रह्मणः प्रकृतस्य ब्रह्मण इति
व्याख्याद्वये ततोऽप्यीति व्याख्यानमर्थमापद्यते ॥ प्रकृतस्य न्देन ब्रह्मणः सत्यस्य सिद्धत्वात् इति
विद्वन्मण्डनटीकोक्तं निरवकाशमस्माभिस्तद्व्याख्यास्थानस्यानादतत्वात् ॥ कस्तर्हि सूत्रार्थं
इति चेद प्रकृतं एतावरं वस्तुवति चिच्छब्दं मूर्तामूर्तत्वं प्रतिषेधति—अथास्तत्प्रादेशो नोतीति ।
ततो निषेधतदनंतरं भूतं वीति—अन्यत्परमकोति । सूत्रार्थ इति गृह्य ॥ नच प्रकृतेता-
वत्पदयोऽन्यतरस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ॥ अवैयर्थ्यस्य निषेधकमिति त्वादस्य वासनावासिता-
शयनिवारणाय प्रकृतपदस्य प्रकृतपदार्थलक्ष्यदर्शनायेवावस्य चतुर्थं न्योपपत्तेः ॥
न हि सन्दाधिन्यमात्रेणऽर्थाधिक्यं युक्तमिति प्रथमात् ॥ तस्मात्तत्रैवं सूत्रं प्रसिद्धम् ॥

स्थापकस्य तथा सर्वसमतेऽर्थाभावात् ॥ अन्यथामूर्तामूर्तेर्हि प्रतिषेधतीत्येवमदेत् ॥ तत्रापि यथा तद्वि-हाससूत्रे प्रतिविषयप्रतिपादकानि दर्शनसूत्रव्याधिप्रत्येकप्रतिपादकानि च सर्वाणि विषयान्तराणि ततः प्रापि एकस्यैव निषेधकानि विधाय कानि च सर्वाणि विषयान्तराणि समनु ॥ तत्र लौकिकानामेव निषेधात् भाष्यप्रकाशे सोऽत्र प्रकृतपदस्यार्थः “गार्ग्युपकृते प्रपञ्चे” इति व्याख्यातः ॥ तत्र गार्गाग्रप्रभवेति तु पल्लवः ॥ भाष्यप्रकाशचतुष्टयमेकीकृत्य ययोपयोगमनुवदत सूत्रार्थादिकमाहुः—तत्र प्रकृतवत्त्वादिना परिदृश्यमाना इति । गार्गीप्रभवेति “यदूर्ध्वं याज्ञरुल्लस्यति सोऽयं देवाः सृष्टिं च” इत्यादौ व्यासपृथिवी भूत भवत्प्रभिव्यवस्थाकाशात् प्रापचिकस्यैव पदार्थाः सप्रहेण परिदर्शिताः सन्ति ॥ अतो गार्गीप्रभवेत्यामृतं प्रपञ्चे येष पदार्थाः परिदृश्यते लौकिकाले सूत्रपठारत्तदेनोच्यते ॥ समीपतरवर्तिपरिमितिकत्वात् ॥ एतद् समीपतरवत्यर्थकत्वात् तत्रिष्टा स्थूलसूक्ष्मादयो धर्माश्च त्वप्रत्ययेन ॥ प्रतीतस्यैवेति । सौत्रहितवन्त्सार्थोऽयं ॥ ह्युक्तमिदं भूतस्थूलमित्यादिप्रतिषेधश्च षण्णेलोके विदितानां परस्परव्यधिकरणानां स्थूलसूक्ष्मादीनामवस्थिते । अप्रतीतानां समानाधिकरणानामलौकिकानां तेषामनुपस्थितेश्च ॥ तेन धर्मनिषेधकस्याप्यानालौकिकधर्मा एव विषया इति सूत्रादौ निर्णयः । सिद्धमाहुः—अत इति ॥ अस्थूलमनन्विनिषेधेऽभयधर्मवत्त्वमेव सिध्यति ननु चिदधर्मसंगेन शुष्कजनचाद्रेणेत्युभयधर्मनिषेधे न स्यो भयार्थकत्ववत् ॥ तेन गार्गीलक्षणमेव सिध्यति ननु निविशेत् ॥ नापि वेदोक्तभगवत्प्रसादप्राप्तैर्वा तदोक्तैर्मुक्तैर्देव्या भगवत्प्राप्तैश्च सवत्त्वमहोमहोयस्त्वमित्यादयो प्रज्ञाधर्मा अस्थूलादिवाक्यैर्निषेधशक्यते अनुपस्थिते तुल्यमलत्वाच्च ॥ नन्वप्यारोपापवादाध्ययने शक्यत इत्याशयेन शक्यते तु तद्विस्तृताः समादधते—तत इत्यादि ॥ तत् प्रतिषिध्यमानालोकविदितधर्माश्च यः अधिकालौकिकमिति यावत् धर्मवत्त्वप्रतिषेधानंतरपुनर्वेदोऽग्रवीत्येव ॥ चोऽवधारणार्थसर्वत्रमनियमयोऽध्ययधिकरणसमाप्तिश्चोक्तयति ॥ एतदेवाहुः—यस्मिन्नेवेति । यद्विधायेदो भिन्नेषां हि पूर्वमेवाप्यारोप्यततोऽप्यदेत् ॥ वदति तु विपरीतः ॥ नचापवादोत्तरमध्यारोपे प्रयोजनमस्ति प्रक्षालनोत्तरमिव पुनः पक्षोपनेयेनाथ रूसोऽप्यश्रीयेत किंच यत्र निषेधेति तत्र सामान्यतएव वाक्चतुरादिकनिषेधेति ॥ विधत्तुल्लोकेकाप्यसमावितस्यैव त्रयोदसी सर्वकालप्रशासकत्वविश्वतश्चक्षुष्मादिक ॥ अतस्तुल्यत्वादिधायकवाक्यानामलौकिकधर्मा एव विषया इति सूत्राशातरेण निर्णयः ॥ तेन सर्वकामत्वादयः, श्रुत्यतरोक्तमप्यलौकिका एव ज्ञेयाः, लोकएकस्मिन् सर्वकामत्वादेरसंभवात् ॥ यत्राप्यलौकिकत्वं न स्पष्टतत्रापि तदुच्यते, ब्रह्मधर्मत्वात् यमिणोऽलौकिकत्वादनुच्छित्तिधर्मत्वाच्च ॥ एव च विधिनिषेधवाक्यानामवस्थितविषयभेदेन परस्परविरोधाभावात् ॥ श्रुतिवादिना तुल्यमलत्वाच्च नैकतरबाधकल्पः ॥ दिग्प्रदर्शनायोदाहरणमाहुः—यतो वाच इत्यादि ॥ इदं ब्रह्मवल्लीस्थ ॥ वाचविशेषतः परस्परज्ञानकारणं, मनस्तु विदोषतः स्वस्य ॥ ज्ञानं ब्रह्मकर्मकम् ॥ विधत्ते विद्वानित्युक्त्येति भावः ॥ अस्थूलादीति । इदं ब्रह्मदृष्टारण्यकपञ्चमाध्यायाऽष्टमब्राह्मणस्थ ॥ प्रशासनं हि वागादिभिरेव भवति ॥ अमुं पदस्यैव हितत्वबोधनायासधिः ॥ इत्यादिनेति ॥ “एतस्यैवाभक्षरस्य शासने गामिसूर्याचद्रमसौ विधूतौ विष्टतः” इत्यादिकाप्याः ।

“एतस्त्रयाक्षरस्यप्रशासनेगार्ग्यानामृथिवीविष्टतेतिष्ठत” इत्यादिमाध्यदिना ॥ अत्रवे-
शब्दोऽवधारणार्थः । अतः फलितार्थकथन एतस्त्रेवाक्षरस्येति तथापाठांतरवा ॥
स्यासिमिति । अभोतीतिमाध्यदिनपाठे अशुभोजनइत्यस्यैवविकरणव्यत्ययेनरूपमित्येक-
न्याख्यान, अशून्यातावित्यल्लखादेरुपमित्यपर तत्रद्वितीयमादायैवमुक्तिः ॥ व्यक्ति-
भेदेनेति एकस्यामतिरात्र-यत्नौ पोदशिष्टइत्यग्रहणमपरस्यामग्रहणमितिकर्मणिशभि-
व्यञ्ज्यमानेन-यक्तिभेदेन “अतिरात्रेपोदशिनि गृह्णातिनातिरात्रेपोदशिनिगृह्णाति” इति
विधिविधेययोर्विकृत्योयथाशक्यवचनस्थानग्रह्याणि तस्यैकत्राक्षित्यस्याच्च ॥ अयोध-
कालेति । परस्परविरोधपराहतः साक्ष्येतिभावः । इदंदिग्दर्शनापोदाहरणद्वय, एवमन्यत्रा-
पिबोध्यः । यथाङ्गशास्त्रभागे “अनेत्रदेकमनसोजयीय” इत्यादिनाविधिनिषेधयोर्योग-
पक्ष ॥ कनोपनिषदि “नतग्रचक्षुर्गच्छतिनरागच्छति” इत्युपदेश्यत्वनिषिध्य “इति
शुभमपूर्वेव” इतिग्रह्यादिदुपदेश्यपर वाक्यपर्यवर्तते । “यद्वाचानभ्युदित” नित्याद्युक्त्वा
“येनराग-भ्युपते” इत्यादिकद्वितीयखण्डेवेत्तुमसक्यत्वमुक्त्वा तृतीयखण्डादौतद्विच्छया-
साक्षात्कारश्रोध्यते ॥ कटपल्लीपु “अशरीर शरीर्यु” इत्युक्त्वा “वृणुतेतनुस्वा”
इतिवराक्षिपान्नीरयुक्त्वाकश्चिद्वीरइत्यादिपठ्यते ॥ प्रनोपनिषदि (प्रश्न ४) “तद-
च्छायमशरीरमलोहित” इतिधर्मान् निषिध्य “शुभ्रमक्षरवेद्यतयेस्तु सौम्यससर्बेश
सर्वोभगति” इतितेद्वेत्तु सभेज्जसर्वभागकथनेन तत्त्वसर्वाश्रयत्वसर्वैकपक्ष्ये बोधयति ॥
मुडके “यत्तद्वद्वयमप्राज्ञ” इत्याद्युक्त्वा “यन्मृत्योनिपरिपश्यतिपीता” इत्याद्याप्राप्यते
तैत्तिरीये “अदृश्येऽनारनेऽनिरुक्तेऽनित्यने” इत्युक्त्वाअदृश्यत्वविरुद्धमभयप्रतिष्ठाविदम
अशरीरत्वविरुद्धभीषासादित्तिप्रशासनेऽनिरुक्त्वविरुद्धाऽऽनन्दीमासाभनित्यनन्तविरु-
द्धापुर्यादित्ययो स्थितिर्यस्यकालिश्चध्यायते ॥ बृहदारण्यके “नैनमूष्यमसदो” इत्या-
द्युक्त्वा “एषोद्विद्वे प्रदिशोनुसर्वा ॥ निश्चयश्चक्षुः” इत्याद्युक्त अवशधत्तरे “अपानि-
पादोऽननोप्रहीता” इत्यादिपुन्यमन्यत्रापिप्रतयोयनयानिद्वष्टव्यानि ॥ तेनकश्चिदेवतद-
स्फुटत्वपितयोऽप्य ॥ यनुनन्वित्यादिप्यासकचइत्यतः तन्नमुक्त ॥ तथाहि-पूर्वपक्षेनिषेध-
तिप्रयोगोऽनुचितः ॥ स्वप्रश्रुताउपपादस्तुवेदान्त्यासगधाभावात् ॥ पाठस्तुबृहदारण्यके
यथाध्यायेज्योक्तिर्मांशेन (पृ. ७५७) “नतरयानरथयोगानपथानोभवत्यधरथान्
रथयोगानपथ सृजते” इतिप्रत्यक्नकारयुक्तभावेनेषदयुक्तश्चदृश्यते ॥ तन्मौल्यबोधनाय
मूलतदुक्तिस्त्यैवानुदिता । वस्तुतः स्वप्रश्रुतापिलोप परितद्वयमानावास्तवारथाश्वमार्गप्रभृ-
तमपवनिषेधविषयाश्रयासगन्तेषु सृष्टिवाक्यविषयाइतिनपुननिषेधवाक्येनतत्रापिपरस्य
बाधः ॥ मायिकानामपिनिषेधार्थीकारेणतः स्वप्रउपलभ्येत् ॥ वास्तवानामुपलब्धीकारे
सूत्रकुप्येत् ॥ तेषामाधिक्यत्वतुशरीर वास्तवरथादिमानासभवानियततत्तदुपादानाभावादि-
भ्योऽनगम्यमानात् कास्यनानभित्यक्तस्वरूपत्वादवगतुनिषेधवलात् ॥ अन्यधामापा-
मात्रतुप्रतिषेधादित्यस्यसूत्रयेत् ॥ पूर्वमभावेप्यनतरवाक्यवोऽसृज्यतीतिन्याख्यानासंभवेन
निषेधवलोपक्षयाच्च ॥ त्वदाचारपरिनिषेधोऽत्रवादानामेवोरीकृतइतिनपिवाक्ययोर्भेद-
विषयत्वात्तद्वद्व्यापिभिन्नविषयत्वमेव सिद्ध्यन्तुतत्रास्त्वदिष्टसिद्धिः ॥ तथापिद्विवेकता

परत्रोक्तिमेवसाधकृतयावयंमूमः किंतुनिषिध्यमानानांसाधारणतयालोकेरत्यंविधीयमानानां सूर्यचंद्रप्रकाशकत्वंविश्वतश्चक्षुष्यादीनांलोकाप्रसिद्धत्वं सर्वत्रैव परत्रोक्तिंचतथा-
मूमोऽपवादोत्तरमभ्यारोपस्यायोग्यत्वात् ॥ तस्मादुक्तप्यवस्थयै राविरोधस्तुल्यप्रमाणभार-
योरुचितइत्याशयेनाहुः—नहिपरत्रेत्यादि ॥ किंचनस्वाप्नसृष्टिवद्ब्रह्मधर्माभायिकाः ॥ अन्यथा
तस्मात्साध्यात्वे विसृष्टेणसाधयन्सूत्रधारलेखामपिमायामात्रत्वं स्पष्टंकुतो नमूयन् ॥ तदेत-
दाहुः—यदीत्यादि ॥ यनुकिञ्चेत्यादिनयुक्तमित्यंतं तत्रागोवापासम् ॥ गार्गाप्रभादौपूर्वं
प्रपंचस्यप्रकृततायादर्शितत्वात् ॥ तत्रतदभावे (अ० १ पा० ३ सू० १२) “अन्यभार-
प्याट्टेचक्ष” इत्यादिकमसंगतंस्यात् ॥ यच्चपंचप्रकृतइत्यादि अप्रकृतत्वादित्यंतं तदप्यसत् ॥
अस्तत्संमतेषु “यतोवाचः ॥ अस्थूलमनणु” इत्यादिविषयवाक्येषु “प्रज्ञविदामोतिपरं,
सत्यंज्ञानं, एतद्वैतदक्षरंगार्गिप्राल्लणाभिवदंति” इत्यादिनाप्रज्ञणःप्रकृततायाः स्फुट-
त्वात् ॥ “मूर्तचैवामूर्तच” इतिपाठस्तत्त्वेवकाररहितश्रुतिपाठोपन्यासस्तत्वनभ्यासात् ॥
किंचतस्मिन्विषयवाक्येषुपिपट्टीनिर्देशमात्रेणप्रज्ञणोनाप्रकृतत्वंशक्यं वक्तुं; युवोपधिपितत-
याऽर्थतस्तत्त्वमुच्यतयात् ॥ अन्यथाप्रज्ञजिज्ञासासूत्रेप्रज्ञणोविशेषणतयार्यासादर्शनेपितस्या-
प्राधान्यमप्रकृतत्वंचस्यात् ॥ तथाचशास्त्रस्यावहविषयत्वंतत्तदधिकरणेषुप्रज्ञपरमात्मेत्यादि-
पदानुपगमश्चापेक्षतः ॥ किंचेदंचतुर्धाभ्यायेष्टबालान्यऽजातशत्रुसंवादेचततेतत्राभ्यायारंभे
“एतबालाकिहानूचानोगार्ग्यंभाससहोवाचात्रावशनुंकार्यंमहतेप्रवाणीति” इतिप्रह्लेय
प्रकृतं ॥ किंतुरूपद्वयमेवतत्परिचायनार्थतयाप्रासंगिकं ॥ (प्रज्ञणःपञ्चततया) इत्युक्ति-
रपिशब्दार्थामेदात्कपंचिद्योज्यापुतेनैवप्रकृतंयदेतावत्संमूर्तामूर्तत्वंलक्षणमित्यादिन्याय्यान-
स्यासंगतत्वसिद्ध्यापदिसप्तम्यापध्यावासमासंकदाचिदाधयेस्तदासूत्रेप्रमांशवैयर्थ्यमित्य-
न्निग्रेत्यविद्वन्संनदीकायामुक्तंयुक्तमेवेतिसिद्धं ॥ यस्तुक्लृष्टीत्यादिना गृहणेत्येतनसूत्रार्थ-
स्तेनदर्शितस्तत्त्वूपयंति—तनुदोपेत्यादिना ॥ अत्रमूर्तामूर्तप्रतिषेधस्येत्यारभ्य प्रतिज्ञाहानि-
तादवस्थ्याचेत्यंतः सर्वोपिभाष्यप्रकाशलेखपुस्तकेनबोधाधिकचित्कंचिदेवपाठमित्वाऽनू-
दितः स्वमतस्थानोविशेषतःप्रामाण्यग्रहसिद्धये ॥ अग्रसहस्राक्षे (प्रकृतेपृठावत्वंवस्तुपरि-
हिजत्वंमूर्तामूर्तरूपत्वं) इत्युक्तिस्तु “प्रकृतंयदेतावत्पृठावत्तापरिच्छिन्नमूर्तामूर्तलक्षणं
प्रज्ञणोरूपं” इतिस्वभाव्यफलताधिक्यनरूपा ॥ तत्रपृठावत्तापरिच्छिन्नमित्यस्यैवार्थोवस्तु-
परिच्छिन्नमिति ॥ अत्रानूदितःप्रकाशग्रंथस्तुप्रकृतसूत्रस्यशारीरकभाव्यमेवलक्ष्यीकृत्यप्रवृत्त
इतितत्पर्यालोचनेनसम्यग्बर्गस्यते ॥ दुर्बारत्वादिति । यनु अवैदिकस्थानिपेधकमित्यादित-
दबोधात् ॥ तत्रहिदोक्तप्रसिद्धान्वेयं पंचमूर्तानिरासिद्धयेनमूर्तामूर्तरूपतयोक्तानि ननुपेदे-
कगम्यविश्वतश्चक्षुष्यादिकं येनवैदिकधर्मजातस्थानिपेधः स्यात् ॥ अतएवप्रकृतसूत्रभाष्ये
शंकराचार्याः “नेदंशास्त्रंप्रतिपाद्यत्वेनप्रज्ञणोरूपद्वयंनिर्दिशतिलोकसिद्धंस्विदंरूपद्वयंप्रज्ञ-
णिकल्पितंपरामृशतिप्रतिषेधत्वाय” इतिलौकिकस्यैवाऽत्रप्रतिषेधमन्यते ॥ अतःप्रकृत-
पदस्यवैदिकपरताकल्पनयासायंकवामनोरथोच्यर्थः ॥ तथासातिलौकिकस्यप्रज्ञण्यप्रति-
षेधसिद्धेश्च ॥ नापिप्रकृतपदार्थस्वरूपप्रदर्शनायैतावत्पदस्यसार्थक्यमुपपद्यते । पट्टी-
निर्दिष्टस्याप्राधान्यंप्रथमानिर्दिष्टरूपद्वयस्यैवतदितित्वमन्तरीत्याप्रकृतपदादेवासदिग्धतत्त्व-

रूपलाभात् तेनालाभेऽप्यव्यवृत्तपदतोऽपि मूर्तारूपलाभस्याशङ्क्यत्वात् ॥ अतोऽप्यारम्भ-
युक्तमेव ॥ अनुशिष्टत्वेनेति ॥ “तस्यभावस्त्यतलौ” इतिशस्त्रेणानुशिष्टत्वेनतथात्वा-
दितिपुत्राऽन्तापरिच्छिन्नमित्यर्थेलाभपुत्राऽप्यव्यवृत्तपदाद्यवर्तीतिभावः ॥ तथेतेति । पुत्राऽन्तेति
पदस्यार्थद्वयार्थः । प्रसिद्धत्वादिति “यत्तदेतन्मय परिमाणेवमुत्” इत्यनुशासनेनतथा
त्वात् ॥ अनुत्तरत्वेनेति मूर्तामूर्तग्राह्यग्राह्यसनाग्राह्यस्याप्यव्यवृत्तेन ॥ अनुत्तरस्यापिनिषेधा-
गीकारेऽसूत्रेप्रकृतपदस्यहिशब्दस्यचसुतराद्विरोधइतिभावः ॥ प्रथमयोजनायामिति । तद्
भाव्ये “तत्रेपाक्षरयोऽनानेतिनेतीतिप्रवृत्तादिइत्यतमेवादेशपुननिर्णयिक-नेतिनेतीत्यस्यकोऽर्थः ?
नद्वेष्टसाद्ग्राह्यणेत्यतिरिक्तमस्तीतिअतोनेतिनेतीत्युच्यतेनपुन स्वयमेवनास्तिइत्यर्थः । तच्च
द्वौपतिभन्त्यवत् परमप्रतिपिद्धप्रवृत्तास्तिइति” इतिदर्शितायाम् ॥ युक्तमिति ॥ ध्रुवा
वृत्तकृष्टार्थेकपरपदस्यसाध्यव्यवृत्तयाव्याख्याप्य (अ० २ पा० १ सू० २२) अधिकतु
मेवनिर्देशात्” इत्यधिकरणसिद्धातितरित्यासिध्यतीत्यतोयुक्तः ॥ द्वितीययोजनायामिति ।
तत्रैव “यद्वापुनरेवमक्षराण्योऽप्य तेनद्व्यतस्मादितिनेतिनेतिप्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनाद-
न्यत्परमादेशनमग्रहणोऽस्तिइतितदाततोऽप्यपीतिचमूय इत्येतन्नामधेयविषययोऽयित्यर्थः”
इत्यादिशब्दाव्याख्यानं तद्वत्तेति याच्यस्वरूपविशेषवत्तेत्यर्थः ॥ तस्येति प्रवृत्तस्येत्यर्थः ॥
तद्विषयमकरोति । “प्राणावैकल्य”मित्याद्यप्रिमवाच्योक्त प्राणानानियामकत्वं मूलरूपस्य
चयद्वयसिद्धयेत् ॥ “सऽप्राणस्यप्राण” इतितत्त्वकारश्रुतेरितिभावः ॥ एवमादयइति ।
तथाप्येति सूत्रमूय स्थानेनस्पष्टवदेत् । विषयग्राह्यस्मात्कर्तृत्वादिसिद्धेश्च ॥ प्रतिषेध-
मात्रोक्तावपिआधाराविनाप्रतिषेधासम्भवेन तदाधारग्रहसत्तायाभ्यवृत्त सिद्धासूत्रमिमाश-
ब्दयर्थ्यलौकिकभूतराक्षिमूर्तार्मूर्तपदामिधेयप्रतिषिध्यतदधिकवृत्ताधनेऽप्यलौकिकस्वामि-
भविरोपाप्रतिषेधावसिद्धिदृश्यवस्थासिद्धिः सूत्रमिमाशब्दाधिकारित्यधिकरणेनगतायंता ॥
किंचाग्रिमसूत्रवत्पदनैवसति पूर्वसूत्रोक्तनिर्दिशेयमेवपरास्त्वप्यतइति तत्रैवप्रत्यक्षतासराध-
नेसिद्धातिताव्याद् तथाचनिर्दिशेयताभगलदवस्थ ॥ शब्दरूपरामर्षस्त्ववशक्य, भस्तिधा-
नात् ॥ पूर्वग्रहणपुत्रवर्गीतिकर्मत्वेऽत्रतत्पदमत्रैवार्भसिद्धातस्यवैयर्थ्यं ॥ सिद्धातेतु
भूयसोऽप्राकृतस्यैतावत्प्रत्य तत्कर्मत्वात्तस्येहोपस्थितिवाण्यावत्तत्पदसाथकः ॥ अलौकिक
मात्रविशेषवत्तद्वधुरादिगम्यतानौचित्याद् यत्तत्त्वमाशब्दसराधनेस्वच्छयाभि-यक्तिवत्क-
न्यवस्थानिर्वाहिकासिद्धातिता ॥ तस्मादस्मादुक्तएवसूत्रार्थः ॥ प्रमादयोदोषा श्रुति-
सूत्रार्थमार्मिकैरुहा ॥ यच्च (नहिशब्दाधिक्यमात्रेणार्थाधिक्ययुक्तः) इत्युक्त-तनुश्रुति
सूत्रादोप्राय सर्वत्रपदकृत्यचित्तवत्तत्सर्वप्राप्ता दृष्टप्रयोजनरहितपदसूत्रवाप्रत्याचक्षणाणां
महाभाष्यकृताच्योमन्त्रतास्त्रयमाक्षिपत्प्रवृत्तावत्सुपेक्षाई यथशब्दाधिक्येसूत्ररक्षण-
बाधाच्च ॥ तेनसूत्राद्यतिरिक्तसाधारण्यवेकचिदतिप्रसङ्गोप्यकिञ्चित्कर ॥ तस्यादस्माक-
मेवेदमनुकूलम् ॥

अतोऽग्रहणं कर्तव्यस्यवेदोक्तत्वात्तन्निषेधस्यचानुक्तत्वात्तदगीक्रिय-
तेकार्यत्वग्रहणं कुत्रापिनप्रतिपादितयेनप्रतिवदीत्यात् तथाच यत्तु
इत्यादिनायदुक्तं तदसंगतमेव, नतस्येत्यर्थस्तुप्रागेवविवृतः ॥

सहस्राक्षे यत्सुखरूपलक्षणेत्यादिनिषेधाद्येत्यंतं भागं परिहरन्ति-अतो ब्रह्मणः इत्यादिना विवृत इत्यन्तेन ॥ अतः प्रकृतसूत्रस्य तादृशार्थकत्वात् ॥ वेदोक्ततादिति । “मुंढक-
ग्रहणवत्यादिषु “कर्तारमीशं, तदात्मानं स्वयमकुरुत” इत्यादावुक्तत्वात् ॥ तन्निषेध-
स्येति न ह्यलौकिकनिर्गुणज्ञातकृतृत्वं ब्रह्ममात्रनिष्ठं वेदेषां निषिद्धं ॥ कार्यत्वमिति इतर-
निरूपितकार्यत्वं तु ब्रह्मणि ध्रुव्यादिना अपि नोक्तं ॥ प्रत्युत (अ० २ पा० १ सू० १७)
“नात्माऽश्रुते” रित्यादावतत्प्रतिषेधः सिद्धः ॥ अत्रेदं श्रेयं-यदि शुद्धस्वरूपे कर्तृत्वं चेदानीमि-
प्रेतं स्यात्तर्हि स्वरूपलक्षणान्यथेते तत्प्रतिषिद्धं स्यात् ॥ न चैवं कार्यत्वस्याप्यापत्तिः शङ्क्या ।
न हि कर्तृत्वस्य तत्राप्रतिषेधमात्रं किंतु यत्तदक्रियायां ब्रह्मणः सहभावात् कथनेन प्रत्युत न दोषितं
कार्यत्वं तु नुल्लङ्घनीयव्यापकं सत्यज्ञानान्तपदैः स्वरूपलक्षणान्यथेति निरारितम् ; अत-
न्तदनापत्तेः ॥ न च तत्र सदृशस्योद्योगपदार्थं तस्य सर्वकामसदस्य च शक्तिप्रियाय लक्षणादरेमा-
नाभावात् आत्ममिथुनादि ध्रुव्यासदृष्टकृतं ब्रह्मणं तितृतीयायां निर्देष्टेन च सहभावाधिकत्वस्यै-
वौचित्यात् न चानंतपदार्थकृतृत्वनिषेधशङ्क्यः ; अपरिच्छिन्नपितृत्वाविरोधात् ॥ कालेऽपि ज्ञान्या-
नां जनकतादर्शनात् विभुजीववादे जीवपितृदंतीकारात् ॥ पृथिव्यादौ रूपस्पर्शयोरिव कुला-
लादौ परिच्छेदकृतृत्वयोः सहचारदर्शनेऽपि तत्त्वक्षयबलाद्वयीनीरूपेऽप्येव दपरिच्छिन्नेऽपि परमा-
त्मनि श्रुतिबलात्तत्स्वीकार्यं ॥ न तस्येति ग्रन्थे तु स्वभिन्नकार्यस्य जीववत्सुकृताद्यपेक्षायाश्च-
निषेधकमित्युक्तं प्राक् ॥

तस्माद्यथावेदे ब्रह्मप्रतिपादितं तथैवोपगंतव्यं वेदे तु निर्गुणत्वेनानंत-
गुणत्वेनोभयरूपेणैव ब्रह्मप्रतिपादितं, अतएवोभयव्यपदेशात् त्रहिंकुंड-
लवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्तथादिति सूत्रद्वयेनायमेवार्थो व्यासैर्दर्शि-
तः ॥ सूत्रार्थस्तु पूर्वमुक्त एव ॥ यत्तु मतांतरपरे सूत्रे इति स्वकल्पित-
श्लोकव्याख्याने अपिसंराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां १ प्रकाशादिवचायै-
शेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् २ अतो न तेन तथा हि लिङ्गं ३ उभय-
व्यपदेशात् त्रहिंकुंडलवत् ४ प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्तथात् ५ पूर्ववद्वा ६
इति सूत्रपदद्वयार्थवर्णनं स्वमतानुसारेण कृतं, तन्न सत् ॥ तत्र प्रथममपि
संराधनसूत्रेण कश्चिन्निर्णयो न सिद्धः प्रत्युत ब्रह्मणो दृश्यत्वबोधनेन जी-
वब्रह्मणोः संराधकसंराध्यभावाद्भेदबोधनेन च संशयस्यैवोत्पत्तिरिति ॥
ननु नृत्वं प्रकाशादिवत्सूत्रे जीवब्रह्मणोरभेदं युक्त्यप्यस्य तत्प्रमा-
णापेक्षायां वेदांतं पुजीवब्रह्मयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासो हेतुत्वेन व्याख्या-
तः सोऽपि शिथिलः ; सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्य हेतोरवैशेष्ये कर्मणि प्रका-

यत्तु स्वरूपलक्षणवाक्यशेषे कर्तृत्वस्यानिषेधाद्ब्रह्मण कर्तृत्वमित्याह, -तच्च ; कार्यत्वस्या
ऽनिषेधात् तत्त्वस्याऽप्यापत्तेः ॥ परिच्छेदमात्रनिषेधकानन्तपदेन कर्तृत्वनिषेधस्य सिद्धत्वाच्च ।
न तस्य कार्यमिति वाक्यान्तरे कार्यस्य निषेधेन तन्निरूपितवारणत्वस्याऽप्यानिषेधाच्च ॥

शेषसाधारण्येनोक्ततया जीवप्राज्ञाभेदाभ्यासवचनियमने प्रमाणानुप-
लब्धात् वेदतिष्ठतु योरभेदस्यैवमेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च ॥ यदप्युभय-
व्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशि मतीयत्वेन व्याख्याय पूर्ववदेति सूत्रव्या-
ख्यानेतद्वपणमुक्तं जीवात्मनः परमात्मसंस्थानभूतत्वे एकदेशभूतत्वे वां-
गीक्रियमाणे वै यस्य पारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवै-
यर्थ्यमिति तदपि तथा ॥ बहुस्यां प्रजायेयेतीच्छाम्यामेदस्यांगं तु कत्या-
द्यनामाद्वयस्य पारमार्थिकत्वे पितृधात्वात् वस्त्रप्रक्षालनेन तन्मालिन्यस्ये-
व शास्त्रीयसाधनेरीश्वरकृतमर्पाद्वारूपैस्तन्नाशसंभवेन शास्त्रवैयर्थ्या-
भावात् ॥ अतएव “पराभिभ्यानात्तुतिरोहितं ततो ह्यस्य वंधविपर्यया-
विति” सूत्रमपि संगच्छते । अहिकुंडलसूत्रे तु शब्दस्तु पूर्वपक्षव्युत्पा-
साधः ॥ पूर्ववदेति सूत्रे चाशब्दोऽपि अथवेत्यर्थः, अथवा अरूपपदेव ही-
त्यादिपंचसूत्र्यायः सिद्धांतः कथितः प्रपंचविलक्षणतत्समवयवित्वेऽपि न
तत्प्रकारकं, नापि समवयविमात्रं । किंतु ततोऽप्यतिरिक्तं कृतं चिन्मात्र-
स्वरूपं यदा विभवति तदा व्यवहार्यमवति । तत्र जडजीवधर्मा औपचा-
रिका इत्येवं रूपः तादृशकारणरूपं ग्रहप्रतिपत्तयमित्यर्थः । अयमाश-
यः वेदस्यापनार्थं हि प्रवृत्तिः तत्र यथाक्षरमात्रस्यापि याधोन भवति तथा-
वक्तव्यं, एतदर्थमेवोभयरूपतां गीकृता तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्याहार्य-
मवश्यं ब्रह्मैव लक्षण्यमंगीकर्तव्यं तथा सति एकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-
यिरोधः स्यात्तथा च तत्र कथं विचारः कर्तव्य इत्याकांक्षायां कारणविचारे
श्रुतायेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्दर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वे-
वक्तव्यं तदैवेतदुपपद्यते । न तु धर्माणां नित्यभिन्नत्वे आविद्यकत्वे वा व्यो-
भिन्नत्वे न द्वितीये मिथ्यात्वे न तत्प्रतिबंधादित्यभिप्रायः । एतेन धर्मा-
णां मिथ्यात्वेनाभेदयोधने पूर्ववदेति सूत्रमुपपद्यते अतः परास्ताः ॥

तद्व्याप्ते यत्तु बभूवेत्यादिसूत्रं च सम्यक्तत्वेन भागं निरस्येति-तस्माद्यथावेदस्यादि-
नापरास्ता इत्येतेन ॥ वेदेतित्यादि ॥ यथावेत्तावतरे “साक्षीचेतां ह्यवलोक्तिर्गुणैः” त्वुक्त्वा
“एकोदशी निरुक्त्याणां च हूना मे क्वीजं बहुधायः करोती”त्यादि तया तत्रैव “ततो यदुत्तरं
तदरूपमनामय” मित्येतद्वै “सर्वान्नशिरोमीव सर्वभूतमुद्धारय” इति । एवं तैत्तिरीयेऽपि
“यदेकमव्यक्तमनंतरूप” इति । इत्थं नाप्यप्रकाशादिदर्शितदिशतत्र तत्रोभयव्यपदेशा-
दृष्ट्याः ॥ यत्तु मतान्तरादि । यद्यपि नपि सत्ताधनसूत्रसहस्राज्ञेनोपन्यस्तं तथापि प्रकाशादि-
व

धारणे वीजतपभायर्थकतयाप्रसिद्धस्यकर्मशब्दस्यागुल्याचर्थकत्वे मानतयासत्यत्रैकवच-
नातकर्मशब्दस्यैवप्रयोगेवीचनान्वेष्य अभ्यासपदस्यार्थान्वययोरनिर्णयस्तुमूलएवदर्शित ।
एवमतोनतेनेतिसूत्रेप्यतश्शब्दार्थेतत्समतेमानमृग्य अत्रतदभावात् ॥ तृतीयातमात्रश्रवणे
अविद्याविधूयेत्यादेर्गच्छतीत्यतस्तपदकलापस्याध्याहारेसूत्रकारामिप्रेततायागमकचित्स ।
वस्तुतस्तु सूत्रद्वयमिदपूर्वपक्षबोधक ॥ अतएवोभयव्यपदेशसूत्रे तुशब्द पूर्वपक्षव्याव-
र्तकं प्रयुक्त ॥ सहि (अ २ पाद १ सू० ६) “इक्षतेतु” (अ ३ पा० २ सू० ३२)
“सामान्यात्तु” इत्यादाविसृष्टपूर्वसूत्रयोस्तद्वोधकतामेवगमयति ॥ मतांतरपरत्वेतुतत्रतुशब्द
नैवद्यूयात् सिद्धातसूत्रातिरिक्तप्रपित्तप्रयोगादर्शनात् ॥ किंतुसूत्रद्वयएवविकल्पार्थक
वाशब्दपूर्वस्सूत्रपक्षव्यावर्तकं तुशब्दच्यूयात् । चदतिस्त्वेव-अत प्रकाशादिवदित्या-
दित्रिसूत्रमेकमधिकरणतत स्वसमतस्यैकदेशिसमतस्यच पक्षातरस्यबोधकवाराद्वदित
सूत्रद्वयमितिसमञ्स ॥ नचोत्तरवाशब्दत्पूर्वसूत्रोक्तस्यबाध शक्य, पूर्वत्रारूपपरत्रेववा
शब्दप्रयुजीत उभयत्रतत्प्रयोगेणतु एकोदेव केशयोवाशिवोयेत्यादिवत् द्वेअपिस्वतंत्रमेतद्वेति
बोध्यते । मतीयरेवेनेति । गहादिपुपाठविषयथाछ । तदपित्येति । शिथिलमित्यर्थ । इच्छाम्या

यत्तु उभयव्यपदेशात्त्वहिबुण्डलवत् प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वादिति सूत्रे स्वमतोपप-
न्नकृतयोपन्यस्ते तत्राह—मतान्तरपरसूत्रेइति ॥ तथाहि सराध्यसराधकनावे सति
परेतरान्मनोरन्यत्वं स्यादस्याशङ्क्य प्रकाशादिवच्चावैशेष्य प्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् यथा
प्रकाशाकाशसवितुप्रभृतयोऽङ्गुलिषरकोदकप्रभृतिषु कर्मषु उपाधिषु सविशेषाद्वाऽवभासन्ते ।
नच तत्र स्वाभाविकीमविशेषात्मता जहति एवमुपाधितिमित्तएवावभासमेव स्वतस्त्वैका-
त्म्यमेव ॥ तथाहि वेदान्तेषु अभ्यासेनाऽऽसकृज्जीवब्रह्मणोरभेद प्रतिपाद्यते, अतोऽनन्तेन-
तथाहिलिङ्गम् । अत स्वाभाविकत्वादभेदस्याऽविशङ्क्यत्वाद्भेदस्वविद्ययाविद्या विधूय जीव-
परेणानन्तेन प्राप्तेनात्मना एकता गच्छति तथाहिलिङ्गम् सयोहवैपरमब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति
ब्रह्मैवसन्नब्रह्माप्येति इतिसूत्रद्वयेनाऽभेदमुक्त्वा उभयव्यपदेशात्त्वहिबुण्डलवत् प्रकाशाश्रयव-
द्वातेनत्वात् इति मतद्वयमुपयस्य ॥ स्वमतविशुद्धये भेदाभेदयोर्व्यपदेशाद्विबुण्डलवदत्र
तत्त्व भवितुमर्हति, यथाऽहिरित्यभेद बुण्डलाभोगप्राञ्चवादीनीतिभेद एवमिहापीति ॥
अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपक्षव्यम् यथा प्रकाश सावित्र तदाश्रयश्च सविता नालन्त-
भिन्नायुमयोरपि तेजस्त्वाविशेषादथच भेदव्यपदेशभाजौ भवतएवमिहापीति ॥ एव मता-
न्तरसुपन्यस्य पूर्ववद्वाइत्युक्तम् ॥ यथावा पूर्वमुपन्यस्य प्रकाशादिवच्चावैशेष्य तथैतद्विबु-
मर्हति तथाद्विद्याकृतत्वाद्भ्रमस्य विद्यया बोधोपपद्यते ॥ यदिपुन परमार्थतः सस्यानभू-
तोऽहिबुण्डलवदेकदेशभूतोवा प्रकाशाश्रयवदऽभ्युपगम्येत तत पारमार्थिकस्य बन्धस्य
तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्यते ॥ नचाऽयोभौ भेदाभेदौ शुतिसुख्यव्यप-
दिशति । अमेदमेवहि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति—भेदनु पूर्वप्रसिद्धमेवाऽनुवदति, अर्थान्तरविष-
यमाप्राप्तत्वेन शास्त्राप्रतिपाद्यत्वात् ॥ अतएवाहिबुण्डलत्वेनसुखद उत्तरसूत्रेवाशब्द पूर्वव-
देतिसूत्रच संगतम् ॥

मिति ॥ यदुभयनेच्छयाप्रकृतमवनेच्छयाच ॥ “हृत्तिरोसानि” इत्यादीच्छाप्यत्रातुसधेया ॥
तथेच्छयानदाशतिरोभावादात्मन्मतेजीवभाव ॥ अतएव (अ० १ पा० १ सू० १५-१६)
“नेतरोनुपपत्ते” इत्यानदमयतानिषेध ॥ नत्वविद्यावृत्तौयेभावास्तव स्यात् ॥
अतोभेदोपृष्टजतुद्वयान्वदागतुकृच्छिकत्वात् ॥ तेनभेदोत्तरमेवसभवन्नविद्यासवधरूपो-
पधोप्यागतुक नतुभ्रमरूपोवध्यादिमालिन्यवत् ॥ तत्सचधसमिध्यात्वेससारोपिनत्वात् ॥
असबद्ध्यापितयातत्सभयेमुकेष्वपिसभयेत् ॥ तस्माद्विद्यायाः सात्त्वतात्तत्सयधोनमिध्या-
भूत स्फटिकेजपाकुसुमसवधरत् ॥ कितुस्फटिरेतन्मन्यलौहित्यप्रत्ययवद्विद्यावधजन्यो-
हृताममत्तारूपससारएवमिध्या ॥ तत्त्वमिध्यात्तु (श्लो० २७) एतद्वारोहिससारोऽगुण-
कर्मनियधन । अज्ञानमूलोपायोपिपुस स्वप्रद्वेयेतद्वैतिसप्तमस्कधसप्तमाध्यायादिपु सर्वत्र
स्फुटदर्शित ॥ तस्यैवमिध्यात्वचनियधेप्रचोभगवत्कार्यइत्यत्रनिर्णीत ॥ पधजन्यत्वचतत्रैव
पचपवांशविधेयपद्वन्धोयातिसत्तुतिमित्त्रचस्फुटमुक्त जपाकुसुमापसारगेलौहित्यप्रत्य-
यवद्विद्यापगमेनिरतंत ॥ तदेतदाहु —भेदस्यादिना । यधनाशेतद्योग्यतापादकक्षिरोभाय-
मूलकोजीवभासोप्यानदाशस्यैश्वर्यादिभगवद्वर्माणाचपुनराविर्भावनावतिष्ठत ॥ अतएव
(अ० ३ पा० २ सू० ५) परामिध्यानातिवतिसूत्रपरसभगत्रतइच्छपाभगवद्धर्मति-
रोभावस्तत्पूज्जीवत्वयधोविषयैयश्चोक्त भगत ॥ भेदस्यातिरोभावमूलकत्वादेवपुनरानदा-
शमिध्याकारैक्यमोक्षक्षनानुपपत्त ॥ अतएवद्वितीयस्यतृतीयस्मिन् (सू० ३०) यावदा-
त्मभावित्वाच्चेत्याविसूत्रत्रयेणभानदस्यैश्वर्यादेशब्रह्मगुणत्वमुक्त्वात्मानमनतिरुक्त्यवर्तन
शीलतयापुनरतिरोभाव यद्वेयेतत्कादिसामर्थ्यलक्षणपुस्त्येवपूर्वसत्तएवानदादेर्मुक्ताविभि-
व्यक्ति एवममगीकारेजीपेसच्चिदानदाना सदोपलब्धे तदानुपलब्ध प्रसगाद्विदोपच
निर्णीतवान्सूत्रकार ॥ अतोनाशकैवैयर्थ्य ॥ एतप्रकाशतमन्यस्त्वयसाहु —अतएव परामी-
त्यादि ॥ पूर्वपक्षेति ॥ सूत्रद्वयोक्तपूर्वपक्षेत्वर्थ ॥ उभयव्यपदेशसूत्रार्थस्तुदर्शितचर ॥
यस्तुभेदाभेदयोरित्यादिरिहापीत्यतस्तदर्थवक्त सनसमत । तथासति कुडलादियदिति
बदेत् उभयव्यपदेशइतिप्रथमातमेयोच्चारयेत् ॥ वक्तुहेतु अतोविरुद्धोभयधर्मेव्यपदेशा
ब्रह्मसरलाहिचत्तकुडलयश्चोभयरूपमित्यवार्थ ग्रहंतिसर्वत्रानुपगमात् ॥ एतद्वि (सू० २८)
“प्रकाशाध्वयद्वातनस्त्यात्” इतिसूत्रित ॥ तत्रयथापटरूपपटकार्यतथाप्रकाशधर्मा
प्रकाशकार्यभूताततस्तन्निष्ठापयेतिप्राप्तेइदमुच्यते ॥ यथाअतपज्योत्स्नादय प्रकाशास्तदा
धया सूर्यचंद्रादयश्चतेजस्तत्तेननभिजा । प्रभायरूपविशेषत्वाद्वादस्तकधचतुर्थाध्याये
(श्लो० २३) दीपश्चक्षुश्चरूपचज्योतिषोनपृथग्भवेदित्युक्ते । तथाप्रहापिप्रकाशतयानात्म-
धर्मातिरिक्तेन शब्दवाच्यत्वात् ॥ मुडकलान्दोग्यकटैतत्तरीयादिपु “तच्छुभ्रज्योतिपा
ज्योति ॥ अययद्वत् परोदिवोज्योतिर्दीप्यते ॥ परज्योतिरुपसपद्य ॥ आरूप तस्यभासा
सर्वमिदविभाति छायातपीप्रकाशविदोवदति शुक्लेज्योतिरपिसमनुप्रविष्ट” स्मृत्यव्यपि
“तत्तेतोविद्विदामक ब्रह्मज्योतिरिगुणा ब्रह्मज्योति सनावन” इत्यादौब्रह्मतत्त्वमेयोस्तद्वा
च्यत्वप्रसिद्ध ॥ एतेन “प्रणेत्रेप्राणोभगतिवद्वत्ताह ॥ नेहनानास्ति किंचन” इत्यादि-
वाक्यज्ञातवदभेदबोधकसगताय ॥ ब्रह्महिसर्वधर्माऽयः ॥ तच्चधर्माब्रह्माभिज्ञाप्य-

तत्कार्यं प्रपचेत् दिच्छानुरोधात् केचित् चित्ते चिदनुत्ताभुवोगधद्वयपुष्पादौ क्षारमाधुर्यादिक-
मिव लवणशर्करादाविति प्रपचगताभपितेन्द्राभिन्नाण्य किपुनः कारणास्थयातत्रिष्टा ॥
अतएव भगवता रसोद्गमस्तु कौंतेय प्रनासि शशि सूर्यं योरित्यादौ यदादित्यगततेज इत्यादौ-
चधर्माणस्वाभिजतैव दर्शिता ॥ धर्माणामग्रहत्वेद्मानिवास्यानिनसगच्छेरन् ॥ अतः
प्रकाशाश्रयवदभेदसिद्धान्तसमतप्रतिपाद्यण्कदेशिमत्स्यापिसंयथाहेयत्ववारयितुमपि-
क्षमाह (सू० २९) “पूर्ववद्वा” इति ॥ एतदर्थस्फुटीकर्तुमग्रत्यभाप्यप्रकाशचेकी-
कृत्यप्रायेणाक्षरशोनुवदति—अथवा अरूपवदित्यादिना ॥ अत्र प्रपचविलक्षणमित्यादिरूप-
वत्सूत्रस्यार्थं किं त्वित्यादि राह्येति सूत्रस्य यदाविर्भवतीत्यादि प्रकाशवत्सूत्रस्य तत्र जडेत्या-
दिरग्रिमसूत्रयोश्चेति ध्येयम् ॥ अस्मिन्पक्षे निर्धर्मकमेव ग्रहपूर्णधर्मरूपभरति तत्र प्रपच-
रूप ॥ तस्य धर्मरूपतया भवन्तु “कामलदग्ने समवर्तताधि” इत्यादौ तद्ग्राह्येव अग्रे पूर्वकाम
समवर्तते इच्छारूपमभयदित्याद्यर्थप्रतिपादकप्रसिद्ध ॥ पूर्वचनासदासीदित्यादिप्रतिपेधो-
प्येकदेशिमते प्राह निर्धर्मकताभिप्राय ॥ अतएव प्रतिपेधाच्च इत्यग्रिमसूत्र अन्यतरसर्वनिगद-
व्याख्यात ॥ तत्प्रतिपेधादिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिपेधात् एतदतो भाव्यतत्प्र-
काशयोरनुवाद न च परजोक्त्याऽस्य पक्षस्य प्राबल्यशक्य, परजोक्तिमात्रस्य प्राबल्यजनक
ताया पूर्वतरे (अ० ५ पा० १ सू० २) “अर्थाच्चे”त्यधिकरणसिद्धयवागुपाकन्या
यादिवाधितत्वात् पूर्वत्रयुक्तिप्राबल्यत्वात् सर्वथुसनुग्रहप्राबल्यत्वाच्च ॥ स्वयानुनैतदाशक्ति-
मपिशक्य, “नतरथा” इत्यत्र स्वोक्तिविरोधान् सूत्रेषु सर्वतश्चरमपादोक्तमुक्तौ स-
गुणस्वरूपापकर्षत्यतान्कै कल्पनाच्च ॥ अनयोश्च पक्षयो र्ग्रहमउत्तमाधिकारिणामर्थे द्विती-
यो मध्यमाधिकारिणामिति द्वितीयस्कन्धे नात्यकर्माणि जन्मादौ परस्थानु विधीयत इत्यादिना
व्यासपादौरेव दर्शित ॥ अधिकतुसकलमाकरेभ्यो वगतव्य ॥ (अद्विजुडलसूत्रे तु शब्द)
इत्यादिकतु प्रागेवापास्त ॥

यदपि (अतएव न स्थानतोपि परस्योभयलिंगसर्वत्र हि अरूपवदेव
हितप्रधानत्वादिति सूत्रे च संगच्छते) इत्यादिना स्वमतोपपन्नभक्तत्वेन
सूत्रद्वयमुपपन्नस्य तयोरर्थवर्णनसूत्रार्थस्त्वित्यादिना कृत ॥ तदपि न स-
म्यक् तादृशव्याख्यानस्यायुक्तत्वात् सर्वत्र हीति हेतुबोधकेपदे निर्वि-
शेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौ त्वेन तृतीयाध्याये वा शास्त्रे वा ईह-
शस्य शब्दस्यार्थस्य च काप्यनुक्ततयाऽनुवृत्तेरपि कर्तुमशक्यत्वेनाभ्यु-
पगमैकशरणत्वात् अशब्दमस्पर्शमिति विषयवाच्योत्तराद्धेऽपि अना-
द्यनतमहत्परध्रुवनिचाय्यतमित्यनेन महत्परमित्यादिना पूर्वांक्तस्य
ध्रुवस्य पुरुषस्य परामर्शनप्राप्तायाः सविशेषताया अनादरेण तद्विरुद्धत्वा-
त् निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धातस्यात्रैव सिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्यैव
र्थप्रसक्तेः तत्र साध्यमानस्यासिद्धावग्रिर्देशाङ्गीकार इत्यस्याप्ययुक्त-

त्याद्य । तथा अरूपवत्सूत्रे तत्प्रधानत्वादित्यस्य निर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वा-
दितिव्याख्यानमप्ययुक्तं तदुपन्यस्तानां विषयवाक्यानामुपक्रमादिवि-
चारे तथा त्वस्यालामात्तथा हि प्रथमतया स्थूलवाक्यं तच्च “कस्मिन्वा आ-
काशजो तद्धे” तिगार्गीप्रश्नात्प्रवृत्तं स्थूलत्वादीन् लौकिकान्धर्माग्निपे-
धत्प्रशसितृत्वां वरांतचारकत्वद्रूपत्वादीनां काशोपादानत्वांतानलौकि-
कान्दर्शयति अशब्दवाक्यं तु प्राग्व्याख्यातं आकाशवाक्ये च नामरूप-
निर्वाहकत्वं “विन्योह्यमूर्त्त” इति वाक्यं चेयत्तापरिच्छिन्नपरिमाणं निपे-
धत्पुरुषत्वं वाह्याभ्यंतरसाहित्यं वाह्याभ्यंतररूपत्वं वा दर्शयदक्षरात्पर-
त्यमग्रेधावयति “तदेतद्ब्रह्मे” तिमधुविद्योपसंहारस्थमपिमधुविद्या-
या उपक्रमे “अयमेव स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेवं सर्वं” सिलेवं च तु-
र्दशपर्यायैरभ्यस्तं सर्वत्वं मध्यउक्तं सर्वभूतपतित्वादिकं “अयं वै हरयो-
यं वै दशचसहस्राणि बहूनि चानंतानि” चेत्यनंतरूपतां प्रावयतीति निर्विशे-
षब्रह्मप्रधानतायावत्कुमशक्यत्वात् न च तदेतद्ब्रह्मेतिभिन्नं वाभ्यपूर्वंभ्य-
इति वाच्यं । तच्छब्दात्पूर्वपरामर्शाद्विभागे साकांक्षत्वेनैकवाक्यतया त-
दभावात् । उक्तं च अर्थभ्यादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागो स्यादिति । न चे-
दंतच्छब्देन पूर्वांकरूपत्वं परामृशदप्यपूर्वमित्यनेन तद्विधेयतीति तदोप-
इति वाच्यं । एतंतर्ह्यनपरमित्यनेनानंतरत्वादीनभिमानपि निषेधच्छू-
न्यवादमेव प्रसजयेत् । अतोत्रपूर्वत्वादीनां धर्माणां मेव निषेध इत्येवांगी-
कार्यं ; तथा सति न शुष्केण मचाग्नें जहार न मुचेः शिर इत्यत्र यथोभया-
त्मकस्य फेनस्याशुष्कत्वमनाद्र्त्वं मेव मन्वाप्येकैकतन्निषेधेन सार्धात्मकमे-
व बोध्यते इत्यवयुक्तं ॥ अतएव गजेंद्रस्तुतौ “सर्वेन देवा सुरमत्यंतियं ब्र-
ह्मीनपंदो न पुमाभर्जतुः । नार्यगुणः कर्मन सन्नचासन्निये जशो योजयता व-
शेष” इत्यशेषत्वमुक्तं तथा शुकैरपि “एवंगजेंद्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मा-
द्रयो विविधैर्लिंगमिदं भिमान्नाः ॥ नैते यदोपसृष्टपुर्निखिलात्मकत्वात्त-
त्राखिला मरमयो हरिरावि रासीत्” इति निर्विशेषस्य निखिलात्मकत्वं बो-
धितं, तथा प्राप्यते सर्वानुभूतिरिथाव्यते सर्वसत्त्वेण व सर्वानुभववितृत्व-
संभवादिति । न चेदं प्रलयेन संभवतीति वाच्यं । को नाम प्रलयः ? भ्वंसो
वाप्रतिसंचरो वा ? ॥ नाद्यः, असत्कार्यत्वात्प्रसंगात् । द्वितीयश्चेदसदा-
द्यगोचरत्वेऽपि सर्वत्र ह्यगोचरोऽस्त्येवेति नासंभवः । वस्तुतस्तत्खंडब्रह्म-
वादे असदाद्यगोचरत्वमेव प्रलयः क्रमेण वा युगपद्वा तद्गोचरत्वमेव सृष्टि-
रितीच्छया समर्थनात्तत्र फलद्वयोः एवमेवास्थूलादिवाक्योक्तनिषेधस्य-
लेपिवोध्यम् इति यच्च यत्त्वित्यादिनाऽऽसन्मतमनूद्यतचेत्युक्त्वा (यतो

व्यवहारविषयोऽयवहियते ननुव्यवहारविषयत्व) मित्युक्तं, -तनुच्छ,
 व्यवहारविषयत्वस्यापिव्यवहाराविषयत्वादन्वयाव्यवहारविषयत्व-
 स्याद्व्यवहार्यत्वापत्तेः ॥ नहितव्यवहाराविषयइतिशस्यतेचक्रप्रमेये-
 प्रमेयत्वेचप्रमेयत्ववद्वाच्यत्वेवाच्येचवाच्यत्ववद्व्यवहारविषयेतद्विष-
 यत्वेपिव्यवहारविषयत्वेसत्वेवाधकाभावात् ॥ एवतत्प्रधानत्वादिति
 सूत्राशस्यव्याख्यायामपि (प्रधानपदस्वारस्यभगात् अरूपवदेवहि-
 तत्परत्वादितिग्रहैवहितत्परत्वादितिवाचक्रमुचितत्वात्) इत्यादिय
 दुक्तं तदपिपूर्वापरसूत्रार्थानालोचनस्यमतदोषानवयोधाभ्यामेवोक्तं
 नस्यानतोपीत्यादिपूर्वसूत्रैर्ग्रहस्यरूपविचारभारब्धः । तत्रजडजीवधर्मा
 ग्रहणिकचिद्विधीयतेकचिन्निपिध्यते तथाचग्रहजडजीवधर्मवन्वेति
 सदेहेरूपवत्सूत्रप्रयत्नेतद्ग्रहवेत्युक्तेतादृशसदेहानिवृत्तेः सूत्रव्यर्थमेव
 स्यात् ॥ एवतत्प्रधानत्वादित्युक्तोसर्वेषुवेदेषुग्रहण प्रधानत्वात्
 “सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति वेदेष्वसर्वरहमेववेद्य” इत्याद्यपिसगच्छते ।
 तत्परत्वादितियद्युच्यतेतदा “ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेते” त्यादि
 वाक्यानाकर्मपरत्वाद्ग्रहपरत्वाभावाच्चासगति स्यात् ॥ तन्निवेशेच
 तेपावाक्यानाग्रहप्रधानत्वमस्त्येव ॥ कथमित्तिचेदुच्यते-सर्वस्यैव
 पूर्वकाडस्य “तमेतवेदानुवचनेनग्रहणाविविदिपतियज्ञेनदानेनतप-
 साऽनाशकेन” इत्यादिनाग्रहज्ञानागत्यबोधनाद्गमिनएवप्रधान्यनत्व
 गत्यः । त्वन्मतेतुयथाऽस्थूलादिवाक्यानिनिराकारग्रहप्रधानानित्यथाऽस्थूलादि
 वाक्यानिराकारग्रहप्रतिपत्तव्यं तथासाकारमपिप्रतिपत्तव्यस्यात् ॥
 तस्मात्त्वन्मतएवप्रधानपदस्वारस्यभगः । अधिकृतुभाष्यादितोऽवसेयः ॥
 “नतत्ररथानरथयोगा पृथगात्मान प्रेरितारचमत्वा” इत्यादिवेदस्य
 यदिमेदप्रतिपादकत्वतवाभिमततदाऽद्वैतप्रतिपादनार्थतयापिप्रयासो
 व्यर्थएव । यदितत्र लोकसिद्धएवमेदोन्नूयतेतर्हिकरादीनामभेदप्रति
 पादनाग्रहोनिर्मूल इतिकथनमसगतस्यात् ॥ एतेननतत्ररथाइत्यादि-
 क प्रलापोनिरस्तः । एव सर्वेवेदायत्पदमामनन्तीत्यत्रपद्यतेऽनेनेतिपद
 प्राप्नुपायमित्यर्थस्य प्रतीतिसमवेलक्षणायामानाभावाद्भक्षणाया
 याप्यर्थावाच्यः) इति कथनमसगतमेव । एवगीतावाक्येपिलक्षणाया
 मानाभावेनविद्वन्मडनाशुकोविरोधोदुरुद्धरपवेति (विद्वन्मडनाशु-
 क्तद्विरोधोपिपरिहृतः) इत्यसगतम् ॥

सहस्राक्षे भतएव न स्थानत इत्यादि विरोधोपि परिहृत इत्यत भाग्यमायुर्वेति-यदपि
 अतएवेत्यादिना परिहृत इत्यसंगतमित्यनेन । अत्रापि भाष्यप्रकाशमेवाक्षरशोऽनुवदति-
 सर्वत्र हीति हेतुबोधक इत्यादिनामसौ तत्त्वेनेति ॥ न हि सूत्रे निविशोपोपदेशादिति पदमस्ति ॥
 अभ्याहारे तु विनिगमनाविरह इति भावः ॥ अशब्दमित्यादि ॥ इदं कट्यखीपुत्तुतीयखीस्थ ॥
 पूर्वोक्तस्येति ॥ तत्रैव “अव्यक्तान्पुरुष पर” ॥ इत्यादिबोक्तस्य किंचोभयलिङ्गनिषेधेति वि-
 शेषताया अव्यस्थूलादिवान्यसिद्धाया निषेधसिध्यतत्रैव निर्विशेषोपदेशस्य हेतुत्वात् संगतिः स्व-
 मतत्वापित्यागः शून्यशब्दप्रसङ्गश्चेत्यादि कमपितन्मते द्रष्टव्यम् ॥ अरूपवत्सूत्रेऽपि रूपपदमात्रो-
 धारणे भाविपदानुपादाने च सत्यपिरूपाद्याकाररहितमित्यर्थः कथमिति तत्र ॥ तदुपपन्ना
 नामिति ॥ तत्राप्ये “अस्थूलमनण्वहस्त्वमदीघः अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययः आकाशो दे-
 वानामनामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमूर्ते पुरुषः स याद्याभ्यन्तरोद्भाजः । तदेतद्-
 मक्षा पूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमव्ययमनामरूपमसर्वानुभू” इत्येव विषयवाक्यानि दर्शितानि ॥
 प्रकाशितृत्वेत्यादि । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रकाशने” इति प्रकाशनम् ॥ अयमात शब्दोपादानु-
 ग्रहमस्य तृतीयपादस्याक्षराधिकरणानुरोधान् ॥ तद्वत्कृत्वन्तु “सूर्याच्चद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ॥
 घावापुच्छिग्यो विधते तिष्ठतः” इत्यादिश्चात्रणात् ॥ द्रष्टृत्वादिकुतु “तद्वा एतदक्षरगार्भ्यः इष्ट-
 द्रष्टृभ्युत्तरोऽसमतमः त्रविज्ञातविज्ञानान्यदतोति द्रष्टृ” इत्यादिनोक्तम् ॥ समाप्तौ आका-
 शोपादान्त्वच “एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्भाकाशभोतश्च प्रोतश्चति” इति स्पष्टम् ॥ अशब्द-
 वाक्यतु अभ्ययत्ववदत्यचभूतगुणान् क्रमेण निषेधतथातेन भूतेषु दृष्टप्रकारेणैत्यर्थकतथापद-
 सर्वज्ञान्वयाय वैदुलीदीपमिदमभ्युत्पाददृष्टव्यमयक्षात्पनितपाचभौतिकाकारमेव निषेधति ॥

अतएव न स्थानतोपि परस्मैभयलिङ्गसर्वत्र हि अरूपवदेव हितप्रधानत्वादिति सूत्रे च
 संगच्छेते ॥ तदेतद्वाह-निपातादित इति ॥ निपातौ तु वात्तन्दौ आदिना सूत्राणि तद्वि-
 पयवाक्यानि नष्टामान्येत्यादिनामभ्युत्पादयुक्तमध्यगृह्यते ॥ १८ ॥ सूत्रादस्तु स्थानत
 भूम्यादिरूपात् स्थानात् उपाधित इति यावत् अपि सन्देव स्वतस्तु न समपत्येव विरोपादित्यर्थः
 स एव हते ॥ परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गम् उभे लिङ्गेत्यतः तत्र निषेधेऽप्यनिर्विशेषत्वमहितं हि
 यस्मात् सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरं वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमित्यादिष्वित्यर्थः ॥ बहुधाधि-
 योगादप्यन्यादृश्यं वस्तुनोऽन्यादृशं स्वभावः सम्भवति ॥ न हि खल्व्च सन्स्पर्शोऽरू-
 प्कादियोगादस्त्वोभयवति भ्रममान्त्वादस्त्वोऽस्त्वामिनिवेशस्य ॥ यत्तु विरुद्धरूपता
 ब्रह्मणो लक्षणमिति तत्पत्तिरयम् ॥ अरूपवदेव आकाररहितमेव हि प्रतिष्ठं तत्र तत्र
 धानत्वात् ॥ अस्थूलमनण्वहस्त्वमित्येवमादीनि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि
 नार्थान्तरप्रधानानि इत्येव जातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥
 यत्तु न रूपतेनैव विहिते इति रूपः सव्यवहारविषयः तद्विषयतद्विलक्षणं ब्रह्मादिव्या-
 चक्षते, तत्तु न युक्तं, यतो न्यवहारविषयो न्यवहिते न तु न्यवहारविषयत्वम् ॥ एतत्तत्प्रधान-
 त्वात् इत्यस्य सर्वथा वेदान्तानां ब्रह्मैव प्रतिपाद्यम् ॥ यत् करादीनामपि ब्रह्मदेवेनैव
 निरूपणम् ॥ अन्यथा तेषामत्र ब्रह्मत्वे सव्यवहारत्वदगमनात् वेदेष्वसर्वेति निवर्तन्यादिति -

अतएवतनिचारयेत्युक्तिस्तद्वगतुरपिमृत्युमुपाप्नुमुक्तिश्चसंगच्छते ॥ अस्याप्रविपयवाक्य-
तयाविवक्षणेऽशब्दवदेवेत्येवसूत्रकारोन्मूयात्, प्रथमस्यत्यागेमानाभावात् ॥ “दिव्योद्दामूर्च-
पुरुषः सयाज्ञाम्यतरोद्भज । अप्राणोद्दामना शुभ्रोद्भक्षरात्परत परः” इतिमुद्रकस्य ॥
निषेधदिति ॥ अमूनपदेनेतिभावः ॥ साहित्यमिति ॥ याज्ञाम्यतराभ्यासद्वयततइति-
विग्रहादरात् ॥ सइतिपृथक्पदेतुद्वितीयोऽर्थः ॥ परस्त्वमिति ॥ जगत परस्मादक्षरादिपि-
परइतिप्याख्यानात् ॥ मधुविद्येति ॥ बृहदारण्यकेतुरीयाप्यायस्यपचममिदमाक्षणम् ॥
सर्वभूतपतित्यादिकमिति तत्रैव “सवाभयमात्मासर्वपाभूतानामधिपति सर्वपाभूताना १-
राजातयधारयनाभौचरधनेमौचारा सर्वसमर्पितापूजमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणि भूतानिसर्वपूत-
आत्मान समर्पिता ” इतिदर्शितरूपरूपमित्यादितुप्राग्व्याख्यात् ॥ श्रुताप्रवृत्तपदस्य-
पूर्वात्करीतिरुनभवतीत्यर्थमभिप्रेत्यहृतशकादिकप्रकाशस्यमेवानुवदति-पूर्वत्यादीनामिति ।
पूर्वत्वकालिकदेशिकवापरत्व ॥ एवमपरत्वमपिद्विविधप्राज्ञाक्ष्यमाणदृष्टातेनतदुभयधर्मा
अयोप्रक्षेपत्रार्थः ॥ ननुक्तेणेति । अष्टमस्कधकादशाध्याये (श्लो० ४०) इदमस्मि-
अत एवमेव (श्लो० ३९) ध्यायन्केनमयापदपदुपायमुभयतमकमिसितेननिषेध शुक्लत्व-
माद्र्वत्वमात्रयोरेवेतिसिध्यति । बोध्यमिति । स्थूलरानुत्याद्युभयधर्माध्यत्वबोध्यम् ॥
एतदत प्रकाशानुवादः ॥ तदर्थेइतिशब्दः ॥ सिद्धातेअरूपवत्सूत्ररूपशब्द “रूप्यतेव्यव-
हियतइतिरूप” इतिन्याय्यातलज्जदहेयम्-रूपरूपकरणेषुरादि सतोदाहुलकात्कर्मण्यधि
अभ्येपामपीतिदीर्घः । रूपकरणचशब्दादिनाव्यवहरण अथवारूप्यते शब्दयते रुशब्देभ-
वादि तत शप्पशिक्षेतिप्रत्ययोदीर्घश्चनिपात्यते ॥ भाष्येरूप्यतइतिरुफलितार्थकथन ॥
यद्वा प्रथाबुत्तौपशौशब्देस्वभावेनाटकादिषु । रूपमाकारसौंदर्यनाणैक्यपिद्वयत इतित्रि-
काक्षयोपात्त रूपतुल्योक्तशब्दयोरिति हैमाञ्च शब्दार्थकाद्रूपशब्दान्मतयतात्तत्करोतीति
णिचि विन्मतोलुगितिलुकिनामधातोरिहूरूप्यतइतिरूपः ॥ अथवाऽस्तुप्रथमपक्षएव व्यव-
हाराविषयत्वतुसर्वत्रफलप्यत्येव ॥ नहिउदिति ॥ भागृहीतविशेषणेतिन्यायेनव्यवहारविषय-
स्यैवव्यवहार्यत्वप्रसङ्गाशङ्क्यतइतिभावः ॥ प्रमेयेइत्यादि ॥ प्रमेयत्ववाच्यत्वयोः प्रमेयत्वा-
द्यभावेसर्वप्रमेयसर्ववाच्यमित्यनिष्पत्त्यातयो केवलान्वयित्वनस्यात् ॥ व्यर्थमेवेति ॥ उक्त-
सदेहानिवृत्तेरितिभावः ॥ किञ्चनहैवेत्युक्तौकरादिकमितिपक्षोपनिगमकविरहिताध्याहार-

स्यात् ॥ अतः करादिनिरूपका साक्षाद्ब्रह्मनिरूपकाएवेत्यपि न युक्तम् ॥ प्रधानपदस्वारस्य-
भगात् ॥ अरूपवदेवहितत्परत्वादिति ब्रह्मैवहितत्परत्वादितिवा वक्तुमुचितत्वात् ॥ नतन्-
रधारययोगा ज्योतिष्टोमेनखर्गकामोजेत प्रथगात्मानप्रेरितारचमत्वाजहात्येनाभुकाभोगा-
मजोन्य इत्यादिना सप्रस्य कर्मणामेदस्यच वेदप्रतिपाद्यत्वदर्शनऽप्यमेदप्रतिपादनाग्रहाभावा-
न्निर्गुलस्त्वकरादीनाममेदप्रतिपादनाग्रहः ॥ मूलस्थप्रधानपदविशेषेनाऽऽसद्ग्रीवाऽऽधकरणेन
नकोपिदोषः ॥ एवञ्च सर्ववेदाद्यत्पद यत्पदप्राप्तिप्रयोजकमामनतीति सर्ववेदाइत्यस्य लक्षणया
त्वयाऽप्यर्थोवाच्यः ॥ एव गीतावाक्यस्य सर्ववेदप्रतिपाद्यैर्धर्मैरित्यादिरर्थः ॥ एतेन विद्वन्म-
ण्डनाद्युक्तद्वारोपोपिपरिहृतः ॥ १६ ॥

हेशलभ्यः ॥ वास्तवपाठेनृद्वैवेतिपक्षोन्यत्रात्रः सर्वत्राधिकरणेऽप्यसुलभः ब्रह्मविधाराः
 दिहाधिकाराऽनुवृत्तस्वपरस्येत्यस्यप्रथमांततया विपरिणामाद्वा ॥ अतोयथान्यासमेवास्तु ॥
 अत्रेदं ज्ञेयं—प्रकृतसूत्रं हि द्विधान्याख्यायते भाष्यविद्वन्मंडनयोः ॥ तत्र ह्यैकदेशिमतप्रदर्शिनः—
 कापंचसूत्री ॥ तत्र जडजीवधर्मा ब्रह्मणिसंतीति पूर्वपक्षेद्दमुच्यते ॥ अरूपवत्त्वव्यवहार-
 विषयोनभवति । कुतः ? वेदंतिपुत्रस्यैव प्राधान्यात् ॥ इत्येकोऽर्थः ॥ अत्र बहुव्रीहिमाश्रित्य-
 तत्परत्वादिति पाठे तु विरुद्धो हेतुः स्यात् ॥ शब्दगम्यत्वेऽप्यवहार्यत्वासंभवात् ॥ पूर्वकांड-
 स्यान्परत्वात्त्वद्वीत्याऽनैकांतिकश्चतदेतदाहुः—एवंतत्प्रधानत्वादित्यादि ॥ अथ यत् अरूपवत्
 ह्यन्यतेऽस्य बह्वित्येनेनेति रूपं करारिकं तद्विनिष्टं ब्रह्म न भवति किंतु रूपरूपं ॥ असिन्पक्षे-
 पि हेतुस्तुल्यः सर्वेषु वेदेषु तस्यैव प्रतिपाद्यतया मुख्यत्वादिति तदर्थः ॥ “सर्वे वेदाः, वेदै-
 श्च सर्वेः” इत्यादिभ्युतिस्मृतिभ्यः यदि ब्रह्मणः करारिकमवधार्य भूतं मिथ्यास्याच्चाहं प्रत्यक्षा-
 विमानांतरागम्येतत् वेदः किमर्थं प्रतिपादयेत् ? ॥ प्रतिपादने तु सर्वविद्या इत्यादि विरोधः ॥
 तत् अत्रितीयब्रह्मप्रधानं प्रतिपाद्यतया मुख्यं येषामिति बहुव्रीह्या देशरूपसमानं ॥ स्वमस्त्वनु-
 भवसिद्धः स्वयं ज्ञातिद्वैताधनायोक्तः तस्य निभांतृत्वाय च न हि ब्रह्मणः करारिकं ब्रह्म निमि-
 त्तं लोकेऽनुभवसिद्धं च ॥ येन तदनुवदेत् ॥ तत्परत्वादित्युक्तौ तु मुख्यत्वात्वाभात् कथंचिद-
 पितत्परत्वं सत्यं स भवाच्च विवक्षितं न सिध्येत् ॥ यत्तु न तत्र तथा इत्यादितश्च ॥ सदसच्चाहमर्जुने-
 ति स्मृतेः । यदस्ति यच्चान्तिचक्षिप्रवर्षेति विष्णुपुराणत्राक्याश्च कथंचिस्त्वप्नोपितदेवेति केचित् ॥
 “यज्ञो विष्णुः” धर्मा यस्यामदात्मक इत्यादिभ्युतिस्मृतिभिर्ज्योतिषोमादिपराभपिसाक्षा-
 त्तरा एव ॥ मूलैतेषामब्रह्मपरत्वं तु “विशाचः विशाचभाषया बोधनीय” इति न्यायानुरो-
 धावुक्तं ॥ द्विधा समभवद्ब्रह्म प्रकृतिश्च प्राप्तेत्यादि स्मृति सूत्रैः प्रकृतेरपि ब्रह्मत्वमेव
 तेनाज्ञानिरूपणादेरपि नाब्रह्मपरत्वं ॥ यत्तु ये तावत्तरग्रथमाध्यायरास्यं (कृष् ६) “पृथ-
 गात्मनः प्रेरितारं च मत्वा लुप्तस्तस्तेनामृतमश्नुते” इति अंशं शिष्यमूलं प्रमथं प्रेरकपोर्भे-
 दं विचार्य यो यदंशः सतं भजेदिति न्यायेन प्रीतिसेवनयुक्तः ॥ तेन भगवताऽस्मृतं प्राप्नोतीत्यर्थ-
 कमुक्तं ॥ यच्च तत्रैव चतुर्थ्याध्यायस्य ब्रह्मत्वेनामिति धान्त्रं जीवानां परस्परप्रतिप्रोक्तिकमेव-
 यो धकमुक्तं तत्रोभयत्रापि भेदेऽपि लोकोपलब्धत्वात् ब्रह्मधर्मपदेत्युक्तं प्राक् किंच लोकसि-
 द्धं स्वमदिकं भेदश्च किंचिदेवानुसृतं ननु ब्रह्मविशेषाणामिव तस्य प्रतिपादकानि शतशो वाक्यानि-
 संति विशेषाणामब्रह्मत्वे भूत्यां संपुर्ववेदमप्राज्यमपरा स्युः ॥ भेदादेश्चानुवादोपि नि-
 वेधानं, अन्यथानिषेधायोगात् ॥ तथात्रापि निषेधस्य लोकोपलब्धमेव वाणिषादादिकमनु-
 निषिध्यते ॥ निषेधवाक्यस्थानुवादमात्रेण निषेधसिध्यततः पृथग्भूतानां विशेषबोधकवा-
 क्यसहस्राणामनुवादकत्वमशक्यवचनं प्रयोजनाभावात् ॥ तावद्भिर्भागी प्रतिपादनमेतरा-
 निषेधस्याशक्यत्वाद्भीकारभेदप्रतिपादकान्यपिशतशः सहस्रशो वाक्यानि भवेयुः ; अन्यथानि-
 वेधासंभवेनाद्वैतासिद्धः ॥ न ह्येकमपि पृथग्भूतं सिद्धवत्कारणभेदबोधकं वाक्यमलियथासा-
 कारत्वावाप्त्यानि ॥ भेदस्वभावेरिव विधत्तश्चक्षुष्ट्वादेलोकोपलब्धत्वाभावादिपानुवादीवोक्तु-
 शक्यः ॥ तदेतदाहुः—यदितत्रत्यादि ॥ ध्रुवपपाठास्तु तस्योपेक्ष्याः ॥ यच्च एवं चेत्यादि परि-
 हृत इत्यंतं तत्तु स्वमतस्याप्यज्ञानात् ॥ तत्र सर्वे वेदा इति कंडाकपेक्षयादि विषयमिति च पृथक् पदे एव

ननुपत्यपदमितिसमासोयद्भमात्तत्क्षणक्षेत्र ॥ अथेस्तु यत्पद्यतद्वृत्तिपदप्राप्यसर्वं शोपा-
येदाभामनतीति ॥ अतएवतद्भाष्येक्षकराचार्यान्वि "सर्वेदायत्पदपदनीयमविभागोनाम-
नति" इत्याहु । गीतायाव्येपिसर्वैरशेषैर्वैद्व्यात्तदनुकूलस्मृतिमिन्द्राहमेववेदनीयइत्यर्थ ॥
पूर्वकारोऽन्ययोगव्ययच्छेदक ॥ अतएवैकादशस्कधे माविधत्तभिधत्तेमामित्यादिनाभ-
गवतास्वैयधर्मरूपेणविधेयत्वेदैरभिधयाप्रतिपाद्यत्वविकल्पत्वापोहत्वादिकचस्वैव-
दर्शितम् ॥ कौर्मपिपूर्वखण्डेद्वादशाध्याये नहिवेदादतेकिचिच्छास्त्रग्रन्थाभिधायकमित्यभिध-
याग्रहणव्येवेदप्रवृत्तिर्वाभिधा ॥ अतोनेदशब्दोऽत्रलक्षणिक, अन्यथाधर्मैश्चसर्वपीत्येव
वदेत् ॥ शकराचार्यरप्यत्र "वेदैश्चसर्वैरदमेवचपरमात्मायेव वेदितव्य" इतिव्याख्यात ॥
धर्मैर्लक्षणातुतावेकेनापिनकेनापिच्यख्याता ॥ अतोविद्वन्मद्व्यापुक्तयुक्तमेव ॥

अग्रेच (ननुस्वाप्तरथादिकग्रहणोऽभिज्ञमेव, परतुतदक्षरग्रहणोऽ-
भिधकारादितुपुरुषोत्तमादभिज्ञ) मित्यादिनास्वयमेवपूर्वपक्षमुद्भाव्य
(तयोरमेवेऽक्षरादभिज्ञमिदपुरुषोत्तमादभिज्ञमिदमितिनिर्णयस्या-
द्यास्तवत्यापत्तेः) इतियद्वोपोद्भावनवृत्त तत्राक्षरग्रहण पुरुषोत्तमा-
वमेवस्यास्तत्समतत्वेपिस्वाप्तरथादिनामक्षरग्रहणमेवसमाप्यादिष्व-
दष्टत्वेनतादृशपूर्वपक्षतत्त्वजनयो परप्रज्ञारूपितत्वादुपेक्षणीयत्व-
मेव ॥ अक्षरतुपुरुषोत्तमस्यैवरूपातर ॥ अतएवगीतायाभगवताप्युक्त-
यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तम । अतोसिलोकेवेदेचप्रथित पुरु-
षोत्तमइति ॥ ननु (उक्तभगवद्वचनेऽक्षरशब्देनग्रहणोच्यते ॥ एक-
स्मिन्परापरभावस्यविरुद्धत्वात्, किंतु जडमेवेतिभातितच्चमायैव ॥
अतएवाक्षरस्यादपवर्गेपरमग्रहणवर्णयो गगनेधर्मतपसोरध्वरेमूलका-
रणेइतिपरमग्रहणोमूलकारणपृथग् वदन्हेमचद्रकोश सगत ॥ अत-
एव तस्मिन्नेवप्रकरणेकूटस्थोक्षरउच्यते इत्युक्तभगवता । तथाचकूट-
मित्युपक्रम्य सीरागेनृततुच्छयोरितिहेमचद्रोक्त्याकूटमनृत तुच्छ-
वायथास्यात्तथातिष्ठतीति कूटस्थोमाया ॥ तस्माद्रीतास्तु अक्षरपदेन
जडस्यग्रहणादक्षरायग्रहणतरासिद्ध्याऽक्षरग्रहणोऽभिज्ञजगदित्या-
दिनिर्मूलमेव) इतिचेन्न ॥ "एतद्वेतदक्षरगार्गिग्रहणाभिवचत्यस्थूल-
मनण्वद्वस्य ॥ एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचद्रमसोविधृतो-
तिष्ठत" इत्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ नचतादृशश्रुतिष्वपिअक्षरशब्देन
प्रकृतिरेवोच्यतेपूर्वोक्तकोशप्रामाण्यादितिवाच्य अक्षरमवरातधृतेरि-
तिसूत्रस्यतत्सूत्रव्याख्यानरूपस्यश्रीशकरकृतभाष्यस्यचविरोधापत्ते ॥
तथाचभाष्य "परएवात्माऽक्षरशब्दवाच्य । कस्मात्? अवरातधृ-
ते । पृथि यादेराकाशातस्यविकारजातस्यधारणात् तथाचोपसंहृत

मेतस्मिन्नुत्पत्त्यक्षरेगार्ग्याकाशजोतश्चप्रोतश्चेति ॥ नचेयमं वरांतधृति-
 ब्रह्मणोन्यत्रसंभवति" इति ॥ प्रकृतेश्चाक्षरपदवाच्यत्वंनास्तीतिद्योत-
 नाय "कार्यस्यचेत्कारणाधीनत्वमवराधृतिरभ्युपगम्यतेप्रधानकार-
 णवादिनोपीयमुपपद्यते, कथमवरातधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति" पूर्व-
 पक्षं कृत्वाऽतउत्तरपठतीतिसाचप्रशासनादितिसूत्रमवतारित तत्रापि
 "साचावरातधृति परमेश्वरस्येवकर्म ॥ कस्मात् ? प्रशासनात् ॥ प्रशा-
 सनहीहश्रूयते" एतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्य्याचंद्रमसोविधृतो
 तिष्ठत" इत्यादि ॥ प्रशासनचपारमेश्वरकर्मनाचेतनस्यप्रशासनसंभ-
 वति ॥ नह्यचेतनानाघटादिकारणानामृदादीनाघटादिविषयमहा-
 सनमस्ति" इतिप्रतिपादित ॥ तथाचतन्मतमबुद्धानेकार्थकोशयले-
 नाक्षरपदवाच्यामायैवेतिवदतास्वयमेवशकरसिद्धातानमिद्वत्त्वप्रक-
 टीकृत ॥ किंचसारयमतेप्रकृतेर्नित्यत्वात् ॥ तन्मतेऽक्षरशब्दस्यकथं-
 चिद्वचयवार्थसंभवेपित्थन्मतेमायायाअनित्यत्वस्वीकारेण नक्षरतीत्य-
 क्षरमितियोगार्थस्य कथमप्यसंभवादक्षरशब्देनमायायाउपादाननसं-
 भवतीति । एवहेमचद्रोक्तिवलात्कूटस्थपदेनमायायाउपादानमपि ॥
 कूटस्थोब्रह्मजीवेशावित्येवविद्यतुर्विधा । कूटस्थब्रह्मणोर्मेदोनाममात्रा
 इतेनहि कूटस्थमासितोदेहोधीस्थजीवेनभास्यते । स्वयंकूटस्थरूपेण
 दीव्यतेसोनिरुत्तरमित्यादिविद्यारण्यवचनविरुद्ध, कूटस्थोक्षर उच्यत-
 इत्यादिभगवद्वचनविरुद्धच ॥ तथाच श्रुतिसूत्रप्रामाण्यात्पूर्वोक्तभगव-
 द्वाक्येऽक्षरपदेनब्रह्मेवोच्यतेननुजडतस्यापियस्मात्क्षरमतीतोहमित्य-
 त्रकार्यपरेणाक्षरपदेनेवोक्तत्वात् ॥ एवच जडस्याक्षरत्वेनाक्षरपदेन-
 ब्रह्मणासिद्धयाऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नजगदितिसिद्ध ॥ किंच अलौकिकाका-
 रसिद्धोप्रवेशोहरिणोदित, "अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहु परमागति ।
 यमप्यननिवर्ततेतद्धामपरममम" इत्याद्यपिसंगच्छते । अक्षरशब्देन-
 मायायाउपादाने तस्या परमगतिरूपत्वाभावेनतदसंगतमेव स्यात्
 तच्चाक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमाभिन्नव्यक्तिस्थानत्वाद्भगवद्ब्रह्मतद्धाम परममम
 इतिभगवताघोषिता॥अतएव 'पुरुष सपर पार्थमक्यालभ्यस्त्वनन्यये"
 त्यादिनागोहार्धीशोनिरूपित मक्तिश्चगुरुसेवयामवति ॥ अतएवोक्त
 "भक्त्यालामोहिनिर्दिष्टोभक्तिश्चाचार्य्यसंश्रयात्" श्रीमदाचार्य्यचरण
 भजनादेवनान्यथा । ननुपुरुषोत्तमाक्षरयोर्भक्तमुक्तप्राप्त्यत्वेभाधारावे-
 यमावेचकिमान् ? । नचपूर्वोक्तभगवद्वचनमेवप्रमाणमितिवाच्य धाम-
 शब्दस्यनानार्थत्वात्पतत्यधोधामविसारिसर्वतइतिकाव्येधामशब्दस्य

तेजोवाचकतायादृष्टत्वात् तेजस्यापि धामस्यादित्यनेकार्थं पुहलायुध-
कोशाच्चकथं न तेजोवाचकत्वं कथंचनोद्वाचकत्वमेव कथंच परमगति-
शब्देनोक्तात् 'ज्ञानीत्यात्मैवमेतत्, नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदं विद्यत-
इत्यादिना संस्तुतेन ज्ञानेन साध्यान्मोक्षाद्रेदं यदिदमुपासते' इत्यादिना-
ऽब्रह्मत्वेनोक्तविषयकोपासनेन पुरुषोत्तमप्राप्तेः श्रेष्ठत्वमुच्यते इति चेन्न;
पुरुषोत्तमाक्षरयोः परापरभावादिपुश्रुत्यादेरेव प्रमाणं । नहि वैदिकानां-
श्रुतेरन्यत्प्रमाणमधिकमस्ति, तच्च "ब्रह्मविद्याप्रोतिपर" मिति श्रुत्या प्रति-
पादितं अक्षरब्रह्मवित्परंब्रह्माप्रोतीतितदर्थः ॥ अत्र परशब्दस्य पूर्वपर-
त्वेतदित्येवमचेत् पूर्वब्रह्मोक्त्या अग्रेयत्परमित्याह तेन सांनिध्यात्तत्तत्पव
परंपुरुषोत्तमरूपमेवात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते ॥ किंच प्रतिपादिनात्-
वाप्तिर्नानात्मिकैव वाच्या; तथा सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्मप्राप्तीत्यर्थः स्यात्स
चासंगतः साधनसाध्यभावाद्याहतिश्च ॥ अतः परं विशेषतस्तद्विषय-
भ्रान्तानुभवेकगम्यतस्त्वरूपं नान्यमानगम्यमिति प्रापयितुमन्यमुखे-
नाह- "तदेवाभ्युक्ते" ति ॥ अन्यथा सर्वार्थस्य प्रतिपादिका श्रुतिरेवं-
कथं चेदेत्? तदित्यव्ययं, तथा च तत्पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थ-
विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्यक्रमेणाविदितपरब्रह्मकै-
रुक्ता ॥ पूर्ववाक्योक्तार्थस्यैव शयमनयाक्रियत इत्यर्थः संपद्यते ॥ तस्मि
नाह "सत्यं ज्ञानमनंतं, ब्रह्मयोवेदनिहितं गुहायां परमेव्योमन्, सोऽबु-
ते सर्वान्कामान्सह, ब्रह्मणा विपश्चिते" तितत्र ब्रह्मणः सच्चिदानंद-
कत्वेऽपि फलस्थानं दातृमकस्य पुरुषोत्तमस्याग्रे फलनिरूपणावसरे निरूप-
णीयतया प्रथमतः साधनमेव निरूपणीयमित्यभिप्रायेण सत्यज्ञान-
पदाभ्यां सच्चिदं शावनंतपदेन देशकालापरिच्छिन्नत्वं च ज्ञेयस्य ब्रह्मणः-
साधनविशेषतया योक्तवती श्रुतिः । तेन ब्रह्मत्वे तुल्येऽपि क्षरस्य देशकाला-
परिच्छिन्नत्वाभावाद्न विवक्षितफलसाधनशेषत्वं । अक्षरस्य तु तदपरि-
च्छिन्नत्वात्तादृशसाधनशेषत्वमिति वीजं अत्र योवेदेति यजुषिवेदनप्रा-
प्यत्वमुक्तं मुंडके च नाप्यमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधयानबहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तन्नूस्वामिति श्रुत्या वरणेतर
साधनाप्राप्यत्वमुच्यते । एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्म-
ज्ञानेनाविधानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसंपादनेन पुरुषोत्तम-
प्राप्तस्वरूपयोग्यता संपाद्यते । तादृशजीवेस्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावा-
त्सहकारियोग्यता संपत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति निर्णयते । तथा च-
वरणाभावे ज्ञानमार्गेण ज्ञानप्रधानतया ब्रह्मज्ञानं । वरणे तु भक्तिमार्गदी-

त्यानंदप्रधानतयाब्रह्मज्ञानं येनपरप्राप्तिरितिचेयस्यद्विधाविर्भावः सत्य-
ज्ञानानंतरूपाक्षरंयोवेदतस्यगुहायांपरमव्योमाविर्भावः परामीयतेद-
श्यतेअनेनेतितथा ॥ ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापितथा-
परमव्योमोऽत्यलौकिकत्वज्ञापनायालौकिकप्रयोगःकृतः ॥ भक्त्याहमे-
क्याप्राह्यःमुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशंता-
त्माकोटिष्वपिमहामुने । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनीवैमदात्मनः ।
नष्टानंतचचेराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिहेत्यादिवाक्यैर्यमेवेत्यादिश्रुतिपठि-
तस्यवरणस्यांगीकारार्थं कत्वेनगुहायांहृदयाकाशेयदाविर्भूतंपरमव्यो-
माक्षरात्मकंव्यापि चैकुंठंतस्यपुरुषोत्तमगृहरूपत्वात्सत्तत्रनिहितं स्थापि-
तमिययसंमानंयोषेस्सभक्तो ब्रह्मणानित्याविकृतरूपेणविपश्चिताविवि-
धंपश्यच्चित्त्वंहिविपश्चित्त्वं पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दाद्यवयवस्य-
च्छब्दस्यलोपंकृत्वाच्युत्पादितोविपश्चित्च्छब्दस्तेनविचिधभोगचतुरेण-
सहस्रवर्णाकामानभ्रुतेइत्यर्थः । एतेनपरप्राप्तिपदार्थउक्तोभवति । शुद्ध-
पुष्टिमार्गीयत्वादस्यभक्तस्यस्वातंत्र्यंभोगउच्यते । सहभायोक्तयाब्रह्म-
णोगौणत्वंअतएवभक्ताधीनत्वंभगवतःस्मृतिपूज्यते अहंभक्तपराधी-
नोवशेकुर्वन्तिमांभक्त्येत्यादिवाक्यैः यद्यप्यज्ञभोजनेइतिधातोर्भक्ताती-
त्येवरूपंभवत्यशुद्ध्यात्तावितिधातोर्भवत्यभ्रत इति रूपविकरण-
मेदात्पदमेदाद्यतथाप्यज्ञाशमोजनइतिधातोरेवप्रयोग इति ह्यायते ।
तथाहि भ्राशानक्रियायांब्रह्मणःसहभात्र उच्यते । तथा चव्याख्यर्थ-
कत्वेब्रह्मणासह कामान्ध्याप्नोतीत्यर्थोभवत्यथवा ब्रह्मणासहभूतः
सजीवः कामान् व्याप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एतौत्वर्थानुपपन्नौ नहिकाम-
भवजीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि संभवति अतिमहत्त्वात् ॥
व्यापनंचात्रस्वाधीनीकरणमेववाच्यं । नहिकामानांभ्यात्वंस्वतः-
पुरुषार्थरूपंभोगज्ञेयत्वात्तेषांपूर्वोक्तपरप्राप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्यत-
थार्थानुपपन्नः ॥ एतेनैवब्रह्मणाकरणभूतेनसर्वान्कामान्सहादनुतेयु-
गपद्भुक्ते इतियोजनासिद्धोर्थोपिनिरस्तोबोध्यः । भोगमप्यसुखसा-
क्षात्कारातिरिक्तोदासीनखानात्मकोर्थस्तुपूर्वमेवनिरस्तःसत्तासंगतइ-
त्यादिना तेनाशमोजनइतिधातोरेवायंप्रयोगोऽर्थस्यलौकिकत्वज्ञाप-
नायालौकिकःप्रयोगः कृतः । व्यत्ययोवहुलमितिस्वेषेण छंदसितद्विधा-
नात् श्रापत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेनश्रुपत्ययात्मनेपदेजातेइतिभोगा-
र्थक्यवायंधातुण्यमेव “नतदश्रोतिकंचनतदश्रोतिकश्चने”त्यत्रप्र-
त्ययमात्रव्यत्ययेनप्रयोशधातोरेवेतिज्ञेयं ॥ ननुसकामोऽप्रोपासकस्त-

दुपास्यंचसगुणं ब्रह्मद्वयोरपि फामोपभोगध्वयात् “यत्र हि द्वैतमिव भव-
तितदितर इतरपदयती” त्र्युपक्रम्य “यत्र त्वस्य सपंमात्मेयाभूत्तत्केन-
कंपदये” दित्यादिना अन्यदर्शनादिनिषेधाद्ब्रह्मविद-फामोपभोगासंभ-
वधेति चेन्मेवं; ब्रह्मविदामोतिपरमिरयुक्त्या तदेवाभ्युक्तेति वाक्येन पूर्वे-
वाक्योक्तार्थनिरूपिरेयमृगित्युच्यते । तत्र प्राकृतगुणसंबंधे प्राप्तिप्रा-
प्यत्यपरत्वं च न स्यात् सकामप्राप्यत्यपरत्वं न स्यात् । यत्पि पदंतिमुन-
योगुणापाये समाहिता इति भागवतजाम्येन गुणार्तातानापैकुटदर्शना-
धिकारदर्शनेन सकानां परदर्शनं दूरापास्त यत्र त्वस्येत्यादि फाश्रुतिस्त्व-
खंडब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मिदः प्रापंचिकमेवाददर्शनं वदति, नतु प्रपंचाती-
तार्थदर्शनयोध्यति निषेधति वा पुरुषोत्तमस्वरूपं नुयाय त्वधर्मविशि-
ष्टं प्रपंचातीतमेवेति तदर्शनादोक्तिबाधकम् ? ॥ एवं सति ब्रह्मविद-पर-
प्राप्ते पूर्वदशात्केन कंपस्येदित्यादि नोच्य उच्चरदशानुसोऽनुत इत्यने-
नोच्यत इति सर्वसुस्थं । एवं च ऋचिपरमेज्योमन्निति सप्तम्यतपदेना-
धाराधेयभावः ब्रह्मविदामोतिपरमिति वाक्येनाक्षरपुरुषोत्तमयोः परा-
परभावधोक्तः भगवद्वाक्यधामशब्दस्य गृहवाचकत्वेऽपि निहितं गुहायां-
परमेज्योमन्निति वाक्यमिनिगमकं च प्राप्तिनिवृत्त्योर्गृहादावाधारपय-
दृष्ट्या चं प्राप्य न नियतं तदिति प्राप्तिनिवृत्तयोधरूपदसमभिव्याहारोपि-
धामशब्दस्य गृहवाचकत्वे प्रमाणअक्षरपुरुषोत्तमयोरभेदेऽपि “सभ-
गव-फसिन्प्रतिष्ठित इति स्वेमहन्नि” ॥ इति वाक्यादाधाराधेयभावो-
पि स्वीक्रियते ॥

सहस्राक्षे ननु स्वाप्तरयेत्यादि इत्यपि प्रत्यक्षमित्यत आगच्छद्वयति-अप्रेचननित्यादि-
नाभाधाराधेयभावोपि स्वीक्रियत इत्यनेन ॥ अथ मातस्य-स्वाप्तरथादिकमक्षरप्रज्ञानिष्ठ-
मित्यादि पूर्वपक्षं केवलकपोलकल्पितं स्वाप्तिरेव्यक्षररूपताया अस्मदनभिप्रेतत्वात् “यदा-
हो वै पृथुतस्त्रिजुवर” इति तैत्तिरीयश्रुतिसत्त्वेऽपि यउदरमितिलेखस्तु स्वमेपि गुस्तु सतो वेदभ्या-
सांगधस्याभावात् ॥ स्वयंकल्पितेदोपोप्युपेत्य ॥ पुरुषोत्तमस्यैव रूपांतरमिति ॥
अत्र मदीयेचेदात्तचिंजामणौ (प्रक० १३ श्लो० ६२) आह्वायते तैत्तिरीये प्रभेना रायणा-
मिधे ॥ सव्यहस्रशिव सव्यह सिंदसोऽक्षर परम स्वराट् ॥ गीताया (अ० १० श्लो० १)
परब्रह्मपरधामपवित्रपरमभवान् ॥ पुरुषज्ञाश्चतदिव्यमादिदेवमजयिषु ॥ आहुस्त्वामृपय
सर्वे देवपिनारदस्तथा ॥ (अ० ११ श्लो० १८) त्वमक्षरपरमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य-
परनिधान ॥ त्वमव्यय ज्ञाश्चतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वपुरुषोमतो मे तथा (श्लो० ३७)
त्वमक्षरसदसत्तरयत् ॥ एवंचेदभेदोऽस्य शुद्धं हृद्भ्येन कथ्यते ॥ संप्रदाक्षरसज्ञोत्पकाशो-
प्रतिपादित इति सप्रहोददृष्टव्यं अत्र तैत्तिरीयवाक्ये “सहस्रशीर्षदेव” इति पूर्वोक्तस्य पर-
स्यैव ब्रह्मविद्यादिरूपत्वमक्षररूपत्वचोक्तं ॥ गीतावाक्येऽपुषामपुरुषपदभ्यामक्षरपुरुष-

पदाभ्यामक्षरतत्परपदाभ्यांचशब्दांतराभ्यानिर्देशपूर्वकमभेदोभ्यस्तः ॥ अतोयुक्तरूपा-
वत्त्वं ॥ यत्तु एकस्मिन्परापरभावस्य विरुद्धत्वमुक्तं तत्तु तद्वाहकश्रुत्याद्यनवबोधात् ॥ तथाहि-
मुंडके “तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वेदशब्दं” इत्यादिनाऽक्षरं निरूप्य “तथाक्षरात्संभवतीह-
विश्वं” इतिततो विश्वोत्पत्तिमुक्तत्वाद्वितीयमुंडके “तथाऽक्षराद्विविधाः” इतितत् एव प्रजन-
नाय यौजीवानां निरूप्यानुपदमग्रे “दिव्योद्भूतः पुरुषः” इति गीतादिवत्पुरुषपदेनोक्त-
पुरुषोत्तमस्य “अक्षरात्परतः परः” इतितत् परत्वमाश्रितं न चात्राप्यक्षरपदं मायापरं शक्यं-
परतइति विदोषणेन न्यायवर्तनात् (अ० १ पा० २ सू० २१) “अदृश्यत्वादिगुण-

नतु स्वाप्तरयादिकमपि ब्रह्मणोऽभिन्नमेव, परन्तु तदक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं करादितु पुरु-
षोत्तमादभिन्नम् ॥ नचैवं ब्रह्ममेदवादापत्तिः । तत्र यदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति
द्वितीयाद्वैभयं भवति भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादित्यादि श्रुतिस्मृतिविरुद्धा ॥ जीवस्यापि
परेण मेदस्य निन्दितत्वेन परस्परेण मेदस्य सुतरा निन्दितत्वाविति बाध्यम् ॥ अक्षरपुरुषो-
त्तमयोर्वस्तुतो मेदास्वीकारात् ॥ पुरुषोत्तमस्यैव हि अक्षरं ब्रह्मरूपान्तरं ज्ञानिभिरपीदमक्षरं ब्रह्म-
वगम्यते पुरुषोत्तमतु भक्तैः ॥ पुरुषोत्तमस्याऽक्षरात्परत्वं तु यस्मात्क्षरमतीतो ह मक्षरादपि चो-
त्तमः ॥ अतोऽस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः इति गीतायामुक्तम् इति चेन्न ॥ तयोरभेदेऽ-
क्षरादभिन्नमिदं पुरुषोत्तमादभिन्नमिदमिति निर्णयस्यावास्तवत्वापत्तेः ॥ परापरभावस्याचाहु-
पत्तेः ॥ किञ्चोक्तमगवद्वचनेऽक्षरशब्देन ब्रह्म नोच्यते ॥ एकस्मिन्परापरभापस्य विरुद्ध-
त्वात् किन्तु जडमेवेति भाति तच्च मायैव । अतएव अक्षरस्यादपवर्गे परमब्रह्मवर्णयोः ॥ तगने-
धर्मतपसोरध्वदेमूलकारणे इति परमब्रह्मणो मूलकारणं पृथग्बदन् हेमचन्द्रकोशः संगतः ॥
अतएव तस्मिन्नेव प्रकरणे कूटस्थोऽक्षर उच्यते इत्युक्तं भगवता तथाच कूटमित्युपक्रम्य सीरा-
ज्ञैतत्तुच्छयोरिति हेमचन्द्रोक्त्या कूटमवृतं तुच्छं वा यथा स्यात्तथातिष्ठतीति कूटस्थो माया ॥
अतएव द्वाविमौ पुरुषौ लोक इति उभयोरपि भगवता लौकिकत्वमुक्तम् ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्ता-
इति तु प्रकरणान्तरस्थमिति नेहोपयुज्यते ॥ किञ्च व्यवक्षन् प्रकृतावात्मनीति हेमचन्द्रकोशात्
अव्यक्तशब्दस्याऽपि प्रकृतिवाचित्वमेव ॥ किञ्चाऽव्यक्तोऽस्फुटमूर्खयोरिति हेमचन्द्रकोशात्
स्फुटलौकिकैरगृह्यमाणोऽक्षरोऽपवर्गरूपः इत्यपि व्याख्यायुक्ता ॥ तस्माद्गीतासु अक्षरपदेन
जडस्य प्रहणादक्षराख्यब्रह्मान्तराऽऽदिष्याऽक्षरब्रह्मणोऽभिन्नं जगदित्यादि निर्मूलमेव ॥ एतेन
बलौकिकाकाररिषिदोषवेशोहरिणोदितः ॥ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्मादुपरमागतिम् ॥ यंप्राप्य
न निवर्तन्ते तद्वागपरमं मम ॥ इति वाग्येन भगवतुर्ब्रह्मप्रकीर्तितम् ॥ पुरुषः स परः पार्षभतया-
लभ्यस्त्वनन्यथा ॥ इत्यग्निमेणवाक्येन गेहाधीशो निरूपितः ॥ भक्त्या लभोहि निर्दिष्टो भक्तिधा-
चार्यसंश्रयात् ॥ श्रीमदाचार्यचरणभजनादेव नान्यथा इति अक्षरपुरुषोत्तमशब्दाभ्यां गृह्यत-
दधीशयोर्मुक्तमत्र प्राप्ययोर्वर्णनमपि प्रत्युक्तम् ॥ किञ्च सर्वस्वत्विदं यतोवा इत्यादौ यदि
अक्षरं ब्रह्मवर्ण्येत तर्हि पुरुषोत्तमोऽप्रौतः साद्गीतावाक्यस्योक्तविधयोपपत्त्याऽलीकं स्यात् ॥
यदि पुरुषोत्तम उच्येत तर्हि अक्षरस्य जगदभेदवर्णनं च्याकुप्येत इत्यनया दिशा जीवानेदप्रकरणा-
दिष्वप्युक्तम् । किञ्च वामशब्दस्य नानार्थवादाद्यमप्रसारितसर्वतइत्यादौ तेजोवाचकताया दृष्ट-

कोधमोक्ते " इत्यधिकरणविरोधाच्च ग्रहण्येव तत्राक्षरशब्दोन्यस्तोनतुमायापानामाप्युक्त-
मतोत्रैतस्याग्रहणमशक्यकटवह्नीष्वपि "महत परमन्यक्तमन्यक्तात्पुरुष पर. । पुरुषाग्रपर-
किचित्साक्षाद्वासापरागतं " इति अत्राप्यन्यमक्षर अन्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिभगवतातत्र
शक्तेर्प्रादितत्वात् ॥ किंचपुरुषस्याक्षोऽक्षरेक्यमन्यक्तत्वमित्याकाक्षायात्तत्रैवाग्रेभ्रावित
"पुण्यसर्वपुभूतेपुगृवोत्मानप्रकाशते । इत्यतेत्वद्वय्याउज्ज्वासूक्ष्मपासूक्ष्मदर्शिमि " इति ॥
सूक्ष्मदर्शिमिरक्षरपश्यद्भि ब्रह्मविद परप्राप्तिकथनात् ॥ अतएवसूत्रमृता (अ० १
पा० ४ सू० २) आनुमानिकाधिकरणे "सूक्ष्मतुतदर्हत्वात्" इति तत्राप्यन्यशब्देनाक्षर-
रूपग्रहणेतिनिर्णाय अभेदेक्यपरापरभाग्रइत्याशका (सू० ३) "तदधीनत्वादधीयत्"
इत्यनेननिराकृता ॥ तथाचचरणादं स्वात्तस्यपुरुषादभिन्नत्वेपितदधीनत्वात्पुरुषस्यथातत्र
परत्वंतथाऽत्रापि ॥ अतएवानन्दमयस्यपुरुषोत्तमस्यनिरूपणे "ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा" इत्यक्षर-
स्यपुच्छरूपताऽऽज्ञाता ॥ प्रतिष्ठापदचरणपरधामपरवा "गृहादिपशूनाप्रतिष्ठ"तिवत्
अत्रसप्रहोममर्चितामणौ (प्रकरण १३) (स्तो० २१। २२। २३। २४। २५)
ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठतिपुच्छतत्राक्षरश्रुत नपुच्छपक्षितोऽभिन्ननाक्षरपुरुषोत्तमात् ॥ सर्वावम-
ववान्पक्षीस्त्वत्र पुच्छतोधिक ॥ पुच्छत्ववयवत्वेनन्यूनभेदोनरस्तुत । अव्यधर्मकमेकादा-
भूतन्यूनतथाक्षरम् ॥ सर्वधर्माध्यय सोऽस्मादक्षभूतोधिक ध्रुत ॥ नभेदोभगवत्सच्चि-
दानन्दात्माऽक्षरोऽपियत् ॥ पुच्छपक्षिपदार्थाग्रविभक्तमिहवत्तथा ॥ अतोऽक्षरस्यचरणत्वम-
पिक्वचिदुच्यते ॥ प्रतिष्ठेतिपदात्तस्यप्रोक्तैवोत्तमधामताइति ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदाभेदौ
अक्षरस्यान्यक्ताद्विनाश्याव्यक्ताद्यगीताद्वादशाध्यायेऽपिसिद्धा ॥ उक्तसूत्रयोर्भूतसूक्ष्मपरता-
पानिरासस्तुप्रकाशादावबन्धय ॥ यत्तु किंतुजडमेवेत्यादिवत्तु (अ० १ पा० ३ सू०-
१०) "अक्षरमचरातश्चेत् " इत्यधिकरणतत्त्वद्विपयवाक्यतश्चविरुद्ध ॥ गीतावाक्यार्थ-
निश्चायकामियदुन्यसदिग्धानिश्रुतिसूत्राणिविहायतच्चिश्चयायहेमचन्द्रोक्तंनिर्भरस्त्वास्तिकै-
रुहसनीय ॥ हैमकोशे अक्षरस्यादपामार्गे इतिबहुपुस्तकपुपाटेन्यपवर्गेइतिछदोविरुद्ध-
स्वमात्रकल्पितपाठोकिर्धोर्त्वात्तथातरकरणायेत्यनादरण्योया ॥ वस्तुतश्चपुरुषोत्तम परमब्रह्म
मूलकारणचाक्षरब्रह्ममुदकादिषु "यद्भूतयोनिपरिपश्यतिपीरा तथाऽक्षरात्सभवति ॥ तथा
क्षराद्विविधा सोम्यभावा " इत्यादिभ्रावणात् तृतीयस्कधैकादशाध्यायादिषु तदाहुरक्षर-
ब्रह्मसर्वकारणकारणमित्यादिसरणाच्च ॥ अत कोशोऽप्यस्मन्मतेसुसंगत किंचतत्रक्रीडमे-

त्वात्तेनस्यपि वामस्यादित्यनेकाद्यपु इत्याद्युपधोज्ञाच्च कथनतेज्जाकाचकत्व कथनतेज्जाकाचकत्वमेव
कथनपरमगतिशब्देनोचाज्ज्ञानी त्वात्तैवमेतत्, समहात्मासुदुर्लभ, नदिज्ञानेनसहस्रपवित्र
मिहविद्यते इत्येवसस्तुतं ज्ञानेन साध्यान्मोक्षाद्यद्वाचानन्युदित येनवामन्युद्यतेतदेवब्रह्म-
त्वविद्विनेदयदिदमुपासते इत्यादिनाऽभ्यासेनाब्रह्मत्वेनयदुक्त तद्विपयकेलोपासनेन तमेव-
विदित्वाऽतिमृत्युमेतिनान्य पथाविद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरुद्धाया पुरुषोत्तमप्राप्ते श्रेष्ठव-
मुच्यते ॥ एतेन येतुज्ञानैकसनिष्ठास्तेषानुलभ्यएवहि ॥ भक्तानामेवभवतिलीलास्वादोऽति-
दुर्लभ इत्यपिप्रत्युक्तम् ॥

वाक्षरतद्वाचकमुक्तं अत्रतुक्षरश्चाक्षरएवचेत्यादिनापुमानेवाभ्यस्तइतिनाप्रतत्कोशाप्रसक्ति-
गीतायाजडपरत्वेऽडेमुक्तजीवत्यादेरयोगात् यदक्षरवेदविदोवदतिविशतियच्चतयोवीतरागा
इत्यादितद्वाभ्यविरुध्येत मायायामक्षरशब्दस्यार्थोपनिषत्सम्बन्धे ॥ सचमहाभाष्येप्रत्याहा-
रान्द्विकेसमाप्तौ “अथकिमिदमक्षरमिति, अक्षरनक्षरविद्यात्, नक्षीयतेनक्षरतीतिवाक्षर-
मिति । अक्षोतेर्वासरोऽक्षरम् ॥ अक्षोतेर्वापुनस्यमौणादिकं सरन्प्रत्यय । अश्नुतइत्याक्ष-
रम्” इति ॥ नचेदवर्णप्रस्तात्राप्यहाविषयकमितिभ्रमितव्यम् ॥ तत्रैवकेयटेन “क्रियाशब्दो-
पनिषत्स्यायंस्यावाचकइतिदर्शयति ॥ तत्रक्षिय क्षरतेर्वापिनाक्षार्थस्यनन्यूर्यस्यरूपतश्चप्रक्ष-
त्तावपरमार्थतोमित्य, अप्यत्रहारनित्यतयातुवर्णपदवाक्यस्फोटानानित्यत्” इति कचनात् तत्रैव-
विवरणकारेणाप्यक्षरशब्दस्यमुच्यतयाप्रक्षपरतायास्तत्तादृश्यादूर्णादिपुतदुपचारस्यचत्पट्ट
मुक्तत्वात् ॥ अक्षोतेर्नित्यपक्षेतिपक्षेतिपक्षोरितिकत्वेमादेशप्रत्यययोरित्यपत्वेतिसिद्धम् ॥
मायायाएकदेशवर्तितस्वस्कारावयमप्यधोप्रक्षण्येवपरमार्थतः सगच्छते । तत्तिरीये “विश्व-
नारायणदेवमक्षरपरमपद”मित्यापुनत्वा “अतर्बहिश्चतसर्वन्याप्यनारायण स्थित” इति-
भ्रात्रणेनमुद्रादिष्वक्षरमुपकम्य नित्यविभुसर्वगतसुसूक्ष्म” मित्यादिभ्रात्रणेनचनिरकुदा-
विमुतायास्तत्रैवसिद्धे, । वस्तुकूटस्थोक्षरउच्यतइतिवाक्ये (कूटमनुतनुष्टुवायथास्तथाति-
ष्ठतीतिकूटस्थोमाया) इत्यर्थोहेमचन्द्रचरणमात्राध्रयेणदर्शित ॥ सतुच्छ पुस्तबधिरौघात्
केवलयोगादरेक्षीत्वौचित्यात् कूटस्थशब्दस्यपुलिगस्यैवतत्ररुडेर्माहकाभावाच्च ॥ किंच
विद्यारण्येनपचदश्या (प्रकरण ६ श्लो० १८) कूटस्थोऽप्यजीवेशावित्येवचिचतुर्वि-
धेत्यादिनाप्रक्षस्वरूपविशेषपृथक्कूटस्थपदार्थेक्षि त्रदीपेकूटस्थदीपादौचप्रपचित ॥ विशुद्धचि-
द्वेदेवोपितस्माच्चिददीपे (श्लो० २३०) कूटस्थप्रज्ञाणोर्भेदोनाममात्रादतेनहीतिदर्शित ॥
अतस्तदुक्ति विरुद्धत्वंकूटस्थपदस्यार्थस्तत्रनस्तवनविषय ॥ शकाराचार्यैरपिद्वादशोऽध्यायेकूट-
स्थमवलधुवमित्यत्रपचदशेचप्रकृतवाक्ये “कूटोराशिरिवस्थित” इत्याद्येवगम्यात्सातननु
स्वतुक्त ॥ वस्तुतस्तुमहाभाष्येपक्षच्छादिके “नित्यपर्यायवार्त्तासिद्धाद्व कथंज्ञायते ? यत्
कूटस्थेऽप्यविचालिपुभावेपुत्रतते” एवमादीमित्यायंपरएवकूटस्थशब्द प्रयुज्यते ॥ अथैववि-
वरणे “कूटमयोघनस्तद्वत्तद्वति येतेषु सत्सर्गिनाहोऽपिस्वयमनवद्विष्यते” इतिविप्रियते
पुनप्रत्याहाराद्विकाविव्यपितत्रतः “नित्येषुचक्षब्देपुकूटस्थैरविचालिभिर्बर्णैर्भवितव्य”
मित्यादिप्रयोगाद्ब्रह्मण्या ॥ तस्याख्यातार्थकस्तुकूटस्थशब्दोऽन्यपिशिष्टमथेषुदृश्यते अतो
भाष्यादिपुयोदर्शित सएवार्थोत्रादतम्य । कनन्यापीतकूटस्थइत्यमरोचिरप्यत्रनुक्ता ॥
किंचायशब्दोमूलपुरुषेसुप्रसिद्ध अक्षरब्रह्मचक्रातोमूलकारणमित्युक्तप्रागत सोऽप्यत्रार्थं
सगच्छते यच्चद्वाधिमावित्यादिलौकिकरमुनमित्यवतदक्षनात्, तत्रलोकेनशब्द शास्त्रपर ।
इदमतेचतर्कन्यायपातलादित्ताद्याणाकथचिदक्षरमात्रेपर्यवसान ॥ किंचाक्षरस्यलौकिकत्व-
मात्रेत्तैवस्वपादेकुशरप्रहार मायावादस्यावैदिकत्वसिद्धे ॥ “अक्षरात्परतः ॥ मायातुप्र-
कृति” इत्यादिपुत्याभिमतमायापरतायावाचात् आनुमानिकाधिकरणस्वस्वभावाविरोधाच्च
यत्तु (अन्यकोक्षरइत्युच्यतइतनुप्रकरणावरणमित्येतेहोयुज्यत) इतिनक्षित-तत्र,
पचदश्याप्यावद्वाहनाभ्यायेऽपि अन्यकाम्यचय सर्वाइत्यादिना येनसर्वमेवदत्तमित्यतेन

क्षराक्षरपुरोत्तमा क्रमेणैव निरूपिता इति प्रकरणतौल्यात् ॥ नापिकोशाध्यादव्यक्तमिह प्र-
 कृतिरेवेति वाच्यं तत्तत्प्रकोशादात्मायं कत्वस्य स भवात् प्रकृतितत्त्वोत्पत्तिप्रलययोरनीकारे
 सर्वश्रुतिसूत्रन्याकोषाच्च ॥ अन्यथा ध्वन्यक्तोयमचित्योयमित्यत्रापि सैवास्तु ॥ यातुपुन को-
 शाध्यात् ध्वन्यक्त अस्फुट अक्षरोऽपवर्गोरूप इत्यपि न्याख्यादर्शितासाध्यसंगतैव, शक्या-
 चायैरन्याख्यानात् ॥ रान्यागमे सर्वेषामोक्षे प्रलयस्याहारागमे उक्तं प्रभप्रत्यक्षास भवात् ।
 उक्तकोदो अक्षरस्यादपामागं इत्येव पाठस्य सत्त्वेनाक्षरशब्दस्यापवर्गार्थकत्वाभावाच्च ॥ अक्षर-
 मुमोक्षेपीत्यमरोक्त्या तत्र तथा पाठादपि प्रकृतत्वाभ्येतया न्याख्यानस्याचार्यनीताभाष्यविरुद्ध-
 त्वस्य प्रथमश्लोकोत्तरीत्याशसतापादकः । अक्षर इति पुलिगविरोधात् अपरगं रूप इति नि-
 प्कारणलक्षणाहाराप्रसगात् तद्वामपरममयेत्यस्यापि स्वरसतोऽन्ययानुपपत्ते परस्वस्वसं-
 तिपूर्वश्लोकविरोधाद्भूतरोपक्रमोपप्लवाच्चाशक्यतत् ॥ तथाच यस्मादक्षरमिति याक्येक्षर-
 शब्देन जडस्यापि सप्रहादक्षरशब्दो न तत्परं क्षरशब्दश्च न जीवरूपमपच परत्वात्, क्षर सर्वा-
 णिभूतानीत्यत्र भूतशब्दस्य जीवमहाभूतोभयार्थकत्वात् ॥ तस्माद्रीतामुर्विशतिषदित्यादि-
 ष्याकोपतो जडस्य प्रहीतुमशक्यतया जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतति ये । ते प्रकृतद्वि-
 कृतमितीत्यादिभुक्त्वा कित्तद्वेष्टेत्यादौ पृष्टे अक्षरप्रहापरममिति कथनात् अधिपशोहमेवात्रेति-
 प्रयत्ननाद्य ॥ उपासनफलभेदपरापरभावादिवचनाद्यपररूपांतरस्याक्षरप्रहाण सुखेन सि-
 ष्याच अक्षरप्रहाण अभिज्ञजगदित्यादिसमूहमेव तदुपादानकत्वात् उक्तश्रुतिस्मृतिभि-
 “एतद्वै तदक्षरगार्गी”त्युपक्रमे “आकाशभोतश्चप्रोतश्च” “अव्यक्ताव्यक्त्य सर्वा” “अव्य-
 क्तादीनि भूतानी” त्यादिश्रुतिस्मृत्यतैश्च जगत्सत्तत्त्वप्रभवस्य तत्रैव प्रलयस्य च दर्शिततया मृ-
 द्वादि वत्तदभेदस्योचित्यात् ॥ एतेन अलौकिकाकाशसिद्धावित्याद्या भवनादेव नान्यथेत्यता-
 मातंडकारिका समर्थिता ज्ञेया ॥ अत्रिश्चाचार्यसध्यादितितु छादोग्ये (अ० ८) “आचार्यं
 पान्पुरुषो वेद” “तद्विद्विप्रणिपातन” “आचार्योपासनशौच” (स्कंध० ११ अ० ३ श्लो० ४८)
 “छन्धानुग्रहआचार्यात्तेन सदर्शितागम” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवच प्रचयाश्चिश्चेयम् ॥ यत्तु
 किंच सर्वस्वत्वित्यादि उद्धामित्यत तदप्यापातरम्य “अव्यक्तात्पुरुष पर ॥ दिव्योऽमृत पु-
 रुष ॥ अन्याऽंतरात्मानमदमय” इत्यादिश्रुतिशतैरसदिग्धैरभ्यस्ततया अनाहुलीकृत
 गीतादिसिद्धतया च पुरुषोत्तमो नाश्रितो नाप्यलीकः ॥ यतोवा इत्यादिसामान्यवाक्येष्वपि
 प्रायेण संप्रबोध्यते ॥ यत्र त्वक्षरत्वगमककिंचित्तत्रस नचाक्षरस्य कारणत्वे यतोवा इत्यादौ पर-
 स्यतत्त्वानुपपत्ति शक्या, महाहेमराश्येकाशहेमपिडाश्चिर्मितकुंडलादिकप्रतिहेमराशेरिव शि-
 लाभ्रममूर्त्यमत्रादिकत्वात् तत्पदादिकच प्रतिपृथिव्या इव स्वाशाक्षरोपादानकप्रपचप्रतिपरस्योपा-
 दानताया विना दाविषयत्वात् ॥ एतेन जगत्स्य क्षराभेदस्य द्वारापराभेद एव जीवेषु पितृभेदो न-
 य एवेति न कोपिदुरुहस्य प्ररोहः ॥ यच्च किंच धाम शब्दस्येत्यादि वाचकत्वमेवेत्यत तत्र ब्रूम-
 निर्विशेषस्य कथते नैरूपो विशेषः ? मायिकं स इति चेत्कथं तत्प्रासावनावृत्तिसत्त्वपरमगतित्व-
 च ? ॥ नाप्यक्षरो न्यक्त इति शब्दाभ्यावेदादौ कापिते न उक्तमस्ति ॥ अत्र धाम शब्दो गृहपर-
 एवेति निश्चायकास्तु बहुश्रुतिस्मृतिष्वक्षरस्य धामपदपरमस्थानादिशब्दैर्निर्देशा इति जानीहि ॥
 नहि पदादिशब्दा अपि तज पर्याया सर्वत्रैकार्थ्यसंभवे तत्र त्रन्यनार्थकोशाध्यात् पृथ-

कृत्वागार्थानामनेकेषां व्याख्यानत्वनिर्णयप्रसगादेकवाक्यतायाधाच्चसद्भिर्नादरणीय ॥ निर्दे-
शास्तु यथाद्वितीयस्कन्धे (अ० ४ श्लो० १४) निरस्तसाम्यातिशयेनराधसास्वधामनि ग्रह-
णिरस्यतेनम तृतीयस्कन्धे (अ० ११ श्लो० ४१) तदाहुरक्षरग्रहस्यसर्वकारणकारण विष्णो-
धामपरसाक्षात्पुरुषस्यमहात्मनइतिकठबह्नीपुद्धितीयस्कन्धा “सर्ववेदायत्पदमामनतितपा-
सिसर्वांगिचयद्वदति । यदिच्छतोग्रहचर्यचरतितत्तेपदसग्रहेणत्रयीन्योमित्येतत्” अत्र-
द्वितीयपदशब्देनस्थानमेवगम्यते ॥ एतदग्रेऽनुपद “एतच्छेवाक्षरग्रहाएतदेवाक्षरपर” इति
तस्याक्षरत्व “एतदालयनश्रेष्ठमेतदालवनपर” इतिधामत्वचस्पष्टमेवास्मात् । एतदेव गीता-
यामपि यदक्षरयेदविदोवदतिविशतियत्तयोधीतरागा ॥ यदिच्छतोग्रहचर्यचरति तत्तेपद
सग्रहेणप्रचक्ष्ये इतिसिष्टमेवानुदित ॥ पुनस्तत्रतृतीयबह्व्या “य सेतुरीजानानामक्षर ग्रह-
यत्पर अभयतितीर्यतापारत्नाधिकेर्तैशकेमहि” इत्युपक्रम्य “नसत्तत्पदमामोतिससार आधि-
गच्छति ॥ सतुत्तत्पदमामोतियस्माद्भूयोनजायते ॥ सोध्वन पारमामोतितद्विष्णो परमपद”
इति तदाप्रागुक्तमक्षरपरामृश्यतत्पदत्वमभ्यस्त ॥ मुण्डकेष्वपि “यथातदक्षरमधिगम्यते”
इत्यादियदुत्तरमुक्त्याद्वितीयमुण्डकद्वितीयस्कन्धे “आवि सन्निहितगुहाचरन्नाममहत्पदमग्रैत-
त्समर्पित” इतिधामत्वनिरूप्याऽसदेहायपुन “तदेतदक्षरग्रह” इत्याद्युक्त ॥ जडस्य-
जीगानाचाक्षराभेदस्तत्रवर्णित एवतेयातिपरमस्थानमित्यादीनि सहस्रशोबचास्यनुसंधया
निमाद्यकान्याद्यसर्गपतत्यधोधामविसारिसर्वतइतिपाठेपिधामप्रसारीत्यनुवादस्तुछदोभगप्र-
सज्जक प्रसादमूलकउपेत्य । यदपि कथंचपरमेत्यादिउच्यतइत्यततच्छ्रुत्यादिसाराविचारात्
यानियचास्त्युक्तानिज्ञानिसर्वाण्यस्मत्समतत्त्ववस्यासाधकान्येव ॥ व्यवस्थानुज्ञानमात्रनिष्ठा-
नाग्रहभावादक्षरेण्य भक्तिमतानुसाधनभक्त्याश्रयणादिभिरविधाधधनिवृत्तौग्रहभूता-
नाकलरूपपरभक्तिराभ पुरपोत्तमप्राप्तिश्चेति ॥ तत्राद्यानालयेमानतु “ग्रहैवसन्महा-
प्येति” विस्तनियद्यतय इत्यादिश्रुतिस्मृतय ॥ यद्यपिभक्तानामपिग्रहभूतत्वाविशेषात्पा-
चभौतिकपिडत्यागोत्तरमक्षरेण्योभवत्येव ॥ “ग्रहप्येतिसयथासंधय विज्जडदकेप्रास्त
उदकमेवानुविलीयेत” इत्यादीनामुभयत्रतौन्यात् तथापिवरणकृतपुरुषोत्तम सकृदक्षरा
शेमजयित्वास्वलाभार्थपुनस्तानुद्धरतीतितुरीयस्यतुरीयपादेसपद्याविर्भावाधिकरणेतिद्वि-
त्यन्यदेतत् ॥ केवलज्ञानिनातुविशतियद्यतयइत्याद्युक्तस्तत्रत्यएवभवतीतिस्मृत्कृतान्तर्तीयस्य
तृतीये (सू० ३३) अक्षरधियात्ववरोधप्रतिर्णीत भक्तिरद्वितानतेत्पापरप्राप्त्यभावादिव-
ग्रहभूतज्ञानेप्रयासमुदपास्येतिश्रय धृतिभक्तिमुदस्येतेषिभो क्लिश्यनियेकेवलबोधलब्ध-
येइत्यादि प्रथमस्कंधार्दानैष्कर्म्यमप्यच्युतभाप्रवर्जितनशोभतेज्ञानमलनिरजनमित्यादिघो-
क्त ॥ दशमेच (अ० ९ श्लो० २१) नायसुखापोभगान्देहिनागोपिकामुत ज्ञानेनाचा
त्मभूतानाययामक्तिमतामिहेत्युक्त । परस्यभक्त्यैकलभ्यत्वतुगीताया अक्षरप्रधिष्ठानामनि
धृतिमुक्तापुरुष सपर पार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्ययेतीतरव्यावतकनुशब्दकथनपूर्वकमुक्त तत्र-
परमगतिशब्देनतुमुक्तलब्धस्थानत्वादक्षरमेवोक्तनतुमौक्ष ॥ एकादशाध्यायेपिभक्त्यात्वन-
न्ययात्रस्यद्विभक्त्यैपरस्यापरोक्षज्ञानदर्शनप्रवेशाउक्ता ॥ परमिष्ठानाज्ञानोत्तरमपिभ-
क्तिरितिमुभयनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्यय इतिमत्राभजतेमात्राभावासमन्विता

इत्यादावभ्यस्त ॥ ज्ञानीत्वात्मवेतिराक्यतु ज्ञानिभक्तपरमेव चतुर्विधाभजतेमामित्युपक्रम्य
तेषुज्ञानिभक्तस्य तेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिविशिष्यतइत्यनन्यभक्तिमतयोत्कर्षमुक्त्वा-
न्निभ्योऽधिकोत्कर्षयोधनायतथाकथनात् ॥ तस्यपरमागतिरक्षरोनभवतीतिज्ञापनायमा
मेवानुत्तमागतिमितिचोक्त ॥ बहूनाजमनामितितदभिमेवहुजन्मातेज्ञानप्राप्तस्यवासुदेव
सर्वमितिपरप्रतिपत्तिमत सुषुदार्ढ्यमुक्तनतुकेवलज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्य एतत्समानार्थक-
मेवपष्टस्कधे (अ० १४-श्लो० ५) मुक्तानामपिसिद्धानानारायणपरायण । सुदुर्लभ प्रशा-
सारमाक्रोष्टिष्वपिमहामुने इतिराक्य ॥ नहिज्ञानेनसदृशपवित्रमिहविद्यते । तत्स्वययोगस-
सिद्ध फालेनात्मनिर्विदतीतिबाक्यतुसर्वकर्मनाशकराज्ञानस्येहातिपाविन्यवक्ति ॥ तद-
स्माकमिष्टमेव । नहीदभक्त्येवपरप्राप्तिरित्यस्याधक ॥ किंचयोगससिद्धस्यस्वयज्ञानप्राप्ति-
रुक्ता । पष्ठाध्यायेचतस्रिभ्योधिकोयोगीदिनातप्रदास्ययोगिनामपिसर्वेवामित्यादिनायो-
गससिद्धस्यापिभक्तिस्तुक्तस्यचिदेवेति तस्याभत्युत्कर्षोरोधित ॥ तेनज्ञानवान्मुक्ततर पर-
भक्तोयुक्तमतइतिविवेक । यद्वाचेतिश्रुतिस्तुनोपास्यस्यानह्यत्वयोधिकंतिप्रार्त्ननिर्णीतनिण-
प्यतेच । “तमेवविदिह्या, नान्य पथा ” इत्यादिकतुज्ञानादेवग्रहभावलक्षणमुक्तिंवक्ति नतु
भक्तिव परप्राप्तिवारयतीतिनतद्विरोध ग्रहभावस्यपरभक्तिपूर्वदशारूपत्वात् ॥ भक्तपूवाष्टा
दशाध्यायेज्ञानस्यपरनिष्ठासमासेनकथयन् ग्रहभूयायकल्पतइत्यहकारममकाररूपससार-
निवारणोत्तरग्रहभावमुक्तवानदाविर्भावात्प्रसन्नारमनोग्रहभूतस्यपरभक्तिलाभमाह ग्रह-
भूत प्रसन्नास्मेत्यादिना ॥ तथापुरुषोत्तमसाक्षात्कारस्तस्मिन्प्रवेशश्चतुर्गानुपदमुक्त ॥ पर-
प्राप्ते श्रेष्ठत्वतु मामुपेत्यपुनर्जन्म मामुपेत्यतुर्कांतेयसर्गेपिनोपजायतेइत्यादिनासम्यगभ्यस्त ॥
द्वादशाध्यायेपिपुरुषोत्तमभक्तानामक्षरोपासकानाचोत्कर्षतारतम्येपृष्टेभगवता मय्या-
येत्यमनोयेमामित्यादिनास्वप्राप्तियोग्यभक्तानामत्युत्कर्षोऽक्षरोपासकानाङ्केषाधिक्यादिना-
ऽपकर्षो यावदध्यायसमाप्तिपुनर्भक्तोत्कर्षश्चदर्शित ॥ भक्त्यापरसाक्षात्कारतत्प्राप्तिलक्ष-
णामृतत्वबोधिका श्रुतयस्तुर्कैवल्योपनिषदि “श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि” छादोगे
“ग्रहसस्योऽमृतत्वमेति” आथवणे “परमज्ञानयोधारयतिरसतिभजतिध्यायते” इत्याधु-
क्त्वाऽऽज्ञायते “सोऽमृतोभवतिसोऽमृतोभवति” एवमाद्याभाकरेपुजेया । अत्रछादोग्य-
धान्यभक्तिपरतयाभक्तिमीमासाया (सू० ३) “तत्सस्थस्यामृतत्वोपदेशात्” इतिसूत्रेनि-
र्णीत ॥ एतदर्थबोधिकास्मृतयश्च मयिमर्किर्हभूतानाममृतत्वावकल्पतइत्याद्याभागवतीय-
कुलक्षेत्रसूर्योपरागप्रसगस्थभगवद्वाक्यादिरूपा अनुसधेया विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ एतेनये-
तुशनैकसनिष्ठाइतिमातृकारिकासम्यक्समर्थताज्ञेया ॥ तदत्सर्वसुरसिद्धलाहु -परापर
भावादपिश्रुतिरेवप्रमाणमिति ॥ तच्चेति ॥ परापरभावादिक ॥ अत्र आनन्दमयोभ्यासादिति
सूत्रेप्रभुचरणे प्रणीत द्वितीयवर्णक स्थितभाष्यभावा मध्येमध्यप्रकाशभागसहितबोध-
सौलभ्यायकचिदापूरितपदातरेश्चकैश्चिदुक्त प्रकृतानुपयोगिमागत्यागुर सरप्रायोऽक्षर
शोऽनुवर्तत ॥ अक्षरब्रह्मवित्परब्रह्माप्रोतीत्यादिना सर्वसुस्थमित्यतेन असगतइति ॥
पौनरुक्त्यात्तथा-अन्ययमिति ॥ पचम्यर्थक अर्थविशेषणवा ॥ तत्रग्रहणइत्यादि ॥ अत्र
किंचिदार्थिक किंचित्प्रकाशस्थ ॥ ब्रह्मत्व इति क्षराक्षरयोस्त्यात्वे ॥ नायमात्मेति इव

प्रकाशकारा प्रवचनादिपदत्रयेण केवल्यज्ञादीनापुरुषनिष्ठाना स्वाभाविकसाधनानामाग-
 तुकसाधनानाचोपलक्षणेनैवैतत्तरसाधनाप्राप्यत्व स्पष्टयति ॥ सहकारियोग्यतेतिसहकारि-
 योग्यतयो. सपत्या ॥ तथाचरणेत्यादि ॥ अयप्रकाशानुवादभावविर्भाहृत्यत सत्यज्ञाने
 त्याघार्थिक ॥ गुहायामित्यादिपुनर्भाष्य ॥ अलौकिकप्रयोगइति ॥ नडिसवृध्योरिति
 निषेधतो नलोपाभावादवगम्यमानेन सुपासुलुगितिच्छादसङ्घर्षेनसाधुव्योमन्निति-
 प्रयोग ॥ अक्षरस्यैवपरमव्योमत्वतु “ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन् ॥ यदक्षरेपरमेव्योमन्”
 इत्यादिश्रुतिभ्योऽसदिग्ध ॥ भक्त्याहमित्यादिअत्रभाष्याक्षपरिस्वरागोविस्तराभावाय ॥
 स्वातन्त्र्यमितिहृन्मूर्तताबोधनात्तथा ॥ प्रहणस्तुसहयुक्तेप्रधानइतिशास्त्रादौणत्वं अहभक्तेत्या-
 दिइमानिनवमस्कधेदुर्वाससप्रतिभगवद्वाक्यानि ॥ द्वितीयेदोषमाहु व्यापनयेतिव्याकृति-
 रूपत्वाच्चास्तेतिअस्ययुप ॥ आप्नोतिपरमितिन्याय्येयवाक्यानुरोधात् भगवद्लोकस्था
 कामाभपिभशनेसइभाविप्राप्यपुरुषोत्तमात्मकाण्येवेतिसिध्यति ॥ अत्रशकराचार्यकृतोप-
 निषद्वाप्यस्यार्थदूषणप्रकाशस्थमनुपदतिपुनर्भाष्येतिपुनर्भाष्येतिदमाहु तेनाभाभोजनइत्यादि-
 नातदप्राप्तीतिमाध्यदिनाना गागिमाहणस्थमिदत्तत्रद्विधान्याख्यानप्रागुक्तभक्त अक्षुधातो
 रेवेत्येवकारोप्यर्थेतदेव्याख्यानभाभातीतिकान्वपाठानुरोधात्सुख ॥ यत्रद्वैतमिति
 इदद्वैदवाक्यकचतुर्थभाष्येमेवमीमाहणारयचतुर्थमाहणोऽस्ति ॥ अत्र “यत्रतस्यसर्व”
 इतिमाध्यदिनपाठोऽगृहीत ॥ काव्यानात् “यत्रवाअस्यसर्व” इतिपाठ भाष्योक्तसमाधिस
 क्षिप्याहु तत्रमाकृतेत्यादिनायद्विपश्यतीतिदशमस्कधे (अ० २८ श्लो १४) दर्शयामास-
 लोकस्वगोपानातमस परसत्यज्ञानमनतयद्रहज्योति सनातनयद्विपश्यतिमुनयो गुणापाये-
 समाहिताइत्युच्यतेअत्रोपबृहणेसत्यमित्यादीनाभगवद्लोकविज्ञेयपणत्वाहृक्षणवाक्यस्याक्षरप-
 रन्नादरेपियी नस्मारित ॥ यदीतिश्लोकाऽर्थाक्तार्थे “तद्विष्णो परमपदसदापश्यतिसूरय”
 इत्यादिश्रुतय परपदवैष्णवमामनतितद्यत्तिनेतीत्येतनुस्तिस्सुक्ष्म तिस्र्यद्वारात्म्यमनन्य
 सौहृदाहृदोपगुहावसितसमाहतेरिषादिभागवतप्रचतासराणिचस्मायाणि ॥ तेनचउ-
 क्तरीतिरन्याख्यानमप्युपपद्यन्भवति यद्वस्त्रप्रथस्यातिप्रामाणिकत्वबोधनायश्रीप्रभुचरणप्र-
 णीतद्वितीयवणकस्थभागसर्वमुत्पमित्यत शब्दतोर्थतश्चानूय तत सिद्धप्रकृतोपयोगदर्श-
 यन्तिपुन्येत्यादिनासभगवद्वि ॥ छादोग्येभूमविलाख्यनवमाध्यायइद ॥ उभयोत्रिभुत्वे-
 प्याभाराभेयभास्तु “विलेपुतेकं वधनीवसर्पि” इत्यादिश्रौतदृष्टातानुरोधाज्ज्ञेय ॥

नेदयदिदमुपासतेइतिश्रुतेरर्थस्तुपूर्वमेवप्रतिपादित. । यद्युपास्य
 स्याप्रहृत्यत्वमभिप्रेयात्तर्हिपुनरिदकारनम्यात् । नेदयद्युपासतइत्येता
 वतैवसिद्धे । नच (नेदत्वयौपधभोज्ययदिदंशुद्रामुजतेइतिथदुभयत्र
 प्रसिद्धिसूचनायेदकारद्वयस्यसत्वमितिवाच्य, तादृशवाक्यस्योभया
 संमतत्वेनदृष्टातत्वासमधात् यच्छुद्रामुजतइत्येतावतैवसामजस्ये
 इदकारस्यार्थत्वात् नचान्यतरोपादानेनिषेधउपासनायाचप्रसिद्धेर-
 भाधइतिवाच्य, नेदमित्यनेनप्रतियोगिनप्यप्रसिद्धिःप्रतीयते, नतुनि-

पेधस्य ॥ यदिदमित्यनेनापिप्रतियोगिनउपासनस्यप्रसिद्धिः प्रतिपा-
द्यतेचेदेकेनैवतत्संभवेद्वितीयेदंपदस्यवैयर्थ्यदुर्वारमेव ॥ तृतीयचरणे
ब्रह्मणउक्तत्वेननेदंशब्दंपुनर्नूयात्तदव्यवहितंवाब्रूयात्) इत्यादिदोषा-
णामापादनंतुस्वव्याख्यामनवेक्ष्यैव ॥ तत्रापियद्यदुपासतेतन्नयदुपास-
तेनेदमित्यादिकुतो नोक्तमितिपर्यनुयोगसंभवात् निपेधस्यप्रतियोगि-
सापेक्षत्वात्प्रतियोगिनएवप्रथमंवक्तुमुचितत्वात् नच (इदम.सन्निकृ-
ष्टपरामर्शं कृत्वेनवागादिसमुदायस्यासन्निकृष्टतयातेनपरामर्शो युक्त-
इतिवाच्यं, इदंशब्दस्ययदित्वयासंनिकृष्टवाचकत्वमेवविवक्षितंतदा
(प्रसिद्धिसूचनायेदंकारद्वयस्यसत्त्वात् । अन्यतरोपादानेहि उपासना-
यांनिपेधेचप्रसिद्धिर्नस्या) दित्यादिकस्तवप्रलापोऽसंगतःस्यात् ॥ किंच
सन्निकृष्टपदेनसमीपपठितत्वमुच्यतेचेत् तच्चवागादीनामप्यस्तियद्य-
व्यवहितपूर्वपठितत्वमेवविचक्ष्यतेतदा उपास्यस्याप्यव्यवहितपूर्वनप-
ठितत्वान्निपेधानुपपत्तिः । ननुवागादीनांब्रह्मत्वेनप्रसक्तंप्रसक्तंहिप्रति-
पिध्यते नह्यप्रसक्तं ममतूपासनाप्रकरणानुरोधेनोपास्यस्यब्रह्मत्वंप्रस-
क्तंतदनेनप्रतिपिध्यते । निपेधस्तुनसर्वथा कितु ज्ञेयत्वाभावबोध-
नाय ॥ अतएव विद्धीत्युक्तमितिचेन्मैवं, वागादीनामपिप्रकाशकत्वे-
नकैश्चिदात्मत्यंस्वीक्रियतेतन्मतनिराकरणायप्रतिपेध.क्रियते । उपास-
नाप्रकरणानुरोधादुपास्यस्यब्रह्मत्वंतुनसंभवति, कितूपासनांगत्वमे-
धातरवोक्तं भगवद्योधकानिप्रमाणानिपट्टश्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यारूपाणि तथाच यथादर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति
दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितानां पंचप्रयाजानांदर्शपौर्णमासांगत्वंतथो-
पासनाप्रकरणपठितस्योपासनांगत्वमेवयुक्तं नब्रह्मत्वं ॥ यस्तुतस्तु-
केनोपनिषद्भाष्यपर्यालोचनयातज्ज्ञानप्रकरणं नोपासनाप्रकरणं अत-
एवतद्वारमे “केनेपितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषयावक्तव्येति”
इत्याद्युक्त्या “तस्मादृष्टादृष्टेभ्योवाहसाधनसाध्येभ्योविरक्तस्यप्रत्य-
गात्मविषयाब्रह्मजिज्ञासेयंकेनेपितमित्यादिश्रुत्याप्रदर्श्यते ॥ शिष्या-
चार्यप्रश्नप्रतिषेधनरूपेणकथनंतुसूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुख प्रतिपत्ति-
कारणंभवती”त्युक्तश्रीशंकराचार्यः एवंचतन्मताज्ञानमूलकएवायं
प्रलापस्तन्मतानभिज्ञत्वंव्यनक्ति । यच्च (तस्मादुपासकानामुपास्यब्रह्म-
प्राप्तिर्याभवतिसानमुप्यब्रह्मप्राप्तिरित्याद्युक्तं तदपिभक्त्याहमेकयाप्रा-
प्तः, न ज्ञानंनचयेराग्यं प्रायप्रथेयोभवेदिह, ब्रह्मभूत.प्रसन्नात्मानशो-
चति नकांशति, समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिं लभंतेपरमित्यादिवाक्य-
रोधाविदुपेक्ष्यः । यदिशानिप्राप्यस्यमुख्यत्वंस्यात्तदा “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव-

भवती" ति श्रुतिप्रतिपादितग्रहमाधानंतरं भक्तिभावनं विवक्ष्य-
त्तप्राप्यस्यामुख्यत्वात्तस्माद्ग्रहमाधानंतरमेव भगवद्भावसंभवात्तेन पु-
नरपोत्तमे प्रवेशात्तत्र परंपरयोपयोगो ब्रह्मज्ञानस्येति पुरुर्योत्तमप्राप्तिरेव-
परमा मुक्तिः, अधिकतुमाप्पादितोचसेयं । उक्तश्चायमर्थोऽक्षरधि-
यांत्यवरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामोपसद्वत्तदुक्तमितिसूत्रे व्यास-
पादैरिति ॥

सहस्राक्षे यत्तु यद्वाचेत्यादि तत्र सकिरित्यत्र भागं धुदस्यति-नेदपदिदमित्या-
दिनाभ्यासपादैरिति त्यतेन ॥ उभयात्मतत्वेनेत्यादिभ्योतुल्यप्रतिपन्नवार्थोऽष्टातो भवति,
न तु पुदिसाभ्यामावेस । अतएव गौतमपञ्चलक्षण्या (भ० १ आह्निक १ सू० २५),
“लौकिकपरीक्षकाण्यसिक्तयेतुदिसाम्यसदृशत्वं” इति तल्लक्षणमुक्तं । इह लौकिकानां
परीक्षकाण्येत्यर्थोऽस्तत्त्वायनभावेत्येति ध्यातं ॥ अतोरष्टातत्वाभावः किंचनेदमोपध-
मितिकल्पितवाक्येति प्रथमद्वन्द्वं धोत्रनुमयमानमोपधव्यन्तिवक्ति ॥ द्वितीयश्चत-
ज्जाति ॥ प्रकृतेतु आरण्यकालेभ्योतुल्यास्यज्जनिप्रत्यक्षाभावात्तद्वृत्तात्तज्जातिः, पूर्वमुपास्य-
स्याप्रकाशतया केवलेनेदमापरस्मर्त्तासंभवाच्च ॥ औपधपरोक्षे प्रकृतस्याप्यभावे च सति
तुल्योपि प्रयोगकुशलं तत्त्वमाप्रयुजीत ॥ यत् उपासते इदं प्रसिद्धमहनेत्यर्थं व्यक्त्यापुके
नैवोभयत्रसिद्धे संभवाच्च । अन्यतरोपादानेहीत्यादिकमसंगत ॥ उपासनाविषयस्यैव
प्रतियोगितया विरक्षणत्वं । वस्तुतो निषेधप्रतियोगिताया लोके प्रसिद्धभावेन प्रथमेव कृता-
स्त्वयैव ध्यानपायाच्च ॥ यत्किंचित्तदुक्तेत्यादि, वस्तुनादित्यत्र-चन्द्र, अत्र पूर्वार्थं
यच्छब्दद्वयेन निर्विघ्नं तृतीयचरणे तदापराभूत्य ध्वकारणावधार्यते तत्र प्रथमचरणस्य-
यच्छब्दविधारे वाचापत् अतश्च्युदित तद्वेष्टेऽकारण्यार्थमुत्थिता कक्षत्वात्प्रथममाह
नेवमिति वागादिभिरनभ्युदितादि क्रमेण मल्लविद्धि इव सन्निकृष्टवागादिकतुल्यज्ञानविहीत्यर्थः ।
ग्रहवत्प्रसक्तिस्तु “वाग्यैमह ॥ प्राणोमहोति ॥ मनोमहोति” इत्यादिवाक्यान्तरे ॥
कौशीलविम्व्राह्मणादिषु “नवाचविम्व्राह्मसीववकावविद्यात्” इत्यादि श्रावणादप्यवधार्यत्वं ॥
अथ द्वितीये चरणे वागभिवदनादे करणकर्तृवाच्यदुक्तं तद्ग्रहकार्यमात्रेण कथमेवमित्याकाक्षो-
त्पानात्स्वरूपमाह-यदिदमुपासत इति ॥ अतश्चतुर्थे चरणे पूर्वार्थपादद्वयार्थं क्रमेणैव
निर्मलीक्रियते ॥ तत्र निषेधविषयस्य प्रतिदत्तत्वे पुनराकाक्षोत्पानमसंगत ॥ अत्रसिद्धत्वे
इदं शब्दविरोधं तच्छब्दस्यैव तत्रोचित्यात् ॥ यच्छब्दचराचच्छब्दाभ्यामहोस्तत्त्वावधार्यत्वं,
तथासति प्रथममिदं यदुवाच सत्यार्थं ॥ यत्किंचेदम् इत्यादि निषिध्यत इत्यत्र तत्रोच्यते-
यद्वाचेत्यादिगम्यपक्षे द्वितीयचरणेषु । येनेति कारणेनैव त्रानृत्योये संकपक्ष, कर्तारोपर,
तत्राये येन साधनेन यद्वाह्यज्जातयैव न कर्तार्यागमभ्युत्पत्तयैव संपद्यते । उपासति नेद-
मित्यत्रेदं शब्देन भगवत्पर्यं अभियदनादिकर्तृत्वं वस्तुव्यते ॥ कथं पक्ष ईक्षत्यभिकरणा-
वसाने भाव्यप्रकाशेनोपि ॥ अस्ति न्यसेहीय निर्देशो नरपिरोध ॥ कर्तारितुर्वैयंति-
सुवपक्षे नुतेनैवमित्यत्रेदं वागमादि क्रमेण प्रत्येकपराभूत्यते । तत्राविचारमाणयो कृती-
निर्दत्त, तत्राद कृतार्थेनेत्यादिप्रत्येकपराभूत्येन पुनरुक्तमित्याभिप्रायात् ॥ पूर्वमेव कदम्हीपुपट्ट-
भा. प्रा. ४८

वत्स्या “एतदेतत्” इतिप्रवाहे “याप्राणेनसम्भवत्यदितिर्देवतामयी” इतिस्त्रीवाक्यो-
त्तरमपितथेवोच्यते एतत् अदितिपदवाच्यभूमिरूपवस्तुवैमिश्रयेनतद्ब्रह्मेतितदर्थं “समा-
त्मातत्वमसि” इत्याद्यप्येवमेवसंगच्छते ॥ अन्यथासत्वमित्यादिवाच्य स्यात् ॥
बागादेर्ब्रह्मत्वप्रसक्तिसुदर्शिता ॥ यच्च ममनुसविशेषस्योपासनाप्रकरणानुरोधेनब्रह्मत्व
प्राप्ततत्त्वमिष्यते ॥ इति, तदकिंचित्कर, केनेषितमित्यादेस्तत्त्वकारबाह्यणपद्याध्याय
स्योपासनाप्रकरणत्वाभावात् तत्रशकृत्वाचयैरपिज्ञानप्रकरणतायाएवागीकारात् नचान्य
त्रोपासनाप्रकरणसिद्धस्यसविशेषस्याब्रह्मत्वमिहबोध्यतइतिवाच्य यदुपासतेतन्नब्रह्मेति
भ्याख्यानेपिउपासनागधविधुरेपुवहुष्वेवोपनिषद्भागेपुप्रतिपादितेसविषेब्रह्मतानिपेधस्येतो-
ऽसिद्धे ॥ द्वितीयचरणेपुवागभिवदनादेर्हेतुताया कर्तृतायावास्पष्टकथनेनाप्रापिवेद्येसविशे-
षतायाभनपायाच्च ॥ किंच हठादिदशशब्दैर्यथागीकारेपिवागाद्युपासनाविधायकवाक्या-
नासत्त्वात् यद्वागादिकतत्त्वफलकामाउपासतेतद्विदवागादिकब्रह्मनेत्येवार्थं सिध्येन्नतुत्व
बुद्ध ॥ किंच “ऊर्ध्वप्राणमुच्चयत्यपानप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनविश्वेदेवाउपासते”
इतिकठश्रुत्यावागाद्योयदुपासतेतद्ब्रह्मेत्यप्यर्थं प्रतिभाति । एवं स्वदुष्कार्यनिरासात् “इति
प्राचीनयोग्योपास्व ॥ परब्रह्मेतद्योधारयतिरसतिभजति ॥ भक्तिरस्यभजन” इत्यादि-
भृत्युक्तभक्तिविषयस्यहरब्रह्मत्वनिर्बाध ॥ परत्वोक्तिसमग्रस्याच्च ॥ यत्तन्निषेधश्चेत्यादिवा-
चदित्यत तत्त्वित्प्रमत्तपक्षेपि ॥ वागादिपुसर्वथाब्रह्मत्वाभावस्यासद्वसमतत्त्वात् उक्त-
कौपीतकिश्रुत्यामुक्त्यर्थमज्ञेयतामात्रविवक्षणात् तस्मादुपासकानामित्यादितुभक्त्याहमेक-
मेत्यादिवाक्यविरोधपराहत ॥ उपास्यब्रह्मणइत्यादिकषडुक्तदिशाज्ञेयोपासयोरभेदसमर्थं
नैनेवनिरस्त ॥ तत्प्राप्यस्यामुख्यत्वादिति ॥ भक्तिप्राप्यस्यज्ञेयब्रह्मपेक्षयागौणतायास्त्व-
यास्वीकारादित्यर्थं ॥ अक्षरधियास्त्विति ॥ तृतीयस्यतृतीये पादे (सू० ३३-३४)

यत्तु यद्वाचाइत्यस्यायमर्थं—यद्वागाद्यगम्य तत्प्रेरयितुं ब्रह्म विद्धि नैव वागादि ॥
कथं तर्हि तस्य ज्ञानं तनाह—यदिदं श्रुतिप्रसिद्धमुपासने वैदिकादितिशेष ॥ यद्युपास्यस्या-
ब्रह्मत्वमभिप्रेतात्तर्हि पुनरिदंकारं नब्रूयात् नैदयदुपासतइत्येतावतैवसिद्धेरिति—तत्र, नैव
त्वयोपधभोज्य यदिदश्रुतामुञ्जतेइतिवदुभयं प्रसिद्धिस्त्वनयेदकारद्वयस्य सत्त्वात् ॥ अन्य-
तरोपादानेहि उपासनायां निषेधेचप्रसिद्धिर्नस्यात् ॥ किञ्च त्वदुक्तभ्याख्यायां तृतीयचरणे-
ब्रह्मणउक्तत्वेन नैदशब्दम्पुनर्ब्रूयात् तदभ्यवहितं वाब्रूयादुत्थिताकाङ्क्षान्तरनुनिषेधाम्यवहि
तम् ॥ अनुत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥ ततोऽप्रभुवन्नप्रतियोगिनः समर्थयतीतिभाति ॥ आकाशया-
चरपानात् ॥ किञ्चदमं सन्निरुपरागमैरुच्यते वागादिसमुदायस्याऽसन्निरुपेतया तेन
परामर्शाऽयुज्यति प्रत्येकमेव सवाच्य । तथाच वाक्प्राणयोरनपुंसकत्वेन तत्र नपुंसकनिर्देशो-
ऽप्यसंगतः स्यात् ॥ किञ्च बागादेर्ब्रह्मत्वं कथं प्रसक्तं यदनेननिषिध्यते ममनुसविशेषस्योपास-
नाप्रकरणानुरोधेन ब्रह्मत्वं प्राप्तं तद्विषिष्यत ॥ निषेधश्च न सवथा तदभावबोधनाय किन्तु
ज्ञेयस्वरूपत्वाभावबोधनाय ॥ अतएव विद्यायुषमत्तास्तात्ताच ॥ तस्मादुपासकानामुपास-
्यब्रह्मप्राप्तिर्वा भवति सा न मुख्यब्रह्मप्राप्तिः ॥ उपास्यब्रह्मण कदादिकमाह्वा नतावता
ज्ञेयब्रह्मणि तरप्रसक्तिः ॥ ८ ॥ २१ ॥

द्विसुत्रमधिकरणम् ॥ आधर्षणे “परमहैतद्योधारयति” इत्यादौपरभक्तेर्मुक्तिकारणत्वं
 “तमेवविदित्वा ॥ तमेवविद्वान्” इत्यादौज्ञानस्यैवतथात्वं चश्रूयतेऽतः कस्यकारणत्व-
 मितिसंशयेऽक्षरज्ञानस्यैवतथात्पमिति पूर्वपक्षे परप्राप्तिलक्षणमुक्तौ स्वरूपयोग्यता-
 संपादनमात्रमक्षरज्ञानेनसंपाद्यते । सातुभक्त्यैवेत्याशयेनेदमुच्यते ॥ अर्थस्तु—तुः
 पूर्वपक्षनिरासे, अक्षरधियां अक्षरविषयकज्ञानानां अवरोधो मुक्तिसाधनतयायत्परिगणनं
 तत्सामान्यतद्भावाभ्याम् ॥ भगवत्सच्चिदानंदात्मकस्याक्षरस्य धामतयाविभूतितया
 चरणतयाचपरेणसमानत्वं कथंचिदस्तीति पुरुषोत्तमसंबंधिसंबंधेऽपिमुक्तिः ॥ अतस्त-
 रसामान्यादवरोधः ॥ किंच तद्भावात् ब्रह्मभावात् ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्यत्र पुनरानंदा-
 शानिर्भावात्प्रसन्नात्मनो ब्रह्मभावोत्तरं परभक्तेर्लान्त्याऽभिज्ञानपूर्वकं परस्मिन्प्रवेश-
 ओच्यते ॥ अतोब्रह्मभावलक्षणास्वरूपयोग्यताऽक्षरज्ञानात्संपद्यते इतितज्ज्ञानस्यावरोधः ॥
 अक्षरधियातद्भावस्तु “ब्रह्मभेदग्रहैवभवती” इत्यादौसुप्रसिद्धः ॥ भक्तिरहितानामक्षर-
 मात्रज्ञानवतांतुतत्रैवलयः “ग्रहैरसत्ग्रहस्याप्येती” इत्यादौस्फुटः ॥ अथज्ञानस्याविशेषे-
 पिकेपाचिद्ब्रह्मभावोत्तरंभक्तिः केषांचित्तत्रैवलयइतिफलतारतम्ये भगवद्विच्छारूपंहेतुं
 दृष्टांतमुत्तेनाह—औपसदयदिति ॥ ज्योतिष्टोमादौउपसदाख्येष्टिविदोपेपु “तानूनप्त्र-
 स्पशांख्यमौपसदं कर्मास्तितत्रातिध्याया धौन्यात्सुचिचमसेवायदाज्यं चतुरवत्तं पंचावत्तं
 वासमवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ॥ अनाधृष्टमसीतिमंत्रेणयोदशाप्यृत्विजोयजमानेन
 सह तानूनप्त्रंसमवमृशंत्यनुमेदीक्षामितिमंत्रेणयजमानस्तत्समवमृशान्यमृत्विजं कामयेता-
 र्ययश्चशससृष्टेदितितंप्रथममवमर्शयेदितिश्रूयतेधृतौकल्पेच ॥ अत्रसर्वपांमृत्विजांता-
 नूनप्त्रित्याविशेषेपियस्मिन्नेहातिशयेनतथेच्छातत्रैवतथाकृतितर्जतरेषु ॥ नहितत्राविशिष्टे-
 पुक्तमेवंकृतिरिति पर्यनुयोगः संभवत्येवमिहापी” तिव्याख्यातम् ॥ अत्रसंमतिमाह—
 तदुक्तमिति । गीताष्टमाध्यायेभगवतेतिभावः ॥ तत्रयदक्षरंवेदविदोबदंतीत्यादिनासाया-
 विपरमांगतिमित्यंतेनाक्षरविदांयतीनांतत्रैवप्रवेशमुक्त्वा अनन्यचेताः सततमित्यादिना
 स्वप्राप्त्युपायःपृथगुक्तः ॥ स्वस्वभक्त्यैकल्यत्वं क्षराक्षरातीतत्वं चयत्तुं सहस्रयुगे-
 स्यादिश्लोकत्रयेणक्षरस्वरूपमाविर्भावितिरोभावाभ्यां मुहुरावर्तमानत्वलक्षणमुक्त्वा
 परस्मात्सुभायोन्मइतिश्लोकद्वयेनाक्षरस्वरूपंतस्यक्षराणाभावं धामतत्वाद् ॥ तुशब्द-
 समभिन्नाहतेनतस्मादित्यनेन क्षरमात्रंपरामृश्यते यंप्राप्यननिवर्ततइत्युक्त्या ज्ञानिनांत-
 त्रैवलयः समाहुः परमांगतिमितिशक्तिप्रादकवाक्यात्सयातिपरमांगतिमित्यत्रापिसंप्रवेति
 शेषम् ॥ एतदग्रेऽनुपदं । पुरुषःसपरःपार्यंभक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति क्षराक्षराभ्यां
 परःपुरुषोत्तमस्तस्यचभक्त्यैवलाभउक्तः ॥ तुशब्दकृतवितरव्यावर्तकः ॥ एवमक्षरपुरुषो-
 त्तमोपासनाफलतारतम्यं पार्थेप्रभोत्तरंद्वादशाध्यायेपिस्पष्टमेवनिर्दिष्टम् ॥ एतदुत्तरसूत्रेपि
 (सू० ३४) “इयदामननात्” इति ॥ तैत्तिरीये आनंदमीमांसायांगणनाभावणादक्षर-
 मियद्रुणितानंदं तेनैव यतोवाचइतिश्लोकगणनाकारणयोर्वाङ्मनसयोः प्रतिषेधादानंदमयः
 पुरुषोत्तमः पूर्णानंद इत्यपिबोधितमिति संक्षेपः ॥ अतःपरमार्थतत्वेऽप्येवैच्छिकम-
 रक्षपुरुषोत्तमयोस्तारतम्यं उपास्यपुरुषोत्तमप्राप्तेः सर्वोत्तमफलत्वं तदुपासकानाम-

स्विरान्मृत्युससाराकृपारात्समुद्धारादिकंचगीतादिपुत्रसिद्धमेवेत्यासाकंसकलमनाकुलमेव ॥
(गीति) निर्द्वर्मताभिलाषाद्यासामयिकीसदाऽऽकृति सहजा ॥ सामायिकीतिवदता-
वृथैवभवतावतागुरुता ॥ १ ॥

इतिचतुर्थंश्लोकखंडनम् ॥

यत्तुअत्रैवशांकराःप्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदितिशुद्धाद्वैतमार्तंडश्लोक-
व्याख्योक्तास्थूलादिवाक्यानांलौकिकस्थूलत्वकलादिनिषेधकत्वेन्या-
यविरोधमाह नञूसामान्यनिषेधकृद्यदुदितानोर्वीसकुंभाघटेत्यादि-
श्लोकेन तदप्यविचारितरमणीयं ॥ तथाहिनञूसामान्यनिषेधकृदि-
त्यस्यनञःसामान्याभावयोधकत्वमित्यर्थोवाच्यः । तत्रसामान्यभावो
यावद्वस्त्वभावःसमभिव्याहृतयावद्वस्त्वभावोवा ? ॥ नाद्यः, घटोना-
स्तिघटोनपटइत्यादौयावदभावाप्रतीतेः तादृशप्रत्ययानांयावदभाव-
विषयकत्वेघटयतितादृशप्रत्ययोनस्यात् घटमेदस्यचासत्त्वेनघटोन
पटइतिप्रतीतिश्चनस्यात् नचस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यंता-
भाववस्तादृशान्योन्याभावश्चनञायोध्यतइतिवाच्यं भूतलेघटोना-
स्तीत्यत्रघटस्येवभूतलस्यापिनञर्थभावाव्ययितयाघटतत्त्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाववद्भूतलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापिप्र-
तीत्यापत्तेःकिंतुस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नस्यैवाभायो
नञाप्रत्याग्यते सोपिकुत्रचिन्नप्रतीयते यथा अहिंसासत्यमक्रोधमि-
त्यत्रहिंसासामान्याभावस्यधर्मत्वेयज्ञानांहिंसासाध्यानांधर्मत्वात्तुप-
पत्त्यातत्रहिंसापदंविहितहिंसातिरिक्तहिंसापरंवाच्यं ॥ तथाच हिंसा-
पदेनाविहितहिंसात्वावच्छिन्नाभावपवप्रतीयते, नतु हिंसात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकात्यंताभावः ॥ एवंचतवापिन्यायविरोधस्तुल्यपय
यदिच तत्र “स्थूलपृथ्वीमाग्निवारुणीमनशाहीमालमेतेति” वाक्य-
पर्यालोचनयाहिंसासामान्याभावयोधकस्यापिनञोहिंसाविशेषाभा-
वउपसंहारःक्रियते ॥ उपसंहारःसामान्यतः प्राप्तस्यविशेषसंको-
चनं ॥ यथा “पुरोडाशंचतुर्धाकरोती” तिपुरोडाशसामान्येप्राप्तच-
तुर्धाकरण “माग्नेयंचतुर्धाकरोती” तियाक्ययत्नादाग्नेयेसंकोच्यते ॥
एवमत्रापिसंकोचेन न्यायविरोधः । यदिच तादृशन्यायस्याविशेषवि-
धायकत्वाभ्यासमवधानफालिकनञ्विषयकत्वमित्युच्यतेतदाऽत्रापि
“एतस्येवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रमुपजीवती” त्यलौकिककलावि-

यान्महतोमदीया” नित्यलौकिकाणुत्पन्नमद्वत्वादिवोधकवाक्यस्यचसम-

वधाना “दस्थूलमनण्वहस्ते” त्यादिवाक्यस्यस्य “निष्कलंनिष्क्रिय”
 मित्यादिवाक्यस्यस्यचनिषेधस्यलौकिकस्थूलैकिकाणुत्वलौकिक-
 कलाक्रियादिरूपविशेषेसंकोचेकथंन्यायविरोधः? ॥ नचैतस्यैवानंदस्ये-
 तिवाक्यस्यलौकिकानंदबोधकत्वमितिवाच्यं ॥ तादृशानंदस्यलोके-
 ऽप्रसिद्धेः एवंतत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यक्रियादीनामपिलोकेप्रसिध्यभावाद-
 लौकिकत्वंबोध्यं ॥ नहिलोकेकश्चिदासीनपचदूरंगच्छतिसर्वाणुभ्यःस
 र्वाणुतरःसर्वेभ्योमहद्भ्योमहत्तरश्चप्रसिद्धोयेनतेपालौकिकत्वंस्यात् ॥
 तस्मात्तादृशवाक्यबलादस्थूलादिवाक्यैर्लौकिकस्थूलादिगुणस्यैवनि-
 षेधःक्रियतइत्येवकल्पते । एतेन (अस्थूलादिवाक्येप्रतिपाद्यस्यनिषेध-
 स्यकीदृशेनापिवाक्येनलौकिकस्थूलत्यादिनिषेधबोधकत्वेसंकोचेक्लेश
 एवे) तिपरास्तं ॥ सत्यपिविशेषवाक्येयद्युपसंहारेक्लेशःस्यात्तर्हि
 हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यवापिसकथंनस्याद्वैतकथंस्यादित्यपिविवेचनी-
 यं ॥ नचाऽस्थूलत्यादिकंनिष्क्रियत्वादिकंचामाधिकं ॥ महीयस्त्यदूर-
 प्राह्यादिकंचमाधिकमितिवाच्यं; लौकिकालौकिकविषयमेवेनैवनिषे-
 धानांविधीनांचव्यवस्थोपपत्तौमायिकत्वकल्पनेमानाभावात् ॥ ननु-
 निषेधबोधकैर्वाक्यैस्तत्तद्वर्माणामभावनिश्चयेपुनस्तत्तद्वर्माणांविधाने-
 तत्तद्वर्माणांमायिकत्वरूपमिथ्यात्वमेवपर्यवस्यति ॥ स्वात्यंताभावाधि-
 करणवृत्तेरेवमिथ्यात्वादितिचेन्न ॥ स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्य-
 समिथ्यात्वरूपतास्वीकारेतस्यैवमतमिथ्या इत्यत्वादित्यनुमानेन
 त्वयासाधनीयत्वेनस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्येपुसंयोगादिपुसम-
 वायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाधिकरणवृत्तिपुबन्धादिपु
 षसिद्धसाधनतापत्तेः ॥ नचस्वाभावाधिकरणवृत्तित्वमित्यस्यस्वाधि-
 करणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवपर्यवसितोर्यः, तच्च येनसंबंधेनयेन
 रूपेणयद्यस्याधिकरणंतेनसंबंधेनतेनरूपेणतद्विष्ठाभावप्रतियोगित्वं
 विवक्षितं रूपंचावच्छेदकविशेषः तथाच येनसंबंधविशेषेणयेनचा-
 वच्छेदकविशेषेणयदधिकरणताप्रतीतिर्यत्रभवितुमर्हतितेनैवसंबंध-
 विशेषेणतेनैवावच्छेदकविशेषेणतदधिकरणकात्यंताभावप्रतियोगित्वं
 तस्यमिथ्यात्वं नहिसंबंधविशेषमंतरेणपर्यवस्येद्वयधिकरणताप्रतीयते
 अवच्छेदकविशेषमंतरेणवृक्षेकपिसंयोगाधिकरणतावाप्रतीयतइतिन
 यद्विकपिसंयोगादौसिद्धसाधनमितिवाच्यं ॥ तादृशभावस्यपारमार्थि-
 कत्वंप्रातिभासिकत्वंव्यावहारिकत्वंवाविवक्षितं ॥ नाद्यः; ब्रह्ममिदं
 सर्वमिथ्येतिप्रतिष्ठाहान्यापत्तेः । नद्वितीयः; सिद्धसाधनतापत्तेः सर्व-

स्वस्वाश्रयनिष्ठभ्रमविषयाभावप्रतियोगित्वात् ॥ नतृतीयः; व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि पारमार्थिकसत्त्वे विरोधाभावादर्थान्तरतायादुर्वारत्वात् । नचाभवस्य तात्त्विकत्वेऽप्यभावस्यासन्मतेऽधिकरणत्मकतया ब्रह्मभिन्नत्वाभावात्कथं हेतुर्न मिथ्येति प्रतिज्ञाहानिरिति वाच्यं ॥ तात्त्विकभावप्रतियोगिनोऽत्र मिथ्यात्वासंभवेन तात्त्विकत्वापत्तेः ॥ ननु व्यावहारिक एवास्तु निषेधः व्यावहारिकस्य ज्ञानवाध्यत्वेऽपि न प्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वापादकत्वं यत्राभावावाधेऽपि प्रतियोगिनः सत्त्वं तत्रैव तादृशाभावप्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वं । अत्र तूभयोः समसत्ताकत्वं स्वाप्रतिषेधप्रतियोगिस्वाप्तरजतादेरिव तत्र मिथ्यात्वमव्याहृतमेव नापि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमिति शङ्कनीयं ॥ प्रति योगिनिषेधयोरुभयोरेव वाध्यत्वात् ॥ अन्यथा प्रागभावाभावरूपस्य घटादेर्व्यसं प्रागभावस्य सत्त्वापत्तेरिति चेन्न ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थक्रियाकारिण स्वरूपेण निषेधासंभवात् ॥ नच पारमार्थिकत्वाकारेणापि निषेध इति वाच्यं ॥ अवाध्यत्वरूपस्य पारमार्थिकत्वस्याभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेन वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयतापत्तेः ॥ किंच पारमार्थिकत्वस्य पारमार्थिकत्वेऽद्वैतहानिरतस्तस्यापि वाध्यत्वं स्वीकरणीयं, तस्य पारमार्थिकत्वेन निषेधे तद्विषयपारमार्थिकत्वेऽप्युपपत्तिः ॥ किंच पारमार्थिकत्वेन घटपटादिप्रपञ्चस्याभावं स्वीकुर्यतामधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव स्वीकृतस्तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य सर्वत्र सौदम्यतानुयायिभिः स्वीकृतत्वात्सिद्धसाधनतापत्तिर्नापिता तादृशाभावा स्वीकर्तुं शक्यन्ते ॥ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्ययहेतुत्वाद् अत्र पारमार्थिकत्वविशिष्टप्रपञ्चस्य सत्त्वं तस्य सत्त्वेन तादृशाभावासंभवात् ॥ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यात्वभावप्रतीतिर्न संभवति तत्प्रत्ययस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्यादत एव “अभावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादानातिशेते” इति दीधितिकारैरप्युक्तं “तत्प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक” इति चिन्तामणिकारैरुक्तमित्यलमप्रस्तुतविचारेण ॥

अथ ननु सामान्येति सद्व्याख्यस्य च मध्योक्त इदानीं भगवद्वक्ता इत्यादिना क्रियेतेत्यलमित्यनेन व्याख्यानेन सहितं यत्तु भगवद्वक्ता इत्यादिना सूत्रविस्तरस्यादित्यनेन सह यिष्यत प्रथमं इदानीमित्यादि अन्यप्रविस्तर इत्यतः भागं निराकुर्यन्ति ॥ यत्तु भगवद्वक्ता इत्यादिना भगवत्सुविचारेणेत्यनेन ॥ अथ भावः—मातृवदीकायां (कारिका २२) भगवद्वक्ता प्रादुर्भूतकारिकाविवरणे “निष्कलमित्यादिभ्यो लौकिककल्याणव्यासत्वादिगुणव्यवहारविकारीन्द्रियवृद्धिर्न निषेधपरत्वेन कथ्यता ॥ सामान्यनिषेधेन “एतस्मै-

वानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रमुपजीवन्ती" तिकलायाः ॥ "आसीनोदूरं प्रजती" स्यादौ क्रियायाः । "एकोदेवःसर्वंभूतेषुगूढ" इत्यादिभिर्गुणानां । "अपाणिपादोजबनोप्रहीते" ति । "उत्तामृतस्येक्षान" इत्युक्त्वा सर्वतःपाणिपादादिकथनादनन्यशरीरस्याविकारो-
द्रियाणां । "अणोरणीयान्महत्तोमहीया" नित्यादावणुत्वादियमाणांचश्रावणेनतत्तदोप-
कानांविरोधापत्तेः ॥ "अथातइत्यत्रेतिशब्दःप्रकारवाचीतेनलौकिकप्रकारकंनभवतीत्यर्थः"
इत्यादिः प्रहसप्रथमभागस्यप्रथमपञ्चकांचिदानुपूर्वाभित्वाभ्युच्यते ॥ तत्रन्यायविरोधमापाद-
यितुंयत् (ययस्मात्कारणात्सकुम्भा पृथिवी अथवा नोच्यते अतोन्मसामान्यनिषेधात्)

नन्मसामान्यनिषेधकवदुदितानोर्वी सकुम्भाऽथवा
संकोचोविहितौ विरोधपदसंहारानपेक्षोबलात् ॥
तुल्ये सापेक्षिधेर्विरोधविषया विद्यादिना न्यायतः
संकोचःसफलं प्रपञ्चवचनं मिथ्याह्यभावि स्थितः ॥ ५ ॥

इदानीम्-अनैवशाङ्कराःप्राहुर्मायिकंनद्वरंजगदिति शोकटीकयामस्थूलमनणु निष्कलं-
नित्यंयश्चान्तनिरवचनिरञ्जनमित्यादिश्रुतीरूपन्यस्य तासामेतस्यैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमा-
त्रमुपजीवन्ति आसीनोदूरं प्रजति इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन यज्जीवादितगतलौकिककलादिनिषेध-
परत्पमुक्तं तत्रैवकार्यं प्रकृतैतावत्सर्वं प्रतिषेधतीति सूत्रमुपपद्यन्मन्त्रयोपन्यस्तं तस्यायविरोध-
नित्याह-नन्मसामान्येति ॥ ययस्मात्कारणात्सकुम्भा पृथिवी अथवा नोच्यते, अतोन्मसा-
मान्यनिषेधकत्वं खान्वयितापच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात्तन्मात्रावबोधकइत्यर्थः ॥ नलित्युपलक्षणं
निषेधाधर्करूपान्तरस्यापि ॥ यतस्मादहो भूमिर्निष्कम्भापिनोच्यते तस्मात्निषेधवाक्येषु
संकोचे न्यायविरोधइति ॥ यत्र विशेषेविहितः विशेषविषयकं विधानमस्ति तत्र न्यायविरोधेऽपि
वादशवचनबलादेव सामान्यनिषेधकोऽपि नञ्विरोधेसंकोचबलद्वलादेव संक्षेपः सहा इति
यावत् ॥ यथा नहिंस्यात्सर्वा इतिश्रुतिस्त्वस्य वज्रोऽग्नीषोमीयंयशुमालमेवेति विधिबलात् ॥
तथाच तत्र सर्वशब्दस्योक्त्यायाविरोधाय विशेषलक्षणा ॥ यतः सउपसंहाराऽनपेक्षः ।
यथाहि विधिवाक्येन सामान्यार्थेजोषे सामान्यस्य विशेषमन्तरा पर्यवसानाभावाद्धिवाक्यस्य
तदपेक्षत्वं तथा निषेधवाक्यस्यनास्ति, उक्तविधाभावस्यैव तेन बोधात् ॥ तुल्ये निषेधशाङ्का-
दन्यूनानतिरिक्तेविधाने सापि विहितिरपि वचनबलादेव संकोच्यते ॥ यथाऽतिरात्रेयोऽग्निं
शृङ्गाति नातिरात्रेयोऽग्निंशृङ्गातीत्यत्र ॥ पक्षान्तराशेऽनुत्थित्याकाङ्क्षत्वेन तत्रसंकोचस्य
न्यायेनालभात् निषेधेनावसरावशेषणाच्च । तथाचोभयत्र गौरवं सत्यम् विधेःसामान्यविधेः
पुरोडाशंचतुर्धाऽकरोतीत्यस्य सत्यमिनमर्त्यःपच्यते सत्यमिवजायतेपुनः ध्रुवंजन्ममृतस्यचैत्य-
स्यच विशेषविषये आग्नेयादिविषये विधिना आग्नेयंचतुर्धाऽकरोतीत्यनेन आदिपदेन निषेधो
प्राह्यस्तेन नसपुनरावर्तते इत्यनेन न्यायत उपसंहारापेक्षत्वादितिभावः ॥ एवञ्चास्थलादि-
वाक्यप्रतिपादस्य निषेधस्य कीदृशेनापिवाच्येन लौकिकमौल्यादिनिषेधबोधकत्वे संकोचे-
केशएव ॥ नातिरात्रेऽतिश्रुतिवचनहिस्यादितिश्रुतिम्यसर्वशब्दवत्ता तस्य दुर्वारत्वात् ॥ एतस्यै-
वानन्दस्येसादिवाक्यप्रतिपादस्य तु समाननिषयकनिषेधेन संकोचएवकेशः ॥ इन्द्रोमाया-

इत्याद्युक्तम् ॥ तत्र सर्वत्रसामान्यनिषेधनियमस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ बहुजनारमोचनादि-
स्थानेषु स्वीयघटनिशेषमुपलभ्यतदन्वेषणायतमानप्रतिस्मिन्मर्थधाम्यसि नास्त्यग्रघटइत्या-
दिकघटातरसत्त्वेपिविरक्षितघटविशेषाभासमिप्रायकमुच्यतएव ॥ अमरादित्यत्रत्यरितभा-
विनोमरणस्य “अपशवोवाअन्ये” इत्यादाप्रशस्तपशुत्वादे अनुदरेत्यादौट्टहदुवरादे
अज्ञइत्यादौविशिष्टज्ञानादेश्वनिपेधोदृश्यतएवेतिस्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नात्यताभा-
वोपकृत्यनियमेनननोऽशक्यरचन ॥ तथानिष्कलमस्यूलमित्यादौधोत्रनुभरणोचरलौकि-
ककलास्थौल्यादेरेयनिपेधोऽमिप्रेतइत्युभयविधवाक्यैकवाक्यतयाऽवसीयते ॥ किंचप्राज्ञ
शाब्दिकाभारोपितरत्नभाषवानत्रयमन्यते ॥ यथाहु - नन्समासेचापरस्यप्राधान्यात्स-
र्वनामता ॥ भारोपितरत्नन्यूद्योत्यनहसोप्यतिसर्ववत् ॥ १ ॥ अभवोवातदर्थोस्तुभाष्यस्य
हितदाशयात् ॥ विशेषणविशेष्योवाच्यायतस्त्ववधार्यतामिति ॥ तत्रप्रथमपक्षेनन्समासे
प्युत्तरपदार्थस्यप्राधान्यादेयसर्वनामतासिध्यति ॥ प्राधान्यचासर्वइत्यादावारोपित सर्वइ-
त्याद्यर्थस्वीकारणम् ॥ ननोभेदार्थकनेत्रप्रतियोगितयासर्वशब्दार्थस्यान्वयादुपसर्जनत-
याऽतिसर्वइत्यादाविवसर्वनामतानस्यात् सशोपसर्गनीभूतास्तुनसर्वादयइतिसिद्धात्तात् एव-
चासर्वस्वे इत्यादिनस्यात् ॥ नचेष्टापत्ति ॥ एतत्तदो मुलोपोकोरनन्समासइतिपर्युवास-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नञ्स्थलेत्यदाद्यत्वादेरतर्गणकार्यस्याप्यभावेनासइत्यादिरूपासिद्धान्न-
समासइत्यस्यानुपयोगात् ॥ नचभेदप्रतियोगी सर्वइत्यर्थांगीकाराद्याप्राधान्यमितिवाच्यम् ॥
घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधेत्यविशेष्यतायाएवदर्शनेन अन्योन्याभावेविशेषण-
तायाअगीकर्तुमशक्यत्वात् ॥ अघट पटइत्यादौघटभिन्नइत्यादिवोधस्तत्त्वार्थोमानसएव ॥
नन्यूद्योत्यमित्युक्ति निपातानाद्योक्तत्वाभिप्राया ॥ भारोपितत्वचारोपविषयत्ववाचक-
त्वपक्षेप्यनन्यलभ्यमारोपमात्रनर्थ नत्वारोपविषयत्वगौरवात् विषयत्वतुलसर्गमर्भावै-
वलभ्यते ॥ एवचास्यूलमित्यादौभारोपितलौकिकस्थौल्यादिशालिग्रहेतिप्रथमपक्षेऽर्थ ॥
काप्यसिद्धस्यारोपासम्भवात्स्थौल्यादिकलोकभवमेवगृह्यते ॥ घटोनास्तीत्यादौव्यस्तस्यल-
इव अत्राक्षणइत्यादिसमस्तस्थलेप्यारोपार्थक्यत्वाननुभवात्पक्षातरमाह- अभावोवेति ।
तदर्थं ननोनाप्योद्योत्योवाऽर्थ ॥ तत्राप्यसतिबाधकवाचकत्वमेव सतितु बाधकेद्योतकता
पीतिज्ञेयम् ॥ (अ० २ पा० २ सू० ६) नञ्सूत्रेभाष्ये “क पुनरसौ । निवृत्तपदार्थक”
इत्युक्तम् ॥ असौनञ्चइत्यर्थः । तत्र “निवृत्तपदार्थोयस्यनपुसकेभावे इतिक्त अभावार्थ-
कइत्यर्थः” । इतिभूषणसारेव्याख्यातम् ॥ यद्यप्यग्निभाष्यप्रथमपर्यालोचने इह कैयटकृत-

भिर्मायानुप्रकृतिमित्याद्युपसहारा अक्षरीरशरीरेष्वित्यादयो ज्ञेयस्याकारनिषेधाच्च समान
विषयकानसत्येवेतितै सकोचे नास्ति क्लेश ॥ एतस्यैवानन्दस्य आसीनोदूरमित्यादिजन्य-
मात्रागमनादिसामान्यमिथ्य क्लेशप्रादिवदय मात्रादिर्मायिकवतात्मवदमायिकइति किमयज्ञेय
स्रोताज्ञेयस्येतिच विशेषेणानुवादफलमाह ॥ २२ ॥ समते विशेषेणानुवादफलमाह ॥ स्वफलमिति ॥
हि यस्मात् अभावविधित स्वात्मनावाचिकरणम्यो मिथ्येत्युच्यते तस्मात्तद्वोधनाय प्रपञ्च
वचन सफलमित्यन्यथविस्तर ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

प्याख्यांतरसाधुभाति ॥ तथाप्येत्यंतासदृशत्वादारोपायोग्यस्थलेष्वघट. पटइत्यादिप्रयोग-
दर्शनात्तद्वाप्यमन्यथा नेयमितिनर्धमभावमन्यमानानामाशयः । सचाभाउत्तरपदार्थ-
प्रतियोगिनिविशेषणमित्येक पक्षः तथाचात्राखण्डनइत्यादौभेदप्रतियोगीयाखण्डनइत्यादिरर्थः ॥
एवचासर्पइत्यादौतद्वत्विधिनासर्वनामसज्ञा ॥ अनेकमन्यपदार्थ ॥ सेव्यतेऽनेकयासन्नता-
पानयेत्यादौएकपदार्थप्राधान्यादेकवचनोपपत्तिः ॥ अन्यैकमिच्छसद्वित्वं बहुत्वं वा युक्तमि-
त्येकवचननसंगच्छेत । अत्वंभरसिअनहमग्रामिअयुवाभवय. इत्यादौपुरपवचनम्यवस्था-
पविशेष्यत्वागीकारेनस्यात् । एतन्मतेषुभेदप्रतियोगित्वदभिन्नाध्यायिकाभवनक्रियेत्यर्थः ।
अथनर्धस्यविशेषणत्वे अघटमानयेत्यादौपटाद्यनुयोगिभेदप्रतियोगिघटमित्यर्थमन्ययाप-
त्याघटादेरप्यातयनप्रसज्येत । विदोप्यत्वेतुघटमिहपटादेरेवतदित्यतोविशेष्योयेतिद्वितीय-
पक्षएवचात्राखण्डनइत्यादौउत्तरपदार्थस्यप्रतियोगित्वयामेदेन्वय. तेनत्राखण्डनप्रतियोगमेदनाति-
स्यादिरर्थः । ननुप्रागुक्तपूजप्रसन्नइतिचेन्न ॥ असर्वइत्यादौगौणत्वेपिसर्वनामता अतस्समा-
सइति ज्ञापकात् ॥ अस. सिवइत्यनुलोपवाचन्यायहितइहणं ॥ समासेसवितुगौणत्वादतद्वि-
त्येव रूपस्यात्रावसइत्यतस्तदर्थसत्तुगौणत्वेपिसर्वनामताज्ञापयति ॥ (अ० २ पा२ सू० २२)
“अनेकमन्यपदार्थ” इत्यत्रैकवचनं तु (अ० २ पा० १ सू० २) “युवामंभिते” इत्यतोनु-
वर्तमानस्यसुधित्येकवचनत्वविशेष्यस्यानुरोधात् असतिविशेषानुभासनेविशेषणविशेष्ययो-
समानवचनकरवत्पापित्तत्वात् ॥ अन्यथानीलघट नीलोघटइत्याद्यपिप्रयुज्येत ॥ किंचानेक-
शब्दाद्विवचनस्योपादानेनपुरकोमलकांतपदावलिमिस्यादौबहुनाबहुवचनस्योपादानेपरिण-
दकभरइत्यादौद्वयोश्चबहुव्रीहिर्हेनस्यादवोज्ञाभिप्रायमौत्सर्गिकवैकवचनम् ॥ सेव्यतेऽनेक-
येतिमात्रप्रयोगेपिदोषयेतिविशेष्यानुरोधात्प्रत्येकसेवनान्वपानिप्रायाद्यतत् ननुत्तरपदार्थ-
प्राधान्यात् ॥ “तेनपतत्यनेनेज्जलधेरिवोर्मय” इत्यादिकमनवचनम् ॥ एकशेषस्तत्रातिक्कगतिः ॥
अत्वंभवतीत्यादौतुयुष्मदसद्वोद्धाद्विज्ञेयलक्षणा तद्व्योतकोक्तं अतोयुष्मदाद्यर्थसानानाधि-
करण्यात्पुरुषव्यवस्था ॥ त्यन्निन्नाऽभिन्नाध्यायिकाभवनक्रियेत्यादि शब्दबोधः ॥ अयचा-
भारोऽन्योन्याभावतयाऽत्यताभावतयाच नव शक्यार्थः । तथाचपर्युदासस्थले भेदसद्वर्थ-
प्रसज्यप्रतिषेधस्थले त्वत्यताभावइतिबोध्यम् ॥ असमस्तस्थलेदेवदत्तोत्राखण्डनइत्यादौपर्यु-
दास घटोनास्तीत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधइत्युच्यते यथायथइत्येते । समस्तस्थलेतुमायेणपर्युदास
अभयमित्यादावन्योपि नञ्वहुव्रीहावन्यप्येतिविवेकोभाति ॥ एवचास्थूलमित्यादौ नास्ति
स्थूलोयत्रेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधाध्ययणेपिप्रसिद्धमेवप्रतियोगिनपीरालिगतीति लोकभयाना-
मेवस्थूलादिगुणानामभावसिध्यति । दातवल्याद्यापणेद्वोनास्तीत्युक्तेदत्तात्तरदत्तस्येव
नतरणोरणीयस्त्वमित्यादिप्रौढाना । अनुपस्थितेर्विधानापार्थक्यप्रसगानुल्यवलयतयावाधा-
योगाच्च ॥ लाघवात्पर्युदासाध्ययनेतुस्थूलादिमिन्नतत्सदृशचवक्ष्येतिफलति । तत्र “नायनरो-
नापिमृग” इत्यादिवत्तत्तन्नात्रधर्मकत्वाभावादेद उभयधर्मवत्त्वादुभयसादृश्यं च “समो-
मशकेनसमोनागेने” त्यादाविवेतिष्यम् ॥ यत्त्वस्मिन्पक्षे तत्साराश्यमभावात्त्रेत्यादिपठनम-
त्राखण्डनइत्यादौ भेदप्रतियोगित्वप्रकारकमाखण्डनादिबोधानंतरभावमानसयोधविषयत्वसा-
दृश्यादेरित्यसिधेत्युक्तम् । तदादरेऽत्राप्युभयधर्मवत्त्वाबोधपाश्चात्योमानसोस्तु ॥ वस्तु-

तस्मिन्सादृश्यादिरप्यर्थः तादृशबोधेशाब्दबोधत्वानुभवात् “नासौलोष्टमानायकृतीभवती”
 तिमहाभाष्यानुग्रहाच्चेत्यन्ये । अधिकतुनुर्यश्लोकसंज्ञनेऽमिहितमभिधास्यतेचकिंचित्पुर-
 स्नात् ॥ नव्यास्तुसमस्तनस्थले आरोपविषयत्वमेव न नयमन्यते यथामंजूपायां । “घटो
 नास्तीत्यादावभावस्यविशेष्यतयायोधाद्यभोवाचकत्वम् । नानूयाजेष्वित्यादौसप्तम्याः साधु-
 त्वार्थयोक्तकत्वमपि । आरोपितानूयाजेपुनर्जातमित्यतदर्थः भेदेप्रतियोगित्वेनान्वयेनानू-
 याजभिन्नेष्वित्यर्थेसप्तम्यनुपपत्तिः । आरोपविषयत्वतःप्रनञ्चोत्थमतएवाघट इत्यादि-
 घटुत्तरपदार्थप्राधान्यं । अनुदराकन्येत्यादावप्यल्पत्वादिनोदराभावमारोप्यनभ्रसमभिभ्या-
 हारे आरोपितोदरबुद्ध्यात्ममूलाल्पत्वादौविध्वंसः । अद्विज इत्यादौच तज्जेदमूलकमारोपित
 प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमितिभेदेविध्वंशः । असदेहइत्यादौचारोपित सदेहइतिबोधः । भेद-
 संबंधेनारोपितत्वज्ञानाद्यतद्व्यवसायभाष्यमतीतिः । असमस्तत्वभावोनर्थः । सद्विधा-
 अत्यंताभावोभेदश्च । तत्रतादात्म्येतरसंबंधाभावमाद्यः । तादात्म्याभावोऽन्त्यः । तादा-
 र्म्यमतिरिक्ततद्व्यवसायधारणधर्मरूपवेत्यन्यत् । समनियताभासस्थलेपृक्तस्यानेकप्रतियो-
 गित्ववदनयोर्घटादिप्रतियोगिकत्वमपि । तत्राद्यस्तिष्ठतायंक्रियान्वय्येव । असमस्तनभर्था-
 स्यताभावविशेष्यकबोधेतिहसमभिभ्याहृतघातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अतएवत्वनासिघटौ
 मल्लइत्यादौपुरुषादिभ्यवस्था ॥ तिष्ठन्तसमभिभ्याहृतनभोलंताभावार्थकत्वमेव । अयमेव
 प्रसज्यप्रतिषेधइत्युच्यते । प्रसज्यविधायविहितस्यप्रतिषेधइतितदर्थः । नन्मूत्रेभाष्येतुप्रस-
 ज्यक्रियागुणीतत्तत्पश्चाद्विवृत्तिकरोतीत्युक्तम् । तेनगुणाभावबोधेपिप्रसज्यप्रतिषेधइति
 ह्यन्यते । नास्माकमेकप्रियमित्युदाहरणम् । अत्रहिपृक्तप्रियप्रतिषेधेबहुप्रियमतीतिः नसदेह
 इत्यादौचसदेहाभावमतीतिः सदेहस्यगुणत्वात् । सर्वत्रक्रियाप्रतिषेधेहिगुणपदोपादानंभाष्ये
 ऽनर्थकत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रिययासहयत्रननित्यत्रक्रियाग्रहणगुणस्याप्युपलक्षणमिति
 बहवः ॥ अन्योघट पटोनेत्यादौ ॥ अत्रारोपितपटाभिन्नोघटइतिबोधः । नन्मूत्रोक्तकप्य ।
 एवंचसमानविभक्तिकत्वसिद्धम् । घटभेदबोधस्त्वार्थः । तत्समनियतत्वात् । घटत्वाभाव-
 बोधोपितत्रार्थः ॥ क पुनरसौननर्थविशिष्टइतिप्रश्ने “निवृत्तपदार्थक” इतिभाष्ये
 उक्तम् ॥ “निवृत्त पदार्थोमुख्यब्राह्मण्ययस्मिन्संज्ञात्रियादिरित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽप्यारो-
 पितब्राह्मण्योनञ्चोपिततदवस्थइत्यर्थः” इतिकैयटः ॥ प्राचीनोक्तमर्थोत्तरतुआत्यैवेतिस्पष्ट
 भाष्यविदाः ॥ किंच “प्रतियोग्यभावौतुल्ययोगक्षेमा” वितितात्रिकोच्चेर्नञ्वाच्यमेदस्य
 विशेषणतानयुक्ता । यत्रप्रतियोगिन प्रकारतात्त्रैवतदभावस्यापिसा यत्रतस्यविशेष्यतातत्रै-
 वतदभावस्यापिसेवितदर्थः । बाधबुद्धिप्रतिबंधकतापियथानुभवकल्प्येतिन तदनुरोधेन
 ऋष्यनुभवसिद्धबोधान्यथाभाव उचितोऽनेनैव न्यायेनप्रतियोग्यधिकरणमेवाभावाधि-
 करणमिति बोध्यमितिदिक् ॥ तत्रप्रतिषेधेद्वयीमति -प्रतिषेधेद्व्यप्युपश्रादुत्सर्गस्यतद्विप-
 यत्वाभावज्ञानेप्रामाण्यग्रहइत्येका । एवमुत्सर्गोपवादस्थलेपि ॥ तदुक्तहरिणा-ब्राह्मणा-
 नाश्रुतिर्द्विप्रकाशतामाठरविना ॥ माठरस्तत्संबंधात्तत्राचष्टेयथार्थतामिति ॥ दधिब्राह्मणे-
 भ्यइत्यादौ माठरवर्जमेवदधिदानमुपक्रातम् ॥ उत्तरकालतत्क्रमाठरायेत्येतत्तस्ययथार्थत्व
 गमयतीतिभिन्नवाक्यव्यापामप्राप्त्यनुमानबाधइति पुञ्जराजः ॥ उत्सर्गस्यापवादनियम-

सहस्राक्षखण्डनम्

निषेधानामेकवाक्यतेत्यपरा । तदुक्तम्—अनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्याय्यापवादयोः ।
 एकमेवेत्येतैश्चिद्विचित्ररूपमिवस्थितम् । नियमःप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथासतीति । न्याय-
 उत्सर्गः ॥ आपाततोभिन्नवाक्यत्वावभासेपिसर्वस्याप्युत्सर्गस्य विशेषविधिनियमनिषे-
 धविध्याकांक्षानियमेन तद्भावेवाक्यैकवाक्यताप्रयोः । तदलाभेनुस्वार्थपदपर्यवसा-
 नम् । एकवाक्यताचेत्यम्—यतोमाठरायतक्रमतस्तदतिरिक्त्योदधीत्येवेतीत्यलम्”
 एवमादिदर्शितम् ॥ इत्थंचैतन्मतानुरोधेन विचारेप्यनुदरेत्यादावत्यत्वादा-
 विवस्थूलादिवाक्येषूपभयधर्माश्रयत्वेन स्थौल्याद्यभावमारोप्यनमःप्रयोगे आरोपितस्यौ-
 ह्यादिबोधेन केवलस्यौल्याद्यभावेविधमः ॥ अद्विजइत्यादिवस्त्राकृतस्थूलादिवस्तु-
 भेदेवैषः ॥ किंच प्रतियोग्यभावयोःसमानयोगक्षेमसायास्तांत्रिकैः कथनाप्रतियोग्य-
 धिकरणमेवाभावाधिकरणमितिसौकारेण ब्रह्मणिस्थौल्याद्यधिकरणताप्यापतति ॥ ननु
 वायौरूपाभावव्यवहारभैवमितिचेन्न । वस्तुतोहि “सर्वसर्वमयं” इतिनृसिंहोत्तरताप-
 नीयादिधुव्या वायौसत्त्वोरूपस्य तिरोभावस्यैवतत्ररूपाभावपदामिलप्यत्वात् ॥ अन्य-
 यातत्कार्यं तेजस्यपितद्वोदयेत् । अतोबीजावस्थायांफलपुष्पादेरननुभवेपिबुद्भावस्थायां
 तदनुभववत्तेजोवस्थायां रूपानुभवइतिवायौप्रतियोग्यधिकरणतानानुपपन्ना ॥ अपिच
 तार्किकधरणशरणीतरणेप्यमग्रतत्पदस्वरूपस्याभावभावात् अस्यतासतोऽभावस्याप्यस्ती-
 कारात्काणादसूत्रेणेहेसतएवघटादेः प्रतिषेधाईताकथनाच्चान्यप्रसतपदस्यौल्यादेरग्रप्रति-
 षेधोवाच्यः । तच्चसर्वात्मनातवासंभवि ॥ किंचब्रह्मणिविशेषणतयाविशेष्यतयाबाऽभाव-
 स्थितिः प्रतियोगिनिष्ठाधेयतावच्छेदकसंबंधप्रसत्त्वापरायतपूयेति सविशेषतानपायाश्रय-
 धर्मैरेवतामुरीकुरु ॥ अयमीमांसकपदावलंब्यादभावस्याधिकरणान्नकत्वमितिचेत्तयापि
 सतएवनिषेधः सविशेषताचाशक्याऽप्राकर्तुम् ॥ केवलाभावस्वरूपत्येवशून्यवाचो-
 कसंबंधविशेषादेश्चब्रह्मणिसत्त्वस्यावश्यवाप्यत्वात् ॥ “अस्पृष्टमनसु अचक्षुः
 दुष्परिहरः ॥ किंचप्रतिषेधेद्वयीगतिर्दर्शिता । तत्रारोपक्षे “अस्पृष्टमनसु अचक्षुः
 इत्यादौ महतोमहीयस्त्वमणोरणीयस्त्वंविश्वतश्चक्षुषु”मित्यादिकमलौकिकेनप्रतिषिध्यते
 किंतु लोकाप्रसिद्धमेवस्यौल्यादिकमपि ॥ श्रौतलौकिकधर्मेऽपिनिषेधाविपयत्वतिश्रयात्मा-
 माण्यग्रहः ॥ यदुसंमतेमुख्येद्वितीयपक्षेतुयतज्वरीतिकेविधीयतेतोऽणुत्वादिन्यधिकरण-
 स्थौल्यादेरेकदेश्चक्षुषुतादेश्चैवप्रतिषेधइत्येकवाक्यता ॥ नियमः प्रतिषेधश्चविधिशेषस्तथा
 सतीतिहयुक्त्यानिषेधसोपसंहारानपेक्षत्वोक्तिर्निरस्ता ॥ (ननित्युपलक्षणनिषेधार्थक-
 पदान्तरस्यापि) इतिवृत्त्यैककथनादस्थूलादिवाक्यविचारेण “निष्कलंतिप्रिय” मित्या-
 दिकमपि “आनंदस्यान्यानिभूतानिमात्रासुपजीवंति ॥ ममैवांशः” इत्यादिभिः
 “आसीनोदरंमन्त्रत । मूर्तमर्तुंचतज्ज्येयंप्रसिप्युप्रमविष्णुच” मीमापर्वोष्टमाध्याये
 (श्लो० १०) सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चमस्तर्षभ ॥ संक्षेपोबिल्लरश्चैवकर्ताकारयिता
 हरिरित्यादिभिश्चातर्हेकवाक्यतयालोकवत्पूर्णत्वविभुत्वविरोधिविभागपरिच्छिन्नक्रियादिप्रति-
 षेधपरतयान्यवस्थापितंवेदितव्यम् । मीमापर्ववचनेकर्ताकारयितातथेत्यपिप्रचिन्ताठ.यच
 (नवसामान्यनिषेधकृत् स्वान्वयिताऽवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात्तथाभावबोधक) इत्युक्तं

तदव्युत्पत्तिविजृम्भितम् । यतएवमुक्त्यातादशाभावोन्मृच्छतिप्रतिपाद्यइतिलभ्यते ॥
 तदसगतम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावेऽव्युत्पत्तिबल-
 लभ्यत्वात् ॥ एवंचासमस्तान्स्थलेऽपिचिद्व्यवस्थितप्रतियोगिताकत्वस्याभावेऽव्युत्पत्तिबल-
 लभ्यत्वात् ॥ तदभावस्याप्यव्यवस्थितप्रतियोगिताकत्वस्याभावेऽव्युत्पत्तिबल-
 लभ्यत्वात् ॥ अतएवपीतघटवदित्यत्रघटोनास्ती-
 तिनभ्यवहार पीतघटोनास्तीतिभ्यवहारोभवत्येव ॥ अन्वयितावच्छेदकस्यपीतरूपस्य
 तत्राभावात् ॥ अत्रान्वयितावच्छेदकस्याप्यभावात्प्रतियोगिताकत्वात् ॥ स्पष्टी-
 कृत चैतन्मज्जूपायाम्—“अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वचाभावेऽव्युत्पत्तिबल-
 लभ्यम् ॥ नीलघटवदित्यत्रघटोनास्तीत्यभ्यवहारात् ॥ पीतघटोनास्तीतिभ्यवहारात् ॥
 अनित्येवद्विरामोऽवसानमित्यत्रभाष्ये ॥ अतएववायौरूपनास्तीतिप्रतीत्यासामान्यभाव-
 सिद्धिः ॥ विशेषाभावकृतस्यततोबोधोभासभावात् ॥ अन्वयितावच्छेदकशब्देननप्रार्थवन्व-
 यिविशेषणमुच्यते ॥ यथापीतघटइत्यत्रपीतरूप ॥ प्रतियोगितावच्छेदक चतत्रापि
 घटत्वमेव ॥ विशिष्टबोधेविशेष्यवृत्तिधर्मस्यैवप्रतियोगित्वादाववच्छेदकत्वात् ॥ तदव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकपीतेत्यादिविशेषणयत्नात्पीतघटव्यक्तिनिष्ठैव ॥ विशिष्टचप्रधानाज्ञात्य-
 तमतिरिक्तम् ॥ सर्वधातिरिक्तस्येतुवैशेषिकाणापदायविभागन्यूनतापत्तिः ॥ अतएवा-
 भियुक्तैरन्वयितावच्छेदकेत्युक्तम् । ननुप्रतियोगितावच्छेदकेति ॥ यथाघटादिपदानाघटत्वा-
 दिनाशक्तावपिप्रकरणादिनाकासाचिदेवव्यक्तीनाबोधस्तथाप्रकृतेविशेषणबला” इतिप्रमेयम् ॥
 एवंच घटा सतीत्यादौयावद्वटासत्येऽपिकासाचिदेवव्यक्तीनायथासत्त्वप्रकरणादिनाऽव-
 गम्यते तथाघटानसतीत्यादौवासामेवाभावस्तेन ॥ एवंचास्थूलमित्यादौप्रकरणादिना
 लोकदृष्टानमेवप्रतिषेधः ॥ प्रकरणादिनिर्णयस्तुतृतीयस्यद्वितीयेनस्थानतोपीतिविंशतिसूच्या
 सम्यग्दर्शित परमाचार्यपादैः ॥ पीतघटोनास्तीत्यादौपीतत्वादिकमिव “निश्चेतनात्मक
 शरीरगुणेश्वहीन” इत्यादीगुनिश्चेतनात्मकत्वमेवान्वयितावच्छेदकस्पष्टमेव ॥ समस्ता-
 समस्तसर्वस्थलेष्वयमेवन्यायइतिहृतेतु अशोजीवइत्यादिकनप्रबोक्तुशक्येत । ज्ञानसामान्या
 भावस्यतत्राशक्यवचनत्वात् । इष्टापत्तौच “द्वाषीशानीशौशाशौ” इत्यादेर्ष्यकोपः ॥
 एव अपशबोवाभन्ये” इत्यादिकमपिवाधितं स्यात् ॥ गवाधत्तरखरकासरकरभादिपुप-
 शुत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धतयासामान्यनिषेधस्याशक्यत्वात् ॥ इत्थममरादिशब्देष्वपिद्वष्टव्यम् ॥
 किंच साधनिकत्वदुराग्रहेसतिव्युत्पत्तिशरीरघटकाभावपदेकिबोधकोनञ् । सर्किभावत्वा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमेवबोधयतिभाप्रविरोधवा ? ॥ आद्ये आत्माश्रयानवस्थादयः ।
 मेदात्यताभावरूपाथयोरबोधश्च ॥ अभावपदेविरोधार्थस्यबहुप्रयेपुस्वीकृतत्वाद्वितीय-
 श्रेष्ठव्युत्पत्तिशरीरव्युत्पत्तिभग ॥ अज्ञानमविद्येत्यत्रज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावप्यव्यवस्थितप्रतियोगिताकत्वस्याभावेऽव्युत्पत्तिबल-
 लभ्यत्वात् ॥ तयाचापसिद्धात् । एतेनाधर्मा-
 मित्रासिवादिशब्देष्वप्यर्थासगततिर्ज्ञेया ॥ तादृशस्थलेपुननोविरोधबोधकत्वमेवेति
 तुदर्शितं—व्यासपादैर्यागसूत्रभाष्येद्वितीयपादे (सू० ५) “अनित्याशुचिदु खानात्म-
 सुनित्यशुचिसुखात्मरयातिरविद्ये” तिसूत्रव्याख्याने “अविज्ञानप्रमाणनप्रमाणाभाव-
 किनुविद्याविपरीतज्ञानांतरमविद्यति” इतिज्ञानांतरमित्युक्त्यानन्तरं सामान्यनिषेधकत्व

सहस्राक्षखण्डनम्

मिहापास्तम् ॥ मज्जूपाकारोपि" अज्ञानशब्देऽधर्मशब्दविवरोध्यर्थकोनञ्, तेन भाव-
 पदार्थेष्वससविषयइत्यन्यत्रविस्तर । अभावपदेचविरोध्यर्थकण्वस । भावविरोधी-
 त्वर्थ । एवञ्चाभावस्यभावप्रतियोगिकत्वमेव इत्याह ॥ तावकन्यायास्तुमित्रत्वावच्छिन्नाद्य-
 भावपदबुध्येतेति "नामिरोमित्रामात्रेणमित्रमात्रकिनुतद्विरुद्ध सपत्न" इत्यादिव्यास
 भाष्यविरोध स्पष्टपुत्र ॥ किंचयेननाप्राप्ते नाविष्णु पृथिवीपतिरित्यादौनन्द्यसमभिव्या
 हारेप्रकृतार्थदाढ्यस्यैवसर्वसमवत्वात्तत्रापितावकव्युत्पत्त्यभिचार । उक्तच (अ० ५-
 पा० २ सू० २७) "विनञ्ज्यानानानो नसहे" तिसूत्रमहाभाष्ये "द्वौहिमितिपेधौप्रकृत-
 मर्थगमयत । ननसहहेति" इति ॥ एतदेवाधित्यमज्जूपायाम् "अभावाभावइत्यादिव्य-
 त्वम् । एवमेवनासहस्रदस्तत्रास्तेइत्यादावपिदोष्य" इत्याद्यभिहितम् ॥ एव "मथामिकोरय-
 दातसमरेनकोपादु शासनस्वरधिरनपिद्याम्युरस्त । सचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरु" इति-
 येणोसहारत्नभीमवाक्यादिपुकाकुसहकारेणनजामयनादिगतनिश्चितरज्ज्वोत्पत्तेइत्युक्तम् ।
 तत्रापि तद्व्यभिचार स्फुट ॥ इत्य (अ० ८ पा० १ सू० १०) "आवाधेचे" तिसूत्रे-
 महानाभ्ये "ननसुसु" इतिप्रयोगे "ननकरोतिमुसुजात्रागतीत्येवमाविवाक्यैकदेश" इति
 कैपट ॥ एवमादौकाकभावेपितद्व्यभिचार ॥ मज्जूपाकारस्तुअत्रब्राह्मणोनास्तीत्यादाव-
 समासस्यलेप्यभावायैकतानजोनिराचष्टे । यथाह-"आरोपितत्वमेवमनर्थइत्युक्तम् ।
 अत्रमाह्रज्जोनास्तीत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिकारोपिताब्राह्मणकर्तृकासत्तेत्येवबोध ॥
 भावस्तुतदभावबोध । अतएव तस्मिन्नेतरसत्ताप्रतीति" इत्यादि ॥ सर्वत्रतादशा
 भावमात्रबोधकत्वनियमेऽब्राह्मणइत्यादौसाहस्यत्वमोऽपिब्रह्मात् नचतत्र तत्प्रसव्यभावं
 इतिवाच्यम् । नञ्सूत्रादिभाष्यविरोधात् तत्रतादशस्यलेपुवधाथकतायापूवसिद्धे ॥
 किंच (अ० २ पा० २ सू० ६) "नञ्सूत्रपूवभाष्ये" भवतिचैवजातीयकानामप्ये-
 कस्यप्रतिपेधेनमहूनासप्रत्यय तत्राया ननएकमिय ननएक सुखमिति" इत्युक्तम् ॥
 नतयहुत्वादिकम् ॥ इत्यचास्यूलादिवान्येव्वस्यूलादिपदाना "अच्छाय अवायु
 अचक्षुष्क" इतिबहुमीहातपदप्रायपाठात् नास्तिस्थूलोयत्रेत्यादिर्योनिश्चीयतेऽतोऽत्र
 माह्मणो नास्तीत्यादौ ब्राह्मणादिनिषेधाच्चदितरसत्तेव लोकदृष्टस्थोल्यादीना निषेधाव-
 लौकिकगुणमणसत्तात प्रतिप्यति ॥ ननोविरोधात्ताऽऽदरेत्त्वज्ञानमित्यप्रययार्थज्ञान
 चेतिताराशवाक्यार्थेनिरवय ॥ अणुर्दृक्कृश स्थूलोगुणभृदिगुणोमहानित्यादिभारतीय-
 विष्णुसहस्रनामवाक्यादिरूपास्मृतिरप्येवमर्थेऽनुप्राहकावेदितव्या । नैयायिकास्तु भूतले
 प्रदइत्यत्रभूतलवृत्तिर्वदाभाव इतिबोधेभूतलनिरूपितस्य ससम्बन्धवृत्तित्वस्य स्थितिष्य-
 प्रतियोगितानिरूपकतयाऽन्विते ननर्थेघटाभावेऽन्वय ॥ चारशवान्येभ्योभूतलनिवृत्तिर्धि-
 यमात्रइदोभूतलवृत्तित्वाभावात्तानिनिवृत्तिविशेषकभूतलानिबृत्तित्वप्रकारवगोपी

भवत्येव ॥ भूतलादिवृत्तित्वचवस्त्वतरादौप्रसिद्धम् ॥ इदंशबोधानङ्गीकारेभूतलेनघटइत्या-
 दिवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्फुटितयोधस्यभूतलेघटइत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यक-
 भूतलाधेयत्वप्रकारकयाधविरोधितासर्वानुभवसिद्धानोपपद्येत ॥ नहिघटाभावधर्मिकभूतल-
 वृत्तित्वप्रकारकज्ञानघटधर्मिकभूतलवृत्तित्वप्रकारकज्ञानविरुद्धादि, प्राज्ञाभावानवगाहित्वात्
 किंतुघटोभूतलवृत्तिरितिज्ञानस्यघटोनभूतलवृत्तिरित्येवज्ञानप्रतियोगकप्राज्ञभूतलवृत्तित्वा-
 भावावगाहित्वात् ॥ तादृशबोधानङ्गीकारे “प्रतियोग्यभावान्वयौतुल्ययोगक्षेमा” विति-
 नियमानुरोपी “नन्वदविनायत्रधर्मिण्यस्यविशेषणतयाभानयादशसमभिव्याहाराद्भवति
 तादृशसमभिव्याहारास्थलेनञ्सत्त्वेतत्रधर्मिणितदभाज प्रतीयत” इत्यनुभवोऽपलप्येत ॥
 एवचनजर्थाभावेऽनुयोगितयाघटाद्यन्वययोधोपपत्तयेनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिशरीरे-
 निपातातिरिक्तेतिनामविशेषणमावश्यकम् ॥ एवचनपक्षतिचैत्रइत्यादांचैत्रादिपुनर्जर्थापाकृ-
 त्वाद्यभावस्य चैत्रस्यनधनमित्यादोधनादिपुनर्भयंचैत्रस्वत्वाद्यभावस्यचानुयोगितयाऽन्वयार्थ
 घटोनपटइत्यत्रनजर्थाभेदस्यघटाद्वात्रनयोगितयापटादोप्रतियोगितयाऽन्वयार्थ चतत्रतदा
 वश्यकम् । एवक्रियानामार्थयोरपिबिभक्ष्यर्थमतरादृत्यैवान्वयबोध अतएवराजापुरुष-
 भूतलघटइत्यादौपुरुषाघशेराजभूतलादे स्वत्वाधेयतासबधेनतद्बुल पचति चैत्र पच्यत-
 इत्यादौचकर्मत्वकर्तृत्वादिसबधेन तद्बुलचैत्रादौपाकादे स्वकर्मत्वस्वकर्तृकत्वादिसबधे-
 नपाकाघशेराजतद्बुलचैत्रादेरन्वयबोध ॥ निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणादेव भूतलेनघट-
 घटोनपटइत्यादौघटादेर्नजर्थाभावेन मुखचद्रइयेत्यादौ मुखचद्रादीनामिवार्थसादृश्यादिना
 न्वययोधोभवत्येव ॥ एव “नकलजभक्ष्ये” दित्यादौनैयामिकमतेननुपस्थाप्येन-
 बलत्रनिष्ठाननुबधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविधिर्याभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगि-
 तया गुरुमतेतुविधिर्यापूर्वांशे विशेषणतयाऽनुमितेन ननुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभ-
 क्षणादे प्रतियोगितयाऽन्वयबोध ॥ ॥ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटोननील-
 इत्यादौनजानीलाद्यभेदाभावएवप्रत्याययिष्यते नतुनीलादिभेद यादृशसमभिव्याहार-
 स्थले येनसबधेनयद्वर्मिण्येनरूपेणयद्वत्त्व नमसत्त्वे प्रतीयतेतादृशस्थले नजातद्वर्माणि
 तादृशसबधावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्ध-
 एवात् प्रतियोग्यभावान्वयौचेत्यादेरन्वयमेवार्थ ॥ एवचनजोभेदयोधकत्व नकुत्रापि
 सभवति । अनीलघटमानयेत्यादौघटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्यनीलभि-
 न्नपरतया नजोभेदवत्यवलक्षणायात्रपगतव्यत्वात्” नीलोघटइत्यादावभेदस्यप्रकार-
 तावादिमतेघटरूपेधर्मिणस्वरूपसबधेन नीलामेद्वत्त्वेनरूपेणनीलाद्यभेदोभासते ॥
 तत्रनन्समभिव्याहारे घटेस्वरूपसबधावच्छिन्ननीलाभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो
 भासते ॥ घट पटइत्यादौत्वयोग्यत्वादेवनान्वय ॥ ससर्गात्मते नीलोघटइत्यादाव
 भेदसबधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपितघटत्वावच्छिन्नविशेष्यतारालीबोधो
 भवति ॥ तत्रनञ्समभिव्याहारेऽभेदसबधावच्छिन्ननीलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
 भावोघटेनजावोप्यते ॥ यत्रचायोग्यत्वादिनाघट पट इत्यादावभेदोनसभवति तत्रनञ्
 समभिव्याहारेघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव स्वरूपेणैवजोबोध्यते । अनीलमित्या

सहस्राक्षखण्डनम्

समासस्थले पूर्ववदेव लक्षणा बोध्या ॥ भूतले घट इत्यादौ स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वा-
 च्छिन्नप्रकारानिरूपितविशेष्यतावदेभासते तत्र न नूतनमभिप्रायाहारे स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृ-
 त्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो घटे भासत इति मन्यते ॥ स्पष्टं चैतत्सर्वं न्युत्पत्तिवादा-
 विपुल्यं कारमेतन्नयेपि काचित्कण्वतावकन्यायः । अभावस्वरूपनिदनुयोगितया कचित्प्रति-
 योगितया चान्वयस्वीकारात् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्यादि नियमस्य सार्वत्रिकत्वे तु भूत-
 लेन घटः घटो न पटः चैत्रस्य न घनमित्यादौ भूतलघटघननादेरनुयोगितयाऽन्वयिनोऽप्यभावो-
 ऽवगम्येत ॥ अतो घटो नेत्यादिकेवलप्रतियोगिघटितत्वाक्ये प्वेव स इति समीपम् ॥ अस्थ-
 वादिवाक्यानि तु एतद्वैतदक्षरमित्याद्यनुयोगिबोधकपदघटितानीति न तत्र तदवकाशः सोऽन्व-
 दायस्तु बह्वित्येव घटो नालीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात् न पुरीकुर्वति तन्मते काल-
 न्यायस्यैकान्तिकत्वावसरः । अथ प्रागुक्तरीति कातिप्रसंगवारणायान्वयिपदं प्रतियोगिमात्र-
 परमिति चेत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधक इत्यापत्याऽऽत्माश्र-
 यादिर्दुर्निवार इति दिक् ॥ भीमांतकमतेऽपि नाप्यन्यायः सार्वत्रिकः शक्यो बलु ॥ बहुभुति-
 सूत्रासामंजसप्रसंगात् ॥ तथा “तस्माद्भूमपवाभेर्दिवाद्दशे, नार्चिः तस्माद्दर्शित्वाभेर्न-
 र्कददशे, न धूमः” इत्यत्र दिवान्तर्माध्विर्धूमयोर्दशनं सामान्यस्याभावे त्वदुक्तीत्या वक्त-
 व्येपि दूरदर्शनदूरदर्शभूयोयोरेवाभावस्तत्र सिद्धातिवत् प्रथमस्य द्वितीयेपादेऽर्थवादाधिकरणे
 (सू० १२) “दूरभूयस्त्यात्” इति सूत्रे जैमिनिना ॥ तथा “न चैतद्विभो वयं ब्राह्मणा-
 वासः सम्राट्प्राज्ञावा” इत्यत्र तवज्ञानसामान्याभावप्रसंगेपि निश्चयस्वरूपज्ञानविशेषस्यैवा-
 भावो गम्यते । ननु संशयरूपस्य अन्यथा प्रवृत्तानुमंश्रणापाध्यापातात् ॥ संशयबीजं च तत्रैव-
 (सू० १३) “रूपपराधात्कर्तुं अ पुत्रदंशनम्” इति दर्शितम् ॥ न च विदित्यर्थः
 ज्ञानार्थं पृथेति प्रमितव्यम् “अविदितपरमानंदो वेत्ति नरो विषयमेवरमणीय” मित्यादाव-
 यार्थं ज्ञानेपितस्य शंकराचार्यादिभिः प्रयोगेण भीमसेनोक्ते ज्ञानसामान्यपुत्र तच्छेदे निर्धी-
 रात् ॥ एवं “देवा वै देवयजनमध्यवसायदिशो न प्रजानन्” इति विक्रमज्ञाननिषेधः शबरा-
 दिभिः (सू० १०) “गुणवाद्बलु” इति सूत्रे गौणीसाधकं मन्वानैर्गौणः स्वीक्रियते । यथोक्तं
 वृद्धाग्रे “कथमसति दिव्यो हे दिव्यो ह शब्दः ? इति । उच्यते—अप्राकृतस्य बहोः कर्म समूह-
 स्योपस्थितत्वात् गौणो मोहशब्दोऽवधारणावकाशदानादिमिर्ज्ञापयतीति गौणता” इति ॥
 तत्र न्युत्पत्त्या तु दिव्यप्रज्ञानस्यैवाभावात् सर्वोत्तमत्वाच्च ॥ यद्यपीह सिद्धांते प्राऽन्वयपंधास-
 भापिशबरादीनामप्यमवाशय इत्यनूयते ॥ इत्थं दशमस्याष्टमेपादेऽपि बहूनि निषेध-
 याक्यानि विचारितानि तत्रापि “दीक्षितो न ददाति न तुहोती” स्यादौ दानहोमादेरव-
 च्छेदकावच्छेदेनाकर्णनिराकर्णपुरःसरं पर्युदासमाश्रित्य तद्दिशेयविषयतयानिषेधो निर्धा-
 रित इति संक्षेपः ॥ एवकारमसीपांमत्तरीत्याप्यस्यूतादिवान्वये पुलाघवात् पर्युदासमाश्रित्य
 “नानूयामेधु” इत्यादाविव लोकप्रसिद्धस्यूतादिवस्तुभेदः “अशशोवा अन्येनो अन्येभ्यः”
 इत्यत्र न न न्ययिजया सामान्यतः पशुशब्दस्योपादानेपि प्रशस्तपशुत्वं प्रतिषेध इत्यकार्यं भाव-
 निर्वाहकाणां नियताणुत्वादिनैव अधिकरण्यकथौल्यादीनां प्रतिषेधो वासिच्छेदिति प्रियमेव नः ॥
 मनु प्रबलप्रत्यक्षविरोधादेव तत्र पशुत्वसामान्याभावोऽशक्यत्वाप्रयण इति चेदत्रापि भुक्त-

समधिगम्येवप्रवृत्तिणि “अणोरणीयान्महत्तमहीयान्” इत्याद्यलौकिकधर्मवत्तावोधकसर्वाधि-
कस्वत प्रमाणप्रत्यक्षानिरसकाश्च्युतिशतविरोधात्वास्तित्तिगुदनिद्धिका ॥ एतच्चसर्वत-
त्तद्वयानुसारेण गान्धार्यविचारेप्यास्माकोग्रहणाप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावाद सुस्थप्येत्यभि-
प्रत्यदर्शितम् ॥ वस्तुतस्तुतत्तन्मतेसिद्धातविरुद्ध कश्चिदश सूक्ष्मेक्षिकयाहेयएव ॥ अथ
कस्तद्द्विहिस्तिद्धातेनार्थहेतुचिद्व्यासेसमासेचसर्वत्रानुगतोलाघरात्तिरोभाजपुनर्नयार्थाव्याख्येय
इतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कन्धनरमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवाप्तमेवाप्रदित्यत्र
सुधोधिण्यासर्पेणामभावानातिरोभाजनतिरिक्तताया स्वमतेकथनात् सर्वार्थनिर्णयनिवधा
वरणभगादिपुत्रैवतेपामतर्भाजसाधनाच्च ॥ पुनश्च पुरुषसूक्तशादित्यविद्यादृष्टवारण्यक-
नृसिंहोत्तरतापनीयादिषु पुरुषपदेदसर्वयद्भूतयच्चभष्यम् ॥ सर्वसत्त्वित्त्वमहत्तत्त्वज्ञानम् ॥
इदसर्वयद्वयमात्मा ॥ सर्वसंभयमसवजीवा सर्वमया, ” “सर्वभूतेपुचारमानसंबभूतानि
चात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमवर्शन ॥ योमापश्यतिसर्वत्रसर्वमयिपश्यति ॥
अनागतमतीतचरतमानमतीतद्विषयम् ॥ विप्रकृष्टम्वहतिस्सम्यक्पश्यतियोगिन ॥ ” एवमा
दिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ग्रन्थरूपतयासर्वसत्त्वार्थसर्वत्रसर्वसत्त्वेचवस्तुत सत्यपियत्रयत्रयस्य
यस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्वायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतद्द्रव्यसासक्रियासत्सगुणश्चने-
त्युच्यते ॥ अतएवामदशायाघटेरागतिरोभावादरन्इतिव्यवहार पाकेनैतल्यतिरो-
भावेतनीहइति ॥ पाकानुकूलन्यातिरोभावेतु नपचित्तैत्रइति ॥ बीजदशा
यातिरोस्तिरोहितत्वाद्वास्त्यधुनाऽनृष्टइतिच ॥ नचवृक्षादरेतत्त्वमलकएवतदानीं
व्यवहारइतिशाक्य असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविषाणादेरपिकदाचिदुत्पा-
दापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसगात् । असताकार्येणकारणस्य
सबधाभावापत्ते सयधस्यद्विनिष्ठत्वात् असबद्धस्योत्पत्तिस्वीकारेवटत्रीजादेवपिचुमवकुद
चदनादेवमवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिष्यजनार्थमेवपुरुषाद्विप्रत्यक्षइत्यम्यन्नविस्तार ॥ इद-
चसकलनकवलमसद्ध्येवैवापितुसाख्यादिप्रत्येप्यपि “असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसभ-
वाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्य” मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादि
भिरपिप्रपचितमितितत्प्रतिपन्नार्थोप्यनुकूलोऽन ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानु-
भययोग्यताविरोधीधर्मः ॥ अतएवतिरोभाजकालेऽलौकिकप्रमाणैर्नानुभवः ॥ तिरोभाव
सैवजनन्यतामभिप्रत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) “नञि” तिसृत्रेमहाभाष्ये “अथरा-
पुनरस्तत्तरपदार्थप्रधान । ननुचोक्तमव्राह्मणमानयेत्युक्तेवाह्मणमात्रस्यानयनप्राप्तेतीति
नैपदोप , इदत्तावदयप्रष्टव्य —अथेहाराजपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनकस्मान्नभवति ।
अस्त्यत्रविशेष —रात्राविशेषक प्रयुज्यतेतेनैवविशिष्टस्यानयनभवति । इहापितर्हि नञ्चि-
शेषक प्रयुज्यतेतेननञ्चिद्विष्टस्यानयनमविष्यति । क पुनरसौनिवृत्तपदार्थक । यदापुन-
रस्यार्थोनिवर्तते किंस्वाभाविकीनिवृत्तिराहोस्तिद्विचिनी । किंचात् यदिस्वाभाविकी
किंनप्रयुज्यमान करोतिअथवाचिनी तद्वक्तव्यम् नन्प्रयुज्यमान पदार्थनिवर्तयतीति ॥
एतद्विस्वाभाविकीनिवृत्ति ॥ ननुचोक्त किंनप्रयुज्यमान करोतीति । नन्प्रयुज्यमान
पदार्थनेवर्तयति ॥ कथम् ? कींत्वातकीलवन् । तज्जय—रीलआहन्यमान प्रति-

सहस्राक्षखण्डनम्

कीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नजोमाहात्म्यं स्यान्न जातु चिद्राज्ञानो हस्त्यं विभूयुर्नन्त्येव राजानो बभूवुः ।
 एवं तर्हि स्याभावि कीनिवृत्तिः ॥ न चोक्तं किं न प्रयुज्यमानः करोतीति नन्विति मितात्प-
 लब्धः । तद्यथा-सम्बन्धकारेण व्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं न चतेषां प्रदीपो नि-
 बर्तको भवति । यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ग्राहणशब्दः प्रयुज्यते एवं यथाविज्ञेयता-
 स्वपदार्थो निवर्तते इति । नेति युक्तं सदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तते इति । तत्रासंदेहार्थं
 ग्राहणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत्” इत्याद्युक्तम् ॥ अत्र निवृत्तपदं भावकान्तम् ॥
 निवृत्तिः पदार्थो यस्येति भूषणादिसंमतं न्यायानस्यादेरपि निवृत्तिस्तिरोभावः ॥ अभा-
 वकल्पनेऽपि स्ततिरोभावातिरिक्तोऽस्मत्प्रते ॥ वस्तुतस्तु तद्व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतम् ।
 तच्छैलीविरोधात् । “प्रतीतपदार्थकोलोकेऽप्यनिःशब्द उच्यते” इत्यादिपुष्पशादिस्थलो-
 केषु भाष्येकस्यान्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेऽप्यशब्दत्वमित्यापातात् अत्राग्रेऽनुपदं
 “अस्यापि निवर्तते । अस्य पदार्थो निवर्तते” इत्याद्युक्त्या कर्तारकस्यैव निश्चयसिद्धेः ॥
 तथाचायं भाष्यार्थः ॥ न नर्धनिर्धारणाय संकतं-नन्विति । ग्राहणमात्रस्येति । अभा-
 वे देवान्न ज्ञेयं वस्तुविशेषानुयोगिकस्याभावस्य भेदस्य वा प्राप्तियोगी ग्राहण इत्यत्र ग्राहण-
 शब्दार्थः स्यात्तत्पुनरिति शङ्काशयः ॥ मात्रशब्देन च क्षत्रियादेर्महर्षयोऽभानयनं न स्या-
 दिति भावः ॥ न नृविशिष्टस्येति । यथा तत्राशब्दार्थसंयमस्यानयनं तथाननर्थविरोभाव-
 विशिष्टस्य तिरोहितग्राहणस्य क्षत्रियादेर्महर्षयोऽभानयनं तथाननर्थविरोभाव-
 कः पुनरस्मादिति । असौ न नर्धनिर्धारणप्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कः समासाधैरित्यर्थः ॥
 अभाष्येन न्नोऽर्थः प्रसिद्धोऽत उत्तरपदार्थस्य ग्राहणयादंभास्यत्तदभावस्य च विरोधाच्च नर्ध-
 यिनिष्ट उत्तरपदार्थः कस्य स्यादिति भावः ॥ उत्तरयति-निवृत्तपदार्थरूढि ॥ पुष्पशाब्दिके
 “अयं तिष्ठति शब्दस्य कः पदार्थः” इत्यादिस्थलानामप्यपदार्थशब्दोऽर्थमात्रेण निवृत्तस्तिरोहितः
 पदार्थ उत्तरपदार्थोऽर्थोऽयं विस्मय इत्यर्थः ॥ अयं भावः-शब्दादिति तिरोहितमापिर्हितं चार्थ-
 तुल्यतया प्रवर्तते ॥ अन्यथानलोभुषिष्ठिरोभूदित्यादिनभ्यवहितेयत् । सर्वथोत्तरपदार्थो-
 भावंचतस्रप्राधान्यमपिन स्यात् । न नृवाचकस्य विशेषणस्य ॥ इत्थं न नर्धविशिष्टस्य निवृत्तपदार्थ-
 पदं तिरोहिततत्पदार्थोऽयं च ॥ तस्य तथा तद्व्यतिरिक्तं न ॥ इत्थं न नर्धविशिष्टस्य निवृत्तपदार्थ-
 निर्गते निवृत्तिर्यत्र नर्ध इत्यर्थोऽस्ति ॥ तद्यथा-निवृत्तकृपीरलोऽयं प्राः, निवृत्तविद्योदेव-
 न्यत्र विद्यमाने निवृत्तिर्यत्र बहारात् ॥ तद्यथा-निवृत्तकृपीरलोऽयं प्राः, निवृत्तविद्योदेव-
 दत्त इति ॥ अयं च तिरोभावावस्तुनानात्वनिर्वाहाय भगवद्विच्छिन्नोऽयं स्तुत्स्वभावसिद्धिपुन-
 नाद्योऽत्येतन्नुपारिभाषिको वचनबलात् क्रियते इति साधयितुं शक्यं । यदा पुनरिति । किय-
 यं तिरोहितस्य ग्राहणपदार्थस्य न तिरोभावोऽद्यते । अयं स्थितयेव ग्राहणपदस्य न निवृ-
 त्तिरिति प्रत्यक्षः ॥ किं न प्रयुज्यमान इति । एकपराच्छ-
 त्वेतात्पर्यं ग्राहक-
 ति । ग्राहणादि-
 वर्णतिरोहितग्राहणस्य ज्ञानाय ॥ न प्रयुज्यमान इति ॥
 विषयतीतिनास्ति नोऽन्यापारदस्य ॥ केऽलोनाहणशब्दोऽपि प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिपदार्थोऽतिरोहित-
 पदार्थो तिरोहितं गमयतीत्यर्थः ॥

समधिगम्येवमपि “अणोरणीयान्महतोमहीयान्” इत्याद्यलौकिकधर्मवत्तावोधकसर्वाधि-
कस्वतःप्रमाणप्रत्यक्षनिरवकाशश्रुतिशक्तविरोधात्तथास्त्वितिगुडजिह्वा ॥ एतच्चसर्वत-
त्तन्नयानुसारेणराश्यार्थविचारेप्यासाकोप्रज्ञाप्राकृतनिखिलधर्मरूपतावादःसुस्थप्येत्यभि-
प्रेत्यदर्शितम् ॥ यस्तुतस्तुतत्तन्मतेसिद्धान्तविरुद्धःकश्चिदंशःमूक्षमेक्षिकयाहेयप्व ॥ अथ-
कस्तद्विहितंतेननर्थहेतुचेष्टासेसमासेचसर्वत्रानुगतोलाचरात्तिरोभाप्यनयन्योव्याख्येय-
इतिप्रतिभाति ॥ द्वितीयस्कंधनरमाध्याये (श्लोक ३२) अहमेवासमेवाग्रइत्यत्र-
सुयोधिन्त्यांसर्वपामभावानांतिरोभापनतिरिक्ततायास्वमतेक्यनात् सर्वार्थनिर्णयनिबन्धा-
वरणभेगादपुत्रैरुत्तेपामंतर्भावसाधनाच्च ॥ एवंच पुरुषमूकतादित्यत्रिद्यानृहदारण्यक-
नृसिंहोत्तरतापनीयादिषु पुरुषप्येदं सर्वंयद्भूतंयच्चभन्यम् ॥ सर्वंयत्स्विदंमहत्तज्जलान् ॥
इदंसर्वंयद्यमारमा ॥ सर्वंसर्वमयंसर्वंजीवाःसर्वमया;” “सर्वंभूतेषुचात्मानंसर्वंभूतानि-
चात्मनि । ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वंयत्समदर्शनः ॥ योमांपदयतिसर्वंयत्सर्वंचमयिपश्यति ॥
अनागतमतीतंचवर्तमानमतीन्द्रियम् ॥ विप्रकृष्टंभ्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः ॥” एवमा-
दिश्रुतिस्मृतिपुराणैर्ब्रह्मरूपतयासर्वस्यसात्त्विक्येसर्वंयत्सत्त्वेचरस्तुतःसत्यपियत्रयत्रयस्य-
यस्यद्रव्यस्ययद्यत्क्रियागुणयोर्बायदातिरोभावस्तदातत्रतत्रतत्तद्रूप्यंसासक्रियाससगुणश्चने-
त्युच्यते ॥ अतएवामदशायांपटेरागतिरोभावादरक्तइतिन्यवहारः पाकेननैक्यतिरो-
भावेत्वनीलइति ॥ पाकानुकूलक्रियातिरोभावेतु नपचतिचैत्रइति ॥ बीजदशा-
यांतरोतिरोहितत्वाद्वास्त्यधुनाऽत्रगृह्यइतिच ॥ नचगृह्यादरेतस्त्वमलकएवतदानीं
व्यवहारइतिशाक्यं असतउत्पत्त्ययोगात् । अन्यथाशशविषाणादेरपिकदाचिदुत्पा-
वापातात् । उपादाननिरपेक्षतयैवोत्पादनस्यशक्यताप्रसंगात् । असताकार्येणकारणस्य-
संबंधाभावापत्तेः संबंधस्यद्विनिष्ठत्वात् असंबदस्योत्पत्तिस्वीकारेवद्वीजादेवपिबुभुदकुं-
दनादेरुद्भवप्रसक्तेश्च ॥ अतोऽभिन्यंजनार्थमेवपुरुषादिप्रयत्नइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ इदं-
चसकलंकेवलमसङ्गंवेदेवापितुसांख्यादिग्रंथेष्वपि “असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभ-
वाभावात् । शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यं” मित्यादिस्थलेवाचस्पतिमिश्रादि-
भिरपिपंचितमितितत्प्रतिबंधार्थोप्यनुकूलोः ॥ तिरोभावश्चविद्यमानवस्तुनिष्ठजीवानु-
भवयोग्यताविरोधीधर्मः ॥ अतएवतिरोभापकालेलौकिकप्रमाणैर्नानुभवः ॥ तिरोभाव-
स्यवनजयतामभिप्रेत्य (अ० २ पा० २ सू० ६) “नजि” तिसूत्रेमहाभाष्ये “अथग-
पुनरस्तुत्तरपदार्थप्रधानः । ननुचोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रस्यानयनंप्राप्नोतीति
नैपदोपः; इदंतावदयंप्रष्टव्यः—अथेहारावपुरुषमानयेत्युक्तेपुरुषमात्रस्यानयनंकस्मान्नभवति ।
अस्त्यत्रविशेषः—राजाविशेषकः प्रयुज्यतेतेनैवंविशिष्टस्यानयनंभवति । इहापितर्हिनिम्बि-
शेषकः प्रयुज्यतेतेननिम्बिशिष्टस्यानयनंभविष्यति । कःपुनरसौनिवृत्तपदार्थकः । यदापुन-
रस्यार्थोनिवृत्तते किंस्वाभाविकोनिवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी । किंचातः यदस्वाभाविकी
किंनप्रयुज्यमानः करोतिअथवाचनिकी तद्वक्तव्यम् नन्प्रयुज्यमानःपदार्थनिवृत्तयतीति ॥
एवंतर्हिस्वाभाविकोनिवृत्तिः ॥ ननुचोक्तं किंनप्रयुज्यमानः करोतीति । नन्प्रयुज्यमानः-
पदार्थनेरत्तयति ॥ कथम् ? कीलयतिकीलवत् । तज्जना—कीलजाहन्यमान प्रति-

कीलंनिर्हन्ति । यद्येतन्नोमाहात्म्यस्याज्ञातुचिद्राज्ञानोहस्त्यध्विभूयुर्नयेवराज्ञानोमृषु ।
 एवंतर्हिस्वाभास्कीनिगृह्णति ॥ न चोक्त किञ्चनप्रयुज्यमान करोतीतिनन्निमित्तात्प-
 लब्धि । तद्यथा=समपकारद्रव्याणा समवस्थितानाप्रदीपनिमित्तदर्शनचतेपाप्रदीपोनि-
 वतकोभवति । यदिपुनरन्यनिवृत्तपदार्थक किमर्थद्राहणशब्दः प्रयुज्यते एवयथाविज्ञायेता-
 स्पदार्थोनिवर्ततइति । नेतिद्युतेसदेह स्यात् कस्यपदार्थोनिवर्ततइति । तत्रास्वेहार्थ
 द्राहणशब्दः प्रयुज्यते । एवचेतत्” इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रनिवृत्तपदभावकान्तम् ॥
 निवृत्ति पदार्थोयस्येतिभूषणादिसमवस्थितानास्वादेरपिनिवृत्तिस्तिस्रोभावः ॥ अभा-
 कल्पनेऽपिसनतिरोभावातिरिक्तोऽस्मन्मते ॥ वस्तुतस्तुनतद्व्याख्यानभावकाराभिप्रेतम् ।
 तच्छैलीविरोधात् । “प्रतीतपदार्थकोलोकेष्वस्ति शब्दउच्यते” इत्यादिपुनस्पशादिस्यहा-
 वरेषुभावेक्तस्याव्याख्यानात् अन्यथाज्ञानपर्यायेऽत्रशब्दत्वमित्यापावात् अत्रात्रेऽनुपद-
 “अस्मादर्थोनिवर्तते । अस्यपदार्थोनिवर्तते” इत्याद्युक्त्या कर्तरिक्तस्यैवनिश्चयसिद्धेः ॥
 तथाचाप भाव्यार्थः ॥ ननर्थेनिर्धारणायशकते-नन्विति । द्राहणमात्रस्येति । अभावे
 भेदेज्ञाननर्थ वस्तुविशेषानुयोगिकस्याभावस्यभेदस्वाभावप्रतियोगीद्राहण इत्यत्रद्राहण-
 शब्दार्थे स्यादतएवमितिशकाशयः ॥ मात्रशब्देनच क्षत्रियादेर्ब्रह्मण्यबोधानयन नस्या-
 वितिमात्र ॥ नन्वितिष्टस्येति । यथाराजसब्दार्थस्यब्रह्मानयन तथाननर्थतिरोभाव-
 विशिष्टस्य तिस्रोहितद्राहणस्यस्य क्षत्रियादेर्ब्रह्मण्यबोधानयन नस्या-
 क पुनरसाविति । असौ ननर्थेविशिष्टप्रमितोत्तरपदार्थे-यतिरिक्त क समाप्तार्थेइत्यर्थे ॥
 अभाणवृत्तनोऽर्थे प्रसिद्धोऽतउत्तरपदार्थेस्यद्राहणार्थेभावस्वतदभावस्यच विरोधात्रनर्थ-
 विशिष्टउत्तरपदार्थे कथस्यादितिभायः ॥ उत्तरयति-निवृत्तपदार्थकइति ॥ पश्यशाब्दिके
 “अथसिद्धशब्दस्यक पदार्थः” इत्यादिस्थलद्राहणपदार्थशब्दोर्ध्वमात्रेण निवृत्तक्षिरोहित
 पदार्थेउत्तरपदार्थोभ्योर्थोयस्मिन्सइत्यर्थः ॥ अयमात्र-वादाहितिरोहितभाषिर्हितेचार्थे-
 तुव्यवसायप्रवर्तते ॥ अन्यथानलोभूदुधिष्ठिरोभूदित्यादिनन्यत्रद्विधेयः । सर्वथोत्तरपदार्था
 भावचतस्रप्राधान्यमपिनस्यात् । नन्वाचकस्यविशेषणस्यात् ॥ अतोन्नयविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थ-
 पदतिरोहितस्यार्थेयार्थकम् । तस्यतयात्रयोतकृश्चनन् ॥ इत्यन्नयविशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थ-
 निर्गति निवृत्तिरवननर्थेइत्यर्थात्कलति निवृत्तिश्चतिरोभायः । पूर्वतत्रसंतिवृत्तानीमन्य-
 न्यत्रविद्यमानेतिगृह्यव्यवहारात् ॥ तथा-निवृत्तपदार्थोऽयमात्र, निवृत्तपदार्थोद-
 दत्तइति ॥ अयचतिरोभावेवस्तुनातात्वेनिर्गहायभगवद्विच्छाकृतेऽस्तुस्वभावातिद्वयपुन-
 नायोत्यतेननुषारिभाषिकोवचनबलतिर्यतइतिसाधयितुमुच्यते । अथापुनरिति । कित्-
 यतिरोहितस्यद्राहणपदार्थेननार्तिरोभावोद्योत्यत । अयस्थितस्यैवद्राहणपदार्थेननार्ति-
 चि क्रियते मंत्रेणैवकिपादिसामर्थ्येतिप्रभ ॥ किञ्चनप्रयुज्यमानइति । एकपराच-
 न्दोदूरादूरायांविचतिरोहिततिरोहितयोस्तुल्योद्राहणतत्त्वद्रूपचातिरोहितद्राहण पदम-
 र्थोतिरोहितद्राहण्यक्षत्रियादिकच वक्ष्यति ॥ प्रकरणादिकचतत्रतत्रार्थत्वात्पर्यभाहकम-
 विव्यतीतिनास्तिनन्येष्वप्यत्रादित्यर्थः ॥ नन्वप्रयुज्यमान पदार्थनिवर्तयतीति । द्राहणादि-
 पदार्थतिरोहितगमयतीत्यर्थः ॥ कवलोद्राहणतत्त्वोद्विष्टप्रयुज्यमान प्रसिद्धिरशादतिरोहित-

ब्राह्मण्यकमेवप्रत्याययति । नन्समभिव्याहृतस्तुतिरोहितब्राह्मण्यकम् ॥ यथाप्रतिष्ठत
इत्यत्रतिष्ठतिरेवगत्यर्थकस्तथापिस्केवलं प्रयुक्तोगतिविराममेवबोधयेदतः प्रस्थानबोधनाय-
तत्रप्रशब्दउपयुज्यते । तथोत्तरपदस्यतिरोहितार्थकताबोधनायनन् । केचित्तु भाष्ये शब्दस्य-
पदार्थप्रत्ययपरतालक्षणयाऽऽश्रित्यनन्पदार्थप्रत्ययनिवर्तयतीतिव्याचक्षते । तथाव्याख्या-
नेऽपिप्रत्ययस्यैवकेवलब्राह्मणादिशब्दप्रयोगेभाषानन्प्रयोगेचाभावोभयमन्यते ननुपदार्थस्येति-
नन्समासेउत्तरपदार्थस्याप्रतीतिरूपस्तिरोभावपुनरुपपन्नः ॥ यदिचसर्वथोत्तरपदस्यार्थ-
प्रत्ययनन्निवर्तयेत्तदास्वयमपिकस्यविशेषणस्यात् । अद्याहणोऽपटइत्यादौचाविशेषोऽर्थ-
स्यस्यावतस्तिरोहितार्थपरतैवयुक्ता ॥ ननुशब्दानाविर्भूतार्थमेवस्वभावाद्बोधयति । केवल-
ब्राह्मणशब्दप्रयोगेप्रकटब्राह्मण्यरूपवार्थोभयमन्यते, अतः स्वभावसिद्धामाविर्भूतार्थपरतामुत्तर-
पदस्यनन्निवर्तयेदित्याशकादष्टातेनपरिहरति-कीलप्रतिकीलवदिति ॥ एकस्मिन्नेवकाष्ठे ।
पूर्वकीलविशेषवैशिष्ट्येसत्यपित्नाहन्त्यमान प्रतिकीलं पूर्वकीलमुत्प्रायस्ववैशिष्ट्यवधातत्र
प्रत्याययति तथाचकेवलब्राह्मणादिशब्दानामाविर्भूतार्थपरत्वेपितेषुसबध्यमानोनन्प्रादुर्भावा-
शमपहृत्यस्वार्थतिरोभाषवैशिष्ट्यतदर्थेप्रत्याययति ॥ काष्ठस्थानमुत्तरपदार्थं पूर्वकीलस्था-
नभाविर्भाव प्रतिकीलस्थानेतिरोभावइतिभावः ॥ अथपदार्थनिवर्तयतीत्यस्य तिरोहित-
बोधयतीत्यर्थमनुब्रूयात् पदार्थमेवतिरोभाषयतीति विपरीतार्थचंगृहीत्वाशक्ते-यद्येतदिति ।
नकारप्रयोगेणैवशत्रुयलतिरोभावसंभवात् किद्वच्यव्ययपरिधमसाध्ययासेनयेतिभावः ॥
नन्समासस्थलेननोद्योतकत्वेनेतिस्पष्टयितुमेतत्प्रभोपन्यासः ॥ तदेवस्पष्टयन्समाधत्ते-
एवतर्हीति । स्वाभाविर्कीनिवृत्तिः । तत्रतत्रतत्तिरोभावोभगवत्कीदृच्छाकृतवस्तुनास्व-
भावहेतुकः । यथाक्षत्रियादौब्राह्मण्यादितिरोभावः क्षत्रियादिवस्तुस्वभावात्पतितादातत्ति-
रोभावश्चापातकादितिबस्तुस्वभाववदितिभावः ॥ नन्निमित्तात्पलब्धिः ॥ शब्दानातिरोहि-
तातिरोहितार्थयोरुभयप्रवृत्तावपितिरोहितब्राह्मणाद्यर्थकोऽयंब्राह्मणादिशब्दइत्युपलब्धि-
निर्णयोनञाजन्यतइत्यर्थः ॥ तिरोहितश्चपदार्थोन्धकारगतद्रव्यवद्भूतस्तु सत्त्वयुगुभवा-
गोचरोभयति । प्रदीपश्चयथातद्द्रव्ययथास्थितमेवदर्शयति । तथानञपिशब्दद्वारासबद्ध-
स्तिरोभाषविशिष्टतदर्थस्वरूपः यथास्थितमेवशब्दज्ञानेविप्रयीकारयतीतितद्व्यासमन्धकार-
इत्यादिप्रथमाशयः ॥ एतेन “तत्तदर्थका शब्दाभिप्रायवन्नन्समभिव्याहारेणुतदर्थकोय-
मितिज्ञायते इदमेवन्नोद्योतकत्वनन्निमित्तात्पलब्धिपरिति भाष्यस्यतत्समभिव्याहारे-
मुख्यब्राह्मणार्थकोनाय किनुभाषोपिततदर्थकोयमित्युपलब्धिनिर्णयइत्यर्थः” इत्यादिविवरण-
प्रत्युक्तम्, एकस्यापिब्राह्मणादिशब्दस्यनानात्वकल्पनेवृथागौरवात् नद्याहणइत्यादिविप्रह-
्वान्येतस्यमुख्यब्राह्मणाद्यर्थतयासमासविप्रह्वान्ययोस्तुल्यार्थताभग्नसंगाच्च ॥ नचतत्रापि-
नन्समभिव्याहारादारापिताय सहतिवाच्यः प्रथमतः पदपदार्थज्ञानेनज्ञानेनपदनसंब-
न्धतयोपलप्यध्यानुदयान् । नञासहोच्चारणमात्रेणारापितायंवालाभेनब्राह्मणोमूर्खइत्यादाव-
पिठदरु सस्यात् ॥ मन्मतेराविर्भूतार्थबोधेपिनञाकीलप्रतिकीलन्यायेनविप्रह्वान्येतस्य
विर्भाषाशक्तोद्धारइतिनुल्लापता ॥ यदिनुनामरूपन्याकरणकृतशक्तिसकाचात्तत्रतत्रार्थ-
पुनस्तत्तत्पदस्यप्रमिद्वानति । वस्तुवस्तुमर्मवार्थवाचकाइतिन्यायेनसर्वार्थसंपन्नशब्दा-

सहस्राक्षखण्डनम्

नामप्रसिद्धासाऽत क्षत्रियादिपुत्राहणादिशब्दाभ्यप्रसिद्धिस्तिका नञातोत्यतइत्युच्येत
तदातिरोहितप्राहण्याद्यर्थकस्तइतिमन्मतएवप्रवेश ॥ एवमन्यदप्युहम् ॥ यद्विपुनरिति ।
अर्थरोधनायेरहि शब्द प्रयुज्यते सचेत्तिरोहित किमर्थमसौप्राहणादिशब्द प्रयुज्यत-
इत्यर्थे ॥ एवमेति । अस्वपदस्याभिधेयतिरोहितमित्यथाविज्ञायेतावत्तिरोभावविषय-
प्रदर्शनार्थतत्प्रयोग ॥ केवलेनजिप्रयुतेसत्तितत्तिरोभावस्यबोधेपिकस्यपदस्याभिधेय-
तिरोहितमितितिर्णयोनस्यात् केवलाप्राहणादिशब्दात्तिरोहितप्राहण्यादिशब्द प्रयुज्यते
येन, अतोऽसदेहेनतिरोहितप्राहण्यइत्याद्यर्थबोधनार्थनञ्प्रतिष्ठोप्राहणादिशब्द प्रयुज्यते
एवमेतत् एवमेतेतदित्यर्थे ॥ एवञ्च ननर्थतिरोभाप्रतिष्ठोप्राहण्यस्यबोधानुत्तरपदार्थप्राधा-
न्येपिप्राहणमात्रस्यानयनप्राप्तेति आर्षिद्विप्राहण्यकस्य व्यापनार्थेननञ्प्रयोगादिति
भाव । तस्मादप्राहण्यइत्यादौतिरोहितोप्राहण्यइत्यादिरर्थ ॥ अतएवपूर्वप्राहणतया
व्यपदिशमापेपिसुरापानादिनापतितेपश्चादप्राहण्यइति व्यवहार प्राहण्यवाक्यदेवताया-
स्ततिरोधानात् ॥ आरोपनादिनापिकप्राहण्यतत्रतिरोहितमित्यवश्यवक्तव्यम् । सत्तित-
स्मिन्नारोपायोगात् ॥ तथासत्तितेनवनिर्वाहे कृतमधिक्याऽऽरोपितत्वकल्पनया ॥ क्षत्रि-
यादिशरीरेष्वप्राहण्यदेवतातिरोभाव स्वाभाविकइतिज्ञापितथाप्रयोग ॥ अतएवयत्रवि-
श्वामित्रकपभदेनपुरादिशरीरेकारणप्रतिपवशात्तस्या भाविभावस्तत्रप्राहण्योयमित्यवश्य-
हारां नतत्रप्राहण्यमिति तिरोभापेसत्येवञ्च प्रयोक्त शक्यत्वात् ॥ आधुनिकेष्वपि
क्षत्रियादिपुत्रदीक्षाकालाच्छेदेनतदाभिर्भास्तत्र 'दीक्षितोयप्राहण' इत्येवाध्वर्यादि-
भि प्रयुज्यते नत्वप्राहण्यइति ॥ अतएवयत्तत्स्थक्षत्रविद्वेष्यहइत्याप्रायश्चित्तस्मरतिपाञ्च-
वल्क्यादय ॥ अतोदीक्षातिरिक्तकाले तेपुप्रयुज्यमानाप्राहण्यपदस्यापि तिरोहितोप्राहण
इत्यर्थे ॥ आरोपवादिनापिदीक्षाकालेतदाविर्मास्त्रतएव पूर्वतत्तिरोभाप्रशब्दकल्पयेति
लाघागमन्मतमेवात्रित्याम् ॥ प्राहण्यक्षत्रियादीना भगवन्मुखाद्यवयवसंभयमहाक्षत्रादि-
पदवाच्यदेवताविशेषरूपस्य 'ग्रहणेप्राहण्यमालभेतक्षत्रापरान्त्य' मित्याद्यनेकश्रुति
सिद्धिर्द्वितीयस्कधे (अ० १ श्लो० ३०) ब्रह्मानक्षत्रशुभोमहास्येत्यश्रुत्योचिन्याश्री
मदाचार्यचरणैरवतारवादाग्न्याप्राहण्यत्यादिदेवतावादेदसमेध्रीपुत्रोत्तमचरणैश्चपुनरप्र-
माणयुक्तिपुर सरनिगातमितिततोऽवधेयम् ॥ ननुतदाविर्भायकाभिधानादिसंस्कारशालिनि
कुलशुद्धसंबंधात्तिरोधायकसुरापानादिरहितेपितप श्रुताद्यनुपलभादप्राहण्योयमितिप्रयु-
ज्यते । नद्विप्रतत्तिरोभाप्र शक्यवचन तत्रापि तिरोभाप्रतीकारप्राहण्यपदार्थेस्वीयानुपल-
भ प्रसज्येत अतोऽतिरोभावेपिकयत्रतथाप्रयोगइतिचेदेकदेशतिरोभाप्रतिज्ञानीहि ॥
तथाहि यत्रमपूर्णस्तदाभिर्भावस्तत्राशेषतद्गुणानुभव ॥ आविर्भातरात्तत्प्राहण्यगुणा-
रतम्य ॥ अतोऽशेषगुणसमुदायेनाकोप्राहण्यशब्द स्वशक्यसमुदायैकदेशेपितते ।
पूर्वपचात्तत्रचकोसलाइत्यादौप्राहणादिशब्दइव ॥ अतोऽगुणसमुदायैकदेशस्वयस्य-
यत्रतिरोभाप्रतत्तिरोभाप्रसादायेनाप्राहणादिप्रयोगोऽतोनास्तरात्समतननर्थव्यभिचार ॥
एतदवतत्रैवसुप्रभाप्यकृताऽऽनुपदम् "अथरासंबन्धेनाऽनुपदसमुदायेपुनरुच्यते"
इत्यादिनास्पष्टीकृतम् ॥ यद्यपिशरीरेतदेवतासंज्ञिधानमेवप्राहणादिशब्दप्रवृत्ति-

निमित्तं तथापिसन्निधानस्याप्रत्यक्षत्वात्तत्कार्यतपःश्रुतादिगुणैरेवानुमेयत्वात्सन्निधान-
 तारतम्यस्यापिगुणतारतम्यानुमेयत्वाच्चगुणसमुदायेपुनर्वर्ततइत्युक्तम् ॥ अतस्तिष्ठन्मूत्र-
 णाद्यनाचारवतिशुच्याचारतारुपस्यशक्त्यैकदेशस्यतिरोभावबोधकस्तथाप्रयोगोनतुलाक्ष-
 णिकः ॥ अतएवतत्र “एवमयंसमुदायेब्राह्मणशब्दःप्रवृत्तोऽवयवेष्वपिवर्तते । जातिहीने
 गुणहीनेच । गुणहीनेतावत् । अब्राह्मणोऽयम् यस्तिष्ठन्मूत्रयति । अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्
 भक्षयति । जातिहीनेसदेहादुरूपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते” इत्याद्युदाहृतम् ॥ अत्रकैय-
 टोपि “सर्वइति । तत्रयस्यैवगुणस्यस्वाभाविहीनिवृत्तिस्यैवासौनजाद्येत्ये । अव-
 शिष्टान्तुगुणानामर्थस्त्वज्ञावोगम्यते । गुणशब्देनचात्रधर्ममात्रंपराश्रयमुच्यते । यस्तिष्ठ-
 न्निति । तपःश्रुतयोरभावाभिदयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्रजातिमात्रेऽवयवेसमुदायरूपा-
 रोपाब्राह्मणशब्दप्रयोगोनजातुस्वाभाविकीतपःश्रुतनिवृत्तिर्घोष्यते । नचभिन्नविषयत्वं
 पूर्वपदोत्तरपदयोरशङ्कर्त्तव्यम् । द्वयोरपिसमुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसन्नावप्रति-
 पादनद्वारेणे” त्याद्याह ॥ आरोपाग्रहेतुलक्षणयैवनिर्वाहादेतज्जाप्यंनान्यतमुपयुज्येत ॥
 उत्तरपदार्थैकदेशतिरोभावेपिनम्प्रयोगस्यभाव्यकृतास्वीकारात्स्वान्वयितावरुद्धेदकेत्यादिनि-
 यमस्यन्यभिचारः सुतरामापन्नः । तादृशेसर्वथाब्राह्मण्याभावस्याशक्यवचनत्वात् ॥ केचि-
 त्तारोपितत्वमेवजनर्थमूरीकुर्वन्ति ॥ अपरेपुनरन्योन्याभावात्यंताभावभेदभिन्नमभावं ॥
 तत्रनाद्यः भाव्याक्षरालम्ब्यत्वात् ॥ भाव्ये तुनन्विशिष्टस्यनिवृत्तपदार्थकत्वस्थापनाद्विबृत्ति-
 रेवजनर्थः सिद्ध्यति ॥ आरोपस्तुननिवृत्तिपदसार्थः । आरोपितमितिप्रकृत्येमागवके-
 सिंहरंनिवृत्तम् शुक्लैरजतंनिवृत्तम् शक्यतावरुद्धेदकनिवृत्तिलक्षणेत्याद्यभिलापस्यापा-
 तात् ॥ किंचतद्वादिनाविवरणकृता “लक्षणाप्यसन्नयेइयमेवयत् आरोपितप्रवृत्तिनिमित्त-
 कस्यबोधः तत्रननुसमभिव्याहारंनिवृत्तमुख्यब्राह्मण्यकोब्राह्मणशब्दार्थइतिबुद्धेआरोपित-
 तत्कार्यकर्तृफलतीतिरोध्यम्” इत्युच्यते ॥ तथासतिभाव्यएवतथास्पष्टकुतोन्मूयात् ॥
 किंच ननविनापिसिंहोमाणरकइत्यादाविरकेऽलब्राह्मणादिशब्देभ्योप्यारोपितब्राह्मण्यइ-
 त्यादिविधस्यप्रकरणादिनामुखेनसंभवात्तद्योतनार्थननोऽनुपयोगाजगतिनम्प्रयोगपूर्वोच्छि-
 येत् ॥ लाक्षणिकप्रयोगेच्छायामसिंहमध्यापयाऽंगगायांघोषइत्यादिप्रयोगश्चापद्येत् ॥
 एवमन्यदप्युक्तम् ॥ तत्रैवाग्रे “जातिहीनेसदेहादुरूपदेशाच्चब्राह्मणशब्दोवर्तते” इत्यादि-
 भाव्यपर्यालोचनेतुनन्प्रयोगात्पूर्वशुच्याचारतादिसमानधर्मेदनाङ्गमजनकदुरूपदेशाद्वाभ्र-
 मादब्राह्मणआरोपितस्यब्राह्मण्यस्यनिवृत्तौसत्यामेवतद्बोधनायप्रत्युत्तनन्प्रयोगोनतुनन्विशि-
 ष्टप्रयोगकालंत आरोपप्रतीतिर्गोपीत्येवसिद्ध्यति ॥ अथैवंतर्हिनिवृत्तिपदलभ्यत्वाद्वितीयः
 पक्षोस्तिरितिचेन्नैवम् ; अभावस्योत्तरपदार्थविशेषणतयाऽन्येऽब्राह्मणमित्यादौप्रागुक्त-
 दितामब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्रसज्येत ॥ नत्रोऽनर्थकत्वेवाब्राह्मणायाक्षणशब्दयोः पर्याय-
 ताऽन्वापयानाचसाधुत्वमितिययाप्रसज्यते तथा विशेषणतयाऽन्येऽपिभेदवान्ब्राह्मण-
 इत्येवंपापात्पर्यायतेऽस्यात् ॥ विज्ञेयतयाऽन्येत्तरपदार्थप्राधान्यंनस्यात् ; तथाचप्रकृत-
 भाव्यविरोधः ॥ अवर्षाः हेमन्तइत्यादौच हेमतादगतलिंगवचनेप्रसज्येयाताम् ॥ नानूया-
 जेऽन्यद्रानूयाजतन्मूत्रसमीचनस्यात् भेदेऽनूयाजशब्दार्थस्यप्रतिषेधगितयाऽन्वयात् ॥

अनेकमित्यत्रैकवचनचनोपपद्येत एकमिच्छन्कृत्वायोगात् ॥ साधितंस्वेतदुत्तरपदार्थप्रा-
धान्यात्तत्रैवभाष्ये ॥ अतएवभवसिअधुवां भवद्द्वयत्वादौचपुरस्वचनव्यवस्थानत्वात् ॥ पूर्व-
पदार्थप्राधान्येचाव्ययत्वमापद्येत ॥ तुल्यार्थतत्पाव्ययीभावोवाऽनेनवाध्येतेत्यमक्षिकमि-
त्यावसिद्धिः । निर्मक्षिकमित्यादावव्ययीभावस्यानकाशात् ॥ एतेन विशेषणविशेष्योवा
न्यायतस्तत्रवधार्यतामितिनिरस्तम् । विशेषतस्तद्वृणञ्चविवरणमनूपादितोऽवसेयम् अतः
पक्षद्वयापेक्षयातिरोभावोनजन्धेत्येवरन्त्यम् ॥ अभाष्यीस्तुलौकिकानात्तत्वाज्ञानमूलिका ।
वस्तुतः सर्वेषामभाषानांतिरोभावानतिरिक्तत्वात् ॥ अतस्मादात्म्यतिरोभावेभेदव्यवहारः
ससर्गातिरोभावेऽत्येताभाष्यवहारो लौकिकानामितिबिबेकः ॥ घटोनास्त्यप्राज्ञगद्व्या-
दागारोपबोधस्तुसर्वांनुभवविरुद्धः ॥ अत्यन्तासदो तदारोपासभवेन तत्रनजभारोपाध-
कत्वासभवादयदः पटइतिनोपपद्येत ॥ वादशेष्यारोपस्यांगीकारे तु लोपेप्यप्राज्ञगद्व्या-
प्रयुज्येतेतिसुडनपुंसकस्येत्यादिसूत्रभाष्यस्यालोपः ॥ तिरोभावस्यैकलौकिकैरभाष्येन-
ग्रहणात् “प्रतियोग्यभावौ समानयोगक्षेमा”विति तान्त्रिकौकैर्नलोप इत्यत्रनीलप-
दार्थस्य वादात्त्येनघटेभानादनीलोप इत्यत्रघटेतादात्म्यसंवावच्छिन्ननीलतिरोभावभा-
नमनुभवसिद्धमारोपवादेनसंगच्छेत ॥ नेदंरजतमिदंरजतमितिज्ञानयोस्तुल्यविषयकत-
याऽविरोधात्परस्परप्रतिबंधकत्वापिनघटेतेतिदिक् ॥ मनोद्योतकरवाचकत्वयोरन्यत-
रपरिग्रहेतुनास्मान्नियंधः ॥ वाचकत्वपक्षेप्युक्तदिग्ग्रन्थस्यैकत्रियोज्यमानत्वात् ॥ एवंचा-
प्यपीभावेपूर्वपदार्थप्राधान्याच्चनयतिरोभाष्यनिशेष्यतया भावम् ॥ अमक्षिकमहिमि-
त्यादौमक्षिकाणामत्रतिरोभावोहिमस्यसंवादातिरोभाष्यत्यादिव्योचः ॥ अन्यत्रोपलंभेपि
स्यलविशेषेतिरोभाष्योऽर्थभाष्यः । लौकिकप्रत्यक्षानर्हत्वासाधकतिरोभावोऽव्ययः । कालवि-
शेषमात्रोपलम्भ्यतिरोभाष्योऽसप्रतिशब्दार्थइत्याद्युक्तम् ॥ नञ्सूत्रविहिततसमासस्तुत्तरप-
दार्थप्रधानपुत्र एतच्चदोरित्यत्रानन्वसमासप्रहणाग्राह्यत्वात् । असतिषाधकेप्रमाणानासा-
मान्येपक्षपातौचिन्त्यात्तेनानेपोददात्म्यसः शिष्यइत्यादौचस्याविरूपतत्त्व ॥ बोधस्तुति-
रोहितैतत्त्वानित्यादिः । एषर्कियचोनददातितिरोहितकैमप्यस्तुददातीत्यादिबोधेवाधका-
भाषात् ॥ अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रानेकतिरोहितमेकमित्यर्थः ॥ एकत्वातिरोभाष्यवित्तिन-
नयंविशेष्यलोपबोधस्तुपाश्चात्त्योमानसः ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यादेकवचनम् ॥ द्वयोर्बहुपुत्र
तिरोहितैकरूपत्वमस्त्येव ॥ द्वयोर्निर्देशेबहुनाबहुनिर्देशेद्वयोश्चसमासाभाष्येतरनुगतन-
तिरोहितैकरूपेणनिर्देशः ॥ एतेन “अनेकलिष्टति” सर्वनामकार्यम् । असर्वस्वा इत्यादौ
तिरोहितैकरूपेणनिर्देशः । एतेन “अनेकलिष्टति” सर्वनामकार्यम् । असर्वस्वा इत्यादौ
इति नञ्सूत्रभाष्येप्रयोगः “सेव्यतेनेकयासद्यत्तापांगये”त्यादयोभाष्यादिप्रयोगाश्च-
माहिताः ॥ कचिदनेकंतिष्ठतीतिपाठः ॥ पतत्यनेकंजलधेरिबोमंयदस्यादौतत्वेकशेषाद्वृत्त्यं ॥
अथवाऽनेकशब्देनास्त्येकःसस्याविशेषोऽप्रेतिबहुव्रीहिः ॥ तिरोहितैकसस्याकमित्यर्थः ॥
तेनानेकमनेकयेत्यादावेकचनंयुचितियोपयेत्यादिविशेष्योवाऽनुरोधहेतुकं कचिज्जाल्यभिप्राय-
मौत्सर्गिकंवा ॥ अनेकंछाठवीत्यादौजनइत्यादिःशेषः ॥ अनेकोजनाहतिमंनूपाहत्त्वस्याध्वेव
भाति ॥ अनेकइत्यादौतुसख्येयराच्येकशब्देकशेषस्ततोन् अतोऽनसर्वनामकार्यानुप-
पत्तिः ॥ प्रतिव्यक्तिव्यतिपाद्येकसस्यायधानानुभूयतेतथासमुद्वतगततिरत्पत्तंतीत्यति-

बाहुल्यबोधयितुतथाप्रयोग ॥ एवचनञ्सूत्रविहितसमासेत्तरपदार्थस्यैवप्राधान्यस्वी-
क्रियतइतिनभाप्यविरोध ॥ अस्मिन्समासेनसद्योतकएव भाष्यानुरोधात् ॥ समासा-
त्तरेत्वनियम ॥ इत्यचार्याहमत अघट पटइत्यादातिरोहितत्रयाऽभिन्नस्तिरोहितघटभिन्न
इत्यादिवोध । वर्णात्त्वतिरोभाववानित्यादिस्त्वार्थोमानसोबोध ॥ अघटभूतलमित्यादौ
तिरोहितघटकमित्यादि स । घटतिरोभाववदितितुफलित । शब्दमहिम्नाऽऽरोपस्यतत्रा
प्रतीतेरारोपितघटकमित्यादिस्तुनार्थ ॥ केनचिद्भ्रमात्तत्रघटादावारोपितेतद्विषयाथमेव
तथाकथनन्यवहारात् । एवमघट पटइत्यादात्रप्यूहम् ॥ न्यासस्थलेतुननर्थस्यविशेष्यता
विशेषणतावायथासंभवद्रष्टव्यातेनभूतलेनघटइत्यादौतात्पर्यविशेषरूपकारणवशाद्यथायथ
सत्रधविशेषावच्छिन्नघटनिरूपिताधिकरणतातिरोभात्रइतिवा । सत्रधविशेषावच्छिन्नभूतल-
निरूपिताधेयतातिरोभाववान्घटइतिवाबोध ॥ पटो नघटइत्यादौचतितिरोहितघटाभिन्न
इत्यादिरेवशाब्द । घटत्वतिरोभाववानित्यादिस्तुपाश्चात्य । तेनघटादिपदात्प्रथमायानानु
पपत्ति चैत्रस्यनधनमित्यादौचैत्रत्वत्वतिरोभाववद्भनमित्यादिर्घटोनास्तिस्त्वनपचसीत्यादौ
घटकर्तृकसत्तातिरोहितात्वत्कर्तृकपचनक्रियातिरोहितेत्यादिश्रययायथबोध । तादृशस्थले
नत्र त्रिययाऽन्वयात् ॥ येषामभाववाक्तेषामप्यत्यताभावान्योन्याभावावेव नत्रधोतत्व-
परौ ॥ तेनाभावत्वनशक्यतावच्छेदक कित्त्वान्यतरत्वमितिगौरव । मन्मतुतिरोभावत्
मेवतदितिलाघव ॥ तत्रासमस्तस्थलेयत्रतादात्म्येतरसबधतिरोभावस्तत्रासन्ताभावइति
यत्रचतादात्म्यतिरोभावस्तत्रान्योन्याभावइतितेषांप्रत्ययइतिविवेक । सबधतिरोधाने
चक्रचित्प्रतियोगिनोऽपि तिरोभाव फलति । घटोनास्तीत्यत्रघटसत्तातिरोभावबोधेतत्सम
नियततयाघटतिरोभावबोधस्यार्थिकत्वात् ॥ अत्रासमस्तस्थलेऽत्यताभावरूप सतिङ्ग-
धात्वधक्रियायामेवान्येति ननु तिडर्थकर्तृत्वादौ ॥ अतएव “असमस्तननर्थात्यताभाव-
विशेष्यकबोधेतिङ्गसमभिध्याहृतधानुज्ज्योपस्थितेहेतुत्वम्” इतिमजूपायास्थित ॥ अत
एवचत्वनासिघटोनस्तइत्यादौपुरपवचननियम । त्वत्तिरोभाऽरोसीत्यादिबोधेसनस्यात् ।
तस्मादात्यर्थसत्तायाएवतत्रतिरोभाव तेनतिरोहितसत्ताश्रयस्त्व तिरोहितात्वत्कर्तृकासत्ते
तिवाएवमादिर्यथायथ बोध घटोनास्तीत्यादौतात्पर्यरूपकारणविशेषवशात्कदाचिच्चूतले
तिरोहिताघटसत्तेतिकदाचिद्वेभूतलाधिकरणरुसत्तातिरोहितेतित्वबोधइत्याद्यूहम् । भूत
लवृत्तिघटाभात्रइत्याद्यगीकारेच्चधिकरणकारकदुर्घट । कर्तृकर्मान्यतरद्वाराक्रियान्वयेतस्य
साधुतयाऽभायेतस्यान्वयदौर्लभ्यादितिदिक् ॥ तस्मात्तिङ्गत्वसमभिध्याहृतनप्रोत्यताभार-
तयाप्रसिद्धतिरोभात्रएवार्थ । अयमेवप्रसज्यप्रतिषेधइतिव्यपदिश्यते ॥ प्रसज्यविधायविहि
तस्यप्रतिषेधइतितदर्थ ॥ नञ्सूत्रेभाष्येतुप्रसज्यक्रियागुणोतत पश्चाद्विवृत्तिकरोतीत्युक्त ।
तेनगुणाभावबोधपिप्रसज्यप्रतिषेधइतिलभ्यतेइत्यन्यत्रविस्तर ॥ तेनप्रसज्यप्रतिषेधोसौ-
क्रियासह्यग्रनमित्यत्रक्रियानन्वयगुणस्याप्युपरक्षकवदति ॥ घट पटोनेत्यादौत्वन्योन्या-
भावतयाप्रसिद्धिरोभाऽरोनप्रोध ॥ तिरोहितपटाभिन्नोघटइत्यादिस्तत्रबोध ॥ स्वसम
भिध्याहृतपदार्थतिरोहितत्वद्योतकस्यग्रनञ् ॥ एवचनयाहर्णरेतैरुपद्रुममित्यादौतिरोहित
प्राक्षणाभिधैरित्यर्थात्समानविभक्तित्वम् ॥ यावन्नभेदोननर्थस्तत्रप्रतियोगितासयधन

सहस्राक्षखण्डनम्

पटस्यान्वयइत्यादिमत ॥ तत्रभेदाध्यभेदप्रतियोगिनो समानविभक्तिकत्वमसम्भवि ॥
एवभेदात्तजर्घइतिमतेपिचोध्यम् ॥ घटाद्विज्ञ पटइतिघटात्पटइतिप्रयोगाऽऽपत्यादि-
कमपितत्रोद्यम् ॥ तिरोहितपटाभिज्ञइत्यादियोघादेवसमासवाक्ययोस्तुत्यार्थकत्वमुप-
पन्नम् ॥ अनाहणोयमपटोघटइत्यादौतथेवयोधात् । येननाप्राप्तइत्यादौनन्दयस्यप्रवृत्ताथे-
दाद्वयोतकत्वित्थम् । तिरोभावस्यतिरोभावआविर्भावत्वरूपएवसच्चासादिपदमात्रो-
क्त्यापिलभ्यस्तथापिनाप्राप्तइत्यादिकथनम्यथेगोरवमापयमानसत् तदाहोप्यपर्यवस्यति ॥
एतदेवामिप्रेत्य (अ० ५ पा० २ सू० २७) “विनभ्या” मिति सूत्रभाष्ये “द्वोप्रतिपे-
धौप्रकृतमर्थगमयत ” इत्युक्तम् ॥ (स्क० २ अ० २ श्लो० ५) “वीराणिकिपधिनसति
शब्दार्थगततिरोभाज्योक्तकथातत्रापिनन्दयप्रयोगोत्तरात् ॥ काकास्तथात्वादेवस्वरुद्रागुहा
इत्यत्रनरुद्धा इत्यर्थयोध एवमन्यद्विपत्तत्रस्वयमूहम् । यथारोपनत्रयसाधयितु “प्रति-
योग्यारोपस्यान्वयन्यतिरोकाभ्यास्पष्टमेवाभावज्ञानेकारणतोका । एतदेवामिप्रेत्यारोपितरज-
त्तरापाभेवगुणेनिरुज्जतमितिप्रतीतिरितिरीलावत्युपायेउक्त” मितिबद्धति तत्र ॥ रजतारो-
पाजसरेनेदमित्यप्रयोगेजारोपागमोत्तरमेवतथाप्रयोगेणचप्रत्युत्तारोपस्याऽनजर्थतायास्त-
सिद्धे ॥ किञ्चतन्मते “असदेहइत्यादौचारोपित सदेहइतिबोध भेदसम्भेनारोपितत्वज्ञा-
नाच्चतद्व्यताभाजप्रतीति” रितिक्लेश ॥ ममनुतिरोहित सदेहइतिबोध भेदसम्भेनारोपितत्वज्ञा-
इत्यार्थम् ॥ एवपटोनघटइत्यादिव्यन्तस्थलेपितेपामेवहेतु ॥ स्वीकृतश्रसमनूपायान् ॥ “घट
भेदरोधस्यार्थ ॥ तत्समनियतत्वात् ॥ घटत्वाभावबोधोपितत्रार्थ ” इति ॥ ममत्वत्वि-
शानहेतुलेशोपि ॥ तस्मात्तिरोभाजस्येकनन्वद्वप्रयोगकारणत्वादोदुरपितत्वातिरोभाव-
विषयस्येवप्रतीतिरितिरोहितत्वमेवमन्वद्वइतिउक्तम् इत्यथयत्रत्वादात्म्यतिरोभावस्तत्रतिरो-
हितत्वनामार्थगत । यत्रसर्गतिरोभावस्तत्रक्रियागुणागततद्वित्तिव्यवस्था ॥ युक्तचेतत् ॥
अन्यथा “नकलजभक्षये” दित्यादिनोपपत्तेर । यदि कलजभक्षणाभावात् प्रेरणाविषय
इतिबोध स्वीक्रियेततदाप्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थपोषकत्वव्युत्पत्तिर्भज्येत । तस्मा-
न्नप्यानात्तत्रारोपितकलजभक्षणाभिजवस्तुतत्तिरोहितकलजभक्षणाप्रेरणाविषयइतिबोध ॥
मीमांसकरीत्याविचारेतुतिडतार्थक्रियायामेवव्यस्तस्थलेनोऽन्यवइत्यननियम । तेनराग-
प्राक्षभक्षणमनूयकप्रतिपेक्षोपिधीयते । प्रतिपेक्षतिरोभाव ॥ एवच “नकलजभक्षये-
ब्रलशुननगृजन” मित्यनारभ्याधीतवाक्ये तत्तद्वक्षणातिरोभावोविधीयतइतिपूर्वतन्पेक्ष-
स्यद्वितीयेपादे (सू० १९) “प्रतिपेक्षकमेत्वा” दित्यादिद्विसूत्रपचमाधिकरणेपूर्व-
सूत्रेणाभक्षणाविधानपूर्वपक्षीकृत्य (सूत्र २०) “शाखाणात्यर्थवर्धने” त्यादिद्वितीय-
सूत्रेतिद्वित्वम् ॥ एवसति तिरोहिताभाजनेतिवात्तत्रयोधोस्तु । तथापिननतिरोभावार्थ-
कत्रमक्षत । तिरोभावार्थकत्वेत्येवरोवेनप्रयोग सूत्रपाद । तत्समभिव्याहृतपदार्थ-
स्वसत्वेनप्रतिपेक्ष्यनिविषयत्वानापत्तात् । तिरोभाजबोधनायनप्रयोगस्य सार्थक्याच्च ॥
मयातरेतुसदुरुपाद सत्सु अमानस्यारोपितत्वस्वभासमवात् । असत्सुननप्रवृत्तौतदर्थस्य
निर्विषयत्वापाताच्च ॥ अतएवोक्तमभियुक्तै -सत्वाचननिषेधोत्तिसोस्तसुचनविद्यते ।

जगत्त्रयेनन्यायेन नार्थं प्रलयगतः ॥ इति अतएव काणादसूत्रेपिनवमाध्याये (आ० १ सू० १०) “नास्तिघटो गेहद्वतिसतोघटस्य गेहससर्गप्रतिषेध” इति सूत्रे सतएव ससर्ग-
प्रतिषेध उक्तः ॥ अग्रेच (सू० १२) “तथाद्रव्यावरेषु प्रत्यक्षम्” इत्यादि सूत्रचतुष्टयेन
युक्तानां युक्तानां च योगानां सार्वज्ञ्यसिद्धये क्रमेण ध्याननिरपेक्षतत्सापेक्षचातीतानां गतादि-
सर्वद्रव्यप्रत्यक्षसर्वगुणप्रत्यक्षचासदिग्धमेव दर्शितमन्तर्ब्राह्मिके प्रागुक्तं कार्याणामसत्त्वं केवल-
लोकिरुदृष्ट्यैवेति यत्तादापतत्यतस्तत्रापि तिरोभावाप्यनर्थं स्वतः फलति ॥ न च रतमानमा-
त्रद्रव्यादिगततेषां तद्विवाच्यम् ॥ सार्वज्ञ्यभगप्रसगात् । लोकाप्रसिद्धचिरतनातीतवृत्तात्
कथनस्य भाविनृत्तात् कथनस्य च यथार्थस्य तत्कर्तृकस्यानुपपादापात्ताच्च ॥ वैयासदर्शनानुगा-
नामौपनिषदानामस्माकं कथंचित्तिद्विरोधोप्यकिंचित्करणवत् ॥ तिरोभावास्त्येव न नर्थतामभि-
प्रत्य हरिणाप्युक्तं—तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता लब्धरुमेति रोभावेन इत्यतीति प्र-
तीयत इति भूषणकृताऽपि सुयथनिर्णयेऽतीतानां गतकर्मणा धात्वर्थेण लक्ष्यत्वात् सत्कार्य-
धादात्साधयितुमिदमुदाहारे ॥ सत्कार्यं तद्विश्ववास्यपदीयेऽनेकत्र स्फुटं सिध्यति ॥
एतेनापि नन्सूत्रभाष्ये निवृत्तिपदं प्रागुक्तार्थकं नत्वभावावैकमारोपात्रं कथेति सिद्धम् ॥ तत्ता-
दृश्यमभावश्च तदन्यत्वतदस्यता अप्राशस्त्यविरोधश्च न नार्था पदप्रकीर्तिता इत्यभिपुक्तोक्तौ
तुल्युत्पादनाय तिरोभावास्त्येव प्रपञ्चः । तथाहि अत्यन्ताभावे तद्विश्वतिरोभावपुत्रेत्युक्तं प्रा-
तद्वत्तु भूयो धर्माविर्भावे सति तादात्म्यतिरोभाव सादृश्यम् ॥ घटरासभयोः सादृश्या-
भ्यन्तरात् सत्यतम् । घटो घटद्वेषेत्यवधारितो विशेष्यवत् ॥ नञ्समभिव्याहृतपदार्थगत-
बाहुल्यरूपैकदेशतिरोभावोऽल्पत्वम् । तद्वत्तोत्कर्षरूपैकदेशतिरोभावोऽप्राशस्त्यम् ॥
एकदेशनिवृत्तापि नञ्प्रयोगो न नन्सूत्रभाष्ये “अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्मूत्रयति अब्राह्मणोऽयं
यस्तिष्ठन्भक्षयति” इत्यादिना स्पष्ट एव निदिष्टं ॥ नियततद्वृत्तितत्कथमविर्भावसमाना
धिकरणतादात्म्यतिरोभावो विरोध इति संक्षेपः ॥ एतेन सादृश्यादीनां पण्णामार्थिकार्थत्वमे-
वेति रत्नतोमंजुषादयः प्रत्युक्ताः ॥ तथाच सामान्यविशेषभावाद्भेद सादृश्यविरोध इति त्रि-
धान्योन्याभावरूप अत्यन्ताभावेऽप्यत्र सादृश्यचेति त्रिधात्यन्ताभावरूपश्च तिरोभाव ए-
व न नार्थ इति रमणीयम् ॥ यद्यप्यत्र न नर्थविषये बहुरवक्तव्यशक्यश्च न च तथाप्यत्यन्तावि-
स्तरमिवाविरम्यते ॥ प्रसक्तानुप्रसक्त्या चेह किंचिद्वैरवसपन्नमेव । तथापि सिद्धातप्रपञ्चे
वैशतेन न नर्थनिर्णयसंख्याप्यनुपलभात्तन्निर्णयार्थमत्र कृतं तद्वृणक्तुं सुधीभिः क्षस्यते ॥
एवंच स्वान्वयितावच्छेदकत्वादिकथनस्य तावत्सरः ॥ यदि तु तत्राभावपदतिरोभावविशेष-
रमूरीक्रियेत तदा यत्र तादृशव्युत्पत्तिसंगतिस्तत्रासासगच्छता नाम न तत्र न कोपि विद्वेषः ॥
तथाचास्थूलादिवाक्येषु लाघवात्पर्युदासादरकार्यदशायाः प्रतीयमानस्थौल्याद्येकैकधर्मक-
कार्यप्रतियोगिको भेदो ब्रह्मणिसर्वधर्माश्रये कारणत्वे निर्वाहायास्तानाम् ॥ अचक्षुष्कमित्यादि-
प्रायपाटादहोमीद्यादरेतु बीजेतरगतच्छायासौरभादीनामिव कार्यधर्माणां स्थौल्यादीनां सर्व-
कारणैर्ब्रह्मणितिरोभाव सिध्यतीति प्राकृतप्रपञ्चैलक्ष्यमेव तादृशवाक्येषु तत्संबोध्यते ननु-
निर्दिशेत् ॥ पापाणां दौर्गधादि तिरोभावेपि निगद्यतायास्तत्राशयवचनत्वादिति दिक् ॥
एव सति तस्मात्त्रिषेधवाक्ये वित्युपसंहारोप्युक्तः ॥ प्रदर्शितन्यायस्यासार्यत्रिकत्वात् ।

सहस्राक्षलण्डनम्

यदपि तत्र विशेषेण विहितिरित्याद्युक्ततत्रोच्यते ॥ यत्र विदोषविषयकविधानमस्तितत्र यत्र च-
 यलाजो विशेषेण सकोच्यतातद्वरदेव न्यायविरोधरूपेण सदनचत्त्वत्कल्पनायामेवापतति ॥
 भस्माकतन्नायविषयाभागेदेव सहेन. श्रुतिस्थसनजदित्वहेतुपक्षीस्थानेप्रथमापाठ्या ।
 अन्यथा सकोचद्वयप्रसक्तपदाभ्याहारहेतापत्तिः ॥ यदप्यत्र न हि स्यादित्याहुदाहृत्यसर्व-
 शब्दस्यविशेषेक्षणेन युक्ततदपिन युक्तम् ॥ उत्तरीत्यान्यायविरोधस्याभावेन सर्वशब्द-
 क्षणाया प्रयोजनाभावात् ॥ नच मन्त्रीपोमीयपश्चाद्यालभस्यापि पापजनकत्वापत्तिरिति-
 वाप्य ॥ साख्यादिदर्शनरीत्येष्टापत्ते यथोक्तसात्यकोमुद्यावाचस्पतिमिथै. (भायां
 २) "दृष्टवानुश्रविक सद्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" इत्याद्यान्याख्याया "अवि-
 शुद्धिद्विषयास्यपशुबीजादिवधसाधनता ॥ यथाहस्मान्नभयान्पचक्षिस्त्राचार्य ॥ स्वल्प-
 सकरसपरिहार सप्रत्यवमर्शइति ॥ स्वल्प सकरोज्योतिष्टोमादिजन्मन प्रधानापूर्व-
 पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्णेणसपरिहार कियताऽपि प्रायश्चित्तेन परिहृतुं शक्य ॥
 अथप्रमादत प्रायश्चित्तमपि नाचरितप्रधानकर्मविपाकसमये चपच्यते तथापि पावदसाव-
 नर्थप्रसूतेतात्प्रत्यवमर्श ॥ मृश्यतेहि पुण्यसभारोपनीतसुखसुधामहादावगाहिन-
 कुशला पापमात्रोपपादितादु खल्वह्मिका ॥ नच "न हि स्यात्सर्वाभूतानी"ति सामान्य-
 शास्त्रविशेषशब्देन "अग्नीषोमीयपशुमालभते" त्वनेन बाध्यतइतियुक्तम् ॥ विरोधा-
 भावात् । विरोधे हि यलीयसाहृयल्याभ्यते ॥ नच कश्चिद्विस्तविरोधोमिद्विषयत्वात् ॥
 न हि स्यादिति निषेधेन हिंसायाभनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते कृत्यधन्त्वमपि ॥ नचानर्थहेतुत्वप्रतू-
 कारकत्वयो कश्चिद्विरोध ॥ हिंसाहिपुरुषदोपमानस्यतिकतोश्रोपकरिष्यती"ति ॥
 प्राचीनवर्हि प्रभृत्युपाख्यानेव्यपिपुराणेप्विथ प्रतीयते । अथमीमासकरीत्योच्यते चेत्तत्रापि-
 तत्त्वपूर्वयोर्विरोधाभावेऽपि सामान्यशास्त्रविशेषशब्देन बाध्यतइति शास्त्रमर्यादया हिंसा
 दित्यनेन वैधेतरहिंसायाएव निषेध ॥ (अ० ५ श्लो० ३२) देवान्पि पशून् चार्चयित्वा सादन्मा
 सनदुष्यति । नाद्यादविधिनामासनिधिज्ञोनापदिद्विज ॥ जन्वाद्यविधिनामासमेवैवैर
 धत्तेऽवश । न तादृशभरत्येनोमृगहनुर्धनार्थिन ॥ यादशभवति प्रत्यवृधामासानि सादत् ।
 नियुक्तस्तु यथान्याययोमासवात्तिमानव ॥ सप्रेत्यपशुतायातिसभवानेकविंशतिम् ।
 असंस्कृतान्पशून्मत्रैर्नांजाद्विप्र कदाचन ॥ मत्रैस्तु संस्कृतानवाच्छाश्वतविधिमास्थित ।
 कुर्यादृष्टपशुसमेकुर्यात्पिष्टपशुतया । नत्येवतुष्टयाहनुपशुमिच्छेकदाचन ॥ यावति
 पशुरोमाणि तावत्कृत्योहमारणम् । यशस्यमृत्यैसर्वस्वतस्यावज्ञेयधोऽवध ॥ ओपध पशवो
 पशव च्छा स्वयमेव स्वयमुवा । यशस्यमृत्यैसर्वस्वतस्यावज्ञेयधोऽवध ॥ पुन उत्सृती उकृष्ट-
 वृशस्त्रिपञ्च पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थनिधनप्राप्ता मत्रैः पशवो हिंसा नान्यत्रेयवर्गीन्मनु ।
 जन्मानिमग्नपुकेचयवे चपितृदेवतकर्मणि । अहसानचपशुचेवगमपत्युत्तमागतम् । गृहे-
 पुष्यधेपपशून् हिंसन्वेदवत्तार्थविद्विज । आहसानचपशुचेवगमपत्युत्तमागतम् । गृहे-
 गुरावरण्येवान्निसन्नातप्रवान्द्विज । नावेदविहितहिंसाप्राप्यपिसमाचरेत् यावेदविहिता
 हिंसानियतास्मिन्नराचरे । अहिंसामेव ताविचाद्वदाहर्माहिनिर्वाभावितादिभिर्वचनै सर्व
 वेदतात्पर्यप्रकटयन्निर्मेन्वादिनिर्वप्रहिंसायासापन्नकत्वाभावस्त्वयोपनाच ॥ एयचसर्वा-

भूतानीतिसर्वपदेनभूतपदेनच यागीयपश्चितरजीगानाग्रहणमित्यर्थात्सिद्धम् ननुसर्व-
 शब्दस्यविशेषलक्षणा ॥ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गविधिप्रत्ययार्थज्ञानेजायमानेऽन्वया-
 नुपपत्तितत्पर्यानुपपत्त्यादिलक्षणाजीभाभावेनतस्याभ्यासभवात् ॥ वृत्तिसकोचेतुलक्षणा-
 द्वाभावात् ॥ सर्वान्भोनयघटानानयेत्यादौविप्रक्षितानाकपाचिदेवभोजनभानयनेसत्यपि-
 त्तसर्वघटादिपदेषुलक्षणीकृतस्यास्वीकाराच्च ॥ नचनिषेधस्यविधिरूपताशास्त्रकारेण
 स्वीकृतेतिवाच्यम् ॥ निषेधस्यापूर्वविधिरूपस्य नियमविधिरूपस्य चापिशास्त्रकारैरगी-
 कारात् ॥ तथाच विधिरसायनेपरिसख्यालक्षणस्थानासररेऽप्येयादीक्षितैरुक्तम् “ननु-
 सत्रचान्यत्रचमासइत्यत्रैकरूपसमर्थेनप्राप्तिविवक्षिता ॥ अस्मिन्प्रागुदाहृतेपुसर्वपु परि-
 सख्योदाहरणेषुशेषत्वेनशेषित्रेमाध्ययत्वेननिमित्तत्वेनप्रायेणनेनचिदेकरूपेणैव सधधेनो-
 भयोप्राप्ति ॥ तथाच दीक्षितो ननुहोतीत्यप्रापूर्वविधौनातिव्याप्ति ॥ वीक्षामध्येक-
 त्वर्थहोमानाक्रान्तुशेषत्वेनप्राप्ति ॥ पुरपार्थहोमानाकालैक्येनेतिसमर्थमेवात् ॥ नतौप-
 शौकरोतिनातिरात्रइतिनिषेधयोरुक्तलक्षणासारेणपरिसख्यात्वमेवास्तु ॥ नचेवमपि
 “नहिंस्या” दितिनियमविधावतिव्याप्ति ॥ पुरपप्रतिशेदत्वेनैवभोजादानाहिसादीनाच
 प्राप्तिस्तत्वादितिवाच्यम् ॥ अथताप्राप्तिनिवृत्तिफलकावस्थलक्षणेविवक्षितत्वादितिचेन्मैवम् ॥
 इष्टार्थानकङ्कयनादीनामदृष्टार्थानाचहरिस्मरणादीनापुरपार्थहोमै सहकृतौकालैक्यसमर्थेन
 प्राप्तिस्तत्वेन “दीक्षितो ननुहोती”त्यपूर्वविधानुक्तविवक्षयाऽप्यतिव्याप्त्यनिरासात् ॥
 निवृत्तावस्थताप्राप्तत्वविशेषणविवक्षायाशङ्कादिपक्षकृत्यतिरिक्तपचनप्रभक्षणा निवृत्तेरत्यता
 प्राप्तत्वाभावेनपचनपचनस्वाभक्ष्याइतिपरिसरयायामप्यसिप्रसक्त्यालस्य विशेषणस्याविवक्ष-
 णीयतया “नहिंस्या” दितिनियमविध्यतिव्याप्त्यनिरासाचे”ति ॥ एवंच नहिंस्यादित्यस्य
 नियमविधित्वस्पष्टमेवोक्त ॥ बलवदनिष्ठाननुबधित्वविशिष्टसाधनत्वज्ञानकृतिसाध्यत्व-
 ज्ञानचलित्थइतितात्त्विकादिमतेऽपि नस्त्वदिष्टसिद्धि ॥ सैद्विधिप्रिचारादिप्रयेपु-“नक-
 लनभक्षये” इत्यादौ “कृतिसाध्यत्वान्वितकलनभक्षणेयलवदनिष्ठाननुबधित्वविशिष्टेष्ट-
 साधनत्वाभावात् नचैव नकश्चिद्विरोध ॥ कृतिसाध्यतस्यानिष्ठनकतावच्छेदकापटकत्वेऽपि
 तद्विशिष्टविशिष्टाभावबोधात् ॥ यदिच विशेषणाभावात्तानुयोगितावच्छेदकमेवान्वयतदेव
 तत्प्रयुक्तिरिशिष्टाभावस्यानुयोगितावच्छेदकम् ॥ एवंच बलवदनिष्ठनकत्वरूपविशेषणा
 भावस्यकृतिसाध्यत्वघटितव्यमानानुयोगितावच्छेदक ॥ जनकताया अवच्छेदकस्यैवतदनु-
 योगिताया अप्यवच्छेदकत्वादिति तादृशधर्मतद्विशिष्टाभावयोरेकत्र द्वयमितिरीत्यैवकल-
 नभक्षणेऽन्वयबोध ॥ अत्रच नकाचिदनुपपत्ति ॥ एवंचलवदनिष्ठाननुबधित्ववि-
 शिष्टेष्टसाधनत्वेविधिशक्त्युपगमे इष्टसाधनत्वविशिष्टस्यबलवदनिष्ठाननुबधित्वस्याशक्यत्व-
 मादायनिगमनाविरहस्यनुरूपद्वयतयापृथगेवतयो शक्तिरितिमतेऽपिबलवदनिष्ठाननु-
 बधित्वाभावस्यातादृशानिष्ठजनकत्वरूपस्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयविशिष्टतदेकतर-
 विशिष्टवाकलनभक्षगनान्वयायेन तादृशधर्मयो प्रत्यवायजनकतावच्छेदककुक्ष्यनिविष्ट
 तयावाधभाष्येत ॥ किंतु एकरद्वयमितिरीत्यैवतदन्वयउपेयते ॥ विशिष्टानुयोगिक
 वैशिष्ट्यबोधतत्पर्यस्योत्सर्गिकत्वऽपि अत्रागत्यातत्परित्यागात् ॥ ‘वाजपेयेनयजते’

सहस्राक्षखण्डनम्

त्यादौ प्रकारांतरसंभवात्तवाजपेयसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः केवलमेकत्रह्यमितिरीत्यागो-
 ऽन्ययोध.स्वीक्रियते ॥ माम्द्राकृतिसाध्यत्वस्यतन्मतेधात्वर्थेऽन्वयस्तथापितत्रान्वित-
 धात्वर्थभक्षणस्याख्यातसामान्याधिकृतौविशेषणतयातादृशान्युत्पत्तेरपरित्यागइतिचेत् प्रत्य-
 यानांसाक्षात्प्रकृत्यर्थान्वितत्वात्तद्वयोधकत्वनियमस्यप्रामाणिकत्वेममापिकृतिसाध्यत्वाविष-
 यकः कलंजभक्षणाभावइष्टसाधनमित्याकारकपुंवबोधघटपगतव्यः ॥ एवंचबलवदनिष्टा-
 साधनतयाविध्यर्थेययागपाकादिजन्यनांजरीयकभ्रमस्यापिकदाचित्कस्यचिद्वलवद्वेपविषय-
 तयाबलवद्वेपविषयदुःस्वाजनकत्वरस्ययागपाकादौबाधात् यजेतपचेतेत्यादौविधेरप्रामाण्य-
 प्रसंगः ॥ यदायस्यपाकादिगोचरप्रवृत्तिर्जायतेतदातत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्वेपविषया-
 साधनत्वस्यनविध्यर्थतासंभ्रमः अननुगमात् । यदाकलंजभक्षणादौयः पुमान् रागोत्कंठ्यन
 प्रवर्ततेतदाकलंजभक्षणादेरपितत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्वेपविषयदुःस्वासाधनत्वात्तदभाव-
 याधकस्य “नकलंजभक्षये” इतिनिषेधविधेरप्रामाण्यप्रसंगाच्चेत्यनुपपत्तिरपिसमाहिता ॥
 यलवद्वेपविषयानुबंधित्वस्यविध्यर्थतायापानुपगमात् ॥ अस्तुयापापाजनकृत्यविध्यर्थत्वव-
 भावपुननिषेधस्यलेननमावोध्यते ॥ तथाच “नकलंजभक्षये” इत्यादौपापाजनकत्वाभाव-
 वत्कलंजभक्षणकृतितमान्द्रिजइत्यन्ययोधः प्रथमांतपदार्थविशेषकः ॥ एतेन बलवद्वे-
 पविषयानुबंधित्वस्यविध्यर्थतानुपगमे “अग्नीषोमीयपशुमाळभेते” त्यादौनिष्यर्थबाधभयेन
 “नहिंत्वात्सर्वाभूतानी”त्यादिनिषेधविधेर्वैधर्हितसेतरहिंसापरत्वं कल्प्यतइतिसिद्धांत-
 निरोधः ॥ वैधर्हिंसायानरकाजनकत्वेऽपि अग्नीषोमदेवताकृपश्चालंभनादौनिष्यर्थस्यकृति-
 साध्यत्वत्वेष्टसाधनरस्यबाधादिलपिसमाहितम् ॥ पापाजनकत्वरूपविध्यर्थभयेनतादृश-
 निषेधविधौसंकोचस्याऽन्यकत्वात् ॥ इयेनयागादे पापसाधनत्वेऽपि “इयेनेनाभिचरन्
 यजेते” त्यादौपापासाधनत्वरूपेऽर्थतात्पर्यान्भ्युपगमाच्चबाधः ॥ लौकिकविषयविषयतया
 विधकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेवान्वयाम्भ्युपगमात् ॥ विशेष्यविशेषणभाषेविनिगमना-
 विरहेणकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वपापाजनकत्वेपुनक्तिन्नयकत्वेने यद्ययद्वन्धयोग्यतासंग्रेतरां-
 शंपरित्यज्यतलैयान्वयोपगमेबाधकाभावात् ॥ नच यापीयपशुघातवच्छयेनादेरपिवैध-
 र्हिंसात्वेन “नहिंश्वा” इत्यादिनिषेधविध्यविषयतयापापसाधनताविरहेणपापासाधनत्व-
 रूपविध्यर्थोऽपितत्रावाधितइति कथंइयेनविधौतद्वन्धयोनोपेयत इति याच्ये; इयेनसंबैध-
 र्हिंसात्वेनतादृशनिषेधविध्यविषयत्वेऽप्यभिचारतयादुरदृष्टजनकत्वस्यसर्वसमत्वादुपपात-
 कागणनेऽभिचारोहीनकर्मचेतिमनुनापरिगणितत्वात् ॥ सर्वैषामभिचाराणांवैधत्वेन “न
 हिंसा” इत्यत्रवैधतहिंसापरत्ववद्वैधेतराभिचारपरत्वासंभवात् ॥ अतएव मरणोद्देशे-
 नहृवोऽदृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारोहिंसैतिहिंसालक्षणस्यदुरदृष्टद्वारा मरणसाधनीभूत-
 इयेनादिन्याऽतृप्ततयानलस्यपापसाधनता अपि तु तज्जन्यमरणानुकूलव्यापारांतरात्यतिनिरस्तं ॥
 अतएव इयेनजन्यपापेबलवद्वेपादपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपिन तत्रनिष्ठानाप्रवृत्तिः ॥
 यनुइयेनाच्चयोधबाधपापमितिपापप्रयोजकत्वाज्ञानाच्चतत्रप्रवृत्तिरिति तदसत्; तथासति
 पापाप्रयोजकत्वस्यैयविध्यर्थतायावाच्यतयाविध्यर्थबाधस्याऽन्यकत्वात् ॥ अथायोत्यतयाइये-
 नेपापाजनकत्वान्वयानुपगमे “अग्नीषोमीयपशुमाळभेते” त्यादाऽप्ययोग्यतयातद्वन्धया-

स्वीकारेणोपपत्तो “नहिंस्या” दित्यादिनिषेधविधेः सकोचकल्पनमयुक्तमिति चेन्न, पापा-
जनकत्वेवैदिकविधितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ गर्ततरविरहपृवत्तरित्यागात् ॥ अत्रनिषेध-
सकोचेनैवोपपत्तौ तस्यापरित्यागात् ॥ नचमुख्यार्थेऽपितात्पर्यस्यौत्सर्गिकत्वेना “प्रीयोमीय-
पशुमालभेते” स्यादिविधेः पापाजनकत्वपरतानुरोधेन “नहिंस्या” दित्यादौ हिंसासामान्य-
रूपमुख्यार्थत्वत्यज्यते न हिंस्यादित्यादेस्मादन्वयपरत्वानुरोधेन हिंसाविधेर्वा पापाजनकत्वपरि-
त्यज्यत इत्यत्र विनिगमनाविरह इति राच्यम् ॥ वैधहिसान्न्धानतपापाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्यै-
व निषेधविधिसकोचकल्पने विनिगमकत्वात् ॥ आततायि हिंसायादुरदृष्टान्नकृतया सकोच-
स्यावश्यकत्वा “दित्यादिप्रतिपादितम् ॥ एवंचसामान्ये निषेधवाक्येऽपि विशेषविधिना
सकोच शस्त्रकारैरसीक्रियत इति स्पष्टमेव ॥ मञ्जूपायामपि “लिङ्स्तुविघादयोऽर्था ॥
तत्रविधि प्रेरणायथानिकृष्टश्रुत्यादेः प्रभुणा स्वाभिलषिते प्रेरण ॥ इयमेवाज्ञा ॥ अप्रवृत्त-
प्रयोज्यस्य तदभिलषिताज्ञातोपायप्रवर्त्तनोपदेश ॥ “यथास्वर्गकामो यजेते” स्यादिरित्या-
शुक्त्वा “नकलजभक्षये” दित्यादावानिष्टसाधनत्वविध्यर्थोऽत्रैव नूतात्पर्यग्राहक इति
तद्ध, चिरीर्येष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धे ॥ अमुकफलसाधनमिदंकृतिसाध्यमवत्व-
तीच्छाया एवचिकीर्षात्वात् ॥ एवहिप्रवृत्तौ फलविषयतानियमस्याप्युपपत्तिः ॥ उपायेच्छ-
यापितदन्वयासिद्धेश्च ॥ साचामुरुसाधनपाको जायतामिह्याकारिव ॥ इच्छाया स्वजनक-
ज्ञानप्रकारकत्वनियमात् ॥ नचद्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिः ॥ यस्य द्वारिणो मानातरेण
तत्कारणतासिद्ध्या यथायागपरश्वोक्तदन्वयाऽनुपपत्त्या च द्वारस्यापूर्वादेः कल्पनतद्विषये तद-
भायेऽपि अन्यत्र तदभावे मानाभावात् ॥ येषामपि चिरीर्यापारोच्छेद-यापारोक्तैरपि
निवेशात्कृतीच्छापिसातेषामपिन्यापारविषये इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानोत्तरमेव सेतिते
अन्यथासिद्धे एव ॥ किंचेदते इष्टसाधनकृतिसाध्यचनान्यत्र दुःखतस्मात्स्वदुर्वित्तिस्वारसि-
कलोकग्यवहारसत्त्वेन तत्सविध्यर्थतावत्कुमनक्षया, पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ नचेदपौन-
रुक्त्यसंबन्धे इष्टसाधनत्वबोधनाय, तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः ॥ अपिच राज्ञा प्रवर्तितो-
ऽहमित्यादिव्यवहाराप्रवर्त्तनाप्रवर्तकपुरुषनिष्ठासालिङ्गशक्येति सूत्रभाष्यादिसमतः ॥
नचेष्टसाधनत्वतद्वोधोवातन्निष्ठसंज्ञापनस्य तद्विष्टत्वेपिन तदिष्टसाधनत्व ॥ नापितच्छक्य-
त्वेन तव समतः ॥ तज्ज्ञानानुकूलन्यापारस्य मदुक्तातिरिक्तस्याभावाच्च ॥ किंचेष्टसाधनता-
ज्ञानादिवसाध्येष्टकत्वज्ञानादपि प्रवृत्त्यनुभवेन विनिगमनाविरहादुभयो दाक्यत्वे गौरव ॥
साधनत्वमिदयोगक्षेमसाधारण साध्यत्वमप्यलङ्घमिति न तत्पक्षेऽपि कारणतावच्छेदक-
गौरवम् ॥ एवंकृतिसाध्यत्वज्ञानादिवमत्कृतिसाधनक पाक इति ज्ञानादपि चिकीर्षाप्रवृत्त्यो-
र्दर्शनात्तच्छकावपि विनिगमनाविरहः इति दिक् ॥ “नकलजभक्षये” दित्यादावतोपित-
कलजभक्षण प्रेरणाविषय इति वाच्योऽथस्तदभाव प्रेरणाविषय इति त्वार्थो न शब्दः ॥ नन्वा-
दोक्तरीत्या नर्त्तकाच्यवृत्त्या विभक्त्यर्थान्वयाभावात् ॥ तेन च प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्व-
बोध्यते ॥ यदभावत्वेन यदभाव प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगीकृतेऽधिकानिष्ट-
साधनमिति न्यासे तद्वक्षणे प्रायश्चित्तविधयश्च तत्र तथा कल्पने तात्पर्यग्राहका इत्युक्त ॥ एव-
चेतन्मतेऽपि “नहिंस्या” दित्यादौ त्वद्वस्तुत्तरिलब्धप्रचारसप्ततिरिति किंबहुना सिद्धाते-

सहस्राक्षखण्डनम्

तुतिरोहितं कलत्रमक्षणेतिरोहिता सर्वभूतहिंसाप्रेरणाविषयइत्यादिनिषेधः प्रागेव सिद्धः ॥
एतेन (यतः स उपसंहाराऽनपेक्षः यथा हि विधिवान्वयेन सामान्यार्थबोधे सामान्यस्य वि-
शेषमंतरापरे वसानाभावाद् विधिवान्वयस्य तदपेक्षत्वं तथा निषेधवान्वयस्य नास्ति उक्तविधा-
भावस्यैव तेन बोधात्) इति तत्कथनमपारम्भम् ; सर्वत्र न योक्तविधाभावस्यैव बोधने प्रमा-
णाभावात् ॥ यदुद्येव त्वन्नियमव्यभिचारस्य प्राग्दर्शितत्वात् ॥ शास्त्रांतरेष्वपि "समास-
प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः" इत्यादि निषेधानां "उगिद्वर्णमहणवर्जं" मित्यादि प्रतिप्रसवविधायक-
वान्धार्यमंतरापरे वसानाभावेन तद्विशेषविधिवान्वयसापेक्षतया तद्विषयव्यतिरिक्तविषयेषूपसं-
हारांगीकाराच्च ॥ पूर्वतन्त्रे "यदा हवनीये जुहोति तनसोऽस्य मीष्टः प्रीतो भवति" इति सामा-
न्यवक्ष्यमनाभ्यभूयते । ज्योतिष्टोमे भूयते "पदे जुहोति वर्त्मनि जुहोति"ति । राजसूये
भूयते "वर्त्मनीकवपायामुत्तृज्य जुहोति" तितयाऽन्यत्र भूयते गार्हपत्ये "पत्नीसया जा शु-
होति"ति । पूर्वमादिविशेषज्ञातविहितैः पदादिभिः सामान्यज्ञातविहिता हवनीयस्य बाधो
यथा दशमस्याद्यनेपादे (सू० ३६) "अग्निशेषेण यच्छास्त्रमन्यत्पत्वाद् द्विकल्पस्य तत्सं-
दिग्धमारादिशेषसिद्धं स्यात्" इत्येकसूत्रेऽष्टमाधिकरणे सिद्धांतितत्त्वात् तत्रैव पादे वहुना नि-
षेधवान्वयानामपि तत्तद्विधिवान्वयकवाक्यतयानामन्यवस्थारादां तितेव ॥ यथा अग्निहोत्रे-
भूयते "अयो खत्वा हुनना हुतिर्वैजर्जिलाश्च गयेषु काश्रपयसाऽग्निहोत्रं जुहुया" इति ॥
अत्रानाहुतिस्तिरोहितं ह्यमिति यथैः ॥ महाभाष्यसंमतोत्तरपदाद्ये प्राधान्यादं कवचनोपपत्तिः
अभावे मे देवान् प्रयंतु पूर्वपदाद्ये प्राधान्यं स्यात् । तत्राप्यभावेऽर्थेऽर्जस्रैरभेदान्वयोऽसंगतः ॥
भेदेऽर्थे तु विज्ञेयवचनानुरोधाद् हवचनं स्यात् ॥ अर्जस्रैरभेदान्वयोऽसंगतः ॥ तत्रैव पादे
आल्लानेतत् ॥ एषोऽनाहुतिरिति निषेधः पयोविधिवलात्पयस्त्रावकोऽर्थवाद इति तत्रैव पादे
(सू० ७) "नचेदमं प्रकल्पयेत् प्रकृतावर्धवादः स्यादान्वयस्यात्परे सामान्याच्च" इत्येकसूत्रे
चतुर्थाधिकरणेऽन्यवस्थापितं ॥ अन्यथा विहितप्रतिपिदत्वात् तृतीयाधिकरणरीत्या यो बशि-
महणवद्विकल्पोपापयेत् ॥ चातुर्मासेषु त्रैयम्बकनामफानेककपालान्यु रोडाशान्प्रकृत्य भूयते
"अभिघार्गानाभिघार्गा इति मीमांसते ब्रह्मवादिनः" इत्यादि ॥ अग्नेति शब्देन मीमांसामाप्रकार-
योधकनामिघारण निषेधस्याप्यर्थवादः । "अभिघार्गांषु वत्स्पर्णीमेव दोष्य"मिति विधि-
यकात्तत्रैव (सू० ८) "पूर्वं श्रुत्य कालत्या" इत्येकसूत्रेऽप्यमधिकरणे निर्णीतम् ॥
तथा भाषानं भूयते तत्रेदमप्याग्रायते "तत्रेदमप्याग्रायते" इति ॥ तत्रेदमप्याग्रायते "उपचीतावाप्तव्या-
शीयगायति य एवं विद्वान् नाम देव्यं गायति" इति ॥ उपशब्दोऽग्रसामीप्यार्थः, उपसमी-
पं विगताः कालविलंबमंदरेण परैस्त्वकादित्यर्थः ॥ अनयानि नृया ब्रह्मणः सामगान निषेधः फलति
अदंच ब्रह्मणो निषेधः पूर्वाधिकरणेऽपि गार्हपत्ये वाद उद्गातुर्निहितसामगानस्त्रावको भविष्यतीति
प्राते तत्र (सू० ९) "उपादश्च तद्वत्" इत्यादि त्रिसुत्रं प्रष्टुमधिकरणं प्रवृत्तम् । नम्रहण
उपवादः । कस्यचिदर्थवादः संभवति । वामदेव्यादिविधीनां चतुर्थाधिकरणो करोडशिग्रह-
स्तुतयानिराकांक्षत्वाच्च ॥ तस्यादयमुपवादोऽपि तद्वत् तृतीयाधिकरणो करोडशिग्रह-
वद्विकल्पायैः ॥ ब्रह्मणः सामगानस्य कथमपि प्राग्व्यभावाच्च निषेधोऽसंगतोऽतो ब्रह्मसन्दो-

ऽत्रप्राज्ञण्यादुद्गानृपर ॥ अतोविहितप्रतिपिद्धत्वादिकल्प ॥ अग्रे (सू० १०) “प्रति-
 पेधादक्रमेतिचे”दिति द्वितीयसूत्रे निषेधाद्गानृपरपिसामगान उग्राकर्तव्यमिति शकामनूय
 नृतीयेसमादधे (सूत्र ११) “न शब्दपूर्वत्वात्” इति ॥ गानस्यापि वेदान्तमूलकत्वा-
 दित्यर्थे विधिनिषेधग्रन्थयोर्वेदत्वाविशेषादुभयसामग्र्यार्थिकल्पइतिभार ॥ अत्र
 शरवरस्वाम्यपि “अनुष्ठातृविधि यज्ञयितुमुपवाद ” इत्याह ॥ इहनिषेधग्रन्थविधियलादु-
 द्गानृपरतया पात्रिकार्यपरतयाचोपसह्यतम् ॥ “नशब्दपूर्वत्वा” दित्यनेनविधेरयाभ्यत्य
 चोक्तम् ॥ एतप्रकृतेऽपि गुणत्रियादिग्राहकग्रास्यानामवाधण्वोचित ॥ तत्र गत्यतः-
 भावादिकल्यातुभयसामग्र्यम् ॥ अत्रतुभ्यासायुक्तत्रिपयमेत्रादित्येवत्रिशेष ॥ किञ्च-
 ज्योतिष्टोमेध्रूयते “दीक्षितो न ददाति ननुहोति नपचति” इति ॥ इमेनि-
 पेधास्तत्र सप्तमाधिकरणेणचतु सूत्र ॥ तत्रसप्तय - किमय सर्वदानहोमपाकाना-
 प्रतिषेध उक्त अक्रतुयुक्ताना अभया क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानप्रतिषेध, अध
 वापर्युदासइति ॥ तत्रसूत्रत्रयेणप्रथम पक्षत्रय पूर्वपक्षतयोक्तम्, यथा (सू० १२)
 “दीक्षितस्यदानहोमपाकप्रतिषेधोऽग्निशेषात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेध स्या” दिति ॥
 नन्सामान्यनिषेधकृदस्तु ॥ अतोदानत्वाद्यग्निशेषाद्यस्तुरपार्थं यत्कृत्वर्थं यच्चातिदे-
 शाद्यभ्य तेषासर्वेषादानादीना प्रतिषेधइत्यर्थे ॥ (सू० १३) “अक्रतुयुक्तानावाधर्म
 स्यात्कृतो प्रत्यक्षशिष्टत्वा” दिति ॥ वास्तब्द पक्षग्यावतयति ॥ नसर्वदानादीनाप्रतिषेध ;
 कुत ? कृतो प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । प्रत्यक्षहिश्रुतौदानादीनाशासनमस्ति तस्मात्प्रत्यक्षरजयित्वा
 प्रतिषेध स्यात् ॥ कृतोरितिपदमभ्यमणिरनुभयग्रन्थेति कृतोर्धर्मे कृत्वर्थमुपदिष्टवाना-
 दिक कर्तव्य किन्तु पुरुषार्थमतिदिष्टचेत्येवप्रतिपिष्यतइत्यर्थे ॥ (सू० १४) “तस्य
 वाप्यानुमानिकमविशेषात्” इति ॥ अपिवा तस्यकृतोर्ध्व आनुमानिकचोदकप्राप्त तत्
 प्रतिपिष्यते । आनुमानिकहि तत्रप्रत्यक्ष प्रत्यक्षश्रुतश्चप्रतिषेध ॥ एवप्राप्ते सिद्धावमाह-
 (सू० १५) “अपितुवाक्यशेषत्वादितरपर्युदास स्यात्प्रतिषेधेविकल्पस्या”दिति ॥
 तुशब्द पूर्वपक्ष निरस्त्याऽवधारणार्थं ॥ वाक्यशेष स्यात्प्रतिषेध । अहरहर्दद्यादित्यस्य
 शेषो नदीक्षितइति ॥ एवहोमपाकग्राह्ययोरपि ॥ असत्तिपर्युदासेप्रतिषेधविकल्प स्यात्
 सचान्याप्यइत्युक्तम् । तस्मात्पर्युदासइति ॥ एवमिदंशब्दरभाप्यादिपुण्याप्यातम् ॥ अत्र
 न्यायमालायामाधव “नित्याग्निहोत्रदानादिकपुरुषार्थत्वेनयत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्ट ज्योति
 ष्टोमकालेऽपिप्राप्त यच्चातिदिष्टदानादिक तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव
 सन्निहितमितिपुमर्थस्यैवात्रनिषेध ॥ नच नित्याग्निहोत्रदानादौविधिनिषेधयो प्रवृत्त्या
 विकल्प शक्य । मित्रविपयत्वात्कृत्वर्थनिषेध क्रतुकालेतदनुष्ठानप्रारयति । पुरुषार्थस्तु
 विधि कालातरेतदनुष्ठापयति । तस्मात्पुमर्थस्यनिषेध ॥ यदिप्रतिषेधपक्षेवाप्यभेद शक्येत
 तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तक्रतुकालेऽनुष्ठयमिति पर्युदासोऽस्तु” । इत्याह ॥ अतो
 नददातीत्यादिसामान्यनिषेधेऽपि दानादिविशेषाणामेव यथातत्रनिषेध सिद्धात् सूत्रकृताच
 सप्त निर्णीतस्तथाऽस्थूलादिवाक्यै सामान्यतोनिषेधेऽपि लौकिकानामेव ससिद्धातित
 सूत्रकृताच प्रकृतैतावत्त्वादि सूत्रै सप्त निर्णीतइति शुभम् ॥ स्वान्वयितावच्छेदकेत्या

सहस्राक्षखण्डनम्

दित्युक्तनियमस्य प्रसङ्गसंबन्धे वागीकारे त्वेवमावधिकरणानि बाधेरन् ॥ तस्माद्विधेयान-
मपि सकोचादिरूपास्तथा तथोपसहाराभावेन ॥ तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयवाडे (प्र० ५
अ० १) “तृतीयब्रह्महत्याये प्रत्यगृह्णन्तस्नियं सोऽभवत्तस्माद्विधौ सस्यनादय” मिति पूर्व-
सामान्यतयानिर्यासमात्रस्याशनप्रतिषेधो यद्यपि प्रसज्यते तथापि “ब्रह्महत्यायै ह्येव गौ-
ऽशोऽखल्यपवलोहितो यो यावद्विधौ पतितस्त्यनाश्य । काममन्यस्व” स्वप्तिमवाक्येन
लोहितवर्णो यावद्विधौ निगच्छति तस्यैव निर्यासस्याशनप्रतिषेधेनान्यस्य हि गुरुरादेर्यथे-
च्छमशनाभ्यनुज्ञानचरोऽप्यतदतिस्पष्टपुनरिषेधस्योपसहार स्वान्ययितारच्छेदे त्वेत्यादिनिय-
मभगश्च ॥ अतएवात्र सायनमाध्वीयभाव्येऽपि “वृक्षादिगोत्पत्तीभूतोरसोनिर्यास ।
ब्रह्महत्याया स्वरूपत्वात्त्रिधा सस्यस्वरूपेन भोज्य भवति । अपि च पक्षतरामसि । न सर्वोपि
निर्यासो निषिद्धः किंतु लोहितार्णं यश्चच्छिद्यवृक्षप्रदेशादिगतं स्तद्वैद्यो भवति निषिद्धम् ॥
अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपकाममाश्रयमिच्छाया सत्यामशितुयोग्य” मिति व्याख्यातम् ॥
ननु नवोऽशनक्रियायामन्योन्येन तु निर्यासेऽवांन स्वाभ्ययितारच्छेदे त्वेत्यादिनियमव्यभिचार
इति चेत्तर्हि “नहि ह्या” इत्यत्रापि द्विसायामेव तस्यान्वयो ननु सत्रादिपदार्थेऽतस्मिन्नाय-
व्यभिचारस्वीकृत्य तत्समाधानाय लक्षणाप्रतिपादनादिरूपस्त्वद्भयो व्याहृत्येत ॥ अथ द्विसा-
कर्मत्वादस्मिन्नाप्यन्य इति चेदत्रापि निर्यासे सोस्तिवति सुखोनियमभग ॥ एव निषे-
धो वाहरणात्तरेष्वपि दृष्टव्यम् ॥ यच्च तुल्यहत्यादि गौरवसङ्गमित्यसमुक्तं तत्रोदाहृतयाक्य-
मपि पूर्वतरे प्रागुक्तपादपृथगतृतीयाधिकरणे (सू० ६) “शिष्टातु प्रतिषेध स्या” इत्येक-
सूत्रे विचारितम् ॥ अत्र तत्परमापवादय । प्रथमेऽधिकरणेन शब्दं पर्युदासार्थं ॥ द्विती-
यया ज्योतिष्टोमे तस्य सस्याविशेषेऽप्युच्यते “अतिरात्रे योऽग्निगृह्णाति नातिरात्रोऽग्नि-
गृह्णाती” इति ॥ तत्र नान्यापि त्वित्यत्र पर्युदासोऽन्वयवचन ॥ अतिरात्रातिरेकादि-
रात्रइत्यन्यथायोगात् । विधेर्निर्दिष्टत्वापाताच्च ॥ तर्हि “नतौ पत्नो करोती” त्वत्र न सो-
मइति वदयन्नादोऽहि वति चेन्न, स्तुत्यस्तान्कयोरिधिनियेधयो रक्त्रिपयस्त्वेन व्याहृतिताद-
वस्थ्यात् ॥ “अपरात्रोवाग्नये गोऽन्वेभ्य” इत्यत्र पश्चत्तरनियेधेन गोऽन्वेऽपि स्तुतिर्दृष्टा ॥
इदं तु योऽग्निनिषेधेन योऽग्निगृह्णाति न पुनस्तुतौ स्तुत्योऽन्वाधातस्मात्प्रतिषेध इति तृतीय पक्षोऽस्तु
गृह्णातीत्यत्र सवध ननु परस्परविरुद्धा विधिप्रतिषेधौ न संभवत उच्यते “एवमप्राप्ताप्या-
त्रप्रतिषेधोऽपि श्रिया धित्वा भविष्यति विधिरपि प्रतिषेधेनान्यायतिरस्ती” इति ॥ अतोऽग्नि-
यत्र द्विकल्पेव च न प्राप्ताप्यात् ॥ तत्र प्राप्ताप्यादेरन्यतरकल्पमादाय प्रयोग इति व्याच-
क्षते ॥ एवमपि शिष्टादित्रिपयमवशेष्यप्रतिषेधं प्रवर्त्तते तिसृष्वपि स्तिष्ठति तेन धर्म-
निरूपकवाक्यानां विषयमवशेष्यैवाऽस्त्युल्लेखनं प्रवृत्तिरुचिता ॥ पूर्वपासवंधावाधे
निर्दिष्टत्वात्तदप्राप्ताप्यात्तत्तत्तत्तत् ॥ चेदत्राविशेषात् ॥ अथापोऽद्यविषयसमर्पकत्वात्ता-
नर्पयतेत्यामिति चेदतिरात्रावश्यस्यापि तद्वत्त्वादेव सार्थक्यस्यापि नास्तुतिकल्प ॥
यदि च नातिरात्रावश्यमादापोऽद्यविषयबोधपूर्वकं तत्र प्रतिषेधात्तत्र नोऽतिरात्रावश्यस्य
विषयसमर्पणाय नोपयोगइत्युच्येत तर्ह्यस्त्युल्लेखनं वाक्यैरपि निराकाक्षबोधस्य संभवाद्भ्या-

रोपार्थं धर्मनिरूपकाणानोपयोगः ॥ अतः प्रमाणत्वाविशेषादुभयसामंजस्यं विषयभेदात्कल्प्यम् ॥ ब्रह्मणः प्रयोगासम्भवेन प्रकृतप्रद्विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ वस्तुस्वरूपे विकल्पानुपपत्तेः ॥ तस्मात्तदपि तत्रैवप्रतिकूलम् ॥ यच्च (विधेः सामान्यविधेरित्यादि उपसंहारापेक्षत्वादितिभावः) इत्यतमगादि, -तदप्येतावतैवदत्तोत्तरम् ॥ विधेरिवनिषेधस्याप्युपसंहाराणासमूलानादर्शितत्वात् ॥ किञ्च सामान्यविधेरित्यादिनोक्तविषयोऽपिनित्यतः ॥ अन्यथाऽनारभ्यश्रुतस्य “वपट्कारेणवा स्वाहाकारेणवादेवेभ्योऽन्नप्रदीयत” इति सामान्यविधेः द्रविहोमे “पृथिव्येस्वाहा अतरेक्षायस्वाहा वायवे स्वाहा” इतिश्रृणोत्तत्परतयोपसंहारेहोमातरेषु स्वाहाकारेणस्यात् अतः पृथिव्येस्वाहेत्यादर्शित्वपक्षेऽपि तयोपसंहाराभास्तत्रैवपादे दशमाधिकरणे (सू० २०-२१-२२) त्रिसूत्राद्व्याप्तिः ॥ तस्माज्जैमिनिभ्यासोक्तन्यायैरेवसद्वैदिकवाक्यानाम्यवस्थोपपत्त्यते ननु भवादृशस्ययथार्थशास्त्रार्थपरिज्ञानप्रयुक्तैकदेशिद्वित्रवचनमात्रतः ॥ एतेनेव एवचास्यूहेत्यादिकनिरस्तः ॥ दीक्षितो न ददातीत्यादाविवप्रमाणतः सकोचेच्छेदात्वाशक्यप्रचनत्वात् ॥ अन्यथाशास्त्रसिद्धः प्रतिप्रसवघटापथ्येवबुध्येत ॥ नातिरात्रादिवाक्यार्थेष्वपि नैकश्लेशोऽन्यथासूत्रकारस्तथानसिद्धात्तयेत् ॥ वैदिकवाक्यानामपि वास्तवार्थप्रकाशनायैव तस्यप्रयुक्ते ॥ निष्कलमिति तु निषेधएवसामान्यः ॥ लोकेतादृशमात्रादेरदर्शनादलौकिकमात्राबोधकस्यै “तस्यैवानुस्ये” त्यादेशिषेयवाक्यत्वात्सैनैवनिष्कलादिवाक्यानासकोचउचितः ॥ सामान्यविशेषभावस्यस्फुटतयासमानविषयतायावक्तुमशक्यत्वात् ॥ “इन्द्रोमायाभिः अशरीरः” इत्यादिवाक्यानि तु प्रागेवसम्यग्विचारितानीतिनकिञ्चिदेतत् ॥ आकारबोधकानाराक्यसहस्राणामिन्द्रोमायाभिरित्येकैवान्यथानयनस्याऽसम्भवात् व्याख्यातरीत्यातस्यापित्वदमिप्रेतार्थासमर्थकत्वाच्च ॥ विग्रहमाधिकतायास्ततोनिश्चयेप्रत्युताशरीरमित्यादयोनिषेधमाधिकशरीरादिकमेवनिषेधति नतु वास्तवमलौकिकमित्युपसंहारयताम् ॥ ज्ञेयाज्ञेयविभागेनसैवपरिकल्प्यतत्तद्वाक्यकदम्बस्यतत्तत्परत्वकल्पनेमानाभावे “इन्द्रोमायाभिः अशरीरः” मित्यादेः समानविषयताया एवसुबचत्वात् ॥ वस्तुतस्तु इन्द्रोमायाभिरितिवाक्येभेदप्रतीतिरेवमायाहतुक्तवबोधयति । मायावृत्तिवाक्यचप्रकृतिरूपमायाशक्तिकारव परस्वबोधयति । तत्रैव “देवात्मशक्तिः” “पराऽस्यशक्तिः” इत्याद्यभ्यासात् ॥ अशरीरमितिकठवाक्यचपाचभौतिकशरीरप्रतिषेधकम् । तत्रैवानुपद “तस्यैव भातावृणुतेतन्मूला” मिति स्वाभाविकालौकिकतनुबोधनादित्यादि सर्वशुद्धसिद्धप्राक् ॥ एतस्यैवेत्यत्र मात्रायाज्ज्यस्य नश्रूयते आसीन इत्यादौ गमनादेर्मायिकत्वच नैवोपतिष्ठत इतित्वदुक्तविशेषाकाक्षरत्वसम्भविः । सध्यसृष्टेरिवगमनादेर्मायामात्रत्वबोधकाधिकरणाभावात् । ज्ञेयाज्ञेयस्वरूपविभागस्य क्वचननिर्मुलताया पुरैवदर्शितत्वाच्चेतिदिक् ॥ अधिकोऽस्थूलादिवाक्यविचारः प्रहस्तवादादिपुद्गलव्य ॥ अत्रप्रहस्तवादस्थकिञ्चिदनूयते ॥ यथातत्र ‘कश्चिनु अस्थूलादिवाक्ये नञ् क्रियान्वयाभावात्पुंदासएवेति तेनसदृशग्रहणात्समो मशकनसमोनागेनोत्तुत्यतराच्चापि सार्वाकारतैवफलतातिवृथैवेयविरोधाभावाच्चित्त्यादभ्यस्तु नात्रपुंदास शक्यप्रचनः ॥ असगमित्यत्रान्वयात् । अचभुक्कमितिकप्रत्य-

सहस्राक्षखण्डनम्

यविरोधात् ॥ यथासंभवमुभयस्वीकारेण पाठविरोधाच्चेतिनपर्युदासत्वे ॥ नेद असग-
मित्यत्रसगभिन्नस्यसगसदृश्यप्रदेशद्वयस्वरूपसवधस्यसत्त्वेन तद्रूपताबोधनेऽन्यसम-
यात्स्वार्थैरुपलब्धस्यापिसंभवात्पर्युदासवाधाभावात् ॥ किंतु (स्क० ८ अ० ३ श्लो० २४)
“सर्वेनदेवासुरमर्त्यैर्यद्विद्धनखीनपबोनपुमाञ्जनु । नायगुण कर्मनसन्नचासत्रिपेधशेपोज-
यतादशेष” इत्यादिपुराणस्थोपनृहणेपुनरिपेधशेषत्वकथनाच्चदुनरोधेनाप्रसज्यप्रतिपेध-
स्यापिसंभवदुक्तिरुक्तवायुकाविरोधाभावाच्चेति ॥ नन्वेव सतिश्रुत्युक्ताणुत्वादीनामपिनि-
षेधाच्चात्रजडजीवधर्ममात्रनिषेधइतिसिद्धम् ॥ तथाचविरोध ॥ सचधर्मविरोध स्वाध्या-
भेत्स्यतीति धर्मा सोपाधिके एवपर्यवसास्यतीतिचेत्, नैतत्, ब्रह्महिष्यैकसमधि-
गम्यं तत्रच “तदेतत्तत्तत्तत्तत्तद्वैतद्वैतके ॥ आसीनोदूयजतिशयानोयातिसर्वत ॥
अगोरपीयान्महत्तोमहीयान् । विश्वतश्चक्षुः । अचक्षुष्कमधोऽत्र” मित्यादिभिर्निर्दिष्टना-
माधर्मा एकस्मिन्नैवव्याहणे प्रतिपाद्यवद्वैततत्तयैवमन्वयम् ॥ नचापवादार्थं धर्मारोप-
शक्यबदवचन, त्रिनिगमकाभावात् । अपोद्यानामविरोधेविरोधेवाविशेषाभावात्सूत्रेपुस-
विशेषनिरूपकधृतीनापरस्परविरोधधित्तत्वाप्रबोजनकत्वापाताच्च ॥ अतोविरोधपुव-
नास्ति ॥ धर्मिप्राहकमानसिद्धत्वात् । अतर्कामिवाहणे “य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिवी-
मतर” इत्यादिभिस्तत्तत् स्थितरतद्वत् स्थापकत्वयोर्वैश्वानरविद्यायाप्रादेशमात्रत्वाभि-
विमानरवयो श्रावणाच्च ॥ (अ० ९ ग० ३६) नहिविरोधतमय भगवत्परिगणित-
गुणैर्धरेऽनवगाह्यमाहात्म्येर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासवृत्तकशास्त्रकलिता-
य करणविकरणनुरवग्रहवादिनाभिवादानवसर इतिश्रीभागवतषष्ठस्कंधवाच्याच्च । लोक-
विद्वद्योरप्येकप्रपञ्चप्रसिद्धोक्तिनिमित्तत्वोपादानत्वयोरैकस्मिन्नवयवशब्देभ्युत्पद्यतेनभव-
त्वाभ्युपगमाच्च” इत्यादिवदुत्तरश्रीपुरुरोक्तमचरणैः प्रहस्तवादेप्रापिच ॥ उक्तेश्रीभागवतगद्ये
अत करणविकरणेत्यत्रात करणाश्रयेइतिकचित्पाठ । शब्दवावस्तु समष्टप्रमाणैर्दुक्ति-
मिश्रेहाधस्तादुपास्त ॥ किंचाद्यन्मतेविशेषानुवादोऽन्यर्थं तदनरातवतोऽपि पुंसु सुखे-
नास्पृहादिवान्मार्थबोधोदयेनसहसावधिवाक्यैरभ्यारोपस्यसर्वथा ‘प्रक्षालनादिपकले’ ति
न्यायप्रस्तादात् ॥ ब्रह्माकारेस्त्वभ्यारोपवाक्यवृद्धवदतिरात्रादिवान्मिति नातिरात्रवाक्यादे
प्रतिपेक्ष्यपिपयसमर्पकाणि स्युरतोनाविकल्पसिद्धिरित्यादिबहुतरशास्त्रविद्वजप्रसंग ॥ अप्रे-
युक्त कपिसयोगीनमूलइत्यादिप्रतीत्यास्वात्यताभावाधिकरणस्थस्यापिकपिसयोगादेमिध्या-
त्वस्वपरेणेनापिस्वीकृतत्वाभावात् ॥ (मिध्याह्यभाविस्थित) इत्यादिकथनतु वेधजल-
मयन । यस्तुतश्च धर्ममिधित्तिपेधवाक्यानाधिपयविभाग प्रकृतेतावत्वादिपूत्रे सदुक्तिक
सप्रमाण सिद्धातितत्त्वेतिप्रोक्तविशेषाणा स्वात्यताभावाधिकरणस्थत्वकल्पनमपि
पुष्करतल्पस्वायकत्वमित्यलम् ॥ तदेतत्सर्वमुरसिनिपायाहुर्मूले-तदन्यविचारितरमणीय-
मित्यादि ॥ अहिसेति ॥ गीतापोहशाध्यायवाक्यमिदं । अत्रहिंसासामान्याभावादरे ‘दान-
दमयशयज्ञश्चे’तितत्पूर्वश्लोकोक्ति पीड्यताऽतस्तदेकवाक्यतयावैदिकतिरिक्तहिंसाभाव
पुवतत्रायेइतिभाय ॥ स्थूलपृथ्वीमिति ॥ इदं वाक्यमस्तदेहस्यप्रयोजनकथनेमाहा-
भाष्येऽभ्युदाहृतम् ॥ तादृशानदसेति ॥ सर्वमूतोपजीव्यविभिन्नानवृद्धमूलवदस्य ॥

यच्च (स्वात्यंताभावाधिकरणस्थोमिध्ये) त्युक्तं,—उदेतपिशाचः पिशाचभापयेतिन्याये-
नतदीयानद्वैतसिद्धिगौडब्रह्मानंदकृततत्त्वचिदादिग्रंथान् कांश्चित्तात्किं प्रमांश्चानुसृत्यनिरा-
कुर्वति—ननुनिपेद्योधकैरित्यादिना ॥ सिद्धसाधनतायाहेतुमाहुः—सर्वस्येति ॥ गंध-
वत्पिपापाणादौगंधाभावभ्रमसंभवात् सर्वस्यगंधादेःस्वाश्रयपृथिव्यादिनिष्ठोभ्रमविषयो
योभावस्तत्प्रतियोगित्वमस्त्येव ॥ अर्थोत्तरतायाइति ॥ गौतमपंचलक्षण्यांपंचमाध्याय-
द्वितीयाह्निकोक्तेषु प्रतिज्ञाहान्यादिचतुर्विंशतिनिग्रहस्थानेष्वर्थोत्तरनामपष्ठनिग्रहस्थानं ॥
छक्षणंतुत्रैव (अ० ५ आ० २ सू० ७) “प्रकृतादर्यादप्रतिसंबद्धार्थमर्थोत्तर”मिति ॥
ब्रह्माहृतंचाग्रभाष्येवास्त्यानेन “नित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वादितिहेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातो-
स्तुतिप्रत्ययेकूदंतपदं पदंचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः” इत्यादितदत्रापारमार्थिकत्वरूपमि-
ध्यात्वसाधनेप्रकृतेन्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वकथनमर्थोत्तरम् ॥ श्रुतिप्रतिपादितस्येति ॥
स्वमावेष्ट्यावर्तनार्थार्थक्रियेति ॥ महतोमहीयस्त्वादिकंहि ब्रह्मणःश्रुतिप्रतिपादितम् ॥
“अतःसमुद्रागिरयश्चसर्वे” “गामाविश्यचभूतानी”त्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं सर्वनियमधारणा-
द्यर्थक्रियाकारिच प्रसिद्धमेव । तस्यास्थूलादिवाक्यैर्निपेधोऽसंभवी ॥ अर्थक्रियाश्चात्राप्र-
वक्ष्याऽनुभूताःसत्यत्वनिर्वाहिका यावदर्थक्रिया श्रेयाः ॥ तेन असंतोऽप्यर्थकारिणइति-
वाक्यात्प्रतिषिद्धानां यथाकथंचिदात्किंचिदर्थक्रियाकारित्वेऽपिनक्षतिः, मायामात्रसूत्रे
प्रकाशेऽप्येवमेवस्वीकृतम् ॥ एवंचजगतोऽपिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमर्थक्रियाकारित्वंचानुसंधेयं ॥
अबाध्यस्वरूपस्येत्यादि ॥ जगत्पारमार्थिकेनभवतीतिबाध्यत्वरूपमिध्यात्वज्ञानं पारमा-
र्थिकत्वज्ञानमंतरानसंभवति ॥ अबाध्यस्वरूपपारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं च बाध्यत्वज्ञान-
मंतरानभवतीत्यन्योन्याश्रयः ॥ विशेष्येविशेषणमिति ॥ अत्रायंसारः—(स्वात्यंताभावा-
धिकरणस्थोमिध्ये) तिस्रोकारेसोऽभावःकिंप्रमाविषयोभ्रमविषयोवा ? ॥ आद्येऽभावस्य-
वास्तववाग्मिध्यासत्ययोरेकाधिकरणवृत्तित्वमनुपपन्नमितिन्यायात् ॥ सत्याभावप्रतियो-
गिनोऽपिस्थलांतरसत्त्वापातःसर्वमिध्येतिप्रतिज्ञाहानिश्च ॥ नचरजौसर्पतदभावयोःसामा-
नाधिकरण्यदर्शनात्तन्नानुपपन्नमितिशङ्क्यम् ; रजौसर्पाभावाधिकरणत्वेऽपिसर्पनिरूपिता-
धिकरणतायास्तत्रवक्तुमशक्यत्वात् ॥ केवलायांरूपबुद्धावेककल्पितसर्पादेःसत्त्वात् ॥ रजौ
तत्सत्त्वेतुभ्रांताभ्रांतैःसर्वैरेवसप्रतीयेत ॥ एकस्यैवाधेयतावच्छेदकसंबंधादरेदक्यनिरूपण-
तयापि तयोःसामानाधिकरण्यमशक्यवचनम् ॥ द्वितीयेप्रतियोगिनःसत्त्वप्रसक्तिःपुनःसा-
मानाधिकरण्यानुपपत्त्यान्याहतिश्च ॥ शर्करायांकेनचिद्भ्रमान्माधुर्याभावेगृह्यमाणेऽपित-
स्यामाधुर्यस्यैवसत्त्वात् ॥ तदभावोऽपितस्यांचेत्यर्थः सोऽनुभूयेत ॥ अथ प्रतियोगिनो
मिध्यात्वादेवाभावस्यापि मिध्यात्वमितिचेद्भ्रस्तुनो मिध्यात्वज्ञानमभावज्ञानाधीनं अभा-
वस्य तथात्वज्ञानं चरस्तुमिध्यात्वज्ञानाधीनमित्यप्यन्योन्याश्रयः ॥ एतच्चमूलएवसम्यक्प्र-
पंचेननिराकृतं प्रागुक्तग्रंथविद्विश्वात्राधिकं दर्शितचरदिशासुखेनशक्योहमितिर्किंबहुना ॥
वस्तुतस्त्वभावस्तिरोभावाच्चतिरिक्त इति शिलानीजादौ स्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यापि-
गंधानोक्तहादेरमिध्यात्वात्त्वत्कल्पनमखिलंनिर्मूलं, तथापिपिशाचःपिशाचभापयेतिन्या-
यादभाववादमभ्युपेत्यमूलेसमाहितं ॥

सहस्राक्षे यत्तुप्रत्यक्षमित्यादि क्रियेतेत्यलमित्यतः भागपरिहरति-किंचवेदेप्रपञ्च इत्यादिना सूत्रविरुद्धस्यादित्येन ॥ अयमाव - ऋग्वेदस्याश्वलायनसाख्यायनभेदाद्वे । इदानींकृष्णशुक्लतयोच्यमानयजुषोस्त्रिचिरमैत्रायणीमानवीकाण्वीमाध्यदिनीतिभेदात्पञ्च । सामवेदस्यराणायनीकौथुमीतिद्वे । अथर्ववेदस्यैप्यलादीशौनकीतिद्वे । इत्येवसर्ववेदानां सकलनयैकादशैवशास्त्राः साप्रतप्रचलन्ति । तासुवाप्येकमपिकठरवेणजगन्मिथ्यात्वप्राहकवाक्येनोपलभ्यते । इदञ्चशास्त्रार्थनिबधे (कारिका ८८) नास्तिश्रुतिपुत्रद्वार्ता दृश्यमाना सुकुत्रचिदित्यत्रस्फुटम् ॥ अतः शकृत्कार्येण्यार्यातास्वीशावास्याशुपनिपत्सुसर्वशिष्टसम-त्तत्वादसद्विधप्रमाणभावास्तुतुक्लृप्तादशस्यष्टवाक्योपलभसभावनाऽपि ॥ यद्विचक्षापि तत्स्यात्तर्हि सूत्रतावकभाष्यादौमिथ्यात्वसाधनावसरेऽवश्यमुदाह्रियेत । तस्माच्छास्त्रात्तरी-यमपिमिथ्यात्ववाक्यसमूलनास्त्येव ॥ यत्तुसहस्राक्षे तदनेनेत्यादि उक्तत्वादित्यतमुक्ततनु पूर्वखड्गपूर्वास्तम् ॥ अविप्रतिपन्नरूपेणेत्युक्तिरप्यज्ञानात् । अभावस्यतिरोभावतावावे कारणादौस्वतिरोभावसमानाधिकरणस्यकार्यादेर्मिथ्यात्वानगीकारात् । किञ्चस्यादप्येव यद्विकठरवेणसत्यत्वबोधकानिप्रागुक्तादीनिबहूनिवाक्यानिवेदेपुनस्तु किञ्च “पुरुषएवेदं सर्वं” इत्यादीनिपर सहस्रवाक्यानिस्वैयब्रह्माभिन्नत्वाप्राहयित्वाऽद्वैतसाधयतिननुमिथ्यात्व बोधयित्वा ॥ मिथ्यासत्ययोश्चामेवोऽशक्यएववक्तुम् ॥ अतोपिसत्यत्वएवश्रुतितात्पर्यनिर्णा यते ॥ किञ्चप्रतियोगिज्ञानाभाविगताऽभावबुद्धिर्बोद्धुमत्तद्विमतमहताप्रबन्धेनमज्ज्ञाकारा-दिभिर्बहुभिरेवव्यवस्थापित ॥ एवञ्चत्वन्मतेऽस्यौल्यादिविशेषाणावास्तवानाद्याप्यसत्त्वात्ख-पुण्यादिवत्तद्गारोपस्याप्यसभवादस्थूलादिवाक्यैस्तेषानिपेधोप्यशक्यवचन ॥ शृगादिक चान्यत्रसदृशदीयत्वादिनाकल्प्यते । अतएवशशशृगनास्तीत्यादौबौद्धान्त्याभावोमज्ज्ञा पादौस्वीकृत ॥ रूपचतेनोऽवज्ञानाविर्भूतमेववायौप्रातपिध्यते तेषुरूपस्येवप्रधानादौ

यत्तु प्रत्यक्ष कापि वेदे मिथ्यात्वकथन नास्तीत्युक्त तदनेनेवनिरस्तम् ॥ अधिष्ठान-निष्ठास्यताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वपदाधत्वेन मिथ्यापदेनानुवाचपि अविप्रतिपन्नरूपेण मिथ्यात्वस्योक्तत्वात् ॥ एवञ्च विशेषानुवादास्याभावे वायी रूपस्य निपेधेपि तस्याग्यादाविव ब्रह्मणि विशेषाणां निपेधेपि प्रधानादौ तेषां सिद्ध्या मिथ्यात्वाऽसिद्धेस्तदनुवादीयुक्त ॥ इध्न्यधिकरणमपि ब्रह्मणि विशेषाधारत्वे सत्येव प्रधानादौ तदभावा बोधयितुमीष्टे-तदा-हुरधारोपापवादा-नानिप्रपञ्चप्रपञ्च्यते इति ॥ ब्रह्मनिरूपकमहावाक्यप्रकरणे विशेषनिरूपण बुद्धिसौकर्याय ॥ कश्चित् शब्दवाक्यप्रदर्शनपर लक्ष्यज्ञानसौकर्यार्थम् ॥ उपासनाया प्रकरणेतु तदस्मिन्मिति किञ्च श्रुतिपुत्र विशेषनिरूपणमावे निर्विशेषशक्यानां लौकिकविशेषनिपेधपरत्व स्यादपि सति लौकिकावशेषत्रयसमूलत्वे ॥ सतिपुत्र श्रुतिपुत्र तन्निरूपणे नैवभवितुशक्यं ॥ प्रलासन्नप्रतियोगिनि विहायाऽप्रत्यक्षप्रतियोगिनिपेधे न्यायविरोधात् ॥ अन्यथा नतत्रया इत्यनेनापि लौकिकत्वादेरेवनिपेध स्यादधरयानित्यादिनातु पारमाधिकरथादिप्रतिपाद्येत ॥ ‘मायामात्रवि तिसृषु श्रुतिविरुद्ध्यात् ॥ तादृशस्यवलेन कथञ्चित्, शुचर्थस्या यथाकरणेन इहापि प्रहनेतावत्प्रामाण्यवलेन शुचार्थाऽन्यथाक्रियतलभम् ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

विशेषाणामभिध्यात्वेत्यद्वैतहानिरपसिद्धातश्च ॥ अन्तरहाविवाहस्यायावृत्तयेव्यास्यतस्वी-
 फारेत्तर्षवान्यसामञ्जस्य ॥ प्रधानादिकार्यगतविशेषाणामेवग्रहण्यस्थूलविवाहस्य प्रतिषेध
 इतितुक्तम् ॥ एवञ्चप्रधानाद्यवृत्तिविशेषानुवादकानि “आसीनोद्वयज्जी” त्यादीनिनिषेध
 विषयातिरिक्तविषयकाणितत्तदलौकिकविशेषानेवपरस्मिन्नुपसहरन्तीतिरिपरभाविह-
 नितानिदृष्टानविज्ञावनीयानि ॥ इक्षत्यधिकरणत्वान्दशब्देनप्रधानपरिग्रहे “तदेक्षत,
 सइक्षत, सइक्षत्चे” इत्यादिश्रुत्युक्तमीक्षणप्रधानेप्रधानगुणोपहितगौणेचप्रमाणपुर-
 सरप्रतिषिध्यग्रहण्येवतत्सिद्धातयतीतिचेतनस्यग्रहणपुनराहाराश्रोतविशेषा स्वाभाविकाइति
 तत्रसिद्धयति, ननुनिर्विशेषत्वम् । तथासत्यन्वयतद्विरसनपुर सरपरस्मिन्नेवतत्स्थापनेप्रक्षालना
 दीतिन्यायेनानोचितस्यानपायात् ॥ इक्षतिसूत्रेसोऽप्यर्थावृत्ताप्यसमत्तइतिशास्त्रार्थ-
 निबधादितोऽवसीयते ॥ अणुभाज्यस्थमुरयत्यारयानमनुसृत्य बाहुर्मूले-इक्षत्याधिक-
 रणत्वित्यादि ॥ एतेनपुन्यचेत्यादिप्रपञ्चत इतीत्यंतमप्राप्तम् ॥ यद्य (ग्रहणिविशेषाधारत्वे
 सत्येवप्रधानादौतदभाज्योपधमिनुमीष्ट इत्युक्तं, तनु युक्तम् । परतुग्रहण्यपिबिशेषाणा
 मित्यारवकल्पनेतत्तत्सगच्छते, एकत्रारोपितविशेषाणासत्त्वेततोन्म्यत्रेपानिषेदुमनाज्य-
 त्यात् ॥ आरोपाधारत्वस्यप्रधानादौयत्रकुत्रापिबधकथचित्सभयात् । ईक्षित्वादीनाप्रधा-
 नादौ निषेधेनग्रहण्यपिमित्यारत्वेनबाह्यवतयाज्यवित्तमानानामारोपायोगात् । अंततो-
 गत्वा निरसनीयतयाप्रधानादौप्रतिषेधपूर्वकग्रहण्येवतत्स्थापनार्थमभिकरणनिर्माणप्रयासेप्र-
 योजनाभावाच्च ॥ अभ्यारोपापवादौतुप्रागेवमुद्रसौ । श्रुतिपुर्व्वसामान्यतयाधर्मनिषेधस्यत-
 त्सत्रैवानुपद लोकामसिद्धधर्मविशेषनिरूपणस्वचसर्वत्रोपनिषत्सुप्रायेणवर्शनेनसूत्राऽपि
 प्रवृत्तैवावत्त्वसूत्रेतथाकथनेचप्रागभ्यारोपस्ततोऽपवादइतिपरपक्षस्यसुतरामसिद्धेरितिदिक् ॥
 यत्रान्ननिरूपकेसावितदयमित्यतः, तत्र, एकत्रैकस्यान्यत्रान्यस्यप्रयोजनस्यमनसैवकल्पनेऽ-
 प्रामाणिकगौरवानपायात् । तथाकल्पनानाप्रवृत्तगादादिपुसुपुनिराकृतत्वाच्च ॥ तथाहितत्रा-
 रमपुत्रसर्वैवेदातानाग्रहैकपरत्वग्रहण्यस्यशब्दैकगम्यरन्ध्रस्यासाभिप्रेततनुपत्त्योच्यते “एव
 सत्युपाधिपक्षस्तदास्याद्यदिश्रुतिरुपोद्गलयेत् । तदेवतावदसभवि । यस्माप्रतोवाचइतिश्रुतौ
 नवाद्यात्राप्रार्थयमुच्यते । किंतुलौकिकयागप्राप्यत्व मन सहभागोक्ते । वेदस्यापौरुषेयत्वे
 ईश्वरनि श्वासत्त्वेवामन सहभागमात्रात् । “दूतीरिवत्वमनसोऽसी” तिभुत्यालौकिकयाच
 एवतथाकथनात् ॥ “अनूतवैवाचावदति । अनूतमनसाच्ययती” त्यादायपि तथादर्शनात्
 भनिरुक्तश्रुतिविरोधाच्च ॥ इदमित्यतयाकथितसन्निरुक्तपदार्थत्वेन तद्विज्ञस्यानिरुक्तत्वा-
 त्संबन्धाऽनुक्तवस्यतेनैरनिरासात् ॥ अतो नवाह्नवृत्तिश्रुत्यात्तदुपोद्गहनम् ॥ किञ्च लौकिक-
 वाचोऽप्राप्यैरनिरुक्तेश्रुतयोऽपिस्वशाक्त्यनुसारेणैवदक्षीत्योपनिषदत्तमेवसमतभवति, नतु
 तथा, अग्रहणपरत्वापादकत्वात् ॥ उक्तश्रुत्योर्विवादकवलित्वेनबाधकयुक्त्यपरविनातद
 योनिश्चयेताम्यामन्यासाश्रुतीनतात्परांतरस्याशक्यचनत्वात् ॥ नचतौल्यमितिवाच्य,
 एवचतुत्तैर्गुण्यात् । नचसर्वपादैर्दिकशब्दानाग्रहवाचकत्वाभावात् वाच्येदशकेरनगीकाराच्च
 नचतुर्दैर्गुण्यमितिशङ्क्य, अग्रऽधर्मशिलाविचारे उपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ वाच्येतेक-
 र्वैपाकरणसिद्धातसिद्धत्वाच्च ॥ एवसर्वैश्रुत्यविरोधाच्च ॥ अतएवसत्यज्ञानमित्यत्रलक्षणाप्य-

नुपपन्नैव, प्रमाणाभावात् । वाक्येनयावद्यावत्यज्ञानाभावात्तद्व्यावृत्तब्रह्मणोपिज्ञानाभावे
 वाक्यस्यावोधकताप्रसक्तेश्च ॥ लक्ष्यत्वस्यवाच्यत्वव्याप्तत्वेनप्रत्युतवाच्यत्वस्यापरिहार्य-
 त्वाच्च ॥ ननुलक्ष्यत्वग्राह्यत्वयोनव्याप्तिः ॥ हेतोरुपहितत्वात् । लक्ष्यत्वेसधर्मकत्वस्यो-
 पाधित्वादितिचेत्-न, तस्यतल्लक्षणानाकातत्वेनप्रकृतेउपाधित्वस्याशक्यवचनत्वात् ॥
 नच शुद्धेब्रह्मणिलक्ष्यत्वसधर्मकत्वयो साहचर्याभावादस्त्युपाधिलक्षणाकातत्वमितिवाच्य,
 साहचर्याभावस्याभ्युपगमैकशरणत्वेनप्रतिवाचनादरणीयत्वात् । अतस्तेनैरसधर्मकत्वस्या-
 नुमानसम्भवात् । तत सिद्धेतसिस्तेनचवाच्यत्वेसत्यज्ञानादिपदानातात्पर्यानुपपत्त्यभावा-
 ल्लक्षणायावीजाभावेनाशक्यवचनत्वात् । लक्षणायावाशक्यसबध् रूपत्वेनद्विनिष्ठत्वाद्भाष-
 ण्याघट्टकव्या प्रभावाच्च ॥ नचोक्तहेतोरप्रयोजकत्वशक्य, व्याप्ते सर्वजनीनत्वात् । यदपि
 किञ्चश्रुतिप्रित्यादि न्यायविरोधादित्यततदपितुच्छम् । विश्वतश्चक्षुष्वासीनदूरगजनादेर्लोका-
 प्रसिद्धतयाविशेषद्वैविध्यसमूलतासशयस्यानौचित्यात् । ततएवनिपेधेषुसामान्यनिपेधेन
 विधिपुविशेषविधानेनचभिन्नविषयतया निपेधानाप्रसिद्धविषयनिपेधकताया प्रागेवव्यवस्था
 पितत्वाच्च (प्रत्यासन्नप्रतियोगिनिविहायाऽप्रत्यासन्नप्रतियोगिनिपेधेन्यायविरोधा) दित्यु-
 किस्तुसुतरामसगत ॥ तथासतिप्रधानस्यतत्कारणत्वादेश्चाश्रौतताया केवलानुमानिक-
 ताया स्मार्ततायाश्चानेकप्रसूत्रेषुकथनेनश्रुत्यथविचारशास्त्रेऽप्रत्यासन्नस्यतत्त्वनिपेधैर्ज्ञेत्यादि-
 बहुतराधिकरणेष्वसगत स्यात् । किन्तु श्रुत्युक्ततेजोऽवब्रलक्षणाऽज्ञायाभन्यस्यस्यकस्यचि-
 द्वाश्रुत्युक्तस्यनिपेधस्तैपुकल्प्यता प्रत्यासन्नत्वात् । किञ्च “नहिस्यात्सर्वाभूतानी” त्यत्रा-
 पिश्रुत्युक्ततयाप्रत्यासन्नस्याग्नीषोमीयादेरेवहननस्यनिपेधोवक्तव्य । नतुलौकिकपशूना
 रागप्राप्तहननस्य अप्रत्यासन्नत्वात् ॥ तर्ह्यस्तुमायिकत्वस्योपाधित्वमितिचेत्,—ओमिति
 मूम । परसत्यज्ञानादिपदलक्ष्यत्ववुतोऽवगत ? ॥ नश्रुते, अप्रसिद्धत्वात् । नापिश्रुता
 र्थापत्ते, परिहृतत्वात् । नाप्यन्यत, लौकिकानामग्रहधर्मविचारेअप्रामाण्यात् अलौ-
 किकानामभावाच्च ॥ अतउक्तवाक्येलक्षणानुपपन्नैवेतिदिक्” इत्यादि ॥ एवमुपासना-
 प्रकरणेषुविशेषाणामुपासनाद्यर्थत्वेपितेषामवास्तवत्वश्रुत्यनभिप्रेतमेवेति प्रहस्तवादभाष्य-
 प्रकाशादिपुर्विहारेणनिर्णीतमस्माभिरपिदिक्षात्रणप्रागप्रदर्शितम् ॥ एवचश्रौतपश्चालंभन
 मेवप्रतिपिध्ययथाकामलौकिकपशुहननमभ्यनुज्ञातमतव्यभवतीतिमहानेवोपलब्ध ॥ नच
 विधिवाक्यवैयर्थ्यापाताद्वैवमितिवाच्यम् ॥ तर्ह्यप्रापितद्वैयर्थ्यापातात्तथावक्तुमशक्यमि-
 त्यापत्ते ॥ अत्रविधीनामध्यारोपाथमनुवादकत्वेत्त्वग्नीषोमीयालभनादिविधयोपिनर्हिस्त्या-
 दित्यस्य प्रतिपेध्यप्रियसमर्पका प्रसज्जनाथमनुवादकाभविष्यति । एवं “नब्राह्मणहन्यात् ।
 नसुरापिबेत्” इत्यादावपि “ब्राह्मणोब्राह्मणमालभेत” इतिविहितहननस्यैवसौत्रामणीसुरा-
 ग्रहादरपचप्रत्यासन्नत्वात्प्रतिपेधमन्यताभवान् ॥ लोकविद्यमानानामाह्मणानाद्वपादिनाह-
 ननलौकिकसुरायापरागतायथाकामनानधत्वाच्छ्रद्धादभ्यनुज्ञानात् ॥ अनयादिशाऽन्यदपि
 वृषणसहस्रमूढम् ॥ यत्तुअन्यथानतरेत्यादिअन्यथाकियेतत्त्वमुक्त,—तत्तु श्रुतिसूत्रार्थाज्ञा-
 नान् ॥ तदतत्स्फुटयितुमायामात्रसूत्रभाष्यस्याशकचिदक्षरशोऽधेतश्चानुसदति तत्रमूम
 इत्यादिना ॥ अपमानाय—इददिवास्वतुहदारण्यकेषाध्यायेज्योतिर्ग्राहणाप्यतृतीयमाहणे

सहस्राक्षलण्डनम्

(पृष्ठ ७५०) “तस्यवाणस्यपुण्यसद्वेष्टवस्थानेभ्यतद्वचपरलोकस्थानं च संध्यं नृतीयं
 स्यमस्थानंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलोकस्थानंचे” त्रुपक्रम्य “नत-
 ग्रथानरथयोगानपंधानोभवंत्यथरथान् रथयोगान्पथःसृजत” इत्यादिपठ्यते ॥ एतच्चतुर्ल-
 ध्ण्यां नृतीयस्यद्वितीयपादारंभेसूत्रे (१) “संध्येसृष्टिराहहि” इत्यादिचतुःसूत्र्याविचा-
 रितं ॥ तत्रस्वमेपरलोकस्थानामेतलोकस्थानांचोभयेपाददर्शनसंभवात्संधौभवायेनसंध्य-
 त्वम् ॥ तत्रसृष्टेर्वास्तस्यंसूत्रद्वयेनपूर्वपक्षीकृतमायामात्रादिसूत्रद्वयेनतस्याःकेवलमायि-
 कत्वमेवनिर्धारितं ॥ एवंसति अन्ययानतत्रेत्यादिना यदापादितं तदिष्टापत्तितया स्वीक्रि-
 यते । नतग्रथाइत्यादिनाहिलौकिकावास्तवा रथादयएवस्वमेप्रतिविध्यते तेषामेवशीघ्रोप-
 स्थितिकत्वात् ॥ महितत्रेत्यनेनपरामृष्टेस्वमेस्वामिकानानिपेधःशक्योवक्तुं । वदतोभ्याघात
 पातात् ॥ अतएवसंध्यासूत्रेध्रीमन्नाप्यकारचरणीः “नचेयमेवसृष्टिस्तत्रदृश्यते । नतग्रथा-
 इत्यादिनानिपेधात्” इतिस्यष्टमुक्तम् । अग्रेपित्तवांनुभान्यानांनिपेधोभ्यालयासुदृश्यते ॥
 तस्मादस्मन्मतमनुष्णोत्तरमायितं ॥ ननुप्रत्यासन्नानांस्वामिकानानिपेधेसत्येवतेषामिप्यात्वं
 सिध्येत् । लौकिकानानिपेधेतुसृज्यमानानांपारमार्थिकत्वंवाह्यसृष्टाविवतनापद्यते । मायि-
 कत्वगमकाभावात् । तथाचसूत्रविरोधइतिचेन्मेवम् ॥ स्वामिकानांप्रतिपेधप्रतियोगित्वे-
 तत्पक्षेतेषामाधिकत्वफलेनचसूत्रकाराभिप्रेतेसतिमायामात्रंतुनिपेधादित्येवसूत्रयेत् । लाघ-
 वात्सृष्टधुस्यनुग्रहाच्च ॥ ननुगुरुतराश्रुतहेत्वंतरपक्षेतमनुधायेत् ॥ हेतूकरोतितुनिपेधं
 विहायकात्स्न्येनानिमिष्यकत्वरूपत्वं, तस्मात्प्रतया ॥ नन्वेवमपिश्रुतोसृष्टिकथनादविशे-
 पाद्वाह्यप्रपंचवत्सत्यत्वंकुतोनापद्येतैतितेन्न ॥ वैदिकैःश्रुत्यक्षरलभ्यस्यैवमुल्लापयामंतन्य-
 त्वात् ॥ अत्रहिश्रुतौसृष्टिरेवकेवलोच्यते । नतुतेषां सत्यत्वंद्रष्टात्मकत्वंवा ॥ प्रपंचस्यतु
 श्वेतकेतुविपायां “सत्तेजोऽसृजत” इत्यादिनास्यष्टंसृष्टिमुक्त्वा “एतदात्म्यमिदंसर्वतत्सत्सं”
 इति तैत्तिरीयद्रष्टावहयाम् “इदंसर्वमसृजत” इतिसृष्टिमुक्त्वा “तदात्मानं स्वयम-
 सृज्यते । यदिदंकिंचतत्सत्यमित्याचक्षते” इति । एवमादिपुनरात्मकत्वंसत्यत्वंचानुपद-
 कनटकल्पितैःसामाजिकानामिबमहामायावित्वाग्नगवताकल्पितैर्मार्गिकैरेवजीवस्यविहारो-
 पपत्तेः । तथाचार्य (ख० ३ पा० सू० ३) “आयामात्रंतुकात्स्न्येनानिमिष्यकत्वस-
 पत्वा” दितिसिद्धांतसूत्रस्यार्थः ॥ भगवतोभ्यामोहिकाशक्तिर्मायाप्रथमस्त्वैवादिपुमाया
 चतदुपाश्रयायसंमोहितोजीवइत्याद्युक्तेः ॥ संध्येसृज्यमानंसर्वमायामात्रंमायैकोपा-
 दानक तदात्मकं ॥ मात्रपदद्वयादिनिर्माणेकाष्टलोहादेस्तत्रज्ञियतोपादानस्यव्यावृत्तिः ॥
 अत्रहेतुः ॥ कात्स्न्येनानिमिष्यकत्वरूपत्वादिति ॥ वास्तवप्रपंचरस्तूनांस्वरूपाभिव्यक्तौ
 कात्स्न्यं हिदेश-कालोक्पियसनिपिरिद्रियन्यापारोबाधाभावश्चेतिबोध्यम् । स्वात्मिकवस्तूनां
 तुतथात्वाभावादित्यर्थः ॥ तथाहि नात्रदेशकालयोर्निग्रहः ॥ अल्पकालेबहुकालस्यदूर-
 देशस्यस्यचानुभवात् ॥ ज्योतिःशास्त्रोक्तत्तद्देशनियतदिनमानरात्रिमानाद्यभावात् ॥
 नापिपियसंनिधिः । अतिस्यूनांकिरिगिरिसरित्सत्पिप्रभृतीनांशरीरात्मनस्तानुपपत्तेः ॥
 नार्पीक्षितन्यापाटः, पंचपञ्चधिरादेरपिपानवदर्शनश्रवणाद्यनुभवात् ॥ जागरोत्तरंवाधश्च-

स्पष्टएवतत्रैव “सयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवती” ति श्रुतेश्च ॥ तस्माद्वैद्वजालिकं, सर्गादिवन्मायिकं ॥ ननु तथापि श्रुतेरत्रैवमेवामिप्रायः कथं ज्ञेय इति चेत्, उच्यते-तत्रैव “उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्” एवमादाविवशब्दभ्यासात्ख्यादिवस्तूनां मोदजनक्षणादिक्रियाणां च प्रतीतिमात्रत्वमवास्तवत्वं च गम्यते ॥ इवशब्दोऽत्र संभावनार्थः जुगोपगोरूपधरामिवोर्वाम् । ‘लिपतीव तमोऽगानी’ त्यादिवत् ॥ किंच “तावाभस्यैताहिता-नामनाड्य” इति नाडीविशेषानुपक्रम्य ब्रुव्यते ॥ “अथ यत्रैनं प्रतीवजिनं तीवहस्तीवविच्छाययति गर्त्तमिव पतति ॥ यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तद्वा विद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमे-वेदः सर्वोऽस्तीति मन्यते सोऽस्य परमोलोक” इत्यादि ॥ अत्र भविष्यमान्यत इति मध्यमणिबहु भयत्रस्मादिकस्य दुःस्वस्य सुप्रस्य च दर्शने पूर्वापरवाक्योक्तसंबध्यते तेन माया हेतु-कथं प्रतीतिमात्रत्वं च स्फुटमेव सिद्धं ॥ परं देहलीदीपवदुभयत्र व्याख्याशरणः संविग्ध इति त-मनुक्त्वा तस्यापि निर्णायकतात्पर्येनानभिभ्यक्तस्वरूपत्वमेव हेतुतयोक्तं ॥ देवताशादिकंतु-तत्रापि सत्यमिति तु महाभारतादिप्रमाणपुरःसरं दर्शितं प्राक् ॥ तस्मान्नैतत्सूत्रबलाच्छ्रुतिरन्यथा नीयते किंतु श्रुतेर्गूढार्थ एव स देहवारणायात्र सूत्रकृतोच्यते । तव तु सर्वमायिकं सूत्रकृता तु-स्त्वमस्यैव दत्तयावसाध्यते ननु बाह्यप्रपञ्चस्य तत्त्ववत्त्वविरोधः स्पष्ट एव ॥ एवं सविशेषनि-र्विशेषश्रुतीनामपि गूढार्थः सर्वसंवेदापाकरणपूर्वकं प्रकृतैतावत्वादि सूत्रनिर्णीत इति तत्रापि न-सूत्रबलाच्छ्रुतयोऽन्यथानीयंते सूत्रार्थास्तु सक्षेपतः प्रकाशिताः पुरैव ॥ तस्मादस्माकं न कोपि-श्रुतिस्त्विति न्यायविरोधगंधोत्सकलं मंगलं नः ॥

इति पंचमः श्लोकः ॥

अग्रे च विष्णो जीवगकर्तृतादियदि न प्राप्तमित्यादि न श्लोकेन जीवसंब-धियत्कलादिकंतदेव निष्कलमित्यादि वाक्यैर्निषिध्यत इति हि तदभ्यु-पगमस्तत्र तावत्सप्रष्टव्यः जीवमतंगतृत्वादिकं ईश्वरे न प्राप्तं वा प्राप्तं ? ॥ नाद्यः, प्राप्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् प्रतिषेधपचनसंभवति ॥ यदि जीवस्य “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे” त्यादिवाक्यैरभेदबोधनाज्जीवगतकर्तृत्वं प्राप्तं तदा तस्य निषेधो नुपपन्नः विशिष्टतद्वाचानुद्धेस्तदभाववत्ताबुद्धिप्र-बंधरूपादित्यादिदोषा उद्भाविताः ॥ अत्रोच्यते-“एतस्यैवानंदस्यान्या-निभूतानि मात्रा मुपजीवंति ॥ आसीनो दूरं व्रजती” तिवान्मथ पर्यालो-चनया “निष्कल” मित्यादि निषेधवाक्यानां सामान्याभावबोधका-नामप्युपसंहारेणाविशेषाभावबोधकत्वमिति पूर्वमुक्तं तत्र विशेषाभाव-स्यापि विशेषनिषेधरूपस्य तत्प्राप्ति सापेक्षत्वाद्विशेषप्राप्तिरपेक्षितेति चे-दित्यं कार्ययोः कारणयोरभेदात् कार्ययोजं जीवयोर्धर्मा अपि कारणे स्यु-रित्यापाततः कार्यधर्माणां लोकिक्यादीनां कारणे प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रियते ॥ न च कार्यकारणयोरभेदे कार्यगतधर्माणां कारणे सत्त्वात्तन्नि-षेधो न संभवति पूर्वोक्तप्रतिषेधप्रतिबंधरूपावानुसंधादिति वाच्यं;

सत्यमस्यमेदस्तथापिकार्यकारणभावकृतोमेदोपिभगवद्विहारार्थजातः
स्वीक्रियते, अन्यधेदंकारणमिदंकार्यमिति व्यवहारो न स्यात् ॥ वैल-
क्षण्यविनातादृशव्यवहारासंभवात् ॥ यथा घटगतकुतुग्रीवादिमत्त्व-
जलाहरणोपयोगित्वादीनां मृदिनिषेधस्तथालौकिकधर्माणां ब्रह्मण्यपि
निषेधे नकोपिविरोधः ॥ तद्वत्तायुद्धेस्तदभाववत्ताबुद्धिप्रतिबंधकत्वं
तदुक्तं तदपि न संभवति ॥ भूतलादवेकत्रघटादिनिश्चयेऽपि तद्विघ-
न्यलेतदभावबुद्धिर्जायतएव ॥ एवं पर्यंतत्त्वसामानाधिकरण्येन वक्षि-
प्तानिश्चयस्तत्वेपि तत्सामानाधिकरण्येन तदभाववत्ताबुद्धेरुत्पादस्य-
दृष्टत्वात्तादृशप्रतिबंधप्रतिबंधकभावः संभवति किंतु तद्वर्मपर्याप्ता-
वच्छेदकता रुचिशेष्यतानिरूपिततद्वर्मव्यापकप्रकारीभूतपदार्थप्रति-
योगिकतत्संबंधायच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतातालानिश्चयस्तद्वर्मा-
वच्छिन्नतत्संबंधायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपिततद्व-
र्मावच्छिन्नविशेष्यताशालियुद्धिप्रति प्रतिबंधकः सचनप्रकृतेस्तीति ॥
केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यारोपोभावप्रत्ययहेतुः ॥
अतएव संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावएव संसर्गाभावउच्यते ।
तथाच जीवब्रह्मणोरमेदेजीवगतधर्माणां ब्रह्मणि प्राप्तिरूपारोपोऽभाव-
रूपनिषेधोपयोग्येवेति न काचिवनुपपत्तिरित्याहुः ॥ यत्तु (अन्यथानेति
नेतीति यान्यैलौकिकजगतस्तत्र निषेधेयतोवा इत्यादिवा न्यैरानंदमय-
स्वजगतः स्वीकारस्तत्र त्वन्प्रतेस्या) दित्यादिप्रलपितं, तदपि परमता-
वान्मूलकत्वात्तुच्छं, नहिनेतिनेतीति वाक्यैलौकिकजगतो निषेध-
परैरभ्युपगतस्तथा हि यद्वद्वारण्यक्रेमूर्तामूर्तब्राह्मणे “देवावब्रह्मणोरूपे”
इत्युपक्रम्याधिदेवताध्यात्ममेदेन द्वेधापंचभूतान्युक्त्वा “अथातआ-
वेशोनेतिनेती” तिनिषेधमाह—तत्र किं द्वौ नञौ प्रकृतमधैगमयतइति
स्थापनमात्रं द्वयोः क्रियते किंवा वीप्सया सर्वपूर्वोक्तं निषेधति उत रूप-
द्वयमेव निषेधति अथवा पूर्वप्रतिषेधोभूतराशिनिषेधति द्वितीयोवा-
सनाराशिर्भूत्यादिशंकायां श्रुतिः स्वयमेव विवृणोति— “नह्यस्मादि-
तिनेत्यन्यत्परमस्ती”ति ॥ अत्र व्याख्येयेवान्ये अथशब्दः प्रकृत-
मेदकः । अतइतिहेतोपंचमील्यल्लोपेवा उक्तं रूपद्वयं हेतुल्लस्य आदेशः ।
ताभ्यांकार्याभ्यांरूपाभ्यांजाप्यस्य ब्रह्मण उपदेशः ॥ नेतिनेतीति पूर्वइति-
शब्दप्रकारवाची । तथाच समवायित्वा ब्रह्मपंचभूतानि भवति इति न
एव प्रकारकनेत्यर्थः ॥ तदेतद्व्याख्यानेन साधयति न ह्येतस्मादित्यनेन
न भवत्येव ब्रह्मतादृशं ॥ ह्युक्तोयमर्थः । युक्तत्वे हेतुः—एतस्मादिति ।

यत एतस्माज्जातंतत् ॥ नहिकार्यकारणयोरेक प्रकारःसंभवति अतो-
व्याख्यानात्प्रथमेनेनेतीत्यनेनप्रकारनिपेधोपसंहारः ॥ द्वितीयनेतीति-
व्याख्याति— अन्यत्परमस्तीतिभिन्नप्रकारत्वेपिनतुसमवायित्वमात्रं
कित्वन्यत्परमस्ति ॥ तथाच द्वितीयेननेतीत्यनेन एतावत्तानिपेधोप-
संहारः ॥ तथाचात्रनसर्चनिपेधोनापिरूपद्वयनिपेधः यदिसर्वस्यैव-
जगतोनिपेधः स्यात्तदाव्युत्पादनपूर्वकप्रतिपादनंध्यर्थंस्यात् ॥ अतः
प्रकारैतावत्तयोरेवनिपेधः ॥ एवचनेतिनेतीतिवाच्यैर्जगतोनिपेधे
यतो वाइत्यादिना आनन्दमयस्यजगतःस्वीकारापत्तिरित्यादिप्रलापस्य
कोऽघसरः ॥

सहस्राक्षेविष्णौजीवगकर्तृत्वादीतिपष्ठलोकमिदानीमुक्तन्यायमित्यादिनासर्वात्मनेतीत्यं-
तेनव्याख्यानेनसहित ॥ अग्रेचविष्णावित्यादिना अवसरएवनास्तीत्यनेन खड्गयिष्यंतः
प्रथम इदानीमित्यादितन्याभावरहस्यवभागरिहरति—अग्रेचेत्यादिनाकोवसरइत्यनेन ॥
अत्रेदंशेय—प्रथममस्मदनुवादोऽस्मिन्भूताज्ञानात् अस्माभिर्ज्ञेयसबधिकलायानिष्कलवाक्ये-
नप्रतिपेधस्यागीकारेपिजीवसबधिगनृत्वस्यामीनपदेन प्रतिपेधोऽस्तीकियते ॥ कित्वासम-
वृत्तजनयोर्युगपदेकस्मिन्निबद्धयोरपिचित्रशक्तिमत्यलौकिकेब्रह्मणिसदासरवमात्रतेनक-
ठवाक्येनबोध्यते ॥ जडस्यधिकलातुस्वाधारेन्यूनत्वापादिका ॥ काष्ठपाषाणादे कस्मि-
ंश्चिदशेषपृथग्भूतेऽवयविनितावदशान्यूनतादर्शनात् ॥ नतथाब्रह्मणिबहुशोऽप्रमेयन्योन्या-
भावात् ॥ अतएवसूत्रकृताद्वितीयस्यप्रथमेकार्यकारणभावविचारे (सू. २६) “कृत्स्न-
प्रसक्तिर्निरवयवरशब्दकोपोवा” इतिपरिणामवादे “निष्कलनित्किंय, दि-योद्यमूर्त”
इत्यादिरूपस्यैवशब्दस्यकोपमप्याशक्य (सू. २७।२८) “श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् ॥
आरमनिचैवविचित्राश्चाहि” इतिवेदैकवेद्यत्वाद्विचित्रशक्तित्वाच्चब्रह्मण समाहित ॥
तेनशब्दबोधोधितविभागादिकनमिष्कलमित्यादिनिपेधस्यविषय अपितु, लोकेजडादिपुष्टमेव
तत्तत्स्यविषयइतिसिध्यति ॥ तस्मादस्माकमसमतमनूयते ॥ अतोजीववत्कर्तृत्वपरस्परनिर-
स्यतइत्यत्र “नतस्यकार्यं”मित्याहुदाहार्यं ॥ यच्चतत्रतत्त्वित्यादिनिपेधासंभवादित्यतः,
तत्र अग्राप्तस्यापितात्रप्रतिपेधादृश्यते ॥ यथा “नष्टयिष्यामग्निश्चेतन्योनात्तरिसेनदिवि”
इत्यादयः ॥ अतएवजैमिनिनाप्रथमस्यद्वितीये (सू. ५) अभाशिप्रतिपेधमुक्त्वा (सू.
१८) “अत्ययोर्यथोक्त” इत्यप्रसक्तप्रतिपेध स्वीकृत ॥ अत्ययोरभाशिप्रतिपेधानित्य-
सयोगयोरित्यत्र ॥ स्पष्टचेदत्रशाबरभाष्ये—“असतिप्रसंगेप्रतिपेधोऽनित्यानुवाद” इति ॥
अथसिद्धातरित्यादेवादीनामपिच्यसेनकर्माधिकारस्य (अ० १ पा० ३ सू० २६) “तदु-
पर्यपी”त्यादिनास्वीकारात् तेषाप्राप्तस्यचयनस्यायप्रतिपेधइत्यस्मदाचार्यकृतपूर्वमीमासा-
भाष्यानुरोधादुच्येत तदापिप्रकृतेनदोषः, प्राप्ते सत्त्वात् ॥ तथाहिलोकेऽवगतसामर्थ्यं
शब्दोवेदेपिबोधकइतिभट्टवार्तिकानुसरणेलोकेगृहीतशक्तिकानामेवशब्दानावेदेप्यर्थबोध-
जनकत्वदर्शनेननिपेधाभावेसतिवेदेनबोध्यमानपरस्यकर्तृत्वादिकमपिबस्त्वतरसमवधान-

सहस्राक्षखण्डनम्

सापेक्षपरिच्छिन्नमेवावधार्यत जीवेतथैवदर्शनात् ॥ अतःप्रज्ञानामेवजडजीवधर्माणां-
 लौकिकार्यसंभयच्छक्तिकानेवशब्दानुचार्यप्रतिपेधः "अस्थूलमनशु नतस्यकार्यं" इत्यादि-
 वाक्यतः ॥ तेनालौकिकानामप्रतिपिष्यमानानांसर्वकर्तृत्वविश्वतश्चक्षुष्मात्यणीयस्त्यातिमही-
 यस्तरादीनांनदानिः ॥ प्रसक्तहिप्रतिपिष्यतइतिन्यायेप्रसक्तंप्रसज्जनाईमिहमंनूपाकारादयो-
 व्याचक्षते ॥ ननु सर्वैखल्वित्यादिवान्यैरभेदस्याबोधनेनजडजीवधर्माअपिब्रह्मधर्माब्रह्म-
 रूपाएव ॥ अतोविशिष्टतद्वत्तापुदेखदभाववत्तापुदिप्रतियंभक्त्यात्कथंनिपेधइतिचेत्-
 सत्यं; कार्यधर्माअपि ब्रह्मधर्माएवपुण्यादिगंधाद्वक्त्रगंधाः ॥ स्पष्टंवेदं (४०० २ पा० ३ सू०
 ४१) "पराचुतच्छ्रुतेः" इत्यधिकरणेब्रह्मगतकर्तृत्वस्यांशएवजीवेऽनुवृत्तइति तथापिब्रह्मा-
 साधारणधर्माअपरिच्छिन्नानिरस्तसाम्यातिशयाजडजीवयोर्नसंतीति तेषामसाधारण्यस्या-
 पनायलौकिकानांप्रतिपेधःसंगतः ॥ सचब्रह्मधर्मेपुतावन्मात्रत्वंनिराकर्तुमेवप्रवृत्तोननुकार्य-
 धर्माणांसर्वधाम्नादृष्टित्वंभ्रमिश्रित्वंवासाप्रयितुं ॥ यथासप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (४००
 १८) 'अदृश्यतात्यनुतरूपमुद्बुद्धन्मध्यैसभापांनमूर्गनमानुपम' इतिमृगतत्वमानुपत्वयोः
 प्रतिपेधःअग्रे हिरण्यरुशिपुनाकृतो (४०० १९, "नायंमृगोनापिनरः" इतितयोःप्रतिपेध-
 श्रान्यतरमात्रत्यमपाकृतुमेवतुतसंपथावतत्रतदभावंबोधयितुं ॥ विचित्रमहोकिमेतन्मृगोद्ग-
 रूपमित्याद्यप्रिमप्रंथावरोधात् किंतुलोकेनियतव्यधिकरणतयाविस्मयोरपितयोस्तस्मिन्सू-
 त्नायेशोदर्शितः ॥ तद्वत्तन्मुष्केणनचाद्रंणेत्यादिवचलोकेव्यधिकरणतयानिश्चितानामपि-
 सर्वधर्माणांब्रह्मणिसामानाधिकरण्यमस्थूलमित्यादिनिपेधाशयगोचरः ॥ एतेनापितदीप-

विष्णौ जीवगकर्तृतादि यदि न प्राप्तं निपेध्य कथं
 प्राप्तं चेत्प्रतियन्धतो न तदसत्तापीनं योगत्वेनैः ॥
 सर्वैरेव हरी यत्सत्त्वं जगद्योगीः समस्तस्मिन्
 आविर्भावनिपेधने क सनचेरसर्वात्मसर्वाश्रये ॥ ६ ॥

इदानीमुक्त्यायमनाभित्याऽपि निर्विशेषधुलादेर्युक्तयन्तरेण तदुत्पादपरत्वं खण्ड-
 यति-विष्णाविति ॥ जीवादिसर्वान्वि यद्रन्तृत्वकलादिकं तदेवापीनोदूर्ध्वजतिनिष्कलमित्यादा-
 बासीनादिपदैर्निषिध्यते इतिहि तदभ्युपगमस्त्वन तावत्सप्रवृत्त्याः किमिदंजीवादिगतगन्तृत्वा-
 दिकम्, ईश्वरे न प्राप्तम् उतप्राप्तं नाय इत्याह-यदिनप्राप्तमिति ॥ प्रसक्तहिप्रतिपिष्यतेइति
 न्यायादितिभावः ॥ जीवेत्युपलक्षणं जडस्यापि ॥ ननुसर्वैखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिः सर्वभेदयो-
 धकैर्वाच्यैर्जगदिव तदन्त पातिजीवादिसर्वान्विगन्तृत्वादिकमपि प्राप्तमेवेतिकुतोनेत्युच्यते
 इति द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह-प्राप्तंवेदिति ॥ प्रतिबन्धतइति ॥ विशिष्टतद्वाताबुद्धेरतदभाव-
 वत्तापुदिप्रतिबन्धकाल्यात्सर्वैखल्विति सर्वशब्देन विशिष्य तत्तद्वर्मापादानेनाऽभेदबोधने
 तन्निपेधासम्भवात् ॥ अन्यथा नेतिनेतीतिवाक्यैर्लौकिकजगतस्तत्र निपेधे यतोवाइत्यादिवा-
 क्यैरानन्दमयस्यजगतः स्वीकारस्तत्र तन्मते स्यात् ॥ द्विविधवाक्यमपलेन गन्तृत्वादेरिव
 जगतोऽपि द्वैविध्यसम्भवात् ॥ ओमित्येते लौकिकजगतःकिमुपादानं ॥ ब्रह्मैवेतिचेतप्रनिपे-
 धातुपरतिरतएवजगदिप्येद्वैविध्यकल्पनेति चेन्नन्तृत्वादिपुजीवधर्मेपुतन्यायावतारः ॥

पूर्वश्लोकोक्तसर्वत्र न स्वान्वयितावच्छेदकधर्माच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधकत्वपुनर-
पास्तवेदितव्य ॥ फेननृसिहादागार्द्वत्तशुष्कत्वनरत्वमृगत्वादे सामान्याभावस्याशक्यवचन-
त्वात् ॥ अतएवगजेन्द्रस्त्रवादीनस्त्रीनपद्भृत्यादिनातत्तन्मात्रप्रतिपिध्निपेधशेषस्याशेष-
रूपत्वमुक्तमित्यादिप्रागेष्टप्रापचि ॥ अतः कार्यरूपैकाशान्च्छेदेनकार्यधर्माणामपिग्रहण्येव
सत्प्रेतेषामपिग्रहरूपत्वेचनकोपिप्रकाशकाश ॥ नाप्युक्तप्रतिबधत प्रतिपेधासभव,
अप्रावच्छेदेनकपिसयोगरात्राबुद्धेर्मूलाद्यवच्छेदेनतदभासवत्तानुदिप्रतिप्रतिबधकत्वाभा-
वात् । इमेपरमाणुनशतनसहस्रकित्वसख्याताइत्यादिप्रतिपेधदर्शनाच्च ॥ एवमिद्वान्त-
समतोयुद्धिहासभास्त्रप्रकृतैतारवोभयव्यपदेशादिसूत्रसिद्धस्तदविरोधप्रकारउक्त ॥
कार्यधर्माणामग्रह धमाशत्त्वादेवबृहदारण्यके (अ० ६ ब्रा० ३ सू० ८१६) “एत-
स्मैवान्तस्यान्यानि भूतानिमात्रासुपनीयति” इत्यादिश्रुतयः संगच्छते ॥ सूत्रेणमध्यमा-
धिकारियोधनायैकदेशिसमतपचसूत्रीसिद्धजडजीवधर्मयोः सर्वथा ग्रहण्यसत्त्वपक्षमपि
एकीकृत्यपरोक्तपरिहरति-इत्यमित्यादिना ॥ यथाघटगतैतितत्सत्स्थानविशिष्टापान्द-
एवते धर्माइतिमृत्सत्सामान्यसाधारणधर्मत्वाभावादेवमृदितन्निपेधइति भावः ॥ तद्धर्मपर्या-
हेत्यादि ॥ यथापृथिवीसमवायेनगधवतीति निश्चयः सासमवायेनगधाभाववतीतिबुद्धेः
प्रतिबधकः ॥ अत्रपृथिवीत्वधर्मपर्यासावच्छेदकताका या पृथिवीनिष्ठाविशेष्यतातन्निरु-
पितापृथिवीत्वव्यापक प्रकारीभूतोगधपदार्थः प्रतियोगीयस्मिन्सादृशेनसमवायसंबधेनाव-
च्छिन्ना या गधत्वावच्छिन्नप्रकारतातच्छालीपृथ्वीसमवायेनगधवतीति निश्चयउक्तविधा-
भावप्रतिबधकः । पदकृत्यनुप्रासगिकविस्तरभियानचिंत्यते ॥ केचिरिति । नम्यामजूषाका-
राद्यः ॥ अत्राहणइत्यादौयथाब्राह्मण्यारोपस्तदभावप्रत्ययहेतुः ॥ नेद्वरजतमित्यादौच
रजतारोपस्तदेतुरित्याद्युदाहार्यम् ॥ यत्तु अन्ययेत्यादिन्यायारतारइत्यतः तद्वपेतेनैवनिर-
स्तम् ॥ नेतिनेतीतिवाक्यस्यप्रागुक्तार्थपरतयाजगन्निपेधकत्वाभावेनलौकिकालौकिकाधर्म-
वत् जगतोद्वैविध्ययतोबाह्यत्वादिवाक्यानिर्वाहानस्वीकार्यः ॥ धर्मेभेदस्तु विधिनपेध-
वाक्यसहस्राविरोधायसूत्रकृतैवप्रकृतैतावच्चमित्यादौसिद्धातिनः अतोतद्व्यापावतार-
शक्यः ॥ किञ्च कदाचित्सर्वमात्रमेव भवतीहजगन्नादन’ इत्यादावानन्तरोभावादिरहितो-
ऽलौकिकोलीलासगाप्यस्मिन्लौकिकयते परलौकिकस्यपुपादानवद्भैव । निपेधोपपत्तिस्तु-
क्तविशेषः अतोऽस्मन्मतमज्ञात्वाऽनेकलोकोक्तिः प्रलापण्य ॥ तदेतदाहु-यत्तुअन्ययेत्या-
दिना ॥ अत्र (अ० ३ पा० २ सू० १७) ‘दर्शयतिचायो अपिसर्वत’ इतिसूत्रस्थ
भाष्यप्रकाशचारलव्याहु-बृहदारण्यकइत्यादि ॥ इदंचप्रायेणन्यास्यातचरम् ॥

यदपि (येनसंयधेन हरौ जडजीवधर्मानिपिध्द्यतेससंबधश्चेद्धरौ
- नास्ति, तर्हिसर्वात्मत्वहानि) रित्यादिमुक्तं, तदपि नसाधीय,
कारणात्मकत्वेनकारणधर्मा कायमभत्येव ॥ कारणस्यकार्यात्मकत्व
कार्यानुवृत्तत्वचसर्वं स्वीकियते ॥ नपुन कार्यस्यकारणात्मत्व तस्य
व्यावृत्तत्वात् ॥ अतः कार्यधर्मानकारणभावादित्युदाहरणम् ॥

सहस्राक्षखण्डनम् .

अन्यथा यथा ब्रह्मसत्ताघटादिपुस्तीक्रियतपबंधगतमिथ्यात्वमपि
 ब्रह्मणित्वन्मतेकथं स्यात् ? ॥ यदपि (नहि घटसंयोगवति भूतले-
 संयोगेन घटो न भवति नवा तत्रसंयोगेन घटो नास्तीति प्रमा भवति)
 इत्याहुक्तं तदपि तदा स्यात् ॥ यदि तत्संबंधवत्ताबुद्धेस्तत्संबंधावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकृतदभाववत्ताबुद्धिविरोधित्वं नियमतः स्यात् ॥ तदेव
 न संभवति : आकाशसंयोगस्य भूतलादौ सत्त्वेपितदभावस्य तत्र विद्यमा-
 नत्वादन्यथा तस्य केचलान्वयित्वं न स्यात् ॥ तथा च तत्संबंधवत्ताबुद्धि-
 सत्त्वेपितत्संबंधावच्छिन्नतदभाववत्ताबुद्ध्युत्पादेन तादृशनियमो प्रामा-
 णिकपक्षे व्यवधेयं ॥ (ननु जीवधर्माः संत्येव ह्यौ ते पामाविर्भावस्तत्र
 निषिध्यत) इत्यादिकं त्वनभ्युपगमपरास्तं ॥ जीवधर्मा ब्रह्मण्यस्माभि-
 र्नाभ्युपगम्यन्ते मुख्यसिद्धांतरीत्या तत्र कार्यधर्माणामभ्युपगमेपितदुक्त-
 दोषस्यावसरप्यनास्ति ॥

सहस्राक्षेन नु जीवेत्यादि सर्वाभेदीत्यंतं भागं रूपं यति-यदपि येनेत्यादिना भवसरप्यना-
 स्तीत्यंतेन । कारणात्मत्वमिति । निःशेषस्वकारणरूपत्वम् ॥ कारणभेदस्तु तत्रास्त्येव ॥
 तदभावस्येति ॥ संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशभावस्य ॥ भूतले घटादेरिवा-
 काशस्य संयोगेन सत्त्वं प्रतीयत इति भागः । अन्यथेति आकाशस्य भूतलादिरूपितधेयत्वे ॥
 तस्य आकाशस्य । इतरस्तु गमं ॥ एतत्सर्वपंचसूरीदर्शितमतं भेदाभेदपक्षं च पुरस्कृत्य पक्ष-
 यलिन्यापाभ्युपायादुक्तम् ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १९) “अबुव” इत्याद्यधिकर-
 णसिद्धेः मुपपत्तिरिति तु शंकेवानवकाशा ॥ तथा हि ननु जीवेत्यादिकं निषेधादित्यंतं तद्वत्संगतं घटा-
 युपादानस्य तत्त्वादेर्धर्मित्वेपि पटादिसमयेतरूपनिष्ठधर्मैतानिरूपितधर्मितायास्तत्राभावात्,
 धर्मधर्मिभावेन पटरूपादेस्तत्वादिपुनियेधेपि पारंपरिकोपादानताया निषेधसमवायत्वात् ॥
 किं च, ननु जीवेत्यादिनोक्तमस्माभिस्तु नैवोच्यते इति किमनेन ॥ स्वयैव ब्रह्मणि विशेषाणां धर्म-
 धर्मिभावेन निषेधो विशेषनिरूपितमप्याधिष्ठानोपादानत्वं तत्रैव समर्थनीयमिति चिन्त्यतां ॥
 ब्रह्मणि विशेषाणानियेधेपि किमप्राप्तानामुक्तप्राप्तानां ? भावेत्युक्तदोषः । द्वितीये निषेधासंभव
 इत्यादित्वन्मतेऽप्युक्तम् ॥ यश्च परिहारः क्रियते सोऽगम्यन्ते पि प्राप्य सगच्छेतेति यत्रोभयोः समो
 दोष इति न्यायावतारः ॥ अथ भवता कथमुच्यत इति चेत्-इत्थं ; ब्रह्मण्यैव जनादयो जीवे
 वने जनादयो जटेपुचेतरधर्मतिरोभावपुरःसरमनुवृत्तादिति तत्कार्येण पुनस्तद्वर्माप्रदर्शनात्,
 लोकेनियतव्यधिकरणतया गृह्यमाणानामगच्छेत्त्यापरिच्छिन्नत्वे धर्मास्तत्कार्यासाधारण-
 धर्मत्वान्मवहिच्यंते ॥ भगवति तु तदुपापरिच्छिन्नाः स्वाभाविकावस्तु सामान्यादविरोधेन

ननु जीवधर्मा उपादानोपादे भावेनेधरे सन्ति धर्मिधर्मभावेन तत्र निषिध्यन्ते
 तत्राह-नयोगान्तरैरिति ॥ उपादानस्यापि धर्मित्वेन निषेधे उपादानतयाऽपि निषेधात् ॥
 किञ्च येन संबन्धेन निषिध्यन्ते स संबन्धेनैव नास्ति तर्हि सर्वोक्तमवहानिर्णयस्ति तर्हि
 येन निषेधानुपपत्तिरस्ते संबन्धेन जयतस्तत्र सत्वात् ॥ नहि घटसंयोगवति भूतले संयोगेन

समानाधिकरणाः “तदेजतितजेजति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरसः” इतिवेदादिवर्णि-
ताःसन्ति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्मावपिवस्तुतोना-
ब्रह्मधर्माब्रह्मभिन्नावा ? ॥ तेषांप्रतिषेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवार-
यितुमितिकार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवन्ति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनुशुक्लेणनचाद्रेणे-
स्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वसिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशत्तनशतंकितुसहस्रमित्यादौ-
पंचाशत्वादयः पंचाशदादिपुपर्याप्तिसंबंधेनविद्यमानास्तेनवसंबंधेनसहस्रेप्रतिपिध्यन्ते ॥
तथाकार्यधर्माः कार्येषुपुण्यानाभूतेषुपर्याप्तिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैव
संबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिपिध्यन्तइतिनिगर्वःससंबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरंसंबंधत्वे-
नकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टान्तवत् ॥ अतोन्सार्वात्म्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादि
तत्रसत्त्वादित्यंतमपास्तं ॥ अप्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिबृक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपि-
नीलीतिप्रमत्तातोन्हिषदेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकव्रत्समवायंतुनवयंस्वीकुर्मः ।
ततःसमवायांगोर्कर्तृमतइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्दद्वयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच्च ॥ किंच
कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येषुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःशक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारण-
धर्मत्वेनेतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्वर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवाने-
वाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावात्तस्मिंस्तद्वर्मेनिषेधोजायटीति ॥
नृसिंहेनृगत्वादेरसार्वत्रिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादितन्निषेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइति-
भावइत्यंतनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयाब्रह्मणांगीकारेनतद्व्रतग्यामोहादिकम-
भेदवादिनस्तवापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापयेत् ॥ कथंचिदेदंमगीकृत्यासमाधानेस्मन्म-
तेपिसमःसमाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशशिभायेनाभेदेपिलोचनगोचरतिमिरकाम-
लादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववत्जीवग्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यसंभ-
वत्येव ॥ अतएवसूर्योपयेत्याद्याःकठादिश्रुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६)
“प्रकाशादिवक्षेत्रम्.” इत्यादीनिचसंगच्छेरश्रितिपुरस्तात्प्रपंचयिष्यामः । तदेतदनुसंधा-
याहुः—मुख्यसिद्धांतिति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वदत्तोत्तरम् । अत्रश्लोके (समस्तारमनि-
सर्वात्मसर्वाध्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तारमनिआविर्भावे) त्यत्रश्लोकेविद्वद्भिरना-
दतोऽधिवक्ष्यासंध्यभावश्चक्षितःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइतिपुक्तंभाति; अन्यथायत्तइति-
कान्वियात्आस्थावाजगदितिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्राप्तुक्ताविधिनिषेधवा-
क्यन्यवस्थापुनःसमर्थिताज्ञेयाइतिपष्टश्लोकखंडनम् ॥ ६३ ॥

घटोन् भवति नवा तत्रसंयोगेन घटोनास्तीति प्रामाभवतीत्याह—समस्तारमनीति ॥
समवायाङ्गीकर्तृमतेषु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यन्निरूपितत्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवे-
द्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव इरी तेषामाविर्भावस्तत्रनिषिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूता-
स्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सर्वस्य स एवाश्रयस्तदा तत्रासत्त्वे
कसत्त्वंस्यात् ? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति
भावः ॥ किञ्च जीवे तत्सत्त्वे सुतरामीशे तत्सत्त्वं जीवस्येशादभिजत्वादिद्याह—सर्वात्मेति ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

अग्रेच नात्मानुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं त-
 त्रब्रूमः-आत्मनोऽणुत्वमेव “एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, बालाग्र-
 शतभागस्यतशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय
 कल्पत” इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात् ॥ ननु “सवापमहानज
 आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु” इत्यादिश्रुत्यामहत्त्वप्रतिपादनात्कथ-
 मणुत्वं? महत्त्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्, न; तद्वाक्यं ब्रह्मपरं नजी-
 वपरं ॥ तत्रचप्रकरणं ब्रह्मणः ॥ अतएव “तस्मादेवंविच्छातोदांत”
 इत्यादिना “आत्मन्येवात्मानं पश्ये” दित्युपक्रम्य पठितं ॥ तदग्रेच
 “ब्रह्मेदंक्षेत्र” मित्याद्युक्त्वा “इदंसर्वंयदयमात्मे” तिपठ्यतेतस्मा-
 त्तादृशवाक्यस्यान्यपरत्याघविरोधः ॥ ननुतादृशवाक्यस्यब्रह्मविष-
 यत्वंनसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानं हि
 बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयलिंगस्यप्र-
 करणापेक्षयावलवत्वान्न तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽत-
 एवोक्तंपूर्वकांडे “श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमानांसमवाये
 पारदौषध्यमर्थविप्रकर्षा” दिति ॥ “आलोमभ्यभानखाग्रेभ्य” इति-
 श्रुतेश्चेतिचेत्-मैवं; “योऽयंविज्ञानमय” इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दो-
 विज्ञानप्राचुर्यमाह ॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याल्पविज्ञा-
 नाभ्यत्यात्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन “यथासंधय” इत्यादिश्रुतौश्रुतः ।
 एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव “यःप्राणेषुतिष्ठति”त्यादिश्रुतेः ॥
 हृदयस्थितिरपि जीवस्यैवलिंगं ब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्शि-
 तत्वात् ॥ तस्माह्लिंगमपिब्रह्मविषयकमेव ॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्म-
 परत्वमेव तादृशवाक्यस्यगमयति ॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचेत-
 न्यामिप्रायेण ॥ किंच “स्वयंविद्वत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो-
 तिपाप्रखपिती” तिस्रशब्दोऽणुपरिमाणंजीवबोधयति ॥ नस्यग्रे
 व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति “आराग्रमात्रोह-
 षरोपिष्ट” इतिश्रुतेऽणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणा-
 त्मसत्त्वमेवबोधयति ॥ नचैतन्यामिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्त्वेमानामा-
 यादितिवाक्यं ॥ आलोमर्यादावाचित्वेननखाग्रसमीपभागेकेशमूल-
 वेशेचैतन्योपलब्धेरेवमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्त्वस्यघटादिसा-
 धारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्बोधप्रसंगः । नखशब्द-
 स्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वाद्बुद्धि-
 तनखस्यापिनखाप्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः ॥ गुह्यंविष्टावितिश्रुतिप्रदर्श-

समानाधिकरणाः “तदेजतित्वेज्यति । सर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस” इतिवेदादिवर्णि-
ताःसन्ति ॥ एतदेवब्रह्मणोविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वंनाम ॥ अतःकार्यधर्माभपिवस्तुतोना-
ब्रह्मधर्माब्रह्मभिन्नावा ? ॥ तेषांप्रतिपेधस्तुकार्येष्विवतन्मात्रपरिच्छिन्नधर्मकत्वंब्रह्मणिवार-
यितुमिति कार्यधर्माब्रह्मासाधारणधर्माभवन्ति ॥ तेननायंमृगोनापिनरोनशुष्केणनचाद्रंणे-
स्यादिवत्सर्वधर्माश्रयत्वसिद्धिरित्युक्तंप्राक् ॥ यथाच नेमेपंचाशतनशतंकिंतुसहस्रमित्यादौ-
पंचाशच्चादयः पंचाशदादिपुण्यासिसंबंधेनविद्यमानास्तेनवसंबंधेनसहस्रेप्रतिपिध्यते ॥
तथाकार्यधर्माः कार्येषुप्रह्लांशभूतेषुपुण्यासिसंबंधेनासाधारणधर्मतयाविद्यमानाब्रह्मणितेनैव
संबंधेनतदसाधारणधर्मत्वेनचप्रतिपिध्यंतइतिनिगर्ह्यसंबंधोपिब्रह्मानतिरिक्तःपरंसंबंधत्वे-
नकार्येष्वेवानुभूयते उक्तदृष्टांतवत् ॥ अतोनसार्वभौम्यहानिः ॥ एतेनकिंचयेनेत्यादि
तत्रसत्त्वादित्यंतमपास्तं ॥ अग्रावच्छेदेनकपिसंयोगवत्यपिशूक्षेमूलावच्छेदेनसंयोगेनकपि-
नीलीतिप्रमत्तातो नहिघटेत्यादिकमप्यकिंचित्करम् ॥ तार्किकवत्समवायंतुनवयंस्त्रीकुर्मः ।
ततःसमवायांगीकर्तुमत्तइत्यादिप्रलापमात्रं, तच्छब्दद्वयाभावादर्थसंगत्यसंभवाच्च ॥ किंच
कार्याविर्भावांगीकारात्कार्येषुकार्यासाधारणधर्माविर्भावःसक्यवचनः ॥ तत्रैवासाधारण-
धर्मावेनेतेषांप्रतीतेः ॥ यद्यपिसर्वाश्रयत्वात्तत्तद्वर्माविर्भावस्यापितत्तत्कार्यरूपोभगवाने-
वाश्रयस्तथापिकारणभूतेसकलेब्रह्मस्वरूपेतदनाविर्भावोवाचस्मिंस्तद्वर्मानिपेधोजाघटीति ॥
नृसिंहेष्टगत्वादेरसार्वभौमिकत्वेनतत्रनायंमृगइत्यादितन्निपेधवत् ॥ एतेननन्वित्यादिइति-
भावइत्यंतनिराकृतं ॥ किंचजीवगतयावद्वर्माणांब्रह्मनिष्ठत्वांगीकारेतद्गतव्यामोहादिकम-
भेदवादिनस्तथापिविशुद्धचिदाख्येपरस्मिन्नापद्येत ॥ कथंचित्त्रेदमंगीकृत्यासमाधानेस्मन्म-
तेपिसम.समाधिः ॥ वस्तुतस्तुचक्षुरादित्ययोरंशांशिभावेनाभेदेपिछोचनगोचरतिमिरकाम-
लादिमलानामंशुमालिन्यऽमालिन्यजनकत्ववत्जीवगव्यामोहादीनांपरोपरोधासामर्थ्यसंभ-
वस्येव ॥ अतएवसूर्योपधेत्याद्या.कटादिभुतयः (अ० २ पा० ३ सू० ४६)
“प्रकाशादिवज्रैर्वर.” इत्यादीनिचसगच्छेरश्चितिपुरस्तात्पंचचिप्यामः । तदेतदनुसंधा-
याहुः—मुष्यसिदांतेति । एतेनकिंचजीवइत्यादिसर्वदत्तोत्तरम् । अग्रश्लोके (समस्तात्मनि-
सर्वात्मसर्वाश्रये) इत्यादिपुनरुक्तिः (समस्तारमनिभाविर्भावे) त्यग्रश्लोकेविद्वद्भिरना-
द्वतोऽविवक्षयासंध्यभावाच्चित्त्यःजगद्योगैरित्यत्रजगद्योगइत्युक्तंभाति; अन्यथायतइति-
कान्विवादात्मास्त्वांवाजगदिच्छेदेनसमाधिः ॥ एवमेतच्छ्लोकखंडनेनप्रागुक्ताविधितिपेधवा-
क्यन्यवस्थापुन.समर्थिताज्ञेयाइतिपृष्ठश्लोकखंडनम् ॥ ४३ ॥

पटो न भवति नवा तत्रसंयोगेन घटोनास्तीति प्रमाभवतीत्याह—समस्तात्मनीति ॥
समवायाङ्गीकर्तुमतेषु येन संबन्धेनेत्यस्य स्थाने यच्चिरुपितत्त्वविशिष्टेन येन संबन्धेनेतिनिवे-
द्यम् ॥ ननु जीवधर्माः सन्त्येव हरौ तेषामाविर्भावस्तत्रनिषिध्यते यतस्ते जीवे आविर्भूता-
स्तिष्ठन्ति तत्राह—आविर्भावेति ॥ सआविर्भावः यदा सचैस्य सएवाश्रयस्तदा तत्राश्रये
कसत्त्वंसात् ? ॥ तस्य सर्वाश्रयत्वेन आविर्भूतानामपि तत्र सत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वमिति
भावः ॥ किञ्च जीवे तत्त्वत्वे सुतरामीदं तत्त्वत्वं जीवस्येशादभिन्नत्वादित्याह—सर्वामेति ॥

अग्रेच नात्माणुश्रुतितइतिश्लोकेनात्मनोऽणुत्वंनसंभवतीत्युक्तं त-
 न्नमः-आत्मनोऽणुत्वमेव “एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यः, चालाप्र-
 शतभागस्यतशतधाकल्पितस्यच । भागोजीवःसविज्ञेयः सचानंत्याय
 कल्पत” इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथैवावगमात् ॥ ननु “सवापपमहानज
 आत्मायोऽयंविज्ञानमयःप्राणेषु” इत्यादिश्रुत्यामहत्त्वप्रतिपादनात्कथ-
 मणुत्वं? महत्त्वस्याणुत्वविरुद्धत्वादितिचेत्, न; तद्वाक्यं ब्रह्मपरं नजी-
 वपरं ॥ तत्रचप्रकरणंब्रह्मणः ॥ अतएव “तस्मादेवंविच्छांतोदांत”
 इत्यादिना “आत्मन्वेयात्मानंपश्ये” दित्युपक्रम्य पठितं ॥ तदग्रेच
 “ब्रह्मेदंक्षत्र” मित्याद्युक्त्वा “इवंसर्वेयदयमात्मे” तिपठ्यतेतस्मा-
 त्तादृशवाक्यस्यान्यपरत्वाच्चविरोधः ॥ ननुतादृशवाक्यस्यब्रह्मविप-
 यत्वंनसंभवति ब्रह्मणिप्राणहृदयविज्ञानानामसंभवात् विज्ञानंहि
 बुद्धिः प्राणादिसहचारात् हृदयस्थानलिंगाच्च जीवविषयार्लिंगस्यप्र-
 करणापेक्षयावलंबत्वाच्च तेन ब्रह्मविषयत्वंव्यवस्थापयितुंशक्यतेऽत-
 योक्तपूर्वकांडे “श्रुतिर्लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये
 पारदौवक्ष्यमर्थविप्रकर्षा” दिति ॥ “आलोमभ्यभानखाग्रेभ्य” इति-
 श्रुतेश्चेतिचेत्-मैवं; “योऽयंविज्ञानमय” इतिश्रुतौविज्ञानमयशब्दो-
 विज्ञानप्राचुर्यमाह ॥ तच्च ब्रह्मण्येवसंभवति नजीवे तस्याप्यविज्ञा-
 नाभयत्वात्तद्ब्रह्मचप्रज्ञानघनत्वेन “यथासंधव” इत्यादिश्रुतौश्रुतं ।
 एवंप्राणेषुस्थितिरपिब्रह्मधर्मएव “यःप्राणेषुतिष्ठति”त्यादिश्रुतेः ॥
 हृदयस्थितिरपि जीवस्यैवल्लिङ्गब्रह्मणोहृदयावस्थःतस्यबहुधादर्श-
 तत्वात् ॥ तस्माल्लिङ्गमपिब्रह्मविषयकमेव ॥ तच्चप्रकरणानुगृहीतंब्रह्म-
 परत्वमेव तादृशवाक्यस्यगमयति ॥ आलोमभ्यइत्यादिश्रुतिस्तुचेत-
 न्याभिप्रायेण ॥ किंच “स्वयंविहृत्यस्वयंनिर्मायस्वेनभासास्वेनज्यो-
 तिपाप्रस्वपिती” तिस्रशब्दोऽणुपरिमाणंजीवंबोधयति ॥ नस्वमे
 व्यापकस्यवाशरीरपरिमाणस्यवाविहरणंसंभवति “आराग्रमात्रोह्य-
 षरोपिहृष्ट” इतिश्रुतेऽणुत्वमेव नचालोमभ्यइत्यादिश्रुतिः स्वरूपेणा-
 त्मसत्त्वमेवबोधयति ॥ नचैतन्याभिप्रायेणतत्रचैतन्यसत्त्वेमानाभा-
 वादितिवाच्यं ॥ आलोमर्यादावाचित्वेननखाग्रसमीपभागोकेशमूल-
 देशेचैतन्योपलब्धेरेवमानत्वादन्यथास्वरूपतआत्मसत्त्वस्यघटादिस-
 धारण्येनआलोमभ्यइतिमर्यादायाअभिविधेर्वाधप्रसंगः । नखश-
 र्यांगुलिसमनखपरत्वमग्रशब्दस्यतदधिकदेशनिःसृतनखपरत्वादि-
 तनखस्यापिनखाप्रत्वमेवेतिनतत्रदोषः ॥ गुहांप्रविष्टावितिश्रुतिश्च

नंतु “नित्यःसर्वगतःस्थाणु”रितिस्मृत्यंतर्गतसर्वगतस्थपदप्रतिपाद्या-
 सर्वगतेनब्रह्मणासहयास्थितिःसाकुत्रेतिसंदेहेतत्रिवृत्त्यर्थगुहायांबुद्धौ-
 तयासहस्यितिरित्योधनार्थनत्वणुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ तस्मात्तादृशा-
 भिप्रायमबुद्धेश्वरस्यापितथात्वापत्तेरित्यादि दोषापादनमौख्यादेवेति
 गम्यते। गुहाप्रवेशस्याणुत्वासंपादकत्वात् आकाशस्यघटादिप्रवेशेप्य-
 णुत्वाभावान्महत्त्वप्रतिपादकत्राक्प्रविरोधेनतथापादयितुमशक्यत्वा-
 द्धेति उपाधेर्मायायाःपूर्वमेवखंडितत्वेनौपाधिकतयाप्रवेशस्यवक्तुमश-
 क्यत्वेनतद्दृष्टान्तेनजीवौपाधिकप्रवेशापादनमसंगतमेव ॥ जीवेचाणु-
 त्वंनित्यःसर्वगतःस्थाणुरित्यादिस्मृत्यापिस्पष्टमेवप्रतिपादितं ॥ सर्व-
 गतेनसहतिष्ठतीतिसर्वगतस्थः सर्वगतस्थश्चासावणुश्चेतिसर्वगतस्था-
 णुःयत्तु (सामानाधिकरण्येनस्थित्यानथाप्रयोगेरसस्यरूपेणसहस्यि-
 त्यारूपस्थोऽनइतिप्रयोगापत्तेःतस्मात्तत्रासामर्थ्यान्नोपपदसमासः)
 इत्युक्तं, -तदपिनसाधीयः, प्रयोगस्यविवक्षाधीनतयातथाविवक्षाया-
 मिष्टत्वात् । असामर्थ्येहियत्रपदानांसमासाघटकपदार्थान्वितस्वार्थ-
 बोधकत्वंभवतितत्रैवमहाभाष्यकारैर्दर्शितं । अतएवसमर्थःपदविधि-
 रितिसूत्रे समर्थग्रहणंकिमर्थपश्यदेवदत्तकपृथितोविष्णुमिश्रोःगुरुकुलं-
 तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेनशंकुलाखंडःसमर्थग्रहणंकिंतिष्ठत्वंशंकु-
 लाखंडो धावतिमुसलेनचतुर्ध्याअपि हितंगोभ्यःसुखंदेवदत्तायेत्या-
 दीनिप्रद्युदाहरणान्युक्तानिभाष्येप्रतिपादितानितत्रयथाकष्टशंकुलासु-
 खादिपदानांसमासाघटकपदसापेक्षत्वेनसामर्थ्याभावस्तथाप्रकृतै-
 नसंभवतीतिध्येयं । नचैवंव्याख्यानेसर्वगतस्थपदस्यवैयर्थ्यंप्रकृतानुप-
 युक्तत्वादितिवाच्यं; त्वन्मतेऽपिस्थाणुपदेनैवनिष्क्रियत्वसिद्धावचल-
 पदस्यनिरर्थकतैव ॥ ननुमममतेस्थाणुपदस्यनिर्विकारार्थकत्वेनतत्रा-
 चलत्वस्यहेतुगर्भितविशेषणतयानवैयर्थ्यमितिचेदत्रापिभगवत्सामी-
 प्यं भगवन्नियम्यत्वादिजीवधर्मबोधकतयानवैयर्थ्यमितिबिभावय ।
 नचतादृशधर्माणांप्रकृतानुपयुक्तत्वात्तद्वोचनंनिरर्थकमेवेतिवाच्यं;
 सर्वगतत्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वेऽपितद्वोचनवदत्रापिक्षत्यभावात् ।
 नचसर्वगतत्वस्य नित्यत्वव्याप्यतयातत्पुष्टिकरत्वेनप्रकृतोपयोगित्व-
 मितिवाच्यं; सर्वगतस्याप्याकाशादेस्त्वन्मतेनित्यत्वाभावेनव्याप्तेर-
 संभवात् । तस्मात्स्वरूपमात्रबोधकतैवत्वयापिवाच्या । साचाप्राप्य-
 व्याहृतैव किंचत्वयापि सर्वगतस्थाणुरचलइत्यादिपदानांजीवस्वरूप-
 बोधकतयैवप्रकृतोपयोगोवक्तव्यस्तत्रजीवस्यप्रकृतत्वात् तदन्वयपक्ष-

सहस्राक्षखण्डनम् .

संभवति जीवस्य त्वन्मते कल्पितत्वेन तत्र नित्यत्वसर्वगतत्वादीनामसंभ-
वात् । न च जीवब्रह्मणोरभेदा जीवेऽपि नित्यत्वादयः संभवत्येवेति वाच्यं ;
कल्पितस्यामायिकस्य पारमार्थिकशुद्धब्रह्माभेदासंभवात् । अन्यथा-
ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापत्तेरिति संक्षेपः । सविसर्गनिर्विसर्गपाठयो-
भयोः संगतिरस्माकमित्यपि न संभवति, संहितायां विसर्गलोपेऽपि वि-
सर्गानुसंधानस्यावश्यकत्वेन सविसर्गपाठस्यैव त्वन्मतसंगतत्वात् ।
“एषोऽणुरात्मा चेत्सा वेदितव्य” इत्यत्र परस्यैव ग्रहणं युक्तमित्युक्तत्वा-
त् तत्र हेतुत्वेन च भुराद्यगम्यत्वस्यानप्रसादगम्यत्वस्य प्रदर्शनं यत्तदपि-
जीवस्यापि च भुराद्यगम्यतया ज्ञानप्रसादगम्यतया च तादृशहेतोर्यमि-
चारित्वेन तन्मात्रग्रहणानियामकतया न साधीयः । वेदितव्यतापि-
जीवस्वरूपे वर्तते ऽतस्तत्रापि परएवेत्यवधारणं न संभवति ॥

सहस्राक्षे जीवस्याणुत्वं शब्दादिकं ध्रुतिसंमतमाह्वितं तत्तद्व्यं न आत्मा ऽणुरिति सप्तम-
श्लोके यत्तु त्रयश्चत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्यायामित्यादिना वस्तुस्थितस्तुक्तेः तन्मतेन व्याख्यानं न
सहितं भगवे च नात्मा ऽणुरित्यादिना अंशांशिभावनानादौत्यादिकमप्राप्तमित्येतेन निराकार-
प्यतः प्रधानं यत्तु त्रयश्चत्वारिंशेत्यादिं पर एवात्मेत्यंतं भागं निरस्यति—भगवे चेत्यादिना
भगवधारणं न संभवतीत्येतेन ॥ एषोऽणुरिति मुंडकस्यान्यं बालाग्र इति चेत्तावत्तरस्य भादि-
पदात् “अणुमेतन्माप्य” इत्यादीनि कदादिनाप्यति वक्ष्यामः ॥ स वा एष इति ॥
इदं वाक्यं शारीरकग्राहणेऽप्यस्ति तद्विचारयित्वाते ॥ किंच बुद्धिदारण्यकपट्टाभ्याये चतुर्थे प्रा-
ह्मणेऽपि “सदापूपमहानज आत्मा ऽत्रादोव सुदान” इति पाठभेदेन पठ्यते ॥ अनयोर्वाक्य-
योरानपूर्वीसाम्यादर्धोऽपि समान उचितः । अत्र च ब्रह्मणः प्रकरणं लिङं च स्पष्टमेवेति
बोधयितुं नाणुरिति सूत्रप्रकाशस्थं किंचित्प्राप्तोऽक्षरशोऽनुवदति ॥ तत्र चेत्त्यादि ॥ पठ्यत-
इत्यंतं पूर्वकांठ इति ॥ पूर्वकांठविचारशास्त्रे पूर्वतंत्रे तृतीयस्य तृतीये पादे (सू० १४)
श्रुतिर्लिङ्गावाक्यप्रकरणे” त्वाद्येकसूत्रे सप्तमाधिकरणे तस्मिन्पादे विनिर्गोकारणत्वेनोक्तानां
श्रुत्यादीनां समवायेतेषु पूर्वपूर्वस्य प्राबल्यं साधितं तत्र ध्रुतिर्लिङ्गादिपञ्चकादलिङ्गादिभिश्च-
वाक्यादींचतुष्टयादिनिरस्परस्य दौर्बल्यसोदाहरणं तत्रैव ज्ञेयं । उक्तसूत्रभाष्यमकाशोक्तमर्थ-
शोऽनुवसमादधते—योऽयं विज्ञानेत्यादि ॥ “स्वशब्दोऽत्राभ्या” मिति सूत्रभाष्यमुपन्य-
स्यति—स्वयं विदुषेत्यादि ॥ इदं वाक्यं तु बुद्धिदारण्यकपट्टाभ्यायेऽपि तिर्मात्राणां त्वे तृतीय-

नात्मा ऽणुः श्रुतिः स्पष्टेरेणुवचोर्गोणं परसिन्धया

एवं बुद्धिगुणैर्विसर्पिगुणत्वा युक्तेर्विरोधाच्चतु ॥

अंशतः पट्टसाम्युच्चद्वन्द्वद्वन्द्वजो जीवोऽत्र कस्याऽपरे

ज्ञानस्याऽपि तिरस्कृतिर्यदि उदा प्रीतिश्च भावं कथम् ॥ ७ ॥

यत्तु त्रयश्चत्वारिंशच्छ्लोकव्याख्यायाम् एषोऽणुरात्मा चेत्सा वेदितव्य इति ध्रुते जीव-
स्याऽणुत्वम् ॥ लिङ्गशरीराभिप्रायेणाणुत्वस्य गोणस्य वर्णने न मानम् ॥ रावापूपमहानज-
मा. प्रा. ५४

ब्राह्मणेऽस्ति ॥ आराप्रवाक्यंतु श्वेताश्वतरस्थं ॥ श्रुतिप्रदर्शनं त्विति मार्तण्डटीकादिपुजीवब्रह्म-
णोः सहावस्थानस्थानं गुहारूपं स्पष्टीकर्तुमेतच्छ्रुतिप्रदर्शनं न तु तावन्मात्रादणुत्वसाधनं तत्रा-
भिप्रेतमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु श्रुतिसूत्रयोर्गुहाप्रवेशोक्तिरप्यणुत्वसाधिकैव व्यापकस्य
शरीरपरिमाणकस्य बालपतमगुहायां प्रवेशायोगात् ॥ ईश्वरस्यापि वास्तवानुपरिमाणकान्तर्या-
मिरूपेण प्रवेशस्तत्रोच्यतेऽतस्तद्गुह्यान्तेन न जीवस्यौपोधिकाप्रवेशइति वक्ष्यामः । अतएव नि-
बन्धे (प्र० १ कारिका ६३) गुहाप्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपीत्याद्युक्तं अन्तर्यामिणो-
प्यणुत्वं तु मनुनापि द्वादशाध्याये दर्शितं (श्लो० १२२) प्रशासितारं सर्वेषामणीपांसमणो-
रपि ॥ स्वस्माभं स्वमयीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परमिति ॥ स्वमाभत्वं तिरोहितानंदत्वात् वेदे
हिरण्यमयि दशब्दानामानंदमयपर्यायतायाः अंतस्तद्वर्माद्यधिकरणेष्वाकरे स्पष्टत्वात् ॥
असामर्थ्यहीत्यादि (अ. २ पा. १ सू. १) “समर्थः पदविधिः” इति सूत्रे महाभाष्ये
“अथ समर्थं ग्रहणं रक्ष्यति द्वितीयाश्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितो न रक्षित इति । समर्थ-
ग्रहणं किमर्थं ? पश्य देवदत्तकष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलं । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

इतीयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा ॥ तत्प्रकरणस्थत्वात् ॥ तथाच सूत्रं नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्न; इतरा-
धिकारात् ॥ अतश्च्रुतेरित्यस्य महत्त्वश्रुतेरित्यर्थ इत्युक्तं तत्राह—नात्मानुः श्रुतिरिति । श्रुतिस्तु
सवाप्यमहानजभात्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्जयति रिति ॥ न चैयं परविषया ॥ प्राण-
हृदयविज्ञानानां परस्मिन्नसम्बन्धात् ॥ विज्ञानं हि बुद्धिः प्राणादिसहचारात् ॥ प्रदेशान्तरेऽपि
तत्सहचारदर्शनाच्च विज्ञानमयोनोमयः प्राणमय इति ॥ हृदयस्थानलिङ्गाच्च जीवविषया ॥
जीवस्य हृदयस्थानं तु अवस्थितिर्विशेष्यादिति चेन्नान्युपगमाद्बुद्धिर् इति सूत्रसिद्धम् प्रकरणन्तु
लिङ्गादिभ्यो दुर्बलम् ॥ ‘आलोमभ्य आनखाग्नेभ्य’ इति श्रुतेऽप्यस्य । सा हि तत्रात्मसत्त्वे स्वरूपाभि-
प्रायेणाह ननु चैतन्याभिप्रायेण; मानाभावात् ॥ लोमनखे तददर्शनाच्च मर्यादायामाग्निस्य शी-
कारेऽपि न खाप्राप्तप्राग्भागे तदुपलब्धिप्रसङ्गात् वर्धितनखेषु तददर्शनात् ॥ गुहाप्रविष्टाविति
श्रुतिप्रदर्शनं तु मौढ्यादींश्चरसाऽपि तथात्वापत्तेः ॥ तत्रौपाधिकतयोपपादनेऽत्रापि तथा-
वक्तुं शक्यत्वात् ॥ तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैव वक्तुमुचितत्वेन तस्याः श्रुतेस्तत्प्रतिकूलत्वाच्च ॥
स्मृतेरिति ॥ ‘नित्यं सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन’ इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ यत्तु तत्र सर्वगतेन
सहतिष्ठतीति सर्वगतस्य सचासावणुधेति व्याचख्यौ—तन्न; सामानाधिकरण्येन स्थित्या
तथाप्रयोगे रसस्य रूपेण सह स्थित्या रूपस्योरसइति प्रयोगापत्तेः तस्मात्तत्रासामर्थ्यान्नोपपद-
समासः ॥ किञ्चैवं सर्वगतस्य पदं विफलं स्यात्प्राकृतानुपयोगात् ॥ न च यथा श्रुतेऽर्थेऽपि
स्थाप्यचलपदयोः पर्यायत्वापत्तावन्यतरनैव पर्यायमापयेतेति वाच्यम्; स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थ-
कतया तत्राचलइत्यस्य हेतुगर्भितविशेषणत्वात् ॥ अस्माकं सविस्मर्गनिर्विसर्गपाठयोरुभयोः सप्त-
तिस्तस्य तु सविस्मर्गपाठोऽसङ्गतः स्यात्सच्च तद्गुणना कृते विद्वन्मण्डने द्रव्यते ॥ किञ्च तेना-
स्मदभिमतार्थपरत्वेनैवोपन्यस्तमिदं वचनम् ॥ ‘एषोऽणुरात्मा चेत्तसावेदितव्य’ इत्यत्र परस्यै-
व ग्रहणं ॥ परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यगम्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन प्रकृतत्वात् ॥ इहापि वेदित-
व्यतया उक्तत्वाद्देदितव्य इति परएवात्मा ॥

प्राणसहचारात् विज्ञानशब्दस्य उदिपरत्वमप्यपाम् अतो विज्ञानमपराब्दोपि “सर्ववि-
ज्ञानमानन्दमह” इत्यादिधृत्युक्तस्वरूपभूतविज्ञानात्मकत्वमेवाग्राभिधत्त । इति न काव्य-
नुपपत्तिः । मयद् चेह स्वार्थं प्राचुर्येवेत्यन्यदेतत् यथावस्थितिवैशेष्यसूत्रोदाहरणानुदय-
स्थितेर्गीरलिङ्गत्वमुक्तं तनुतन्मात्रस्यायित्वे स्वाभिमतविभुत्वयाधात्तत्सूत्रस्य समते पूर्व-
पक्षस्थत्याच गले पादुकापादक यदि च पूर्वपक्षसूत्रोक्तमप्याद्रियते तर्हि नाशुरित्यादि-
सूत्रोक्तमप्याद्रियता वस्तुवस्तुत्कान्त्यादिसूत्रदत्तकं न पूर्वपक्षप्रतिपादकमिति समर्थयिष्या-
मः । यच्च प्रकरणतु लिङ्गादिभ्यो दुर्यलमित्यादि तदप्यकिञ्चित्कर उक्तरीत्यालिङ्गस्वोभय-
साधारणत्वात् उक्तधृतेरनुपदमेव “सर्वस्य वशी सर्वस्येवान् सर्वस्याधिपति सनसा-
धुना कर्मणाभूयाजोपवासाधुनाकनीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल
एष सेतुर्निर्धरण एषा लोकानामसम्भेदायमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकनैतमेव विदित्वा मुनिर्भयती”त्यादिना प्रचलतराणि सर्व-
वशित्वादि ब्रह्मलिङ्गानि सर्वेश्वरत्वाविधुतयश्चात्रोपलभ्यन्त इति श्रुतिलिङ्गयोर्विचारोपि
नजीवपरत्वं वाक्यस्य शक्यवचनं भ्रातृजातानि भूताधिपतित्वादीनि प्रवर्तनविद्याया-
मप्येवमेवाज्ञातानि तानि च ब्रह्मण्येव समनुयन्ति नजीयादाविति सिद्धमनुगमा-
धिकरणे “एतमेवविदित्वा मुनिर्भयती” त्यस्य परविषयत्वं च अंशोनानेति सूत्रे शङ्करा-
चार्यैरपि स्वीकृतं आलोमस्य इति धृतिस्त्वाणुत्यस्यैवसाधिका । तथाहि कौपीतकिब्राह्मणे
चतुर्थाध्याये “हितानामपुरपस्य नाश्वोहृदयात्पुरीतवमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा
केशोविपादितस्तारवदण्य पिङ्गलस्याणिमृत्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य
च तामु तदा भवती” ति जीवस्य हृदयायतनत्वं तारगित्यशुनाहीषु स्थित्याणुत्वं
चोक्त्वा शरीरे गुणतोभ्यासि चतुर्मात्रायते “एष प्रज्ञात्मेद् शरीरमारमानमनुमविष्ट
आलोमस्य आनखामेभ्य” इति अत्र प्रज्ञाशब्दश्चैतन्यगुणपरः । तथा च स्वचैतन्यगुणे-
नाय लोमनखामपर्यन्त सर्वशरीरमभिभ्याप्य तिष्ठति एतदेव यो धयितुं दृष्टान्त उच्यते
“तद्यथा धुर धुरभानेऽवोपहितो विश्वभरोवाविश्वम्भरकुलाय” इति ॥ बृहदारण्यकेपि
तृतीयाध्याये पुरपविद्यब्राह्मणाख्ये चतुर्थब्राह्मणे (म० ७ प्र० १६८) इदं श्रूयते-न इयं
विभुस्त्वपक्षे सङ्गच्छते, यदि तु तथाभियेयात्तद्वाकाशादिकमेव दृष्टान्तीकुर्यात् । अत पर-
माचार्योपि गुणत शरीरे व्याप्तिमुक्त्वा आलोमस्य श्रुति विषयीकुर्वन्नसूत्रयत् (अ २
पा ३ सू २७) “तथा च दर्शयती” । ति अत प्रकृतश्रुतौ शरीरे गुणतो व्याप्तिरुच्यते
इत्यत्र मान ॥ प्रज्ञात्मश्रुतिर्हृदयायवनत्वनादिस्थितिदृष्टत्वादयस्सूत्रचेतिभूयपवास्यातो-
मानाभावोक्ति श्रुत्याद्यदर्शनात् । आहृचेह मर्यादार्थकइति लोमनखामेपु चैतन्यानुप-
लब्धि । अग्रशब्देन चेह अग्रमग्रचरतीना ‘आदातु सकृदीक्षितेपि कुसुमेहस्ताग्रमालोहि-
त’मित्यादौ चर्वणलोहित्यादियोग्यभाववदनुपलभ्यमानचैतन्योनिखिलपत्र नखाग्रिमभागो
ग्राह्यो योग्यत्वात् । अतो वर्धितनखेऽनुपलब्धिरेव । आनखेभ्य इतिकचित्पाटेऽपि
“नखानि निकृतव” इति दीक्षाश्रुतिवद्योग्यत्वाच्छ्यामलभाग एव नखशब्देनोपादेय
इत्यनवय । यश्चेह आडममिविषयकं भूयात्तेनैव वर्धितवर्धितनखामेपु लोमसु च चैत

सहस्राक्षखण्डनम्

स्यानुपलब्धिदोषः समाधेयस्तत्रात्मसत्त्वात् । त्वन्मताचार्यशंकरानन्दकृतकौपीतिकदिपि-
 कायां “प्रवेशादधिमाह आलोमस्य आन्तरेभ्यः लोमनक्षपयंतं नसाग्रशरीरपरिगतकेशा-
 न्मुक्त्वा समग्रे शरीरे इत्यर्थः” इतिन्यायस्यातमप्यालोमर्यादार्यकत्वं स्वयं शंकराचार्य-
 प्युक्तस्थले बृहदारण्यकभाष्ये “आन्तरेभ्यो नसाग्रमर्यादमात्मनश्चेतन्यमुपलभ्यते तत्र
 कथमिवप्रविष्टइत्याह” इत्यादिनातिस्फुटमुक्तं तत् परमतत्वं ज्ञाय दूषयन्स्वरुशशास्त्रेद-
 क्यत्समत्वदूषणं नानुसंधत्से । किंचजीवस्याणुत्वे सत्येव कथायात्रावस्तस्य गुहाप्रवेशः
 संगच्छेत विभोः प्रवेशायोगात् । ईश्वरस्य प्रवेशस्त्विहांतर्यामिरूपेणैवेत्येव । द्वासुपण-
 प्रादौ स्थितिवदतोनेश्वरस्याणुत्वापत्तिः । अंतर्त्यामिनामातिरोहितानंदाणुमात्रोभगवदंश
 इति तु सिद्धमाकरे । अंतर्त्यामिमानस्यच “यथादीहिर्वै” स्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्तौपाधि-
 कत्वं फलप्यं (तत्सहचारेण जीवेऽपि तथैव वक्तुमुचितत्वेन) इत्याद्युक्तिस्तु तथैव प्रति-
 कूल । नैयायिकादिवज्जीवात्मपरमात्मनोरत्यंतभेदस्य विभुत्वस्य चोरीकार एव उभयोः
 प्रवेशस्यौपाधिकतायाः शक्यवचनत्वाद् ग्रहण एवौपाधिकं जीवभावंवदत्वात्तया त्वशक्यं
 विभोरपि जीवस्य ग्रहणवदौपाधिकः प्रवेश इति वक्तुं ॥ स्मृतयोऽपि जीवस्याणुत्वमेव
 प्रतिपादयन्ति । यथा गीतायां—“भूमैयांशोजीवलोके” इत्यंशत्वोक्तिरणुत्वमेव गमयति ।
 त्रवैधा विभोर्दशत्वासंभवात् । मध्यमपरिमाणवादस्य च वेदविद्वत्त्वात् । तृतीयस्कंधेऽपि
 (अ० २५ श्लो० १७ । १८) ‘तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं । निरंतरं स्वयंज्यो-
 तिरणिमानमखंडितं ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना । परिपश्यत्युवासीनं
 प्रकृतिं च हवौजस’मिति ॥ अत्राप्यणुत्वंजीवस्यापि ज्ञानप्रसाददृश्यत्वंचोक्तं ॥ एकादशोपि
 (अ० २७ श्लो० २३ । २४) ‘विडेवाय्वमिसंशुद्धे हृत्प्रसंस्थां परां मम । अर्णवी जीव-
 कलां ध्यायेन्नादंते सिद्धभावितां । तयात्मभूतया विडेव्यासे संपूज्य तन्मया’ इति व्याप्ति-
 श्वेदं दीपप्रभान्यायेनैव श्रीघरस्वाम्यादिभिरपि व्याख्याता । एतन्मूलभूताश्रुतिरपि “तस्य
 मध्ये यद्विद्विषा अणीयोर्ध्वाव्यवस्थिते” ‘स्यादिनारायणप्रपाठकस्या ध्येया । एवमितरत्रा-
 पिद्विद्वध्यं । यातु’मिसः सर्वगतः स्वाणु’रितिस्मृतिरुपाहारिसाप्यंसत्वादिवाक्यैकवाक्यतया
 सार्वगतश्चासावणुश्रेयस्येपरामि शक्या व्याख्या । नच तत्रासावण्यंमातंइटीकोक्तस-
 मासस्यासंगतिः शक्या । (अ० ३ पा० २ सू० ४) “सुपिस्थ” इत्यत्र सुपीति योऽं
 विमज्य कच्छपोद्विप इत्यादौ तृतीयांतपदेनापि समासस्य स्वीकारात् । स्पष्टंवेदंतत्रैव
 महामाष्ये “योगविभागः करिष्यते आतोनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि सुपि चातःको
 भवति कच्छेन पिबति कच्छपः कदादेन पिबति कदाहपः, द्वाभ्यां पिबति द्विपः, ततः स्यः
 स्यश्च को भवति सुपीति” इत्यादि । एवं कच्छेन पिबतीत्यादिवत् सार्वगतेन तिष्ठतीति
 न्युत्पत्तिरपि सुवचनं । कच्छप्रदार्थजलप्रायदेशस्य वस्तुतः पानक्रियाधारत्ववत् सर्वग-
 वस्य ग्रहणः स्थितिक्रियायां सार्वगतस्य साधकत्वमनं च । “द्वासुपणं” स्यादिश्रुत्युक्तनियतत्व-
 सहभारूपमेवेत्याधिकः सहभावोमातंइटीकाकारैःकंठरवेण स्पष्टप्रतिपत्तये दर्शितःसर्व-
 गतस्त्वविशेषणं व्युत्तरणानंतरमपि सार्वदिकभगवत्संबंधेन जीवस्य शरीरच्छेदवदइन-
 नादिदुःखानुभवावोग्यत्वादिलक्ष्णोत्कर्षबोधनायावश्यकमिति न विफलं । स्यादुरिति

च्छेदेऽचलशब्दस्य पौनरुक्त्यमभिप्रेत्य मार्तण्डदीकायां तथाभ्याख्यात तत्परिहारायोच्यमानं
 स्थाणुपदस्य निर्विकारार्थत्वं तु लक्षणां विना दुर्यच स्थिरशक्तत्वात् । लक्षणाकुराप्रतीतिम-
 स्वात्तदूरीकारेण अचलपदेऽपि सा किञ्चस्यात् ? विनिगमनाविरहात् । स्थाणुपदार्थेऽचलप-
 दार्थस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षणमपि स्वाचार्यविरुद्ध शकराचार्यैर्गीताभाष्ये “नित्यत्वात्सर्वगत
 सर्वगतत्वात्स्थाणुरित्येतत्स्थिरत्वादचलोयमात्मे” तिभ्याकुर्वन्नि स्थिरपदार्थस्याचलपदार्थे
 हेतुत्वस्याङ्गीकारात् । अतो न त्वदुक्तप्रकारोऽन्यतरपदवैयर्थ्यपरिहारायप्रभवति । अस्मि
 चास्या स्मृतौ निबधादिषु सर्वगत इत्यपि च्छेद । तथापि “उपरि शरि वा विसर्गलोपो
 वक्तव्य” इति तलोपादुभयथापि व्याख्यानमदुष्ट “विसर्गनीयस्य स” इति सत्त्वेन सकार-
 द्वयेऽपि न मार्तण्डविरुद्धिपाथ । एकपदपक्षेऽ“ऽप्यनचिवे”ति सद्वित्वसम्भवात् । निबध-
 विद्वन्मडनादियुक्तकेषु चैकसकारो द्विसकारो वापाठो दृश्यत इति न पाठद्वयासंगति
 नाप्याचार्यविरोध । एकवाक्यस्योभयथा व्याख्यानं तु न दोषाय, अन्यथा शास्त्रयोनित्व-
 समन्वयाद्यधिकरणेषु वर्णकद्वयप्रतिपादकत्वद्वाप्यन्यायमालादिबाधप्रसगात् । “सुमेधा
 असृजोक्षित” इत्यादिश्रुतीना पदभेदेन शकराचार्यैरपि द्विधाभ्याख्यानाश्च । यच्चैषोणुरा-
 स्मेत्यस्य परविषयत्व प्रकरणमाश्रित्योक्तवान् तत्र “एषोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यो यस्मि-
 न्प्राण पञ्चधा सविवेशे” इत्युपदप्राणसबधश्रावणात् । “स वा एष महानज” इति श्रुत्य-
 र्थसमर्थनावसरे स्वमुखोक्तप्राणसबधस्य जीवलिंगत्व लिंगात्प्रकरणबाध च कुतो नानु-
 सधत्से । अतस्तद्व्यातुल्योक्तविरोधाच्चैव वक्तुं शक्य । वस्तुवस्तु तद्गुणसारसूत्रस्थस्वभाव्य-
 पक्तिमेव परस्वैवेत्यादिं प्रकृतत्वादित्यता किञ्चिद्वर्णभेदेनानुबदनस्वयंप्रकरणादिक नावलौ-
 कितवानसि । इदं हि वाक्य तृतीयमुदकप्रथमखंडे पठ्यते । तत्रारभ एव “द्वाप्तुपणांस-
 युजासखाया” इतिद्वावप्यात्मानौ प्रकृतौ “नचक्षुषे” तिवाक्ये च यथाज्ञानप्रसाददृश्य-
 त्वेन ब्रह्मोक्त एव प्रसादवत्तद्वद्वत्त्वादिना जीवोऽप्युक्तइति नप्रकरणमात्राश्लिष्य । प्रकृते
 च यस्मिन्त्वत्समीपे प्राण पञ्चधाभूत्वासविवेश सोणुरात्मा जीवो मनसा ज्ञेय । अथवा-
 ऽणुमात्रोऽर्तीन्द्रियोप्यय चेतसा चैतन्यगुणेन लिंगेन वेदितव्य । यस्मिन्सर्वशरीरविसर्पिणि
 चैतन्ये प्राण पञ्चधाभूत्वा देहे सविवेश चैतन्यसबधमतरा जडस्य व्यापारायोगात् इत्य-
 र्थं चित्तिसंज्ञाने स्वादि तत सर्वधातुभ्योऽसुचित्सुनिषेत् इति सिद्ध । अत इत्थ प्राण-
 सबधो जीवस्यैव लिंग । य प्राणेतिष्ठन्नित्यादौतु प्राणातस्थित्या नियम्यत्वेन प्राणसबध-
 परस्योच्यते । नत्येव पञ्चप्राणवत्त्व ॥ इतएव “महानज” इतिश्रुतावपि प्राणेप्सिति सप्त-
 म्याप्राणातस्थत्वं बोध्यतइति नमदुक्तिविरोध । नापि वेदितव्यश्चपरपुत्रात्मेति शक्यवचन
 ‘आत्मानचेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुष । किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसज्वरेदि”
 तिरुद्दहारण्यकादिषु स्वस्वरूपस्यापि विज्ञेयत्वान्नात् ॥

यदपि किंचेत्यादिना (यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्य महतोमही
 यानितिवाक्यबलादुर्ज्ञेयत्वपरमित्यङ्गीक्रियतेतथेहापिमहानज नित्य
 सर्वगतस्थाणुरित्यादिवाक्यबलाद्वालाग्रशतभागस्थेत्यादिवाक्यतत्पर

स्वीक्रियतामित्युक्तं तदपिमंदतरमेव; दृष्टान्तस्योभयवादि संमतस्यैव सं-
भवेन स्वमतमात्रसिद्धस्य दृष्टान्तत्वासंभवात् । न ह्यस्मन्मतेऽणोरणीया-
नित्यादिवाक्यस्य दुर्ज्ञेयत्वपरत्वं स्वीक्रियते ॥ अस्माभिस्तथा तदा स्वीक्रि-
येत यदा भगवतो विरुद्धधर्मा ध्यत्वं न स्यात् । अस्ति च “अपाणिपादोज-
यनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादितप-
रस्परविरुद्धधर्मा ध्यत्वं ततश्चात्रापि महत्वाणीयस्त्वादिविरुद्धधर्मा-
ध्यत्वं स्य ब्रह्मण्यलौकिकत्वप्रतिपादकत्वसंभवे दुर्ज्ञेयत्वपरत्वकल्पने मा-
नाभायः तस्माद्दृष्टान्तसंभवात् तदनुरोधेनाणुत्वप्रतिपादकवाक्यैर्जावदु-
र्ज्ञेयत्वप्रतिपादयन्नुपेक्षणीय एव किंच “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पि-
तस्य च । भागोजीवः स विज्ञेयः स चानं त्याय कल्पते । आराग्रमात्रो ह्यवरो-
पि दृष्टः” इत्यादि श्रुतीनां स्पष्टतया परिमाणबोधिकानां कथं दुर्ज्ञेयत्वपरत्वं
स्वीयवाक्यार्थपरत्वे कस्यचिद्वाधकस्य प्रमाणांतरविरोधस्य चाभावेन
लक्षणया तादृशार्थबोधकत्वे प्रमाणाभावात् न च बुद्धिगुणैरेवाणुत्वव्य-
पवेशोऽस्तु तथा च श्रुतिः “बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोपि
दृष्टः” एवं च उत्क्रांतिगत्यागतयोपिसंगच्छंत इति वाच्यं, जीवस्य यदि-
त्वन्मत इवौपाधिकत्वं स्यात् तदा स्यादेव तथा व्यपदेशः न हि जीवस्यौपाधि-
कत्वं संभवति तथा स तिस उपधिर्नित्योऽनित्यो वेति वक्तव्यं नाद्यः मोक्षा-
नुपपत्तेः न ह्युपाधिनाशं विना स्वस्वरूपेणावस्थानरूपो मोक्षः संभवति ॥
न द्वितीयः; कृतहानाकृताभ्यागमप्रसक्तेः तदेतद्विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते पय-
मुत्क्रांतिगत्यागतीनामपि स्वैरूपेणैव संभवे बुद्ध्युपाधिकतया तत्कल्प-
ने मानाभावात् शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामती भ्रर इत्यादि भगवद्गी-
तावाक्येणुत्वेऽपि जीवस्य सर्वेन्द्रियग्रहणपूर्वकमनस्योपपत्तौ न दुरोधा-
दप्यौपाधिकत्वकल्पनं संभवति ॥ ननु “तद्गुणसारत्वाद्यु तद्व्यपदेशः
प्राज्ञव” इति सूत्रवलेन जीवस्य बुद्ध्युपाधिकत्वं स्वीक्रियते तत्र तु शब्दः
नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रोक्तपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणास्ते
साराः प्रधानं यस्यात्मनः संसारिभावे संभवंति कारणत्वात् स तद्गुणसार-
स्तस्य भावस्तत्वं तस्माच्च दृष्टपदेशाणुत्वोत्क्रांत्यादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्यथा
प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणे पूषासनेषु उपधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्य-
पवेशो “अणीयान्त्रीहैर्वायवाद्वा” इत्येवं प्रकारस्तद्वत् जीवेऽणुत्व-
व्यपदेश उपधाधिकृत एव न तु वास्तव इति चेन्मैवं सत्यस्य तु कथं कत्वा-
भावाज्जीवे बुद्ध्युपाधिकृतोणुत्वव्यपदेशो न संभवति ॥ तथा हि जीवे-
स्तु तोणुत्वं तदा स्याद्यदि जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः स्यात् स एव तु न संभ-

पादेतस्तद्रर्माधिकरणे ॥ अत्रैषोमिप्रायोऽवसेयः—(किंच यथाणोरणीयानि) त्यादिलेख-
स्त्वसन्मताज्ञानात् । न ह्यस्माभिर्महीस्त्वश्रुतिचलात्पूर्वोपचारलभ्यतुर्जयत्वं स्वीक्रियते ।
विनिगमनाविरहेणोत्तरग्रपूज्यतमपर्यायतोकेर्दुर्निरासत्वात् । किंत्वलौकिकसामर्थ्याद्विरुद्ध-
धर्माध्रयत्वमेव “तदेजति तन्नेजति आसीनोद्वंजतिशायानोयातिसर्वत” इत्यादिश्रुत्य-
चरेभ्यः । किंच बालाग्रश्रुतेर्महत्त्वश्रुत्याभक्तिमत्त्वउच्यमानेतद्वद्वान्महत्त्वश्रुतेरेव कुतो न
तदापायतां श्रुतित्वाविशेषात् । बालाग्रवाक्ये जीवशब्दश्रुतिश्च सर्वतो बलीयस्सनुसंधे-
या । बहूनामनुग्रहोन्माप्यइति च । अणुत्वश्रुतीनां बहुत्वात् ॥ वस्तुतस्तु महत्त्वश्रुतेर्वि-
षयमेवः सूत्रकृदभिहितः प्रागेवसमर्थित इति न तथाणुत्वश्रुतीनां बाधसंभावनापि ।
तस्मादेपोशुरातेत्यादौ शक्यार्यंवाधाभावाल्लक्षणाप्रणयोनास्थेयः । सूक्ष्मेत्वशुशब्दः शक्तः,
'अणुर्वांद्वात्ययो'रिति हेमोक्तेः । 'अणुर्वांद्द्विविशेषेस्यात्पुंसि सूक्ष्मेऽभिधेयव'दिति मेदिनीको-
शाच्च । यत्तु बुद्धिस्पृगुणेऽणुत्वव्यपदेशवचनं तत्तुसंपूर्णयेदांतादर्शितानां मंदानां न्यामोदना-
यैव । इदं हि वाक्यं श्वेताश्वतरे पंचमाध्याये “अंगुष्ठमात्रोरवितुल्यरूपः संकल्पादङ्कारसम-
न्वितोयः । बुद्देर्गुणेनात्मगुणेन चैवभाराग्रमात्रोद्धारोऽपिदृष्ट” इति पठ्यते । अत्र बुद्देर्गु-
णेन परिमाणेनांगुष्ठमात्रः । आत्मनः स्वस्य परिमाणेन चाराग्रमात्र इत्यर्थः । एवमेव बुद्देर्गुणे-
त्येकवचनंस्वरसतःसंगच्छते ॥ त्वन्मतेचारमगुणेनेतिभाराग्रमात्रपदादन्यत्रकाम्बियात्तत्रा-
न्वीयमानंघकथं संगच्छेतत्त्वन्मते बुद्धिगुणैरेवाराग्रमात्रत्वात् आत्मगुणेन तुविभुत्वात् । बुद्दे-
रंगुष्ठमात्रत्वं तु मनुष्यहृदयाकाशस्य तावन्मात्रत्वात् । स्पष्टं चेदं (भ० १ पा० ३ सू०
२५) “हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वादि” तिसूत्रे । किंच बुद्देराराग्रमात्रत्वेमानाभा-
वात् । तेनतद्गुणानां तावत्वे च सुतरां तदभावात् । न बुद्धिगुणैरणुत्वं सुवचं, तस्मादेवंश्रुत्यै-
कदेशमात्रमुदाहृत्यतुर्वलान्म्यामोदयंतः सन्निरूपेक्षयाः । अथवाऽदृष्टोपनिपत्कोऽयंस्वपरि-
शीलिततद्गुणसारसूत्रीयस्वभावे उत्तरार्धमात्रमुपलभ्य तावदेवालिखदिति नायं धराको-
त्रापराध्याति । उत्क्रांत्यादयश्च न बुद्धिधर्माः श्रुतिसूत्रादिभिस्तेषां जीवधर्मत्वसिद्धेः । तथा
च सूत्रं (भ० २ पा० ३ सू० १९) “उत्क्रांतिगत्यागतीना”मिति इह “शोतपुत्रे”
तिपूर्वसूत्रमनुवर्तते तथाच जीवउत्क्रांतिगत्यागतिसंयंतीतदोषकश्रुतिभ्य इत्यर्थः । उत्क्रां-
तिश्च कौपीतकिम्राहणे प्रतर्दनाख्यायिकायां । “सयदासाच्छरीरादुत्क्रामतिसहैवैतैःसर्वै-

तथाच भगवद्गीतायां ‘शरीरयदवाप्नोति यथाप्युत्क्रामतीधरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति बाहुर्युग्मा-
नि वाशयात् ॥ श्रोत्रं चक्षुःस्पर्शं चरसनं घ्राणमेव च ॥ अपिघ्राय मनश्चायं विषयानुपसेवते’ इत्यत्र
प्रहणपूर्वकं गमनमुक्तम् ॥ तथाच सूत्रम् तद्गुणसारत्वाच्चतुष्वपदेशः प्राज्ञवदिति ॥ तुशब्दः
पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ एतेन नाणुरतन्मृतेरिति सूत्रविरोधः परिहृतस्तस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् ॥
सूत्रार्थस्तु तस्या बुद्देर्गुणस्तद्गुणास्ते सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारिभावे संभवन्ति कारणत्वात्
सतद्गुणसारस्तद्भावस्तद्गुणसारत्वं तस्मात् ॥ तद्व्यपदेशः अणुत्वोत्क्रान्त्यादिव्यपदेशोऽणीया-
न्नीहेर्वायवाद्वा इत्येवंप्रकारस्तद्वदिति ॥ यद्वा ‘सारो बलेस्थिराशेच’ति मेदिनीकोशाद्ग्लवाची
सारशब्दः ॥ एतेन बुद्धिगुणानामनर्थक्यत्वात्कथं सारत्वमित्यपास्तं ॥ संसारित्वे सार-
त्वाच्च ॥ तदेतद्वह-एवंबुद्धिगुणैरिति ॥

रूकामती" ति । अत्र सहितपूर्वोक्तजीवः परामृश्यते । एतच्छब्देन अपूर्वोक्तानि वागादि-
मनोत्वानि परामृश्यन्ते । मनःशब्दश्चेद्वातःकरणचतुष्टयोपलक्षकः । अन्यथा पूर्वोक्तध्याना-
सिद्धेः । तेन (प्राणादेरेवपश्चादुत्क्रमणं न तु बुद्धे) रिति निरखं । अतोत्रोक्तातिमुंख्यतया
जीवस्यैवोच्यते । बुद्धादेस्तु तेन सहोत्क्रमणं न च बुद्धादिनिष्ठासाजीवउपचर्यतइति वाच्यं;
सहैवैतरिति प्रयोगानुपपत्तेः । नहि पुत्रस्यैव गमने पितृश्रागमपुत्रेण सह पिता गच्छ-
तीति प्रयुज्यते । अतोजीवानुत्क्रांतिसाधनाय बुद्धेस्तदोक्तिप्रयासस्तदर्थं स्वविरुद्धरीतावा-
न्योपन्यासश्चाविचारात् । तत्र हि समैवांसइतिजीवस्य स्वांशत्वमुक्त्वाऽणुत्वं बोधयितुं
शरीरे यद्वाप्नोतीति शरीरांतरप्राप्तिः पूर्वशरीरादुत्क्रांतिश्च जीवस्यैवोच्यते सगृहीत्वैव-
नेन च मनःप्रभृतेर्जीवसहभावः अतएवलिङ्गशरीरनिष्ठेतेतत्रोपचर्यते इतिप्रत्युक्तं भवति ।
देवदत्तोवाग्वाभरणादिकं गृहीत्वा गच्छतीत्युक्ते वस्त्राभरणादिकमेवगच्छति तन्निष्ठेचगमनं
देवदत्तसदुपचर्यते इति नहि केनापि सकयं व्याख्यातुं । वायुर्मेधानि विरिष्टांतेनापि जीवस्यैवते
बोध्यते । न हि गंधमात्रं गच्छति तन्निष्ठा च गतिरंगंतर्त्यपि वायुबुपचर्यत इति त्वयापि
वाक्यं वक्तुम् । ईश्वरशब्दश्च जीवपक्ष एव संगच्छते, स्वांशत्वात् ; न तु बुद्धिपक्षे जडत्वात् ।
त्वन्मते मित्यास्वाद्य । तस्मादुत्क्रांतिर्जीवधर्मः तयालोकांतरगतिरपि तत्र तत्र श्रुतिषु
तस्य ध्रुयते । यथा कौपीनक्रियाद्वय एव (पृ० ७) गार्ग्यायनि श्वेतकेतुसंवादे "ये द्वे
केचास्माहोकात्प्रयंतिचंद्रमसमेव ते स्वं गच्छंति" इतितयालोकांतरात्तस्येहागतिरपि
भनेकप्राप्तापत्ते । यथा गृहदारण्यके (पृ० ८५६ अ० ६ ब्राह्मण ४ मं० ६)
"तस्माहोकात्पुनरेवस्यै लोकाय कर्मणे" इति । अत्र कर्मणइत्युक्त्यापि जीवस्यैव सा
द्वीक्रियते जडस्य बुद्धादेस्तदयोगात् । जीवस्यैव सर्वकर्मकर्तृत्वायाः (अ० २ पा० ३
सू० ३३) कर्त्तावाचाप्येवत्वादि" लधिकरणे सुनिर्धारितत्वाच्च । अत्रे तस्यैवांगतु-
र्निष्कामत्ये मोक्षस्तत्रैवाज्ञायते न सद्बुद्धादेः संभवति; किंच मनुनाऽपि पद्याध्याये
(श्लो० ६३) "देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गमं च संभवं । योनिकोटिसदृशेषु सृतीश्वालां-
वरात्मन" इति स्मरता जीवस्योत्क्रांत्यादयः श्रुत्यभिप्रेततया दर्शिताः । स्मृत्यंतराणि तु
विस्तरभयाद्योपन्यस्यन्ते । किंचैतासुत्क्रांत्यादिषु तु कस्या मनःप्रभृतिसहभावोपपत्तिः ।
सुपुण्यादिषु तु केवलस्यैव जीवस्य गत्यागती सिध्यतः, अतउक्तसूत्रात्पुरतएव सूच्यते
(अ० २ पा० ३ सू० २०) "स्वात्मनाचोचरयोरिति । अर्थस्तुजीवः स्वात्मना केवले-
नाणुमात्रस्वरूपेणोत्तरबोर्गत्यागलोः संबंधीतुपुण्यादौ भवति । तथाचाधर्मेणानां ब्रह्मोप-
निषदि "ऊर्जनामिर्ध्यातंतु सृजते संचरत्यपि । जाग्रत्समेतथाजीवोगच्छत्यागच्छतेपुनरिति
ति अत्रोर्णनामिर्ध्यातंतु ब्रह्मणः ततो गत्यागती जीवस्य । स्पष्टं चेदं एतयाल्लिङ्गब्राह्मणा-
दिष्वपीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । किंच श्वेतकेतुविचार्यां "भनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये"
ति नामरूपव्याकरणादिसृष्टेः प्रागपि जीवरूपेण प्रवेक्ष उच्यते । यथा "ब्रह्मैव सत्
ब्रह्मापेता" त्यादौ ब्रह्मभावोत्तरं सैधवसिल्यन्यायेन ब्रह्मण्यन्यथः श्रूयते; "यथासैधव-
सिल्यउदके प्रास्तउदकमेवानुमिलीये" तिमैत्रेयीब्राह्मणश्रुतेः । न हि ब्रह्मभावोत्तरं
बुद्धादिकं त्वयावाक्यं वक्तुं; बुद्धादेर्ज्ञानावश्यकत्वात् । ज्ञानमंतरा ब्रह्मभावाभावात्

वति “पेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” कौपी-
तकिप्राज्ञणसमाप्तौ च “इदं सर्वं यदयमात्मे” त्यभिधाय “स एव त्वम-
सी” त्यादिधायणेन “अहं ब्रह्मासी” त्यहग्रहश्चावणेन च परमेव ब्रह्मजी-
वइतिसिद्ध्यति “सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मे” त्यादिश्रुतिभिस्तस्य व्यापकत्व-
मपि सिद्धमेव रुधमणुत्वतस्येतीमामाशंकां सूत्रस्यस्तु शब्दो निवारयति
तस्य ब्रह्मणो गुणास्तद्गुणाः प्रज्ञाद्रूपत्वादयः “प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी
एतदक्षरगार्ग्यं दृश्यं द्रष्टुं” इत्यादिश्रुतिसिद्धाः त एवात्र जीवे सारा इद्रप्र-
तर्देन संयादे “प्रज्ञया वाचसमाख्यवाचा सर्वाणि कर्माणि नामान्याप्नोति”
प्रश्नोपनिषदि च “एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसायिता मता यो द्वाकर्ता
पिज्ञानात्मा पुरुष” इत्युक्तत्वात्सारा प्रधाना जडविलक्षणा इति यावत्;
अन्यथा पदार्थस्य ब्रह्मांशत्वादीनां सर्वं न तुल्यतया केन जडविलक्षण्यमस्य
भवेत्तत्सत्तद्व्यपदेशः जीवे भगवद्व्यपदेशः अमात्ये राजपदप्रयोगवत् ।
अयंचव्यपदेशो मेनेयी ब्राह्मणे तत्र “न वा अरे पत्युः कामाय पति प्रियो
भवती” ति जीवमुपक्रम्याग्ने च तद्विज्ञानत सर्वविज्ञानार्थसर्वस्य तदा-
त्मकत्वरुधनेन वेदादौ तन्निःश्वासत्वकथनेन ब्रह्मधर्माणां तत्र बोधनाद्भ-
गवत्त्वेन जीव उक्तं पर्यंतत्त्वमसीत्यादावपितद्व्यपदेशः । ननु मेनेयी ब्राह्मणे-
भ्यस्यान्यधर्मत्वेन कथनन संभवति निरूपणस्थल उपचारस्यासंभवादि-
तित नैवोपाचाराभावात्तद्दृष्टानेन तत्त्वमसीत्यादावप्युपचारो न संभवती-
ति चेत्तत्राह प्राज्ञवत् ॥ बृहदारण्यकेशारीरकब्राह्मणे जीवमुपकम्य तज्जा-
ग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्वमुक्त्वा “यत्र सुप्तो न कचन कामसामयते न कंचन स्वप्नं
पश्यती” तिनुपुर्तिव दन्तत्सामयिकजीवस्वरूपनिरूप्य “तद्यथा प्रिय-
यास्त्रियासं परिष्वक्तो न बाह्यकिंचन वेदनातर” मिति जीवब्रह्मणोर्भेद-
दृष्टान्तनिरूपणावसरे “एवमेवायं प्राज्ञेनात्मना स परिष्वक्त” इत्यभिधा-
यक प्राज्ञ इत्याकाक्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह तत्र “अत्र पिताऽपिता भवती”
त्यादिना अत्र त्रस्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्यैव रूपांतरमुच्यते न हि सुपु-
त्रिसाक्षिण प्राज्ञस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादिकसंभवत्वपहतपाप्मत्वस्य
ब्रह्मलिंगत्वात्तथा च यथा प्राज्ञस्य निरूपणावसर एव “एवमसंश्वर
एवमसर्वज्ञ एषो तर्थाभ्येपयोनि” रित्यादिना ब्रह्मधर्मनिरूपणमेव शारीर-
स्यापि ब्रह्मधर्मबोधिका श्रुतयो जीवे गोण्या ब्रह्मत्ववदतीति ॥

सहस्राक्षे किंच यथा गो रित्यादिं पृबुद्धिगणैरितीत्यत आगनिरस्यति—यदपि किंचे-
त्यादिना ब्रह्मस्य वदतीतीत्यतन ॥ तत्परमिति ॥ जीवस्य दुर्ज्ञेयत्वप्रतिपादक उभयवा-
दीतिन्यायपचलक्षण्या (अ० १ आ० सू० २५) “लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बद्धि-

“साम्यं सट्ठांत” इति गौतमोक्तेरिति भावः । अणानिपादेति श्वेताश्वतरस्य प्राग्व्याख्यातं । बालाग्र इत्यादि वाक्यद्वयमपि—श्वेताश्वतरस्य अर्थस्तु व्याख्यास्यते । पुद्गेगुणेनेति । एतदपि श्वेताश्वतरवाक्यमग्रे व्याख्यास्यामः ॥ साराः प्रधानमिति । सहस्राक्षे सारा इति बहुवचसा विग्रहादिहापि त्रयैवानूदितं । सांकरभाष्ये तु सार इत्येकग्रन्थेनैव विग्रहः सारशब्दस्यैव चार्थः प्रधानमिति । अतः सहस्राक्षे तद्भाष्यार्थान्नेदोनुसंधेयः ॥ कारणत्वादिति । कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारं प्रति पुद्गेरेव कारणत्वात् ॥ अणीयान्नीहेरिति । छांदोग्येपंचमप्रपाठके शांढिल्यविद्यायामिदं पठ्यते । तत्रच “इति शांत उपासीते”—त्युपक्रमादुपासनाप्रकरणं तत् । तत्रैव “सकृत्तुं कुर्वते” ति श्रावणाच्च ॥ सौप्रतुशब्देन निराकरणार्थं पूर्वपक्षमाहुः । जीवे वस्तुतइत्यादिना । अत्र तद्गुणसारसूत्रस्य भाष्यप्रकाशप्रयमेव तत्रत्यभाष्यसहितं केनचित्पाठभेदेन संक्षिप्य प्रायेणाक्षरतोऽनुवदति—एतदात्म्यमित्यादिना । इदं छांदोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽस्ति । अत्राऽपि जडस्य ब्रह्मात्मकत्वं सत्यत्वं चोक्त्वा ततः पृथक् जीवस्य शुद्धात्स्वरूपतोक्ता ॥ प्रज्ञाचेति । इदं श्वेताश्वतरस्य ब्रह्मत्ववाक्यं च बृहदारण्यकमार्गोपमाह्वयस्थं । इन्द्रप्रवर्तनसंवादस्तु कौपीतकिमाह्वये तृतीयाध्यायेऽस्ति ॥ प्रज्ञावाचमिति ॥ प्रज्ञया विसर्पिसूत्रचैतन्यगुणेन वार्गित्वं समारोहस्थं । पूर्वमिन्द्रियांतरेष्वपि प्रज्ञयात्ममारोहणं तत्र “प्रज्ञया प्राणं समाह्वय प्राणेन सर्वान्नाभानामोती” इत्यादिना “प्रज्ञया मनः समाह्वय पुनसा सर्वानि ध्यानाभ्यामोती” इत्येतेन श्रावितं ॥ भ्रमोपनिषदीति । तत्र “अहेनं सौर्यायणो गार्ग्यः पप्रच्छ” इति चतुर्थप्रश्ने इदमस्ति तत्र “तेन तर्ह्येव पुरुष” इत्यादिना प्रस्तापवर्णनात् स्वप्नवर्णनात् “सपरेऽक्षरेऽभात्मनि संप्रतिष्ठते” इत्यादिकथनाच्च जीवपरमंबैवत् ॥ अन्यथेति । जीवे भगवद्गुणसारस्वरूपत्वाभावे ॥ पदार्थत्वेति । पदार्थत्वमभिधेयत्वं ॥ जीवमुपक्रम्येति बृहदारण्यके पद्याध्याये द्वितीयब्राह्मणे शारीरकरत्वेन जीवमुपक्रम्य तृतीयब्राह्मणे तस्य जाग्रत्स्वरूपमास्थानिरूपिताः । “यत्र सुप्त” इत्यादिवाक्यान्वयपि तृतीयब्राह्मणस्थानि ॥ प्राज्ञस्वरूपमाहेति “तद्वाग्लै तद्विकिर्दा” इति वाक्यं तद्यथा प्रिययेल्लस्यदः च्यवहितं पृथमस्ति । ततः पुराणादध्यवहितं च “तद्वा अल्येतदास्तकाममात्मकाममकामकं शोकांतर अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता” इत्यादिपठ्यते । तथा पूर्वोत्तरवाक्ये उभेऽपि परमेश्वरस्य प्राज्ञात्म्यं स्वरूपविशेषं निरूपयन् इति भावः ॥ ब्रह्मात्म्यत्वादिति । स्पष्टं चेदं प्रथमस्य प्रथमे

किञ्च यथाऽणोरणीयानित्यादिवाक्यं महोपहीयानिति वाक्यबलात् दुर्ज्ञेयत्वपरमित्यङ्गीक्रियते तथेहापि महानजः नित्यं सर्वगन् ग्याणुरित्यादिवाक्यबलाद्वा तत्राप्रशतभागस्येला-
दिवाक्यं तत्परं स्वीक्रियतामित्याह—परमिसन्ययेति ॥ यथा दुर्ज्ञेयतामिप्रायेण ब्रह्मण्यनुव-
चस्तथा जीवइत्यर्थः ॥ किञ्च पुदिस्थगुणैरेवान्तथा व्यपदेशोऽस्तु । तथान्ध्रुतिपुद्गेगुणेना-
त्यगुणेनैव बहाराप्रमात्रोद्भवरोपिष्टइति ॥ एतेनोत्क्रान्त्यादयोऽपि व्याख्यातास्तासामपि
गुरुपाधिस्तात् ॥ तमुत्क्रान्तं प्राणोन्तक्रामतीत्यादौ प्राणादेरेव पश्चादुत्क्रमणमुक्तं ननु
पुदेरिति तस्या- सद्योत्क्रमणेऽपि नतद्विरोधः ॥ अनोलक्षणात्त्वेनापि विरोधाभावाच्च ॥

“मह्य वेद ब्रह्मैव भवति । नान्य पथा विद्यतेऽयनाये” त्यादिश्रुतिभ्यः । किंच युगवह्यां
 “असाह्योकाद्रेत्ये” ति परममुत्तयनतरमपि “कामाक्षीकामरूप्यसचर” द्वित्यनुसचरण
 धूयते । छादोग्येऽपि “तस्य सर्वं लोकेषु कामचारोभवती”ति । न हीद विभोः
 सभवति, नापि परममुत्तयुत्तरमपि बुद्ध्यादिकमसि यद्वत् तदुपचर्यत भवोजीवस्यैवोत्क्राति-
 गत्यागतीना पुतिगीतासूत्रादिसिद्धताद्विभुत्वेच तदसभवात्सोणुरेव । यत्ततोर्लक्षणाधेत्य
 तमुत्क्रामतमिति श्रुतायुक्तं, तदसगतं, तथासतिजपमनुप्रासर्पदित्यादौ वृष्टेर्जपज्ञानजन्य-
 ज्ञानविषयत्ववरप्राणोत्क्रातेर्जीवोत्क्रातिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्व वाच्यं, तदेव न सभवति
 जीवोत्क्राते सुतरा दुर्ज्ञेयत्वात् । लोक प्राणोत्क्रातिज्ञानाजीवोत्क्रातिनिश्चयदर्शनेन
 विपर्ययाच्च ॥ किंचैतान्तापि साक्षाजीवोत्क्राति स्वमुत्पेन प्रतिपादितेति वृथाधातोसि ॥
 जग्येऽपि श्रुतौ प्राणादेरनूत्क्रमण गीताया च सहोत्क्रमणसिध्यतीति कथं तयोरोविरोध
 इति चेदुच्यते—यलिदृश्यस्योत्क्रमणे हि तद्वधनशकूनामनूत्क्रमण प्रसिद्धं, तत्राभ्यवहितो-
 त्तरक्षणएव शकूत्क्रमणात् शकुभि सहोत्क्रातो ह्य इत्यपि प्रयुज्यते । स्पष्टश्चायं दृष्टावो
 दृष्टदार्ण्यकेछादोग्ये च प्राणविशदे (अ० ७ पृ० २९९) “अथहप्राण उच्चिक्रमिष्यन्
 ससथासुह्य पट्टीशशकून् सखिदेदेवमितरान्प्राणान्तसमप्रिदत्तं हामिसमेत्योपुर्गवब्रहेधि
 त्वन्न श्रेष्ठोसि मोत्क्रमीरिती”ति । तस्मादनूत्क्रमणे वास्तव स्वल्पकालातरायविवक्षित्वा
 दृष्टदार्ण्यकाविधुति प्रवृत्ता । तमविशक्षित्वा तु कौपीतव्यादिधुतिर्गीताचेत्यविरोध ।
 तद्गुणसारसूत्रस्य वास्तवार्थस्तूच्यते । तत्रमसीत्यादौ जीवस्यसाक्षाद्ब्रह्मत्वरूपकथनाद्ब्रह्मणश्च
 “व्याप्यनारायण स्थित” इत्यादिश्रुतिभिर्न्यायकत्वध्वनात् कथजीवस्याणुत्व सगच्छता-
 मित्याशकायामुच्यते (अ० २ पा० ३ सू० २९)—“तद्गुणसारस्वानुतव्यपदेश प्राज्ञवत्”
 इतितुशकानिरासेतस्य ब्रह्मणो ये गुणा प्रज्ञाद्रष्टृत्वादय तएवसारा प्रधाना जडवैलक्षण्य
 बोधकायत्रसतद्गुणसार जीवस्यतद्गुणसारत्वादेवास्मिन् स्वव्यपदेश तत्रमसीत्यादौसाक्षात्-
 स्वव्यपदेश राज्ञयेष्टपुत्र राजेतिव्यपदेशवत् तत्रश्रौतदृष्टात प्राज्ञवदिति “तत्रतद्वयेय”
 तिसप्तम्यर्थं वति । प्राज्ञ सुपुसिसाक्षीशारीरकग्राह्यणादौ माध्यदिनपाठे प्रियस्त्रीवस्तु-
 पुस्तिकाळे तत्परिप्यगमभिधाय तस्य स्वरूपमुच्यते—“तद्वा अस्त्यैतदतिच्छदोपहतपाप्मा-
 भयं रूपमशोकात्मि” तिमूलभ्यात्पानावसरेत्वस्माभि कण्वपाठउपन्यस्त भाष्ये प्रकाशो
 नैतःसूत्रे माध्यदिनपाठस्यसप्तमाध्यायपाठ एवोदाहृतोज्ञेय । अतोत्र साक्षाद् ब्रह्मत्वाभावे-
 पि यथातत्त्वव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । यतु नापुरितिसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वमुक्तं—तदसत्, उत्क्रा-
 त्यादिदशसूत्र्या पूर्वपक्षरूपत्वेमानाभावात् । नच प्रकृतसूत्रस्थस्तुतसन्द पूर्वसूत्रेषु पूर्वपक्षत्व
 बोधयतीतिवाच्यं, तुशब्दघटितवसूत्रपूर्वसूत्राणा पूर्वपक्षरूपत्वनियमागीकारे “तनुसमन्व-
 यादि” त्यादित पूर्ववर्तिशास्त्रयोनित्रादिसूत्राणामपितयात्प्रसगात् । किंच “ज्ञोतएवे”
 त्यतानितुसिद्धातसूत्राण्येवेत्यत्रापि किममक लोक बुद्धिद्वारा ज्ञानदर्शनात् ज्ञानृत्वव्यप-
 देशोपि बुद्धिगुणसारत्वादेवेति तस्यापि पूर्वपक्षसूत्रत्वमापद्येत । तथा बुद्धिनित्यत्वादेव
 तस्य नित्यत्वमस्तिवति ‘नात्मश्रुतेरि’ त्यस्यापि तथात्व, विनिगमकाभावात् । बहुश्रुति-
 ष्याकोप एवात्र गमक इति चेत्त एवोत्क्रात्यादिसूत्राणामपि पूर्वपक्षरूपत्व त्यज्यता ॥

सहस्राक्षखण्डनम् .

बहुष्वेवश्रुतिप्यनुत्तोक्तादीनां ध्वणात् । किं च पूर्वं केवलजीवस्वरूपेण गत्यागती-
 क्षणत्वबोधकस्य शब्दादिकं निभुत्वबोधकश्रुतीनां परविषयत्वं चोक्तं तत्सर्वत्वमाख्यातरी-
 त्यापितवृणसारसूत्रेण न शक्यं समाधातुं । तथाभिप्राये सूत्रकारः पुनः सूत्रांतराणि कृत्वा स्वरूप-
 गत्यापतिः स्वशब्दादिकंच समादध्यात् । महत्त्वश्रुतेश्च प्रकरणं वाधित्वा जीवविषयत्वं साध-
 येत् । यच्च पूर्णगुणविसर्पणे प्रभागां धादिकं दृष्टांतीकृतं तच्चिरात्सायप्रभायादव्ययत्वं पुण्यादेव-
 यवोद्गमं च स्वयं दूपात् । याश्चांतिमसूत्रद्वयेन स्पष्टतरा विसर्पिगुणत्वबोधिकाः श्रुतयो गृही-
 तास्मान्मपिकथंचिद्योजयेत् । नहि भगवानसमर्थो यत्स्वयं पूर्वपक्षे बहुतरं वलीयो बाधकमुप-
 पाद्यापिन समादध्यात् । बुद्धिगुणसारत्वाद्गुणत्वव्यपदेश इत्येतावन्मात्रोक्त्या तु “प्रज्ञया
 शरीरं समाख्ये” स्यादस्पष्टविसर्पिगुणत्वबोधकश्रुत्यंतं संबन्धसमाहितं भवतीत्यपि निहि-
 तमेतत् । नापि म्यासांतिरिक्तः कपिलकणादगौतमाद्यन्यतमः कोप्यणुत्वं दत्ति । यदनुवाद-
 स्तेनोत्थितासांकारूपेति विस्तीर्णं एवं पूर्वपक्षः प्रवर्तत बुद्धिगुणसारत्वाद्गुणत्वव्यपदेश इत्येव
 सूत्रिते विभुत्वादिदेवं वा सूत्री प्रणयनवैयर्थ्यं तर्कच पूर्वसूत्रे पुनर्देवं शोध्यमाणात् । तच्छब्दे-
 नाप्रबुद्धिरेव परासूत्रस्य इति कथं निश्चीयतां । सर्वनाम्नां पूर्वपरामर्शकत्ववशांनेन तदसंभवात् ।
 बुद्धिरेव सूत्रकर्तृ बुद्धिस्थतरूप्यनेमानाभावाच्च । तथासति च ‘अरुपाक्षरमसंविद्य’ मिति सूत्र-
 लक्षणं ज्ञानं बुद्धिगुणसारत्वादिस्तेव सूत्रयेत् । श्रीमदाचार्योक्त्या तु प्रह्लादो धिक्कृतत्वात्परा-
 मर्शः संभवति । “ॐ तत्सर्वमिति निर्देश” इति गीतावाक्यं चात्रानुगुणं । सूत्रे प्रह्लादाचकतच्छब्देन
 तत्त्वमस्यादीनि तदद्वितविषयवाक्यान्पुनरुपतिष्ठते । “जन्माद्यस्य यत् ईक्षते नोदाहर्षम्”
 स्यादौ यत्तदशब्दादिभिः “यतो वा इमानि सर्वं ईक्षते” स्यादिव दितिसर्वसमंजसं । किंच नैया-
 यिकोपपादितगुणानां द्रव्यमात्रवृत्तित्वमिव गुणे गुणांतरासत्त्वमपि त्वयोरीकार्यं । तथा-
 सति बुद्धेर्गुणत्वेन तस्या गुणा एव न संभवन्ति यद्येह शरीरकभाष्ये “तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा
 इच्छाद्वेपः सुखं दुःखं इत्येवमादय” इत्यभ्युपगम्य तदसंभवे बुद्धेर्जडत्वात् इच्छाया भज-
 धर्मत्वस्य स्वयमीक्ष्यधिकरणं गीकारात् “एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्ती”-
 त्यादिश्रुतिभिः सुखस्य ब्रह्मधर्मत्वात् । नैयायिकादरणेतुद्वेपदुःखयोरप्यात्मधर्मत्वापत्तेश्च ॥
 बुद्धिगुणानामनर्थकत्वात्सारत्वं चासंगतं न च सारशब्दो बलार्थ इति वाच्यं स्वभावविरोधात् ।
 यदि भाष्यकारस्तथाभिप्रेत्य तर्हि सारो बलमित्येव व्याख्यास्यत् । बलस्य प्राणधर्मत्वेन
 बुद्धेर्गुणाप्राणधर्मो यस्येते तदवतापि दृष्टाऽसिद्धिर्यासामंजस्यंच । न च सारो बल इति कोशे
 बलशब्दस्याप्योत्तरं कल्प्यं ; कोशेऽप्येवमदर्शनात् । अनिर्णयपक्षश्च । अतो न बलार्थता ।
 अपिच उपाधिगुणानां सारत्वोक्तौ सहचरित्वस्योपधेयत्वात् सारत्रयमर्थो देवफलतः तस्मात्-
 दुक्तः सूत्रार्थ एव न संगच्छते । अधिकं चरभागे प्रकाशयिष्यते । एवं च जीवोऽनुत्तोक्तांसा-
 दयश्च तस्यैव धर्मा इति सिद्धम् ॥

• ननु जीवस्याणुत्वे सकलशरीरव्यापिशैत्यस्य जलावगाहनादौ निदाघे-
 च तादृशौष्ण्यस्याप्रतीतिप्रसंगादात्मन एकदेशस्थत्वादि तिचेन्न ; यथा-
 चंदनमेकदेशस्थमेव सामर्थ्यविशेषात् सकलशरीरे सुखं करोत्येवमात्मापि
 सामर्थ्यविशेषात् सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिजनयिष्यतीति न ।

पूर्वाक्तदोषः किंचयथावैद्यके 'ज्वरं हंति शिरोवद्धासह देवीजटायथा' इत्यादिना एकदेशस्थजटया सर्वशरीरे सुखस्य जननं प्रभावविशेषात्तथात्मनापीति । ननु चंदनदृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तं चंदने एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चयाज्जीवेतु शरीरैकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयादृष्टान्तवैषम्येन तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावात् किंच चैतन्यमात्मनोगुणः स च गुणिमात्रवृत्तीरूपरसादिपुतयैव दृष्टत्वात् तथा च चैत्यन्यस्य सर्वशरीरव्याप्त्या सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मंतव्यः यदिसामर्थ्येन व्यापुयात्तदास्य गुणो न सर्वत्रानुभूयेतेति चेन्मैवं गुणो गुणिनं विना न संभवतीति व्याप्तेरसिद्धत्वात् रूपरसादिपुस्तत्वेऽपि मणिप्रवेकेऽप्यभिचारात् विनापि मणितस्य सकलभवनव्याप्तिदर्शनादत्रापितद्वचैतन्यस्य सकलशरीरव्याप्तिकल्पने विरोधाभावात् । ननु प्रभादृष्टान्तेन संभवति तस्यामणिजनितविरलसजातीयद्रव्यांतरत्वात् सूर्यादिप्रभावदिति चेत्सूर्यादिप्रभायां स्पृशोपलंभात्तत्र द्रव्यांतरत्वमपि संदेहं शुशक्यं मणेस्तु पार्थिवत्वेन तत्र क्रिरणरूपद्रव्यांतरजनने मणितो बहिर्गतानामवयवानविहिष्टत्वान्मणिपिधानकाले पितदनुभवापत्तिः मणिना शेपि स्थित्यापत्तिः निमित्तकारणनाशस्य द्रव्यनाशाहेतुत्वात् मणेर्विजातीयद्रव्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात् यदि मणौ स्वप्रभायाः संकोचकत्वं प्रसारकत्वं च स्वीक्रियते तदा मणेऽत्रे तनत्वापत्तिः । स्वत आकुंचनप्रसारणादिकस्य जडेऽसंभाषितत्वात् न चलञ्जावत्याख्योपधिविशेषे पुरुषच्छायातेनाकुंचनस्य तद्रभावे च सरणस्य दृष्टत्वाच्चोकापत्तिरिति वाच्यं ; तस्या अपि जीववत्त्वाच्चेतनत्वमन्यथोत्पाटिते पितथाभावप्रसंगाच्चेतनत्वसाम्यात् तत्त्वान्मणिप्रभानद्रव्यांतरं किंतु तस्य गुणपय । ननु यदि मणिप्रभा गुणपदेत्यंगीक्रियते तदा गुणस्य गुणिनं विनागमनायोगात्कथं मणिं विना भित्त्यादिदेशव्यापित्वमन्यथारसादीनामपि स्वाधयद्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं स्यादिति चेन्न ; प्रकृष्टगुणस्य गुण्याधिकदेशवृत्तित्वमपि कल्प्यते प्रतीतिवलात् । अपरुष्टगुणस्तु गुणिमात्रवृत्तिरिति नियमः तेन न रसादिष्वतिप्रसंगः । अयमेवाथो "गुणाद्वा लोकव" दिति सूत्रेण व्यासैर्दर्शितः तथा च जीवस्याणुत्वेऽपि तच्चैतन्यस्य सकलदेहव्यापित्वाच्च सर्वांगशैल्यौण्याद्यनुपलब्धिप्रसंगः । एतेन प्रदीपालोकस्य गुणत्वे प्रकाशवत्सूत्रविरोध इत्यपास्तं दीपस्य तेजस्त्वात्तस्य स्वलोक रूपतेजोविशेषोपादानत्वस्य कथंचित्संदेहेऽपि मणेः पार्थिवत्वात्तत्र भायां द्रव्यत्वे मानाभावात् किंच "प्रकाशव" दिति सूत्रं न प्रकाशस्य द्रव्यत्वं प्रतिपादयति येनालोकस्य गुणत्वे तद्विरुद्धं स्यात्सूत्रार्थस्तु भाष्ये स्पष्टः ग्रंथगौरवमया दनतिप्रयोजनकत्वा-

धात्रनोक्तः । यत्तु (ज्ञानस्य गुणत्वे तस्य पदार्थात्तरेण संयोगसमवाय-
योरसंभवेन साक्षात्संबंधांतरस्य च कुमशक्यत्वेनासंबद्धस्य भावेऽति-
प्रसंगे न च शैत्यादिमानानुपत्तिरित्युक्तं, तदपि न सम्यक्; ज्ञानस्य
साक्षात्संबंधाभावेऽतः करणवृत्तिद्वारकसंबंधसत्त्वे बाधकाभावात्
अन्यात्वन्मतेऽप्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञानस्य च गुणत्वेन विपर्ययः सह-
साक्षात्संबंधासंभवाच्च द्विपयभासकत्वं तस्य न स्यात् । यस्तु तस्तु
द्रव्यगुणसंयोगसमवायादि परिभाषायास्तार्किकसंमतत्वेऽप्यसदसम्भ-
ततया नास्मन्मते तादृशगुणत्वाविक्रमादप्यदोष एव (मालोकस्य चा-
क्षुषसत्त्वेन गुणचाक्षुषेऽस्य संयुक्तद्रव्यद्वारा चक्षुषो हेतुत्वं व्याकुप्यते)
स्याद्विदोपस्थापादनमप्यस्मन्मते न स्यात्तैव तादृशकार्यकारणभावस्य
तार्किकसंमतत्वेनास्मन्मते तद्व्याफोपस्य दोषत्वासंभवात् यथामप्या-
दिभिभाषाः धर्मिणं विनैव प्रसरणं । न च मधुप्रत्यक्षे प्राणसंयुक्तसमवाय-
स्य हेतुत्वाद्द्रव्येण प्राणस्यासंयोगे गंधप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं;
तादृशकार्यकारणभावे मानाभावाच्च मधुप्रत्यक्षविशेषस्यैव गंध-
प्रत्यक्षहेतुत्वात् । यदि च स्मरते विज्ञापतार्किकमतमवलम्ब्य तादृश-
कार्यकारणभावात्तदोषेन द्रव्यस्यैव देशांतरगमनं स्वीक्रियते तर्हि च क-
थ्यंतद्रव्यं परमाणुरूपस्य गुणरूपतद्भिन्नं प्रसरेण्यदिरूपं वा ? नाद्यः;
तस्मिन्मते विपर्ययात्संबंधेन पट्टिधप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायस्य सम-
वायिसंभवे तत्त्वाद्यन्यतमसंबंधेन महत्त्वस्य हेतुत्वोपगमात्परमाणौ-
ष्यणुकैश्च महत्त्वाभावाद्गंधस्य प्रत्यक्षं न स्यात् तादृशकार्यकारणभावात्तु-
पगमे परमाणुतद्रूपत्वादीनां प्रत्यक्षत्वापत्तिः; नापि द्वितीयः, यथा-
गंधस्य प्रत्यक्षं तथा तदाश्रयस्यापि प्रसरेण्यदेः प्रत्यक्षे स्यात्तत्कारणी-
भूतमहत्त्वोद्भूतरूपादिकारणकलापसत्त्वात् । न च तेऽपुमहत्त्वस्य गंध-
प्रत्यक्षानुरोधेन कल्पनेऽपि तत्प्रत्यक्षानुपपत्तयेनाशानुद्भूतरूपवत्त्यक्त्य-
नाशानुपपत्तिरिति वाच्यं चंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपवत्त्वे चंपकादी-
नामप्यनुद्भूतरूपवत्त्वापत्त्या चक्षुषादिव प्रत्यक्षं तेषां न स्यात् अथ यत्र रू-
पस्यावयविनिस्त्वसजातीयरूपांश्च भक्तत्वात् किंच द्रव्यस्य प्रसरणेऽवशि-
ष्टद्रव्येऽन्यतु परिमाणवत्त्वं स्यात्तु न चावयवानामतिसौक्ष्म्यात्तदपगमेऽपि-
न द्रव्यस्य लघुत्वादिभानसिद्धिरिति वाच्यं; तेषामतिसौक्ष्म्यकल्पने गंधस्य
प्रत्यक्षत्वात्तु पपत्तेः कृत्वात् । न चावयवांतरपूरणाच्चास्य परिमाणवत्त्वं
चंपकादीनामिति वाच्यं आगतुकलावयवत्वेऽपि प्राणाभावात्किंचांशु-

तद्भिन्नद्रव्यगंधपूरणमिश्रितगंधवत्त्वं वा कुतो न स्यादिति वाच्यं असन्म-
तेकस्यचिद्द्रव्यस्यस्वाधिकदेशव्याप्तरूपवत्त्वं यथामण्यादेः कस्यचित्स्वा-
धिकदेशव्याप्तगंधत्वं यथा हि गुचंपकादिद्रव्यस्य तत्र यथामण्यादिरूपं-
प्रतिनियतदेशव्याप्तमेकमेव तस्य तावद्वेशव्याप्तावपि न मण्यादौ रूपस्य-
न्यूनत्वं तादृशरूपस्यैव विजातीयत्वात् तथा चंपकादिगंधस्यापि प्रतिनि-
यतदेशव्याप्तस्यैकस्यैव विजातीयस्वभावस्य स्वीकाराच्च कोपि दोषः त्वन्ते-
च यथामण्यवयवानां मणिभिन्नदेशे व्याप्तानां मणिप्रत्यक्षता तथा चंप-
काद्यवयवानां चंपकादिभिन्नदेशे व्याप्तानां कथं न प्रत्यक्षं चंपकादेरूपि-
द्रव्यत्वेन तदवयवानां रूपशून्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् एवमनेकचर्म-
पुटवेष्टितमृगमदादीनां मवयवनिःसरणासंभवात् तद्वंधानुपलब्ध्याप-
त्तेर्दुर्बद्धरत्नगंधस्य नुनिरवयवत्वाच्चिर्गमनं संभवति किं चावयवनिर्गमन-
स्वीकारे प्रसारितमुखस्य चंपकादिगंधादिगंधयत्तद्रसस्यापि प्रत्यक्षस्यादौ-
पचारणार्थं तद्रसस्यानुद्भूतत्वकल्पने हिंवादिगंधस्याप्यनुद्भूतत्वाप-
त्तिरसप्रत्यक्षेकस्यचित्प्रतिबंधकत्वकल्पने तु गौरवं स्यात् किं च सकृत्स्पृ-
ष्टस्यापि लशुना वेर्मुहुर्हस्तादिप्रक्षालने पिगंधापगमाभावाद् अवयवसंयो-
गोपगमे प्रक्षालनादिना मृदापगमदर्शनात् तादृशवयवापगमस्यांगीकर-
णीयत्वेन गंधोपलपलब्ध्यनुपपत्तिरतो द्रव्याधिकदेशवृत्तिर्गंधस्य-
मंतव्यं यथा विनश्यदवस्य गुणानां नाशितत्वं त्वया स्वीक्रियते तथा द्र-
व्याधिकदेशवृत्तित्वमप्यनुभवानुरोधात् कुतो न स्यात् “यथा संपुष्पि-
तस्य वृक्षस्य दूराद्गंधो वात्येवं पुष्पस्य कर्मणो दूराद्गंधो वाती” ति श्रुतिर-
पि गंधस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वे प्रमाणं न च तत्र सागंधवद्रव्यपरालेशप-
रावेति वाच्यं वेदे निर्मूललक्षणाया अप्रामाणिकत्वात् गंधपदस्य मुख्यार्थ-
परत्वे पि बाधकभावात् अत एव दूरादित्यपि संगच्छते न पुष्पध्वनिना गं-
धोन कुत्रापि च ते यत्राप्युपलभ्यते तत्रापि पृथिव्या एव तथा चोक्तं व्यासै-
उपलभ्याप्सु चे गंधं केचिद्ब्रह्मरुनै पुणाः पृथिव्या मेव तं विद्यादपो वायुं च-
संश्रितमिति तथा च पृथिव्यवयवरूपाश्रयसंचारादेव गंधसंचार इति-
चेन्न अवयवसंचारस्य पूर्वोक्तयुक्तिमिरसंभवेन शब्दादि बहुणसंचार-
कल्पनाया एव न्याय्यत्वाद्यासंवा न्यस्य पृथिव्यमेव तं विद्यादित्यस्य पृथि-
वीगुणं विद्यादित्यर्थकत्वात् केवलगुणसंचारानंगीकारे मेर्यादि शब्द-
स्यान्यत्र प्रत्ययो न स्यात् न हि त्वन्मते शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वमस्तियेना-
काशस्य तत्र सत्त्वेन शब्दोत्पत्तिस्तत्र कल्प्येत किं नुपंचभूतगुणत्वमेव अ-
न्यथा शब्दरूपशोक्परसौगंधो भूतगुणाजमी एकद्विचित्रिचतुःपंचगु-
णाद्योमादिपुक्रमज्ज्ञेति तावकी नयचनं व्याकुप्येत तथा च मेरीशब्दस्य

पार्थिवस्याकाशे उत्पत्त्यसंभवेन तस्याप्रसरणशीलत्वमङ्गीकर्तव्यमेवं-
 धस्यापितथात्वेन दोषः नैयायकीयवचनप्रक्रियानुअनेकशब्दे तद्वत्सा-
 दिकल्पनया गुरुभूतेति न च कस्यचिद्गंधस्य स्वल्पक्षालने निर्गमनं कस्यचि-
 न्मुहुः प्रक्षालनादिनापगम इति तारतम्यदर्शनेन गंधस्य सावयवत्वाप-
 त्तिरिति वाच्यं; उत्कटत्वात् उत्कटत्वयोरेव तद्वर्गयोरपगमानपगमन्या-
 मकत्वस्वीकारेण दोषाभावात् । वस्तुतस्तु सिद्धांते गंधादीनां भूतसूक्ष्म-
 रूपत्वेन सावयवत्वेऽपि न दोषः गंधेनैव चंदनस्पृष्टवायुसंपर्कशालिशाला-
 तरशैत्यं नियतरुविशेषसंपर्कशालिवातसंसर्गजमुखतित्कत्वमपि व्या-
 ख्यातं ज्ञेयं । अयमेवार्थो “गुणाद्वाऽऽलोक्यत् व्यतिरेको गंधवत् अवि-
 रोधश्चंदनवत् इति सूत्रैर्व्यासैर्दर्शितः । न च तादृशसूत्राणि पूर्वपक्षपरा-
 णीति वाच्यं; तेषां पूर्वपक्षपरत्वमानाभावात् । अतएव “तथाच दर्श-
 यती” त्यनेन सूत्रेण जीयस्याणुत्वं मेव हृदीकृतं । तदर्थं स्तु जीवोणुरेव-
 स्वस्वगुणेन चैतन्येन शरीरं व्याप्नोतीति वेदो दर्शयति । तथाच कौशी-
 तकिम्राहणे “तंहोवाचा जातशत्रुयंत्रैरपतद्वालाके पुरुषोऽपि प्रयत्रेत-
 भूयत एतदागा” दिति प्रतिज्ञाय “हितानामपुरुषस्य नाह्यो हृदयात्पु-
 रीततमभिप्रतन्धतितद्यथे” त्यायुक्ता “तासु तदा भवती” ति हृदया-
 यतनत्वं तादृशनाडीपुस्यानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयाय-
 तनस्याणोर्वाचनः “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट-
 आलोमभ्यभानसाग्रेभ्य” इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्याप्तिर्दर्श-
 यति । अन्यथा अणोर्व्याप्तिर्नापपद्येतातोऽणुबोधनपूर्वकं व्याप्तिबोधनाच्चै-
 तन्यं गुणपदेति ज्ञेयं प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्या” दिति सूत्रमत्रोपष्टंभक-
 तयायदुक्तं तत्तदर्थपरिश्चानात् । स्वार्थेऽस्त्यणुभाष्यादितोऽवसेयः
 विस्तरभयान्नेह लिख्यते, तथाच विसर्पिगुणचैतन्योऽणुर्जांघ इति सिद्धं ॥

सहस्राक्षे किंचात्मनोऽणुत्वमित्यादि जीवइति प्रत्युक्तमित्यंतं भागं खंडयति-ननु जीव-
 श्येत्यादिनाऽणुर्जीवइति सिद्धमित्यंतं (अ० २ पा० ३ सू० २३) “अविरोधश्चंदनवदि”
 तिसूत्रमाप्यप्रकाशस्थं चंदनदृष्टेति न सहदेवी जटादृष्टते च सामर्थ्यविशेषाद्यास्त्युपपादनम-
 नुवदंतः समादधते-यथाचंदनमित्यादिना । (अ० २ पा० ३ सू० २४) अवस्थिति-
 वैशेष्यसूत्राय तरणप्रकाशमनुसृत्याहुः-ननु चंदनेत्यादि । अत्रांशे समाधानं तु चंदनस्यैक-
 देशे स्थितिः प्रत्यक्षतो यथा तथा जीवस्य हृदयस्यैकदेशे स्थितिस्तत्सूत्रतत्त्वद्विषयश्रुतितश्च
 सिध्यतीति न दृष्टांतवैषम्यमिति ज्ञेयं । (अ० २ पा० ३ सू० २५) “गुणाद्वाऽऽलोक्यत्”
 इति सूत्रस्यागतरणं प्रकाशस्थं संक्षिप्यानुवदंत-किंचैतन्यमित्यादिना । सत्वेऽपीति ।
 व्याप्तेः सत्वे । वस्तुतस्त्विदमपि प्रायिकं । उत्कटस्थोऽप्यस्य संशयमेवांदिशब्दस्य प्रभाष्य-
 रूपस्य निवृत्तवृत्तिकत्वस्य गंधस्य च स्वाश्रयाधिकदेशपरित्यागाः सिद्धांते सूपादत्वात् ।

इमामेवारुचिमपिशब्दो द्योतयति-मणिप्रवेकइति । तस्य प्रभात्यरूपविशेषेइतिभावः । मणिप्रवेकस्तु । मणिश्रेष्ठ 'ह्रीन्ने प्रधान प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमा' इत्यमरः । साधारणमणौ तथा विसर्पिप्रभायाभभावात्प्रवेकपदोपादानपूर्वोक्तसूत्रप्रकाशः प्रकृतोपयोगिपाठभेदसहित-मक्षरशोऽनुवदति ननु प्रभाट्टात्इत्यादिना । अपिसदेषुमितिअरुचिप्रस्त सदेहमात्र तत् । वस्तुतस्तु सूर्यादिप्रभापि गुणएव । औष्ण्योपलभस्तूत्कटोष्णस्पर्शादिरपि प्रसरणादिति वक्ष्यामः, अतः सदेहासभवादरुचिद्योतकोऽपिशब्दः । मणेस्तुपार्थिवत्वेनेति पाथिअस्यवि-रणजनकत्वं सुदुर्घटमितिभावः । अतएव कालिदासादयः कवयोऽपि लोकाद्यवेक्षणलब्ध नैपुण्याभिज्ञानशकुन्तलादिषु 'नप्रभातरलज्योतिरुदति वसुधातलात् इत्यादिवर्णयति । जीवदत्तादिति । चतुर्विधशरीरेषु वृक्षाणामुज्ज्वलं शरीरमितिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धत्वात्का-यिकपापविशेषैर्वृक्षयोर्म्यापत्तेर्मन्वादिभिः सरणात् । पुराणेषु कुबेरपुत्रादीनां द्वापत् स्यावरतायाः कीर्तनाच्च तथेत्यर्थः । मणिस्तु न चतुर्विधशरीरेष्वतर्भवितुमर्हति । रसादि भ्विति । अवच्छेदकावच्छेदननाधिकदेशवृत्तित्वमितिभावः । प्रकृष्टपुतेष्वपि तदस्त्येवेति वर्णयिष्यते-कथंचिरसदेह इति । वस्तुतस्तु दीपालोकोऽपि गुण एवप्रकृष्टरूप हि सः । रूपस्यापि तेजस्त्वं तु न विरुद्धं (स्क १२ अ ४ श्लो २३) दीपश्चक्षुः स्वरूपचेति भागवतोक्तरीतिरुद्धव्य ॥ प्रकाशवद्वितीति । (अ० ३ पा० सू १५) 'प्रकाशवच्चा वैयर्थ्या' इति सूत्रमित्यर्थः ॥ (अ० २ पा० ३ सू २६) "व्यतिरेकोगध ववि" तिसूत्रमनुसृत्यगधस्यविसर्पितास्त्वत् साधयति-तथागधस्यैवत्यादिना नाद्य इति ।

किञ्चामनोऽणुत्वे निदाघे सकृद्वेदहव्याप्यौष्ण्य युगपन्नप्रतीयत एव गङ्गाहृदनिगमस्य शैल्यम् ॥ नच यथा गुणिनोमण्याद्विरेकदेशस्थत्वेऽपि तत्प्रभास्तद्गुणाभधिक देशव्याप्नुवन्ति एव जीवस्याणोद्देशस्थस्यापिज्ञान गुण सवन्न वेहे प्रसरति तेन तद्यापिशैल्यौष्ण्योपत्रिधिर-तिवाच्यम् ॥ प्रभाया विरलसयोगवत्तनोद्भवत्वेन गुणत्वे प्रमाणाभावात् ॥ यस्तु विद्वन्मण्डन टीकायाम् आलोकस्य द्रव्यत्वे व्योम्नि वर्तमानस्य तस्य तदतिरेकेण तद्रूपग्रहणावति-रित्युक्तं-तत्र, ज्वालादी तददर्शनात् ॥ सच दीपजन्य इति दीपस्याऽऽश्रोक इत्युच्यते ॥ प्रदीपाचालोकस्य गुणत्वे प्रकाशवत्सन्निवेशः ॥ एवञ्च विशेषाभावा मण्याचालोकोपि द्रव्यम् ॥ एवञ्च वस्तुतरन्तु आलोकोऽत्र मणेरेव प्राज्ञइति कुशकाशावलम्बनमपि प्रत्युक्तम् ॥ ज्ञानस्य गुणत्वे पदार्थान्तरेण सयोगसमवाययोरसम्भवेन साक्षात्सर्व-वान्तरस्य बहुम शक्यत्वेनाऽऽस्यदस्य भानोऽतिप्रसङ्गेनच शैल्यादिभानानुपपत्तिः ॥ एवप्रभायागुणत्वमित्या-दिनातस्याः सर्वव्योदुवच ॥ एवञ्च चतुर्षा भित्त्यादेर्ग्रहणमपिदुष्करं तेन सधन्याभावात् ॥ तथाऽऽलोकस्य चाऽप्यसत्त्वेन गुणचातुष्ये स्वसयुक्तद्रव्यद्वयद्वाराव्युपरोहेत्युक्तं व्याप्यते ॥ एतेन गन्धस्यापि निराश्रयस्य गमनं प्रत्याख्यातम् ॥ घ्राणेनासव-धेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ॥ इव्यद्वारकस्य घ्राणहेतुत्वस्य भङ्गाच्च ॥ तस्माद्गन्धोऽप्यवयवैस्सदेहैव याति तेषां च यथाद्रव्य-स्वभावमेव प्रसरणद्रव्यैधार्पणमिति नातिदूरे गन्धमानः, नवा द्रव्यस्य दशा तरे गमनऽवयवान्तरप्रसरणम् ॥ अतिसौक्ष्म्याच्च नतदपगमेऽपि द्रव्यस्य लघुतादिभानम् ॥ त्वयापि हि

सहस्राक्षखण्डनम्

परमाणुरूपं यणुरूपं वा तद्रूपमिति द्विकोटिकोऽप्याद्यक्षो नेत्यर्थः । लौकिक-
प्रत्यक्षापि यमूर्तद्रव्यतयोभयोः साम्यादेकहेतुया प्रथमपक्षे सप्रवृत्तः ॥ समवायेत्यादि ।
यदादिद्रव्यप्रत्यक्षे समवायेन महत्त्वं हेतुः तद्रूपरूपरसगंधादिप्रत्यक्षे च स्वसयुक्तसमवायेन
तत्तथा । एवं रूपत्वादिजान्तिप्रत्यक्षे स्वसयुक्तसमवायेन महत्त्वं तदेत्याधूतं । नापि
द्वितीय इति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्रसरेण्वादिरूपं तद्रूपमिति पक्षोऽपि नेत्यर्थः ।
चंपकाद्यवयवानामित्यादि । वस्तुतश्चानुद्भूतरूपेषु रसादिवद्गन्धस्याप्यनुद्भूतत्वनियमोऽत्ये-
वेति चंपकाद्यवयवानामनुद्भूतरूपत्वे तद्रूपोऽपि नानुद्भूयेतानुद्भूतत्वाविशेषादित्यत्र
बोध्यं ॥ चक्षुरादिवदिति । यथा चक्षुरादीन्द्रियस्यानुद्भूतरूपत्वात् प्रत्यक्षतवेत्यर्थः ॥
अवयवरूपत्वेति । महत्त्वाभ्रवाद्यवयरूपत्वेत्यर्थः । तेन यणुरूपस्य त्रसरेणुरूपारंभ-
कत्वेऽपि न दोषः ॥ न कोऽपि दोष इति । किंच द्रव्यस्य गुणप्रति कारणत्वाद्गन्धनाशा-
प्रहेपि तदाभ्रवद्रव्यं सजातीयमेव गंधांतरमुत्पादयति । अतोपि न दोष इत्याचूषं ॥

गुणभूतस्य गन्धस्यातिदूरगमनाभावात् न्यूनत्वाभावात् च तत्रितयं रूपनीयमिति समं
कल्पनागौरवम् ॥ सूक्ष्मावयवान्तरपूरणत्वा रूपायते त्वयापि न्यूनताभावाद्गन्धान्तरत्वमिति
कल्पनीया ॥ एवमनेकचर्मपुटवेष्टितपृष्ठमदादिषु गन्धस्येवावयवानामपगमापगमौ बोध्या-
विति साम्बम् ॥ कर्पूरेऽवयवानागमात्पुनर्व ॥ गन्धमानापगमे सा कथं स्यादिति विचार्यम् ॥
परिमाणसाम्येऽल्पगन्धतात्तु पूर्णमाणपगमनामल्पगन्धत्वेन वक्तुमशक्या ॥ प्रसारितमुलस्य
तदसात्तुपलंभस्तु रसनेन्द्रियस्याऽल्पत्वपरतुरसाप्राहकताया दृष्टत्वात् ॥ अतएव कर्पूरगन्धिघी
तद्रूपगन्धानेऽपि न तद्रूपज्ञानम् ॥ न च सकृत् स्पृष्टस्यापि लघुना देहं स्थावीनां धालनेऽपि
गन्धो नापैतीति गन्धमानस्य करादीं स्वगन्धो नावयवानां तेषां सकृत्स्पर्शेनागतानां सकृत्क्षाल-
नेनापगमस्यैवित्यादिति पाठ्य ॥ सकृत्स्पर्शेनागतस्य गन्धस्याऽपि सकृत्क्षालनेनापगमौ चित्वात्
यदितु गन्धे तदर्थं सामर्थ्यं किञ्चित्कल्प्यते तर्हि तत्तदाभ्रयएव कल्प्यताम् ॥ यथावृक्षस्य
समुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येव पुष्पस्य वर्मणो दूराद्गन्धो वातीति श्रुतौ गन्धश्चो गन्धवद्भ्रमपरालेश-
परोवा ॥ गन्ध प्रतिवेश्यामोदलेशसवन्धगन्धे इति मेदिनीकोशात् ॥ दूरत्वतु वृक्षापेक्षया
तस्योपात्तत्वात् ननु साध्यापेक्षया मानाभावात् ॥ पृथिवीं परित्यज्य गन्धस्थिते -
सर्वथाऽनुवर्तताम् ॥ तवाचन्यास - उपलब्ध्यामुच्येद्वधकेचिद्गुरुरनुपाः ॥ पृथिव्यामेव तं
विशदपोवायुं च सञ्चितमिति ॥ यत्तु केचिच्छब्ददनाश्रयस्य चैतन्यस्य गतिमाहुः - तन्न,
श्रोत्रेन्द्रियस्य गत्वा प्रादित्वेन शब्दस्य चलनाभावात् ॥ यत्तु यथा चन्दनस्यैकदेशस्थस्य सर्व-
देहव्यापिशैलसफादस्त्वमेवं जीवस्यापि देहस्थस्य सर्वदेहव्यापितानसम्पादकत्वमिति,
तन्न, चन्दनस्य सावयवत्वेन सूक्ष्मतदवयवप्रसरणेन देहव्यापिशैलापादस्त्वसंभवात् ॥
एतेन गुणाद्वालोक्तवत् व्यतिरेके गन्धवत् अविरोधश्चन्दनवदितिसूत्राश्रयिसमाहिताभ्यानि ॥
तेषां पूर्वस्मरत्वात् ॥ अथ मन्यया प्रमाशाश्रयाद्वा तेजस्वादित्यनेन विरुद्धं गुणाद्वालोक्तवदि-
तिसूत्रकारो वदेत् ॥ अधिकजिज्ञासुभिस्तु शारीरिके द्रष्टव्यम् ॥ तदेतदभिप्रेत्याह - विसर्पिगुण-
तामुज्ज्विरोधात्तु इति ॥ एतेन विसर्पिगुणचैतन्योऽणुजीव इति प्रत्युक्तम् ।

एव स्वतः स्वमतसमर्थनपुरःसरं परमतं दूषयित्वोक्तसूत्रभाष्यप्रकाशग्रन्थे तत्रानूदितं विद्वन्मदनभागं च कचिदक्षरशः केनचित्पाठभेदेन चानुवदति—एवमनेकचर्मपुटेत्यादिना ॥ विनश्यदवस्थेति । पूर्वक्षणे घटादिद्रव्यं नश्यति, तदुत्तरक्षणे तद्गुणा इति हि तार्किका मन्यते ॥ त्वयेति । नैयायिकेन । तन्मतमवलम्ब्येवाकरेदूषणस्य प्रक्रमात् ॥ कुतो न स्यादिति । स्वाश्रयद्रव्याभावेऽपि तद्गुणस्थितेरेकप्राणीकारेऽन्यत्रापि साक्षाद्देवेति भावः । यथावृक्षस्येति । तेत्तिरीयगृहचारायणप्रपाठकस्थवाक्यमिदं । निर्मूलेति । वाक्यार्थानुपपत्त्यादिकं लक्षणाथामूलं तद्वहिताया ॥ सगच्छतइति । लेशास्तु स्थाण्वाद्यप्युपलब्धवृक्षाणामपि धूल्यादीनामपि च वाय्वादिगशाद्वर्गच्छत्येवेति लेशादिपरस्मै सपुण्यसपदं दूरपदं च व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ उक्तं न्यासैरिति । इदं प्रायेण भारतवर्षेण शारीरकभाष्यादिपूजाकृतं ॥ तावतीनवचनमिति । विद्यारण्यवचनं तत्कृतपञ्चदश्या महाभूतविवेकालये द्वितीयप्रकरणे “शब्दस्पर्शरूपरसविशिष्टोक्तो द्वितीयः ॥ व्याख्यातज्ञेयमिति । एतदतोभाव्यप्रकाशोक्तार्थानुवादं स्वोक्तार्थं आकर-समतिं दर्शयितुं कृतं ॥ तदेवध्वनयति—अयमेवायं इत्यादिना । अत्राक्रमेण सूत्रत्रयोपन्यासोवादिष्ठेखानुरोधात् (अ० २ पा० ३ सू० २७) “तथा च दर्शयति” इति सूत्रस्य भाष्यादितो निष्कल्पार्थं स्वयमाहुः—तदर्थंस्त्विति । सूत्रे च शब्दोऽवधारणार्थः । तथाप्यननाशुरतन्मतेरित्यादिपूर्वसूत्राक्तप्रकारं परामृश्यते । एव च जीवोणुपरिमाणको नाडीषु स्वयविहतिमान् हृद्यवस्थितो देहे प्रभागध्वज्यतिरिच्यमानगुणश्चेतितेनैव प्रकारेण प्रागुक्तेन वेदोदर्शयतीति सूत्राक्षरार्थं उक्तसूत्रभाष्यप्रकाशमेव सन्निध्याऽक्षर-शोऽनुवदति—कौशीतकिप्राज्ञेन इत्यादिवैतन्यगुणप्येत्यतः ॥ इदं हि कौशीतकिप्राज्ञेन चतुर्धाध्याये बालाक्ष्यज्ञानशत्रुमवादोऽस्ति । तत्र गतगर्वजं बालाकिना प्राज्ञेनापि ब्रह्मोपदेशार्थं प्राथितं क्षत्रमनातशत्रुर्नाहं गुरुवार्हं किन्तु विज्ञापयिष्यामि त्वामिति प्रतिज्ञाय तं करप्रहपुरं सरं रहसिं नीत्वा तत्र मुक्तं कचित्पुरुषं प्रथमं शब्देरनुस्थितं यष्टिप्रहारेण बोधयित्वा बालाकिमाह—“ कैष एतन् बालाकं पुरुषोऽशयिष्ठं कैतदभूत्कुत एतदागात्” इति ॥ अर्थस्तु—क कुत्र एष प्राणायतिरिक्त एतत् सर्ववृत्तिशून्यं यथास्यात् तथा हं बालाकं पुरुषो जीवः अशयिष्ठं अस्वाप्सीत् क कस्मिन्प्रदेशे एतत्पूर्वाक्तं शयनमभूत् एव स्वापकाले जीमस्य शयनक्रियायाश्चाधारं पृष्ट्वा जागरणाधारं पृच्छति—कुत इति । कुत कस्मात्स्थानात् एतत् जागरणस्थानं भागात् पुनरागमत् इतिविशेषः । एतत्प्रभस्योत्तरप्रतिपद्यमानं ब्रह्मादि स सूर्यमेव उत्तरमाह—यत्रैष इत्यादि । स्वापकाले यो जीमस्य शयनक्रियायाश्चाध्वयं पुनरागमनस्य-चारधिभूतं यदामीति भावः ॥ तदेवाह—हिवा इत्यादि । हिवा प्राणिना हितकारितया हिताख्या इदयस्य हृत्पुटरीकस्य सवधिन्यस्ततो निर्गत्य पुरीतव आतरं येष्टनविशेषं अभि-प्रतनयति सर्वेति प्रकरणं विस्तारयति चेष्टयति तद्यथा यावत्परिमाणमित्यर्थः ॥ इत्याहु-रवेति । आदिपदान् “तद्यथासहस्रधाऽतोविस्तारितस्तान्द्रव्यं” इत्यादिमगृह्यत । विप-रित्वेन सहस्रतमानावदनुत्पत्तिपरिमाणवन्मानाद्व इत्यर्थः । अत्र च “तामुतदाभजति”

वास्तुतमामु नादीषु तदा शयनकाले जीरो भवतीति तादृशनाडीषु स्थितेरपुत्र्य विना-
नुपपत्त्या जीवस्याणुत्पन्नक भवति । तदा शयनकाल एव तामु स्थित्युत्तया जीवस्य सर्वदा
हृदयाप्यारम्भान तिप्यति । अतएव नाडीषु हृदयसकथस्य तत्रोनिर्गतत्वस्यच निरूपण
साधकं भवति । हृदयावतन सतादृशीषु तामु तदा निहरतीति । अग्रेच यदा “सुप्त स्वप्न-
नरु चनपश्यती” त्यादिनामुपुति प्रबोध चनिरूप्य “सपुप प्राणपुवप्रज्ञात्मेदशरीरमात्रमा
नमनुप्रतिष्ठमालोमभ्यजानक्षामेभ्य” इत्यादिपद्यते । अत्रप्राणनहेतुत्वात्प्राणोजीवपुवप्रा-
ज्ञात्माविसर्पिस्वचैतन्यगुणरूपेयेदशरीरमनुप्रविष्टोलोमानिमक्ताप्राधिभमर्वादीदृष्टेयधं ।
विसर्पिगुणतासिद्धा । तत्रामेभुराप्रिष्टदृष्टावपि तथैवगमयत, अन्यथा मध्यमपरि-
माणरमापयेत् । तत्राप्यप्रिष्टदृष्टावमौज्यवदुणविसर्पणवोचक ॥ वृद्धदारण्यकादिषु चेद
विसरेणनिरूपितमेवेति प्रकाशादिवो ज्ञेय । मयापिकिचित्पुनर्यदपते । प्रकाशाभय-
सूत्रापेस्तुत्तरीयतुरीयलोकखडनेनिर्मलेनिरणमि । तत्रापि प्रकाशस्य भर्गतेव प्रत्युत-
तिप्यति । ननु द्रव्यातरत्वमिति विदुर्द्वद्वत्ततदुपन्यस्त ॥ विसर्पिगुणचैतन्यइति ॥
अत्रायमागवोऽनुसंधेय - वत्तु (जिदावरागाइद्विमज्जनविपुसचैशरीरागतौज्यज्ञेया
यनुनरानामसमव, अणो सर्वप्रसवधावोगाई) खमिद्विद्वि (तत्र) तस्याशुतेपि तदुणस्य
चैतन्यस्य सचैशरीरे प्रसरणेनतदुभयोपपत्ते ॥ गुणस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्व तु प्रभावि-
वत् । इश्यतेल्लोकदेशार्तिनामस्वात्मानमपि मणिदीपकादीना तदधिकदेशवतिनी प्रभाभवत्पद
मैयुपनिपदि “अनतारश्मयकस्यदीपवद्य स्थितोहृदी”ति सप्रज्ञात विसर्पिगुणयनुच्यते ।
गीतायामपि ‘यथाप्रकाशवत्येक कुरस्त लोकमिमरवि । क्षेत्र क्षेत्री तथा कृस्त प्रकाश-
यति भारते’ति । एतत्सर्वमनुसंधाय भगवान्परमाचार्य सूत्रयावभूव “गुणाद्वालोक्त्वदि”
ति । अत्राविरोध इत्यनुवर्तते । वा सन्दर्भैवकारार्थे, तथाचालोक्त्वदुष्पादेव सकलशरीरागतौ-
ज्यायनुभवस्याविरोध इत्यर्थ ॥ मौज्यायनुभवस्य हेतुर्यदि विभुर्येनरमस्त सकलशरीरे-
स्थितिरेतस्यात्ताई कोमनक्षाप्राधिप्यापि तत्सर्वेन तत्र ललाकैकिरणविसरयोने क्षेत्रौज्यायनु-
भूयेत् ॥ नरयनुभूयतेतोमसविनु ॥ मम “त्वलोमभ्यजानक्षामेभ्य” इत्यादिभ्रुतिभिरेव
यथाप्रत्ययमिदसिद्धि । एतावताऽऽलोकस्यगुणस्य प्रमाणभाव प्रत्युक्त । न च शाब्द
मानोपन्यासस्यायमनवसर इति बाध्य, प्रकाशवत्सुप्रविरोधस्यावनुपन्यसनीयत्वापत् ।
अविरोधस्तु दर्शयिष्यते । यत्र साधकमानमनुदाइस्यैव प्रकाशस्य द्रव्यत्वमुक्त-सप्त युक्ति-
सद यथाहु प्रकाशकारा “अये धार्थिवत्येन तत्र किरणरूपद्रव्यवचकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्यै-
वागीकरि यदुक्त्यनपत्ति, यदि जनन तदा पूर्व मणिचो बहिरागतानामहितत्वात् मणिपि-
धानदशायामपि तदनुचयवत्तिर्मणिनातेपि तत्स्थित्यापचित्तादसमव्यवित्तित्तयोरव्यताप-
रिरटयो, कल्पनापचित्तद्विचयनाशकिञ्च । यदिप्रसारणतद्वमणेक्षेत्रमत्यापति स्वतथाकुच-
नप्रसारणक्रिययोक्षेत्रमनुवदृष्टत्वात्” इत्यादि ॥ किञ्च प्रभाषारूपिद्रव्यत्वेवसावत्यपरिमा-
णकद्रव्यातरस्याप्येतत्तत्रत्या प्रभाषावप्रिमप्रदेशेप्रसरणेनावश्यमान्य आमुखजलपूरितेष-
टेषस्त्यानिक्षेपेणतावज्ज्वलि सरणसदर्शनात् । तावच्छात्रोत्पत्त्यो स्वीकारेऽत्यंतमौरव ।
किञ्च नाशक्षेत्रशारकभावया कनिजितोरन् ॥ मणवेयावयानाप्रवेसावततप्योऽभमस-

चक्रयेने प्रभानाशोत्पत्तिक्षणयोर्मण्यादेराधिक्यन्योन्येगौरवलाघवेचापद्येता । किंचक्रोशकाराभपि प्रभाशब्दस्यकातिपर्यायत्वं दर्शयति 'स्यु प्रभास्वरुचिस्त्रिभूमाभ्युविद्युतिर्दिसय'- इत्यादौ एवमाद्यनेकदोषग्रासाद्यप्रभायाद्रव्यत्वशक्यत्वनतस्मादत्युक्तदोरूपाख्यगुणएवा सौ । द्रव्यत्वे तु ज्योतिःस्थितायाश्चन्द्रादिप्रभाया शुक्ररूपव्यतिरेकतदाश्रयभूतकचित्स्वरूपमुपलभ्येततदनुपलभाच्चनद्रव्यमिति हरितोपिण्याविद्वन्मदनटीकायाभाशय । ज्वालाया-नुद्गृहस्वदीर्घपरिमाणस्यस्थूलमूलत्वसूक्ष्माप्रवदग्निभावृत्तित्वाद्यावृत्तीनाचदर्शनेनरूपमात्रेव दसभवेनचपृथक्द्रव्यत्वं निश्चीयतइति तस्या शुक्रहरितलोहितादिविविधरूपाश्रयत्वनतुरू-पत्व । अनेन (ज्वालादौतद्दर्शनादि) तिनिरस्त । गुणगुणिभावेचसत्येयमणेरालोकोदी-पस्यालोकइतितत्सयधिरत्युज्येत, जन्म्यत्वस्यनिराकृतत्वात् । तथात्वेपितुनाशोऽपिपुत्रस्थिति-यत्स्थितेर्दुर्बाराद्य । नचमित्यसयोगित्वादस्थित्युपपत्ति प्रभायाघटादिसयोगासभवप्र-सगात् । सावयवत्वेनघटादिसयुक्तदवयवानादीपादिसयोगाभावात् । अल्पपरिमाण-द्रव्ययो सयोगेनित्यताया क्वचिदप्यदर्शनाच्च । नन्वन्यत्रारण्योऽप्यन्यथानुपपत्त्यात्र नित्य-सयोग कल्प्यतइतिचेदत्रगुणएवविसर्पितरतयाकल्प्यता, लाववात् । धर्मिकल्पनातोधर्म-कल्पनायालाघवमप्यत्रानुसंधेय । नचप्रभायादीपसमवेतत्वेनसमवायिनाशातत्राशोप-पत्तिर्वाच्याप्रभाया । अधिकपरिमाणकत्वेनाल्पपरिमाणक एकस्मिन्दीपेतदारभकत्वा-सभवात् । अन्यथाएवत्रसरेणुनाऽपिघटारभप्रसगात् । आध्यावयवानातदारभकत्वतु-प्रागेवापास्त । एतत्पक्षेऽप्युक्तदोष सुख्यएव । वृक्षनाशोऽपितदवयवारब्धपुष्पफलादिस्थिति-दर्शनात् त्वयानुसयोगिद्रव्यत्वमेव स्वमुखेनोच्यतेऽतोऽनसमवायोक्तिप्रसंगोपीतिकितेन "प्रकाशयच्चावेद्यध्यादि" तिसूत्रतुयथासोरश्चाद्रमसोवाप्रकाश स्वतोऽन्यरहंतुंशक्य, स्वत सपादयितुमकालेनुपयोगायस्वनिकटेस्थापयितुचाशक्यत्वात् आगतेतनुसूर्यादौभवति व्यग्रहार्थं तथाब्रह्मधर्मांअपितदिच्छ्यान्यवहार्था स्वतश्चाभ्यवहार्था इत्येवबोधयत् प्रकाश-स्वधर्मत्वमेवसाधयतिननुद्रव्यत्वतस्माद्रुणत्वेतत्सूत्रविरोधोक्तिरमिलापमात्रतद्भाष्यविरोध-सभवेतुमयासनपरिहरणीय । वस्तुतस्तत्रत्वद्वाभ्येपिप्रकाशस्याकाराणाभौपाधिकत्वकथने-नवास्तुनिरीकारतद्वयोधनात् रूपवद्भ्यारवेनवास्तवाकृतिमरत्वेनचलोकेभ्यासिद्दर्शनात् तथैवे-दसूत्रद्रव्यत्वबाधकमेव आकाराभावेनरूपिद्रव्यत्वाभावसिद्धे नीरूपतत्त्वेवाध्यादिध्याधु-पाविपयत्वप्रसगाच्च । अतस्तृतीयस्कधस्यपार्श्वे (श्लो० ४०) द्योतनपचनपानमिति प्रकाशस्य धुतडादिवत्तेनोद्भूतित्वमुच्यते, नतुद्रव्यत्व दीपादिप्रभायाद्रव्यत्वमसाधयित्वैव (अविशेषान्मण्यालोकोऽपिद्रव्य) मित्युक्तिस्तुयैव प्रभात्वाविशेषेण मणिसूर्यदीपन्या-दिसर्वप्रभाणागुणत्वोक्तरेवौचित्याच्चअतएवध्रीपुरुषोत्तमोऽपि (अ० ७ श्लो० ८) "रसोऽह-मप्सु कौंतयप्रभासिशशिसुर्ययो । प्रणव सववेदेषु शब्द खेपौरुपनृत्ति"ति गुणेष्वेवप्रभा-गणयति (स्क० १० अ० ८५ श्लो० ७) 'कातिस्तेन प्रभासत्ताचन्द्रादयर्कंश्विद्युता । यत्स्थैर्यं भूभृताभूमेर्धृतिगधोर्धतोभवानि ति एवमादौपुराणेष्वपिगधादिवत् गुणत्वमेवदर्शित । रसशब्दादीनागुणत्वतुतत्राप्यभिमत प्राय पाठस्यचनिर्णायकत्वमानदमयाधिकरणे शक-राचार्यं स्वीकृतमेव । नचसिद्धातरीत्या तत्रेवात्रापितद्वाध शक्य, कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे

ष । यद्यालोकोद्भवस्यात्तर्हिप्रकाशतिमिरस्थितैरैकैकफलकाया उत्तम तुलाया प्रकाशसयोगि-
फलकनमेतद्वैपचित्त्वेदानिनामते तेजोद्भवस्यापिगुह्यनियमाद्स्मात्तुनायमाप्रदः । तत्रा-
पिद्रव्यस्वपरान्वयात्स्वभावाद्वा स्पर्शवच्यनियमस्तुसर्वसमत मणिदीपादिसर्वप्रभासुतुनिय-
मेनस्पर्शापलभाभावादिकमपि द्रव्यत्वाभावसाधकमनुसंधेयं । नचसयोगस्य गुणत्वात्तद्-
त्वगुणातरस्यदुर्वचंगुणेगुणानगीकारादितिग्राह्यं, गुणस्यापिपुद्गेरिच्छाद्वेपमुखदु र्वादिगुणव-
त्तायास्तद्गुणसारसूत्रविरचने शक्रराचार्यैरररीकृतत्वेनत्वयातयाऽक्तुमशक्यत्वात् । तदुपपत्त-
येयदित्वाकिंकसिद्धावतिरस्कृत्य 'एकरूपरसात्पृथगि'त्यादिप्रतीतिश्चप्रमात्वस्वीकृत्यगुणेगुणा-
तरस्वीक्रियेततदाप्रकृतेरपितुल्यं । स्पर्शरहितेमणिप्रभादाख्यतापरिरष्टस्यतेजोद्भव्यत्वस्यस्वा-
श्रयमण्यादिनानित्यसयोगस्यतदाच्छादनोद्घाटनाभ्या मुहूर्तांशोत्पत्त्यो सकोचप्रसारयोर्वा-
मण्याचवयवैस्तदारभप्रभृतेश्चानेकदोषदुष्टस्यकल्पनमतिगुरुत्वमविहायउत्कटगुणस्यस्वाश्र-
याधिकदेशेसयोगपूर्वोरिकायं प्रत्यक्षसिद्धत्वेनकल्पनालेशस्याप्यभावात् (गीता अ० २
श्लोक १४) 'मात्रास्पर्शास्तुकोन्मतेये'त्यादावनेकप्रशब्दादीनासयोगस्यकठरयेणकथनादस्मा-
कंवार्तिकनियमविरोधोऽकिंचित्स्वर किंचशैत्यादिभानप्रतिमन सयोगस्यकारणत्वमस्ति न
वा ? नद्वितीयं, निद्राक्षणेऽपितुल्यस्पर्शानुभवप्रसंगात् । (पृ० ९३) "अन्यत्रमेमनोऽभू-
दित्याह नाहमेतन्नाप्राज्ञासिपमिति" एवमादिकौशीवकिंभाह्मणगतत्रप्रतर्दनसवादस्यश्रुतिवि-
रोधाच्च, आद्येतुमनसोऽणुत्वात्कथं सर्वशरीरगतस्यतस्ययुगपदुपलब्धिः ? अथसूच्याशतपत्र-
मेदनकालवदत्यल्पकालेन सर्वत्रमनोभ्रमणाद्यौगपद्यप्रत्यय इतिचेदणुजीवस्यापितथाभ्रम-
णेनसोऽस्तु एवमपिपादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमित्याद्युपपद्येत । वस्तुतस्तु गुणप्रसरणादेव-
सर्वोपपत्तिः । श्रुत्यादिसिद्धोक्ताप्राग्भिष्यादिचाभुपेत्वालोकेसयोगपूवतत्रननुतेजोद्भव्यसयो-
गं तमसिसुवर्णनामप्रसयोगेपिभिष्यादे प्रत्यक्षापातात् प्रौढप्रकाशवत्तेजः ससर्गस्तत्रमितिचे-
ह्यापवात्प्रौढप्रकाशससर्गएवतदाला न त्वधिक वैयर्थ्यादसंभवाच्च । नहिसूर्यचन्द्रादिना-
मित्यादिकसमुज्यतेअपितुतत्प्रकाशेनैव । एवगृहेघटादिकमपिदीपादे प्रभयैवयुज्यते ननुते-
न ॥ ननुमन्मतेतस्यद्रव्यत्वान्निचित्यघटादिलेजोद्भव्यससर्गोस्तीतिचेत्तर्हिप्रौढप्रकाशवदित्य-
ज्यताप्रकाशे प्रकाशातरवत्त्वामभवात् । तत्त्यागेच हेममात्रससर्गं प्रत्यक्षापत्तिरत्यागेचा-
संभवइत्युभयतः पाशारब्धं पतत्तद्विदशानिस्तमितद्रुहच्छतप्रीमुक्तमहागुलिकादिशब्दैर्जीर्ण-
मित्तिगुर्विणीगर्भादे पातनस्थानुभवादपिविसर्पिगुण्णानावस्तुत्तरे सयोगाभास्येयपूवेतिप्र-
भायाअपिभिष्यादिनासउपपन्नं चक्षुष कचिदाश्रयासयोगेऽपि आलोकेप्रत्यक्षतुनानुपपन्नं ।
अविसर्पिगुण्णाक्षुष एव तथानियमसंभवात् । स्पर्शएव प्रत्यक्षविषयत्वस्य वाया चानुमे-
यताया कैश्चिदमीकारेणाकाशस्याप्रत्यक्षविषयत्वेपिशब्दप्रत्यक्षानुभवेनचगुणप्रत्यक्षेगुणिप्रत्य-
क्षमेवकारणमिति नियमव्याघातात्स्पर्शादिप्रत्यक्षवदुपपत्तः । सयोगसयुक्तसमवायादि-
संबधाश्चार्त्तिककाणामेवपारिभाषिका समवायादिकं दूषयन्निरौपनिपदेनशक्या स्वीकर्तुमि-
तिदिक् । एतन्गन्धप्रत्यक्षमपिन्याख्यातं गुणगुणिप्रत्यक्षयो कार्यकारणव्यभिचारप्रदर्शनेन-
त्वदभिमतव्याप्त्यसिद्धे अवयवानामप्रागेनयोमेतुचक्षुषापियोगाच्चाक्षुषदुर्वारस्यात् सूक्ष्मत्वा-
दिन्द्रियायोगित्वकल्पनेतुप्राणैनापिसनस्यात् यथाद्रव्यप्रसरणतुह्यनाविभक्तानामिवैकस्य

सदृशगणधसैवांगीकृत्यं हाद्यवात्प्रकाशस्थलेभूत्सत्त्वाच्च । अवश्यदीपकलिकाकरदीपि-
कावन्हादिप्रकाशतारतम्यसमन्विदोपप्रकाशानां तीव्रतीव्रत्वयोश्चोपपत्तयेतथांगीकृत्यं-
अवयवानां तु तृक्षयवयवपुष्पफलदिवदतिदूरगमनेप्रतिबधकाभावात् । अतितूरेपिगणधप्रती-
तिर्दुर्बारेर्वर्कचगुणत्वादेव गणधतत्रतीव्रयमानेनपुष्पादिना सहैवगच्छति दीपप्रकाशावत् ।
अवयवप्रसरणपसेतुतथानस्यात् नचलार्कपणकल्प्य विभक्तावयवानांछदसंभयान् अन्यथा
पृथक्कृतानपिपुष्पादिस्वावयवान्दृष्ट्वाकर्षेत्, प्रतिक्षणनवावयवप्रसरणे द्रव्यनाशप्रसंग
अवयवातरोत्पत्तिस्वीकारेत्स्वतन्तुगौरवस्यात् किंचैवसतियेनमार्गेणपुष्पादिकनीयेततस्मि-
न्सर्वोत्पत्त्यनोत्तरमपितत्समीपमदेशहृत्तमगणधपलभ्येत, तथापुष्पसमीपे सहसामुद्रि-
तायामगुणपयनयशानानिरुद्धत्वात् । स्थलातरेतदुदादनेऽपिगणधेनमुच्येत, गुणत्वेनमका-
शवत्कार्पण्योदीकोरोनुसर्पमनवद्य ॥ ननुलौहस्यनुवर्णेन विभक्तावयवानामार्कपण
स्वीक्रिये, फलादेरनाकर्पणेनुभारवत्त्वावितिचेत्तर्हि संपेदद्वयसेनापिमृगमवकणेनहरिचद-
मकमेनवास्त्रावयवानामार्कपणत्वात् अतिमहताचवनतरुणा तच्चूर्णसमुद्रापस्यावश्यमेवा-
कर्पणभाज्य । नत्वेवद्वयते, किञ्चातिसूक्ष्माणामपिवहूनामेव सर्वदोह्नमोण्योपलना-
परव्यावाच्य, तथासतितद्रव्यनाशस्तत्तापवत्त्वावश्यभावि । मन्मतेस्तुतस्यैवगणधस्वरूपस्यार्थ-
विवन्मुहुरनुभवेऽपि न्योन्यमेवमप्रसज्यते, यच्चसमकल्पनागीरवमिति-तत्र, अतितूर-
गमनप्रतिपधाकर्पणादेस्तन्मते कथमप्युपपत्तेरेवाभावात् । ममत्तूरीत्यानिर्वाधास्तर्ज-
सिद्धि । किञ्चतवप्रभास्यलेद्रव्यातर गणधस्यलेचावयवा अदृश्यलेचेद्रियस्यगत्वाप्राहि-
त्वमिथादिनानाकल्पनवच्छेदोपपतिर्ह्रायवत्तत्रप्रकारभेदेनोत्पत्तिनाशादिकल्पनयेतिमह-
देवगीतव ॥ मममुप्रभादयोविसर्पिगुणद्रव्येतावतैवनिर्वाह, अवयवातत्पूरणपसेतु-
स्थितहास्यस्थिताभ्यागमान्याहेका । कर्परादावपिपूरणप्रसव, किञ्चद्रव्यमानप्रत्यक्षापु-
रोधात् चाप्रतागमनतागतामेवोत्पत्तिरितिवाच्य, तत्रचहेतुर्बुध । अष्टमेवसद्वृत्ति-
चेत्तर्हिपुनराभिप्रास्तद्वत्त्वादे काश्चिदवयवान्सर्वतोपहृतापरस्पेक्षिकादोरितस्थापने पुन-
श्चावदेवमावमुपलभ्येव, ततोऽनवयवानां निर्गमाभावात् अष्टमेवपूरणस्यतापिसंभवात्
मयातुनगयोत्पत्ति कल्पयेत्युक्तामाह । इत्येवमष्टावयव इति प्रत्यभिज्ञाऽपिप्रमायोपपद्यते
स्वतस्सर्गाणि सौतेनसत्तापुनेपित्कस्तूरिकभरेस्तसागणध उदकाकौतयस्तत्तद्वेदमि जन्ति-
गतोत्पद्यतेतिक्लृप्तमसिद्धि । नचाभस्याभिप्रसरेणुप्रवेशादीन्वयोपलभोवाच्य, अपि-
कजलस्य घट्टिनाशकरानियमेन प्रवेशोत्तरक्षण एव नास्तयोगात् । अंभसिमास्वरूपो-
पलभप्रसङ्गश्च । अधिकतुप्रस्थानरत्नाकरादिभ्रवधेय, ताककेरपितलादोत्तरनौनौग्यस्ये
यत्तन्मोभद्रुजोच्यते । यथाविपयानवाक्येयचदशिरयप्रकरणेविद्यार्थ्य (श्लोक १०)
'यद्वापिनिर्लेनेरीरवेदौ' इत्यस्यसंक्षेप ॥ नप्रकाशस्यतद्वत्त्वादिनामोद्भूतितेजश्चेति-
तयादप्ररोधकावरणरवेमुपमाप्रयवानामप्यनिर्गमस्थानेकत्रावलोकितावाहुणस्यचकाचपा-
प्रविशेषावृत्तदीपप्रकाशादेर्बहिर्बर्गमदर्शनादनेकचर्मपुटवेष्टित सुगमदस्यापिगुणस्यानिर्गम
नमुचितम् । कर्पूरातेनुलाववदर्शनादुच्यतेद्वयोपिनिश्चीयते । नैवसर्वत्रसंभवति, हेतो-
रदर्शनात् अवयवोद्गमेचसतिगणधवत्तद्रव्यसवचिनोरस्वरूपस्याभापिप्रसारिवासेना

शरीरपिधायकत्वसभवेन सार्वत्रिकतैत्थानुपपत्तेश्च । तैलतैत्थेतु खड्गस्याल्पमानत्व-
 लाघवयोरदर्शनात् नावयवगमन शक्यवचन, उत्क्रात्यादिदशसूच्या पूर्वपक्षत्व तुप्रा-
 नेरनिरस्त प्रकाशाश्रयसूत्रे प्रभायास्तेजस्त्वोत्तिर्गुणत्ववाधिकेति तवाभिमतस्यात् ।
 यस्तुतस्तु प्रकाशस्योत्कटरूपत्वात् (अ० ४ श्लो० २३) 'दीपश्चक्षुश्च रूपचम्योति-
 पो न पृथग्भवेदि' तिद्वादशसूक्त्यगम्यादुपस्थापितेजस्त्वमस्त्येवेतिनसूत्रयोविरोध ।
 पौराणमतेतु रूपतन्मात्रादेव तेजसउत्पत्तेश्च ॥ त्वतु "गुणादे" स्यस्यपूर्वपक्षस्यत्व-
 मिरप्रकाशाश्रयसूत्रस्यमतातरपरत्वं स्वरुपश्लोकमुद्भूतवानसीतिद्वयोरपि ध्यासानभिप्रेत
 स्वात्तयोर्विरोधेपिकाक्षति, तथाचाणोरपिजीवस्यप्रभागधादिवत् विसर्पिणोगुणस्वैवसब-
 धात् तत्तदिन्द्रियन्यापार धूयते कौशीतविब्राह्मणइद्वप्रवर्तनतसवादे "प्रज्ञयावाचमस-
 मारुहवाचासर्वाणिनामान्याप्नोतिप्रज्ञयाप्राणसमारुहप्राणेनसर्वान्गधानाप्नोती" त्यादिना
 एतेनजीवस्यस्वरूपातिरिक्तचैतन्यगुणेस्पष्टतरश्रौतमानमपिदर्शित । सूत्रितथभगवता
 (अ० २ पाद० ३ सू० २८) "पृथगुपदेशा" । विति अर्थस्तुप्रज्ञयाशरीरसमारुहेति-
 कर्णतवेनपृथक्कृतयोपदेशाच्चैतन्यगुणइतिएवविसर्पिगुणत्व । "स्थूलानिसूक्ष्माणिबहूनिचैव
 रूपाणिदेहीत्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्चतेषा सयोगहेतुरपरोऽपिदृष्ट" (पृ०
 ३५७) इतिश्वेताश्वतरादियुभूयतएव । तत्रहिपञ्चमाध्यायेऽष्टमर्चिर्बुद्धिपरिमाणेनागुह्यमात्र-
 त्वस्वरूपरिमाणेनारामात्रत्वचोक्त्वा (अ० ९) "वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यच ।
 भागोजीवस्त्विक्षेय" इति स्पष्टतयाणुत्वं "सञ्चानत्यायकल्पते" इतिसामर्थ्यार्थकधातु
 प्रयोगाच्चदनसहदेवोजटादिवत् सामर्थ्यादानत्यमभिधायानुमात्रेकथनुस्त्रीपुरुषाद्विर्लिंगस-
 भवइत्यशकायाजीवस्यशरीरप्रयुक्तमेवस्त्रीधादिकनतुस्वरूपतइति नैवस्त्रीनपुमानेयनचैवा-
 यनपुसका ययच्छरीरमादत्तेतेनतेनसरक्षय" इतिदशमर्चिर्दशैयित्वानानाविधदेहप्राप्तौकि-
 ञ्चिमित्तमित्याकाक्षायामेकादशर्चिसकल्पादिप्रभवै शुभाशुभकर्मभिरिवमनुष्यलोकदेवलो-
 कादिस्थानेषुनानाविधशरीरप्राप्तितत्पनिरूप्याणुमात्रस्यतत्प्राप्तिस्थूलेष्वतिसूक्ष्मेपुचशरीरेषु
 कथतुल्यमुखायनुभवइत्याकाक्षया (अ० १२) स्थूलानीत्याद्युच्यते । स्थूलानिपाच
 भौतिकानिसूक्ष्माणिविर्लिंगशरीराणिअथवास्थूलानिहस्त्यादीनासूक्ष्माणिदशमशकादीना चश-
 रीराणिदेहीजीव स्वगुणैश्चैतन्यप्रकाशैर्वृणोति । एवचैकस्यैवदीपस्यस्थूलेषु गृहादिपुसूक्ष्मे-
 पुचटादिपुचयथाधाऽपरिमाणप्रकाशप्रसरणवत् तत्तच्छरीरेषुतावत् स्वगुणप्रसरणादेवतस्य
 तदनुभवइतिभाव । ननुएकादर्शचिं "स्थानेषुरूपान्यभिसंप्रपद्यते" इत्युक्त्याकर्मानु-
 सारिदेहप्राप्तौजीवस्यस्वातन्त्र्येसतिशुभकर्मलभ्यानेवतान्प्रपद्येत । एवस्वचैतन्येनदेहावरणे-
 प्वपिस्वातन्त्र्येसतिनिद्राकालेऽपिसर्वमनुभवेत् । नत्वेवतत्कुतइत्याकाक्षायामुत्तरार्थपठ्यते ।
 क्रियागुणैरिति । क्रियागुणै नानाविधशुभाशुभक्रियाणाजीवमात्रनिष्ठत्वेपितज्जन्यैर्गुणै सुलो-
 चनाथत्वादिधर्मैस्तथाऽऽत्मगुणैर्जीवसवधिज्ञानप्रकाशैश्चसहतेषाशरीराणासयोगहेतुर्नकवल-
 जीव किंत्वपर परमेश्वरोपिदृष्ट । एवचसचित्तकर्मणाबहुत्वेपिप्रारब्धनिर्माणपरमेश्वराधीन
 तथानिद्राकालेस्वप्नब्राह्मीविशेषेपुवाजीवस्यप्रवेशनततोनिस्सारणचतुर्धनमतोनेक्त
 दोष । अतोलोमनलेपुचैतन्यस्यन्याप्रावपि तदिच्छैवनियामिकेतिसक्षेप । तथाचसिद्ध-

शरीरेणुप्रसरण । एवमणुत्वमप्यनेकप्रभुतिष्वप्यस्यते यथाकठवह्नीपुप्रथमवह्नी (ऋ० २१) “महिसुविज्ञेयमणुरेपधर्मः” इति । पृथजीवास्त्योधमोस परमेश्वरस्याणुरित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वपरस्वेतुनहिसुविज्ञेयमित्यनेनपौनरुक्त्य । द्वितीयवक्ष्या (ऋ० १३) “एतच्छ्रुत्वा सपरिगृह्यमर्त्यैः प्रवृद्धधर्म्यमणुरेतमाप्य ॥ समोदते सोदनीयं हिलब्ध्वा” इति । अर्थस्तु जीवस्वरूपगुरुत्वा श्रुत्वामननात्सम्यक्परितोयुक्तिभिर्गृहीत्वानिदध्यासनात्प्रवृष्टउच्यम्यशरीरादितत्पृथक्कृत्याणुपरिमाणकमेवमात्मानस्वयमनुभूयानदाद्याधिर्भावयान्भवतीतिज्ञेयः । नचेद्वक्तव्यं द्वापरकल्प्य, “वेद्यप्रतेविषिस्सामनुज्ये” इत्यादिनापीरस्यैवप्रकृतत्वात् । अग्रे “अन्वयधर्मा” इत्यादिनाष्टयक्षभोचरप्रहणो निरूपणाच्च । स्पष्टीकृतचेद्व्यासपादैरपिप्रथमतस्तुरीयेपादे (सूत्र ६) “त्रयाणामेवैवमुपन्यासप्रसङ्ग” इत्यत्र । किंचमैश्वर्यमपिप्रतिष्ठितीयप्रपादके “इदोनाभिष्ठेनैतद्विधमिद्वैतनवत्प्रतिष्ठापित” इति । अणिष्ठेनअणुत्वेन । न्यायकस्यकथमणुभाव ? शरीरप्रतिष्ठापनार्थंइत्याशयेनसालखिदैवदृष्ट “इहैवावतंसंशेन” इत्यादिवाशत्वनिरूपणेनअंशिनैधरत्वापिभुरेपितदक्षसाणिष्ठत्वेनशरीरनिष्ठापनचनमिद्वैतमितिबोधित । अग्रेऽपि (ऋ० ५) “अनेनेदोनाभिष्ठेन” इत्यादि ॥ वचनत्तराप्यपिदुभुतिस्मृतिपदार्थोक्तचनरसिकै शतशस्सुत्वेनकभ्यानीत्यतिविन्तरभिषाविरम्यते । किंच जीवस्य विभुरेपे जलाइषाप्रिपु सपत्र तस्सत्त्वेन सर्वदासर्वेषां दैत्यौज्याद्यनुभव प्रसज्यते । नचमन सयोगस्यतत्रकारणत्वादुद्येय, याचन्यूतत्रम्यसद्योगित्वस्यैव विभुलक्षणत्वेन स्वस्ययुनेनमत्साविमनसा तत्सम्भवाद् । नचमिलक्षणमन सयोग कारणैरसर्वपाजीवानासर्वत्रविद्यमानत्वेन कस्यकिमनइतिसक्षयस्यापरिहारेण्वलक्षण्यस्यैवनिर्वक्तुमसक्यत्वात् । नचतद्दृष्टदेहेतु, तत्सकर्मजन्यत्वेन तेषाञ्च प्रयत्नजन्यत्वेन तस्यचमन सयोगात्तत्रत्वेनच सर्वेषां सर्वादृष्टवत्त्वोपपत्ते । नच प्रदेशभेद कल्प्य, मनुव्यादीनां परिभ्रमणदर्शनेनतद्विनियमात् । पूर्वपूर्वशरीरस्यागोचरमनिवृत्तदेशविशेषदेहहतरासोभ्रौम्येणापितद्विनियमाच्च । अतो देवदत्तचमरीरिणाञ्च कृपिते सर्वेषात्तद्वसानुभवप्रसङ्गोदुनिर्यस्येव । एवमेव परमाचार्य (अ० २ पा० ६ सू० ५१-५२-५३) “अदृष्टानियमादि” इत्यादिभिस्त्रिभिः सूत्रैर्जीवविभुत्ववृत्तित्वान् । नचेकजीववाद स्वीकार्य, उक्तद्रोषानिष्ठारात् “सर्वेष्वामान, तोयेनजीवान्मवससर्जं । विविधा सोम्यमात्वा” इत्यादितद्वहुत्वयोधकमाप्यादिनैतैर्विरीषमुदकाद्यनेकभुतिभ्याकोशात् । पापपुण्यनरकस्वर्गादिन्यस्वाभगतद्रोषकशास्त्रोच्छेदाद्यनेकद्रोपैरन्यत्रवृत्तित्वाच्च । बहुजीवविभुत्वेच “सर्वस्यवर्गोसर्वस्येवान्” इत्याद्यनेकभुतिस्मृतिपुराण्यस्मृतिसिद्धमीश्वरस्वशासकत्वमपिनघटेत् । उक्तचैतद् श्रीभागवतेवेदस्तुतौ (श्लो० ३०) “अपरिमितभुवास्तुमृतोयदिसर्वगत” इत्यत्र । स्यादेतत् । नित्यमिज्जाना जीवानां स्वातन्त्र्येणविभुत्वंतत्किंकायभिमदमेव सूत्रपुत्रत्याख्यायते । समस्तसत्कदाचिदवच्छेदवाद, कदाचित्प्रतिदिप्रयादइत्यनेकमादसमृद्धे दक्षणापुषोपाधिवशाज्जीवमानोऽज्जोन विभुत्ववाधार्जितचेन्मैव, यथासति प्रक्षमात्रेविभुत्वक्षजीवेपुत्रमध्यपरिमाणताया सिद्धेः । त्वन्मते उपाधिसरगोविनाजीववन्द्यत्वयोगाच्च । आद्यसस्यविभुत्वेपिपट्यरन्ध्रिस्तदेकदेशस्यजलेनच प्रतिविधत्वेनत्वयाभि-

मतस्यप्रभामंडलप्रतिबिम्बस्यचनविभुत्वं शक्यवचनं । नचोपाधेर्रहस्यवद्विभुत्वात्तदुपपत्तिः;
उपाधेर्रहस्यकदेशवर्तिताया पचदश्यादिपुन्युत्पादितत्वात् । अन्यथा “अत्यतिष्ठदशांगुलसर्व-
मावृत्यतिष्ठति । अधिकतुभेदनिर्देशा” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् किंच व्याप-
कलोपाधेरकतयैकजीवस्यैवसिद्ध्याप्रागुक्तादिदोषप्रसंगः । तेषामपि नानात्वेतूपाधिसाकर्या-
जीवानामपिसाकर्यमदृष्टानियमादिदोषानिच्छारश्चेतिदिक् ।

सचब्रह्मणोऽंश “अशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशकितवादित्य-
मधीयतएक” इतिसूत्रात् । ननु “अशोनानाव्यपदेशा” दितिसूत्रेण-
नवास्तवमंशत्वमुच्यते, किंतुगौणंअशइवअशइतिनिरवयवस्यनिर्विकार-
स्यवास्तवांशासंभवात् । सचावच्छेदवादेनप्रतिविंवगदेनवासंभव-
ति । नचमुरयार्थवाचकत्वेसंभवतिलाक्षणि कार्यकल्पनंनयुक्तमिति-
वाच्यं, हस्तमात्रेऽयं देवदत्तइतिव्यपदेशस्यमुख्यत्वाभावेनविग्रहस्तच्छे-
दनाद्ब्रह्महत्यायाअसंभवेनचावयवेमुरयमेदव्यपदेशाभावेनगौणामे-
दव्यपदेशस्यावयवत्वव्याप्त्या तेनतत्साधनेतवापिमुख्यार्थस्यैकप्रत्या-
ज्यत्वात्आपचारिकेप्यभेदांशेव्यभिचारात्सविशिष्यवहेतुर्वाच्यः ।
सचदुर्ध्वचइत्यवयवसदृशांशशब्देग्राह्यस्तत्रचाभेदव्यपदेशोमुख्योमे-
दव्यपदेशस्तुगौणस्तथाचाद्वैतश्रुत्यनुरोधेनांशइवांशइत्येवव्याख्यानं
सुवच । एवचविभुत्वप्रतिपादकश्रुतीनामपिसंगतिः ‘ममैवांशोजीव-
लोकेजीवभूत’ इतिगीतावाक्येप्यशइवांशइत्येवव्याख्ययेयमित्तिचे-
त्तस्य; ‘अशोनानाव्यपदेशादि’तिसूत्रेणवास्तवमेवांशत्वजीवस्ययो-
ध्यते यतस्तत्सूत्रपर्वनाना व्यपदेशादित्येतेतुर्दृश्यते । तदर्थस्तु-
नानात्वेनव्यपदेशोनानान्यपदेशस्तस्मात्श्रुतोवहुत्वसंख्याविशिष्टत्वे-
नकथनाद्विस्फुलिंगवद्व्युच्चरणकथनाच्चेति “सद्येप्यत्मानोव्युच्चरंती”
तिश्रुतिः । “यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाःसहस्रशःप्रभवन्तेस-
रूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्यभावाःप्रजायन्तेतत्रचैवापियंति”
इतिश्रुतिश्चाग्नेस्सकाशाद्विस्फुलिंगवद्ब्रह्मणःसकाशाजीवस्यव्युच्चरणं-
प्रतिपादयंतीजीवस्यभगवदंशत्वमेवप्रतिपादयतिननुप्रतिविंवस्वरूपमव-
च्छिन्नत्वरूपगौणमंशत्वं येनाशइवाशइतिव्याख्यानं स्यात् । ननु-
ब्रह्मणोनिरवयवत्वात्कथंजीवस्यांशत्वं ? सांशस्यसावयवत्वनियमा-
दितिचेन्न, यदिब्रह्मनिरांशंसांशंवालोकाप्रसिद्धंस्यात्तदायमाक्षेपोपि-
स्यात् । ब्रह्मतुवेदैकसमधिगम्यंसचयथोपपद्येततथातदनुल्लघनेनत-
द्भानार्थयुक्तिर्वैकल्या । सापिवेदिकीयथान्यग्रोधफलमाहरेति साना-
यगताचेत् “तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वे” तिथुतेस्तपोविधेयंगुरुशुश्रूषा
चारुर्त्तन्या “धोत्रियंब्रह्मनिष्ठ” मित्यादिश्रुतेः श्रौतस्यब्रह्मणःश्रौतेन-

प्रकारेणैवविचारःकर्तव्योनत्वेकदेशमादायसर्वविश्रुतःकार्यः । सच-
प्रकारःकीदृशइतिचेच्छृणु “अस्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वे लोकाःसर्व-
देवाःसर्वाणिभूतानी” त्युक्त्वा “सर्वेष्वामात्मनोऽन्युचरन्ती” तिकथ-
नाच्चेपरस्परविलक्षणतयानिर्गतावैलक्षण्येक्रमेचविस्फुल्लिगश्रुतिरेव-
प्रमाणं; तत्रसदंशाज्जडानामुत्पत्तिःचिदंशाजीवानांमेतदेवभाष्यकारै-
रुक्तं ॥ सदंशेनजडाःपूर्वेचिदंशेनेतरेऽपि ॥ ‘अन्यधर्मतिरोभावामूले-
च्छातोऽस्वतंत्रिण’इतिअन्यआनंदंदांशस्तस्यधर्मोविरुद्धधर्माश्रयत्वंत-
स्यतिरोभावोऽप्येव तत्रहेतुर्भूलेच्छा “प्रजायेये”तीच्छा ततःस्वतंत्रो-
ब्रह्मभावस्तद्वंतःस्वतंत्रिणस्तद्विद्याइत्यर्थः । तथाचनिरंशोपिब्रह्मणिलो-
काविरुद्धस्य सांशत्वस्यव्युच्चरणश्रुतौप्रतिपादितस्यातद्वलनतदप्यंगी-
करणीयं, विरुद्धधर्माश्रयत्वंयुक्तिरितितयाश्रुतिमूलकयुक्त्याब्रह्मवादे-
अंशपक्षपथाद्विद्येतत्विहायकेवलंनिरुद्धश्रुतिपुरस्कृत्यापचारिकांश-
त्वकल्पनयासर्वश्रुतिविपुलोनकर्तव्यः; ब्रह्मणोऽलौकिकत्वात् । ननु
“ब्रह्मवाशाब्रह्मदासाब्रह्मेमेकितचाउते”त्यादिभृत्याब्रह्मणिदातृत्वंदाशा-
दीनांप्रतिपादितंतद्यत्कार्थ्यत्वपक्षयुज्येतएवंचव्युच्चरणश्रुत्युक्तानां-
प्राणलोकादीनामिवजीवानामपि कार्थ्यत्वस्वीकारेऽपसिद्धांतःस्यादि-
तिचेत्तत्राहसूत्रकारः “अन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतेतथा-
चयदिदाशादीननूद्यब्रह्मत्वमिधीयेततदात्तंपांकार्थ्यत्वंस्याद्विधीयते-
तुविपरीतमतोब्रह्मणएवशरीरत्वंतत्रियिष्यत्वंच ॥ इमइत्यनेनसजीवा-
नामेवदेहानांपरामर्शात्तद्विधिविप्रत्यंचांशद्वारैवसंभवति, यथायन्हेर-
यःपिंडादिषु ॥ अतएवएकेशाखिनोब्रह्मणोदाशकितवादित्वंशरीरत्वे-
नअंशत्वेनचाधीयतेअतस्तादृशोद्देश्यविधेयभाषान्पथानुपपत्त्याअंश-
एवजीवःयदुक्तंहस्तामत्रेदेवदत्तइतिव्यपदेशोऽन्यमुच्यतेऽतएतन्मात्र-
छेदनेन ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तोपदेशइतितदपिनसमीचीनंतेषुच्छेदकस्या
हस्तंचगृहीत्वेमांसांमिमांसांन्यतिददानीतिलोकाप्रसिद्धव्यवहारस्यगीण
त्यक्त्वापानानिर्मुक्तिकत्वात् देवदत्तपदवाच्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छेदेनप्राणवियोगएवतद्व्यप्रायश्चित्तनिमित्तमितिहस्तमात्रच्छेदनेन-
देवदत्तपदवाच्यमितिहस्तस्यापिगीणाभेदव्यपदेशात्तद्व्यपदेशसंभ-
वति, प्रतिर्विषयादावच्छेदवादादीनांचद्रूपगणप्रस्तत्वेनासंभवेन-
गीणांशत्वस्यप्रतिर्विषयादेनावच्छेदवादेनसमर्थनप्रत्याशायाअप्यसं-
भवात् ॥ द्रूपणानिचाप्रेवक्ष्यंते ॥ किंचेत्यादिनोक्तानिद्रूपणानितुपूर्वे-

मेवनिरस्ताभिभगवतोनिर्विकारत्वात्सर्वभवनसमर्थत्वाच्च “परास्यशक्तिर्विविधैयश्च्युतेस्वामाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्या” दिश्रुतेः ॥ नचतादृशीश्रुतिर्मायाविषयेतिवक्तुंशक्यतेलोकेमणिमन्त्रादिसामर्थ्यएवदुर्घटघटनापटीयस्त्वदर्शनेनतदतिरिक्तायांमायायांप्रमाणाभावात्मायायाः पूर्वदूषितत्वाच्च ॥ तदेवसामर्थ्यकचिदासुरव्यामोहादिलीलासुमायाशब्देनापिव्यवह्रियते ॥ कचिज्जीवेआनंदांशतिरोभावहेतुत्वेनाविद्याशब्देनापिव्यवह्रियतेअतएव “मायाचाविद्याचस्वयमेवभवती” त्यपिसंगच्छते । एवचतादृशशक्त्यैवसर्वकार्यसंभवेतद्भिन्नभावरूपानिर्वचनीयाविद्याकल्पनेमानाभावः ॥ एतेनजीवानामीश्वरांशत्वेतस्यसावयवत्वततोनिस्सरणेचतस्यसच्छिद्रत्वंस्यादित्यादिकमपास्तं । एतस्याक्षेपस्य “श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वा”दित्यादिसूत्रेपरिहृतत्वाच्च ॥ तस्मात्तादृशसूत्रार्थाज्ञानविजृभितपयायप्रलापः ॥

सहस्राक्षे यत्तु विसर्पिगुणेत्यादि श्रुत्यंतरविरोधाच्चेत्यतभाग निराकुर्वति—सचब्रह्मणोऽशब्दादिनाऽयमप्यप्रलापइत्येतेन । सहस्राक्षोक्तार्थपूर्वपक्षत्वेनसंगृह्णति—ननुअशोनानेत्यादिना । अवयववत्त्वमिति । यत्रयत्रगोणाभेदव्यपदेशस्तत्रत्रावयवत्वमितिभावः । तेनतत्साधनइति । गौणाभेदव्यपदेशेनाश्वत्साधने । प्रयोगस्तु जीरोब्रह्मणसाक्षादश गौणप्रज्ञाभेदव्यपदेशात् । देवदत्तोऽयमिति व्यपदिश्यमानतद्वस्तववित्तिहेयः । एकत्रस्याभ्युत्थाविति । अशत्वबोधकवाक्यस्य मुख्यार्थपरत्वाऽऽग्रहत्वयाऽभेदबोधकवाक्यार्थं मुख्यार्थस्त्याज्यः । मयातुतत्रमुख्यार्थमादत्ताशत्वबोधकं सत्यज्यतइत्यन्यतरत्रमुख्यार्थत्वागोद्वयोस्तुल्यइतिभावः । औपचारिकइत्यादि । मुखचद्रइत्याद्योचद्राघनवयवेऽपिमुखादौ गौणाभेदव्यपदेशदर्शनेन केवलस्तद्व्यपदेशोनावयववत्त्वमप्यइतिप्यभिधारात्तन्निवारकविशेषणदानपूर्वकमेवगौणाभेदव्यपदेशोहेतुर्वाच्यः । विशेषणदुर्बलत्वात्सोपिदुर्बलइत्यर्थः । अवयवसदृशइति । अतएवविभिन्नाशवादिनस्तथामन्यते । यथाचद्रमडलाप्लुतशोर्गुरुमडलमित्याद्युदाहरणं प्रकृतसूत्रादिकतथैवग्याचष्टे । अथैतत्समाधातु (अ० २ पा० ३ सू० ४३) “अशोनाने” तिसृस्थभाष्यप्रकाशभाष्यचैर्कीकृत्यानुमाध्वानुयायीवनमालिदास वदति—नानात्वनेत्यादिना । सर्वण्येति । माध्यदिनानावृहदारण्यकस्थेयः । ययासुदीप्तादिति । इयमाथर्वणानाद्वितीयमुडकस्था । सचययेति । चेदश्वत्थार्थः । न्यग्रोधफलमिति । इययुक्तिभ्रष्टादोग्येश्वेतकेनुविद्याया (खट् १२) “न्यग्रोधफलमाहरेति” इत्यादिनानिरूपिता । अतआहरेकचित्पाठः । एवलवणाचमनादिरूपाभपिताप्राज्ञा । तपसेति वैचित्रीयाणाभृगुवलीस्थः । ध्रोत्रियमिति । प्रथममुडकसमाप्तौ “तद्विज्ञानार्थसगुरमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि ध्रोत्रियमहनिष्ठ” इतिवाक्यमस्ति । आदिपदात् “आश्रयवान्पुरुषोवेद” इत्यादीनिछादोग्यादिवान्यानि । एकदेशमिति पूर्वापरसदृशरहिततत्त्वमसीत्यादिमात्रमादायांशत्वादिवोधकसर्वश्रुतीनांश्रुवोनकार्यं सर्व-

वाक्यैक्यास्यतापरेण सूत्रकृता वादशैकदेशेपुनर्यदिदुपचारस्यतदुपसारसूत्रेस्वीकारादित्य-
भिसंधिः । एतेन (एकत्रत्यान्यत्या) दितितदुक्तिः प्रत्युक्तसूत्रकारादतत्वेनातुल्यत्वात् ।
अंशत्वस्यौपचारिकत्वे तदभिप्रेतेनानाव्यपदेशमंत्रवर्णादीनुपचारविरुद्धान् प्रबलहेतुनप-
न्यस्यैवमधिकरणमेव न रचयेत् । एतत्पूर्वपक्षीकृत्यत्वं दुक्तप्रकारं वा स्पष्टं भूयात् । नन्वेवमर्तो-
शत्वं नौपचारिकं । अस्मादात्मन इति । अत्र एतस्मादात्मन इति कचित्पाठः । इदं हि वाक्य-
काण्वानां बृहदारण्यके चतुर्थाध्यायारंभे दसवालाख्यजातशनुसमादख्ये प्रथमप्राक्षणे (४०
३७२) “सयथोर्णनाभिरुतुनोचरेद्यथाग्नेः क्षुत्राविस्फुटिग्राव्युचारं त्येवमेवास्मादात्मनः
सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युचरति” इति श्रूयते । माध्यदिनानां पाठे तु
(४० १०६१) “सयथोर्णाधि” इति पाठः । सर्वाणि भूतानीत्यस्मादे “सर्वे एवात्मानो-
व्युचरति” इति पठ्यते “सर्वे एवात्मानः” इत्यपि पाठः । इह काण्वपाठे भूतशब्द एव जी-
वपरः, तेषां भेदेऽप्यत्राक्षणादिष्वनेकैर्ब्रह्मण्यवर्जनात् । माध्यदिनपाठे भूतशब्द भाकाक्षादि-
परः । आत्मशब्देन जीवानां पृथगुपादानात् । न च स्वप्नमुपुत्तिरूपणादत्र पंचम्यन्तारमवावृत्तौ
जीवपर इति भ्रमित्यर्थः; वाक्यार्थासंगतेः श्रुत्यन्तरविरोधात् । “कैपतदाभूत् यपुपविज्ञान-

यत्तु ‘विसर्पिगुणैतन्योऽणुर्जीवोऽहोहरेः स्मृत’ इति यच्च ‘अभेदोवास्तवः लाशाजीवा-
इति निजेमते’ इति च जीवस्य ब्रह्मावयवत्वमुक्तम्, -तत्तत्तण्डयति-अंशत्वमित्यादिना तृतीय-
चरणेन ॥ ‘अतो नानान्यपदेशादित्यत्राशङ्कायां सत्त्वावच्छेदवादेन प्रतिविम्बवादेन वास-
मर्थनीयः ॥ न च सूत्रे मुख्याद्यपरिहाणे प्रमाणाभावाद् इति वाच्यम्; इत्थमात्रेऽधेदेव दत्त इति
व्यपदेशस्य मुख्यत्वाभावेन च विप्रवृत्तच्छेदने ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य धर्मशास्त्रैरनुपदेशेन
च अवयवे मुख्यभावेदव्यपदेशाभावेन गौणमेदव्यपदेशस्यावयवव्यवस्थायां तेन तत्तापने
तथापि मुख्यार्थस्यैक्यत्वाज्जयत्वात् ॥ किञ्चोपचारिकां अपि अभेदव्यपदेशोऽयमिचारवारणाय
विशिष्यैव हेतुर्वाच्यः । सच्च दुर्वच इत्यवयवसंशोऽशब्देन प्राहः । तत्र च मुख्योऽमेदव्यप-
देशः, मेदव्यपदेशश्च गौणोऽप्यप्यः ॥ एवञ्चोक्तविधं विभुत्वमप्युपपन्नम् ॥ एवमेव ‘ममैवातो
जीवलोकः’ इति गीतापि व्याख्येया ॥ सूत्रैस्वाक्यतालाभात् ॥ अतएव निष्कलमिति ब्रह्मणि
कल्पानिषेधश्च्युतिः समता ॥ तत्र न्यायोपबृंहितश्रुतौ सत्त्वोपापेक्षयाऽन्यत्र सत्त्वोपापे एव युक्तः ॥
न चावच्छेदवादेऽवयवसत्त्वस्यैव अपि प्रतिविम्बवादे कथं तदिति वाच्यम्; परिच्छिन्नोपाधिप्रति-
विम्बस्योपाधिपरिच्छेदे न परिच्छिन्नतयाऽन्यवसादस्योपापपतेः ॥ किञ्च त्वदुत्तरीया ईश-
स्योपचयापचयान्या विकारित्वापत्तिः ॥ जीवस्य तत्तद्देशगमनार्थं निस्सरणे हरेस्सच्छिद्रत्वा-
पत्तिः ॥ सन्निहितावयवाभराणां तत्र प्रसर्पणे तु शैवित्यापत्तिः ॥ ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’
इति श्रुतिर्मात्रमिष्येव ॥ मायात्यामेवाधटितघटनापटीयसीत्वस्य लोके दृष्टत्वेन ततोऽतिरि-
क्तायाः शक्तः सत्त्वे तस्यां तादृशासामर्थ्यवत्त्वरूपे च प्रमाणाभावादितीयमपि श्रुतिर्जीवे-
शावाभासेन करोति ‘मायत्वाविद्याच’ ‘स्वयमेव भवति’ इत्यादिश्रुत्यन्तरोक्तमेवार्थं द्रव्यति ।
नन्वेतया श्रुत्या जीवानां तदवयवत्वेपितस्य निरवयवकृत्वम् ॥ तेषां ततो निस्सरणेऽपि
सच्छिद्रत्वात्प्रभाव निश्चिद्राक्षिमत्त्वेनेत्यस्य बोधयितुं युक्तं ॥ ननु विरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च ॥

मय-पुरुष कौपतदाभूत् कुतएतदागात् इतिसुषुप्तिकाले जीवस्थाधारो जागरणेपुनरागमन-
 स्थापादाननिमित्तचानुयुक्तमिति तदुत्तररूपेऽब्रह्मणएवग्रहणसमवात् । इत् पूर्ववाक्ये
 “सयथाकुमारो वामहाराजो वामहाग्राहणोवातिष्ठीमानदस्यमत्वा शयित्वमेवैषएतच्छेते”
 इति ग्रहणएवानदात्मकस्यशयनाधारताबोधनात् । अतश्चयेनदु खहतीत्यतिष्ठी, आनदस्या
 वस्थेति तत्रार्थसत्त्वात् । “यएषोतर्हदयाकाशस्तस्मिच्छेते” इतिपूर्ववाक्येप्याकाशशब्द-
 स्यब्रह्मपरत्वात् । स्वाप्ययादिसूत्रतद्विषयवाक्ययोरपितथैवसिद्धे । शकराचार्यैरप्युपनि-
 पन्नाप्यादिषु ग्रहणएवच्युच्चरणापादानतायान्याख्यानाच्च । अन्यथा “ब्रह्मतेब्रवाणि” इत्यु-
 पक्रमादिक बाधयेतेतिसक्षेप ॥ क्रमेचेति । “समिधोयजति तनूनपातयजति हडोयजती”-
 स्यादौपाठस्यापि क्रमनियामकताया पूर्वतरे पचमस्यप्रथमेपादे (सू० ४ । ५) “क्रमेणवा
 नियम्येत, क्रत्येकत्येतद्गुणत्वात् ॥ अशाब्दइतिचेत् स्याद्वाक्यशब्दत्वात्” इत्यादिचतुस्सूत्रे-
 चतुर्थाधिकरणेतिद्व्यतिवत्त्वादिहापि “सर्वेप्राणा” इत्यादिनाप्राणलोकादीनासर्वेपाजडानाच्यु-
 चरणमुक्त्वा जीवानाच्युच्चरणनिरूप्यतइतिक्रमेपीयमेवश्रुति प्रामाण्यमितिभाव । नचैकयो-
 भयस्यप्रमाणमशक्यमितिशक्य, प्रयाजानाभेदस्यचोक्तश्रुतितत्त्वलाभस्यैमिनिनादक्षित
 त्वात् । परवैलक्षण्यसाधकस्तत्राम्यासोऽनुनामातरमित्यादिप्रकारभेदस्तुनष्टाततायाधक ।
 पाठस्यक्रमनियामकत्वन्यायमालायामाधयोप्याह-“प्रयाजेपुष्कमोनास्तिविद्यतेवानविद्यते ।
 श्रुत्यर्थाभावतोमैवक्रम पाठस्त्रियम्यता”मिति ॥ पचमस्थान्युदाहरणातराणिचब्रह्मानीत्यल-
 प्राप्तगिकेन ॥ ब्रह्मदानाहिति । आधर्वणानावब्रह्मसूक्तइदवाक्य । विधीयतेतुविपरीतमिति ।
 मुहुर्ब्रह्मशब्द प्रथममुक्त्वादानादित्यादिकथनात्तथेत्यर्थः । “यद्वृत्तयोग प्राधम्यमेतदुद्देश्यल-
 क्षण ॥ तद्वृत्तयोग पश्चात्त्वस्याद्विधेयस्यलक्षण”मितिमज्जूपादिप्रसिद्धाभियुक्तोक्तेरितिभावः ।
 तत्रचब्रह्मैवप्रकृत ननुदानादयस्ततोऽपितदनुयतेपाविधानमेवयुक्त । शरीरत्वमिति । दाना-
 दिपदप्रवृत्तिनिमित्तयुक्ततत्तच्छरीरत्व । परामर्शादिति । “इदमस्तुसन्निकर्षे” इत्युक्तया-
 प्रत्यक्षविषयास्तत्तद्देहाएव सजीवाइदमापरास्तुदयते । श्रुतायुतशब्दध्याप्यर्थः । तेनइमहस्य-
 स्यसर्वत्रसयधोद्योत्यते, केवलजीवपरत्येदानादिनानाशब्दोपादानयहुचनसगच्छेत । दाना-
 त्वाददेहकनिष्ठत्वात् । अशद्वायैवेति । “अनेनजीवेनात्मनानुप्रविद्ये” तिच्छादोग्यादिपु-
 क्षयाभावात् । मैत्र्युपनिषदि (प्रपा० २ पृ० २३) “इहैवाततंऽनेन” तिस्यष्टतयान्ना-
 नादतयेत्यर्थः । अंशएवजीवइति । सौत्रनानाप्यपदेशशब्दव्याख्यामारभ्येतदतत्प्रीकृत-
 योरशोभानेतिसूत्रस्यभाष्यतत्प्रकाशयोरेव यथायथमक्षरशोऽर्धतश्चानुवाद । स्वोक्तारमा-
 माण्यपरिहारायैव । प्राणवियोगएवेति । यदिनुहस्तमात्रच्छेदनाइवदत्त प्राणैरियुज्येत
 यदाप्रायश्चित्तभयस्यवेतिभाय । नसम्भवतीति । अन्यथाचाडालादिहन्ममाग्रस्पर्शोऽनानापि न
 प्राप्नुयात् । तत्सयांगस्पर्शस्यत्रय कदाचिदप्यसमवात् । कादयादी गरीकदेशे स्थानेचन
 स्थानफलनस्यात् । हिमगिरिमारभ्यामागतसकलगंगाया स्थाननियत्त । एवचमुख्यगगा-
 स्थानप्रयोग कदाचिदपिनशक्येत । एवमधिकमप्यूल । एवमेयानि । तदीयतृतायतुरीयश्लो-
 कयो ररन्ते ॥ परास्तेति । अथाधतरस्य ग्राह व्याख्यात् ॥ मायापादनि । ररदभिमतपा-
 कास्याइत्यर्थः । स्वाभाविकभगवत्सामर्थ्यरूपातिरिचचनिभाय ॥ अयमस्यमदभस्यातयो

ज्ञेयः—जीवविभुत्वबाधकानिकानिचित् प्राणुक्तान्येव । किंच विभुत्वे तत्त्वतोऽशत्वमपिनसग-
च्छेत् । नचेष्टापत्तिः, तद्धोधकश्रुतिस्मृतिन्यायपुराणविधुवापत्तेः । तथाहि—यानुपाणामैत्युप-
निषदि द्वितीयप्रपाठके (ऋ६ ५) “अथयोहपलुवपैतस्वसोऽशोय यश्चेतनामात्र प्रतिपुस्य-
क्षेत्रज्ञ सकलप्राप्यवसायमिमानलिम” इत्यादि । गीताया “ममैवाशोजीवलोक जीवभूत-
सनातनः ।” सूत्राणि “अशो नानाव्यपदेशादि” त्यादीनि प्रसिद्धानि । श्रीभागवतेदशमे
वेदस्तुतो (श्लो० २०) “तपुस्त्रयदस्यखिलशतोऽशकृतः ।” एकादशे एकादशाध्याये
(श्लो० ४) ‘एकस्त्वेषममाशस्यत्रीऽस्यैवमहामते’ इति । चतुर्थस्कधस्यचतुर्दिशे (श्लो०
६४) “सृष्टस्वशक्त्येवमनुप्रविष्टश्चतुर्दिशपुरमात्माशक्ने”ति । षष्ठस्कधयोदशाध्याये
(श्लो० २४) ‘वेहद्रियमाणमनोधिपोमीयदशविद्धा प्रचरतिर्कर्मसु’ इत्यादि, यनु अंशत्वे-
षदशाबुचद्वयदि ति, -तच्च, यथासर्वाण्यनुमात्राणि चक्षुरिन्द्रियाण्येकस्यसूर्यस्याशभूतानि
“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश” दित्यैतरेयादिश्रुतिभ्यस्तथा “सर्वेणुमात्राजीवावहणोऽश”
इतिन्यासाशयात् (अ० ४ श्लो० ३) ‘यथाघनोऽकंप्रभवोऽर्कदंशितोऽहोऽहोऽशभूतस्यच-
क्षुपुल्लम । एवमहमहगुणस्तदीक्षितो प्रह्लाशकस्यात्मनभारमग्रधन’ इतिद्वादशस्क-
धवाक्येनतथाभ्यवसायात् । अत्राशकेऽत्यल्पार्थेकग्रहस्यन्यदेतत् । घटाकाशाबुचद्वा
दिवजीवसारात्त्वमितिवाप्यकथनाचनतया । उक्तसूत्रस्यार्थस्तु—जीरोद्रहणोऽशपृच्छुत्तः ।
नानात्वेनव्यपदेशात् । “सर्वेष्टभारमानोऽप्युचरती” त्यादौ बहुत्वसंख्या विशि-
ष्टत्वेनकथनाद्ब्रह्मण सकाशाद्विस्फुलिगवत् विभागकथनाच्चेति ॥ ननुद्रहणो निरवयव-
त्वादशसंज्ञा स्यात् । नानाव्यपदेशस्तु कथंचिदुपाधितोऽपि योजयिष्यत इत्याशका परि-
हर्तुसूत्रद्वयमाह (अ० २ पा० ३ सू० ४४ । ४५)—“मत्रवर्णात्, अपिचसंयते”
इति ॥ अर्थस्तु—“पुरुषपदेदसर्व” मित्युपक्रम्य “पादोऽस्यविधाभूतानी” तिमत्रेभूताना-
जीवानां पादस्त्ववर्ण्यते पादोऽशोऽवयवइतिचनार्थतर । श्रेताधतरेच (अ० ४ त्र० ११)
“तस्यावयवभूतैस्तुभ्याससर्वमिदजग” दितिस्पष्टमेवावयवत्वश्रान्यते । मैत्रायणीयादिभिश्च
स्फुटमशत्वमाज्ञायते । अतोनिष्कलश्रुत्यैतद्वाध शक्य, विपर्ययसंभवात् । किंतुविरुद्ध-
धर्माश्रयत्वात् । उभयसामंजस्युक्तमतोमत्रवर्णाजीवोऽशत्वसंयतेचास्याशस्य भगवता-
ममैवाशइति । इहममेवेत्येककारेणकेवलमीश्वरस्याशोजीवोनतुस्वरूपनिर्वाहायोपाधिरपि
तत्स्वरूपेऽतर्भवतीत्यन्ययोगोऽन्यच्छिद्यते । असच्छब्दसान्निध्यस्वारस्यात् । तेननानाव्यप-
देशोनान्यययितुशक्य । सूत्रेऽपिशब्दउक्तविघ्नशकानिरासार्थ । किंचस्वाशस्वेत्येवजीव-
दुःखादिनाऽस्तिवादिक् ब्रह्मणिप्रसज्यतइतितद्वाशयानुपद “प्रकाशादिवत्” इत्यादि
सूत्रप्रणयनसगच्छते ननुप्रतिर्वादिवादे । अबुचदशस्रप्रहारेण चद्रभगायोगात् । किंचा-
शसूत्रेऽग्निविस्फुलिगदृष्टात् प्रकाशादिवत्सूत्रेचहस्तादिदृष्टावोऽसदभिमवणवत्तद्वाक्येप्यु-
पात्त नतुत्वदुक्तदृष्टात्तत्तत् प्रकृतेतवस्वभावाप्यश्रुतहान्यश्रुताभ्यागमात्राप्रामुख ॥ यनुसूत्र-
शब्दाशइतिन्यास्यायि—तच्च, उक्तश्रुत्यादिवाधात् अंशत्वनिषेधकभावाभावाच्च ॥ यदिसूत्र-
कारस्त्याभिप्रेयात्तर्ह्युक्तदिश्रुत्यथपूर्वपक्षीकृत्यनाशोनिरवयवत्वादिति । अशसमोनिरवय-
वत्वादितिपासूत्रयेत् । सर्वव्याप्येपुसर्वसंवेदहान्वास्तुमेवहिभगवान्प्रवृत्तोनतुताजनयितुः

अतः परमाचार्येण सप्रमाणविस्तरमशत्रुस्थापनात् इहोपचारादेरस्पष्टत्वाच्च ब्रह्मस्वाशत्व-
मेव जीवेतदभिप्रत ॥ अवच्छेदप्रतिर्विवदादौच सम्यक्निराकरिष्येते मुख्यार्थत्यागे मानदर्श-
यितुं हस्तमात्रेऽयमित्याद्युक्तिस्तु जले मज्जत शैवालावलबनमनुकुरुते । मन्मते उपचारस्थाप-
नस्य स्वाभीष्टे मानत्वायोगात् । वस्तुतस्तु हस्ते देवदत्तोऽयमिति व्यपदेश एतत्त्वयौपचारि-
को वाच्यः । न तु तद्वस्ते तस्य हस्तोयमिति व्यपदेशस्तथा ॥ अतः श्वेताश्वतरादिभिर्ब्रह्माशत्वेन-
चोचिते जीवे तदशोयमिति ममास्मत्परमगुरुणा व्यासपादानाचोक्तौ नोपचारगधोऽपि ॥
किञ्च लोकाहस्तेपादत्तस्यापदे च हस्तत्वस्याभावात् अवयवेऽप्यवयवव्यपदेशो गौणत्वमपि-
कथञ्चिदापेक्षेत । ब्रह्मणस्तु “सर्वकाम सर्वगध” इत्यादिश्रुतिभिः सर्वधर्माश्रयस्य सर्वत-
पाणिपादात्तस्य सूक्ष्मशेषितत्वं व्यपदेशो न भावः । न हि शीकरोपि जलरविस्फुलिगोपि वा भित्ति-
व्यभिचरति ॥ इत्थंच तयोरग्निजलरादिभ्यः व्यपदेशस्तत्त्वतात्त्विकत्वात् । गौणामेदं व्यपदेश-
स्यायवत्तद्व्याप्तिं प्रत्युक्ता । अवयवेऽप्युपदेशस्तस्य सर्वत्र गौणत्वात् गौणकारेणार्थपरिग्रहे हस्त-
मात्रं ब्रह्माण्डहस्तमात्रे मुख्यभार्यात्वम् । सकलशरीरे त्वौपचारिकमेव तत्स्यात् । तथाच महा-
न्धर्मशास्त्रविद्वज्जगद्गुरुः ॥ शिरोराहुत्वादिभ्यः व्यपदेशानामुक्त्यस्तरेण व्यभिचारादिदोषो-
द्घाटनतु विशेषानुपयोगात्परित्यज्यते ॥ ननु मास्तेवेव व्याप्तिः, तथापि जीवभानदाशस्त्वैश्वर्या-
दीनां च तिर्योधानाम्मुख्याभेदव्यपदेशो न शक्य इति चेद् धृष्टदशायामनुष्णसारसूत्रानुसारवस्तु-
तत्त्वमसीत्यभेदोपदेशे कथञ्चिद्गौणत्वमपि, मुक्तिदशायामुत्तदाविर्भावेन पूर्वस्थितस्वरूपाना-
मपि मुख्यपूवसः ॥ पूवमपि मन्मतेऽनुत्तरशक्तैकगन्धतया तत्त्वमात्रतदशपरं तत्त्वतत्त्वप-
दयोरुभयोरपि लक्षणा । अशत्त्वबोधकश्रुतिस्मृतिस्त्रादिपुचसेति न तौ स्य यच्च (तन्तत्त्वा-
धन) इति तत्तु अस्मन्मतापर्यालोचनात् मयानानाव्यपदेशमत्र वर्णादिसौत्रहेतुभिरैवाशत्त्व-
साधनात् गौणामेदं व्यपदेशस्तत्र हेतुत्वेनानुपादानात् । एतेन औपचारिकोपीत्यादिवर्च-
इत्यतः निरस्तः । शकृत्तत्त्वार्थपरिपूरकसूत्रे नानाव्यपदेशादिकमेव हेतुत्वेन व्याख्यायि । न त्व-
कारहेदादियुक्त्याभेदव्यपदेशस्तत्वेन ॥ अथ तत्त्वोपार्थजीवो ब्रह्माह अभेदव्यपदेशविषय-
त्वात्, यद्यतदेव, यथा देवदत्तस्त्वृशामीत्यादि व्यपदेशविषयस्तद्वत्तादिकमित्यपि वदामः ।
गौणामेदमादाय कथञ्चिद्व्यभिचारोक्तौ तु तद्वारणायामेदेतात्त्विकत्वविशेषणीयमिति सिद्धेतुः
सुगच्छः । नच पूर्वोक्तिविरोधः समुद्भवात् तद्विषय्यामग्निश्चेतव्यो भूमिमभिमन्येत्यादा-
समुद्भादिसन्दानामिव तत्त्वमसीत्तादौ तच्छब्दस्य तदशपरत्वेऽप्यभेदेतात्त्विकत्वानुच्छेदात् । न हि
हस्तोऽपि शरीररमोपचारिकः शक्यं वक्तुं, “यनुमुख्योऽभेदव्यपदेशः” इति तत्त्वतद्वद्वच-
तत्त्वपदशक्ययोरैक्यासभवेन स्वयमुपचारणीकारात् ॥ यच्च (विभुत्वं स्युपपन्न) मिति त-
दपि मनोरथमात्रतयोर्चा ब्रह्मणः प्रत्यै भवसिद्धे । उपहितचैतन्यस्यैव जीवशब्दार्थत्वेन तदव-
च्छेदकस्य प्रातिपदिकश्रयस्य चोपाधेश्च परिच्छेदेऽभेदव्यपदेशो कृतसति जीवपरिच्छिन्नत्वस्यैव सिद्धे ॥
अतो मुख्यार्थत्यागे मानाभावाच्चाहं सत्त्वरूपस्यायोग्यतापातात् । अन्यथा तत्त्वप्रमथनप्रस-
गात् । यथा पुनर्पादेऽसौ इह तत्त्वदभिमतसाध्यासाधकत्वाच्च पुन्यादिपुन्याशपवयोभ्यः ॥
तथैव गीताशरणेऽपि । धृत्यायेकवाक्यतायाभात् । स्पष्टायवत्तद्व्यपदेशकमत्र वर्णहेतुत्वं
“अपि सर्वतः” इति सूत्रयथाप्यासेन ममेवेत्यस्य मुख्यार्थबोधकताया बोधितत्वाच्च ॥ एतेन

(सूत्रैकवाक्यबालाभा) दितिप्रत्युक्त । असगतं सूत्रार्थमन्तसाकचित्कल्पयित्वा स्वसमत-
 क्रिष्टार्थैकगान्यतयागीतायाअन्यथैतुमशक्यत्वात् ॥ एतेनैव 'एकस्यैवमनाशस्य' त्यादीनि
 श्रीभागवतादिवधत्स्यपिब्याख्यातानि न्यायोपपत्तिहिवानावहूनामपिमैत्रायणीयादिश्रुतीना-
 तदनुपपत्तिरैकनिष्कलश्रुत्यासकोचस्वीकारे तुविपर्ययपुनरिक्तन्यात् । बहूनामनुग्रहस्य-
 न्याय्यत्वाच्च ॥ कलानिपेधकस्यैकस्यापिन्यायस्याभावाच्चिष्कलश्रुतौ न्यायोपपत्तिरितो-
 क्तिस्तुदुर्बलरुद्धन्मत्त ॥ वस्तुतस्तुबुद्धित्वाविशेषाद्विरुद्धधर्माश्रयेवप्रमाण्युभयसामञ्जस ।
 तत्रनिष्कलश्रुत्याशङ्कादिसाध्यविभागोनिषिध्यते । श्रुतत्वेस्तुल्यव्याख्याशानान्व्युधारणव-
 न्निष्कलरिगन्यायेनरोष्यतइतिनिषेध । उपाधि परिच्छेदोक्तिस्तुजीवविभुत्ववाधिका-
 प्रतिबिम्बवादश्चत्वादित्याद्यमष्टोक्त्यङ्गसमये सम्यक्खण्डयिष्यते । किंचनहिप्रमाणसाधनिर-
 शयेतिलोकादवगम्यते, "तत्त्वौपनिषद्" मित्यादितुहदारप्यकस्याशङ्क्यमाज्ञानादिश्रुति-
 भिन्नत्ववेदैकवेद्यत्वसिद्धे । वेदेचनिष्कलत्वतदसोद्गमश्चाभ्यायतइत्युभयमपिमतव्य ॥
 अतएवप्राप्तोऽपि (अ० २ पा० १ सू० २६) "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वमशब्दकोपोवे"
 तिमिष्कलश्रुतिविरोधमाशङ्क्य (सू० २७) "श्रुतेस्तुल्यव्यमूलत्वा"दित्येवमेवसमावधे-
 एतत्सूत्रयो पूर्वात्तरपक्षरूपतरतुशकशाचार्यादिभिरप्यभ्युपगमि । अतोमन्मते ईश्वरा-
 द्बहुजीवोद्गमेपि नापचय बन्हे सकाशात्सहस्रशोविस्फुल्लिगानादीपसहस्राणावाञ्छयेपि
 बन्देरपचयलेशास्वाप्यदर्शनात् । तद्विदित्वापिसामर्थ्यविशेषस्य परास्त्वयादिश्रुतिसिद्धत्वात्
 अतएवोद्गमनिरूपणेमुडकादिषु "यथासुदीप्तापवाका" दितिसहस्रद्वितीकृत ॥ तथास-
 र्वेषां प्रतिसंक्रमेऽपिनोपपद्य । कल्पारभारप्रभृतियदुमहानदीप्रवेशेपिसमुद्रस्येव । अतएव-
 यथा "सर्वांसामपासमुद्रप्रकाशन" "यथानदीनामहवोबुवेगा समुद्रमवगमिसुखाद्रपति ।
 तथातस्मीनरलोफरीराविद्वानिवक्राण्यभिधिज्वलती" त्यादिश्रुतिसिद्धतिनि सदृष्टातिष्ठ ।
 यित्वाश्रुतिप्रसक्तिं प्रागेवनिराकुरि । एतेनच्छिद्रत्वोक्तिरप्यपास्त । दैविकयोक्तिस्तुप्र-
 सर्पणानगीकारपराहता । नचविस्फुल्लिगवत्पतनाश्रयदेशाभाव शक्य "हृतविरोक्षानी" वि-
 काण्यश्रुत्युक्तेच्छयाभारमन्येवरुस्मिश्चिदशेस्वातर्धानेनसदृशकार्यस्याकाशस्यप्रथमतमवि-
 र्भाषितत्वात् । स्पष्टचेदसर्वत पाणिपादातमित्यत्रतत्त्वप्रकाशेशास्वार्थ ॥ आकाशोत्पत्ति-
 श्चभगवतापरमाचार्येण (अ० २ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते" रित्यधिकरणेमीमा-
 स्यतइतिज्ञान्यप्रकाशादिभ्यएवदर्शनांतरानुसारिणा आकाशस्वतद्रूप्यत्वाभिमान परिहृ-
 रणीय ॥ अज्ञानिन्वाभाविकविचित्रस्तत्त्वशक्तिरुत्पत्त्यश्रुतिस्मृतिरितिद्विद्वत्वाच्चनकोपिविरोध
 गर्धोपि ॥ दृश्यतेहिमणिमरोपघादीनामपिलोकविचित्रा शक्य "परास्वशक्तिरिविधैव-
 श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानव्यलक्रियाचे" ति श्रुताश्रयश्रुतिस्तुनस्त्वदभिमतमायामात्रनिरू-
 पिका । तस्यानसत्वेनमित्यभिस्त्वैनचतावकैरगीकृततयास्वाभाविकीतिविशेषणायोगात् ।
 अतोविविधपदस्यास्यच्छक्तिरितिज्ञान्यभिप्रायादङ्कगचन । तत्रैवन्तीयाध्यायारभे "यए-
 कोजाएवानईशिनीभि । सवालोकनीशतइंदिनीभि यएवैकउद्भवसमवेच्यएतद्विदुर-
 मृतानेभरती" ति श्रुतिबहुत्वाशानात् ॥ "इंशिनीभि स्वशक्तिभि" तितित्याख्यानंतु-
 शकसचार्या अप्यभ्युपपद्यति । तथाधर्माभगवतेऽपि स्क० (१० अ० ३९ श्लो० ५५)

‘धियापुष्ट्यागिराकांसे’त्यादि (अ० ४० श्लो० २९) ‘ब्रह्मणेनंतशक्तये’ (अ० ३२ श्लो० १०) ‘पुरुषशक्तिभिर्यथा’ (स्कंद० ४ अ० ११ श्लो० २३) “अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्यच । नरैचिकीपितं तातकोवेदायस्वसम्भवं” (श्लो० ३०) त्वंप्रत्यगात्मनितदाभगवत्यनंतआनंदमाग्रउपसन्नसमस्तशक्तौ । दशमस्यैकोनपष्टितमे (श्लो० २८) “अजायजनयित्रेस्यब्रह्मणेऽनंतशक्तये । पराऽरात्मन्भूतात्मन् परमात्मब्रमोस्तुते” इति (स्कंध ६ अ० ४ श्लो० ३१) “यच्छक्तयोवदतांवादिनावैविश्यादसंवादभुवोभवंती”ति । एवमादिषु अलौकिकशक्तिबाहुल्यंस्मर्यतेभगवान्वादरायणोपि सर्वशक्तिसाहित्यं परस्यबोधयति (अ० २ पा० १ सू० ३०) “सर्वोपेताचतुर्दशनात्” इति । अग्रशकराचार्यैरपि “एकस्यापि ब्रह्मणोविचित्रशक्तियोगादुपपद्यतेविचित्रोविचारप्रपंच” इत्युक्तं । तत्पुनःकथमुपगम्यते-विचित्रशक्तियुक्तं परब्रह्मेति ? तदुच्यते-सर्वोपेताचतुर्दशनात्सर्वशक्तियुक्ताच परादेवतेत्यवगतव्यं । कुतः ? तद्दर्शनात्, तथाहि दर्शयतिश्रुतिः “सर्वशक्तियोगंपरस्यादेवताया” इतिप्याजुर्वेद्विधानंतदाशक्तिकत्वमूरीचक्रे, अतोमायातिरिक्तशक्तिसत्त्वेप्रमणाभावोकिरज्ञानादेव (अ० २ पा० १ सू० २८) “आत्मनिचैवंविचित्राश्चही” ति सूत्रेणेश्वरशक्तिपुसाधारण्येनवैचिन्न्यस्यसमर्पणात्सर्वत्राघातघटनापटीयस्त्वमपि स्फुटमसकटादेव जीवेशाविति-श्रुतिस्तुप्राग्विस्तरेणव्याख्याताप्रतिबंधिवादनिराकरणावसरेचाश्वय्याख्येयासेतितत्रापिविचरिष्यते । एवमलौकिकशक्तियोगादेवसर्वविरोधा सुपरिहराहस्यभिप्रेत्यतवपुरुषं च दत्त-खिलशक्तिघृतोशकृतमिति जीवस्यांशत्वंवदस्यः श्रुतयोनुपदमेवाखिलशक्तिघृत्वेनभगवंतं विशिष्यति ॥ एतेनपरास्येत्यादिर्युक्तमिष्यंतोप्रन्योनिरस्तलोकादिविरोधश्चपुरैवनिराकृतः ॥

यसुजीवस्याग्निविस्फुर्लिङ्गन्यायेनव्युच्चरणस्वीकारेतथैवप्राणानामपितच्छ्रुतावेवतस्मादेवनिःसरणस्योक्तत्वाद्यथातेषामनित्यत्वंतथाजीवानामप्यनित्यत्वंस्यात् । तथाचतेषामनित्यत्वेकृतहान्यादिदोषाःप्रसज्येरन्अपिचतेषामनित्यत्वेमुक्तानामपिनाशःस्यात्तदिमुक्तिकालेनाशस्तदास्यात्मनाशपवमुक्तिःस्यादिति-तन्मंदं; जीवस्यप्राणादिवब्रह्मकाशाद्ब्युच्चरणोपितस्यव्युच्चरणंनोत्पत्तिःप्राणादिवन्नामरूपसंवंधाभावात् ॥ नचजीवस्यदेवदत्तयज्ञदत्तचैत्रादिनामरूपसंवंधात्कथंनामरूपसंवंधाभावादितिवाच्यं; देवदत्तादिनामदेहस्यैवनात्मनः । तथैवश्रुत्यापिप्रतिपादितं “अगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मावैपुत्रनामासित्वंजीवशरदःशत” मितितत्रांगेभ्यउत्पत्तिर्देहस्यैवनात्मनःसंभवति । अतएव “चराचरव्यपाथयस्तुस्यात्तद्यपदेशोभाकस्तद्भावभावित्वा” दितिसूत्रमपिसंगच्छते ॥ ननुदेवदत्तादिनामयदिदेहस्यैवतदादेहस्यदग्धत्वाद्देवदत्तादिनास्मात्तदुद्देशेनगथाध्यादादिकरणानुपपत्तिरतोनामसंवंधो जीवस्यैववाच्यः । तथाचप्राणादि-तुन्यतयाकथंनतस्योत्पत्तिरितिचेत्—न; तत्रदेवदत्तादिनामसंवंधि-

देहोपलक्षितजीवामिप्रायेणैवधाद्वादिकमुपपद्यते, कथमन्यथाद्वितीय-
जन्मनिचैत्रादिनास्त्राधाद्वादितस्त्राज्जीवस्यनामसंबंधः ? किंचवेद-
यादिनांवेदपथमुख्यः तेनचजीवस्यनित्यत्वंप्रतिपाद्यते । तथाचश्रुतयः
“अयमात्माऽजरोऽमरो नजायतेम्रियतेवाविपश्चित् ॥ नित्यो नित्या-
नांचेतनश्चेतनानां अजोनित्यःशाश्वतोऽय” मित्याद्यानित्यत्वमेवशा-
पयंतितत्साध्युचरणं ब्रह्मणस्सकाशादिभागपवनोपपत्तिरिति ॥ उपा-
ध्युद्गमनेनैवजीवोद्गमनकथनंतुनसम्यक्; उपाधेःपूर्वसत्त्वेद्वैतश्रुतिवि-
रोधोऽसत्त्वेत्यनित्यत्वेनतदुपाधिकस्यजीवस्यानित्यत्वेन “नात्माशुभे-
र्नित्यत्वाच्चताभ्य” इतिसूत्रविरोधः ॥ नचजीयोऽग्रहस्यतिरिक्तो-
न्मीक्रियतइतिवाच्यं; “नेतरोनुपपत्तेःमेदव्यपदेशाच्चान्य” इति-
सूत्रविरोधापत्तेः ॥ किंचजीवस्यब्रह्मत्वंप्रतिपाद्यतेवाजीवत्वनिरा-
क्रियते ? आधे इष्टापत्तिः ॥ द्वितीये जीवस्याविवक्ष्यमेवकल्पनीयं;
तथासतिमुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाशएवस्यादात्महानमपुन्यार्थ-
स्त्वन्मतेस्यात् ॥ किंच “अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेऽप्यक-
रवाणी” ति श्रुतिविरोधः । अत्रहानुप्रवेशेजीवसाहित्यंतद्वारकनाम-
रूपव्याकरणरूपंकार्यंचश्रूयते तद्वयमपिजीवस्यकल्पितत्वेवाध्येत ॥
नचानादिरयंजीवत्रयविभागोबुद्धिकृतइतिवाच्यं; प्रमाणाभावात् ।
नह्यनादित्वेबुद्धि कृतत्वेयाप्रमाणमस्तिजीवभावस्यकल्पितत्वेनतत्प्रत्य-
क्षस्यस्वामिकमायिकपुण्यप्रत्यक्षवत्प्रामाण्यत्योगात् अतएव नानुमा-
नादिरपि ॥ श्रुतयस्तुतेषांविस्फुल्लिमयद्वयुचरणं ब्रह्मण्यप्ययंचयदंत्यो-
जीवब्रह्मविभागस्यसादित्वमेववदंति ॥ न च “नकर्माविभागादिवे-
ज्ञानादित्वा” दितिपूर्वकर्मानादित्वबोधनेनसंसारस्यजीवब्रह्मविभा-
गस्यचानादित्वसितिवाच्यं; तथासतीश्वरस्यानीशत्वं “सदेवसोम्ये-
दमप्रजासीदेकमेवाद्वितीय” मिति श्रुतिविरोधश्चसंसारहेतुभूतकर्म-
णामविद्यायाजीवानांचतदानींसत्त्वात् ॥ तस्मात् “विस्फुल्लिगादृशान्ने-
र्हिजडजीवाविनिर्गताः । सर्वतःपाणिपादांतात्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥
निरिन्द्रियात्स्वरूपेणतादृशादिति मिश्रयः ॥ जडेचिदानंदयोस्तुचित्या-
नंदस्यसर्वेशः । तिरोधानंहरीच्छातोनिबंधादिपुनर्वर्णितं ।” ननुयदिज-
डेचिदानंदयोस्तिरोधानंतदाघटोभातीतिप्रतीतिर्नस्याद्यदिजीवेभानं-
दांशस्यतिरोभावस्तादृक्तवप्रीतिप्रतीतिःकथंस्यात् ? नहितिरदृष्टतस्य-
भानंसंभवति; किंचचिदानंदौसतोभिन्नावभिन्नौवा ? आधेऽपसिद्धां-
तःचिदानंदयोरसत्त्वापत्तिश्च । द्वितीयेनतुतेषुतिरोभावातिरोभाव-

वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति चेन्नैवं, जडेज्ञानमुखयोस्तिरोभावएव सन्
 घटइति प्रतीतिवदिदानीं घटः सुखघटः जानाति घटः सुखी घटइत्यादि-
 प्रतीतीनामभावात् ॥ ज्ञाते घट इति प्रतीतिसत्त्वेपिन तस्या घटे चिदं-
 शाविर्भावसाधकत्वं, ज्ञानविषयत्वस्यैव घटनिष्ठस्य तद्विषयत्वात् ज्ञान-
 विषयत्वस्य च ज्ञानत्वाव्याप्यत्वात् ॥ न च प्रियो घट इति प्रतीतेरपि-
 घटादावानदांशाविर्भावसाधकत्वं यद्यानन्दस्यैव प्रीतिविषयत्वं स्यात्त-
 दातस्यापि तत्साधकत्वस्याद्यथानन्दस्य प्रीतिविषयत्वं तथैवानन्दसाधन-
 स्यापि प्रीतिविषयत्वं दृश्यते न तावता तेपामानन्दरूपतैव केनचित्स्वीकृ-
 यते ॥ अत एव तन्मताभिज्ञैरपि 'सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयः क्रिया'
 इत्येवोक्तमनुसुखत्वादित्युक्तं । जीवे तु निरतिशयानन्दस्येव तिरस्कृति-
 र्नात्त्वानन्दमात्रस्य तस्यापि विषयेन्द्रियसंयोगादिरूपभगवदिच्छानिय-
 म्यकारणवशादेवाविर्भावो न संघदा अतएवाहः सुखी स्यामिति तस्या-
 भिलाषः संपद्यते, अन्यथा सिद्धे इच्छाविरहात् स न स्यात् निरतिशया-
 नंदाविर्भावस्तु ज्ञानभक्तिसमवधानकालिकभगवदिच्छया कुत्रचित्के-
 वलेच्छयैरेति न कोपि दोषः ॥ चिदानन्दोऽतो भिन्नावभिन्नौवेत्यादि-
 दूषणं तु भयमतएव तुल्यं तुल्यसमाधानं च ॥ त्वन्मतेऽपि ब्रह्मण सच्चि-
 दानन्दरूपस्याद्वैतादोऽसत्त्वैव व्यज्यते, न चिदानन्दौ व्यज्यते । अत्र किं वि-
 निगमकं तेषां भिन्नत्वे ब्रह्मह्यरूपमपि भिद्येत ? अभिन्नत्वे परस्परं वैलक्ष-
 ण्यानुपपत्तिः ॥ भगवदिच्छायास्तच्छक्तिविशेषस्यानियामत्त्व-
 कल्पने प्रकृतेऽपि तेनेव सकलदोषतिरस्कारसंभवः किंवृथालापेन ? परंतु
 दोषवारणनसंभवतित्वया जडे जीवे च माययैवानन्दस्य तिरोभावो वाच्यः
 तथा सति जीवे सच्चित्तो जडे स दशस्य तिरोभावः कथमेति वक्तव्यं, माया
 या अघटनघटनापटीयस्त्वाग्नेवमिति चेन्मुक्तानामपि पुनरुपपत्तिः कथं
 न स्यात् ? वेदमार्गानुसरणे च वेदे भगवदिच्छाया एव जगत्कारणत्व-
 मुक्तं न मायाया इति ॥ अपि चास्ति भातिप्रियमित्यनुभवानुसारेण जडे-
 पि चिदानन्दोर्भानोपगमे 'सत्ताचित्ति सुखचेति स्वभावाब्रह्मणस्त्रयः ॥
 मृच्छिलादिषु सत्तेव व्यज्यते नेतरद्वयं' मित्यादिवचनविरोधस्तव स्यात् ।
 श्रुतो ब्रह्ममात्रतः प्राणभूतजीवादीनां व्युत्थरणयद्यपि तुरयतयेव प्रतिपा-
 दितं तथापि 'ममैवाशोजीवलोक' इति भगवद्वाक्याज्जीवस्येवाशत्व-
 नान्येषां तत्साधकप्रमाणाभावात् ॥ एतेन श्रुतांतु अशाशिवमनाद-
 त्येत्यादिकमपास्त ॥

सहस्राक्षे इदानीमग्रेसरित्यादिवस्तुस्थितिरित्येतत् भागवदवति-यत्तुजीरण्याग्नी-
त्यादिनाऽनादयेत्यादिकमपास्तमित्येतेन । (अ० २ पा० ३ सू० १५) “अतराविज्ञान-
मनसी” इत्यादिसूत्रप्रत्यक्षभाष्यस्याप्यत्रापि चिदक्षमर्थवोऽनुवदत समादधते-जीवस्येत्या-
दिना । नारदपरात्रे तदनुरोधेननिबध्नाप्यग्निपुचानित्येज्जनमित्यादिनानिरूपितमाधि-
र्भावत्रैविध्यमभिधेयाहु-तस्यन्युचरणमिति ॥ नोत्पत्तिरिति । च्यावृत्तनामरूपसम्बधा-
त्मिका जननरूपोत्पत्तिर्नैतत् ॥ समागमरूपानुसारस्याप्यस्त्येव । प्रवृत्त सकाशादि-
भागास्वरिशिष्टत्वात् । अगादगादिति । अयमत्रसौचिरीयाणामत्रभाष्येप्रपादकद्वयेप्रथ-
मप्रभेयव्यमान प्राथ सर्वपाञ्चतन्मणिमुप्रसिद्ध । सर्वमेभ्योद्भूतयत्तत्कीभूतरेतद्व्याहित-
पुत्रतरीरतयापरेज्जन्तृत्यत्रात्मन्योपिदेहादिपरपञ्चकृति । ‘आत्मायतोऽतिर्तुंदि स्वभा-
वोद्भूतव्यमर्च’त्यसरोक्तं । चराचरेत्यादि । द्वितीयस्तृतीयेपादे (सू० १६) एकसूत्रमि-
दमाधिकरण । सूत्रांधेत्तु चरजगम अचरचस्यावर क्षरीर तादृशशरीरयोर्जीवस्य विक्षेपेणा-
पाध्यस्तत्तत्कर्मानुसारेणानुत्थानतुत्यादेय । तद्वपदेस जन्ममरणादिशरीरधर्मव्यपदेश-
जीवेभाक्तोहात्मिक कृत । तद्भावभावित्यात्, तद्भावेनशरीरभावेनतदभिमानेनभवति
प्यास्तुतिष्ठति तादृशत्वादितिहेय । जन्मयेति । तद्वपदेसितजीवाभिभावेणभावादीत्यन-
गीकारे द्वितीयजन्मनिजाने सतिपूर्वजान्मो मरणात्तेनन्यउद्गाराभावात् तदानीमात्तत्पुत्रा-
दिनातज्जान्मादिवमरणभावादिक्थमुपपद्येत्यर्थः ॥ नाम्नोजीरसयधिरवेतु सर्वजन्ममुचै-
त्रेत्याहुत समतिवदेव । तद्वपदेसकल्पव्यवहारभाष्येतेतिभाव ॥ पृथक्वा (अ० २
पा० ३ सू० १०) “नात्माधुतेनित्यत्वात्ताभ्य,” इतिस्मृत्यसप्रथमासभात्माजीव-
नोत्पद्यते देहस्ययत्तस्यनामरूपसय-धातमकोत्यत्तेरध्ववणादित्यर्थकसद्गृह्यतदुचरादा भाष्या-
द्यनुसारेणतद्वृत्त-किञ्चवेदेत्यादिना ॥ अयमात्मेति । कल्पजानाहुद्वारण्यरेपद्याभ्याये-

इदानीम् ‘अभेदयथाविस्तुलिङ्गास्त्वानीवोद्गम स्मृत’इति तदुक्त जीवस्योद्गमन दण्ड्यते ॥
अज्ञोजीवइति ॥ प्राणवजीवस्य शुचरणे समानश्रुत्या तद्देवोत्पत्तौ नाशोऽपि तस्यस्यात् ॥
उत्पत्तस्य नाशश्चोच्यते ॥ जातस्यहिश्रुवोमृत्युरेतिभगवदुक्ते ॥ न-चतु तवा येतु ज्ञानै-
कसन्निष्ठास्तेपातुन्यएवहीत्यस्मदीयैर्मुक्तौ स्वस्मैवोपत्तादितिचतुर्व्याख्यातमात्रमविनाद्यार्थ-
यत्तान्हेइतिवदता ॥ अधिकमुत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तस्मादुपाधुतेनैव जीवोद्गम ॥ अतएव
काश्वाना स्वेष्टत्वात्मानइति पाठोनास्ति उपाधुतेन तदुद्गमस्य सिद्धत्वात् ॥ नाप्य-
दिनानान्तु उपाधिनिर्गमेनात्मनिर्गमइति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तथापाठ ॥ अतएव नात्माधुते-
नित्यत्वात्ताभ्यइतिप्रसक्त ॥ नञ्वायतेप्रियतेवाविपक्षितइतिश्रुतिर्नञ्जयतेप्रियतेवान्दा-
पिदितिरमृतिअसगता ॥ २० ॥ इदानींजडेचिदलन्दयोस्तुतनाऽऽनन्दस्यसवश विरोधान-
द्वरीच्छातोनिवन्धादिपुनर्गतम् ॥ आनिर्मावेत्सर्वहित्रद्वैवेतिनसप्रथ इतिरुण्ठयति ॥ अन-
कस्येति ॥ अत्र जीवे कस्य व्रतस्य तिरस्कृतिर्यदि तदा प्रीतिप्रतीति कस्य ॥ अपरे जडे ज्ञान-
मुद्ययोर्यदि सा तदा मानप्रीतिप्रतीति कस्यमित्यन्वय ॥ नदितिरस्कृतस्य मान समवति ॥
यच्चाऽनुभवोभ्यस्तत्तमानस्यस्तुत आविर्भाव सङ्गेनविरोभावस्ततोऽयथा इति त्वदुचया,
मा प्रा ५९

चतुर्थब्राह्मणे (५०-९१७) “समाप्पमहानज्जात्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽब्रह्म” इति-
 श्रूयते ॥ माध्यंदिनानां तु (५० १०-९१) “आत्माऽजरोऽमरोऽभयोऽमृतोऽब्रह्म”
 इतिपदव्यत्ययवदितः पाठः ॥ अस्याः श्रुतेरेवायमार्थिकोनुवादोभाष्यादावितिभाति ।
 शंकराचार्यैरपि नात्माऽश्रुतेरिति सूत्रे उक्तचरंकाण्ववाक्यमेवोपन्यस्तं । न जायत इति । इदं
 ऋग्वेदोपुद्गितं तृतीयगुह्यं । अजो नित्यइति तु असंयुक्तार्थं प्रकाशानुवादबोधनाय
 पृथगनुदितं स्पष्टतयानित्यपदघटितत्वेन सूत्रपदानुग्रहाय च । नित्योनित्यानामिति । इद-
 मपितत्रैवपंचमवहग (५० १३) “नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेकोऽवहनां यो विद-
 धातिकामात्” । इति वाक्यं नित्यश्चेतन एकः परमेश्वरः नित्यानां चेतनानां अवहनां जीवानां
 जीवानां स्वधामादौ कामान्विदधार्तात्यर्थं कजीरनित्यतांगमयति-अद्वैतेति । “स देवसो म्ये-
 दमप्रभासी” इत्यादि विरोधः । सूत्रविरोध इति । सूत्रपदं तद्विषयश्रुतीनामप्युपलक्षणं ।
 नेतर इति । प्रथमस्य प्रथमेपादे आनंदमयशब्दार्थः परमात्मैवेति साधयित्वा जीरस्य तत्त्वनिषे-
 धार्थमिदं सूत्रं (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) “भेदव्यपदेशाच्चे” तिसूत्रं चेति द्वयं ॥
 अंतस्तद्वर्माधिकरणे ॥ सूर्यमंडलं तर्वातिं हिरण्मयः पुरुरः परमात्मैवेति साधयित्वा ननु स-
 जीवइति निर्णयार्थं (अ० १ पा० १ सू० २०) “भेदव्यपदेशाच्चान्य” इति सूत्रं ।
 प्रायमिह त्वादेतत्सूत्रद्वयमुक्तं । एवमप्रेषितत्तदधिकरणेषु (अ० १ पा० १ सू० ३०)
 “जीवमुख्यप्राणलिंगाग्नेति चेन्न” (पा० २ सू०) “अनुपपत्तेस्तु नारीरः” इत्यादीनि
 तत्तद्वाक्यस्य महामात्रपरतासाधनाय जीवपरतानिवारकाणि सूत्रांतराण्यप्यनुसंधेयानि
 (अ० २ पा० १ सू० २२) “अधिकतुभेदनिर्देशात्” इत्यत्र चेदमतिस्पष्टं जीवस्या-
 णुत्वांशस्यादियमैवत्वादेव परस्य विभुरांशित्वादिनाधिक्यं । अंशांशिभावाद्युचरणाद्यन-
 गीकारे तु विभुजिवातिरिक्तप्रज्ञाभावादित्वाकरणादिदोषप्रसक्तिर्दुर्वारैव स्यात् । साहित्यमिति ।
 करणत्वेन साहित्यं । प्रमाणाभावादिति । विभाजिकावुद्दिर्जीवस्य ग्रहणो वा ? आद्ये आत्मा-
 ध्यादिकं, द्वितीये निर्वादेशे पत्वभागादिकं । किंच सापेक्षत्वेन न वा ? आद्ये जीवकल्पित-
 त्वेऽन्योन्याभ्रयः ग्रहकल्पितरेजानवनवाहानिः । द्वितीये तद्वैतधृतिसहस्रविरोधः
 इत्याद्यनेकयुक्तिर्विरुद्धतत्त्वप्रमाहकभ्रुत्यादिप्रमाणस्याभावात् ॥ नहीत्यादि । अनौपचारि-

भानायोग्यत्वस्यैव तिरस्कारपदार्थतया त्वया स्वीकारात् ॥ किञ्च चिदानन्दी स नो भिन्ना-
 भिन्नौ वा ? ॥ आद्येऽपि सिद्धान्तः ॥ चिदानन्दयोरसत्त्वापत्तिश्च । द्वितीये तु त्रिषु तेषु तिरो-
 भावातिरोभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ किञ्च जीवजडयोर्द्विगुणाऽत्यन्ताभेदेन एतयोः मुखादिति-
 रोभावे ब्रह्मणोऽपि सस्यात् ॥ एतेन जीवस्थानन्दतिरोभावेन ब्रह्मणोभेदइत्यपि प्रत्युक्तम् ॥
 पूर्वमेदं तत्त्वेनातिरोभावयोः समानयोगक्षेमत्वात् ॥ किञ्च व्युचरणसाम्ये प्रागादिजडे
 ज्ञानस्यापि तिरोभावे किं व्युचरणम् ? ॥ ईधरेऽन्ती प्रति ॥ वक्ष्यते ॥ तर्कस्तु त्वया श्रोतेऽर्थे
 नार्थयते ॥ श्रुतौ तु अतोऽभिभावमनाहल ब्रह्ममाश्रय एव व्युचरणमुक्तम् ॥ तस्मात्सर्वत्रा-
 ऽस्तिभातिप्रियमिति प्रतीत्या ब्रह्मणः सर्वत्र सर्वदा सर्वेधरेऽसत्त्वे सन्नानैयोत्पत्तिर्वाच्या
 षत्सु स्थितिस्तु ॥ २८ ॥ ७ ॥

कानादित्यकृतत्वयोः सामानाधिकरण्यासंभवादितिभावः ॥ अतएवेति । ब्रह्मणोति-
 र्विशेषत्वेनजीवस्यचांशत्वादिनातदतिरिक्तस्याभावेन प्रमातुरेवाभ्यादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षा-
 भागादपितदुज्जीवकानुमानादेरसंभवः ॥ श्रुत्यस्तिरिति । “प्रज्ञायतेतत्रचैरापियंति”
 इत्याद्यामुंढकादिस्थाः ॥ अनांशत्वमिति । कर्मणेऽस्मृष्टिप्रलयादिसर्वकार्यावश्यंभावात्
 कर्मणोऽनादित्याद्यकिमीश्वरेणेतिभावः । एवंचानीश्वरत्वादापत्तिः । (अ० २ पा० १ सू०
 ३५) “नकर्मावेभागा” इतिसूत्रंमुक्त्यप्यहुष्मात्तदवांतरस्मृष्टिप्रलयादिविषयापेक्षत-
 याप्रारैपश्यनैर्धृष्यनिरासेर्निर्णीतं । अन्ययामूलोक्तादिदूषणगणप्रास्तात् (अ० ३ पा० २
 सू० ३८) “फलमत्त” इत्यादिबहुधिकरणविरोधाच्च तथैवव्यासाभिप्रायाप्रसायात् ॥
 विस्फुलिंगाद्वापेक्षंति । इयंनिश्चयइत्यंतासार्धकारिकांशोनानेतिसूत्रमाप्यस्या । सर्वतः-
 पाणिपादांतादित्यादि । अंताश्चतरादिबहुश्रुत्यसंप्रहोऽयमितिप्रकाशादिभ्योऽप्येवं ॥
 जडेचिदानंदयोस्त्विति । इयंकारिकाशुद्धाद्वैतमावृण्वत्या तत्संदानमाससदृशक्षलंढ-
 नापेक्षोपन्यसा ॥ अर्थस्तु जडेद्वयोस्त्रिरोपानं चितिजीवेसर्वशमानंदस्य ब्रह्मवदज्ज्ञानंदस्य
 त्रिरोपानंचशास्त्रार्थनिबंधाविरोधाप्यायभाष्यादिपुर्वणिंतमितिप्येयः ॥ सर्वेषांपदाब्रह्मा-
 नंदमात्राभूतस्य परिच्छिन्नसातिशयलौकिकानंदस्य जीवेसरवेऽप्यदोषोदशितोभवति ।
 आनंदरूपत्वयेति । एवकारःसदादिव्योमप्यरूपेदेकः, यस्तुपुसत्तायाःप्रत्यक्षसिद्धयातथा-
 स्वीकारोदशयः । तेनसांस्यादिभिःप्रमदादिवस्तुज्ञातस्य सुखदुःखनोहात्मकतायाः
 स्वीकारेऽपिनक्षतिः । सुखसाधनतोषाधेरिति । विद्यारण्यस्त्वामिहृत्तपंचदशप्रकरण्यां
 आत्मानंदाख्येद्वादोप्रकरणे (श्लो० २३) इदमस्ति । अन्ययेति । जीवेसर्वदानंदा-
 शस्याविर्भावांगीकारे । भगवद्विच्छयेति । “पुण्यवानंदयाति” इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञान-
 भक्तिकालेप्यानंदरूपफलदातासंप्रयतिभावः । कुत्रचिदिति । प्रलयकालत्रडेस्वाप्ययकाले
 जीवेचतयंत्याशयः । उभयमतएवेति । उभयोर्मते । एवकारोऽप्यर्थः । विनिगमकमिति ।
 नियामकमित्यर्थः । सत्ताचितिःसुखंचेति । विद्यारण्यपंचदशप्रकरण्याविषयानंददाख्येचरम-
 प्रकरणे त्रिंशोऽयंश्लोकः । तत्रैव (श्लो० ९) “घोरमूढासुमालिन्यास्तुखांशश्चतिरोहित”
 इतिजीवेष्वापि घोरमूढवृत्तिप्रानंदांशतिरोभावः स्वीकृतः । नान्येषामिति । जडानां-
 जीववत्त्वांशत्वंनेत्यर्थः । तेनांतर्यामिणांस्वांशत्वेष्वादायः । अत्रायंसंभवाशयोऽनुसंधेयः-
 अंशत्वज्ञापकंन्युचरणंधानेकश्रुतिसिद्धं यथावृहदारण्यकेतस्यात्माकिंवाहणे “यथोर्ण-
 नाभिस्तुतो नरोत्थायमे- शुद्राविस्फुलिगान्युचरंस्वमेवास्मादान्मनःसर्वेप्राणाःसर्वलोकाः-
 सर्वदेवाः सर्वाणिभूतानिमवांश्च आत्मानोऽनुचरंति”, मुंढकोपनिषदिद्वितीयमुंढकारंभे
 “यथासुदीप्तास्पावकादिस्फुलिंगा सहस्रशःप्रभवंतैसरूपाः ॥ तथाऽश्तराद्विधाःसोम्य-
 भावाःप्रजायंतेतत्रचैरापियंति”, वृहदारण्यकोपनिषदि “यतःप्रभृताजगत्प्रभृती तोयेन-
 जीवान्ससर्जभूम्यां”, छांदोग्येथेतकेतुविद्यायां “सन्मूलाःसोम्येमाः सर्वाःप्रजाःसदाय-
 तनाःसत्प्रतिष्ठाः”, भृगुप्रपाठके “यतोवाह्मानिभूतानिजगंवे”, छांदोग्येथिलकदान्मन्य-
 प्रवाहणकथायां “सर्वाणिहवाह्मानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतैवाकाशंप्रत्यस्तंयति”
 इहप्रजाभूतशब्दाभ्यांप्राणादिविशिष्टा जीवाउच्यंते ॥ नचमुंढकश्रुती भावसन्देहोऽस्तीति-

रिक्तपरस्त्वयावकुशक्य, शकराचार्यैरुपनिषद्भाष्ये “भावाजीवा” इत्येवध्याख्यानात् ॥ यत्तु प्राणवज्जीवस्य व्युच्चरणे समानश्रुत्या तद्देवोत्पत्तौ नाशोपितस्य स्यात् इत्यभापि—तदसत्, प्राणादेरप्याविर्भावतिरोभावोऽदत्तामया जीवस्यापितयो सुकथ्यत्वात् । किञ्च व्युच्चरण-
हिनोत्पत्तिः किन्तु मृद्वप्य, अतो व्युच्चरणेऽप्युत्पादित्युभयोर्तिरसगतैर । किञ्चैककारण-
जन्यत्वयुगपदुत्पन्नत्वया ननाशादिसालक्ष्ण्यप्रयोजकमवति सोदरेषु युगपदुत्पन्नघटादिषु-
च्युगपन्नाशनियमादर्शनात् एकश्रुतिविषयेषु युगपदुत्पद्यमानेषु दीक्षाऽऽधानादिधर्मेषु-
केपाचिद्वातरेनिवृत्ते केपाचिद्यावदभ्युत्थिते केपाचियाऽऽधानप्रयोग केपाचियाव-
जन्मस्थायितायाश्च दर्शनात् ॥ तेन जीवानामन प्रभृतीनां च यावत्प्रत्यक्षस्थितौ देहानां च विवि-
धानालम्बने हसाविर्भावतिरोभावयोरपि न दोषः ॥ ‘जातस्य ही’ति वाक्यतुनोत्पत्तिमतो नाश-
नियामक धस्तस्य पुनरुन्मज्जनानङ्गीकारेण ‘ध्रुवजन्ममृतस्य चे’त्यस्यासगते प्राणस्यागार्थक-
मृद्वो निष्पन्नत्वमृत्युशब्दस्य नाशपर्यायत्वाभावाच्च । अन्यथा घटो मृत पटो मृत इत्यादिप्रयो-
गापत्तेः । पुनरुन्मज्जनाङ्गीकारेत्वाविर्भावतिरोभाववाद्पुनर्ववेशः ॥ तस्माच्छरीरसयोग-
वियोगपरपराया एव धौव्यबोधकमिदं । शकराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिभिरपि ‘अथ चैनम्’
इति श्लोकद्वयस्य तथाभिप्रायकतया व्याख्यानेन त्वयापि नान्यथैतुशक्यः ॥ एतेन (‘जातस्य हि-
ध्रुवो मृत्यु’रिति भगवदुक्तेः) रिति प्रमाणोपन्यासः प्रत्युक्तः । ननु एवमसति प्राणादितौ त्वय-
जीवस्यापद्यत एवेति चेद्द्रव्यम्—मन्मते प्रवृत्तकार्यस्य सर्वस्य प्रवृत्तरूपतया यस्तुतो नित्यत्वेऽपि
शास्त्रीयनित्यानित्यत्वव्यवहारमीजमस्याविर्भावस्यैव विध्यः । तच्च नारदपञ्चरात्रे ‘अनित्ये ज-
ननित्ये परिच्छिन्नसमागमः ॥ नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यचेतिसात्रिधेः स्यादिना प्रपञ्चितः ।
एकस्यामेव सृष्टौ मुहुराविर्भावतिरोभावशालित्वादनित्यतया व्यवहारीयमाणे जडे जननरूपो-
त्पत्तिः । सृष्टं प्रभृत्याऽऽप्रलयमतिरोभावव्युत्पत्त्यापरिच्छिन्ने जीवे समागमरूपासा ।
नित्यविभुस्वरूपे परात्मनितु प्राकट्यरूपासैत्यर्थः । जननमुत्पत्त्याकृतनामरूपसंयधोनत्वसतः
संज्ञाव, ‘नासतो विद्यत’ इत्यादिविरोधादितिसमर्थितप्रारः । तच्च नामरूपविशेषसंयधरूप-
जननं जड एव स भवति, मजीव, “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेभ्याः कृत्वाणि” इति-
श्रुतौ जीवस्य करणतो ज्ञायाऽऽकरणात् पूर्णमेव तत्स्वरूपसिद्धेः । अतएव द्वितीयस्य तृतीयेषां
(सू० १५) “अंतरा विज्ञानमनसोऽक्रमेण तद्विज्ञादिति चेन्न विज्ञेया” इत्यधिकरणे तैत्ति-
रीयादिषु विज्ञानमनोमयादिशब्दोक्तयोर्नारदेदयोर्जननमाश्रय्य नामरूपविशेषाभावादेव-
त्तपरिहृतः । अतएव व्युच्चरणश्रुतौ व्याकरणश्रुतौ चात्मशब्दः प्रयुक्तः । व्याकृतनामरूप-
साक्षात्संयधादेरप्रभापनिर्णयप्रश्ने “सप्राणमसृजत”, द्वितीयमुद्धरप्रथमखण्डे (अ०
३) ‘एतस्माज्जायत प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च’, एतरेये “स इमां लोकां सृजत”
एवमादौ प्राणादीनां जननमाश्रयते, किञ्च सृजता (अ० २ पा० ३ सू० १८)
“ज्ञोत एव” त्याद्यधिकरणं निष्कृतेणापादपरिसमाप्ति जीवस्य गुण स्वरूपच निर्णयत, अतो न
सर्वोक्त प्राणादीर्वास्त्यशकावकाशः । अधिकप्रकाशादिभ्यो ज्ञेयः । नन्वेवमप्युच्चरतीति-
समानश्रुतावपि यथाचिन्मनरूपास्ति समागम इति वैषम्यतदवस्थमिति चेन्न हितयापि प्राणा-
दीनामनीपचारिकसाक्षाद्व्युच्चरण जीवानां तेषां धारोपचारिकतन्मिति वैषम्यतदवस्थः । तद्वा-

रणापराणादीनामप्युपाध्यतरद्वारकतत्सर्वेषावानौपाधिकतस्वीकुरु । वस्तुतस्तुमन्मतेप्रा-
णाद्रेपि व्युचरणोत्तरमेव नामादिसवधोऽन्वोव्युचरतीत्यननैपम्यगघ, किंतुतवैरपैपम्य ।
प्रलयेतुजीवानास्वकारणेऽप्ययोऽस्त्येव “तत्रचैवापिपति । यत्प्रपति । आकाशप्रत्यक्षयेती”
त्यादिश्रुतिभ्य ॥ इदमपिभिभुत्तान्छदप्रतिर्विषवादानामनादरेस्वाशतरेचतयेवानुपचा-
रेणसगच्छते, विभादीनामप्येतासमवात् । जलमीनादिरुद्वनतनिरेसेद्वेवानपायाय । तथा-
मोक्षेपि “यत्प्रपत्यभिसविसति । लक्ष्यवदेवाश्वरसोम्यविधीति” वैचिरीयमुद्रकादिश्रुति-
भिः “यदक्षरयेद्विदोवदतिविशतियद्यतयोवीतरागा” इतिस्मृत्याचप्रवेश । “मल्लैव-
सन्मद्रमाप्येति ॥ सयथासैधरप्रिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविळीयेतनाशस्योद्गूणापेवस्या”
दिव्यादितैत्तिरीयवृहदारण्यकादिश्रुतिभिरेकीभवरूपालयश्चाप्तायतेसोपितथैरुसगच्छेत ।
अयचलयोनःप्रसरूप पूरंस्थितयो सच्चितोरनुच्छेदात् । प्रपुताधिकानामानदैश्वर्यादीना-
माविभागेनाधिकतत्रतिन्यायापतराच ॥ भवोनास्मात्ताभनशदोपमसग ॥ मोक्ष-
लपरश्चर्यहारस्तु “अप्येतिअनुविळीयेते” त्यादिश्रुतिभ्य (अ० ४ श्लो० ३३)
“तमादुरात्यतिकमगसद्भव”मितिद्वादशस्कथादिवचनेभ्यश्च ॥ तस्माद्युक्त उक्तोशानिनाम-
क्षरेहयो “येतुज्ञानेकसन्निष्ठास्तेपातुलयएवहि” इतिकारिकयामातंडकारे ॥ येपातुमत्त-
उपाधौमहप्रतियिषयवृज्जीरसद्भार्थ तपामोक्षेउपाधिनाशादात्मनाशरूपत्वप्रसक्ति दर्पण-
नाशेप्रतिविमनाशस्य दृष्टरात् । तथाचतस्यापुरुषार्थेवा आत्महानमपुरुषार्थेइत्युक्तेः ॥
एवमच्छेदपक्षेऽपिदृष्टव्य । अत्रच्छेदस्यैवजीवस्वरूपघटकतयावच्छेदकनाशे जीवस्वरूपना-
शादयभागात् ॥ विसरालूत्तरभागैरुपयिष्याम । एतेन न-वस्तुतयेत्यादिवक्ष्यते इत्यत-
दुक्तोत्तर ॥ यच्च (उपाधुद्रमेनैवजीवोद्गम) इनि-तत्सिर्मूल, तथाबोधरुमानाभागात् ।
यहूपासीनापृथक् व्युचरणनिरूपणनैरर्थस्यापाताच्च ॥ काण्प्रपाठे अभ्रवणमाप्रतुनमान
शास्त्रात्तीरपडास्यवाधायोगात् । अम्यथा “नैवभूध्वनतिर्यञ्च” मितिधुस्तुत्तरार्थवैशि-
रीयाणा “नतस्यशोकअनं” तिपाठेसर्वप्रसिद्धेपि “नतस्यप्रतिमाअस्ती” तिभेताश्वतरादि-
पाठस्यावरण पि गुनामसहस्रभाष्येक्षकराचार्योणनयुज्येत । तथाउद्वांगानापचाक्षिविद्यायां
काण्वायुक्तपश्चात् प्राणविद्यायां पञ्चमस्थरेतसश्चोपमहारेोपिनसगच्छेत । विद्यासाम्या-
स्तइतिषेवद्रापितभास्तु । तपामासामशास्त्रीयाग्निहोत्रावेरच्छास्त्रात्तद्व्युत्तरमप्युचरणस-
काण्वपाठे समुच्चयपञ्चोचित ननुमाध्यदेनस्यप्रतिपत्त्यर्थेवाउक्तहेतुद्वयात् ॥ मुद्रकादौतु-
मपाठभेदेऽप्यलि, किंच काण्वपाठेपि वृहदारण्यकमाध्ये “सर्वाणिभूतानि ब्रह्मादिस्रवपय-
तानि प्राणिजातानी” तिग्याचक्षणे शकराचार्यैर्भूतशब्देनजीवा स्वीकृता । भूतशब्दस्य
तद्विपर्ययेच “अहिमन् सवभूतानिअन्यत्रतीर्थभ्य” इति प्रयोषेददशोनानेन्यत्रमन्-
वर्णादिमुत्रैरगीकृत ॥ अत ऊण्वपाठेऽपिजीवप्युचरणनिरवय, माध्यदेनपाठेभूतशब्द
आकाशादिवचन आत्मशब्दोपगतार्थाविवचन स्यात् । वस्तुतस्त्वाकाशादेवचनपुत्रोम-
यत्रसइत्यन्यप्रविस्तर । किंचमाध्यदेनपाठेप्युचरतीत्येकस्यैवपदस्यकचिदभिधया कचिदु-
पचारेणप्रवृत्तिरशक्यात्कुरु, युगपद्वृत्तिद्वयायोगात् । अन्यथागमग्रन्थोपमीनाविद्यादिरपि
सुप्रयोगः स्यादितिदिक् । मन्मतेतुव्युचरणविभाग, सचसर्वेषुशक्य, बोध्यात् । विभागो-

उत्तरतूर्णनामितुवत्स्वकारणकर्तृकश्रियाविषयाणां प्राणादीनानामरूपविशेषसाक्षात्सयध ॥
 अग्निविस्फुलिगवत्प्राणास्वाशानाजीवानानुसङ्गितिविवेक । एवमेवधृतोदृष्टातद्वयस्यसा-
 धेय्य, अन्यथैकमेवदेदितप्रकाशाद्याशय । “नात्माश्रुते”रितिसूत्रतु देहवन्मुहुराविर्भाव-
 तिरोभावौनिषेधति । तथाहि—इतोऽन्यवहितपूर्व (अ० २ पा० ३ सू० १६) “चराचरव्य-
 पाश्रयस्तुत्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भाजभावितादि” तिसूत्रेचराचराणां स्थावरनगमशरीराणां
 स्ववधस्तुजीवस्यस्यात् । तद्व्यपदेश शरीरनिष्ठन्मादिन्यपदेशोऽस्यलाक्षणिक, शरीर-
 धर्माभिमानित्वात् । ननुजीवस्यप्रतिशरीरत्वात्तव जन्माद्यस्तीत्युक्त । तत्रपातकर्मादीना-
 चेतनविषयकत्वात् जीरोऽप्युत्पद्यता किमितिभाक्तस्वनिर्बंधइति शकावारयितुसूत्रितवान्
 (अ० २ पा० ३ सू० १७) “नात्माश्रुतेनित्यत्वाच्चताभ्य” इति । अर्थस्तुभात्माजी-
 वोनोत्पद्यते । कुत ? अश्रुते । तत्रतत्रदहस्येवतस्योत्पत्तेरश्रवणात् । ताभ्य “अयमात्मा-
 ऽजरोमर । ननायतन्नियतेये” स्यादिश्रुतिभ्य एवमित्यत्वाच्चेति । अतोऽनेनप्रतिशरीरज मा-
 चेतनविषयते ननुश्रुतिशतसिद्धग्रहण सकाशात्सुचरण ॥ यदिदयामिप्रैष्यत् तर्हि विपर्यये-
 णेतिसूत्रोत्तरमेवैतदपठिष्यत् । व्युचरणश्रुतीश्रुत्वदुक्तविधसूत्रातरेणायोजयिष्यतनत्वा
 ह्यसैवाश्रुतेरित्यवक्ष्यत् प्रत्यक्षश्रुतिसत्त्वात् । “ननायतन्नियते” इतिश्रुतिस्तु “अन्यत्र-
 धर्मा” इतिप्रभोत्तर “सर्ववेदायत्पद” मित्युपक्रातेग्रहणप्रकरणेस्तीतितस्यैववननानादिनि-
 येधिकास्पष्टीकृतश्चात्रभगवतासूत्रकृता प्रकरणविभागभानुमानिकाधिकरणे ॥ अथस्मृ-
 त्यैकवाक्यतयापीवपरत्वमप्यस्यामस्त्वितिचेत्तथापिदेहसवधिन्ममरणयो प्रसत्तिजीवे-
 निषेधति प्राणत्यागार्थकप्रियतिप्रयोगात् उत्तरार्थ “नह्न्यतेह्न्यमानेशरीरे” इतिस्फुट-
 तयैवोक्तेश्च ॥ एतेनगीतापिन्याख्याता, ‘देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारयौवननरा । तथादहा-
 चरप्राप्ति’रित्युपक्रातानां ‘यएनयेत्तिहवार’मित्यतपूर्ववाक्यानां ‘कचातयतिहतिक’तथा-
 शरीराणिविहायजीर्णानि’ नैन िन्दतिशस्त्राणां स्यादिपरवाक्यानांचविचारोऽपिनजायतेइति-
 यास्यस्यदयमानेमुहुर्नन्ममरणेदहस्येत्येवबोधकतासिद्ध्यातप्राप्तसक्तस्यग्रहणतस्तदुद्गमादे
 प्रतिषेधकतायास्तस्मिन् नतक्यवचनत्वात् ॥ नचैवमप्यनइतिसमाख्याबलात् उद्गमाद्य-
 भाव शक्य, स्पष्टतद्भुत्याश्रित्यल्लिगेनचसिद्धस्यबाधनेसमाख्यायामप्रभुत्वात् श्रुतिलिगा-
 धपेक्षयासमाख्यादौर्बल्यस्यपारदौर्बल्यसूत्रैर्मिनिनासिद्धातितत्त्वात् । अतन्नुनुरोधेनम-
 स्यैवमरणभावाभिप्रायकामरत्तदिसमाख्यावत् व्युचरणोत्तरमाप्रत्यस्थायिनाजीवस्यदेह-
 सदृशजन्माभावाभिप्रायिकासा ॥ रमेष्टिकामद्वययोरिवबकारोवासुदव स्यादित्येकाक्षर-
 कोशाद्भगवतोनायतेइत्यधर्ताडत्येवमतव्य ॥ एतन्दीकायामनुक्तोपि (अजोजीव)
 इत्यजशब्दोपादानम्बरसोदुत्तात्तर ॥ यच्च (उपाप्युद्गमेनैवजीवोद्गम) इत्युक्त—तद्व्युक्ति-
 सह, तयातदुपाप्युद्गमागधित्वनकिग्रहविवक्ष्यतेबाहोस्त्रिदुपाप्यतर ? नाद्य, ग्रहणोविभु-
 त्वादप्रिविस्फुलिगन्यायेनततउद्गम्यपतनार्थस्थलालाभात् स्थलकल्पनचविभुत्वभगप्रसगा-
 त् । तिरोभाजशक्तरनगीकारेणात्तरीततिराधानस्यस्थलसाधकस्यत्वयावक्तुमशक्यत्वात् ।
 तद्वेवाद्यातराभावनोद्गमप्रचक्षयारवनिणनुमशक्यत्वात् । अथप्राणादीनामपितयारीप-
 ष्यारिकत्वाच्च दत्ताद्यपेक्षेतिचेत्ताह प्राणादेरप्युपाप्यतरकल्पनीय, यच्चिष्टउद्गममन्त्राप्रचर्यत-

तथाचान्वस्था ॥ तदभावायच विद्वद्भावधिकासाक्षाद्द्रुमागीकारेत्तदोपपादवस्थादृष्ट-
 वृटीप्रभात । अनगीकारेचोपचारस्याप्यसम्यग् अन्यप्रस्थितधर्मस्यान्यत्रारोपस्यैवोपचार-
 स्वात् ॥ उपाधियशोदेशादिकल्पनेतदप्रसिद्धिरपाधितत्रा उपाधिसिद्धिश्चोद्भूततत्रैवत्यो-
 धयः अथानाद्यपिचयोद्भूतनिर्वाहायप्रज्ञाणिदेशादिकल्पयतइतिचेन्न, तथाबोधकमानाभा-
 दात् निर्विशेषेप्रज्ञाणितत्संबधरूपविशेषस्याशक्यवचनत्वेनत्यदुक्तसिद्धेश्च तत्रतत्समधस्य
 जीवकल्पितत्वेतुचरुकापत्ति जीवोद्भूतमस्यप्राणद्युद्भूतमापेक्षत्वात् तद्द्रुमस्यचदेशाद्यपेक्ष-
 स्वात् तस्यचाविद्याग्रहसम्यग्भापेक्षत्वात् ॥ किंचानादि सासत्यामिध्यावा ? । नाद्य,
 द्वैतापत्ते, “सदेवसोम्येदमग्रभासीत् ॥ आत्माप्राइदमेकपुत्राग्रभासी” इत्यादिश्रुतिश-
 त्तम्याकोषाच्च ॥ नेतर, मिथ्यारजतादिन्यायेनतत् प्रदेशादिरूपकार्यासिद्धे । किंचत-
 थासति रजतहस्तमादित्यद्रूपीनस्थितत्ववक्ष्यम् । सचद्रष्टानजीव जीवभावस्यतत्साध्य-
 त्वेनान्योप्याध्यात् ॥ नापिशुद्धचित् ॥ मापीचर, अम्योम्याध्यात् ॥ आतत्वापरत्या,
 “य सर्वज्ञ सर्वविदि” इत्यादिश्रुतिबाधाच्च ॥ नापितस्या सदसद्विलक्षणत्वकल्प्य, तथाप्रा-
 दृक्स्पष्टश्रुत्याग्रभायात् । नसत्तन्नामदुच्यते इतिरक्षणप्रवेक्षेन ब्रह्मानतिरेकसिद्धेश्च ॥
 अपिचबैलक्षण्यग्रहणायसद्वस्तुकिंचिन्मतस्य । तच्च ग्रहणप्यन्यद्वा ? भाषेतस्यसंश्लेषपत्त्य-
 श्रौतसत्यादिपदवाच्यत्वभाषेत । द्वितीयस्मिन्दैतमपसिद्धातश्च । अतः सद्रैलक्षण्यदुर्ब-
 ष्वं प्रतिशोध्यऽसिद्धासत्यतियोगिकभेदवत्वमसत्त्वमपिनसिद्धीर्ताति तद्रैलक्षण्यमपि
 तथा ॥ पूर्वकारतद्भिन्नसमविद्यास्वरूपपरैरनिरा दृतनिराकरिष्यतेच ॥ किंच प्राणादीना-
 मिध्यात्वाद्युद्भूतोव्युत्पत्तात् ॥ यथातिस्थलेष्टुत्तयादिवोरजताद्युद्भूतस्यानगीकारात् ।
 तभासस्यभातस्यापित्तवानीरजतादिचाद्युपप्रसगात् । अथरजतादेवत्प्रतीतिरेवप्रवृत्तिश्रुतौ-
 ष्युच्चरणत्वेनोपचर्यतइतिचेन्न, उपाध्युद्भूतस्यजीवेउपचारइतिबोधकत्वोक्तिविरोधात् ।
 अग्निनिर्लिगाविश्रौतद्रष्टातभाभात् उत्तरीत्याशक्त्याधस्यनिर्वाधत्वेनउपचारहेतादादानौचि-
 त्याच्च । नद्वितीय, उद्भूतावधिभूतोपाहृतत्वेऽन्यस्यादीना अनुवृत्तत्वेद्वैतप्रसगादीनाच-
 वोपाणादुरद्धरत्वात् । मिथ्यात्वेववधित्वस्यापिदु कथत्वाच्च किंचतथागीकारे ब्रह्मणो-
 ष्युच्चरणार्थधित्पबोधिका “तस्मादात्मन । तथाक्षराद्विमिथा सोम्य भावा” इत्यादि-
 श्रुतय पीडयरन् । अविद्यावधित्वबोधकश्रुत्यनुपलभेनतात्मासमकसादम्यधानपनमन्यरो-
 चिष्यु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तिश्च । अपिचतस्या सावयवत्वात् प्राणादिप्रवेशोद्भूतमयोरप-
 चयापचयौसच्छिद्रत्वापचिरवयवाधराणात्प्रसमपेणशैवित्यापत्तिव्रेतित्वदुक्तदोषास्त्वन्म-
 त्पवप्रसज्येरन् शक्तावपिस्वमनसाविचित्रानतशक्तिक्त्वागीकारानु “परास्यशक्ति” इत्या-
 दिश्रुतिसिद्धेर्ब्रह्मण्येवतदगीकारोप्यायान् ॥ इतरच्च अविद्यायाउद्भूतायधित्वमुच्यतउत्त-
 पतनदेशात् ? उभयप्राप्त्यतरत्प्रब्रह्मण्युववाच्यमितिसंश्लेषपत्त्यसिद्धिः । अविद्यायामेवो-
 भयत्वकल्पनतुष्टातविरुद्ध । तस्याविचित्रशक्तिक्त्वाभुमानेनतत्कल्पनेतुब्रह्मण्येवोभय-
 रूपत्वकल्प्यतातस्यायधित्वविभुत्वाविर्भावतिरोमात्राद्यनेकविचित्रशक्तिक्त्वादीनांशुष्ठत्वाद्-
 श्रुतानुमितयो श्रुतस्यवलीयत्वात् ॥ तस्मात्प्रत्यतप्राणाद्युपास्युद्भूतोपचर्यवचनइतिन-
 तेचजीवेउद्भूतोपचारसिद्धि । एतावता तस्यादुपास्युद्भूतनेत्वादिक्स्मृतश्चसमवेत्यत्

निराकृत ॥ अतः स्पष्टानेकश्रुतिसिद्धत्वात् प्रायपाठाच्चप्राणादिवज्जीवानामपि ब्रह्मतोऽन्युच-
रणैर्दिकैरास्थेय । इयान्परविशेष - जडेसु दश प्रकटश्चिदानदौतिरोहितो प्रकटे सञ्चितत्वेव
जीवैतस्यैत्रयस्फुट ॥ तथा हि नृसिंहतापनीये उत्तरभागेन यमखडे “तस्मादात्मन एव त्रैविध्य-
सर्वत्रयोनित्वमपि” इत्येकस्यैव ब्रह्मण कार्यभेदेन त्रैविध्यसर्वत्रोपादानत्वं चोक्त्वा “सर्व-
सर्वमय सर्वजीवा सर्वाऽस्थासु तथाप्यल्पा” इति । वस्तुतस्तु सर्वस्यापि ब्रह्मरूपत्वाच्च प्र-
पञ्चस्य जीवानां च सर्वमयत्वतया त्रैऽपि जीवानां स्वरूपतोऽणुत्वं चोक्तत्वात् सर्वत्र सर्वमयत्वं प्रत्यये
कार्येनेचि यानुभवेन स्यादिति तद्वैचित्र्यनिर्वाहकतत्रतत्र तत्तदशक्तिरोभाप्रदर्शयितुमुच्यते
“सत्तामात्रहीदसर्वसदेव पुरस्तात्सिद्धिब्रह्म” इति ॥ अत्र मात्रपदचिदानद्वयार्तकृतेन ब्र-
ह्मप्रपञ्चस्य सर्वस्येदानीं स दशमात्ररूपता पूर्णब्रह्माभेदेनैव सत्ताच्च दर्शिता । अत्रेपि “पश्यते हा-
पिसन्मात्र” इत्यादिना तथैव निर्णीत । यत्र “पश्यते हापिसन्मात्रे सदन्यत्सत्यहीत्थ पुरस्ताद-
योनि स्वात्मस्थमानदचिद्रूपसिद्धतद्विष्णुरीशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वसर्वगसर्वम् ॥” इत्यादिना
इह शरीरेऽपि पूर्वोक्तसन्मात्रसदशमात्राविभां यज्जगत् “सर्वभूतानि चात्मनी” तिसृत्याद्यनु-
सारेण पश्यतः सदन्यत्सदशमात्राप्रकट्यादेव सतो ब्रह्मणोऽन्यदिवत्सृष्टिदशायापश्यत । वस्तु-
तस्तु सर्वसत्यहिनिश्चयेन इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ असदन्यदिति पाठस्त्वन्तरासर्गपरोदीपिका-
या व्याख्यात पुरस्तात्सृष्टे प्राक् भवोनि घटादिस्वस्वकार्यानुत्पादकस्वारमस्थस्वमूलरूपे ब्र-
ह्मण्येव स्थितमिति तदानीं चिदानदातिरो भावाच्च सत्तामात्रास्त्वानदचिदेकरससिद्धततुसा-
ध्यद्विपुक्ततत्त्वास्तिदसर्वप्राणाविषय । असिद्धपदार्थेऽन्तावकभाष्येऽप्ययमेव । तदेव विष्णु-
शिवो ब्रह्माभन्यदपि प्रापञ्चिकसर्वतद्वत्पूर्वप्रस्तुतमस्मैव । अतो विविधाकारत्रेपि अहिर्बुध-
छन्द्यायेन सन्मात्रागतिर्नैविरुध्यते अतएव सर्वगसर्वम् ॥ एतेन “यो मापश्यति सर्वत्र सर्व-
मपि पश्यती” इत्यादिवाक्यानुसारेण ब्रह्मदृष्टौ सिद्धायामिदानीमपि सर्वत्र सच्चिदानदानुभवो
योधित । एवमादिर्दर्शितवतो ज्ञेयम् ॥ अत्रेच प्रपञ्चस्य निरात्मकत्वं निराकृत्य “नहीदसर्वक-
दाचित्” इत्यादिना नित्यत्वं निर्णाय अतरासर्गस्यैव विचकत्वयोधित ॥ अत्रेच “यूयमेव स्व-
प्रकाशा इदं हि सत्सविन्मयत्वात्” इत्यादिना सच्चिदशमात्रप्रचुरत्वं जीवानां दर्शयित्वात्रे
“ततो यूयमेव स्वप्रकाशा इति होवाच न च सत्सविन्मया एतौ हि पुरस्तात्सु विभातमन्यवहार्य-
मेवाद्भ्य” इत्यादिना ब्रह्मात्मताभानेतु जीवानसच्चिन्मात्रप्रचुरा ह्येतत् एतौ द्वावेवाशौ पुरस्ता-
त्त जीवदशाया मेव सत्याभ्यतो ब्रह्मभावे तु सच्चिदानदरूपा एतत् इत्यासमाप्तिरिति सिद्धाति ॥ अत-
एवमप्ये “तद्वा एतद्ब्रह्माद्भ्य” इत्युपक्रम्य “सदानदचिन्मात्रमात्मैव” इत्याद्युक्तम् ॥ एत-
च्च दीपिका व्याख्यास भवेति स्तरात्तत्रैव द्रव्याम् ॥ एवंच सृष्टिदशाया व्यग्रहारसिद्धयर्थे जडे स-
दस्यैव प्राकट्य जीवैच सञ्चितो रवत्त ब्रह्मभावे तु सर्वमेतसच्चिदानदपूणमिति श्रुतितत्सिद्ध ॥
प्रतीकलादपि तथैव सिध्यति ॥ तथा चेमे प्रयोगा - विमतो घट सदशात्मक अस्तीत्यवाधित-
प्रत्ययगोचरत्वाद्यदेव तदव पठव जीवद्वया यत्रैव तत्रैव यथातुच्छ अवाधितत्वे चेद्ब्रह्म-
त्वं प्रकारकप्रमात्मकानुव्यवसायविषयत्वानर्हत्वं तुच्छेऽस्तीति प्रत्ययस्याधिष्ठानरामर्शो दिना-
वाधदर्शनाच्च अभिचार घटादौ तिरोभायोत्तरनास्तीति प्रत्ययेऽपि नास्तीदिति प्रत्ययानुदया-
च्च पूर्वज्ञानसम्भवेन प्रह तुच्छविषयकास्ति प्रत्ययस्य अप्रमात्वं प्रातिभासिकन्यावहारी-

कसत्तभेदमूरीकुर्यतात्त्वयापि स्वीकार्ये ॥ विमतस्त्रिरोहितचिदशक. जानानीच्छरीत्याय-
 चाधितप्रत्ययागोचरत्वात् ॥ हिताहितप्रवृत्त्यनुकूलचेष्टाप्रयत्नरहितत्वात् । यद्येवंतत्रैव,
 जीवत् । विमतस्त्रिरोहितानदक. प्रीयतइतिप्रमित्यविपयत्वात् मन्त्रात्रम्यतिरेकदृष्टान्तः ॥
 तथाविमतोजीव सच्चिद्रूप अस्तित्वानानीत्याद्यवाधितप्रतीतिविपर्ययान् । योयत्प्रकारका-
 न्वाधितप्रतीतिविपय सत्त्वकारक. पृथगीतप्रकारकप्रमितिविगोचरपृथगीरूपघटादिवत् ॥
 विमतस्त्रिरोहितपरमानदक सर्वदाप्रीयतइति प्रमित्यविपर्ययत्वात् व्यतिरेकेयत्नवत् ॥
 जडापेक्षयाकश्चिदानदत्याशासोजीवेस्थापितोक्तिः । अन्यथा भावद्वयत्वनुपपन्नोपपन्नदयात्
 अयोधेचलिप्तानुज्ञयेनमोक्षतच्छास्त्राच्छेदः ॥ किंचसर्वयथानुदाभावेजीवतानुपपत्तिः ।
 “कोह्येयान्यात्क प्राण्यात् यदेषभाकाशभानदोनल” इतिश्रुते लौकिकानदश्चनपरमान-
 ददु खसामानाधिकरण्यात्सगुणत्वात् सातिसयत्वात् असार्वादिकरतात् सर्वत्रब्रह्मानदो-
 न्यतिरेकदृष्टात तत्रसामानाधिकरण्यपुत्रान्मेमुखपदोमेदु स्मृत्यायनुभवसिद्धः । सगुण-
 रवचमुत्तरिदानींत्रिविधमित्यादिगीतायास्फुट सातिसयत्वासावदिकत्येववेदेप्यानदमी-
 मत्सादी (छादोग्यज० ९) “सोहभग्न ओचामी” त्यादौचप्रसिद्धे अंताशस्त्व-
 यवद्भानदस्यै काण्डाना वृद्धदारण्यकेपष्टाध्यायेतृतीयब्राह्मणे (पृ० ८१६) “एषो-
 स्परमभानदपुतस्यैरानदस्यान्यानिभूतानिमात्रानुपजीरति” इतिधारणात् । एतद्वेचालु-
 पदमनुप्यानदादीशिरूप्य “अथयेततत्राप्तिलोभानदा संप्रकोयद्वल्लोकभानदो यश्च-
 धोत्रियोऽतृजिनोकामदतोऽथैवपपरमभानद ” इतिब्रह्मानदस्यैवपरमानदत्वमाज्ञात ।
 तस्यवदंशस्वचतारकाअपिमन्यते । यथाहपचदयाविपयानदात्पचदशमकरणारभे विद्या-
 ईश्वरस्वामी (श्लो० ११२) “अथात्रविपयानदोमहानदशरूपभाह् ॥ निरूप्यतेद्वार-
 भूतस्रष्टशतंश्रुतिर्नौ ॥ एषोऽस्वपरमानदोयोऽल्लैकसरसत्तमः ॥ अन्यानिभूतान्येतस्यमा-
 त्रानेयोपपुनते” इति ॥ शंकराचार्याभिपि “अविदितपरमानदोवेत्तिनरोविपयमेवरमणौष”
 इत्याहुः । विद्यमानस्यावेदनचतितोभावात् । एवतिरोहितवदरादेव परमाचार्येण परमा-
 ननभानदमयत्तनिर्णय (अ० १ पा० १ सू० १५ । १६) “नेतरोनुपपत्ते । भेदव्य-
 पदेशाच्चे” तिसूत्रद्वयेनजीवत्यतस्वप्रतिपिद्धम् । तथा “रसं ह्येवापलब्धवानदीभवति ।
 समोदतेमोदनीय हिलब्धे” त्याद्व साधनोचरमानदाविर्भावबोधिका श्रुतयोऽभ्येवमेव-
 सगउत्तरन् । साधनप्रतिपादिकाधत्ता एतत्तवेरसककप्रयत्नोपदेशिकाभवेयुः । तथा
 (ज० ३ पा० २ सू० ५) “वराभिभयानानु तरोहितउत्तोल्लेख्ययथेयंया” पितिसूत्रपरा-
 भिभयानात् भगवद्विच्छातोजीवेभानदास्तस्यैवयांदेश्च तरोभावएवववविर्ययदेतुत्येनो-
 न्यते । यदिसनस्यात्तकादिरपिनस्यात् ॥ तथात्रद्वाराधिकरणे (अ० १ पा० २ सू० १९)
 “उत्तराचेत्ताविर्भूतस्वरूपस्तु” इतिसूत्रेअमृतादिशब्दाभिधयस्यावल्लस्वरूपभूतानदावेरा-
 विर्भावे जीवससाक्षाद्ब्रह्मभापोच्यते । तितोभावाभावेकाविर्भावस्याप्यसम्भवचनतया-
 सूत्राद्य द्वाविद्याया नीयसमन्वितत्वप्रसक्तिश्च ॥ तथाउपकोसलविधाया “यणोऽक्षि-
 णिपुहोदश्यते” इतिधूममाणस्यपुरुषस्थानद्वैशिक्षमेव जीवजद्वारन्यावृत्तिपूर्वकमह-
 चागमक (अ० १ पा० २ सू० १५) “मुखविशिष्टाभिधानादेवने” तिसूत्रेऽभि-
 मा प्रा ६०

धीयते एवकारश्चास्यमुख्योपपत्तित्वबोधकः यदिजीवजडयोरप्याविर्हितएवानन्दः स्यात्तर्हि
 सौत्रोद्देतुर्नयुज्येतन्यभिचारात् ॥ नन्वेवंतत्तत्तिरोभावेसत्यस्तिभातिप्रियत्वप्रतीतिः कथमि-
 तिचेत्-अस्यसच्चिदानंदरूपब्रह्मसमवायिकत्वादेवेतिजानीहि । स्पष्टंत्वेदं (अ० १ पा० ॥
 सू० ३) “तत्तुसमन्वा” दित्याद्यधिकरणेषुभाष्येतत्रजडेतिरोहितावपिचिदानंदोभान-
 प्रियत्वेजनयतः दास्यतिरोहितोपिबद्धिः उत्प्रविष्टक्रकचादेरतापमिव स्वरूपेणानुभवायो-
 न्यत्वात्तिरोहितत्वं अथचजडेलेसत्तश्चिदानंदयोर्जिह्वानंदमात्रायाश्चाविर्भावेऽप्यपरिच्छि-
 ष्योस्तयोरनुपलब्ध्यातिरोभावोवाच्यएव । अतिरोभावेतुजीवेनसर्वदानिरवध्यानंदोनुभूये-
 तदुःखंचनानुभूयेत संसृतिश्चनस्याद्भयंचनभवेत्; “आनंदं ब्रह्मणो विद्वाद्यभिमेतिहु तक्षम”
 इतिब्रह्मानंदानुभूतिर्भयाभावश्चावणात् । इदानींतनप्रतीतिविषयप्रतीतेरेवत्वदुष्यमानरी-
 त्यापरमानंदस्वीकारितुअलंत्वदाचार्यादीनामपिसाधनोपदेशप्रयासेः कृतंचसन्धासादिना
 अवधीत्यनुभवानुरोधादानंदमात्रायास्सत्त्वमिबहुः स्वाद्यनुभवानुरोधादपरिच्छिन्नतत्तिरो-
 भावोऽप्यंगीकर्तव्यः । नचतर्हिजीवेपरमानंदाभावएवास्तु, किंतिरोभावेनेतिवाच्यं; ब्रह्म-
 स्वरूपभूतस्यतत्त्वध्वंसानुपपत्तेः (अ० २ पा० ३ सू० ३१) “पुंसत्वादिवत्स्वसतोमिष्यकि-
 योगा” दितिसूत्रविरोधाच्च । अग्रहिसत्तत्पूर्वविद्यमानस्वीवाभिव्यक्तिः साधनैरनुभवयोग्य-
 तामवतीत्युच्यते, अतोयच्चानुभवयोग्यत्वमित्युक्तलक्षणकावेवाविभावतिरोभावौप्रकृतेनि-
 विचिविरसौ ॥ तथाजडेजीववःज्ञानेच्छाद्यदशनात् तत्रचिच्चिरोभावस्त्वयाप्यूरीकार्यः;
 अन्यथातद्विभागासिद्धेः । नचेष्टापत्तिः; ‘सर्वज्ञानमनंतब्रह्म’त्यादौतत्तद्वैलक्षण्यबोधकस-
 त्यादिपदवैयर्थ्यप्रसगादितिदिक् । एतावता (यकस्यापरेज्ञानस्यापित्तिरसृतिर्येवितदाप्रीतिश्च
 आनंदकथं) मितिसिद्ध्यावयनिरस्तं । यत्तु (चिदानंदोसतोभिज्ञावस्मिन्निवे) त्यादितत्रेदंप्रत्य-
 नुयुञ्जमः-अस्तिभातिप्रियाणांतुब्रह्मरूपत्वस्वीकुर्वाणस्तत्त्वमते अस्तित्वात्मानप्रियत्वेमिद्वे-
 नवा ? आद्ये तयोरसत्त्वापत्त्याऽब्रह्मत्वापत्तिः, तथाचास्तिभातिप्रियंरूपनामचेत्यर्थपंचकं
 आद्यत्रयंब्रह्मरूपमितिसिद्धांतबाधः नित्यद्वैतापत्त्यास्त्वमतभंगश्च ॥ स्वाभाविकनित्यविभाग-
 विशेषवत्तयानिर्विशेषतालोपश्च अस्तित्वस्यजडदुःखरूपतापत्त्याब्रह्मणोपितावापत्तिरभानाप्रि-
 यत्वेचस्यार्ता ॥ द्वितीयेतुप्रित्वसक्याविरोधः; तत्रतत्रशब्दत्रयोपादानवैयर्थ्यश्च ॥ अथाहौ-
 किकेऽर्थेऽनुष्कतकानादरादिन्यायेमस्त्वमतंसमर्थदेहेनैवसमाधिनामन्मतमपिसाध्यवगच्छ ॥
 वस्तुवस्तुसदाद्येशानामन्योग्यातिरिक्तत्वेपिर्दीपचक्षुरूपेपुतेऽस्तत्त्वमदिशिष्टं (अ० ३ पा०
 २ सू० २८) “प्रकाशाद्यवद्भातेऽस्तत्त्वा” दितिन्यायान् । अतो नकोऽपिशंकावकाशः ॥
 “यजतेददातिजुहोती” त्यादाविवमेदंविनाशब्दत्रयवैयर्थ्यानपायात् । शब्दांतरस्यचमेदक-
 त्वंस्पष्टीकृतं जैमिनिनाद्वितीयस्यद्वितीयेपादे (सू० १) “शब्दांतरेकर्ममेदः कृतानु-
 बंधित्वा” दित्याधिकरणे ॥ यथासंघघवनेतदीयरसघनत्वक्षारिमधेतिमादयः परस्परविल-
 क्षणावपिबाह्याभ्यंतरेकृत्स्नेसर्वत्रैवावतिष्ठते धर्मधर्मिणोरमेदाच्चेतेलदणाभिचाएव । एवं-
 सन्मात्रेप्रज्ञानघनआनंदघनेब्रह्मणिसदादयः परस्परविलक्षणावपिसर्वत्रैवसति । प्रकाशाध-
 याद्यधिकरणोक्तरीत्याचतेसर्वत्रैव ॥ ब्रह्मत्वादेवचनकस्याप्यंशस्यासत्त्वजडत्वादिप्रसक्तिः ।
 नृपतेपांपरस्परभेदांगीकारादपसिद्धांतशंभयः । तदृशमेदस्यापि “यदेकमप्यक्तमनंत-

रूप, एकोनैक सब क किं" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधेनब्रह्मधर्मतयाब्रह्मत्वमवश्यंस्वी-
कार्यमिति तावताशुद्धाद्वैतस्यावाधात् । तत्तदश्वैलक्षण्यस्याभिव्यक्तिस्तु जतुधृतगतद्वय-
त्वस्य तेज सयोगेनैव तद्विच्छादिशेषरूपमिति तेनैवेति विस्तरात्पुरानिरणायि ॥ तेन सुष्टीच्छा-
यावत्तत्कार्याविर्भावपतत्तदशान्प्रयक्नोतीति द्वितीयस्कन्धमुपोधिण्यास्पृष्ट ॥ अतस्त्रयत्र-
यचतिरोभावातिरोभाववैलक्षण्यनिरवय ॥ चन्द्रौ सर्वत्रैवावस्थितास्त्रिदाहप्रकाशादिश
किमुदाहकत्वमब्रह्मस्य मणिसमवधानेन तिरोधानेपि यथा तदितरधर्माणानतिरोभाव । यथा ना
राधोभूत्सूक्ष्मरूपवृत्तिपौराणमतेन गुणसमुदायोद्वन्यमिति महाभाष्यादिमतेन च पृथिव्यमि-
च्छस्यापि ग्राह्यस्यापाणादिरूपायापृथिव्यातिरोभावेऽपि तत्राप्राथिव्यगुणातरस्यतिरस्कारस्या-
त्रेति दिक् । यच्च (जीवजडयोर्मैहाणालयतामेदेने) स्याद्वि-नञ, 'सदेव सोम्ये स्याद्विश्रुतिभि
पूर्वमत्यन्ताभेदेपि सर्वशक्तिरीश्वरोऽनुच्चारणेन नडादीन्स्वतः पृथक्त्व तत्रतत्रततमशतिरो
भावव्यतीतिनेश्वरेतरस्य च । महामिचयात्काचिदन्वयानपृथक्त्वमणिसन्निधापनेनेतुपुदा
हृत्तत्त्वोतिरोभावात्तावन्मयीति नमहाग्निनिष्ठासातिरोधत्ते ॥ अत्रमात्रधर्माणामशिन्यस-
धश्च सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४६) "प्रकाशादिवज्रैव पर" इत्यादिना समर्थित ।
अतएव चक्षुरादिद्रायाणासूर्याशत्वे बहुश्रुतिस्मृत्यादिमानसि देऽपि तेपुक्त्रचिच्छापरोगादिना -
दर्शनयोग्यतातिरोधानेपि न भानौ सातिरोधत्ते ॥ अयमेवार्थ कठब्रह्मादिषु "सूर्यो यथा
सर्वलोकस्य चक्षुः" इत्यादिना तदुपात्तपुर सरजीवगतनिरानदत्वादेरशिन्यसधधमात्रायते ॥
स्मृतिषु च- 'तत्रय परमात्मा हि स निष्करो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पञ्चमिवा
भसा । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षवधैः सयुज्यते । सप्तसदृशकेनापि राशिना युज्यते पुन ।'
एवमादिषु अपरभावोत्तरमन्त्रासाधारणधर्माणामशिन्यप्रसक्तिः स्मर्यते । एवमपरा श्रुति-
स्मृतयश्च सूत्रकृता (अ० २ पा० ३ सू० ४७) "सरति चे" तिसूत्रे निषयीकृता ॥
तस्माद्वशादिभाषमना इत्य बिभुजीवमन्यमानस्य तवमते त्वत्यमन्त्रात्पतताभेदात्तत्रोपाधि-
सन्धेपरस्मिन्नुपाधेरौपाधिकधर्माणामसयजोवुनिर्वा र स्यात् । नतु न्युच्चरणमशत्वचमन्य-
मानस्य ममते तत्प्रसग इत्यल ॥ नीयस्यानदतिरोभावादेव भेद इति तु न वदाम । न्युच्चरणो
त्तरमेव तत्र तत्र तत्तदशतिरोभावागीका सत् । स्पष्टचेदमन्त्राक निबधादिषु (प्र० १ श्लो०
३१-३२) 'तद्विच्छामात्रतस्माद्ब्रह्मभूताश्चेतना । सृष्ट्यादौ निर्गता सर्वैर्निराकारास्त
दिच्छता ॥ विस्फुलिगा इवाग्नेस्तु स दर्शनब्रह्मणी'त्यादिस्थले ॥ जडादीन्यनाधिकाशतिरो
धानेन्युच्चरणसाम्यमात्रतुनप्रतिबधक युगपद्व्युच्चरितवत्त्वापि विस्फुलिगेपुकेपाचिजलादि
योगात्तरक्षणमेव निर्वाणताया केपाचित्क्षणमनस्थानस्य केपाचित्क्षणकार्पासादियोगेनाधि-
क्यस्य च दर्शनेन कार्याग्रिमव्यवस्थायाप्युच्चरणसाम्यस्याप्रयोजकत्वाप्यवसायात् ॥ तिरो
भावे हेतुस्त्वरीश्वरेऽष्टैव । "हृत्तिरोसानि । परामिध्यानातु तिरोहित" मित्यादिश्रुति
सूत्रैस्त्वैव सिद्धे ॥ यच्च श्रुतिसूत्राण्युल्लेख्यतात्वात्ताप्रतिवक्ष्यते तन्मया निराकरिष्यते ॥
उक्तीत्यालौकिकालौकिकमानसिद्वतिरोभावस्य हेतुत्वेनानिष्ठादात् तदेतु सैव वा या ॥
नच परामिध्यानसूरीयस्वभाष्यानुरोधेनाविद्यायातिरोधायकत्वमत्य, वास्तव्यान्ब्रह्मा-
त्मकज्ञानानन्दयोर्मिध्याभूत्पात्तातिरोधानायोगात् यथात्वेपरस्थानीश्वरत्वपराभाष्य-

त्वादिप्रसंगाच्च ॥ किंच यानिष्कारणस्वसामर्थ्येन नित्यज्ञानादिकंतिरोभान्यग्रहणाजीवत्व-
मापादयेत् सातज्ज्ञानमात्रेणैककथनंशयेत् ? । निरिलमृगोपमर्दांमृगेंद्रो न हि मृगज्ञानमात्रे-
णाभिभवितुंशक्यः । तथाचसति अनिमोक्षप्रसङ्गः “तमेवविदित्वातिमृत्युमेति । तमेवं-
विद्वानमृतइहभवती” त्यादिश्रुतिविरोधश्च ॥ किंचोपधित्यागेचैतन्यात्तत्तामेदस्यतदभि-
मतत्वात्त्वदुक्तदोषास्त्वन्मतएवप्रसरंति ॥ तथापिजीविभुत्वनिर्याहायकृत्स्नस्यग्रहणोपि-
द्ययाज्ञानादितिरोभासितमितिवक्तव्यं । तथाचसतिशुद्धग्रहणाभावप्रसक्तिः । ग्रहैकदेशतया-
तस्यतिरोधानांगीकारेतुग्रहण.सांशत्वापत्तिर्जायमभ्यमपरिमाणरात्रापत्तिश्च ॥ (यच्चतर्क-
स्तुत्वयाश्रौतेऽर्थेनाधीयत) इति तदज्ञानात् (अ० १२ श्लोक १०५-१०६) “प्रत्यक्षं-
चानुमानंचशास्त्रंचविविधार्थगमं ॥ ग्रंथेषुविदितंकार्यंमनुश्रुद्धिमभीप्सता ॥ आपर्धमोपदेश-
चरेदशास्त्राविरोधिना । यत्तर्कणानुसंधत्तेसधर्मवेदनेतर” इत्यादिवचनानुसारेणश्रीतेर्थ-
श्रुत्यनुकूलवक्तव्यास्ताभिराद्रियमाणत्वात् ॥ श्रुतीशंशांतिभागानादरोकिस्तुदाहृतचर-
मैर्युपनिषदाद्यदर्शनात् ॥ किंचविस्फुल्लिगश्रुतारप्यशिविस्फुल्लिगदृष्टान्तदृष्टांतिकैशां-
शिभाव.समर्थते । अतद्वशांसोनेत्यादिसूत्रन्याय्यानेतवज्ञाप्येपिमपवश्रौतदृष्टांतउपन्य-
स्यते । यद्येतदृष्टांतेनअंशाशिभावो नसिष्येततर्हिदाहृतस्यलेभाप्येतदुपन्यामोसंगतःस्यात् ॥
अथ (ग्रहमात्रतएवशुचरण) मिनीतरन्यवच्छेदकंमात्रपदंतुप्रियंनः । पठनादित्वसिद्धां-
तस्यसदेवेत्यादिश्रुतिशक्त्याधितरयेनकेवलग्रहणः सकाशादेवशुचरणस्वीकारात् ॥ यैस्तु-
ग्रहणोऽनिर्विद्विषयताकनृत्वादिविशेषसमर्पकोपापिसंबंधेन तस्यन्युचरणवधित्वमुच्येत
तेपामियंयुक्ति.स्वपादेकुठारप्रहारः ॥ तिरोभापेऽप्यस्तिस्वादिप्रत्ययस्तुसमर्थितः । तत्र
ग्रहधर्माणां तिरोभावोनामौक्तिकानुभवायोग्यत्वमेव, नतुतत्तत्कार्यावच्छेदेनससमग्र-
धर्मेनश्यतिततोपसर्पतिवा । अतोग्रहण.सर्वत्र सर्वदैकविधत्वात्तैकरसत्वव्याघातः ॥
स्वदभिमतवस्तुस्थितिश्चदुषितैव । एतेनकिंचजीवब्रह्मयोरित्यादि स्थितिस्तुक्तेर्व्यंत-परि-
हृतंवेदितव्यं ॥ एतावतायंनिष्कर्षसिद्धः ॥ सच्चिन्मात्रश्चित्प्रधानोग्रहत्वांशोहृदिस्थितः ।
वितर्पिचैतन्यगुणोऽणुशीरः श्रुतित स्मृतेः ॥ ॥ इति सप्तमश्लोकखंडनम् ॥

यत्तु (जीवस्यपरसंमतमंशत्वंनिराकृत्यस्यसंमतपंथानंनिष्कट-
कंचिकीर्षुः “यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्थानपोभिन्नाचहुधैकोऽनु-
गच्छन् । उपाधिनाक्रियतेमेदरूपोदेवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ रूपं-
रूपंप्रतिरूपोवभूवएकधावहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रव” दित्यादिश्रुति-
संमतं “आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिव” दित्यादिसूत्र-
संमतंचजीवस्यब्रह्मप्रतिविवत्वमाहे) त्यादिनास्वमतव्यवस्थापनंकृतं
तदपिनकिंचित् मायायामवद्भिस्तमस्तुत्यत्वांगीकारेणतमसिप्रति-
विवादर्शनेनमायायां प्रतिविवांगीकारेमायाचैयंतमोरूपातापनीयेत-
दीरणादितिकथनंविरुध्यते । नचमायायास्तमोरूपत्वमावरकत्वरूप-
साधर्म्येणतच्चमायायामस्त्येवंस्वच्छत्वस्याधिकस्यस्वीकारेपिनाबतः-

सादृश्यहानिरन्यथामुख्येपिचंद्रतुल्यत्वंनस्यात् । तत्रापिपार्थिवत्वस्य-
चंद्रावृत्तिधर्मस्यसत्त्वादितिवाच्यं; मायायाःस्वच्छत्वेग्रहावरकत्वा-
नुपपत्तेः । नहिदर्पणादिस्वच्छद्रव्यंकस्याप्यावरकंभवति । नचरज-
तादिपात्रस्यावरकस्यापिप्रतिविंबग्राहित्वं दृष्टमितिवाच्यं; रजता-
दिकंस्यस्यावरकंतस्यैवप्रतिविंबंगृह्णातीत्यप्रमानाभावादन्यथातन्मध्य-
स्थितस्यापिप्रत्यक्षत्वापत्तिःकिंचप्रतिविंबग्राहकत्वंसावयवपदार्थपव-
दृष्टंथाचमायायांसावयवत्वाभावेनतत्रप्रतिविंबग्राहकत्वंनसंभव-
तिप्रतिविंबग्राहकत्वस्यसावयवत्वव्याप्यत्वेनव्यापकाभावस्यव्याप्या-
भावव्याप्यत्वात्तेनतस्यानुमितिसंभवात् । एवंरूपाभावेनापिप्रति-
विंबाभाषानुमानंयोध्यं । एवंरूपिद्रव्यस्यसावयवस्यपरिच्छिन्नस्यैव-
प्रतिविंबदर्शनेनात्मनोनीरूपस्यनिरवयवस्यापरिच्छिन्नस्यप्रतिविंबन-
संभवतीत्यपिबोध्यं । यत्तुमायायाःसत्स्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मकत-
या'सत्त्वात्संज्ञायतेज्ञान'मितिभगवद्वान्यात्सत्त्वस्यस्वच्छत्वेनमाया-
याःस्वच्छत्वमित्युक्तंतुच्छं; सादृशवाक्यात्सत्त्वस्यज्ञानजनकतया-
ऽप्रकाशस्यप्रकाशेऽपदानत्वासंभवेनप्रकाशस्यस्वीकारेपिज्ञानादि-
प्रकाशस्यप्रतिविंबग्राहकत्वादशनेनप्रतिविंबाधारत्थोपयोगिस्वच्छ-
तायाःकल्पयितुमशक्यत्वात्सजलकजललितपात्रेदीपप्रतिविंबजल-
पवैतिनतस्यदृष्टांतत्वसंभवःआकाशेप्रतिविंबाभावेनतत्रप्रतिविंबरूप-
फलेनस्वच्छत्वानुमानेस्वरूपासिद्धिःस्यात् । नचशब्दप्रतिविंबप्रति-
धनिरूपंआकाशेदृश्यतएवेतिकथंस्वरूपासिद्धिरितिवाच्यं; भवन्मते-
प्रतिधनेराकाशगुणत्वेनांगीकृतस्यशब्दप्रतिविंबरूपत्वस्वीकारेऽप-
सिद्धांतापत्तेः 'प्रतिधनिर्बिंबच्छब्दोवायौबीतीतिशब्दन'मितिबिद्या-
रण्योक्तिविरोधश्च ॥ नचैवमपिमायायास्त्रिगुणात्मकत्वेनसावयवत्व-
स्वीकारेणसावयवत्वाभावेनप्रतिविंबग्राहकत्वाभावसाधनेस्वरूपासि-
द्धिरितिवाच्यं; मायायाःसावयवत्वस्वीकारेसावयवत्वस्यावयवसमवे-
तत्वरूपस्यावयवजन्यत्वरूपस्यैववक्तव्यतयातस्यचजन्यत्वव्याप्यत्वे-
नमायायाऽपिजन्यत्वापत्तिः तथाचानादित्याभावेनापसिद्धांतः-
स्यात् ॥ संसारस्यापिचादित्वंस्यादितिबुद्धिमिच्छतोमूलमपिनष्ट-
मितिमहत्कौतुकंगमनेप्रतिविंबाभावस्यपूर्वमेवसाधितत्वेनतमादाय-
व्यभिचारप्रदर्शनंतेनैवनिरस्तं । अतएवसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वयो-
र्गंगेस्वीकारोपिनव्यभिचारः; मायायाः सावयवत्वेपरिच्छिन्नत्वे-
चतयोर्जन्यत्वाऽविनाभूतयोर्जन्यत्वानुमापकतयाऽनादित्वहानिरि-

तिस्वरूपासिद्धिप्रदर्शयतोऽपसिद्धांतः । नन्वित्यादिनाप्रदर्शितेशंका-
समाधानेत्यसदसंमतेस्वकपोलकल्पितेचेत्युपेक्षिते ॥ स्वच्छत्वस्य-
प्रतिर्विद्यप्राहकत्वप्रयोजकत्वेप्रभादिगतस्वच्छत्वात्पृथिवीजलगत्स्या-
न्यूनानतिप्रसक्तस्यतस्यदुर्वचनतयाप्रभायामपिप्रतिर्विद्यापत्तिरात्म-
नोपिज्ञानस्वरूपत्वादज्ञानस्य पूर्वस्वच्छत्वेनत्ययैवस्वीकृततयातस्मि-
न्नपिप्रतिर्विद्यस्यादिति ॥ किंचकिंतस्वच्छत्वंयत्प्रतिर्विद्यप्राहकत्वे-
हेतुतयास्वीक्रियतेकिंजातिविशेषोवा, उपाधिर्वा? नाद्यः; संकर-
प्रसंगात् ॥ सचजातिविशिष्टत्वंजातिविशिष्टत्वंच समानाधिकरण-
त्वस्याभावसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वैतन्नितयसंबंधेन स्ववृत्तित्वं-
स्वसमानाधिकरणमेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वसंबंधेनबोध्यं । तथाच-
स्वच्छत्वस्यपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यंदर्पणाद्यच्छेदेन पृथिवीत्वा-
भावसामानाधिकरण्यंचजलाद्यच्छेदेन पृथिवीत्वाधिकरणघटादि-
निष्ठामेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वाच्चन्नितयसंबंधेनस्वच्छत्वेपृथिवी-
त्वस्यविद्यमानत्वात् ॥ अत्रद्रव्यत्वस्यापिस्वसामानाधिकरण्यस्या-
भावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन पृथिवीत्वादिजातिविशिष्टत्वा-
त्तत्रापिजातित्वंनस्यादतःस्ववृत्तित्वनिवेशः ॥ पृथिवीत्वादीनामपि-
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनद्रव्यरविशिष्टत्वा-
त्तद्धारणायस्वभावसामानाधिकरण्यनिवेशः जलत्वस्यापिपृथिवीत्वा-
भाववृत्तित्वतद्वन्निष्ठमेदप्रतियोगिभावच्छेदकत्वसंबंधेनयच्छिन्न-
स्ववृत्तित्वोभयसंबंधेनपृथिवीत्वविशिष्टत्वात्तद्धारणायस्वसामाना-
धिकरण्यनिवेशः । तथाचस्वच्छत्वंनजातिः, नाप्युपाधिः; तस्यप्रति-
र्विद्यप्राहकत्वरूपत्वेचआत्माश्रयप्रसंगात् । नचप्रकाशकत्वंतदिति-
वाच्यं; जलादौप्रतिर्विद्याभावप्रसंगात् तस्मात्स्वच्छत्वस्यनिर्विक्रम-
शक्यत्वान्नतेनरूपेणप्रतिर्विद्यहेतुत्वसंभवः । नापि“आभासएवच
अतएवचोपमासूर्यमादिव” दितिपूर्वानुसारेणमायायांप्रतिर्विद्योजी-
यइतिसंभरतिततस्तादृशार्थप्रतीतिः ॥ तथाहि ननुसच्चिदानंदस्य
ग्रहणःसच्चिदानंदश्चांश-संभरती तेकथंतस्यप्रवाहेप्रवेशआनंदंदांश-
तिरोभावश्चेत्यतआह-आभासएवचेतिआभासएवजीवःव्यापकत्व-
निरतिशयानंदादिरूपमगजद्वर्माभावात् यथाऽनाचारिग्राहणोप्रा-
हणाभासःसूत्रधारकत्वेऽपिग्राह्यारूप्यदेवतायास्तत्रतिरोभावात् ॥
ननु “एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः । एकधावहुधाचैवदृश्य-
तेजलचंद्रयदि” तिश्च्युत्यनुसारेणप्रतिर्विद्यमेवजीवइतिचेन्न; तादृश्य-

श्रुतेर्यथाचंद्रस्यांशुद्राराजलप्रवेशेनानात्वंतथाब्रह्मणोर्व्यंशद्वारातत्त-
 देहद्वयप्रवेशेनानात्वमित्यर्थं कृत्वेनप्रतिर्विवभावासाधकत्वात् ॥
 तत्रमुक्तिरोग्यत्रायब्रह्मरूपतोच्यते; अहंग्रहोपासनायाः प्रकृतत्वात् ॥
 बुद्ध्युपाधितो जीवभावइतितुसरेयैवनसंभवति; मुक्तानामपिबुद्धि-
 संयोगसत्त्वेन जीवभावापत्तेः । नचमुक्त्यवस्थायां बुद्धेर्नष्टत्वात्कथं त-
 त्संयोगइतिवाच्यं; ब्रह्मणोबुद्धौप्रतिर्विव एव जीवभावः; सचएकबुद्धि-
 नाशेपि द्वितीयबुद्धौपुनरपि स्यादेव । नचसद्वितीयएवेतिवाच्यं; ब्रह्म-
 ण्येककृत्वेप्रतिर्विवस्याविरूपत्वेन द्वितीयत्वायोगात् ॥ प्रतिर्विवस्यो-
 पाधिपक्षपातित्वेनोपाधिमेवेनमेदांगीकारेसुपुत्रावुपावेर्नाशेनमोक्षा-
 पत्तिः । नचनमोपावेर्लप्यनविनाशइतिवाच्यं; कार्यस्यकारणाव-
 स्थापयस्यापि यदिनाशोनस्योरुक्त्येचेत्तदाघटस्यमुद्रादिनाचूर्णो-
 क्तस्यापिलयएवस्यासनाशः; इष्टापत्तिरितिचेत्-मुक्तानामपिबुद्धे-
 र्नाशोनस्यात्; तत्रापिलयस्यैवकुंशन्यत्वात् । तथाच तेरां गुणवत्प-
 त्तिर्बुधैरेवेतिबोध्यं ॥ “अतश्चोपमासूर्यकादिव” इतिस्मृत्यन-
 जीवःप्रतिर्विवरूपइतिप्रतिपादयति; किंतुजडजीवधर्माब्रह्मणिउपचा-
 रादुच्यंते न वस्तुतः; तत्रदृष्टांतप्रदर्शनपरं ॥ “नस्थानतोपी” तिसूत्रे-
 तद्विचारस्येवप्रकृतत्वात् ॥ सूत्रार्थस्तुपतोब्रह्मणिप्रापंनिरुधर्माउप-
 चारादुच्यंतेअतएव “समःपुषिणसमोनागेनसमोमशकेनसमश्मि-
 ल्लोकैःसमोऽनेनलवेंजे” तिब्रह्मोकाउपमापिउपचारादेयतत्तद्धर्मसंबं-
 धात्; अन्यथा “नतःसमश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते” इत्यादिनाउपमानो-
 पमेयभावराहित्येनप्रतिपादितेपुनरुपमानोपमेयत्वेनप्रतिपादनेविरुद्ध-
 स्यात् तत्रदृष्टांतःसूर्यकादियत् सूर्येणसहितंमलंसूर्यंकयथाकिरणद्वारा-
 राजलादिसंश्लिष्टस्यसूर्यादेर्मक्षोपमानत्वं “यथाह्यप्यज्योतिरात्माभि-
 यस्यानपोभिन्नायद्बुधैस्तेनुगच्छन् । उपाधिनाक्रियतेमेदरूप” इति-
 यदेतत्संश्लिष्टस्योपमानत्वं एव “समःपुषिणे” त्यत्रापितत्तत्संश्लि-
 ष्टस्योपमेयत्वमपीतिनतत्सूत्रंजीवस्यप्रतिर्विवरूपतांप्रतिपादयति ॥
 प्रतिचनेराकाशगुणत्वस्याद्वैतसिद्धांतविद्धिःस्वीकारेणतदनभिज्ञस्य-
 स्वमतमेवखंडयतः आकाशेशब्दप्रतिर्विवदर्शनेनेत्यादिकःप्रलापः-
 प्रकृतानुपयुक्त्यादुपेक्षितः ॥

सहस्राक्षे जीवस्य प्रतिर्विवत्त्वसाधकं प्रायायांप्रतिर्विवते चित्तिरिति तदीयाष्टम-
 श्लोकं एवंजीवस्वरसंमतमित्यादिना इहप्रतीकवद्विदिमित्येतेन व्याख्याननेन सहितं

यनुजीवस्येत्यादिना तत्पक्षाणामप्रतिपादनाप्रक्रियतइत्यनेन निराकरिष्यतः प्रथम एवं-
जीवस्येत्यादि दर्शनेनभ्यमिचारित्याचेत्यत भागमुत्तरयति-यस्येत्यादिनाप्रमृत्तानुपयुक्त-
त्वादुपेक्षितइत्यनेन ॥ परोपन्यस्तधृतीनामर्थतुत्तदुदाहृतसूत्रद्वयस्य सिद्धातभाष्याद्यनु-
वादद्वाराऽपेक्षयति ॥ अत एवप्रतिर्विचत्वाभावसाधकानुमितिवेतुसप्तकेदोषभासानुद-
रिष्यंतोयुक्तयैवाहु -तदपिनकिंचिदित्यादि ॥ मायाचेयमिति । इदमपचदशप्रकरण्याचित्र-
दीपाख्येपष्टप्रकरणे (श्लोक १२५) “मायाचेयतमोरूपात्तापनीयेतदीरणत् । अनु-
भूतिर्तत्रमानप्रतिज्ञेऽप्युति स्वय”इतिपद्यमस्ति । तापनीयेतदीरणत् प्रागुक्तनृसिंहोत्तरता-
पनीयनवमराडे “मायाचतमोरूपानुभूते” रितिकथन । एतेनतत्रप्रतिर्विवादरे एतच्छ्रुति-
भ्याकोपोऽपिध्यनित । सावयवत्वस्याप्यत्येनेति । यद्यत्प्रतिर्विद्यमाहकतत्तत्सावयव यथा-
जलवर्षणादिक यत्रयत्सावयवत्वाभाव तत्रतत्रप्रतिर्विद्यमाहकत्वस्याप्यभाव एव यथा-
काशकालादिगादिषु अतोव्यापकस्यसावयवत्वस्यभावाभ्याप्यस्यतद्वाहकत्वस्यभावेन-

मायाया प्रतिविम्बते चित्तरसौ स्वच्छा हि साधेन सा

गाम्भीर्यस्य जले रवस्य गगने भानावभ शम्भयो ॥

छाया तत्र परैस्तिरस्कृतिवशात्पञ्चीकृतौ चाम्यरे

रूपं नोद्भवतीत्यतो नियमन सामान्यतो बाधितम् ॥ ८ ॥

एव जीवस्य परसमतमशत्व निराकृत्य स्वसमत पथान निरुद्धक चिकीर्षु यथा-
ह्यय ज्योतिरात्मविबलानपोभिन्नावधुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेमेदरूपोदेव क्षेत्रे-
ष्वेवमजोयमात्माज वैशावाभासेनकरोतिविद्याचक्षमेवभवति छयातपौब्रह्मविद् रूपरूपप्रति-
रूपोबभूव‘एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेभ्यवस्थित एकधावधुधांचवद्वयतेजलच द्रवदि‘त्यादि-
श्रुतिसमतम् । आभाएव अतएवचोपमासूर्यरादिवदित्यादिसूत्रसमत च जीवस्यब्रह्म-
प्रतिविम्बत्वमाह-मायायामिति ॥ अत्र कश्चित्प्रत्यवतिष्ठते ॥ मायात्वेनाभिमतानप्रति-
विम्बमाह अस्वच्छत्वात् १ दाहवत् ॥ निरवयवत्वात् २ रूपाभावात् ३ रूपवत् ॥
अपरिच्छिन्नत्वात् ४ आत्मवत् आकाशवद्वा ॥ एतेषु प्रतिविम्बापत्तिरेवविपक्षेबाध-
कत्तर्क ॥ एवम् आत्मा न प्रतिविम्बते अनवयवत्वात् ५ अपरिच्छिन्नत्वात्
६ आकाशवत् ॥ अरूपत्वात् ७ तद्वत् वायुवत् ॥ एतयो प्रतिविम्बापत्तिरेवविपक्षे-
बाधकत्तर्क ॥ एवञ्च स्वच्छे सावयवे रूपवति परिच्छिन्नएवोपाधौ सावयवस्य रूपवत्
परिच्छिन्नस्य प्रतिविम्बनियमेन तर्कपराहृतत्वाच्चेमानि वाक्यानि प्रतिविम्बत्वपराणि किन्त्व-
शात्वप्रतिपादकवाक्यनदन्यथाव्याख्येयानि इति ॥ तत्र अजामेका सत्त्वरजस्तमइति प्रकृते-
रित्यादिवचनै रूपाः प्रकृते सत्त्वगुणकत्वेन ‘माय’तुप्रकृति मितिश्रुत्या तस्याएव मायाशब्द-
वाच्यत्वेन विद्वद्भवहारात्सत्त्वात्सजायतेज्ञानमितीधरवाक्याच्च सत्त्वस्य स्वच्छत्वेन आत्मा-
वरकतयाऽऽत्मदीयैस्तमस्त्वाद्वयस्य तत्र स्वीकृतत्वेपि स्वपृष्ठगतघटावरकजतादिपान्नवत्प्रति-
विम्बग्रहप्रयोजकस्वच्छताया प्रत्याख्याने प्रमाणाभावेन सत्त्वज्जलादिलिप्तपानादौ दीपा-
दिप्रतिविम्बदर्शनात्तदनुगतस्य मायाव्यावृत्तस्य स्वच्छत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेनच प्रतिविम्बग्रह-

व्याप्यः । तेन तस्येति । सावयवत्वाभावेन तद्वाहकत्वाभावस्य । अनुमितिर्निमित्तं । माया-
प्रतिबिम्बप्राहकत्वाभाववती सावयवत्वाभावात्, आकाशादिवदित्यनुमितिसंभवादि-
त्यर्थः । रूपाभावेनेति । अवापिवाद्याकाशादय एव दृष्टांताः । तथाचमाया न प्रतिबिम्ब-
भाक् रूपाभावात् बायुवदित्यनुमितिः । अप्रकाशास्येत्यादि । एतेन न हि दीपादेः प्रकाश-
रूपस्यैव प्रकाशागुणप्रत्युपादानत्वमपीत्युक्तं भवति ॥ सत्त्वस्थतादत्तत्वं तु सांख्यैर्यासु “श्रीत्य-
श्रीतिविधादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिमियमार्था” इति “सत्त्वं लघुप्रकाशक” मिति चो-
क्तमेव । एवं च प्रकाशात्मकत्वेऽपि दीपतत्प्रकाशादेः प्रतिबिम्बाधारत्वादर्शनात् सत्त्वादा-
स्यापि न तदाधारत्वं संभवति । जलपृथेति । न तु मल्लिनेकजलादर्शे ॥ स्वच्छसत्त्ववत्यां-
प्रतिबिम्बमिति प्रसङ्गाभावेऽपि सत्त्वादात्ममात्रे यद्वा प्रतिबिम्बस्याद्युत्तमायायां । अतो रजस्त-
मोन्मां घोरमूढवृत्तिषु जीवोपलब्धिरेव न स्यादिति भावः । विद्यारण्योक्तिरिति ।
पञ्चदशी द्वितीयप्रकरणस्थ तद्विरोध इत्यर्थः । न चैवमित्यादि । त्रिगुणात्मकत्वं सावय-
वत्वस्वीकारे हेतुः तत्स्वीकारश्च स्वरूपासिद्धौ हेतुः । सावयवत्वाभावस्तु साधन एव
हेतुरिति विवेकः । तस्य चेति । सावयवत्वस्य । यत्र यत्र सावयवत्वं तत्र तत्र तत्राप्यत्वं
यथा पृथिव्यादिष्वतिव्याप्तिस्त्वन्मत्तसिद्धा । अतएवाग्रवत्परमात्मनस्तन्मतेनिरवयवत्वं ।
जन्यत्वापत्तिरिति । विमतामायाजन्या सावयवत्वाद्भवदिति प्रयोगः । अपसिद्धांतः
स्यादिति । पदमाक्रमनादय इति सिद्धांतभंगः । अस्वीकारेऽपीति । तार्किकादिदर्शन-
मनुसृष्ट्याऽस्वीकारे । अपिशब्दो गौणतया उक्तः । वस्तुतः सिद्धांतैतु गगने तयोः स्वीकार एव

रूपफलकस्य स्वच्छताया अदृश्यभाकाशादिव तत्र कल्पने बाधकाभावे न चाद्यो हेतुः स्वरूपा-
सिद्ध इत्याह ॥ स्वच्छादिसत्त्वेनेति ॥ २९ ॥ द्वितीयोपि मायायास्त्रिगुणात्वेन गुणानासादन-
वत्त्वेन च स्वरूपासिद्धौ हेतुदित्यपि अनेनैव सूचितम् ॥ सम्भिचारश्चेत्याह ॥ रवस्य गगने इति ॥
अतएव तृतीयमचतुर्थमपि सम्भिचारौ ॥ आकाशे सावयवत्वस्योत्पत्तिमत्त्वेन परिच्छिन्नत्वस्य-
च पादोऽस्य विधात्म्यमिति दृष्टादुल्लस्य एव शोभनस्थितौ गतं विकारावर्तिचेत्यादिवाक्यैः स्वीकारे
॥ उच्यते सावयवः पश्य श्रुत्यादिभिरेव परिच्छिन्नत्वस्य च मायायामपि सत्त्वेन स्वरूपा-
सिद्धिरेव द्वितीयचतुर्थयोर्बोद्धव्या ॥ ३० ॥ ननु स्वच्छत्वमात्रस्यैवोपाधौ प्रतिबिम्बप्रत्ययो-
जकत्वस्य च दृष्टेऽपि प्रतिबिम्बः स्यादिति चेत्-न; रूपस्य स्वच्छत्वे प्रमाणाभावात् ॥ अस्व-
च्छद्रव्यगत रूपस्य स्वच्छत्वाभावेन स्वच्छगतस्य तत्त्वेऽपि स्फोटिकाप्रत्यक्षजलप्रतिबिम्बस्य-
तादृशपात्रगतप्रतिबिम्बादप्युक्तवद् रूपप्रतिबिम्बस्य द्रव्यप्रतिबिम्बादप्युक्तत्वात् ॥ अधारादे-
र्यगतयोः प्रतिबिम्बयोरेकात् ॥ रूपस्य द्रव्यादप्युक्तत्वाच्च ॥ एवं गुणान्तरे क्रियादिपुत्रसमा-
धेयम् ॥ अस्वच्छत्वादेव बायुबालदिश्यास्य न प्रतिबिम्बाद्यद्वा ॥ आत्मनि प्रतिबिम्बाभा-
वस्तुप्रभायामिव प्रतिबिम्बमहिम्बिजातीयस्वच्छत्वाभावेन बोध्यः ॥ न चास्त्वन्मते जलक्षितो-
रेव प्रतिबिम्बस्वीकारात्प्रमायां तदतिप्रसङ्गेभावेन तारवैजात्यस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् ॥
इदं नान्यमस्वीकारस्य श्रुत्यादिप्राप्त्या नूतनलाघवेनैव ततोऽनुत्पाद्य आकाशे शब्दप्रति-
बिम्बदर्शनेन व्यभिचारित्वाच्च ॥

“अत्यतिष्ठद्दशांगुल” मियादिसन्दानुरोधात् । स्रष्टृश्रान्तसायस्यत्वादिस्वोक्तारो-
 च्छिद्वाप्तभाकसूत्रादीनिर्धेनेन च (प्र० १ श्लो० २८) “आकाशव्यापकं ह्रीं” त्यादि ।
 स्थलेन च “लोकदृष्ट्यादृष्टांत” इति तत्प्रकाशेकयनात्परिच्छिन्नत्वं । अन्यस्यापि नेति ।
 तन्मतमनुसृत्येदमुक्त-अन्यत्वानुमापकत्वेति । विमतामायाऽन्यापरिच्छिन्नत्वात्साय-
 यत्वात् । पदपरामर्शान् अन्यस्यतिरेकदृष्टांतौ इति ज्ञेयं, प्रभागतत्वादि । प्रभायामपि स्व-
 च्छत्तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्कण्ठभूमिजलपोरेव स्वच्छत्तमिति तत्कुमारास्यमिति भावः । ज्ञान-
 स्वरूपत्वादिति । “सत्त्वं ज्ञानमनंतं मद्भ । भास्वरः सत्यसंकरः” इत्यादितृतीयछांदो-
 ग्यादिभूतिभ्यः “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य” मित्यादिसंस्मृतिभ्यश्च तयात्वात् । एवं च स्वच्छत्तरेवेवाती-
 यत्वकल्पनं निर्मूलं, किंचातमनितादृशस्वच्छत्तस्यात्यंताभावे मायायामेव निवर्तमानतत्सत्त्वे च
 मायोपादानकेषु सर्वेष्वेवायं पदं नुवर्तते, त्रिगुणारमकत्वात् ॥ तथा च संप्रतिप्रति-
 पद्यप्रतीतिरशक्यवारणेति मायिकृतयाभिमतपुवायुकादिगादिषु तद्धारणप्रयासोऽप्यर्थः ॥
 नायः इति । संकरश्चातिराधक्येन उत्तरसंगे सति । जातिविशेषरत्नशक्यं वक्तुमिति भावः ।
 जातिपाधकसंप्रतिपत्त्यादृशं तत्तात्कालिकः—“व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽपानवस्थितिः । रूप-
 हानिरसंबंधो जातिराधकसंप्रति” इति ॥ प्रकृते संकरं स्फुटं दृश्यं तु तदुक्षणपुरःसरमाहुः—
 सचेत्यादिना । संकरश्चेत्यर्थः । एतन्नित्यसंबंधेनेति । स्वसामानाधिकरण्यं स्वाभासमा-
 नाधिकरण्यं स्वतृप्तिरसंबंधेन प्रत्यक्षरूपः संबंधविशेषेन जातिविशिष्टत्वं संकर इति
 योजना ॥ अत्र संप्रतिप्रतिपत्तिरेव । इदं विद्वत्सिद्धं स्वतृप्तिरसंबंधेनेति—स्वसामानाधिकरण-
 नेति । यथाशरीरत्वं जातिः उक्तप्रत्यक्षरूपसंबंधेन पृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् ।
 तथाहि अस्माकदिशरीरेषु पृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यं ।
 नैयायिकरीत्यावरुणलोकस्थजलीयशरीरेषु पृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यं ।
 यथादिपृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यं । यथादिपृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यं ।
 योगितावच्छेदकत्वसंबंधेन पृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यं । यथादिपृथगीत्यल्लयादिजातिवैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यं ।
 एवं च स्वच्छत्वेऽपि संगमयति—तथाचेत्यादिना । विद्यमानत्वादिति । अयं संकरप्रसंगादिति-
 पूर्वोक्तहेतुहेतुः । ननु त्रिऽव्ययतमसंबंधमात्रेणोभयस्वरूपसंबंधमात्रेण वा जातिवैशिष्ट्य-
 मस्तु, किंचित्तय रूपेण ? तेनेति चेत्स्वसामानाधिकरण्येन व्यापकजातिरैशिष्ट्यं व्याप्यजा-
 तिना । स्वाभावसामानाधिकरण्येन तद्वैशिष्ट्यं व्यधिकरणजातीनां नियतव्यधिकरणजा-
 तिसामानाधिकरण्येन तद्वैशिष्ट्यं योगितावच्छेदकत्वं चासामस्येनेत्यन्यतममात्रोपादाने प्रागेव-
 जातिमात्रोच्छेदप्रसंगादिदूषणं पुनरुपपन्नमेवेति तदनुक्तोभयमात्रप्रसंगे दोषानाहुः—अतद्व्य-
 त्वस्येत्यादिना । द्रव्यत्वं हि पृथिव्यां पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन जलादितु तद्भावासामाना-
 धिकरण्येन च तत्तत्पुन । पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन तद्वैशिष्ट्यं योगितावच्छेदकं नु तद्वैशिष्ट्यं भवति,
 पृथिव्यां द्रव्यप्रतियोगिकमेदस्यासत्त्वादिति भावः ॥ पृथिवीत्वादीनामित्यादि । पृथिवीत्वं हि-
 पृथिव्यां द्रव्यसामानाधिकरण्यं द्रव्यत्वाधिकरणजलादिनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकं चास्त्येव ।
 द्रव्यत्वाभावसामानाधिकरण्यं तु नैव भवितुमर्हतीति भावः । एवं जलत्वादिष्वपि बोध्यं ।
 जलत्वस्येत्यादि । जलत्वं हि पृथिवीत्वाभावाधिकरणजलवृत्तिभरति । पृथिवीत्ववृत्तिद्वयो-
 जलत्वस्येत्यादि । जलत्वं हि पृथिवीत्वाभावाधिकरणजलवृत्तिभरति । पृथिवीत्ववृत्तिद्वयो-

प्रतियोगिकोयोभेदः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं च भवति । पृथ्वीत्वसमानाधिकरणं तु तत्सर्व-
 यत्नभवितुमर्हतीति भावः । एवं च नियतव्यधिकरणताकृष्णीत्वजलत्वादिजातिषु पृष्णी-
 त्वादिपुण्याप्यजातिषु द्रव्यत्वादिपुण्यापकृष्णजातिषु च क्रमेण जातिस्वबाधवारणाय स्वसामाना-
 धिकरण्यादिव्रित्तयनियेन इति निगमः । आत्माभ्रयप्रसंगादिति प्रतिविषमाहकत्वरूपमेव
 स्वच्छत्वं प्रतिविषयग्रहे हेतुरित्यात्माभ्रय उद्देशतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यात् सुष्ठु-
 एव । प्रकाशकत्वमिति । मय्या देवतया दर्शनं दिविभारः । प्रतिविषयभावाप्रसंगादिवि । इह-
 दीपादौ प्रतिविषयावत्तिप्रसंगादित्यधिकमनुसंधेयं । ननु प्रागुक्तमप्रवृत्तद्विषयश्रुतितत्रप्रति-
 विषयस्थेति यत्तत्राहुः-नापीत्यादि । तत्र प्रथमं (अ० २ पा० ३ सू० ५०) “आभास-
 एव चे” इति सूत्रस्य भाः या तत्र प्रकाशाच्च कंचिदंशमेकीकृत्यानुवर्तते-ननु सचिदादौ दत्तत्वा-
 दिना । “एकद्वयविभूतात्मे” ति श्रुत्यर्थं निर्मलचित्तं स्वयंशंकरे-न चैकद्वयं इति । (अ० २
 पा० ३ सू० ३०) “या इह तत्र भाविस्वाचनदोः” इति सूत्रप्रकाशादेभ्यः कंचिदंशम-
 र्थेन आनुपूर्वी तत्र यद्योचितमनुवर्तते-यथा चंद्रलेखादिना । मुक्तानामित्यादि । अपि-
 दान्वाद्वाह्योऽपि । तत्र तेषां च चिदुत्पत्तिः सर्वत्रादिसंयोगोऽवश्यं भवति तत्राज्ञातायः ।
 उपाधेर्नाशेनेति । छांदोग्यादभावाप्यदृष्टद्वाराण्यकद्वितीयाभ्यावादाज्ञातौ नीतकि-
 माह गच्छतुर्याभ्यायादिषु सुप्ति काले जीवस्य सकलतदुपाधीनां च तदज्ञेयप्रवेशस्याज्ञानात्
 “सुप्ति काले सकले जीवोऽपि” इत्यादिश्रुत्यंतरा च तथेति भावः । न च बुद्ध्यातिरेकोपाधि-
 ना भवत्तदाप्रवेशादिकं कल्प्यं । तया सति तत्रत्ये आत्मव्युत्तरणवाक्ये बुद्धिव्युत्तरणा-
 द्वात्तमव्युत्तरणोपचारइति स्वव्याख्यातायेभ्यामायातापातात् । प्रथमस्य द्रष्टृ । ताद्विचार-
 स्येवेति । तृतीयस्य द्वितीयेपादे (सू० ११) “न त्पानतोऽपि परलोभयल्लोभसर्वत्रही”
 तिसूत्रमारभ्य तद्व्यवर्तनं विचारएव सविशेषनिर्विशेषश्रुतिवाक्यानि विपर्ययकृत्यप्रकृतौ ननु जी-
 वस्त्वप्यविचारस्य तत्रांशोऽपि । परत्वे कया तस्याहच्छेदोर्गते तत्ताद्वितीयस्य तृतीयेपादे जीव-
 विचारस्य विच्छेदोऽपि कृतस्तथा । अतो मद्राज्ये तमे विचारस्यैवात्र प्रकृतमिति । नेतेन जीवस्य-
 प्रतिविषयता शक्यवचना । (अ० ३ पा० २ सू० १८) अतएव चोपमासूत्रेणादिरदिति-
 सूत्रस्य भाः या तत्र प्रकाशाच्च कंचिदंशमर्थेन आनुपूर्वी तत्र तथा नुवर्तते-सूत्रार्थे स्तिवत्या-
 दिना । समः पुत्रिमेति दृष्टद्वाराण्यकद्वितीयाभ्याये तृतीयप्राज्ञे (पृ० १११) “यदेव-
 समः पुत्रिगणसमो न त केन गोभावेन सम इति निश्चिन्नां के समो नेन सर्वेण” इति कण्वैः
 पठ्यते ॥ सा-यदिना नामपि (पृ० १०४९) तुल्यः पाठः ॥ अर्थस्तु पुत्रिगणसुप्ति-
 कादे देनातिपुत्रेण समः इत्यादिस्तु श्रुः ॥ मतकलतोऽधिकः नागः सर्पो दीपे कुंडलायने का-
 कारो मयम गजो गतिरदूकः ततोऽधिकस्तथा शोकोऽसर्वसंपूर्णमव्यां डं चराचरं तेन तेन-
 तुल्यः ॥ वस्तुतस्तथा स इव सर्वेरेमणावय इति बुद्धि-ह्रासभाक्ते सुत्रेण द्रव्ये-उपचारा-
 देवत्तत्तद्वर्तमानं वा इति । उपचाराच्च प्रपंचवर्तमानं च हेतुर्ननु पूर्वत्र । न तत्तत्तमइति ।
 श्रेताध्वतरागमिदे उमानोऽमेयत्वेनेति । उमानैः पुण्याद्विधिलयात्वेन । ननुमिति ।
 सौत्रकृतं द्वायोऽयं । ‘सुंसेक कंचित्तु नो’ रित्यमरोकेः । तत्तत्संक्षिप्येति । पुण्यादि-
 सर्वसंक्षिप्य । अत्रैतात्संदर्भाभिप्रायमनुसंधाय किंचिद्गमः तद्विषयसमभ्योक्त्यसंभन

पूर्वजीवस्यानुत्तरमशत्वव्युत्तरणादिकचसिद्धं अयत्तस्यप्रतिबिम्बत्वापादक एकदेशिनोष्टम-
 श्लोक सन्नाप्य सङ्गते । तत्र तेन प्रतिबिम्बत्वासाधनाय श्रुतिग्राह्यपचक्रसूत्रद्वयचादाद्युप-
 न्यस्त । तदर्थं प्रथमनिर्णयते । तत्र “यथाह्यज्योतिरात्माविस्वानपोभिन्नाचहुषेकोनुग-
 च्छन् । उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवक्षेत्रेणैवमनोयमात्मे” त्रिवाक्यतु एकस्यापिब्रह्मणो-
 नानात्वेनप्रत्ययेदृष्टातवदतिननुजीवस्यप्रतिबिम्बत्व । तथाहि-यथाभयमेकोविद्यस्वान्सूर्य-
 भिन्ना स्वपृथग्भूता परस्परप्रतियोगिकभेदवतीश्च अपोऽनलानि ज्योतिरात्माभनुगच्छन्
 स्वाशुज्योतीरूपेणानुप्रविशन्उपाधिनाऽनलादिरूपेणभेदरूपक्रियते, नानात्वप्रकारकप्रती-
 तिविषयतामानीयते, एवमेव जगद्धिर्माणःकीडामोद प्रकाशादिमान्अयमात्मापरमेश्वर
 पृथक्कृतेपुक्षेत्रेपुस्वाशजीवरूपेणानुप्रविशन् नानात्वप्रतीतिविषय क्रियतइत्यर्थे ॥
 सूर्यादिदिदर्पणनलादीप्रतिबिम्बते तेनोशनप्रविशतिचमदलाकारादिसाक्षात्कारात्तद्व्यु-
 त्पन्नानुभावात् चक्षु पराहतिदर्शनाच्च ॥ प्रतिबिम्बमात्रेण सत्युष्णस्पर्शादिकनानुभूयेत ।
 न हिमहाज्वरातरुपस्यातितसपय प्रभृतेर्वाप्रतिबिम्बमुष्णभवति अतएवश्रुतावप्यनु-
 गच्छन्सित्युच्यते नतुप्रतिबिम्बमानइति ॥ ब्रह्मणोजीवरूपेणप्रवेशस्तु “अनेनजीवेनात्म-
 नानुप्रविश्ये” त्यादिश्रुतिप्रसिद्ध ॥ किंचभापोहितेनोजन्या “अधराप ॥ तदपोसृजते”
 इत्यादितैत्तिरीयच्छादोग्यादिश्रुतिभ्य ॥ इदानीमपिबृष्टिद्वारासूर्यादाविर्भवति “यामि-
 रादित्यस्नामि पर्जन्योवर्षति” आदित्याज्जायतेबृष्टि’रित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य ॥ अतस्त्व-
 आविर्भूतेष्वपिबिजातीयतयाप्रतीयमानेपुजलेपुसूर्यस्त्रेजोशेनप्रविष्ट सन्यथानानादृश्यते तथा
 तस्मादाविर्भूतेष्वपिचिदानदतिरोधानेनविजातीयतयादृश्यमानेपुजलेपुशरीरेपुजीवरूपेणप्र-
 विष्ट ब्रह्मनानेवभातीतिबहुतरसाधर्म्यं इदमेवामिप्रेत्यमणिमुकुराद्यपहायश्रुतावापएव-
 दृष्टातउपात्ता । एतदेवचोपबृष्टितप्रथमस्कन्धे “यथाह्यवहितोवन्निह दारुण्येक स्वयोनिषु ॥
 नानेवभातिविश्वरूपा भूतेषुचतथापुमानि”ति । वस्तुतस्तुतत्रतत्रप्रविष्टास्त्रेजोशायथाभासा-
 निधेरनतिरिक्तास्तथैवजीवाप्रब्रह्मण अयमेवैतच्छ्रुत्याशयोभगवताबोध्यते-“क्षेत्रज्ञचापिमा-
 बिद्धिसर्वक्षेत्रेणुभारते”ति । अत्रस्मृतौचकारेणक्षेत्रातर्गतभूतेंद्रियादिकसमुच्चयतेतेनविजा-
 तीयतयाप्रतीयमानान्यपिजलानि यथास्रोपादानेन प्रतियोगिकतात्त्विकभेदवतिनभवति
 तथाक्षेत्राण्यपिनब्रह्मभेदवतीतिफलति अतएव “क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानयत्तज्ज्ञानमतममे’त्युभ-
 यज्ञानस्यस्वज्ञानत्वस्मर्यते । इदमप्रसंगादुक्त ॥ यदितुत्त्वदमिमत्तश्रुतिरमिप्रयात्तर्हिचिद्वस्व-
 जोजलइवमायायाप्रब्रह्मण प्रतिबिम्बजीवइत्यवमूयात् । तथाअकथनात् भेदरूप क्रियतइति
 कथनाच्च ॥ प्रतीयमानभेदस्यावास्तवत्वबोधनमेवश्रुत्याशयगोचर किंचजलस्थानापन्नत-
 यात्वया मायोच्यते तथाचसतिश्रुतौदाष्टांतिककोटौ तस्याभनुपादान क्षेत्राणामुपादान-
 चरन्मत्तवाधक । नचक्षेत्रज्ञशब्दोमायापरोवाच्य, तथाग्राहकवेदातिसमतमानानुपलब्धे ।
 दृष्टातदाष्टांतिकयोर्बहुवचनविरोधाच्च ॥ नचमायाबहुत्ववाच्य, मायास्वतिवक्तव्येमाया-
 याप्रतिबिम्बइतिस्वोक्तेविरोधात् । सर्वासाविभुत्वाविभुत्वाचनेकविचारैर्याकुलीभावापा-
 ताच्च । अत “इदशरीरकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ।” इतिभगवद्वाक्यानुसार्येवार्थोयोग्य ॥
 प्रतेन “एकएवहिभूतात्मासर्वभूतेष्ववस्थित ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचद्रव”

येत्यायद्वेणग्रहोपतिपञ्चुतिरिव्याख्याता ॥ तदाहिकिमग्रमूतसमशब्देनजीवोभिप्रेवेत
 भादोस्विद्रूप ? नाव , जीयलप्रतिगरीरभिजत्वं'एकएवदिभूतेमूनेव्यवस्थित'इत्युक्ति-
 विरोधात् । एकस्यैवजीवस्य एकधाबहुधादर्शनयोरयोगाच्च । एकजीववादस्तु पूर्वोक्ताद्यने-
 कदोषप्रसा , प्रसङ्गापीकाररेवेकपादर्शनस्यवात्यवास्तवत्वात् जीवभावनित्यतापर्याप-
 सिदाचोऽद्वैतमोक्षयोरुच्छेदश्च ॥ द्वितीयश्चेत्युच्यते "भूतास्माभूतभावन । एकोविष्णुर्मह-
 म्भूतवृष्यभूतान्यनेकम् ॥ ग्रहोक्तस्याप्यभूतास्माभूतत्रिभुगव्यय ' इतिभारतीयना
 मसङ्ख्यत्रायैकशायतयातवैरसिद्धे । परमेष्ठसत्तिक्लचद्रौल्यग्रहण प्राप्तमितिनताव-
 ताजीवस्यप्रतिपिंकरप्रसिद्धि । नन्ग्रमनांदिद्विविधप्रोक्त" मित्युपक्रमेण "मनोप्रवृत्ति-
 गाजीवप्रकाशमेतत् अतोनास्य मन्त्रस्यमहत्परत्तमितिचेत्-मेव, अन्वयानुपपत्त्याप्रकाश-
 याधात् ॥ वस्तुतस्तुत्तत्कामसगर हेलतयाशुद्धमनसोमन्त्रत्रयेणमुक्तिरुक्तगामोक्षोतीर्त्ता-
 स्वल्पमियाकाक्षाया "तदात्स्वरमपद्" मित्यस्य "नैत्रिचिखनचाचिंस्त्रमचिखचिखमेव-
 चे"त्यादिनाविषुद्रधर्माध्वत्वादिकपोषत्या "ग्रहसपद्यतेतदा तदेवनिष्कलग्रहप्रतिर्विकल्प-
 निरजततद्ग्राहमितिज्ञातग्रहसपद्यतेधुप" मित्यादिनाविस्मयग्रहणोत्तरिकृपात् । जीवा-
 नाग्रहामेद्वयोधनायप्रवृत्तस्य "एकएवही" तिभन्त्रस्यनक्षत्रत्वे ॥ नक्षत्रविरोध-
 यधोऽपि । एतेनास्यजीवेसमन्वयवद्वय प्रत्युक्ता । अयस्तु एकवृत्तमूलतमापरमेष्ठरोभूते-
 भूतेप्रतिगरीरव्यवस्थित विदोपाकारेणोनावस्थित सन् एकधाबहुधाचैवदृश्यते एकस्या-
 नेकधातस्यानेदर्शनेचदृष्टातमाद्-क्लचद्रवद्विति । यथाक्लचद्रमाअक्षरूपेणाशोनस्थित ।
 एकधाचद्ररूपेणबहुधानेकसकृपाकारादिरूपेणचदृश्यते इतिन्यास्यात् ॥ भनोऽग्राप्येक-
 स्यनानास्वरतीतिपूर्वमुक्तिदृष्टाकार्ये सिध्यति ॥ यद्वैतुत्वदभिमतश्चुतिर्निर्गमेत् तर्हिमाया-
 याप्रतिबिम्बितइत्यत्रयुवात् । ननुतद्विकृद्, "भूतभूतेऽप्यवस्थितइतिप्रकृषाबहुधेतिष"
 भूतानांक्लस्यानासन्नतानूरीकारात् । अतोऽत्रैवद्रत्येवमायायाग्रहण प्रतिबिम्बाजीवाइति-
 रथैवद्वाक्याक्षरेभ्योनलभ्यते ॥ यथायामिप्रथेचद्रमडलेजलप्रवेशाभागादितिविचक्ष्यते,-चद्र-
 म्पेतेमनिराकृत, तेषांशप्रदेशसकृदासुर्वैचद्रयो प्रतिबिम्बप्रकाशानुभरस्य औपयसेत्यानु-
 भरस्यचायोगात् ॥ नर्णवतिचनेन प्रतिबिम्बस्वेप्राञ्च-यथाहस्तार्हमिहिर । "सल्लिङ्ग-
 येशानिरवेर्दीधितयोमूर्तिवास्तमोनेत्र ॥ क्षपयतिदर्पणोदरनिहिताद्वमदिरस्यात्" रिति ।
 मायोऽप्याहुनुपसर्ग "दर्पणनिर्मलसुखवितेधनतिमिरमुपिज्योतिरिरोप्यभित्तपुपुर प्रति-
 कर्ततिमुहु ॥ श्रीदमसमुखोऽपिरसणैरपहृतसना काचमकरासुतुगगीरिहयतिरवि"
 रिति ॥ यच्चद्वितीय "जीरशाशसासेने" तिवातयमुपन्यस-उद्विनतद्विष्टतापक,
 उग्र हेदैवै पृष्ट प्रगापति "उपदृष्टकुमवैयभास्मे", व्यस्तुपदिदेख तत्र "उपदृष्टनुन-
 तैवमारमे" विजीवस्वरूपमुक्तस्य "सिद्धिश्चिद्रूपे" तिग्रहामेद्वयोधमित्रा "अविकारो-
 ह्युपलब्धालयैत्र" तिग्रहणमुनस्ताभूतसर्वजीवरूपेणवर्ग्योपरुक्लृप्तनिरूप्य "नहास्मि-
 द्वैतसिद्धिरात्मैयसि द्वोऽद्वितीयोमाययाह्वान्यदेवे" त्यादिनासर्वैयामज्जातसकृदेतत्स्वतन्त्र-
 मजनकवद्वत्तुपुष्ट्यानेकवादीनांवाकिमापाहेतुकत्वचवद्गन् सर्वैलैक्यैक्यनानादेहाभि-
 मान, । कथंचनैयमनियमवभावादीतिप्रकांवाच्यन्वाह "एवामावास्तव्यधिरिकानि-

परिपूर्णानिज्ञेप्राणिदर्शयित्वा जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचख्यमेवभवती”ति ॥
 अत्रजीवशब्देनमनुप्यादय कार्यजीवा ‘जीवोजीवविहायमा, जीवोजीवेननिर्मुक्त, अहस्ता-
 तिसहस्राना अपदानिचतुष्पदा ॥ फल्गुनीतत्रमहताजीवोजीवसूजीवन मित्यादौप्रसिद्धा ।
 ईशशब्देनचब्रह्मादय पृथगीशमानिनोलोकनियामकत्वेनप्रसिद्धा । तथाचक्षाऽविनाभूतात्ति-
 नानाविधक्षेत्राणिप्रदर्श्य आभासेनदेहोहमितिमिथ्याज्ञानेन जीवेशौकरोति, अयजीवोऽय-
 भीश्वरइतिसपादयति । करोतेरर्थश्चेदशप्रायस्त्वयाऽपिवाच्य, अन्यथाकार्यत्वापत्त्याजीवे-
 श्वरयो स्वातयेणानादित्ववादोभज्येत “अजोनित्य” इत्यादीनिचविरुध्येरन् ॥ अग्रेच
 “सर्वसर्धमयसर्वेजीवा सर्वमया सर्वावस्थासुतथाप्यरूपा” इतिवस्तुतोप्रह्लादमकरत्वेनसर्व-
 न्यसर्वात्मकत्वजीवानाव्युत्तरणोत्तरमल्पत्वचोच्यते । महीदप्रतिविम्बपक्षेपूर्वोत्तरसगच्छ
 ते ॥ अनुपदचामे “सवाएपभूतार्नीन्द्रियाणिविराजदेवता कोशाश्चसृष्ट्वाप्रविश्यामूढोमूढ-
 इवव्यवहरन्नास्तेमाययैवे” तिपरब्रह्मणएवभूतादिनिर्माण ‘अनेनजीवेनामनानुप्रविश्ये”
 तिभुत्यतराज्ञातस्यात्रप्रवेश लीलयाजीवस्यमोहोप्यवहरण, अत्रसर्वत्रमायाएवकरणत्वच-
 धान्यतेअतोऽप्युक्तमेवयुक्त । अग्रेच ‘तस्माद्वयएवापमात्मे” त्यादिनामस्वरूपनिरूप्य-
 “सत्तामात्रहीदसर्वसदेवपुरस्कारिसद्धिब्रह्म” तिजगतोऽप्याविद्यकत्वब्रह्मवारयति ६
 विस्तरशस्तु अविरोधाध्यायपटसूत्रभाष्यप्रकाशेउपनिषद्भाष्येचध्रीपुरयोत्तमचरणैरिणा-
 यिनिसिखिलेयधुतिरितिचि मिहबहुना । यत्तुएतच्छ्रुत्यर्थविद्वन्मदनटीकोक्तमनूय (तत्रयुक्त-
 तादृशयोरपितिबिबत्वेनियममात्रमगापत्याऽतराविवाहश्चेदादावेवकुतो नहीति । यायापा-
 तात् हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वेमानाभावाच्च ॥ जीवोजीवमित्यस्यत्वयमर्थ - जीव जीवात्माजी-
 वजीवनकरण । शिगशरीरविहायमासपद्यते तथाचकुतोजीवातरस्यप्रमिति) रित्यग्रेवक्ष्यते,
 तनुच्छ, उक्तीतिवे आस्माकीनानाव्यायानेकार्यजीवेश्वरयोरपिप्रतिबबत्वात्सिध्पारडावि-
 वादन्यायानवतारात् अत्रकार्यजीवस्यावितृत्तद्रह्यरूपतोचि बत्वाधुतिश्च ॥ इहहि “क्षेत्राणि-
 दर्शयित्वा” इतिपूर्वकालविहितवत्त्वाप्रत्ययश्रुत्यामायाप्रयोगककर्तृकहेत्रप्रदर्शनजीवेशावर-
 णात्प्राकारिकनिश्चीयते । तस्यक साक्षारकर्तास्यात् ? त्वन्मतविवततयोचना क्षेत्राणाद्रष्टृ-
 त्वस्य विशुद्धचित्सऽसभवाजीवश्वरयोअतदानीमनिप्यादात् ॥ तस्मात्पिण्डार्थेयापरिणाशि-
 प्यमाणानाक्षेत्रद्रष्टृणाचिदशकाणुजीवान पूर्वमेवविद्यमानतायाअर्थापत्तिसिद्धत्वात् कृति-
 बिपर्यौजीवेशावन्यावववाच्यौ । अन्यथामायायाकार्यत्वापत्त्यातयानि स्यत्तद्रह्यामेदादिबो-
 धकानेकश्रुतिविप्लव । कार्यत्वनचतवानादिजीवेश्वरवादोपिभज्येत । एव हिरण्यगर्भादाना-
 कार्येश्वरत्वमान ‘योप्रह्लाणविदधातिपूर्वं ॥ हिरण्यगर्भं समवर्तेताम्र, भूतस्यजात पति-
 रेकभासीत् ॥ महादेवानाप्रथमं सबभूवविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्ता ॥ सर्वशरीरप्रथम”
 एवमादिश्रुतिवाक्येपुपरमात्मकार्यत्वस्यअवरनिरूपितेश्वरत्वस्यचध्वनमनुसंधेयम् ॥ तेषा-
 देहायाभासश्चाष्टमदनामरूपादिपु (स्क० ८ अ० ३ स्तो० ३०) महादयोविविधालि-
 गमिधाभिमाना (स्क० १० अ० १४ स्तो० १०) ‘अत क्षमस्वाप्युतमेरजोभुवोऽहजा-
 नतस्त्वत्पृथगीशमानिन”इतिस्पष्ट । ‘जीवोजीव मित्यस्यायाव्याननुजीवशब्दस्यार्थातरेपि-
 श्रुतिमेवसमर्थयतीतिनास्मत्प्रतिवृत्त्यर्किष्यद्विद्वताजीवेशपदयोस्त्वदभिमतार्थकथादरणे-

पिनानेनतयोः प्रतिबिम्बत्वसिद्ध्यति, तृतीयानिर्दिष्टाभासपदार्थस्य जीवेश्वरकणतया हेतुतया-
 धाऽन्वयस्यैव प्रतीत्या तयोराभासत्वायाऽलम्भात् । अमेदे तृतीयादरे तु मूलविवरणावसरे व-
 क्ष्यते । तथाप्याभासपदप्रत्याभासादिवन्मुख्यग्रहणमतिरोभासाभिप्रायमेव सूत्रैकवाक्यता
 लम्भादिति ॥ एकादशस्कन्धपञ्चविंशत्यावस्थस्य (श्लो० ३५) “सपद्यते गुणैर्गुणो जीवो-
 जीवविहाय माम् ॥ जीवा जीवेन निर्गुणो गुणैश्चाशयसमवै ॥ मयैव ब्रह्मणा पूर्णानय हिर्नार्तर-
 क्षरे” इति वाक्यस्याप्यर्थपुरतो मूलविवरणावसरेऽप्यार्यास्याय ॥ अथ तदुदाहृतं तृतीय-
 वाक्यकठवल्लीषु तृतीयवह्यारमे “ऋतपिबतौ मुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमेपरादौ । छाया
 तपोयद्वा विदो वदति पचाग्नयो ये च त्रिनाचि वेष्टा” इति पठ्यते । तदपि न प्रतिबिम्बत्वसाधक
 भवति, छायाप्रतिबिम्बयोर्भेदात् । छाया हि पुरपादेर्द्विगन्धेन्द्रेण तस्योर्दिर्भवति सत्समुत्प-
 दिव्येन नियमेन भवति । प्रतिबिम्बतु सर्वत्र । सा च सर्वत्र प्रकाशे सति नोत्पद्यते यथा परित-
 प्रदीपपक्लिप्तभासिते सद्भवे । साधारण्येन मल्लिने निर्मले चाद्येऽप्यमरुपाप्रतीयेते तेजस
 साक्षिध्वविप्रकर्षेण प्रोक्ष्यादिना इत्स्वदीर्घत्वे चापद्यते । महस्विनो मिहिरादेश्च सानैव
 भवति ॥ प्रतिबिम्बतु परितः प्रकाशोऽपि दृश्यते । निर्मल एवाश्रये विवसरूपमेवानुभूयते ।
 नाप्युक्तहेतुभ्यो हसतिर्द्वैर्वाप्नोति । महस्विनोऽपि तद्वति । एव छायाप्रतिबिम्बयो-
 र्विरादेव धीमागवते भगवान् अमेदनिर्दिशति (स्क० ११ अ० २८ श्लो० ५)
 ‘छायाप्रत्यान्ध्याभासा’ इति ॥ आभासशब्दसाक्षात्प्रतिबिम्बसाधुषलक्षक । प्रतिबिम्बत्व
 साधयितु आभासपदवैतिसूत्रमाभासपदघटितश्रुतिचोपन्यस्यता भवतात्वाभासशब्दस्यैव
 प्रतिबिम्बवाचकत्ववाच्य ॥ शब्दादतरादेर्भेदकत्वतु पूर्वतरे “शब्दादतरं कर्मभेद” इत्याद्य
 धिकरणेषु स्पष्ट ॥ अतः प्रतिबिम्बत्वसाधनाय छायात्वबोधकवाक्योपन्यासो ध्यातव्यः ॥
 किञ्च छाया हि सूर्यचन्द्रादिपाद्यातपादेव भवति, अतः प्रकृतेषु रूप्यछाया तदाश्रयस्यानापन्न-
 यद्वा जीवा विद्यातिरिक्तभावस्थानीय कश्चिदेतु स्वीकार्यं, स चाप्रसिद्धं, अपि चातपेपुरा-
 चरेव छाया भवति, ननु कदाचिदप्यातपस्यातोऽग्रब्रह्मण्येवातपत्वेत्तया सत्यब्रह्मप्रतिबिम्बत्व-
 मपि मनोरथमात्रं किञ्च प्रतिबिम्बत्वे “ऋतपिबतौ” इति पानमपिनोपपद्येत भुजानुरूपस्य-
 प्रतिबिम्बस्य भुजानवत्प्रतीकमन्त्रनेपि वस्तुतः पुरुष एव भुजे ननु तत् । तथाग्रब्रह्मण्येव पाना-
 दिक्रियाया लवी न तु जीवस्येति महानेवापसिद्धात् ॥ तथा द्वितीयपादोक्तो गुह्यप्रवेशो-
 पित्तगच्छेत् । इह गुहाशब्देनाविद्यति कारणवाच्यं, तयोर्जैविकल्पितत्वेन जीवोपजीव-
 पत्वात्, जीवस्य घतदधिष्ठानकप्रतिबिम्बत्वेन तदुपजीवकत्वादन्योन्याश्रयेनैकतरस्याप्य-
 निमित्ते । तथा जीवस्य छायाप्रतिबिम्बान्यतरत्वेऽप्यष्टीकत्वाविशेषेण ब्रह्मविदात्तद्वर्णायोगा-
 ब्रह्मविदो वदतीत्यनोपि नार्थतापुद्भवेत् ॥ एव एतद्वाक्यतो मे “अहमनरथिन विद्वि”-
 स्यादीना “यच्छेद्वा ज्ञानसीमां” इत्यतोक्तमित्येव दयावर्धयेन्द्रियत्वपरपदमातिप्रभृतयो-
 धर्मा प्रतिबिम्बत्वे सति नोपपद्येरन् विवेकदभावात् तपाद्ये सर्वजीवेश्वरसाधारणत्वाच्च ।
 अतोऽग्रजीवस्यानदादितरोभासेनापि हि तत्प्रकारं स्वाच्छायावन्मुच्यते ब्रह्मणस्तु तदभावादात्-
 पत्वं ॥ अथ त्वदुक्ततुर्यवाक्यमपि तत्रैव पञ्चमवह्यया “अग्निर्गुणैर्गुणो भुवनं प्रविष्टो रूपरूपमति-
 रूपो बभूव । एकस्मिन्पातसंभूता तस्मात्मा रूपरूपमतिरूपो बहिः । पातुर्यं कौभुवनं प्रविष्ट”

इति पादत्रयतदेवपुर्वेद्विद्वत् पठ्यते । तदपिवाक्यार्थस्यपूर्वोक्ततरवाक्यानाचविचारेन-
जीवस्यप्रतिबिंबतासाधकभवितुमर्हति । इहजीवस्यनाम्नोऽप्यनुचरणात् । प्रतिरूपशब्दस्य-
कथंचित्प्रतिबिंबार्थकत्वागीकारेपिप्रत्युतब्रह्मणस्तथात्वापत्ते मूलरूपार्थतत्त्वप्रतिबिंब-
वादगद्यस्याप्यसिद्धे । नचात्रवाक्येजीव प्रतिरूपशब्दार्थेइतिशक्य, एकरसर्वभूतातरा-
त्मत्वादिन्याकोपात् । “एतद्वत्तत्त्वमात्रमाम्यमृत । अतस्तद्वत्तत्त्वमात्रमाम्यमृदिदेवा-
दिवि” त्यादिश्रुतिसूत्रानुरोधेनवाक्यस्य ब्रह्मपरतायाएवसिद्धे शकराचार्यपितथैवागी-
कारेणत्वयान्यथयितुमशक्यत्वाच्च । तदेवशुक्रतद्ब्रह्मदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकास्थिता-
सर्वैतदनुनात्येतिकश्चने” तिष्यवहितपूर्ववाक्येन “सूर्योयथे” त्यादिभि “नयत्रसूर्याभाती”
त्यतैरुत्तरवाक्यैरपितथैवनिश्चयाच्च ॥ तथाचायवाक्यार्थे यथा“एकोप्यग्नि भुवनलोकप्रविष्ट
सन्नरूपरूप” दार्वादितत्त्वस्वाध्रयवस्तुप्रतिसप्रतिरूपस्तत्तदनुरूपाकारो नानाविधोभवति
वस्तुतत्त्वस्मिरेकएव तथापरमात्माएकोपि “तत्तद्वाक्यदेवानुग्राविश” तितिभृत्यास्वरूपत
सृष्टेर्वपिसर्वभूतेषुतत्त्वकार्यनिर्वाहायानुप्रविष्टो नानारूपोभाति मूलरूपेणत्येकएव । एत-
देव (स्क० १ अ० २ श्लो० ३२) ‘यथाहवहितोवह्नि रित्यादिधीभागवतादि-
वचनेषुस्फुटति ॥ यथाचएकोपिवायुर्देहप्रविष्ट सन् “हृदिप्राणोगुदेपान” इतिनानाभावं-
मापद्यते, तुल्यमन्यत् ॥ यद्विश्रुति प्रतिबिंबमभिप्रेष्यत् नहितर्हिवायुर्देहातयेनावश्यत्,
तत्सप्रतिबिंबाभावात् ॥ अतएवतद्वाचायैस्तुकठभाष्य “रूपरूपप्रतिदार्वादिवाहमेद-
प्रतीत्यर्थे प्रतिरूपस्तत्रतत्रप्रतिरूपान्दाहमेदनबहुविधोयभूवएकएव” तिन्यास्यामि ॥
एतदपिपरोक्तमभ्युपेत्यमूम । अस्मदीयास्तुरूपरूपमितिणमुल्लतमाश्रित्य रूपयित्वा रूप
यित्वाप्रतिपुस्तकन्यायेनमूलरूपोयभूवैत्यपिप्याचक्षते एवसर्वापादानत्वादवप्राप्ता अश-
गतदुखाद परस्मिन्सबधत्तका अव्यवहितोत्तरयासूर्योययेति ऋचाशरयित्वाप्रवेष्टव्या-
न्यपिसृष्टिकालएवततोभियतेवस्तुवस्तुतदभिन्नान्येयेतिबोधयितुपठ्यते “एकोवशीसर्व-
भूतातरात्माएकरूपवहुधाय करोतिवत्तामस्तथयेनुपश्यतिधीरास्तेपामुलशाश्वतनेतरेषा”
मिति ॥ एतन्विद्वन्मदनटीकोक्तमनूय (तत्रयुक्तरूढव्याख्यावाक्या तस्त्वरत्यत्यचभगा
पत्ते मूलरूपत्वोपपास्यदुक्तार्थकत्वेऽपिसंभवाच्च) त्यादेवैक्यमाणप्रयोऽपिनिरस्तोवे-
दित्य (स्क० ६ अ० १२ श्लो० ५४) यत्रात्मसृष्ट्य तस्त्वरमीदृशत्वादिन्यवहारात् ।
सदृशायैकस्मिन्नस्मिन्नशब्दलक्षणदिनाप्रतिगिगार्थेकरुक्-उनापेक्षयायोगिकाधेयः यथा
स्त्रात् । तदर्थकत्वेऽपिशक्यार्थोसगने आचार्यैरनगीकाराच्च ॥ यत्रयोगरूढ
शब्दोरूढिमनारत्यकवलयौगिकार्थेप्रयुज्येतयथापकज्जदशब्द कीटाद्यभिप्रायेणविशेष्य-
भूतस्त्रैवरूढिभगादाय । यस्तुशब्दार्थोत्तरेचयागिक तत्रययोगेकामचार यवामडपो-
याल इत्यादिप्रयुज्यते । एवप्रकृतरूपरूपमित्यखणमुल्लतत्राध्रयणमप्यदुष्ट वाक्यान्त-
राणिनुस्वरसतो न्याख्यातानिमूलरूपताचसर्वापादानत्वरूढीरश्रुतरभिमतता, “एकरूप-
वहुधाय करोती” युक्ते । नतुबिंबस्वरूपा अनभिधानात् । तस्मात्तत्प्रतिबिंबगतक-
पादेविदेवसमयेनश्रुतिभावंदीकरणपूर्वकतच्छकापाकारिण “सूर्योयथासर्वलोकेस्य-
‘धनु’” रित्यस्य । प्रतिबिंबस्यालोकत्वेनविंबरूपत्वाभावात्तद्ब्रह्मत्वेपिबिंबेक्यानपायाचे

ति “एकरूपबहुधे” त्वस्य । प्रतिविबेविम्बस्थित्ययोगेन ‘तमात्मस्य’ मित्यस्य तादृशज्ञान-
फलस्य च वाधप्रसगाच्च ॥ रुक्सहितकाशवद्वाह्यणादिगत ‘रूपरूप’ मिति वाक्यमपि तावकनु-
रीयश्लोकस्तदनावसरे विवृतमाह । अथ (अ० २ पा० ३ सू० ५०) “आभासएवचेति”
सूत्रविचार्यते-तत्र जडजीवपादे जीवस्य देहादिवज्जित्यत्वाभावात् चिद्रूपरजचिद्रमत्वे उत्क्रा-
त्यादिमत्त्वानुत्पत्तिसांपगुणकत्वानि आनदाद्यभिच्यक्तौ ब्रह्माभेदव्यपदेशस्यानौपचारिकत्व,
तस्यैव विहितप्रतिपिदकर्तृत्वमनुबुध्यादिरूपोपाधेरिति “नात्माश्रुते” रित्याद्यधिकरणपच-
केन क्रमादुपपाद्य “परावि” त्वाधिकरणेन भगवदधीनक्रियत्व समर्थं सात्त्विकेयायिका-
द्विरसत्त्वमित्येवैभिर्भूतेष्वमात्रिकाभेदोदुष्यं दृष्टितच्चिराकरणात् “अंशो नाने” त्वाधिकरण-
भगवन्नात्तत्त्वयान् ॥ तत्र सूत्रत्रयेण स्वात्स्वनिर्धार्यतेन प्रसातवृत्तदुखादे परसिन्
सयधर्माकासूत्रद्वयेन व्युदस्य भगवदस्य कथमनुज्ञापरिहाराविषयत्वं मित्याशकायां चित्तासि-
होत्रादिसंयथात्तत्त्वतावितिसूत्रद्वयेन साधयित्वा भगवदस्य प्रथमतएव कथं दुःखापादिप्रधा-
हैमवेशादस्याशकायामुच्यते-“आभासएवचे” ति । यथाऽनाचारिब्राह्मण सूत्रधारणा-
दिसाम्येऽपि ब्राह्मणाभासएव ब्राह्मण्यदेवतायास्तत्र तिरोहिततात्तद्विरुद्धमद्यादिसंयथाच्च ।
तथा जीवक्षेत्रतत्त्वसाम्येऽपि ब्रह्माभासएव, आनदैश्वर्यादितिरोधानात् तद्विरुद्धाद्व्यासलक्ष-
णाद्दृश्यसंयथाच्च ॥ अत्र हि चकारेण देहसंयथादित्यनुवर्तते (अ० १ पा० ३ सू० ४) “प्राण
भूते” त्यादावतच्छब्दादित्यादिवत् । इदं च निबधे “सदृशस्फूर्त्वाभासश्च” मित्यादिवद-
ज्जिराचार्यपादैरेतत्सूत्रव्याख्यानैतदेव चानुबदन्ति प्रकाशकारचरणैश्च ध्वनित । नचास-
ततिसूत्रेण न्यवधानान्नानुवृत्तिरिति शक्य, तस्यानुज्ञापरिहाराविषयकमभ्यतिकरोपपादकत्वेन
पूर्वसूत्रोपपत्त्या साक्षात् जीवस्वरूपधर्मनिरूपकसूत्राणामर्थन्यवधानाभावात् । अन्यथापक्ष-
वाचकमारमपवमपि नानुवर्तते, असत्ततिसूत्रेण प्रकाशादिवर्तवमित्यादिसूत्रैश्च न्यवधानात् ।
अत आनदादितिरोभावोद्देहाप्यासाक्षात्मासत्त्वनस्तत्स्वरूपतया ॥ तत्तत्पचद्वैतप्रत्ययोऽुखा
दिप्रवाहश्च “वेद्य क्षेत्रज्ञैवमजोऽयमात्मा भूतेभूतेभ्यवस्थित” इत्यादावपि देहसंयथादेव
नानात्वप्रत्ययउच्यते ॥ विषयं प्रति तिरोभावस्य देहसंयथास्य चकारणत्वं पराभिधानसूत्र
(अ० ३ पा० २ सू० ६) “देहयोगाद्वातोऽपी” तिसूत्रे च स्पष्ट । यथा च ब्राह्मण
कर्मणा ब्राह्मणाभासतामापन्नोऽपि ब्रह्मश्चिन्मे ब्राह्मण्यविरुद्धदुरिषक्षयात्पुनः सत्क्रादिना
ब्राह्मण्यदेवताया आविर्भागाच्च भूयस्तथैव ब्राह्मण संपद्यते । तथा जीवउक्तहेतोराभासता
प्राप्तोऽपि साक्षात्साधनैरन्यासकृत्यादानदाद्याविर्भावाच्च पुनर्ब्रह्मभावमापद्यतइति भावः ॥
श्रुपते चेद “ब्रह्मवेदब्रह्मैवमवनी” त्यादौ ॥ प्रतिविबपक्षे तु पथिनाशेतत्प्राश्रयौ व्यातस्य-
ब्रह्मभावोदुष्यं तथा चानेकश्रुतिव्याक्रोप । अनेन सूत्रेणाभासत्त्रयमनकपुराणादिवचना
न्यप्येवमाभासत्त्वोपधनपरतया न्यवस्थापितानिवेदितव्यानि । किंच स्वरूपतया भासत्त्वांगी-
कारे “नात्माश्रुते” रित्यादि पूर्वसूत्र समर्थितसर्वमपि विरुध्यते प्रतिविबस्यालीकत्वेनानि
स्वरविद्रूपरयोरयोगात् विवक्ष्याक्रियात्वेनोपाधर्तव्यत्वेनोभयोर्विभुत्वेन पीडयतात्मनो-
त्क्रात्यादेरनुत्पादेऽभासमभवात् । सत्यालीकयोर्भेदप्रतीतिर्येन ह्युणसारत्वस्य आनदाद्यभि-
व्यक्तेस्त्यादिकाभेदस्य चासंगते कर्तृत्वस्याप्यसिद्धे “परातुतच्छ्रुते” रित्यादेवस्य सक्रियत्वा-
मा प्रा ६२

पतेः, अनुपचारतोऽस्तत्त्वानिष्पत्तेश्च ॥ नचकानिचिदणुत्वादिसूत्राण्यन्यथानीयतइत्यदोष-
शक्य, तस्याख्यानस्यसविस्तरदूषितत्वात्, बहूनामनुग्रहस्यन्याय्यत्वात् । अनन्यथानीतवि-
रोधतादवस्थ्याचयदिचसूत्रकारस्तथाभिप्रेयात्, प्रतिविबभमेवचेत्येकमेवसूत्रमसद्विग्रहशब्द-
दितंवदेत् 'नात्माधुते' रित्यादीनिनैवसूत्रयेत् । नाणुनशिइत्याद्येववातदमिमेतहेतुकिपूर्वक-
सूत्रयेत् ॥ किंचक्रायमाभासइतिसदेहानपायान्मायाऽविद्यात करणादिष्वन्यतमतदाधारम-
पिस्त्वयनिर्धारयेत् येनभवाटशानानाविकल्पानस्य, सतिह्यधिष्ठानविषयेतन्मतप्रसिद्धाभने-
केपक्षा. तेचावरणभंगसुवर्णसूत्रादिपुसगृहीतानिराकृताश्च । किंचाभासशब्दोनेत्रेऽगुल्यादि-
सर्पकेणप्रतीयमानबहुचद्वादपुप्रसिद्ध । क्वचित्प्रतिबिम्बेपिदृष्टः । त्वन्नाप्यादिपुषोभयविध-
मप्याभासत्वत्वस्योच्यतइत्यनिर्णय । तथासूत्रार्थास्त्यताभिनिवेशेऽवच्छेदवादोच्छेदश्चसूत्रा-
नारूढत्वात् । कथंचित्तस्यापिप्रामाणिकत्वसाधनेतुवादानापरस्परविरोधात् पराहृतिजीवस्व-
रूपानिर्धारश्च ॥ (अ० ३ पा० २ सू० १८) "अतपुवचोपमासूर्यकादिव" इतिसूत्रतु
(अ० २ पा० २ सू० ११) "नस्थानतोपिपरस्योभयलिङ्गसर्वत्रही" तिपरस्परक्षण-
सविशेषत्वनिर्विशेषत्वविचारप्रक्रमेऽस्ति । त्वन्मतेतु "दर्शनाच्चे" त्यतमेकादशसूत्रमेकमे-
वाधिकरणभतस्तद्रक्षणएवसूर्यकतौल्यमृते, नतुजीवस्वपूर्वापरसूत्रेषु, तदुल्लेखाभावात् ॥
वस्तुतस्तु "अतपुवचोपमे" त्येकदेशिमतसिद्धातवदन् स्वयमेवानुपदसूत्रकारोनिरा-
करोति (अ० ३ पा० २ सू० १९) "अबुवदग्रहणानुनवथात्वं" मिति । अत्र-
विशेषत्ववैवक्ष्यते । इहपरेपाठ्याख्याने वस्तुपमापदयोरन्यतरवैरयर्ध्यसूर्यकादिवदित्यु-
पमेतियोजनेपिवैरयर्ध्यानपाय इतिशब्दाध्याहारकेश श्रुतौतादशानुपूर्व्यभावात्स्वरू-
पव्यवस्थापकेतिशब्दस्यासगतिश्चेत्यादिध्येय । अतोजीवप्रतिबिम्बवादे नकाचिदपिश्रु-
ति सूत्रवामानमस्ति ॥ अथ (अत्रकश्चित्) इत्यादिप्रत्यवस्थानोल्लेखस्तत्त्वविरुद्धप्राय ।
इहद्वितीयहेतुभूतनिरवयवत्वतुस्वारभकावयवशून्यत्वविवक्षणीय । तेज सयोगेज्जलनिष्ठश-
त्यस्यक्रमिकविरोधानदर्शनेन तन्मात्रा सावयवत्ववादेतुद्वितीयहेतावाकाशोदघातीकार्य ।
निरवयवरूपज्ञेनिरवयवगण्यपिरूपादीनिप्रतिबिम्बतइतिव्यभिचारवारणाय पचमहेतौहृतर-
त्रासमवेतये इति गुणाक्रियाभेदेइति वा सत्यतदेय, ससमेऽपितद्वारणायतइय ।
चक्षुर्योग्यत्ववरूपशब्दायोंविवक्षणीय । तथाचचक्षुर्योग्यत्वादित्येवनिष्कूटोद्देशे । एव-
चोपाधावयववारण्यत्वद्वितीयविशेषण । विवक्ष्यप्रथमविशेषणे पूर्वोक्तसत्यताऽसामाना-
धिकरण्यविशेषण । तृतीयविशेषणचचक्षुर्योग्यत्वमितिज्ञेय । यत्तुप्रत्यवस्थाने (अंशवि-
शेषत्वप्रतिपादकवाक्यवदन्यथान्याय्येयानी) ति, -तदसत्, युष्माकत्तत्रअंशइवाशइत्यु-
पचारादत्यतकेश्येवयथास्वमित्यादिवाक्यन्याय्यानेऽस्माककेश्येवतत्त्वस्याप्यभावात् । तत्र
"एकस्यनानावदष्टातार्थ" इतिन्यायानस्य "भेदरूप क्रियतेबहुधादश्यत" इत्यादि-
श्रुत्यक्षरेरेऽस्वरसत् सिद्धे ॥ अथप्रकृतेस्त्रिगुणात्मकत्वसाधनायामितिवाक्योदाहरण-
तुषार्थात् । इदवाक्यहेतुताश्चरचक्षुर्याध्याये तच्चिरीयाणां नारायणोपनिषदिचर्किचि-
त्यादिभेदेनदश्यते । तत्र "लोहितशुक्रकृष्णा" मिति लोहितादिपदै रन सत्त्वतमास्ति
वराभिनेतानिस्तु । तथाचसति साक्यमतस्यापिदैर्दिग्भरमानयेत् ॥ यस्तुवस्तुतइ-

लोहितादिपदैस्तेजोऽधश्चाप्येवक्रमेणविवक्षितानि । अजाशन्देनचाप्यादित्यधं द्वविधुद्रपं
ज्योतिरेवेतिसमर्थितं भगवता (भ० १ पा० ४ सू० ९) “ज्योतिरूपक्रमानुतथाद्वधीयत-
एके” इति सूत्रे ॥ रोहितादिपदानां तत्तद्गुणपरत्वं तु भवते तु विद्यायां “यथा तु खलु-
सोऽप्येवमास्ति सोऽदेवतास्ति वृत्तिवृद्धे कैका भवति तन्मे विजानीहि” इति प्रतिज्ञाय “यदमेरो-
हितरूपं तेजसस्तद्रूपयच्छुद्धं तद्रूपाय तच्छुद्धं तद्रूपं तद्रूपं तद्रूपं” त्यादिना स्पष्टं दर्शितं । तच्च वाक्यं-
शंकराचार्यैरपि लोहितादिपदानां गुणपरत्वं पूर्वपक्षीकृत्य तेजोवच्च परतामेव सिद्धावयन्नि-
शारीरकभाष्ये भेदाश्रयभेदाभाष्ये चतुर्थैव व्याख्याय तद्वितानतिरुक्त्य तद्वाक्ये त्रिगुणात्मक-
त्वसाधकत्वस्योक्तिर्वाष्ट्यां देव । सत्त्वरजइति प्रथमस्त्वध्यायकारविविशेषेण गुणत्रयं तस्या-
सिद्धयति ननु प्राध्यायेन सत्त्वगुणकत्व, अथ (सप्रया प्रकृतेरितिकथयता सृष्टिकाळावच्छेदेन
तथा रजस्तस्यावियक्ष्यत इति चेत् - न, (स्कं० १ अ० २ श्लो० २३) “सत्त्वं रजस्तम इति-
प्रकृतेर्गुणास्त्रैर्युक्तं परं पुरुष एक इहात्यधत्ते ॥ स्थित्यादयो ह रिषिचिह्नैरेतिसंज्ञा” इति-
सप्तमस्य स्थितिहेतुत्वकथनात् प्रत्युत्तरजउत्प्रेकात् सृष्टिकथनेन तस्य चास्वच्छत्वे तदाप्रति-
बिम्बासिद्ध्या सृष्टिकाले जीवानुद्भवप्रसंगाच्च । मायारिविधुतिस्तु पूर्वापकात्तादेवात्म-
शक्तिमेवमायात्वेन निरूपयति, ननु त्रिगुणां, अन्यथा साध्यमतस्त्वैदिकत्वप्रसगात् । शंकरा-
चार्यैरपि तथैव शारीरकभाष्यादीन्याख्यातं । वस्तु तस्तु निखरेण व्याख्यातामाह ॥ सत्त्वे-
प्रतिबिम्बप्रदानुकूलस्वच्छजतुत्त्वन्मतानुगातिरिक्तविदुषाम्यवहारस्याविषय ॥ गीतास्थ-
मीश्वरवाक्यस्य सत्त्वस्वज्ञानजनकस्त्वमात्रमूतेन तु स्पष्टता । नापि त्वजनकत्वेन स्वच्छत्वेन च
व्याप्तिरस्ति; यतोऽन्यथानुपपत्त्या तदनुमीयेत् स्वस्वयोगादिसन्निकर्षद्वाराज्ञानजनकताया
दार्ढ्यादिमलिनविषयेषु तत्तज्ज्ञानकारणे च दर्शनेन न्यमिचारात् । अथ ‘तत्र सत्त्वं निर्मलत्वा’
दितीश्वरवाक्यमुदाहर । वस्तु तस्तु तत्रापि प्रकाशानुकूलनैर्मल्यमेव हेतुहेतुन ज्ञापनिदेशादो-
ध्यते, ननु प्रतिबिम्बौपयिक मानाभावात् । प्रकाशानुकूलनैर्मल्यमेव त्वुविहिमदीपाविषु
प्रतीच्छायायाभदर्शनाच्च ॥ नापि निर्मलपदप्रवृत्तिमात्रेण प्रतिच्छाया नुकूलस्वच्छत्वावगु-
ह्यया, सारिवकनिर्मलफलमित्यादौ मुखादिपुस्तकप्रवृत्तिदर्शनेऽपि प्रतिबिम्बाप्राप्तत्वात् ॥
यच्चात्मावरकत्वं सत्त्वस्वीक्रियते तत्रात्मशब्देन जीवईश्वरो वा ? नान्य., “जनभ्रमन्त्य”
इत्यादिभ्रुतीनामनादित्वाच्चिर्गुणत्वत्परमात्मैत्यादिगुणप्रकरणीयवचसाचिरोधेन तत्र प्रमुख-
समज्ञानसगाज्ञीनामसक्यवचनत्वात् ॥ आद्यभेदावरणासम्भवं प्रतिबिम्बत्वासिद्धिर्वा;
रजतपादादे. स्वगतप्रतिबिम्बानावरकत्वात् । तदावरेणीयघटादेष्टवत्प्रतिबिम्बत्वाभावात् ।
तथा भविता प्रतिबिम्बमात्रमलिनत्वे विषे न चिद्दर्शनेन शुद्धत्वात् सजलकजललिम्बाप्रादिव-
दित्यनुमानेऽपि दृश्यत्स्योपाधित्वेन हेतोर्न्याप्यत्वासिद्धिः ॥ प्रतिध्वने प्रतिबिम्बवस्तु निराक-
रिष्यामः । तेनाकाशस्य प्रतिच्छाया नाश्रयतयानोकोपाधे साध्याप्यापकत्व । वस्तु तस्तु-
तत्रापि जलमेव प्रतिच्छायाश्रयोननुकूलजलादीतितत्रापि नमलिनैः प्रतिबिम्ब, तद्वदिहापि सत्त्वाश-
मात्रस्य तदाश्रयत्वे तु गुणावरे तदुपमर्दजीवनाशप्रसग, आश्रयाभिभवे तदभिभवौचित्यात् ॥
गुणानामन्योन्याभिभावकत्वं तु ‘रजस्तमश्चाभिभूये’ त्यादिस्मृतिसिद्धिः । किंच सत्त्वमात्रा-
धिपत्यकस्य पीतस्य ‘सर्वमुक्तेस्तज्यते’ त्वावयत्तुस्त्वमेव साधुतुर्कर्मदुःखादिक प्रमाद-

मोहादिकरा । तथा “गुणानेतानतीत्यन्तीन्, सगुणान्समतीत्येतान्, ब्रह्मभूयायकल्पते, तं भ-
 वन्निरुणोभयेत् । नैर्गुण्यस्यारमतेसगुणानुकथनेहरे । यद्विपश्यतिमुनयो गुणापायेसमा-
 हिता” इत्यादीनिगुणत्रयापायोत्तरमपि जीवस्थितयोधनानितादशस्यब्रह्मसत्पत्यादयोधका-
 निच गीताभागवतादित्रयासिपीठ्येन, उपाधिनाशेप्रतिविवस्थितयोगात् ॥ एव “माया-
 मेवातरतित” इत्यादिबिरोधोप्यनुसंधेय किंचप्रहित्यतायतस्याप्रतिच्छायौपयिकस्वच्छता-
 भ्युपगमेसदशभूतानां प्रतिबिम्बाईसर्ववस्तूनां तत्रप्रतिबिम्बोद्भवोदुर्निवार । नहिदर्पणादिक-
 मनुप्यप्रतिच्छायाश्रयोभवतीतिगवाधार्दीनिप्राप्यतराणिघटादयोजडावातत्रनप्रतिबिम्बते ।
 तथाचसतिसर्वस्यसंज्ञाप्रत्यक्षापत्तिः, तस्याविर्भूतत्वात् अतिद्वीयासिभागेप्रतिबिम्बानगी-
 कारेपिघटनिकटदेशेपुपरितस्तद्विबिम्बोपलभेयाधकाभावात् ॥ नचतस्याभट्टस्यत्वमेवतद्वत्-
 तत्तद्विबिम्बोपलभेयाधकाशक्य, त्वन्मतेआकाशस्यप्रत्यक्षत्वेपि तत्रप्रतिच्छायातयातत्वा-
 मिमतस्यप्रतिध्वनेरिवमायागतघटादिप्रतिबिम्बानांप्रत्यक्षस्योपपत्तेः, शब्दवद्विषभूतस्यघटादे-
 प्रत्यक्षयोग्यत्वेनतद्विबिम्बेषुतद्योग्यतावश्यभावाच्च । नचाकाशस्यससाक्षिकप्रत्यक्षविषय-
 त्वाच्चतौल्यमितिशयः, तथासति दर्पणप्रत्यक्षेवतद्वत्प्रतिबिम्बप्रत्यक्षनियमवदाकाशस्यता-
 दशावसर एव प्रतिध्वनिप्रत्यक्षनियमभाष्येतेतितम स्तोमसमवरुदगिरिगुहाकूपादिपुप्रति-
 शब्दानुभवानुपपत्तिः ॥ कथंचित्ससाक्षिकप्रत्यक्षचमायायामपिशक्यवचन, एवतत्रसर्व-
 प्रतिबिम्बावश्यभावे सर्वेषां सर्वज्ञतास्यात् । यथाहुरावरणभगकारा —“अरूपस्यज्ञानस्यप्रति-
 बिम्बोविद्यानुज्जो शुद्धत्वागीकारेणाभ्युपगतश्चेत्स्वरूपाणां सदृशानांवाह्यानाघटादीनामात-
 राणाशिरात्रादीनांचतत्रतत्रप्रतिबिम्बोनिर्वाध । निरर्थाचेचप्रतिबिम्बेत्समानाधिकरणानाम-
 विधायप्रतिबिम्बितानाम्यापकानां जीवानां सर्वेषां सर्वससर्गेद्विगुणीकृत्य जातेसर्वतादात्म्या-
 पक्षस्यप्रक्षणाद्वैतेपामपिसर्वससृष्टत्वात्साक्षित्वाच्च वृत्तिविनेबस्वरूपचैतन्येनसर्वावभासक-
 ताया शक्यवचनत्वेनप्रक्षवत्सर्वेषां सर्वज्ञतास्यात् । नचात करणभेदेनप्रमातृभेदासद्वना-
 पत्ति व्यापकत्वेनसर्वेषांसर्वात करणससृष्टतयाप्रमातृभेदस्याशक्यवचनत्वात्ससर्गाख्येपु-
 स्यैवात करणवैशिष्ट्यं, नापरस्येत्यत्रहेतोरभावात् अदृष्टादीनाहेतुताकरूपनस्य पूर्वप्रकरण-
 एवनिरस्तत्वात्” इत्यादि ॥ विस्तरस्तुत्रैवावधेय । एतावताप्रथमहेतो स्वरूपासिद्धि-
 परिहृतावेदितव्या ॥ द्वितीयहेतुश्चस्वारभकावयवशून्यत्वविवक्ष्यते । स्वचपक्षसपक्षौ ।
 अतोमायायास्त्रिगुणत्वेऽपिब्रह्मवदनादित्वागीकारेण दर्पणादिपुस्त्वावयवारब्धत्ववचस्य
 गुणारब्धतामावक्तुमशक्यत्वात् तादृशहेतुसत्वतस्यामस्यैव तस्मात्त्रायमपिस्वरूपासिद्ध ॥
 प्रतिध्वने प्रतिबिम्बत्वाभावाच्चद्वितीयतृतीयचतुर्थानसव्यमिचारा । स्वारभकावयववैशिष्ट्य-
 रूपविवक्षित, सावयवत्वतुमायाकाशयोनैवास्ति, वाय्वादिवत्तदारभकपरमाण्वाद्यभावात् ॥
 घटमठाद्युपाध्यवच्छेदेनआकाशात्तानामनुभवात्स्वीक्रियमाणतस्यसाशत्वतु प्रतिबिम्बप्रहे-
 अप्रयोनक, “एकाशेनस्थितोज्जगदि” त्यादिभिर्ब्रह्मणोऽपितयात्वेनतत्रतद्वत्सगात् । व्योम्न-
 उत्पत्तिमवधु (अ० २ पा० ३ सू० १) “नवियदधुत” रित्यधिकरणासिद्धत्वादिष्टमेव ।
 तथाप्रकृतरपि (स्क० ११ अ० २४ श्लो० ३) “वाह्यनोगोचरार्तातद्विधासमभवद्बुद्धत् ।
 तयोरेकतरोह्यर्थं प्रकृतिःखोभयादिमिका ॥ ज्ञानत्वन्यतमोभावात् पुरुषसोभिधीयते”

इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धादिवचनानुरोधादुत्पत्तिचरं गीकार्या । तथा चानादित्ववादभंगः ॥^१
 तुरीयहेतुतयोक्तमपरिच्छन्नत्वं च सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं वा तद्विष्टात्यंताभावाप्रतियोगित्वं
 इति पराभिप्रेतमेव विवक्ष्यते, ननु देशकालवस्त्वपरिच्छिन्नत्वलक्षणं । अतोपज्ञापेक्षया-
 न्याप्यत्वेऽपि तयोक्तरीतिरूपपरिच्छिन्नवायाः सुस्थिरत्वाद् द्वितीयचतुर्थयोर्नैव स्वरूपासिद्धिरपि ।
 यद्यपि विकारावर्तिसूत्रमन्यार्थकं तथापि तद्व्याप्यानुसारेण त्ववतदुपन्यासो योग्य इति-
 कृतं प्रासंगिकेन ॥ स्वच्छत्पत्त्यैवोपाधौ प्रतिविम्बप्रत्ययोजकत्वे स्वच्छरूपेऽपि प्रतिविम्बा-
 पत्तिर्दुर्निरासा ॥ मात्रपदं चकार योरुभयोर्ग्रहणं पुनरुक्तिप्रासादित्वं । तस्य स्वच्छत्वे
 प्रमाणं तु तद्विशेष्यकस्वच्छत्वाप्रकारकानुभवात् । अन्यथा मलिनत्वेऽपि किं प्रमाणं स्यात् ?
 अतएव स्वच्छद्रव्यगतस्य तत्प्रत्ययात्वं स्वमुखेनांगीक्रियते । नचाधाराधेयगतयोः प्रतिविम्ब-
 योरप्यतिरेकनियमः शक्यः; महासुकरस्यैकदेशेऽल्पदर्पणस्याप्यनेन त्रयोभयप्रतिविम्ब-
 दर्शनात् । यावांस्तथाहमसुकरांशमाधेयमुकरांशेनाच्छाद्येतावत्येव न प्रतिविम्बः; एवं स्फ-
 टिकभाजनांतर्भागस्यांभसाच्छादनाजलमात्रे तत्र प्रतिविम्बं, न तथा द्रव्यरूपयोरन्यतरस्या-
 न्यतराच्छादकत्वं संगच्छते; आच्छन्नस्याप्रत्यक्षप्रसंगात् । नचाच्छादकद्रव्यस्य स्वच्छतया-
 तदाच्छन्नरूपस्योपलब्धिर्जलपिहितपात्रतलस्येव स्यादिति वाच्यं; मलिनयोर्वाऽपि तद्रूपयो-
 राच्छन्नान्यतराप्रत्यक्षप्रसंगस्य दुर्निवारत्वात् । मलिनयोस्तयोरनाच्छादकत्वं स्वयोरैवाच्छा-
 दकत्वमिति नियमे मानाभावात् । अतः स्फाटिकपात्रभागवद्रूपस्याच्छन्नत्वानाभावात् । तत्रा-
 पि प्रतिच्छाया किं न स्यात् ? रूपस्य द्रव्यादपृथक्त्वं तु न तव सुवचं; द्रव्यत्वेन गुणावेन च नोदात् ।
 अन्यथा तद्विष्टाधाराधेयभावस्याप्यसिद्धेः प्रभादावधिकदेशवृत्तित्वस्यापि दर्शनाच्च ।
 एतेन गुणांतरेकिपादिपुचतदापत्तिर्दर्शिता नैवा ॥ अपस्वच्छत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वमपहाय-
 गुणाध्रयनिवृत्त्यस्य तत्त्वात्वेन तु गुणक्रियामिष्टस्येति वद । तेन गुणत्वादेव प्रभादात्तदप्रसंगे प्र-
 भायासिरेति रक्षास्तोऽकिंचित्करः; सत्त्वगुणे च प्रतिविम्बाप्रसक्तिगुणस्त्वाविशोपात् गुणाश्चतुर्वि-
 द्वातिरेवेति तार्किकोक्तपरिभाषाया द्रव्यत्वपरिभाषावत् त्वयानादरणीयत्वात् ॥ वायुकाल-
 दिज्ञानाप्रत्यक्षाविषयत्वेन तत्र स्वच्छत्वास्वच्छत्वयोरेकतरस्याप्यनिर्णयात् । तत्रास्वच्छत्वो-
 क्तिर्निर्मूला । नच कलत्रेन तत्कल्प्यं, नीरूपत्वादेव प्रतिविम्बाभावसिद्धेः प्रतिविम्बद्रव्यो-
 जकस्वच्छतायां भारमन्वर्तनीकारे तयान्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानेन स्वाक्षयेणैतापत्तिः । ननु-
 तस्याध्रमकल्पितत्वाच्चायं दोष इति चेत्कस्यासौ भ्रमः ? न तावद्ब्रह्मणः; ज्ञानघनत्वात्, नापि-
 जीवस्य; स्वच्छतां चिनाप्रतिविम्बरूपस्य तस्यासंभवेन तं विना च तस्यासंभवेन उभयासिद्धिप्र-
 सक्तैः । नापि तद्विनिर्गतस्य; अचेतनस्यान्मिथ्यात्वाभिमानाच्च ॥ अलक्षितो रिति ध्वंस्तस्य-
 पूर्वे निपाताभा रोचिचार्यः; पृथ्वीजलयोरेव तदाध्रयस्त्रयि तेन तत्तु प्रत्यक्षानुरोधात् नभःप्रभृ-
 तीनां प्रतिविम्बप्रतिभावावधेयकमुत्पाद्यनुपलंभेन क्षुत्पाद्यविरुद्धत्वाच्च तन्मतापेक्षयारमणीयमेव-
 विषयत्वादिपुत्रिजानीयास्वच्छता आत्मादिपुचतद्विज्ञानीया सावायुकालदिगादिपुचनोभय-
 विधापितेत्यादि निर्मूल्य, अनेकनियमक्रेतेष्वैव विरहात् ॥ प्रतिधनेऽपि प्रतिविम्बत्वे माना-
 भारान्नन्यभिचारः । नच सादृश्यानुसरण्यमानमिति शंभवं; योगोगो इति मुहुर्मुहुश्चारणे
 उचरोत्तरगो सन्दर्शान्पूर्वपूर्वप्रतिविम्बत्वापत्तेः । तथा च तसि (अ० ३ पा० ३ सू० २०)

“संख्याभावा” दित्यादिवैमिनिसूत्रादिविरोधः ॥ किंचप्रतिर्विबहिषागर्हिचसाधिभ्यं-
दर्पणादीप्रतीयतेननुतन्नाशोत्तरप्रतिध्वनिश्च शब्दस्थितिकालेनैव प्रतीयते तद्धंसोत्तरमेव-
चप्रतीयतइति विंयस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्यप्रतिविंबताविनिगमकस्याभावाच्चास्यतयात्वं-
शक्यं ॥ नचप्रतिशब्दकाले शब्दस्थितिवाच्या; शिक्षणाप्रत्यायित्वाभिमानभंगात् शब्द-
द्वयध्वन्यप्रसंगाच्च ॥ नित्यत्ववादिनामपिशब्दतिरोधानेनतत्प्रतिविंबानुपपत्तिः किंचमृदं-
गोदरुर्यास्फालनेतस्यांतः कीणादेरुपरितनधातुतंतुवाद्ने तर्हंतुंयिफलादिष्वंतत्परितन-
शब्दसमातीय.कंचित्कालेस्थायीशब्दोनुभूयतेसप्रतिध्वनिर्नैवा ? आद्येचर्मकाद्यादिना व्यव-
धानात्तदनुदयप्रसंगः; विंबदर्पणयोःकुल्यादिनाम्यवधानेतदसंभवनियमदर्शनात् तब-
शब्दविसर्जित्वासहिष्णुतयातत्रतत्प्रवेशस्यवक्तुमशक्यत्वात् ॥ द्वितीयेतुतत्प्रसङ्गतमशब्दा-
त्तरवत्कुरादाशपि सदशतरं शब्दांतरमेवोपपत्स्यते । नचस्वरूपोपाधिस्यलपृथग्यवधानं
कारणमितिवाच्यं; अप्रयोजकत्वात् द्वयोरेवोपाधित्ववादिना नीरूपेप्रकृतोपाधितया
पशानुपुपगमाच्च ॥ एवंप्रतिविंबत्वाभावादेवभगवान् (स्कं० ११ अ० २८ श्लो० ५)
“छायाप्रत्याङ्ग्याभासा असंतोऽप्यर्थकारिण” इतिप्रत्याङ्ग्यप्रतिविंबाद्भेदेन निर्दिशति ॥
तस्मान्मायिकं शब्दांतरमेवप्रतिध्वनिः; असत्यनिर्देशात्, ‘अतर्थेयत्प्रतीयते’ तिलक्षणांनुम-
तेश्च । न वशब्देमायिकत्वमदृष्टचरं; नटकल्पितसारावतादीनांपुराणवर्णिताःसुरमायोत्पन्नरक्ष-
सांस्वामिकगजादीनांच शब्देपुतवारविनिश्चयात् अतएवसंध्यसृष्टेर्मायामात्रवैसिद्धातितंतुश्र-
कृत्वा । प्रतिध्वनिविवेचिस्वरसु साधनाध्यायप्रकाशसर्वाधेनिर्णयावरणभंगादिपुद्गद्व्ययः ॥

किंचयदिप्रतिध्वनिराकाशेप्रतिविंबपदेत्येवतयाग्रहस्तार्हिगगनेप्रति-
विंबप्रहोपयोगिस्वच्छउत्थमपित्वयवद्यमेवस्वीकरणीयं; तथाचघटा-
दीनामपिप्रतिविर्भ्यंतत्रकुतो न स्यात् ? नहिदर्पणादिपुद्गदस्यैवप्रति-
विंबनपटस्येतिवक्तुंशक्यते । यदिचाकाशेगुणग्रहोपयोगिस्वच्छत्वं-
विजातीयमेवस्वीक्रियतेतदारूपादीनामपिप्रतिविर्भ्यंतत्रकुतो न स्यात् ?
नचतद्वृत्तिगुणस्यैवतत्रप्रतिविंबमितिवाच्यं, यदिशब्दस्याकाशगुणत्वं
स्वीकृतं तर्हितथैवप्रतिध्वनेरप्याकाशगुणत्वसंभवेप्रतिविंबत्वस्वी-
कारो निरर्थकः । नचप्रतिध्वनेर्वर्णस्यप्रतिविंबत्वमंतरानुपपत्तिरिति-
वाच्यं; तत्रापिध्वनेरेववर्णाभिव्यंजकतासंभवेप्रतिविंबत्वस्वीकारो-
निरर्थकः । “अष्टौस्थानानि वर्णानां” मितिपाणिनीयशिक्षाविरोध-
इतिवाच्यं; तस्यप्रथमाभिव्यक्तिप्रतिपादनपरत्वात्तत्तेषांचिरकालाव-
स्थितौध्वनेरेवोपयोगात्तथानुभवस्यसंस्कारजनकत्वेपितस्यचिरका-
लस्थितावभ्यासादीनामुपयोगः चार्गिन्द्रियस्यशब्दनिमित्तत्वं नतू-
पादानत्वं । एतेनचार्गिन्द्रियस्यनिष्फलत्वापत्तिः प्रत्युक्ता । नचस्वसा-
त्पूर्वतोमेर्यादिध्वनिसमुत्पत्तौनियमतःपश्चिमदेशप्रतिध्वनिःश्रूयते ।
तदुत्पत्तिपक्षेतदसंगच्छते । यदिप्रतिध्वनिस्त्यद्यतेतर्हि किंचिदेशाव-

च्छेदेनैवोत्पद्यतइतिवक्तव्यं दहितदेशात्पश्चिमतःस्थितस्यपूर्वतस्त-
त्प्रतीतिः स्यात् । न चैवमस्ति, प्रतिविम्बपक्षेतुस्यव्यवहितदेशोत्क-
ल्पनानुपपत्तिरितिवाच्यं; तादृशनियमेमानाभावात्, उत्पत्तिपक्षेपि-
कल्पनासंभवाद्दोषाभावः ॥ किंचप्रतिविंबव्यवधानेन जन्यतेइत्य-
त्रापिपदिव्यवधानेजन्यतइत्युच्यतेतदाग्रहप्रतिविंबजीवइत्युक्ति-
रसंगता; ब्रह्मणोऽप्यपक्त्वेनतद्व्यवहितस्य कस्याप्यभावात् अन्यस्य-
व्यवधानेजन्यतइतिचेत्कुड्यादिव्यवहितोपिदर्पणादौप्रतिविंबापत्तिः ।
एवंचगगनेशब्दप्रतिविंबसंभवात् नीरूपस्यनिरवयवस्याप्रतिविंबं न
संभवति ॥ नचनीरूपस्यापिरूपस्याप्रतिविंबदर्शनाच्चैवमितियाच्यं;
रूपस्यद्रव्यानतिरेकात्केवलरूपस्याप्रतिविंबाभावादूपवद्द्रव्यस्यैवसर्व-
त्रप्रतिविंबदर्शनात् ॥ तथाचरूपवद्द्रव्यत्वाभावादेवात्मानप्रति-
विंबते । नचजलेआकाशस्यप्रतिविंबदर्शनाच्चादृशनियमोव्यभि-
चारीतिवाच्यं; प्रभामंडलस्यैवसकलगगनव्याप्तस्यरूपवतः प्रति-
विंबसंभवेतत्राकाशप्रतिविंबकल्पनायामानाभावात् ॥ नचगांभी-
र्यप्रतीतिरेवमानसितिवाच्यं; प्रभायाअपिगगनव्याप्तायागंभीरत्वात्-
गांभीर्यविशिष्टप्रभामंडलप्रतिविंबेनजलेपिगांभीर्यप्रतीतिसंभवात् ।
अतएवकुड्यादिलक्षणप्रभामंडलस्यजलेप्रतिविंबेपिनगांभीर्यप्रतीतिः,
किंतुगगनप्रसृतस्यैव कुड्यादिलक्षणस्यागंभीरत्वादन्यस्यचगंभीरत्वा-
त्स्वन्मतेचाकाशप्रतिविंबस्यतत्रापिसत्त्वेनकुतो नगांभीर्यप्रतीयते ?
तथाचानयाकुट्टप्रापिनगगनस्यप्रतिविंबसंभवः किंचारमनोमाया-
रूपप्रतिविंबोपाधेरंतर्वहिष्णुसर्वत्रग्रास्यत्यान्मायायांतत्प्रतिविंबकथं-
स्यात् ? अन्यथाजलगर्भितसिकताराशेरपिस्वप्नस्थितजलेप्रतिविंब-
वापत्तिः । तथाचायंप्रयोगः-आत्मा न प्रतिविंबते, स्वव्याप्तप्रतिविंबो-
पाधिकत्वात्, यद्यत्स्वव्याप्तप्रतिविंबोपाधिकंभवति तत्तदुपाधौनप्रति-
विंबते, यथाजलगर्भितसिकताराशिः, स्वव्याप्तमायारूपप्रतिविंबो-
पाधिकंचग्रहस्तस्माद्ब्रह्मनप्रतिविंबते, इत्यनुमानेनापिग्रहणःप्रतिविंबा-
भायसिद्धिः ॥ एतेनदूरत्वादीनांप्रतिविंबप्रतिपादयत्रपास्तः; तत्रापि-
यहतरमूर्त्तप्रत्यक्षाधीसंयोगवद्द्रव्यज्ञानकालिकद्रव्यस्यैव परत्वादि-
व्यवहारजनकत्वेन तादृशव्यवधायकमूर्त्तद्रव्यसहिततत्पदार्थप्रति-
विंबेनैव दूरत्वादिव्यवहारोपपत्तौ तद्विधे दूरत्वादिप्रतिविंबे माना-
भावात् आकाशवदात्मनोऽप्यपरिच्छिन्नत्वादात्मनः प्रतिविंबं न
गुज्यते । नचाकाशस्यापि परिच्छिन्नत्वादृष्टांते हेत्वभावात्साधन-
वैकल्यमिति वाच्यं; आकाशस्य परिच्छिन्नत्वे परिच्छेदत्रयशून्यत्वेन

भावाशयतदसाद्रीत्यास्वीकृतं स्यादित्यर्थः । प्राप्तहीत्यादि । अतएव जैमिनिनाभयं वादावधि-
करणेषु “नांतरिक्षेन द्वयी” स्यादानभानिप्रतिषेधोदोषभाक्षिप्यते । किंचेत्यादिनाश्रुति-
विरोधोऽपि यक्ष्वलिन्यायादोषोपन्यस्तः । वस्तुतस्तुलोकबोधनाय तद्वस्तुसांप्रदृष्टांतः-
श्रुत्योपात्तः । नन्वेवं सिद्धांते व्योमपरिच्छिन्नत्वे अपरिच्छिन्नत्वादित्यप्यद्वैतदृष्टांता-
भावादसत्त्वादिति चेत्-न; कालसत्तरदृष्टांतासंभवात्, व्यतिरेकरदृष्टांतोप्यसाधारणता-

नच तन्मते वाग्वाश्वरपि शब्दस्य सत्त्वेन शब्दान्तरस्य वाग्यादिगुणत्वेन प्रति-
ध्वनेरेवाकाशगुणत्वं, तथाच तस्याकाशेऽप्यसमुत्पत्त्या कथं प्रतिबिम्बत्वमिति वाच्यम्;
नैयायिहादिरीत्या अद्वीकारे द्वितीयादिशब्दानांसामान्याकाशस्य तस्याभंगीकारे वर्णोत्पत्त्य-
शब्दानां वागूपाकाशस्य गुणत्वात् ॥ दन्तायमिषातजन्मशब्दानामनभिन्नकत्वेन वर्णानां
दन्तादिजन्यत्वायोगात्, शास्त्रविरोधाच्च ॥ नच वाग्निन्द्रियं नाकाशः, किन्तु तद्विकार
इति वाच्यम्; प्रकृतिपिच्छोरभेदात् ॥ प्रतिबिम्बशब्दस्यैवाकाशगुणत्वस्थीकारे बाध-
काभावाच्च ॥ नहि प्रतिबिम्बत्वप्रयोजकसामान्याजन्मत्वे ततोत्पत्तिमात्रेण तद्वृणत्वेन वा
प्रतिबिम्बत्वाभावः शक्यनिश्चयः ॥ प्रतिवर्णस्य प्रतिबिम्बत्वमन्तराऽनुपपत्तेश्च ॥ नच
वर्णाभिन्नकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिन्नकध्वनेन तदुपरसितरिति पा-
च्यम्; “अष्टौ स्थानातिवर्णानां” मिति पाणिनीयशिक्षाविरोधात् ॥ तत्प्रामाण्येन तत्तत्स्थाने-
वाग्यामिषातजन्मध्वनेरेव वाग्निन्द्रिये वर्णाभिन्नकत्वात् ॥ तन्निमित्तकध्वनेरपि व्यक्त-
कत्वे प्रमाणाभावात् ॥ वाग्निन्द्रियस्य निष्कलत्वापत्तेश्च बहिराकाशवदन्तराकाशेष्व-
वर्णोत्पत्तिः संभवात् ॥ किञ्च खेमात्पूर्वतोभेयोऽधिष्ठानिसमुत्पत्तौ विद्यमानः प्रतिध्वनिः
पश्चिमतएव भूयते तदुत्पत्तिपक्षे न संगच्छते ॥ तथाहि—यथाकाशे प्रतिध्वनिरुपपद्यते
तर्हि किञ्चिद्देशावच्छेदेनैव तद्व्यर्थः । तथाच तद्देशात्पश्चिमतः स्थितस्य पूर्वतत्त्वप्रतीतिः
स्यात्; न चैवमस्ति । प्रतिबिम्बत्वे तु खण्डवहितदेशेऽप्यतत्कल्पनाज्ञानुपपत्तिः ॥ किञ्च
प्रतिबिम्बातिरिक्तं कार्यं मणिमन्त्रादिभिन्नसामान्या व्यपहितदेशे न जन्यते इति कथं प्रति-
ध्वनिर्न शब्दस्य च्छायाः ? ॥ ३१ ॥ गगने शब्दप्रतिबिम्बदर्शनादेव पद्ममोपिव्यभिचारी ॥
रूपादेः प्रतिबिम्बदर्शनाच्च ॥ नच द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वव्यभिचारइति वाच्यम् ।
आप्तनो गुणाद्यभावेन द्रव्यत्वासिद्धौ लक्षणासिद्धेः ॥ द्रव्यत्वपरिभाषायानिर्गूलत्वेन शास्त्रार्थ-
व्यवस्थापकत्वाच्च ॥ जले आकाशप्रतिबिम्बदर्शनादृष्टान्ते हेतोरसिद्धेश्च ॥ यत्तु
तद्वत्प्रभामण्डलस्य जले प्रतिबिम्बोवाकाशस्येति—तत्र; गाम्भीर्यरूपभावप्रसङ्गात् ॥
नहि गाम्भीर्यनवकाशविशेषातिरेकं जातुदमे जले वस्तु सक्रम्ये; प्रमाणाभावात् ॥
बहुदेशावच्छिन्नप्रभाप्रतिबिम्बेन गाम्भीर्यव्यवहारइति चेत्,—न; देशस्थोपलक्षणत्वे यत्र यत्र
प्रभामण्डलप्रतिबिम्बस्तत्र तत्र गाम्भीर्यप्रतीत्यापत्तिः ॥ नचैवमस्ति ॥ मम तु यत्राकाशप्रति-
बिम्बस्तत्र गाम्भीर्यमानं यत्र तु न तत्प्रतिबिम्बस्तत्र न तद्वानमिति नाव्यवस्था ॥ प्रति-
बिम्बाभावप्रयोजकं तु स्वगतमुपाधिगतं वा किञ्चिदुभाभ्यां कल्पनीयम् ॥ देशस्य विशेष-
णत्वे घट्टट्टीप्रसन्न्याय; देशस्याकाशानतिरिक्तत्वात् ॥ दिग्भूत्वे तु तत्तुल्यन्तर-

धारणसंभवाच्च । किंचलौकिकप्रत्यक्षदृष्ट्याऽपरिच्छिद्योऽप्याकाशोयदिसर्घथानैवप्रतिबिंबते
 कथंतादृत्तत्वतोऽपरिच्छिन्नः ? परमात्माप्रतिबिंबेतेत्याशयादंबुन्यंबरप्रतिबिंबमेवप्रत्यपेधन्प्र-
 तिपेत्यंतित्च-परैवेति । वैशेषिकादिना ॥ शिष्टंस्पष्टं ॥ अत्रापिमूलाशयप्रकाशानार्थकि-
 चित्स्वातंत्र्येणोप्यते ॥ तत्रप्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वेवाधकानिकानिचित्प्रागेवमयास्वतंत्रतया-
 पिदर्शितानि ॥ अथपरोक्तविमृश्यते-तत्रत्वयापूर्वपक्षेरूप्यमाणप्रतिध्वनेरैवाकाशशब्दत्वं-
 तुत्वदीयाएवसिद्धांतपति-यथाहविचारण्यः-“प्रतिध्वनिर्विच्छिन्नोवायौवीसीतिशब्दन”-
 मित्यादि ॥ व्याचक्षतेच “आकाशेताच्छब्दएवगुणः सचप्रतिध्वनिरूप” इति भतस्तद्रूपं-
 नास्माभिरवश्यंसमाधेयं, तथाप्ययुक्तं निरस्यते-तत्र त्रीचित्रगन्यायेनकथंयमुल्लन्यायेनच-
 नैयायिकाभिमताशब्दांतरोत्पत्तिस्तुनावपोः संभवेतिहृतं प्रासंगिकनिरासेन । वर्णात्मशब्दा-
 नांवाग्प्राकाशगुणत्वोक्तिरसंगता; तालुदंतादिपुजायमानत्वेनतद्गुणत्वस्यशक्यवचनत्वात्,
 अन्यगुणस्यान्यत्रोत्पत्त्यसंभवात् । तत्रभरत्वभावेदंतालम्यत्वादिभ्यपदेशायोगात्,
 “शरीराशयवाच” इत्यस्यतदधिकारस्थत्वात् ॥ दंताद्यभिघातजन्यशब्दानांतु “आत्मा-
 द्रुष्यासमेत्यार्थान्मनोयुक्तेविवक्षया ॥ मनःकायाभिमाहंतिसंप्रेरयतिमारुतम् ॥ मारुतश्चो-
 र्ध्वगमितोमंद्रंजनयतिस्वर” मितिपाणिनीयादिशिक्षोकवायुविशेषाभिघातजन्यत्वस्य तत्र-
 वार्गिद्विगन्यापारस्यचाभावादस्यकत्वं वर्णानांदंतादिपूतत्तिमरोच्यन्त्वोक्तेपि “अष्टौस्था-
 नानिवर्णानां” मितिशिक्षाविरोधंकुतो नानुसंधत्से ? तत्रानुत्पत्तौतेषां वर्णस्थानत्वातिशेः ।
 नचाकाशस्यविभुत्वाद्दंतादिपुजायमानानामपिवर्णात्मकशब्दानामाकाशगुणत्वंवक्तव्यं; शा-
 ब्दादिशब्दतयाभिप्रेतानांवीसीभुगभुगबुलबुलादिशब्दानामपिनभोगुणत्वापत्तेः । शास्त्र-
 विरोधस्तु “तदेववाचावदती” त्यादिश्रुतिमनुस्मृत्योक्तत्वात् । वस्तुतस्तुकरणत्वंशुव-
 चादशशब्दादंतादिपुवर्णानामभिव्यक्तौवाग्न्यापारत्तिमितकत्वमेवबोधयतीतिनतद्विरोधः ।
 आकाशविकारतपोक्तेपिश्रोत्रेशब्दगुणकत्वस्य वाग्वत्कर्मनिर्णयत्ववत्यपिवाग्वादिविकारत्वे
 नाभिमतेकरचरणगुदोपस्थे उद्धृतानां स्पर्शवित्तद्भूतगणानांचादर्शनाद्वार्गिद्विषमात्र-
 स्यशब्दगुणकत्वमसंभवि । गोलकानांतुपांचभौतिकैरेन तेषुशब्दस्पर्शाद्युपलब्धिरदोषः;
 इंद्रियाणांगोलकेभ्यः पृथक्त्वाणुस्वरूपत्वादिकंतु (अ० २ पा० ४ सू० १) “तथाप्राणा”
 इतिपादेस्फुटं । अथकथंचिद्वर्णानांवार्गिद्विगुणत्वमनोरथेत्यपिप्रकृतिविकृत्योरभेदमाश्रि-
 त्यतैरंतरिक्षस्यशब्दवत्तासाधनमशक्यं; पयोविकृतेर्दंभोऽम्लत्वेऽपि पयसोऽम्लत्वाभावात् ।
 तद्विकृतितयोक्तस्यश्रोत्रस्य गत्वाप्राहित्वांगीकारेण प्रकृतिभूतमहाकाशस्यापिचलत्वा-

प्रभातन्यायः ॥ सएववा ॥ दिशआकाशानतिरिक्तत्वात् ॥ एवं दूरत्वधीरप्याकाशप्र-
 तिबिम्बेनैव समर्पनीया ॥ तदेतदाह-गाम्भीर्यमेति ॥ इदं दूरत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३२ ॥
 अतएव पटोऽपिभ्यभिचारी । नचोपभ्यनन्तर्गतस्यैव प्रतिबिम्बइति कथं विभोराकाशस्या-
 त्मनश्च प्रतिबिम्बइतिवाच्यम्; अप्रयोजकत्वादनन्तर्गतत्वस्य ॥ तद्विकारस्य न तत्र प्रति-
 बिम्बइति नियमेनैव रेखा प्रतिबिम्बाऽनवच्छात् ॥ आकाशस्योक्तरीत्या परिच्छिन्नत्वे तु
 दृष्टान्ते हेत्वभावोऽसाधारण्यंच ॥

पात्ताच्च । यदिच तयोर्भेदमाधिसर्वविकृतेरवच्छेदः ननुप्रकृतेरित्यभिधीयतसर्वाङ्गान्द्रियस्व-
वशब्दवाच्यनत्वतरिक्षस्वेत्यपिसुवच । नचैष्टापत्तिः, तस्यशब्दगुणकत्वबोधकानामार्पवच-
सात्त्वप्रधानाद्यप्याक्रोपात् । किंच “अक्षिर्गाम्भूतामुखप्रायितात् ॥ अन्नमयहिमोम्यमनमा-
योमय प्राणस्तेजोमयीरागिति ॥ वाचावन्देमुखंक्षेत्र” मित्यादिश्रुतिसृष्टिभ्योवाचरतेवो-
मयत्येववर्णानातद्वृणत्प्रकल्पनेऽपित्वैजसशब्दत्वस्याश्रवत्वाकाशगुणत्वम् ॥ प्रतिविंबशब्द-
स्यैराकाशगुणत्वनुत्तस्वीकृतुंशक्य, प्रातिभासिकस्यव्यावहारिकवस्तुगुणत्वायोगात् । नहि
स्वच्छतयैकतयाचमिश्रितेन कुरेप्रतिविंबितामिनीलरक्तदिस्वाग्निद्वित्वमित्यादिसंख्यादैशिक-
परस्वापरत्वादितिचकुहुरिद्विगुणाभयितुमर्हति । नाप्यभास्वरशुक्लरूपशालितयातयागृहीते-
जलेखधाम्यरूपाणिप्रतिविंबतइति तस्यसर्वविधरूपवत्तासर्वविद्वत्तमत्वा । प्रतिविंबत्वा-
त्प्रातिभासिनेनापिपुरश्चमेना शब्दगुणकरवसभवेच रूपगुणकत्वमपितत्त्वोरीकार्यं, तत्र-
प्रातिभासिकनीलरूपप्रतीते सर्वगानीनरात् । प्रतिविंबवप्रयोजकतामप्रीतुनेह निर्णीता ।
तत्राविरुद्धसामग्रीचास्माभिः पुरैवोपपादितेतिप्रतिविंबरवाभावश्चननिश्चीयतएव ॥ यच्चप्र-
तिवर्णस्यप्रतिविंबवस्तुमुक्तवन्नवदति-“नापिवर्णरूपप्रतिशब्दस्यपूर्ववर्णप्रतिविंबत्व, रमेजना-
क्षराश्रज्जात् । नचस्वराक्षरस्यैव प्रतिविंबइतिवाच्य, नियामकस्याशक्यवचनत्वात्, युगपदु-
भयस्वरग्रहणाभावात् पूर्वैवनिबद्धितोयस्यप्रतिवर्णनेरपिपूर्ववर्णोभ्यजकताया शक्यवचनत्वा-
द्ये” ति ॥ एवप्रतिवर्णोभ्यजनानामप्रत्ययादेवप्रतिविंबत्वं अष्टौषानानीतिशिक्षाविरोधश्च
परिहृतोद्येय । नियमेनतत्तत्स्थाने अतएवतद्विभिधातेनाऽभिव्यक्तस्यैवविसर्पिष्वनेस्त्वन्म-
तेवार्गिन्द्रियेद्वयमाद्याकाशेपि वर्णाभिव्यजकताया सभयदुक्तिकत्वेनस्थानबोधकशिक्षाव-
चसोपाधगण्यत्वाप्यभावात् । अन्यथावार्गिन्द्रियेवर्णाभिव्यक्त्यद्वयत्वापितद्विरोधोदुप्यरि-
ह ॥ नाधिकशब्दरूपक्षेतुसुवरानविरोध । शिक्षायावास्तवानीत्याद्यनेथाभिव्यक्ति-
स्थानतिरूपणात् स्वामिकेपुशरीरेरुषट्पटादिविषुचञ्चुक्रोमेतत्तत्रिपतद्व्यवस्थायाभूतत्वादिज-
न्यतायाश्चानात्रेपिवास्तवेपुशरीरादिविषु तत्तज्जन्वतायानव्यसिचारित्येन तत्रोपकशास्त्र-
स्येयनैस्त्ववर्णानातत्तत्स्थानाभिव्यजन्यमानताया नियतत्वेनस्थानबोधकशिक्षाचनस्यबाधा-
योगात् ॥ शिक्षाग्रामाभ्येनतुदतादिव्येवाभिव्यक्तिः सिध्यति, ननुवार्गिन्द्रिये, जनसिधा-
नात् । किंच “वाचापदती” स्याद्विषुसर्पेत्करणत्वमेवैन्द्रियाणाधूयते, नत्वधिकरणत्वमतो-
वाच शब्दाधिकरणत्वकल्पननिर्भूल । नहिदृढोघटाविर्भावस्याधिकरणसमवदि ॥ प्रतिवर्ण-
स्थलेवर्णाभिव्यक्तस्येवध्वनेर्वा तच्चिमिक्तध्वनेर्वाभ्यजकरत्ये प्रमाणतुप्रतिवर्णपुनियमेन-
वर्णाभिव्यक्तिकालोत्तरकालिकत्वानुभवादिकशक्यवचन । नचवार्गिन्द्रियस्यनिष्कलत्वशक्य,
यावत्कारणसमवधानेनसत्यैवकार्यसमवात् । तस्यचकरणत्वेनदृढादिव्यापारमत्तापटादेरि-
द्वत्तव्यापारमत्तरेणवर्णानामभिव्यक्तेरयोगात्, क्रियाया फलनिष्पत्तिर्येव्यापाराद्वनतरमिति-
वाक्यपदीयेतल्लक्षणात् ध्वनिमात्रस्यकारणत्वेनवार्गिन्द्रियस्यान्याथासिद्धत्वागीकारेमूकानाम-
पिवर्णाच्चारणप्रसक्तेश्च । अभिव्यक्तितुस्थानेनैव अवतएवमुद्दिष्टोद्युपदस्य एवगोच्चारण-
मशक्य । नचैवदृष्टानासर्वथातर्गोनुच्चारणप्रसग, शेषरकारादिमिदंनान्देनतत्तत्सि-
हितप्रदेशानामावृणत् ॥ इत्यमराकाशमात्रस्यकारणतातूरीकारेणैव (पहिराकाशव-

दतराकाशपर्वणोत्पत्तिसमवा) दितिनिराकृत । किंचास्यायमाशय स्यात्-यदिबाह्या-
काशप्रतिवर्णोत्पत्तिर्वागिन्द्रियनिरपेक्षागीक्रियते तर्हिमुखस्यातरपि तन्निरपेक्षावर्णोत्पत्ति-
रुच्यता, तथाचतत्त्वेन फल्यमिति, -तच्च, साफल्यस्यदर्शितत्वात् बाह्याकाशोत्पत्तिन्मते दूर-
स्थशब्दग्रहणार्थं श्रोत्रस्यैवदूरेप्रतिवर्णोत्पादनाय वागिन्द्रियस्यापिगमनस्यशक्योक्तित्वात् ।
वस्तुतस्तुयथाभादानां दैवातद्वल्लेन्द्रियस्वगोलकद्वारासाक्षाद्ग्रहणादिनिमित्तभक्ति दीर्घस-
दशोपवेशादिनाविषधरागारादेर्ग्रहेष्वपिदेवपरपरयासाधकतमम् । तथासाक्षाद्दर्शोच्चार-
णेकरणवागिन्द्रियतद्भिव्यक्कविसर्पिष्वनिद्वाराबाह्याकाशेप्रत्यक्षरोत्पादेपितदेवपरपरयानि-
मित्तमितिनि स्तेलनिरवच ॥ प्रतिबिम्बस्वपक्षेच बाह्यवदातरतरिक्षेपिप्रत्यक्षाप्रत्यक्षप्रसंग ।
आकाशस्यैवोपाधित्वेनवर्णानांरदनातरावरेष्वपिप्रतिबिम्बने प्रतिबधकाभावात् ॥ यच्च किंच-
स्वसादित्यादि नानुपपत्तिरित्यत, -तदरमणीय, प्रतिबिम्बपक्षेपिभेदोदिसिद्धिहितनभोविभा-
गाय च प्रतिबिम्बोचित्यनभेयोदिसमर्थादप्यप्रतिस्वननिशमनप्रसक्तयादोपस्यतौल्यात् । नहि-
दर्पणरचितधरणीचर पुरूप स्वचरणसमभ्यर्णभागमति हायदवीयसितचलविभागेप्रति-
फलति ॥ यदिचनेदीयस्तिनभसिप्रतिबिम्बानुज्ञवेदगीयसि तनुज्ञचेचकिंचित्कारणकल्प्येत
तदातदेवोत्पत्तावपिकल्प्यता ॥ वस्तुतस्तुसर्ववर्तमान परमान पटहाविप्रकटध्वानत-
ध्रुम्यन्शब्द क्षोभानुरूपदूरहरत्यन्यत्रप्रतिबध्यतेतत्रैव मायिकशब्दातरमुत्पद्यते, अतएव-
गिरिगन्धरूपविवरसर प्रवरक्षिखरवत्सुरनिलयप्रभृतिप्रुप्रतिशब्दा श्रूयते । त्वत्पक्षेत्वतरि-
क्षत्वविभुत्वेनाल्पस्वमहत्त्वशब्दप्राप्त्यनियमेन प्रात स्वनेनभाव्य, नतुतथानुभूयते ।
किंचपूर्वतोभेयोद्याघाते तत्पूर्वतोऽतिनेदिष्टगन्धराविसररेभेयोदित पश्चिमस्वनपुसाशब्द-
प्रतिशब्दपुभापिअनुभूयते, अतो न त्वदभिप्रेत प्रतिध्वने शब्दसमुच्चटित्वनियम-
संगच्छते ॥ यदपि प्रतिबिम्बतिरिक्तमित्यादि शब्दस्यच्छायेत्यत, -तदप्यसत्, दर्पणादे-
भिरित्यादिनाप्यवधाने प्रतिबिम्बस्याप्यजननेनतौल्यात् मणिमत्रभिन्नेभ्य सिंहमित्रतीर्था-
दिभ्योभ्यत्रहितेभ्योपिभयद्वयपुण्यादिजननाच्च यदिचतानिमणिमत्रादित्यादिशब्देन सगृही-
यान्तर्हि शब्दमपितेनसगृहाण । अपिचनलशयतलाध्रयस्यपुस फूटद्वयतोऽलोपरिभागेषुहु-
योत्पादकृत्वरश्यतेतत्रयायोर्द्वारस्वमितिचेत्-अत्रापिसमान, एवप्रतिध्वने प्रतिबिम्बत्वनि-
रासेन पचमस्यापिम्यभिचारितरशकापान्ना, सत्यतनिरेशाचरूपादे प्रतिबिम्बसम्भवेऽपि-
नभ्यभिचार । नऽसत्यतनियशे प्रकाशाध्रयन्यायेन पचमेस्वरूपासिद्धि शक्या, परैस्तथा-
नगीकारात्, तन्मतस्यात्तुचेरयुक्त्वरूपानाथैरपचमसप्तमयोरुपन्यासात् ॥ यद्यनद्य-
द्वम्परश्रुत्यादिशास्त्रार्थम्यवस्थापकत्वाद्येतत्तनुत्तादशसत्यतमनिवेशयन्नि कणादोक्तरीति-
कद्वम्परिभाषामाद्वयमागैश्चास्माभिर्नैरोत्तरणीय पचमादिलिङ्गकानुमानेकालोदघाती-
क्रियत, अतोतत्प्रदेत्वमिद्धि । नाप्याकाशेभ्यभिचार, तत्पसाशयउतायास्तवोक्तत्वात् ॥
यस्तुतस्तुजलप्रभाप्रबलस्यप्रतिशय गाभीयंदूरतनुत्तिस्तुत्रभाषायाहुत्यप्राप्तमरक-
मूलिका । नचगुणगुणानुपपत्ति, छोटिकाशब्दोऽस्त्राभेरीशब्दोमहानितिशब्द-
पादादिपुविसर्पभूतगुणेषुत्वात्तद्वेषणाप्यल्पाहुत्वाभाषावर्द्धनान् । प्रभयात्रन्याभिमानि-
नस्वारात्तान् प्रतिनृत्तरिभागेनैरप्रतिबिम्बमानेनगाभीयंदुदिरिनिस्तुवच । जानुदशेपि

जलेतिसन्निहितरुपस्यादेस्परिस्थापितदीर्घयष्टिकादेश्चतावत्परिमाणेऽप्याधोऽप्रतिबि-
बोनुभूयते, एवमेवाधोगुलस्थूलिमस्यपिमुकुरभूमौ । अतोवस्तुस्वभावात्तावत्स्यप्युनि-
प्रतिबिम्बमानं बहुलतमं प्रभासं इलभेवतादशाऽपकाशभ्रमं जनयति । यद्ययत्र चयावती प्रभा-
प्रतिबिम्बते सत्रतत्र सर्वत्र सलिलमणिमुकुरादिपुत्रावद्वाभीर्यप्रतीयत एवेति कृतं तदापत्तिविभी-
षिकयायदिचोपाधिभेदादगांभीर्यप्रतीतेस्तारतम्यमनुभूयेत तत्र तत्र प्रयोजकमुपाधिगतमे-
वावधेयं । एकस्यापि बिम्बस्योपाधिवैलक्षण्येन प्रतिबिम्बवैलक्षण्यदर्शनात् । आकाशस्य प्रतिबि-
म्बाहृत्येच कश्चित्प्रतिबिम्बं किंचित्तदभावइति कल्पनं निर्मूलं; तदतिरिक्तस्य बिम्बस्य तथा दर्श-
नात् । यदि च दृष्टानुरोधादुभयोः किंचित्कल्पनमाश्रयं कस्यात्तदापि न भः प्रभावलययोरुभ-
योः प्रतिच्छायां स्वीकृत्य तद्वत्कल्प्यं, मया तु द्वितीयस्यैव तं स्वीकृत्य तत्कल्प्यमिति आका-
शप्रतिबिम्बवाचोव्यर्थे गौरवप्रसक्तः । देशाप्रच्छिन्नत्वं तु न वयं विशिष्टमिति न घट्टकुटीप्रभावादि-
प्रसंगः । वस्तुवस्तु तथा विदोऽरणेऽपि न सति; प्रातर्मध्यं दिनं दिकालाप्रच्छिन्नविलक्षणसूर्यप्रभा-
याः प्रतिबिम्बनेऽपि तद्वच्छेदककालस्य देवदत्तस्य प्रतिबिम्बनेऽपि चक्षुरयोग्यस्य ग्राह्यपण्डित्या-
दिरूपतद्विशेषणस्य समीरणाहितगुणपणां देः प्रतिबिम्बनेऽपि तदाधारस्य समीरस्य च प्रतिबिम्बा-
नुवयात् अतो देशस्य विशेषणत्वेऽपि चक्षुरयोग्यविशेषणस्य प्रतिबिम्बादर्शने न तद्वद्वाकाश-
रूपस्य दिग्भूपवास्य देशस्य प्रतिबिम्बाभासः शक्यवचनः । अन्यथा बहु देशाप्रच्छिन्ना प्रभाचक्षुपा-
गृह्येत इति विशेषणस्याकाशस्य चाक्षुषमपि स्वीकार्यं । न चेष्टापत्तिः; तदृष्टान्तेन प्रह-
णोपितथात्वापत्त्या “न चक्षुपागृह्यते परास्त्रिखानि । न तत्र चक्षुर्गच्छती” इत्यादिमु-
ककटतलवकारप्रभृतिभ्रुतिप्रतिरोधात् शारीकादीभ्योऽत्र साक्षात्प्रत्यक्षाविषयत्वांभी-
काराद्य तेनोक्तदोषद्वयप्रसरस्य संभारनाप्यप्राप्ता ॥ विज्ञाभाकाशानातिरिक्तत्वो-
क्तिस्तु ध्रुव्यादिविरुद्धा “नाभ्याऽनासीदतारिखं । पञ्चाभूमिर्दिशः श्रोत्रात् । योन्त-
रिक्षेतिष्ठन् योदिक्षुतिष्ठन् यौः शीर्षमाशाश्रुतिर्गिरिर्ह्येन भस्मलं नाभिसरो गृण्थी”-
त्यादिभ्रुतिभिस्तयोर्भेदावगमात् एवं दूरत्वसामीप्यपीरस्युपाधिबिम्बयोरांतरालिकप्रभा-
यादीर्घादिप्रसारहेतुकावंगतत्वात् न त्वाकाशप्रतिबिम्बतदिति भ्रमिमतप्यं निरवययस्य नी-
रूपस्यापि प्रतिबिम्बसंभवे कालावेर्वायोश्च कुतो न तत्त्वत्वात् ? कालादिपुस्त्यच्छतायास्त्व-
यांगीकृतत्वेन तत्र प्रतिबिम्बावश्यं भावात् दार्वादेः प्रतिबिम्बदर्शनात् । वापि स्वमेतत्त्वच्छता-
वदस्त्वच्छतायामपि विजानीयार्थकल्प्यं; अत्र प्रयोजकत्वात्, नीरूपस्यैव तत्त्वच्छेदः ॥
पुनर्मन्त्रप्रतिबिम्बप्रतिविभागेन नष्टस्यापि न्यभिचारः परिहृतः ॥ उपाध्यंतरगतं प्रतिबिम्बत-
इति दूषणं तु विवर्णकाराद्यभिमतविशेषणत्वात् एवमुक्त्यतया दत्तमास्माकी नैरिति शुद्धचित्प्रति-
बिम्बत्वादेतदनुवादो धौल्यात् । तथापि भनूदितत्वात् सर्वपक्षेऽप्येतच्छक्यप्रसरंसमर्थ्यते
उपाध्यंतरगतत्वादात्माकाशयोः प्रतिबिम्बमशक्यवचनं; दर्पणे तद्वदरेखादेर्जले तत्त्वमीन-
तन्निमप्रपुरादेश्च प्रतिबिम्बादर्शनात् ॥ यत्तु (तद्विकारस्य न तत्र प्रतिबिम्ब) इति निय-
मादत्र प्रयोजकत्वमुक्तं, - तद्वत्त्वे तेन निरस्तं; अन्यप्यतिरेकस्य अभिचारप्रसक्तत्वात्, मीनपुर-
पादे वारिकस्त्वाभावात्, तद्विकारस्यापि हिमकरकादेः पृथग्भूतस्य तत्र प्रतिबिम्बदर्शनाच्च ॥
एवमेकदूषणमपि प्रणीतधरणीरुद्रप्रतिकृतिप्रभृतिपुसंज्ञानां तद्विकाराण्यनपि फलप्रवालादी-

नातदाकाशस्यप्रतिफलनमपिनियममञ्जकमनुसधेय ॥ व्याप्यवृत्तेरपिप्रतिविधागीकारे
स्फटिकाद्यवच्छिन्नाकाशस्यदर्पणगतरूपादेश्वतत्रतत्रप्रतिविभापत्ति । किंचजलाप्रच्छिन्न
पृष्ठाकाशस्तत्रप्रतिबिम्बतद्विस्तीकारेतवगाभीर्युष्मनुदयप्रभग , तावदाकाशस्यतथा
स्वात् ॥ अथतत्रस्थितोशोनप्रतिबिम्बतेकिंतुपरितनएवमहाशइतिस्तीकारेतुतदृष्टांतेनआत्म-
नोप्यशविभागापत्त्यानिर्वयवत्वशब्दकोपोर्विश्वरवादस्यचमूलतएवोच्छेद ॥ अस्माक
प्रभामडलतुपरिष्टमेवप्रतिबिम्बेतनतुतत्रप्रतिष्टमित्यदोष । यच्च (आकाशस्योत्तरीत्या
परिच्छिन्नत्वेतुदृष्टातेहेत्वभात्रोऽसाधारण्यचे) ति,—तदकिंचित्कर, पक्षेदृष्टातेचानुगतस्या-
परिच्छिन्नत्वस्यप्रागेवलक्षितत्वात् ॥

एवचाकाशस्यप्रतिविम्बासंभवेन (अत्राकाशस्यजलाधारत्वतत्र
प्रतिविंवितत्वचेत्यथच्छेदभेदेनद्विधाजलेस्थितिरितिब्रह्मजीवयोरप्ये
कत्रतथास्थितौनयाधक) सित्यादिनास्वमतमात्रप्रसिद्धदृष्टांतवद्वु
पेक्ष्य , किंचातिसमीपदर्पणादिगतरेखादीनादर्पणेप्रतिविंवादशनेन
जलनिमग्नमुखादीनाचजलेप्रतिविंवादशनेनमायातर्पतिब्रह्मणोमाया-
याप्रतिविंवासंभवेन “द्रासुपर्णासयुजासखाया” इत्यादिश्रुते “गुहा
प्रविष्टात्मानौहितदर्शना’ दितिसूत्रस्यचविरोधस्त्वन्मतेस्यात् ॥
गगनप्रतिविंवासंभवेनसृष्टप्रतिपादितत्वेन (“आकाशचदेवोप
पत्ते ”) इत्यादिनाविरोधपरिहरन्नुपेक्षणीय । यत्स्वित्यादिनाविद्वन्मड
नोककिंचिदनूय (तदपिनसम्यगित्याद्युक्त्वा) (विभ्योरस्योने-
प्रमाणाभावा) दि-युक्त,—तदपिनयुक्तिसह । तथाहि—विभुद्वयसयोग
मगीकुर्वताससयोग कीदृशइतिषक्तव्य अ-यतरकर्मज उभयकर्मजो
वा सयोगजोवा ? नाथ , विभो कर्माभावात् । नह्याकाशोकाशेष्टारु-
क्षितकर्माभ्युपैति, अतएवद्वितीयोपिन । नापितृतीय , सचयथाहस्त
तरुसयोगात्कायतरुसयोग इत्युक्त्यातदृणाहस्तसयोगेजातेऽवय
विनाकायस्यापिस्वावयवसयोगजन्योभवति सयोगस्तथाप्रापियदि
कालस्याकाशस्यवासावयवत्वस्यात्तदातदवयवक्रियाजन्यस्तत्सयोगो
पिस्थात् । नचतन्मतआकाशादीनासावयवत्वयेनतादृशसयोगमगी
कुर्व्या ॥ तथाचतदीयविशेषाभावकूटस्यतत्सामान्याभावव्याप्तत
यातद्विशेषाभावकूटस्यैवविभुद्वयसयोगसामान्याभावेमानस्याविद्यमा
नत्वेमानाभाव कथनसाहसमात्रमेवमायाया, परिच्छिन्नत्वागीकारेप्य-
सयुक्तस्यैवप्रतिविंदशनेनब्रह्मणस्तत्रप्रतिविम्बसंभवति । नचसयो-
गस्यायाप्यवृत्तित्वादसयुक्तत्वमप्यस्त्येवेतिवाच्य, तथासत्यत्यत-
दर्पणसधितदृष्टरेखादीनामपितत्रप्रतिविंवापत्ति आकाशप्रतिविम्ब
स्यसंप्रत्येवासंभवेन (आकाशेव्यभिचारादेवनसतम) इत्यसंगतः

अतएव (प्रथमदृष्टांतेसाध्याप्रसिद्धे) इत्यप्यसंगतं, प्रथमदृष्टांत-
स्योभयवाद्यसंभवादितिसुवक्तव्य । त्वन्यतेगगनप्रतिविद्यस्यस्वी-
कारात् किंचस्वमतानुसारेणव्यभिचाराद्युद्भावनेपरार्थानुमानमात्रो-
च्छेदः तथाभिमतम्याप्यसिद्धिश्चस्यात्, परेणस्वमतानुसारेणासि-
ध्यादेरुद्भावयितुंशक्यत्वात् ॥

सहस्राक्षेभ्राकाशस्येत्यादिसाध्याप्रसिद्धे श्रेयसमागन्तूपयति—एवंचाकाशस्येत्यादिना
उद्भावयितुंशक्यत्वादित्येन ॥ स्वमतमात्रप्रसिद्धमिति । उभयत्रादिसमतमितरा-
तादृशस्यदृष्टातत्वायोगात्तद्वदुपेक्ष्यएवेतिरुक्तम् । गौतमेन (अ० १ आ० १ सू० २५)
“लौकिकपरीक्षकागायसिर्गर्थेबुद्धिसान्धेयसदृष्टात्” इतिउच्छक्षणस्योक्तत्वात्तुद्धिसान्ध्या-
धिकरणस्यदृष्टातत्वनैवयुज्येतेतिभावः ॥ द्वासुपर्णेति इददृष्टीयमुक्तवाक्यम् । सूत्र-
चेदप्रथमस्यद्वितीयपादस्य भ्रमविशेषमग्रेवक्ष्यामः । कर्माभ्युपैतीति । सयोगजनकनै-
य्याधिकपरिभाषाप्रसिद्धोऽज्ञेयणाद्यन्यतम तत्रनकोपिस्वीकरोति । तेनावकाशदानादि-
मत्त्वचेष्टाहेतुत्वादेवित्यसमयप्रभृतौ स्वीकारेपिनातिप्रसङ्गः । अतएवेति अन्यतरत्रापिक-
र्मणोसंभवेऽभयजतवत्समवस्यैकमुक्तिसिद्धत्वादेव । तदीयविशेषाभावेत्यादि । यद्यय-
त्रवायुतेज प्रभृतौमधुराक्षरादिरसविशेषाणामभावकूटं तत्रवररससामान्याभावोप्यस्येवे-
नित्वाध्याप्यसि स्पष्टम् । अतः सयोगविशेषाणाश्रयाणामन्यभावकूटमेवविशुद्धसयोगसामा-
न्याभावेमान् ॥ अर्हत्तद्वर्णनेत्यादि । दर्पणात्तत्तद्विद्वेत्त्यर्थः ॥ सुवक्तव्यमिति ।
अन्यैवारुप्याप्रतिविम्बितादूपकानुमानप्रयोगेवायुवचेतिद्वितीयदृष्टांतोपादानम् ॥ भ्रापीदम-
धिकमवधेय—यच्च भ्राकाशस्येत्यादि उपपादितत्वादित्यतवदपि विहायस्य प्रतिष्ठायाप्रति-
षेधेनैवप्रतिहतवेदितव्यम् । “द्वासुपर्णागृहाप्रविष्टावि” त्यादिश्रुतिसूत्रविरोधस्तुतदनुपप-
त्तिरिति ।

भ्राकाशस्य जलाधारत्वं तत्र प्रतिबिम्बितत्वं चेत्तद्वच्छेदमेवेन द्विधा जले-
स्थितिरिति ब्रह्मजीवयोरप्येव तथास्थितौ नबाधकम् ॥ एतेन लोकेबिम्बप्रतिविम्ब-
योरैकप्रस्थित्यदर्शनेन ‘द्वासुपर्णागृहाप्रविष्टौ’ इत्यादिश्रुतेर्गृहाप्रविष्टाविति सूत्रस्य च विरोध इति
आत्मन सर्वगतस्य सर्वगतायां मायायां सत्त्वेन कथं प्रतिबिम्ब स्यादित्यत्र विद्वन्म-
ण्डनोक्तं प्रत्युक्तम्, आकाशवदेवोपपत्तेः, मायायां परिच्छिन्नत्वस्योपपादितत्वात् ॥
यत्तु विद्वन्मण्डने ‘नचसयोगसंबन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बेप्रयोजकम्, एतयोश्च न
सयोगोविभुत्वात् अतोनानुपपत्तिरितिवाच्यम्, संयुक्तस्याऽपि प्रभामण्डलस्य तथाप्रतीतेः ॥
नच यद्वक्षे सयोगस्तद्वक्षे न तथेतिवाच्यम्, विसिनीभूतमानान्तरिताहुलीतलभागस्थप्रभाया
अपि दर्पणे प्रतिबिम्बादित्युक्तं—तदपि नसम्भूतं, सयोगस्यान्याप्यवृत्तितयाततोऽन्यानन्तरि-
तस्यायाश्चाशक्यत्वात् सम्भवेन चासमाधानत्वात् ॥ विभोरसयोगे प्रमाणभावात्मायाया,
परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षोऽप्यकिञ्चित्करः ॥ ३३ ॥ आकाशे व्यभिचारादेव न
सतम् ॥ प्रथमदृष्टांतोसाध्याप्रसिद्धे ॥

ह । तथाहि—प्रतिबिंबस्यालीकत्वेनद्वित्वसख्यायावाध । इदानीं विवतयात्वदभिप्रेताया शुद्धचितो निराकारत्वेन सादृश्यनिर्वाहकधर्मराहित्येन च सुपूर्णत्वसंखित्वयोस्तत्पुवसायुज्य-
 स्यासागति । विवप्रतिबिंबयो सहयोगानिष्पत्तेश्च ब्रह्माड-कारणमायावहिर्भूतायाश्चित्त-
 मानवृक्षपरिप्लवाभय । “तयोरग्य पिप्पलत्स्वाद्वत्ती” तिप्रतिबिंबक्रियाविनाप्रतिबिं-
 वेतददर्शनात् उपाधेर्जडत्वेन स्वाद्वदनाद्ययोगाच्च एवमेतदग्रिमर्क्षु “अस्यमहिमान्” मिति
 श्रूयमाणजीवस्य ब्रह्मविभूतित्वविबल्यचित्त कर्तृत्वादिकतत्साम्योपायनादिक च विरुध्यते,
 प्रतिबिंबस्याविधानात्त्वात्चित्तो निर्निशेषत्वात् उपाधिनाशे प्रतिबिंबनाशनियमेन निरुपाधे
 साम्योपायनाद्ययोगाच्च मायातर्गतस्यैव विवत्प्रागीकारे तु विवेश्वरवादापत्त्या आकाशदृष्टात्
 बाधएकप्रस्थित्या प्रतिबिंबवत्याप्यसिद्धिश्च । किंच आकाशतत्प्रतिबिंबयोरन्यतरोपि न जल
 प्रविशति प्रकृते च “गुहाप्रविष्टा वारमानौ हितदर्शना” इत्यादिपुत्रयोरेकत्र सहप्रवेश-
 उच्यते । नहि विवप्रतिबिंबयोरेकत्र सहप्रवेशाद्विदृष्टचर । न च प्रतिबिंबस्योत्पत्तिरेव
 प्रवेशात्वेनोपचर्यत इति वाच्य, तथा क्लृप्तमानाभावात्सुत्रे तथैव वक्तुमौचित्येन सद्वहवारकेपि
 तत्र प्रवेशात्वेनोपपादनस्यायोग्यतापत्ते, “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये” तिप्रवेशात्पूर्व-
 जीवसत्ताबोधकश्रुतिकोधाच्च । मन्मते तु द्वासुपण्णत्यादिवाक्यानि भगवदशयोर्जीवातर्या-
 मिणो स्थितिप्रवेशादिनिरूपकाणि ॥ सर्वप्रपञ्चकारणत्वेन सर्वगतायामायायाच विभु-
 चित्त प्रतिबिंबसुतरादुर्वच । विवस्य तस्याश्चैकत्वेन बहुप्रतिबिंबासिद्ध्या जीवानेकत्वबोधि-
 काना “सर्वे जीवा सर्वमया । तथाक्षरादिविधा सोम्यभावा । सर्वेष्वारमान्”
 इत्यादितापनीयमङ्ककृद्दृष्टारण्यकादिश्रुतीनामप्याक्रोपात् पुण्यपापादिशास्त्रीयव्यवस्थाभ-
 गात् । एकमुक्त्या सर्वमुक्तिप्रसगात् उपाधिबिंबयो विभुत्वेन स्वस्यापि विभुतया “शरीर-
 यदवामोत्तियच्चाप्युरकामती” त्यादीनामपि विरोधाच्च ॥ न च भन्त करणनानात्वे
 नेष्टसाधनीय, जीवनेरर्थन्यप्रसक्ते तदेव यद्, तदेव च साधनैर्मुक्तमित्यापत्त्या शास्त्रस्य जीवा-
 धिकारकत्वायाच्च । विस्तरस्तद्वन्यप्रावधेय । यच्च (यत्तु विद्वन्मदन) इत्यादि
 (अकिंचिदकर) इत्यत, तद्रभसात् । सयोगे अभ्यास्यवृत्तितया मायिकत्वात् ।
 परमाणूलनिरवयत्वेन तद्वयसयोगेभ्यमिचारात् घटादिष्वाकाशसयोगस्यापिन्याप्यवृ-
 त्तितात् । किंच सयोगस्याप्यवृत्तिवसार्वत्रिकमभिप्रायन् अनुपदमेव विभ्वोर
 सयोगे प्रमाणाभावश्च वदन्मतिमानसि विभ्वो सयोगागीकारे तस्मिन्प्याप्यवृत्तितया अ-
 शक्यवचनत्वात् अन्यथा विभुत्वाभावात्प्रसक्ते । अतोत्यतस्सुहमायाप्रभायामप्यस-
 युक्ताशपरिकल्प्य तान्मात्रस्य प्रतिबिंबितत्वं कल्पने मानाभाव ॥ अत्र हि यद्वानोप्या
 प्यवृत्तिरेन प्रातिबिंबानुदयापत्ति पूर्वप्रथमासामुद्रतुं प्रवृत्तस्य उपाधिबिंबसयोगस्यैवा
 प्रतिबिंबप्रयोजकत्वनियमेन प्रवृत्ते च सयोगाभावादोष इति पूर्वपक्षस्यास्य । सयुक्तस्यापि
 प्रतिबिंबदर्शननवधानियमोक्तकयोऽतोभ्याप्यवृत्तित्वतद्वत्स्यत्वेन प्रातिबिंबप्रयोजने तत्
 च प्रवृत्ते प्रतिबिंबानुपपत्तिर्दुःकरत्वात्पुनरपक्षानय । विभ्वोरसयोगे मानतुक्पाचित्तसयोगा-
 प्याप्यवृत्तित्वाभिमान परपाकालाकाशादिपुनरपरसयुक्तस्य दृष्टाताभावाच्च । सयुक्त-
 प्यरहात्सुगुणत्वस्यैव सयोगलक्षणत्वात् विभ्वोरसयोगस्य च बहुदर्शनसत्तत्वात् पावकै

कचिद्विद्याग्रहणो स्वरूपसंबधस्यागीकाराच्च तथापूर्वपक्षोपनिर्वच ॥ (यत्तुमायाया-
परिच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात्) इत्युक्तं, तस्यायमात्रस्य स्यात्-प्रकाशवद्विद्याग्रहणोरपि-
सयोग सुवचदतिव्यग्रम् किमायायावहिर्युतस्य “अत्यतिष्ठदागुल” मित्यादिश्रुतिवेद्य-
शुद्धग्रहणस्यासदसयोगमभिप्रेति उक्ततदुत्तरगतस्यैव? नाय, निविशेपत्वभगप्रसगात् ।
द्वितीयश्रेद्धदृष्टीप्रभात मायासयोगोत्तरप्रतीतानाधर्माणांमायिकत्वकथनस्यकथचित्स
भयेपितत्सयोगस्यशुद्धनिष्ठतायाभवश्यवक्तव्यत्वात् सबधमंतरावच्छिन्नतानुपपत्ते । किं
चातस्थमायातुल्यपरिमाणकत्वेनद्वयोस्तुल्यविभुत्वात् “सर्वगतग्रहणोऽविद्यायामपिसर्व-
गताया ’ मितिप्रथोक्तदोषस्तदवस्थ । किंचतस्या परिच्छिन्नत्वेतत्प्रतिबिंबस्यजीवस्यापिप
रिच्छिन्नत्वावयवभावात्तद्विभुरासिद्धि, अणुत्वचनैदानीकियतहतिमध्यमपरिमाणमुरी-
कुर्यद्वाततोद्गीर्णगति ॥ अथदोषोवच्छेदयादपिसमान । यच्च (आकाशेऽप्यनिचारा
देवनसप्तम) इति तत्रकचित्तायकाएवनीएनभइतिप्रतीत्याआकाशस्यप्रातिभासिकरूप
वत्त्वेनप्रतिषिद्ध, ग्रहणस्तुसर्वयारूपाभावात्ततोवच्छेदवादएवभेदानितिवदति । नचैव-
प्रथमदृष्टातेहेत्वसिद्धि, पचमादिलिङ्गेनुमानत्रयेस्याभि कालसदृष्टातीकरणात् । नच
ग्रहणोपपारोपितरूपवत्प्रतिबिंबमितिप्राप्य, स्वीदादृष्टशुद्धचित्यतिबिंबपक्षपक्षयात्
नीलिमवद्वारोपितानांकारकर्तृरदितृत्वसर्वज्ञत्वादीनाजीवेपिप्रतीतिप्रसक्त जीवेश्वरयोस्तु
त्यविभुत्वेनैकस्थित्यकस्यापिनीलिज्ञ प्रातिभासिपोषाच्च ॥ दोषाणानुपपत्त्यादिप्रतिच्छा-
यातुभनिर्वचनीयस्यातिसीकारेणतत्त्वमायिकरूपत्वेनचयथायथमवद्वितयेपिबस्तुस्वभावा-
नुपपादितैवतिक्प्रसक्तिकन । वस्तुतस्तद्वरप्रतिबिंबनितकरणादेवनसप्तमोपिग्यचारी ॥

यस्मिन्त्यादिनाशुद्धाहेतमातंडटीकाकृदुक्त किंचिदनूद्यतकेत्यादिना
(सामग्र्याविशेषाभावेनैकत्रोद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमित्यत्रगमकाभावा) दि-
त्यादिदूषणोद्वाहनकृत, तदपिनसाचीय, दूषणस्यानुल्यत्वात् ॥ त्व-म
तेपिपचीकरणस्योक्तत्वेनवाच्यादौरूपग्रह्यत्रयसंबधस्यसत्त्वेनरूपो-
त्पत्ति कथनस्यात्? नचाशातरै प्रतिपधानरूपोत्पत्तिरितिवाच्य, एव
सत्यशब्देनप्रतिपवात्तेजस्यपिरूपोत्पत्तिर्नस्यात् । नचाशत्रयस्यवप्र-
तिबधरत्वमितिवाच्य अशत्रयस्यप्रतिबधरस्यसत्त्वाद्यथावायौरूपो-
त्पत्तिर्नभवतितयैनवायोस्पर्शवदशत्रयस्यसत्त्वेनस्पर्शोत्पत्तिरपिनस्या-
त्, विनिगमकस्यामायात् ॥ सामग्र्याविशेषेपिस्वभावविशेषस्यैव
विनिगमकत्वेनेकत्ररूपोत्पत्तिरन्यत्रनेतिव्यवस्थास्वीकारेतादृशस्वभा-
वविशेषस्यायावनुद्भूतत्वस्यगमनेउद्भूतरूपघटत्रयचप्रयोजकस्या
पाकर्तुमशक्यत्वात् अतएव “अच्छ्रिय-मदृष्ट-जोरक्तोऽग्निविशदपय ’
इतिधोगशास्त्रसिद्धातोपिसंगच्छते ॥ नचगगनउद्भूतरूपस्वीकारेप्र-
त्यक्षहेतुनानुद्भूतमहत्वालोक्तसयोगच-उ सयोगाग्नीनासत्त्वेनतद्यानुप-
मा प्रा ६४

स्यादितिवाच्य, इष्टापत्तेः, अवकाशात्मनाकाशस्यप्रत्यक्षत्वात् अन्य-
थाऽत्रावकाशोस्तत्रस्थातव्यमिति व्यवहारस्य सार्वजनीनस्य विलोपा-
पत्तिः । नचाकाशेरूपस्वीकारे सन्निहितावकाशेरूपप्रतीतिः स्यादिति-
वाच्यं, नीहाररूपवत्संनिधानेऽप्रत्यक्षेपिदूरेतस्यैवप्रत्यक्षसंभवात् ।
नचसाप्रतीतिभ्रमरूपेवेतिवाच्य, तदुत्तरंकदापिवाधादर्शनेनभ्रमत्व-
स्यप्रकृतमशङ्क्यत्वात् । बाधगुर्विविनापिभ्रमत्वस्वीकारे सर्वबुद्धीनाम-
प्रामाण्यज्ञानावस्कृदितत्वसंभवेनकुत्रापिविषयनिश्चयोनस्यात्, एवंच-
जलेगधाभास्यपृथिव्यांस्नेहाभावस्यचप्रतीतिसत्त्वेपितत्रगधस्नेहयोः
प्रतीत्यापत्तिभ्रमत्वज्ञानस्यसंशयनिश्चयसाधारणस्यैवोत्तेजकत्वेनाप्रा-
माण्यशक्तास्कृदितस्यापितादृशनिश्चयस्यप्रतिबधकत्वासंभवादनाहा-
र्याप्रामाण्यज्ञानानास्कृदितविरोचिनिश्चयस्यैवप्रतिबधकत्वादित्यल-
मप्रकृतविचारेण ॥ अथाकाशस्यरूपवत्त्वप्रत्यक्षत्वव्यवदास्वीक्रियेत-
तदातस्यप्रतिर्विद्योपि कुतो न स्यात् ? रूपवत् प्रतिर्विनियमादिति चेत्-
मैव, यथारूपवत्. प्रतिर्विभ्रमप्रत्येवेतिनियमस्तथारूपहीनस्यप्रति-
र्विभ्रमभयत्येवेतिनियमोऽपिस्वीकार्य तादृशनियमविरोधेपियथाका-
शप्रतिर्विभ्रमवद्भिर्स्वीक्रियतेतथास्माभिस्तादृशनियममनादित्यरूप-
वत्तापिप्रतिर्विभ्रमस्यस्वीकारेपि कोविरोधः ? तस्माद्यथाकाशस्यरूपव-
त्त्वतथेवप्रतिर्विभ्रमपिनसंभवतीतिबोध्य । वायोऽप्रतिर्विभ्रमस्वीकुर्वता-
कालादीनामपिप्रतिर्विभ्रमगीरुर्त्तव्य, तद्ग्रहस्तुकालादीनामतीन्द्रिय-
त्वेनसमाधानुशक्य. । यत्तु (सात्रयवेण्वप्रतिर्विभ्रमइत्यादिरूपनियम-
करणश्रुतिगुक्तिभ्यामधिगत) मित्युक्त, -तदपिनिरवयवस्यप्रतिर्विभ्रम-
प्रतिपादकश्रुत्यदर्शनेनयुक्तेष्वसिद्धित्वेनतद्विरोधशमयाअप्यभावेन-
दूरतोनिवृत्त ॥ “अनुचदग्रहणा” इत्यादिसूत्रतुनपूर्वपक्षपर, किञ्चै-
कदेशिनाप्रतिपादितस्यजडजीवधर्मसयधेनसर्वकर्मत्वादीनामलक्ष्यप-
चारस्यनिषेधपूर्वकस्वसिद्धातन्त्यवस्थापनपर । अतएवतादृशसिद्धात-
व्यवस्थापनार्थमेकदेशिप्रतिपादिततादृगोपचारिकत्वनिराकरणस्तुश-
ब्दसूत्रेप्रयुक्तः । नुशब्देनोच्यतेएकदेशिप्रतिपादितेनसम्यक् । कुतः ?
अनुचदग्रहणात्, एतेस्मात्परस्यग्रहणप्रतिर्विभ्रमेतिअधिकरणधर्मव-
त्त्वमेकदेशिनासिद्धातिन । तत्रतन्मतेनिरासर्तव्यरूपरहिततत्रविद्यमान-
नचनप्रतिर्विभ्रमइतिदृष्टव्यवक्तव्य, ग्रहणो जगद्वैलक्षण्यवदताएकदेशि-
नाग्रहणिनीरूपत्वस्यापारकृत्यस्यचतुर्वागीकारात् । तथाप्येवमुक्तौ-
सिद्धातिनमपिपर्यनुयुजीन, सिद्धातेपिविरुद्धधर्माश्रयत्वागीकारेण-
तयोत्पीकारात् अतस्मत्तद्विरोधान् प्रतिर्विराधिकरणविभावमादा

यन्मतदूपकहेतुमाह-सूत्रेअंबुचद्ब्रह्णमिति । अंबुस्वच्छंतस्मादंशेन-
संश्लिष्टसूय्यादेःप्रतिविंबुगृह्णाते । नहितथाधर्माग्रहीतुंशक्नुवंतिय-
तोधर्माननोभवादिशब्दैकदेशो कानिपृथिव्याघटादय इवब्रह्मणउपादे-
यानिमनःप्रभृतीनिकाख्याणिअस्वच्छानि “जलादिवदंशेनसंश्लिष्टसू-
य्यादेः प्रतिविंबुग्रहीतुंशक्नुवंति” । अस्वच्छेहिप्रतिविंबुनसंभवति,
किंचसमवेतेहिकार्यकारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात्तद्धर्मभूतस्यात् ।
नहिसमवेतेकार्यसमवायिनःप्रतिविंबुःकापिदृष्टचरोनाप्यस्वच्छेक-
स्यापि ॥ अतःसमवायिव्यतिरिक्तस्यसमवायिनश्चब्रह्मणोप्रहीतुम-
शक्यस्यबोधनायांबुचद्ब्रह्णादित्युक्तं । ननुमास्तुधर्माणामुपाधि-
भूतानांप्रतिविंबुग्राहकत्वंब्रह्मणःसर्वाधारतयाब्रह्मण्येवमनःप्रभृतीनां-
मनोमयत्वादीनांचप्रतिविंबोऽस्तु; तथासतितेपांधर्माणामौपचारिक-
त्वमेवसेत्स्यतीतिचेत्, -मयं; रूपरहितस्यसंवद्रियाविषयस्यब्रह्मणःप्र-
तिविंबुग्राहकत्वेमानाभावात् । किंच तद्धर्माश्रयत्वमेवचेद्ब्रह्मणःस्वी-
कृतंतदाकथंतेपां तत्रप्रतिविंबुः ? । नहिदर्पणगतरूपादेर्दर्पणेप्रतिविंबु-
संभवति । ननुयदिद्वयोरयोग्यतैवतदातेश्रुतौजलचंद्रादिदृष्टांतासंग-
तिरितिचेत्-न; एकस्यैवोपाधिभेदेननानात्वबोधनार्थंतथाकथनात् ।
अतएव “एकधाबहुधाचैवदृश्यत” इत्युक्तं । तस्माद्ब्रह्मधर्माएव सयै-
कामत्वाद्योनत्पाधिसंबंधादौपचारिका इति सिद्धांतप्रतिपादकमेव
तत्सूत्रं न प्रतिविंबुं प्रतिपादयति ॥ “आभासएवचे” तिसूत्रार्थ-
स्तुप्रागेवोक्तः । तेनचयत्वित्यादिकंनिरस्तं । “रूपरूपप्रतिरूपोप-
भूवे” त्यपिनप्रतिविंबुप्रतिपादकं, किंतु “सूर्योपधासर्वलोकस्य-
चक्षु” रित्यादिदृष्टांतानुसारेणांशपञ्चमेवप्रतिपादयतिप्रतिपुस्तकन्या-
यस्यविद्वग्मंडनटीकाकृदुक्तस्याप्यत्रैवतात्पर्यं । अस्यपुत्रोस्यप्रतिरूप-
इतिलोकद्वयवहारदर्शनादुपप्रतिरूपशब्दयोर्विस्वरूपार्थएवरूढिर्ना-
न्यत्रेत्यत्रापिनिगमनफाभावात् { रूढदर्शये } स्यात्संमतं, चंद्रमंड-
लस्यजलेप्रवेशमात्रेपितत्किरणस्यापितद्वयवत्त्वात्तत्रत्रैशेष्यंशत्वं-
संभवति ॥ तथाचजीवस्यांशत्वेपि “एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजल-
चंद्रय” इतिदृष्टांतस्यसंगतत्वाद्यद्येत्यादिकमपास्तं । यदपियद्येत्या-
दिनाअसङ्गंथोक्तं “जीवेशावित्यत्रफार्यजीवेशग्रहणंहिरण्यगर्भादीनां-
कार्यंश्वरत्वाजीवोजीवविहायमासित्येकादशेकार्यजीवस्याऽभिधा-
नाद्ये” त्यनूच (तत्र युक्तम्) इत्युक्त्वा (तादृशयोरपिप्रति विस्वत्वे-
नियममात्रमंगापत्त्या “अंतरेण्डाविवाहश्चेदादावेवकुतो नही”) त्यादि-
कुतर्काणामापादनं, -तदपिपरमिप्रायमवुधैव ॥ नहि “जीवेशावा-

भासेनकरोती" ति श्रुते प्रतिविम्बरूपौजीवेशौकरोतीत्यर्थस्तेषां संमतो-
येन पश्चात्प्रतिविम्बपक्षः स्वीकर्त्तव्यश्चेत्पूर्वमेव कथं न स्वीक्रियत इत्या-
क्षेपः स्यात् किंतु भगवच्छक्त्या यत्किंचित्तिरोहितानंदसर्वलोकनियं-
तृत्वादी शोहिरण्यगर्भ ईशः । जीवश्चात्यंततिरोहितानंदस्तिरोहित-
ज्ञानशक्तिश्च । अतएव आभासः हिरण्यगर्भोऽप्याभास एव, यथाराज-
भृत्यो राजवत्प्रतीयमानोऽप्याभासः । एवं च मावाभगवतः साधर्म्यवि-
शेष आभासेनेति तृतीया भेदबोधिका तथा चाभासरूपौजीवेशौकरोती-
त्यर्थः । यथाऽनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासस्तद्वत् जीवं विहायेत्यत्र-
जीवपदमपि कार्यं हिरण्यगर्भरूपजीवपरमेव तव "स वै शरीरी प्रथम" [॥]
इत्यादिवाक्येन तस्यैव मुख्यजीवत्वकल्पनात् जीवपदस्य जीवनकरणलिं-
गशरीरपरत्वे मानाभावात् (जीवो जीवात्मे) त्याद्यसंगतं । आभासा-
एवेत्यादि पाठस्तु सूत्रभाष्याद्यदृष्टस्वकपोलकल्पित एव ॥

सहस्राक्षेयानुशुद्धाद्वैतमार्तंडेत्यादिविश्वस्वरत्वादित्युपेक्ष्य इत्यंतं भागपरिहरति यतिव-
त्यादिनेत्यादिना स्वकपोलकल्पितपदेत्यंतेन—वाग्वाकाशोपापिरूपवत्ता-
पृथिव्यप्तेजसासबध एकैकभूतस्य पञ्चभूतात्मकताकरणलक्षणे पञ्चीकरणेऽस्त्येवेति तयोरपि-
रूपोत्पत्तिरित्यादेव । न चाशातरैरित्यादि । एतत्सर्वं स्थूलमानेन पञ्चसु पञ्चानां सत्त्वमात्रमभि-
प्रेक्ष्योच्यते । एवञ्चनीरूपयोर्द्विरंशात् रूपप्रताप्रित्याच्च तयोरपि रूपोत्पत्तिरिति स्यात् ।
अथाद्वयस्यापि प्रतियोगकत्वादेरैतेन स्य पितृदुत्पत्तिर्न स्याद्वाद्याकाशाशाभ्यामप्रतिबध्नात् । अथ-
तेजः प्रभृत्यशत्रयमेव वाग्वाकाशयो स्थितस्तत् तत्र स्वगुणोत्पत्तिप्रतियोगातीत्युच्येत
तद्वाराप्यौत्पत्तिमपि तत्प्रतियोगिनीयात् । एतत्सर्वं स्थूलमानादुक्तं । वस्तुतस्तु तेषां पञ्ची-
करणप्रकारपञ्चदश्यादिषु (प्र० १ श्लो० २०) "द्विधा विधाय चैकैकचतुर्धा प्रथमपुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयादौ र्योऽनात्पचपचते" ति प्रसिद्धं । एवंचाकाशादिषु पञ्चसु चत्वारस्वस्वाशा-
चत्वारश्च भूतातराशा इति प्रतिभूतमष्टाष्टाशा भवतीति न भस्वन्नभसो पञ्चनीरूपाशसंख्या-
दधिकैकैः न्यूनानां रूपवदशानां प्रयाणानुपमर्द इत्यात् । अतो न तयो रूपोत्पत्तिरिति चेत्,—
नायनियमो यदेवीभूतेभूतेऽधिकाशैः न्यूनाशानां बाधणं वेति । व्रीहिगोधूमचणकादिचूर्णपूर्ण-
सितापृत्तानेकपरिमलप्रमेकमिध्रणप्रणीतपकाजानां भाक्षणं पृथग्दत्ततद्रसानुभवात् शक्यं
विशेषेपेक्ष्य तत्प्रत्यक्षमपि धिहिमुमर्शं च तत्प्रत्यक्षं कर्तुं न शक्यं तस्यैव रूपरसगन्धादनुभवाच्च ॥
अथ तर्पणं बहुपृथिव्याचतुभिः स्वादौर्गंधस्योत्पत्तिवद्गन्धैश्चतुर्भि रितरादौ सत्यप्रतियोगोऽपि कुतो-
न स्यात् ? एतदेतदर्थं निचतुभिः स्वशं प्रतिबध्नात्स्पर्शवद्भिश्चतुर्भि रितरादौ स्वशोत्पत्तिरपि-
कुतो न स्यात् ? अतः प्रागुक्तादिसर्गानुभवनिर्वाहयत्र तत्र तत्तदनुभवानुभवोपभोगप्रदिष्टा-
यस्तु स्वनागोवाहेतुरवश्यमभ्युपेयः । इति चेदपि कस्यचिद्भ्रान्तिगीकारपञ्चीकरणस्वीकरण-
मप्यपार्थक्यार्थं कदाचिदस्वस्वगुणमात्रप्रतिरोधेऽप्यर्थगौरवान्पायात् । तदेतद्वदु-सामद्वया-
वविशेष इत्यादिना ॥ तत्र तत्र रूपविशेषमभगदेययोगशास्त्रसरोदयादिषु तत्तद्वृत्तेतत्तद्वृत्ति-

विशेषवर्णनसंगच्छतइत्याशयेनाहुः-अतएवेति । वृद्धिन्हासभाजसूत्रभाष्यतत्प्रकाशयनु-
सृत्याहुः-भवकाशात्मनेत्यादि । किञ्चभट्टमतेप्याकाशस्यचाक्षुषविषयत्वस्वीकृतमेवेति-
भ्यवहारेभट्टनयमेवानुसरतावप्यपिक्वस्वीकार्यमेव । अतएवश्रीधरस्वामिनापिचतुर्भेदंके

यत्तु शुद्धाद्वैतमार्तण्डीकाकृत्यमीकरणेन तेजआदेरशस्याऽऽशोऽपि सरवेन रूप-
रत्नोपपत्त्या तत्र शब्दप्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि रूपवत्त्वेव प्रतिबिम्बादिति नियमाभ्यभिचारः ॥
वाच्योतु नातिप्रसङ्गोऽप्यस्याऽनुद्भूतत्वात् ॥ उद्भूतरूपवत्त्वेव प्रतिबिम्बनियमादित्याह-
तत्र, -सामान्याविशेषाभावेनैकरोद्भूतमन्यनाऽनुद्भूतमित्यत्र गमकाभावात्, आकाशस्य
चाक्षुषत्वापत्तेर्य स्यादर्थव्यप्रसङ्गाच्च ॥ तस्माददर्शस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि स्पर्शातुल्यप्रतिबिम्बावि-
वाङ्मनये रूपसत्त्वेऽपि ज्ञापकत्वे तदभावेतत्प्रतिबिम्बात्स्थूलाशो न रूपोत्पत्तिरित्याह-
परैरेति ॥ अशान्तरैरित्यर्थः ॥ प्रतिबिम्बस्याऽज्ञवतास्त्रीकारे आस्तां वायो प्रतिबिम्बस्य
प्रहस्तु त्वच्चः प्रतिबिम्बाग्राहकत्वादेवोपपद्यते ॥ चक्षुषा तु स न पृथगते; वायोस्त-
दयोग्यत्वात् ॥ नचैवमाकाशप्रतिबिम्बोपि तेन न गृह्यते; आकाशस्येन्द्रियागोचरत्वात् ॥
अतएवाप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे चालास्तलमलिनताद्यभ्यस्यन्तीतिभाष्यं संगच्छते इति वाच्यम्;
आकाशे बलाकाठदीयंतइति प्रत्यक्षवलेनाकाशस्य साक्षिवेद्यता तत्प्रतिबिम्बस्यापि साक्षि-
वेद्यत्वाङ्गीकारात् ॥ तस्मादिन्द्रियान्तरस्य प्रतिबिम्बग्राहकत्वाऽदर्शनेनतत्सामर्थ्याभावा-
द्वाहोन्द्रियेषु चक्षुषः श्रोत्रस्य च तदस्तीति बोद्धव्यम् ॥ सर्वाचेय रूपनाततच्छ्रुत्याद्यु-
गृहीता । परोकातु तद्वाधिताइत्याह-इत्येतोनियमनमिति ॥ सावयवे एव प्रतिबिम्बत-
इत्यादिरूप नियमन नियमकरणे श्रुतियुक्तिभ्यां बाधितमित्यर्थः ॥ एवञ्च अभ्युपगम-
हणानुनतयात्वमिति पूर्वपक्षसूत्रमपि लब्धपथम् ॥ ३४ ॥ यत्तु आभासएवचेत्यास्य
यथाऽनाचारीब्राह्मणोब्राह्मणामासस्तथा तिरोहितानन्दाशोर्ब्राह्मणमासइत्यर्थमाह-तत्तु जीवे-
शावाभासेनकरोति इत्यादिश्रुतिद्वयमप्यलोक्य ॥ यत्तु विद्वन्मण्डनटीकायां रूपरूप-
मित्यत्ररूपरूपमित्याप्रतिपुस्तकन्यायेनमूलरूपोयभूवेति व्याख्यात, -तत्रयुक्तं, हृदयस्य
वाक्यान्तरस्तरस्यस्यन् भङ्गापत्तेः ॥ मूलरूपत्वोपपादनस्यास्मदुक्तार्थरत्वेपि सम्भवाच्च ॥
यच्च तत्रैव एकयानदुभेऽशयचन्द्रस्थान्तेनाक्षप्रवेशोविबक्षितइत्युक्त, -तदपिनयुक्तं, चन्द्र-
मण्डलाशस्य जले प्रवेशामावात् ॥ यच्च तत्रैव जीवेशावित्यत्र कार्यजीवेशमहण ॥
हिरण्यगर्भादीनां कार्येश्वरत्वाजीवोनीवविहायमामित्यकादशोकार्जनीनस्याऽभिधानाच्चैत्युक्तं,-
तत्रयुक्तं, तादृशयोरपि प्रतिबिम्बत्वे नियममात्रभङ्गापत्त्याऽन्तेरष्टाविदाद्वैदादावेवजु-
तोनहीतिन्यायागतात् ॥ हिरण्यगर्भादेरीश्वरत्वे मानाभावाच्च ॥ जीवोनीवमित्यस्यत्वय-
मर्थ-जीव, जीवात्मा जीव जीवनकरणंलिङ्गशरीर विहाय मा सपद्यते ॥ तथाच
कुतोजीवान्तरस्यप्रमिति ? ॥ येतु आभासएवचेतिसूत्रस्थाने 'आभासा'इतिपाठ प्रकल्प्य-
अभेदयुक्त्यआभासाइत्याहु, -तेतु सर्वं वक्तुं शक्नुवन्ति, सर्वत्रपाठमन्यवाकर्तुं समर्थ-
त्वात् ॥ किञ्चानैकैवसूत्रेण स्वप्रतिबिम्बसर्वमाभासयितुं शक्नुवन्ति ॥ अभेदोपपत्तिवैश-
नानेव तथाकरणे इतरत्र तत्सम्पादने भ्रमाभावात् ॥ किञ्चैवमन्योप्यनेनैवैतदुक्तस्यसर्वस्य
आभासत्वं कुर्यादित्यर्थं पाठोऽयमर्थश्च विश्वात्मनश्चक्षणविशुद्धत्वादित्युपेक्ष्य, ॥

(अ० २३ श्लोक १७) “इन्द्रियेषु न भस्त्वानी” इत्यत्र “भट्टादीनामतेन भस्वाक्षुष के वाचिन्मानस आनुमानिकरुतमतेपीन्द्रियव्यापारोस्त्ये” इत्युक्तं, तत्र ‘इन्द्रियेषु मन’ इति पाठस्तु पूर्व-
 श्लोकक्रमविह्वलेन भासोल्याभावापादकश्चेति प्रामादिको भावोऽन्यदेतत् । एतेन (आ-
 काशस्य चाक्षुषत्वापत्तेः) इत्यवचन्यमेव । साप्रतीतिरिति । नीहाररूपप्रतीतिः । बाधा-
 दर्शनेनेति । नेदरजतमित्यादिवत् । नेदनीहाररूपनायमवकाशआकाशवेत्यादिबाधाननु-
 भवेन । अस्वीकारेऽपीति । अपिशब्दान् आकाशस्यापकाशात्मना चाक्षुष तत्र तादृशो-
 द्भूतरूपवत्पञ्चयदित्यस्यास्वीक्रियेत तद्धांक्षातस्य तदात्मना प्रतिविम्बमपि स ह प्रभामडलप्रति-
 बिम्बेन । तावतापिरूपतत्पञ्चप्रतिविम्बमित्यस्माकनियमस्याप्याहते । त्वन्मते परमात्मनि
 रूपचाक्षुषत्वयोरभावेन तत्रेष्टस्यानिवृत्तेऽतितत्स्वीकारपक्षेऽपि विरोधाभावो द्योत्यते । अस्वी-
 कारपक्षे तु रूपवत्पञ्चप्रतिविम्बमिति नियमशरीरं न तु तद्वत् प्रतिविम्बमवस्थेयेतितत् ॥ समा-
 धातुशक्त्येति उपहासोऽयम् । वस्तुतस्तु तत्सत्त्वे मानाभावात् । इत्यादिसूत्रमिति । (अ० ३
 पा २ सू १९) “अबुवदग्रहणात्तु न तथात्” इति सूत्रम् । एतदर्थं कचिदप्रेविचारयि-
 प्याम ॥ अतएवेति । सूत्रस्य पूर्वपक्षपरत्वाभावादेव भाष्याद्याशयावबलादाहुः—तादृश-
 सिद्धातेत्यादि । यदीदृश पूर्वपक्षपर सूत्रकारोऽभिप्रेत्यात् तद्धां त्रुताद्वन्दननुक्तवोत्तर-
 सूत्रपूर्ववत्तिरासकेतमवश्यत् । नरयेवमतोन तथेत्याशयः ॥ तत्सूत्रस्थभाष्यप्रकाश-
 मेवस्वीकित्वाद्याक्षरशः प्रकृतोपयोगिना लपेनानुपूर्वमेदेन सगृह्यते—सर्वस्मात्परस्ये-
 त्यादिना । तयोरिति “अज्ञानमस्पर्शमरूपमव्ययम् । व्याप्यनायराण स्थितम्” इति-
 श्रुतिसिद्ध्यो नीरूपत्वव्यापकत्वयोः । मनोमयादीति छादोग्रपचमप्रपाठकस्य-
 शाब्दित्यविद्यादिविचारस्य तत्रोपपातत्वात्तत्र “मनोमय प्राणशरीरम्” इत्यादिशब्दलभ्य
 मनः प्राणशरीरादीनि । तान्येवेह प्रभृतिशब्देन सगृह्यते ॥ एकदेशिमेतत्प्रतिविधाधारतापि
 “देव क्षेत्रज्ञेवमत्रोयमात्मा । भूते भूतेभ्यश्च स्थितम्” इति श्रुत्यनुरोधात्तेषामेव । तेषु स्ते-
 न्नादिशब्दप्रभृते भगवद्गीतादौ सार्यमाणत्वात् (मायाया प्रतिविम्बते चित्तिरसा) वित्यादि
 कल्पन त्वश्रौत नूतनचेनि, तस्य साक्षाद्विशालोपि सूत्रादौ दुर्लभम् । तथापि तुल्ययुक्त्या त्रसूत्र
 कृता तदपि निरस्तमवति । प्रहणउपादेयानीति । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
 स्रवायुर्न्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इत्यादिमुक्तादिश्रुतिभ्यस्तथा ॥ समवायिभ्य
 तिरिक्तस्येति । “पादोऽस्य विधा भूतानि एकाशेन स्थितो जगत् । अधिकतुभेदनिर्देशात्”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो प्रहणः समवायिभ्यतिरिक्तत्वमेकाशेन समवायित्वचयोदयः ।
 सेरस्यतीति । रुकटि केनरादिप्रतिफलनात्प्रतीयमानस्य लौहित्यादौ रचौ पचारिकत्वसेत्यति ॥
 एतद्वत् प्रायशः प्रकाशप्रथम् । अग्रे च तदाद्याशयात्पञ्जी स्वीकृतम् ॥ द्वयोरिति । प्रति-
 विधाधारस्य कार्यस्थानस्य वक्ष्यमश्वेतद्वयोः ॥ एवंप्रकाशमथतोऽनूयाते भाष्यस्थ निष्कर्षं
 मनुवदति—तस्मादित्यादिना । सर्वकामत्वादय इति ॥ “सर्वकाम सर्वगंध सर्वरस”
 इति शाब्दित्यादिदुस्तुक्ता ॥ विद्वन्मदनव्याख्यानसुराणसूत्रादिसमतयुक्तिर्भा “रूप-
 रूप” मितेरावधार्यादिकं समादधने रूपरूपमित्यादिना । सूर्योपयेति ॥ इदवाक्यद्वयम-
 पिकउग्रहोऽयम् ॥ च उपिसूर्याशवायापेतेत्यादिवदुश्रुतिप्रभृति समतत्वात् ॥ स्वांशश्च मत-

रातद्रतदुःखादेरंशनिप्रसक्तयोगावच्छुद्धेष्टतोपन्यासादिना जीवसांशत्वमोक्षप्राप्यति ॥
 भेदतत्वेपीति । अपिरेवायंः अंशत्वमेवेत्यर्थः । विरोधस्तु “रूपंरूपंयतिरूपः । पुरुषाय-
 दुधे” त्यादिवान्पायविचारः पुरैवप्राकारि ॥ अयमर्थोपपत्तिः । मार्तण्डविद्वन्मन्मन्दी-
 कादिपूक्तम् ॥ यत्किंचिच्छिरोहित्वानन्दइति । आनन्दमीमांसादौ इन्द्रप्रज्ञापत्त्यादेशानंवाधि-
 क्ष्यभाषणम् । अक्षयदलंजानन्दस्वतेष्वप्यभावाच्च तथेत्यर्थः ॥ जीवधृति ॥ कार्येश्वरहिरण्य-
 गभादिभिन्नः साधारणः पराभिधायान्तयेतिभारः ॥ शुभावाभासेनेतितीयादौसौकरणेवे-
 तिप्राग्विद्वृतम् । प्रकृत्यादित्वाद्भेदेपितृवीयासाधित्यव्याचक्षते ॥ अत्रभासेनेतीत्यादिना ॥
 अयमेवपक्षोद्वितीयाप्यापप्रकाशे (अ० २ पा० १ सु० ६) “इत्यतेनु” इति सूत्रे
 किंचित्प्रदंशनेत्तरद्वयोराभासेन करणोक्त्याभासभूतयोर्जीवशयोर्नद्रष्टव” मिति
 कपनेन तापनीयदीपिकायांच “तयास्वात्मज्ञेयेदर्शनं परमात्मनश्चन्द्रस्वेतप्रात्मांशप्रये-
 शानेतत्त्वकार्यजीवकार्येश्वरभावशोभयति” इतिकथनेनवर्तितः । अत्राप्याभासपदंवाङ्मना-
 भासादिविशुष्यप्रक्षयमेतिरोभासमिप्रायमेव सूत्रैकवाक्यतालाभाद्वितिसारः ॥ यश्च-
 बलिन्यायेन परोक्तेःकुटीकरणायेवकिंचिदाहुः-जीवोजीवमित्यादि असंगतमित्यंतम् ॥
 अस्मिन्पक्षेजीवो जीवं हिरण्यगभंविहाय मांसंप्रयतइत्यर्थः । प्रक्षलोकांतवैभवेपुषिरा-
 गात्परांतकाले प्रक्षणा सहमोक्षाद्वातथेतिभारः ॥ वस्तुतो हिरण्यगभांवयस्तु कार्येश्वर-
 तयैवाग्रधृतौ न्याय्यावृभिर्दर्शिताः कार्यजीवतयाचलौकिकाशरीरविधोपाग्यातोनायंसि-
 द्धांत इत्याशयेनाहुः-अस्तुवेत्यादि ॥ तत्रजीवोजीवमिति रायये प्रथमांतमिच्छजीवशब्दो
 वस्तुतोलिंगाविशरीरपरोऽस्तु ॥ आदिपदादिहस्थूलमपिगृह्यते ॥ एतचेतनपायुक्तो जीव-
 इत्यानुक्त्या लिंगशरीरं ‘अहंस्त्वानिहंस्त्वाना’ मित्यानुक्त्या स्थूलशरीरिच जीवशब्दस्यनाके
 मेहाव । तस्मात् (स्कं० ११ अ० २५ श्लो० ३५) “संपद्यतेगुणैर्धुक्तो जीवो जीवविहा-
 यनाम् । जीवो जीवेन निर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवेः ॥ मयैवमद्वयार्थान्वहिनोत्तरधरेद्विस्वप्र-
 मुमुक्षुर्जीवः जीवं इन्द्रियादिसमुदायरूपं सूक्ष्मं पांचभौतिकं स्थूलचदेहविहाय तत्कारण-
 भूतैर्गुणैश्चमुक्तः सन्मांमिगुणं परमफलं संपद्यतइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् ॥ इयःपूर्व
 (श्लो० ३३ । ३४) “तस्मादेहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् । गुणसंगंयित्तिर्धुपमांभ-
 जंतुविचक्षणाः ॥ निःसंगोमांभजेन्द्रिहानप्रमत्तो जितेन्द्रिय” इत्युक्त्यापिदेहेन्द्रियादिरूपपवहे-
 यजीवपदार्थः सिध्यति ॥ सूत्रे “आभासापवचे” तिपाठस्तु श्रीभाष्यादिसंमतोऽस्माकं
 सूत्रभाष्येत्तद्विवरणेषुचसर्वास्तीलस्मात्तुषाटशपाठकल्पकस्वारोपस्तरकपोलकल्पितइत्यमि-
 त्प्रत्याहुः-आभासादित्यादिना ॥ यच्चवस्तुगुदाद्वैतेत्यादि इत्ययंइत्यन्तं, तदसत्, असमुक्त-
 चायुक्तिभिः श्रुत्यल्लादेवैक्योद्भूतमन्यत्रानुद्भूतमितिकल्पनसंभवात् मार्तण्डव्याख्याताराम-
 कृष्णभट्टानांत्वयमाशयः-अष्टादिमतेनअसंशुपत्वात् शंकराचार्यैर्व्यंरहारेमद्वयस्यैवानु-
 सरणात् तत्त्वचाक्षुपविषयत्वंत्वयाम्युपगत्यं; सयोगसन्निकर्षजन्यचाक्षुपंचोद्भूतरूपनिपत-
 मिति तदर्थेत्तत्त्वज्ञवोपिस्वीकार्यः । तथाचसतिप्रदिलतपाविषयत्वातिच्छायाभुपायेपिस्व-
 यत्तत्त्वप्रतिबिंबान्नममिचारइति श्रुतेन (आकाशस्वचाक्षुपत्वापचेः) इतिप्रत्युक्तं ॥
 संगृहीवानिचाकारविषयकमतानिचातुर्थस्कंधप्रयोविशाध्यायन्याय्याने (श्लो० १७)

भोपाधिकर्मगतत्वं । कुतः ? अत्रुदमहणात्, 'ब्राह्मस्यैकदेशिनासूयादियथादेननी-
कारेणउपायोनांवास्वच्छयेनतैरुनेग्रहणस्यासंभवादित्यर्थः । एवमेकदेशितवृत्तिधौ-
तानांविभुतांशुष्टमाश्रयवृत्तिनागादिसमरसकर्मवासंभवात्सर्वकर्मरस्यकामराशीनांशि-
द्धांतैकधैरिरोधपरिहारइत्यतोमिप्रवृत्ति- (अ० ३ पा० २ सू० २०) "वृद्धिहासभास्त्र-
मेतर्भावाद्भयसामंजसादेव" मिति । अयमर्थः- विरोधादिलोकत्रेधाभ्यंपरिहरणाय ।
तत्रविमोदपित्ततेपंचाशदितिन्यायेननसर्वपरिमाणाभयसाकाशस्यतत्परिमार्ण्योक्तेष्टम-
हायंतर्भावाद्भिन्न्यते । वेदेच भासावन्विये "यथाइशवकाशंइशचममा" नित्यादि
एवंचयनेति । "एतैरितिचिन्ते" तं "चित्तिःसुखं" इत्यादिमंत्रैश्चयनंविधायप्रकारप्रद-
शनावसरैश्चतसृद्विभुततद्वांगुमंत्रैश्चयनं इतिपिरा "यथाकाशंमहान्पराकाशं प्रमि-
महा" निति "वायस्पतेविधे नाम" इत्यादिमंत्रोपधेयानांप्रदमृजकानां "देवस्यदे"
इत्यादिमंत्रोपधेयानां प्रतिप्रहंसंज्ञकानामिष्कानांतद्विधोपधेयैर्मकाशमन्त्रविरोधेनोपधान-
माह-भवकानांआकाशतम । तत्रयथावदेनस्वल्परामहारादिकंसूच्यतइतिव्याचक्षते ।
पूर्वग्रहणोपि वृद्धिहासभाक्त्वं ; तत्परिमाणकारं पुण्यायतर्भावात् । कामांशरसादिकं-
चजीरपृथ्वीजलांशतर्भावात्सुखीभवति । वृद्धिहासपदाभ्यामुपलक्षणविधयातेतेविषय-
ज्ञान्योक्ताधर्माःसंगृह्यते । अनास्ता अपि रश्मतेचलनभेदनादयह । एवंसतिउभ-
यसामंजसां विभुतांशरसादीनामुभयविधौतर्भावांशमवाधात् । एवं यथाधरणं-
सर्वधर्माश्रयोमहेत्यर्थः । एवकारेण सर्वग्रहीतिपूर्वोक्तविषयराश्यां चरानुदयते ।
परंतर्पचैतत् विषयराशे "आकाशात्तमे" तिकथनात् 'आकाशात्तारं प्रहे' तिभु-
त्संतराचयुक्तं । तेनपूर्वमर्भकीकस्त्रे "व्योमवधे" त्युक्तमिहस्मार्तः ॥ नचांशुद्वि-
तिपूर्वपक्षसूत्रं ; तुनन्दप्रतिपत्तत्वात् ॥ नहि ब्रह्मसूत्रैरेकमपिपूर्वपक्षांभसूत्रं तुनन्दच-
टितंइत्यते । यावंचित्तद्व्यटितानिसूत्राणित्तुसमन्वयादित्वादीनिनामिनिद्धांतनिरूपका-
ण्येव ॥ नचामिनिमित्त्यपदेशिसूत्रैर्व्यभिचारः ; मुख्यपक्षेतस्यापितिद्धांतसूत्रत्वात् ।
स्पष्टैश्चैतत्प्रकाशे प्रथमपक्षेप्यारंभसूत्रत्वाभावाच्च तत्साधितस्य "मृदप्रवी" इत्यादीद्वि-
द्यान्यपदेनास्ववैदिकसर्वतंत्रांसिद्धांतत्वेनप्रथमपक्षे अस्यपूर्वपक्षोपपन्नभक्तवैसिद्धांतयोधक-
तानपायाच्च अतएवोत्तरपक्षेरेलक्षण्यस्यैवप्रयोक्तृत्वस्थाप्यतेननुत्तथापपदेनोपिप्रतिवि-
धीयते ; नापिवृद्धिहाससिद्धांतं पूर्वसूत्रांशंइत्येवपीकक्षणात्तस्मैचकृतवृद्धिहासत्वात्
यदिचसूत्रकृतधामिप्रेयान् नांशुदप्रहणादिलेखसूत्रयेत् ; तावतेवसिद्धेः "नप्रयोजनव-
धान् । नविलक्षणरादस्यतात्वंचशब्दा" इत्यादिबन् ॥ यथान्यासमुक्तिस्तुपंचसमुत्पत्तं
परामृश्यनृपणायैवेति ज्ञायते । उत्तरसूत्रं च तुशब्दं बदेत्, लोकवजुलीरकैवत्यं
इत्येतेरिव" त्यादिवव नापिवृद्धिसूत्रांशविचारेणाप्यंशुदप्रहणादौपितोभयति । तथाहि-
शारीरकभाष्ये वृद्धिहाससूत्रे "युक्तपुत्रत्वर्थदृष्टांतः ; विवक्षितंशंसंभवात् । नहिदृष्टांत-
दाष्टांतिकयोःकथितिकविद्विद्वक्षितमंशं मुपत्वासर्वसारूप्यं केनचिद्वर्तयितुंशक्यते, किंपुन-
रत्रविद्वक्षितंसारूप्यमितिवदुच्यते-वृद्धिहासभास्त्रमितिवज्जलगतं हि सूर्यप्रतिबिंबजलवृद्धौ-
वर्द्धते, जलहासेहसति, जलपलनेचलति, जलमेदेमिचते, इत्येवंजलधर्मांनुविधायिभवति,

स्यधर्मोत्पत्तौ हेतुत्वकल्पने धर्मानं त्वं धर्मेण धर्म्यनुगमाभावश्च धर्मस्यानु-
 नुगतत्वात् । द्वितीये तु प्रतिविंबत्वस्य व्यधिकरणत्वेन प्रतिविंबधर्म-
 तानस्यात्, उपाधिधर्मता च स्यात् । व्यधिकरणस्य धर्मत्वे घटत्वस्य पट-
 धर्मतापत्तिः । नापि द्वितीयः; मुखस्य प्रतिविंबोपादानत्वासंभवात्,
 समानकालीनयोऽपादानोपादेयभावा संभवात्, उपादानस्योपादेय-
 पूर्ववर्त्तित्वनियमात्, अन्यथा सिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनश्चकारणत्वात् ।
 उपाधिसमवधाननाशप्रतिविंबाविर्भावतदभेदतिरोभावयोर्विंबत्वप्र-
 तिविंबत्वयोश्चनाशो जायत इत्यपि न किंचित् । दर्पणसमवधाने प्रतिविंब-
 त्वं मुख्यत्पद्यते, दर्पणे वा ? प्रतिविंबे वा ? नायः; मुखे प्रतिविंबत्वस्वी-
 कारे मुख्यं प्रतिविंबमिति प्रतीत्यापत्तिः, किंच विंबत्वमपि तत्रैवोत्पद्यत-
 इति स्वीकरणीयं । तथा च विंबत्वप्रतिविंबत्वयोर्विंबधर्मत्वं न स्यात् ।
 न चेष्टापत्तिः; तर्हि घटत्वकलशत्वयोरियतुस्य व्यक्तित्ववृत्तिधर्मप्रतिपादक-
 तया विंबत्वप्रतिविंबशब्दयोः पर्यायतापत्तिः । द्वितीये तु दर्पणस्य प्रतिविंब-
 त्वेन भानापत्तिः । दर्पणं प्रतिविंब इति प्रतीतिः प्रमात्वं च स्यात्, प्रतिविंबे-
 चेदुत्पद्यते तदा प्रतिविंबस्य त्वन्मते मुखाभिन्नतया मुख्यत्वोत्पद्यत इत्ये-
 वायातं । तथा च मुख्यपक्ष उद्भाविता दोषाः प्रसज्येरन् । तस्माद्विंबप्रति-
 विंबयोरभेदः; विंबत्वप्रतिविंबत्वयोः पक्षविनाशौ चेति कथनं सर्वथा-
 नसंभवति । यस्तु (एवं च सत्कार्यवादे तंतुसंयोगस्योत्पत्तेः पूर्वं नाशा-
 त्पश्चाच्च पटस्य तन्तुमात्रत्वव) दिव्या विनासत्कार्यवाददृष्टांतो दर्शितः,
 सोपि विषमः; तत्र संयोगोत्तरं पटस्तंतुष्वेव प्रतीयते, न त्वन्यत्रेति पट-
 स्य तंतुसंयोगोत्तरमप्रत्ययात्पूर्वोत्तरकालयोरपि तंतुमात्रत्वं प्रतिविंबो-
 पियद्युपाधिसन्निधाने सति मुख्यत्वप्रतीयेत तदा तस्यापि मुख्यमात्रत्वं-
 युक्तं स्यात् । प्रतीयते तूपाधौ तस्मात्तत्तत्स्य मुख्यमात्रत्वं न संभवति । एवं-
 च अविद्यायां ब्रह्मप्रतिविंबो जीव इत्यसंगतमेव ॥ किंचा विद्यायां प्रति-
 विंबस्य जीवत्वेऽविद्यानाश एव मोक्षस्त्वया स्वीकर्त्तव्यस्तदा जीवस्वरूप-
 नाश एव मोक्षः स्यात् । तथा सति पुरुषार्थतानस्यात्, प्रवृत्तिस्तत्र क-
 स्यापि न स्यात् । न ह्यात्मनाशार्थकश्चिद्यतते, तस्य निरतिशयमेव विषय-
 त्वात्, उपाधिनाशे प्रतिविंबविनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद् विद्यानाशे त-
 त्प्रतिविंबरूपजीवनाशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ यत्तु (सत एव पदार्थस्या-
 विर्भावसंभवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिनास्वीकारे विंबे प्रतिविंबभेदः स्वी-
 कृतः स्यात् । अभेदतिरोभावस्यैव तेन स्वीकार इत्यादि प्रलपितं,
 तदपि तुच्छतरं; विंबप्रतिविंबयोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापलापेमानाः

भावादनुभवविरोधाच्च । “विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगत”
 इत्यादिवाक्यविरोधाच्च । तस्यलक्षणस्याऽन्यथार्थकल्पनेऽविश्वासः ॥
 किंचामेदस्यतिरोभावेतत्प्रतीतिर्माभूत् । भेदप्रतीतिः केनभवतीति-
 तत्रहेतोरनुक्तत्वात्साकस्मिक्येवस्यात् । उपाधिनाशेऽभेदतिरोभाव-
 नाशेपिभेदस्यानाशात्पूर्ववद्भेदप्रतीतिः स्यात् । अभेदतिरोभावेनाशाद्-
 भेदप्रतीतिरपिस्यात् । “वृद्धिन्हासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्या-
 देव” मितिसूत्रमपि (उपाधेर्जलस्यधर्मावृद्धिन्हासादयोपधा-
 प्रतिधिरेऽध्यस्यन्तेतथाप्रकृतेपि) इतिप्रतिपादयति येनत्वदुक्तोप-
 ष्ठंसंगतिः स्यात् । किंतु “नस्थानतोपी” त्यादिसूत्रेणारब्धोयोग्रह-
 स्वरूपविचारस्तदुपयोगितयाक्रियमाणोयोग्रहणिवेदयोधितजडजीव-
 धर्माणामिधिनिषेधाभ्यांप्रतीयमानस्यविरोधस्यपरिहारः स एवातेन-
 सूत्रेणसिद्धातिनाक्रियते पूर्वमेकदेशिकृतोविरोधपरिहारस्तु “अभ्यु-
 चदग्रहणात्तुनतथात्व” मित्यनेनखंडितः । यथालोकेमहानवका-
 शोऽल्पोवकाशोवेदेषि “यथावकाशं दशचमासान् यथावकाशं ग्रहा”
 नित्यादिनाख्यलपत्वमहवादि कमवकाशात्मकस्याकाशस्यसूच्यते ।
 तत्रयथापदस्यमहत्वालपत्वयोधकत्वात् तत्राकाशस्यव्यापकत्वेनव्या-
 पकेचालपत्वमहत्त्वयोर्युगपत्समावेशासंभवाद्विरोधः ॥ एवंचयथा-
 करकेप्रविष्टाकाशोऽल्पतया व्यपदिश्यते मठेप्रविष्टमहत्त्वेन
 उपाध्यंतर्भावेनोपाधिवृद्धिन्हासाभ्यामाकाशेपिवृद्धिन्हासभान्त्यमेवं-
 ग्रहणोप्युपाध्यंतर्भावात्तदभिव्यंग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वं । अत्रवीजंतु-
 विषयश्रुत्युक्तआकाशदृष्टांतस्तस्यप्रकृतश्रुत्यनुसारित्वेनतेनतत्तदुपाधि-
 प्रविष्टं ग्रहापित्तत्तद्वर्मेवद्वक्तव्यं, नत्वेकदेश्युक्तरीत्या । नन्वेवमपितेपां-
 धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवेतिचेत्, न; स्यादौपचारिकत्वं-
 यदि जपाकुसुमलोहित्यवदन्यधर्मत्वंस्यादन्यानुविधायित्वेपिस्वध-
 र्माप्यते; श्रुतिलिगादिप्रमाणाभावेनान्यधर्मत्वस्यवकुमशक्यत्वात् ।
 तथाचयथाकाशस्यवृद्धिन्हासभाक्त्वंकरकाद्यंतर्भावात्तथैवोभयसामं-
 जस्याग्रहणोपीतिनकोपिविरोधःपदमादधातिजलवृद्धिन्हासाभ्यांप्र-
 तिविद्यवृद्धिन्हासकथनंतुनसत् भूयसिस्वरूपेपिजलेसूर्यादिप्रतिविद्य-
 स्यतुल्यतायाएवग्रहणात् ॥ किंचलोकेपरिच्छिन्नस्यरूपवतउपाधि-
 विप्रकृष्टस्यप्रतिविद्यदर्शनादपिप्रतिविद्यपक्षोऽसंगतः ॥ नचमाया-
 याअघटितघटनापटीयस्त्वाल्लोकेऽअसंभावितमपितत्प्रभावेणभवती-
 तिवाच्यं; तर्हिमुक्तानामपिपुनरुत्पत्तिः स्यात् । सुरुतिनानंरुप्रतिश्च-

स्यात्, मायायादुर्घटघटनापटीयस्त्वात् ॥ एवंमायावच्छिन्नोजीव
इत्यादिपक्षाभिनसंभवंति, श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वात् ॥ तत्खडगे-
यजस्तुपरेण तत्तत्पक्षाणामप्रतिपादनाच्चक्रियते ॥

सहस्राक्षे प्रतिबिम्बस्य च बिम्बोत्पत्तीत्यादिमेहप्रकाशतइत्यतं भागनिरस्यति-यत्तु-
प्रतिबिम्बस्य चेत्यादिना नक्रियतइत्येतेन ॥ बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वयोरिति ॥ बिम्बेप्रतिबिम्बेचय-
थापपत्तयोस्तत्तिरित्यर्थः ॥ तादृमिति ॥ प्रतिबिम्बाविभांशस्य बिम्बामेदतिरोभावस्य चे-
त्यर्थः ॥ नावइति ॥ विशाभेदपक्षेनेत्यर्थः ॥ अयमेव तद्वाशयगोचरो मुख्यइतिप्रथममुप-
न्यस्य ॥ ज्ञानत्यादिति । नचेष्टापत्तिः, 'प्रतिबिम्बपदयामी'त्याद्यनुगुणसायानुदयात् ॥
प्रतिबिम्बतिरोभावइति । उपाधिसमप्रधाननाशाध्यास्वीकृतेत्यस्मिन् । नचाविर्भावनाश-
एवमयास्वीक्रियतेनतिरोभावइतिराध्यम्, आविर्भावनाशोचरप्रतिबिम्बसत्त्वाणीकारेतत्स-
दर्शनायोग्यतयातिरोभावस्यार्थादुवापचे ॥ तद्वत्स्वस्वीकारेण तदाशेषस्वीक्रियता,
कृतककण्डानातयाविर्भावनाशेन ॥ प्रतिबिम्बचलनइति ॥ इदमुपलक्षणं, तेन प्रतिबिम्ब-
नेदनादौ बिम्बेऽपि तत्तदापत्तिर्येया ॥ एतेन तदीयवृद्धिः हासभाक्स्त्रभाप्यकारणज्ञेयः ॥
स्वन्मतविद्वद्भूमिनि । सिद्धातवत्सात्यादिपक्षा उत्पत्तिनाशविलक्षणयोरौचित्यविर्भावतिरो-
भावयोरस्वीकारात् प्रत्युतोत्पत्त्याविर्भावदिशब्देपुण्यायत्वाणीकाराच्च । एकदेशेऽप्या-
विर्भावनिवृत्तीकारेऽपि सिद्धातस्यास्मन्मतप्रपञ्चस्य चतुल्यत्वात्सर्वत्रौक्त्युक्तौ न स्वीक्रियेते
इति भावः । विरोधद्वयितुतन्मन्त्रप्रथममतिमाहु आविर्भावेति । पञ्चदश्याश्चिद्री-
पालये पष्टप्रकरणइय (का० १८२) कारिकाऽस्ति ॥ समतोचेरिति । समान मतयस्यस
समतो विचारण्य ॥ तद्वदमैति । व्यापकौऽसाधारणधर्मः ॥ दर्पणसन्निधानेनेति ।
अथपर्यट्रेते ॥ आद्यइति । मुपपन्न प्रतिबिम्बत्वमुत्पन्नतइतिपक्षे ॥ व्यग्रहितस्यति । अभ्य-
वहितस्यवालुकादनेहदीप्रतिबिम्बादं ननोपाधिबिम्बयोर्व्यग्रधानेसत्ययप्रातःबिम्बप्रतीतिनिय-
मस्यप्रागुपपादितत्वात्तथेतिभावः ॥ स्यादेतत्तद्व्यग्रहितस्यापि सुबकस्यसन्निधानमात्रेणलौह-
परिभ्रमकत्वमिवेत्यस्यार्थदूषणातरमाहु उपाधिसन्निधानस्येत्यादिना ॥ धर्मानस्यमिति ।
पुनरावर्णनमन्निधानेप्रतिबिम्बत्वादेकमुत्पन्नतरसन्निधाननाशेच नष्टमेवमुक्तत्सन्निधानास

॥ ३५ ॥ प्रतावम्बस्य च बिम्बोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिवनाशौ उपाधिसम-
वधानेन प्रतिबिम्बस्याविर्गान्तरविम्बामेदतिरोभावव्यजायत । तथा प्रतिबिम्बत्वविम्ब-
त्वयोस्तपत्तिः । उपाधिसमवधाननाशेनच ताव्गाविर्भावतिरोभावयोर्विम्बत्वप्रतिबिम्बत्वशो-
धनाशो जायते ॥ प्रतिबिम्बस्य विम्बस्वरूपेण स्थितिरितियावत् ॥ विम्बस्य च प्रतिबिम्बो-
त्पत्तिनाशप्रयोगोत्पत्तिनाशप्रतियोगिविन्नविम्बत्वेन किन्तु स्वरूपेण ॥ उत्पत्तिरपि प्रति-
बिम्बस्य तादात्म्येन ॥ इदञ्च सादिबिम्बे ॥ विम्बस्यानादिहेतु तदुत्पत्तिविनाशयोरभावेन
प्रतिबिम्बोत्पत्तिविनाशयोरप्यभावः ॥ उपाध्यसन्निधानेऽस्यपि प्रतिबिम्बोविम्बहपेणैव
गृह्यते ननु प्रतिबिम्बहपेण, तादृक्स्वरूपस्यानाविर्भावात् ॥ अमेदस्याऽतिरोभावाच्च ॥
विम्बत्वादेरभावाद्भिन्नादिपदवैक्यहारीऽपि न ॥ एवञ्चसत्कार्यवादे तदुभययोगस्योत्पत्तेः पूर्व

स्त्रिधानयोर्नवनवमुत्पद्यते नश्यति चेत्येकस्मिन्नेवप्रतिबिम्बेप्रतिबिम्बत्वानामानस्यम् । एवं-
 बिम्बत्रयेपिबिम्बत्वानाम् ॥ अननुगतत्वादिति । स्वाश्रयेष्वन्यूनानतिरिक्ततयास्थित्यभावात् ॥
 द्वितीयेतिविति । दर्पणादावुपाधावेव प्रतिबिम्बत्वमुत्पद्यतइतिपक्षे ॥ नापिद्वितीयइति ।
 प्रतिबिम्बस्याविबोपादेयत्वमितिपक्षोऽपिनेत्यर्थः । नचतेनतयोरभेदस्यैवोक्तत्वात्कथमस्य-
 पक्षस्योत्थानमितिशक्यम् । पूर्वं (उत्पत्तिरपि प्रतिबिम्बस्यतादात्म्येन) इतितदुक्तिम-
 भेतदुक्ततनुपदृष्टातचावलम्ब्यैवास्योत्थापनात् ॥ भानापत्तिरिति । यस्मिन्धर्मिण्योधर्म-
 उत्पद्यते, तद्विशेषणतयैवतद्भानमुचितमितिभावः ॥ नबालादेः कदाचित्तथाभानजायत-
 पृथेतिचेत्तदभानभ्रमएवातोऽकिञ्चित्कर्मित्याशयेनाऽऽपत्यतरमाहुः-प्रमात्वंचस्यादिति ॥
 सयोगप्रत्ययादिति । सयोगस्यापिपरमसिद्धांत आविर्भावांगीकारात्प्रत्ययपदम् । सयोग-
 स्वापिनित्यरवतुकार्यमात्रस्यमह्यरूपत्वात्सर्वरूपग्रहणोपायवन्मूर्तद्रव्यादिरूपकार्यपुसयोग-
 स्यतद्विभुत्वनिर्नाहायाइत्यवाच्यत्वाच्चसिध्यतीत्यन्यत्रविसृष्टः ॥ पूर्वोत्तरकालयोरपीति ।
 अपिशब्दात्सयोगप्रतीतिकालेऽपिपटस्त्वंभेद्वन्न्यभिचरतीतिद्योतितं, पर पूर्वोत्तरकालयोः
 कार्यस्थानाविर्भूतत्वात्परिणाहायामादिकार्यासाधारणधर्मानानुभूयंते ॥ एतेन सत्कार्यवादे-
 संतुसंयोगस्योत्पत्ते पूर्व नाशात्पश्चात्पदस्यसंतुमात्रत्ववत्तुसयोगकालेवाचारभणपरिणा-

नाशात्पश्चात् पदस्य तन्तुमात्रत्ववत्तन्तुसयोगकाले वाचारभणपरिणाहायामशालिद्रव्यस्वरू-
 पत्वंतन्तुमेदवत्त्ववत् प्रतिबिम्बस्यापि उपाधेरसमवधाने बिम्बमात्रत्व तत्समवधाने तादृश-
 प्रतिबिम्बत्वविम्वत्ववत्त्व बिम्बमेदवत्त्वं च भवति ॥ आविर्भावोपाधिकृता देशान्तरसव-
 न्धप्रतीति प्रतिबिम्बेपटादितोऽधिका ॥ एतेन अविद्यायात्रप्रतिबिम्बोजीवइतिमोक्षधावि-
 शानाशइति वदतस्तव मते जीवस्वरूपनाशएव मोक्षइतिसपद्यते । तथाचात्रमहानमपुरु-
 धार्थइति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापरोत । जीवस्याऽलीकत्व च स्यात्तथासति कोऽपि पार-
 लौकिकप्रयत्न न कुर्यात् इति विद्वन्मण्डनोक्तं सर्वप्रत्युक्तम्, -उपाधिनाशेन प्रतिबि-
 म्बस्यनाशात् ॥ सतएव पदार्थस्याविर्भावसम्भवाद्भेदाविर्भावस्योपाधिना स्वीकारे विम्बे
 प्रतिबिम्बमेदः स्वीकृत स्यादिति अमेदतिरोभावस्यैव तेन स्वीकारइति तन्नाशेऽपि
 नमेदनाश किन्तु अमेदतिरोभावनाशएव ॥ विमेदजनकेऽज्ञानेइत्यादौ विमेदादिपदैर-
 मेदतिरोभावएवोच्यते इति नरुद्धिद्रोष ॥ उपाधेर्जलस्थधर्मास्तु वृद्धिन्हासाद्याः प्रति-
 बिम्बेऽप्यस्यन्ते ॥ तथाच पारमर्ष्यश्रुम् ॥ वृद्धिन्हासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामग्रस्यादे-
 वम् ॥ एवचलौकिकप्रतिबिम्बविलक्षण यदि किञ्चिज्जीवाख्ये प्रतिबिम्बे तवप्रतीयेत लोकेच
 तथास्वीकारआवश्यक स्मार्हि अत्राऽपटितघटनापटीस्यामायायाः प्रभावेण तत् स्वीका-
 र्यम् ॥ तादृशवैलक्षण्येऽपि प्रतिबिम्बत्वं नापन्वनीयम्; यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यसर्वत्र
 सर्वेनानिवारणीयत्वात् ॥ यद्यपिचावच्छेदवादोपि भगवत्पादमुनेः सम्मतोस्ति पश्चान्त-
 राणिचभाष्यादिसम्मतानि तत्रप्रतीयन्ते तेषां च वस्तुतो नविरोधइति वार्तिकद्वारापादैः
 सिद्धान्तद्वेषकृदादिभिधोषपादितम्, तथापि तत्रपरस्यातिप्रत्ययस्थानाभावाच्चतदस्माभिरिदं
 प्रतापते इतिदिह ॥ ८ ॥ ३६ ॥

हायामशालिद्रव्यस्वरूपत्वतंतुमेदवत्त्वचप्रतिबिंबस्यापिउपाधेरसमवधानेशिवमात्रत्वं -
 त्समग्रधानेतादृशप्रतिबिंबत्वविबभेदवत्त्वंचभवति) इत्यादिनिश्चयः । सयोगस्याप्युत्प-
 त्तिनाशयोः सत्कार्येवादेऽगीकर्तुमशक्यत्वात् । तस्यापितयोरगीकारेणुपपादेः कार्यस्यवहु-
 त्तोनोरीक्रियेताम् । पटप्रतीकालेऽपितस्यातनुमात्रत्वं स्वीक्रियतेननुपूर्वापरकालयोरेव ।
 अतः परिणाहयामाववस्थविशेषोऽपितत्त्वमेव । गदहावस्थाविशेषविशिष्टात्त्वाद्य-
 द्यपटादिनामधेयैर्ध्वंविद्यते, ननुपटाद्याविर्भावकालेपितुत्वादिभेदोऽगीक्रियते । तत्रा-
 ध्यातिरिक्तस्थलेपटादीनामप्रत्ययात् । तस्मात् (भेदवत्त्वच) इत्यतोदृष्टातोऽस्मरित्वा-
 ताज्ञानमूलकजभयवादिसमतत्वाभावादसगतः ॥ तेनैवदार्ष्टान्तिकमपि शेषमपास्तम् ।
 बिंबप्रतिबिंबयोस्तुपटादिवहुपादानोपादेयभावमस्वीकृत्य प्रतिबिंबस्योपाध्यसमवधाने
 शेषमात्रत्वमित्यादेःशक्यप्रचनत्वात् ॥ (प्रतिबिंबस्योपाधिसमवधानेतादृशप्रतिबिंबत्व-
 बिंबवत्त्वविबभेदवत्त्वंचभवति) इतिकथननुसुतरामसगतम्, प्रतिबिंबेविबत्वोत्पत्तेः
 स्वयमप्यस्वीकारात् । बिंबवत्त्वा स्वीकारात् । अन्यथाप्रतिबिंबमेवप्रतिबिंबतयाप्रतीयेत
 सुखंविमितिचनप्रतीयेत ॥ एवस्वयमभेदतिरोभाउपरागीकारेणभेदमनगीकृत्य “विभे-
 दजनकेशम्” इतिस्वसमतस्याप्यन्यधानपनेन चेदानींविबभेदवत्त्वमितिकथने-
 पूर्वापरत्वप्रथविरोधः ॥ नचेहस्वोक्ताविभेदपदमभेदतिरोभावपरतया ग्याख्येयम् ।
 तथासत्यमे (भेदाविर्भावत्वे) त्यादाऽपिभेदपदत्वाद्वातिरोभावपरत्वप्रसगात् ॥
 अन्यथात्वनिर्णयापातात् ॥ पुरुषार्थतानत्यादिति । “आत्महानमपुरुषार्थ” इत्यभियु-
 क्तोक्तेरात्महानरूपस्यमोक्षस्वप्नानत्यादितिभावः ॥ तस्यनिरतिशयप्रेमविषयत्वाविति ।
 बृहदारण्यके (अ० ४ ब्रा० ३ श्रु० ४२७) “नराभरेपस्य कामाये” त्याभ्य
 “आत्ममस्तुकामायसर्वप्रियभरती” अतेनजीवस्वरूपप्रेमास्पदत्वात्तत्त्वं ॥ एतदेवा-
 भिप्रेत्यपचदइयाविचारण्योऽप्याह (प्रकरण १ श्लो० ८ । ९) “इयमात्मापरातद-
 परप्रेमास्पद्यतः । मानभूतहिभूतासमितिप्रेमात्मनीक्षते ॥ नप्रेमरमाथमन्यत्रनैत्र-
 मन्याथेमात्मनि । अतस्त्वरपरमनेनपरमानदत्ताऽऽत्मनः” इति ॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति ।
 अनेकोत्पत्तिनाशाविर्भावतिरोभाउकल्पनापेक्षयालाघ्यात्प्रत्यक्षात्तुरोपाध्याप्रतिबिंबस्येवोरप-
 त्तिनाशोऽनुवचाभिनिभाउः । अविश्वासइति । येद्वानिदंनद्वै त्विद्वेदएवत्वचिच्चाभिद्वितीरो-
 भावइत्यभिनिपातुविभेदशब्दद्वयस्यस्वशब्दांतराण्यपिकित्वापेराण्याहोस्वित्त्वहणादिना-
 ऽधार्तरपराणीतिसशयायाविश्वासइत्यर्थः तेनस्वोक्तोपपन्नार्थकृत्वद्विद्वांससूत्रोपन्यास-
 नूपयति-नृदिद्वांसभावत्वमित्यादिना ॥ वेदबोधितेति । विषयभुक्तोभास्यसर्वकामादिप-
 दैर्जातधर्माः सयोगधसंयत्तादिपदध्वजधर्माव्योष्यतइतिभावः ॥ प्रकृतसूत्रस्याप्यप्रका-
 दाचैकीकृत्यकचित्तद्रव्यमर्थतः कचिद्वक्षरशब्दसंगृह्णति-यथाश्लोकद्वयादिना ॥ अल्पत्व-
 महत्वयोरिति । अल्पत्वमात्रस्यमहत्त्वमात्रस्यचेत्यर्थः । तेनव्यापकेकज्ञतेपचाशठितिन्याया-
 ह्यादिवावत्परिमाणायप्रयतोऽप्यदोषः ॥ अल्पतयेति । करकप्रवेशाभिव्यक्त्या स्मिष्टयै-
 वतया । एवंमहत्त्वमपिमग्रादिप्रवेशाभिव्यक्तयेयम् ॥ बृदिद्वांसभावत्वमिति । उपाध्यभि-
 म्यजितस्वनिष्ठतत्परिमाणव्यपदेशाश्रयत्वं ॥ तदभिव्यज्येति । वस्तुतोऽप्रकृतधर्माएवतेला-

किं कैः पृथिव्याद्युपाधिभिलोकं ऽभिव्यज्यंत इति भावः ॥ विषयश्च्युत इति । चिंत्यमाने-
 शांडिल्यविद्यावाक्ये “आकाशात्मा” इति श्रावित इत्यर्थः ॥ प्रमाणाभावेनेति । अतदर्थ-
 बोधकवाक्ये ऽप्युपाधिकधर्मपरत्वरूपतात्पर्यनिर्णायकानां जैमिनीयप्रसिद्धश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणा-
 नामभावेनेत्यर्थः ॥ ग्रहणादिति । एतदन्तेन प्रकृतसूत्रस्य भाष्यतत्प्रकाशयोराशयोऽर्थतः-
 शब्दतश्चाप्यशोऽनूदितः ॥ अतः परं स्वातंत्र्येण वदति—किंचेत्यादिना । दर्शनादिति । अत्र-
 पिशब्दः प्रागुक्तानामुक्तदिशो ज्ञेयं शक्यानां च प्रतिबिंबत्वदूषकयुक्तीनां समुच्चायकः ॥ सुक्ता-
 नामित्यादि । ग्रहकदेशोऽनादिमायायाः सत्त्वस्वस्वीकाराभ्युत्तिसिद्धसृष्टिपौनःपुन्यनिर्वाहा-
 न्यथानुपपत्त्याऽऽप्रपिद्यह्यणिसर्वाशतो मायानिवृत्ते कदाचिदपि वक्तुमशक्यत्वाच्च सत्यथा-
 ग्रह्याभिज्ञेऽप्युक्तेषु विभाजकलेखस्याप्यभावेन तेषु विद्यमानासाद्यलवदिच्छाप्रयत्नादिकंतद्वारा
 पुनः संसारवैशेष्यपुनः कुतो न संपादयेदिति भावः । उत्पत्तिशब्दोऽत्र जननाद्यभिमानरूप-
 संसारपरो विवक्षितः ॥ सुकृतिनामित्यादि । अमुकदशायांतस्या सत्त्वस्वत्वशक्यवारण-
 तया स्वभावानुरोधात्सा सुकृतिदुष्कृतिनां नियतफल विपर्ययादिकं कुतो न जनयेत् ? । चका-
 रोऽत्र विविधानां धृत्यादिसिद्धमर्यादाभंगानां समुच्चयार्थः ॥ यदितुं शास्त्रादिनियतमर्यादाति-
 रिक्तस्थलप्राप्तितघटनापदीयस्त्वं तस्या अभ्युपगम्येत तर्हि प्रतिबिंबवस्तुमर्यादाऽपिन तया-
 भङ्गं शक्या ॥ अतो जीवस्य प्रतिबिंबत्वमाहत्यानापादयितुं शक्यं ॥ श्रुतियुक्तिति । श्रुत-
 यश्च्युक्त्यर्थः । श्रुतिशास्त्रानुरोधितकांस्त्वप्रतिष्ठाबाधेदांतेष्वनिर्णायकाहत्याशयेन-
 श्रुतीनां प्रथमनिर्देशः ॥ परेणेति । खंडनीयसहस्राक्षकारेण । तेनाप्यव्यर्थाक्षितादिभिः-
 प्रतिपादनेऽपि निरोधः । तेषां खंडनं च श्रीपुरुषोत्तमचरणादिग्रंथेष्वस्त्येवातोऽत्र न क्रियत-
 इत्याशयः ॥ अत्रायं सारोऽवगंतव्यः—यच्च प्रतिबिंबस्य च बिंबेत्यादिभ्यवहारोपि नेत्यंतं तद्वि-
 मूलं । नहि कदाचिदपि प्रतिबिंबस्य बाधिन्यसत्त्वं सत्ताया बोधिका तदा विभावादिबोधिकाया-
 श्रुतिस्मृतिवर्तिपलभ्यते यद्व्याप्त्या कल्प्यं; नाप्यविप्रतिपक्षालं किं नपिकाचित्तादृशी युक्ति-
 रस्ति ययोपाधीनां समवधानासमवधानयोः प्रतिबिंबस्योत्पत्तिनाशवकल्पयित्वा व्यर्थं कंठ-
 गह्वयमानौ तस्य तद्विभावेदस्य चाविभावंतिरोभावौ तेषां चोत्पत्तिनाशौ बिंबप्रतिबिंबसाधारण-
 धर्मयोश्च सुहृदुस्त्वस्वीक्रियेतां चोक्तधृत्यादय एवात्र मूलं । सासु प्रतिबिंबस्य नास्त्वोप्यनु-
 चारणात् स्वरसतोऽप्याख्यातत्वाच्च । किंच प्रतिबिंबस्यालीकत्वं मायिकत्वं चैकादशस्कंधे
 द्वितीयस्कंधे चाह श्रीपुरुषोत्तमः—“छायाप्रत्याह्वयाभासाभसतोऽप्यर्थकारिण” इति, “तद्वि-
 द्यादात्मनो माया यथाभासो यथात्म” इति च बिम्बभूतघटादीनां सत्यत्वं त्वेकश्रुतिसूत्रादि-
 सिद्धं प्रागेव दर्शितं, अतोऽपि तयोरेवोऽशक्यवचनः किंचोपाधिसमवधानेन तदा विभावंति-
 यमेदर्पणस्य पृष्ठतः स्थित्वा करस्य पुरस्तात्करणे समवधानस्य जातत्वात्स पूर्णेन प्रतिबिम्बेन रङ्गो-
 चरीभूतव्यं न तु कुरमात्रस्य तेन । ननु यावतो वयस्य तत्समवधानं तावानेव प्रतिबिम्बावयवो-
 प्याविर्भवति चेत्तस्यापि सादयवत्त्वान्न्यत्याच्च बिम्बोत्पत्त्याप्युपादानं किंचिद्वाच्यं; तत्र न पृथि-
 न्यसेजासितत्वं सार्थाभावात्, अतएव न वायुः; रूपोऽपलंभाच्च । अतएव नोकाशः; अतएव न गु-
 णस्त्वाच्च नापिका लब्धिद्वयानां सिरूपांनुपलभात् तेषामनारंभकत्वाच्च अतः कारणाभावात् कार्य-
 मप्यशक्यं बिम्बेन सहोत्पन्नमिति रक्तं किंचिदपि प्रतिबिम्बस्य निमित्तं स्यात्तद्वदादिरेवेति चेत्

यदाभावेऽप्युपाधिसमवहितेन तेन सशक्येवोत्पादयितुं, घटस्यापितत्प्रतिमितत्वमिति चेत्
समानोत्पत्तिकत्वाद्यदीयतातिलांजलि, कारणस्य पूर्ववृत्तित्वनियमात् । निरुपादाननिमित्त-
त्तकंच प्रातिभासिकसिद्धजन्यमप्राप्तिदम् प्रातिभासिकस्याप्युपादानप्राधान्यात् सप्रतिमित-
कत्वतु तस्यापि बहुसंयमसमत किंचिद्विभेदसहकृतिप्रतिबिम्बान्युत्पद्यते ? एकमेवेति चेत् अनेक-
दर्पणसमवधानेयुगपदनेकतत्प्रतीतिर्नोपपद्येत । बहुनीतिचेत्सख्याया अनियमोदोप तस्मा-
द्वाधवाचक्षुर्योग्यस्य समवधानेन प्रत्युपाधितदुत्पत्तिस्वीकार एव धेयान् । किंच यद्ब्रूनातेपा-
वित्रेण स होत्सुप्रत्ये एकदर्पणसमवधानेपि सर्वे तन्माविर्भवेयु । नचैकोपाधिसमवधानमेदस्यै-
व तस्याविर्भागेनैकमिति शक्यं, गौरवाधिक्यात्, परस्परविभक्तस्थितदर्पणद्वये प्रतिबिम्ब-
परपरानुभवानुपपत्ते । एवमप्रतिबिम्बानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात्, उत्तरोत्तरप्रतिबिम्बपर-
पराया स्वत्वविभक्तभूतप्रतिबिम्बै सहोत्पत्त्यादिकमुपाधिसमवधानेन च भेदविरोधाना नित्यज्ञा-
दौचित्यज्ञासा कल्प्यादिति महत्तरेषां न्यस्या, बिम्बेन सह प्रतिबिम्बोत्पत्त्यादिकल्पनमात्रेणा-
निर्याहात् किंच प्रतिबिम्बाविर्भागे उत्तराद्यादिना तद्भेदनादित्यवयवे कर्तुं । शारीरकभाष्ये
पितृतीयस्य द्वितीये पादे (सू० २०) वृद्धिहस्तस्यैकलक्षणे चरति जलभेदेभिद्य-
त इत्यभिहितं तथा च जले प्रतीकमाने प्रतिबिम्बेतरत्वायै प्रवेश्य बिम्बस्यापसारणे तरक्षण-
मभेदविरोधानां शास्त्रान् कृपाणच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बस्य विद्यमानेदसि द्वाविर्भवेच्छेदनादिकमनु-
भूयेत किंच प्रतिबिम्बस्य स्वार्थाधिभ्यामिद्वयत्वे भाविर्भावे सत्यपि बिम्बमिद्वयद्वि-
रूपेण सत्यासत्यविपर्ययेण च न मरितव्यं । इत्येतत्प्राप्नुवन्त्युपस प्रत्युत्पत्तिप्रतिबिम्ब-
वामपाणिप्रणयिककणक्षिणगणाश्च दक्षिणापाणी प्रतिबिम्बस्य तत्रापूर्वस्थितस्य प्रतिबिम्बभा-
विर्भूतेष्वप्यानुपपत्तेरनेकलक्षणे चालने च प्रतिबिम्बे तद्विषयवानभास्य, तदा विर्भावोत्तरम-
भेदविरोधानां भागीकारात् । मम्मते तु मायिकरूपदार्ढ्यात्तरत्वागीकारात् सर्वमुपपद्यते, किंच
बिम्बसमानोत्पत्तिना तस्मात्प्रभुपगमेन निर्वह, बालस्य प्रतिबिम्बोत्पत्तिर्नामेदस्मिन्नास्ति-
न्मथूलिन्न पुनरपक्षीणस्य तस्मिन्नपक्षीणतायाश्चानुभवात् बिम्बस्य शरीरादेवैकप्रपक्षयौत-
त्तरमाणुप्रवेशेति गोमाभ्यां भवत । नहि परमाणुप्रवेशेति गोमातायाच भौतिके प्रतिबिम्बे स-
च्छेदे द्विविम्बनृक्षादिना प्रतिबिम्बे तस्यानुपपत्ति । एव बिम्बस्य तरो पाचभौतिकावयवच्छे-
दने प्रतिबिम्बे तद्वयराहित्यानुभवो न स्यात् । नापि बिम्बस्यावयवस्य प्रतिबिम्बस्यापि तद्वति
कुशकाशात्प्रत्यनशक्य, अद्वयानस्वस्तिरस्य प्रतिरूपे पुस्तस्वपीत्यादिदशमस्कन्धादिष्ववयवेषु
अवयवसर्वेषु चित्प्रतिबिम्बे तदनुपपत्त्ये । एतेन प्रतिबिम्बनाशस्य प्रयोऽकृताऽप्राप्ता, अनेके
समवहितेति विद्याप्रत्यये प्रतिबिम्बावयवनाशात् । अनित्यत्ववादे वर्णेष्वसोत्तरमेव प्रतिबिम्बमिद्व-
यणेनावयवस्य प्रयोऽकृतायास्त्वयोरीक्षार्थत्वाच्च । अपि च प्रतिबिम्बसदभेदयोराविर्भावति-
रोभावात्स्वीकृत्य तयोरेकपत्तिना शौक्ययाप्ये तथातदुत्पत्तिना शौस्वीकृत्य तयोरेवाविर्भावतिरो-
भावात्पिसममनुत्तिकौ, निर्णायकविहतात्, कार्यसिद्धेरुत्पत्त्याविर्भावानुभवाभ्युपगमगौर-
वस्य च तौल्यात् । अथ सशक्यत्वपर्यवसानं यस्तु तस्तु तयोराविर्भावविरोधात् नान्यथैकत्वसहो,
तथा हि प्रतिबिम्बकतिरोधचे ? उपाधौ विवेका ? नाथ, उपाध्यतरसमवधानेन तदनाविर्भाव-
प्रसगात् । न द्वितीय, उपाधिपरित्यज्य तस्य विषयतगमनस्यादर्शनात्, तथा प्रतिबिम्ब

काविर्भवति ? नोपाधौ, अन्यत्र तिरोहितस्य तदभिन्नस्य कारणमतरेण तत्राविर्भावायोगात् । नापि त्रिने, विंशतिरुपाधिप्रतिप्रयाणस्यापेक्षणात् । न च तिरोहितस्यैव गमनागमनेवाच्ये, मानाभावात्, दृष्टानुसारिमतातरेणान्यथानुपपत्तिपरिहारात्, उपाधिविवातरालिक-
क्षणिकनिराश्रयतस्थित्यसम्भवाच्च किंचामेदं किंप्रतिबिम्बप्रादुर्भावात् प्रागेव तिरोधत्ते
तदुत्तरवा ? नाय, अनाविर्भूतस्य तस्य तत्तिरोभावाधिकरणत्वायोगात् । न च विंशमात्र-
तदाश्रय, तद्व्यपत्तीत्यापत्तं द्वितीयश्चेत्त्रिगमनादिस्मृततरातस्योपाधिदेशगमनादि-
कमसम्भवि, अभेदस्यातिरोधानात् तिरोधानोत्तरगमनचेदृश्येत तथा तत्तिरोभावनानाश,
प्रतिबिम्बतिरोभावात् । पुरस्ताद्भवतिपरस्ताद्वा ? नाय, क्षणिकस्य प्रधानभेदप्रत्यययोर-
योगात् । द्वितीयेतु तिरोभावोत्तरमदृश्यस्य प्रतिबिम्बस्य अणभेदेन स्थितिबत् सार्वदिक्य-
पिसा तथा नायदीर्घतदुत्तरक्षणे अभेदस्य मुहुर्बत्तिरोभावतन्नाशयोश्च कल्पननिरर्थक,
प्रतिबिम्बतिरोधानक्षणावच्छेदेनाभेदतिरोभावात् कतिष्ठेत् ? उत्तरक्षणे तत्राश्रयाधिकरणा-
भावात् कस्यात् ? एवमन्यदपि शक्यमूहितु । वस्तुतस्तु विवर्तवादिनस्ते मतउत्पत्त्याविर्भाव-
योर्वैलक्षण्यानूरीकराद्वकिंचिदेतत् ; पूर्वविम्बप्रतिबिम्बत्वयोस्तुपत्तिनाशावपिन युक्तिसहो ।
तथा हि प्रतिबिम्बप्रतिबिम्बोत्पद्यतेऽन्यत्रा ? नाय, अन्यत्रान्यधर्मोत्पत्त्यसंगते,
यत्रोत्पद्येत तस्यैव प्रतिबिम्बतया प्रत्ययापत्तेश्च । आद्ये च तदाविर्भावान् प्राकृतदुत्पद्यतेऽन-
तरवा ? न प्रथम, अधिकरणातिष्ठोत्पत्त्यसिद्धे । द्वितीये च तदात्म्यापरपर्याये समवाय-
सबधावच्छिद्यतस्मिन्पिताधिकरणतावच्छेदकतत्प्रतियोगिकप्रागाभावाधिकरणतावच्छेदकं च
कस्यात् ? प्रतिबिम्बत्वमेवेति चेदात्माश्रय, नाप्यन्यदप्रसिद्धे । आविर्भावश्च केन रूपेण ?
न प्रतिबिम्बत्वेन, घ्याघातात् । तथामेदं तिरोभावात्पूर्वं तदुत्पद्यत, तदुत्तरवा ? आद्ये विद्य-
त्वाद्दृष्टाद्येव तदधिकरणवाच्यमितितत्र प्रतिबिम्बप्रतीतिरिति प्रतिबिम्बे तदप्रतीतिश्च प्रसक्तिः ।
द्वितीये तिरोभावाधिकरणतावच्छेदकस्यानिर्णय तथा प्रतिबिम्बतिरोभावात्पूर्वं तदुत्पद्यतिप-
श्चाद्वा ? आद्ये न तिरोभाव इतरूपेण ? द्वितीये तिरोहितेऽपि प्रतिबिम्बे कश्चित्कालतु प्रतिबिम्बत्व-
तिष्ठत्यस्ति । अत्र तन्नाशकल्पननिष्फल उभयत्र प्रतिबिम्बत्वप्रतियोगिकत्वं साधिकरणेनावच्छे-
दकानिर्धारश्च एवमभेदतिरोभावात् प्राकृतप्राप्तेतिरोभावप्रसाधिकरणतावच्छेदकानिश्चय
नागृहीतविशेषणेति न्यायेन तद्वद्देह्यतश्च प्रतिबिम्बपदार्थेण ब्रह्मोद्भुतमशक्य । तदनन्तरतश्चाशे तु क्ष-
णपरस्परनिरूपितविद्यत्वप्रतिबिम्बत्वयोः सामानाधिकरण्यापत्तिः । सभप्रतिचसामानाधि-
करण्ये सदैव तदात्माप्रतिबिम्बस्यापि प्रतिबिम्बे सति प्रथमप्रतिबिम्बे निरूपकाभेदादुभयोः सामा-
नाधिकरण्यदृश्येन, अतः परस्परनिरूपितत्वविशेष्यतः । पूर्वविद्यत्वोत्पत्त्यादावपि एतत्पूर्वविकल्पा-
यथायथमूढा । इतरश्च विमिरमपि प्रतिबिम्बे तत्तत्र प्रौढप्रकाशकततोऽभावात्, अभावे-
च प्रमातरोत्पत्तिष्वसयोरप्रसिद्ध्या तत्र विद्यत्वत्वावशक्यमनन्तैव तत्र प्रतिबिम्बे च प्रतिबिम्बत्व-
स्य तौ अभावरूपे तत्प्रतिबिम्बेऽयमत्वादे स्वप्रतियोगितेऽकदवे प्रतीतिश्च विरोधः । यदितु “य-
थाभासोऽयथावत्” इत्यादिप्रमाणसिद्धतस्य साधिरूपदार्तावतरत्वस्वीकृत्य सर्वसाधयेऽर्थाद्विष-
कुटीप्रभात तत्तत्र प्रतिबिम्बतयापि तथा तसिद्ध । एतन्न अनादिबिम्बे प्रतिबिम्बस्यानादित्वमपि प्र-
त्युक्तं । अत्र चेदं कस्यमुदुस्तपत्तिष्वसागीकारे तदवच्छिद्यस्य नित्यत्वानिष्यते । अतः प्रतिबि-

वाविर्भावादीनामहुनामुत्पत्तिनामुपगमहेरापेक्षयात्वाद्यदृष्टालुसारत् प्रमाणानुग्रहाद्य-
प्रतिर्विद्यमानस्यतौक्त्युक्तौ ॥ एतावतैरप्यंशसत्कार्येत्यादि नकश्चिद्विरोध इत्यतोप्रयो-
पिनिराकृतोवेदितव्यः ॥ प्रतिर्विद्यस्याप्याविर्भावाद्यगीकारे 'अतिरेकाविवाह' इतिन्यायेनस-
त्कार्येवादमेवस्वीकुरु ॥ सर्वकार्यप्रज्ञाभिन्नतस्यानादित्वाद्नादित्वात्सृष्टिकालोपाधिसमरथा-
नेतदाविर्भवतितत्तामेदश्चित्तोद्यते, तदतिरुमेच्छांतिरोभरनीतिकथनेवाधकाभावात् ।
सत्कार्येनादिनश्चपदादिशब्द पट्टादिकमपिनित्यमन्यतेऽतस्तत्रनोक्तदोषप्रसर । विदोषस्तु
सत्कार्यविषयेचनस्यलंप्रागुक्तोद्भव्यः । किंचनसत्ताप्रथमपिनस्वीकार्य, रत्नादीनिहिशुचया-
दिनासहैवोरपद्यते । तामसत्तुद्विसमरथानेचतत्तावाविर्भवतीत्यादिकल्पनस्वरूपमल्पनसमा-
नयोगक्षेमतयातत्र तारूप्यंनुयोगायोगात् अत प्रतिर्विवालीकृताया प्रमाणसिद्धत्वात्
युक्तिसिद्धताय । उपाधे प्रतर्विद्यस्यचनारोप्रतिर्विद्यनातावदप्यभावाच्च विद्वन्मदतो-
दितदुपपन्नद्वितयमप्यशययोद्धार अभेदतिरोभासयेवभेदस्यैवात्पत्तिप्रासागीकां नैरसर्वसि-
ध्यतिनैत्यपिबिचारणीयः । तथासत्तिविमेदजनकइत्यपिवाच्यमनुपचारादनुगृहीतभवेत् ।
बुद्धिन्दाससूत्रतुपुर्वैवस्वार्थसिकारिवारणवारिणाविमलित । ब्रह्मपञ्चलैकिरत्यादिअतिवार-
णीयरादित्यतमवादि, सोऽयमपूर्वोऽङ्गस्तभनमत्रोभूहितोभवता-यदपदितघटनापटीय-
स्त्वमायाइति । अतेनैवसर्वसिद्धौ अस्वप्नवादिहेतुसप्तकनिरासप्रयासोप्यायुध्मतस्योयता
वनसगद्य । अथरातर्विद्यराशयकप्रामाणिकयुक्तीनामियन्मात्रेणप्रतिर्विधानाच्चत्सार्वभौम्य-
मितिचेरसत्प्रत्युक्तप्रत्युक्तमेव बहुनिचप्रतिर्विद्यरावसाधकनिबिद्धमण्डनव्याख्यायामुक्तो
चरकोऽयवत्तरणतयोपन्यस्तान्येवात्रायवज्ञानयुक्तीनाभगान्सवृत्त तदेतद्यायंचातुयंसत्या-
ख्यत्तप्रतिर्विद्यवद्वि प्रज्ञानादि स्वयमेवागस्तइति कथयतितथेन । किंचमायायाविभुत्वेन
तत्रप्रतिर्विद्यस्यापिबिभुरेत्तस्यचलनाद्यसभरात् (छांदोग्यभ० १ ख० ११) 'अस्यवे-
काशास्त्राजीनोऽहत्वायसाशुष्यतित्वितीयाऽहत्वायसाशुष्यतित्वीयाऽहत्वायसाशुष्यतिसर्व-
जहातिसर्वं शुष्यती' त्यादिश्रुतय पीड्येत् । नचनञ्कपेनतत्रतत्प्रतिर्विद्यकपवन्मायाय
सरणेनतद्वत्तरणशक्य, आकाशादिसर्वस्तूनातव्याप्यत्रनियमेनतद्वत्तरणायोगात्, जग-
तोमायिकत्वेनतद्वत्तरणे शुष्कशास्त्रादीनामप्यनुपलभप्रसक्तैश्च । एवमुक्त्यात्माद्वैतमनाग
स्यागत्योश्चविरोधोप्यनुसंधेय । नचात करणसयोगप्रियोगाभ्याहरितरसोपयोगेककथयेअणु-
मात्रस्यतस्यव्याप्यतुतिःवासभवेनतत्कर्तृकस्यसर्वशास्त्राजीवनस्यैकतरत्तस्यागत्वचाशक्यवच-
नत्वात्तत्तत्सारप्रदीपोद्देश्यनीत्यादिवत्स्वाभिन्नविस्पर्षचैतन्यद्वारासंप्रज्वलतिइतिजहातिचेत्ये-
वपुक्तु युक्त, अन्यथा मध्यमपरिमाणापत्ते । एतेनात करमेष्टप्रतिर्विद्य सहृतिपक्षोप्य-
पाक्षः । अतएव "सकल्पाहकारसमन्विताय" इत्याद्यस्तत्सयोगबोधकधुविस्मृतय
सगच्छते । नहिदर्पणवृत्त प्रतर्विद्यइतिन्यरहरति, अस्मिन्नेवउपाधरत्नतयाजीवस-
विभुत्तमपिनस्यात् । नचविद्यविभुत्वेनतत्समव, आकाशस्यतथात्वेपितत्प्रतिर्विद्यतया
भिप्रेतप्रभाप्रचयप्रतिच्छायायाविभुत्ताभावात् । एतेनात करणाच्छिन्नत्वपक्षोऽप्या-
क्षिप्त । वस्तुतस्तुमायायाअपिपरिच्छिन्नतेनतत्प्रतिर्विद्यतदवच्छिन्नरूपक्षयोरपिनत
तिसिद्धि । एकभिन्नप्राप्योप्यनुसंधेयप्रतिर्विद्यानामप्यमभवच्च आदृत्यतथागीकारेस।

कर्तुं सर्वपासावर्ज्यं (अध्या० २ पा० ३ सू० ५१) “अदृष्टानियमा” इत्यादिसूत्रोक्त-
 दोषाश्चप्रसज्येरक्षित्युक्तप्राक् । किंचमायायाप्रतिबिंबोजीवश्चेदीश्वर इतिप्रतिबिंबः ? तत्रै-
 वेतिचेत्, -न, उपाधिव्यापकानेकप्रतिबिंबानुपपत्तेः । अपिचैवसति कितस्यतेपाचव्या-
 वर्तकः ? बिंबस्योपाधेश्चाविशेषात् तत्रैवदेशभेदेनेतिचेत् उभयोरपिविभुत्वंनसिध्येत् शरी-
 रादाजीश्वरसत्ताचनत्वात् । तथाच “व्याप्यनारायणः स्थितः” इत्यादीनास्वमतरीत्या
 ‘सवाप्यमहानः’ इत्यादीनाचव्यापकोप । एवंविधानुपपत्तिभयादेवतदीयमायायाब्रह्म-
 प्रतिबिंबइश्वरोऽविद्यायाचसजीवइत्युपाधिभेदकल्पयति । यथोक्तम्—“जगतोयदुपादान-
 मायामादायतामसीम् । निमित्तशुद्धसत्त्वातामुच्यतेब्रह्मतद्विरा” ॥ ४४ ॥ यदामलिनस-
 त्त्वात्तामामकर्मादिवृपिता । आदत्तेतत्परमब्रह्मत्त्वपदेनतदोच्यते ॥ ४५ ॥ इति ॥ “मायाऽ-
 विद्येविहायैवमुपाधीपरजीवयो ॥ अलङ्घ्यसच्चिदानन्दपरमहैवलक्ष्यत” इतिच ॥ इत्थंचमा-
 यायाप्रतिबिंबनचितिरसानितिकथनजीवोपाधौसरगुणधुपपादनचस्वप्रथविरुद्धं, वस्तुतस्त-
 पाधिभेदोऽप्यकिंचित्करः । यथाहु श्रीपुरुरोचमचरणा—उभयोर्मायाविद्ययोर्व्यापकत्वे-
 रनन्तमोनभिभूतताभिभूतत्वयोः सार्वत्रिकत्वेनमायाविद्याविवेकासभवात्प्रतिबिंबयोर-
 प्यविवेकेन जीश्वरविभागस्यदुरूपपादत्वम् ॥ अभ्यापकत्वेजीवेश्वरयोर्व्यापकताहानि-
 प्रसगश्च । अथमायायाव्यापकत्वमहि सर्वतः स्वच्छत्वमविद्यायाश्चतद्वत् स्थायामलिनस्व-
 च्छत्वमुपगम्यते, तदापिव्यापकप्रतिबिंबादर्शनादीश्वरोदुरूपपादः । बहिष्ठायाश्चित्तोमायाश-
 रजलमोभ्यामविद्यान्यवधाने तत्प्रतिबिंबासभवाजीवोपितयानिकटचित्तस्तुनैकव्यादेशतद-
 सभव इति । तथा किंचिद्भूत्वावकाशादिकल्पनेतुंश्वरस्यचित्तश्चप्रादेशिकत्वापत्तिर्व्यापक-
 त्वहानिराकाशसंभवश्रुतिविरोधश्चेत्यादि ॥ तस्मादात्मन प्रतिबिंबरूपत्वज्ञानमासुरविद्या-
 यामेव । एतच्चच्छादोभ्ये इद्विरोचनप्रजापतिसवादेस्फुटमितिदिक् । विशेषतश्चप्रतिबिंबत्व-
 प्रतिविधायिका प्रमाणप्रकरप्रसूतायुक्तय प्राचामाचार्याणांवाचामाचामृताचाराणांगो-
 चराधिराद्रोचतएवेत्यलताभिर्दुरताभि किंचकचिल्लोचनागुलिसर्पकेण प्रतीयमानद्विचद्रा-
 दिवदाभासोजीव इतिन्मायायाप्रतिबिंबस इतिचाविद्यायाइतिचात् करणेइतिचाव-
 रणशक्तिमद्भूतप्रकृतिभागेपुनश्चित्वात् करणावच्छिन्नेश्वरस्य अज्ञानेप्रतिबिंबस इतिचा-
 त करणावच्छिन्नचेतन्यमेवस. इतिचाविद्यावच्छिन्नमित्यादयोवद्वस्त्वन्मतप्रसिद्धा पर-
 स्परविरुद्धा पक्षा श्रीमदाचार्यचरणादिभिरनूयसुरेश्वराप्ययदीशितायुक्तोदोषयुक्तिपेयण-
 पूरकं सर्वेभ्युदलाएव । तेनयद्यपिचावच्छेदवादइत्यादिइतिदिगित्यतल्लिखितवेदितन्यम् ॥
 एवपराभिमेतजीवस्वरूप निराकृत इत्यष्टमश्लोकसदनम् ॥

यदपि ‘नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छ’दितिश्रुत्याग्रहण क्रीडार्थ-
 जगन्निर्माणमित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्गोक्तं किंचिदनूद्यतत्रवैषम्यनैर्घृ-
 ण्यरूपदोषापादनतदपिन, पूर्ववैषम्यनैर्घृण्यरूपाणादोषाणामुद्धृत-
 त्वात्तन्मतप्रयतेपांसंभवस्यास्ताद्विरूपितत्वाच्च । ननु (लोकेक्रीडा
 स्यान्तदफलादृष्टा । नचासकामस्याविभूतनित्यानन्दस्वरूपस्यानंदापेक्षा-

स्ति । न हितवानंदोन्युतोयतोधिकार्थं सास्यात्प्रलयेन्यूनानंदप्रसंगश्च)
इति चेत्,—मैवं, “लोकवचुलीलाकैवल्य” मिति सूत्रेण व्यासरेवास्य-
पूर्वपक्षस्य परिहृतत्वात् तत्र “न प्रयोजनवत्त्वा” दिति सूत्रेण न ब्रह्मजग-
त्कारणं कुतः ? प्रयोजनवत्त्वं न संभावयितुं नपि शक्य आसक्तमथुतिवि-
रोधादिति पूर्वपक्षे समादधते लोकवदित्यादितु शब्द-पूर्वपक्षं व्यावर्तय-
तिलोकवदेव लीला । न हिलीलायां किंचित्प्रयोजनमस्ति, लीलाया ए-
प्रयोजनत्वात् यथा लोके राजभिर्मृगयादिक्रियते तत्र न मांसाद्याहरण-
मन्यद्वा प्रयोजनभृत्यादिभिरपितत्संभवात् किंतु लीलेव । न हिराज्य-
सुखमृगयासुखाभ्यूनयेनाधिक्यात्तस्मिन्प्रवृत्तिरस्यात् । एवं लोकेपि-
प्रयोजनविनैव ईश्वरोपिलीलां करोति तथैव वेदेन प्रतिपादनाच्च नात्र-
पर्यनुयोगाद्यकाश ईश्वरत्वादेव न लीलापर्यनुयोक्तु शक्या, सालीला-
कैवल्यमोक्षः ईश्वरेच्छायां फलं चितयन् व्यासाभिप्रायानभिहृत्वा-
दुपेक्षणीयः ॥

अथ भुत्यादिति द्वे प्रपञ्चविभाजनस्य कीडा र्थं क्त्वादौ प्रत्यक्षस्थायिनः कीडा यान फलमि-
ति तदीयमवमभ्रोकसन्वाक्यवदपि न न्येकाकीत्यादिना ब्रह्मविदां मतिरित्याद्युक्तमित्यते न खड-
मिष्यत प्रथममत्रित्यादि ईश्वरेच्छेत्स्वतः भागस्वद्वयते—यदपि न न्वित्यादिना उपेक्षणीय इत्य-
तेन (अ० २ पा० १ सू० ३२) “न प्रयोजनवत्त्वा” दिति पूर्वपक्षसूत्रस्य लोकवदि-
तिसिद्धातसूत्रस्य च भाष्ये प्रकाशे स्थितमेकीकृत्यानुवदतः परोक्षसमादधते—नैत्रमित्यादिना
सालीलेत्यादि । मोक्षप्रतिनियतकारणत्वात् मोक्षरूपेत्वर्थः ॥ तस्यास्यत्वात् “जन्मकर्मचमे-
दिव्य” मित्यादौ स्पष्ट । अनादौ सृष्टिप्रलयपरपराया प्रलये स्वस्मिन् लीलानां जीवानां पुनः प्रपञ्च-
क्रीडामवरास्वतो मोक्षत्वात्तन्भावादपि तथा ॥ अत्रेवोच्यम्—प्रपञ्चनिर्माणस्य कीडा र्थं क-
त्वबोधिका श्रुतयः काण्वानावृहदारण्यके तृतीयाध्याये पुरुषविधमाह्वणारयचतुर्थ-
ब्राह्मणे (पृ० १३०) “सत्रैरैरेमेतस्मादकाफी नरमतेतद्विनीयमैष्टत् सहोवा नानास”
इति पश्यते ॥ भाष्यविनानां विद द्वितीयमाह्वण (पृ० १०५१) मत्रपाठस्तु तुल्यः ॥
मात्रपाणामैत्र्युपनिषद्विनीयप्रपादके (पृ० २५०) “प्रजापतिर्वाणकोमतिष्ठत्स नारम
सैक सारमानमभिध्यात्वा यस्वी प्रजा असृजत” इति ॥ अत्रे प्राणजीवादेरूपेण प्रपेक्ष-
क्यनात् आदित्यमिवाप्तगद्विधमांतरक्यनायेह प्रजापति परमात्मा ॥ (अध्याय २
पाद १ सूत्र ३३) “लोकवचुलीलाकैवल्य” इति ॥ त्रामागतचेत्प्रथमरकधेनयो-
दशाध्याये (श्लोक ४२) यथा कीदोपस्कराणां सयोगविगमाविह ॥ इच्छया कीदितु
स्यातातपैवेष्टेच्छयानृणाम् ॥” चतुर्थस्कंधे सप्तमाध्याये (श्लो० ४३) “अशाशास्ते देव-
मरीच्यादयपते ब्रह्माद्या देवगणारुद्रपुत्राणां ॥ कीलामादविधमिदं फलविधूम तमौ
मित्यनायनमस्ते करयाम ॥” अष्टमस्कंधे (अ० २२ श्लो० २०) “कीडार्यमात्मन इदं
त्रिजगत्कृतस्वाम्यतु तत्र बुधियो पर ईश कुरु ॥ कर्तुं प्रभोऽस्त्राकमस्वत आबहति त्यक्तद्विय

स्त्वद्वरोपितकर्तृवादाः ॥” एकादशे (अ० ९ श्लो० २१) “ययोर्णनाभिर्हृदयादूर्णा-
संतत्यवक्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांप्रसत्येवमधीश्वरः ॥” महेश्वरइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ एवं-
क्रीडार्थत्वंजगन्निर्माणस्यश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं । यत्तुनन्वेकाकीत्यादिभजेच्छाईश्वरेच्छेत्यंत
अगादि, तत्रोच्यते क्रीडार्थजडादिपुचिदादितिरोधानंयुक्तमेव; वैचिन्त्यंविनातदनुपपत्तेः ।
अतएव “बहुस्यांप्रजायेय हंततिरोसानी” त्यादिश्रूयते चिदादितिरोभावस्यसप्तमश्लोक-
खंडनेसमर्थितत्वेननिरस्तत्वादितिहेतुः प्रत्युक्तः । तृतीयश्लोकखंडनेसिद्धांतेवैषम्याद्यप्रसक्ते-
स्तन्मतप्रवृत्तप्रसक्तेश्चदर्शितत्वेनद्वितीयोहेतुः । तथाच इयं क्रीडाभगवद्दर्मेत्यादलौकिकी
‘जन्मकर्मचमेदिन्यमित्यलौकिकत्वस्मरणात् दिव्योद्यमूर्त्तइतिप्रत् अतएव नित्याभनु-
च्छित्तिधर्मेतिकापवधुतेः नित्यायत्र महागुणाइति प्रथमस्कंधभूमिवाक्याच्च अतएवभग-
वद्भिन्ना प्रकाशाश्रयन्यायात् । नचनित्यत्वेसर्तिसर्वदासृष्टिप्रसक्त्याप्रलयानुपपत्तिःशङ्क्या;
आत्मरतिवहीरतिभेदेनतस्याद्वैविध्यात् तत्रात्मरतौप्रलयः वहीरतौसृष्टिरितिव्यवस्था
अतएवतृतीयस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० १०) “उदाहुतंविश्वमिदंतदासीत् यज्ञिद्रया-
मीलितदङ्गन्यमीलयत् । अर्हीद्वतल्पेधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतोनिरीह” इति ।
एतन्नैवपुरुषविधब्राह्मणादिसिद्धायहीरतिरपिन्यास्यातासवैनैवेतिप्रसिद्धार्थकवैशासनापित-
थानिश्रयात् यच्चक्रीडाफलमनुयुक्तं तत्राभ्युपेत्यापिद्रूमः—अस्त्वानंदपुवतत्फलं । नचप्र-
लयेतदयूनरत्वापत्तिःतस्यानित्यत्वेनफलस्यापिनित्यत्वात् । अयंचधर्मभूतभानंदः “भानंदं-
ब्रह्मणोविद्वा” नितिश्रुतेः । नचैवंफलाविशेषेवहीरिरसायाः किंप्रयोजनमित्यनुयोक्तव्यं;
ईश्वरेच्छायाभयंनुयोज्यत्वात्तुल्यतावंदिसर्वाभ्युदययोरप्युद्यानयोरन्यतरस्मिन्विजिही-
र्षुराजदिलौकिकेश्वरोपिनविहारातिरिक्तप्रयोजनोभवति । नचानंदस्येतरप्रयोज्यत्वादनी-
श्वरत्वापत्तिर्वाच्या; उक्तन्यायेनतस्याः स्वाभिन्नत्वात् । अन्यथाब्रह्मभूतस्वच्छांदोग्य-
वद्वरविद्यादिपुश्रूयमाणमात्मक्रीडत्वात्मानंदत्वादिकमपिदोषनातिवर्तेत । वस्तुतस्तुक्रीडै-
वफलरूपानतुतस्याभपिफलांतरमस्ति; अतएवभगवान्सूत्रकारोदोषसहस्रन्युदासपुर.सरं-

क्रीडाया न फलं ततोऽस्ति विफलाऽजेच्छा तयाऽहेतुका

श्रुत्यर्थो भवतोदितो न घटते किञ्च श्रुतौ तत्पदम् ॥

न ब्रह्माऽपितु वक्तव्यप्रकरणाजीवं तथाऽऽत्माहरे-

र्ज्ञानार्हो यदि कं ससर्जं नहि चेन्न शोभिदिष्टानते ॥ ९ ॥

नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदिति श्रुत्या ब्रह्मणः क्रीडार्थं जगन्निर्माणमितिभाति ॥
क्रीडाचवैषम्यमन्तरा नघटतइच्छास्त्वाममेदेऽपि प्रयोजनानुसारेण चैनन्यायंशतिरोभावा-
दिवैलक्षण्यमितिचेत्,—न; निरस्तत्वात् ॥ वैषम्यनैर्घृण्यापतेरुक्तत्वाच्च ॥ निश्चलोके क्रीडा
स्वानन्दफल्य रष्टा ॥ नचाऽऽप्तधमस्याऽऽविर्भूतन्त्याऽऽनन्दस्वरूपाऽऽनन्दापेक्षास्ति ॥
नहि तदानन्दोन्यूनोऽयतोऽधिकार्थसा स्यात् ॥ प्रत्येन्यूनानन्दप्रसगाच्चत्याह ॥ क्रीडा-
यानेति ॥ निरर्थकक्रीडाकल्पनं तु दृष्टविरुद्धमितिभावः ॥ एवंच क्रीडेच्छायाअपि
फलं चिन्त्यमित्याह—ततइति ॥ अजेच्छा ईश्वरेच्छा ॥

श्रुतिवलात्प्रमाणपुत्रजगदुपादानत्वस्वेच्छयाकर्तृत्वचराद्धातयित्वापूर्वपक्षमाह—(अ० २
पा० १ सू० ३२) “नप्रयोजनत्वा” इति । अर्थस्तुब्रह्मजगत्कारणकार्यस-
प्रयोजनरहात्प्रयोजनमनुद्दिश्येतिन्यायात्प्रमाणस्तथात्वेतदसकामश्रुतिविरोधः । इति-
पुत्राक्षेनिराकरोति (सू० ३३) “लोकगजुलीलकैरल्प” मितितुल्यत्वं पूर्वपक्ष-
व्यापतेयतिलीलेयप्रयोजनमनुवृत्तस्या प्रयोजनात्तर लोकेमहाराजादीनामृगपादिलीला-
स्वयमेवप्रवृत्ते प्रयोजनमासादरणदेव्युत्तद्वारापिनसम्भवात्वालागामपिलीलासुप्रवृत्ति
प्रयोजनानुद्देशेनदृश्यनेनहितेधूतकारादिप्रत्ययोजनमनुसंधायक्रीडासुप्रवृत्तंतेकिचक्रीडा-
साप्रस्थानदफलकस्त्वननियतयूतादिक्रीडायाद्रव्यत्वाभादिप्रयोजनरुत्तदशनात् नापिस-
प्रयोजनकृत् ॥ तथा ॥ दीपावस्थाशास्त्रसिद्धगोक्षेडनेक्रीडितुर्गोपयस्यप्रयोजनविशेषानु-
पलभात्, प्रवृत्त तत्त्वकोपनदर्शनात् । इत्थमथयत्रपरिभ्रमा दक्रीडाभ्यस्तुमर्धया ।
नचविपश्चित्प्रवृत्तप्रयोजनानुसंधाननिवामक, निमेषोन्मेषणदिप्रवृत्तौव्यभिचारात् ॥
मैत्रेयीनाम्नापुत्राक्षेणोपिनि श्रुतस्तन्यायेनसर्गविदेशस्यपुराणेपुत्रवृत्त्याधयेदिपरार्थाव्यका-
लेडनेपणनिमेषणरूपतायाश्चकथनात् आलोच्यामयन्मुक्तानामपिलोकपालकवत्क्रीडाया
पुराणेपुत्रवृत्तयालोकक्रीडेदित्यादौप्रसिद्धे । नहितेपाक्रीडयानदाधिस्यसुख । एतन्ननि-
र्धयक्रीडाकल्पननुदृष्टविरुद्धमितिकथनपरात्, लोकगदिति सूत्रकारोक्तिप्रतिबलत्वात् ।
नमुराचक्रीडायामपिसुखफलमस्तपेयेतिचेन्न, प्रियत्वप्रकारकप्रत्ययविपर्ययेनतस्याप्यसुख-
रूपत्वनिश्चयात्तत्त्वापरादौतथैवान्वरूपताया स्वीकारात्तयजनकतत्तदुपकृततदात्म-
कमितिभ्याम्बो स तथादेवतावरेसाधितत्वात्तदाधित्वैरागचस्यतिमिदं साध्यतत्त्व-
कौमुद्यापयकाञ्चोरुनयोनशीलसपञ्चापत्पु सुखदासपत्नीनाडु सदापुत्रावरस्यमोहदे-
तिप्रदर्शनेनरस्ताग्निगुणारम्भरसतापयतितस्माद्वैकिकक्रीडानामप्यशब्द सुखरूपरगतर-
न्यानुभवात्सुखरूपरागाभ्या प्रयोजनात्तरमृग्य, अन्येष्टानिपरस्परवस्तुफलक्षणत्वात्
भगवद्गीतायागुतदभिन्नरादानदात्मकममसद्विषयभेदाश्रित्यराजनासकामश्रुतिविरो-
धः । नापिप्रयोजनात्तरापेक्षा, अन्यथालोकेमुल्लस्यापिप्रयोजनमनुपुज्येतभतईश्वरत्वभाप
रूपेपनिषधमैभूतातदभिन्नाक्रीडेतिन्यपर्यनुयोगाहं ॥ अतद्वशकाराचार्यपरमगुरुनिर्गोड
पादाचार्यैरभिप्रेतिविचितने (फारि० ७) “इच्छामात्रमो तृष्टिरिति तृष्टौयिनिश्चिता”
इति (फारि० ९) “देवस्यैवस्वभावाद्यमासकामत्वकात्तृदे” शिबोकोक्रीडार्थमितिचापर
इतितुकेवलनिमित्तः उवादिनामनुवादः, अन्यथासूत्रविरोधात् ॥ यदेचक्रीडायाअपिकिचि-
रप्रयोजनत्वात्तर्हि सर्वदुर्ज्ञानिष्ययोजनपूर्वपक्षसमादधान शेषात्मनायचतुर्वर्षीदैशिकोप्रह-
भूतशिरोमणि भेगशानाचार्योवश्यतइत्यललीलावाद्यानाभ्युपेयात्प्रत्युतद्वयदित्याप्रकृतसूत्र
विषयगत्रनितिरादौत्याम्ययानयेत् । नचसूत्रमन्यथाव्याख्येयस्वभा यविरोधापातात्तयथैत
व्याख्यानैराकराचार्या —“यथालोकेकस्यचिदाहैपणसराजोराजामात्यस्यन्यतिरिक्ताभिन्न
प्रयोजनमनभिन्नप्रायदेवललीलास्या प्रवृत्तय क्रीडाविहारेषुभवति यथाचोच्छ्वासप्रधासा
द्योजनभिसन्धाययवच्छिवित्वप्रयोजनान्तरस्वभावादेषभवन्ति एमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्यकि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरस्वभावादेषकवललीलास्याप्रवृत्तिर्भवित्यति । नदीश्वरस्यप्रयोजनतर-

निरूप्यमाणन्यायत श्रुतितोवासभवति । नचस्वभाव पर्यनुयोजकशक्यतइति ॥ यदिनाम-
लोकेलीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मप्रयोजनतत्प्रेक्षेततथापिनैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुशक्यते,
आप्तकामश्रुते, नाप्यप्रवृत्ति उन्मत्तप्रवृत्तिर्वासुष्टिश्रुते सर्वज्ञश्रुतेश्चेतिचाहु । नामरूप-
सृष्टेराविद्यकत्वतुनैतत्सूत्रावरलभ्यं, नाप्यस्या म्वप्रवन्मायामात्रत्वबोधककिंचिदधिकरण-
मस्त्यतस्तथात्वोक्तिरुपेक्ष्यैव । तथाचप्रहिलतयासुखरूपत्वमनादित्यक्रीडायास्तत्फलकल्पने
प्यस्तुतिरोहितपरमानदानाक्रीडास्वेवसनियम मानदरूपस्यक्रीडायातुस्वत फलत्वमेवो-
चित ननुश्रुतिस्मृतिसिद्धासाप्रतिपेक्षक्या, नचक्रीडात्वानुपपत्ति आयासानाधायककृति-
त्वेनतथात्रस्यसौख्यात् एवमनूरीकारेतुजन्माद्यविकरणसाधितस्वजगन्निर्माणस्वलीलाति-
रिक्तप्रयोजनमुपपादयत्वायुष्मान् किमीश्वरस्यतत्त्वार्थपरार्थः ? नाथ, नित्यनृप्तिविरोधात्
तस्यापिप्रयोजनप्रभेसुखएवविभ्रान्तिसभवेनस्वोक्तदोषनिरासाच्च । नद्वितीय, पाञ्चकादिवद-
नीश्वरत्वापत्ते । किंचातत स्वार्थमतत्परार्थेन्यापारोपिस्वीकारमात्रशरण ऋषिवादिभ्यापा-
रेपुदक्षिणागलाभादिस्वार्थेपथंबसायित्यदशनात् । नचकारुणिककृतोभ्यभिचार तस्याभपीतर
दुःखासहनात्मकमानसमीतिनिवृत्तिरूपस्वार्थफलत्वात् नप्रयोजनवत्वादितिसूत्रेस्तत्प्रभा-
कारोप्येतदेवाह । नचैवसर्वत्रस्वारमगामित्वेस्वरितजितापरस्मैपदोच्छेदप्रसग शक्य, फल-
व्यापारयोर्धातुरित्युक्त्यायज्यादिप्रकृतधारवर्थस्यमुख्यफलस्यपरगामित्वेतदुपपत्ते । एत-
दर्थमेवसूत्रेप्रोपसर्गस्यक्रियाशब्दस्वचप्रहणात् स्पष्टैतत्स्वरितजितइतिसूत्रेमहाभाष्येभत-
परार्थपक्षेपिप्रवृत्त्युपपत्तयेनृतिवगादिवदीश्वरस्यकश्चित्स्वार्थोपपत्त्य तस्यापिप्रयोजनविचारे-
परपरमानदफलक सस्यादितिवन्मतेत्वदुक्तदोषस्तदवस्थ, किंच सृष्टे प्राक्परवस्त्वेवाद्वा-
वादेदुर्बलमिति कुत परार्थ ? इत्थकालोद्बोधितकर्मफलदानार्थसृष्टिरितिकल्पनेप्याप्तका-
मस्यफलदानेप्रयो जनमन्वेष्टन्यतस्मात्सृष्ट्याप्तकामस्वरमणादिबोधकसर्वश्रुतिस्मृतिसामज
स्यात्सूत्रकारोक्तसिद्धातएवैदिकैरादरणीय । एवक्रीडाया स्वाभाविकरत्नस्वत फलरूपत्व-
समर्थनेनतदिच्छाया सफलत्वमपिप्राख्यातम् ॥

ईश्वरेऽप्यानित्यत्वात्तत्रकारणापेक्षेवनास्ति । एतेन (कारणमत
राकार्यानुद्भवात्वयाऽदृष्टस्यानगीकारात्कथंक्रीडेच्छा ?) इत्यादिक-
मपास्त । “नन्वेकाकीनरमतेसद्वितीयमेच्छदि” तिश्रुतोऽक्रीडाथैजग-
न्निर्ममेइत्यर्थबोधकपदाभावात्कथंक्रीडार्थमसृजदित्युच्यते ? नान्यार्थ-
मितिचेत् न, यथाकेनचिदुच्यतेदडविनानघटउत्पद्यतेऽतोदडमान
यतश्रुत्या प्रयोज्योवदति-घटोत्पत्त्यर्थमयदडमिच्छतितत्रतादृशार्थ-
बोधकरूपदाभावेपितादृशवाभ्यार्थोयथानुभवसिद्धएवमत्रापि राभ्या
र्थयाधकाभावात्द्वितीयपदस्यजगद्वाचित्वंचलक्षणयावायोध्यं । नच-
द्वितीयैनेवक्रीडाया संभवेनतादृशलक्षणायामानाभावइतिचाप्यं,
श्रौतस्यास्यनुत्पत्तिर्निर्णेतव्यत्वात् । श्रुतौतु “तदात्मानस्ययमकुरुत ॥
सच्चत्यचाभवत् निदकंचानिदकच निलयनचानिलयनच ॥ तस्माद्वा-

एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिना सर्वसृष्टिरेवोक्तान्तु द्वितीय-
मात्रसृष्टिरिति तद्दशश्रुतिप्रामाण्यादेव लक्षणावास्वीकार्या प्रामाणिक-
गौरवस्यादोपत्वात् । एतेन किंचेत्यादिकमपास्तं । यत्तु (तदानीमि-
च्छादेः सद्भावात्कथमेकाकित्वम् ?) इत्युक्तं, - तच्च तुच्छतरमेव । एवं
सति “एकाकी ह्यमारुह्य जगाम गहनवनं” मित्यादिपुराणवाक्यमप्य-
युक्तस्यात्तत्रापि द्वितीयस्य तदीयप्राप्तस्येच्छायाश्च सत्प्राप्तशङ्कादीनां
वस्त्राणां च सत्त्वात् किंचायमत्र फलमेकभुजानस्तिष्ठति फलमेकभुक्ते-
एकाकी भुक्त इत्यादिवाक्यानामयोग्यत्वं स्यात्तत्रापि फलगत रूपरसादि-
गुणानां क्रियाजात्योश्च सत्त्वेनैकत्वासंभवात् तस्मादेकाकिपदमसहाय-
वाचकमेव बोद्धव्यं सीन्ये लक्षणायां प्रमाणाभावात् ॥

सहस्राक्षे किंच कारणमित्यादिभ्यस्तर्क इतीत्येव भागपरिहरति - ईश्वरेच्छाया इत्यादिना-
प्रमाणाभावावित्यनेन । अयं भावः - यच्च किंच कारणमित्यादित्येतीत्यतः मुक्तं तद्विनिर्मातृ-
नित्येच्छावादिन प्रतीच्छाकारणत्वात् ननु योज्यत्वात् जडस्याप्यदृष्टस्येच्छाजनकत्वे तत्प्रतिलि-
प्तास्तर्कदेच्छास्यात् तस्याऽनित्यत्वे तत्कारणपरंपराविचारे तत्तद्वैश्वरेच्छाया विधाति स्वा-
दिति चरुकापति काव्यविधातावनवस्थाकालविशेषोद्बोधितस्यैव तस्य तज्जनकत्वे तत्तद्विशेष-
स्यैव तत्तद्बोधकत्वे नियामक कश्चित्चेतनोपेक्षित सचेत्पर्यवेच्छाविशिष्टो वाच्य ईश्वरस्य-
उपानातदधीनाना जीवानां जगामापायायोगात् बहूनामन्योन्यवैसम्येन कार्याभ्यवस्था-
पात्तात् ॥ (अ० १ पा० १ सू० १५) “नेतरोनुपपत्ते” (अ० १ पा०
२ सू० २) “अनुपपत्तेस्तु न शरीर” इत्यादौ प्रतिषेधाच्च जडस्यापि कालविशेषस्याह-
स्य च स्वभावादेव कारणत्वे तद्वैश्वरेच्छाजनकत्वानाहं कल्पता कृतप्राकृतप्राकालकर्माधीनेनेश्वरेणे-
तदानीश्वराद् प्रसज्येत, इच्छाविर्भावप्रतिषेधश्वरमात्रकारणप्रपञ्चप्रतिषेच्छाविशिष्ट स-
सृष्टिश्रुतिमिदधानिश्चयान् । जीवाभ्युपगतादिनिर्माण इच्छामपेक्षते । इच्छाकरणे तु न स्वाति-
रिक्तकरण । न च जीवेच्छाकारणत्वग्रहोच्छायास्त्वयाग्राह्य, तस्या जीवेच्छाजन्यसदसत्कर्मा-
जन्यदृष्टजन्यतद्वागीकारेण चरुकापत्त दैवम्यादितादवस्थालोकविरोधाच्च लोकेराजापाप-
कारिण इदमिति, न तु भूयस्मेन पापचिकीर्षयति । प्रलयकरणसमये इयतास्वात्मककालेन भूय

किंच कारणमन्तरा कार्यानुद्भावात् तस्याऽदृष्टस्याऽनवीकारात्कथं कीदृच्छेत्वाह - तथेति ।
तस्मात्तोन श्रुतेर्भवत्समतोय ॥ किंच तत्र कीदार्थमिति पदमाभावात् तदर्थं द्वितीयमैच्छ-
दिति कुतोऽभ्युपगते ? ॥ सममिव्याहारादिति चेत् - न, उक्त्युक्त्यावाधितत्वात् ॥ किंच
द्वितीयमन्तरैव तदनुपपत्त्युक्त्या तत्तद्वैश्वरेच्छा कीदोपपत्त्या तृतीयादिसृष्टिर्न स्यात् ॥ द्वितीय-
पदेन स्वान्यलक्षणायां मरहादर्थे साधितेनैकाकिपदेन बहुसहायशून्यलक्षणायां च
गौरवम् ॥ किंच तदानीमिच्छादेः सद्भावात्कथमेकाकित्वम् ? ॥ इच्छादि स्वरूपभूत-
दिति चेत्, - किमन्यत्र स्वरूपभूतम् ? ॥ ओमिति चेत् अगविद्धात् ॥ तस्मादेकाकी नरमत्ते इति
एते प्राणोदासीन्यमानुस्त्वा स द्वितीयमित्यनेन सृष्टिरेवोक्ता इत्याह - श्रुत्यर्थ इति ॥

सर्गैरिण्यामीतिपूर्वपूर्वच्छाद्युत्तरसर्गहेतोर्वहुस्यामित्याकारस्वरूपेणब्रह्मणोभवनेहेतुः इदं-
 चसर्वतृतीयश्लोकखंडनेप्रपञ्चितमितिकृतं बहुना यच्चतस्माद्वोक्तश्रुतेरित्यादि श्रुत्यर्थद्वितीयं तं
 तत्रवदामः-तत्रसवाइतिश्रुतेरथेत्वात् सपूर्वोपक्रांतोऽद्वितीयः । परमात्मावैप्रसिद्धंनैवमे-
 यहीरातिनकृतवान् एकाकिनोरमणाभावसिद्धयर्थतस्मात्तत्त्वैकाकिनोरमणाभावादेवेदानींच-
 एकाक्यसहायोनरमतसोरममाणः परमात्मारमणार्थद्वितीयमैच्छत् रमणोपयोगिवस्वका-
 मयत् सइच्छामात्रविशिष्टः परमात्माइसरष्टमाविर्भागेन एतावानासपरिदृश्यमानसर्वप्रपंच-
 रूपोवभूयेतिज्ञेयः । अत्रक्रीडार्थंजगद्धिमांगेनाद्रियमागेमध्येरमणाभावोक्तेर्नैरर्थक्यादम-
 गतिर्द्वितीयेच्छायानैष्कल्यंचापद्येतेतिसममिच्छाहारवलात् । क्रीडार्थमात्मनइदंत्रिजगत्कृ-
 तंतेइत्यादिपुत्रपुत्रद्वंद्वपुराणवाक्येषुस्पष्टतारुण्यपददर्शनाच्चरमणार्थमेवनिर्माणितिक्षीयते ।
 त्वदुक्तयुक्तिस्तुपुरैवदूषिता शंकराचार्यः पद्मासनपरतयाव्याख्यानेप्यरतेरपनोदायैव-
 द्वितीयेच्छाव्याख्याता । नचद्वितीयेच्छाश्रवणात्तृतीयादिसर्गानर्थक्यंशंक्यः सहेतावानित्य-
 नुपदंपरिदृश्यमानसर्वप्रपंचरूपेणभवनोक्तेर्महिम्नाद्वितीयशब्दस्याभिन्नार्थकत्वनिक्षयात् ।
 एवमेवबहुस्यामितिश्रुत्यतरेकवाक्यतासिद्धेश्च । नचलक्षणाप्रसंगः सर्वेषांपदार्थानास्वमार-
 म्याग्यवहितपरिगणने द्वित्वसंख्यापूरणत्वोपपत्त्यातत्पूरणइत्यनुवर्तमानेद्वे । स्त्रीयइतिवि-
 हिततीयांतत्त्वशक्त्यार्थत्वाबाधात् । अन्यथापुक्रमेयाद्वितीयमित्यादौ द्वितीयमात्रप्रतिषेधेन-
 तृतीयादिवस्तूनामप्रतिषेधप्रसंगः । नचद्वितीयासत्वेतृतीयत्वाद्यनुपपत्तिः, तदानीमसत्त्वेपि-
 देवदत्तस्यायमाद्यःपुत्रोप्यंचतृतीयः, द्वितीयस्तुनास्तीत्यादाविबभूवपूर्वगत्यातदनुपपत्तिः तथाच-
 दुपदार्थनित्यत्वादिवैशेषिकादिप्रतिवर्तमानांप्यद्वैतसिद्धांतोभिलष्यतांद्वयोरेवांगीकरणाभा-
 चेततत्रद्वैतानुपपत्तिः तृतीयादिनिर्माणप्रयोजनंचश्रुतेः प्रज्ञपतिपरत्ववादिनापिरूपणीयमेव ।
 एवमेकाकितत्त्वोपि एकादाकिनिच्छासहाय इत्यसहायार्थेसाधितोयदुसहायशून्यत्वादरागे-
 पितलाक्षणिकः । नहिपदुधदाभायाभिप्रायेणाप्रयुक्तंघटाभावपदलाक्षणिकंमन्यन्ते; एकादि-
 शब्दस्यैकसहायशून्यपुत्रतत्त्ववदुसहायविशिष्टोप्येकान्युच्येत; एकसहायशून्यत्वात् ।
 इच्छादिसत्येकैकाकित्वंनु प्रकृतेऽदेः साक्षाद्गगदमतेन प्रकाशाभ्यवदभेदात् ।
 प्रपंचस्तुकार्यमैश्वर्यमेदाश्रयस्त्रिरोभाःमूलकापकपंचैचिन्वयांशेतीदानीमिदम्याकृतरूपेण-
 तरित्यतिरेकाकित्वंचापेत् लोकादेकोदेवदत्तप्रासीदेकरीजमेवासीदित्यादौतदमोन्म्याव-
 तन्ते किन्तुपुरतृक्षादिकमेवेतिस्वरूपरेपीच्छादिधर्मकार्ययोस्तारतम्याच्चकाम्यनुपपत्तिः
 श्रुतेःस्पष्टतः प्रागीदासीन्यमात्रपरत्वाश्रयणेतुमहानेवलक्षणाकृतइतिवृश्चिकभियापलाय-
 मानसविपमादीधिपमुखेनिपातः । मूलेलक्षणोक्तिस्तुपुन्यतुदुर्जनइतिन्यायात् अतएवल-
 क्षणायपेक्षनादरायोवाशब्दः 'एकाकीहय'मिति इदमार्कण्डेयपुराणेअ० ८१ सप्तशत्या-
 अ० १ श्लो० ८ ॥ मुरयस्त्राज्ञोवर्जनं ।

यत्तुसद्वितीयमैच्छदित्यादिश्रुतौतत्पदेनब्रह्मणोनग्रहणंकिंतुहिरण्य-
 गर्भस्यैवेत्यायुक्तं, -तन्मर्दं; सिद्धेइच्छाविरहेणहिरण्यगर्भादेर्द्वितीयस्य-
 ब्रह्मणयत्तदानींसत्त्वेनद्वितीयेच्छानुत्पत्तेः ब्रह्मणः पूर्वसत्त्वादिरण्य-

गर्भस्यैकाकिन्यानुपपत्तिश्च । किञ्च “सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तदैक्ष-
तआत्मावाद्दमेरुएवाग्रआसी” दित्यादिश्रुतावपिहिरण्यगर्भस्यैवग्र-
हणस्यात्तत्रैकपदविरोधश्चेदत्रान्येकाकिपदविरोधस्तुल्यएव । यदपि-
(ब्रह्मणोनित्यत्वेनतत्सत्त्वेतदभिन्नस्यजगतोपिसत्त्वेसर्वंभवनतदिच्छ-
योऽयोगा) दित्यादिप्रलपितं, -तदपिस्वमतेदोषमद्वैतवृत्तन्मतेपीच्छा-
नसंभवति । नहिसर्वप्रत्यासक्तकामस्यमिथ्याभूतपदार्थेशशशृङ्गसदृश-
इच्छासंभाविता । यदिचजीवकर्मभिरिच्छोत्पत्त्यनंतरंपदार्थानांसत्य-
मभ्युपगम्यतेतदातेषांचैकालिकनिषेधाप्रतियोगितयामिथ्याभ्यानुप-
पत्तिःकिञ्चोत्पत्तेरुत्पत्त्यंतरंवर्त्ततेनवा ? आद्येतत्रापिपर्यनुयोगेऽनव-
स्था । द्वितीयेतुतस्यानित्यत्वापत्तिरुत्पत्तिमतएवजन्यत्वेनानित्य-
त्वात्, किञ्चेभ्वरेच्छायांकर्मणोहेतुत्वेपूर्वदोषाः प्रतिपादितास्तस्मा-
द्विभ्वरेच्छानित्येवसायदाकारतयंचजातातथैवतावच्चकार्याविर्भाव-
करोतिपुनश्चतिरोभावं । नचाविर्भावोनित्योऽनित्योवा ? यथानित्य-
स्तर्हिआविर्भावतिरोभावौपदार्थानांयनस्ततः ॥ “नानित्यतानुविज्ञेया-
शम्रयिद्विचिंचक्षणेः । तिरोभावेतुर्गृह्यतेक्षरणात्मना” इत्यनेन-
विरोधइतिवाच्यं । आविर्भावस्यनित्यत्वमेवसिद्धांतेस्वीक्रियते । नच-
नित्यत्वेऽप्यनवस्थापदार्थाविर्भावस्येवाविर्भावविर्भावपदार्थत्वात् ।
नहिपदार्थाविर्भावादतिरिक्तआविर्भावस्याविर्भावःसंबन्धसंबन्धमेदमे-
वाविवत् । अन्यथातत्राप्यनवस्थास्यात् ॥

सहस्राक्षेकिंचात्रेत्यादिनैकल्यंचेत्यन्तंभागदूषयन्ति-यनुसद्वितीयमित्यादि नान-
वस्थास्यादित्यन्तेन । अयंभाजः-यनुकिंचात्रेत्यादि प्रथमइतिध्रुतेरित्यन्तंतद्वद्वैदविवाक्य-
वृद्धवारण्यके (अ० ३ ब्राह्म० ४ पृ० १२५) “आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधस्सोन-
वीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्य” दित्युपक्रम्यपठ्यते । नात्रमध्येग्रजापत्युत्पत्तिरिज्ञाता । नापितत्र
“सदममेवात्मानंद्वेभाषातय” दित्यादिनोक्तमिथुनसृष्टिः परमात्मनोविरुध्यतेप्रकृतिपुरु-
पादिनिर्मातृत्वात् एकादशस्कन्धेचतुर्विंशे “वाङ्मनोयोचरातीवंद्विधासमभवद्वृहत् । तयो-
रेकतरोद्धार्यः प्रकृतिःसोभयात्मिका । ज्ञानंत्वन्मत्तमोभावः पुरुषस्सोभिषीयत” इत्यादी-
तत्प्रसिद्धेः मुख्योत्रेत्याशयस्तुनारदपंचरात्रद्वितीयरात्राद्विद्वन्व्यः । किंचात्मशब्दो वेदान्ते-
पुनिर्गुणपरमब्रह्मवाचकतयाप्रसिद्धइति (अ० १ पा० १ सू० ५) “गौणक्षेत्रात्म-
शब्दा” दित्यत्रसिद्धं इदमग्रआसीदित्यन्याकृतप्रपचात्मकत्वांकिरपिपरब्रह्मनिरूपणमेव
गमयति । अन्यथा “आत्मावाद्दमेरुएवाग्रआसीत्सदेवसोम्येदमग्रआसीत्” इत्यादी-
न्यपिप्रज्ञापतिपराण्येव स्युः ओंकारोऽपसिद्धान्तोवद्विधकिरणविरोधश्च । नचपुरुषविध-
इतिविशेषणावधमित्यं “अन्यक्तावपुरुषःपरः दिव्योद्भूतःपुरुषः । सहस्रदीर्घपुरुषः
तेनेदंगुणपुरुषेणसर्वं”मित्यादिकमुंडकपुरुषसूक्तवृद्धबारायणप्रभृतिश्रुतिभिः “पुरुषःसप-

र पाथ"त्यादिस्मृतिमिश्रभगवत्तन्मात्वात् भानदमयपरमात्मानं प्रवृत्त्यसवाप्यपुरुषविध-
प्वेत्याप्तानान् तत्पुरुषविधतयैरान्येषांपुरुषविधत्रधातृणाञ्च भानदमयसपरमात्मात्मान-
नदमयाधिकरणभावेतत्प्रकाशान्निपुचपरसमर्थितपुच्छब्रह्मादसमूलनिरस्य निर्णीतमिति
ततोऽवधय । तथात्मातिरिक्तदर्शनाभासोपिपरसमुद्राकाशादिकपश्यत स्वकारणमन्य
च्छत परासनस्यामगत , ब्रह्मज्ञत्वेतुभयाद्यनुपपत्ति । विंशो (५० १२५) "सत्यपूर्ण-
स्मासर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनमौपत्तस्मात्पुरुष" इतिबपहतपाप्मत्वमपिभगवद्गर्भे "तस्यो-
द्वितिनामसत्पुरुषस्य पाप्मस्य उदितउद्वेतिर्हसस्य पाप्मस्योपपद्येदे" तिच्छान्दो-
ग्यादिपुत्रणात् एतद्वर्मापयेनादादित्यातयेतिन परस्वसाधितमतस्तद्वर्माधिकरणेसाध-
कानासर्वपाप्मदाहोपिब्रह्मभावतद्विलपरज्ञानाम्यामेवउपकोसलविद्यान्ध्रुतिभ्य 'इति
मायोभिन्नानातिकर्ममिनस्यप्यते'इत्यादिस्मृतिभ्यश्च विधातुश्चम्बुताक्रामनापार्येतिविना-
हादौपाप्मसमय प्रसिद्ध । सोपिभेदितितद्वैतद्वैतकाकिनाभयस्यवहारसिद्धयेभयरूपेण
भवन अतएव "तस्मादेकाकीपिभेनी"तिहेतुभावाधूयते । भयस्यतद्रूपत्वमिच्छात्
बृहदारण्यक (५० १६९) "प्राणधेवप्राणानामभवतिवद्व्यागि" तिन्यायात् "यदिद-
किञ्चजगत्सर्वप्राणप्राणतिनि सूक्ष्मद्रव्यवज्जमुद्यत" मितिकथ्युतेश्च तस्मात्सर्वैवरेम
इत्यत्रपूर्वापक्रात परमात्मैतच्छब्देनपरामृश्यते, नत्वकस्मात्कमलभव सशब्देनेत्यत्रतुस-
इतिशब्देनेतितच्छब्देनेतिवावतु मुचित । नचमैत्रायणश्रुतौप्रापतिशब्ददर्शनात् भ्रमितस्य
"शुक्रणज्योतीपिसममुप्रविष्ट प्रजापतिश्चरतिगर्भेअत । यस्मिन्निदसचविधैतिसर्व ॥
प्रजापतिश्चरतिगर्भेअत भजायमानोबहुधाविनायत" इत्याद्यनेकश्रुतिपुत्रब्रह्मणिप्रजापति-
शब्दस्यदृष्टत्वात् किञ्चतत्र (प्रपाठ० २ ५० १८) "ऊर्ध्वरेतसोवालस्त्रित्याइतिश्रूयते
अथक्रतुप्रजापतिमब्रुवन्नि" त्रिप्रजापतिगालस्त्रित्यसवाद्यस्योपक्रातत्वात्प्रजापतिनानिरूप्य-
माण स्वान्य प्रजापति परमात्मैवपरिग्रहीतुमुचित तथापूव (५४ २०) "योहृत्तु
वावोपरिस्थ श्रूयतेगुणैर्विवोर्ध्वरेतस सवापूवशुद्ध पूत द्रव्य शतोप्राणोनिरात्माऽनतो
क्षय स्थिर शाश्वतोऽज स्वतत्र स्वमहिम्नितिष्ठती" त्यादिनापरब्रह्मधर्मापूवोपदिश्यते ।

किञ्चात्र सशब्देन ब्रह्मणो न ग्रहण, किन्तु ससारिणोहिरण्यगर्भस्य तदुत्पत्तिमुक्त्वा
प्रवृत्तत्वात् । अथच मिथुनसृष्टेरवोपत्त्वादित्याह-किञ्चेति ॥ श्रुतौ तत्पद ब्रह्म न वक्ति,
अपितु जीवमित्यन्वय ॥ जीवोहिरण्यगर्भ ॥ सर्वेशरीरीप्रथमइतिश्रुत ॥ एतेन 'रमणार्थमिद-
सर्वं प्रद्वैवस्वच्छयाऽभवति ति प्रयुक्त्य ॥ ब्रह्मणोऽनित्यत्वेन तत्सत्त्वे तदमित्यस्य जगत्तोऽपि
सत्त्वेन सर्वंभवनतदिच्छयोरयोगाच्च । प्रत्येऽनाविर्भूतस्येच्छयाऽऽविर्भावइतिचेत् आविर्भावो
नित्योनित्योवा ? यथनित्यस्यैव आविर्भावतिरोभावोपदार्थानायतस्तत नाऽनित्यतातुविज्ञेया-
शास्त्रविद्विर्विचक्षणै । तिरोभावेतुकार्यं हि वर्ततकारणालम्बना । आविर्भावेतु कार्यं हि यवामृदि-
घटादय' इत्यनेन विद्वद्भवे ॥ आविर्भावस्यापि पदार्थतया शास्त्रविचक्षणैरनित्यताया अज्ञेय-
त्वोक्ते । यदि नित्यस्यैव तस्याविर्भावेऽनवस्था ॥ यत्रैवानित्यवमङ्गीक्रियते तत्रैवोक्तविरोध
पूर्वोक्तनित्यताप्रीकारेनैकपक्षे ॥ ३७ ॥

तथाचेतयितुरणिष्ठस्यक्षेत्रज्ञस्यतदशत्वकथनमपि ब्रह्मेतद्गमयति 'क्षेत्रज्ञाविमाविद्धि, ममे-
 चास अशोनानाभ्यपदेशादि' त्यादिस्मृतिसूत्रेभ्यः । एषमवमवदचेतनप्रजानाद्योधनाय-
 प्राणरूपेणभवनादिकमपितया "एतस्माज्जायतेप्राण" इतिमुद्रकश्रुते रिंगोपपत्त्यादितात्पर्यं
 निर्णायकस्तरेपिप्रजापतिशब्दस्यचतावकैरपिश्रुतिसहस्रेपरब्रह्मपरत्वेगीकृत्यैवदुराग्रहस्तु
 पेक्ष्य । एतेनशुद्धाद्वैतमातडस्थ (का० १२) "रमणार्थमिदसर्वमहोवस्वेच्छयाभवदि"नि
 समर्थित । अत्रसूच्यया"यहुस्याप्रजायेयेती" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धया ॥ स्वपदपरप्रणव्यावर्ते-
 नाय ॥ पूर्वकारोमध्यमणिप्रदुभयप्रवा-वेतु ॥ तथाचगृह्यश्रुतिविचारितद्वामह्यातिरिक्तत्व
 भावात् इच्छातिरिक्तनिमित्ताभावात् आप्तकामस्यपयान्नातराभावाच्चभरस्वभावसिद्धर-
 मणमेवसर्गप्रयोजसिद्धतीतिकृतमात्रेचितेन ॥ यस्तुप्रहणोलित्यत्वेनतरत्सत्येतदभिन्नस्यज
 गतोऽपिसत्येनसर्वंभवततदिच्छयोरयोगउक्त , स प्रमादात् । नित्यत्वंऽपिपूर्वंतिरोहितत्या
 दभ्याकृतत्वेनाभेदेनउर्वमानत्वात् । यहीरमणस्यचाविहितैच्छिकामेदाश्रयवस्तुभिरेवनिर्जा
 हात् तदर्थसर्वंभवततदिच्छे युज्येतेष्व ॥ स्वामकत्वात्तस्यस्यापिप्रपचस्यस्वस्मादाविर्भा
 वनमेवसृष्टि स्वस्मिन्तिराभाजनचसहारइतिश्रुतिसिद्धात् ॥ श्रूयतेचभूमविद्याप्रभृतिषु
 "आरमतआविर्भावतिरोभावारमतोन्नमित्यादिउपगृहितचेतन्माकडेयपुराणेचतुर्धाध्यायेजै
 मिर्मिमतिबद्धि द्रोणपक्षिणि (श्लो ६९) "आविर्भातिरोभावदृष्टादृष्टविक्षण । वदति
 यत्सृष्टमिदमेतज्जगच्चसद्भव"मितितृतीपरकधेचतद्विरोधोत्पद्ययनमाविर्भावस्तुसम्भवइति-
 दशमेऽङ्कस्तुतौ यन्नाभिजातादरविदकोशाब्रह्माविरासीद्यतप्पलोक'इतिनवमस्यचतुर्धा
 ध्यायेचचतुर्मुखप्रति(श्लो०५३)"स्थानमदीयसद्विश्वमेतत्कीडागसानेद्विपरादंसञ्जे । भूम
 गमात्रेणहिसदिधर्मा काशात्मतोपत्यतिरोभविव्यती"ति दशमोत्तरार्द्धेचतुर्देवप्रतिभगव
 त्पा (ज० ८४ श्लो० २५) "अत्रायुर्ज्योतिरापोभूस्तृणेषुपथादय । आविस्तिरोल्यभूयैकोना
 नात्ययात्यसाग्नी"तिप्रहण्णराक्राशाद्यात्मनाविर्भावतिरोभावौताभ्यामल्पत्वभूरित्वनाना
 त्वैकत्वानिचोक्तानितस्माद्ब्रह्मीरमणार्थ आधिर्भाग्नास्यानानारूपेणभवत तदिच्छाचनानुपपत्त्या,
 अन्यथातद्बोधकश्रुतिभ्याकोपापात्तान् । ब्रह्मसत्पूर्वोत्पत्तिमगीकृत्यश्रुति शक्त्याभ्याख्यातु,
 शून्यवादाद्व्यावर्तेनाशिकरादस्ययाप्रसक्ते 'कथमसत् सज्जायेतनास्ततोपिद्यतेभान' इत्यादि-
 श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । अद्वैतसिध्याशुक्लीत्याप्रसयेअविद्यापानूहमरूपेणस्थितगीकारेण
 रनदुक्तदोषतादस्य । वस्तुतस्तुकारणादहिर्भगनेवोत्पत्तिपदार्थइतिसर्वमनय । किंचैव-
 यदतस्तज्जगतिप्रहमेद प्रतिपिषादपिपितलदभेदोवा ? नाय , अद्वैतभगात् स्वातिरिक्ते
 च्छायामनासकामत्वानपायात् । तदारमानमिति स्वस्यसर्वरूपेणभवनोक्तिविरोधात् "सर्वं
 खल्विदमहमे" त्यादि-याकोपाच्च पदार्थानामिध्यात्वमाश्रित्यमेदाभावरूपेद्वैतस्यादरे त्वभ्रां
 सत्येश्वरस्यतज्ज्ञानयोगादिच्छानुपपत्ति ज्ञातस्यैवेच्छानियमात् सब्रह्मश्रुतिविरोध सर्वस्यै
 वाभावात्मिध्यायनज्ञानेसुतरावदसम्भव । नहिमृगलृप्यात्वेनसाज्ज्ञानस्तापातुनाशविपाण-
 वाऽऽदातुकश्चिदिच्छ तयततना । एतेन "इदसवमसृजत" इत्यादेरपिबिरोधोऽनुसधेय ।
 अर्धवैनाशिप्रक्रियादिदोषरकालेपदार्थसत्तास्वीकारेपसिद्धात् त्रैकालिकप्रतिपेधप्रतियो
 गितयामिध्यात्वानुपपत्तिश्चेतिदिक् । द्वितीयश्वेदोक्तम् तथासतश्रुतिसिद्धोर्णनामित्यादि

दृष्टान्तेन जडादिस्वानामाविर्भावतिरोभावावेरधुत्यादिसिद्धास्थेयापितिसर्वमनानुलंघ्य-
प्रलयइत्यादिनैः स्वस्थं चेत्यंततनुधुत्यादिसिद्धपरमतानगमात् नित्यावेगमाक्रंतौ भवोनमा-
त्तंडकारिकायाधः । नचानरस्यासंख्याऽउत्पत्तिरादेपितौल्यात् । तथाहि उत्पत्त्यादेस्तपत्या-
दिकमन्तिनरा ? आद्यघटोत्पत्तेरप्युत्पत्तिमन्त्याभपिसेत्यनरस्या घटभ्रंसकाटेध्वंसस्याप्यु-
त्पत्तिघटोत्पन्नोदास्याप्युत्पत्तेरित्याद्यनरस्या उत्पत्तेर्नाशानंगीकारेऽसंख्याप्युत्पन्नवृत्ति-
न्याहारापत्तिः । अंततोयत्रनित्यत्वं स्वीक्रियेततत्रैव स्वीकृतिविरोधः । पदार्थानित्यतांगीकारेनै-
कफल्यंच । द्वितीयश्रेदुस्त्वेनित्यतापात्रादनित्यतासिद्धांतोभवेत्त घटोत्पत्तेनित्यतयाघटानि-
त्यराचक्षिपेत् उत्पत्त्यादिराविर्भावान्गीकारेयस्तुनपरतालाघवादास्थेयं मिथ्याप्राप्तुत्प-
त्तिरेवनाम्नीतिचेत्तत्प्रतीतिः ? भ्रातिर्यसैनचित्ताप्युत्पद्यतेनरा ? आद्यप्रागुक्तानवस्था ।
द्वितीयेतद्विषयतया मोक्षोच्छेदः उत्पत्त्याद्यभावायभ्रातेरपिमिथ्यात्वेजगतः । सत्यरसिद्धिः
पुनरविघातकार्ययोर्वैसस्याप्युत्पत्त्यादिकंयिचार्थं उत्पत्तिर्ध्वंसयोराविर्भावतिरोभावायो-
श्चोभयोरप्यस्वीकारेस्पृष्टादेयार्थकग्रहभुतिविह्वरश्च । पुनर्यग्रहारदशायामुत्पत्त्याद्यंगी-
कारेऽप्युक्तदोषानिरूपेणाः उत्पत्त्यादेरानंत्यतस्तत्सकारणांतरकलापकल्पनागौरवंच ।
यदितुसंबंधस्यसंबंधोभेदान्नेदइत्यादिकमिवोत्पत्त्यादेस्तदुर्नगीकृत्यकथंचित्समापीयेत् तदा-
विर्भावपक्षेपिसम्भवसमाधिः सुगमइतियत्रोभयोः समोदोपइतिन्यायावतारः वस्तुतस्त-
त्पत्तिरपिधर्मइतिधर्मसत्तामाक्षिपतितथाचकारणादहिर्भनमेवसावित्तरस्तुसर्वाधर्मेर्णये-
आविर्भावतिरोभावौशक्तीवैरिणइत्यादिकारिकाप्रकारावधारणभंगयोर्दृष्टव्यं ; किंचरस्तुत-
स्तुतयोरिच्छाविषयस्वयोर्यत्तद्विषयस्वयोर्यत्स्वरूपस्वरवाक्कापिनित्यतानुपपत्तिरित्यनु-
पदंवक्ष्यदे-पूर्वमिति तृतीयश्लोकखंडनादौ ॥ नित्यैवेति वृद्धारण्येते “अनुच्छित्तिधर्मे”
तिसर्वप्राप्त्यधर्माणानित्यत्वाद्यानात् ॥ तथेति । येनप्रकारेणकार्यनिर्माणयावत्कालपर्यंत
स्थापनंयेच्छाऽकारस्वविषयोभवतीतिभावः ॥ अन्यथातत्रेति । सर्वधस्यापिसर्वधातरभेदा-
दपिभेदश्चान्योस्तीतिस्वीकारेतेपुसबन्धभेदादिपु ॥ पदार्थेस्वाधयेवेनचित्सर्वधेनतिष्ठति ।
ससंबंधोपिसर्वधातरसंबंधांतरमपिसंबंधविशेषेणेत्यनरस्या ॥ पूर्वभेदेप्युक्तं ॥ अंतत-
स्वरूपसंबंधवंभेदभेदादीनांप्रथमभेदस्वरूपत्वंस्वीकृत्यतद्वारणेभाविर्भावविर्भावोपिप-
दार्थाविर्भावस्वरूपइतिसमः समाधिः ॥ इदंतुपिशाचः पिशाचमापयैवयोधनीयइति-
न्यायादिदमुक्तं । सत्वंतुक्ष्यते ।

ननुसर्वकार्यजातमीश्वरोवेत्तिनवा ? अंत्येवग्रहणःसर्वज्ञत्वहानिः ।
प्रथमेसृष्टिकरणंकिमर्थ ? पदार्थानामाविर्भावएवसृष्टिः । सचज्ञानार्ह-
त्वस्वरूपपवतस्यचसर्वदैवसत्त्वेनतत्रकृत्यादीनामनुत्पादात्इतिचेत्,-
सत्यं ; नहिज्ञानार्हत्वमाविर्भूतस्यलक्षणं, किंतुतत्तत्कार्यकारित्वं ॥ यथा-
जलहरणादिकार्यकारित्वं मृदूपेणावस्थितेऽनाविर्भूतेतत्कार्यकारित्वा-
भावात्तत्त्वन्मतेज्ञानार्हत्वमेवआविर्भावइतिवक्तुंशक्यते; तथासति-
तमसिस्थितस्यवृष्ट्याविर्भावार्थंप्रतिपाद्यानयनंनिरर्थकंस्यात् । यदि-

तमोऽध्यातस्य घटस्य शानं नास्ति तर्हि तदर्थं यत्न एव न संभवति; अक्षातेऽर्थ-
यत्नस्यादृष्टत्वात् । यदि शानं तर्हि शानविषयत्वरूपस्याविर्भावस्य सत्त्वा-
त्तदर्थं यत्नो निरर्थक एवेति त्वयापि पूर्वोक्तमेव लक्षणमादरणीयं । ईश्वर-
स्य सृष्टेः पूर्वमाविर्भूतत्वेन ज्ञानाभावेऽप्यनाविर्भूतत्वेन ज्ञानसत्त्वात्तस्य सर्व-
ज्ञत्वहानिः । किंच क्रीडार्थं सृष्टिः सा चाविर्भूतैरेव पदार्थैः संभवति ना-
ऽनाविर्भूतैरेतत्पद्योगिनां योगजधर्मेण व्यतीता आदिब्रानं पिन ते स्तेषां-
श्रुत्वनयनादिकर्तुं शक्यते । सृष्टिस्तु रमणार्थमेव न जीवानां तत्पदार्थ-
ज्ञानार्थं; तेन न चेत्यादिना पूर्वं पक्षं कुर्वन्नपास्तः । जीवानां क्रीडोपयोगि-
त्वास जीवमात्रार्थं सृष्टिं शंकापि संभवति । क्रीडापानित्यामित्यत्वप्रश्ने-
नित्यैवेत्युच्यते । तत्र दोषपरिहारस्तु उत्तरभागे वक्ष्यते । न च जीवस्ये-
श्वराभिन्नत्वे जीवस्य सकलपदार्थज्ञानं नास्तीश्वरस्यास्तीति कथं संगतं ?
त्वन्मतेऽविद्याया अस्वीकारेणाविद्यापिष्यवस्थाया असंभवादि ति वा-
च्यं; “पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोऽज्ञस्य बंधविपर्यया” वितिसूत्रेण-
व्यासैरेवास्य दोषस्य परिहृतत्वात् । तत्र यदि जीवस्येश्वरत्वेनेश्वराभि-
न्नत्वं तदा कथं तदनुःखित्वमल्पज्ञत्वादिकमिति पूर्वपक्षमाह-अस्य जी-
वस्येश्वर्यादिति रोहितं तत्र हेतुः-पराभिध्यानात्परस्य भगवतोभिध्या-
नं क्रीडेच्छया जीवे भगवद्वर्त्मतिरोभावः, ऐश्वर्य्यतिरोभावाद्हीनत्वं-
पराधीनत्वं, धीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात्
सर्वहीनत्वं, धीतिरोभावात् ज्ञानमादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावा
देहादिष्वहंशुद्धिः, सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्येव वैराग्यति-
रोभावाद्विषयासक्तिः । आनंदांशतिरोभावाद्जीवत्वं काममयत्वं-
यद्येवं न स्यात्तदा भगवत्तपेश्वर्यादिलीलानिर्विषयास्त्यादिति ॥ जीवे
श्वरयोर्मदस्तु न स्वीक्रियते; जीवे भगवद्वर्त्मतिरोभावेनैव सर्वदोष-
निरास संभवात् । अतएव प्रागभावादि चतुष्टयमेव न स्वीक्रियते; आवि-
र्भावतिरोभावाभ्यामेव सर्वव्यवहार संभवात् । उक्तं च ‘प्रागभावाद्-
योनार्गीकार्याभाभ्यां यतोऽखिलमिति ॥ तत्र प्रागभावः कार्यस्य कारणा-
वस्थातो नातिरोच्यते ॥ एवं च संतपि कार्यस्य तिरोभावः; घटः पटो-
नेत्यत्रापि घटे भगवदिच्छया पटत्वस्य तिरोभावाद्भेदा नातिरिच्यते ।
एवमत्यंताभावो नाम कारणातिरिक्ते घटादीनां सामयिकस्तिरोभाव-
एव ॥ एवं चाभ्यामेव सर्वव्यवहारोपपत्तौ किं प्रागभावादिस्वीकारेण ? ॥
यच्च (एतेन ‘मेदः कार्यतया जातः क्रीडार्थं तु हरीच्छया ॥ प्रलये-

कारणे तस्य स्थितिर्दृष्टायथामृदि' इति पूर्वापरव्याकुलं वाच्यं प्रत्युक्तम् ।
इत्यादिप्रलपितं, - तदप्यज्ञानात् ; तादृशमेदपदस्याविर्भावपरत्वात्
अतएवाप्रेतिरोभावयोर्धर्मप्रलयपदमपिसंगच्छते । कारिकायां तु प-
ञ्चाह्ये कारणे हीति तृतीयचरणपाठः । न च घट-पटोनेत्यत्र घटे पटव-
स्य तिरोभावपदमेद इति पूर्वाक्ते विरोध इति वाच्यं, विरुतो प्रकृतिमेद-
आविर्भावः ; विरुतीनां परस्परमेदस्तिरोभावपदेत्यत्र तात्पर्यात् त्वन्म-
नः सिद्धमेदस्योक्तार "आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं" मिति श्रुतीनां विरो-
धः स्यात् । अनययथामृदीति दृष्टान्तोपि संगतः ॥ न चेत्यादिकस्य नंगी-
कारनिवृत्तिः ॥ कार्याऽस्यायामाविर्भावेऽपि न कारणस्य कार्यमेदः "सर्व-
खल्विदं ब्रह्मतज्जला" नित्यादिश्रुतेः ॥ अतएवोक्त "सर्वं ब्रह्मात्मकं
विश्वमिदमावोध्यते पुरः ॥ सर्वेशब्देन याऽद्विदृष्टमदोजगत् ॥
वोध्यते तेन सर्वे हि ब्रह्मरूपं सनातन ॥ कार्यस्य ब्रह्मरूपस्य ब्रह्मेव स्यानु-
कारणं" तत्र दृष्टान्तोपादानमपि "सुवर्णस्य च ये खंडा मुद्रिका कटका-
दयः ॥ सुवर्णत्वेन गृह्णाति तथा ब्रह्मविदो मति" रित्याद्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे किंचित्सर्वमित्यादि इत्यत्र मिलित भागपरिहरति - ननु सर्वमित्यादिना इत्याद्युक्त-
मित्येतेन । अयं भाव - यन्मुमूर्च्छाकार्यमित्यादितथास्मैतीत्यतस्तदकिंचित्कर । सर्वकार्यहरिर्वै-
च्येपेति नाह । इदमेदमपि प्रत्युक्तकार्यमित्यत्र साधयति, न विद्यमानस्य शशशृगादेरिव प्र-
त्यक्षासंभवात् तस्यान्नातराच्च । न चार्द्धवैनाशिकप्रक्रियया कथंचिन्निर्वाहो वाच्यः, असत्-
सत्ताया श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् त्वयाप्यनगीकारात् अविरोधाप्यायेसम्यङ्निरस्तत्वेन प्रकृ-
तेतद्विरासप्रयासप्रयोजनाभावाच्च ॥ ईश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेन सिद्धे नित्यत्वेऽप्युच्यते तद्विजा-
नुभवयोग्यताऽऽपादनरूपआविर्भावपदवत्तत्पदार्थस्य सृष्टिरिति सिध्यति ॥ 'यदानुभवयो-
ग्यत्ववर्तमानस्य वस्तुन । अपिर्भावः सप्रज्ञेयस्तिरोभावस्ततोऽन्यथे'ति मार्तण्डकारिकाया-
मनुभवपदमुक्तविषयजीवानुभवर । अतः स्वस्मिन् स्थितस्य स्वाभिन्नस्य कार्यस्येश्वरज्ञानविषय-
त्वेऽप्यदोष । उक्तयोग्यतमेतलौकिकैः कार्यकारित्वमिति व्यग्रिह्यते अतः पिताचभापयेति-
न्यायान्मूले तदेवोक्तवनाविर्भूतघटादौ विकर्मया दयाजलाहरणादिकार्यस्यासंभवादाविर्भूता-
देवतत्संभवाच्चोक्तयोग्यत्वरूपआविर्भावस्तत्तत्कार्यकारित्वमित्यपि सक्त्योच्यपदेष्टु कारित्व-
चक्रणशीलत्वतद्वर्तमानत्वेन कस्यचिद्वदस्यातिरोभावदशया जलानयनाच्चकारित्वेऽपि ना-
न्यासि । सिद्धांतसामान्यतो ज्ञानार्हत्वमात्रं न लक्षणं, किंतु विषयजीवज्ञानार्हत्वमित्येवमूले-
त्वन्मत इत्यादिप्रपञ्चस्य निष्कर्षः यदानुभवयोग्यत्वमिति मार्तण्डकारिकाया योग्यत्वपदमिति-
रमज्जपादिस्थितव्यावदागीमननुमूयमानेपुकेनाप्यननुभूतदरीगिराकुरादिपुचाच्यासिवार-
णार्थः । वस्तुतश्च भस्मिन्काळेऽस्मिन्देशेऽप्युच्यते तदलौकिकमया दयाजीवानुभवगोचरकरि-
प्यामीतीच्छापिपयत्वमेवाविर्भावस्तद्विषयत्वतिरोभावः तेनोभयोर्नित्यत्वेऽपि न युगपत्कार-
योपलंभप्रसंगः, तत्तत्कालपुबतदौचित्यात् । महाहीरकाभरणान्यसिद्धवसरेऽस्मिन्देशे-

सर्वांश्च दशैव्यामिपुनरस्मिन्कालेदर्शनागोचरीकरिष्यामीतिराज्ञादेरिच्छायाधिरतनत्वेपि-
तत्तत्कार्यं तत्तदवसरएव भवति, ननु युगपत् । एतेनापीश्वरस्य सर्वदा सर्ववस्तुवेदनसिध्यति;
अज्ञातश्चातुदयात् । नचस्वरमणार्थमिति सिद्धान्तविरोधः जीवानामेवरमणस्य निष्पत्तिर्वा-
शस्या; आभरणानिष्टत्वात्पदार्थयतोरज्ञादेरपरिमणस्याप्रत्यूहत्वात् । किंचासौक्रीडाजीवैस्त-
स्य तस्य पदार्थस्यानुभावनरूपेण ॥ एवं च यथा बालक्रीडासु पांचालिकापुरुषाकादेरेव विवाहादौ-
विधीयमाने पिबालानां बुद्धिबलविपुषीमतां क्रीडासु दार्वादिखंडानां जयपराजययोरपि क्री-
डितृणां मृगशाला मृगप्रभृतिचेतनक्रीडास्वपिक्रीडयितुं द्रष्टुं क्रीडासु ख्यतया सिध्यत्येव ॥
ननु पांचालिकादीनां मृगादीनामेव वा ॥ अन्यथामल्लमहिषमातंगादिक्रीडासु मल्लादीनामेव-
ताः सिध्येयुर्नतुराज्ञादीनां ॥ वस्तुतस्तु ह्यारौकिकेश्वराणामेव द्रमणमिति सुप्रसिद्धम् ॥
तथात्र भगवत्पुत्रमुख्यतया रमणं धृत्यादिसंभूतमप्रत्यूहं जीवानामपिक्रीडोपस्कारत्वाविशे-
षात् । अतएव श्रीभागवतादिपुण्यादाहमयीयोपाययांत्रमयो मृगः पूर्वभूतानि भगवद्गी-
शांतं प्राणिविद्धि भोः यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविरममाविह इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथेवेशे-
च्छयानृणाम् एवमादयो दृष्टांता उच्यन्ते । तस्माद्वज्रजीवज्ञानायोगस्य तद्योग्यतापादनमेवा-
विर्भाव इति स्वीकारेपिक्रीडैव सृष्टेर्मुक्त्यं प्रयोजनं, ननु जीवज्ञानमात्रं तत्प्रयोजनं ईश्वरः सृष्टेः-
पूर्वमपि स्वलीनान् चाभिज्ञानपदार्थात् ज्ञानात्वेव तेषु जीवानुभवायोऽस्य तांच ज्ञानात्वेवेति सार्व-
ज्ञ्यस्य जीवानुभवार्थमाविर्भावस्य च न बाधः । उक्तरीतिर्येव हीरमणो हि जीवानुभवायोग्यैरेव-
पदार्थैः संभवति संसारि जीवानामनुभवाभावेपि वस्तुतः "प्रायानां प्रमादमकतयानि स्य-
त्वादेवाभ्रातानां योगिनां सर्वदा तदनुभवः श्रीभागवतादिषु "अनागतमतीतं च यत्तमान-
मतींद्रियं । विप्रकृष्टं गृहितं सम्भूतं पश्यंति योगिनः" इत्यादा उच्यन्ते क्रीडाया निस्वत्वं-
नुप्राप्तिर्होक्तं परमं तारतौल्यो वहीरतौ सृष्टिरिति नाप्यरस्या अतएव श्रीरामदाचार्य-
चरणैः (प्रकरण १ कारिका ७२) "कदाचिन्नमते स्वस्मिन् प्रपंचेपि कचित्सुख-

किञ्च सर्वं कार्यं यदि हरिर्न वेति तदाऽज्ञः स्यात् तर्हि सृष्टिर्मुखा ज्ञानार्हत्वरूपविर्भाव-
स्यैव त्वया कार्येऽज्ञीकारात् ॥ नच स्वस्वरूपेण स्थितस्य स्वयं ज्ञातत्वेपि जीवानां तज्ज्ञानाभा-
वात्तज्ज्ञानार्थं सृष्टिरिति वाच्यम्; स्वरमणार्थमिति सिद्धान्तविरोधात् ॥ जीवानामेव रमणस्य
निष्पत्तेः ॥ क्रीडाया निस्वत्वं योऽकदोपायतारोऽनुसन्धेयः ॥ अधिकतत्पराभागे वक्ष्यते ॥
तदेतदाह-तथास्मति ॥ मिदित्थेति ॥ जीवस्येश्वरमिदत्वेनेशस्य ज्ञानं न जीवस्येत्युक्तिरेव
न संगता ॥ प्रागभावादयोनाङ्गीकार्या आभायतोऽस्ति त्वमिति श्लोकव्याख्यायामभावचतुष्टयस्य-
ऽपितद्गीताकारेण दूषितत्वात् ॥ एतेन 'मेद-कार्यं तथा जात-क्रीडा'र्थादुद्गीच्छया । प्रलयेका-
रणेतस्य स्थितिर्दृष्टायामादि' इति पूर्वोपरव्याकुलं वाक्यं प्रत्युक्तम् ॥ नच मेदस्योत्पत्तिर्नावि-
र्भाव इति निष्त्वामावाभिप्रायेण खण्डनमिति वाच्यम्; तत्रत्यदीकार्यास्पष्टं रण्डितत्वात् ॥
मेदोत्पत्तेः प्रागजीवस्य तथा ज्ञानसत्त्वेन सृष्ट्यभावदोषस्य तादवस्थास्य सत्यपि सर्वस्वत्वदमे-
तदात्म्यमिदमिति तस्मान्मेदोत्पत्तेः निमित्तत्वमित्युक्तिः किञ्चिन्नधनेति तु
चिन्तलम् ॥ विमेदजनकेऽज्ञाने इति न वेदतस्माज्जायते इत्यस्य जागृकत्वाच्चैलम् ॥ ९ ॥ ३८ ॥

अतो ज्ञानार्हत्तमात्रमाविर्भावलक्षणमसंगतमिति भावः ॥ जीवनान्तत्पदार्थज्ञानार्थमिति सर्ववाक्यंसाध्यातमिति न्यायादन्वभक्षोवायुभक्षइत्यादिवद्वधारणविवक्षितं । तेन ज्ञान-
मात्रार्थमित्येवार्थः ॥ एवमरणार्थमेवेत्यत्रैवकारोपितदितस्य मुख्यप्रयोजनत्वं व्यपचिच्छनन्ति ॥
तथा च यहीरमणमेव मुख्यसृष्टिप्रयोजनं परमनाविर्भूतं पदत्वे स्वरूपसंभवतीति तदर्थं प्रागुक्तरीति
कजीवानुभययोग्यत्वलक्षणमाविर्भावपदार्थानां सर्वदास्वानुभवगोचराणामपि इति शक्ति-
यतेदिति भावः ॥ चक्षुस्तद्वति निरोपयोग्यते (अध्याय ३ पाद २ सूत्र ५) “परामि-
ध्यानानु” इति सूत्रस्य भाव्यात्कंचिदंशमनुवदंति-अस्य जीवस्येत्यादिना ऐश्वर्यादिति रोहित-
मिति । ऐश्वर्यादिति रोभावद्वत्यर्थः । फलितार्थकथनं येदं ॥ “अभितो ध्यानं स्वस्य एतस्य च-
सर्वतो भोगेच्छे” ति भाव्यास्य फलितार्थमाहुः-क्रीडेच्छेति । आनन्दं शक्तिरोभावादित्यादि-
स्त्वार्यपि कोनुवादः इतरनुप्रागेव विवृतमस्माभिः एवमेतच्छोकसंज्ञने क्रीडाया एव सृष्टिप्रयो-
जनत्वं रमणश्रुत्यर्थः एवं च किंचिदाविर्भावतिरोभावविचारश्चासिद्धः ॥ इति नवम-
श्लोकखण्डनं ॥

ननु सर्वारम्भकत्वं चेद्ब्रह्मणस्तदा जीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्य जीवत्वं च-
स्यात् एवं तदभिन्नस्तु तदभिन्न एवेति न्यायेन ब्रह्महत्याऽऽभिमिश्रेश्वरा-
भिन्नोयागोपि ब्रह्महत्या रूपः स्यात् । एवं ब्रह्महत्याविरपियागरूपः स्यात् ।
एवं विधिनिषेधादिरपि संकीर्णतया प्रायश्चित्तादिशास्त्रचक्षुष्यं स्यादिति-
चेत्, नैवं; “सर्वेष्वल्पिदं ब्रह्मे” ति श्रुत्यास्य स्वप्नब्रह्मात्मकत्वेपि कार्यार्थ-
णां परस्परतत्त्वत्वेन नैकताद्यह्यरूपेणैकत्वे पितद्रूपेणैव न्यायाभावाच्च गटे-
न पदकार्यापत्तिः ॥ किंच त्वन्मतेपि सर्वस्य मायाकार्यत्वाविशेषात्तद-
भिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नस्य त्वनियमानुरोधाद्ब्रह्महत्यायागयोरविशेषः-
कुतो न स्यात् ? विधिनिषेधशास्त्रमपि व्यर्थमेव स्यात् । ॥ दिच ब्रह्महत्या-
त्वेन यागत्वेन तेनाभेदः स्वीक्रियेत तदा प्रकृतेः पितृत्वं ॥ वस्तुतस्तु ब्र-
ह्मणस्तत्तत्कार्यनिष्पत्त्यर्थं च तत्तद्रूपेणाविर्भावः स्वीक्रियेत तद्रूपे द्विती-
यरूपस्य तिरोभावः स रतयोर्भेदत्वेन व्यर्थमिति ह्यते । तथा चाविर्भूतेनैव-
रूपे कार्यनिष्पत्तिर्नानाविर्भूतेनान्यथासृष्टेः पूर्वमपि मन्त्रलकार्यनिष्प-
त्तिः स्यात् ॥ एवं च ब्रह्महत्याकथं यागादिकार्यनिष्पत्तिः ? अतएव
मत्स्यादिरूपेणाविर्भूतेनापि भगवता हिरण्यकशिपुवधादिकार्यस्यानि-
ष्पत्तेर्नृसिंहरूपेणाविर्भावः संगच्छते एवं तत्तद्ब्रह्मार्थतत्तद्रूपेणाविधि-
र्भावः ॥ अत्र चरमणेच्छेदप्रमाणमिति न कोपि दोषः ॥ त्वन्मते यागस्य-
मिथ्यात्वाद्ब्रह्महत्याया अपि मिथ्यात्वायागेऽप्रवृत्तिर्यद्ब्रह्महत्याभयं च न-
स्यादतो बलवद्विद्विष्टसाधनताज्ञानरूपप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्याभावेन या-
गादिव शेन स त्रैलोक्यवद्गोष्ठीनिरतः पापे प्रवर्तते यागादीनां च मिथ्या-
त्वात्तत्कालिकसुखाजनकत्वाच्च ततो निवर्तते ॥

सहस्राक्षे सर्वात्माचेदिति वक्ष्यमश्लोकं सन्ध्याख्यानेननुसर्वात्मकमित्यादिना ह्यास्यास्प-
दत्वमित्यंतेन खंडयित्वंतः यत्तु तेनेत्यादिभ्यर्थस्यादित्यंतं भागं न्युदस्यंति-ननु सर्वस्यादिनानि-
वर्त्ततेत्यंतेन प्रतिषेदीमाहुः-किंच त्वन्मत्तइत्यादिना । यद्यपि प्रतिवर्दीनोऽस्य तथापि तु उत्तरेण
स्वपक्षाक्षेपोत्तरं संपद्यत इति पुरस्ताच्च परस्ताद्धुव्रतदुपादानमदुष्टं ॥ एवमेवामिमेत्यद्विती-
याध्याये न्यासपादैरपितस्या उपन्यासाच्च ॥ विधिनिषेधेति । मायिकानां विहितनिषिद्ध-
सर्वकर्मणां मायाऽभिन्नतया परस्परामिन्नत्वात् फलेष्वपितयैव दिक्षा भविशोपापाद्याद्यत-
द्वोभकननाशास्त्रस्यैवैयध्यमुचितमेव ॥ ननु सर्वेषां मायिकत्वाविशेषेऽपि यागत्रयमहाननत्वा-
दिना कर्मणां स्वर्गनरकत्रादिना फलानां च विशेषोऽस्त्येवेत्यदोष इति चेत्-अस्माकं ब्रह्मरूप-
त्वाविशेषेऽपि तेनान रूपेण परस्परप्रतियोगिकभेदाद्ब्रह्मोपमयगच्छेत्याहुः-यदि चेत्यादिना ॥
द्वितीयरूपत्वेति । घटे घटत्वातिरिक्तानां पटादीनां सर्वेषांमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । तिरोहितैरपि
व्यवहारनिष्पत्तिस्त्रीकारे ॥ एवं च सृष्टिप्रलययोरविशेष एवापद्यत ॥ तद्वोभकनास्त्रभ्याको-
पोलक्षणभंगाद्ब्रह्माज्ञानं च प्रसज्येत ॥ मत्स्यादिरूपेणेत्यादि । इदं गुणोपसहारभाष्याविपु-
प्रपंचितं ॥ अप्यभावः-तदनुदितासु मार्तण्डकारिकासु प्रथमचरणारभेयच्छब्दस्य क्तः यद्यत-
इत्यत्र तु योभ्यत इति प्राक्तनः पाठः सुभ्यते तेनेत्यत्र तु बोध्यत इति पाठः यत्र येनेति वक्ष्यमश्लोक-
वाक्येयस्मैयद्यदितिकर्मादिसंज्ञाह्वेवास्त्रवपाटेऽप्यतः पदेन पौनरुक्त्यापादकोयस्मादिति पाठः
फलितः । मुद्रिका कटकादय इति पाठो विपर्यक्तः खंडने चाश्लोके मार्तण्डटीकायां सुपन्यस्ताः
सार्वात्म्यसाधिकायथासौम्यप्रयनेत्याद्याः श्रुतिस्मृतीः विस्तरेण विचारितं तत्त्वमसीति-
वाक्यं चासमाधायैव लौकिकन्यायमात्रबलेन किंचिदुपणं स्वचरणोपरिकुठारप्रहारप्रभमुद्धा-
वयन्नुपहसनीयः । तथाहि हरेः सार्वात्म्याजीवस्त्रीश्वरांशत्वादीनां इति शक्योऽवक्तुं उच्यते-
च तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यैः ईशास्तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान्पूर्णानंदः सजीवपृथ्वीतनशक्योऽवक्तुं
सूत्रकृता जीवस्याभेदव्यपदेशात्परकिं निवृत्ताकरणादिदोषप्रसंगमाशंक्य (अ० २ पा० १

सर्वात्माचेत्तज्जीवेशकार्याकार्यविपर्ययः ॥

अवि शोधेऽभ्यवस्थास्यात्तथेष्टेर्हितुतामते ॥ १० ॥

यत्तु तेन 'सर्वं हि यत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानि' ति पठ्यते "सर्वं ब्रह्मा तनं कं विधमिदमावोक्ष्यते-
पुरः । सर्वशब्देन यत्राद्विष्टं श्रुतमदोषमत् । पुद्गलते तेन सर्वं हि ब्रह्मरूपं सनातनम् । कार्यस्य-
ब्रह्मरूपस्य त्रयस्यानुकारणम्" इति तथा यत्र येन यतो यस्य यस्मै यस्माद्यथादा स्यादित्दं भग-
वान्साक्षात्प्रवानपुरेष्वर । इति भागवते पथे सर्वस्य ब्रह्मता श्रुता श्रुतिस्मृतेः स्मृतिगर्भेर्दृष्टिः स्वर्णा-
मिनो यथा सुवर्णस्य च ये खण्डाः कटका मुद्रिकादयः । सुवर्णत्वेन गृह्यत इति ब्रह्मविदो मतिः ।
यथासौम्येत्यादि श्रुतौ स्पष्टमेव निरूपितम् । तथा तत्त्वमसीत्यत्राभेदोऽशाशिविचारतः" इति-
सार्वात्म्यमीगस्य वर्णिनम्, तत्र युक्तमित्याहुः-सर्वात्मेति ॥ यदि ह्यरिः सर्वात्मा तर्हि जीव ईश-
ईशध्वजीव उच्येत । एवं तदभिन्नाभिन्नत्वेति न्यायेन ब्रह्महत्या अभिन्नैश्वराभिन्नोयागोऽपि
ब्रह्महत्यादिरूपः स्यात् ॥ एवं ब्रह्महत्यादिरपि यागरूपः स्यादिति तद्विधिनिषेधधीः सकीर्येत ।
एवं च त्वया कार्यमेव क्रियेत विधिनिषेधप्रायश्चित्तादिशास्त्रं च व्यर्थं स्यात् ॥ ३९ ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

सू० २२) “अधिकंतुमेदनिर्देशात्” इत्याधिक्यस्यसमर्थनात् ॥ “पादोऽस्यविभामृतानि”
 “विष्टन्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभित्तयेव बोधनाय सर्व-
 तरंगाणां तरंगमाल्यभिन्नत्वेऽपि । नहि नदीनाथस्तरंगमात्रत्वेन तस्योच्यते इत्थं कारमंशिनः-
 पार्थिवा इति पृथग्घटमात्रं एवं चरणादयः स्यांश इति न देवदत्तकरमात्रं इत्थं कारमंशिनः-
 जीवमात्रत्वेऽप्यप्येव शयोगादेव श्रेताश्वतरे “तस्यावयवभूतैस्तु न्यातं कृत्स्नमिदं जगत्” “ममै-
 वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” “अंशो नानान्यपदेऽज्ञात्” तत्र पुरुषं वदंस्त्रिपलशक्ति-
 धृत्तौ शकृत् । एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव ममांशमते । ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्ममयं धनः एवमादि-
 श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणयोर्मिर्जायस्य तदंशत्वं मेव बोध्यते । ननु ब्रह्मण एव जीवत्वं यद्यस्यैव स-
 ब्रह्मात्मकत्वे तदभिन्नाभिन्न इति न्यायेन यागब्रह्महत्यादेरभेदापादानं, - तदप्यदिचारचारवम-
 सारवत् । सर्वेषु ब्रह्मरूपेषु सदैव शक्तिरूपेऽपि यथा मत्स्यादिरूपेषु तत्तदवतारनियतकार्यमेव
 तेन तेन रूपेण प्रणीयते न त्ववतारांतरकार्यं तथैव सति वैचित्र्येण लीलात्म्यं भवात् अन्यथा प्रय-
 मतरावतार एकपुत्राऽऽसंबतस्यैव मखर्वे निर्णहेत् तयानीरानयनादिनियतकार्योपयोगेव घटा-
 दिरूपमितरसर्वधर्मतिरस्करणपुरःसरमाविष्कृत्य तद्वति एकैकस्मिन् कार्यरूपे सकलकार्यांतर-
 धर्माकारादितिरोधानमेव भेद इति कैश्चिदन्योन्याभाव इति च न्यपदिश्यते । एवं च सर्वपां-
 णयाग्नह इत्यादौ वैक्यमशक्यवचनं । इदानीं परस्परन्यायस्य यागस्वादिधर्माणां तत्र तत्र स्पष्टं-
 प्रतीतेः उक्तं नाप्यस्य सर्वत्राप्रतेज इमं परस्परवेद्यघटपटादीनां पार्थिवत्वादिशेषात् घटस्य घटरूपतया-
 तेन प्रावरणं सर्वरूपतया तेनैव सर्वकार्याणि घटादेरपि यात्यात्सर्गकार्याणि चापघोरं तत्रापि-
 सर्वेषु घटादिष्वस्ति भाति प्रियाणां ब्रह्मरूपत्वेन नाम रूपयोः सर्वत्रमायिकत्वेन च त्वद्वीत्यापि-
 कतपातवयागब्रह्महत्यावोरैक्यं तेन विधिनियेधर्मासांकर्यं स्वर्गनरकादिफलसांकर्यैतवाकार्य-
 प्रवृत्तौ स्वाच्छं विधिनियेधर्माश्चिन्तास्त्वैवैधर्म्यं च स्यादेव । न चैवंपुक्तं; सर्वशास्त्रान्या-
 कोपात् अयोक्तव्यायात् कारणरूपतया सर्वेषामभेदेऽपि सृष्टिदशायां घटादिरत्वेन दगादिरत्वेन च
 प्रतीयमानं भेदमाश्रित्य प्रागुक्तदोषाप्रसंगे गीकुर्वन् स्वार्द्धमपि समसमाधिः; न्यायस्य प्रत्य-
 क्षविरोधे सर्वत्रादुर्तुमशक्यत्वाच्च न्यायसिद्धत्वातिदोर्बल्यात् एकोपादानकानां पारमार्थिक-
 भेदवारणेन तद्विषयलाभस्यासिद्धत्वाच्च ॥

अप्रेयस्यत्यादिना सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माध्ययत्वं ब्रह्मणो ल-
 क्षणमिति शुद्धाद्वैतमार्तडटीकाकारोजगादलोकस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन लोके-
 पितल्लक्षणसत्त्वे विरोधरूपायात्रोच्छेदप्रसंग इत्यादियदुक्तं, - तदपि न-
 सम्यक्; वेदप्रतिपादितविरुद्धधर्माध्ययत्वं ब्रह्मणो लक्षणं वेदे, ते च
 “आसीनो दूरं जति अपाणि पादो जवनो गहीता” इत्यादिना कारण एव-
 विरुद्धधर्माः प्रतिपादिताः, नकार्य्ये । नहि कारणस्य सर्वधर्माः कार्य्य-
 गच्छन्तीति कस्यापि संमतम् । अन्यथा त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानंद-

रूपत्वात्तत्कार्यस्य यदादेरपि सच्चिदानन्दत्वापत्तिरिष्टापत्तौ च तेषां जड-
त्वं न स्यात् । मृच्छिलादिपुसचैव व्यज्यते नेतरद्वयमिति च न विरो-
धश्च । एतेन ब्रह्मानित्यमक्षमित्यपि स्याद्विरोधस्य ब्रह्मण्यदूषणत्वादित्या-
दिक्रमपात्तिः; वेदे ब्रह्मणि तादृशधर्माणामनुक्तत्वात् वेदविरुद्धतर्कश्चो-
पेक्षणीय एव ॥ किंच सर्वस्य स्वित्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणि मिथ्यात्वं तव-
नयेपि कुतो न स्यात् ? किंच ब्रह्ममिच्छस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात्सांख्य-
सौमतादिसमयानां त्रैदस्य च त्वन्मते मिथ्यात्वेन तेषां परम्परं विरोधप-
रिहारायै तन्नास्तीति नानाव्यर्थ एव स्यात् ; विरोधस्यापि मिथ्यात्वा-
त् ॥ किंच कार्यो कार्ययोक्तव्यो रपि समानत्वाच्चुल्यतया प्रवृत्तिः स्यात् ॥
ननु दृश्यत एव मिथ्यात्वेन जानतां ज्ञानिनामुभयत्र प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वै-
तिचेत्तर्हि त्वन्मते किंच प्रवृत्तकमिति वक्तव्यम्- ईश्वरेच्छाकर्मवारागादि-
कं वा स्य भावो वा ? नाद्यः ; त्वदुक्तदोषाणां त्वय्येव निपातः स्यात् किंच-
त्वन्मतइच्छायाः प्रवृत्तकत्वं न संभवति । जीवस्तत्कार्यं प्रवृत्तं तामिती-
श्वरेच्छायाः प्रवृत्तकत्वं न च यावाच्यं । तत्र जीवो यदि ईश्वरदृष्ट्या स्ति-
तदा तद्ज्ञानरूपित एव त्वया वाच्यः, अन्यथा तस्य मिथ्यात्वात्पुन-
पत्याऽऽद्यैतद्ज्ञानिः स्यात्तथा चेत्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिः ॥ न चेश्वरो मि-
थ्यारूपं जीवादि कं मिथ्यात्वेनैव जानातीति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यं ;
मिथ्यात्वज्ञानस्यावधारितत्वात् । असत्तिचयाधेज्ञाननाशयतत्कल्पि-
तवस्तु न एवामावार्तिकविषयकं ज्ञानं तस्य स्यात् ? न हि शुक्तिरजतमि-
थ्यात्वेन जानतां शुक्तिरजतमेव स्यादिति चेच्छाजायते तस्मात्सर्वैधैच-
त्वं न तद्वच्छानसंभवति ॥ एवं बहुभावस्यापि मिथ्यात्वाद्बहुस्यां प्रजा-
येयेतीच्छाया अप्यनुपपत्तिः ॥ न च वस्तु तद्वच्छादिकं नास्त्येष, किंतु-
वेदेऽभ्यारोपपथादन्यायेन जगदुत्पत्त्यादिकंप्रदर्श्यते । उक्तं च 'न नि-
रोधो न व्योत्पत्तिर्न बन्धो न वसाधकः ॥ नमुमुक्षुर्न वैमुक्तइत्येषा परमार्थ-
ते'तीति वाच्यं, तर्हि तव परमतस्य च मिथ्यात्वात्परमतखंडनार्थत्वात्प्र-
यासो निरर्थक एव, माध्यमिकमतानुयायित्वात्सद्भि रूपेक्षणीयश्चा-
सीत्वात्तां विस्तरः ॥ कर्मणः प्रवृत्तकत्वे ज्ञानिनां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः सर्व-
स्य त्वन्मतेऽज्ञानोपादेयत्वाज्ज्ञानेनाज्ञाननाश उपादाननाशत्कार्थ्य-
नाशस्यावश्यकत्वेन कर्मणामपि नाशः ॥ न च ज्ञानेनाविद्यानाशोपि-
तच्छेषोऽस्त्येवेति तन्मूलकस्य प्रारब्धकर्मणः सत्त्वेन प्रवृत्तावविरोध इति
वाच्यं, ज्ञानेनाविद्यानाशोत्तरं तच्छेषसत्त्वे प्रमाणाभावात् तच्चाशार्थ-
कारणांतरं कल्पनीयमिति ॥ तृतीये तु ज्ञानिनिरागादिसत्त्वात्तत्त्वज्ञानं-

निष्फलं; स्थितप्रज्ञत्वाभावात् अतएवोक्तं भगवता 'प्रजहाति यदा का-
मान्सर्वान्पार्यमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्य-
ते' इति ॥ नापि चतुर्थः; नास्ति कमतप्रवेशापत्तेः "पराजुतच्छ्रुते"
रिति श्रुतिसूत्रविरोधश्च । अस्मन्मते च ईश्वर एव प्रवर्तकः अतएव एष-
ह्येवेत्यादि श्रुतिरपि संगता ॥ मर्यादामार्गो गीकृतेभ्यः कर्मकारयित्वा-
तत्तत्फलं ददाति । न चैतावता कर्मणां हेतुत्वमीश्वरेच्छाया एव मुख्य-
त्वात् ॥ किंचेत्यादिना आपादितदोषस्तु पूर्वमेव निरस्तः । किंवा कर्म-
कीदृशमपिकरोतु फलमपि नियमेन स्वेच्छया ददातीत्यादि पक्षस्त्वनङ्गी-
कारेणैव परास्तः ॥ मोक्षमार्गस्तु वेदगुरुशिष्याणां मिथ्यात्वं वामदेव-
शुकादीनामप्यमुक्तिजीवानां स्वप्रजीघृत्यत्वं ईश्वरस्यापि तत्तुल्यत्वं-
च प्रतिपाद्यतात्त्विकेन नाशितः किंचैवं सर्वत्रानाध्यासेन भक्तिमार्गस्या-
प्युच्छेदस्त्वया तं पादितः कुमारं प्रवृत्त्यापत्तिश्च ॥ ननु वेदस्य मिथ्या-
त्वेऽपि तत्प्रतिपादितस्य मोक्षस्य सत्यत्वाद्यमोक्षमार्गोच्छेदः । न हि शब्द-
स्य क्षणिकत्वेऽपि तत्प्रतिपाद्यघटादीनां क्षणिकत्वं संभवति ॥ भक्तेर्मोक्षे
पयोगित्वादेवन भक्तिमार्गोच्छेदः कुमारं प्रवृत्तेर्निदाहेतुत्वाच्च त-
च्छा । उक्तं च 'बुद्धाद्वैतसत्त्वस्य यथेष्टा चरणं यवि ॥ शुनां तत्त्वदृशां
चैव मोमेदोऽशुचिभक्षण' इति चेत्-न; वेदप्रतिपाद्यस्य स्वार्गोर्देहना-
श्रमिथ्यात्वदर्शनेन त्वन्मतानुयायिभिर्यद्यदेव प्रतिपाद्यतत्तन्मिथ्येति
व्याख्या प्रसङ्गस्तत्स्वरूपावतिरूपमोक्षस्यापि मिथ्यात्वं कुतो नानुमी-
येत ? युक्तेस्तुल्यत्वात् ॥ तस्मादेव विरुद्धकुतर्केण दोषापादनं स्वमत-
हानिकरमवेति ॥

सद्ब्रह्मक्षेत्रे यनुसर्त्तव्यादिदोषानि स्मरन् इत्येतन्मात्रं परिहरति-अप्रहत्यादिना हानिकर-
मेवेतीत्यन्तेन । अयमप्रिप्रायः-सर्वभवनसमर्थत्वादेव ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वमित्युक्तं
लोकस्य ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि यावद्ब्रह्मधर्माणां कार्यत्वावच्छेदेन प्रकाशस्यानङ्गीकारात् प्रकाशसर्व-
भवनसामर्थ्याभावेन लोके तल्लक्षणस्य वक्तुमशक्यतया विरोधकधामात्रनोच्छिद्यते किन्तु
जलानलादीनामन्योन्यविरुद्धधर्मत्वेऽप्यसंशयत्वात् तद्वत्त्वेण भवनस्य श्रुतिसूत्रादिसिद्धतया तत्त्वैव तल्ल-
क्षणयुक्तयया दृष्टी कथं जालं जगत्कर्तृतादीनां हि गुरुगनाभिप्रभृतीनां च परस्परविरुद्धसंग-
धादिसंघातिरेपि दृष्टिभ्या एव तत्तद्वत्त्वेण परिणामात्तस्याप्युक्तपद्धिधरससर्वविधगंधावाश्रयत्वं-
न तु लवणादिकार्याणां तेषु सांत्तरगंधात्तरादितिरोधानात् तथापि कार्येषु पुंशोऽप्य-
स्पर्शादितत्तद्वर्माणां परस्परव्यधिकरणत्वात् सवधारणाच्चैवेवेतेषां विरोधकया ब्रह्मतु सर्वकार्य-
रूपेण भवनसमर्थसर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेत्यनवयव । न चेदेकैकलौकिकं अपि तु "आसीनो
दूरं अपाणिपाद- तदेजतितज्जति" इत्यादिक्रमेण तावत्तरोशावात्यादिश्रुतिवैयर्थ्यं चेत्येते ।

तच्चतुरीयश्लोकखट्वनेप्रपंचितं अतोलवणादिवत्कार्यदृष्ट्यैवविरुद्धानावस्तुतोविरोधरहितानां-
धर्माणामाश्रयस्तदितिसार । एतदेव हृदिकृत्वाधीमदाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपेभिहित (प्रकरण
१ कारिका ७१) प्रापंचिकपदार्थानां सर्वपातद्विलक्षणमिति व्याख्यातच “यद्यपिकारण-
धर्माण्वकार्येभवंतितथापिकार्यंगतत्वेनान्यथाप्रतीतेस्तस्यादृश्यर्थमाह” इति ॥ अत्रधीपु-
रुषोत्तमचरणा “ननुपूर्वप्रितयपरिच्छेदरहितत्वमहाणिस्माधित तथासतिजगतोयद्वाभिन्न-
त्वसिद्ध तेनमापचिकखट्वादयोपिमहाणिप्रसज्येरन्नित्याशकां हृदिकृत्वाहुः-यद्यपीत्यादि ।
समादधते-तथापीति । अन्यथाप्रतीतेरिति श्रीदेच्छयानदेतिरोधापितेतेधर्मा अनेजनत्वाद्-
योजदत्वादिरूपेण प्रतीयतइतिकारणरूपेणजडरत्नादिरूपेणतान्याप्रतयितुमाहेत्यर्थः । इद-
मेवचरश्यनेतिरत्यधिकरणेसाधित” इतिव्याचक्षते । एतेननहानित्यमशमित्यादिप्रलापोपा-
स्तः । जीवस्यैवाशत्वात् एकस्यैवममाशस्येतिवाक्यात् मृदुश्मादिपुचिद्दानद्वितीरोभावपूर्व-
कसत्तामात्रमत्ययेनापितत्रैवजडत्वप्रतीतिरुचिता, ननुप्रकटसद्यिदानदेत्यर्थेयद्वाणिस्तच्छक्य-
वक्तुविद्यारण्येनापिपंचदश्यां (प्रक० १५ श्लो० २०) ‘सत्ताचिति सुखचेतिस्वभावाप्रमाण-
ज्ञय ॥ मृच्छिळादिपुसत्तैवव्यज्यतेनेतरद्वय’मितितदेवस्वीकृत ॥ अनित्यत्वतुयद्वापोपादान-
कत्वेकापिनास्त्येव स्वप्रभुकिरजतादयस्तुमायिकाइतितत्तुच्छतायामहाणिप्रसंग इतिदिक् ।
लोकेविरोधकथायामनुच्छेदान्मानाधीनामेयसिद्धिरितिसिद्ध्यत्वात्प्रमाणविरुद्धेपुविरोधोज्ञा-
वनमुचितमेवयतोविरुद्धधर्माश्रयत्वादिक श्रुतिसमतमविप्रतिपन्नसिद्ध्येत् । अन्यथात्वारसौ-

यत्तु सर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणोलङ्घनत्वमिति तस्मै नाकारो जगाद,-
तज्ज्ञेयाह-अविरोधइति ॥ लोकस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन लोकेऽपि तस्य लक्षणत्वे विरोधकथा-
मात्रस्योच्छेदप्रसङ्गात् ॥ किञ्च ब्रह्मानित्यमत्रमित्याद्यपि साधारवयाऽङ्गीक्रियेत सर्वलत्वित्या-
दिभ्यु तैबलात् विरो यस्यब्रह्मण्यदूषणत्वात् ॥ एवञ्च कथं त्वमेव प्रमाणविरोधोद्भावनेन परा-
न्विजिगीषेथा कथञ्च द्वितीयाध्यायस्थोब्रह्मपरवाक्यानां श्रुतियुक्तिविरोधोद्धार सगतः ?
कथञ्चास्वद्वितीयाध्यायस्थोब्रह्मपरवाक्यानां श्रुतियुक्तिविरोधोद्धार सगतः ? तववाविरोधपरिहारयत् ॥ किञ्चै-
वमविरोधेऽप्यकार्ये प्रश्रुतिर्नपरिहृता ॥ ४० ॥ नन्वीधरेच्छैवसर्वकारणं तथाच तथैवा-
कार्ये ममाप्रश्रुति यदाच तस्येच्छा मयीयाऽकार्यकरणविषया जायते तदा क्रियत एव
तदितिचेन्नेत्याह-तथेति ॥ अयमभिप्राय-किं हरीच्छावशात्त्यायान्यायौ कुर्वन्नियमेन
सुखदुःखे भुक्ते किञ्च कर्म कीदृशमपि तदिच्छया करोतु फलमप्यनियतमेव सस्वेच्छया
ददातीति ॥ नाय, तृतीयश्लोकोकरीत्याकर्मणोहेतुत्वापत्ते ॥ किञ्च यदिदं सुकृतादिकारयति
तस्योत्तरीत्या दुष्कृतादितोऽनन्यत्वानपायादुक्ताऽनुपपत्तिर्दुद्धरा ॥ नद्वितीय, अनाध्या-
सेनाप्रवृत्त्यापत्त्या भक्त्यादिमार्गोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ एव निश्चितवत् कस्यापि प्रवृत्त्यायोगात् ॥
इष्टएव मोक्षमार्गध्वंस पुष्टिमार्गत्वस्येतिचेत्सहैव पुष्टिमार्गेण मोक्षमार्गं नाशयेथा ॥
न्यायस्य तुल्यत्वेनतनापि शङ्कया प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् ॥ न्यायाद्यविरोधेतूर्तं वक्ष्यामश्च ॥
कुमार्गेप्रवृत्त्यापत्तश्च ॥ इष्यते इतिचेद्वाहोसि ॥ श्रुतप्रयत्नापेक्षइत्युक्तसूत्रविरोधोप्यत्र पक्षे-
हेय ॥ तस्मादिच्छाया अनियामकत्वात्कर्मणामेवतत्त्ववाच्य ॥ तथाचोक्तदोषानिस्तार ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

कतरप्रमाणवाधेन निर्विशेषतादिकमेवापद्येत एवंतादृशग्रहप्रसागायत्नमानश्रुतिविप्रति-
 षादिपरिहारोद्वितीयाभ्याये भगवत्प्राचार्यस्यनासंगतः अन्यथा गत्याभासावष्टभात्कार्य-
 विलक्षणत्वदर्शनादितः प्रकृत्यादिवादमादायैकदेशिर्वैलक्षण्युपादानत्वादिकं निवारितमेवस्या-
 त् कुतस्तदा तस्यतादृशत्वसिद्ध्यज्ञा ? यथाचतैत्तिरीयेभाकाशादिसृष्टिराम्नायतेछांदोग्येच-
 तेजःप्रभृतिस्त्रिष्टिःविरुद्धमार्थयत्वमात्रेणरुद्धविप्रतिषेधपरिहारोयदि (अ० २ पा० ३
 सू० १) "नयियदभुतेः" इत्याद्यधिकरणानिनस्युः एतेनैवासदाचार्याणांतन्नाप्यप्रणयन-
 प्रयासोपि सफलः सिद्धः । यनुकिंचैरमित्यादितत्त्वलोकेकार्येषु विरोधस्यांगीकारेण शास्त्रनिष्ठा-
 नां निषेधशास्त्रबलात्तेष्वप्रवृत्तेः तन्मतेच सर्वैखलित्यादिश्रुतिबलाद्ब्रह्मणिमिथ्यात्वंसांख्या-
 दिसिद्धांतानां वेदस्यचमिथ्यात्वेन द्वितीयाभ्यायादेः शब्दविषाणेन न्योमसुमसमुत्पादनप्राप-
 प्रयत्नत्वंसत्कर्मदुष्कर्मणोमिथ्यात्वाविशेषेण रागात्प्रवृत्तिः स्वाच्छंयं चाविरुद्धमेवस्यादित्यादि-
 शानयः सुधीभिरधिगम्यहिंतुं । यच्चनन्वित्यादि पक्षे ज्ञेयद्वयत्वं तत्प्रलपमात्रं । तत्रद्वितीय-
 पक्षाकांडताद्वयमनंगीकारपराद्वतं । आद्येकर्मणामवांतरकारणत्वेपि भगवदिच्छायाएवमुख्य-
 सयैहेतुत्वंनन्याद्वतं तद्वेत्तोरेवेतिन्यायात् "एषउएवएषद्वयसाधुर्कर्मकारयति" इत्यादि-
 श्रुतिस्मृतिन्यायैस्तस्याएवकर्माणिफलानिच प्रतिबोधितायाहेतुतायामवाद्येनबाधयोगात्
 तपःशान्दवाप्यतत्कृतपर्यालोचनानुरोधि कर्मणामवांतरकारणत्वंतुनतीर्थाधितुमीष्टे पित्रा-
 पेदंबकुलादेक्षुप्रप्रधादिकंप्रतिषेधत्वात्भगवतो जगत्कारणतामिवेतिसंक्षेपः । इदंच तृती-
 यस्यद्वितीयेसू० (३८) फलमतइत्यधिकरणेस्फुटंतत्प्रसू० (४०) "धर्मनैमिनिरतएवे"
 विपराभिमतंकर्मणांहेतुत्वमनूयसू० (४१) "पूर्वतुयादरायणोहेतुन्यपदेशात्" इति-
 सिद्धान्तकथनात् सिद्धमधिकं तृतीयलोकखंडने यच्चसुकृतदुकृतयोरनन्यत्वमुक्तं तद्वि-
 हेवापास्तमत्तोनफलसांक्यं तदभिन्नन्यायस्यसर्वत्रानन्यतापादकत्वे भवतामुक्तादेरभोप-
 घनानांचनदृष्टरीराभिन्नतयापरस्परानन्यत्वंततोभक्षणादिकार्यसाक्यंचापद्येत अत्रतवरां-
 कामारभ्यबाधोसीत्यंताः स्वानुरूपदुर्वादाः संसर्गदोषात्परानपिवाचाटपतीति किंचिच-
 योच्यतेद्वितीयपक्षारक्षणास्रभक्तिमार्गस्यमोक्षमार्गस्यचर्चः कुमार्गप्रवृत्तिर्वाप्रसन्न्यते-
 कृतप्रयत्नापेक्षसुत्रार्यस्तुसमर्थितः प्राक्समर्थयिष्यतेचोत्तरभागे एवमिच्छायानियामकत्व-
 साधनादेवतस्मादित्यादिन्युदत्तं । अन्यथा 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निभ्यसात्कुरुतेतये'तिनष्ट-
 कर्मणांज्ञानिनांशुक्रयमदेवादीनांप्रवृत्तिहेतुः कः स्यात् ? अविद्याज्वलंसेतत्कार्यप्रारब्धदोषा-
 संभवस्यसमर्थितचरत्वात् प्रारब्धरहितानांघटपटादीनांचप्रतिन्यक्ति विचित्राप्रवृत्ति-
 न्यवस्था कथंस्यात् ? उक्तानंगीकारेत्वन्मतेप्रवर्तकं दुर्वचं इच्छाबोधकश्रुत्यादेरुन्मतेधां-
 नुपपत्त्यातद्विरुद्धस्त्वदुक्तसर्वदोषाणांत्वद्वादएवापादयेत्त्याहुः तर्हि त्वन्मतेकिंप्रवर्तकमि-
 त्यादिना अर्थोनिगदन्त्यास्यातः ॥

यच्च यत्त्वित्यादिना 'तत्रोत्तममध्यमाश्चकनिष्ठाह्यधिकारिणः ॥
 सर्वग्रहा सर्वग्रहसदृशं सर्वग्रहणोमिद्यं तदग्रेचमध्यमपक्षस्यस्वसं-
 मतःच'मित्यादिनाशुद्धाद्वैतमार्तडोकंकिंचिदनूयतद्रीकारुद्धुक्तमपि-
 - प्रा. ६६

कार्यात्मनामेदःकारणात्मनाऽमेदइत्युक्त्वातत्रयुक्तमित्यादिनादो-
पापादनंतदभिन्नइतिन्यायेनकार्याणामप्यमेदापत्याकार्यात्मनामेदा-
सिद्धेर्भेदामेदयोःसमसत्ताकयोरप्यविरोधेलोकेविरोधकथामात्रोच्छे-
दप्रसंगाद्येत्यादिनाकृतंतदपिनसम्यक्; यतस्तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्न-
त्वमितिन्यायस्नुमूलप्रकृतिविकारस्यविकारःसमूलप्रकृतिरूपपदेत्य-
भिप्रायःकःयथाप्रकृतिर्कार्यस्यमहत्तत्त्वस्यविकारोहंकारादिप्रकृत्यात्म-
कपचेतिअतस्तादृशस्यलखसप्रचर्तते, नतुविकाराणांपरस्परममेदः।
तेनन्यायेनापादयितुंशक्यते। अन्यथाराजसाहंकाराभिन्नमहत्त-
त्वाभिन्नस्यतामसाहंकारस्यापिराजसत्वापत्तिरेवंचसर्वस्याभिन्नत्वे-
कार्यमात्रविलोपापत्तिरितिपूर्वमेवोक्तं एकपदार्थप्रतियोगिकयोर्भेदा-
मेदयोरविरोधोपिपरपदार्थप्रतियोगिकयोस्तयोर्नविरोधाभायसंपाद-
कःकपिसंयोगितद्वेदयोरविरोधेपितद्वेदयोर्विरोधस्यसर्वजनप्रतीति-
सिद्धत्वात् सामान्यतोमेदामेदयोर्विरोधस्तुनास्त्येव; मेदस्यकेच-
लान्ययित्वात् घटाभिन्नेपिघटेपटमेदस्यसत्त्वात् ॥ मेदामेदयोःसम-
सत्ताकत्वंयदुक्तं, -तदपिदुर्वचं; तथाहि किंसमसत्ताकत्वंसमानकालि-
कत्वंवासमानदेशत्वंवापारिभाषिकंवा? नायः; घटामेदतद्वेदयोरे-
ककालायच्छेदेनप्रतीयमानत्वात् घटामेदपटमेदयोर्घटरूपैकदेशेवि-
द्यमानयोरविरोधेपिघटतद्वेदयोर्विरोधस्यजागरूकत्वात्तृतीयोपिता-
दृशपरिभाषायानियुक्तिरुत्पादेवनसंभवतिपारमार्थिकसत्तातिरिक्-
योर्व्यावहारिकपारिभाषिन्योःसतयोरसंभवात् तत्स्वीकारेभ्रांत्याश-
शेभृंगस्यापिप्रतीतेस्तस्यापिप्रतीतिकीसत्तात्त्वात्। तथासतितुच्छा-
नियंचनीययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिः। नचेष्टापत्तिरितिवाच्यं; तथास-
तिमिथ्यात्वलक्षणेसद्विलक्षणत्वविशेषणस्य ब्रह्मप्रभातिरिकावाध्य-
त्वेसतिसत्त्वेनप्रतित्यर्हचिद्भिन्नंप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रति-

यत्तु 'ततोत्तमामध्यमाथर्वणिष्ठाद्यधिकारिण' इत्यादिना सर्वब्रह्म सर्वब्रह्मसदृशं सर्व-
ब्रह्मणोऽभिन्नं तत्कार्यभूतमित्यधिकारिभेदेनेदं हि विवक्षितं भागवतश्लोकटीकात्पुनोधिनी-
स्थलखण्डसमलपक्षत्रयमुपन्यस्यान्तिमपक्षस्य मेदपरत्वेन दुष्टत्वमुक्त्वा मध्यमपक्षस्य मध्य-
मत्वं खानुरोधित्वेन स्वसंमतत्वं चोक्तं ॥ यच्च मेदामेदप्रतीतिस्तुनध्यमानाप्रकीर्तितेत्ये-
तद्व्याख्याने कार्यात्मनामेदः कारणात्मनाऽमेदइति तद्वैद्यायामुक्तं-तत्तुनयुक्तं; तदभिन्ना-
भिन्नइतिन्यायेन कार्याणामप्यमेदापत्या कार्यात्मनामेदासिद्धेः मेदामेदयोः समसत्ताक-
योरप्यविरोधेविरोधकथामात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ॥ किञ्चैवं मतद्वयं स्वीकृतं त्वद्गुणा किं
वस्तुन्यपि विद्वत्पः स्वीकृत्यतेजत परप्रतारणयेतरःपक्षः? ॥ उभयमपि विज्ञातशास्त्रदा-
र्दहास्यास्पदमेवेत्यलम् ॥ १० ॥ ४१ ॥

योगीनवेत्याकारिकायां विप्रतिपत्तौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्त्वविशेषणस्य चै-
यर्थ्यापत्तिः मतद्वयस्वीकारेहास्यास्पदत्वं, यदुक्तं-तदपि प्रतिविवा-
च्छेदाभासवादरूपमतत्रयं स्वीकुर्येत-स्य स्य ततोप्यधिकहास्यास्पदत्व-
मनवलोक्यैव किंचाचार्यैर्मध्यमपक्षस्य स्वाविरोधित्वमुक्तं तेन स्वमते-
तन्मतस्य विरोधो नास्तीत्येवोक्तं ननु तन्मतं स्वकीयत्वेन प्रतिपादितं
त्वदीयेस्तु मतत्रयमेव स्वकीयत्वेन प्रतिपादितमतो भवता मेव हास्या-
स्पदत्वं ॥

सहस्राक्षे यत्तु तत्रोक्तमादित्यादि एवेत्यलमित्यंतं भागं निराकुर्यति-प्रश्नयति त्वदिना
एव हास्यास्पदत्वमित्येतेन । अग्रदंष्ट्रेयं-प्रथमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० २०) इदं हि विश्वं-
भगवान् नेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसमवाइत्यत्र इदं विश्वं हि सर्वं सत्त्वितादिभुतिनिश्चयेन-
भगवान् इत्युक्तमानां प्रत्ययः इदं विश्वं भगवान् निबध्नोपादानकत्वाद्भूतसत्त्वमिति मध्यमानां-
इदं विश्वं भगवान् स्तु इतरास्तो भिन्नो घटाकुलाल इवेति निकृष्टानां इति पक्षप्रथं श्लोकपदयो-
नयैर्दर्शितं ननु कल्पनया तत्र तृतीयस्य सर्वयानादरस्तु “यदाद्वैतैव एतस्मिन् द्वितीयाद्वैतमयं-
भवति” इत्यादिभुतिविरोधात् । द्वितीयस्तु सूत्रस्थैकदेशिमतानुगुण्यात् श्रुतिस्मृती-
धर्मिप्रेतो मुख्यसिद्धांतः प्रथमपुत्र स्वानुरोधितयामध्यमपक्षस्यां नीकारस्तु प्रथमपक्षस्य शी-
र्षसर्वेषां बुद्ध्या नाराहात् तादृशानां बुद्धिसौकर्याधेः न्युक्तमित्यादिनोक्तदोषास्त्वकिंचित्कराः
तथा तदभिन्नन्यायस्तु वस्तुतो प्रह्लाभिन्नपृथिव्यभिन्नघटादेर्महाभिन्नत्वस्य लोके पृथिव्य-
भिन्नत्वमभिन्नपटे पृथिव्यभिन्नत्वस्य च साधकः ननु कार्यं पुनरस्वरप्रतियोगिकभेदप्रतीति-
साधकः अतः कार्यरतमभेदः सिध्येत् यच्च मेवाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितनुमाभ्यां-
दितादात्म्यवादिष्वैकारणादिवादांते मायायाः सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वप्रोधकत्वमतेजो-
क्तदोषप्रसरमविचार्यैव । वस्तुतो साकंतु अभेदएव वास्तवो भेदश्च तिरोभावरूपतया बद्ध-
जीवप्रतीतिसिद्धिस्तैस्तौ न्यायैकाधिकरण्यविरोधः किंतु तवैयोकादिस्थले पुनः अन्यतरस्य-
प्रतीतिकताया अशक्यवचनत्वात् मायायां सत्प्रत्ययत्वे विमुदचितः कल्पकत्वात् तत्त्वं
असत्त्वस्य तया तदेनाद्वैतं तत्रापद्येतेति । मेदाभेदयोः समसत्ताकयोरित्यादितनुं किं वृत्ति-
तुमानमप्याहुः-एकपदार्थत्वादिना । वृक्षादावेकस्मिन्पदार्थेऽग्रानच्छेदेन कपिलयोग्यऽभेदः
मूलाच्छेदेन तत्सयोगिप्रतियोगिकभेदश्चाविरोधेन तिष्ठति वृक्षस्यैकस्यैवानुयोगिप्रतियो-
गित्वात्परपदार्थप्रतियोगिकबोस्तु तयोः सामानाधिकरण्यमसंभवि नीलामिन्नो घटइति-
प्रत्ययेत त्रीलभेदस्य पटान्न च इति प्रत्ययेत तत्र पटभेदस्य चाप्रतीतिरित्यर्थः । सामान्यइति ।
यतः कुतश्चिदभिन्ने यत्किंचित्प्रतियोगिकोभेदः सुवचइति भावः । केवलेति । सृष्टिदशायां
प्रपंचे तत्तदंशतिरोभायरूपस्य तस्य तथात्वात् । यच्च समसत्ताकयोस्तयोर्विरोधएवेति दर्शितं-
तत्र समसत्ताक्यं विकल्पदूषयंतं लुप्तकौन्योन्यदर्शयति-तदपि दुर्बलमित्यादिना । अन-
दिताविप्रतिपत्तिस्तु ब्रह्मैतसिप्यारंभस्या यच्च किंचैवमित्यादिह त्वलमित्यंतं तन्न मेवाभेदपक्षस्य-
मध्यमाधिकारिवोधनार्थं वा पाठकचरत्वात् । किंतु तन्मतप्रतिबिंबादिपक्षस्वीकारात्किञ्ची-

वेश्वरवस्तुनो प्रत्येकवैरूप्यमाहोस्वित्परप्रतारणामात्रत् उभययापितदेवहास्यास्पद-
मित्याहु - मतद्वयेत्यादिना । किंचप्रतिबिंबयादेप्यगातरास्त्वन्मतप्रथमसिद्धा पट्टपक्षा-
प्राक्तनैरुक्ता । यथा अनादिरनिर्वाच्याभूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसमधिनीमायातस्याचित्प्रति-
बिंबईश्वर । तस्याएवपरिच्छिन्नानतप्रदेशेऽवावरणविक्षेपशक्तिमद्विद्याभिधानेपुचित्प्रति-
बिंबोजीवइत्येकमत ॥ १ ॥ त्रिगुणात्मिकायामूलप्रकृतेर्मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति-
सिद्ध । स्वरूपद्वयतत्परब्रह्ममोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधानामायातस्याचित्प्रतिबिंबईश्वर ॥
तदभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्यातस्याचित्प्रतिबिंबोजीवइत्यपर ॥ २ ॥ विक्षेपशक्ति-
प्राधान्येनमायाशब्दितायामूलप्रकृतामेवचित्प्रतिबिंबईश्वर ॥ आवरणशक्तिप्राधान्येना-
विद्यादिशब्दितायातस्यामेवचित् प्रतिबिंबोजीवइतिनृतीय ॥ ३ ॥ अविद्यायाचित्-
प्रतिबिंबईश्वर अतःकरणेचित्प्रतिबिंबोजीवइतिनृतीयम् ॥ ४ ॥ घटाकाशजलाकाश-
महाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मश्वरमेवेदेनचैतन्यचातुर्विध्यवादिनातुप्रज्ञाश्रितमाया-
तमसिस्थितासुसर्वप्राणिनाधीवासनासुप्रतिबिंबितचैतन्यमीश्वर ॥ स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्न-
चैतन्यस्थितेमायाकल्पितेन करणेप्रतिबिंबितचैतन्यजीवइतिपञ्चम ॥ ५ ॥ एवप्रतिबिंबे-
श्वरवादिना पञ्चपक्षा । पष्ठोर्वेश्वरवादिमतेतुजीवोपाधिनात करणादिनाऽच्छिन्नचैतन्य-
मीश्वरोर्बिंबभूत । अज्ञानेनतत्प्रतिबिंबोजीवस्तत्राप्यज्ञानपरिणामभूतम-तःकरण जीवस्या
विशेषाभिन्न्यक्तिस्थानमित्याहु ” एवमन्येपिविशेषाग्रयेपुत्स्यतेइत्यमवच्छेदाभासपक्ष-
योरप्यवातरपक्षबाहुल्यद्रष्टव्य तथासतितन्मतेजीवेश्वरवस्तुनोरनेकरूपत्वप्रतारणामात्रत्व-
वाभापद्यतएव स्वानुरोधिरवमिति अतोहिमध्यम पक्ष । शुद्धाद्वैतानुरोधतइत्यादिपु-
मार्तदादिभागोपपत्तस्फुट । एवमस्यश्लोकस्यखड्गेनब्रह्मण सावांस्त्येपिकार्याणामसाक्यं
तस्यविरुद्धधर्माश्रयत्वं इच्छाया सर्वहेतुवैयवस्थासामग्रस्य अधिकारिविशेषबोधानु-
रोधात्कच्चिदामेवपक्षस्यशुद्धाद्वैतसिद्धावाविरोधतः कथनेप्यवूपणचसिद्ध ॥ इतिदशम-
श्लोकखड्ग ॥

योपिशुद्धाद्वैतमार्तडोकशाक्तानातुमतेब्रह्मविश्वोपादानमेवहि ॥
निमित्तकारणशक्तिर्विकारित्वभयादतइत्यादिनाशाकमततत्खड्गनचो-
पन्यस्यतत्रब्रूमइत्यादिनातत्र ‘मायातुप्रकृति’मित्यादिश्रुतिमार्कण्डेय
पुराणाद्यमालोचनमूलकतद्वर्णनाभावकथनमित्यादिदोषउद्गाधित ।
सोऽपिमायात्यस्यादिश्रुतिमार्कण्डेयपुराणाद्यभिप्रायमवुच्यैव । नहि-
तत्रशक्ति काचिदतिरिक्तास्वतत्राप्रतिपादिता, किंतुब्रह्मण सामर्थ्य-
रूपैव । साचब्रह्मणोऽभिज्ञाअतएवतत्रापितस्याईश्वरीयत्त्रेनैव ‘मायि
नतुमहेश्वर, महामायाहरेश्चैतत्तयासमोह्यतेजगत् । यादेवीसर्वभू-
तेपुविष्णुमायेतिशब्दिता । त्ववेण्वीशक्तिरनतवीर्य’त्यादिनावर्णन
कृत । व्यासैश्चब्रह्मभिन्नस्यजगत्कारणत्वनिराकृत ॥ नचव्यासै
सार्वमतसिद्धाया प्रकृते प्रधानपदवाच्यायाजगत्कारणत्वनिराकृत ।

सहस्राक्षखण्डनम्

नशाकमतसिद्धायाः शक्तेरिति वाच्यं; यदि शाक्तानां मते शक्तिपदप्रति-
पाद्यं शुद्धं ब्रह्मैव तदानविरोधो यदि तद्विभ्रं किंचित् तदा ब्रह्मण एवोपादान-
त्वं तस्यैव निमित्तत्वं च प्रतिपादयद्भिन्नव्यासैरधिष्ठात्रीश्वराणामपि कार-
णत्वं “पञ्चपुरसामंजस्या” दित्यादिसूत्रैः खंडयद्भिः कथं न खंडितं ?
विष्णवादिपदानां च शुद्धब्रह्मवाचकत्वं, न तु किंचिद्विशिष्टवाचकत्वं;
तथा सत्पुत्राधेर्विशेषणरूपस्य नित्यत्वे सदेवेत्यादि श्रुतिविरोधस्तत्र स-
जातीयविजातीयव्यावृत्तेरुक्तत्वात् । अनित्यत्वे च विष्णवादीनां जीव-
तुल्यत्वापत्तिः तस्माद्यदि चेत्याद्युक्तदृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोरसंगतिः ।
यदुक्तं (मुक्तिस्तु निष्कृष्टस्वरूपात्मकतत्त्वदार्थेन तत्त्वपदार्थस्याभेद-
ज्ञाना) दिति, - तदपि न साधीयः; तादृशमेदं ज्ञानमात्रस्य मुक्तिहेतु-
त्वे श्रुता नेदप्रतिपादकशास्त्राणां सर्वेषामेव मोक्षप्रसंगः न च अभेदसा-
क्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुत्वं नाभेदपरोक्षज्ञानव्यशास्वरूपस्येति वाच्यं;
शब्दादपरोक्षज्ञानासंभवात्; तथा सति श्रवणादीनां तत्र हेतुत्वानु-
पपत्त्या दर्शनोद्देशेन श्रवणाय नुष्ठानं निरर्थकं स्यात् । तस्मादीश्वरज्ञाने-
न तद्भक्त्या च मोक्षइति प्रपञ्चितं भाव्यप्रकाशादिपुत्रं शरीरव्यभवाद्येह-
लियते ॥ यत्तु (विष्णुभागवतं न व्यासकृतं किंतु देवीभागवतमिति-
मन्यमानां स्तान् प्रतिविष्णुभागवतविरोधोद्भावनं तु पहासायह) मित्या-
द्युक्तं, - तदप्यविचारितप्रणीयं । नहि वादिमतसिद्धे नैव प्रमाणेन तद-
संमतसाधनीयं तत्संमतवानिराकरणीयमिति नियमः । नात्रत्यक्ष-
प्रमाणमिति यदंतं नास्तिकं प्रत्यनुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनमपि हास्यास्प-
दं स्यात् । वस्तुतस्तु विष्णुभागवतं नाष्टादशपुराणांतर्गतं । न च व्या-
सप्रणीतमित्येव हास्यास्पदं; सर्वसंमताष्टादशपुराणांतर्गतपद्मपुराणे-
तन्माहात्म्ये सप्तम्यक्याप्रतिपादितत्वात् व्यासप्रणीतसूत्रसंमता-
र्थस्य तत्रैव प्रतिपादितत्वात्तदेव व्यासकृतमिति निश्चीयते । व्यासैर्ब्रह्म-
व्यतिरिक्तस्य जगत्कारणत्वं निषिद्धमतस्तत्तत्प्रतिपादकं नु व्यासमतवि-
रुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव । किंच यदितन्मतसिद्धस्यैव प्रमाणस्य विरोधस्त-
त्प्रत्युद्भावनीयइत्येव नियमस्तदावौद्धसिद्धस्य प्रमाणस्य तन्मते विरोधा-
भावात्तन्मतं सर्वसंमतं कुतो न स्यात् ? यदि च तन्मतस्य तत्संमतप्रमाण-
विरुद्धत्वाभावेपि वेदविरुद्धत्वाप्रशिष्टोपादेयत्वमित्युच्यते तदा शक्ते-
र्निमित्तकारणत्वं किं वेदसंमतं येन तन्मतमुपादेयं स्यात् ? ॥

सहस्राक्षेसाकारध्यानवदित्येकादशश्लोकं स व्याख्यानं योपि शुद्धाद्वैतेत्यादिना लभ्यता-
वेदोनेत्येतेन खंडयिष्यते । प्रथमं यत्तु शाक्तानामित्यादिमनुस्मृत्यादिचेत्यंतं भागं दूषयति-

योपिशुद्धत्यादिना उपादेयस्यादित्यंतेन । अयं भावः—शुद्धाद्वैतमार्तडे शांकरसैवभास्कर-
भैक्षवादीनां यद्गुणानां संदितत्वेऽपि स्वमत्तारिक्तं सैव गदिमत्तं तेन सैव सुधाकराख्यप्रथनिर्मा-
णतोऽप्युत्तरदुराप्रदरूपतदनुसूपाचरणतश्च महासैवंमन्यतामनन्यसामान्यामुपन्यस्यताप्य-
नुसूत्ययच्छान्तमतमात्रमुद्धतं मत्रप्रयत्यते तेन निश्चीयन् अतः शाक्तपुत्रायामिति तं परिचित-
वतां किं तदतीत्यर्थं वेति ॥ स्वसमाप्यस्थप्रदर्शनं नुसगोपनमात्रफलकं अनुवादेऽप्यवेदस्य-
देवीसूक्तस्य 'अहमेव स्वयमिदं रदामी'त्यादिदेव्या समुद्रशायिविष्णुजन्यताबोधनेन त-
न्मतशायकं मार्तडे सप्रपंचं विवृतं तदप्रभौल्यां चैवोपात्तं । नास्ति शक्तेरित्यस्य पूर्वाहं सर्वोपनिष-
दोऽपि प्रकृतत्वरनिरूपिका इति नेहानूदितं प्रकृतत्वरनिरूपिकासुसर्गसूपनिषत्सु त्वद्विभक्त-
रीतिकशक्तेर्येन मपि नास्ति कुतश्चरतासु ब्रह्मणो मृदादिगुणादानत्वमात्रं तस्याप्यस्वातन्त्र्ये-
ण त्वत्वं चेति एतं कारिकाभिप्राये सत्यपि तस्मात्प्रकृतिमित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यना-
लोचनमूलकं तद्वर्णनाभावकथनम् इत्युक्तं,—तत्त्वमार्तडानालोकिन्यामोहनार्थं मायां-
स्त्विति श्रुतेर्देवी परतत्वेत्याद्युपादानत्वं ब्रह्मण्यप्यनिमित्तत्वं चाप्येवेति सुतरां तन्मतभंग-
प्रसङ्गः । वस्तुतस्तु प्रकृतेर्भगवत्कृतिरविधायिकासा । न च यच्छब्दयोगप्राथम्यमेतदु-
दयलक्षणमित्यस्य विरोधः; तस्य प्रायिकृतान् । 'अन्यथामायिनं तु महेश्वर'मित्यत्रापि-
विरोधापत्तेः । विस्तरस्तु दर्शितः तृतीयतुरीयश्लोकखण्डने आत्मनोऽधिकारित्वं श्रुतिशास्त्र-

साकारध्यानतोऽप्येवं ध्यातारः शास्त्रतत्पराः ॥

इच्छन्त्युपाधियोगाद्यदृते साकृतिश्चित्तिः ॥ ११ ॥

यत्तु शाक्तानां तु मतेष्वप्युपादानमेव हि निमित्तकारणं शक्तिर्वि कारित्वभयादत इति
शाक्त मतमुन्यस्य तत्रात्मनेविकारित्वं श्रुतिशास्त्रविरोधि हि प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुष-
परः सतोऽभिष्यञ्जक कालोऽब्रह्मतन्निर्गतत्वहम् । इति भागवते पद्य उपादानत्वमीरितम् । तद्वि-
रुद्धयेतममुद्राद्यतो न पृथक् च सा ॥ इति तन्मते भागवतविरोधं स्वमते प्रकृतेरीशादभिज्ञत्वेन
तदभावं चोपन्यस्य शङ्कराचार्यदुर्वासोवाक्यविरोधमुक्त्वा नास्ति शक्तेर्वर्णनं हि कारणत्वं तु-
वृत्तः । व्यानेस्तु प्रकृतेः सर्वकारणत्वतिरस्कृतम् । ब्रह्मण समवायित्वनिमित्तत्वे निरूपिते
इत्युक्तं ॥ तत्र ब्रह्म—माया तु श्रुतिमित्यादिश्रुतिमार्कंडेयपुराणाद्यनालोचनमूलकं तद्वर्णना-
भावकथनम् ॥ व्यासना तु साहचर्यमन्मतप्रधानहेतुवादखण्डने तात्पर्यं ॥ मायायायथा
हेतुत्वं तथोक्तमस्माभिस्तृतीयश्लोके ॥ यदितु शक्तैः शक्त्यशब्देन मायोच्येत ततोऽतिरिक्तं
तत्त्वं न स्वीक्रियेत तदा स्यादेव दोषः ॥ यदितु सार्तरीत्या विष्ण्वादिसन्दैरिव शक्त्यशब्दे-
नापिकेन चिदुपाधिना विशिष्टाचित्तिरेवोच्येत । उपादानत्वे तु विवर्तोपादानत्वम्; आकारस्तु
ध्यानार्थो ध्यानेन ध्येयमात्रप्राप्तिः । मुक्तिस्तु निष्कृष्टतत्त्वरूपात्मकतत्पदार्थेन त्वम्पदार्थस्यामेद-
शानात्तर्हि न दोष इत्याह—माकारेति ॥ परं तु दुर्भागः शङ्कराचार्यवाक्यविरोधेन तेषां हानि-
र्भवति न वेति ते प्रष्टव्याः ॥ विष्णुभागवतं नव्यासकृतं किन्तु देवीभागवतमिति मन्यमाना-
स्तान्प्रति विष्णुभागवतविरोधोद्भावनन्तु उपहासावहम् ॥ नन्वेवं बौद्धादीनामपीश्वरप्राप्तिः
स्यादत आह—शास्त्रतत्पराः ॥ शास्त्रं वेदस्तन्मूलकमुत्पत्त्यादि च ॥ ४२ ॥

विरोधीतिमाकं देयदुक्तं, — तदपिनसमाहितं; माकं देयपुरागेतुनोक्तशाक्तमतगंधस्यापि-
 संबन्धः । तत्रयद्योगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमासाधयंदितमतीवविविक्तचित्तैः । तदुः-
 पुनातुहरिपादसरोजयुग्ममाविर्भवत्क्रमविलंबितमूर्धुवःस्वः ॥ पायात्सवःसकलकल्प-
 भेददक्षःक्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्तिः ॥ आसारभूतसलिलोत्कण्ठिकाकरालःसिन्धुः-
 प्रनृत्यमिरयस्यकरोतिसंगात् ॥ नारायणनमस्कृत्ये'त्यारंभात्प्रभृत्यासमाप्तिवद्वाद्यप्र-
 धर्माद्विपरिकरसहितःश्रुतिसंमतोनिरूप्यते ॥ यच्चतत्रैकाशीतितमाध्यायात्प्रभृति त्रयो-
 दशाध्यायैर्देवीमाहात्म्यंनिरूप्यते तदपिशक्त्यंशदुर्गारूपस्वभगवत्तत्त्वमाहात्म्यं ॥ दुर्गा-
 स्वरूपसंग्रहसुममयेदांतर्चितामगौ ॥ (प्रक० १२ श्लो० ३२) 'गुणात्मकमचिद्रूप-
 प्रकृतिःसृष्टिकालिकं ॥ शक्तिप्रकृत्योर्दुर्गातुविभूतिःकार्यमिन्यते ॥ रत्यैविभिरनुनासर्वा-
 क्षिरोभाज्यापितेनताः ॥ तदंशाःस्वविभूतिभ्योदत्ताःकेचनकेचन ॥ ३३ ॥ आदायामर-
 शक्तीनामंशात्सानिर्मितापुरा ॥ महिपासुरनाशयेत्यस्यालच्छक्तिकार्यता ॥ ३४ ॥
 मुख्यत्वेनगुणाश्चांशास्त्रिगुणोपाधिधारिणाम् ॥ त्रयाणामागतात्तत्त्वस्याःप्रकृतिकार्यता
 ॥ ३५ ॥ कार्याणिकार्यरूपाणांशक्तीनांप्रकृतेरपि ॥ ततोऽस्यामुपचर्यतेमाहात्म्यंस्याय-
 तेकचित् ॥ ३६ ॥ उक्तद्वितीयेध्याये 'तत्सप्तशत्याःसमाहितः ॥ प्रथमाध्यायवृत्ता-
 न्तलक्ष्मीकायामयापुन'रितितत्रप्रकृतेःप्रथमकार्यत्वंतस्यापिमायापदामिधेयत्वंब्रह्मरूपत्वं-
 वृत्तादिपक्षवादिगुणयोगात्प्रत्यक्षविष्णवादिनामधारणंश्रीभागवतेद्विधासमभवद्ब्रह्म काल-
 वृत्तातुनायायां प्रकृतिर्हंस्योपादानं 'सर्व्वरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तै'रित्यादौबहुव्यलेपु-
 विष्णुपुराणादौचसुप्रसिद्धंश्वेताश्वतरमैत्रायणौयादिश्रुतिव्यपितदुनुरोधात्तथासिध्यति ।
 दुर्गामूर्तेःप्रकृतिरूपत्वंतु विष्णवादीनांसत्वाद्युपाधिकानांत्रयाणामेवतेजसःशक्तिरूपस्य-
 तदाविर्भावार्थमुख्यतयैकीभावात् । स्पष्टं चेदंसप्तशतीद्वितीयाध्याये (श्लो० ९)
 'ततोति कोपपूज्यश्चक्रिणोवदनात्ततः ॥ निष्क्राममहत्तेजोब्रह्मणःशंकरस्यचे'त्यादिसंदर्भे-
 नतएव 'सर्व्वस्यायामहालक्ष्मीस्त्रिगुणापरमेश्वरी'तिरहस्यादिपुत्रतत्रतत्त्वस्यासौगुण्यंभव्यते ।
 सर्व्वशक्तिनाभावताक्रीडापंचतत्त्वकार्येषुसकलस्वशक्त्यंतरतिरस्करणपुरःसरंपरिच्छिन्नतत्त्व-
 त्वशक्त्यंशानांस्थापनादंवादिशक्त्योपिवस्तुतोभगवच्छक्त्यप्येव । अतएवश्रीभागवतादिपु-
 विच्छिष्टशक्तियुद्धेवभासीत्यादिवचनासि तस्यात्तत्र (श्लो० १०) 'अन्येषांशैवैवार्नाः
 शक्तादीनांशरीरतः । निर्गतंमुमहत्तेजस्तत्त्वैक्यंसमगच्छते'त्यादिनादेवशक्तीनामपितस्यामे-
 कीभावस्याख्यानेपिभगवच्छक्तित्वंसुस्थिरं । अतएवतत्रप्रथमाध्याये (श्लो० ४१) 'तन्ना-
 प्रविष्यःकार्योयोगनिद्राजगत्पतेः ॥ भद्रामायाहरेश्चतत्तयासंमोह्यतेजगदि'तिप्रतःसुरये-
 नतदुद्भवादिप्रकरेपृष्टे (श्लो० ४०) 'नित्यैवसाजगन्मूर्तिस्तयासर्व्वमिदंतत'मित्यादिना
 जगत्परिणामिभगवदंशप्रकृतेः सर्व्वव्यापकभगवच्छक्तेर्नित्यत्वंभगवदिच्छयादुर्गादिरूपेण-
 तदाविर्भावोर्नचोक्त्वा (श्लो० ४९) 'योगनिद्रांयदाविष्णुः (श्लो० ५३) निद्रांभगवती-
 विष्णोः (श्लो० ५४) मुधात्वमहरेनित्येप्रिधामात्रात्मिकास्थिते'त्यादौभगवच्छक्तित्व-
 मुक्तंतेन (श्लो० ५६) 'त्यैवब्रह्मार्थेतेसर्व्व'मित्यादौत्वयैतेत्करणवृत्तीयाअतोनुपदं (श्लो०
 ५७) 'विद्युद्यौवद्विरूपात्वंस्थितिरूपाचपालने ॥ तयासंभृतिरूपांतेजगतोऽस्यजगन्मय'

मितिसृष्ट्यादिशक्तिर्वाचकि उगन्मयेदरौ अन्यथाटित्वान्नीपूल्यात् । ततः (श्लो० ५९)
 'प्रकृतिस्त्वंचसर्वस्यगुणत्रयविभाविनी'तिप्रकृतितत्त्वमुक्त्वा (श्लो० ६३) 'यश्चकिंचित्क-
 चिद्वस्तुसदसद्वाऽखिलरामके ॥ तस्यसर्वस्ययाशक्तिःसात्त्वंकिंस्तुयसेतदे'तिपुनःशक्तिता-
 मुक्त्वा 'विष्णु शरीरग्रहण'मितिप्रकृतिगुणोपाधिकत्वाभिप्रायेणवर्णयित्वानारायणप्रयो-
 बहिर्भूतायायद्दर्शनैरुत्पितंतत्त्वसमुद्रशायिनस्तस्यात्तन्महिमवर्धनेच्छयातथाकारितवत्त-
 दानींतस्याउद्भवरूपं अतएवऋग्वेदे (अष्टक ८ अध्याय ७ व० ११ ऋ० ५) "अह-
 मेवस्वयमिदंचदामिजुष्टदेवेमिरुतमानुपेभिः । यंकामयेतंतमुमृकृणोमिंतंयद्वाणंतमृपितंसु-
 मेधां" इतिरुद्रादिनिर्माणमुपस्थानाभिप्रायजस्यवद्वानः कथंत्वयानिर्माणमित्याकांक्षायांनारा-
 यणशक्तिरतत्त्वमिद्वयामयैरसप्रसूतोममकारणंचहरिरेवेतिदेव्योच्यते "अहंसुपेतिरमस्य-
 मूर्द्धन्ममयोनिरप्स्वंत.समुद्रे" इति अग्राख्येतिउग्र.शिवःपरामृश्यते "अहंरुद्रायधनुरात-
 नोमी" तिवाक्यांतराख्येन्यदेतत् तस्याभगवच्छक्तिवंतुतत्रपंचमाध्याये (श्लो० ६)
 'विष्णुमायांप्रतुष्टुवुः (श्लो० १२) विष्णुमायेतिशब्दिता एकादशाध्याये (श्लो० ४)
 त्वंवैष्णवीशक्तिरनंतवीर्या एवमादावात्रेदितमेव ॥ एवंदुर्गायाभगवच्छक्तिवंतदाश्या-
 विर्मांवादिंकंचनारदपंचरात्रेप्रथमरात्रेद्वादशाध्याये पार्वत्यैवोच्यते (श्लो० ५७) 'तवा-
 ज्ञयाचवेधानामाविर्भूताचतेजसि ॥ निहत्यदैत्यान् देवारीन्दत्वारार्यंसुरायच ॥ ५७ ॥
 तत्तश्चादृक्षकन्याहमधुनापार्यतीहरे ॥ तवाज्ञयाहरकोडेत्वन्नकाप्रतिजन्मनि ॥ ५८ ॥ नारा-
 यणप्रियाशश्वत्सेननारायणीश्रुतौ ॥ विष्णोरहंपराशक्तिर्विष्णुमायाचवैष्णवी ॥ ५९ ॥
 अन्तकोटिद्व्याहमयासमोहितंसदा ॥ विदुर्पांसनोप्रेचप्रत्यक्षंहिसरत्त्वतां ॥ ६० ॥ महा-
 विष्णोश्चमताहंविश्वानियत्यलोमसु ॥ रासेश्वरीचसर्वाद्यासर्वशक्तिस्वरूपिणी'ति । एतेन-
 माकंडेयपुराणोक्तप्रायःसर्वमप्यनुसंहितं । अतोभगवच्छक्तिस्वात्तद्रूपविशेषत्वाच्चदेयीतुमा-
 न्यैवकिंतुवेदतद्रूपकूलबहुतरशास्त्रविरुद्धं शाकंतमेवमुमुक्षुभिरुपेक्षणीयं पंचमकारादि-
 तत्साधनेषुवेदविरोधसमुद्योधत्वात् । विस्तरस्तु निबंधग्रहणादिपुनर्मचंद्रोदयादौचावधेयः॥
 यच्चम्यासानामित्यादिश्लोकद्वयंतं तत्रउक्तपूर्वादिभिर्माकण्डेयादिवचनैस्तस्याः प्रकृतित्वेवि-
 गुणारमकरयेतिदेवताप्रकृतेः कारणत्वेन्यासैर्युदक्तेतस्यास्तथात्वमर्थादुपास्ते ॥ किंचन्या-
 सैस्तदभिप्रेतवद्वानुपादानत्वमात्रंतत्त्वाएवस्वातंत्र्येणनिमित्तत्वंचनसमर्थितं । किंतु "जन्मा-
 दस्य प्रकृतिश्चप्रतिज्ञा" इत्याद्यधिकरणेषुवद्वानुपादानत्वनिमित्तत्वंचसमर्थितमित्यर्थे-
 सिद्धंतन्मतद्रूपं यच्चयदित्वित्यादि साकारेतीत्यंतं, तत्तुच्छं; शाकैर्निर्विशेषचितेरुपाधि-
 वादस्यचानंगीकारात् उपादानत्वमेवतैस्तस्यानोच्यते । कविवर्तोपादानत्वकथामुक्तिश्चतेपां-
 श्रीनगरावाह्यादिरूपावांतरमतमेदाह्नि विधाऽन्यथैवातस्तन्मततत्त्वाज्ञानमूलकमकांडतांड-
 वमेतत् ॥ विष्णवादिरूपाणिचशुद्धग्रहणएवलीलावतारा लीलयातत्प्रकृतिगुणयोगवंतोनु-
 त्वद्वीत्यानिर्विशेषचितेराकारप्रस्थापकमिष्योपाधिभूतानि ॥ उपाधेर्नित्यत्वेमिष्या-
 त्वानुपपत्त्याऽद्वैतत्वसदेवेत्यादिश्रुतीनांचबाधः । तदनित्यदेकत्वकांतराभावादनुपहितचैत-
 न्यस्यैवकल्पकत्वापर्यायनिर्विशेषत्वमंगः । विष्णवादीनांजीवतीत्यं जीववत्तेषामुपाधिष्वंसक-
 साधनानामध्वणात् तेषामनिर्मांक्षाजीववत्ताधर्म्यंचप्रसज्येत ॥ निर्मांक्षेपुन.सर्गाद्यसम्भो-

सहस्राक्षखण्डनम्

न्यथापुनः पुनर्विप्लवंतरादिकल्पना ॥ तन्नित्यताबोधकश्रुत्यादिविरोधोजीवस्य “नजायते-
 त्रियतेवा” । (अ० २ पा० ३ सू० १७) “नात्माऽश्रुतेः” इत्यादिपुनर्निमित्तत्वेपि-
 तेषामनित्यत्वादाधर्म्यंचतदवस्थमितिदिक् ॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्यायंज्ञानादेवमुक्तिरितितु-
 श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीपुरुषोत्तमचरणैश्चतत्रतत्रविस्तरतो निरस्तं ॥ उपाधियोगाद्यिते-
 साकृतित्वघटनातुविस्तराजिराकृताप्राक् ॥ अतोब्रह्मणोवस्तुतः साकारत्वात्तज्ज्ञानतोप्ये-
 यंतदेवशास्त्रतत्परागच्छतीत्येतावनुसंसृतं ॥ दुर्वास-कृतस्यललितास्त्रवरत्नस्वशक्तिरत्याव-
 राचत्रत्यस्य “पश्यन्मभिप्रायकमयिक्षोणीमभिगगनमयिकृपीटमयि ॥ रविमयिदशिमयि-
 दिवायिसमयमयि प्राणमयिदिवेपाहि” इतिसार्वभौम्यबोधकवाक्यस्य शंकराचार्यकृत-
 सुन्दरलहरीभाषितयस्यास्तैस्सास्यान्याख्यानाच्च तत्रत्यस्य “मरुत्वं ज्योमत्त्वं महदसिमदत्ता-
 रथिरसित्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयिपरिणतायां न हि परं ॥ स्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्व-
 पुषाधिदानंदाकारं शिवयुवतिभावेन विन्यूये” इतिपरिणामबोधकवाक्यस्यचक्रेयलनिमित्त-
 रचनादेविरोधतोहानिः स्फुटैव । शंकराचार्याः पञ्चमप्रवर्तकदक्षिणमार्गस्त्वसंसृतपुषात्-
 एवतदनुकूलोत्तानिर्मितंचतइतिप्रसिद्धेऽथ, तेनपरंस्त्वित्यादिनिरस्तं । यच्चविष्णुभागवतमि-
 त्यादिभ्युच्चोद्भानरूपत्वाच्च तदेवउपहासात्तदं भागवतमहापुराणेष्वष्टादशसुपंचमं देवी-
 पुराणं चोपपुराणविशेषइतिवैदिकाः, एतद्विपरीतंवाचाः । वादेवीजंतु ‘प्रणिपत्यशिवां-
 देवांश्चिदं भागवतं तथा ॥ पुराणं संप्रवक्ष्यामी’तिदेवीपुराणस्थंवाक्यं तत्रभागवतमिति-
 पुराणविशेषणं शाकम्नन्येते, शिवविशेषणंतुवैष्णवाः, अतस्त्रयोर्महापुराणेष्वप्युपचमं देवी-
 एववादीनतुअन्यतर्जन्यासकृतमितिपाक्तनः कोपिवैदिकोवाताकोवाप्रामाणिकोलिखति ।
 उभयप्रामाण्यस्वीकारादेवास्माकंधर्मशास्त्रनिबंधेपुहेमाद्रिकृत्यकल्पतरुनिर्णयसिंध्याविपु-
 उभयवचनानिसंगृह्यते । शाक्तप्रयेष्वपिश्रीभागवतदशमस्कंधब्रह्मप्रकरणस्यानि ‘गच्छ-
 देविब्रजंभद्रं दुर्गेतिभद्रकाली’तिपुष्पादिवाक्यानि (अ० २९ श्लो० १) ‘योगमाया-
 मुपाश्रितः’ (अ० ३४ श्लो० २) ‘आनन्तुरैर्गैर्भक्त्यादेवीचनृपतैर्विका’ (अ० ५६
 श्लो० ३५ । ३६) ‘उपतस्थुर्नहामायां दुर्गाकृष्णोपलब्धये ॥ तेषांतुदेव्युपस्थाना-
 श्रत्वादिष्टाशिपासच । प्रादुर्बभूवसिद्धां सदासोहर्षं यदृतिः ॥’ इत्यादीनिस्वल्गांतरवाक्या-
 निचमानतयोपन्यस्यन्ते । महापुराणत्वाप्रहोपिदेवीपुराणविषयकपुष्प । देवीभागवतं-
 त्यतितरामवाचीनतमं अतएवनास्माकंनापिशाक्तानांप्राचामाचारादिवोधकप्रयेषुकापित-
 द्रचनमस्ति । देवीभागवतरिदानीं बतमानविक्रमशकस्यैकोनविंशतिशतकेकेचित्सप्तशत्या-
 गुप्तवत्याख्यां न्याख्यांविहितप्रताभास्कररायारूपेणकाश्यांगुप्ततयानिर्मातुमारुणं, तदस-
 माप्यैव स्वशरीरं समापितवान् । ततः काशीनाथभट्टइतिप्रसिद्धेनतन्मित्रेणावशिष्टतद्भाग्य-
 यामतिनिर्मायनिर्मायतामनाश्रयता तेननारायणभट्टवंश्यानां काश्यामप्रपूजामामुक्तांप्राये-
 णदियाकरभट्टरामेणां हस्तैरुत्सुकशोचनार्यं बहुसोपनार्यांपेणपुरःसरमपिंतं । तैश्चयया-
 सभंपरिशोषितं । तान्येवमास्करादेकरलितिरुपग्रकाणितव्रसंति । अतएवभावतनप्रबंधे-
 पुनर्जाप्येकमपिदेवीभागवतवचनमुपलभ्यते । किंतुकृत्यकल्पतवांदौकचिदेवीपुराणस्यैवव-
 चनानि ॥ पूर्वपामुक्तविचित्रविवादाभ्यासितेगायत्र्यासमारंभवृथाभुरवधायभावादेवश्रीधर-

स्वाम्यादय 'यत्राधिकृत्यगायत्री'मित्यादिवचासिस्वमतस्य भागवततत्प्रसाधकतयोदाहरति ।
 छलककल्पितस्य तदवसरे सवेतत्र 'स न चैतन्यरूपातामाद्याविद्याचपीमहि । बुद्धियान प्रचो
 दयात्' इति चतुर्विंशत्यक्षरत्रिचरणश्लोकेनारभादेस्तत्कर्त्री श्रीधरस्वाम्याद्युक्तप्रचनसिद्धलक्ष-
 णस्य स्वप्रयेसमावेशार्थं यौत्सास्पष्टमेव कृतत्वेन तद्व्यावर्तकानितादशवचासिते वृथा किमि-
 त्युदाहरेयुः ? शकराचार्यप्रभृतय प्राञ्च प्रसिद्धभागवतस्यैव वासनाभाष्यादीनि व्याख्याना
 निकथङ्कुर्युः ? देवीभागवतव्याख्यातातीलकटस्तुनभारतव्याख्याता, कित्तिवदानीं प्रवर्तमान-
 विक्रमशक्तस्य विदेशातकसकथचित्तमयजीरखवकाश्यामासीत् । तच्चम्याचक्षणसाक्षाद्दृष्ट
 वतोऽद्यापि सतोषहरोजीवति । चतुर्धरनीलकण्ठेन तु भारतप्रदीपेन कापिकल्पितपुराणगधा-
 प्याघातः, तदानीं तदभावात् । किंतु प्रसिद्धश्रीभागवतस्य तद्व्याख्यातु श्रीधरस्वामिनश्चानु-
 सरणप्रहस्यलेपुकृत प्रसिद्धश्रीभागवतदशमस्कंधस्थश्रीकृष्णचरित्रश्रौततासमभयितुयेद-
 मत्रानुबृत्य मत्रभागवतचतनैव कृत व्याख्यातचख्यमेव अपरायं शिवतत्त्वविवेकादिप्रबहु-
 ज्वेवप्राचीनार्वाचीनप्रामाणिकग्रन्थे श्रीभागवतस्येव प्रामाण्यतदीयतत्तद्वचनोपन्यासादिना नि-
 श्रियते न तु तात्रकस्य ॥ तत्तद्व्यस्यतत्तत्स्थलादिप्रदर्शनपूर्वकम्, अधिकतुमया श्रीभागवत
 शक्तानिरासवादविवरणतपपादनीयमित्यलमिहमप्रासंगिकेन । अन्त्युपेत्य गदेन समाधिस्तुमूले
 'नहिवादिमते'त्यादिना दर्शित । पद्मपुराण इति । इदमुपलक्षण । तथाहि—स्कादश्रीभाग
 वतमाहात्म्ये 'परीक्षिष्णुकसवादोयोसौम्यासेनवर्णित ॥ ग्रथोऽष्टादशसाहस्र सोऽसौ भा
 गवताभिध ॥' पाञ्चभागवतमाहात्म्ये श्रीभागवतकथाश्रवणायागवानासक्याने (अध्याय
 ३ श्लो० १५) 'वेदातानि च वेदाश्च मत्रास्तत्राणिसहिता । दशसप्तपुराणानि पद्मशास्त्राणि च
 धाययुः' इति तद्विज्ञानासप्तदशत्वोपि सत्यैवाष्टादशातर्भूतत्वे निश्चायिका । किंच नारदीये-
 प्रम्लादीनाम्यासकृताष्टादशपुराणानां द्वादशस्कंधसारानुक्रमणिकादशिता, साचात्रैव सगच्छ
 तेन तात्रके । एवमन्यानि मात्स्यादिवचास्यन्यत्र वक्ष्याम । भवास्तु श्रीभागवतप्रामाण्यमत्र-
 सविश्रवदन् शैबसुधाकरे च देवीभागवतस्यैव प्रामाण्यदर्शयन् प्रबहुस्थलेष्वत्र तद्वचासि शैबसु
 धाकरप्रथमकिरणादी चतुर्थस्कंधादिवचासिस्वतु कूलतया यौत्सादुदाहरत्तनुपादेयवचन ॥
 शकराचार्यैस्तदनुयायिभिर्मधुसूदनसरस्वत्यप्यव्यदीक्षितादिभिश्च स्वकीकृततत्प्रामाण्यदूषय-
 न्त्वप्रथमश्लोकोक्तरीयासत्कोटिचख्यमेवाभिनिविशते । यौद्धादयस्तु निरिधरा हाततन्म-
 ते साकारप्येवाभावाद्त्रश्लोकेन न्वेवमित्यादिना कातत्समाधानचध्रीमत्ता सर्वत्रज्ञत्वात् ॥

एवचास्मन्मते "वेदा श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैरहि ॥
 समाधिभाषाव्यासस्य प्रमाणतच्चतुष्टय ॥ एतद्विस्मयत्सर्वनतन्मान-
 कथचन ॥" अतएव तद्विरुद्धानितत्राणिनप्रमाण । ननु भागवते 'य आशु-
 हृदयग्रथिनिर्जिहीर्षु परात्मन ॥ विधिनोपचरे देवतत्रोकेन सकेशव'-
 मित्यादिना तत्रोक्तार्चाया अपि भागवतोक्तत्वात्कथ तत्रस्याप्रामाण्य-
 मिति चेत्,—प्रातोऽसि । नहिवयसर्वस्य तत्रस्याप्रामाण्यं ब्रूम, किंतु-
 पूर्वोक्तमानचतुष्टयविरुद्धाशस्य 'विरोधे त्वनपेक्षस्यादसतिहानुमान'

सहस्राक्षखण्डनम्

मिति न्यायात् । यत्तु (शुद्धाद्वैतावलम्बेन यादृशं हरिपूजनं त्वत्संमतं ता-
दृशं सक्तमं लिखित्वा खंडयिष्यामः) इत्युक्तं, - तत्तु युक्तमेव; आसुरमा-
कृतिकत्वात् । परंतु शुद्धाद्वैतमार्गज्ञानार्थतन्मार्गविदउपास्यंतां विना-
ज्ञानखंडनस्याशङ्क्यत्वात्, भावानवबोधविहितस्य दोषस्यानादरणी-
यत्वात् ॥ उक्तंच दीधितिरुद्धिः “मान्यान्प्रणम्य विहितांजलिरेषभूयो-
भूयो विधाय विनतिं विनिवेदयामि ॥ द्रव्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य-
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः” इति । ननु वेदादिपुचतुर्पुण्यस्य व-
र्णनं नास्ति तद्विरुद्धं च तत्र प्रमाणमित्युक्तं, तत्र वेदादिप्रयप्रामाण्येना-
स्तियि प्रतिपत्तिः भागवतं चेच्छाक्ता अप्रमाणमिति श्रुत्युक्ता ईतत्र त्रय-
किंच कल्पमिति चेत्तर्ह्यस्माभिस्ते प्रपञ्च्याः— किं भागवता प्रामाण्यं भय-
द्भिः केन चिद्वेतुना लाभ्यते, वा केन चिच्छब्दरूपप्रमाणेनाध्यवसीयते,
बाह्यप्रायेण वा? नाद्यः; तादृशहेतोस्तेस्तत्त्वात् ॥ अनुक्तत्वात् । किंच-
परार्थानुमानस्य उचिता नुपूर्वाकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायरूपन्यायप्रयो-
गाधीनत्वात् प्रतिज्ञाप्राप्तेण साध्यसिद्धिः; अन्यथा सर्वप्रमाणानामप्रा-
माण्यं स्यात् । नापि द्वितीयः; त्वत्संमते पुप्रमाणे पुवेदादिपुभागवतम-
प्रमाणमिति गदस्यानुपलब्धेः; तृतीयोपनिः; वादिनः परंप्रत्यनासत्त्वेन-
तद्वान्यस्याप्रमाणत्वात् एवं च ‘वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभं ॥
गारुडं च तथा पादं बाराहं शुभदर्शनं ॥ पंडेता निपुराणानि सात्त्विकानि-
निमतानि मे’ इति पञ्चपुराणवाक्याद् भागवतस्य सात्त्विकत्वं त्रि-
णोश्च सत्तु त्वादिभ्यो भागवतमेवाष्टादशपुराणां तर्गतं व्यासकृतं-
चेत्यध्यवसीयते ॥ वैष्णवपुराणसाहचर्याद्यं भागवतं वैष्णवमेव तत्र-
गणितं, न देवीभागवतं; साहचर्यस्याभिधानियामकत्वात् । उक्तंच-
‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिते’ त्यादिना साहचर्यस्याभिधा-
नियामकत्वं अतएव रामलक्ष्मणावित्यत्र न परशुरामस्य बलदेवस्य ग्रहणं-
किंतु दाशरथेरेव ॥ एतेन (तत्र विशिष्य नाम नास्ति देवीभागवतस्य-
तत्रांतमधिपे संदिग्धं च तस्य प्रामाण्यमित्यादि) प्रलपन्कमं दिवेषोऽ-
पास्तः ॥ स्वगुरुवाक्यमित्यादि प्रलापस्त्वस्मद्भिप्रायमवबुधैव ॥ यत्तु-
नन्वित्यादिना पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिधिता’ इति याज्ञव-
ल्क्यमवतार्य तत्र न्यायपदेन तर्कशास्त्रग्रहणं वाच्यं । तत्र च परमाणु-
कारणवादादि वेदविरुद्धं दृश्यत इत्याद्युक्तं, - तदप्यविचारविजृम्भितमेव,
तत्र न्यायपदस्य पंचावयववाक्यपरत्वात् अतएव ‘सत्पक्षप्रसरः सतां-
परिमलप्रोद्धोषवदोत्सवो विमलानो न विमर्द्दने मृतरसप्रस्यं दमाध्वीक-

भूः ॥ ईशस्यैपनिवेदितः पद्युगेभृङ्गायमाणभ्रमचेतोमेरमयन्वविघ्नम-
 नधन्यायप्रसूनांजलि'रितिन्यायकुसुमांजलिश्चोक्तव्याख्यायांपोऽन-
 योन्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवान्यंसपवकुसुमांजलिरि-
 त्युक्तंसंगच्छते, नतुपरमाणुकारणवादादिन्यायपदप्रतिपाद्यं ॥
 अन्यथातस्यधर्मस्थानत्वात्तत्त्वंडनमनुचितंस्यात् अतएव 'न्यायचर्च-
 यमीशस्यमननव्यपदेशभाक् ॥ उपासनवक्रियनेश्रवणानंतरागता'-
 इत्याद्यपितत्रैवोक्तं । यतुकिंवेत्यादिनाप्रतिपादितं (पुराणांतरस्य-
 भागवताजगन्पत्थेत्थदीयैर्विष्णोर्नैत्रेचनभुज्येत 'अपिदीपावलोकमे-
 नोपयुज्यान्निवेदितमितिभागवतेतन्निषेधात्), — तदपिनसाधीयः;
 तस्यत्वेयमर्थः — दीपावलोकमपिनिवेदितंमेषूजायांनोपयुज्यात्निवे-
 दितंनुनर्तनेत्रेदयेदित्यर्थः, नतुस्वयंनोपयुज्यादित्यर्थः, तत्प्रतिपादक-
 वहुतराभ्यसत्त्वात् अतएव 'तवोपभुक्तस्त्रगंधवासोलंकारचर्चि-
 ताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासातवमायांजयेमही'त्यपितत्रैवोक्तं ॥ अन्यथा-
 भक्तानांतादृशप्रचनंकथंस्यात् ? नैवेद्यप्रशंसापिसर्वप्रतिपादिता-
 संगताभवति ॥ नच 'उच्छिष्टभोजिनोदासा'इत्यस्यलिङ्गाविशून्य-
 त्वात् लिङ्गिणे गभ्यांसहितेनतेनविरोधानविधिस्तेनरूपयितुंशक्यत-
 इतिवाच्यं; पूर्वोक्तार्थेनविरोधाभावात् नचतादृशार्थपूर्वमित्यध्या-
 हार्यमन्यस्यैवेतिगौरवं पूर्वनिवेदितस्यहरयेनिवेदनमाप्त्यभावश्चेति-
 वाच्यं; त्यत्कल्पितेर्धेपित्यमित्यध्याहारस्यकल्पनीयत्वात् परस्मैपद-
 मपित्यदुकार्येवाधकं प्रातिश्रविष्यन्सेतोच्छिष्टगणपतिद्वयान्तेनाहस्य-
 द्रव्याभावेनयात्यादेव ॥ नचैवंविष्णोर्निवेदननिषेधेपितदुपभोगेवा-
 धकाभावेनत्ययान्यनिवेदितंभुज्येतेतिवाच्यं; अनन्यभक्तानामन्य-
 ध्यातस्यान्यपूजनस्यान्यरूपालापादीनानिषेधेनान्यनिवेदितभोजन-
 स्यसुतरांदूषितत्वात् दीपावलोकमपीत्यादिनादीपावलोकनानुशा-
 किनुदी गव शोकस्यतैजसत्वादन्यत्रतदुपयोगस्यागर्हितत्वेपिअनन्त-
 दुपयोगः ॥ "यद्वैमनुरवरीत्तद्वेपज" मितिश्रुत्यामनुरूपमृतेरपिप्राप्ता-
 ण्यमस्त्येव; वेदमूलकादेवापेक्षयाजगन्व्यधनुसर्वप्रतिद्वमेव ॥
 एतेनआस्तांतादित्यादिदत्तोत्तरं ॥ यदुक्तं अस्माकंशास्त्रमाधेपश-
 पातोनान्यप्रेति, — तदप्यसत्यमेव । यदिशास्त्रमाधेपशपातस्तदाशास्त्र-
 चिरुद्धराजसेवादिसूडनमंडनादिकंचकिमर्थमाचरितं ? गालिप्रदानं-
 शिष्टगर्हितमितिनिश्चितंचेच्छतत्वादिकंप्रथादावेवकथंनिवदमित्यपि
 विचारणीयं ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

सहस्राक्षे एतेनेत्यादिपक्षपातो नान्यत्रत्यतभागखण्डयति - एवंचास्मन्मतस्यादिना विचारणीयमित्यतेन । अयं भाग - अस्मद्व्याख्येयभादीननालोच्यवायप्रलाप । निबन्ध- श्रीमदाचार्यचरणा 'वेदा श्रीकृष्णगान्ध्यानिष्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषाया सत्यप्रमाणतच्चतुष्टय । उत्तरपूर्वसदेहगारकपरिकीर्तित । अविरदतुल्यस्वप्रमाणतच्च नान्यथा । एतद्विरुद्धपरसंनतन्मानकथचने' तिसाधकदशाप्रमाणमुपस्थासिद्धताया- सर्वस्यापि प्राक्यतातत्त्वप्रामाण्यमुपपाद्य ब्रह्मवादे प्रागुक्तमेव मुख्य प्रमाण । धर्मतु- श्रुतिर्मन्वादिस्मृतिश्चोभयमपि प्रमाणमेवेत्याहु - द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद्भूय प्रमेत्या दिना । अत्र प्रथमकारिकाया चकाराजमिति सूत्राणि उत्तरपूर्वमित्यत्र पूर्वसिन् पूर्वसिन् जीवानासवेदसभवेदोत्तरोत्तरस्यातद्गारकत्वमेव । चतुर्णामाविर्भावतेन क्रमेणाविर्भावचेद्वेदो- षोक्त ननु पूर्वपूर्वस्य त्रयप्रत्ययधोवि सदेहगारकत्वमात्रोक्त्या तस्यापान्नेत्यद्वीत्यात्वदा चार्यप्रधाना उपनिषत्सूत्रादिभ्यो देहवारकत्वात् उपनिषदादिषु स्वदाचार्यग्रन्थतोजघन्यस्य योच्येत । अत उत्तरोत्तरेण सदेहनिवृत्तौ तच्चतुष्टयमेकगान्ध्यातापन्नप्रमाण निगदमात्रा तत्प्राप्तमेव तत्त्वपुनस्तच्चतुष्टयमिति प्रमाणमित्युक्तचनचोक्त ॥ इति हेतुस्तदुक्तवद्व्यादि

एतेन 'तन्त्रशास्त्रेण चेत्पूतद्वेदिकसमतम्' इत्युक्त्वा वेदा श्रीकृष्णवाक्यानि व्यास- सूत्राणि चैव हि । समाधिभाष्याव्यासस्य प्रमाणतच्चतुष्टयम् । एतद्विरुद्धं सर्वतन्मानकथचन- इति श्रीमन्निजाचार्यैकतन्त्राणि प्रमा श्रीमदाचार्यचरणैरतएव निरूपितम् । 'शास्त्राव्येत्त- तत्र युक्ते समार्गाद्विष्णुना । इति सर्वेषु मार्गेषु दोषा सन्ति ततो हरिम् । शुद्धाद्वैतबलम्बेन- भवेत्तद्विनिश्चितम्' इति प्रयुक्तम् ॥ धीमद्भागवते एकादशस्कन्धे 'यथा शुद्धदयप्रतिविधिं ह्रीं परात्मन । विधिनोपचरे देवतन्त्रोक्तेन च केशव मित्यादिना तन्त्रानुसारेणाचार्याघेहित स्वाच ॥ 'शुद्धाद्वैतावलम्बेन यादृशहरिपूजन । त्व समत तादृश लिखि वा सक्रम खण्डयिष्या मोऽनुपदम् ॥ किञ्च वेदादिषु चतुर्षु यस्य वर्णन नास्ति तद्विरुद्धं यत्तद्वेदवदिति ते समतम् ॥ तत्र वेदादिप्रामाण्यमुभयसमत ॥ भागवतचेत्तत्प्रमाणं न्युस्तर्हि तत्र त्व कञ्चूपा ? ॥ खगुक्ताक्यमिति चत-न, खगोष्ठीमात्रे विश्वास्तत्वात् ॥ अन्यथा तदपि भागवतमप्रमाण- तन्त्रप्रमाणमिति कश्चिद्विरुद्धकृत्वाऽपि तद्व्याकवेन न्यु ॥ ननु पुराण यावन्मीमांसधर्मशास्त्रा- मिथिता' इत्याद्येव भागवतप्रामाण्ये प्रमाणमिति चेत्-तत्र श्रीमसाया अतिरिक्ततयोपात- त्वेन न्यायपदेन तर्कशास्त्रप्रवृत्तवाच्य, तत्र परमाणुवादादि वेदविरुद्धदृश्यते । तदिव पुराणमपि कश्चिद्विदोऽपि प्रमाण वेदविरुद्धाद्येऽप्रमाणमिति चेत्स्यात्तर्हि तादृशभागवताश्विरुद्ध चेदन्यत्र व्यासादिभिः सर्वशरीरिदानीं तनैरदृश्यमानवेदमूलकप्रोक्त स्यात्तत्त्वमप्रमाण त्वद्वै- वाक्येनोच्यते ? ॥ किञ्च विष्णुभागवतस्य तत्रा तर्भावेण सादृश्यं ॥ किञ्च पुराणा- त प्रामाण्य कौर्मादिभिः समम् ॥ देवीभागवतस्य तत्रा तर्भावेण सादृश्यं ॥ अपि दीपावगेकमेनोपयुक्त्या नि- रस्य भागवताख्यन्यत्वे त्वदीयैर्विष्णोर्नवेय नमुज्येत ॥ अपि दीपावगेकमेनोपयुक्त्या नि- वेदितमिति भागवते तज्जिघेधात् ॥ प्रकरणांतरेऽपि तद्विधिनोपलभ्यते । यतो विकल्पादि कल्पनाऽनवरेत् ॥ 'निवेदिततद्भक्त्या दद्याद्भुजोतनास्य मितितु विकल्प ॥ किञ्च नैवेद्य प्रतिपत्तिरियमकालामे खयमिति ॥ वाशब्दोऽनास्थायाम् ॥ एवञ्च भक्त सात्वत ॥

वत् ॥ अविहृद्वित्यत्र एकस्तुरवधारणेद्वितीय शंकानिरासेचोप्यय तथाच चतुष्टया-
तिरिक्तस्य सकलपुराणेतिहासादे काव्यवस्थेत्याशंकानिरासाथमिदमुच्यते - यन्तुपुराणादिक
अस्यवेदादिप्रमाणास्याविरुद्धमेवतद्विरुद्धार्थप्रतिपादकतयैव व्याख्यायमानतदपिप्रमाण-
मेव । अन्यथाकाल्यनिक्रम्याख्यानरसात्तद्विरुद्धार्थकतयाप्रतीयमानतुनप्रमाणमितितदर्थ
एवचपुराणादिषु औपरिष्टिकप्रतीतिविषयाणामर्थान्तराणामेवानुपादेयत्वसिध्यतिनतुपुरा-
णादीना ॥ ननुतर्हिशाक्यस्मृत्यादिकमपिकथंचित्सप्रसङ्गतदविरोधतोव्याख्यायमानप्रमाण-

तथाच 'नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थं सात्वतश्चेन्नलभ्यते । प्रासमात्रसमुद्बलजलेऽमौवाविनिक्षिपेत्' इति
पुराणान्तरवचनार्थः सङ्गृहीतः ॥ अतएव ब्राह्मणभोजनादूर्ध्वं 'भुजीततैरनुज्ञात शेषसेष्ट -
समाजितै'रित्यवशिष्टभोजनं पृथग्विहितम् । ननु नैवेद्यभोजनमेव ॥ अतएवाग्ने त्रयोदश्या-
मृत्विषगादिषु विप्रादिभोजनमनंवेद्येनैव विहितम् ॥ 'नैवेद्यचातिगुणवद्वाः पुरुषतुष्टिदम्'
इति पुरुषतुष्टिदस्यैव नैवेद्यत्वात् ॥ अग्रे 'भुक्त्वत्सर्वेषु दीनान्धकूपेणेषु । विष्णोस्तत्प्रीणन-
मिद्वान्भुजीतसह्यन्धुभि'रित्यत्र तत् चीनादिभोजनोत्तर भोजनं विष्णोः प्रीणनमित्यर्थः ॥
यदा तदधाय भुजीत ॥ विष्णोः प्रीणनमिति क्रियाविशेषणम्, ननु तच्छब्देन नैवेद्यपराम-
र्शाऽतिव्यवधानात् ॥ पुरुषतुष्टिदस्य सचदुय-धूदरपूरकत्वासम्भवाच्च ॥ किञ्चेदं सर्वं काम्य-
मतप्रकरणस्थमिति ज्योतिष्टोमपशुसमानयोगक्षेमतामावेदयेत् ॥ 'उच्छिष्टभोजिनोदासा'
इत्यादिषु किञ्चादिग्रन्थमिति लिङ्मन्त्रांसहितेनानेन विरोधाच्चविधिकरूपयितुं प्रभवति ॥
एतेन 'यत्तद्विशिष्टाग्निं सन्तोमुच्यन्तेसर्वकिल्बिष'रित्यपिभ्यारयताम् ॥ गीतायास्तन्मते
नागयतादनुत्कृष्टत्वात् ॥ किञ्चाऽप्यन्नभोजनशिशोः यन्नभुक्तांश्चातिरिक्ताग्निं इत्यर्थप्रती-
त्यां तेन तदग्राप्तिः ॥ पुराणान्तराणि स्मृतयश्चैतद्विरोधेऽप्रमाणानीतितत्र यदि तद्विधाय
पचनं स्यात्तर्हि एतद्विरोधादप्रमाणमेवस्यादिति विशेषपरत्वं तद्वत्ताजसम्भवति ॥ ध्रुवि सूत्रच
तादृशनास्त्वैव यन्निवेदितापयोगं विदध्यात् इति वैदिक्यनृष्ट्वा निश्चिनु ॥ यदि ऋचिपुत्रुतिः
कस्यां चिच्छासायामुपलभ्यते तर्हि इत्थनिश्चिनु ॥ सति समानविषयत्वे विग्रहः, विषय-
विषयत्वे यावानंश्चात्राऽल्लिखितस्त्वावानेयप्राज्ञोनेतर, अन्यथा भागवतवाक्याचारिताध्य-
प्रगतात् ॥ नच नागयतयाभ्यएव अन्यस्य निवेदितां दीपावलोक्तमपि मे नोपपुत्र्यादित्यर्थ-
इति शास्त्रम्, अन्यनिवेदिनस्य हरापुत्रयोगप्राप्त्या निवेधानर्हत्वात् ॥ विष्णोर्निवेदननिषेधेऽपि
रापुत्रभोगे वापकाभावेन त्वयाऽन्यनिवेदितं भुज्येत ॥ अपितच्छब्देन दीपावलोक्तेऽनुज्ञाप्रतीत्या
तत्त्वया पिप्पले उत्सागवत् ॥ इयं अन्यस्मैराश्रयाद्वारे नानन्त्येव, तत्र यदिपुराणा-
न्तरादि, तर्हि दुर्बलप्राप्तभागवतीयव्याख्यार्थः सङ्कोचयेत् ॥ यैरादिस्तु नास्तीत्युक्तम् ॥
'दराचनननुच्छेदः पच्य' इत्याद्यर्थे इति भागवतविरुद्धादमर्थः ॥ आनु'तवदत्तः ॥
द्विपुराणान्तरात् 'यैरनुराग' इत्यत्र नितिमुत्यादिस्तु 'मनु' इत्यत्र पच्य' इत्यादि किञ्चा
न ॥ यन्मार्गाद्विद्वन्मनुजगुरुणास्वेलेष्टिगाम्यतुष्टये तस्माच्छाश्वत्थपर्ये वाध-
नेराश्व ॥ यत्तिद्वाननुच्छेदार्हम् ॥ एव यैरादिनतेष्वपि ऊहनीयम् ॥ अन्नाद्यु-
क्तप्रमाणे यद्युक्तं तेनान्यत्र ॥ १ ॥

सहस्राक्षसण्डनम्

स्यादतथाहु - एतद्विरुद्धमिति । सर्वं चार्वाकैर्दत्तवैद्यादिनास्तिकदर्शनं आस्तिकदर्शन-
 तथाऽन्यत्रद्वियमाणकाणादादिकचक्रधर्मपिधारयान्छेदतोपिमानवेदविरोधार्थमेवदुद्वादि-
 प्रवृत्तेरसद्विधतयाधीवेदव्यासखडितत्वेन कणभक्षादिप्रवृत्तेरपितयात्राप्रतित्याचता
 दशार्थैवकुत्सात्पर्याभासनिश्चयात् पुराणादिपुनतत्रत्रवेदाद्यनुकूलमिदमितिप्रतिपदकथ-
 नात्तदनुकूलैर्नैवकृतृतात्पर्येणभाव्यमप्रतारकत्वस्यतेपुसन्निरादरणादितिभाव । अतोवेद-
 विरुद्धतयाण्येवपञ्चमकारमोक्षसाधनत्वप्रतिपादकान्यप्रमाणानि, तदविरुद्धानितुनारदपच
 रात्रादीनिप्रमाणान्येव । एवमर्थमुक्तकारिकाणामबुध्यापरेणकृत प्रत्यापृतावतैवनिरस्त ।
 रात्रापिबैतार्थायकिंचिदुच्यते-यदिश्रीमन्नागप्रतद्व्यादिविहितत्वाज्ज्ञेयत्व, -तत्र, एका
 शसप्ततीयाध्याये (श्लो० ४१) 'कर्मयोगवदत्तन पुण्योयेनसंस्कृत ॥ विधूयेद्वा
 शुक्मान्निनैष्कर्म्यंविदतेपर'मितिविदेहप्रश्नेआविर्होत्र (श्लो० ४३) 'कर्माकर्मविक्रमं
 ती'त्यादिना विहितप्रतिपिद्विहिताकरणाभावैद्वैकान्यत्वाद्देवस्यचेष्टरात्मतयादुर्ज्ञेयत्वा
 तत्रस्वरिमोहत्वाभाविककर्ममोक्षत्यालौकिककर्मविधानरूपस्वामिप्रेतवेदतात्पर्यंचोक्तत्वा
 (श्लो० ४५) 'नाचरेषस्तुवेदोक्तस्वयमज्ञोऽजितेन्द्रिय ॥ विकर्मणाधर्मणमृत्योर्भूत्यु
 सुपैतिल' (श्लो० ४६) वेदोक्तमेवकुर्वाणोनि सगोपितमीश्वरे । नैष्कर्म्यालभते
 सिद्धिरोचनार्थाकलश्रुति'रितिवेदोक्तानाचरणेमोक्षाभाववत्पुण्यफल वात्रिकासमुच्चित
 वेदोक्तमात्राचरणेनसिद्धिचरणयित्वासंबन्धनताधारणसर्वसुगमवक्ति (श्लो० ४७)
 'यथाशुद्धव्यप्रधिनिर्जिहीषु परात्मन । विधिनोपचरेद्वत्तत्रोक्तेनचक्रंशव' मित्यादिना
 अत्रपरमात्मनोविधिनावेदसिद्धेनैवत्पुष्टिमागंण तत्राशक्तौ तत्रोक्तविधिनाचरपचरे
 दित्यर्थः ॥ वस्तुतस्तुवैदिकप्रकारेतत्रोक्तत्राजोपचारादीनामपिबेदाविरुद्धत्याघासभव
 समुच्चयप्रतीकेनचेतिचकारेणोच्यते तथैवसत्याशुद्धद्वयप्रतिनिर्वाह । तानिचतत्राणि
 'तत्रसात्वतमाचरतेनैष्कर्म्यकर्मणायत'इत्यादिप्रथमस्कंधादिवच समतानि नारदपचरात्रा
 दीनि, अत्रेवप्रण्यमानरीतिकेदावपूनाप्रकारस्वपचरात्रगीतमत्रादिव्येवदर्शनात् । ननुशा
 कादिसमतानिचतुष्टि, तेषुतदभावात्तेनवेदादिविरुद्धानतेषामप्रामाण्यकथनेबाधक
 किमेतावतावादितभवता ? एकादशेसप्ततमर्जिनाध्यायेपिभगवद्वाराधनक्रियायोगेष्टेभग
 वान् (श्लो० ७) 'वैदिकस्त्रात्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमस्त ।' इतित्रेभिष्यमुक्त्वापि
 केतलरैर्देवैस्सर्वेषामनधिकारात्केवलतात्रिकस्वपरपरयासाध्यकत्वेपिसाक्षात्परमफलताघ
 कत्वाभावात् त्रैर्गणिकस्यैक्यत्वात्रिकापरिग्रह (श्लो० ८) 'यदास्वनिगमेनोक्त'मित्या
 दिनादर्शयन् (श्लो० १०) 'उभयैरपिचस्तान मिति (श्लो० २६) उभाभ्यावेदतत्रा
 म्यामशतृभयसिद्धये'इति । उपसहारेच (श्लो० ४९) 'एवक्रियायोगपथै पुमान्वैदि
 कतात्रिकै । अर्चयुभयत सिद्धिमतोर्विवशरीप्सिता'मितिसमुच्चयपक्षमेवमुच्यमन्यते ।
 अविरुद्धानात्रादानाप्रामाण्य त्वाचार्यै स्वीकृतमेव । अत्रपुननिबध्नाधप्रकरणे (श्लो० ३)
 'भगवच्छास्त्रमाज्ञाये तत्र "भगवच्छास्त्रगीताभागवतपचरात्रच" इतिव्याख्यात्
 प्रकरणसमाप्तौच 'अर्थाऽयमेवनिषिद्धैरपिबेदवाच्यैरामाद्यणे सहितभारतपंचरात्रै
 अन्यैश्चशास्त्रपचनै सहत्तरसूत्रैर्निर्णयतेसहद्वयहरिणावदेवेत्युक्त । सर्वाथनिणयेचसर्व

प्रामाण्यविस्तरेण विचारित । वेदादिविरुद्धानामप्रामाण्यतु कौर्मखडेद्वादशाध्याये हिमाचल-
प्रतिदेवीशक्त्येव पुषोडशाध्याये देवदास्वनस्थमुनिप्रसंगे पोषोत्तरखडे गुणत्रयविवरणाध्याये
अन्यत्र च पुराणपुराणेति हासादिपुमन्वादि स्मृतिपुचसिद्धमेव विस्तरजिज्ञासुभिर्ममचद्रोदये तत्र-
किरणपुराणेन्द्रदृष्ट्य । पूर्वतत्र (अ० १ पा० ३ सू० ३) विरोधे त्वित्यधिकरणेण्यमे-
राद्वात । शुद्धाद्वैतेत्यादिरनुपदमित्यतस्तु प्रलाप एव, सकलस्यासत्समतहरिसेराविधेस्तेन-
दूषिततत्वाभावात् । यद्विचपैशाच्यमवलम्ब्य दूषयित्वा श्रुतिरिव्याम — यच्च वेदेत्यादि नू-
युरित्यत । तत्र किञ्च वेदेत्याद्युक्तिः अविरुद्धतु यत्स्येति कारिकाया बोधात् श्रीभागवत
प्रामाण्यदेवीभागवतस्वरूपचिद्व्याख्येण दर्शितमाह । स्वगुरुवाक्यमित्यादिकं तु उल्लगनाभा-
वतथा कथाया अस्माभिराश्रितत्वाभावात् । यच्च ननु पुराणेत्यादिसदिग्धचेत्यतः, — तत्र,
श्रीभागवतप्रामाण्यं न सामान्यवचनमात्राद्वयज्जाम । किं तूक्तचरविधैर्विशिष्टवचोभि-
रपि स्पष्टतः (अ० १ उपोद्घातप्रकरणे श्लो० ३) 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रागमि-
श्रिता । वेदा स्थानान्तिविधानाधर्मस्य च चतुर्दशो' त्रियात्रैव स्ववचनेन्यायपदेन पञ्चायव
वाक्यमितिसमाधिर्मूलैव क्षमलिन्यायमनुसृत्योक्तं, तेन वेदाधर्मिन्वादात्संभवात् 'आर्ष-
धर्मोपदेशचवेदशास्त्राविरोधिना । यत्तर्कजानुसंधत्ते सधर्मबन्धनेतर' इति मनुना तर्कावश्य-
कताया स्मरणाच्चेदमपि नायुक्तं । वस्तुतस्तु तत्र न्यायपदेन नीतिशास्त्रमेव मन्यामहे ।
अतएव तत्र न्यायशब्दार्थमाहुः सर्वार्थनिर्णये श्रीमदाचार्या (कारिका ८४) —
'न्यायस्तु नीतिशास्त्रहितकर्मासीमासायायुत ॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धेः कृष्णेतदिच्छया ।
देवादी कल्पितान्येव तदुक्तसर्वधामृपे'ति तच्च "पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्याय-
शब्देनोच्यते, ननु लोकप्रसिद्धं । यत्तर्कजानुसंधत्तं हति । तर्कशब्दे वेदानुसूलतर्कवाचक-
मीमांसापर" इत्यादिना स्वव्याचक्षते । नीतिशास्त्रचलक्षाध्यायप्रवृत्तानां कृतवृद्धनीत्याय
अयुताध्यायशिवेन कृतवैशाखाक्षनामकपञ्चसहस्राध्यायमित्रेण कृतबाहुदत्तकाव्य त्रिसहस्रा-
ध्यायबाहुस्वत्यमेवमादिरूपबोध्यं । तच्च महाभारते शातपर्वणिराधमपुष्कोनपठित-
माध्याये (श्लो० २९) 'ततोऽप्यायसहस्राणां शतचक्रेस्ववृद्धिज'मित्यारभ्य, (श्लो० ७४)
'पैर्यैः शायैः लंकस्तुतचले दार्यवर्मन । तत्सर्वं राजा शूलनीतिशास्त्रे भवगित' इत्येतेन
आश्रयात्सप्रमेयनिरूप्य (श्लो० ७८) 'द्वेभनीयते चेदत्तद्वनयति वावु । द्वेनीतिरि-
ति स्थिता त्रीणि लोकान भवतंत' इति तन्नामनिरूप्य (श्लो० ८०) 'तत्तत्ताभगाप्रीतिं पूर्ण-
प्रादशकर' इत्यादिना (श्लो० ८५) 'अध्यायानां सङ्ख्येण काव्यं सक्षेपमवधीत् । तच्छास्त्र-
ममितप्रज्ञो योगाचार्यो महायशा इत्येतेन वैशालाक्षादीनि तत्रोक्तानि, आग्नेयेन्यायसारप्र-
क्षयमीति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव कथनात् । मत्स्यतृतीयाध्याये मीमांसान्यायविद्याच-
प्रमाणाष्टकसयुते'त्यष्टप्रमाणयोगालिङ्गाच्च नाक्षपादप्रणीतपुराणन्यायेत्यत्र विवक्षितं, परमा-
णुकारणरादेश्वरकेवलनिमित्तत्वनित्यजीवेश्वरमेवादिविरुद्धवादैस्तत्सधर्मस्थानत्वासंभवात् ।
कौर्मैः पूर्यखडे (अ० १२) 'नहि वेदादते किंचिच्छास्त्रमहाभिधायक ।' धर्मोभिधायक-
मितिकृत्तिपाठ (अ० १६) 'नयेदयाहो पुरुषे धर्मलेशोपि शकः ॥ सगच्छते महादेय-
धर्मो वेदादिनिर्बभौ' इत्यादियच्चनशतेभ्यः 'अंगानि वेदाश्चरातो मीमांसान्यायविस्तर ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

पुराणधर्मे शास्त्रचविद्यापताश्चतुर्दशे 'तिमनुवचनेष्वेवमेवसतिविस्तरपदस्वरसत सगच्छते ।
 अन्यथाकाणादाद्यपेक्षयामीमासयो धर्मशास्त्रपुराणसचविस्तीर्णत्वात्तान्मात्रतद्वसग
 छेत्—“प्रतिपदमनुपद छन्दोभाषाधर्मोमीमासान्यायरुक् इत्युपागती” तिचरण्युद्देपि-
 मीमासान्यायरूपसकं इत्यर्थे, उपागानासख्यानियमाभावात् सख्याधिक्येविद्याधिय-
 प्रसक्त्यामनुयाज्जल्ययादिविरोधापातात् । उक्तदिशावेदविरुद्धस्यतस्य “नैपातकंणमति
 रापनेया” इतिश्रौतनिदयातकोप्रतिष्ठानादिसूत्रे परमाचार्येणसहितयाचक्षिष्टापरिग्रह-
 णियेत्तस्मिन्पेदोपागताधर्मस्थानतयोरसक्यवचनत्वाच्च ॥ अन्यथापरिग्रहसूत्रवाधितार्थ-
 नास्त्यत्र, प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धतन्निर्णायकानुच्छिन्नगीतासूत्रादिविरुद्धच यत्तत्रादिकदृश्येत
 तदपिउच्छिन्नवेदमूलकतयायदिप्रमाणमन्येथास्माद्वैबौद्धचार्कादिशास्त्राण्यपितथासभाव-
 नयाश्रद्धस्य ॥ तद्गुणेषुसर्वज्ञश्रीकृष्णप्रसिद्धमहर्षिप्रभृतीनानामलेखपूर्वकतैलयागतधर्मा-
 नुष्ठितदृष्टिश्चेत्यादिस्पष्टमेवलिख्यते । यदितुतपासाकपोलकल्पनेतिमन्येत, तर्हिप्रत्यक्ष
 विरुद्धतत्रादिश्रुतितुल्य ॥ यच्चकिंचेत्याद्यत्ररेदित्यतदद्वोधात् भारतातप्रथाजनितस-
 कृतिभारतातव्यासमनस्तोषस्वजनकेश्रीभागवतेमुण्यतयासदहवारकत्वमेवग्रूम, नतुपुरा
 णातरेषुप्रानाण्यापादकचञ्चल्यन्त्यत्र येनभगवन्कैवेद्यभक्षणादिकमप्रमाणकस्यात् । तत्रबहुभि
 श्रौतस्मात्तैर्वैराग्यचनेर्भगवत्कैवेद्यस्यावश्यभक्ष्यत्तन्निषेधाभासवचसासमूलानि सदेहा
 ष्यत्स्थाचमयासत्सिद्धातमात्तैपेचमाष्टकागतरससमप्रभोत्तरेदर्शितेतितुषुधीनि कृपया-
 तत्राबलोक्यपुनरुक्तकोलाहलस्वकेवलविफलत्वमवधारणीय । तथापिदिक्षात्रमत्रोच्यते-
 तत्रश्रुति महोपनिषदि (पृ० २९०) “एकएवनारायणभासीत् नमस्मानयावापृथिथी-
 सर्वदेवा सर्वेपितर सर्वेमनुष्या विष्णुनाशितमभति विष्णुनाऽऽप्रातजिघ्रतिविष्णु
 नापीतपिबतिविष्णुनासितरसयतितस्माद्विद्वांसोविष्णुपूजतमक्षयेयुः”रिति । गीताया
 ‘यत्करोषियद्भासियजुहोषिददासियत् ॥ यत्तपस्यासिक्तोतेयतत्कुरु’वमदर्पण’मित्यरा-
 नीयस्याप्यर्पणमुक्त, तच्च ‘तैर्वैज्ञानप्रदायैभ्य’इतितत्रोक्तन्यायात्स्पष्टवचनशतमलाद्या-
 शनात्पूर्वमेवसिष्यति आचारप्रकाशभगवत्पूजानिरूपणेप्रह्लादे (पृ० ३१२) ‘कोमेपि-’अतर्प-
 फलतोयमन्नपानीयमौषध । अनिवेचनमुजीतयदाहारायकल्पितम् ।’ कोमेपि-’अतर्प-
 यित्वागोर्विद्वैर्भुक्तधर्मवर्जित । शुनोविष्टासमचाक्षनीरचमुरयासम’मिति ॥ वृषणो-
 बारेचसदाचारचद्रोदयेचेदमेवोपन्यस्त (पृ० ३१५) तैत्तिरीयब्राह्मणे (काण्ड० २
 प्रपा० ८ अनुवा०) श्रूयते “केनलाघोभवतिकेनलादी ॥ अहमेव स्तनयन्यर्पयन्मी”-
 त्यादि । भगवत्तत्पुत्रमेयरूपेणमृष्टिकर्तृत्वात् अथे “मदादित्याभिसर्पेत्तरती” तितस्यैव
 सूर्यातपत्रवर्त्तकेचाबमृष्ट्यातपाम्यातेनैरोत्पादितमन्नतस्याभनिवेचमुजान केनलापापरूप
 एवभवतीत्यर्थे ॥ अत्रैव “मामदस्यहमन्यन्यान् अहं सदृष्टोभजामी”तिप्रवित
 भगवत्तत्पुत्राऽऽद्यात्मावस्तुआचारमाद्यप्रथमाप्यायविष्णुपुराणेपिदर्शित—“विष्णुरत्तातयै
 वाद्यपरिणामाश्चैतयेति । सूत्रमपिभक्तिमीमास्याया (अ० २ सू० ६८) “स्वयमर्पित-
 ब्राह्मविज्ञेयात्” इति अत्रस्वयपदसर्पितपदेनप्राह्मपदेनयान्ययविचारस्तद्वाप्यादिमा

वश्चमार्तडेद्रष्टव्य ॥ श्रीभागवतेचनमस्कधचतुर्थाध्याये (श्लो० १९) 'मुकुदलिङ्गाल-
यदर्शनेदृशौतदुत्पत्त्याग्रस्यशङ्कसगम् । प्रागेचतत्पादसरोजसौरभेश्रीमनुलस्यारसनातद-
र्पिते ॥' अत्ररसनातदर्पितइतिसिद्धान्तैवेद्यस्यैवभक्षणमुक्त । अतएवैतद्व्याख्याया "तदर्पिते-
तसैनियेदितेऽज्ञादौ इतिश्रीधरस्वामी । एकादशस्कधेपष्टाध्यायउदव (श्लो० ४५)
'शर्यासनादनस्थानज्ञानक्रीडाशनादिषु ॥ कथत्वाप्रियमात्मानव्यभक्तस्त्यजेमाहि ॥ त्वयो-
पभुक्तस्रग्गाधवासोलकारचर्चिता ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायाजयेमही'तिभगव-
दुच्छिष्टभोजनस्यामायाजयसाधनत्ववक्ति । यत्तुतत्रैवैकादशाध्याये (श्लो० ४०) 'भमा-
नित्वमदभित्वकृतस्यापरिकीर्तन ॥ अपिदीपावलोकमेनोपयुज्यान्निवेदित'मितिवाक्यमुक्त
(पृ० ३०८) तत्रनैवेद्यभक्षणविचारकार अपिदीपावलोकमित्यत्रभपिशब्दस्यपूर्वाङ्ग-
सगति नैवेद्यपरत्वेपूर्वापरप्रथविरोधादित्याह । तस्यायमाशय - कृतस्याप्यपरिकीर्तन-
मिति योज्यम् । तेननिवेदितदीपावलोकमपिनोपयुज्यात् किमुतान्यदिदंमुक्तिकानाश्रय-
णात् दीपावलोकमात्रनिषेधइति ॥ विपक्षेपूर्वापरप्रथविरोधस्तु 'दास्येनात्मनिवेदन,
सर्वलाभोपहरण, यद्यदिष्टतमलोकेयथातिप्रियमात्मन । तत्तन्निवेद्येन्मद्वत्तवानत्याय
कल्पते' इतिपूर्वापरवाक्यानामसगतिरूप, आरमनोऽप्यग्राह्यत्वापत्ते, सर्वलाभोपहरणे-
नजीवनासम्भावात्, जीवनोपयोगिलाभभिन्नलाभस्यैवार्पणेसर्वतदुपहरणासिद्धेऽल्लोकेष्ट-
स्वातिप्रियवस्तुनातपोरपिभगवत्तत्त्वनिवेदनीयरवेनस्वस्यतदलाभापत्तेष्व । तस्मादासभूते
मौक्षप्रतिषेधकमायाजिगीषुभिस्तन्महाप्रसादयुज्याभोक्तव्यमेव । अथैतामपिशब्दयोजना-
द्विष्टामन्यमान श्रीधरस्वामी तु "इहस्ययमन्येनानिवेदितनस्वीकुर्यात् ॥ एतच्च-
साधारणस्थानरविषयरागप्राप्तविषय वा । भक्त्यातु ग्राह्यमेव ॥ पङ्क्तिर्मांसोपवासै-
स्तुयत्फलपरिकीर्तित । विष्णोर्नैवेद्यसिक्तयेनपुण्यतदुज्जताकलौ ॥ इदिरूपमुखेनामनै-
वेद्यमुदरेहरे ॥ पादोदकचनिर्मास्यमस्तकेयस्यसोऽप्युत'इत्यादिवचनेभ्य । यद्वाअन्यस्मै-
निवेदितमेनोपयुज्यात् मदाननिवेदयेदित्यर्थ ॥ 'विष्णोर्निवेदिताश्चेनयद्यप्यदेयतातर ।
पितृभ्यश्चैवतदेयेतदानत्यायकल्पते । पितृशेषतुयोदयाद्वरयेपरमात्मने ॥ रेतोधा-
पितरस्तस्यभयतिक्लेशभागिन'इत्यादिवचनेभ्य" इतिव्याचक्ष्यौ । अत्रस्यावरप्रतिमाने
वैद्यभक्षणस्याप्यनेकप्रसादासदाचारसिद्धत्वाग्रथमपक्षाऽरूप्यारागप्राप्तविषयवेतिपक्षांतर-
मुक्त । तदेयसारसमद्भेद्गुणसहितायास्फुटीकृत- "उपवासप्रदानाचभक्तानामद्वयचारिणा ।
विष्णुवीर्यप्रसादचस्त्रीयुषांज्ञप्तिरयोगत ॥ रसगन्धादिलोभेनस्वीकुर्याद्वक्तिकटक'इति ।
अत्रपूर्वाङ्गद्विष्टादितिशेष । तृतीयादेतु य स्वीकुर्यात्सभक्तिकटकइत्यर्थ । तथातत्रैवविष्णु-
रहस्ये 'मत्रपूतर्हिनपेयनिषिद्धावददातिय । सिद्धोऽपिपातकीनित्यमादरपुष्पकिपुन ॥'
निषिद्धास्तुभक्तिहीननास्तिकचाटालादय ॥ मत्रपू'मित्यनेनाऽमत्रनिवेदितदानेतुनदोष-
इत्यन्ये । पुनस्तत्रैवभारते 'अत्यजायुयोदयादिष्णुरोषहवि स्वय ॥ निरयसमहायोरदोरय-
प्राप्त्याचर ॥ भगवन्नक्तिहीनस्यनैवेद्यविषमुच्यते ॥ भगवन्नक्तियुक्तस्य तदेयत्वमृत-
नयेत् ॥' पारादे 'विष्णुच्छिष्टनदातव्य नभक्त्यायकदाचन । दाताप्रतिप्रदीताचउभौनरक-
भातिनौ ॥' अतोनिवेद्या भक्तिहीनसाधारणाननुदिरागमात्रभोजिषिषया । विषयश्च

तदतिरिक्ताऽऽस्तिक्यातुर्वर्णिकविषया इति श्रीधराय भिमतव्यवस्था । अथ महाप्रसादबुद्धी
नाभक्तानां तुरागतो भोजने पिपासनाशो भवत्येव । 'भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासशमने-
पिवा । धाकठभक्षिततद्वैपुना तिसकलादद्यादि'त्यादिवचनेभ्य । अनयैवाऽऽख्याचश्रीधर-
स्यामिना यद्वैत्यादिना व्याख्यानात् स्फुट । उचितचेतत् नारदपंचरात्रे चतुर्यरात्रैकादशा
भ्यावेद्वा त्रिशदपराधनिरूपणे- (श्लो० १५) 'शक्तौ गौणोपचारश्च भतिवेदितभक्षणं ॥
वत्तत्कालभवानाचफलादीनामनर्पण । विनियुक्तावशिष्टप्रदानव्यजनस्य च'तीतरदेवादि-
विनियुक्तावशिष्टस्वरूपंणस्याऽपराधत्वकथनात् । भगवत्तत्त्वभास्करेण इदमेव प्रदानव्य-
जनादिकमिति पाठभेदेन पादवचनत्वेन चोपन्यस्त । अथ च 'दीपाय लोकमपि नेतिवेदित' पुन
मेनोपयुज्यादित्यार्थं, परस्मैपदप्रयोगस्तारस्यात् । प्राप्तिस्तु मूलोक्तयुक्त्याभाचारप्रकाशा
दिपुनित्वेदितपूर्ववत्त्वाभरणादीनां पुन पुन निवेदने पिदोषाभावबोधकवचनदर्शनतोऽत्रादावि-
त्तपायप्रमादा । त्वदभिमतस्तुनेनार्थं, स्वयंपदाभावात् अनुतरविधिनायव्याको-
त्यादिभावेद्वेदित्यतः, तत्तु अष्टमस्कंधयोऽज्ञाध्यायवचसापयोप्रताप्यव्रतविशेषविषय
कृत्याप्रकृत्येतुपयोगादुपेक्ष्य । तथापि तद्वचसामन्यार्थवारणाय ब्रूम-सत्रपूजायाप्रक्राता
यानैवेद्यसमर्पणावमेवोक्त्वा (श्लो० ४१) 'निवेदिततद्वचसाये'ति मध्ये प्रतिपत्तिमुक्त्वा
ऽनुपद 'दत्त्वाचमनमर्चित्वे'त्यादिना शिष्ट पूजाप्रकार उच्यते । तत्र पूजायामसमाप्तरात्र
न्मध्ये भोजनस्यानौचित्यात्पयोमात्रभक्षणनियमवत् शाख्यत्रादिभोजनस्यायोग्यत्वाच्च
निवेदिततद्वचसादद्यादिति आचमनपूर्वमेव होमसमनंतरवानविधीयते, अन्यत्राभक्त्याय
वानस्य निषेधात् जलादिप्रक्षेपस्याज्ञानमिषेवत्वाच्च । अथ सर्वपास्त्रयमभोजनेऽवहेत्यमित्य
इत्यापक्षातरमुच्यते 'भुजीतवास्त्रय'मिति निवेदितपयोमात्रमपि पूजादिसमाप्तौ स्वश्रेयसेऽनु-
जीतेत्यर्थ । यदि तु विरुद्धादित्वात् शास्त्रार्थकल्पयेयाच्चादिपदै 'मरीचातेरीवाभग
वतिसमवर्पतिधन'इत्यादाविवसमुच्य सन्निधौ शिष्टानां सहस्रमष्टतिरित्यादाविवावधारण
वातदर्थं शक्योनिरूपयितु । भगवदुपश्रुक्त तेन प्रसादवत्पादत्तमिति युक्त्योपयोज्यमेवेत्या-
वायेन पूजासमाप्ता उच्यते (श्लो० ४३) 'हृत्वा शिरसितच्छेषा'मिति तत्तत्पुष्पावकाशस्कंधे-
पितसर्विशाध्याये प्रत्यक्षपूजानिरूपणे (श्लो० ४७) 'इति शेषामया दत्ता शिरसाध्याय-
सादर मित्यादिभगवत्तोक प्रकृते प्रागुक्त निवेदितभोजनयाज्ञाभोजनोत्तरमेव न तु पूजामध्ये
इति योधनाप्यष्टमस्कंधयोऽज्ञाध्याये (श्लो० ४३) 'इत्यवतन्मोजयेद्विप्रांश्चाप्यतेन यो
चित । भुजीत तैरनुज्ञात्र शेषस्य समावितै'रितिकथ्यते । अत्र यथोचितमित्युत्तरत्र
मेति । तेनेष्टै सकलनिवेदितभोक्तव्य, स्वयतु नियमानुरोधात्पयोमात्रमिति विवेक
सिध्यति, अतएव (श्लो० ४६) 'पयोमक्षोऽवतमिदचरेद्विष्वर्चनादत्त' इति पयसपचभक्षण
मुक्त इहेकपदमवधारण महाभाष्ये "सिद्धे शब्दाय संवध" इति वार्तिकविवरणे "अन्न
क्षोवायुभक्ष" इत्यादाविविज्ञेय । अप्रेत्योदस्यामहर्तौ पूजानिरूपयन् (श्लो० ५२)
पकृत्योक्तमेव दद्याच्चतुमासादिकमित्यर्थ । 'हरिर्दिनिर्गुण साक्षात्पुरुष प्रकृते पर ।

पुरुषंपुरुषसूक्तेनेष्वमादिपुमगवदर्थकताप्रसिद्धेः ॥ अतो न ततो बंधादिवहूदरपूर्णस्यानुप-
पत्तिः, तस्मात् (श्लो० ५६) 'भुक्तवत्सु च सर्वे पुदीनां धूपणे पुच । विष्णोस्तत्प्रीणनं वि-
द्वान्भुंजीत स हवंशुभि' रित्यत्र तत्पूर्वोक्तं विष्णोः प्रीणनं प्रीतिकरणं नैवेद्यमित्येवार्थः, नतु-
त्वदुक्तः; भुक्तवत्सु भुंजीतेति वाक्यस्यापरिसमाप्तौ मध्ये वाक्यांतरप्रवेशस्यायोगात् प्रीणन-
क्रियायां भोजनक्रियाविशेषणत्वादेरिति केनाद्य स्पष्टार्थे बाधकाभावाच्च ॥ (स्क० ६ अ०
१९ श्लो० २०) 'उद्वास्य देवं स्वेधाग्निं तन्निवेदितमग्रतः ॥ अथादात्मविशुध्यर्थं सर्वकामर्द्ध-
येतथा ॥' एवमन्यदपि दृश्यते ॥ 'रसनांतर्द्वर्षित' इत्यादि स्फुटवाक्यांतरदर्शनादनिवेदित-
भक्षणस्य ग्रहणप्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वसिद्ध्या नाग्निहोमीयपशुवत्कादाचित्कत्वं सुवचं ।
वस्तुतस्तु अग्निहोमपशुरपि न कस्य, "वसते रसते ज्योतिपायजेते" ति वीप्सायदितविधिना-
नित्यत्वस्य यो धनात् शक्तस्या हिताग्नेस्तदननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणाच्चातोऽसगतो दृष्टांतः ॥
प्रकृतेऽपि यो व्रतमेव काम्य नैवेद्याशनंतु वचनात्तरेभ्यो नित्यमिति हृदयं ॥ एतेनैव उच्छिष्ट-
भोजन इत्यादि प्रभवतीत्यंतमपारं; प्रेताग्निहोत्राद्यधिकरणेषु "तृतीये सगच्छावहं" इत्या-
दिपुचमाधनेन भर्ध्वा दमात्रेऽपि विधिरूपनस्याङ्गीकाराच्च । प्रेताग्निहोत्राधिकरणंतु तृतीयस्य-
तृतीये पादे पचमं । अत्र न्यायमालायां माधय. 'धारयत्युपरि द्वादिदेवेभ्य इति सखव ।
विधिर्वाधोऽधृतेः विधेर्प्रोक्ताया' पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वं विधारणप्राप्तसमिधो-
नान्यमानतः ॥ अतो हि शब्दसत्यागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥' प्रेताग्निहोत्र एव श्रूयते-
अधस्तात्समिधं धारयन्ननुव्रजेत् उपरि हि देवेभ्यो धारयति । तत्रापि न्यहविर्होतुं हस्ते धारयन्
यदामग्नपठति तदानीं ह्युदइत्याधस्तात्समिधं धारयेदिति विधीयते तदेतद्वै विवेकोपरि धारणे-
न स्तूयते ॥ हि शब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतिरिति चेत्-सैवं, दैविकं हविषि-
च्छरदइत्योपरि सस्मिद्धारणस्यापूर्वार्थेन विधातव्यत्वात् । अनुवादस्वयमको हि शब्दो सभ-
वापुःक्षणाय. इति न्यायश्च । "तृतीये सगच्छावहा" इति वाजसनेयि ब्राह्मणार्थे वादस्य विधा-
यकत्वं पराशरमाधनीयोक्तं तूपन्यसिष्यते ॥ हि निश्चयेन मायाजयेमेति स्म तर्भाष्यलिङः
प्रयोगस्यात्रापि सत्त्वाच्च 'यज्ञशिष्टाशिन' इति गीतावाक्यश्रुत्यादिपुण्यशब्दस्य विष्णुपरतया-
तद्वैवेद्याशनस्य अत्र केचिद्वर्णयन्ति । अधिकृत्य तु तस्याग्निहोत्रपचमहायशादिर्भातसार्ध-
यज्ञशिष्टाशनपरत्थमतो न त्रयं दुराग्रहं हुर्मि; गीताया भागवतादनुस्फुटत्वोत्तिस्त्वस्मत्ता-
ज्ञानात् । पुराणातराणीत्यादिक तु परमताज्ञानमूलकप्रलापमात्रनिरस्तचैतत्प्रागेव ॥ अन्य-
निवेदितस्य निवेदनप्रसंगस्तु शैवसुधाकरादात्वात् शयहिं सुं स्यापितस्य हरौ तत्तद्वांतरभक्त-
त्वस्य आदात्पूर्वनिवेदनादिनिषेधकानामन्यविषयकत्रयसाच दर्शनात् अतो निषेधो युक्तः ।
अन्यनिवेदितस्य भोजनतु धर्मप्रत्ययादिवहुग्रंथ एतैः 'अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चाप्रायणं-
चरेत्' इत्यादिवचनं. प्रतिपिदमेवेति न तत्प्राप्तिः ॥ दीपावलोकमपि नोपयुज्यादित्यर्थ-
स्य स्या दीपावलोकेऽनुज्ञाप्रतीतिस्तु तत्रैव अग्रम. तथा सति त्वदभिमतार्थे निषेधश्च तस्यैव-
स्तिष्येत् । एकादशे (अ० २० श्लो० ३३) 'दत्वा च मनमुच्छेप विध्वक्सेना पक्वस्ये'
दिति तु कमलाकरभट्टादिना हि कादिपुविष्णुपूजाप्रस्तावे एतैः 'उच्छिष्टभोजनं दास्यन् विध्वक्से-
नादिका लथा । दत्वा शेषं तु भुंजीथा वैवेद्यं स्वयमेव हि । योऽर्धयेहं दत्तं नित्यं स याति परमां-

‘वासुदेव सर्व’मिति ‘अहंब्रह्मास्मी’ति ‘ज्ञानेनेवपरप्राप्ते’रिति तदपि-
 शोभन, ज्ञानमार्गपेक्षयाभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वाच्चानेनेत्यवधारणा-
 संभवात् । नचभक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वेवीजादर्शनात्तस्योत्कृष्टत्वेमाना
 भावइतिवाच्य, “सापरायेतर्च्यव्याभावा” दितिव्याससूत्रस्यैव
 प्रमाणत्वात् । तत्रहि विषयवाक्यवाजसनेयिशाखाया “मैवस एष्ये
 तिनेत्यात्मे” त्युपक्रम्यनन्यथतइत्यतेनत्र अस्वरूपमुक्त्वाब्रह्मणपना
 दशतेतितद्विदप्येतादृशइतिवोधनायाप्रेष्यते “अत पापमकरव
 मित्यत. कल्याणमकरवमित्युभेष्टेपश्येतरत्यमृत” इत्यादिनाब्रह्म-
 विदोमाहात्म्यमग्रेनिरूप्यते । “तस्मादेवचिञ्जलातोदातउपरतस्तिति
 ध्रु. श्रद्धावित्तोभूत्वात्मन्येवात्मानपश्येत्सर्वमेनपश्यतिसर्वस्यात्मा म
 वतिसर्वस्यात्माभवतिसर्वपाप्मानतरतिनैनपाप्मातरति” इत्याद्यु-
 क्त्वाअनेपश्यते “यएववेदे”ति । अत्रहिपाप्मनरणादिरूपंब्रह्मज्ञान-
 समाहात्म्यमुक्त आथवेणोपनिपदादिपुतुभगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वपर
 “ब्रह्मेतत्तयोधारयती”त्युपक्रम्य “भजतिसोमृतोभवती”ति अग्रेपि-
 मुक्तोभवतिसंख्यतेरिति भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादित तत्रसदेह
 मुक्ति कारणत्वेनभक्तिज्ञानयोस्तोह्येसति “यएववेदसपाप्मान
 तरती” तिब्रचनाज्ज्ञानदशायामपिपापसत्त्वयान्य, अन्यथातरणा
 संभवापत्ते एवसतिभक्तिदशायामयेवमेवनवेतिसंशय. तत्र-
 श्रुतावविशेषेणपापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकालेपापनाशवश्यभावादे
 फत्रनिर्गोतशास्त्रार्थापदनापितयेतिन्यायेन नक्त्यापि पापनाशस्यस्वी
 करणीयत्वाद्भक्तिदशायामपिपापसत्त्वमगीकाय्यमितिपूर्वपक्षे उत्त-
 रमाहसूत्रकार.-“सापराय” इति । संपराय. परलोक अयवापर.-
 पुरुषोत्तमस्तस्यअथ ज्ञानयसात्ससपरायोभक्तिमार्ग. अथवापरेपुरु-
 षोत्तमेअयनमयोगमनप्रवेशइतियायत्, तथाचसम्यक्परायोयेनस
 तथा भक्तिमार्गइत्यर्थ. । एवचज्ञानमार्गेऽश्वरप्राप्त्याभक्तिमार्गपुण्यो
 त्तमप्राप्त्यामोक्षोभवतीतिविशेषज्ञापयितुंव्यासानामेवरुधन । तथा
 चभक्तिमार्गेतर्च्यस्यपापादेरभावः भक्तेः पूर्णमेवपापनाशोभवतीति
 भाव. ब्रह्मभूतस्यभक्तिलाभानतर ‘भवयामामभिजानाती’तिभगव
 द्वाक्यात्पुण्योत्तमस्वरूपज्ञानस्यभक्त्यैकमाध्यत्वात्तथा एवसति
 मुक्तानामपिसिद्धानानारायणपरायण ॥ सुदुर्लभ. प्रशांतात्मा
 फोटिष्यपिमहामुने ।’ सूत्रमपि “मुक्तोपसृप्यव्यपदेशा” दिति
 ‘जन्मातरसद्व्येपुतपोध्यानसमाधिभि. ॥ नराणाक्षीणपापाना-

सहस्राक्षखण्डनम्

कुण्डोभक्तिः प्रजायते ॥ जन्मान्तरसहस्रेषुसमाराध्यवृषध्वजं ॥
 वैष्णवत्वंलभेत्कश्चित्सर्वपापक्षयादिहे'त्यादिवाक्यैः पापनाशानंतर-
 मेवभक्तिसंभवात् भक्तस्यतर्तव्यपापादेरभावाज्ज्ञानमार्गीयतुल्य-
 तेत्यर्थः । ननु“पाप्मानंतरतियएवंवेदे” तिसामान्यवचनात्पुनरुक्त-
 मविदोपिपापसत्त्वंकुतोनेतितत्रसूत्रकारआह-तथाहान्ये तथाज्ञाना-
 नंतरमपिपापयंतः, अन्येभक्तिमार्गीयेभ्योऽन्यइत्यर्थः । उक्तवचन-
 रूपोपपत्तिर्हिशब्देनज्ञाप्यते । ननुभक्तिमार्गीयाणामपिगोपस्त्रीणां
 'दुःसहमेष्टविरहतीव्रताप'धुताऽशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताद्युताश्लेषनिवृ-
 त्याक्षीणमंगला'इतिवचनेनदुष्कृतसुखतयोरपिहानिश्रवणात्पूर्वोक्तव-
 चनैर्विरोधइत्याशंकायामुत्तरं पठति “छंदतउभयाविरोधा” दिति,
 छंदइच्छा । तथाचभक्तिमार्गीयाणामपिपूर्वपापानाशोयः सभगव-
 दिच्छाविशेषतोऽतोभक्तेः पूर्वमेवपापनाशनिरूपकातन्नाशनिरूपक-
 वचनयोरविरोधाद्धेतोः भक्तेः पूर्वमेवपापनाशआवश्यकइत्यर्थः । एवं
 सतिभक्तेः पूर्वमेवतन्नाशमौत्सर्गिकः । सचकचिद्विशेषेच्छयापनो-
 यतेअत्रेच्छाविशेषेयकव्यवहुत्वेपि किंचिदुच्यते-चिकीर्षितलीलाम-
 ध्यपातिभक्तानसोपाधिमेहवत्योनसगुणविग्रहानवासुकृतादियुक्ता-
 इतिज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्यातस्यादशायां-
 स्वप्राप्तौप्रतिबंधंकारयित्वास्वयमेवतां दशानाशयित्वा स्वलीलामध्य-
 पातिनीः कृतवानिति । नह्येतावतासावेदिकएवायंभावोभवति । नहि-
 मंत्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहकइतितत्स्वभाषत्वमेवतस्यसार्वबिकंवर्ण-
 शक्यं; एतच्चश्रीभागवतदशमस्कंधविवृतौप्रपंचितमाचार्यैः । नन्वन्यैः
 सूत्राणि व्याख्यायंते तत्रपूर्वतंत्रोक्तन्याया उपोद्बलकत्वेनोपन्यस्यंते;
 व्यासपादैस्तेरांतव्रतत्रादरणात् । अनतुपुराणेतिहासव्याख्यानितप्र-
 किंज्यायः ? इति चेदुच्यते-इदमेवज्यायः; इतिहासपुराणयोर्वेदोप-
 बृंहणत्वात् तत्रापि 'वेदांतलुद्धेदविदेवचाह'मितिव्याख्याहीतैवज्या-
 यसी; स्वयंव्यासैः समाधावनुभूयोक्तत्वाद्भागवतंचज्यायः एवंचज्ञा-
 नाद्भक्तेर्व्यासैरधिकृतयावर्णनात्भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं “यमेवैषवृणुते-
 तेनलभ्य” इतिश्रुत्या 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥
 नक्षानंनचवैराग्यं प्रायःश्रेयोभवेदिहे'तिभगवद्रचनेनभक्तेर्मोक्षसाध-
 नत्वस्यदुरपन्धवत्वेननपरप्राप्तिरित्यादिप्रलापोऽनर्थकएव ॥ किंच-
 'भामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंति'इतिभगवद्वाक्यादपिभक्तेरेवमाया-

तरणहेतुत्वं । नचपदधातोर्जनार्थकत्वमेव न भक्त्यर्थकत्वमिति प्रपूर्वकपदधातोर्भक्त्यर्थकत्वेवाधकाभावात् । ‘उपसर्गेण धात्वर्थो-
 वलादन्यत्र नीयत’ इत्यभियुक्तवाक्याच्च ‘धातूनामनेकार्थत्वादि’ति-
 भाष्याच्च अन्यथा जानंतीति कथं नोक्तं ? यदपियत्त्वित्यादिना येतु-
 शानैकसन्निष्ठास्तेषां तुल्य एव हि ॥ भक्तानामेव भवति लीलास्वादोति-
 दुर्लभ’ इति श्लोकमनूद्य तत्र त्यटीकायामक्षरब्रह्मप्राप्त्यां पुनरावृत्तौ पुरु-
 पोत्तमप्राप्त्या पुनरावृत्तिशक्यैव नास्तीति यत्प्रतिपादितं तदुपरितन्नेत्या-
 दिना वृंदावनस्यापूर्वं सुखप्राप्त्यै पुनर्जन्मशंकास्यादित्यादिप्रललाप-
 तदपि न किञ्चित् ; यतो भक्तेष्वानापेक्षया अधिक्यं व्यासैः प्रतिपादि-
 तमेव । एवं च भक्ताः पुरुपोत्तमप्राप्ता लीलास्वादेऽक्षरब्रह्मस्थं श्रीयमु-
 नागिरिगोवर्धनादिलोकं नित्यमेवानुभवंति तत्र जन्मशक्यैव न संभवति ;
 लीलायां नित्यप्राप्तस्य सुखस्यापूर्णत्वाभावात् अतएव बृहद्भामनपुराणे-
 ‘नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत’ इत्याद्युक्त्वा ‘आनन्दमात्र-
 मितियद्वदंति पुराविदः ॥ तद्रूपं दर्शयास्माकं पदि देवो वरोहिन’ इत्यादि
 श्रुतिप्रार्थनया भगवानक्षरब्रह्मस्थं श्रीवृंदावनयमुनाश्रीगोवर्धनादिलो-
 कं तत्र श्रीगोपिकाकंदं स्थितं स्वस्वरूपं दर्शयामास । आह च ‘व्रतकिं-
 करवाणिषः’ ततः श्रुतयोनित्यसिद्धगोपिकावन्मनोरथं याचितवत्यः ।
 ततः ‘दुर्लभो दुर्धटश्चैव युष्माकं सुमनोरथः । मयानुमोदितः सम्यक्त-
 थ्यो भवितुमर्हती’त्याह तस्माल्लीलास्वादो दुर्लभः’ स भक्तानामेव भवति
 ‘स्त्रियो वा पुरुषा वापि भक्तिभावेन केशवं ॥ हृदि कृत्वा गतिं यांति श्रुतीनां-
 नात्र संशयः ॥’ उक्तं च भगवता स्वयमेव-‘आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुन-
 रावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥’ तस्मात्पुरुपो-
 त्तमप्राप्तस्य पुनर्जन्मशंका कथमपि न जायते । एतेन तन्नेत्यादिकं सर्वम-
 पास्तं ; एवमुपास्य स्योत्कृष्टत्वमप्ययुक्तमिति यत्तेनोक्तं, - तदपि स्वम-
 तानुसारेण, तन्मते मायोपहितस्योपास्यत्वात् शुद्धस्य च ज्ञेयत्वात् ।
 वस्तुतस्तु ज्ञेयस्य शुद्धत्वं न संभवति ; वृत्त्यवच्छिन्नत्वात् वृत्त्यवच्छि-
 द्रत्वाभावे ज्ञेयत्वासंभवात् । अतएव तन्मतानुसारिभिर्ज्ञेयस्य मिथ्या-
 त्वं स्वीकृतम्, किञ्च यथाश्रुत्या वेद्यत्वं प्रतिपादितं तथैव उपास्यत्वमपि
 “आत्मानमुपासीत कोऽयमात्मा यमुपासह” इत्यादिश्रुत्या प्रतिपाद-
 नात्कथमुपास्यस्य न्यूनत्वं ? न च “नेदं यदिदमुपासत” इति श्रुत्या-
 उपास्यस्याब्रह्मत्वप्रतिपादनादुपास्यस्य न्यूनतेति वाच्यं ; “अविज्ञातं-

विजानतांविशतमविजानतां । अन्यदेवतद्विदितादयोअविदितादधि-
यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्यंवेत्थग्रहणोरूप” मित्यादिश्रु-
त्यावेदस्यापिग्रहभित्तत्वेनतस्योत्कृष्टत्वासंभवात् । ननु शब्दवाच्य-
त्वेनवेद्यत्वंनिविध्यते, लक्षणयावेद्यंग्रहस्वरूपमुत्कृष्टमेवेतिचेत्-शब्द-
वाच्यस्यैवोपास्यस्याग्रहत्वंश्रुत्याप्रतिपाद्यते, लाक्षणिकस्योपास्यस्य-
सर्वोत्कृष्टत्वेनुयाधकामाचः ॥ इदंचतन्मतानुसारेण, असन्मतेतुज्ञे-
यादक्षरादुपास्यस्यपुरुषोत्तमस्यैवोत्कृष्टत्वं । तथाहि-अस्थूलादिवा-
पयस्योपसंहारे “यएतद्विदित्वाप्रैतिसग्राहण” इत्यक्षरवेषुग्रहशब्द-
मुच्यते “अथपराययातदक्षरमधिगम्यते” इतिश्रुतौचपरविद्याया-
अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तं । तेनज्ञानरूपेमार्गेइष्टप्राप्त्युपायेअस्थूलत्वा-
दिगुणकंयदक्षरंतद्विषयकाण्येवज्ञानानीष्टप्राप्त्याणिनिरूप्यते; । ननु-
पुरुषोत्तमविषयकाणीतिज्ञानविषयविशेषणबलान्निश्चीयते तत्फल-
विचारेच “ग्रहविदामोतिपर” मितिश्रुतावक्षरग्रहविदोऽक्षरात्पर-
स्यप्राप्तिःफलत्वेनोच्यते । नचाक्षरमेवपुरुषोत्तमइतिवाच्यं; परपद-
प्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः “दिव्योह्यमूर्त्तःपुरुष” इतिश्रुतौ ‘अक्षरात्परतः-
पर’इत्युक्तंतस्यविरोधश्चास्यात् । नचतत्राक्षरपदप्रतिपाद्याप्रकृतिर्वा-
जीवौवास्यादितिवाच्यं; जगत्कारणस्यचेतनस्यैवतत्रप्रकृतत्वेनतत्रा-
प्रकृतप्रकृत्यादिग्रहणेप्रकृतहान्यापत्तेः, ‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षराद-
पिचोत्तमः ॥ अतोऽसिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तम’इतिभगवद्वाक्य-
विरोधापत्तेश्चेति । तस्मात्तादृशभगवद्वाक्यादक्षराज्ज्ञेयात्पुरुषोत्तमः
भ्रेष्ठस्तत्प्राप्तिरेवफलत्वेननिश्चीयते । तत्कारणजिज्ञासायांचश्रुत्या
“ग्रहविदामोतिपर” मिति श्रुतिविवरणभूतया “योवेदनिहितं-
गुहायां सोऽश्रुते” इत्याकारिकयाप्रतिपादितंस्वरूपयोग्यतासंपादक-
मक्षरविषयकज्ञानंप्रतीयते । अतएवभगवद्गीतायां ‘भक्त्यामाममि-
जानाती’त्यस्मात्पूर्वंपुनः ‘ग्रहभूतः प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ।
समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपर’मितिवाच्यं तस्मिन्ग्रहभूतस्य-
भक्तिलामोक्तेर्ग्रहभावस्यचस्वरूपलभरूपत्वेनानंदाविर्भावामक-
त्वादानंदाविर्भावस्यचाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्यचाक्षरग्रह-
ज्ञानजन्यत्वात्परप्राप्तिपूर्वकक्षाविधांतमेवाक्षरज्ञानमुक्तं । तथाचकु-
त्रचिदक्षरप्राप्तेर्मुक्तित्वंयदुच्यते, तदक्षरस्यपरमधामत्वेनपुरुषोत्तमा-
ऽविनाभावादेव । तेन “ग्रहवेदग्रहैवभवती” तियदवधारणं, तदपि-

जीवस्याक्षरब्रह्मविदः पुनरावृत्त्यभावेनमृत्य्वतिक्रमणात्केवलाक्षर-
 प्राप्तेर्ब्रह्मभावात्मकत्वेनचोपपद्यमानंनविरुध्यतइति । अतएव “अक्ष-
 रधियांत्ववरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त” मितिसूत्रेण-
 व्यासैरप्ययमेवार्थोददीकृतः । तदर्थस्तुअक्षरविपयिणीनांधियां
 श्रुतौमुक्तिसाधनेपुयोऽविरोधःप्रवेशनंगणनेतियावत्ससामान्यतद्भा-
 वाभ्यांहेतुभ्यांभवति पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धेमुक्तिरितिसामान्य-
 मर्यादामार्गेऽगीकृतानां ‘ब्रह्मभूतः, प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥
 समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरा’मितिभगवदुक्तेर्ब्रह्मभावांतरमेव-
 भगवद्भावसंभवात् । ततः पुरुषोत्तमप्रवेशात्तत्रपरंपरयोपयोगोब्रह्म-
 भावस्येत्युभाभ्यांहेतुभ्यांतथेत्यर्थः । वस्तुतस्तुपुरुषोत्तमप्राप्तिरेव-
 मुक्तिरितिभावः ॥ नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेनतदुपासकानामपितथा-
 त्वात्केपांचित्तत्रैषलभ्यः, केपांचिद्भक्तिलाभइतिकथमुपपद्यतइत्या-
 शङ्क्यतत्रहेतुंदृष्टान्तेनाह-औपसदवदिति । उपसदाख्येकर्मणितानून-
 पूत्रस्पर्शाख्यमौपसदंकर्मास्ति, तत्रातिथ्यायाधौवात्छुचिचमसे-
 वायदाज्यंचतुरवत्तंपंचावत्तंवासमयद्यतितत्तानूनपूत्रमित्युच्यते ।
 ‘अनाधृष्टमसी’तिमंत्रेणपोडशाप्यृत्विजोयजमानेनसहृतानूनपूर्वसम-
 धमृशंति । ‘अनुमेदीक्षा’मितिमंत्रेणयजमानस्तत्समवमृशान्यमृत्वि-
 जंकामयेतायंयक्ष्यशमृच्छेदितितंप्रथमंसमवमर्शयेदितिश्रूयतेश्रुतौ-
 कल्पेच । अत्रसर्वेषामृत्विजांतानूनपूत्रित्वाविशेषेपियस्मिन्नेवातिश-
 येनतथेच्छातत्रैवतथाकरणनान्येषु । नहितत्राविशिष्टेपुक्थमेवंकृति-
 रित्यपिपर्यनुयोगः संभवति, एवंप्रकृतेपीति । एवंचोपास्यस्यपुरुषो-
 त्तमस्योत्कृष्टतायाः श्रुतिस्मृतिसूत्रप्रतिपादितत्वाज्ज्ञेयादुपास्यस्यन्यू-
 नताप्रतिपादनंसाहसमेव । यत्तु ‘मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरा-
 यणः ॥ सुदुर्लभ’ इत्यत्रमुक्तेतरापेक्षयानारायणपरायणस्यदुर्लभत्व-
 मुक्तं, तच्चविभक्त्यर्थज्ञानाभावात् मुक्तानांसिद्धानामित्यत्रनिर्द्धारणे-
 पट्टीनिर्द्धारणंचजातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्यपृथक्करणंनिर्द्धार्यत्ववि-
 शिष्टेसामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षयाजातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेनयार्त्कचि-
 द्धर्मिणिमेवबोधनमितियावत् यथानराणांक्षत्रियः शूरतमइत्यत्रनरा-
 भिन्नक्षत्रियः क्षत्रियान्यनरान्यशूरतमाभिन्नइत्यन्यययोधः । अत्रामेदो
 भेदश्चनिर्द्धारणपष्ठार्थः निर्द्धार्यपदार्थविशेष्यतयाप्रकृत्यर्थविशेषण-
 तयाचमेदान्ययः भेदस्यचद्विधाभानमुपसंतत्यंघटानांक्षत्रियः शूर-
 इतिप्रयोगस्याप्रामाण्यानुरोधेनभेदस्याप्यर्थत्वंस्वीकृतं, अभेदसंसर्ग-

सहस्राक्षखण्डनम्

कयोधेविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्र तया संसर्गमर्यादया तद्ज्ञानासंभ-
वात् । यदि च मेदस्य द्विधाभानमनुभवविरुद्धं सकृदुचरित इति न्यायेन-
क्षत्रिया वरपिन द्विधाभानमित्युच्यते तदा ऽमेद एव पृथग्भेदः । तस्य च क्ष-
त्रियेतादात्म्येनान्वयः तस्य च समानविभक्त्युपस्थापितशूरतमत्वाव-
च्छेदेनान्वयः । तथा च नराभिन्नक्षत्रियाभिन्नशूरतमइत्यन्वयबोधः ।
केचित्तु क्षत्रियान्यनरत्वव्यापकमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टता-
दात्म्यसंबन्धेन नराभिन्नक्षत्रियेशूरतमत्वावच्छेदकत्वविशिष्टता-
सिद्धाभिन्ननारायणपरायणाभिन्नोदुर्लभइत्यन्वयबोधो ध्याना रायण-
परायणान्यमुक्तसिद्धत्वव्यापकमेदप्रतियोगितावच्छेदकोमुक्तसिद्धा-
भिन्ननारायणपरायणइति वान्वयबोधोदुर्लभः उभयथापि मुकेतरा-
पेक्षया दुर्लभइत्यसंगतमेव । 'तपस्विभ्यो ऽधिको योगी' त्यादिनादर्शि-
तोदृष्टांतस्तु निर्द्वारणपृथग्घटितत्वाद्विषमः शक्तिसंभवे लक्षणाया-
भ्युक्तत्वात् । मुक्तानामित्यस्य कुटुंबवासनामुक्तानामित्यर्थ इत्यप्य-
युक्तमेव । "यो वेदनिहितं गुहाया" मिति श्रुतिस्त्यस्य न्तमेव पुष्पाति ।
तदर्थस्तु पूर्वदर्शित एव । एतेनातप्येत्यादिकमप्यपास्तं ॥

सहस्राक्षे एवं च येत इत्यादि विरोधाच्चेत्यलमित्यंतं भागं परिहरति—यस्मिन्त्यादिना इत्या-
दिकमपास्तमित्यंतं तेन । व्याससूत्रस्यैवेति । (अ० ३ पा० ३ सू० २७) "सांपरायेतर्त-
व्याभावात्तथाहान्ये" इति सूत्रस्य एवकारोऽप्यर्थः ॥ तेन यहुप्रमाणसंग्रहेऽप्यदोषः । वाजसने-
यिशाखायामिति । बृहदारण्यके पठ्यायाये शरीरब्राह्मणस्ये चतुर्ध्वं ब्राह्मणेत्यर्थः । अत्र किंचिद-
भिन्नपाठं प्रभुचरणव्याख्यानमेव सूत्रद्वयस्यानुवर्तते—सपुनर्नेति नेत्यात्मेत्यादिना । अत्र विश्व-
रूपप्रकाशोपदेशः । एतादृशतेति । तत्र "अगुह्यो बहिर्गुह्यते" इत्यादिनोक्तधर्मवत्त्वं । अतः पाप-
मित्यादि । अत इति स्वबलोपेयं च मीपुतदभिसंधाय पापमकरवत्पुतदभिसंधाय पुण्यमकरवत्
एवमभिसंधानपूर्वककृते साध्यसाधूनि उभेग्रह्यवितरतीत्यर्थः । अयमाभ्यं दिनपाठः काण्वशा-
खायांतु (पृ० १११) "अतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उद्भवैव पृथक्तरति-
निरूप्येत्यर्थः ॥ अत्रापि तद्वत्त्वसमाहित इति काण्वपाठः ॥ पश्येदित्यत्र तु पश्यतीति सर्वो-
न्मैककृताकृते तपत" इति पाठः ॥ निरूप्येति ॥ "एष निरुपमा हिमाब्राह्मणस्य" इत्युक्तं तेन-
स्वात्माभवती" तिकाण्वैरनपठ्यते । आपयं णोपनिषदादिप्रति ॥ इदं वाक्यं तु गोपालवा-

एवं च 'चेतस्तत्प्रवर्णं सेवाफलरूपा तु मानसी । तस्मिन् च देहवित्तजनि-कार्या ततो भवेत्
संसारदुःखनाशो हि ब्रह्मात्मत्वाऽवबोधन'मित्यत्र यदि देहवित्ताभ्यां जनिर्यस्यास्ता तत्फल-
भूतमानससेवासिद्ध्यर्थं तया ऽप्येव ब्रह्मविद्याप्राप्तिरित्युच्येत तर्ह्यस्याकं न कोपि विद्वेदः ॥ यदित्यु-
क्तं तत्प्रवणता ब्रह्मविद्योच्यते तर्हि देहवित्तयोस्तत्र नोपयोगः अथवा देहवित्तप्रयोगात् ॥
इतीदं न ह्यस्माभिर्धृष्यते ब्रह्मात्मत्वावबोधनमित्यस्यावज्ञातेषु ॥ यदितु भक्तिनाममुच्यते

पनीयस्य । आदिपदेन “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इति छदोगादिश्रुतीनां “तत्संस्थस्या-
मृतत्वोपदेशात्” इति शाडिल्यसूत्रस्य । दशमस्कन्धे कुरुक्षेत्रप्रसंगे । ‘मयि भक्तिर्दिभूताना-
ममृतत्वाय कल्पते ।’ एवमादिपुराणत्रयाचसंग्रहः ॥ संपरायः परलोक इत्यादि । अत्र यथा-
संभवतस्त्येदमिति प्रज्ञादिभ्य इति वा अणमाधिल्यसंपराय इति दैर्घ्यबोधः । मुक्तानामपि-
सिद्धानामिति पष्ठस्कन्धचतुर्दशाध्यायस्य । सूत्रमिति । प्रथमस्य श्रुतीयेपादे द्वितीयः ॥ ‘नरा-
णां क्षीणपापानां’ मिति पाठवगीतास्य ॥ ‘समाराध्यवृषध्वज’ मिति वराहपुराणीयप्रबोधिनी-
माहात्म्यस्य ॥ द्वितीयसूत्रमवतारयति—ननु भक्तीत्यादिना । इदं सहेप्रभिरहेति दशमस्कन्धे
रासपञ्चाध्यायीस्य । इति प्रभुचरणोक्तिप्रायेण सगृह्यप्रकाशस्य सगृह्यहृति—नन्वन्यैरित्या-
दिना ॥ अत्र भागवतचञ्चयाव इत्यतः प्रकाशमनूय फलितमाहुः—एवं च ज्ञानादिति । तस्मान्म-
ञ्जकीत्येकादशस्य वाक्य ॥ बृहद्भामनपुराण इति । तत्रोत्तरखिल्ये भृगवादीन् प्रतिब्रह्मवाक्य-
सदृशोऽयं ॥ सचोत्तरभागे विशेषतः स्फुटविचारयिष्यते—दुर्लभो दुर्घटश्चेति । अतएव-
मार्तंदादिपुलीलास्वादोति दुर्लभ इत्याद्युक्तं ॥ खियोवेति । इदं तत्रत्यमेव वाक्य । स्वीकृत-

तर्हि न परंप्राप्तिं बाधुदेव सर्वमिति अहं प्रज्ञास्मीति ज्ञानेनैव तत्प्राप्ते ॥ एतेन ‘मामेव ये
प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इति वाक्यान्तु भक्तानामविद्याविनिर्मुक्तिरित्यपि चिन्तितम् ॥
पश्यते भक्त्यर्थं कृत्वा भावात् ॥ गत्यर्थानां ज्ञानार्थतया ज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तेरित्येन वाक्येन प्रती-
तेष्व ॥ यत्तु ‘ये तु ज्ञानैकसन्निष्ठास्ते पातुल्य एव हि । भक्तानामेव भवति लीलास्वादोऽति दुर्लभः’
इति श्लोकन्यायानेऽक्षरब्रह्मप्राप्तस्याऽपुनरावृत्तिमुक्त्वा पुरुषोत्तमं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिमाशङ्क्य
‘मानुषेभ्यः कुतः तेऽपुनर्जन्मन विद्यत’ इति भगवद्वाक्येन कैमुतिकन्यायेन समादधौ ॥ ब्रह्मज्ञा-
नेनाक्षरं प्राप्तस्य पुनरावृत्त्यभावे ततोऽपि परं प्राप्तस्य पुनरावृत्तदभावविद्येति,—तत्र, ते तु-
ब्रह्म—हृदनीता इति वक्ष्यमाणभागवतश्लोकस्य त्वत्समताये सति तेषां गोपानामिव राधा-
रीनामिव च ततोऽप्युरकृष्टस्य तृन्दावनादिस्थभृगाल्लतात्वप्राप्तिपूर्वकमनुभूयमानस्यापूर्वफलस्य
प्राप्तेः पुनर्जन्मनस्त्वया वक्तुं त्वदीयै शक्तिस्तु चोचितत्वात् ॥ विद्वन्मण्डने भक्तानां पुनरागम-
नस्मोक्तत्वात् ॥ तदपि तत्तद्वृत्तानवसरे खण्डयिष्याम ॥ पुरुषोत्तमाक्षरयोरनेदोऽक्षरपदार्थ-
श्लोक एव प्राक् ॥ एवमुपास्याज्ज्ञेयस्योत्कृष्टत्वमप्युक्तं, निरतिशयत्वात् ॥ ‘मुक्तानामपि-
सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः’ इत्यादिपुराणवाक्यान्तु मुक्तेतरापेक्षया नारायणपरायण-
स्योत्कर्षमाहेत्यपि शब्देन गम्यते ॥ यथा ‘तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः’ इत्य-
त्रापि शब्दबलेन ज्ञानीतरापेक्षया योगिन आधिक्यं प्रतीयते ॥ अस्तु वा मुक्तानामित्यस्य
कुटुम्बवासनाया मुक्तानामित्यस्य, सिद्धानामित्यस्य त्वणिमादिमत्तामिति तावदेवापवादत्वो-
पपत्तेः ॥ अतएव ‘यो येदं निहितगुहायां सोऽनुते सर्वान् कामान्सह’ इत्याद्यां श्रुतयः ‘यवानर्थ-
उद्दाने सर्वतः सन्तोदकं । तावान्सर्वेषु वेदेषु माहात्म्यविज्ञानतः’ इत्याद्यां स्मृतयश्च संगताः ॥
यानि तु पुराणवाक्यानि अनुग्रहेण लीलाऽऽस्वादे प्रमाणतया दर्शयति तानि लीलास्वाद-
स्यानुग्रहप्रयोज्यत्वे एव प्रमाणानि, ननु इतरापेक्षया तस्योत्कर्षेऽपि ॥ प्रमाणाभावात्पुलादि-
विरोधेऽप्येतत् ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

मिति । दृश्यत्वमिध्यात्वयोर्व्याप्तिस्वीकारात्तथा ॥ दृश्यत्वं ज्ञेयत्वं । अन्यथावायमाकाशा-
दावव्याप्तिप्रसंगादितिदिक् ॥ अविज्ञातमित्यादि । तावकव्याख्यानां गीकारेऽपि यस्यांतलवका-
रोपनिषदिब्रह्मणोपास्यत्वंप्रतिपिद्वंतत्वामेव “अन्यदेवतद्विदित्वा अविज्ञातं” इत्यादिभि-
ज्ञेयत्वमपि प्रतिपिष्यत इत्युपास्यवज्ज्ञेयस्याप्यग्रहत्वंदुर्वारमितिभावः ॥ अथपरेतिमुंदक-
श्रुतितियं । जनकत्वमेवेत्येवकारोप्यर्थे । ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कर्षेद्भवयितुमतःपरं-
(अध्याय ३ पा. ३. सू. ३३.) “अक्षरवियांत्वि” तिसूत्रेप्रकाशं धीप्रभुचरणोक्तिचैकी-
कृत्य प्रायेणानुवदंति-तेनज्ञानरूपेमार्गेइत्यादिना । इदमपिविदुषांसुगममेवेति विशेषतो
नभ्याख्यायते-तत्रप्रकृत्येनेति । दिव्योद्भूतंइतिवाक्यविशिष्टमुंदके । अथपरेत्यादि-
नातथात्येन । संबंधिसंबंधेइति । भक्तसंगे ॥ ‘सत्संगांन्मामुपागता’ इत्येकादशस्कंधा-
दिवाक्यैर्यथा भक्तसंगोभगवत्प्राप्तिहेतुलयाऽक्षरपदस्यापिपुरुषोत्तमसंबंधितया तज्ज्ञा-
नमपिमुक्तिहेतुरितिसमानत्वं ॥ पुरुषोत्तमप्रवेशादिति ‘ततोर्मातत्त्वतोज्ञात्वाविशते-
त्वनंतरं’ मितिवाक्यात्तत्रमां पुरुषोत्तमं; पुरुषोत्तमोऽस्मृतिपंचदशाध्यायेकथनात् ।
सौत्रं दृष्टांतमवतारयंति-नन्वक्षरस्येति ॥ अविशिष्टत्वेकेवलज्ञानिनोभक्तांश्चप्रतिभक्ष-
रस्यस्वज्ञानद्वाराऽविद्यानिषर्तकत्वब्रह्मभावसंपादकत्वादिनाअविशिष्टत्वेसत्यपिकेवलज्ञानि-
नानक्षरपदबल्यः “ब्रह्मैवसन्महाप्येति” ‘विस्तस्ति यद्यतोवीतरागा’ इत्यादिश्रुतिस्मृति-
सिद्धः । भक्तानांतुपुरुषोत्तमप्रवेशाहेतोः फलरूपभक्तेलांभः ‘भक्तकिलभतेपरा’ मित्यादि-
वाक्यसिद्धः । एवंफलेवैषम्यंकुतइतिभावः । औपसदवदिति । उपसदःसंबंधिइदं
औपसदंतानूनपत्रं । तदान्यसमवमर्शनंवा । उपसतुन्योतिष्टोमादौ सोमकयानंतरादि-
नत्रयपर्यंतप्रातःसायंकृत्येवइष्टिनिष्ठेः ॥ तानूनपत्रं तु सकृदेयनवतितत्त्वमथमोपसदि-
वसपवतत्रतीर्थसोमंशकटेनप्रावर्षशपूर्वद्वारानीयशकटयुग्मंस्थापयित्वावक्षिणमनद्वाह-
मेकमेवविमुच्य आतिथ्यायास्तत्रप्रक्रम्यबाग्विसर्जनान्तेद्वितीयमपिविमुच्यराजानंशकटाद्व-
रोप्यादायपूर्वयाद्वाराप्राग्वंशंप्रविश्यापरेणाहवनीयं दक्षिणातिरुम्याध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा
पूर्वमानीतामासन्दीमाहवनीयतो दक्षिणस्यांस्थापयित्वातदुपरिप्राचीनप्रीवमुत्तरलोम-
कृष्णाजिनमासीयं तदुपरिराजानंस्थापयित्वापरिश्रयणवाससापर्याणह्यति अमिराजानं
चान्तेरणमासंचारिष्टेति संप्रेष्यति ततोऽवहननादिकर्मप्रतिपद्यते ॥ साचातिथ्याहवा भक्ष-
णोचरतत्प्राग्रमार्जानान्तासंतिष्ठते धारयतिधौवमाज्यम् । आतिथ्यायाधौवात् । एतदधे-
मेवसंपादितायांसुविचमसेवातानूनपत्रं समवद्यतिचतुरवसंपंचावपंचावपांचायदाने एकाप्या-
यनम् । (तैत्तिरीयसंहिताकां० १ प्रपा० २ अनु० १०) “आपतयेत्वागृह्णामि”
प्राणयेदंनमम “परिपतयेत्वागृह्णामि” मनसइदं “तनूनपत्रेत्वागृह्णामि” मध्यमइदं
शान्तरायत्वागृह्णामि” शचयैइदं “शवमन्नोजिष्ठायत्वागृह्णामि” जीवात्मनइदं
“अनुमेदोक्षा दीक्षांपविर्मेन्यतामनुत्पस्रपस्यतिरंजसासत्यगुणोयं सुवितेमाथाः” इति
यजमानःप्रथमंजानूनपत्रंस्मृशति “अनाष्टमस्यनाष्ट्यदेवानामोजोभिः शस्त्रिणाभनमिः
मेन्यं” इतिऋत्विजोयुगपत् स्मृशन्तिसदस्यश्च । यदिसदस्यः । “प्रजापतौत्वामनसि
शुद्धोमि” इति यजमानस्तानूनपत्रं त्रिविधप्रतिसकृन्मन्त्रेणद्विस्त्वामीम् । प्रजापतयइदम्

अन्वहंवात्रतेष्वपिनयति । सौत्रस्यास्यविकल्पस्यार्थन्तु वक्ष्याम । अत्रवेदार्थप्रकाशो
 (का० १ प्रपा० २ अनु० १०) “आपति नि आसुरूपेणवहिर्गतं पुनर्वाचिमुत्तेनान्त
 पततीत्यापति प्राण । हेआन्यप्राणार्थत्वाअस्मिन्पात्रेगृह्णामि । परितोनानाविषयेषु
 पततीतिपरिपतिर्मेन । तन् शरीरनपातयतिनविनाशयतीतितनूनसागठराभि । शकन-
 शील शकर शक्तिमानपुरुष , तस्यसवधिशकर शक्तिस्वरूप शबमन् शक्तिमत्सुयदो-
 जिष्ठ तस्यै ओजोनामाष्टमो धातु तस्यसारमोजिष्ठ तद्रवष्टमेनैवशक्तिरवतिष्ठते एतैर्मयै-
 स्तानूनप्रग्राह्यम् । ‘तानूनपत्सजकजगठरवन्हिविषयस्यशपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यतानून
 प्रम्’ इतिमाधव । एषामप्राणामाक्षेणन्तुपष्टकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेश्रूयते (अनु० २)
 ‘देवासुरास्तयताभासन्तेदेवामिथोविप्रियाभासन् तेऽन्योन्यस्मैज्यैष्ठ्यायातिष्ठमाना पच-
 धान्यक्षामद्रमिर्यंसुमि सोमोरुद्वैरिद्रोमरद्विर्यरुणमादित्यवृंहस्पतिर्विश्वेदेवैस्तेमन्यन्तासुरे-
 भ्योवाह्वभातृच्येभ्योरप्यामोयन्मिथोविप्रियास्सोयानइमा प्रियास्तनुवत्ता समवधा-
 महैताभ्य सनिरुच्छाय ॥ न प्रथमोऽन्योन्यस्मैद्रुष्टादितिवत्साद्य सतानूनप्त्रिणाप्रथम-
 द्रुष्टातिसमावर्धमाईतियत्तानूनप्रसमवद्यतिध्रातृप्याऽभिभूत्यैभयत्पारमनापरास्यभ्रातृप्यो-
 भवतिपचकृतवोयद्यतिपचधाहितेतत्समवाद्यताथोपचाक्षरापकि पाकौयज्ञोयज्ञमेवावरुध-
 आपतयेत्सामृद्धामीत्याहप्रणोवाभापति प्राणमेवप्रीणातिपरिपत्यइत्याहमनोवैपरिपतिर्मेन-
 एवप्रीणातितनूनप्रइत्याहृतनबोहितेका समवाद्यतशाबरायेत्याहशक्त्यैहितेतास्तमवा-
 द्यन्तशकनञोजिष्ठयेत्याह्रिष्ठहितेतद्वात्मनस्समवाद्यन्तानाष्टमस्यनाष्टप्यमित्याहानाष्ट-
 ह्येतदनाष्टप्यदेवानामोज । इत्याहदेवानाद्येतदोजोभिःशक्तिपामनभिःशस्तेन्यमित्याहभिःश-
 क्षिपाद्येतदनभिःशस्तेन्यमनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामित्याह्यथापयजुरेवैतद्रुष्टतवैदेवावज-
 कृत्वासोममग्नन्तिकमिषयजलुगामस्यैतत्परन्तियत्तानूनप्त्रेणप्रचरन्ति” इत्यादि एतदर्थोपि-
 प्रथमकाण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु० १०) सयत्ता समामप्राप्ता । मिय परस्पर । तेचदेवा
 सर्वेपित्वातिरिक्तस्यज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा पचम्युहाभभवन् । तेपुन्युहेष्वाभ्यावय पच-
 देवता सेनान्य वन्यादय पचगणा सेना । तेकचित्काल परस्परविरोधिनोभूत्वापश्चा-
 देवचारितवन्त यदिवयमन्योन्यविरोधिनस्तदावैरिणामसुराणाहृदजयरूपकार्यं वयमेव
 साधयाम । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुशपथकर्तुं अस्मदीया प्रिया पुत्रभार्यादिरूपाइमा
 तनुरेकप्रसङ्गीकुर्मइतिविचार्यसङ्गीकृतशपथमेव परिभाषितवन्त अस्माकमप्येय-प्रथम-
 द्रुष्टातिसवाम्यस्तन्योन्योनिर्गच्छन् अष्टोभवत्विति । यस्मादेवानामेववृत्ततस्मान्नुप्याणा-
 मपिशपथकृतवतामप्येय-प्रथमद्रुष्टातिसविनाशप्राप्तोति । समरनेष्टकस्मिन् विषयेतान्-
 नप्त्रिण शपथवत् सगानूनप्त्रिण । इदानींविषये “यत्तानूनप्य ५ समवद्यतिध्रातृप्या-
 भिभूत्यैभयत्पारमनापरास्यभ्रातृप्योभवति” इति । समरयत्तिसभूयापदानकुर्यात् । स्वय-
 भूतिमान्भवतिवैरितुपराभवति । इयमेव भ्रातृप्याभिभूति । अयदानेसक्यांविषये ।
 पचकृतोऽप्यधर्तात्यादितेदेवा तत्तदानींपचधाविभक्ता पश्चात् सन्त्येकवत् प्रियतनूर-
 याद्यस्यापितन्व । इतिप्याख्यात । तदेतत्सर्वमनुसंधायानु - भुक्तौक्यपेयेति । कस्य-
 स्तुतत्रैवदेवभाष्ये - “अथैतद्भूयमान्यामाप्याप्यक ५ सवाधमसवापायतिउर्नतः।इति-

समिधोरूपध्विगुञ्ज्याऽऽहवनीयात्पूर्वभागेदूरेस्थापनंचेत्यादिकंविधीयते । इदंचदर्शपूर्ण-
मासातिदेशलभ्यमप्युपसदधर्मप्रविधीयत इत्युपसदोपि तदंगंभवत्येव । अतएवप्रथम-
काण्डभाष्ये (प्रपा० २ अनु० १०) माधवः—“ननुसस्पर्शादिविधयः प्रकृतौदर्श-
पूर्णमासेष्टापिसन्तीत्यतिदेशादेवतदनुष्ठानस्यात्रप्राप्तत्वाच्चपृथक्कृविध्यन्तरापेक्षेतिचेत्,—
नउपसदर्थः विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैवविधीयतामिविचेत्,—न, आतिथ्योपसदो परिध्यादि-
भेदंवारयितु साधारणत्वेनात्रैवविधेयत्वात्” इत्याह ॥ एवंचातिथ्यायाविहितमपि-
तद्यथोपसदोऽप्यगंतथाऽऽतिथ्योत्तरविहिततानूनप्त्रसमवमर्शनमप्यधिकारसमर्पकत्वादि-
नोपसदंगस्यादेव । अतएव “अनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मन्यतामनुतपन्नपस्पतिः” इत्यादौ-
समवमर्शनमत्रे सप्त शब्दामिधेयायाउपसद समवमर्शनेसवध स्पष्ट एवाज्ञायते । तथा-
चयेवभाष्यं “सपउपसत् तत्रत्योदेवस्वपस्पति मदीयंतपोऽनुजानातु” इत्यादि-
कमुपन्यस्तप्राक् । तस्मात्सूत्रोपसदशब्देन तत्समवमर्शनस्य ग्रहणयुक्तमेव । उपसत्स-
बंधादेव प्रतिदिवसमग्नीषोमीयपर्यंतमाग्राणपक्षोप्यापस्तबोक्त प्राग्व्याख्यात । न चसम-
वमर्शनोपसदो प्रत्ययप्रचारेणव्यवधानात् प्रवर्ग्यस्यागतद्वत्पसदइतिशक्य, तथासति-
यन्नप्रवर्यमित्येवस्तत्र तदपिनभवेत् । तथाहि—सैत्तिरीयारण्यकनुरीयप्रपाठके (अनु० ६)
“नोक्थ्येप्रवृज्यात् प्रजात्रैपशवउक्थ्यानियदुक्थ्ये प्रवृज्यात् प्रजा पशूनस्य निर्दहेत्”
इतिज्योतिष्टोमबिकृतानुबध्येप्रवर्गं प्रतिपिष्यतेभापस्त्वचसूत्रेप्येकादशप्रपाठके “अग्निष्टो-
मेप्रवृणक्तिनोक्थ्येप्रवृज्यात्” इत्यारण्यकस्थप्रवर्गब्राह्मणवाक्यमनुद्यतत्रस निषिध्यते
अतउक्थ्येसमवमर्शनोत्तरमुपसदएवक्रियन्तइतिविह । यद्यपिदर्शितचरात्प्रकारात् प्रयो-
गान्तरेपुकाश्चिदितरोदृश्यतेयथायौधायनाना शकटाद्राज्ञभादान प्राग्वंशोनयन भासद्यु-
पर्यध्वर्यासीर्णकृष्णाजिनेस्थापनचयजमानेनेत्यादि । तानूनप्रावदानन्तुतेषाहिरण्य-
केशिनाक्षोभयेपामपिकास्थपात्रेचमसेवेत्येव । आग्राणेनु बौधायनानायज्ञमान प्रथमा-
दिक्रमेणाध्वर्यादान् सर्वानुपहृतानूनप्त्रमवजिघ्रतिभयैनदग्निः सस्पृश्यशालोत्तरेनि-
नयति । हिरण्यकेशिनान्तु अभ्वयुरवमृष्ट “प्रजापतोत्वामनसिजुहोमी” तित्रिरवध्रायां-
तर्देविनिनयति एवमादिस्तत्रतत्रविशेषोस्त्येव । तथापिप्रायेणापस्तम्बसूत्रमेवानुसृत्येहकर्म-
प्रकारादिकंप्रदर्शितेतिध्येयम् । इहकिंचिदधिकप्रपचनतुतानूनप्रादि स्वरूपम्युत्पादना-
येत्यदोष ॥ इत्यप्रकाशप्रमुखरणोक्तचप्रायेणसगृह्यफलितमाहु—एवचोपास्यस्येत्या-
दिना । अग्रेमूलमतिरोहितार्थ । किंचअत्रेदमवधेय—सहस्राक्षेयदिदेहवित्ताभ्या-
मित्यादिनायोविकल्प कृत सकारिकार्यान्वयोधादेव ॥ तत्रहिदेहवित्ताभ्याजनिर्णय-
सासाधनरूपासेवा । तयाअहताममतारूपससारस्याविद्याकार्यस्यनाश । स्वात्म-
निप्रपचेचाक्षरब्रह्मात्मकतयाज्ञानमित्यवातरफलद्वय भवति । तत् सर्वोत्तमभावापर-
पर्यायाफलरूपामानसीसेवा । साचब्रह्मज्ञानस्यापि फलरूपेतिवत्साब्रह्मविद्यासाधन-
त्वमशक्यवचन । अतएव ‘समासेन तुकौन्तेय निष्ठाज्ञानस्यपरे’तिसत्तेपणैवज्ञानस्यपरा-
निष्ठाप्रक्रम्य ‘अहंकारबलदुर्प’मितिससारनाश ‘ब्रह्मभूयायकल्पत’इतिब्रह्मभावचोक्त्वा-
ब्रह्मभूतस्यपरभक्तिलाभोभगवतादत्त ॥ तत्रसाधनभक्त्यावर्त्तनाथपरपद । एवं ‘भज-

सहस्राक्षसंख्येयं । इतिमत्वाभजन्तेमांशुधाभावसमन्विताः ॥ 'योमा-
सेवमसंमूढोजानातिपुरोत्तमं । ससर्वविज्ञजतिमांसर्वभावेनभारते'त्यादिप्यनेकप्रसार-
इत्यल्लिङ्गकप्रज्ञानोत्तरमेवसानिरूप्यते । वेदेष्विहबारायणे सत्यवतोदमशमदान-
धर्मादीनुक्तवाते "मानसमिति विद्वा २ सस्तस्माद्विद्वा २ सप्तमानसेरमते"
इतिज्ञानसंपन्नानामेवमानससेवासिद्धिस्तत्परमणुचाध्यायते । विद्यारण्यभाष्येप्यत्रमानस-
मुपासनविशेषणव्याख्यायि । अस्मद्भयेसेतिविशेष्यानुरोधान्मानसीतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः-
पदार्थस्त्वैकपद । तत्रैवाग्रे "प्राजापत्योद्धारणे" रित्यनुवाके "किमगवतः-
परमंवदन्ती" तिपुत्रेणष्टष्टप्राजापतिःसत्यादीनिब्रह्मत्वेनोक्तवाते "मानसवैप्राजापत्यं-
पवित्रमानसेनमनसासाधुपश्यतिमानसारूप्यःप्राजाभसृजत मानसेसर्वप्रतिष्ठितं तस्मान्मा-
नसरपरमंवदति" अयमेवसाधनभक्तिबंधाभावप्रज्ञानपरभक्तीनांपूर्वोत्तरभावक्रमःतत्र-
तत्रश्रीभागवतादिपुण्यते । यथातृतीयस्कंधे (अध्याय २५ श्लोक ४३-४४) 'ज्ञान-
वैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः ॥ हेमायपादमूलंमेप्रविशस्यकुतोभयं । एतावानेवश्लोके-
ऽस्मिन्तुंलानिःश्रेयसोदयः । तीयेणभक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिर'इतिबंधाभावज्ञानरूपा-
गयुक्तभक्तियोगादामासिरूपामुक्तिरुक्ता ॥ तत्रैव (अध्याय २५ श्लोक ४३-४४) 'ज्ञान-
प्रतिबुद्धार्थोमप्रसादेनभूयसे'त्यादिना साधनभक्त्यैवज्ञानंततश्चश्लोका ॥ (अध्याय ३२
श्लोक २३) 'वासुदेवेभगवतिभक्तियोग प्रयोजितः । जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानंयद्ब्रह्मदर्श-
नम् ॥' इत्यादिना 'आरूढपदमीक्षते'इत्यंतेनधामाद्वैतसाक्षात्काराविर्भातं (चतुर्थस्कंधे
अध्याय ७ श्लोक ४४) 'तन्मायार्थमभिपद्यकलेबरेऽस्मिन् कृत्वाममाहमितुर्नैतिरूप-
यैःस्त्रैः । क्षिप्तोप्यसद्विषयलालसंभ्रममोहंयुष्मत्कथाऽमृतनिषेवकडह्नुदले'इतिश्रवणा-
विसाधनभक्त्या बंधयुदासउदितःतत्रैव (अध्याय ११ श्लोक २९) 'तनेनमंगात्मनिमुक्त-
विष्टद्वैतपाश्रितंतिर्गुणमेकमक्षरमित्यानुक्त्वा (श्लोक ३०) 'भक्तिविधायपरमांशमकर-
विद्यापंधिधिमेतत्सत्तिममाहमितिप्ररूढ'मितितदेवाख्यायि ॥ तथा (अध्याय १६ श्लोक २५)
'आराध्यभक्त्यालभतामलतज्ज्ञानयतोमह्यपरंविदंती'ति (अध्याय २२ श्लोक २५)
'हरेस्तुहस्तपरकर्णंभूरगुणाभिधानेनविजृम्भमाणया । भक्त्याह्लासगत्तदसंख्यानरतमित्यादि-
गुणेज्ज्ञानेर्चांजसारतिः ॥ यदारतिर्गह्वाणिनैष्टिकोपुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरहसे'त्यादि ।
तथा (अ० २३ श्लोक ११) 'तस्यानया भावत परिकर्मभुदसत्त्वात्मनस्तदनुसस्सरगानु-
पूयां । ज्ञानविरक्तिमदयूद्धिशितेनयेन चिच्छेदससयपदंनिजजीवकोश'मित्यादि (अध्याय
२९ श्लोक ३६३७३८) 'अथात्मनोर्थभूतस्ययतोऽनर्थपरपरा ॥ समुतितस्तद्व्यवच्छेदो-
भक्त्यापरमयागुरौ ॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोग समाहितः । सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजन-
मिष्यति ॥ सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः । शृण्वत श्रद्धानल्यनित्यदास्यादधीयत'
इत्यादिना (श्लोक ४०) 'वायेपिबंसवितृष'इतिजीवन्मुक्तानामपिभक्तिरुक्ता ॥ पष्ठस्कंधे
(अध्याय १६ श्लोक ६२) 'दृष्ट्युतामिमांशमितिर्मुक्तः स्वेनतेजसा ॥ ज्ञानविज्ञान-
समुद्योमद्भक्त पुरुषोभवेति'ति ज्ञानविज्ञानोत्तरंभक्तिरुक्ता ॥ सप्तमस्कंधप्रज्ञादः (अ० ७
श्लोक ३३) 'एवंनिर्जितपद्वन्क्रियतेभक्तिरीधरे ॥ वासुदेवेभगवतिययासलभते-
मा. प्रा. ७३

ति'मितिसाधनभक्ति फलभक्तिवक्ति । किंचतप ध्रुवादीनां केरलानां भगवतोपदेवतुत्वप्रति-
 पिध्यभक्तेरेवतथात्ववदतिसपुवतत्रैव- (अध्याय ९ श्लो० ९) 'मन्येधनाभिन्नरूपतप
 श्रुतौ नस्तेन प्रभावचलपौरुषबुद्धियोगा ॥ नाराधनायहिभवतिपरस्यपुसोभक्त्यानुतोप
 भगवान्गनयूथपाय ॥' तत्रैव (श्लो० १८) 'सोहप्रियस्यसुहृद-परदेवतायालीलाकथा-
 स्तरनृसिंहविरिंचिगीता ॥ अनस्तितर्म्यणुगृणन्गुणविप्रमुक्तोदुर्गाणितेपदयुगालयहससग'
 इति ॥ (अध्याय १० श्लो० ४५) 'धर्माभगवतानाचभगवान्येनगम्यते ।' इति
 (अध्या० १३ श्लो० २१) 'यस्यनारायणोदेवोभगवान्द्वद्वत सदा ॥ भक्त्यारेवलयऽ-
 ज्ञानधुनोतिदयातमर्कवदि'तिभगवल्लीलाकीर्तनादिरूपपाकेवलषाभक्त्याभागवतधर्मधस-
 मूलज्ञानस्वनाशोदर्शित । अष्टमस्कन्धेच (अध्या० २४ श्लो० ४७-४८) 'जनो
 ऽनुधोऽयनिजकर्मबधन सुलेच्छयाकर्मसमीहितेमुखम् ॥ यत्सेवयासाविधुनोत्यसन्मति-
 प्रथिसभिद्याद्दयसनोगुह ॥ यत्सेरयामेरिवरुद्रोदनपुमान्विजह्यान्मलमात्मन-
 क्षम ॥ भजेतव्रणैनिजमेपसोऽययोभूयात्सईश परमोगुरोर्गुरु' इति सेवयैवसडक्त ॥
 दशमस्कन्धे (अ० ७०) नारद (श्लो० ३९) 'जीवस्यय ससरतोविमोक्षणन
 जानतोऽनर्थवहाच्छरीरत ॥ स्त्रीलावतारै स्वयश प्रदीपकप्राज्वालयधातमहप्रपद्ये ।'
 (अध्या० ७४ श्लो० ५) 'नवैतेऽजितभक्तानाममाहमितिमाधवत्वतदेतिचनानाधी -
 पशूनामिववैकृते'ति । एकादशस्कन्धे (अध्या० ११ श्लो० २५) 'सत्सगत्त्वध्या
 भक्त्यामयिमासडपासिता ॥ सबैमेदर्शितसन्निरजसाविंदेतेपद ॥' तत्रैव (अध्या० १२
 श्लो० २४) 'एवगुरुपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीर ॥ विवृक्षयजीवाशय
 मप्रमत्त सपद्यचात्मानमयत्यनाछम् ॥' (अध्याय० २० श्लोक ३२ । ३३) 'यत्कर्म-
 मिर्यत्पसाज्ञानवैराग्यवृक्षयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि । सर्वमन्नक्तियोगेन-
 मन्नकोलभतेऽजसा ॥ स्वर्गापावगंग्रदामकथचिद्यादिवाञ्छती'ति ॥ एवमादिप्वनेकत्रकेवल-
 भक्त्यामोक्षधामप्रवेशादिकमुदित ॥ नचैवमपिसाधनरूपाफलरूपेतिभक्तिद्वैविध्यकल्पने
 मानाभाव शक्य, एकादशस्कन्धे (अध्या० ३ श्लो० ३१) 'भक्त्यासजातयाभक्त्या
 विभ्रत्युत्पुलकातनु'मित्यादौपूर्वस्या साधनरूपतायाद्वितीयस्या वत्फलरूपतायाश्चस्पष्टमे
 वप्रतीते ॥ किंचतत्र (अ० २ कविवचनेपु श्लो० ३२) 'मन्येकुतश्चिद्रथमच्युतस्ये'ति-
 'भगवदुपासनस्यैवसर्वात्मनाससारभवनिवतकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३४) 'यैवैभगवते'-
 त्यादिनाभक्तिमार्गायोपायैरविदुषामपिभगवत्प्राप्तिंकथयित्वातदुपायविकप्रदर्शनार्थं (श्लोक
 ३६) कायेनवाचेतिसर्वसमर्पण (श्लोक ३७) 'भयद्वितीयेतिद्वैतभयन्निवृत्त्य
 यमनन्यभक्त्यासर्वत सेवनचविधायतत्कथभावाकाक्षायामनोनिरोधजन्मकर्मश्रवण
 कीर्तनादिरूपासाधनभक्तिर्गणयित्वा (श्लो० ४२-४३) 'भक्ति परेशानुभवोविरकि-
 रन्यत्रचैपरिक्रुएककाल ॥ प्रपद्यमानस्ययथाऽभव स्युस्तुष्टि पुष्टि ध्रुदपायोऽनुधास ॥
 इत्यच्युताग्निंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्वैरक्तिर्भगवत्प्रबोध ॥ भवतिवैभागवतस्यराजस्तव-
 पराशातिमुपैतिसाक्षादि'त्युच्यते ॥ इहप्रपद्यमानस्येतिशरणागति अनुवृत्त्या अच्युताग्नि-
 भजतइतितनुजवित्तजसेवाचोक्त्वाप्रथमातमक्षिपदेनतत्फलभूतकाचित्पराभक्तिर्विरक्ति-

सहस्राक्षखण्डनम्

शब्देनाहत्त्वसमत्वोपरति परेशानुभवभगवत्पयोधशब्दाभ्यामपरोक्षज्ञातस्वप्नमेवोक्तं ॥
 फलत्रयेकालव्यवधानाभावबोधनायतुष्ट्यादिदृष्टावश्याद्वाहृत ॥ ॥ सर्वातिद्वादश-
 स्कंधद्वादशाध्यायोऽपि (श्लोक ७२) 'नैष्कर्म्यमप्यन्युत्तमात्रवर्जितनशोभतेज्ञानमल-
 निरत ॥ कुत पुन शब्दभद्रमीश्वरेनक्षपितकर्मयदप्यनुचम' मितिपुरुषोत्तमभक्त्यसपा-
 दककेवलाक्षरजुषानिरस्ताविद्यमपिज्ञानविनिर्घ (श्लोक ५३) 'यश धियामेयपरिश्रम-
 परोवर्णाश्रमाचारतप श्रुतादिषु ॥ अविस्मृति धीधरपादपद्मयोगुणानुवादध्वनादिभि-
 हरे'रितिभगवत्पनापितानासकामकेवलकर्मणाभक्त्यसपादकत्वात् । परिश्रममात्रप्रश्रवणा-
 दिकृपतनुजभक्त्यैवाविस्मरणचोक्त्वा (श्लोक ५४) 'अविस्मृति कृष्णपदारविंदयो क्षिणो-
 त्वमव्राणेशममतोतिष्ठ ॥ सत्पत्न्युद्दिपरमात्मभक्तिज्ञानचविज्ञानपिरागयुक्त' मितिस्वप्न-
 मेवसाधनभक्ते फलवधाभाजोज्ञानभक्त्यतरचोच्यते ॥ नचपाठकृमात् ज्ञानपरभक्ते-
 पिफलमितिवाच्य, पाठकृमादार्थकृत्यसबलीयस्याया (अध्याय ५ वाद १ सूत्र २)
 "नपांश्च" इत्यधिकरणेयवागुपाकादौसिद्धत्वात् ॥ अन्यथावैराग्य ज्ञानस्यापिफलत्वात् ।
 इदमपि परेशानुभवोविरक्तिरित्यत्रचतस्रस्तुचरनिर्देशात् ॥ इष्टापत्तौभक्तौतत्फल-
 स्वेक प्रद्वेष ॥ आर्थकृत्यु'मज्जकिलभतेपरा'मित्यादौसिद्धय ॥ भक्तिब्रह्माध्याये-
 (श्लोक ३) 'अत्रसकीर्तित साक्षात्सर्वपापहरोहरि ॥ नारायणोद्दपीकेजोभगवास्ता-
 त्वातापति'रितिपुरुषोत्तम (श्लोक ४) 'अत्रप्रह्वपरगुह्यजगत प्रभवप्यय ॥ ज्ञानचतु-
 पाटयानप्रोक्तविज्ञानसयुतम् ॥ भक्तियोग समाख्यातवैराग्यचतुर्धाधय मित्यक्षरप्रह-
 ज्ञानविज्ञानततोभक्तियोगश्चोक्त ॥ अतोभक्तोऽपिशकावकाश ॥ किंचनीतायामपि-
 (अ० १०) 'इतिमत्वाभनेता'मित्युक्त्वा 'ददामिबुद्धियोगत मित्यादिना अपरोक्ष
 ज्ञानससारनाशश्चसाधनभजनादेवोक्त ॥ द्वादशाध्यायेपिस्वस्वपुरुषोत्तमस्यभक्तानामक्ष-
 रोपासकानाचविशेषमुक्त्वा 'येतुसर्वाणिकर्माणी'त्यादिनास्थानन्योपासकानाससारावचिरा-
 दुद्धरणस्वयमुक्तमिति कृतबहुना । इदमवधेय- (स्क० ७ अ० ५ श्लोक २३) 'श्रवण
 कीर्तनविष्णो'रित्यादिना (अ० ११ श्लोक ११) 'श्रवणकीर्तनचास्यस्मरणमहतागति ॥
 सेवेज्यापनतिदांस्यसख्यमात्मसमर्पण मित्यनेनचयेनवधासाधनभक्तिप्रकाराउक्तालेतनुजा-
 भेदाप्य ॥ तनुजविचजतेययो स्वरूपमानसक्षेपस्तुमदीषचिंतामणी 'तनुजावित्तजसेदा-
 तस्या साधनमुच्यते ॥ सर्वेन्द्रिय शुद्धभावात्तत्परं सेवनाऽऽदिमा ॥ ४५ ॥ तदिच्छासै-
 स्वसपत्न्योतै सेनात्रैभवै परा ॥ उभेअपिप्रमाणोक्तेप्रथमतनुनायथा ॥ क्रवेदे-
 (अष्ट० २ अ० २ वर्ग २६ ऋ० ३) 'तमुल्लोत्तर पृथं यथाविदन्तस्वगर्भजनु
 पापिपत्तन ॥ आऽऽख्यानतोनामचिद्विषकनमहसेविष्णोसुमतिभजामहे ॥' भागवते
 (स्क० ९ अ० ४ श्लोक १८) 'सर्वेभन कृष्णपदारविंदयोर्वैचासिर्वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
 करोहरेर्मंदिरमार्जनादिषुशुद्धिचक्रराच्युनसत्कथोदये ॥' (स्क० २ अ० ३ श्लोक २१)
 'शास्त्रीकरोनोकुरुत सपयांदरेलसत्काचनककणौवा ॥' (स्क० १० अ० १० श्लोक ३८)
 'वाणोगुणानुकयनेध्वयौकथायाहलौचकर्मसुमनस्तवपादयोर्न ॥ स्मृत्याशिरत्नवनिवास
 जगत्प्रणामेदृष्टि सत्पादर्शनेऽस्तुभवजन्तूना' (स्क० १० अ० ८० श्लोक ३) 'सावग्यया

तस्य गुणान्मृणोते करोचतत्कर्मकरोमनश्च ॥ स्मरेद्भक्तस्थिरमग्नेपुष्पमृणोति तत्पुण्यकथा
 सकर्ण ॥' (स्क० ११ अ० ११ श्लो० ३९) 'समार्ज्जनोपलेपाम्यासेकमद्वयतनै ॥
 गृहशुभ्रपणमद्वेदासवद्यदमायया ॥' (स्क० ११ अ० १८ श्लो० २१) 'आदरप
 रिचर्यायासर्वांगैरभिवन्दन ॥' इत्यादौ प्रथमाप्रोक्ता द्वितीयाऽप्युच्यते यथा ॥ (स्क० ११
 अ० ११ श्लो० ३५) 'मत्कथाध्वनेध्वदामदनुध्यानमुदय ॥ सयंलाभोऽपहृणदासे-
 न्नात्मनिवेदनम् ॥' (स्क० १० अ० ८१ श्लो० ४) 'पत्रपुष्पफल तोययोमेभक्त्या
 प्रयच्छति ॥ तद्ब्रह्मन्तुपहृतमभामिप्रयत्नात्मन ॥' (स्क० ४ अ० ३१ श्लो० ९)
 'तज्जन्मतानिकर्माणितदायुस्तन्मनोवच ॥ नृणायेनेहविधात्मासेम्यतेहरिरीधर ॥' (स्क०
 ५ अ० १९ श्लो० २१) 'मुकुटसेवौपयिकस्तृहाहिन' तैत्तरीयचिचि "भर्तासन्
 ध्रियमाणोऽपिभक्तिं" गीता 'योगक्षेमवहाम्बह ॥ इत्यादायपरोक्तेषु श्रीभूयसुदुर्लभा ॥
 भक्त्युपशेषाकुर्वीतदशमीप्रेमलक्षणां । सर्वार्पणारप्रवृत्तस्तत्सेवनेप्रेमनिर्मल । भवेदेवगुणै-
 र्भोधौहरीस्यान्मानसीसत् ।' इतिदिक् । इयमानस्येव श्रीभागवतादिपुसर्वात्मभावशब्दे-
 नाप्युच्यते ॥ तत्स्वरूपचभूमविद्यादिपुश्रूयते, तदेतन्नाप्यादितोऽवधेय ॥ अधिकप्रधातरेषु-
 द्रष्टव्य ॥ एतेनपदिदेहविज्ञानाभ्यामित्यादि ज्ञानेनैवतत्प्राप्तेरित्यत प्रलापोऽपास्त ॥ ज्ञानस्य-
 परभक्त्यगत्वविस्तरेणभक्तिमीमांसाप्रथमाध्याये (सू० १०) "सामुख्येतरापेक्षितत्वात्"
 इत्यादिना (सू० २६) "प्रह्लादादनुभक्तौतस्यानुज्ञानायसामान्यात्" इत्यनेनद्वितीयाह्नि
 केनसम्यङ्निर्धारित ॥ 'मामेवयेप्रपद्यते' इतिवाक्यमपिशरणागत्यैवमायावरण बोधयति ॥
 प्रपूर्वकस्यपद्यतेरुपसर्गवलेनतादृशार्थकत्वात् ॥ शकराचार्यैरपिगीताभाष्येऽत्र ॥ तत्रैवसति-
 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेवमायाविनस्वात्मभूतसर्वात्मनायेप्रपद्यते' इतिध्याचक्षाणै 'सर्व-
 धर्मान्परित्यज्यमामेकशरणप्रजे'तिचरमाध्यायवाक्यस्पष्टस्मारयन्नि शरणागतिरेवेहार्थ-
 स्वीकृत ॥ अतः शकराचार्यविरुद्धार्थस्वीकारस्त्वदुत्तरीत्यातवैवशस्वत्वगमयति ॥ शरणग-
 त्याससरणतरणचाष्टमस्कन्धे (अध्याय २४ श्लो० ४६) 'अनाद्यविद्योपहृतात्मसविद्वत्-
 भूलससारपरिध्रमातुरा ॥ यदृच्छयेदोपसृतायमामुपुर्विमुक्तिदो ॥ परमोगुरुर्भवान् ॥'
 एकादशस्कन्धे (अध्याय १२ श्लो० १५) 'मामेकमेवशरणमात्मानसर्वदेहिना ॥ याहि-
 सर्वार्तमावेनयास्यसेहकुतोभय ॥' मयास्याहकुतोभयइतिवापाद । एवमादिष्वसदिग्ध
 मेवेत्यत्रापिसंप्रबार्थ ॥ तेनएतेनेत्यादिप्रतीतेश्चेत्यतनिरस्त ॥ यच्चयत्नित्यादि निरतिशय-
 सत्त्वादित्यततदबोधात् ॥ अक्षरप्राप्तस्यापुनरावृत्तौपरप्राप्त्यैकमुक्तिकसिद्धा 'मामुपेत्यतुक्ौ
 न्तेपुनर्जन्मनविद्यते ॥ सर्वऽपिनोपत्रायतेप्रलयेनव्यथतिचे'त्यादिचनसिद्धाचसायुक्तैव ॥
 'आवृत्तिश्चदु खबहुलाऽध्रुवप्रापचिकजन्मप्राप्तिरेव ॥ तेनसपद्याविर्भावाध्वगीकारेऽपिन
 सनिविध्यमानाऽऽवृत्तिशब्दवाच्यतयाशक्योवक्तु ॥ अतएवभगवान्- 'अनन्यचेता सतत'
 मितिस्वप्राप्तिमुक्त्वा 'मामुपेत्यतुक्ौतेये'त पूर्वमेव ॥ मामुपेत्यतुक्ौतेयेतु खालयमशाश्वत ।
 मामुवतिमहात्मान ससिद्धिपरमागता'इत्युक्त्वा ॥ परमाससिद्धिंलीलाप्राप्तिरूपामुक्ति ॥
 माभ्यदिनानापचाग्निविद्यायां (का० १४ अ० ९ १ १७ शतपथप० ११०१) "तेषु-
 ब्रह्मलोकेषुपरा परावतोवसति तेषामिहपुनरावृत्तिरिति" इतिप्रव्यते ॥ अग्रयद्वालोकेषु-

सहस्राक्षखण्डनम्

अक्षरव्यहारूपेपुलोकेपुपरा । स्वयंपुरुषोत्तमात्मकताप्राप्ता परावत पुरुषोत्तमात्मिका दा-
 श्वती समा वसति तेषां इहप्रपञ्चे न पुनरावृत्तिरिति दुःखालयादाश्चतुर्जन्मरूपाऽस्तीत्यर्थः ॥
 काण्वपाठे इहेतिपदाभावेऽपिकाण्ववृद्धदारण्यकभाव्येशकराचार्या ॥ (अ० ८ ब्राह्म० २
 पृ० १०५८) "तेषां ब्रह्मलोकगतानानास्तिपुनरावृत्तिरस्ति तसारे न पुनरागमनमिहेति-
 शाखातरपाठाद्, इत्यादि "तस्मात् अस्मात्कल्याणार्थमावृत्तिर्गम्यते" इत्यतः पञ्चशणा-
 स्त्रापि इहपदावापदशंसति छादोग्ये- (पृ० २८२) पञ्चपाठकेऽक्षिपुरुषविद्याया
 "एतेन प्रतिपद्यमानाद्ममाववमावर्तनावर्तते" इति मानवावर्त्तावर्तनमेव निषिध्यते ॥
 एतेन विद्वन्मनोक्तसकलसमर्थित ॥ अक्षरपुरुषोत्तमयोस्त्वारतम्यमभेदश्चापि द्विर्णीत ॥
 पञ्चज्ञानिषेयादक्षरादुपास्यस्वपरस्योत्कर्षोऽपि मूले च संप्रपचित ॥ शृगाळेत्यादिकतु-
 भगवद्भोक्तानिदाप्रलापमात्रम् ॥ 'मुक्तानामपि सिद्धानां' मिति वाक्यमपि द्वास्तपन्नानाज्ञानि-
 नामभ्येऽपि पुरुषोत्तमपरायण परभक्तिमानुषु दुर्लभ इत्ययं कमेव । पञ्चसूत्रचतुर्दशाध्याये
 (श्लो० २) 'देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मना ॥ भक्तिर्मुकुटचरणेन प्रायेणोप-
 जायत' इति ज्ञानकारणसत्त्वशुद्ध्या विशालिष्वपि पुरुषोत्तमभक्तेर्दौर्लभ्यमुक्तत्वारजस्विवास-
 ष्याते पुत्राणि पुत्रेण च देवैश्चैव बलवत्त्वचोक्त्वा 'प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमा ॥
 मुमुक्षूणां सद्गुरुपुत्रं पुत्रं चेत्येव सिध्यति ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां' इत्याद्युच्यते । अत्र कुटुम्ब-
 यासनादिरहिता मुमुक्षवपूजनाद्याद्युत्थिततयाभिभुज्यमानां पूर्वमेवोक्ता ॥ अतो लक्षणा-
 क्लेशो निर्मूलः, (चतुर्थस्क० अ० ९ श्लो० १०) 'यानिर्वृत्तिस्तु नृतातवपादपद्मध्याना-
 न्नवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ॥ सायद्वाणिस्वमहिमन्यपि नाथमाभूत्किं त्वत्कासिलुलितात्प-
 तता विमानादि' स्यैवमादिपुत्रहानिष्ठापेक्षया परमत्स्योत्कर्ष स्पष्टपत्र ॥ न चापि शब्दबलेन-
 मुकेतरापेक्षेत्याद्यर्थे कल्प्य, तद्वत्तेन तादृशार्थस्य कथनपिसंभवाभावाद्, कल्पने माना-
 भावात् ॥ 'तपस्विभ्योऽधिको योगी' ति वाक्येपि शाकरीत्याभावाद् दौताभ्याम्याव्यानस्या
 दर्शनात् ॥ वस्तुतस्तु मुकेष्वपि दौर्लभ्ये किमुतामुकेष्वपि दौर्लभ्ये तत्राथोऽपि शब्द ॥ तपस्या
 विन्यादुत्कृष्टयोगिष्वपि पुरुषोत्तमभक्तस्यैवोत्कर्षो 'योगिनामपि सर्वेषां' मित्यग्रिमवाक्येस्य
 प्रीकृत ॥ अतएव शास्त्रेण सूत्रेणैव पितृवाक्यमेवास्ति (अ० १ सूत्र २२-२३) "तद्व-
 क्तिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥ प्रश्नानिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धे" इति सर्वत-
 उत्कृष्टत्वनिर्णाय ॥ अथैवादावपि त्रार्थे प्रमाणमित्यसकृद्वचोचम ॥ यो वेदति श्रुतिं प्रागे-
 व विवृता ॥ 'या राजन्' इति वाक्यचनतत्समानार्थमिति वक्ष्याम ॥ कानिचिदसङ्गधवाक्या
 निपुणानाक्यत्वेन जानन्तस्सर्वज्जमान्य उपहसन्तीयोऽसि ॥ छीलात्वादस्येतरापेक्षयोत्कर्षश्रुत्या-
 दिसमवतर्कदीदृशमदर्शयिष्यामश्च ॥ एतेन मुक्तानामित्यादेर्विरोधाच्चैव लभितव्यतज्जित ॥
 अधिकमूले स्पष्ट ॥

यदपि यत्त्वित्यादिना टीकाकृदुक्तं किंचिदनुद्यतत्रेत्यादिना असि-
 न्मार्गइत्यादिनोक्तानापदार्थानामेव शास्त्राप्रसिद्धतया तत्क्रमस्य शास्त्री-
 यत्वाभावे विप्रतिपत्त्यभावादिति जगाद् तजसप्रपञ्च-मार्गइत्यादि-

नोकेषुमार्गरुचिशरणागत्याचार्यरुष्णादिपुपदेपुकस्यार्थः शास्त्रेनप्र-
सिद्धः ? 'एपनिष्कंठकः पंथामामेकशरणव्रज' 'आचार्यवान्पुरुषोरेवे'-
त्यादौसर्वपापदार्थानांप्रसिद्धत्वात्तस्माच्छास्त्राभ्यासेत्वयायतः कर्त्त-
व्योविनाशास्त्राऽभ्यासंप्रलपन्नुपेक्ष्योऽसि । यत्तुभगवत्कृपांकुरस्यो-
द्बोधप्रतिहेतुत्वेऽपसिद्धांतईश्वरेच्छायास्त्वन्मतेहेतुत्वात् द्वारभूते-
स्यादित्यसंगत, 'समित्पाणिः श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधा-
दित्याद्युक्तं, -तदपितुच्छं, भगवत्कृपायाइच्छाविशेषरूपायाईश्वरे-
च्छाभिन्नत्वेमानाभावात् किंचघटस्यजलाहरणप्रत्यप्रसवृत्तिप्रतिहे-
तुत्वेपीश्वरेच्छायास्तत्रतत्रहेतुत्वस्वीकारेण नतस्याहेतुत्वापलापः
संभवति श्रीमदाचार्यकुलस्यद्वारभावोऽपि 'समित्पाणिः श्रोत्रिय-
ब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुत्युक्तमार्गेणोपसन्नस्यैवेतिनतादृशश्रुतिविरोधः ।
अतएवतत्रगुरुणापि "यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य." 'अप्रमत्तेनवेद्ध्यं-
शरवत्तन्मयोभवेदि'त्यादिनाशरणागतिरेयोपदिष्टेति ॥

सहस्राक्षेयजुटीकाकृतेत्यादिश्रुतिविरोधादित्यत्रभागवतव्यति-यदपीत्यादिना उप-
विष्टेतीत्यनेन ॥ अथभात्र -तेनान्यमानेपुटीकाभागेपुसर्वोत्तमत्वभावनमित्यादौऽदत्त्व-
भावनमित्यादय पाठभेदास्तुतत्रतत्रप्रायेणोपेक्ष्यते ॥ तत्तुतत्रेत्यादि अभावादित्यत्र तद-
योधात् । तत्रोक्तानाभगवन्मार्गतद्विचित्रभृतीनांश्रीभाराववादिशास्त्रप्रसिद्धत्वात् । तत्र
(स्कंध ४ अ० २ श्लो० ३१) 'एषएवहिलोकानांशिब पथा सनातन ॥ यपूर्वंचानु-
सतस्थुर्यत्रप्रमाणजनार्दन ॥ तद्रूपपरमशुद्धसत्तावर्त्मसनातन'मिति । (स्कंध ३
अध्याय २९ श्लो० ७) 'भक्तियोगोबहुविधोमार्गेर्भांमितिभाष्यते ॥' एवमादौभक्ति-
मार्गस्यवर्णनं (स्कंध ४ अ० २९ श्लो० ४१) यदायमनुगृह्णातिभगवानात्मभावित ॥
भक्तिसूत्र (अध्या० २ भा० १ सू० ४९) "मुख्यतस्तत्सहकारण्य" एवमादौकृपाया-
एवसर्वनिदानत्व (स्कंध १ अ० ५ श्लो० २५) 'एवमप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्वर्मेष्टवा-
स्मरुचि प्रजायते ॥' इत्यादौतद्वृत्ति (स्कंध ३ अध्याय २३ श्लो० ५५) 'सगोयस्त-
स्यतेर्हेतुरस्तस्युविहितोऽधिया । सएवसाधुपुरुषोनि सगत्यायकल्पते ॥' (अध्या० २५
श्लोक० २४) 'तप्यतेसाधव साध्विसर्वसगविवर्जिता ॥ सगस्रप्ययतेप्राप्य सगदोपहरा-
हिते'इत्यादौस्तसगस्यश्रेयोहेतुता ॥ छादोग्येयहेतुविद्याया "आचार्यवान्पुरुषोरेवेद" ।
(स्क० ११ अ० २ श्लो० ३७) 'तमाययावोबुधआभजेत्तभक्त्यैक्येशगुरुदेवतात्मा ॥'
(अ० १८ श्लो० ३८) 'अविज्ञासितमदमोगुस्तुनिसुपावनेव ॥' (स्कंध ११ अ० ३
श्लो० २१) 'तस्माद्गुरुप्रपद्येवजिज्ञासु श्रेयउत्तमम् ॥ शान्देपरेचनिष्ठातम्यहण्युपश-
माश्रयम्' इत्यादौगुरुद्वाराप्रवेश ॥ गीता (अ० १८) 'सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेक-
शरणव्रज ॥' (स्क० ११ अ० ५ श्लो० ४१) 'देवर्षिभूतासन्नृणापितृणानकिंकरो-
नायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनाय शरणशरण्यगतोमुकुन्दपरिहृत्यकर्तुम् ॥' (अ० १२

श्लो० १५) 'मामेकमेवभरणमात्मनस्तर्पयेद्देहिनां ॥ यादिसर्वीरमभावेनमयाहातुतो-
भयः ॥' यास्वसेषकुतोभयमितिवापाठः ॥ इत्यादौशरणाश्रितः ॥ 'अन्त्यनन्यमनसः'
'सत्सर्वविद्वज्जितमा'मित्यादौमुत्तुङ्गधीकृष्णभजनंचसिद्धमेवेतिस्वास्त्रीवरदण्डनविप्रतिपत्तिः ॥
रूपायां परदुःखग्रहणेच्छारूपायामिच्छायावपायात्किंचेत्याद्यपाठः ॥ सत्संगादिकारण-
परंपरास्वीकारोऽपीसेच्छायावदादिकंप्रतीबनिदानत्वमक्षयं, द्वारभूतेत्यादितुसंगतमेव;
मुंदकधुत्पादिभिरैवकारादिनागुरुपसत्तेरावश्यकतायावोपनात् ॥ आधुनिकगुरुवत्प्रत्यो-
क्तप्रोत्रियत्वनक्षनिष्ठत्वादीनामक्षोपाणामेकत्राप्रत्यक्षत्वाच्छास्त्रविरोधवारणायतेपाद्वारभूत-
त्वमेयोच्यते ॥ तद्वत्ताश्रीमदाचार्यचरणानुवोपदिशतीतिवस्तुतस्तेषामेयोपसत्तिः ॥
तेषुपुत्रुतिस्मृतिपुराणोक्तक्षणानांस्वमन्वयोऽस्तीतिनकोपिविरोधः ॥ इदानींतनानांद्वार-
भूततायामप्यनाद्वरेसंपूर्णलक्षणकालिगुरोःसंप्रतिसंबर्माणंवलभ्यप्रायतयाभक्त्यदिशंस-
दायाएवोच्छिद्येत् ॥ अतःशास्त्रोक्तानांयजनब्राह्मणार्थमाहणलक्षणानामक्षोपाणामिदानींत-
नेषुपुत्रुलभतसरथेऽपिषतपलभ्यंततैरेवतत्तत्कर्मनिर्वाहद्वपरमपुरुषार्थरूपभगवत्प्रकृतदो-
क्षादिनिर्वाहोद्वारभूतैरवश्यंकर्तव्यः ॥ एतच्चसर्वमुपदेशशंकाभिरासवादेधीपुरुषोत्तम-
चरणैस्तस्तिब्राह्मणैरेमयाचरणंविमर्शितोऽवधेयं ॥ विनेति । शास्त्राभ्यासंविना
कथवा (स्तं० १० अ० ३ श्लो० ३६) 'आयुःप्रियंवदशोधर्मलोकानांशिपय्यथ ॥
इतिश्रेयसिस्वर्गाणिषुलोमददतिष्म'इतिश्रीभगवतादिपुस्तरणास्त्रविनादास्याहमृत्तमभ्या-
समभितःक्षेपं । तत्रगुह्येति । मुंदकेऽसिरस्ता "यमेवैषपृणुतेतेनलभ्यः ॥ प्रणवोधनुः-
शरोऽस्मात्प्राक्षतक्षक्ष्यमुच्यते ॥ अग्रमत्तेनवेदप्यंसरवचनमवोभवेत्" इत्यादौवर्ण-
गभ्याङ्गुपातनम्यरजमयातदेकप्रतिपक्षिष्वभादिकंदर्शितमित्यर्थः ॥ शरणागतितरेवेवेद-
कातोऽप्यर्थः ॥

ग्रहभाषादुत्तरमपिफलांतरस्य "योवेदसोऽभुतेसर्वाङ्गामान्सहे"-
स्यादिश्रुतिसिद्धत्याद्यस्वित्यादिकमसंगतं ॥ यच्च (यमेवैषपृणुतेतेन-
लभ्यइतिश्रुतावेवकारोज्ञानिनोभिरासायेति, -तन्न; ह्यानीत्यात्मैवमेम-
तमितिमगवदुत्तयाज्ञानिनआत्मत्वेनप्रतीयमानत्वा) दित्युक्तं, -तद-
पिनशोभनं; "नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानवहुनाभुतेने"त्या-
दिनानिपेधंकृत्यावरणमात्रलभ्यत्वप्रवक्ष्यतिविरोधेनसादृशस्मृतेर्वा-

यन्तु टीकाज्ञाया भगवत्कृपाङ्कुरस्य श्रुतः संस्कारेण भागवन्मार्गायसंपादिनावोद्घोषो
मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन्प्रवेशेच्छा तत्राप्यङ्कुरस्य दृढवेदस्मिन्मार्गे दृढत्वभावेन ॥
प्रवेशाय द्वारभूतश्रीमदाचार्यकुल्लुङ्गारा शरणागतिस्ततः शुद्धकृष्णं भजेदित्युक्तं, -तन्नयु-
क्तम्; अस्मिन्मार्गे इत्यादिनोक्ताचार्यदार्शन्यमेव शास्त्रप्रतिपदतया तत्कमस्य प्राप्तीत्यवा-
भावे विप्रतिपद्यमाणात् ॥ किञ्च भगवत्कृपाङ्कुरपदवोध्यस्योद्घोषेप्रति तस्यतस्य हेतुत्वं यद-
तोऽपत्तिरान्तः; ईश्वरेच्छामात्रस्य लभ्यते तथापि हेतुत्वात् ॥ द्वारभूतेत्यादिलक्षणं;
'समित्यापि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ'मित्यादिश्रुतिविरोधात् ॥

निप्रशंसाप्रतिपादकत्वकल्पनात् विरोधेत्वनपेक्षस्यादसतिह्यनुमान-
मितिन्यायाच्च, श्रुतेरसंजातविरोधत्वात्, मुक्तिददातीतिवाक्याद्भ-
केर्क्षानादिभ्यआधिक्यनिश्चयात् । नचतस्यस्तुतिपरत्वमितिवाच्यं;
तथात्वेऽप्याधिक्यबोधकत्वानपायात् पृथक्करणंचपुनर्जीवरूपेणावि-
र्भावः । सचमेदाभावेपिसंभवति । तेनतत्तुवास्तवमेदाभावइत्यसं-
गतं । पृथक्त्वमपिनमेदादन्यदित्यदुक्तं, -तदपिनकिञ्चित् । 'अन्यो-
न्याभावतोनास्यचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयंपृथक्चेतिप्रतीतिर्हि-
विलक्षणे'त्यादिनातस्यान्योन्याभाववैलक्षण्येप्रतीतेःप्रमाणतयोपन्य-
स्तध्वात् । एतेनप्रमाणाभावादितिनिरस्तं । यदपि "संपद्याविर्भावः-
स्येनशब्दादि" तिस्रन्याख्यानमसदुक्तरीत्यायत्तित्यादिनाकिञ्चिद-
नूयतत्रयुक्तमित्यादिनातत्रदोषप्रदर्शनं (कियतेइतिपदाध्याहारेच-
गौरवात् प्रथमान्तार्थस्यतिङ्तेनान्वयनियमोनसमूलोयेनकियतइति-
पदमध्याह्रियतइत्युक्तं तच्चनहिक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यमस्तीतिभाष्या-
नवगमादधिगतपाणिनीयगोर्नर्दायसर्वस्वइतिपूर्वप्रतिज्ञातंधिपरीतत्वे-
नदर्शयति ॥ त्रयःकालाइत्यदावपिक्रियाध्याहारस्यपाणिनीयशास्त्रज्ञ-
संमतत्वात्त्रयःकालाइत्याद्यसंगतंस्वशब्दस्यपुरुषोत्तमबोधकत्वेप्रमा-
णाभावादितिपदुक्तं, -तदपिनकिञ्चित्, ब्रह्मस्यैवग्रहणं तस्यैवभगवता
'अक्षरादपिचोत्तम'इत्यादिनापरत्वेनप्रतिपादनात् तद्व्याख्यानरूपा-
यांरुच्यपितस्यैवग्रहणयुक्तनान्यस्येतिशब्दादित्यनेन 'योषेदनिहित'-
मित्यादिश्रुतिग्रहणेप्रमाणाभावइतिचेदेपसंप्रसादइतिश्रुतिग्रहणेत-
त्स्थस्वशब्दग्रहणेपिकिप्रमाणमितितुल्यं केवलज्ञानिनालीलास्वादो-
नभवति, ज्ञानोत्तरभक्तियुक्तानांतुश्रीलास्वादोपिभवत्येव तेनकिंचे-
त्यसंगतं । तेतुब्रह्महृदनीताइतिश्लोकस्त्वसन्मतएवसंगच्छते ।
तद्व्याख्यानंतुसुबोधिन्त्यामाचार्यं प्रतिपादितं । अथगौरवभयान्नाशोक्तं
तेनैवयस्त्वित्यादिकंनिरस्तमित्यलमत्यावेशेन ॥ इति श्रीमन्मथुरा-
धीशप्रभुचरणैकतानेनश्रीमत्प्रभुजिह्वास्वामिस्थानस्थितेनश्रीमदीक्षि-
तवंशमौक्तिकगोस्वामिश्रीबलभक्तमज्जश्रीविठ्ठलनाथेनविरचितेप्रामांज-
नाख्यनामग्रंथेमेघविस्तारभंगोनामप्रथमोभागः ॥

सहस्राक्षेयजुमहाभावमित्यादिसष्टमित्यतभागंपरिहरंति-ब्रह्मभावादुत्तरमित्यादिना
यावत्पूर्वभागपूरणं ॥ अयमर्थः -यत्तुतेनतच्चिगुलमित्यादिस्तिश्रयश्चेत्यतमुक्तं, -तत्रयुक्तं;
उद्धारादिबाधकप्रमाणानात्वयानुक्तत्वादुक्तप्रमाणानासमहितत्वाद्ब्रह्मभावोत्तरमुद्धारेसप-
धाविर्भावाधिकरणस्यतद्विषयकश्रुतीनातितुब्रह्महृदमित्यादिस्मृतीनामप्रमाणत्वात् ।

सहस्राक्षखण्डनम्

फलांतरे सोऽभुतइत्यादिश्रुतीनाकौपीतकिपयंकविद्यादिश्रुत्यतराणां ब्रह्मभूत प्रसङ्गात्मे'त्यादिस्पृतीनापुराभगितपुराणवचसाचतयात्यात् । विरहहेतोः "अतस्तत्तनूनंतदामोऽभुते-भ्रितासइद्वदतस्तसमासत" इत्यादिश्रुतीना (स्क० १० अ० २९ श्लो० १०) 'निगाढभावेननमेवियोगती-दु सह मेष्टविरहेति' (स्क० ११ अ० १२ श्लो० १०) 'भगवद्विरहेऽस्त्वय्यद्गुरोर्लोकदृष्टिमात्रेण ॥ वस्तुतज्जानदरूप स लोकेक्षुद्रेऽपिशृगारे-विरहरस्यैवेतरदृष्टरसस्ययद्गुरूपत्वचसाहिविद सिद्धातयति ॥ स्पष्टचेदसाहिव्यदर्पण-मृतीयपरिच्छेदादौ (किपुनर्भक्त्यगोभगवद्विरहे । अतएवभक्तिसूत्रकार (अध्याय २ सूत्र ४४) समानबहुमान्मीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयता-

यत्तु 'ब्रह्मभावसुसपाद्यपरमानुग्रहाद्विभु । गृहस्थितस्वीयजीवसमुद्धरतियतनत ।' इत्युक्तबोद्धतीपरमहेतु इत्यादि जगाद, -तन्निर्मूलम्, ब्रह्मभावादुत्तरमुद्धारफलान्तरयो हेतुस्य चोक्तप्रमाणविस्मृत्वात्, तत्सङ्गावे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्यतानदेवचिरं 'तत्तित्योक्त' मिलादिश्रुतिभिः कृतकृत्यत्वनिधयाच्च ॥ यत्तु 'यमेवैषवृणुतेतेनलम्प' इतिश्रुतावैवपारो-हानिनो निरासायेति, -तत्र, 'ज्ञानीत्वात्मैवमेत'मिति भगवदुक्तया ज्ञानिनप्य स्वीकृतत्वेन प्रतीयमानत्वात् ॥ मुक्तिददातिसर्गाईचिन्नभक्तियोगमितिदु भक्तियोगस्तुतिपर, ननु अक्षरायै तात्पर्यवत्तु ॥ अन्यथा भक्तियोगदानस्य सर्वथा निषेधेन ब्रह्मसौख्येच्छेयत् ॥ अनेक-श्रुतिविरोधाच्च ॥ यत्तु समुद्धरतीत्यस्य पृथक्करोतीत्यर्थद्वौकाकृत, -तत्तुवास्तवमेदाभावाद-सगत, पृथक्स्वमपितमेदादन्यत्प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च ॥ यत्तु सपथाविर्भाव स्वेनशब्दादि-तिपूतल्लोके ब्रह्मभावोत्तर फलान्तरसङ्गावे प्रमाणतयोन्यस्तवान्-व्याख्यातवाच्य ब्रह्मसपथ स्थितस्य जीवस्य अथवा सम्पद्येलान्तर्भावितव्यर्थ ॥ तथाच ब्रह्मभाव सपाद्य स्वेन पुरु-षोत्तमेनाविर्भाव क्रियते ॥ एव कथमुच्यते तत्राह-शब्दात् 'योषेदनिहितगुहायापरमे-व्योमन्योऽऽनुतेसर्वांन्यामान्सब्रह्मणाविपश्चितेति । अत्रपुरुषोत्तमसाहित्येन सर्वकामोपभोगो-जीवस्य निरूपित । सलीनस्योद्धरणविना नसम्भवतीत्यस्मादुद्धरतीत्यर्थ ॥ तथाच श्रीमद्भा-गवते 'तेतुब्रह्महृदनीताममा कृष्णेनचोद्धृता । दहर्तुर्नक्षत्रालोक'मित्युक्तमिति, -तत्र युक्तम्, प्रथमव्याख्याने सम्पद्यार्थपृथक्कर्त्तव्याहारे स्थितपदाध्याहारेच द्वितीयव्याख्यानेजिज्यर्कस्व-ने उभयत्र क्रियते, पदाध्याहारेण गौरवात् ॥ प्रथमान्तार्थस्य तिवृज्जन्तार्थेऽन्वयनियमोत्त-मूलोयेनक्रियतेइतिपदमध्याह्रियेत ॥ 'दशावताराहरे रित्यत्र विभागपरेत्रय कात्यायनच-तिष्ण-तार्थाभावात् तात्पर्योभावेन ज्ञानन्तामित्यादिरप्यध्याहारायोगात्तदर्थानुभवाच्च ॥ यस्यापि तन्नियमाग्रहस्तन्गतेऽपि औत्सर्गिकभवतिपदाध्याहारं परित्यज्य क्रियतेइत्यस्याव्या-हारे नमानम् ॥ स्वचन्दस्य पुरुषोत्तमबोधकत्वे प्रमाणाभावाच्च ॥ शब्दादित्यनेन 'योवेदनि-हितगुहाया'मित्यस्यैवग्रहणे प्रमाणाभावाच्च ॥ तस्मात्स्वेनशब्दस्यद्वितीयातस्य सूत्रेस्त्वेनेत्यनु-करणम् ॥ तस्यच शब्दपदेन कर्मधारय अनुकार्यादनुकरणस्य मेदात्त्वेनशब्दस्य सुस्त्वमिति नतदुक्त ॥ तस्यच एवमेवैषप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्पाद्यपरज्योतिरसम्पद्यत्वेनरूपेणामि-

सर्वतद्गाराप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्" इत्याह अत्रैव स्वमेश्वरभाष्ये ॥ विरहो-
यथागोपीनां । विष्णुपुराणे (अंश ५ अध्याय १८ श्लोक १०) 'गुरुणामप्रतोवक्तुं
किं प्रवीमिनः क्षमं ॥ गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना' इत्याद्यास्मृतयो दर्शिताः ।
“तस्य तावदेव चिर” इति श्वेतकेतुविद्यावास्यंनुप्राप्तिर्णातं तन्प्युदारादिबाधकं ॥ त्वद्गीत्या-
पिशरीरविमोक्षोत्तरमविलंबितसंपत्तिप्रतिपादकं तदितिसंपत्त्युत्तरकालिकाविर्भावाद्वातेन
क्रियायास्यति “तरति शोकमात्मवित्” इति भूमविद्यानामर्थचाविद्याकार्यस्य शोकस्य तरण-
वक्ति ॥ नत्वानंदरूपस्य भक्त्यंगविरहस्य ॥ प्रत्युत भूमविद्यायामेव सर्वत आत्मादेशादौ-
प्रभुचरणैः सविष्टवत्स्यधिकृतद्वयेभ्यो ज्ञेयं ॥ यच्च यन्नुयमेवेत्यादिविरोधाद्येतत्, -तत्र;
यमेवेति वाक्यं तृतीयमुंङ्कद्वितीयसंदेहि, तत्र “सवेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विधं निहितं भा-
ति शुभ्रं ॥ उपासते पुरुषं ये ह्यकामा लेशु क्रमेतदतिवर्तति पीराः ॥” इति धान्नोऽक्षरतः
परंपुरं “विन्यो ह्यमृतैः पुरुषः” इति प्रागुक्तं ‘पुरुषः स परः पार्यं’ इत्यादि स्मृतिप्रसिद्धं पुरुषो-
त्तमं ये अकामा कैवल्यमाक्षमप्यनिच्छंत उपासते भजन्ति ते पीराः विरहादिसोढारः शुरुशुं-
निरविधं एतत् प्रागुक्तमक्षरं भक्तिवर्ति ॥ संपद्याविर्भावादतिरुक्त्यपरंगच्छति ॥ इति पुरु-
षोत्तमं तदुपासने च प्रक्रम्य द्वितीयाचिं परोपासकस्य पुरुषोत्तमपदस्य कामसमाप्तिमुक्त्वा पश्यते
“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधेनानयजुनाश्रुतेन । यमेवैष बृणुते तेन लभ्यस्त्वस्यैष भारमा-
वृणुते तन्मूर्त्ता” इति । अत्र अयं प्रागुक्तपुरुषाख्य इत्यात्मविशेषणमक्षरपद्यावर्तनाय केवल-
ज्ञानसाधनानि च श्रवणादीनि । तत्र मुख्यतया निदिध्यासनवदधिकारकप्रवचनस्य मननहेतु-
मेधायाः श्रुतस्य च निषेधात् प्रकृते केवलैस्त्रैः परलभो निषिद्धः । अतो यमेवेत्येवकारः केवलज्ञानि-
व्यवच्छेदार्थ इति युक्तमेव ॥ तन्मूर्त्तामिति रूपोपयोगोऽपि भक्त्यैव ॥ एतदग्रे “नायमा-

निष्पद्यते इति श्रुतिस्थतृतीयान्तस्त्वशब्दादिति सूनायः ॥ सच मुक्तस्येति स्वस्वरूपेणेति च
अर्थात्तात्पर्याच्च लभ्यते ॥ नैवं तव किञ्चिद्भ्रमकं भाति ॥ किंच त्वन्मते ज्ञानिनो लीलास्वादो-
न भवति किन्तु पापकृत् ॥ सोऽस्तु ते सर्वानिति तु ज्ञानिपरं नोपासकपरं; यो वै देव्युपक-
मात् ॥ ज्ञानिनश्च त्वन्मते न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति कथं पुरुषोत्तमेन सहेति व्याख्यायते ? ॥
तस्माद्ब्रह्मणा सह इत्यस्य स्वस्वरूपभूतेन ब्रह्मणा युगपदित्यर्थः ॥ सच क्रमित्यादौ सशब्दस्या-
नितः सहशब्दस्य युगपदर्थतायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ कामानां सर्वेषामपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वा-
द्ब्रह्मावाप्तौ तदवाप्तेः सुलभत्वात् ॥ अतएव ‘यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु-
वैदेपुत्र ब्रह्मणस्य विजानतः’ इत्यनेन तुल्यार्थता ॥ त्वन्मते तु सर्वपदसंकोचः स्यादतीतादिकानु-
पभोगात् ॥ यस्तु भागवतश्लोः सोऽपि न त्वदुक्तार्थं को गोपानां पुनरागमनदर्शनात् तस्मात्
‘दर्शयामास लोकं स्वमित्युक्तं तत्र कथं भावाकांक्षायां तत्तु ब्रह्म हृदंगीताममा ब्रह्मणो लोकं दददशुः ॥
पुनश्च ब्रह्म हृदात्कृष्णेनोद्भूता इत्युक्तम् ॥ अकूरो यत्र दृष्ट्वांस्त्वस्य यमुनाहदस्य ब्रह्म हृदिति-
नामेत्यादि श्रीपरकृततत्तरीय्या स्पष्टम् इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ ४४ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिनाज-
काचार्यश्रीमत्स्वरूपानन्दस्य मिश्रिष्यश्रीमत्प्रदानन्दस्वामिभूते सहस्राक्षग्रंथे मेघमिस्तारो नाम-
प्रथमो भागः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

त्मादलहीनेनलभ्योनचप्रमादाचपसोवाप्यर्लिगात् ॥ एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वान्सत्येप-
 भात्माविशतेब्रह्मधाम ॥” इत्यादौविदुषोऽप्युपायैर्यत्न भक्तिरूपबलसत्त्वामिभवजन्य-
 प्रमादाभाव । भक्तिर्लिगसतापश्चेत्यादिकमपितयैवसतिसगच्छते एवकठवल्लीप्यपिद्विती-
 यबहुगायमेवेतिवाक्यमस्ति । तत्रापि (स्क० ६ अ० ३ श्लो० २१) ‘द्वादशैतेविजा-
 नीमोपमंभावायतभटा ॥ गुह्यविशुद्धदुर्वांधयज्ञात्वामृतमदनुत’ इत्यादिपुराणोपगृहीत
 “कस्तमदामददेवमदन्योज्ञातुमर्दती” त्यादिकपरभक्तिज्ञापकमस्तीत्युक्तमेवयुक्त ॥ शानी-
 त्वात्मैवेतिगीताश्रयतु‘चतुर्विधाभजतेमामि’त्युपक्रमान् ‘तेपाज्ञानीनित्ययुक्तपूजकभक्ति-
 र्विशिष्यत’ इत्यादिमध्यमवाक्याच्चासदिग्धमेवज्ञानिभक्तपर, नतुत्वदिष्टार्थक ॥ अग्रमूले-
 समाधिस्तुपिशाच पिशाचभाषयेतिन्यायाश्रयात् । वस्तुतस्तुगीताश्रुत्यर्थनिर्णायिकेतिसिद्ध-
 नियधादौ—(स्क० ५ अ० ६ श्लो० १८) ‘राजन्यतिगुणलभवतायदूनादैवप्रिय कुल-
 पति कचकिकरोव ॥ असत्येयमद्भगवान्भनतामुकुदोमुक्तिददातिर्हिचित्सनभक्तियोग’
 इतिपाक्यदुज्ञानागतयाभाकिरुचंज्योमुक्तिददाति, नतुफलरूपभक्तियोगमित्यर्थक । तत्स-
 स्तुतिमात्रपरत्वधीधरस्वामिभिरपिनिरस्त । किंचतथात्वेप्यवास्तवस्त्वस्मिन्वात्वादक्षरार्थ-
 तात्पर्यैस्वीकार्यमेव ॥ असत्तन्त्रेऽर्थवादानामपिप्रमाण्य निबध्नावरणभगपूर्वमीमांसाभा-
 व्यादौप्रचक्षित ॥ प्रकृतवाक्यापपाठोक्तिस्त्वज्ञानात् साधनभक्तेरवातरफल ज्ञानमुख्य-
 फलभक्तिश्चमन्यमानानामन्यमानतानामसाकमनुग्रहसभवादाश्रयफलैव ॥ तृतीयस्कंधो-
 पिपचर्विशाण्याये (श्लो० ३६) ‘तैर्दर्शनोयावयवैरुदारयिलासहासैक्षितवानसूके ॥
 इतारमनोवृत्तप्रणोतश्चभक्तिरिच्छतोमेगतिमण्वीमयुक्त’ इतितदेवोक्तमत्राण्वीगतिमुक्ति-
 रितिसर्वसमत ॥ एतदग्रे (श्लो० ३७) ‘भ्रियभागवतीर्वास्तुइयतिभद्रापरस्वमेतेऽशु-
 धतेतुलोके ॥’ इत्यादिना (श्लो० ४०) ‘भजत्यनन्ययाभक्तयत्नान्मृत्योरतिपारये’त्येतेना-
 न्यमत्तानालीलास्वादादिफलमुक्तमेव ॥ अत्रानेकभुतिविरोधइतितुमनोरथमात्र ॥ अबै-
 वाशेषश्रुत्याशयविपयतायानवार्थ्यादिप्रथमार्थलोचनेस्पष्टतयाभावात् ॥ अत्रकाश्चित् श्रुत-
 योविद्वन्मदनसमातावप्युक्ता ॥ कठवल्लीप्यपि (वल्ली ५ अ० १२) “एकोवशी-
 सर्वभूतातरामाणकरूपबहुधाय करोती’ तिभक्तकामपूरणार्थस्वरूपसयहुधाकरणयद्यज्जे-
 त्यादानुपगृहीतमुक्त्वा (अ० १३) ‘नित्योनित्यानाचेतनश्चेतनानाएकोवहूनायोपिद्व-
 धातिकामान्’ इत्यैकसैवमुक्तबहुभक्तजीयकामपूरकत्वतदर्शनाच्छाश्वतश्चाति (अ०
 १४) “सदेतदेतितमन्वतेनिर्दयपरमसुख” इतितादृशमुक्तेरगणितनिरतिशयानदसाक्षा-
 स्काररूपत्वचामिधीयते ॥ भृगुप्रपाठकेपि ‘आनन्दमयपुरुषोत्तमसकमानंतर “कामाप्ती-
 कामरूप्यनुसचरन् । एतत्सामगायब्रह्म’ इतितादृशमुक्तेरगणितनिरतिशयानदसाक्षा-
 दिव्यनेकद्रष्टव्य ॥ एवविधश्रुतिभागेष्वनुसचरणादिकभजनरूपमेवेतिदिक् ॥ उद्धरणतु
 पृथक्करणचपृथक्त्वभेद ॥ तात्किरैरपिपृथक्त्वगुणविशेष । भेदोऽभावविशेषइतिस्वीका-
 रात् । (कारिका० ११५) ‘अन्योन्याभाववदोनाश्वचरितार्थत्वमिष्यते ॥ तस्मादयपृथ-
 क्हेनेतिप्रतीतिर्हिचिच्छने’ तिरुगुणनिरूपणे विषयनायपचावनेनोभयोर्विलक्षणानुभवरूपमान-
 मदर्शितं । अग्रमुक्ताग्रह्यामपितेन “ननुशब्देवैलक्षण्यवार्थवैलक्षण्यमितिचेद्व, विनार्थमेव

घटाद्वृथगतिवद्वटोनेत्यत्रापिचमीप्रसगात् तस्माद्यदर्थयोगेपचमीसोर्थोननर्थान्योन्या-
भावतोभिन्नो गुणान्तरकल्प्यते” इति । वस्तुतस्तत्रमार्तदकारिकायामुद्धरणतटीकायापृथ-
क्करणचसपस्युत्तरपुनरक्षरादिभागरूपआविर्भावएवविवक्ष्यते ॥ सूत्रकृताऽऽविर्भावस्यैवा-
भिधानात् । एतेनयत्स्वित्यादि गौरवाच्चेत्यतनिरस्त । यच्चसपद्याविर्भावसूत्रस्यव्याख्यान-
मार्तद्वटीकास्थकिंचित्पाठभेदेनानुचक्षुषणायतत्रयुक्तमित्यादि प्रमाणाभावाच्चेत्यतमुक्त,
तदेवनयुक्त ॥ अत्रहिविषयवाक्यनब्रह्मवल्लीमात्र । अपितुत्तरदहरविद्यादिकमपिब्रह्मवल्लीमात्र
सपत्तेर्वाचनिकत्वाभावात् ॥ अतस्तद्व्याख्यानविषयवाक्योपस्थापनायैवतत्स्थस्यसपद्येतिपदस्य-
निर्देश ॥ किंचसपत्ते साधनसाध्यतयात्रजीवस्यैवकर्तृत्वाऽज्ञानमार्गेऽपितौल्यात्सुखो-
त्तमस्यतत्रानुपयोगादपितयानिर्देश ॥ अन्यथासपाद्येत्येववदेत् ॥ केपुविच्छाकरभाष्य-
पुस्तकेपुनस्तपाद्याविर्भावइत्यपिपाठोदृश्यते ॥ सोऽप्यस्माकमनुगुण । वस्तुतस्तुविषय-
वाक्यानुरोधेवपाठ प्रामाणिक ॥ अत स्थितपदाध्याहारोनेह ॥ विषयवाक्येत्यपास-
पत्ते पूर्वकालिकत्वलभ्यते, अत सपद्यस्थितोभिनिष्पद्यतमाविर्भवतीतित्रापिस्यितेराधि-
कत्रात् ॥ समानकर्तृकतिरहितेपुत्वात्यपघटितेपुचित्रयुद्धविलोक्याहचापलादेशव्यवहितं
तत्रासन्निरिदोद्यन्नि इवेदाहेपितद्वहिर्वैरित्यादिवाक्येष्वनेकस्थितपदाध्याहारस्यमुपसि-
द्देश ॥ अध्याहारमात्रस्यैवसूत्रेऽनाद्वर्णीयत्वे “सर्वप्रसिद्धोपदेशात् ॥ कपनात्”
इत्याद्यधिकरणानि कथं योज्यानि ? किनुजिज्ञासासूत्रेऽथशब्दमानतयाधिककक्षपयित्वातत्रि-
रूपकतयाकैश्चिद्वाध्यायनमितरै पूर्वतत्राध्ययनमपरै साधनचतुष्टयचाशक्यैकतरपक्षनिश्च-
यमभ्याज्यते ॥ तादृशस्थलपदाध्याहारकृता ॥ तथाचसाधनचतुष्टयाद्यध्याहारकृतान्मु-
खेनस्वीकुर्षन्नत्यताध्याहारैरानन्दमयाद्यधिकरणान्यप्यन्यथानयन्किमित्यह्निष्टपृथा क्षिपसि ?
एवमसपद्येत्यस्यान्याथासगत्यनुपपत्त्या एवमप्रसादइतिश्रुतावपिसपद्यप्रतिजीवस्यैवकर्तृ-
तयाप्रकृतेस्थितस्यजीवस्येत्यर्थादेवोपतिष्ठेत् ॥ अन्यथाजिज्ञासासूत्रादौजिज्ञासुभिरित्यपिन-
सम्भवेत् ॥ प्रकृतसूत्रजीवात्मोपस्थितिस्तवाप्यावश्यकी ॥ एव (अध्याय २ पाद ३ सूत्र
४१) “परानुतच्छ्रुते” रितिन्यायेन कारयति ‘मत्त सर्वप्रवर्तते’ इतिश्रुतिस्मृतिमिश्रसर्व-
प्रतिवस्तुतोभगवत्तएवप्रयोनकत्वादत्रातर्भावितोण्यधेइतिपक्षोपिनिष्ठिष्ट ॥ शम्भादिशब्दे-
षुभवत्यादेरतर्भावितण्यधतयाभट्टोजीदीक्षितादिभिरुक्तशत स्वीकारात् अतएवव्याख्यासु-
धाकारोपिशाशुरीश पशुपतिरित्यत्र “शशुस्तभवतिअतर्भावितण्यर्थान्मितत्रादित्वाइदु ।
यत्तुशभवत्यस्मादितिस्वामिमुकुटी, -तत्र, कर्तेरिहोतोविधानादपादानेदुप्रत्ययाभावात्”
इतिप्याचष्टे । सपाद्येत्यनुक्त्यातयाप्रयोगस्त्वानुपूर्विसाम्येन स्वार्थस्याप्यपरित्यागेनचविष-
यवाक्यस्योपस्थापनाय ॥ वाक्यस्यक्रियाविनिर्युक्तत्वासम्भवात्सूत्रेस्वेनेतितृतीयान्तकर्तृपद-
निर्देशाचोभयप्रक्रियतइत्यप्यहरोपिनगुरु । जिज्ञासासूत्रादौकतव्यादिपदान्यध्याहारतां
भजताध्यमिहेराश्रमा ? ॥ यच्चप्रथमातायैत्याहुकतेनभवताजिज्ञासासूत्रपदाध्याहारासम्भ-
योमतातरेणतत्सम्भवेर्प्यातर्गिकमत्रपदस्यसंज्ञितत्वात् । ननुकर्तृव्यपदस्यकथंचिदपि ;

कर्तव्योद्यकतृतीयापदानुपादानात् । विध्ययंकप्रत्ययांतसैवाध्याहारकल्पनेमहागौरवाच्च ॥
 (अ० २ पा० ३ सू० ४६) “प्रातिपदिकार्थेर्लिंगपरिमाणरचनमात्रेप्रथमे” तत्र-
 महाभाष्ये “अथवाभिहितेप्रथमेत्येतत्तुल्यं करिष्यते” इतिर्तिङ्शुचद्विषयमासौर्भाहिते-
 कयोदौप्रथमांस्त्रीकृत्यकियापदञ्चन्देवृक्षःपुल्लहत्यादावभिधानाऽभावात्प्रथमायामनुपपत्ति-
 मादावय “अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षःपुल्लः । अस्तीति-
 गम्यते” ॥ इत्युच्यते । अग्रेअभिहितलक्षणेदोषमुन्नाशय “पूर्वतर्हि तिङ्समानाधिकरणे-
 प्रथमेत्येतत्तुल्यं करिष्यते । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधेयः ॥ तिङ्स-
 मानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगेप्रथमाविधेया । वृक्षःपुल्ल इति । उक्तपूर्वेण । किमुक्तं ?
 अस्तिर्भवन्तीपरःप्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षःपुल्लः । अस्तीतिगम्यते” ।
 इत्युक्तं । एवंचतिङ्ससमानाधिकरणप्रथमायाविधानस्यभान्यवार्तिकयोःकरीकारात् प्रथ-
 मान्ताथेस्मतिङ्न्ताथेऽन्वयनियमःसमूलप्य ॥ अतएवात्रकैयटः ष्वन्तर्हीति । यथादेवदत्तः
 पचतीति ॥ प्रासादेआल्लहत्यादौतुल्यधिकरणवात्प्रथमायामभावः । तिङोऽप्रयोगइति ।
 महिषिहन्तृप्रयोगश्रन्तरेणतत्सामानाधिकरण्यसन्नाहः । उक्तपूर्वेणैकभाक्षिसकियापदा-
 पेक्षेतानामाधिकरण्यमस्ति” इतिसामान्यतथाक्षिसकियापदापेक्षेतानामाधिकरण्यमस्ति ।
 नत्वालिपद्वायैपवप्रथमान्ताथेऽन्वयनियमंदाशयतःकिञ्चइतिपद्याध्याहारोनायुक्तः ॥
 अत्रविश्वरणे-“उक्तपूर्वेणेति । पूर्वग्रंथेनेत्यर्थः । पूर्वेषाऽचार्येणेतिक्वचित्” इत्यादि-
 ध्याय्यात्मम् ॥ इत्यर्थपूर्वाचार्यानिर्भ्युक्तान्वयनियमेमूलम् ॥ भाष्येभवन्तीपरइत्यस्यतु-
 भवंतीवर्त्तमानत्वादौद्यकःकालस्तरइत्यर्थः (पा० ३ सू० १२८) “तृभूवहिवसि-
 भासितलाधिगडिर्मविजिनन्दिन्यश्च” इत्यौणादिकसूत्रेणदशभ्योऽक्षस्त्वान्सचपित । तेन-
 भवन्तःकालइत्युदाहृतम् । सरन्तीनीकेनिवत्स्वितातुर्दोषिभवन्तीतिसिद्धम् ॥ औत्सर्गिकं-
 भवतिपद्याध्याहारमिति सहस्राक्षोक्तिसुअस्तिर्भवतिःपरइत्यनुदाहरणस्यैवममूलिका ॥
 अवोदशावतारास्तयःकालाहत्यादावपिसन्तीत्यार्थिकसंबध्यते । कथाश्राविकियवइति ।
 अस्तिपद्मात्राध्याहारेस्तेनेतिफर्त्तरितृतीयायाअसंगत्यस्यचैः । किञ्च (अ० २ पा० १
 सू० १) समयेसुबभाष्ये “आख्यातं साम्यवक्त्रकविरोपणंवाच्यम् ॥ आख्यातं
 साम्यं सकारकं सकारकविशेषणंवाच्यमंश्रमयतीतिप्रकृत्यम् ॥ साम्यं । उच्चैःपठति
 नीचैःपठति ॥ सकारकम् ॥ ओदनंपचति ॥ सकारकविशेषणम् । ओदनंमृदुविशदे
 पचति ॥ सकियाविशेषणंवेतिप्रकृत्यं । सुष्टुपचति । दुष्टुपचति ॥ अपरमादुआख्यातं-
 सविशेषणमित्येव । सर्वाणिश्रोतानिकियाविशेषणानि एकसिद्ध ॥ ॥ एकतिङ्वाच्यसंश-
 भवतीतिवक्तव्यम् । वृष्टिर्भृष्टि” इतिवक्तव्यलक्षणमुक्तंअथमल्लक्षणपेक्षयाऽऽख्यातंसविशे-
 षणंवाच्यमित्येवमुक्त्यलक्षणम् । इदंक्लोकशास्त्रसाधारणम् यतुर्कैयटेनाल्लहत्यादौपारि-
 भाषिक्तुमुक्तंउत्तरमादांमिति नय्याः । अत्राऽस्यात्पदंक्रियावोद्यकपरत्वेनत्वयाश्रयितव्यं-
 भोक्तव्यमित्यादीनामसुक्त्ववर्त्तितव्येतिनाऽन्यासिः । सिद्धेणसर्वद्वयसाक्षात्पारिभो-
 परं, अतो नद्याक्षिप्तंइत्यादौ पारंपरिकत्वयिनद्यादेःसमानवाक्येनत्वयात्कारकविशेष-
 णानामपिपरंपरयाक्रियाविशेषणत्वमभिप्रेत्य “सर्वाणिश्रोतानिकियाविशेषणानि” सूक्तंभा-

प्यकृता । इहवाक्यपदमेकवाक्यपरपदानामेदेसतिपरस्परसाक्षाक्षतयाविलक्षणवाक्यार्थ-
 बोधनकत्वात् । अतएव (अ० पा० सू०) “अर्थैक्योदकवाक्यसाक्षाक्षचेद्विभागेत्या”
 दितिजैमिनीयमनुसृत्यलक्षितहरिणा ‘साक्षाक्षवयमभेदेपरानाकाक्षशब्दक ॥ क्रियाप्रधान-
 गुणवदेकार्यवाक्यमुच्यते’ इति ॥ भेदेविभागे । अत्रक्रियैवप्रधानमितरत्सर्वविशेषणतया-
 गुणभूतम् । यच्चात्रकैयट “आख्यातमितिचैकत्वविवक्ष्यतेलक्षणविधानसामर्थ्यात् ।
 पचतिभवतीत्यादौसत्यपिसाध्यसाधनभावेआख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाभाव” इति,
 तच्च, आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमेवेतिप्रागुक्तभाष्यरीत्याएकत्वविवक्षाया फलाभावा-
 दितिमन्या । तथासतिबृहिन्नीतिभाष्यस्यवाक्योदाहरणनसगच्छेत, आख्यातद्वित्वात्नि-
 र्दिशेयणाख्यातमात्रेवाक्यत्वाभावाच्च देवदत्तेत्यध्याहारेणपूरणस्तुदूषितशब्देन्दुशेखरादौ ।
 एकस्मिन्वाक्येपचतिभवतीत्यादौकारकभावापन्नतिष्ठतान्तरसंभवमभिप्रेत्य (अ० ८ पा०
 १ सू० २८) “तिष्ठतिष्ठ” इत्यत्राऽतिष्ठग्रहणसगच्छते । तच्चप्रागुक्तवाक्यलक्षणशाप-
 यति, तेनपदयमृगोभावतीत्यादिपुवाक्यत्वव्यवहारोनिर्बाध ॥ पचतीत्यादिमात्रेवाक्यत्वा-
 भावादेकतिष्ठोत्यत्रबहुमीहि । एवमभिप्रायादेवमुसिद्धतच्चयोवाक्यमितिलक्षणेचयपद ।
 तिष्ठपदचात्रकारकभावनापक्षमाख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणतिष्ठन्तवक्त्रीतिनाभ्यासि । इद-
 मेवस्वशास्त्रपरिभाषितलक्षणमितिमन्या । ततइद “समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशा
 चक्ष्म्या” इत्याद्यर्थः । एवमभिप्रायादेव “तिष्ठतिष्ठ” इत्यत्रातिष्ठग्रहणप्रत्याख्यायक
 “अतिष्ठचनमनर्थकसमानवाक्याधिकारात्” इतिवार्तिक ॥ अत्रैवभाष्ये “नचसमान
 वाक्येद्वेतिष्ठतेस्त” इत्युक्तम् ॥ एकतिष्ठोतिलक्षणम् स्वशास्त्रेपारिभाषिकसार्थत्रिकवेति
 यथातथमाह्वाम् ॥ परनहिक्रियाविनिर्मुक्तवाक्यभवतीतित्वविवादानिष्कृष्टवाक्यस्वरूप
 चोक्तममरसिंहेन (का० १ व० ६ श्लोक २) ‘मुसिद्धन्तचयोवाक्यक्रियावाकारकान्वि-
 ते’तिसुबतचय तिष्ठतचयश्चवास्य । वाशब्द समुपये, कारकान्वितक्रियाबोधकघटमानये-
 त्यादितिइसुपचयारमकमपिवाक्यमितिप्याख्यासुधाकारादयः । नागेशभट्टमतेतुवाशब्दक्षे-
 दर्थेकारकतुमुपवच्य, क्वचित्तिष्ठन्तवाक्य, कारकान्विताक्रियाचेत् ॥ एतेननिरर्थकशब्द
 समूहोऽप्यावर्त्यतेसुयतचयतिष्ठतचय मुसिद्धन्तचयश्चवाक्यमित्यर्थः । आद्य प्रकृतिसिद्धमि-
 द्दहिमहारमना स्वपाशयितव्यमित्यादि । द्वितीय पचतिभवतीत्यादि पाकोभवतीत्यर्थः ।
 तृतीयश्चैत्र पचतीत्यादि । घटमित्यादौषदमात्रेवाक्यत्वप्यावर्तनायचयपद । एतत्सर्व-
 हलतशब्देन्दुशेखरेसमर्थसूत्रउक्तभाष्यस्थलेविवरणेचस्फुटम् ॥ तार्किकादीनाघटमित्यादि-
 मात्रेवाक्यत्वकल्पनतुसूत्रभाष्याद्यापंमयविरोधात्पेक्ष्यम् ॥ अतोवास्त्येक्रियैवप्रधान, इत-
 रच्चसर्वत्रैवसाक्षात्परपरयागययायोग्यमन्येति । तत्रापिप्रथमान्तरार्थोऽभेदेनतिष्ठत्येऽन्येत्वे
 वअनभिहितकर्तृकर्मणोऽस्तीयाद्वितीयाप्राप्यातिष्ठताभिहितयोरैवतयो प्रथमासमवात्भा-
 ध्येकठरेणेतिसमानाधिकरणेतद्विधानात् फलस्यव्यापारस्यवाधयणवतिष्ठताया “आध-
 येतुतिष्ठ स्मृता” इत्यादावगीकारात् । युक्त्यैतत्, तदुल्लाप्यतेदेवदत्त पचतीत्यादौतथा-
 प्रतीते । यद्यप्युपोषकवत्तदर्थकमितिनिश्चयमात्रंनचाख्यातस्याधयेलक्षणाः । तथासति-
 त्वोभावनाभाभमानप्रसंगः । तस्यातस्यशक्तिकल्पनेन युगपद्विद्वयविरोधापत्तसा ॥

सहस्राक्षखण्डनम्

नापि “आख्यातपदबोध्याभावात्किञ्चिदाधिताविशेषणत्वेनगृहीतशक्तित्वाद्धृदपदबोध-
 घटववत्” इत्यनुमानेनाश्रयलाभस्तुवच न्याय्यादिप्रतिसिद्धान्तविनाश्याश्रयोपस्यानु-
 भवात् । तस्मादाश्रयप्रातिद्विधं अतएव (अ० ३ पा० ४ सू० ६९) “ह कर्मणिच-
 भावेचार्कर्मकेभ्य” इतिकर्मणिकत्तरिचलकाराद्योपकृतारूपातिरिक्तात्तत्स्थानिनिर्वा-
 रेप्रकल्पविधीयन्ते । किञ्चपचतिदेवदत्तइत्यत्रदेवदत्ताभिन्नेककर्तृकोवर्तमानोव्यापारइत्य-
 भेदान्वयस्यदर्शनादाकरसमतत्वाच्चकर्तुंस्तिद्वाच्यत्वमावश्यकं पक्षपाचकोदेवदत्तइत्यादि-
 कृतप्रयोगवत् ॥ नचाभेदचोपेक्षमानविभक्तित्वत्तत्रनीलोघटइत्यादौतथादर्शनादिति-
 वाच्य, सोमेनयज्ञेतत्सोफपश्चातिरात्रपुरुषइत्यादावप्यभेदबोधाऽऽनापत्ते ॥ एव तदुहाः
 पच्यतइत्यत्रतदुहाभिन्नयदुर्कर्मकोवर्तमान पाकानुकूलोव्यापारइतिबोधात् पलाश्रय-
 स्थापितिरूपाप्यत्यन्याख्यात । स्पष्टचैतत्सर्ववैयाकरणभूषणे । अतः प्रथमातार्थस्यतिष्ठतार्थ-
 न्वयनियमः समूलपुत्र । अन्यथातृक्ष पुक्षइत्यादिमात्रस्यापिवाक्यत्वसिद्धौदाहृतचर-
 भाव्यादिकथाधितार्थस्यात् ॥ नाप्यस्तिपदाध्याहारमात्रेणनिर्वाहः सर्वत्रसम्यक्, क्रियापदा-
 ध्याहारस्यलेखिविशिष्टार्थानुकूलस्यभूयमाणपदकदवाकाक्षापूर्कस्यक्रियापदस्यैवविधौरध्या-
 हरणात् ॥ इत्यत्र (तैत्तिरीय का० सू० १ प्रपा० १ अनु० १) “इपेत्वोर्जितेरा”
 इत्यादियुक्तियारहितमत्रेपुयथाआच्छिन्नप्रिसनमयानुमागर्मात्तावितदशमेवक्रियापदम-
 ध्यादियते, अन्यथाद्वितीयापाजनन्यप्रसगात् तथासूत्रेप्यस्तिपदाध्याहारोस्त्वेनेतिकत्तरि-
 तृतीयाया अनन्यप्रसगात्तद्वारणायतादृश क्रियतइत्येवाध्याहारव्यम् । (तैत्तिरीयस०
 का० १ प्रपा० १ अनु० ४) “इददेवानामिदमनुना सह” इत्यादिप्रथमान्तघटितनिकि-
 यमत्रेप्यपिशूर्पेनिरुक्षमिददेवानामेवस्त्वमिमिष्यते इदन्तुशकटस्थदवै सहितानामस्माक
 स्त्वयागान्तराणामस्माभिः करिष्यमाणत्वाद्भोइयमाणत्वाच्चेत्याद्यर्थकेषुतत्तत्पदाध्याहारइवा-
 त्रापितदध्याहार ॥ तत्रयथा “इपेत्वोर्जितेतितामाच्छिन्नतद्वर्जितेतिनमयत्यनुमादिवा”
 इत्यापलायकस्य “इददेवानामितिनिरुक्षानमिष्यतातीदमुब सहेत्यवशिष्टान्” इतिकल्प-
 थाध्याहारनिश्चायक, तथात्रापिसपचाविर्भावसद्वाभिधयउद्धरणेभगवत्कर्तृत्वबोधक
 “मद्रा कुप्येनचोभूता” इत्यादिशक्त्यमित्यल ॥ अयत्क्रियतइतिपदाध्याहारोपपादन
 प्रकारोऽत्रपराऽऽख्यनिर्गतस्यपराऽऽख्यवाक्यानामैवादर्शितं ॥ वस्तुतस्तुमार्तंइटीकाया
 सौलभायादेदसर्वं । अतएवास्माकमहसूत्रभाष्येक्रियतइतिपदस्याध्याहारो नदृश्यते भाष्ये-
 स्थितस्योक्तिरपिपसपत्यनतरत्रस्थितस्यैवायमाविर्भावो नतुसपद्यमानस्य इयात्पूर्वमेवस
 इतितात्पर्यंयतीतिभातिस्त्रेस्त्वेनेतितृतीयाचहेतोः ॥ विषयवाक्येअभिनियचतइति जी-
 श्यकर्तृताश्रवणत्वात्सपत्तावाविर्भावचगौणीमपिजीवस्यकर्तृतामभिप्रेत्यमपचाविर्भाव इति
 प्रयोग “क्रीत्वानुनाय अभ्युपेत्याशुभूपासभूयसमुत्थानप्रसज्यप्रतिपेध” इत्यादिवत्ते-
 चप्रयोगा मनु (अ० ८ श्लोक० ४) “सभूयचसमुत्थानदत्तस्थानवकर्मच ॥” तत्रैव
 (श्लोक० २३२) “क्रीत्वाविक्रीयनाकिञ्चित्येहानुशयोभयेत्” मिताक्षराया (अ० २)
 ‘अभ्युपेत्यतुशुभूपायलानप्रतिपद्यत’ इतिनारदवचनमुपन्यस्य ‘विनादपदमभ्युपेत्याशुभू-
 पास्य’ इति ॥ एवमादियुगप्रसिद्धा ॥ इवाच तैत्तिरीयेसोभुवइत्यनेनाक्षिप्तं दह-

अथप्रकाशकारोक्तदिशोत्तरदहरविचार्योऽतिसह्येणेोच्यते ॥ एतदोऽप्येवमप्रपाठके
 इन्द्रप्रजापतिसंवादे “यथात्मावेयत्वेनप्रकृतं सदहरविद्योपासयुव ॥” प्रजापतिवाचयेतस्यै-
 वापहृतपाप्मत्वादिगुणकस्यप्रसन्नमिज्ञानात् ॥ तत्र “यथात्माऽपहृतपाप्मापिजरोविमृत्यु-
 विमोकोविजितसोऽपिपास सत्यकाम सत्यसकल्य, सोऽन्वेष्टय्य सविज्ञासितव्य स-
 सवोऽश्रलोकात्तमोतिसर्वाश्रकामान्मन्मन्मातमान्मनुविद्यविज्ञानावीतिहप्रजापतिस्वाच”
 इत्युपक्रमः ॥ एतदप्रजापतिवचं श्रुत्वासुरासुराणांसर्वकामसर्वलोकेप्सवाऽऽत्मविविदिपा-
 ऽभूत् ॥ ततोदेवाचामिन्द्रोदैत्यानांविरोचनश्चजिज्ञासया धीप्रज्वपतिमुपसेदत् ॥ परतुल्यौ-
 परमास्तिरुक्तमन्वानोपसद्यौ ॥ किंतुकाममयेतितदधिकारहीनज्ञातबाधहर्षरूपतपत्रपादि-
 देसः ॥ छिद्रमयोगेनचोवाच ॥ सत्रप्रथमपर्याये “यत्पोऽक्षिणिपुरुषोदइयते” इत्यापंदर्शन-
 मेवोपदिष्टं ॥ सच (अ० १ पा० २ सू० १३) “अवरउपपत्ते” इत्यभिकरणेस्फुटं ॥
 परवाम्यान्बुद्धं । किंतुदेहपारमात्रगतं ॥ प्रज्वपतेर्मह्यविद्याचतस्रिभिर्धानसशयोत्वति ॥
 विरोचनसत्यसुरत्वादस्यसिद्धानेऽपिदेहात्मवादमात्रेणवोप ॥ इहस्तुदैवप्रकृतिकत्वाच-
 द्वादेनार्ग्यवभयवदसै ॥ “अस्मिन्नन्धेऽन्योभवति” इत्यभिदे ॥ एवमप्यस्याज्ञानेनसत्त-
 पत्रपविद्यद्वितीयेपर्यायेस्वामष्टिकर्तार “कामकामपुरुषोर्निर्मिमाथ” इतिक्लृष्टपुत्र-
 मात्मानमेवोपविदेस ॥ “यत्पस्त्रमेवहीयमानश्चरति” इति ॥ अत्रापि “एतदेवतेभू-
 योऽनुम्याव्याख्यामि” इति ॥ पृथच्छब्देनस्वबुद्धिस्यस्वरामर्शः ॥ मात्स्विबुद्धिस्थस्य
 हरेणवेदस्यैवपूर्वबुद्ध्यादिति ॥ पररिबुद्धेणद्वितीयेपिपर्यायेसत्सुद ॥ किंतुदेहात्मिबोधीव
 एव स्वामर्शोपदिश्यतइतिबुद्धं । सचपयिमाहोपाभिदोपाबुध्यतिसथाप्यावरदोपाद्वन्य-
 मानविष्णुचामात्रमिययेऽदिदौल्यरूपाहुष्यति । पुनस्तुतीयेपर्यायेसमागमभयस्तुत्वात् ।
 तदामुपपत्तिकरणभूतपरमात्मानजगत्प्रात् । किंतुसुपुण्यस्थकनारीरमेवकालात्तत्राप्य-
 ज्ञानरूपभयं “मिनाग्रमेकापीशोभवति” इत्यतेनप्रदर्श्येन्मन् पुनरपससाद । तदाप्रगाथतिष्ठ-
 मेयस्वमुद्धिस्थमुपदेष्टव्यत्वेनोपश्लिष्य इद्रेणावगतस्यजीवस्यसर्वकामभोगयौग्यस्वरूपतत्स-
 पण्याभवतीतिवक्तुं “मयधम्मत्तैवाइदगरी” इत्यादिनासरीरस्यदु खदत्व । अशरीराणा-
 वात्वादीनापरज्योतिरपसपञ्चानास्वरूपमासिदृष्टतेनास्यापिस्वभ्याववातापरज्योति पुरुषो-
 त्तममुपसमीपेसपञ्चसत्तद्वामन्यक्षरेखकारणेकीनस्यस्वरूपामिनिप्यत्तिमाविर्भावरूपा एव-
 मेवैपरससाद ” इत्यादिनोक्तवापरस्वज्योतिष्य स्वरूपमाह-“सचत्रम-पुरुष ” इति । यो-
 ऽयमुत्तम पुरुषस्तस्यैव परमहमेतिगीताकोकद्रेयैककृतनिर्वचन ॥ अत परसपञ्चविभूतस्य-
 भोगवक्तुत्वपरस्यमेवमाह-“सत्रपर्येतजिज्ञासक्रीडन्” इत्यादिना ॥ तथाच “देहद्रिया-
 सुहीनानाबैकुण्ठपुरवातिनामितिसप्तमस्कथात्तादृशानासायुग्यादिमत्ताभगतव्यसाद्वरूपस-
 इतस्तोसहभोगोनिपाद्य, पर्येतिसोमेखलद्रोषिभकपराधीनत्वादस्त्वग्रहवभवातीति-
 कथ्यनात् ॥ स्पष्टचेदंतेचिरीयेब्रह्मणाविपश्चितेत्वापानकृतीयानिर्द्वात् ॥ अत्रोपक्रमेपिसत्वं-
 लोकाद्वयंमुपासनाप्रवृत्ति “सध्याप्यतेनदैवेनचक्षुषामनसैतात्मकमान् पश्यन् रमतेप-
 तेभक्षलोकैतदवापदेवा आरमानमुपासतेतस्मात्तेपाऽऽर्च्यैचलोकात्ता सर्वचकामा
 ससर्वाऽश्रलोकात्तमेतिसर्वाऽश्रकामान्मन्मातमान्मनुविद्यविज्ञानावीतिहप्रजापतिस्वा

चप्रज्ञापतिरुच" इत्युपसंहारश्चतयैवसतिसंगच्छते । अधिकंतुप्रकाशादिपुञ्जं ॥ इहापि-
 प्रकाशप्रथमव्यवधोपयोगिनाकेनचिद्विशेषेणसहितोमयानूदितः ॥ संपद्याविर्भावस्वहेतु-
 कत्वविधानार्थमेवेदंसूत्रमिति युक्तं ॥ अन्यथा (अ० १ पा० ३ सू० १९) " उत्तराश्वे-
 दाविर्भूतस्वरूपस्तु " इत्यनेनगतार्थत्वापात्तात् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४०) " ज्योति-
 र्दर्शनात् " इत्यत्रपूर्वद्वहरविद्यावाक्यंविपरीकृत्यपरंज्योतिरितिज्योतिःशब्दस्यपरब्रह्मपर-
 चायाःसाधनात् वास्यानुपूर्वीविद्याविषययोरैक्यादिहापिसैवसिध्यति यद्यपि " स्वेनरूपेणा-
 भिनिष्पद्यते " इत्यत्रस्वेनआत्मनेतिव्याचक्षते । आविर्भागरात्मनैवाक्षरात्संभवति, तथापि-
 यस्त्वेनपुरुषोत्तमात्मकेनेतिप्राच्याध्याख्यातंतत् " उत्तराश्वेदाविर्भूतस्वरूपस्तु " इतिसूत्रै-
 कवाक्यतयाफलितस्यार्थस्यकथनमितिज्ञेयम् ॥ तत्रआविर्भूतस्वरूपंपुरुषोत्तमरूपंयस्मिन्नि-
 तिध्याख्यानात् पट्टीबहुव्रीहौस्वरूपतद्वतोरभेदादुपचारकेशापत्तिरितितदाशयात् पुरुषो-
 त्तमावेशेन 'वास्तुविद्येष्टाजगृहुस्तदात्मिका' इत्यादिवचनैस्तदारमकतासंभवात् अयमर्थभा-
 करेपुमंप्रचितइति किंयदुना ॥ तत्स्थस्वशब्देति वेदेयद्वानां " तेनभागधेयेनोपधावति " इत्या-
 दीनां तृतीयांतस्वशब्दघटितवाक्यानांसत्वात्तेषांप्रहृणं । शुभ्वाद्यधिकरणइयार्याभिप्रायात्
 " ब्रह्मब्राह्मणभात्मना ॥ प्राज्ञेनात्मनापरिष्वक्तः " इत्यादीनांवाप्रहृणंकृतोक्तुतोनस्या-
 दितिभावः ॥ अर्थसंगतिस्तुविद्वद्भिर्यथाकथंविच्छिन्त्याकर्तुं ॥ यच्चकिंचेत्यादिकामानुष-
 भोगादित्यंतं, -तत्तुपरमवत्त्वाज्ञानात् ॥ केवलज्ञानिनएवाक्षरविदः परलीलास्वादः 'नैष्कर्म्य-
 मप्यन्युत्तभाववर्जितं' (स्कं० १० अ० ९ श्लो० २१) 'नायंसुखापोभगवाद्' 'देहिनांगोपिकासुतः, ज्ञानिनांचात्मभूतानांयथाभक्तिमतामिह । भक्त्यात्वनन्ययाशक्य'
 इत्यादिवाक्यबलप्रतिपिध्यतेनतुपुरुषोत्तमविदोज्ञानिभक्त्यभासोत्तिपरमितिपरमाप्तियो-
 ग्यस्य ॥ 'इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ योमामेवमसंमूढोज्ञानातिपुरुषोत्तम'-
 मित्यादिवचनेभ्यः ब्राह्मणवाक्यविवरणभूतायामृत्वि 'सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्माक्षरोयोवेदनिहित'-
 मर्थोतत्रधामिनेपरंपरयोवेदेतिकथनाद्ब्राह्मण्येयवाक्येऽपिब्रह्मविदित्यत्राक्षरब्रह्मपरब्रह्मवित्ति-
 ध्यति ॥ इदंच "सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रं ॥ उपासतेपुरुषंयेद्ब्र-
 ह्मासनेशुकमेतदतिवर्त्ततिपीराः" इत्यादौमुंडकादिपुस्तुतम् । तवग्याख्यानेस्वरूपभूतेने-
 त्यध्याहारस्यसर्वस्यकामापदेशोनृतीयानिर्देशेचलक्षणायाः सहशब्दस्यलाक्षणीकयौगपधा-
 र्थकतायाश्चकल्पनापेक्षयासाकमबाधितःशक्यार्थएवश्रेयान् ॥ सचप्राग्व्यवरि, विदोपतो-
 चिवितसायांपरोकिनिरसनपुरस्तरसपिस्तरंमामकेवब्रह्मवृत्तिविवरणेदृष्टव्यः ॥ यत्तु (सच-
 क्रमित्यादौसशब्दस्थानिनः सहशब्दस्ययुगपदर्थतायाःप्रसिद्धत्वा) इतितत्र (अध्याय २
 पा० १ सूत्र ११) विभाषाधिकारात्प्राक्केनेन (अ० पा० १ सू० ६) " अव्ययंविभ-
 क्तीत्यादिनायौगपत्तेविहितनित्यसमासस्यअस्वपदविप्रहृतया अव्ययीभावेचाकालइतिस-
 वापन्नसहशब्दस्यसचक्रमित्यादाविवकेवलस्यतस्ययौगपत्तेप्रयोजुमशक्यत्वात् । अन्यथा
 चक्रेणसहेतिव्यस्तमपिप्रयुज्येतअतउक्तश्रुतौयौगपत्तविवक्षणेनित्यसमासोदुर्वारः ॥ किंच
 "चक्रेणयुगपदिति विप्रदे" इत्यत्रशेखरकृता "युगपत्तन्वेनतुनसमासः सूत्रगृही-
 तत्वा" इत्युच्यते । तच्चबोधिण्यामपि "अत्रकेचित्तुयुगपच्चक्रमितिसमतिसमासेनैव-

सहस्राक्षखण्डनम्

भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्ययत्नात् विन्तु चक्रेणैककाले इत्यादिविप्रहीतमुचिबमित्याहुः”
 इतिसंगृह्यते पृथक्चक्रेणैककाल इति यत् तथा च सति स चक्रेण्य-
 वतीत्यत्र पुरुषयोरेककालिकधत्वनयत् महाणैककाल इत्यर्थः स्यात् यौगप-
 ये प्रतिपद्यापि किञ्चिद्विज्ञानमायुज्यता एतदेवाश्रित्य सहस्रशब्दस्य यौगपदेशचयं गीकारे क्षा-
 नां संपत्तिः सक्षत्रमित्यप्यत्रोदाहरणात् संपत्तावपितस्य शक्तिस्वीकारे क्रियतां प्रयुज्यतां च तथा-
 धैक्षत्राणां सहेति दिक् ॥ नापिमम सर्वपदसंकोचः परमहामिन्नेष्वलौकिकेषु कामेष्वतीतत्वा-
 द्यत्संभवात् ॥ यावानर्थे इति वाप्यंतु न ब्रह्म ब्रह्मण्येवो धर्मप्रत्यभिज्ञापक्यदादिरूपमानगंध-
 स्थाप्यभावात् ॥ किंतु कर्मप्रक्रमस्य वेदेषु त्रैगुण्यनानाकर्मप्रतिपादनेऽपि सर्वांगितान्येके-
 नानुष्ठानमवाप्त्यानि संपूर्णो जलानयः पानावातुषयो कुमिव न तोयथा संप्रभुतो दकेऽपि यावता पा-
 नदिसिद्धिस्तथावदुपादेयं तथा ज्ञानादिसिद्धये कर्मैव मिश्राय कंत्त ॥ तेन नेहास्योपयोगः-
 कश्चित् ॥ यदपि यस्तु भागवतेत्यादि इत्यलमित्यंतु बलच्छलनफलं कंली लोपयोगितया पुनरा-
 विर्भांस्तु न प्रपंचे पुनरावृत्तिरूप इति प्रागेव निर्णीतं इदं च वाक्यं दत्तमस्के भेदप्राविशेऽध्याये-
 भगवता नंदस्य प्रसादनयोस्तमेवंकारं पठ्यते (श्लोक १) ‘नंदस्त्वती त्रियं दृष्ट्वा लोपालम्-
 होदयं ॥ कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽप्यधीत् ॥ तैत्तैत्सु कथयिष्यो राजन्मत्वा गो-
 पालमीश्वरं ॥ अपिनः स्वर्गातिं सूक्ष्मा मुपाधास्य दधीश्वरः ॥ इति स्वानां स भगवान्विज्ञाया-
 खिलदृक्स्वयं ॥ संकल्पसिद्धये तेषां कृत्वैव तदाचितं यत् ॥ जनो वै लोके तस्मिन् ब्रविद्या काम-
 कर्मभिः ॥ उषावचा मुगति पुनयेदस्वांगतिं ध्रुवम् ॥ इतिसंक्षिप्तं भगवान्महाकारणिको-
 विभुः ॥ हरिरित्यपि पाठः ॥ दर्शयामास लोके स्वंगोपानां तमसः परं ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं-
 यद्ब्रह्म ज्योतिः समातनं ॥ यदि प्रदर्शयति मुनयो गुणापाये स माहिताः ॥ ते तु ब्रह्म हव-
 नीता ममाः कृष्णेन चोद्भूताः ॥ ददं शुभं लोको कं यथा कृतोऽप्यगस्तपुरा ॥ नंदादयस्तु तं दृष्ट्वा पर-
 मानंदनिर्वृताः ॥ कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिता इति ॥ अत्र श्रीभरस्वामिनः
 “शौरसुखयुक्ता यैर्विपांते ॥ अपि किं स्वर्गातिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्मण्यां च उपाधास्यत्
 उपाधास्यति नः अस्मान् प्रापयिष्यतीति संकल्पितवत् इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्येवंभूतं
 स्वानां स्वर्गातिं पामिति वापाठांतरं संकल्पं अखिलदृक्स्वयं स्वयमेव विज्ञायते पांसंकल्प-
 सिद्धये ॥ कृपयैव तद्ब्रह्ममाणमचिन्तयत् ॥ १३ ॥ अविद्या वेदाद्यहं बुद्धिः तत्कामः तत्कर्म
 वैरविद्याकामकर्मभिः ॥ उचाग्रचासु देवतियं गादिषु अमन् स्वकीयांगतिं न वेद ॥ ब्रह्मस्व-
 र्णलोके वैकुण्ठाख्यं च तमसः प्रकृतेः परम् ॥ १४ ॥ देहादिपिहितानां दर्शनमराजक्यमिति प्रथमं-
 वेदादिन्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामास ॥ तदाह सत्यं अचाप्यं ज्ञानं अजडं अनन्तं अपरि-
 निष्ठं ज्योतिः प्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापाये गुणापोहे ज्ञानिनो यत्प्रदर्शयति तत्
 कृपयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥ एवं ब्रह्म हदं ब्रह्मैव हदं ब्रह्मदः तत्र निमग्नस्य विदोपविज्ञाना-
 भावात् ॥ तं ब्रह्म हदं तेनुनीताः प्रापिता मस्मिन्ममाश्र ॥ तुल्यदोके विरोपमा शुभः कृष्णे-
 न उद्भूताः ॥ समाधेरीवोत्थापिताः ॥ संतो ब्रह्मणः ॥ तस्यैव लोके वैकुण्ठाख्यं ददंशुरिति ॥ ननु-
 ब्रह्मनिमग्नानां पुनर्लोकदर्शनमप्यतिमेवेत्याशङ्क्याह-यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन् कृष्णे निमित्ते सति-
 पूर्वममृतोऽप्यगात् इष्टवान् ॥ शुक्लपरीक्षितं सत्त्वादात्मा कनत्वात्तनिर्देशः ॥ न द्वातर्क्यं भवे-

भगवति किंचिदप्यसंभावितमिति भारः इति ध्याचक्षते ॥ अग्रप्रक्षेपे वनिमज्जनं पुनस्त-
 प्यभगवतोद्धरणं च तैरपि स्पष्टमेव गम्याख्यातं ॥ अन्यथा 'अपिन. स्वगतिं सूदमा' मिति-
 संकल्पस्तसि द्वये भगवता कृपया सत्यं रादि लक्षणकर्मक्षपाद्गः प्रदर्शनादिकंचनैव संगच्छेत ॥
 किंच सत्यज्ञानानंतस्वरूपसमंसः परस्परप्रज्ञोतिष. साक्षात्क्षरे कथंचिदप्यविद्याशेषस्य बहु-
 मशक्यतात् "प्रज्ञाविद्ब्रह्मैव भवति ॥ ब्रह्मैव सन्महाम्येति" इत्यादि धुतिभिः प्रतिबंध-
 रहितस्वतंत्रस्य "लक्षणमेतदुदकेऽरथाय यया सैधपरित्यज्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविली-
 येत्" इत्यादि नाडां दोष्यबृहदारण्यकायुक्तरष्टांतेन तत्राविलयोऽवश्यमेव स्यात् ॥ तदाऽप्य-
 विलये च रुदाऽपि सन स्यात् ॥ तदुत्तरकारणांतरस्य स्वयाऽस्यंतदु रूपपादत्वात् दर्शनोत्तर-
 त्वभावे "मिदमेतद्व्यग्रं धिः" इति काठकप्रभृति धुतिशतप्याधाता पाठाच्च ॥ अग्रे च-
 धीभरस्वामिनः "अथवा अक्रूरयत्र दृष्ट्वांस्तस्य यमुनाह दस्य मग्नहृद इति नाम तद्वद-
 नीताः संतो ब्रह्मणो लोके वदन्तुः ॥ पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः पूर्वकृतं दृष्ट्वा विस्मिता यभूयुः ॥"
 इति तन्मभूतदुराग्रहमसौ प्राक्तनैः परमहंसमियाकारादिभिः कैश्चिद्भाष्यातं ॥ पक्षांतर-
 स्येनोपन्यस्तत्स्थानौ चिन्तिष्यन्वितुं "व्यग्रहितान्ययोऽप्रसिद्धकल्पना च सोऽभ्या" इति-
 तत्र दूषणं स्पष्टमेव दर्शयति-युक्तंचैतत् ॥ मग्नाः संतो ददृशुरित्यशक्यं कृष्णेनोद्धृता-
 इत्यनेन मध्येन्यवधानात् ॥ यत्राक्रूरऽप्यगातं ब्रह्महृदमिति चालंतं व्यग्रहितं किंचासि श्रेव-
 श्चोके उद्धरणमुक्तं ॥ तदनंतरं नंदादय इति श्लोकोक्तं व्याहृते ॥ ईदं शक्तिरूपकल्पनाया-
 अप्यादरे भक्तो दानारथेलंकापीशसद्वेपकृतकपिरित्यादौ दानारथे द्वेपकृतं लंकापीशसभक्त-
 इत्याद्यपि व्याख्यायेत ॥ किंच नदीपरिचयवतांतेषामाक्रूरस्य स्वतप्योन्मज्जनसंभवात् कृष्णो-
 नचोद्धृता इति त्वत्पक्षे न्यथमेव ॥ अपि च हृदविशेषप्रतिपत्तेरिति प्रयोजनं ? ॥ भगवतः
 प्रदर्शनसामर्थ्येऽपि समीपे आधास्यतीति तत्संकल्पानुरोधत् ॥ असामर्थ्यापन्नतोऽपि-
 किंकस्य स्यात् ॥ नहि हृदविशेषस्य स्वभावः शक्यो वक्तुं । अद्यापि तत्र मग्नस्य दर्शनप्रसंगात् ॥
 स्वत्पक्षे संकल्पविरोधोऽपि याधकः किंच अक्रूरयत्र दृष्ट्वांस्तस्य यमुनाह दस्य मग्नहृद इति-
 नामेतिकल्पनेऽपि कथोलकल्पनां विना न किमपि नाम मस्ति ॥ मग्नस्वरूपकल्पकेषु चाराह मग्न-
 वैवर्तादिपुपुराणभागे पुतादोपुपौर्यग्रंथेषु च ज्ञापि ब्रह्महृद इति तद्व्याप्नो गंधस्याप्यभावात् ॥
 श्रीभागवतेऽपि तदभावाच्च ॥ एतदेवानुसंधाय श्रीधरस्वामिभिरप्यप्रसिद्धकल्पनेति दूषणां-
 तरमुक्तं ॥ इदानीमप्यक्रूरदर्शनहृदस्यलं अक्रूरयद्वृत्त्येवोच्यते ॥ ननु तत्र ब्रह्महृद इति-
 केनापि न्यवहिते ॥ तस्माद्यामत्त्वकल्पनं मनोराज्यविजृम्भितं ॥ एवं च श्रीधरकृततट्टी-
 कायां स्पष्टमित्युक्तिस्तु धौल्यातिशयादेव ॥ विस्तरेण चामीश्लोकाः श्रीमदार्पचार्यचरणैः
 सुयोधिन्यां विवृताः ॥ तत्सर्वतपोऽनुसंधेयं ॥ आवश्यको विशेषस्तु कश्चित्संगृह्यते गौ-
 त्सुक्यधिय इत्यत्र । अपीति सभाज्जनायां सूक्ष्मां स्वगतिं वैकुण्ठाख्यां । उप समीपे । आधा-
 स्यति ॥ अस्मद्विकटे तं किंप्रकटीकरिष्यति । यतोऽधीश्वरः ॥ तथा स्वसाधनाभावेऽपि
 तस्यैश्वर्यमेवात्र हेतुः ॥ इति स्थानादित्यत्र स्वात्मकाः । अगवान् सर्वसमर्थः ॥ आचित्यत्
 किमेते साधने योज्याः । उत कृपयैव फलं देयमित्यचित्यत् ॥ तत्र साधने श्रीमन्निस्तारो जनों-
 चादित्यनेन दर्शितः । तेन कृपापक्षेऽप्यारुह्यते ॥ तदाह-इति संक्षेपेति । महाकल्पयैव-

प्रदर्शनम् ॥ विभुरितिपूर्वमक्षरदर्शनसुनरुद्वरणसुपायसामग्य । सार्धस्यैवदशयामासे-
 त्युत्तयाभगवानित्यादिपदैश्चतत्रयैस्तित्यात्कालमेवदर्शयामासननुवचित्रतेवेतिशायते ॥
 विलम्बेमानाभावादेत्यभिराध ॥ लोकससगुणत्वव्यावर्तनायाह-उभयस प्रकृते परमिति ।
 नदीनरचनाजहद्वपरिच्छेदादिवारणायसत्याद्विपदामि । यद्वाह परधामत्वेननसर्वपेदा
 सप्रत्ययमितिप्रमाण । दर्शनमात्रेणसर्ववोपदाहकत्वाऽऽज्योति ॥ लोकतयासादित्वदाका
 निरासायसनाहनमिति । निर्गुणत्वस्पष्टयितुमर्हतीति “सदापश्यतिसूरय ॥ सोऽध्वम
 पारमात्रोति” इत्यादौवेदेकादेपिस्फुटमिद ॥ निर्गुणानामेवदर्शनाधिकारेत्तद्व्यनैर्गुणयो-
 किंवाच ॥ प्रज्ञाविधयैरुक्तसत्तागायत्रयप्रवेद्याधारात्वादिना हृद कृष्णेनचेतिचकाराहृदै
 उद्वरणेफलमाह-दृष्टुरिति । तत्रपरलीलादर्शनस्फुटीकृतनदादयश्चत्वेनेन ॥ पुरयोत्तम-
 साक्षात्कारपूर्वपरमेवाध्वनसागोचरत्वादगणितमानद ॥ अक्षरसाक्षात्कारेत्तुप्रजापतित
 शतगुण “तेयेशतत्राजपतेरानदा सण्कोप्रसृणमानद” इतितीर्त्तरीयश्रुते ॥ अन्यथा ।
 अक्षर । (अ० ६ ब्राह्म० ३ पृ० ८२०) “सण्कोप्रसृणलोकमानद ” इतिहृददार
 ष्यकेश्वाचनात् परानदस्यागणितत्वमपितेत्तिरीयएवानदमयोपसकृत्तानतरपदितेयतोवाच
 इतिश्लोकेस्फुट ॥ गणनायावाज्जनसत्तत्वात् कृष्णचतुष्टयोभि स्तुयमानमितिलीला
 दर्शनस्पष्टमेवेतिदृक् ॥ इत्यकारसपद्याविर्भावाधिकनिरवयमेवेतिउद्वतसर्वमनुसधा
 योक्तमूलै-अलमस्याधेनेनेति । अस्मैकादशत्यलोकस्य खट्वनेशाक्तमतिरस्त ॥ प्रसगा
 जगत्प्रसादभक्षण साधित । क्षराक्षनपुरुषोत्तमरूपसानरूपसेवाविभाग । परमक
 र्मानफलत्वपुरुषोत्तमलीलाप्रामिरूपमोक्षस्वरूपयोग्यताजनक सपद्याविर्भावश्चमथिता ।
 इतिसकलश्रीकृष्णकृपाजमगलमनाकुलमस्तक धीमदालमुकुदसिद्धुबदनचन्द्रावनान्द
 ननदेत्सुन्दरमेकमेवनपरामिन्दामिन्दुन्दारकान् ॥ वसन्तामचिरतनोद्विषिपदोऽनतामनतात
 ले'मनुतेगजपन्तुमार्यमितरान्मूर्धाननन्तुक्षम ॥ विरवारैर्यत्पर्वतस्त्वनुरत श्रीजीर्णदुर्गपुरे
 श्रीर्दामोदरकममोहवबिभूसलेवमानान्नदा ॥ श्रीसदीशिवैवसमौपिकमणानेकादश।
 नन्वेष्टाचाचार्योद्भवब्रह्मभामिधगुरुन्मातामहान्त्वान्मजे ॥ २ ॥ मदमपिपेदभागान्सा
 गान्प्रदर्शनानिमाभय । अध्यापितयान् दययानिजपनकृतभवेधनश्यामम् ॥ ३ ॥
 कृष्णयजुर्खिंदिवतरो सुर्मन शम्भ्यासैत्तिरीयास्ता । तासेनेमपुस्त्यापस्तेवद्विजैतिबुलम्

१ एकोहवैनारायणभासनद्धानेयान् 'दस्तादिधुतिभि यष्टिबलेजाता २ मनुज
 पराध ॥ ३ अयमयवतेनिरेदिततयास्त्रानवीन ॥ ४ रैवतोलेकेगिरिनारदतिप्रसिद्ध सौराष्ट्र-
 वैशेदारकाप्र'तेषवतनिशेध ५ उक्तमवतोपलकायां नृनागवृश्तिप्रतिद्वे । ६ कमेण श्रीमश-
 चार्मधीविष्ठलेप्रसेमितीभयवस्वरूपविशेषी ॥ ७ श्रीमिष्ठलेप्रमुज्येष्ठपुनश्रीगिरिधरात्मज
 सार्धगोपीनायपीक्षितस ८ धीमलमाचार्यभार-भपुसपरपरामणने एकादशसख्यापुत्रान्
 ९ सर्वमनोरथपूरकवसाभ्यालक्ष्ण्यदुमस । १० सुमनो निदास पतेपुष्पाणि ११ वीधाय-
 नद्विरण्यकेत्यापक्षवेतित्रिषासुनाणितैत्तिरीयकाणांसति १२ दिवातयो प्राक्षणा पक्षिणश्च

॥ ४ ॥ तत्रोद्भूतोर्मतिमान्वाधूलसंगोत्रपरिधेध्वन्द्रः तैलंगलनाटोद्भूतिविद्वत्सभार-
 तनम् ॥ ५ ॥ य.पंचननुपाह्वयगोपीनाथंगतोधनश्यामः ॥ गोवर्द्धनाभिधोद्वत्सनु-
 सन्मुखाधिगतविद्यः ॥ ६ ॥ गर्भगोस्वामिश्रीप्रजगद्भूतनुजयापतिप्रतया ॥ लाडो-
 नान्म्यास्तिभूतो गट्टारापरासिद्धयः ॥ ७ ॥ मयाऽर्पिताहु.समयैवजालं निरस्यदूरेषहु-
 धान्यैकालं ॥ लाभैजनेसाधयितुमिदोवात्प्राभंजनेमारुतशक्तिरेषा ॥ ८ ॥ यमुरोमनद-
 चंदिरभितरपर्विक्रमांकंशक्तोऽसा । भागैर्दृष्ट्य नवम्यासगुरांश्रीविहलोत्सवेपूर्णा ॥ ९ ॥
 विस्तारोमेधानां विह्वलासारप्रपातहृत्वातः ॥ विह्वलो मारुतशक्तयाजवाद्धारणविधारणया
 ॥ १० ॥ अर्थोऽन्तोदितमार्तण्डप्रकाशासत्वेभः शमम् । इतः पर चिरंम्यैसुदिनमेप्रसे-
 त्वति ॥ ११ ॥ सदैर्दोऽलोचनरोचिष्णु सौरव्यापारकारकम् । अश्वस्यमुदिनंदश्यचदमार्तण्ड-
 मजनम् ॥ १२ ॥ वेदानुयायिविदुषः परंभक्तिनिष्ठान् विज्ञापयामिचरणौपरिगृह्यनम्रः ।
 उद्यद्वागुणदशोन्यपरिधमज्ञाभ्रप्रमादशतकानिममक्षमध्यम् ॥ १३ ॥ अन्धोऽस्यहं-
 निजकरेणलेखशक्तलेखितंनिरिलमेकरै.परेषां ॥ भ्रान्त्यादयो जगतिमानुपबुद्धिभमाः
 सर्वांशतो न परिहर्तुमिमेचशब्दाः ॥ १४ ॥ सदैर्दोऽलिबलभ्रमीमंमुमुक्षुद्वचरणोर्पितः ॥
 सामोर्दोर्दोचितकारोर्बोऽपुष्पाञ्जलिस्त्रलः ॥ इति श्रीमद्भेदव्यासत्रिण्युत्सामिततपुण्डरी-
 कर्मडलनमार्तण्डश्रीमद्भूतभाचार्यचरणान्जचचरीकचित्तेनमोक्षयुक्तोस्वामिश्रीप्रजगद्भूत-
 चरणानुचरेणैतैलंगलनाथीयद्विद्वद्वलपंचननुपनामकवनश्यामभट्टात्मजेन वेदान्तचिन्ता-
 मण्याद्यनेकशास्त्रप्रथमिर्माणहृक्किमणीच्यवादि विविधकाव्यप्रवधविधायिनः गोवर्द्धनाऽऽशु-
 रिनाभिरचिताप्राभंजनपूर्वभागस्यमारुतशक्तिनामोदीकासमाप्तिमगमत् ॥

समाप्तः

१ भार्गवात् पातिवाधूलसंगोत्र २ हु समयो विरुद्धसिद्धान्तः गृह्यनुपयोगीकालश्च
 ३ बहुभि प्रकारैरन्येषानाशक्तपक्षेवहूनाभान्यानां नाशकं । ४ शुद्धज्ञानस्य पक्षे धान्यादे ।
 ५ (१९ ३८) ६ स्वतन्त्रे अमातगणनयामार्गशीर्षपूर्णिमातगणनयापौषे ७ पक्षे मेषाभ-
 नामिति च्छेद । वस्तुतस्तु मेषविस्तारो नाम सहाक्षपूर्वभागः । ८ विहित कृतो विगतहि-
 तो गानि सार सन्मार्गात्पातो ज्ञानप्रातश्चयत इति पक्षे आसारो धारासपात प्रपातः पंकादिमू-
 लक अकाराजेत्रोपरोधश्चयत इति । ९ अप्रतिबद्धो विचारो धारणाचवस्यां पक्षे विशेषेण
 चारोगति धारण वहनं । १० अप्रान्तैर्भ्रमरहितैरुक्तौ शुद्धाद्वैतमार्तण्डतत्प्रकाशाख्यौ प्रपवि-
 शेदौ पक्षे अत्राणामन्तेनाशेषसूर्य उदेति । ११ अज्ञानं अकारश्च १२ मारुतशक्त्यामेव विस्तार-
 स्यताशोत्तर । १३ एतन्नाम कृदुद्वाद्द्वैतमार्तण्डटिप्पणं पक्षे प्रकाशो ज्वलदिनच १४ सद्रस्तुनआ-
 लो यनरपक्षे निरुत्तरनेत्ररम्य १५ भगवत्सेवादि मारुतुतोवाधार पक्षे द्योतयन्वापारस्तत्प्र-
 वर्तकं शारोगति धान्यापारश्चतयो १६ अथ सूर्यश्च १७ परस्य पुरुषोत्तमस्य भक्तिः फलरूपा वा-
 भक्ति १८ सतामाले पक्षेः पक्षे सदा अलीनां भ्रमराणां प्रियः १९ खगुद्धत श्रीप्रभुचरणसाम-
 यिकः खगुदेविराजमान धीमद्वाल्मुकिन्दाह्यो भगवत्स्वरूपविशेष । २० सामस्यो ग्यवचने-
 पूदार उचितवा (पक्षे) आमो देन सुगवेन सहित समस्ताद्रोचित आकारोऽयम् । २१ अयं चरणः
 प्रथमस्वरूपबोधो धिनीपमासिद्धि श्रीमदाचार्योचित्योभक्त्या सद्यहीतः ॥

